ISSN 2708-955X (print)
ISSN 2709-6033 (on-line)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
THE MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

KONFRANS MATERİALLARI

МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИЙ

CONFERENCE PROCEEDINGS

2024 № 2

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri
Heydər Əliyevin anadan olmasının
101-ci ildönümünə həsr olunur

MAGİSTRANTLARIN XXIV RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ

M A T E R İ A L L A R I

SUMQAYIT – 2024

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

SƏDR	
Rüfət Əzizov	Rektor, dosent
SƏDR MÜAVİNİ	
Elşad Abdullayev	Elm və innovasiyalar üzrə prorektor, dosent
ÜZVLƏR	
Natiq Talıbov	Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektor, dosent
Elmar Xəlilov	Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektor, dosent
Əsəd Məmmədov	Ümumi işlər üzrə prorektor
Könül Abaslı	Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, dosent
İsmayıl İsmayılov	Rektorun müşaviri, k.e.d.
Tamella Əhmədova	Rektorun müşaviri, professor
Samir Orucov (*məsul katib*)	Doktorantura və magistratura şöbəsinin müdiri vəzifəsini müvəqqəti icra edən, dosent
Rəşad Səlimov	Təbiət elmləri fakültəsinin dekanı, dosent
Xalidə Həsənova	Riyaziyyat fakültəsinin dekanı, dosent
Ulduz Ağayev	Mühəndislik fakültəsinin dekanı, dosent
Aynurə Yəhyayeva	İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekanı, dosent
Adil Baxşəliyev	Tarix və coğrafiya fakültəsinin dekanı, professor
Günel Paşayeva	Filologiya fakültəsinin dekanı, dosent
Xəyalə Muğamat	Gənc alimlər şurasının sədri, dosent
Lalə Bunyatova	Tələbə elmi cəmiyyətinin elmi rəhbəri, dosent
Fərmayıl İsmayılov	İnformasiya texnologiyaları mərkəzinin direktoru
Anar Dünyamalıyev	Texnoloji innovasiyalar və texniki təminat şöbəsinin müdiri

I BÖLMƏ

FİZİKA

$TlInTe_2$-$TlGdTe_2$ SİSTEM ƏRİNTİLƏRİNDƏ DEFEKTLƏRİN İSTİLİK VƏ ELASTİQİYYAT XASSƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Ağababayev M. C.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
agababayevmurad@gmail.com

İşdə $TIInTe_2$- $TIGdTe_2$ sistem ərintilərinin elastiqiyyat xassələrinin tədqiqinə baxılmışdır.Müəyyən olunmuşdur ki, indium qadolinium atomları ilə hissə-hissə əvəz olunduqca izotermiksıxılma əmsalı artır.

Təcrübi qiymətlər arasında Yunq modulu, hər tərəfli sıxılma əmsalı, sürüşmə modulu, Puasson əmsalı kimi elastiqiyyat parametrləri hesablanmışdır. Məlum olmuşdur ki, $TIInTe_2$-də Gd-un miqdarı artdiqca elsatiqiyyat parametrləri qanunauyğun artır.

Ədəbiyatlarta $Tl\dot{I}n_{1-x}$ -Gd_xTe_2 bərk məhlullarının sintezi, monokristallarının yetişdirilməsi, fiziki-kimyəvi və elektrofiziki xassələri öyrənilmişdir. $TIGdTe_2$ birləşməsinin $TIInTe_2$-də həll olması tədqiq edilmiş, qəfəs parametrlərinin və qadağan olunmuş zonanın tərkibdən asılı olaraq dəyişməsinə baxılmışdır.

Elektrik keçiriciliyi və holl əmsalının temperatur aslılığı vakuumda,10^{-2}Pa tərtibində,300-1000 K temperaturda məlum qurğuda ölçülmüşdür.Baxılan İşdə $TIInTe_2$-$TIGTe_2$ sistem ərintilərinin istilik xassələri haqqında məlumat üçün $Tl\dot{I}n_{1-x}Gd_xTe_2$ bərk məhlulların izotermik sıxılma əmsalının temperatur aslılığı öyrənilmişdir.

Tədqiq olunan nümunələrdə hərtərəfli sıxılmanın ölçülməsi 77-420 K temperaturda həyata keçirilmişdir.Qeydedici sxemdə sinusodial rəqslərin qəbulolunan keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün Smidt triqerinin inteqral sxemindən istifadə olunmuşdur.Qurğu alüminium və mis etalon nümunələrinin sıxılması ilə dərəcələnmişdir.Nümunələrin 10^5 Pa-dan 10 MPa-a qədər sıxılması üçün helium qazından istifadə edilmişdir.Qurğuda hərtərəfli sıxılmanın ölçülməsi zamanı xəta 5%-dan aşağı olmuşdur.

Şəkildə $Tl\dot{I}n_{1-x}Gd_xTe_2$ bərk məhlulların izotermik sıxılma əmsalının temperatur aslılığı göstərilmişdir. Göründüyü kimi $TIInTe_2$ kristal qəfəsində İn atomlarının qadolinum atomları ilə hissə hissə əvəz olunması naticəsində izotermik sıxılma əmsalının qiyməti artır və heş bir faza keçidi baş vermir. Bu isə $TIInTe_2$-də metallik payın artması hesabına qəfəqin həcminin böyüməsi ilə əlaqədardır.(R_{in}=0,92 A;R_{Gd}=0,94 A)

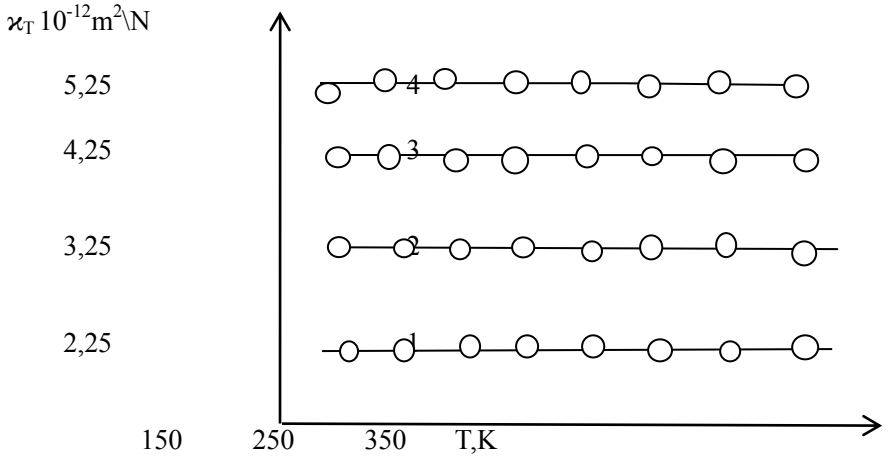

Şəkil $TIIn_{1-x}Gd_x$ bərk məhlulların izotermik sıxılmasının temperatur aslılığı

İzometrik sıxılma əmsalının temperatur aslılığının təcrübi qiymətlərinə əsasən aşağdakı elastiqiyyat parametrləri hesablanmışdır: Yunq modulu: $\sqrt{E}=\frac{D\, m^{1/2}\, d^{1/6}}{1{,}6818\ 10^{\ 3}}$; Sürüşmə əmsalı: M= $\frac{E}{2(1+\delta)}$; Hərtərəfli sıxılma əmsalı: K= $\frac{E}{3(1-2\delta)}$; Səs dalğalarının sürəti: E= $\rho \cdot v_1^2$

Burada m-kütlə, d-nümunənin sıxlığı, D-debay temperaturu, δ- Puasson əmsal,ρ- nümunənin sıxlığıdır. Hesablamaların nəticələri cədvəldə göstərilmişdir. Göründüyü kimi $TlInTe_2$ kristal qəfəsində Gd atomlarının miqdarı artdıqca E,δ və M elastiqiyyat parametrlərinin qiyməti də additiv artır.Bu isə $TlITe_2$-də qadolinimun miqdarı artdıqca $Tl\dot{I}n_{1-x}GdTe_2$.Bərk məhlulların kimyəvi əlaqənin zəifləməsi ilə bağlıdır.

T,k	E,QPa	δ	μ,QPa	υ	E,QPa	δ	μQPa	U
	$TlIn_{0,95}Gd_{0,05}$-S_2				TlIn0,90Gd01S_2			
80	373	0,473	1,26	8100	508	0,456	1,96	9000
90	360	0,475	1,25	8000	500	0,965	1,95	8550
100	352	0,477	1,24	7900	495	0,466	1,88	8325
120	345	0,479	1,20	7800	482	0,467	1,75	8102
140	330	0,481	1,19	7700	479	0,469	1,72	7815
160	303	0,482	1,18	7650	447	0,471	1,61	7744
180	245	0,485	1,11	7540	440	0,472	1,57	7625
200	290	0,489	1,01	7320	435	0,477	1,45	7020
210	275	0,490	1,00	7220	402	0,479	1,42	6550
220	260	0,491	0,98	7170	375	0,480	1,32	6223
230	250	0,492	0,97	6090	365	0,481	1,27	6144
250	240	0.493	0.85	6050	340	0.482	1.16	5950
270	200	0.495	0.70	5190	115	0.481	1.09	5842
280	180	0.496	0.65	5000	321	0.485	0.96	5633
290	160	0.497	0.40	4900	318	0.487	0.91	5545
300	140	0.498	0.35	4800	317	0.490	0.82	5420
310	130	0.494	0.30	4700	305	0.491	0.78	5350
350	100	0.563	0.28	4600	300	0.494	0.74	5220

$TlInTe_2$ BİRLƏŞMƏSİNİN SİNTEZİ VƏ MONOKRİSTALININ YETİŞDİRİLMƏSİ

Ağababayev M.C.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
agababayevmurad@gmail.com

$TlInTe_2$ birləşməsi stexiometrik nisbətdə götürülmüş tərkib komponentlərinin əridilməsi əsasında sintez olunmuşdur. Komponentlər kimi Tl-00 markalı tallium,İn – 00 markalı indium Yb- NTE- 0,03 küt.%, Cu- 0,016 küt.% və tərkibində Se<0,01; Cu<0,001; Pb<0,001; S<0,05; Na<0,001; Si<0,001. Al<0,001; Fe<0,001 və Ag<0,001 % olan tellur elementlərindən istifadə olunmuşdur. Göründüyü kimi,tədqiqat obyektində iştirak edən tellur və itterbium elementlərinin təmizlik dərəcəsi o qədər də yüksək deyildir. İtterbium elementindəki aşqarların əsas hissəsini öz yarımqrup elementlərinin təşkil etməsinə və onun xassələ- rinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsinə baxmayaraq, hər iki element sintezdən əvvəl zona əritmə üsulu ilə təmizlənmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, itterbium elementi 1450 K temperaturda 10 dəfə zona təmizlənməsinə məruz qaldıqdan sonra onun təmizlik dərəcəsi 99,7 % - dən yüksək olur. Analoji qaydada tellur elementinin zona əritmə üsulu ilə təcrübənin 12 dəfə təkrar edilməsindən sonra təmizlik dərəcəsi 98,2 % - ə çatmışdır. İtterbium elementinin daxil olduğu kristallarda sintezdən sonra müəyyən qüsurlar müşahidə edilmişdir. Onların aradan qaldırması üçün kristallar müəyyən temperatur rejimində tab almaya məruz qalır. $TlInTe_2$ birləşməsinin differensial termik analizi, sintezi və monokristallarının yetişdirilməsi xüsusi emal mərhələsindən keçmiş kuvars ampullarda aparılmışdır Sintez, havası 0,0133 Pa – a qədər sorulmuş kuvars ampullarda aşağıdakı rejimdə aparılmışdır. Daxilində maddə olan kvars ampulun yerləşdiyi qızdırıcının temperaturu 20-30 dər / saat sürəti ilə 750 K temperatura qədər artırılır. Bu

temperaturda 2-3 saat müddətində saxlanıldıqdan sonra isə 1150 K temperatura qədər yenidən qızdırılır və həmin temperaturda daha 4 saat saxlanıldıqdan sonra 10 dər/saat sürətilə otaq temperaturuna qədər soyudulur.

Bu üsulla alınan xəlitələr birfazalı olub, $TlInTe_2$ – nın stexiometriyasına uyğun gəlir. Alınmış bərk məhlulların sintezi zamanı daxil olan komponentlərin külçədə bircins paylanmasını təmin etmək üçün yüksək temperaturda saxlanma və 950 K -ə qədər soyutma prosesləri elektrovibrasiyanın təsiri altında aparılmışdır.

TƏDRİS MƏQSƏDLƏRİ

Ağakişiyeva N.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nezaketaliyeva01@mail.ru

Bunlar şagirdlər tərəfindən nümayiş etdirilməli olan xüsusi davranışların yazılı ifadələridir. Onlar davranış baxımından ifadə edilir və buna görə də davranış nəticələrini proqnozlaşdıran ifadələrdir. Dərs planlarında məqsədlərin əhəmiyyətini başa düşmək üçün iki əsas suala cavab verilməlidir:m1. ‘Bir müəllim kimi bu dərsin tələbələrinizi hansı mənada dəyişməsini istəyirsiniz?’ 2. “Dərs nəticəsində onlar nə edə biləcəklər?”

Dərsin məqsədlərini seçərkən müəllim aşağıdakı məqamları nəzərə almalıdır:

-Məqsəd anlayış, bacarıq, münasibət, ideal və qiymətləndirmə və ya bunların hər hansı bir kombinasiyası ola bilər.

- Hər bir məqsəd kursla əlaqəli dəyərli öyrənmə elementi olmalıdır. “Niyə biz bunu öyrənməliyik?” deyə soruşan tələbəyə həmişə xüsusi cavab verilməlidir.

- Müəllim hər bir öyrənmə məhsulunu öz şüurunda aydın şəkildə müəyyən etməlidir.

- Bəzi məqsədlər tələbələrin öz fikirlərini və ya bacarıqlarını ifadə etmələrinə imkan verəcək şəkildə qeyd edilməlidir.

- Bəzi məqsədlər tələbələrə öyrənmələrində ölçüləri araşdırmaq və ya yaratmaq imkanı verməlidir.

-Məqsədlər əldə edilə bilən olmalıdır. Çox çətin və ya ayrılmış vaxtda tamamlanmayan bir şeyi öyrətməyə çalışmaq mənasızdır.

- Məqsədlər və fərdlər arasında fərqlərə imkan verməlidir. Bütün tələbələr eyni vaxtda heç bir sinifdə eyni şeyi öyrənə bilməzlər. Buna görə də, insanın məqsədləri tələbələrə onlara daha çox və ya daha az dərəcədə və müxtəlif yollarla nail olmağa imkan verməlidir.

Tədris məqsədləri ilə bağlı faktlar:

- Tədris məqsədinin yazılmasının kökü olmalıdır:

- Hər bir tədris məqsədinin əsas feli olmalıdır, məsələn. siyahıya almaq, müqayisə etmək. Əsas fel hərəkət feli olmalıdır.

- Hərəkət feli öyrənənin nə edəcəyini təsvir edir. İki və ya daha çox hərəkət felindən istifadə etməyin.

- Tədris məqsədləri həm də performans səviyyəsini göstərir. Məsələn, bir maqnitdən (ən azı üç) istifadə edin. Ən azı üç performans səviyyəsidir; Təcrübənin sonunda şagird ən azı bir maqnit və bir qeyri-maqnit maddəni müəyyən edə bilməlidir. Bu məqsədlə performans səviyyəsi “ən azı bir maqnit və bir qeyri-maqnit maddədir

- Tədris məqsədləri həm də işlərin necə yerinə yetiriləcəyinə dair şərtlər verir, məsələn. dərsin sonunda şagird fiziki kəmiyyətlər siyahısından istifadə etməklə kəmiyyətləri skalarlara və vektorlara təsnif etməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə şərt 'fiziki kəmiyyətlərin siyahısından istifadə etməkdir'

- Tədris məqsədlərini hazırlayarkən sahələri nəzərə alın.

- Tədris məqsədləri sadədən mürəkkəbə qədər Taksonomiyaya (Çətinlik səviyyəsi) malikdir.

Performans səviyyəsi və şərtlər həmişə məqsədin bir hissəsi deyil, yuxarıda göstərildiyi kimi zəruri hallarda tətbiq edilir. Məqsədlər sahə və hərəkət feli olmalıdır.

Tədris məqsədlərinin təsnifatı. Müəllimlərə tələbələrin təlimat nəticəsində nə edə biləcəklərinə diqqət yetirən mənalı təlim məqsədləri hazırlamağa imkan vermək; məqsədləri üç sahəyə bölünür. Bu sahələr koqnitiv, effektiv və psixomotordur. Bu sahələrin müxtəlif taksonomiyaları üzrə bölmələr bu üç obyektiv sahənin hər birinin dinamikasını daha da aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır.

XARİCİ SAHƏDƏ QEYRİ-RELYATİVİSTİK XƏTTİ OSSİLYATOR ÜÇÜN VİQNER FUNKSİYASININ AŞKAR ŞƏKİLİ

Alməmmədli F.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
floraalmemmedli@icloud.com

Kvant mexanikasının faza təsvirinin əsasında kvant paylanma funksiyaları durur. Onlardan ən yaxşı məlum olanı $W(p,q,t)$ Viqner paylanma funksiyasıdır. Klassik nəticələrə kvant əlavələrini Viqner təsvirinin köməyi ilə almaq əlverişlidir.

Xarici bircins sahədə relyativistik xətti harmonik ossilyator modeli əsasında relyativistik konfiqurasiya fəzasında, həm də impuls fəzasında dalğa funksiyalarının aşkar ifadələri aşağdakı kimidir

$$\psi_n^g(x) = c_n^g \omega_0^{ix/\lambda\!\!\!^-} \Gamma\left(\nu + \frac{ix}{\lambda\!\!\!^-}\right) P_n^\nu\left(\frac{x}{\lambda\!\!\!^-};\varphi\right) e^{\left(\varphi-\frac{\pi}{2}\right)x/\lambda\!\!\!^-}, \qquad (1)$$

$$\phi_n^g(p) = c_n^{'} \xi^\nu e^{i\chi\xi} L_n^{2\nu-1}(2\xi\sin\varphi).$$

Bu ifadələrdə $P_n^\nu(x;\varphi)$- Meyksner-Pollaçek çoxhədliləri, $L_n^\alpha(x)$- isə Lagerr çoxhədliləridir. Bundan başqa $\lambda\!\!\!^- = \hbar/mc$-Kompton dalğa uzunluğudur, $\rho = \arccos\frac{g}{mc\omega}$-ossilyatorun xarici sahədəki qarşılıqlı təsir sabiti g ilə bağlı olan bucaq, $\nu = \frac{1}{2} + \sqrt{\frac{1}{4} + \left(\frac{mc^2}{\hbar\omega}\right)^2}$-sükunət enerjisiylə təyin olunan parametr, $\xi = \frac{c(p+p_0)}{\hbar\omega} = \frac{mc^2}{\hbar\omega}e^\chi$-impulsla bağlı dəyişəndir.

Enerjinin verilmiş (1) dalğa funksiyalarına uyğun məxsusi qiymətləri belədir:

$$E_n^g = \hbar\omega\sin\varphi(n+\nu),\ n = 0,1,2,...$$

Xarici bircins sahədə yerləşən relyativistik sonlu-fərq kvant harmonik ossilyatorun (1) stasionar halları üçün Viqner funksiyası və onun xassələri öyrənilmişdir. $W(p,x,t)$ Viqner funksiyası p-impulsun və x-koordinatın, ümumi halda həm də t zamanın funksiyasıdır. Stasionar halların Viqner funksiyasını aşağdakı kimi təyin edəcəyik:

$$W_n^g(p,x) = \frac{\lambda\!\!\!^-}{2\pi\hbar}\int_{-\infty}^{\infty}\psi_n^{g*}\left(x-\frac{1}{2}x'\right)e^{-i\chi x'/\lambda\!\!\!^-}\psi_n^g\left(x+\frac{1}{2}x'\right)dx', \qquad (2a)$$

$$W_n^g(p,x) = \frac{1}{2\pi\hbar}\int\phi_n^{g*}\left(p-\frac{1}{2}p'\right)\xi(p',x)\phi_n^g\left(p+\frac{1}{2}p'\right)d\Omega_{p'}, \qquad (2b)$$

$$W_n^g(p,x) = \frac{1}{2\pi\hbar}\int\phi_n^{g*}\left(\chi-\frac{1}{2}\chi'\right)e^{i\chi x/\lambda\!\!\!^-}\phi_n^g\left(\chi+\frac{1}{2}\chi'\right)d\chi'. \qquad (2c)$$

Qeyri-relyativistik hal üçün Viqner paylanma funksiyası hesablanmışdır:

$$W_{Nn}^g(p,x) = \frac{(-1)^n}{\pi\hbar}e^{-(\eta^2+(\xi+\xi_0)^2)}L_n\left(2\eta^2+2(\xi+\xi_0)^2\right).$$

$TlIn_{1-x}Nd_xTe_2$ BƏRK MƏHLULLARIN ELEKTRİK KEÇİRİCİLİYİ İLƏ MAQNİT SAHƏSİNƏ TƏSİRİ

Bayramova G.Ə.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
gil.bayramli@mail.ru

$TlIn_{1-x}Nd_xTe_2$ bərk məhlunun elektrik keçiriciliyi, Holl və termoelektrik əmsallarının temperatur asılılıqları polikristallik və monokristallik nümunələr üçün 300-1000k intervalında tədqiq eddilmişdir. Nümunələr ölçüləri 10×6×4 mm^3 olan paralelepiped formasında hazırlanmış, elektrik cərəyanı

monokristalın layları boyu, maqnit sahəsi isə laylara perpendikulyar istiqamətdə yönəlmişdir. Bütün nümunələr tədqiq olunan temperatur intervalında p-tip keçiriciliyinə malikdir. Şəkildə $TlIn_{1-x}Nd_xTe_2$ bərk məhlullarının elektrik keçiriciliyi və Holl əmsallarının temperatur asılılıqları $\lg\sigma = f(10^3/T, K^{-1})$ və $lgRT^{3/2} = f(10^3/T, K^1)$ kimi göstərilmişdir. Əyrilərin aşağı temperaturlu hissələrində aşqar keçiricilik, ~600-650k-dən yüksək hissələrdə isə məxsusi keçiricilik müşahidə olunur. Yüksək temperaturlu hissələrdə əyrilərin meyllərinə görə tərkiblərin qadağan zonalarının eni müəyyən olunmuşdur. İstər elektrik keçiriciliyinin , istərsə də Holl əmsalının yüksək temperaturlu hissələrinin meyllərinə görə qadağan zonalarının müəyyən edilmiş qiymətlərikifayət qədər dəqiqlikdə üst-üstə düşür.

Şəkildən göründüyü kimi $TlIn_{1-x}Nd_xTe_2$bərk məhlullarında ~500k temperatura kimi elektik keçiriciliyi çox kiçik meyllə artmaqda davam edir. Belə asılılıq aşqar zona üzrə keçiriciliklə əlaqədar olub, kvezimetallik gediş adlanır. Bu hissədən sonra elektrik keçiriciliyinin nisbətən kəskin hiss olunur. Buna səbəb aşqar mərkəzlərin tükənməsi və nəticədə yükdaşıyıcıların konsentrasiyasının sabit qalması ilə, onların qəfəsdən səpilmələri nəticəsində yürüklüyün məhdudlaşması baş verir ki, bu da elektrik keçiriciliyinin temperaturun artması ilə azalmasına gətirib çıxarır.

Temperaturun sonrakı artımında elektrik keçiriciliyinin eksponensial artımı ilə məxsusi keçicilik oblastı müşahidə olunur. Daha doğrusu, temperaturun kifayət qədər böyük qiymətlərində yükdaşıyıcıların istilik enerjiləri qadağan zonasını keçməyə imkan verir ($kT>\Delta E_g$)

Şəkildən göründüyü kimi elektrik keçiriciliyi və Holl əmsalının temperatur asılılıqlarl bütün tədqiq olunan bərk məhlullar üçün bir-bii ilə yaxşı uzlaşır. ~600-650K temperaturdan sonra temperaturun artması ilə yükdaşıyıcıların kT enerjisinin qadağan zonasını kütləvi şəkildə keçməsi ilə onların konsentrasiyasının artımı hesabına Holl əmsalının kəskin eksponensial qanunla azalması baş verir və bu da qrafikdə öz əksində tapır.

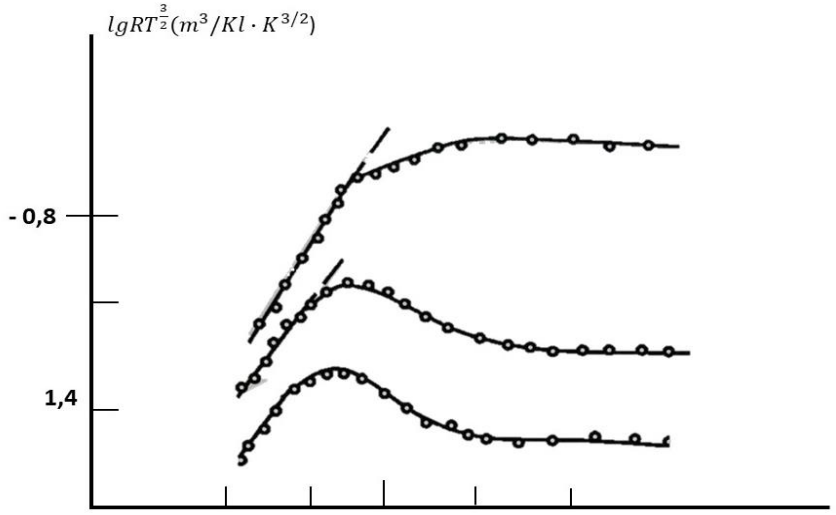

Bütün tədqiq olunan nümunələrdə Holl yürüklülüyünün temperatur asılılıqları aşağı temperaturlarda müxtəlif səpilmə mexanizmləri hesabına mürəkkəb xarakterdədir,amma yüksək temperaturlarda (T>400K) akustik fononlardan səpilmə aşkar üstünlük təşkil edir.

$TlIn_{1-x}Nd_xTe_2$ bərk məhlullarının bəzilərinin əsas yarım keçirici parametrlərinin hesablanmış qiymətləri cədvəldə verilmişdir.

$TlIn_{1-x}Nd_xTe_2$ tərkibli bərk məhlullarının enerci spektrinin bəzi parametrləri (T=300K)

$TlIn_{1-x}Nd_xTe_2$	$\Delta\varepsilon_g$, eV $\lg\sigma = f(10^3/T)$-dən	$\Delta\varepsilon_g$, eV $lgRT^{3/2}$=f($10^3/T$) -dən	$\mu, 10^{-2}$ $((m^2/(V \cdot san))$ 300 K-də	$\alpha, 10^2$ V/K 500 K-də	m_p^*/m_0
x =0,01	0,69	0,68	200	5,6	0,45
x =0,03	0,65	0,64	1350	4,43	0,40
x =0,05	0,58	0,57	1510	2,51	0,35

$TlInTe_2$ – $TlNdTe_2$ SİSTEM ƏRİNTİLƏRİNDƏ MƏNFİİ DİFFERENSİAL MÜQAVİMƏTİN TƏYİNİ

Bayramova M.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
mikko_93@mail.ru

Nadir torpaq elementlərinin iştirakı ilə alınan tallium xalkolantanatları və onların mürəkkəb analoqları, fiziki xassələrinin geniş diapazonda dəyişə bilməsi baxımından maraqlı obyektlərdir. Buna səbəb həmin materialların mikrosxemlərdə, avtomatik idarəetmə qurğularında və müxtəlif tipli çeviricilər hazırlanmasında geniş istifadə imkanlarıdır.

$TlInTe_2$ birləşmələrində 3 valentli indium atomlarının qismən nadir torpaq element ilə əvəz edilməsi həmin birləşmələrinin yarımkeçiricilik xassələrini saxlamaqla yanaşı, həm də o birləşmələrə maqnit xassələri verir. Bu isə texnikada xarici maqnit sahəsi ilə idarə edilə bilən yarımkeçirici cihazların hazırlanması baxımından maraqlıdır.

Hallogengli yarımkeçiricilərdə çevirmə hadisəsinin neqatron – efeektinin kəşfi və bu hadisə əsasında çevirici cihazların hazırlanması mürəkkəb tərkibli yarımkeçiricilərin volt-amper xarakteristikalarının (VAX) məqsədyönlü tədqiqinə təkan verdi.

İş prinsipi çevirmə hadisəsi ilə əlaqədar olan yarımkeçirici və yaxud mənfi müqavimətli cihazların elektrik dövrələrində istifadə edilməsi elektrik sxemlərini xeyli dərəcədə sadələşdirir. Ona görə də mənfi müqavimətli element və qurğuların tətbiqi radioelektron cihazların həcmini və kütləsini kəskin azaltmaqla onun etibarlığını artırmağa və enerji sərfini azaltmağa imkan verir. Mənfi müqavimətli cihazların üstünlükləri onların mikroelektronikada tətbiqi zamanı özünü daha daha qabarıq göstərir.

Mənfi müqavimətli yarımkeçirici cihazlar əslində elementar bərk funksional sxemlərdir və onlar gücləndirici, generator, çevirici və s. funksiyaları yerinə yetirə bilirlər. Çox kiçik bir yarımkeçirici kristalda çoxlu sayda mənfi müqavimətli cihazlar hazırlayıb onlar arasında həcmi əlaqə yaratmaqla daha mürəkkəb funksional sxemlər əldə etmək olur.

Yaddaşlı çevirmə hadisəsi xüsusi maraq kəsb edir. Belə çeviricilər bağlı və açıq hallarda dayanıqlıdırlar. Hazırlanmış cihaz yüksək müqavimətli halda olur. Yaddaşsız çeviricilərdən fərqli olaraq bunlarda formovka hadisəsi mövcud deyildir. Yaddaşlı çevirmə hadisəsi $GdGe(As_kP_{1-x})_2$, $ZnGeAs_2$, $Tl_{30}As_{30}Si_{10}Ge_{10}$ və bir çox mürəkkəb materiallarda müşahidə edilmişdir.

Hal-hazırda çevirmə hadisəsinin vahid izahı yoxdur. Bunun səbəbi odur ki, bu hadisə müxtəlif mexanizmlərlə izah oluna bilən müxtəlif mərhələlərdən ibarətdir.

VAX-nın astana gərginliyinə qədərki oblastının tədqiqi çevirmə və yaddaş hadisələrinin mexanizmi haqqında qiymətli məlumat almağa imkan verir.

Yarımkeçirici çeviricilərin əsas üstünlükləri aşağıdakılardır: məlumatların çoxlu sayda yerinə yazılması, VAX-nın simmetrikliyi (siqnalın istiqamətindən asılı olmayaraq çevirmə icra etməsi), yaddaş effekti, radioaktiv şüalanmaya həssas olmaması, konstruksiyasının və hazırlanma texnologiyasının sadəliyi və s.Bu çeviricilərin əsas problemi çevirmə sayının məhdud olmasıdır ki, bu da onların kütləvi istehsalına mane olur.

$TlIn_{1-x}Ln_xTe_2$ bərk məhlullarının VAX-ları standart üsulla sabit cərəyan rejimində öyrənilmişdir.

Tədqiq olunan $TlIn_{1-x}Nd_xTe_2$ (x=0,01; 0,02; 0,04; 0,06; 0,08) bərk məhlulları əsasında planar və nazik təbəqəli sturukturlar hazırlanmışdır. Bu təbəqələr 10^{-2} Pa vakuumda termik buxarlanma üsulu ilə cilalanmış qrafit əsas üzərinə çökdürülmüşdür. Kontakt materialı olaraq mis, aliminium, indium və dəmirdən istifadə olunmuşdur. Tədqiq olunan nümunələrdə elektrodlar arasındakı məsafə geniş intervalda dəyişdirilmiş, qalınlıq üzrə bircinslik isə rentgenoqrafik mikroanaliz üsulu ilə yoxlanılmışdır.

$TlInTe_2$ – $TlNdTe_2$ sistem ərintilərində astana gərginliyinin nümunənin qalınlığından asılılığı göstərilmişdir. Şəkildən göründüyü kimi 10-20 dəfə çevirmədən sonra $V_{a.g.}$ praktiki olaraq stabilləşir. Aktiv oblastın $V_{a.g.}$-nin dispersiyasına təsiri müşahidə olunmamışdır. Göstərilən modellərdən istifadə edərək astana gərginliyini izah etmək olar. Bu modellərə əsasən tətqiq olunan yarımkeçirici eyni konsentrasiyalı müsbət və mənfi tutucu mərkəzlərə malikdirsə və bütün tutucu mərkəzlər dolmuşsa, yarımkeçirici bütövlüklə neytral olmaqla yüksək keçiriciliyə malik ola bilər. Həmin müəlliflər eyni zamanda göstərmişlər ki, sahə tərəfindən yaradılmış əlavə yükdaşıyıcılar elektrodların yaxınlığında yüksüz layların yaranmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində Şotki baryerinin hündürlüyü gərginlik artdıqca artır, lakin tutucu mərkəzlərin böyük konsentrasiyaya malik olması həcmi yüklər oblastının elektrodlardan daha uzağa yayılmasına imkan vermir

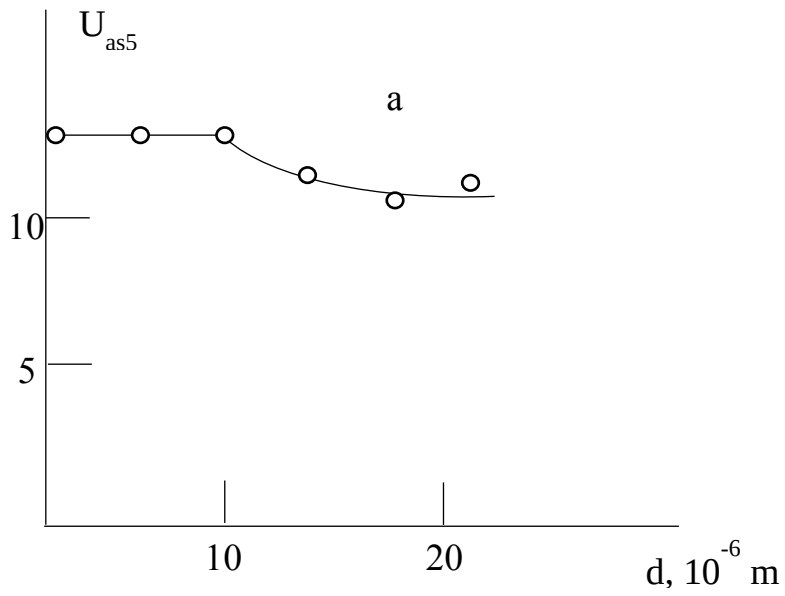

$TlIn_{0.99}Ln_{0.01}Te_2$ bərk məhlullarında astana gərginliyinin nümunənin qalınlığından (a) asılılığı

və nəticədə kontaktlar omik olaraq qalır. Tutucu mərkəzlərin təsiri ilə cərəyan o zamana qədər axır ki, bütün tutucu mərkəzlər tamamilə dolmuş olsun. Bundan sonra çevirmə hadisəsi baş verir. Bunun nəticəsində gərginlik böyük qiymətli olmaqla, stabil keçiricikli hal meydana çıxır. Bu model orta aralıq temperaturlara uyğundur.

TƏLİM PROSESİNDƏ DİDAKTİK PRİNSİPLƏRİN TƏTBİQİ

Cavadova T.C.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
telli.cavadova98@gmail.com

Didaktika təlimin pedaqoji nəzəriyyəsi olub onun məzmunu, metodları və təşkili formaları barədə elmi əsaslandırma verir. Didaktik prinsiplər təlim prosesində nəzərdə tutulmuş məzmunun səmərəli şəkildə öyrənilməsini təmin etmək üçün tətbiq olunan təcrübi prinsiplərdən ibarətdir. Təlim prosesində müasir təlim metodlarının və didaktik prinsiplərin dərin və effektiv tətbiqi, şagird və tələbələrin öyrənmə səviyyələrini yüksəldərək onları müvəffəqiyyətləri və nailiyyətləri üçün hazırlayır. Didaktik prinsiplərin doğru şəkildə tətbiqi, tələbələrin öyrənmə prosesinə fəal şəkildə cəlb olunması və anlama səviyyələrinin yüksəldilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Effektiv öyrənməni təmin etmək üçün Fizika fənninin tədrisində didaktik prinsiplər vacibdir. Mövzunu daha yaxşı dərk etmək üçün aydın təqdimat, aktiv iştirak, nümayiş və təcrübələrdən düzgün istifadə əsas rol oynuyur. Vizual vasitələrdən istifadə sayəsində şagirdlərdə öyrənməyə maraq yaranır, müşahidə bacarıqları inkişaf edir, diqqət, təfəkkür və biliklər şəxsi məna kəsb edir. Şagird-şagird və şagird-müəllim münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə qrup çalışmaları, rollu oyunlar, müzakirələr və interaktiv üsullardan istifadə olunur.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, buna aid olan "Ümumdünya cazibə qanununun " tədrisində didaktik prinsipləri tətbiq edə bilərik. Təlim prosesində " Ümumdünya cazibə qanunu " mövzusunun tədrisində cisimlərin bir-birilə qarşılıqlı cəzbetmə və itələmə əlaqəsinin mövcudluğundan bəhs edilir. Lakin burada G- qravitasiya sabitinin qiymətinin qüvvət şəklində verilməsi VII sinif şagirdlərinin anlamasında çətinlik yaradır. Burada fənlərarası inteqrasiyanın tətbiq edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, şagirdlər cazibə qanununa aid məsələləri çətinlik çəkmədən həll edə biləcəkdir. Kütləyə malik olan hər bir cismin qravitasiya qarşılıqlı təsirə malik olması,cisimlərin Yer tərəfindən cəzb olunması,həmçinin, Yerin digər planetlərlə qarşılıqlı əlaqəsi və s. hadisələrin şagirdlər tərəfindən dərindən mənimsənilməsi üçün kütlə və qüvvə anlayışlarının didaktik prinsiplər əsasında tədrisi vacibdir.

$AgSbSe_2$ BİRLƏŞMƏSİNDƏ HOLL EFFEKTİ

Əliyeva Ş.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
eliyevashenay@gmail.com

Holl effektini tədqiq etməklə aşqar keçiricilik oblastında keçiriciliyin tipini və bilavasitə yükdaşıyıcıların konsentrasiyasını müəyyən etmək olar. Elektrikkeçirmənin və Holl sabitinin aşqar keçiricilik oblastında eyni zamanda ölçülməsi keçiriciliyin tipini, yükdaşıyıcıların konsentrasiyasını və yürüklüyünü təyin etməyə imkan verir. $AgSbSe_2$ birləşməsində yükdaşıyıcıların konsentrasiyasını və eyni zamanda, yürüklüyünü təyin etmək üçün Holl effekti tədqiq edilmişdir.

Holl əmsalının təcrübi tədqiqi HL5500PC Hall Effect Measurement System qurğusunda, sabit cərəyanda, 0,5 Tl maqnit sahəsində və Van-der Pau metodu ilə aparılmışdır. Şəkil 1-də Holl əmsalının R_H temperatur asılılığı verilmişdir. Yükdaşıyıcıların konsentrasiyası Holl əmsalının qiymətindən təyin olunmuş və bu zaman holl faktorunun qiymətinin A=1 olduğu fərz edilmişdir. Tədqiq olunan nümunə p-tip keçiriciliyə malikdir və yükdaşıyıcıların konsentrasiyası $p=5,6\cdot10^{17}sm^{-3}$-ə bərabərdir. Holl əmsalının temperatur asılılığında T=150K ətrafında maksimum müşahidə edilmişdir. Şəkildən göründüyü kimi, 80-150K intervalında temperaturun artması ilə Holl əmsalı artır, sonra maksimumdan keçərək azalır. Holl əmsalının temperatur asılılığında 200-250K ətrafında kiçik bir xüsusiyyət diqqəti cəlb edir. Buna fikir verməmək və belə kənaraçıxmanı bir qayda olaraq, aparılmış təcrübənin xətası kimi hesab etmək olardı.

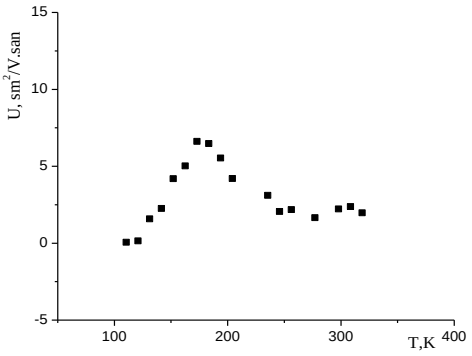

Şəkil 1.

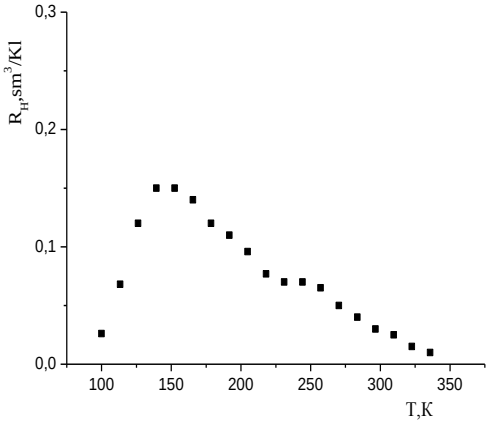

Şəkil 2.

Holl əmsalının və elektrikkeçirmənin temperatur asılılıqları əsasında Holl yürüklüyünün temperatur asılılığı U(T) təyin edilmiş və şəkil 2-də göstərilmişdir. Şəkildən göründüyü kimi, 77-175K temperatur intervalında yürüklüyün temperaturdan asılı olaraq artması, verilmiş temperatur intervalında yükdaşıyıcıların yürüklüyünün səpilmə mexanizminin aşqar ionlarından səpilməyə (r=2), 175-300K temperatur intervalında yürüklüyün azalması isə səpilmə mexanizminin akustik fononlardan səpilməyə (r=0) uyğun gəldiyini deməyə imkan verir.

MÜASİR TEXNOLOGİYADA MİS-DƏMİR BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏTBİQİ

Əliyeva T.E
Sumqayıt Dövlət Universiteti
quliyeva.tahire@mail.ru

Məlumdur ki, bir sıra metallar yüksək elektrik keçiriciliyinə və eləcə də istiliyi yaxşı keçirmə xüsusiyyətlərinə görə digər kimyəvi elementlərdən fərqlənir ki, onlardan da elektrotexnikanın, naqillərin, kabellərin, elektrik mühərriklərin, generatorların və transformatorlarn sarğıları üçün əsas material kimi

istifadə olunur. Belə kimyəvi elementlərə misi, dəmiri, alüminiumu və s. göstərmək olar. Bu elementlərdən təbii misin çatışmazlığı səbəbindən insanlar mis filizlərinin alınmasını öyrənməyə başlamışlar.

Mis filizlərin əsas minerallardan biri halkopiritdir ($CuFeS_2$). Halkopirit (mis pirit)-mis dəmir, kükürdün birləşməsindən ibarət ən çox yayılmış mis minerallardan biridir. Halkopiritlər daha çox tetraqonal strukturlara aiddir. Onlar qeyri-adi elektrik və maqnit xassələrinə malik olduğundan bu birləşmələr antiferromaqnit yarımkeçiricidir. Təbiətdə rast gəlinən digər filiz minerallardan biri isə halkogenlərdir. Halkogenlər VI qrupun əsas altqrupunun elementləridir (O_2, S, Se, Te, Ra). Tərkibində ən azı bir halkogen elementi olan birləşmələrə halkogenidlər adlanır.

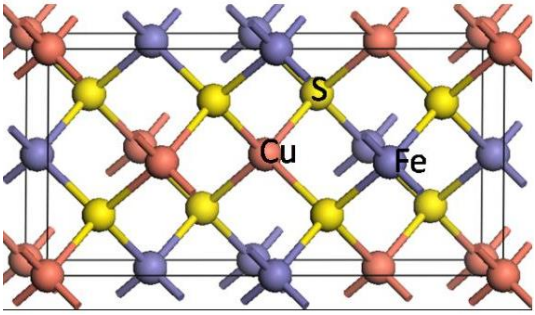

Şəkil 1. Halkopiritin kristallik quruluşu.

Halkogenidlər bir sıra faydalı xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bir çox halkogenidlər müxtəlif fundamental xassələrin (məsələn, superkeçiricilik, keçid metal ionlarının qarışıq valentlik vəziyyəti və s.) mövcudluğuna görə xüsusi diqqət cəlb edir. Onların öyrənilməsi kondensasiya olunmuş maddə fizikası çərçivəsində zəruridir.

Mürəkkəb halkogenidlərə nümunə olaraq $A^{III}B^{III}X_2^{IV}$ tipli üçqat halkogenidləri göstərmək olar.Hansı ki, belə birləşmələrdə də yarımkeçirici xassələrin formalaşmasında əsas rol üç valentli metal atomları oynayır. Bu birləşmələr əsasında $A^{III}B^{III}X_2^{IV}$ tipli üçqat halkogenidlər alınmışdır. Belə birləşmələrə misal olaraq $TlInS_2$, $TlInSe_2$, $TlInTe_2$ və s. kimi halkogenidlər alınmış, onların fiziki, kimyəvi və s. xassələri geniş tədqiq olunmuşdu.

Müxtəlif elementlərdən təşkil olunmuş kristalların quruluşu fərqli ola bilər. Kristalların quruluşu onun atomların xarici elektron təbəqələrinin quruluşu ilə təyin olunur. Kristalın dayanıqlığını atomlar, molekullar, ionlar arası rabitə qüvvələri təmin edir. Metallar eyni növ atomlardan təşkil olunur, buna görə də onlar arasındakı rabitə doyma xassəsinə malik olmur. Kristalın alınması üsulları çoxlu müxtəlif saydadır. Onlar sənaye və tədqiqat laboratoriyalarda ərintilərdən, bərk fazadan, məhlullardan müxtəlif üsullarla alınır.

Kristalloqrafiya kursundan məlumdur ki, 14 müxtəlif növ Brave qəfəsi mövcuddur. Bu tip qəfəslərin özəyini 7 sinqoniyaya (triklin, monoklin, rombik, triqonal, heksoqonal, tetroqonal, kubik) ayırmaq olar. Sinqoniya ümumi xüsusiyyətlə əlaqəli simmetriya növlərin məcmusudur.

Tetroqonal iki eyni uzunluqlu, digər oxu daha qısa və ya daha uzun, üç oxu bir-birinə perpendikulyar olan kristal sistemidir. Bu cür sistemlərə misal olaraq halkopirit, sirkon, rutili göstərmək olar.

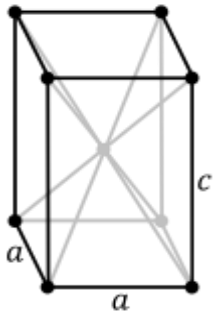

Şəkil 2. Tetraqonal sinqoniya.

Şəkil 3. Halkopirit.

İki və ya daha çox kimyəvi elementləri birləşdirilərək yaradılan kompozitlər ərintilərdir. Belə ərintilər təmiz metalın qəfəs quruluşunun müxtəlif kimyəvi elementlərin əlavə edilməsi metalların təmiz formalarda göstərmədiyi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Belə ki, ərintilər onların tərkib hissələri olan təmiz kimyəvi

elementlərlə müqayisədə daha təkmilləşdirilmiş xüsusiyyətlərə malik olur. Belə birləşmələrə nümunə olaraq poladı, mis və dəmir ərintiləri göstərmək olar.

Texnologiyada tətbiq olunan ərintilərin təmiz metallarla müqayisədə üstünlüklər aşağıdakılardır:

- Ərintilərin təmiz metallara nəzərən daha güclü olması. Səbəb isə əsas metalın qəfəs strukturuna digər atomların əlavə edilməsidir ki, bu da atomların hərəkətini məhdudlaşdırır.

- Ərintilər təmiz metallarla müqayisədə daha sərt olması. Belə ki, əlavə atomlar əsas metalın qəfəs strukturunu gərginləşdirir, eləcə də atomların yerdəyişməsini çətinləşdirir.

- Korroziyaya müqavimətin davamlığı. Ərintilər ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olmasından asılı olaraq daha çox korroziyaya davamlı ola bilir. Ərintilərin bu xüsusiyyəti oksigenin materiala nüfuz etməsini mane olur.

- Ərintilərin daha sərfəli olması. Ərintilər təmiz metallara nisbətən daha sərfəlidir. Təmiz metalların təmizlənməsi proseslərindən fərqli olaraq ərintilərin hazırlanması daha ucuzdur.

Bütün bu üstünlüklərlə yanaşı ərintilərin aşağıdakı çatışmazlıqları da mövcuddur:

- Elastikliyin daha az olması. Əlavə atomların əsas metalın qəfəs quruluşuna əlavə edilməsi mövcud sürüşmə sistemlərinin azalamsına səbəb olur.

- Korroziyaya meyllik. Bəzi ərintilər təmiz metallarla müqayisədə daha həssasdırlar.

- Ətraf mühitin çirklənməsi.Bir sıra ərintilərin istehsalı zamanı atmosferə zərərli və təhlükəli tüstü buraxıla bilər.

- Təkrar emalın mürəkkəbliyi.Belə ki,ərintilər təmiz metallardan fərqli olaraq çətinliklə emal olunur.

Müasir texnologiyada tətbiq olunan materialların çoxu bir neçə kimyəvi elementlərin birləşməsidir. Bunun başlıca səbəbi tətbiq olunan birləşmələrin unikal xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Bu tip kompozitlər də ərintilərdir. Mis-dəmir (CuFe) birləşmələrinin yüksək istilik keçiriciliyi, eləcə də korroziyaya davamlığı onlardan elektronikada və elektrik kabellərində istifadə olunmasına şərait yaradır.

MİLLİ PEDAQOGİKA TƏLİM PRİNSİPLƏRİNİN ADLARINDA VƏ MÜQƏDDƏRATINDA MÜXTƏLİFLİYİN SƏBƏBLƏRİ HAQQINDA

Eyvazzadə X.F.
Sumqayıt Dövlət Universteti
xalideyvazli272@gmail.com

Nəzəriyyə (DPT) mədəniyyət və idrak arasında təbii və ayrılmaz əlaqəni göstərən prinsiplər toplusudur (səyfə, 2005). Başqa sözlə, müəllim kimi effektiv olmaq üçün tədris-təlim prosesində mədəniyyətin oynadığı mühüm rol başa düşülməli və qəbul etməlidir.

Müxtəliflik Pedaqogika Nəzəriyyəsi hesab edir ki, mədəni inklüziv müəllimlər iki amili əsas sayırlar:

- fərdi və qrup mədəni sərişta və bacarıqlarını müəyyən etmək üçün uşaqların mədəni davranış nümunələrini müşahidə edirlər;

- bu biliklərdən öz tədris qərarlarına rəhbərlik etmək üçün istifadə edin. Mədəni cəhətdən sərişteli müəllimlər öyrənməyi asanlaşdırır.

Pedaqogikada müxtəliflik prinsipinin struktur aspektləri. Müxtəliflik prinsipi səkkiz ölçülü elementə malikdir (onlar Cədvəl 1-də verilmişdir). Hər ölçü iki hissədən ibarətdir:

I hissə: Müəllimlərin Pedaqoji Davranışları (MPD), müəllimlərin sinifdə necə düşündüyünü və necə davrandığını təsvir edir və

II hissə: Tələbə Mədəni Nümayişləri (TMN), uşaqların kim olduqlarını və nə bildiklərini nümayiş etdirmə üsullarıdır.

Cədvəl. Pedaqoji müxtəlifliyin ölçüləri

Müəllimin Pedaqoji Davranışı	Tələbələrin mədəni nümayişi
Müxtəliflik	Fərqlilik Şüuru
Şəxsiyyət	Etnik Kimliyin İnkişafı
Sosial qarşılıqlı əlaqə	Şəxslərarası Münasibətlər
Mədəni Təhlükəsiz Sinif Konteksti	Özünütənzimləyən öyrənmə
Dil	Dil Öyrənilməsi
Mədəniyyəti əhatə edən	Biliklərin əldə edilməsi
Təlimat	Mühakimə etmə Bacarıqları
Qiymətləndirmə	Özünü qiymətləndirmə

Müxtəliflik (Cədvəl), əgər müəllim fərqliliklərə hörmət edirsə və onlardan qorxmursa, o, uşaqlara onların fərqlərini müzakirə etməyə imkan verir və dərslərə müxtəlif perspektivləri və səsləri daxil edir. Bu sinifdəki şagirdlər üçün ümumi davranışları açıq şəkildə nümayiş etdirmə ehtimalı daha yüksəkdir. Şagirdlər müxtəliflikdən xəbərdar olmağa həvəsləndiriləcək, onlar öz ön mühakimələrini araşdırmağı öyrənəcəklər və özlərində və başqalarında olan fərqləri daha çox qəbul edəcəklər.

$TlGaS_2$ YARIMKEÇİRİCİ BİRLƏŞMƏSİNİN ELASTİQİYYƏT PARAMETRLƏRİ ƏSASINDA SƏSİN UZUNUNA VƏ ENİNƏ YAYILMA SÜRƏTLƏRİNİN TƏYİNİ

Fərzəliyev E.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
elsadferzeli@gmail.com

Mövcud ədəbiyyat materiallarında səsin uzuna və eninə yayılma sürətlərinin təyin olunmasına aid aşağıdakı düsturlar verilmişdir:

$$V_l=\sqrt{\frac{E}{\rho}} \text{ və } V_t=\sqrt{\frac{\mu}{\rho}}$$

Burada V_l- səsin uzuna yayılma sürəti; V_t- səsin eninə yayılma sürəti; E - Yunq modulu; μ - sürüşmə modulu və ρ - maddənin sıxlığıdır.

$TlGaS_2$ - birləşməsi üçün istilik parametrlərinin ekspermental qiymətləri əsasında, E və μ qiymətləri ədəbiyyatdan mövcud olan empirik düsturlar əsasında təyin edilmişdir.

$$\sqrt{E}=\frac{\theta\cdot M^{\frac{1}{3}}\cdot\rho^{\frac{1}{6}}}{1.6818\cdot 10^3}$$

Burada: θ - Debay temperaturu; M - molekul kütləsidir.

$$\mu=\frac{E}{2+2\sigma}$$

Burada: σ - Puasson əmsalıdır.

E və μ üçün təyin olunan qiymətlər cədvəldə verilmişdir:

T, K	E, $10^{10}N/m^2$	μ, $10^{10}N/m^2$	$V_l\frac{m}{san}$	$V_t\frac{m}{san}$	$\frac{V_l}{V_t}$	σ
80	26,9	10,9	7980	5082	1,55	0,430
90	26,6	10,8	7939	5059	1,56	0,431
100	26,5	10,7	7924	5035	1,57	0,433
120	19,7	7,6	6832	4243	1,61	0,432
140	18,4	7,1	6603	4102	1,61	0,432
160	17,1	6,5	6365	3943	1,61	0,433
180	15,3	5,8	6021	3707	1,76	0,435
200	13,2	4,9	5593	3407	1,64	0,436
220	12,9	4,8	5529	3373	1,64	0,437
240	12,7	4,7	5486	3337	1,63	0,438
260	12,1	4,4	5355	3221	1,66	0,439
280	11,9	4,3	5310	3192	1,66	0,440
300	11,4	4,2	5197	3155	1,64	0,441

ρ - un qiyməti piknometrik üsulla təyin edilmişdir və $\rho = 4{,}22\cdot 10^3\,\frac{kq}{m^3}$ - dur.

Alınan nəticələr göstərmişdir ki, $TlGaS_2$ birləşməsi əslində bütün temperatur intervalında səsin uzununa yayılma sürətin qiyməti, eninə yayılma sürətinin qiymətindən böyük olur. Eyni zamanda hər iki sürətin qiyməti temperaturun artması ilə azalır. Bu dəyişiklik onunla əlaqələndirilir ki, $TlGaS_2$ birləşməsində laylar boyunca atomlar arasında daha güclü kovalent rabitəsi, laylara perpendikuliyar istiqamətdə isə zəif Van - der - Vaals əlaqəsi olur. Eyni zamanda hər iki istiqamətdə temperaturun artması ilə kimyəvi rabitə zəifləyir.

BİLİKLƏRİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İNFORMASİYA TEXNONOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ METODLARI

Məmmədova A.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aydan.mammedova01@gmail.com

Müstəqil dövlət şəraitində yaşadığımız müasir bir dövrdə təhsilin yenidən qurulması üçün yalnız təlimin məzmunu deyil,həm də metodlarını təkmilləşdirib yeni nəslin müstəqilliyini,şüurluğunu daha da inkişaf etdirməyi,onlarda yeni biliklərə yiyələnməyə tələbatı formalaşdırmağı tələb edir.

Təlimdə əyaniliyi artırmaq məqsədi ilə informasiya texnologiyalarının imkanlarından faydalanmaq,televiziyada təhsil problemlərinə həsr olunmuş verlişlərə daha çox yer vermək, xüsusi ilə kompüter texnikasına yer ayırmaq ən mühüm məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə edən zaman keçilən dərsin qarşısında yeni bilik və informasiyaların mənimsənilməsinə nail olmaq,ötən dərsin materialını təkrarlamaq,şagirdləri verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirmək və s.tipli çox müxtəlif vəzifələr dayanır.

Təlim prosesi zamanı informasiya texnologiyaları təkcə müəllim tərəfindən verilən hər hansı müəyyən bir məlumatı sadəcə əyaniləşdirən vasitə olmayıb, həm də sistemə salınmış materialı müstəqil surətdə çatdıran fəal vasitələrdir.İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi,adətən müstəqil pedaqoji vasitə olmaq şərtilə dərsin məzmununa və məqsədinə uyğunlaşdırılır.Müəllim proqram materialını informasiya texnologiyalarının köməyilə maraqlı və aydın şəkildə öyrətməlidir. İnformasiya texnologiyalarından dərsdə istifadə ənənəvi təlimdə fərqli bir hazırlıq tələb edir. Xüsusi hazırlıq görülmədiyi halda informasiya texnologiyalarının tətbiqi lazımı nəticəni verməz.

İnformasiya texnologiyaları tədris-tərbiyə prosesinin səmərəliliyini artirmağa, əldə olunmuş biliklərin möhkəmləndirilməsinə, tədris prosesini sürətləndirməyə imkan verir.Amma, təlim prosesini tamamilə elektron maşının öhdəsinə buraxmaq olmaz. Şagird nəinki biliklərə yiyələnmək niyyətindədir, habelə bu biliklərin qazanılması zamanı öz əməyinin nəticəsinə görə ictimai qiymət almaqda da maraqlıdır.

Nəhayət, təlim prosesində məktəbli və müəllim arasında özünəməxsus şəxsiyyət münasibətləri yaranır ki, bu da təlimin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə imkan yaradır.Təbii ki,belə əlaqə şagirdlər və telim texnologiyaları arasında mümkün olmur.İnformasiya texnologiyaları dərsin quruluşunu və formasını dəyişir.Bütün bunlar isə tədris materialının mənimsənilməsi üçün vacibdir,müəllimin dərsdə mövqeyini dəyişir.

ATMOSFERDƏ GEDƏN İSTİLİK PROSESLƏRİNİN TƏSNİFATI

Məmmədova E.İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
memmedovaelgune@gmail.com

Termodinamikada izovolümetrik proses və ya izometrik proses də adlandırılan izoxorik proses qapalı sistemin həcminin sabit qalması deməkdir. İzoxorik prosesi qapalı, elastik olmayan qabın içindəki maddələrin qızdırılması və ya soyudulması ilə misal göstərmək olar. Qapalı sistem qabın içindəkilərin xaricdən təcrid olunması deməkdir. Əgər qab deformasiyaya uğramırsa və onun həcmi termodinamik proses boyu sabit qalırsa, bu izoxorik prosesə misaldır.

İzoxorik termodinamik proses sabit həcmlə təsvir olunur. ($\Delta V = 0$). Bu prosesdə təzyiq-həcm dəyişikliyi işləmir, çünki belə iş düsturla müəyyən edilir:

$$W = P\Delta V$$

Burada P təzyiq simvolu, W isə görülən işin simvoludur. İşin müsbət əlaməti sistemin ətraf mühit üzərində iş gördüyünü göstərir.

Termodinamikanın birinci qanunu geri dönən bir proses üçün sistemin daxili enerjisinin dəyişməsini verir:

$$dU = dQ - dW$$

Görülən işi təzyiq və dəyişmiş həcm baxımından yazsaq, alarıq:

$$dU = dQ - PdV$$

Proses izoxorik olduğundan, dV = 0 götürsək, əvvəlki tənlikdən alırıq:

$$dU = dQ$$

İzoxorik prosesdə ideal qazdan istifadə edilirsə və ideal qazın miqdarı sabit qalırsa, enerjinin artması temperaturun və təzyiqin artmasına mütənasibdir. Məsələn, qeyri-elastik qabda qızdırılan qazın təzyiqi və temperaturu artacaq, lakin həcmi dəyişməz qalacaq.

Entalpiyada baş verən termodinamik proseslərə izoentalpiya prosesi deyilir. "Coul-Tomson effekti" izoentalpiya prosesinə ən gözəl nümunə sayıla bilər. İzoentalpiya prosesi aşağıdakı düsturların köməkliyi ilə müəyyən olunur:

$$p \cdot V^k = const$$

$$dH = \delta Q + V \cdot dp = 0$$

Sabit vəziyyətli, sabit axın prosesi nəzarət həcmindən istifadə etməklə təhlil edilirsə, nəzarət həcmindən kənar hər şey ətraf hesab olunur. Əgər ətrafa istilik ötürülməsə, ətrafda tərəfindən görülən iş olmasa və mayenin kinetik enerjisində dəyişiklik olmadıqda belə bir proses izentalpik olacaqdır. Bu izoentalpiya üçün kifayət qədər, lakin zəruri olmayan şərtdir. Prosesin izoentalp olmasının zəruri şərti odur ki, entalpiyadan başqa enerji balansının şərtlərinin hər birinin cəmi (iş, istilik, kinetik enerjinin dəyişməsi və s.) bir-birini ləğv etsin, beləliklə entalpiya dəyişməz qalsın. Maqnit və elektrik effektlərinin (digərləri arasında) əhəmiyyətsiz töhfələr verdiyi bir proses üçün əlaqəli enerji balansı aşağıdakı kimi yazıla bilər:

$$dK + du = Q + W$$

$$du = d(h - PV) = dh - d(PV)$$

$$dK + dh - d(PV) = Q + W$$

Dağıtma prosesi mayedə təzyiq və temperaturda əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verə biləcəyi izoentalpik prosesin yaxşı nümunəsidir, lakin enerji balansında əlaqəli şərtlərin xalis cəmi sıfırdır və beləliklə transformasiya izoentalpik olur. Təzyiqli gəmidə relyef (və ya təhlükəsizlik) klapanının qaldırılması tənzimləmə prosesinin nümunəsidir. Təzyiqli qabın içərisindəki mayenin xüsusi entalpiyası, klapandan çıxan mayenin xüsusi entalpiyası ilə eynidir. Mayenin xüsusi entalpiyası və təzyiq qabının xaricindəki təzyiq haqqında məlumatla qaçan mayenin temperaturunu və sürətini təyin etmək mümkündür.

İzentalpik prosesdə:

$$h_1 = h_2$$

$$dh = 0$$

Nə istilik miqdarı alıb, nə də istilik miqdarı verməyən termodinomik prosesə adiobatik proses deyilir. Adiobatik proseslərdə havanın yuxarı qalxması nəticəsində hava kütləsi genişlənir və yuxarıya qalxmış hava heç bir kənar istiqamətlərə hərəkət etmədən onun temperaturu hər 100 metrdə 1^0C aşağıya düşmüş olur. Adiobatik proseslərin baş verməsi nəticəsində bəzən hava kütləsinin aşağıya doğru hərəkəti də müşahidə olunur ki, bu zaman da hava kütləsi sıxlaşır və kənardan heç bir istilik müdaxiləsi olmadan havanın temperaturu hər 100 metrdə 1^0C qalxır.

Atmosferdə adiobatik proseslər iki formada baş verə bilir: Şaquli adiobatik proseslər; Üfüqi adibatik proseslər.

Aşağıdakı şəkildə izotermik proseslərdə abiobatik proseslərin təsviri verilmişdir:

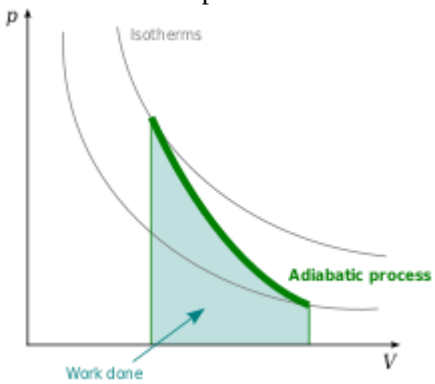

Şəkil. İzotermik proseslərdə adiobatik proses

Q = 0 olan bir sistemə və ya sistemdən istilik ötürülməyən proses adiabatik adlanır və belə bir sistem adiabatik olaraq təcrid olunmuş adlanır. Məsələn, bir mühərrikin silindrində qazın sıxılmasının o qədər

sürətlə baş verdiyi güman edilir ki, sıxılma prosesinin zaman miqyasında sistemin enerjisinin az hissəsi istilik kimi ətrafa ötürülə bilər. Silindrlərin izolyasiya edilməməsinə və kifayət qədər keçirici olmasına baxmayaraq, bu proses adiabatik olması üçün ideallaşdırılır. Eyni şeyi belə bir sistemin genişləndirilməsi prosesi üçün də demək olar.

HALKOGENLƏR, DƏMİR-MİS HALKOGENİDLƏRİN XASSƏLƏRİ

Mustafayeva M.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
mmustafayeva25@gmail.com

Halkogenlər nisbətən yüksək elektromənfiliyə malikdirlər, yəni kimyəvi bağlarda elektronları özlərinə doğru cəlb etməyə meyillidir.Onlar adətən altı valent elektrona malikdirlər ki, bu da onlara digər elementlərlə çoxsaylı bağlar yaratmağa imkan verir. Halkogenidlər unikal xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif sahələr üçün ayrılmazdır. Kovalent bağlar yaratmaq qabiliyyəti ilə xarakterizə olunan bu birləşmələr materialşünaslıq və texnologiyada əhəmiyyətli təsirləri olan müxtəlif davranışlar nümayiş etdirir.

Halkopirit ($CuFeS_2$) kimi birləşmələr ilə təmsil olunan dəmir-mis halkogenidləri əlavə maqnit və elektrik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirərək halkogenid birləşmələrinin çox yönlülüyünü daha da artırır. Halkogenidlərin paylaşdığı əsas üstünlüklərdən biri onların yarımkeçirici təbiətidir. Bu xassə digər elementlərlə kovalent bağların əmələ gəlməsinə imkan verən halkogen atomlarının elektron strukturundan irəli gəlir.Bərk cismin növlərindən ən əhəmiyyətli olan kristalları həyatımızda vacib və mühüm edən amillər çox saydadır.Kristalın əmələ gəlmə mexanizmini ilk olaraq 1784-cü ildə R.Qayni ibtidai şəkildə vermişdir. Monokristal və polikristal strukturlar arasındakı fərq halkogenidlərin xüsusiyyətlərini və onların tətbiqlərini başa düşmək üçün çox vacibdir. Monokristal ancaq bir növ baza elementinə sahib olaraq yüksək təmizlik və dəqiq elektron xassələri təklif edərək onları yarımkeçiricilərin istehsalı üçün ideal edir. Digər tərəfdən, polikristal isə bir-neçə növ baza elementinə malik olaraq, istehsal etmək və toplu materiallarda və sənaye proseslərində istifadə tapmaq üçün daha sərfəli olur.Kristalların ən mühüm xüsusiyyəti müəyyən ərimə temperaturuna malik olması və ərimə əsnasında temperaturunu dəyişməməsidir.

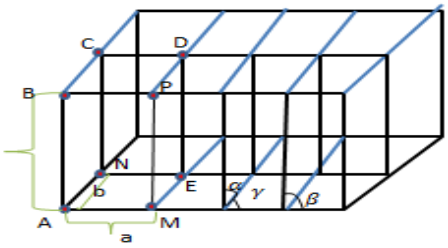

Şəkil. Fəza qəfəsinin qurulması

Şəkildən görünür ki bucaqların və tərəflərin müxtəlif münasibətlərində müxtəlif qəfəslər alınır. Burada $\alpha=c^b$ $\beta=c^a$ $\gamma=a^b$ -dir.

Baxdığımız misalda ABCNEDPM fiquru şəbəkənin (və ya kristalın) baza elementi adlanır.Bucaq və tərəfləri dəyişməklə müxtəlif baza elementli şəbəkələr almaq olar ki, bunlara Brave şəbəkələri deyilir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bütün kristalların əsas xüsusiyyəti onu təşkil edən hissəciklərin müəyyən qanunauyğunluqla nizamlı şəkildə yerləşməsidir.

Mis-dəmir halkogenidləri maraqlı maqnit ,elektrik və optik xüsusiyyətlər nümayiş etdirir.Əvvəlcə bu halkogenidlərin elementlərini təhlil edək.Dəmir maqnit davranışı ilə məşhurdur və birləşmələrdə mis ilə qarşılıqlı əlaqəsi materialın maqnit xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Dəmir ferromaqnitdir və maqnitləşə bilir. Xarici elektron təbəqəsində dəmirin maqnit xassələrinə töhfə verən qoşalaşmamış elektronlar var.Dəmirin maqnit xassəsinin artırmağın bir neçə üsulu var; Biz Co,Ni,Mn kimi elementlərdən az miqdar əlavə edərək dəmirin maqnit xassəsini yaxşılaşdıra bilərik.Çünki onlar dəmirin elektron konfiqurasiyasına və kristal struktruna təsir edərək maqnit xassəsin artırır.Bu elementlərdə qoşalaşmamış elektronlar var və bu da onları ferromaqnit edir. Dəmirlə birləşdirildikdə daha çox

qoşalaşmamış elektronlar yarandığından maqnit xassəsi də artmış olur. Kristal dənələrinin oriyentasiyasın nəzarət etməklə maqnit xüsusiyyətini artıra bilərik.

Dəmir-mis xalkogenidlərində faza keçidləri material termodinamik vəziyyətdə dəyişikliyə məruz qaldıqda baş verir. Bu keçidlərə temperatur,təzyiq və yaxud dopinq kimi amillər səbəb ola bilər. Gəlin faza keçidlərinin əsas aspektlərinə nəzər salaq; Temperaturun yaratdığı faza keçidlərində birləşmələr paramaqnit haldan ferromaqnit halına keçir. Təzyiqlə bağlı faza keçid də isə onların kristal strukturunda və fiziki xassələrində dəyişikliklərə səbəb olur. Dopinqlə bağlı faza keçidləri-Müxtəlif elementlərlə dopinq etmək və yaxud birləşmənin stoxiometriyasını tənzimləmək materilalın elektron strukturunda, maqnit xassələrində və faza sabitliyində dəyişikliklərə səbəb olur. Halkogenidlərdə dəmir və misin valentlik vəziyyətləri kimyəvi mühitdən və halkogen elementinin oksidləşmə vəziyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər.Halkogenidlərdə dəmir və misin valentlik dəyişkənliyi bu birləşmələrin elektron quruluşunu,maqnit xassələrini və kimyəvi reaktivliyini təyin etməkdə həlledici rol oynayır.Dəmir adətən halkogenidlərdə iki əsas oksidləşmə vəziyyətini nümayiş etdirir +2 və +3. 3d orbitalda iki qoşalaşmamış elektron var. Mis isə +1 və +2 oksidləşmə vəziyyəti göstərə bilir.Qarışıq valentlik vəziyyətlərinin mövcudluğu metaldan metala yük transferi, elektron faza ayrılması və maqnit xassələrinə səbəb olur.Dəmir-mis halkogenidləri həm monokristal həm də polikristal formalarda olur.Monokristal dəmir-mis halkogenidləri güclü elektrik keçirciliyi optik şəffaflıq və yaxud maqnit xassəsi göstərir və tez-tez izotrop xüsusiyyətlər göstərə bilir.Yüksək saflığa malikdir. Polikristal halkogenidlər isə maqnetizm, optik xüsusiyyətlər, kimyəvi sabitlik və elektrik keçiricilik nümayiş etdirir.

Oxşar bucaqlara əsasən qruplaşma sinqoniya adlanır. Dəmir-mis halkogenidləri adətən tetraqonal sinqoniyada kristallaşır. Dördqat fırlanma simmetriyası var. Bu sistemdə kristal qəfəs ikisi bərabər uzunluqda olan üç qarşılıqlı perpendikulyar ox ilə xarakterizə olunur. Dəmir-mis halkogenidlərinin ən önəmli birləşməsi olan halkopirit yarımkeçiricidir.

Halkopirit görünən və yaxın infraqırmızı bölgələrdə yüksək udma əmsalları əks etdirir ki bu da günəş batareyalarının tətbiqi üçün faydalıdır.

Dəmir-mis xalkogenidlərinin maqnit xassələrini artırmaq üçün tərkibində bir sıra dəyişiklik etmək olar;Dəmir tərkibini artırmaqla çünki mahiyyətcə dəmir maqnitlidir və yaxud maqnit elementləri ilə dopinq etməklə kristal qəfəsə Mn Co və yaxud Ni kimi elementlərinin qatqı maddələrinin daxil edərək maqnit qarşılıqlı təsirinin artıra bilərik.

ENERJİNİN SAXLANMA VƏ ÇEVRİLMƏ QANUNUNUN KƏŞFİ

Qəribova Ş.Ş.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Mustafaqeribov123@ gmail.com

"Enerji" sözü enérgeia olan yunan sözündəndir. İlk dəfə Aristotel tərəfindən hazırlanmışdır. Aristotelə görə heç nə yaranmır nə də məhv olmur, təbiət əbədidir. Enerji isə iş görmə qabiliyyətini təsvir edən bir vəziyətdir.

"Enerji" sözünü ilk dəfə Tomas Yunq tərəfindən işlədilmişdi. Bundan sonra 1851-1852-ci illərdə Uiliyam Tomson və Uiliyam Rankin'də enerji sözünü işlətməyə başladı. Nəhayət, 1905-cildə Albert Eynşteyn nisbilik nəzəriyyəsini verməklə enerji və kütlənin ümumi bir ekvivalentini müəyyən edərək "enerji" anlayışını ümumiləşdirdi.

1639-cu ildə Qalileo özünün məşhur “kəsintili sarkaç” yəni potensial enerji kinetik enerjiyə və ya kinetik enerji yenidən potensial enerjiyə çevrilə bilər anlayışını verdi. Burada o, hərəkət edən cismin qalxdığı hündürlüyün həmin cismin düşdüyü hündürlüyə bərabər olduğunu qeyd etdi. Apardığı müşahidələrdən belə nəticəyə gəldi ki hərəkət edən cismin sürtünmə olmayan səthdə qalxdığı hündürlük verilmiş səthin formasından asılı deyil.

1669-cu ildə toqquşma qanunları Kristian Hüygens tərəfindən nəşr edildi. Burada toqquşmadan əvvəl və sonra sabit saxlanılan kəmiyyətlər arasında həm cisimlərin xətti momentlərinin cəmi, həm də kinetik enerjilərin cəmi vardı.

Enerjinin saxlanması qanununu XX əsrin ortalarında C.Coul, R.Mayer, Helmholts və s. tərəfindən kəşf edilmişdir.

Enerjinin saxlanma qanununa: enerji bir formadan başqa formaya keçərkən nə itmir, nə də yenidən yaranmır. Bu qanun təbiətdə ki, ümumi qanunlardan biridir.

Aparılan təcrübələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, enerjinin saxlanması qanunu ətrafdan təcrid olunmuş sistemin ümumi enerjisinin dəyişməz qaldığını bildirir.Qapalı sistem halında isə sistemin daxilindəki enerjinin müəyyən miqdarı sistemə daxil olan və sistemdən çıxan enerji ilə dəyişdirilə bilər, daha dəqiq desək enerji bir formadan digərinə çevrilə bilər və yaxudda keçə bilər. Enerjinin saxlanması qanununun əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, birinci növ daimi hərəkət edən maşın ola bilməz.

POLİTROPİK PROSESLƏRİN ATOM ELEKTRİK STANSİYALARINDA TƏTBİQİ

Sadıqlı N.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nuriyya.sadigli@gmail.com

Termodinamikanın birinci qanununa istinad ederək ideal qazda baş verən proseslərində biri politropik prosesdir.Politropik proses istilik tutumu sabit qalan prosesə deyilir.

$$C=\frac{dQ}{dT}=\text{const} \quad (1)$$

İdeal qaz üçün Puasson tənliyi əldə edildiyi kimi politropik proses tənliyini də əldə etmək çətin deyil.Mövcud ədəbiyyat materiallarında politropik prosesdə politrop tənliyi aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$pV^n=\text{const} \quad (2)$$

Yuxarıdakı (2) ifadəsində $n=\frac{C-C_P}{C-C_V}$ politrop göstəricisidir.Politropik proseslərin bir neçə xüsusi halını nəzərdən keçirək:izotermik proses zamanı C=∞ olduqda n=1,izobarik prosesdə C=C_p olduqda n=0,izoxorik prosesdə C=0 olduqda n=∞,adiabatik prosesdə C=0 olduqda n=γ alınır.Politropik proseslərin atom elektrik stansiyalarında əldə olunan istiliyin elektrik enerjisinə çevrilməsi zamanı enerjini tapmaq üçün $^{235}_{92}U$ uran iztopunun parçalanmasından istifadə etmək olar.1 gram $^{235}_{92}U$ uran izotopunun parçalanması zamani ayrılan enerjini tapmaq üçün verilmiş kütlədə olan uran izotopu nüvələrin N sayını bilməli və həmin sayı bir reaksiyada ayrılan E=206,33MeV enerjisinə vurmaq lazımdır,yəni E_{tam}=NE düsturundan istifadə edirik.Bu zaman 1 gram $^{235}_{92}U$ uran izotopunun parçalanması zamanı ayrılan enerji E_{tam}=5,29× 10^{23}MeV=84,6GC bərabərdir.

FİZİKANIN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN TƏFƏKKÜR FORMALARI VƏ ONLARIN İNKİŞAF TEXNOLOGİYALARI

Soltanova E.S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
elane.tagiyeva92@mail.ru

Şagirdlərdə təəfəkkür sferasının təkmilləşdirilməsi hər bir təhsil müəssisəsinin ən vacib vəzifəsidir, bu, şəxsiyyət yönümlü təlimin aparıcı məqsədlərindən biridir.

Məktəbdə şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək vəzifəsi bir qayda olaraq proqram materialının mənimsənilməsi ilə birlikdə həll edilir. Müəllimlər kursun məzmununu şagirdlərə çatdırmağa çox diqqət yetirirlər və çox az təhsil metodlarını və üstəlik, zehni fəaliyyətləri öyrədirlər. Bu ona gətirib çıxarır ki, şagird öz yaddaşında böyük həcmdə informasiya saxlaya bilir, lakin ondan necə istifadə edəcəyini bilmir və hər hansı qeyri-standart məlumat onu çaşdırır. Psixoloq L.S. Rubenstein hesab edirdi ki, "Tədrisin ən mühüm vəzifəsi təfəkkürün inkişafı, təkcə sabit əməliyyatları və texnikaları mənimsəmək deyil, həm də yeni əlaqələri kəşf etmək, yeni texnikalar kəşf etmək və yeni problemlərin həllinə gəlmək bacarığıdır".

Şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək müasir məktəbin, o cümlədən fizika müəlliminin vəzifələrindən biridir. Təfəkkür- insan psixikasının funksiyası olub, bilinən obyektlər arasında əlaqələr quran zehni əks etdirmənin ən ümumiləşdirilmiş və dolayı formasıdır. Başqa sözlə desək, təfəkkür düşünmək, obyektiv fəaliyyətin hadisələrini müqayisə etmək və nəticə çıxarmaq bacarığıdır. Təfəkkür formaları müxtəlifdir və bunlara misal olaraq məntiqi, yaradıçı, tənqidi, reproduktiv və s. göstərmək olar.

Fizikanın tədrisi prosesində konseptual təfəkkürün inkişafı, ümumi mədəniyyət səviyyəsi, dünyagörüşü, erudisiya, maraq, tənqidilik, nizam-intizam, özünə nəzarət və s. kimi əsas intellektual keyfiyyətləri formalaşdırmaq lazımdır. Şəxsiyyətin həyatda uğuru əsasən bütün mənaları ilə intellekt səviyyəsindən asılıdır.

Məntiqi düşünmə qabiliyyəti, hər hansı digər qabiliyyət kimi, məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilə və formalaşdırıla bilər. Bunun üçün şagird rasional təfəkkürün üsullarına yiyələnməli, əqli fəaliyyət vərdişini inkişaf etdirməli, çətin iş qarşısında təslim olmamaq, onun həlli yollarını əzmlə axtarmalıdır. Məntiqi təfəkkürün real inkişafı yalnız yönəldilmiş intensiv zehni fəaliyyətlə mümkündür. Bunun üçün əyləncə elementlərini, oyun anlarını daxil etmək, müxtəlif üsullardan istifadə etmək, maraqlı məzmunlu tapşırıqları seçmək lazımdır.

Müasir dövrümüz texnologiyanın sürətli inkişafını dərk etməyi bacaran, kompüter texnologiyasını mənimsəyə bilən, informasiyanı cəld təhlil edən, cəld lazımi qərarlar qəbul etməyi bacaran insan tərbiyəsini tələb edir. Belə qabiliyyətlərin inkişafı tənqidi təfəkkürün inkişafına əsaslanan müvafiq bacarıqların mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Alınan məlumat tənqidi şəkildə başa düşülməlidir və beləliklə, şagirdlərdən inkişaf etmiş təfəkkür, yüksək hərəkətlilik və səriştəlilik tələb olunur. Bu tələblər tənqidi təfəkkürün formalaşması və inkişafı ehtiyacı ilə bağlıdır. Yalnız bu cür təfəkkürün kifayət qədər yüksək səviyyədə formalaşması ilə şagirdlər müstəqil, yaradıcı və tənqidi düşünən fəaliyyət subyektlərinə çevrilirlər.

Tənqidi təfəkkürün inkişafı texnologiyası Şimali Ayova Universiteti və Hobard və Uilyam Smit Kolleclərinin Beynəlxalq Oxu Assosiasiyası tərəfindən hazırlanmışdır. Proqramın müəllifləri Çarlz Templ, Cinni Stil, Kurt Mereditdir. Bu texnologiya müxtəlif fənn sahələrində, iş növləri və formalarında istifadə üçün nəzərdə tutulmuş metodoloji texnika və strategiyalar sistemidir. Çox yönlü olduğuna görə fizika dərslərində də uğurla istifadə oluna bilər. Hal-hazırda, məktəblərdə Dövlət Təhsil Standartının tətbiqi üçün tövsiyə olunan texnologiyalardan biridir.

Digər dərslərdə olduğu kimi, fizika dərslərindədə üçün də bu texnologiyanın köməyi ilə əldə edilən bacarıqların müxtəlif bilik sahələrində:artan və daim yenilənən informasiya axını ilə işləmək bacarığını; başqalarına münasibətdə öz fikirlərini (şifahi və yazılı) aydın, inamlı və düzgün ifadə etmək bacarığını; müxtəlif təcrübələri, ideyaları və qavrayışları başa düşmək əsasında öz fikrini inkişaf etdirmək bacarığını; problem həll etmə bacarıqlarını; müstəqil olaraq öz təhsili ilə məşğul olmaq bacarığını (akademik mobillik); əməkdaşlıq və qrupda işləmək bacarığını; digər insanlarla konstruktiv münasibətlər qurmaq bacarığını inkişaf etdirmək vacibdir. Fizika dərsi üçün də əhəmiyyət kəsb edən TTİT-dan istifadə zamanı dərsin əsas mərhələləri bu tədris fənninin xüsusiyyətlərinə zidd olmadığı, əksinə onları daha da intensivləşdirə biləcəyi üçün çağırış, anlama, başa düşmə mərhələsidir.

I mərhələ çağırışdır - müəllim nəinki şagirdi aktivləşdirir, stimullaşdırır, onu sonrakı işə istiqamətləndirir, həm də mövcud bilikləri "çağırır" və ya maraq doğuran məsələ ilə bağlı assosiasiyalar yaradır.yaradır. Əvvəllər əldə edilmiş bilik ehtiyatı maarifləndirmə səviyyəsinə çatdırılır. İndi onlar yeni biliklərin mənimsənilməsi üçün əsas ola bilər ki, bu da şagirdin yeni məlumatları əvvəllər məlum olan və mənalı şəkildə daha səmərəli şəkildə əlaqələndirmək, yeni məlumatların dərk edilməsinə tənqidi yanaşmaq potensialını verir. Bu mərhələdə alınan məlumatlar dinlənilir, qeydlər aparılır, qiymətləndirilir, iş fərdi - cütlük - qruplar şəklində aparılır. Cağırış mərhələsində:

Şagirdlər öyrənilən məsələ ilə bağlı öz fikirlərini bildirir, səhv etməkdən və müəllim tərəfindən düzəldilməkdən qorxmadan bunu sərbəst şəkildə yerinə yetirirlər. Fikirlər qeydə alınır, onlardan hər hansı biri sonrakı iş üçün əhəmiyyətli olacaqdır. Eyni zamanda, bu mərhələdə "doğru" və ya "yanlış" ifadələr yoxdur. Kollektiv iş digər şagirdlərin fikirlərini dinləməyə və səhv etmək riski olmadan öz fərziyyələrinizi bildirməyə imkan verir. Fikir mübadiləsi çox vaxt gözlənilməz və praktik olan yeni ideyaların inkişafına müsbət töhfə verə bilər. Kiçik qruplarda işləmək şagirdlərin özlərini daha sərbəst hiss etmələrinə şərait yaradır.

II mərhələ anlamadır (mənanın reallaşması) - bu mərhələdə biz birbaşa materialla işlənilir. Tənqidi təfəkkür texnologiyasının texnika və metodları şagird fəaliyyətini dəstəkləməyə, oxu və ya müzakirəni mənalı etməyə kömək edir. Müəllim bilavasitə təzə məlumatla işləyərkən mövzuya olan həvəsini saxlayır, tədricən "öyrənilən" bilikdən "yeni"yə keçir. Şagird müəllimin təqdim etdiyi aktiv oxu üsullarından istifadə

etməklə mətni oxuyur (dinləyir), haşiyələrdə qeydlər aparır. Nəticədə yeni materialla birbaşa təmas həyata keçirilir, iş fərdi və ya cütlərlə aparılır. Bu mərhələsində şagirdlər:təklif olunan yeni materialı öyrənirlər,yeni məlumatı mövcud bilik və bacarıqlarla müqayisə etməli,diqqətlərini əvvəllər yaranan suallara və çətinliklərə cavab tapmağa yönəldirlər.

III mərhələ refleksiyadır (Reflektiv düşüncə diqqətinizi cəmləmək deməkdir) - bu mərhələdə məlumatlar nəzərdən keçirilir, şərh edilir və yeni şəkildə təqdim olunur. Müəllim şagirdləri ilkin qeydlərə qaytarır - təkliflər verir, dəyişikliklər, əlavələr edir, əhatə olunmuş məlumatlar əsasında yaradıcı, tədqiqat və ya praktiki tapşırıqlar verir. Şagirdlər anlama mərhələsində əldə etdikləri biliklərdən istifadə edərək "yeni" məlumatları "köhnə" məlumatlarla əlaqələndirirlər. Şagirdlər arasında canlı fikir mübadiləsi onlara müxtəlif nöqteyi-nəzərlərlə tanış olmaq imkanı verir, dostunu diqqətlə dinləməyi, fikrini əsaslı şəkildə müdafiə etməyi öyrədir. Refeksiyanın sonuncu mərhələsi əldə edilmiş bilik, bacarıq və bacarıqların yaradıcı tətbiqini nəzərdə tutur.

Fizika dərslərində tənqidi təfəkkürün intellektual bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün "Klasterlərin formalaşması" texnikasından da istifadə olunur. Klasterlər obyektlər və ya hadisələr arasında bir neçə müxtəlif növ əlaqəni göstərən qrafik sistemləşdiricilərdir və fizika dərsləri üçün əhəmiyyətli ola bilər. "Klasterlər" həm problem mərhələsində, həm də əks etdirmə mərhələsində istifadə olunur. Bu texnikanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mətndə təsvir olunan hər hansı konsepsiya və hadisə ilə bağlı məlumat çoxluqlar şəklində sistemləşdirilir. Bu üsuldan "Nyuton qanunları", "Kinematika" və s. mövzuların tədrisində nəzərdən uğurla istifadə etmək olar. Obyektlərin öyrənilməsinə fənlərarası yanaşmanın parlaq təzahürü fizikada yaranan sinergetikadır. Sinergetikanın ideyaları müasir təfəkkür tərzi fenomeninin dərk edilməsində də səmərəlidir. Bizə elə gəlir ki, mürəkkəb sistemlərin davranışının sinergetik təkamüllü qeyri-xətti modelləri insan təfəkkürünün yaradıcı fəaliyyətini dərk etmək üçün də tətbiq oluna bilər. Özünü təşkil edən sistemlər və yaradıcı təfəkkür prosesləri ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Hər ikisi yaradıcı yenilənmə və təkmilləşməyə can atır, sinergetika isə təbiətin və təfəkkürünün əbədi təkamül müdrikliyini ortaya qoyur. Yeni müasir (sinergetik) düşüncə tərzi eyni zamanda qeyri-xətti, təkamül, yaradıcı və vahiddir. Təfəkür tərzinin formalaşdırılması istənilən elmin, o cümlədən fizikanın öyrənilməsinin əsas məqsədlərindən biridir.

Yuxarıda deyilənlər onu göstərir ki, yeni müasir təfəkkür tərzi eyni zamanda qeyri-xətti, təkamül, yaradıcı və vahiddir. Təfəkkür tərzinin formalaşdırılması istənilən elmin, o cümlədən fizikanın öyrənilməsinin əsas məqsədlərindən biridir.Müasir fizikanın tədrisi metodikası tədrisin ümumi didaktik prinsiplərinə uyğun olmalı və ilk növbədə yüksək keyfiyyətli tədris metod və texnologiyalarının geniş tətbiqindən ibarət olan özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Fizikanın tədrisi sistemi şagirdlərin gələcək peşə hazırlığının fundamental əsası kimi fiziki biliklərin formalaşdırılmasına kömək etməklə yanaşı, həm də şagirdlər arasında müasir vahid təfəkkür tərzinin inkişafına kömək edir.

$A_2^{V}B_3^{VI}$ NAZİK TƏBƏQƏSİ ƏSASINDA TERMOELEKTRİK ÇEVİRİCİLƏRİ

Süleymanov M.N.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
mikayils001@gmail.com

Qeyri-ənənəvi enerji çevrilməsi metodlarından biri yarımkemiricilərdə istilik enerjisinin elektrik enerjisinə termoelektrik cevrilməsi və əksinə olan metoddur. Termoelektrik çeviricilərdə xarici mühitin təbii temperatur fərqi hesabına kontakt yerləri müxtəlif temperaturda olan iki müxtəlif yarımkeçiricilərdən ibarət qapalı elektrik dövrəsində potensiallar fərqi yaranır. Bu proses termoelektrogeneratorların işində istifadə olunur. Elektrik cərəyanı keçdikdə iki müxtəlif yarımkeçiricilərin kontakt yerlərində istiliyin ayrılması (qızdırıcılar) və ya istiliyin udulması (soyuducular) kimi əks effektlər praktikada daha geniş tətbiqini tapmışdır.

Hal-hazırda V qrup elementlərinin halkogenidləri (Bi2Te3, Bi2Se3, Sb2Te3 və s.) və onların əsasında bərk məhlullar 200−600K işçi temperatur diapozonunda yüksəkeffektivli termoelektrik materialların komponentlərdən biri kimi istifadə olunurlar. Onlardan soyuducu qurğularda daha geniş istifadəni məhdudlaşdıran əsas faktor, onun freon qazı əsasında işləyən ənənəvi soyuducu qurğrlarla müqayisədə termoelektrik keyfiyyətinin kiçik olmasıdır.

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilib ki,1 saat müddətində 200˚C də tavlanmış $\mathbf{Bi_2Te_3}$ nazik təbəqəsi daha keyfiyyətli kristallik quruluşa malikdir. İlk dəfə İsti divar metodu ilə vakuumda uçurma

metodu ilə alınmış tavlanmış və tavlanmamış nazik təbəqənin rentgen difraksiyasının müqayisəsi göstərirki, tavlanmış nazik təbəqələrin rentgen reflekslери daha güclü və aydındır (şəkil1). Konfokal Raman mikrospektrometriya- sının son nailiyyətlərindən biri "mapping" əməliyyatının həyata keçirilmə imkanıdır. Müasir texnologiyalar təbəqə səthinin lazer şüası ilə addımlı skanlaşması ilə hər bir nöqtədən spektri almaq və yadda saxlamaq imkanı verir. Bu zaman mapping əməliyyatını (şəkil 2) hər bir spektral xətt uçun bir sıra xarakteristikalar üzrə: spektral pikin vəziyyəti, spektral xəttin yarımeni, spektral xəttin maksimal intensivliyi, spektral xəttin inteqral intensivliyi və s. aparmaq olar. İşığın kombinasion səpilməsi tədqiqatlardan aşkar olunmuşdur ki , tavlanmamış nazik təbəqədə cəmi iki spektral xətt müşahidə olunur - 121 $см^{-1}$ və139 $см^{-1}$ bu da ona uyğubdurki, İK aktiv mod və KR aktiv mod , o zaman ki, 200 ^{0}C vakuumda termik işlənmədən sonra KRS spektrində iki daha KR aktiv mod – tezlikləri 61 $см^{-1}$ и 101 $см^{-1}$ müşahidə olunur (şəkil 3 a,b).

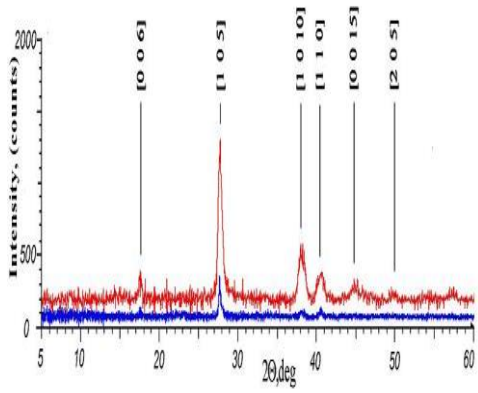

Şəkil 1

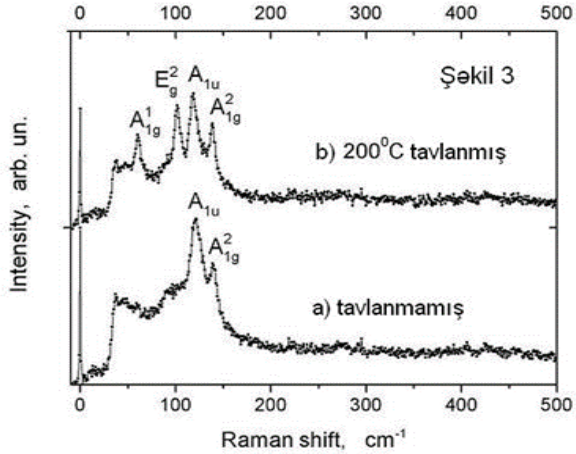

şəkil 2

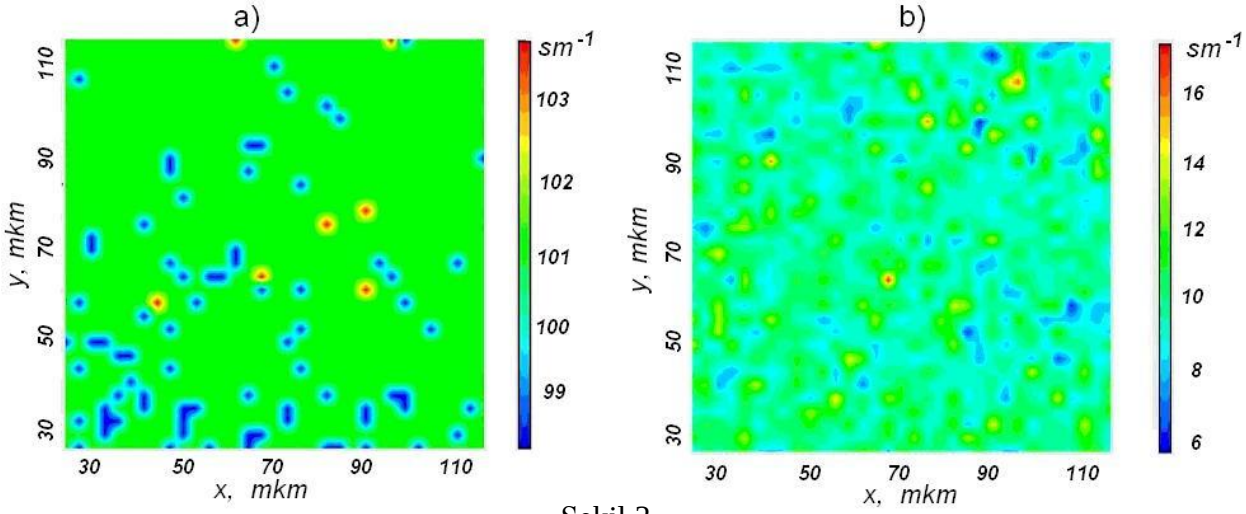

Şəkil 3

HÜLTEN ÜSTƏGƏL YUKAVA POTENSİALLARI ÜÇÜN KLEYN-FOK-QORDON TƏNLİKLƏRİNİN ŞƏKLİ

Xəlilova S.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
sevdaxelilova95@gmail.com

Təqdim olunan işdə Hülten və Yukavanın birgə potensialı üçün Kleyn -Fok-Qordon (KFQ) tənliyinin analitik həlli verilmişdir. Həm relyativistik kvant mexanikasında, həm də qeyri-relyativistik kvant

mexanikasında bu potensiallar geniş istifadə olunur. Ümumiyyətlə, eksponensial potensial modelləri həmişə diqqəti cəlb etmiş və müxtəlif fiziki sistemlərdə, o cümlədən kvant kosmologiyası, nüvə fizikası, molekulyar fizika, zərrəciklər fizikası və kondensasiya olunmuş maddə fizikasında intensiv şəkildə istifadə edilmişdir. Hülten, Morse, Manning-Rosen, Wood-Saxon, Eckart və Rosen-Morse potensialları daxil olmaqla çoxlu sayda eksponensial tipli potensiallar tədqiq edilmiş və bağlı vəziyyət üçün bəzi analitik həllər əldə edilmişdir.

Bu tənliyi analiz edən zaman Nikiforov-Uvarov (NU) metodu tətbiq olunmuşdur. NU üsulu ikinci tərtib diferensial tənliklərin həlli və onların hiperhəndəsi tipli tənliklərlə ifadə olunmasında böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, müxtəlif eksponensial və hiperbolik potensiallar NU metodundan istifadə etməklə,həmçinin müxtəlif yaxınlaşmalardan istifadə etməklə analitik şəkildə həll edilir.

Bizim əsas məqsədimiz NU metodundan istifadə etməklə, adi kvant mexanikası çərçivəsində Hülten potensialının və Yukava sinfinin xətti kombinasiyası üçün dəyişdirilmiş KFQ tənliyinin analitik şəklini tapmaqdır. Məsələni həll etmək üçün $l \neq 0$ olduqda, potensialın mərkəzdənqaçma hissəsində xüsusi qiymətlər tapılır. $l \neq 0$ orbital kvant ədədinin istənilən qiyməti üçün enerji və müvafiq radial dalğa funksiyaları təyin edilir.

Skalyar $S(r)$, vektorial $V(r)$ potensiallı sahədə KFQ tənliyini yazaq. Bu tənliyi sferik koordinat sistemində yazaq (atom vahidləri $c = \hbar = 1$)

$$[-\nabla^2 + (M + S(r))^2]\psi(r,\vartheta,\varphi) = [E - V(r)]^2\psi(r,\vartheta,\varphi) \qquad (1)$$

Burada, M-skalyar hissənin sükunət kütləsidir, E- relyativistik hissəciyin enerjisidir, $\psi(r,\vartheta,\varphi)$-sferik koordinat sistemində dalğa funksiyasıdır. Bu dalğa funksiyasını aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\psi(r,\vartheta,\varphi) = \frac{\chi_{nl}(r)}{r} Y_{lm}(\vartheta,\varphi) \qquad (2)$$

Burada, $Y_{lm}(\vartheta,\varphi)$- sferik harmonik funksiyadır.

(2) tənliyini (1) tənliyində nəzərə alsaq , KFQ [4] tənliyi aşağıdakı şəklə düşəcək:

$$\chi''^{(r)} + \left[E^2 - M^2 - 2\big(MS(r) + EV(r)\big) + \big(V^2(r) - S^2(r)\big) - \frac{l(l+1)}{r^2}\right]\chi(s) = 0. \qquad (3)$$

Bu işdə əsas məqsəd NU metodundan istifadə etməklə, Hülten üstəgəl Yukava sinif potensialının xətti kombinasiyası üçün (1) düsturunun analitik şəklini tapmaqdır. Hülten potensialından atom və molekulyar fizikada, kondensə olunmuş maddə və hissəciklər fizikasında və digər tədqiqat sahələrində istifadə olunur. Bu potensiallı sahədə olan zərrəciklər üçün kvant effekti böyük maraq kəsb edir.

Hülten və Yukava sinif potensiallarının cəmi kimi təmsil oluna bilər.

$$V(r) = -\frac{2Ze^2\delta e^{-2\delta r}}{(1-e^{-2\delta r})} - \frac{2\delta V_0 e^{-2\delta r}}{(1-e^{-2\delta r})} - \frac{4\delta^2 V'_0 e^{-4\delta r}}{(1-e^{-2\delta r})^2} \qquad (4)$$

Burada, δ-ekranlaşma parametridir. Z- Mendeleyev cədvəlində atomun sıra nömrəsidir.

Beləliklə, NU metodundan istifadə edərək adi kvant mexanikası çərçivəsində Hülten üstəgəl Yukava potensialının və Yukava sinfinin xətti kombinasiyası üçün KFQ tənliyini analiz etdik. $l \neq 0$ orbital kvant ədədinin istənilən qiyməti üçün enerji və radial dalğa funksiyasının ifadəsini təyin etmiş olduq.

$Cd_xHg_{1-x}Te$ MONOKRİSTALLARININ GÖYƏRDİLMƏSİ, ÖLÇMƏ METODİKASI VƏ EKSPERİMENTAL QURĞULAR

Yunisova R.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
yunisova_2016@mail.ru

$Cd_xHg_{1-x}Te$ monokristalları hal-hazırda bütün mümkün olan üsullarla alınır: Bridjmen- Stokbarqer üsulu, bərk cisim rekristallizasiyası, zona əritməsi həm də, sabit temperatur qradiyentində asta soyutma üsulu ilə. Tərkibə görə paylanma və alınan monokristalların mükəmməlliyi rəngli aşındırma yolu ilə optik buraxmaya və elektro əksolunmaya görə yoxlanılmışdır. Nəticədə məlum olmuşdur ki, digər üsullarla müqayisədə asta soyutma üsulu ilə daha mükəmməl və bircins monokristallar alınır.Buna görə də tədqiq olunan nümunələrin alınması üçün bu üsuldan istifadə olunmuşdur. Bizdə olan monokristallar başlanğıc halda n-tip keçiriciliyə malik olmuşdur. Onları p-tip keçiriciliyə çevirmək üçün və p- $Cd_xHg_{1-x}Te$ monokristallarının bəzi xassələrini tədqiq etmək üçün onlar uzun müddət doymamış civə buxarında

bişirilmişdir. Bunun üçün monokristallar yetişdirdikdən sonra təbəqələr 1 mm qalınlıqlı şaybalar kimi kəsilmişdir. İlkin şaybalar əvvəlcə mexaniki cilalamaya və hamarlamaya məruz qalırlar. Bunun nəticəsində nümunələrin qalınlığı 0.5-0.6 mm-ə qədər çatdırılır. Bundan sonra nümunələr kimyəvi aşılamaya məruz qalırlar və distillə olunmuş su və spirt ilə yaxşıca yuyulandan sonra isə qurudulur. Nümunələrin uzun müddətli qızdırılmasını təmin etmək üçün kvars ampulalar əvvəlcədən xüsusi hazırlanmışdır. Əvvəlcə onlar 24 saat müddətində aşılayıcı məhlulda saxlanılır, sonra distillə olunmuş su ilə yaxşıca yuyulur. Bundan sonra onlar iki dəfə dəyişdirilən distillə olunmuş suda 2 saat müddətində qaynadılır və 100°S temperaturda 60-90 dəqiqə müddətində termostatda qurudulur. Belə təmizləməyə qızma zamanı şaybalar yerləşən kvars qayıqcıqlarda məruz qalır.Uzun müddətli qızdırma prosesinin civə buxarının aşağı təzyiqində aparılması üçün kvars qapayıcı bölmələrinin birində lazım olan miqdarda civə yerləşdirilir.Ampulaların uzunluğu elə hesabla seçilir ki, nümunələr civə damcılarına nisbətən sobanın daha yüksək temperaturlu oblastında yerləşsin.

Kvars qayıqcıq nümunə ilə çəkilmiş civə $10^{-6}mm$.c.süt. qalıq təzyiqinə qədər sorulmuş kvars ampulada yerləşdirilir və leyimlənilir. Bişirmə müddəti nümunənin tərkibindən asılı olaraq 3-5 sutka davam edir. Növbəti etaplarda tədqiq olunan nümunələrin hazırlanması konkret məsələyə görə aparılır. VAX-nı tədqiq etmək üçün bizim tərəfimizdən tədqiq olunan nümunələrin qalınlığı 200-300 mkm-ə qədər çatdırılmışdır.Bu növbəti şəkildə edilmişdir. Şaybalar yuxarıda qeyd olunan birinci etapdan sonra porofinlə sapfir altlıqlara kleylənir və xüsusi cilalanmaya məruz edilir, başqa sözlə əvvəlcə suspenziya ilə distillə edilmiş suda M5 və M3 cilalama tozu ilə bir tərəfdən 350-400 mkm-ə qədər cilalanır. Bundan sonra şaybalar şüşə lövhələr, almaz poston AP-5, AP-3, AP-1 saat yağları ilə təxminən 300-250 mkm-ə qədər ikitərəfli hamarlanmaya məruz qalır.Mexaniki hazırlamadan sonra, sapfir atlıqdan qoparılmış aseton və spirtdə yuyulmuş şaybalar qalıq pozucu təbəqələrdən azad olmaq və yekun qalınlığı almaq üçün kimyəvi aşılanmaya məruz qalırlar. Hamarlanmış şaybalar qaynadılmış dörd qat xlorlu karbonda yuyulur, spirtdə yuyulur, sonra isə 30 saniyə müddətində $HBq_2 + Br_2(93:7)$ məhlulunda, sonra isə yenə də 30 saniyə müddətində $HCl + HNO_3(98:2)$ məhlulunda aşındırılır. Aşındırılmanın sürəti hər bir partiya aşındırıcı və material üçün eksperimental olaraq şaybaların qalınlıqlarının dəyişməsinə görə təyin olunmuşdur. İlkin hazırlıqdan sonra nümunələrə metal kontaktlar lehimlənir. Kontakt naqillərin lehimlənməsi mikro poyalnıklərlə flyussut aparılmışdır. Lehim kimi 140°S temperaturlu In (93%) +Ag (4%)+Au (3%) ərintisi götürülmüşdür. Bu lehimdən istifadə edilməsi kiçik müqavimətli etibarlı kontaktların alınmasına imkan verir. Kontakt naqilləri kimi diametri 30-70 mkm olan qızıl və ya mis naqillərdən istifadə olunmuşdur.Tədqiq olunan nümunələrdə fotokeçiriciliyi və otomaqnit effektini tədqiq etmək üçün Ceys firmasının SPM-2 monoxramator bazasında yığılmış eksperimental qurğudan istifadə edilmişdir. Həmin qurğu prizmalara malikdir ki, həmin prizmalar 0.2-dən 30 mkm-ə qədər dalğa uzunluğu oblastında ölçmələr aparmağa imkan verir.Bu ölçü qurğusunun blok-sxemi növbəti şəkildə verilmişdir.

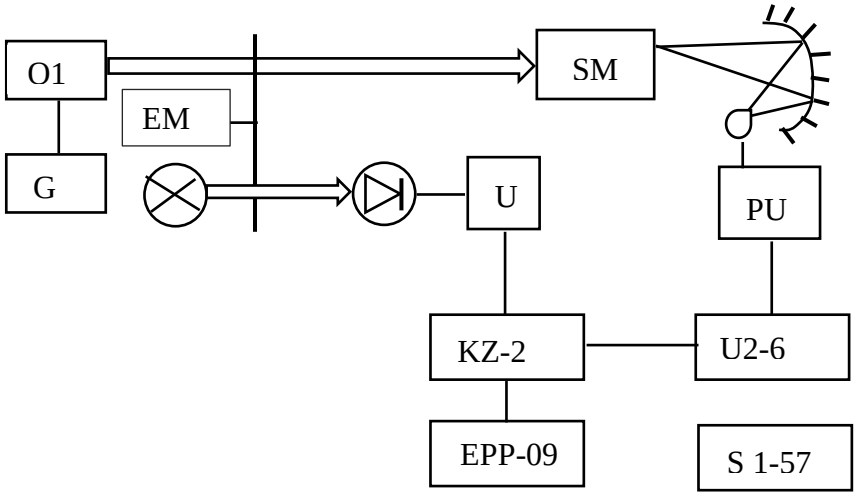

Şəkil. Öyrənilən materialların elektrik və fotoelektrik xarakteristikalarının tədqiqi üçün qurğunun blok-sxemi.

Şüalanma mənbəyi kimi qida blokundan (QB) qidalanan qlobardan (Q) istifadə olunur. Qida bloku özündə C-09 gərginlik stabilizatorunu və BCA-5 düzləndiricisini birləşdirir. Qlobardakı şüalanma SPM-2

monoxromoforunun giriş yarğanına istiqamətləndirilir. Monoxromatordan çıxan işıq seli çökük linza ilə toplanır və helium kriostatında yerləşdirilmiş tədqiq olunan nümunənin qəbuledici sahəsinə fokuslandırılır. Giriş pəncərəsi kimi dalğa uzunluğunun işçi diapazonunda ötürməni 50% təmin edən işıqlandırılmamış germaniumdan istifadə olunur. Kriostat tədqiq olunan nümunə ilə birlikdə xüsusi optik kürsündə yerləşdirilir. Bu kürsü mikrometrik vintillərin köməyi ilə kriostatın iki qarşılıqlı perpendikulyar istiqamətdə və hündürlüyə yerdəyişməsinə imkan verir ki, bu da şüalanmanın nümunəyə dəqiq fokuslanmasını təmin edir. Fokuslanmanın dəqiqliyinə fotosiqnalın maksimumuna görə nəzarət edilir.Monoxromatordan çıxan şüalar mexaniki modulyatorun köməyi ilə modullaşdırılır. Bu modulyator elektrik mühərriklərinin (EM) oxunda yerləşdirilmiş yarıqlı diskdən ibarətdir. Modullaşma tezliyi 800 Hs-ə bərabər olur. Fotohəssas nümunədən çıxarılmış fotosiqnal ilkin gücləndirilmədən sonra sinxron defektorlu selektiv Y 2-8 voltmetrinə ötürülür. Bu voltmetr siqnalların (KCP-4) özü yazanında qeyd olunmasına imkan verir.Dayaqlı siqnalların ötürücüsü kimi modulyatora bərkidilmiş lampalı fotodioddan və məhdud gücləndiricidən istifadə olunur.Müəyyən ölçmələri aparmaq üçün şüalanma mənbəyi LT-126 və LT-74 lazerlərindən istifadə olunmuşdur. Qlobarın şüalandırmasının spektral sıxlığını təyin etmək və atmosferin udulma zolağını qeyd etmək üçün optiko-akustik OAQ-4 qəbuledicisindən istifadə olunmuşdur. Bunun üçün qəbuledici monoxromatik dəstənin yolunda elə nöqtədə yerləşdirilir ki, elə həmin yerdə tədqiq olunan nümunə yerləşdirilmişdir. Çarpaz maqnit və elektrik sahələrinin təsirini öyrənmək üçün tədqiq olunan nümunə ilə birlikdə helium kreostatı elektromaqnitin qütbləri arasında yerləşdirilmişdir. Nümunəyə tətbiq olunan elektrik sahəsi 0-dan $5 \cdot 10^3 \frac{V}{sm}$-dək sm dəyişmişdir. Polyarizator və analizator kimi İQ-şüalanmanın MAP-polyarizatoru götürülmüşdür.

II BÖLMƏ

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

RİYAZİYYATIN TƏLİMİ PROSESİNDƏ MOTİVASİYANIN FORMALAŞDIRILMASI MEXANİZMLƏRİ

Abasova G.V.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ms.abasli@mail.ru

Motivasiya fəal təlimin əsas komponenti olub, şagirdlərin idrak fəallığının təmin edilməsinə, sərbəst düşüncəyə, fərziyyələrin irəli sürülməsinə və tədqiqatın yaradıcılıqla aparılmasına şərait yaradan mühüm bir mərhələdir.

Mövzuya uyğun olaraq motivasiyanı müxtəlif formalarda (sual cümlələri, həndəsi fiqurlar, şəkillər, slaydlar, məsələ və misal vasitəsilə və s.) yaratmaq olar. Motivasiyanın hər dəfə daha fərqli şəkildə qurulması şagirdlərdə "canlanma" yaradır, fənnə maraqlarını artırır. Öyrətmək və öyrənməyi asanlaşdırmaq üçün elə hərəkət edilməlidir ki, təlim asan və xoş keçsin.

Xüsusilə riyaziyyat dərslərində şagirdlərin zehni yorğunluğunun qarşısını alan, dərsi darıxdırıcılıqdan qurtaran, misal və məslələrin şablon həllindən uzaqlaşdıran metodlardan istifadəyə çalışmaq lazımdır.

Motivasiyanı 3 yolla yaratmaq olar: 1) Rəmzi (simvolik) materialın şərhi; 2) Sual verməyə həvəsləndirmə; 3) Problemin müxtəlif yollarla həll edilməsi.

Digər fənlərdə olduğu kimi V-VI siniflərdə tədris olunan riyaziyyat fənni də müəyyən olunmuş standartlara əsasən aparılır. Məlumdur ki, hər bir riyazi məsələ, məntiqi məsələ şagirdlər üçün suallar doğuracaq. Bu suallar onlarda cavabı tapmaq, cavabı əldə etmək üçün isə onun həll yollarını tapmaq kimi tələbat yaradacaq. Əgər məsələnin həlli yolu şagirdə aydındırsa cavab dərhal verilir, yox aydın deyilsə problemin həlli yolları fəal şəkildə araşdırılır və cavab aydınlaşdırılır. Əgər şagird bu mərhələləri anlayaraq keçirsə öyrənilən bilik daha effektli olur. Qazanılan bilikər hafizənin gücü ilə deyil, əsasən şagirdlərin müstəqil düşüncələrinin gücü və köməyi ilə əldə edildikdə daha faydalı olar. Çünki ən səmərəli öyrənmə üsulu düşünərək öyrənməkdir. Tədqiqatçı M.Qasımova F.İ.Yankoviçə əsaslanaraq yazır: "Təlim prosesində müəllim şagirdin hafizəsindən çox düşüncəsinə müraciət etməlidir, uşağın yadda saxlamasına deyil, daha çox anlamasına əsaslanmalıdır".

Məktəbdə riyaziyyat dərsləri elə qurulmalıdır ki, şagirdlər bu dərslərdə maraqları üçün, istəklə iştirak etsinlər. Bəzən öyrənmək məqsədilə verilən tapşırıqların quruluşu şagirdlərin riyaziyyat dərslərində çətinliklə qarşılaşmalarına səbəb olur və onların bu fənnə olan münasibətlərinə əsaslı şəkildə təsir edir. Bu səbəblə öyrətmə yolları və tapşırıqlar şagirdləri cəlb edəcək, real həyata uyğunlaşdırılmış şəkildə qurulmalıdır. Bu yolla şagirdlər öz həyatlarında riyaziyyatın rolunu dərk edəcək və onlara lazım olan bilgiləri öyrənməyə çalışacaqlar. Ümumiyyətlə, digər fənlərdə olduğu kimi, riyaziyyat fənninin tədrisində də şagirdlərin fikirlərinə dəyər verilməli, riyazi məsələləri və misalları başa düşərək həll etmələrinə, şagirdlərin həll edilən problemi bir-birləri ilə müzakirə etmələrinə şərait yaradılmalıdır. Riyaziyyat dərslərinin belə qurulması şagirdlərdə özlərinə inam hissi yaradır, fənnə olan maraqlarını artırır və növbəti dərsi səbirsizliklə gözləyirlər. Bu deyilənlərin əsasında sürətlə dəyişən, inkişaf edən həyatın tələblərinə cavab vermək üçün orta təhsil, o cümlədən orta riyazi təhsil daha da təkmilləşdirilməlidir. Ölkəmizin gələcəyi gənclərin həyati fəallığından çox asılıdır. Çünki məktəb onları həyata necə hazırlamışsa, onların vətənə xidmətləri də o səviyyədə olacaqdır. Riyaziyyatın həyatda geniş tətbiqi, cəmiyyətin informasiyalaşması, komputer texnologiyasının kütləvi şəkildə tətbiqi xarakter alması bir daha göstərir ki, orta məktəbdə riyazi təhsilə diqqəti artırmaq və onun keyfiyyətini yüksəltmək lazımdır. Riyaziyyat müəliminin bu işdə rolu olduqca böyükdür. Çünki riyaziyyat şagirddən əzbərçiliyi deyil, düşünməyi, mühakimə aparmağı, hadisələri təhlil etməyi tələb edir.

Müşahidələrə görə riyaziyyat dərslərində uğursuzluq sərgiləyən şagirdlər sırasında qızlar üstünlük təşkil edir. Xanımlar riyazi bacarıqlardan məhrum görünsə də, əslində qızlar və oğlanlar arasındakı riyazi səviyyə fərqi çox azdır. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, riyaziyyat dərslərində qızlar özlərinə inamsızlıq, oğlanlar isə əksinə daha çox inam sərgiləyir. Bu üstündə dayanılacaq bir problemdir. Çünki

müəllimlər adətən şagirdlərin riyazi qabiliyyətləri ilə özlərinə güvənmənin vəhdətinə nail olmalarına çalışırlar. Bu isə qızların riyazi qabiliyyətlərini nəzərdən qaçıra bilər. Belə ki, qızlar daha üstün riyazi bacarıqlara sahib olsa da, daha çox riyazi qayğıları olur. 2003-cü ildə aparılan bir araşdırmanın nəticələrinə görə məktəbli qızlar, məktəbli oğlanlarla müqayisədə çox da geri qalmasalar da, təqribən bütün ölkələr məktəblilərin riyazi biliklərinin qənaətbəxş olmadığını bildiriblər. Nəticədə qızlar oğlanlara nisbətən riyaziyyat dərslərində daha çox stres, qayğı və çarəsizlik hissi keçirməkdədirlər. Bunların qarşısını almaq üçün bu sahədəki fəaliyyətlər gücləndirilməli, qadınları riyaziyyatla əlaqəli iş yerlərinə və peşələrə çəkmək üçün xüsusi kompaniyalar fəaliyyət göstərməlidir. Müasir kurikulumlar və yeni təlim strategiyaları vasitəsilə bu kimi problemləri həll etmək olar. Təlimin təşkilinə verilən əsas tələblər (təlimdə bərabər imkanların yaradılması, fəaliyyətin stimullaşdırılması, dəstəkləyici mühitin yaradılması, inkişafyönümlülük, şagirdyönümlülük, pedaqoji prosesin tamlığı), iş formaları, iş üsulları sırf şagirdin maraq və ehtiyaclarını nəzərə alaraq, onların uğur qazanmalarına xidmət edir. Düzgün motivasiya edilmiş şagirdlərdə mütləq riyaziyyatı öyrənmə istəyi formalaşacaqdır. Ümumiyətlə, riyaziyyatı öyrənməkdə çətinlik çəkən şagirdləri kiçik yaşlarında müəyyən edib, onlara xüsusi metodlarla motivasiya edib riyaziyyatı sevdirərək öyrətmək məsuliyyəti müəllimlərin üzərinə düşən vəzifələrdəndir.

Motivasiya fəal dərsdə mühüm mərhələdir. Dərsin bütün sonrakı gedişi məhz motivasiyanın nə dərəcədə uğurlu yaradılmasından asılıdır. Motivasiyanı hər hası konkret cavabı olan sual, və ya yeganə həlli olan misallar vasitəsilə yaratmaq olmaz. Qoyulan problem ziddiyyətli olması ilə bərabər, həm də şagirdlərin bu haqdakı məlumatlarının, bilgilərinin az olmasına diqqət etmək lazımdır. Beləliklə, şagirdlərdə problemi həll etmək istəyi yaransın. Həmçinin bu mərhələdə qarşıya qoyulan sualların şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsinə uyğunluğuna, maraqlı, çətin və eyni zamanda da diqqət çəkən olmasına, bu haqdakı fikirlərin, düşüncələrin çox olmasına çalışmaq lazımdır.

Müəllim bu problemin həlli zamanı bütün şagirdlərin fəallığına, müstəqil fikirlərini bildirmələrinə, həm özünün şagirdlərlə, həm də şagirdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı müzakirələrinə şərait yaratmalıdır. Məhz bu cür hallar ənənəvi təhsilin müasir təhsildən fərqini ortaya qoymuş olacaqdır. Müəllim tədqiqat işinə həvəslə çalışmaq və problemin səmərəli həllinə nail olmaq üçün, şagirdlərin əhval ruhiyyəsini canlandırmaq üçün, onların hər birinin ayrı-ayrı xüsusi dəyərinin olduğunu qeyd etmək, dərsin və ya məhz bu mövzunun əhəmiyyətini bildirmək, onlara güvəndiyini, dəstək olduğunu bildirmək üçün müxtəlif söz, işarə və ya jestlərdən istifadə etməlidir. Nəticədə isə qoyulan problemin düzgün və asan həllinə şərait yaradılmış olur. Problemin həllindən də əsası və vacibi isə şagirdin şəxsən bu problemin həlli üçün sərbəst fəaliyyət göstərməsi və özünü bu işin bir parçası saymasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yaxşı motivə edilən şagirdlər riyaziyyatı sevir, öyrənməyə ciddi cəhdlər göstərir və gələcək naliyyətlərində bu fənnin rolunu bilirlər. Bu isə şagirdlərin sadəcə məktəb həyatındakı müvəffəqiyyətlərinə deyil, eyni zamanda gələcək kariyeralarına də müsbət təsir edir. Yuxarıda müxtəlif pedaqoq və tədqiqatçıların da araşdırmalarına əsaslanaraq motivasiyanın yaradılmasının və problemin qoyulmasının səmərəli yollarını aşağıdakı kimi sadalamaq olar: 1) Mövzu ilə əlaqəli sual verməklə; 2) Bir neçə doğru cavabının olduğu açıq suallar verməklə; 3) Açar sözlərdən istifadə etməklə; 4)Simvollar vasitəsilə.

Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, müəllimin istifadə etdiyi simvollu materiallar cəlbedici, görüntülü, rəngarəng olmasından çox, bu materialların şagirdlərdə necə idrakı fəallıq yarada biləcəyinə əhəmiyyət verilməlidir. Motivasiya anlayışını sistemləşdirərkən demək olar ki, bu mərhələ fəal dərsin mühüm hissəsi olmaqla mənimsədiləcək biliklər üçün şagirdlərdə öyrənmə istəyi formalaşdırılır, şagirdləri problemin həllinə yönəldir, onları fəallaşdırır. Bütün bunlar motivasiyanın fəal dərsin əsasını təşkil etdiyini deməyə əsas verir.

ELLİPSOİDLƏR ALQORİTMİ İLƏ XƏTTİ PROQRAMLAŞDIRMA MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİ

Abdullazadə İ.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ilaheabdullazade3@gmail.com

Tutaq ki, Q $n \times n$ ölçülü cırlaşmayan matrisdir və t isə n uzunluqlu vektordur. $T(x) = t + Q \cdot x$ düsturu ilə təyin olunan $T : R^n \to R^n$ çevirməsi afin çevirməsi adlanır. Q matrisi cırlaşmayan olduğundan T çevirməsi birqiymətli olaraq tərs çevirməyə malikdir. Aydındır ki, T çevirməsinə tərs olan çevirmə də

cırlaşmayandır. $S_n = \{x \in R^n : x'x \le 1\}$ çoxluğu vahid şar adlanır. Əgər T -afin çevirməsidirsə, onda $T(S_n)$ ellipsoid adlanır. Başqa sözlə, $T(S_n) = \{y \in R^n : (y-t)'B^{-1}(y-t) \le 1\}$, haradaki, $B = Q \cdot Q^T$. Cırlaşmayan matrisin öz transponirə olunmasına hasili kimi təyin olanan B matrisi müsbət müəyyəndir, yəni bütün $x \in R^n$ üçün $x'Bx > 0$. Afin çevirməsi çoxluqlar arasında daxil olmaları saxlayır.

Lemma 1. Əgər $S \subseteq S' \subseteq R^n$, onda $T(S) \subseteq T(S')$.

Lemma 2. Tutaq ki, R^n-dən olan S altçoxluğu V həcminə malikdir. Onda $T(S)$ çoxluğu $V \cdot |\det Q|$ həcminə malikdir.

R afin çevirməsinə baxaq, harada ki, $t = 0$ və matris (həmçinin R ilə işarə olunan) xüsusi xassəyə malikdir: $R \cdot R^T = I$. Belə çevirmələr fırlanmalar adlanır və asanlıqla görmək olar ki, onlar vahid şarı özünə əks etdirirlər.

Lemma 3. Tutaq ki, $a \in R^n$ vektoru $\|a\|$ uzunluğuna malikdir. Onda elə R fırlanması mövcuddur ki, $Ra = (\|a\|, 0, \ldots, 0)$.

Qabarıq çoxüzlülər nəzəriyyəsinin bir faktına baxaq. R^n-də qabarıq P çoxüzlüsünə baxaq. Aydındır ki, P çoxüzlüsünü aşağıdakı kimi yazmaq olar: $P = \{x \in R^n : Ax \le b\}$. Burada A $m \times n$ - ölçülü matris, b m -ölçülü vektor və $m > n$. Tutaq ki, P çoxüzlüsünün daxili nöqtələr çoxluğu $Int(P) = \{x \in R^n : Ax < b\}$ kimi təyin olunur.

Lemma 4. Əgər $Int(P) \ne 0$, onda P -də xətti asılı olmayan $n+1$ sayda təpə mövcuddur.

Ellipsoidlər alqoritmi. Alqoritminin ideyası çox sadədir. Alqoritm iterasiyalardan ibarətdir. Alqoritmin gedişində həmişə hesab olunur ki, hər hansı bir həlli öz daxilində saxlayan ellipsoid mövcuddur. Ellipsoidlər alqoritmi Ciddi xətti bərabərsizliklər (CXB) məsələsinin həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu məsələ matris-vektor şəklində $Ax < b$ kimi olan ciddi xətti bərabərsizliyinin həllinin tapılması üçündür. Burada A matrisi $m \times n$ -ölçülü matris, b m- ölçülü vektor, x isə n - ölçülü vektordur. Ellipsoidlər alqoritminin sözlərlə təsviri aşağıdakı kimidir:

A1. $j := 0$. Bu kəmiyyət neçənci iterasiyanın olduğunu göstərir. $t_0 := 0,\ B_0 := n^2 2^{2L} \cdot I$

A2. j -ci ellipsoidin qurulması $E_j = \{x : (x - t_j)' \cdot B_j^{-1} \cdot (x - x_j) \le 1\}$

A3. t_j $Ax < b$ XCB məsələsinin həllidirsə, onda $A6$-ya keçid, əks halda $A4$-ə keçid

A4. $j > K = 16n(n+1)L$ isə, onda **A7**-ə keçid, əks halda **A5**-ə keçid

A5. $Ax < b$ bərabərsizliklərindən $x = t_j$ olduqda ödənməyən istənilən bir bərabərsizliyin seçilməsi.

Tutaq ki, bu bərabərsizlik $a't_j \ge b$-dir. Aşağıdakıları qəbul edək:

$$t_{j+1} := t_j - \frac{1}{n+1}\frac{B_j a}{\sqrt{a'B_j a}}; \qquad B_{j+1} := \frac{n^2}{n-1}\left[B_j - \frac{2}{n+1}\frac{(B_j a)\,(B_j a)}{a'B_j a}\right]; \qquad j := j+1; \quad A3\text{-ə keçid}$$

A6. t_j XCB məsələsinin həllidir. Son.

A7. $Ax < b$ XCB məsələsinin həlli yoxdur. **Son.**

Ellipsoidlər alqoritminin təsvirindən görünür ki, iterasiyada cari ellipsoid daha kiçik ellipsoidlə əvəz olunur. Bu yeni alınan ellipsoiddə də həllin olmasına zəmanət verilir (əgər o, ümumiyyətlə mövcud olarsa). Kifayət qədər iterasiyadan sonra ya biz həlli alırıq, ya da ki, o nəticəyə gəlirik ki, sıxılmalar ardıcıllığı vasitəsilə alınan ellipsoid həlli özündə saxlamaq üçün həddən artıq kiçikdir və odur ki, həll mövcud deyildir.

Ellipsoidlər alqoritminin korrektliyi aşağıda birbaşa isbat olunan teoremlərdən alınır.

Teorem 1. Tutaq ki, B_j - müsbət müəyyən matris, $t_j \in R^n$ və a ixtiyari sıfırdan fərqli olan n-ölçülü vektordur. Tutaq ki, B_{j+1} və t_{j+1} ellipsoidlər alqoritminin $A5$ addımına əsasən hesablanır. Onda aşağıdakı hökmlər doğrudur:

a) B_{j+1} matrisi müsbət müəyyəndir və ya bu ona ekvivalentdir ki, $E_{j+1}=\{x\in R^n:(x-t_{j+1})'B_{j+1}^{-1}(x-t_{j+1})\le 1\}$ çoxluğu ellipsoiddir;

b) $\frac{1}{2}E_j[a]=\{x\in R^n:(x-t_j)'B_j^{-1}(x-t_j)\le 1,\ a'(x-t_j)\le 0\}$ yarımellipsoidi E_{j+1} çoxluğunun alt çoxluğudur;

c) E_j və E_{j+1} ellipsoidlərinin həcmləri aşağıdakı bərabərsizliyi ödəyir:

$$Vol(E_{j+1})/Vol(E_j)<2^{-\frac{1}{2}(n+1)}.$$

Teorem 1-i isbat etmək üçün biz əvvəlcə iki lemmanı isbat edək.

Lemma 1. S_n şarına və $E=\{x\in R^n:(x-t)'B^{-1}(x-t)\le 1\}$ çoxluğuna baxaq, hansı ki, $t=(-1/(n+1),0,\dots,0)'$ və $B=diag(n^2/(n+1)^2,\ n^2/(n^2-1),\dots,n^2/(n^2-1))$. Onda

a) B -matrisi müsbət müəyyəndir (və beləliklə, E -ellipsoiddir);

b) $(1/2)S_n=\{x\in R^n: x'x\le 1$ вя $x_1\le 0\}$ yarım şarı E çoxluğunun altçoxluğudur; c) S_n və E çoxluqlarının həcmləri aşağıdakı bərabərsizliyi ödəyir: $Vol(E)/Vol(S_n)<2^{-\frac{1}{2}(n+1)}$.

İsbatı. a) $B=QQ^T$, harada ki, $Q=diag\left(\frac{n}{n+1},\frac{n}{\sqrt{n^2-1}},\dots,\frac{n}{\sqrt{n^2-1}}\right)$. b) Tutaq ki, $x\in(1/2)S_n$. Onda

$$(x-t)'B^{-1}(x-t)=\frac{(n+1)^2}{n^2}\left(x_1+\frac{1}{n+1}\right)^2+\frac{n^2-1}{n^2}\sum_{\ell=2}^{n}x_\ell^2=\frac{n^2-1}{n^2}x'x+\frac{2n+2}{n^2}x_1^2+$$

$+\frac{2n+2}{n^2}x_1+\frac{1}{n^2}\le 1+\frac{2n+2}{n^2}(x_1^2+x_1)\le$ ($x\in S_n$ olduğu üçün) ≤ 1 ($x\in\frac{1}{2}S_n$ olduğu üçün). c) Lemma 3.2-yə görə $Vol(E)/Vol(S_n)=\det Q$, hansı ki, Q matrisi «a)» bəndində olan Q matrisi ilə eyni matrisdir. Q matrisi diaqonal matris olduğundan $\det Q=\frac{n}{n+1}\left(\frac{n^2}{n^2-1}\right)^{(n-1)/2}$. Bütün $x>0$ üçün $1+x\le e^x$, $1-x\le e^{-x}$,

onda $\frac{n}{n+1}=1-\frac{1}{n+1}\le e^{-\frac{1}{n+1}}$, $\frac{n^2}{n^2-1}=1+\frac{1}{n^2-1}<e^{\frac{1}{n^2-1}}$.

Ona görə də $\det Q<\exp\left(\frac{n-1}{2(n^2-1)}-\frac{1}{n+1}\right)<2^{-\frac{1}{2(n+1)}}$. Lemma isbat olundu.

Lemma 2. Tutaq ki, B_j müsbət müəyyən matris, $t_j\in R^n$ və a istənilən sıfırdan fərqli n-ölçülü vektordur. Tutaq ki, t_{j+1} və B_{j+1} ellipsoidlər alqoritminin $A5$ addımındakı düsturlarla təyin olunur və tutaq ki, $(1/2)S_n$ və E çoxluqları $(1/2)S_n=\{x\in R^n: x'x\le 1$ вя $x_1\le 0\}$, $E=\{x\in R^n:(x-t)'B^{-1}(x-t)\le 1\}$ kimi təyin olunur, hansı ki,

$$B=diag(n^2/(n+1)^2,\ n^2/(n^2-1),\dots,n^2/(n^2-1)),\ t=(-1/(n+1),0,\dots,0)'.$$

Onda elə T afin çevirməsi mövcuddur ki, aşağıdakılar doğrudur:

a) $T(S_n)=\{x\in R^n:(x-t_j)'B_j^{-1}(x-t_j)\le 1\}$; b) $T(E)=\{x\in R^n:(x-t_{j+1})'B_{j+1}^{-1}(x-t_{j+1})\le 1\}$;

c) $T(1/2S_n)=\{x\in R^n:(x-t_j)'B_j^{-1}(x-t_j)\le 1,\ a'(x-t_j)\le 0\}$.

İsbatı. Şərtə görə B_j matrisi müsbət müəyyəndir və, beləliklə, hər hansı bir cırlaşmayan Q matrisi üçün $B_j=Q\cdot Q^T$. Lemma 3-ə görə elə R^T fıalanması mövcuddur ki, $R^TQ^Ta=(\|Q^Ta\|,0,\dots,0)'$ olur. T çevirməsini $T(x)=t_j+QRx$ düsturu ilə təyin edək. Bütün şərtin hamısını yoxlayaq: a) $T(S_n)=\{T(x):x'x\le 1\}=\{x:(T^{-1}(x))'T^{-1}(x)\le 1\}=$

$$=\{x:(x-t_j)'(Q^{-1})^TRR^TQ^{-1}(x-t_j)\le 1\}=\{x:(x-t_j)'B_j^{-1}(x-t_j)\le 1\}.$$

b) $B_{j+1} = \frac{n^2}{n^2-1}\left[B_j - \frac{2}{n+1}\frac{B_j aa' B_j^T}{a' B_j a}\right] = \frac{n^2}{n^2-1}\left[B_j - \frac{2}{n+1}\frac{QRR^T Q^T aa' QRR^T Q^T}{a' QRR^T Q^T a}\right] =$

$(R^T Q^T a = (\|Q^T a\|, 0, \ldots, 0)'$ олдуьундан)

$= \frac{n^2}{n^2-1}\left[B_j - \frac{2}{n+1}\frac{QRdiag(\|Q^T a\|^2, 0, \ldots, 0)R^T Q^T}{\|Q^T a\|^2}\right] = = \frac{n^2}{n^2-1}\left[B_j - \frac{2}{n+1}QRdiag(1, 0, \ldots, 0)R^T Q^T\right] =$

$= \frac{n^2}{n^2-1}QRdiag\left(\frac{n-1}{n+1}, 1, \ldots, 1\right)R^T Q^T = QRBR^T Q^T$, hansı ki, B lemmanın şərtində təyin olunduğu kimidir, bundan başqa

$x - t_{j+1} = \left(x - t_j + \frac{QRR^T Q^T a}{(n+1)\sqrt{a' QRR^T Q^T a}}\right) = \left(x - t_j + \frac{QR(\|Q^T a\|, 0, \ldots, 0)'}{(n+1)\|Q^T a\|}\right) = QR(T^{-1}(x) - 1)$. Ona görə də

$$T(E) = \{T(x) : (x-t)' B^{-1}(x-t) \le 1\} = \{x : (T^{-1}(x) - t)' B^{-1}(T^{-1}(x) - t) \le 1\} =$$
$$= \{x : (x - t_{j+1})'(Q^{-1})^T RB^{-1} R^T Q^{-1}(x - t_{j+1}) \le 1\} = \{x : (x - t_{j+1})' B_{j+1}^{-1}(x - t_{j+1}) \le 1\}.$$

c) Əgər qeyd etsək ki, $T(\{x \in R^n : x_1 \le 0\}) = \{x \in R^n : a'(x - t_j) \le 0\}$, onda bu şərti «a)» şərtindən və lemma 1-dən asanlıqla almaq olar. Lemma isbat olundu.

Teorem 1-in isbatı. a) Lemma 2-nin «b)» şərtinə görə $T(E) = E_{j+1}$. Bundan başqa lemma 1-in «a)» hökmündən alınır ki, hər hansı bir T' afin çevirməsi üçün $E = T'(S_n)$. Ona görə də $E_{j+1} = T \cdot T'(S_n)$ ellipsoiddir (iki afin çevirmənin kompozisiyası da afin çevirməsidir). b) Lemma 2-in «b)» şərtinə görə $E_j[a] = T\left(\frac{1}{2}S_n\right)$, və lemma 2-in «b)» hökmünə görə $1/2S_n \subseteq E$. Buradan alınır $E_j[a] \subseteq T(E) = E_{j+1}$. c) Lemma 2.2 və Lemma 1-in «c)» hökmünə görə

$$\frac{Vol(E_{j+1})}{Vol(E_j)} = \frac{Vol(T(E))}{Vol(T(S_n))} = \frac{\det(QR) \cdot Vol(E)}{\det(QR) \cdot Vol(S_n)} < 2^{(-1/2)(n+1)}.$$

Teorem isbat olundu.

Aşağıdakı lemmanı isbat edək. **3.** Əgər L ölçülü CXB sistemi həllə malikdirsə, onda $\|x\| \le n2^L$ şarının daxilində yerləşən həllər çoxluğu $2^{-(n+2)L}$-dən kiçik olmayan həcmə malikdir.

Bilirik ki, $Ax < b$ həllə malikdir. Onda $Ax < b$, $x_i < 2^L$, $i = 1, \ldots, n$, bərabərsizliklər sistemi də həllə malikdir. Beləliklə, $Ax \le b$, $x_i \le 2^L$, $i = 1, \ldots, n$.çoxüzlüsündə daxili nöqtə mövcuddur. Onda lemma 3.4-ə görə o $n+1$ sayda xətti asılı olmayan $\{\upsilon_0, \upsilon_1, \ldots, \upsilon_n\}$ təpələrdən ibarət olar. Bu təpələrin qabarıq örtüklərinin bütün daxili nöqtələri $Ax < b$ bərabərsizliyinin $\|x\| \le n2^L$ şarının daxilində yerləşən həlləri olar. Qabarıq örtüyün həcmi aşağıdakına bərabərdir: $\frac{1}{n!}\left|\det\begin{pmatrix} 1 & 1 & \ldots & 1 \\ \upsilon_0 & \upsilon_1 & \ldots & \upsilon_n \end{pmatrix}\right| \ne 0$. Hər bir υ_i-ni u_i / D_i kimi yazmaq olar, hansı ki, u_i -tamqiymətli vektor və D_i isə mütləq qiyməti 2^L-i aşmayan determinantdır. Ona görə də qabarıq örtüyün həcmi aşağıdakından kiçik deyildir. $\left(n!\prod_{i=0}^{n}|D_i|\right)^{-1} > 2^{-(n+2)L}$.

Teorem 2. Ellipsoidlər alqoritmi CXB sisteminin həllinin olub olmamasını konkret olaraq müəyyən υ_ℓ-dir (tanıyır).

SONLU FƏRQLƏR TƏNLİKLƏRİNİN QURULMASI

Abdullazadə N. Z.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
cemilabdullazadenermin25@gmail.com

Birinci tərtib $F(t)$ funksiyası asılı olmayan dəyişəninə görə artımı ω olan aşağıdakı ifadəyə deyilir:

$$F(t+\omega) - F(t) = \Delta F(t)$$

Bu fərq $F(t)$ funksiyası kimi t dəyişənindən asılıdır. Analoji qayda ilə 2-li,3-lü tərtibdən də fərqləri yaza bilərik. 2-li tərtib fərq üçün aşağıdakı ifadəni alarıq:

$$\Delta(\Delta F(t)) = \Delta^2 F(t) = \Delta F(t+\omega) - \Delta F(t) = F(t+2\omega) - 2F(t+\omega) + F(t)$$

n-ci tərtib fərqi $\Delta'' F(t)$ ilə işarə edirlər və qiymətləri belədir:

$$F(t), F(t+\omega), \dots, F(t+n\omega)$$

Diferensial tənliyə analoq olaraq n tərtibli xətti sonlu fərqlər tənliyini quraq:

$$\alpha_n \Delta^n Y + \alpha_{n-1}\Delta^{n-1} Y + \dots + \alpha_1 \Delta Y + \alpha_0 Y = G(t)$$

Asanlıqla görünür ki, bu tənliyə xüsusi forma vermək olar.

$$c_0 Y(t) + c_1 Y(t+\omega) + \dots + c_n Y(t+n\omega) = G(t)$$

Belə tənliyə həmçinin kəsilməz arqumentli n-ci tərtib fərqlər tənliyi deyilir.

Gələcəkdə biz nəzərə alacağıq ki, $\omega = l$. Belə ki, digər hallarda $t = \omega\tau$ yazmaqla nəticəni almaq olar.

n-ci tərtib diferensial tənliyin həllinin tam olması üçün zəruri şərt n-nin başlanğıc qiymətlərinin $Y(+0), Y'(+0), \dots, Y^{(n-1)}(+0)$ olmasıdır.

Fərqlər tənliyinin bu halında funksiyanın qiymətləri bu şərtlər daxilində verilmiş n başlanğıc intervallarından hər bir $\omega = l$ uzunluğunda olan, eləcə də $0 \le t < n$ hissələrinə uyğundur. Onda tənliyin nəticəsi olaraq

$$Y(t+n) = \frac{1}{c_n}[G(t) - c_0 Y(t) - c_1 Y(t+1) - \dots - c_{n-1} Y(t+n-1)]$$

Biz $n \le t < n+1$ intervalında Y funksiyasını hesablaya bilərik, bunun üçün t-ni $0 \le t < 1$ kimi seçilir. Y funksiyasının $1 \le t < n+1$ intervalında qiymətlərini bildikdən sonra onun $n+1 \le t < n+2$ intervalında qiymətlərini tapaq, bunun üçün t-ni $1 \le t < 2$ seçirik. Belə ardıcıl hesablama nəticəsində Y funksiyasının qiymətini $Y(t)$ kəmiyyətindən Laplas çevrilməsi vasitəsi ilə alınır.

QƏRARLAŞMAYAN DALĞALARIN YAYILMASI

Aslanova Z.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aslanovazulfiyye174@gmail.com

Daxili radiusu *a*, xarici radiusu isə *b* olan sonsuz silindrdə qərarlaşmayan yayılması məsələsini araşdıraq. Tutaq ki, *t=0* anında sükunətdə olan silindrin yan səthinin $(-z_0, z_0)$ hissəsində qüvvə təsir edir, bu qüvvənin təsirindən yaranan dalğaların yayılması məsələsini həll edək və fərz edək ki, təsir edən qüvvə *z=0* koordinat başlanğıcına görə simmetrikdir. Riyazi olaraq baxılan məsələnin həlli xüsusi törəməli

$$\frac{\partial^2 \upsilon(r,z,t)}{\partial r^2} + \frac{1}{r}\frac{\partial \upsilon(r,z,t)}{\partial r} + \frac{\partial^2 \upsilon(r,z,t)}{\partial z^2} - \frac{2}{r^2}\upsilon = c^2 \frac{\partial^2 \upsilon}{\partial t^2} \tag{1}$$

tənliyinin

$$\sigma_{r\theta}|_{r=b} = \begin{cases} T_0 f(t,z) & |z| \le z_0 \\ 0 & |z| > z_0 \end{cases} \tag{2}$$

sərhəd və

$$\upsilon(r,z,t)|_{t=0} = 0 \qquad \left.\frac{\partial \upsilon(r,z,t)}{\partial t}\right|_{t=0} = 0 \tag{3}$$

başlanğıc şərtlərini ödəyən həllinin tapılmasından ibarətdir. Bu tənliyə Laplasın inteqral çevirməsini tətbiq etsək, yəni

$$\overline{v}(r,z,t)=\int_0^\infty v(r,z,t)e^{-pt}dt$$

çevirməsini tətbiq etsək, onu

$$\frac{\partial^2\overline{v}(r,z,p)}{\partial r^2}+\frac{1}{r}\frac{\partial\overline{v}(r,z,p)}{\partial r}+\frac{\partial^2\overline{v}(r,z,p)}{\partial z^2}-\left(\frac{2}{r^2}+\frac{2C^2p}{\mu}\right)\overline{v}(r,z,p)=0 \qquad (4)$$

şəklində yazmaq olar.

Burada, p Laplasın inteqral çevirməsinin parametridir. Sonuncu tənliyə Furyenin kosinus çevirməsini tətbiq etsək və $z=0$ olduqda $\frac{\partial v}{\partial t}=0$ olduğunu nəzərə alsaq (4) tənliyini

$$\frac{\partial^2\overline{v}^C}{\partial r^2}+\frac{1}{r}\frac{\partial\overline{v}^C}{\partial r}-\left(\alpha^2+\frac{1}{r^2}\right)\overline{v}^C=0 \qquad (5)$$

şəklində yazmaq olar.

Burada, $\alpha^2=\xi^2+\frac{p^2}{C^2}$, $C^2=\frac{\mu}{2\rho}$ işarə edilmişdir. ξ – Furyenin kosinus çevirməsinin parametridir.

$\overline{v}(r,\xi,p)$ – funksiyası ilə $\overline{v}(r,z,p)$ – funksiyasını Furye çevirməsinin sürəti işarə edilmişdir və

$$\overline{v}^C(r,\xi,p)=\sqrt{\frac{2}{\pi}}\int_0^\infty \overline{v}(r,z,p)\cos(\xi,z)\,dz$$

bərabərliyi ilə təyin olunur.

Tənlikdən görünür ki, onun həlli

$$\overline{v}^C(r,\xi,p)=AJ_1(i\alpha r)+BY_1(i\alpha r) \qquad (6)$$

Şəklindədir.

Burada, $J_1(z)$ və $Y_1(z)$ – silindrik funksiyalardır. A və B isə inteqrallama sabitləridir.

Əgər A və B sabitlərini (6) həllində yazsaq, baxılan məsələnin həllinin surətini aşağıdakı şəkildə təyin edirik.

$$\overline{v}^C(r,\xi,p)=\frac{2T_0\overline{f}^C(p,\xi)}{ip\mu\alpha}\frac{J_1(i\alpha r)Y_2(i\alpha a)-Y_1(i\alpha r)J_2(i\alpha a)}{J_2(i\alpha b)Y_2(i\alpha a)-J_2(i\alpha a)+Y_2(i\alpha b)} \qquad (7)$$

Bu həllin orijinalının hesablanması riyazi olaraq mürəkkəb olduğundan Bessel funksiyalarının asimptotik ayrılışından istifadə edəcəyik. Bunun üçün

$$\frac{b-a}{a}=\frac{h}{a}\ll 1,\qquad \frac{r-a}{a}\ll 1$$

qəbul edib,

$$z=i\alpha a,\frac{r-a}{a},y=\frac{b-a}{a}$$

işarə etsək

$$J_1(i\alpha a)=J_1[z(1+x)]$$

Funksiyasının $x=0$ nöqtəsi ətrafında Teylor sırasına ayırsaq:

$$J_1(i\alpha r)=J_1(z)+zxJ_1'(z)+\frac{z^2x^2}{2}J_1''(z)+\cdots$$

olar.

Əgər silindrin Bessel funksiyalarının törəmə qaydasından istifadə etsək sonuncu sıranı

$$J_1(i\alpha r)=J_1(z)+zx\left(J_0(z)-\frac{J_1(z)}{z}\right)+\frac{z^2x^2}{2}\left[\left(\frac{2}{z^2}-1\right)J_1(z)-\frac{J_0(z)}{z}\right]+\cdots$$

şəklində təyin etmək olar.

Onda analoji qayda ilə

$$J_2(i\alpha b)=J_2(z)+yx\left[\frac{2}{z}J_0(z)+\left(1-\frac{4}{t^2}\right)J_1(z)\right]+\cdots$$

yazmaq olar.

Əgər bu ifadələri və $Y_1(i\alpha b),Y_2(i\alpha b)$ funksiyalarının uyğun qiymətlərini həlldə yazsaq

$$\overline{v}^C(r,\xi,p)=\frac{2T_0\overline{f}^C(p,\xi)}{\mu pa\alpha^2h}\left[2r+a\alpha^2(r-a)^2+\frac{rh}{a}+\frac{rh^2}{2a^2}\right]$$

həllini alarıq.

FİZİKİ PARAMETRLƏRİN KOMPLEKS POTENSİALLARLA İFADƏSİ

Bəhrəmli R.F.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ruhidbehremli27@gmail.com

Mühitdə tempraturun kiritik qiymətini tapmaq üçün qəbul edəcəyik ki, temperatur paylanmasının sıxlıq funksiyası $\gamma(\omega)$, aşağıdakı şərti ödəyir:

$$\gamma(\omega) = \gamma(-\omega) = 0 \tag{1}$$

(1)İfadəsi çatların uc nöqtələrində temperatur funksiyasının sərhəd qiymətlərinə uyğun gəlir. (1) bərabərliyindən istifadə etsək,

$$\left.\frac{\partial t(\rho,\varphi)}{\partial \rho}\right|_{\rho=1} = -\frac{1}{4\pi}\int_{-\omega}^{\omega} \gamma'(\varphi)\, ctg\frac{\varphi-\varphi_0}{2} d\varphi \tag{2}$$

tempraturun sıxlıq funksiyası $\gamma(\varphi)$- ni tapmaq üçün (2) ifadəsindən alırıq:

$$\frac{1}{2\pi}\int_{-\omega}^{\omega} \gamma'(\varphi)\, ctg\frac{\varphi-\varphi_0}{2} d\varphi = 2qRcos(\varphi_0-\beta) \tag{3}$$

Burada $\sigma = e^{i\varphi}$,$\sigma_0 = e^{i\varphi_0}$ qəbul etsək və

$$\frac{d\gamma}{d\varphi} = i\sigma\frac{d\gamma}{d\sigma}\ ;\ \ ctg\ \frac{\varphi-\varphi_0}{2} d\varphi = \frac{2d\sigma}{\sigma-\sigma_0} - id\varphi\ , \tag{4}$$

ifadələrini nəzərə alsaq, bir sıra sadə çevrilmələrdən sonra (3) tənliyindən alarıq:

$$\frac{1}{\pi i}\int_L \frac{\gamma'(\sigma)}{\sigma-\sigma_0} d\sigma = -qR\left(e^{-i\beta} + \frac{e^{i\beta}}{\sigma_0^2}\right) \tag{5}$$

(5) ifadəsini inteqrallasaq və (1) nəzərə alsaq,

$$\frac{1}{\pi i}\int_L \frac{\gamma'(\sigma)}{\sigma-\sigma_0} d\sigma = -qR\left(\sigma_0 e^{-i\beta} - \frac{e^{i\beta}}{\sigma_0}\right) + const \tag{6}$$

alınar.

Koşi tipli inteqralın xassəsindən istifadə etsək,

$$\gamma(\sigma) = -qR\left(e^{-i\beta} + \frac{e^{i\beta}}{\sigma_0^2}\right) X(\sigma) \tag{7}$$

olar. Harada ki,

$$X(\zeta) = \sqrt{\zeta^2 - 2\zeta cos\omega + 1} \tag{8}$$

Burada $\zeta \to \infty$ şərtində $\zeta^{-1}\cdot X(\zeta) \to 1$ nəzərdə tutulur.

Bu halda $X^+(\sigma) = -X^-(\sigma) = -X(\sigma)$ olar, (+) və (-) işarələri kəmiyyətlərinin qiymətlərinin L - qövüsünə sağdan və soldan yaxınlaşmasını göstərir. Belə seçildikdə $X(\zeta)$ – funksiyası $X(0) = -1$ şərtində,

$$X\left(\frac{1}{\zeta}\right) = -\frac{1}{\zeta}X(\zeta) \tag{9}$$

kimi olar.

Nəzərə alsaq ki, (4) potensialı Koşi tipli inteqralın həqiqi hissəsini təşkil edir.

$$F(\zeta) = \frac{1}{2\pi i}\int_L \frac{\gamma(\sigma)}{\sigma-\zeta} d\sigma$$

(7) ifadəsini (4) də yerinə yazsaq alarıq:

$$F(\zeta) = \frac{qR}{2}\left\{e^{-i\beta}[X(\zeta) - \zeta + cos\omega] + \frac{e^{i\beta}}{\zeta}[X(\zeta) - \zeta + 1]\right\} \tag{10}$$

İndi isə məchul $t(\rho,\varphi)$ funksiyasının kompleks dəyişənli funksiya vasitəsi ilə ifadə edək:

$$t(\zeta,\bar{\zeta}) = \frac{1}{2}\ [F(\zeta) + \bar{F}(\bar{\zeta})] \tag{11}$$

Temperatur sahəsinin təsirindən yaranan gərginlik tenzorunun komponentlərini $\Phi(\zeta)$ və $\Psi(\zeta)$ kompleks potensialları vasitəsi ilə ifadə etmək olar. Bu potensiallar çatın $L-$ konturu ilə zəiflədilmiş bütün

müstəvidə analitik funksiyalardır və sonsuz uzaqlaşmış nöqtələrdə sıfıra yaxınlaşır.

Gərginlik tenzorunun $\sigma_\rho, \sigma_\varphi, \sigma_{\rho\varphi}$ kompanentləri $\Phi(\zeta)$ və $\Psi(\zeta)$ potensialları vasitəsi ilə aşağıdakı düsturlar vasitəsi ilə ifadə edilir.

$$\sigma_\rho + \sigma_\varphi = 2\left[\Phi(\zeta) + \overline{\Phi(\zeta)}\right] - \alpha E t(\zeta, \bar{\zeta})$$

$$\sigma_\varphi - \sigma_\rho + 2i\sigma_{\rho\varphi} = 2\left(\frac{\zeta}{\bar{\zeta}}\right)\left[\bar{\zeta}\Phi'(\zeta) + \Psi(\zeta) - \frac{\alpha E}{2}\int \frac{\partial t(\zeta, \bar{\zeta})}{\partial \zeta} d\zeta\right]$$

Bu münasibətlərdən aşağıdakı münasibətləri də yaza bilərik

$$\sigma_\rho + i\sigma_{\rho\varphi} = \Phi(\zeta) + \overline{\Phi(\zeta)} - \bar{\zeta}\overline{\Phi'(\zeta)} - \frac{\zeta}{\bar{\zeta}}\overline{\Psi(\zeta)} - \frac{\alpha E}{2}\left[t(\zeta, \bar{\zeta}) - \frac{\bar{\zeta}}{\zeta}\int \frac{\partial t(\zeta, \bar{\zeta})}{\partial \zeta} d\zeta\right] \quad (12)$$

Burada $\alpha -$ xətti temperatur genişlənməsi əmsalıdır; $E -$ elastikilik əmsalıdır.

Onda

$$\Phi^+(\sigma) + \Omega^-(\sigma) = \frac{\alpha E}{4}[\mathrm{F}^+(\sigma) - \mathrm{F}^-(\sigma)];$$

$$\Phi^-(\sigma) + \Omega^+(\sigma) = \frac{\alpha E}{4}[\mathrm{F}^-(\sigma) - \mathrm{F}^+(\sigma)],$$

burada

$$[\Phi(\sigma) + \Omega(\sigma)]^+ + [\Phi(\sigma) + \Omega(\sigma)]^- = 0$$

$$[\Phi(\sigma) - \Omega(\sigma)]^+ - [\Phi(\sigma) - \Omega(\sigma)]^- = \frac{\alpha E}{4}[\mathrm{F}^+(\sigma) - \mathrm{F}^-(\sigma)] \quad (13)$$

Onda sərhəd məsələsinin həlli

$$\Phi(\zeta) = \frac{\alpha E}{4}F(\zeta) + \frac{1}{X(\zeta)}\left(C_0\zeta + C_1 + \frac{D_1}{\zeta}\right) + D_0 + \frac{D_2}{\zeta}$$

$$\Omega(\zeta) = -\frac{\alpha E}{4}F(\zeta) + \frac{1}{X(\zeta)}\left(C_0\zeta + C_1 + \frac{D_1}{\zeta}\right) - D_0 - \frac{D_2}{\zeta} \quad (14)$$

olar.

DALĞA TƏNLİYİ ÜÇÜN BAŞLANĞIC ŞƏRTİ İNTEQRAL GÖSTƏRİŞİ ŞƏKLİNDƏ VERİLƏN FUNKSİYANI ÖDƏYƏN HƏLLİNİN TAPILMASINA AİD BİR MƏSƏLƏ

Cəbiyev S.C.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
samircbiyev849@gmail.com

Aşağıdakı məsələyə baxaq:

$$u_{tt} + u_{xx} = 0 \quad (1)$$

dalğa tənliyi üçün

$$u(x,0) = \left(\frac{\pi x}{\alpha}\right)^{\frac{1}{\alpha}} \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-1)^k}{k!} \frac{\alpha}{\Gamma\left(k+\frac{1}{\alpha}\right)\Gamma\left(\nu+\frac{1}{\alpha}\right)} \left(\frac{x}{\alpha}\right)^{\alpha k+\nu} \int_0^{\frac{\pi}{2}} cos^{\alpha\nu} x sin^{\alpha k}\, x dx$$

burada

$$\nu = \frac{1}{\alpha} \quad (2)$$

$$u_t(x,0) = 0 \quad (3)$$

Qeyd edək ki α burada aşağıdakı diferensial tənliyə uyğun xarakteristik tənliyin bütün köklərinin həqiqi olmasını təmin edən aralıqdakı müsbət ədəddir:

$$ay^{IV} + by^{III} - cy^{I} - dy = 0 \quad (4)$$

b c d əmsalları üçün aşağıdakı şərt ödənir:

$$b:c:d = a:2a:a \ \frac{a}{b} \epsilon \left(0; \frac{5}{4^\alpha}\right] \quad (5)$$

Məsələnin həlli: İlk öncə diferensial tənlik hissəsinə aid olan α -nı tapaq.

Əmsallar parametrini nəzərə alıb aşağıdakı xarakteristik tənliyi quraq:

$$\beta^4 + \frac{b}{a}\beta^3 - 2\frac{b}{a}\beta - \frac{b}{a} = 0 \quad (6)$$

Bu cəbri tənliyi həll edək:

$$\frac{b}{a}(\beta^3 - 2\beta - 1) = -\beta^4$$

Cəbr kursundan məlum olan Bezu teoremini tətbiq etsək alarıq :

$$(\beta+1)(\beta^2-\beta-1)=-\frac{a}{b}\beta^4$$

Texniki çevirmələr və $\frac{1}{\beta^2}+\frac{1}{\beta}=z$ əvəzləməsi ilə aşağıdakı kökləri taparıq:

$$\beta_{12}=\frac{1\pm\sqrt{3+2\sqrt{1+4\frac{a}{b}}}}{1+\sqrt{1+4\frac{a}{b}}}$$

burada köklər həmişə müsbətdir.

$$\beta_{34}=\frac{1\pm\sqrt{3-2\sqrt{1+4\frac{a}{b}}}}{1-\sqrt{1+4\frac{a}{b}}}$$

burada köklərin hamısının müsbət olmasının təmin edilməsi üçün aşağıdakı şərt ödənməlidir:

$3-2\sqrt{1+4\frac{a}{b}}\geq 0$ buradan $\frac{a}{b}\leq\frac{5}{4^2}$ (7) a və b müsbət olduqda $\frac{a}{b}>0$ (8) 7-8 bərabərsizliklərindən alarıq ki $\frac{a}{b}\epsilon(0;\frac{5}{4^2}]$ alarıq Yəni $a=2$ olar. Biz bunu (2) başlanğıc şərtində nəzərə alsaq inteqral göstərişi belə alarıq:

$$u(x,0)=\sqrt{\frac{\pi x}{2}}\sum_{k=0}^{\infty}\frac{(-1)^k}{k!}\frac{2}{\Gamma\left(k+\frac{1}{2}\right)\Gamma\left(\nu+\frac{1}{2}\right)}\left(\frac{x}{2}\right)^{2k+\nu}\int_0^{\frac{\pi}{2}}cos^{2\nu}xsin^{2k}\,xdx \quad (9)$$

Bunu Bessel funksiyasına gətirmək üçün riyazi analiz kursundan məlum olan Eyler inteqrallarının köməyi ilə aşağıdakı düsturu alaq [1]:

$$\int_0^{\frac{\pi}{2}}cos^p xsin^q\,xdx=\frac{1}{2}\int_0^{\frac{\pi}{2}}(sin^2x)^{\frac{q-1}{2}}(1-sin^2x)^{\frac{p-1}{2}}2sinxcosxdx \xrightarrow{sin^2x=u}$$

$$\frac{1}{2}\int_0^{\frac{\pi}{2}}u^{\frac{q-1}{2}}(1-u)^{\frac{p-1}{2}}du=\frac{1}{2}B\left(\frac{q+1}{2}\ \ \frac{p+1}{2}\right)=\frac{1}{2}\frac{\Gamma\left(\frac{p+1}{2}\right)\Gamma\left(\frac{q+1}{2}\right)}{\Gamma\left(\frac{p+q+2}{2}\right)} \quad (10)$$

Burada p= 2ν q= $2k$ götürsək (10) bərabərliyini (9)-da nəzərə alsaq:

$$u(x\ 0)=\sqrt{\frac{\pi x}{2}}\sum_{k=0}^{\infty}\frac{(-1)^k}{k!}\frac{2}{\Gamma\left(k+\frac{1}{2}\right)\Gamma\left(\nu+\frac{1}{2}\right)}\left(\frac{x}{2}\right)^{2k+\nu}\frac{1}{2}\frac{\Gamma\left(k+\frac{1}{2}\right)\Gamma\left(\nu+\frac{1}{2}\right)}{\Gamma(k+\nu+1)}=\sqrt{\frac{\pi x}{2}}J_\nu(x)$$

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi $\nu=\frac{1}{2}$ qəbul etdiyimiz üçün yarımdərəcəli Bessel funksiyası üçün $J_{\frac{1}{2}}(x)=\sqrt{\frac{2}{\pi x}}sinx$ olduğunu nəzərə alsaq dalğa tənliyi üçün aşağıdakı məsələ alarıq:

$$u_{tt}+u_{xx}=0 \quad u(x,0)=sinx \qquad u_t(x\ ,0)=0$$

Bu məsələni həll etmək üçün sonlu oblastda Dalamber düsturuna və dalğa tənliyində a əmsalını kompeks i olduğunu nəzərə alıb və kompleks analiz kursundan məlum olan Eyler düsturunu tətbiq etsək (3 şərtinə əsasən $\omega(d)=0$ olar)

$$u(x,t)=\frac{sin(x-it)+sin(x+it)}{2}=\frac{\frac{e^{i(x-it)}-e^{-i(x-it)}}{2i}+\frac{e^{i(x+it)}-e^{-i(x+it)}}{2i}}{2}=\frac{e^{ix}-e^{-ix}}{2i}\frac{e^t+e^{-t}}{2}$$
$$=sinxcht$$

NAZİK LÖVHƏNİN RƏQSLƏRİ TƏNLİYİ ÜÇÜN OPTİMAL İDARƏETMƏ MƏSƏLƏSİ

Cəbiyeva N. İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nuranacabiyevailkin@gmail.com

Fərz edək ki, idarə olunan proses

$$\rho\frac{\partial^2u}{\partial t^2}+\nabla^2(D\nabla^2u)+(1-\nu)\left(2\frac{\partial^2D}{\partial x\partial y}\frac{\partial^2u}{\partial x\partial y}-\frac{\partial^2D}{\partial x^2}\frac{\partial^2u}{\partial y^2}-\frac{\partial^2D}{\partial y^2}\frac{\partial^2u}{\partial x^2}\right)=f(x,y,t,u,v), \quad (1)$$

tənliyi,

$$u(x,y,0)=u_0(x,y),\ \frac{\partial u(x,y,0)}{\partial t}=u_1(x,y) \tag{2}$$

başlanğıc şərtləri və

$$u(0,y,t)=0,\frac{\partial u(0,y,t)}{\partial x}=0,u(x,0,t)=0,\frac{\partial u(x,0,t)}{\partial y}=0,$$
$$u(a,y,t)=0,\frac{\partial u(a,y,t)}{\partial x}=0,u(x,b,t)=0,\frac{\partial u(x,b,t)}{\partial y}=0 \tag{3}$$

sərhəd şərtləri ilə təsvir olunur. Qeyd edək ki, (1) tənliyi nazik lövhənin rəqsləri tənliyinin ümumiləşməsidir.

Burada $Q_T=\Omega\times(0,T)$, $\Omega=(0,a)\times(0,b)$, a, b, $T>0$ müsbət ədədlər, $u_0(x,y)$, $u_1(x,y)$ -verilmiş funksiyalardır, $u(x,y,t)$ -lövhənin yerdəyişməsi, $D=\frac{Eh^3}{12(1-\nu^2)}$-lövhənin əyilmə möhkəmliyi, □(x,y) -lövhənin qalınlığıdır, $0<\mu_1\le$ □$(x,y)\le\mu_2$, μ_1, μ_2-verilmiş ədədlərdir və □(x,y) -in Ω -da iki tərtibə qədər kəsilməz törəmələri var, E $(E>0)$-Yunq modulu, ν $\left(0<\nu<\frac{1}{2}\right)$-Puasson əmsalıdır, ∇^2-Laplas operatorudur, $\rho(x,y)$ -lövhənin kütlə sıxlığıdır, o, $\bar{\Omega}$-da kəsilməzdir və $\rho(x,y)\ge\gamma>0$, γ -verilmiş ədəddir, $f(x,y,t,u,v)$-verilmiş funksiyadır.

Mümkün idarəedicilər sinfi U_{ad} olaraq $L_2(Q_T)$ -də kompakt və qiymtləri $[\nu,\mu]$ parçasına daxil olan $v(x,y,t)$ funksiyalar çoxluğu götürülür, burada ν, μ -verilmiş ədədlərdir.

Hər bir $v(x,y,t)$ mümkün idarəedicisinə uyğun (1)-(3) məsələsinin həlli dedikdə elə $u(x,y,t)\in W_2^{2,1}(Q_T)$ funksiyası başa düşülür ki, o ixtiyari $\eta(x,y,t)\in W_2^{2,1}(Q_T)$, $\eta(x,y,T)=0$,

$$\eta(0,y,t)=0,\frac{\partial\eta(0,y,t)}{\partial x}=0,\eta(x,0,t)=0,\frac{\partial\eta(x,0,t)}{\partial y}=0,$$
$$\eta(a,y,t)=0,\frac{\partial\eta(a,y,t)}{\partial x}=0,\eta(x,b,t)=0,\frac{\partial\eta(x,b,t)}{\partial y}=0$$

funksiyası üçün

$$\int_{Q_T}\left[-\rho\frac{\partial u}{\partial t}\cdot\frac{\partial\eta}{\partial t}+D\nabla^2u\nabla^2\eta+(1-\nu)\left(2\frac{\partial^2D}{\partial x\partial y}\frac{\partial^2u}{\partial x\partial y}-\frac{\partial^2D}{\partial x^2}\frac{\partial^2u}{\partial y^2}-\frac{\partial^2D}{\partial y^2}\frac{\partial^2u}{\partial x^2}\right)\eta\right]dxdydt+$$
$$-\int_{\Omega}\rho u_1(x,y)\eta(x,y,0)dxdy=\int_{Q_T}f(x,y,t,u,v)\eta(x,y,t)dxdydt.$$

inteqral eyniliyini və $u(x,y,0)=u_0(x,y)$ şərtini ödəsin.

Aşağıdakı kimi optimal idarəetmə məsələsi qoyulur: U_{ad} mümkün idarəedicilər sinfindən elə idarəedici tapmalı ki, o, (1)-(3) başlanğıc-sərhəd məsələsinin həlli ilə birlikdə

$$J(v)=\int_{Q_T}(u^2+v^2)dxdydt \tag{4}$$

funksionalına minimum qiymət versin, burada $f_0(x,y,t,u,v)$ -verilmiş funksiyadır.

İşdə (1)-(3) məsələsinin hər bir qeyd olunmuş $v(x,y,t)$ mümkün idarəedici üçün $u(x,y,t)$ həllinin varlığı və yeganəliyi öyrənilib. Sonra (1)-(4) optimal idarəetmə məsələsində optimal idarəedicinin varlığı isbat edilir və optimallıq üçün zəruri şərt çıxarılır.

SİMİN RƏQSLƏRİ TƏNLİYİ ÜÇÜN BAŞ ƏMSALIN TƏYİNİ

Əhmədova N.H.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ahmedovanazenin@icloid.com

Tutaq ki, aşağıdakı şərtlərdən

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2}-\frac{\partial}{\partial x}\left(\upsilon(x,t)\frac{\partial u}{\partial x}\right)=f(x,t), \qquad (1)$$

$$(x,t)\in Q=\{(x,t):0<x<\ell,\quad 0<t<T\},$$

$$u(x,0)=\varphi_0(x),\ \frac{\partial u(x,0)}{\partial t}=\varphi_1(x),\quad 0\le x\le \ell, \qquad (2)$$

$$u(0,t)=0,\ u(\ell,t)=0,\quad 0\le t\le T, \qquad (3)$$

$$\int_0^\ell K(x,t)u(x,t)dx=\chi(t),\ 0\le t\le T, \qquad (4)$$

$$\upsilon=\upsilon(x,t)\in V=\left\{\begin{array}{l}\upsilon=\upsilon(x,t)\in W_p^1(Q):\ 0<\upsilon\le\upsilon(x,t)\le\mu,\\ \left|\frac{\partial\upsilon(x,t)}{\partial x}\right|\le\mu_1,\ \left|\frac{\partial\upsilon(x,t)}{\partial t}\right|\le\mu_2\\ s.h.y.\ \ Q,\infty>p>2\end{array}\right\} \qquad (5)$$

$\{u(x,t),\upsilon(x,t)\}$ funksiyalar cütünü tapmaq tələb olunur, burada $\ell,T,\upsilon,\mu,\mu_1,\mu_2>0-$verilmiş ədədlər, $f\in L_2(Q),\ \varphi_0\in \overset{0}{W}{}_2^1(0,\ell),\varphi_1\in L_2(0,\ell),$

$K\in L_\infty(Q),\ \chi\in L_2(0,T)-$ verilmiş funksiyalardır . $W_\infty^1(Q)$ fəzasını B ilə işarə edək.

(1)-(3) qarışıq məsələsinin verilmiş $\upsilon=\upsilon(x,t)$ əmsalına uyğun həllini $W_{2,0}^1(Q)$ fəzasında ümumiləşmiş həll kimi təyin edəcəyik.

(1)-(5) məsələsinə aşağıdakı optimal idarəetmə məsələsini qarşı qoyaq:

$$J(\upsilon)=\frac{1}{2}\int_0^T\left[\int_0^\ell K(x,t)u(x,t;\upsilon)dx-\chi(t)\right]^2dt \qquad (6)$$

funksionalını (1)-(3), (5) məhdudiyyətləri daxilində minimallaşdırmaq tələb olunur, burada $u(x,t;\upsilon)$ funksiyası $\upsilon=\upsilon(x,t)\in V$ əmsalına uyğun (1)-(3) qarışıq məsələnin həllidir.

Bu məsələdə (6) funksionalı (1)-(5) məsələsində olan (4) şərtinə uyğundur və $\upsilon=\upsilon(x,t)$ əmsalı idarəedici funksiya rolunu oynayır. Əgər (1)-(3), (5), (6) məsələsində elə $\upsilon_*=\upsilon_*(x,t)\in V$ idarəedicisi varsa ki, onun üçün $J_*=J(\upsilon_*)=\inf\limits_{\upsilon\in V}J(\upsilon)=0$ şərti ödənilir, onda bu idarəedici və ona uyğun (1)-(3) məsələsinin həlli

$u_*=u(x,t;\upsilon_*)$, (1)-(5) tərs məsələsinin həlli olur.

Teorem 1. Fərz edək ki, (1)-(5) məsələsinin verilənləri üzərinə qoyulmuş yuxarıdakı şərtlər ödənir. Onda (1)-(3), (5), (6) məsələsində $V_*=\{\upsilon_*\in V:\ J(\upsilon_*)=J_*\}\neq\varnothing$, o, $W_p^1(Q)$ fəzasında zəif kompaktdır və (6) funksionalının ixtiyari $\{\upsilon^{(n)}\}\subset V$ minimallaşdırıcı ardıcıllığı $W_p^1(Q)$ fəzasında V_* çoxluğuna zəif yığılır.

İSTİLİKKEÇİRMƏ TƏNLİYİ ÜÇÜN QARIŞIQ MƏSƏLƏNİN HƏLLİNİN ARAŞDIRILMASI

Ələşrəfov Ə.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ekremelesrefov@gmail.com

Təbiətdə baş verən bir çox məsələlərin həlli xüsusi törəməli diferensial tənliklərin həllinə gətirilir. Xüsusən də müxtəlif mühitlərdə istiliyin yayılması məsələləri, diffuziya məsələləri parabolik tip tənliklər vasitəsi ilə tədqiq edilir. Baxılan işdə yarımsonsuz çubuqda temperaturun yayılması məsələsi həll edilir.

Tutaq ki, yarımsonsuz $0 < x < \infty$ nazik çubuqda istiliyin yayılması məsələsinə baxılır. Çubuğun $x = 0$ ucunda

$$u(x,t)|_{x=0} = f(t) \tag{1}$$

temperaturu verilmişdir və başlanğıc anda, yəni $t = 0$ olduqda

$$u(x,t)|_{t=0} = 0 \tag{2}$$

şərti ödənir.

Əgər çubuqla ətraf mühit arasında heç bir istilik mübadiləsi yoxdursa, baxılan məsələnin həlli riyazi olaraq xüsusi törəməli

$$\frac{\partial u(x,t)}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u(x,t)}{\partial x^2} \tag{3}$$

tənliyinin (1) sərhəd və (2) başlanğıc şərtini ödəyən $u(x,t)$ həllinin tapılmasından ibarətdir. Burada a^2-sabit ədəddir və istiliyin yayılma sürətidir.

Baxılan məsələni Laplasın inteqral çevirməsinin köməyi ilə həll edəcəyik, yəni

$$F(s) = \int_0^\infty f(t)e^{-ts}dt$$

çevirməsindən istifadə edəcəyik. Onda $L\{u(x,t)\} = \bar{u}(x,s)$ olduğundan

$$L\left\{\frac{\partial u(x,t)}{\partial t}\right\} = s\bar{u}(x,s) - \bar{u}(x,0) = s\bar{u}(x,s) - \bar{u}(x,0)$$

olar. Əgər x dəyişəninə görə diferensiallama ilə Laplas çevirməsinin yerini dəyişsək

$$L\left\{\frac{\partial^2 u(x,t)}{\partial x^2}\right\} = \frac{\partial^2}{\partial x^2} L\{u(x,t)\} = \frac{\partial^2 \bar{u}(x,s)}{\partial x^2}$$

olar. Onda (3) tənliyinə Laplas çevirməsini tətbiq etsək və son nəticələri nəzərə alsaq istilikkeçirmə tənliyinin surəti

$$a^2 \frac{d^2 \bar{u}(x,s)}{\partial x^2} = s\bar{u}(x,s) - \bar{u}(x,0)$$

olar. Burada s-kompleks ədəddir və Laplasın inteqral çevirməsinin parametri adlanır.

Əgər (1) sərhəd, (2) başlanğıc şərtinə Laplas çevirməsini tətbiq etsək

$$\begin{aligned} \bar{u}(x,s)|_{x=0} &= F(s) \\ \bar{u}(x,s)|_{x=0} &= 0 \end{aligned} \tag{4}$$

olar.

Bu bərabərliyin ikincisini tənlikdə nəzərə alsaq, verilən tənliyin surəti

$$\frac{d^2 \bar{u}(x,s)}{\partial x^2} - \frac{s}{a^2}\bar{u}(x,s) = 0 \tag{5}$$

olar.

Bu tənlik adi iki tərtibli diferensial tənlikdir. Ona uyğun xarakteristik tənlik

$$k^2 - \frac{s}{a^2} = 0$$

olar.

Buradan $k_1 = \frac{\sqrt{s}}{a}, k_2 = -\frac{\sqrt{s}}{a}$ alırıq. Ona görə də (5) tənliyinin ümumi həlli

$$\bar{u}(x,s) = c_1 exp\left(-\frac{\sqrt{s}}{a}x\right) + c_2 exp\left(\frac{\sqrt{s}}{a}x\right) \qquad (6)$$

olar. j_1 və j_2 inteqrallama sabitləridir.

Burada $x \to \infty$ şərtində $u(x,s)$ sonsuz olaraq artır. Ona görə də baxılan məsələnin şərtinə uyğun olaraq $J_2 = 0$ qəbul edilməlidir, yəni ümumi həll

$$\bar{u}(x,s) = c_1 exp\left(-\frac{\sqrt{s}}{a}x\right)$$

olmalıdır. (4) bərabərliklərinin ikincisindən istifadə etsək, $J_1 = F(s)$ olduğunu təyin edirik. Onda baxılan məsələnin ümumi həllinin surəti

$$\bar{u}(x,s) = F(s) exp\left(-\frac{\sqrt{s}}{a}x\right) \qquad (7)$$

olar.

Buradan görünür ki, baxılan məsələnin həllinin tapılması (7) bərabərliyinin orijinalının tapılmasından ibarətdir. Həllin sadə olması üçün əvvəlcə $f(t) = 1$ qəbul edək. Onda (4) bərabərliyindən

$$F(s) = \frac{1}{s}$$

alarıq.

Bu ifadəni (7) həllində nəzərə alsaq həllin surəti

$$\bar{u}_1(x,s) = \frac{1}{s} exp\left(-\frac{\sqrt{s}}{a}x\right)$$

olar. Əgər cədvəldən istifadə etsək sonuncu ifadənin orijinalı

$$u_1(x,t) = Erf\left(\frac{x}{2a\sqrt{t}}\right) 1 - \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_0^{\frac{x}{2a\sqrt{t}}} e^{-\tau^2} d\tau \qquad (8)$$

şəklində təyin olunur.

İndi fərz edək ki, $f(t) \neq 1$, yəni (7) bərabərliyinin orijinalını hesablayaq. Bunun üçün Dyuamel inteqralı adlanan aşağıdakı bərabərliklərdən istifadə edəcəyik:

$$sF(S)g(s) = g(0)f(t) + \int_0^t g'(\tau)f(t-\tau)d\tau = g(0)f(t) + \int_0^t f(\tau)g'(t-\tau)d\tau$$

Əgər (8) bərabərliyindən istifadə etsək (7) bərabərliyini

$$\bar{u}(x,s) = sF(s)\bar{u}_1(x,s)$$

şəklində yazmaq olar. Burada Dyuamel inteqralına əsasən

$$g(t) = Erf\left(\frac{x}{2a\sqrt{t}}\right), g(0) = 0,$$

$$g'(t) = \frac{x}{2a\sqrt{\pi t^3}} exp\left(-\frac{x^2}{4a^2 t}\right)$$

qəbul etsək

$$u(x,t) = \frac{x}{2a\sqrt{\pi}} \int_0^t \frac{f(\tau)}{(t-\tau)^{3/2}} exp\left(-\frac{x^2}{4a^2(t-\tau)}\right) d\tau$$

olar.

$$\xi = \frac{x}{2a\sqrt{t-\tau}}$$

əvəz etsək və $x = 0$ olduqda $u(0,t) = f(t)\,\mathrm{erf}(\infty) = f(t)$ olduğundan baxılan məsələnin həllinin orijinalı

$$u(x,t) = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_{\frac{x}{2a\sqrt{t}}}^{\infty} f\left(t - \frac{x^2}{4a^2\xi^2}\right) exp(-\xi^2) d\xi$$

şəklində təyin olunur.

δ -FUNKSİANIN FURYE SIRASINA AYRILIŞI

Əliməmmədova S.V.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
elimemmedova246@gmail.com

δ -funksiyanı yuxarıda göstərilən x_0 nöqtəsinin lokal normalı $\delta_n(x)$ funksiyalar ardıcıllıqları ilə zəif yığılma mənada ekvivalent olan ardıcıllıqların limiti kimi təyin etmək olar.

$$\bar{\delta}_{\mathrm{n}}(x_0,x)=\frac{1}{2l}+\frac{1}{l}\sum_{m=1}^{n}\left(\cos\frac{m\pi}{l}x_0\cdot\cos\frac{m\pi}{l}x+\sin\frac{m\pi}{l}x_0\sin\frac{m\pi}{l}x\right)=$$

$$=\frac{1}{2l}+\frac{1}{l}\sum_{m=1}^{n}\cos\frac{m\pi}{l}(x-x_0) \qquad (1)$$

və ya $(-1;1)$ intervalında

$$\bar{\delta}_{\mathrm{n}}(x,x_0)=\frac{1}{2l}\sum_{-n}^{n}e^{im(x-x_0)} \qquad (2)$$

kompleks şəkildə təyin olunmuş funksiyalar ardıcıllığına baxaq.
Aydındır ki, Furye sırasına ayrılan ixtiyari $g(x)$ funksiyası üçün

$$\lim_{n\to\infty}\int_{-l}^{l}\bar{\delta}_{\mathrm{n}}(x-x_0)g(x)dx=g(x_0) \qquad (3)$$

bərabərliyi doğrudur.

Burada Furye sırasına ayrılan $\{g(x)\}$ funksiyalar sinifindən olan yuxarıda göstərilən $\delta_n(x_0,x)$ ardıcıllığı ilə ekvivalentdir, yəni

$$\delta(x_0,x)=\frac{1}{2l}+\frac{1}{l}\sum_{m=1}^{\infty}\cos\frac{m\pi}{l}(x_0-x) \qquad (4)$$

olar.

Bu nöqteyi nəzərdən

$$\delta(x_0,x)=\sum_{n=1}^{\infty}\varphi_n(x)\varphi_n(x_0), \qquad (5)$$

burad $\{\varphi_n(x)\}$ – ixtiyari (a,b) intervalında təyin olunmuş tam ortoqonal normal funksiyalar sistemidir və

$$\delta(x_0,x)=\frac{1}{2\pi}\int_{-\infty}^{\infty}e^{ik(x_0-x)}dk=\frac{1}{\pi}\int_{0}^{\infty}\cos k(x_0-x)dk \qquad (6)$$

ödənir.

Göstərək ki, δ -funksiyalı inteqralı hesabladıqda (4) sırasından inteqralaltı funksiyanı hissə-hissə inteqrallamadan istifadə etmək olar.

Furye sırasına ayrılış $g(x)$ funksiyasının

$$\int_{-l}^{l}g(x)\delta(x_0,x)dx$$

inteqralına baxaq.
Burada $\delta(x_0,x)$ əvəzinə (4) düsturunda olan ifadəni yazsaq, inteqralaltı sıranın inteqralını hesablasaq, nəticədə

$$g(x)=\frac{\overline{g_0}}{2}+\sum_{m=1}^{\infty}\left(\overline{g_m}\cos\frac{\pi m}{l}x+\overline{\overline{g_m}}\sin\frac{\pi m}{l}x\right) \qquad (7)$$

alınar.

Burada

$$\left.\begin{aligned} \overline{g_0} &= \frac{1}{l}\int_{-l}^{l} g(x_0)dx_0\,, \\ \overline{g_m} &= \frac{1}{l}\int_{-l}^{l} g(x_0)\cos\frac{\pi m}{l}x_0 dx_0\,, \\ \overline{\overline{g_m}} &= \frac{1}{l}\int_{-l}^{l} g(x_0)\sin\frac{\pi m}{l}x_0 dx_0 \end{aligned}\right\} \qquad (8)$$

olar.

(7) düsturunun

$$\int_{-l}^{l} \delta(x,x_0)g(x)dx = g(x_0) \qquad (-l < x_0 < l)$$

bərabərliyi ilə müqayisəsi δ – funksiyalı sıranın yuxarıda aparılan inteqrallanmasının düzgün olduğunu göstərir.

Beləliklə, Furye sırasına ayrılan funksiyalar sinfində

$$\frac{1}{2l}\sum_{n=-k}^{k} e^{i\frac{\pi n}{l}(x-x')}$$

xüsusi cəmlər ardıcıllığı $\{\delta_n\}$ lokal normalı ardıcıllığına ekvivalentdir.

δ – funksiyasının digər formada ifadə olunması funksional ardıcıllıqların zəif yığılma mənada $\{\delta_n\}$ ardıcıllığına ekvivalentliyinə əsaslanır.

DÜZBUCAQLI MEMBRANIN RƏQSLƏRİ TƏNLİYİ ÜÇÜN SƏRHƏD FUNKSİYASININ TƏYİNİ

Əlizadə O.Ə.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
orxan.alizadaa@gmail.com

Aşağıdakı

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial x_2^2} + f(x_1,x_2,t), \quad (x_1,x_2,t)\in Q, \qquad (1)$$

$$u(x_1,x_2,0) = \varphi_0(x_1,x_2), \quad \frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = \varphi_1(x_1,x_2), \quad (x_1,x_2)\in\Omega, \qquad (2)$$

$$\frac{\partial u}{\partial x_1}\Big|_{x_1=0} = 0, \quad \frac{\partial u}{\partial x_1}\Big|_{x_1=\ell_1} = \upsilon(x_2,t), \quad (x_2,t)\in(0,\ell_2)\times(0,T), \qquad (3)$$

$$\frac{\partial u}{\partial x_2}\Big|_{x_2=0} = 0, \quad \frac{\partial u}{\partial x_2}\Big|_{x_2=\ell_2} = 0, \quad (x_1,t)\in(0,\ell_1)\times(0,T), \qquad (4)$$

$$u\Big|_{x_1=0} = a(x_2,t), \quad (x_2,t)\in(0,\ell_2)\times(0,T) \qquad (5)$$

münasibətlərindən $(u(x_1,x_2,t),\upsilon(x_2,t))\in W_2^1(Q)\times L_2((0,\ell_2)\times(0,T))$ cütünün tapılması məsələsinə baxaq, burada $Q=\Omega\times(0,T)$ – paraleliped, $\Omega=\{0<x_1<\ell_1, 0<x_2<\ell_2\}$- düzbucaqlı,

$\ell_1 > 0, \ell_2 > 0, T > 0 -$ verilmiş ədədlər, $f \in L_2(Q)$, $\varphi_0 \in W_2^1(\Omega)$, $\varphi_1 \in L_2(\Omega)$, $a \in L_2((0,\ell_2) \times (0,T)) -$ verilmiş funksiyalardır. Bu məsələni aşağıdakı optimal idarəetmə məsələsinə gətirək:

$$J_0(\upsilon) = \frac{1}{2}\int_0^{\ell_2}\int_0^T [u(0,x_2,t;\upsilon) - a(x_2,t)]^2 dx_2 dt \tag{6}$$

funsionalının (1)-(4) şərtləri daxilində minimumunu tapmalı, burada $u(x_1,x_2,t;\upsilon)$ (1)-(4) məsələsinin $\upsilon(x_2,t)$ funksiyasına uyğun həllidir. Bu məsələ (1)-(4), (6) məsələsi adlandırılır. $\upsilon(x_2,t)$ funksiyasını idarəedici adlandıraq. Əgər (6) funksionalına sıfır qiymət verən idarəedici tapsaq, onda (5) əlavə şərti ödənir.

Teorem 1. Fərz edək ki, (1)-(4), (6) məsələsinin verilənləri üzərinə yuxardakı qoyulmuş şərtlər ödənilir. Onda (1)-(4), (6) optimal idarəetmə məsələsində

$$\inf J_0(\upsilon) = 0, \upsilon \in L_2((0,\ell) \times (0,T)). \tag{7}$$

SAHƏLƏR METODU VƏ ONUN MƏKTƏB HƏNDƏSƏ KURSUNDA TƏTBİQİ

Əsgərova R.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
babayevarena549@gmail.com

Həndəsə məsələlərinin həlli təlimdə nəzəri materialın möhkəmləndirilməsi və tətbiqi üçün yalnız köməkçi deyil, həm də bu prosesdə riyazi mühakimə üsulları aşılamaqla öyrədici rol oynayır. Sahələr metodu məsələnin verilənləri və məchullarını bağlayan münasibətlərin yazılmasında sahələrin müxtəlif xassələrinin tətbiqindən ibarətdir. Çox zaman sahənin additivlik xassəsindən və sahələrin nisbətindən istifadə edirlər ki, bunlar məsələnin həllinin müəyyən bir tənliyin həllinə gətirilməsinə kömək edir.

Çoxbucaqlıların sahələrinin tapılmasına aid məsələlərin həlli üçün universal bir metod yoxdur, amma bir çox məsələnin həllində tətbiq olunan üsullar (priyomlar) mövcuddur. Sahə anlayışı hətta elə məsələlərin həllində istifadə edilir ki, bu məsələlərin verilənləri və məchullarında sahədən bəhs edilmir. Belə hallarda sahə anlayışı məsələyə köməkçi element kimi daxil edilir.

Bu metodun metodik və elmi-populyar ədəbiyyatlarda adı nadır çəkilir, hərçənd olimpiada və müsabiqələrdə sahələr metodu ilə həll olunan məsələlərə tez-tez rast gəlmək olar.

Sahələr metodu haqqında danışıldığı zaman, xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Dövlət İmtahan Mərkəzinin son illərdə keçirdiyi qəbul imtahanlarında elə məsələlərə rast gəlinir ki, bunları həll etmək üçün sahələr və həcmlər kifayət qədər yaxşı işlənməlidir.

Sahələr metodu elə metodlardan biridir ki, bu metod müxtəlif məsələlərin yığcam, qısa və aydın həllərini tapmağa kömək edir.

Sahələr metodunun didaktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o öyrənmə obyektidir və eyni zamanda növbəti materialın öyrənilməsində bir vasitədir (məsələn, "oxşarlıq" mövzusu). Hətta, bu metod öyrənildiyi zaman ümumiləşdirmə imkanı yaranır, belə ki, planimetriya və stereometriya məsələlərinin sahələr metodu ilə həlli fiquru xarakterizə edən ölçü ədədi ilə fərqlənir.

Təhsilin humanitarizasiyası nöqteyi-nəzərdən, onun mədəni və estetik aspektlərdə dəyəri böyükdür. Sahələr metodunun tətbiqi fəndaxili əlaqələrin inkişafına imkan verir – triqonometriyanın bəzi teoremləri bu metodun köməyi ilə asanlıqla isbat olunur.

Özünün aydın və yığcamlığına baxmayaraq, sahələr metodu müəllimlər və şagirdlərin əksəriyyəti tərəfindən bilinmir ki, bu da məktəb həndəsə kursunda həndəsi metodların öyrənilməsindəki vəziyyəti ortaya qoyur.

Sahənin additivlik xassəsindən istifadə edərək sahələr metodu ilə aşağıdakı məsələni həll edək. Sahənin additivlik xassəsi bundan ibarətdir: əgər müstəvi fiqur bir neçə hissəyə bölünmüşsə, onda bu fiqurun sahəsi onun bölündüyü hissələrinin sahələri cəminə bərabərdir.

$$S = S_1 + S_2 + S_3$$

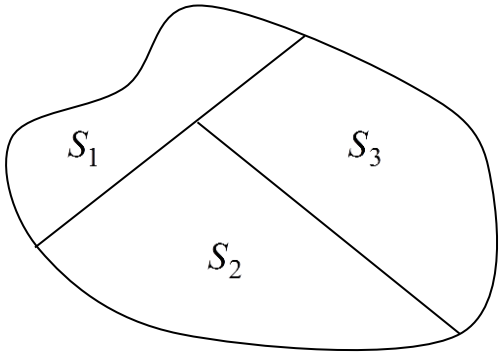

Şəkil 1.1

Məsələ. ABC üçbucağının $AB = c,\ AC = b$ tərəfləri və $\angle BAC = \alpha$ bucağı verildiyinə görə AD tənbölənini tapmalı.

Həlli.

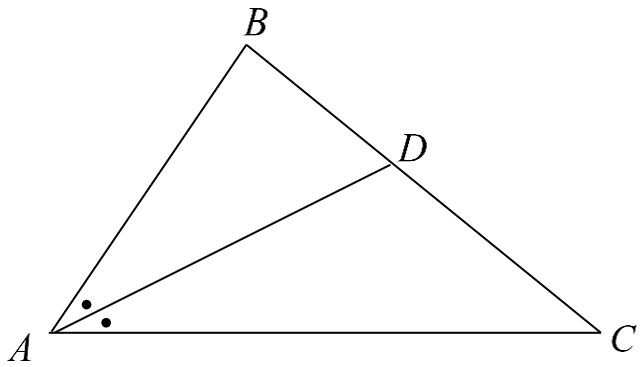

Şəkil 2

$S_{ABC} = S_{ADB} + S_{ADC}$ -dən

$$\frac{1}{2} c \cdot b \cdot \sin\alpha = \frac{1}{2} c \cdot AD \cdot \sin\frac{\alpha}{2} + \frac{1}{2} b \cdot AD \cdot \sin\frac{\alpha}{2}$$

tənliyini alarıq. Buradan,

$$AD = \frac{2 \cdot b \cdot c \cdot \cos\frac{\alpha}{2}}{b + c}$$

tapılır.

Bu məsələnin şərtində sahələrdən bəhs olunmur, lakin asanlıqla görmək olar ki, tənbölən verilmiş üçbucağı, məsələnin şərtləri daxilində sahələri asanlıqla hesablanan iki üçbucağa bölür. Buna görə də sahələr metodu faydalı olur. Sahəni köməkçi element kimi daxil edib məsələnin sadə və aydın həllini aldıq.

Bir məsələnin həlli prosesində məsələnin şərtlərində sahələrdən bəhs edilmirsə, təbii olaraq belə bir sual meydana gəlir: bu halda sahələr metodunu tətbiq etmək faydalı olarmı? Bu sualın birqiymətli cavabı yoxdur, amma, sahələr metodu ilə həll olunan çoxlu sayda məsələlərin analizi aşağıdakı tövsiyələri verməyə kömək edir.

Əgər məsələdə aşağıdakılardan bəhs edilirsə, sahələr metodu ilə həll olunan məsələdə sahənin additivlik xassəsindən istifadə edilməsi ehtimalı böyükdür:

1) üçbucağın daxilinə çəkilmiş və ya xaricdən toxunan çevrələrindən, üçbucağın tərəflərinə xaricdən toxunan çevrələrdən;

2) çoxbucaqlının tərəfləri üzərində yerləşən nöqtələrdən;

3) üşbucağın daxilində olan nöqtədən, belə ki, bu nöqtənin vasitəsilə üçbucaq bir neçə üçbucağa bölünür;

4) üç nöqtənin bir düz xətt üzərində olmasının isbatı tələb olunduqda.

Məsələnin həllində sahələrin xassələrinin tətbiqi, əslində, həcmlərin xassələrinin tətbiqinə hazırlıq deməkdir. Sahələr metodunun fəza genişlənməsi kimi həcmlərin xassələrinin tətbiqinin öyrənilməsi müstəvidən fəzaya rahat keçidə imkan verir, fəza təsəvvürlərinin inkişafına kömək edir.

QURSA-DARBU SİSTEMLƏRİ ÜÇÜN OPTİMAL İDARƏETMƏ MƏSƏLƏLƏRİNDƏ İDARƏETMƏNİN OPTİMALLIĞI ÜÇÜN BİRİNCİ TƏRTİB VƏ MƏXSUSİ İDARƏETMƏLƏRİN OPTİMALLIĞI ÜÇÜN ZƏRURİ ŞƏRTLƏR

Əzizli J.S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
jaleninqrupu412sdu@mail.ru

1. Qursa-Darbu sistemləri üçün optimal idarəetmə məsələlərində idarəetmənin optimallığı üçün birinci tərtib zəruri şərtlər. Tutaq ki, idarə olunan proses $D=[t_0,t_1]\times[x_0,x_1]$ düzbucaqlısında

$$z_{tx}=f(t,x,z,z_t,z_x,u) \tag{1}$$

qeyri-xətti hiperbolik tip tənliklər sistemi və

$$z(t_0,x)=a(x),\ x\in[x_0,x_1],\ z(t,x_0)=b(t),\ t\in[t_0,t_1]\ ,\quad a(x_0)=b(t_0) \tag{2}$$

sərhəd şərtləri ilə təsvir olunur. Burada $f(t,x,z,z_t,z_xu)-n$ ölçülü vektor-funksiyası və onun (z,z_t,z_x)-ə nəzərən xüsusi törəmələri arqumentlərinin küllüsünə nəzərən kəsilməzdir, $a(t),b(x)$ Lipşis şərtini ödəyən verilmiş n-ölçülü vektor-funksiyalar, $u=u(t,x)$ isə D düzbucaqlısında ölçülən, məhdud və R^r fəzasının boş olmayan, məhdud U çoxluğundan qiymətlər alan r ölçülü vektor funksiyadır, yəni

$$u(t,x)\in U\subset R^r,\ (t,x)\in D \tag{3}$$

İndi isə (2.1)-(2.2) sisteminin $u(t,x)$ mümkün idarələrinə uyğun $z(t,x)$ həlləri üzərində

$$S(u)=\varphi(z(t_1,x_1))+\int_{t_0}^{t_1}\int_{x_0}^{x_1}f^0(t,x,z,z_t,z_x,u)dxdt \tag{4}$$

funksionalını təyin edək. Burada $\varphi(z)$ verilmiş, kəsilməz diferensiallanan skalyar funksiya, $f^0(t,x,z,z_t,z_xu)$ isə verilmiş skalyar funksiya olub arqumentlərinin küllüsünə nəzərən (z,z_t,z_x)-ə görə birinci tərtib xüsusi törəmələri ilə birlikdə kəsilməzdir.

Məqsəd $u(t,x)$ mümkün idarələrinin içərisindən eləsini tapmaqdır ki, o (1)-(2) sisteminin bu idarəyə uyğun $z(t,x)$ həlli ilə birlikdə (2.4) funksionalına minimum versin. Aşağıdakı işarələmələri qəbul edək:

$$p=(z,z_t,z_x)',\ H(t,x,p,u,\psi)=-f^0(t,x,p,u)+\psi'\cdot f(t,x,p,u),$$
$$H_p[t,x]\equiv H_p(t,x,p(t,x),u(t,x),\psi(t,x)),$$
$$f_p[t,x]\equiv f_p(t,x,p(t,x),u(t,x)),$$
$$\Delta_{\bar u}H[t,x]\equiv H(t,x,p(t,x),\bar u(t,x),\psi(t,x))-H(t,x,p(t,x),u(t,x),\psi(t,x)),$$
$$\Delta_{\bar u}f[t,x]\equiv f(t,x,p(t,x),\bar u(t,x))-f(t,x,p(t,x),u(t,x)).$$

Burada $\psi[t,x]$ hələlik naməlum n-ölçülü vektor-funksiyadır. Qeyd edək ki, $H(t,x,p,u,\psi)$ skalyar funksiyasına (1)-(4) məsələsi üçün Hamilton-Pontryagin funksiyası deyilir.

Teorem 2. Baxılan (1)-(4) məsələsində $u(t,x)$ mümkün idarəsinin optimal idarə olması üçün zəruri şərt bütün $\upsilon \in U$ və $(\theta,\xi)\in[t_0,t_1)\times[x_0,x_1)$ -lər üçün

$$\max_{\upsilon\in U} H(\theta,\xi,p(\theta,\xi),\upsilon,\psi(\theta,\xi)) = H(\theta,\xi,p(\theta,\xi),u(\theta,\xi),\psi(\theta,\xi))$$

bərabərliyinin ödənməsidir.

2. Maksimum prinsipi mənada məxsusi idarəetmələrin optimallığı üçün zəruri şərtlər. Məruzədə Qursa-Darbu sistemləri ilə optimal idarəetmə məsələləri üçün məxsusi hal, yəni birinci tərtib zəruri şərtlərin cırlaşdığı hallar tədqiq olunur. Bu məqsədlə

$$S(u) = \varphi(z(t_1,x_1)) + \int_0^{t_1} f^0(t,x,z,z_t,z_x,u)dxdt$$

funksionalının

$$u(t,x)\in V\subset R^r,\ (t,x)\in D=[t_0,t_1]\times[x_0,x_1]$$

$$z_{tx} = f(t,x,z,z_t,z_x,u)$$

$$z(t_0,x)=a(x),\ x\in[x_0,x_1],\ z(t,x_0)=b(t),\ t\in[t_0,t_1],\ a(x_0)=b(t_0),$$

şərtləri daxilində minimumunun tapılması məsələsinə baxılır.

Məlumdur ki, müəyyən şərtlər daxılında $(u(t,x),z(t,x))$ mümkün prosesinin optimal olması üçün zəruri şərt ixtiyari $(\theta,\xi)\in[t_0,t_1)\times[x_0,x_1)$ və $v\in V$ üçün $\Delta_v H[\theta,\xi]\le 0$ maksimum şərtinin ödənməsidir. Burada

$$H(t,x,p,u,\psi) = \psi' f(t,x,p,u) - f^0(t,x,p,u)$$

$$\Delta_\upsilon H[\theta,\xi] \equiv H(\theta,\xi,p(\theta,\xi),\upsilon,\psi(\theta,\xi)) - H(\theta,\xi,p(\theta,\xi),u(\theta,\xi),\psi(\theta,\xi)),$$

$\psi(t,x)$ isə aşağıdakı qoşma sistemin həllidir:

$$\psi(t,x) = \int_t^{t_1}\int_x^{x_1}\psi'(\tau,s)f_z[\tau,s]dsd\tau + \int_x^{x_1}\psi'(t,s)f_{z_t}[t,s]ds +$$

$$+\int_t^{t_1}\psi'(\tau,x)f_{z_x}[\tau,x]d\tau - \varphi_z(z(t_1,x_1)).$$

Tərif . Əgər bütün $\upsilon\in V$ və $(\theta,\xi)\in[t_0,t_1)\times[x_0,x_1)$ üçün

$$\Delta_\upsilon H[\theta,\xi]=0$$

münasibəti ödənərsə, $u(t,x)$ mümkün idarəsinə maksimum prinsipi mənada məxsusi idarə deyilir.

Teorem 2. Maksimum prinsipi mənasında məxsusi $u(t,x)$ idarəsinin optimal idarə olması üçün ixtiyari $\upsilon\in V$ və $(\theta,\xi)\in[t_0,t_1)\times[x_0,x_1)$ üçün

$$\Delta_\upsilon f'[\theta,\xi]K(\xi,\theta,\theta)\Delta_\upsilon f[\theta,\xi] + \Delta_\upsilon H'_{z_x}[\theta,\xi]\Delta_\upsilon f[\theta,\xi]\le 0$$

$$\Delta_\upsilon f'[\theta,\xi]M(\theta,\xi,\xi)\Delta_\upsilon f[\theta,\xi] + \Delta_\upsilon H'_{z_t}[\theta,\xi]\Delta_\upsilon f[\theta,\xi]\le 0$$

münasibətlərin ödənilməsi zəruridir ($K(\xi,\theta,\theta)$, $M(\theta,\xi,\xi)$ və $f[\theta,\xi]$ funksiyalarının təyini məruzədə verilir).

VOLTERRA FƏRQ TƏNLİKLƏRİ İLƏ TƏSVİR OLUNAN SİSTEMİN İDARƏ OLUNMASI MƏSƏLƏSİNDƏ PONTRYAGİNİN MAKSİMUM PRİNSİPİ ƏSASINDA OPTİMALLIQ ŞƏRTLƏRİNİN ALINMASI

Hacıyeva İ.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
haciyevailkana@gmail.com

Məruzədə

$$S(u)=\varphi(x(t_1)), \tag{1}$$

terminal funksionalının

$$u(t)\in U\subset R^r,\quad t\in T=\{t_0,t_0+1,\dots,t_0-1\}, \tag{2}$$

$$x(t+1)=\sum_{\tau=t_0}^{t} f(t,\tau,x(\tau),u(\tau)),\ t\in T,\ x(t_0)=x_0. \tag{3}$$

məhdudiyyət şərtləri daxilində minimallaşdırılması məsələsinə baxılır. Burada $f(t,\tau,x,u)$ funksiyası özü və x-a xüsusi törəmələri dəyişənlər küllüsünə görə n- ölçülü kəsilməz funksiyadır; $x(t)=(x_1(t),\dots,x_n(t))$ fəza dəyişənidir; t_0,t_1 qeyd olunmuş ədədlər və x_0 n- ölçülü sabit vektordur; t_1-t_0 fərqi natural ədəddir; $u(t)=(u_1(t),\dots,u_r(t))$ r- ölçülü vektor funksiyası idarəetmə və ya idarəediçi təsirlərin funksiyasıdır; U verilmiş boş olmayan məhdud çoxluqdur; $\varphi(x)$ funksiyası verilmiş kəsilməz diferensiallanan skalyar funksiyadır.

(2), (3) şərtləri daxilində (1) funksionalına minimum verən $u^0(t)$ mümkün idarəetməsinə optimal idarəetmə deyilir. $u^0(t)$ optimal idarəetməsi halında (3) tənliyinin həllinin $x^0(t)$ ilə işarə edək. $x^0(t)$-yə optimal trayektoriya və ya optimal fəza dəyişəni deyilir. $(u^0(t)x^0(t))$ çütlüyünə optimal proses deyilir.

Tutaq ki, $(u^0(t)x^0(t))$ qeyd olunmuş optimal prosesdir. Aşağıdakı düsturla təyin olunan funksiyaya Hamilton-Pontryagin funksiyası deyilir:

$$H(t,x^\circ(t),u^\circ(t),\psi^\circ(t))=\sum_{\tau=t}^{t_1-1}\psi^{\circ\prime} f(t,\tau,x(\tau),u(\tau)),\ t\in T,\ x(t_0)=x_0.$$

Burada $\psi^0(t)$ funksiyası n - ölçülü vektor funksiyasıdır və qoşma dəyişənlər adlanır. Bu funksiya

$$\begin{gathered}\psi^\circ(t-1)=H_x(t,x^\circ(t),u^\circ(t),\psi^\circ(t)),\\ t\in T,\ \psi^\circ(t_1-1)=-\varphi_x(x^\circ(t_1)).\end{gathered} \tag{4}$$

sisteminin həllidir. Qeyd edək ki, (4) sistemi həm də (2)-(3) siteminə qoşma sistem deyilir
Tutaq ki,

$$\Delta_{\bar u(t)}H(t,x^\circ(t),u^\circ(t),\psi^\circ(t))\equiv$$
$$\equiv H(t,x^\circ(t),\bar u(t),\psi^\circ(t))-H(t,x^\circ(t),u^\circ(t),\psi^\circ(t)).$$

Bu sonuncu düstur

$$H(t,x^\circ(t),\bar u(t),\psi^\circ(t))-H(t,x^\circ(t),u^\circ(t),\psi^\circ(t))$$

fərqinin sadəlik üçün $\Delta_{\bar u(t)}H(t,x^\circ(t),u^\circ(t),\psi^\circ(t))$ şəklində işarələmməsi göstərir.

Teorem 1. Əgər

$$f(t,\tau,x^\circ(t),U)=\{\alpha\in R^n:\alpha=f(t,\tau,x^\circ(\tau)v),v\in U\} \tag{5}$$

çoxluğu qabarıqdırsa, onda $u^0(t)$ idarəetməsinin (1)-(3) məsələsində optimallığı üçün zəruri və kafi şərt

$$\sum_{t=t_0}^{t_1-1} \Delta_{v(t)} H(t, x^{\circ}(t), u^{\circ}(t), \psi^{\circ}(t)) \le 0, \qquad (6)$$

bərabərsizliyinin bütün $v(t) \in U, t \in T,$ üçün ödənilməsidir.

Teorem 1 Pontryagin maksimum prinsipinin (1)-(3) məsələləri diskret analoqudur.

Məruzədə sonra (1)-(3) məsələsi U çoxluğu qabarıq, $f(t, \tau, x, u)$ funksiyası (x, u) -ya görə xüsusi törəmələri ilə birlikdə dəyişənlər küllüsünə görə kəsilməz olması fərziyyəsi daxilində araşdırılır.

Teorem 2. Əgər U çoxluğu qabarıq, $f(t, \tau, x, u)$ funksiyası (x, u) -ya görə xüsusi törəmələri ilə birlikdə dəyişənlər küllüsünə görə kəsilməzdirsə, onda $u^0(t)$ mümkün idarəetməsinin (1)-(3) məsələsində optimallığı üçün zəruri şərt

$$\sum_{t=t_0}^{t_1-1} \Delta_{v(t)} H'_u(t, x^{\circ}(t), u^{\circ}(t), \psi^{\circ}(t))(v(t) - u^{\circ}(t)) \le 0, \qquad (7)$$

bərabərsizliyinin bütün $v(t) \in U, t \in T,$ üçün ödənilməsidir.

SONLU FƏRQLƏR SXEMİNİN QURULMASI

Həmidli R.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
hemidovareqsane1999@gmail.com

Tutaq ki, xüsusi törəməli diferensial tənlik üçün sərhəddi Γ və G olan müstəvi oblastında hər hansı sərhəd məsələsi qoyulmuşdur. Bir çox hallarda xüsusi törəməli diferensial tənliklərin həllini aşkar şəkildə tapmaq mümkün olmur. Ona görə də xüsusi törəməli diferensial tənliklərin həllində təqribi həll üsulları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə xüsusi törəməli diferensial tənliklərin təqribi üsullarla həllində daha universal və bir çox hallarda effektli olan sonlu fərqlər və ya şəbəkə üsuludur. Bu üsulun əsas mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

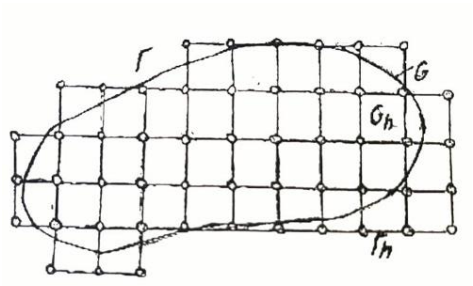

Şəkil 1.

1) Verilmiş oblast üçün eyni ölçülü xanalardan və ya fiqurlardan ibarət olan D_h şəbəkəsi qurulur;

2) Verilmiş diferensial tənlik qurulmuş şəbəkənin düyün nöqtələrində sonlu fərq tənlikləri ilə əvəz edilir.

3) D_h – oblastının sərhəddinin nöqtələrində sərhəd şərtlərinə əsasən axtarılan funksiyanın qiymətləri müəyyən edilir.

Bu deyilənləri əyani olaraq göstərmək üçün düzbucaqlı $D = \{(x, t): a \le x \le b, c \le t \le d\}$ oblastında istifadə edək. D düzbucaqlısının koordinat oxları üzrə uyğun olaraq h və *1* addımlarına nəzərən şəbəkəyə bölünməsinə baxaq. Bu məqsədlə

$$x_i = a + ih; i = 0,1,2, \dots, n; t_j = c + jh, j = 0,1,2, \dots, m \qquad (1)$$

düz xətlərini çəkək. D oblastı kiçik düzbucaqlılara bölünmüş olar (şəkil 2). (1) düz xətlərinin kəsişmə nöqtələrinə şəbəkənin düyün nöqtələri deyilir.

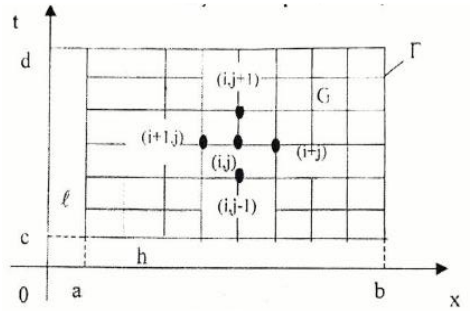

Şəkil 2.

Hər bir (i, c) nömrəli düyünə (x_i, t_c) – düyün nöqtəsi uyğundur. $u(x, t)$ funksiyasının (x_i, t_c) düyün nöqtəsindəki qiymətinin $u_{j,c} = u(x_i, t_c)$ ilə işarə edək.

Verilmiş diferensial tənlik, axtarılan funksiyanın şəbəkənin düyün nöqtələrindəki qiymətləri iştirak edən uyğun sonlu fərqlər nisbəti ilə əvəz edilir.

Beləliklə, axtarılan funksiyanın düyün nöqtələrindəki qiymətləri arasında əlaqə yaranır. Sərhəd şərtlərindən istiafdə edərək axtarılan funksiyanın şəbəkənin düyün nöqtələrində qiymətləri tapılır. Bu isə verilmiş sərhəd məsələsi həllinin təqribi tapılması deməkdir.

Funksiyanın törəməsindən istifadə edərək sadə sonlu fərqlər nisbətinin qurulmasına baxaq. Düyün nöqtələrinin yerləşməsi vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif sxemlər qurmaq olar.

İki dəyişənli $u(x,t)$ – funksiyanının xüsusi törəmələrini sonlu fərqlər nisbəti ilə aşağıdakı kimi approksimasiya etmək olar:

$$\frac{\partial u(x_i,t_j)}{\partial x} \approx \frac{u(x_i+h,t_j)-u(x_i,t_j)}{h} = \frac{u_{i+1,j}-u_{i,j}}{h} \tag{2}$$

$$\frac{\partial u(x_i,t_j)}{\partial x} \approx \frac{u(x_i+h,t_j)-u(x_i-h,t_j)}{2h} = \frac{u_{i+1,j}-u_{i-1,j}}{2h} \tag{3}$$

$$\frac{\partial^2 u(x_i,t_j)}{\partial x^2} \approx \frac{1}{h}\left[\frac{u(x_i+h,t_j)-u(x_i,t_j)}{h} - \frac{u(x_i,t_j)-u(x_i-h,t_j)}{h}\right] =$$

$$= \frac{1}{h}\left[\frac{u_{i+1,j}-u_{i,j}}{h} - \frac{u_{ij}-u_{i-1,j}}{h}\right] = \frac{u_{i+1,j}-2u_{ij}+u_{i-1,j}}{h^2} \tag{4}$$

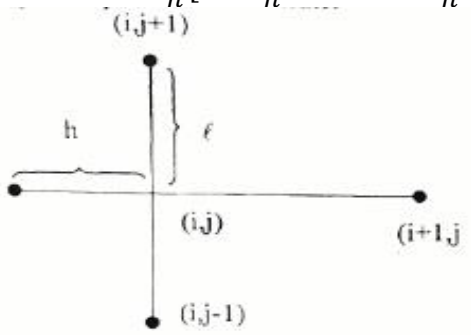

Şəkil 3.

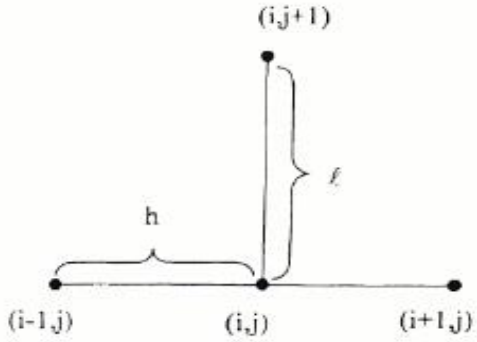

Şəkil 4

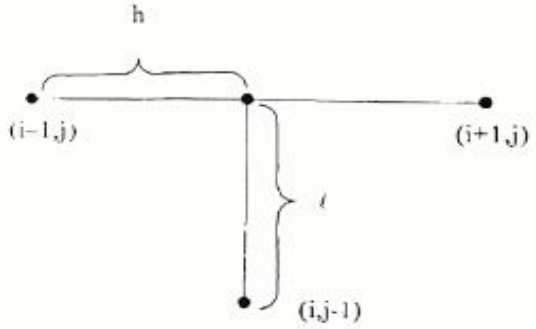

Şəkil 5

Qeyd edeək ki, (şəkil.4) – də aşkar, (şəkil 5) – də qeyri – aşkar sxem göstərilmişdir. Düyün nöqtələrinin şəkildə göstərilən aşkar sxemi üçün aşağıdakı təqribi düsturu alarıq:

$$\frac{\partial u(x_i,t_j)}{\partial t} \approx \frac{u(x_i,t_j+l)-u(x_i,t_j)}{l} = \frac{u_{i,j+1}-u_{i,j}}{l} \tag{5}$$

Qeyri – aşkar sxem üçün:

$$\frac{\partial u(x_i,t_j)}{\partial t} \approx \frac{u(x_i,t_j)-u(x_i,t_j-l)}{l} = \frac{u_{i,j}-u_{i,j-1}}{l} \tag{6}$$

şəkil 3 – də göstərilən sxem üçün isə

$$\frac{\partial u(x_i,t_j)}{\partial t} \approx \frac{u_{i,j+1}-u_{i,j-1}}{2l} \tag{7}$$

$$\frac{\partial^2 u(x_i,t_{ij})}{\partial t^2} \approx \frac{u_{i,j+1}-2u_{ij}+u_{i,j-1}}{l^2} \tag{8}$$

düsturlarını alarıq.

Qeyd edək ki, düzbucaqlı şəbəkə hesablama aparmaq üçün cox əlverişlidir. Şəbəkənin oblastın sərhəddi üzərində yerləşən nöqtəsinə sərhəd düyün nöqtəsi, əks halda isə daxili düyün nöqtəsi deyilir.

Məlumdur ki, diferensial tənliyin ümumi həlləri çoxluğundan baxılan məsələnin həllini təyin etmək üçün əlavə şərtlərdən istifadə edilir. Ona görə də diferensial tənliyi sonlu fərqlər tənliyi ilə approksimasiya etdikdə, verilmiş əlavə şərtləri, yəni verilmiş sərhəd və başlanğıc şərtlərində approksimasiya etmək lazımdır.

ARDICILLIQLAR FƏZASI VƏ SÜRÜŞMƏ OPERATORLARI

Həmzəyev E.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
elmin3593@gmail.com

Ardıcıllıqlar fəzası. Tutaq ki, E fəzası C kompleks ədədlər meydanı üzərində sonlu ölçülü normalı fəzadır və $|\circ|_E$ normasına malikdir; S çoxluğu ya Z tam ədədlər çoxluğu, ya da ki, Z_+ mənfi olmayan tam ədədlər çoxluğudur. $\mathsf{F}(S,E)$ ilə E-dən olan bütün ardıcıllıqlar yığımını, yəni $f:S\to E$ şəklində funksiyalar çoxluğunu işarə edək. Əgər istənilən $f,g\in\mathsf{F}(S,E)$ və $\lambda\in C$ üçün $(f+g)(s)=f(s)+g(s),\ (\lambda f)(s)=\lambda f(s)$ olarsa, onda $\mathsf{F}(S,E)$ vektor fəzasıdır. $\mathsf{F}(S,E)$ fəzasında sıfır elementin

$$U_{k,\varepsilon}=\{f:f\in\mathsf{F}(S,E),\ |f(s)|_E<\varepsilon,\ s\in K\} \tag{1}$$

şəklində ətrafları sisteminin köməkliyi ilə sonlu çoxluqlarda müntəzəm yığılmaqlıq τ topologiyasını daxil edək, hansı ki, ε müsbət həqiqi ədədlər çoxluğundan qiymətlər alır, K isə S-in bütün sonlu alt çoxluqları ailəsidir – çoxluğudur. Onda $\mathsf{F}(S,E)$ - ayrıla bilən lokal-qabarıq topoloji vektor fəzasıdır. Bundan başqa, asanlıqla müəyyən etmək olar ki, $\mathsf{F}(S,E)$- sekvensial tam fəzadır, yəni istənilən fundamental ardıcıllıq onda yığılır.

Əgər elə $\ell'=\ell'(f)\in S$ və $N'=N'(f)\in S,\ N'>0$ elementləri mövcud olarlarsa ki,

$$f(s)=0, s\in S\setminus[L',\ell'+N'] \tag{2}$$

olur, onda $f\in\mathsf{F}(S,E)$ funksiyasına finit funksiyası deyilir. (2) şərtini ödəyən bütün $[\ell',\ell'+N']\in S$ parçalarının $[\ell,\ \ell+N]$ kəsişmələrinə f funksiyasının daşıyıcısı deyilir. Əgər $N=0$ olarsa, onda f funksiyasına impuls funksiyası deyilir.

Tutaq ki, $\mathsf{F}_\delta(S,E)$ çoxluğu bütün impuls funksiyalar çoxluğudur, $\mathsf{F}_0(S,E)$ isə bütün finit funksiyalar çoxluğudur. Asanlıqla yoxlamaq olar ki, $\mathsf{F}_\delta(S,E)$ çoxluğunun xətti örtüyü $\mathsf{F}_0(S,E)$ ilə üst-üstə düşür və $\mathsf{F}(S,E)$ vektor fəzasının $\mathsf{F}_0(S,E)$ xətti alt fəzası τ topologiyasına görə sıxdır.

Tutaq ki, $C_b(S,E)-\mathsf{F}(S,E)$ fəzasının məhdud funksiyalardan ibarət alt fəzasıdır. Bu alt fəza τ topologiyasına nəzərən $\mathsf{F}(S,E)$-də sıxdır. Əgər istənilən

$f\in C_b(S,E)$ üçün $\|f\|=\sup\limits_{s\in S}|f(s)|_E$ götürsək, onda $f\to\|f\|$ inikası $C_b(S,E)$ -də norma olar. Bu halda $C_b(S,E)$ normallı fəzası tam olar, yəni banax fəzası olar. Aydındır ki, $C_b(S,E)$ -də normallı topologiya $\mathsf{F}(S,E)$-dən götürülən topologiyadan güclüdür.

Aydındır ki, $\mathsf{F}_0(S,E)\subset C_b(S,E)$. $\mathsf{F}_0(S,E)$ normallı topologiyada qapalı deyildir: onun qapanması $|s|\to\infty$ olduqda sıfıra yaxınlaşan ardıcıllıqlardan ibarətdir.

Sürüşmə operatoru. Tutaq ki, $A_i\ (i\in S)-E$ fəzasını $|\circ|_V$ normalı V sonlu ölçülü kompleks normallı fəzasına çevirən xətti operatordur. $|\circ|$ ilə $L(E,V)$ fəzasında $E\to V$ xətti operatorlarının normasını işarə edək, hansı ki, məlum olduğu kimi aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$|A|=\sup_{|x|_E\le 1}|Ax|_V.$$

İstənilən $K \subset S$ sonlu çoxluğu üçün

$$(Q_k f)(s) = \sum_{i \in K} A_i f(s+i) \quad (s \in S) \tag{3}$$

götürməklə $Q_k : \mathsf{F}(S,E) \to \mathsf{F}(S,V)$ inikasını təyin edək. Aydındır ki, Q_k operatoru xəttidir. Bundan başqa, istənilən $f \in C_b(S,E)$ üçün $Q_k f$ ardıcıllığı məhduddur. Ona görə də (3) münasibəti həmçinin T_k ilə işarə olunan $C_b(S,E) \to C_b(S,V)$ xətti inikasını təyin edir.

(3) şəklində elə operatorlar rast gəlinə bilər ki, K çoxluğu sonsuz sayda elementlərdən ibarət olsun, yəni aşağıdakı şəkildə inikasa rast gəlinə bilər:

$$(Tf)(s) = \sum_{i \in S} A_i f(s+i) \quad (s \in S). \tag{4}$$

Aydındır ki, (4) münasibəti formal xarakter daşıyır. Ona dəqiq məna vermək üçün aşağıdakı faktı qeyd edək: Tutaq ki, A_i aşağıdakı şərtə tabedir:

$$\sum_{i \in S} |A_i| < \infty. \tag{5}$$

Onda istənilən $f \in C_b(S,E)$ üçün aşağıdakı bərabərlik doğrudur:

$$|(Tf)(s)|_E \le \|f\| \sum_{i \in S} |A_i|. \tag{6}$$

Bu da onu göstərir ki, (4) düsturu $Tf \in C_b(S,V)$ elementini təyin edir və beləliklə $C_b(S,E) \to C_b(S,V)$ xətti T operatorunu təyin edir.

Q_k, T_k, T operatorlarının təyinində f funksiyasının f^i sürüşmələri $(f^i(s) = f(s+i))$ istifadə olunur, onda sonralar bu operatorlara qısa olsun deyə sürüşmə operatorları deyəcəyik. Bu zaman deyəcəyik ki, Q_k və T_k operatorları $\max K - \min K$ kimi təyin olunan sonlu tərtibə malikdirlər, T operatoru isə ($A_i \ne 0$ şərti sonsuz indekslər çoxluğu halında ödəndikdə) sonsuz tərtibə malikdir.

Teorem 1. Əgər $\mathsf{F}(S,E)$ və $\mathsf{F}(S,V)$ fəzaları sonlu çoxluqlarda müntəzəm yığılmaqlıq kimi eyni topologiyaya malikdirlərsə, onda Q_k operatoru kəsilməzdir.

Teorem 2. Tutaq ki, T_k inikası məhduddur. Əgər (5) şərti ödənərsə, onda T inikası da məhduddur.

Tutaq ki, $\mathsf{Z}(S,E,V)$ fəzası (5) şərtini ödəyən bütün $C_b(S,E) \to C_b(S,V)$ sürüşmə operatorlarının vektor fəzasıdır, $\mathsf{K}(S,E,V)$ isə $\mathsf{Z}(S,E,V)$ çoxluğunun sonlu tərtibli sürüşmə operatorlarından ibarət alt çoxluğudur. $\mathsf{Z}(S,E,V)$-də adi operator norması təyin edək:

$$\|T\| = \sup_{\|f\| \le} \|Tf\|$$

Onda $\mathsf{Z}(S,E,V)$ normallaşmış fəzadır.

Teorem 3. $\mathsf{K}(S,E,V)$ alt fəzası $\mathsf{Z}(S,E,V)$-də hər yerdə sıxdır.

Sonralar istifadə edəcəyimiz bir qeydi şərh edək: Tutaq ki, φ elementi $\mathsf{F}(S,V)$ fəzasında istənilən bir elementdir. Aşağıdakı şərti ödəyən $f \in \mathsf{F}(S,E)$ funksiyasının tapılması tələb olunur:

$$Q_k f = \varphi. \tag{7}$$

Ümumiliyi pozmadan fərz etmək olar ki, (7) aşağıdakı şəkildədir:

$$D_0 f(s) + D_1 f(s+1) + \ldots + D_N f(s+N) = g(s), \tag{8}$$

hansı ki, $N \ge 0$, $D_i : E \to V$ - xətti operatorlardır, $g \in \mathsf{F}(S,V)$.

Həqiqətən də, əgər $K = \{i_1, i_2, \ldots, i_m\}$, $i_1 < i_2 < \ldots < i_m$ və $i_1 \ge 0$ olarsa, onda

$$g = \varphi, \ N = i_m, \quad D_i = A_i (i \in K), \quad D_j = 0 \quad (j \in [0,N] \setminus K)$$

olduqda (8) və (7) üst-üstə düşür. Əgər $i_1 < 0$ olarsa, onda $S = Z$ olar;

$$s=\tau-i_1,\quad g(\tau)=\varphi(\tau-i_1),\quad N=i_m-i_1,$$
$$D_0=A_{i_1},D_{i_2-i_1}=A_{i_2},...,D_N=A_{i_m-i_1},D_j=0\ \ j\in[0,N]\setminus\{0,i_2-i_1,...,i_m-i_1\})$$

götürməklə (7) və (8) tənliklərinin ekvivalent olmalarını alarıq.

Analoji hökm $T_k f=\varphi,\quad \varphi\in C_b(E,V)$ tənliyi üçün də doğrudur.

AYRILAN SƏRHƏD ŞƏRTLİ DİRAK SİSTEMLƏRİ ÜÇÜN TƏRS SPEKTRAL MƏSƏLƏLƏR

İldırım S.Ş.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
shahkaramovasabina@gmail.com

Bu məqalədə çəkili Dirak sistemi üçün ayrılan sərhəd şərtləri daxilində müxtəlif qoyuluşlu bərpa məsələlərinə baxılır. Spektral verilənlər olaraq spektr və normallaşdırıcı ədədlər və ya iki spektr götürülür. Bundan başqa Dirak tənliyinin əmsalı simmetrik olan halda yalnız bir spektrə görə tərs məsələ tədqiq olunur.

Aşağıdakı Dirak operatorlarına baxaq:

$$LY=A^{-1}[BY'+QY]\,, \tag{1}$$
$$\tilde{L}Y=A^{-1}[BY'+\tilde{Q}Y]\,,\qquad x\in\ [\,0;1] \tag{2}$$

burada $B=\begin{pmatrix}0 & 1\\ -1 & 0\end{pmatrix}$, $Y(x)=\begin{pmatrix}y_1(x)\\ y_2(x)\end{pmatrix}$, $A(x)=\begin{pmatrix}a_1(x) & 0\\ 0 & a_2(x)\end{pmatrix}$, $a_1(x)>0$, $a_2(x)>0$ $\quad Q(x)=\begin{pmatrix}q_1(x) & q(x)\\ q(x) & q_2(x)\end{pmatrix}$ və $\tilde{Q}(x)=\begin{pmatrix}\tilde{q}_1(x) & \tilde{q}(x)\\ \tilde{q}(x) & \tilde{q}_2(x)\end{pmatrix}$ isə elementləri [0,1] parçasında mütləq kəsilməz olan matris funksiyalardır.

Aşağıdakı sərhəd məsələsinə baxaq:

$$LY=\lambda Y\,, \tag{3}$$
$$y_1(0)\sin\alpha+y_2(0)\cos\alpha=0\,,$$
$$y_1(1)\sin\beta+y_2(1)\cos\beta=0\,, \tag{4}$$

burada α,β həqiqi ədədlərdir. (3)-(4) məsələsini $D(\alpha,\beta)$ ilə işarə edək.$L\tilde{Y}=\lambda\tilde{Y}$ tənliyinin və (4) sərhəd şərtlərinin doğurduğu məsələni isə $\tilde{D}$(α,β) ilə işarə edəcəyik. $\{\lambda_n\}$ və $\{\tilde{\lambda}_n\}$ ilə uyğun olaraq $D(\alpha,\beta)$ və $\tilde{D}(\alpha,\beta)$məsələlərinin spektrini (məxsusi ədədlər ardıcıllığını) işarə edək. Məxsusi ədədlər aşağıdakı kimi nömrələnir

$$...<\lambda_{-1}<\lambda_0<\lambda_1...$$
$$...<\tilde{\lambda}_{-1}<\tilde{\lambda}_0<\tilde{\lambda}_1...$$

Aşağıdakı işarələmələri qəbul edək:

$$\theta(x)=\tfrac{1}{2}\textstyle\sum_1^2\int_0^x\left[q_j\,(t)-\ \tilde{q}_j\,(t)\,\right]a_{2-j}(t)dt\,, \tag{5}$$

$$R(x)=\begin{pmatrix}\cos\theta\,(x) & -\sqrt{\frac{a_2(x)}{a_1(x)}}\sin\theta\,(x)\\ -\sqrt{\frac{a_1(x)}{a_2(x)}}\sin\theta(x) & \cos\theta\,(x)\end{pmatrix}. \tag{6}$$

$L^2([0,1];\ C^2)$ çoxluğunda aşağıdakı hasillə təyin edilən L_A^2 çoxluğunu təyin edək:

$$\langle Y;Z\rangle=\int_0^1 Y^T(t)A(t)\,\bar{Z}(t)dt\,.$$

Yuxarıdakı skalyar hasillə təyin edilən normanı ‖.‖ simvolu ilə işarə edək. L-in təyin oblastını

$$D(L)=\{Y:Y,LY\ \in\ L_A^2,y_1(1)\sin\beta+y_2\,(1)\cos\beta\ =0\}$$

ilə təyin edirik.

Asanlıqla isbat olunur ki, $D(L)$ L_A^2-də sıxdır və bu əsasla L_A^2-də öz-özünə qoşma operatordur.Aşağıdakı tərifləردən alınır ki, (1), (3) və (4) məsələsi$LY=\lambda Y$, $Y\in D(L)$ məsələsinə ekvivalentdir.

W ilə $LW = \lambda W$ tənliyinin $W(0) = \begin{pmatrix} \cos\alpha \\ -\sin\alpha \end{pmatrix}$ başlanğıc şərtini ödəyən həllini, V ilə $LV = \lambda V$ tənliyinin $V(1) = \begin{pmatrix} \cos\beta \\ -\sin\beta \end{pmatrix}$ şərtini ödəyən həllini işarə edək. $\widetilde{W}$ və $\tilde{V}$ də oxşar qaydada təyin olunur.

$$\psi(\lambda) = \begin{pmatrix} \sin\beta \\ \cos\beta \end{pmatrix} W(1,\lambda)$$

olsun və $\tilde{\psi}(\lambda)$ analoji qaydada təyin olunur.Standart üsulla göstərmək olsr ki, ψ tam funksiyasının sıfırları həqiqi və sadədir və D(α,β) məsələsinin məxsusi ədədləri ilə üst-üstə düşür.

$D(\alpha,\beta)$-nın məxsusi ədədlərini $\ldots < \lambda_{-1} < \lambda_0 < \lambda_1 \ldots$ $W_n(x) = W(x;\lambda_n)$, $V_n(x) = V(x;\lambda_n)$ olsun və

$$\rho_n = \|W\|^2 . \tag{7}$$

Bu ədədlərə D(α,β) məsələsinin normallaşdırıcı ədədləri deyilir. $W_n(x)$, $V_n(x)$ hər bir $n \in Z$ üçün xətti asılıdır. Deməli, elə k_n var ki,

$$k_n W = V_n \tag{8}$$

$\widetilde{W}_n$, $\tilde{V}_n$, $\tilde{k}_n$ *və* $\tilde{\rho}_n$ eyni qaydada təyin olunur.

FƏRQLƏR SXEMİNİN SƏRHƏD STASİONAR AXINLI MÜHİTƏ TƏTBİQİ

Kərimli Z.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
selimkerimov60@gmail.com

Adətən sərhəd zonasının tənliyi özlü mayenin hərəkətini təsvir edən əsas tənliklərdən alınır. Xarici qüvvə təsir etməyəndə və sabit xassəli sıxılmayan özlü mayenin müstəvi (hamar) hərəkəti halında əsas tənliklər sistemi iki-hərəkət miqdarı tənliyindən (Nave-Stoks tənliyi) və kəsilməzlik tənliklərindən ibarət olur:

$$\begin{gathered} \frac{\partial v}{\partial t} + u\frac{\partial v}{\partial x} + v\frac{\partial \tau}{\partial y} = -\frac{1}{\rho}\frac{\partial p}{\partial y} + \nu\left(\frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 v}{\partial y^2}\right), \\ \frac{\partial v}{\partial t} + u\frac{\partial v}{\partial x} + v\frac{\partial \tau}{\partial y} = -\frac{1}{\rho}\frac{\partial p}{\partial y} + \nu\left(\frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 v}{\partial y^2}\right), \\ \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} = 0, \end{gathered} \tag{1}$$

burada t-zaman; x və y-asılı olmayan ortonormal fəza dəyişənləri; u, v, p-məlum olmayan funksiyalar; u və v-uyğun olaraq x və y-ə görə sürətlər; p-təzyiq; ρ-sıxlıq və kinematik özlülük əmsalı; ν-özlülük xassəsinin xarakteristikasıdır.

Sərhəd zonasında sıxılan istilikkeçirən qazın laminar axınının tənliyi sıxılmayan mayenin tənliyi kimi Nave-Stoks tənliyindən alınır.

Müstəvi (hamar) axını üçün ölçüsüz formada tənliklər aşağıdakı şəkildə olur (ölçüsüz kəmiyyətlərdən ştirixi atırıq):

$$\begin{gathered} \rho u\frac{\partial u}{\partial x} + \rho v\frac{\partial u}{\partial y} = -\frac{\partial p}{\partial x} + \frac{\partial}{\partial y}\left(\mu\frac{\partial u}{\partial y}\right), \\ \frac{\partial(\rho u)}{\partial x} + \frac{\partial(\rho v)}{\partial y} = 0, \\ \rho h\frac{\partial h}{\partial x} + \rho v\frac{\partial h}{\partial y} = \frac{1}{P_r}\cdot\frac{\partial}{\partial y}\left(\mu\frac{\partial h}{\partial y}\right), \\ \rho = \rho h/kM_\infty^2, \mu = f(h). \end{gathered} \tag{2}$$

Stasionar axınlı sıxılmış bircins qaz üçün əsas fərqlər sxemini hamar stasionar axınlı (2) ölçüsüz şəkildə yazılmış tənliklər sisteminə tətbiq edək:

$$\rho u\frac{\partial u}{\partial x} + \rho v\frac{\partial u}{\partial y} = \frac{\partial}{\partial y}\left(\mu\frac{\partial u}{\partial y}\right) - \frac{dp}{dx}, \tag{3}$$

$$\rho u\frac{\partial T}{\partial x} + \rho v\frac{\partial T}{\partial y} = \frac{1}{P_r}\cdot\frac{\partial}{\partial y}\left(\mu\frac{\partial T}{\partial y}\right), \tag{4}$$

$$\frac{\partial \rho u}{\partial x}+\frac{\partial \rho v}{\partial y}=0, \tag{5}$$

$$p=\rho RT, \mu=\mu(T) \tag{6}$$

Bu sistem üçün sərhəd şərtlərini aşağıdakı kimi seçək:

$$u=v=0, T=T_N \text{ olduqda } y=0,$$
$$u=V_\infty(x), T=T_\infty \text{ olduqda } y\to\infty.$$

Əgər

$$a_1=a_2=\rho u, b_1=b_2=\rho v, c_1=c_2=\mu,$$
$$e_1=e_2=0, d_1=-\frac{dp}{dx}, d_2=0,$$

işarə etsək, onda (3), (4) tənliklərini aşağıdakı şəkildə yaza bilərik:

$$a_i\frac{\partial f_i}{\partial x}+b_i\frac{\partial f_i}{\partial y}=\frac{\partial}{\partial y}\left(c_i\frac{\partial f_i}{\partial y}\right)+d_i+e_i f_i,$$
$$\frac{\partial \rho u}{\partial x}+\frac{\partial \rho v}{\partial y}=0, i=1,2,$$

Tənliklər sistemini (x,y) müstəvisində approksimasiya etmək üçün əsas düzbucaqlı şəbəkəni

$$x=x_0+n\Delta x, \qquad y=m\Delta y, \qquad \nu, n=0,1,2,\dots$$

və köməkçi

$$x=x_0+n\Delta x, \qquad y=(m+1/2)\Delta y,$$
$$x=x_0+(n+1/2)\Delta x, \qquad y=m\Delta y.$$

şəbəkələrini seçək. (3) hərəkət və (4) enerji tənliklərinin sonlu fərqlər approksimasiyasını aşağıdakı kimi yazaq:

$$(\rho u)_m^{n+1/2}\frac{u_m^{n+1}-u_m^n}{\Delta x}+(\rho v)_m^{n+1/2}\frac{s(u_{m+1}^{n+1}-u_{m-1}^{n+1})+(1-s)(u_{m+1}^n-u_{m-1}^n)}{2\Delta y}=$$
$$=\frac{1}{\Delta y^2}\{[(1-s)(u_{m+1}^n-u_m^n)+s(u_{m+1}^{n+1}-u_m^{n+1})]\mu_{m+1/2}^{n+1/2}- \tag{5}$$
$$-[(1-s)(u_m^n-u_{m-1}^n)+s(u_m^{n+1}-u_{m-1}^{n+1})]\,\mu_{m-1/2}^{n+1/2}\}-\frac{p^{n+1}-p^n}{\Delta x}$$

$$(\rho u)_m^{n+1/2}\frac{T_m^{n+1}-T_m^n}{\Delta x}+(\rho v)_m^{n+1/2}\frac{s(T_{m+1}^{n+1}-T_{m-1}^{n+1})+(1-s)(T_{m+1}^n-T_{m-1}^n)}{2\Delta y}=$$
$$=\frac{1}{P_r\Delta y^2}\{[(1-s)(T_{m+1}^n-T_m^n)+s(T_{m+1}^{n+1}-T_m^{n+1})]\mu_{m+1/2}^{n+1/2}- \tag{6}$$
$$-[(1-s)(T_m^n-T_{m-1}^n)+s(T_m^{n+1}-T_{m-1}^{n+1})]\,\mu_{m-1/2}^{n+1/2}\}\ \left(\frac{1}{2}\le s\le 1\right)$$

(5) və (6) ifadələrində köməkçi şəbəkədə götürülmüş bütöv ifadələr $(n+1)$-ci layda verilmiş ilkin funksiyalardan asılıdır, belə ki,

$$(\rho u)_m^{n+1/2}=\frac{1}{2}[(\rho u)_m^{n+1}+(\rho u)_m^n],$$
$$(\rho v)_m^{n+1/2}=\frac{1}{2}[(\rho v)_m^{n+1}+(\rho v)_m^n],$$
$$\mu_{m+1/2}^{n+1/2}=\frac{1}{4}[\mu_m^n+\mu_{m+1}^n+\mu_m^{n+1}+\mu_{m+1}^{n+1}], \tag{7}$$
$$\mu_{m-1/2}^{n+1/2}=\frac{1}{4}[\mu_{m-1}^n+\mu_m^n+\mu_{m-1}^{n+1}+\mu_m^{n+1}],$$
$$u_m^{n+1/2}=\frac{1}{2}(u_m^{n+1}+u_m^n), \mu_m^{n+1/2}=\frac{1}{2}(\mu_m^{n+1}+\mu_m^n),$$
$$u_{m+1}^{n+1/2}=\frac{1}{2}(u_{m+1}^{n+1}+u_{m+1}^n), u_{m-1}^{n+1/2}=\frac{1}{2}(u_{m-1}^{n+1}+u_{m-1}^n),$$

(5) kəsilməzlik tənliyi dörd nöqtəli sxemlə approksimasiya olunur:

$$\frac{1}{2\Delta x}[(\rho u)_m^{n+1}-(\rho u)_m^n]+\frac{1}{2\Delta x}[(\rho u)_{m+1}^{n+1}-(\rho u)_{m+1}^n]+\frac{1}{\Delta y}\left[(\rho v)_{m+1}^{n+1/2}-(\rho v)_m^{n+1/2}\right]=0 \tag{8}$$

və bu tənlikdən $v_i^{n+1/2}$ surətinin qiyməti tapılır. Bunun üçün (8) tənliyini $v_{m+1}^{n+1/2}$-yə görə həll edib, aşağı sərhəd şərtindən $v_0^{n+1/2} = 0$ tapandan sonra tam lay üzərindəki bütöv tam nöqtələrdə v-nin qiymətləri tapılır.
(7) tənliyinin əmsalları $(n+1)$-ci layda u, v, T funksiyaları vasitəsilə ifadə olunduğundan həmin funksiyaların son qiymətlərini tapmaq üçün iterasiya üsulunu tətbiq etmək kifayətdir.

PAYLANMIŞ PARAMETRLİ SİSTEMLƏRDƏ HEVİSAYD FUNKSİYALARI SİNFİNDƏN OLAN İDARƏETMƏLƏR ÜÇÜN İDARƏETMƏ MƏSƏLƏSİNİN TƏDQİQİ

Mehdizadə D. S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
dunyamin.014@mail.ru

Tutaq ki, idarəolunan obyektin vəziyyəti aşağıdakı birölçülü parabolik tip tənliklə təsvir olunub:

$$u_t = \sigma u_{xx} + \sum_{i=1}^{L} v_i(t) b_i(x,t)\delta(x-\xi^i),\ (x,t)\in\Omega = \{(x,t): 0<x<l, 0<t\le T\}, \tag{1}$$

$$u(x,0) = \varphi(x), \quad 0\le x\le l, \tag{2}$$

$$u(0,t) = \mu_1(t),\ u(l,t) = \mu_2(t),\ 0<t\le T, \tag{3}$$

$$v_i(t) = q_i\chi(t-\theta_i),\ i=\overline{1,L}, \tag{4}$$

burada, $u = u(x,t)$ obyektin faza vəziyyəti; σ, l, T - verilmiş müsbət ədədlər, $\varphi(x), \sigma(x), \mu_1(x,t), \mu_2(x,t)$, $b_1(x,t),...,b_L(x,t)$ - verilmiş funksiyalar. $\chi(t-\theta_j)$- Hevisayd funksiyası; $\delta(x)$ - Dirak funksiyası; L - idarəedici təsirlərin verilmiş sayı; $\xi_1,\ldots,\xi_L$ - mənbənin verilmiş koordinatlarıdır.

Optimallaşdırılan $v = (q,\theta)\in E^{2L}$ idarəedici parametrləri aşağıdakı şərtləri ödəməlidir, burada $\theta = (\theta_1,\theta_2,...,\theta_L)$, $0\le\theta_1<\theta_2<...<\theta_L\le T$ - q_i - gücünə malik idarəedici təsirlərin oyanma anlarıdır:

$$\sum_{i=1}^{L} q_i^2 \le Q,\ \underline{q_i} \le q_i \le \overline{q}_i,\ 0\le\theta_i\le T,\ i=\overline{1,L}. \tag{5}$$

burada $Q, \underline{q_i}, \overline{q}_i, L, \alpha_1, \alpha_2$ - verilmiş ədədlər, $v = v(\bullet)\in E^{2L}$ - hər bir komponenti qiymətini bir dəfə dəyişən hissə-hissə sabit funksiya olan idarəedici vektor funksiyadır (idarəetmə) və θ_i, q_i vasitəsilə təyin olunur, yəni təsirin qoşulma anı və gücü ilə: $v_i(t) = v_i(t; q_i, \theta_i)$.

Məsələ (1)-(5) şərtləri daxilində $v = (q,\theta)$ idarəetməsinin, başqa sözlə q gücünə malik idarəedici təsirin və bu təsirin verilmə anı θ vektorunun elə qiymətlərinin tapılmasından ibarətdir ki,

$$J(v) = \alpha_1\int_0^l [u(x,T;v) - U(x)]^2 dx + \alpha_2\Phi(q,\theta) \tag{6}$$

funksionalı minimum qiymət alsın. Burada $U(x)$ əvvəlcədən məlum funksiyadır; α_1, α_2 verilmiş müsbət ədədlərdir. $u(x,T;v)$ (1)-(4) sərhəd məsələsinin optimallaşdırılan $v = (q,\theta)\in E^{2L}$ idarəetmə vektoruna uyğun həllidir. Fərz edək ki, $\Phi(q,\theta)$ funksiyası məlumdur və törəmələri ilə birlikdə öz arqumentlərinə görə kəsilməzdir.

$H = L_2(\Omega)$ ilə Hilbert fəzasını işarə edək. (1)-(3) məsələsinin $v\in H$ idarəetməsinə uyğun ümumiləşmiş həlli dedikdə elə $u(x,t) = u(x,t;v)\in H^{1,0}(\Omega)$ funksiyası başa düşülür ki, hər bir $x\in[0,l]$ üçün $L_2[0,T]$ metrikasında kəsilməz $u(x,\cdot)\in L_2[0,T]$ izinə, hər bir $t\in[0,T]$ üçün $L_2[0,l]$ metrikasında kəsilməz $u(\cdot,t)\in L_2[0,l]$ izinə malik olsun və aşağıdakı inteqral bərabərliyi

$$\int_0^l u(x,T)\psi(x,t)dx-\int_0^l \varphi(x)\psi(x,0)dx-\iint_\Omega u(\psi_t+\sigma\psi_{xx})dxdt-$$
$$-\sum_{i=1}^{L}\iint_\Omega \psi(x,t)v_i b_i(x,t)\delta(x-\xi_i)dxdt+\int_0^T(\mu_2(t)\psi_x(l,t)-\mu_1(t)\psi_x(0,t))dt=0, \quad (7)$$

bütün $\psi=\psi(x,t)\in H^1(\Omega)$, belə ki, $\psi(0,t)=0$ və $\psi(l,t)=0$, bundan əlavə $u(\cdot,t)$ izi $t=0$ olduqda $[0,l]$-də sanki hər yerdə $\varphi(x)$ funksiyası ilə üst-üstə düşür.

Məruzədə göstərilir ki, (1)-(4) şərtləri daxilində(6) funksionalı H-da differensiallanandır və aşağıdakı teorem isbat olunur:

Teorem 1. $(q,\theta)\in E^{2L}$ idarəedici parametrləri fəzasında (1)-(6) məsələsində funksionalın qradiyenti üçün aşağıdakı düsturlar doğrudur:

$$\frac{dJ(v)}{dq_i}=-\int_{\theta_i}^{T}\psi(\xi_i,t)b_i(\xi_i,t)+\alpha_2\frac{\partial\Phi(q,\theta)}{\partial q_i},\ i=\overline{1,L}. \quad (8)$$

$$\frac{\partial J(v)}{\partial\theta_i}=-q_i\psi(\xi_i,\theta_i)b_i(\xi_i,\theta_i)+\alpha_2\frac{\partial\Phi(q,\theta)}{\partial\theta_i},\ i=\overline{1,L}. \quad (9)$$

İndi isə hesab edək ki, idarəetmə sərhəddə verilib və idarəolunan obyektin vəziyyəti aşağıdakı birölçülü parabolik tip tənliklə təsvir olunub:

$$u_t=\sigma u_{xx}+\sum_{i=1}^{L}b_i(x,t)\delta(x-\xi^i),(x,t)\in\Omega=\{(x,t):0<x<l,\ 0<t\le T\}, \quad (10)$$

$$u(x,0)=\varphi(x),\ \ 0\le x\le l, \quad (11)$$

$$u(0,t)=v_1(t),\ u(l,t)=v_2(t),\ \ 0<t\le T, \quad (12)$$

$$v_i(t)=q_i\chi(t-\theta_i),\ i=\overline{1,2}, \quad (13)$$

ptimallaşdırılan $v=(q,\theta)\in E^2$ idarəedici parametrləri (5) şərtlərini ödəməlidir.

Məsələ (10)-(13) şərtləri daxilində $v=(q,\theta)$ idarəetməsinin, başqa sözlə q gücünə malik idarəedici təsirin və bu təsirin verilmə anı θ vektorunun elə qiymətlərinin tapılmasından ibarətdir ki, (6) funksionalı minimum qiymət alsın.

Məruzədə göstərilir ki, (10)-(13) şərtləri daxilində (6) funksionalı H-da differensiallanandır və aşağıdakı teorem isbat olunur:

Teorem 2. $(q,\theta)\in E^2$ idarəedici parametrləri fəzasında (6), (10)-(13) məsələsində funksionalın qradiyenti üçün aşağıdakı düsturlar doğrudur.

$$\frac{dJ(v)}{dq_1}=a\int_{\theta_1}^{T}\psi_x(0,t;v)+\alpha_2\frac{\partial\Phi(q,\theta)}{\partial q_1},\ \ \frac{dJ(v)}{dq_2}=-a\int_{\theta_2}^{T}\psi_x(l,t;v)+\alpha_2\frac{\partial\Phi(q,\theta)}{\partial q_2}. \quad (14)$$

$$\frac{dJ(v)}{d\theta_2}=-aq_1\psi_x(0,\theta_1;v)+\alpha_2\frac{\partial\Phi(q,\theta)}{\partial\theta_1},\ \ \frac{dJ(v)}{d\theta_2}=aq_2\psi_x(l,\theta_2;v)+\alpha_2\frac{\partial\Phi(q,\theta)}{\partial\theta_2}. \quad (15)$$

Məruzədə həmçinin (1)-(7) məsələsində optimallaşdırılan parametrlərin cari $v^k=(q,\theta)^k\ \ k=0,1,...$ qiymətləri üçün iterasiya prosedurasının tətbiqinin mərhələləri şərh olunur.

ŞREDİNGER TƏNLİYİ ÜÇÜN SƏPİLMƏNİN DÜZ VƏ TƏRS MƏSƏLƏSİNİN ARAŞDIRILMASI

Məmmədova F. N.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
fatimememmeeova@gmail.com

Təqdim olunan məqalə artan potensiallı birölçülü Şredinger tənliyi üçün səpilmənin düz və tərs məsələlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Əvvəlcə spektral analizin tərs məsələləri haqqında qısa məlumat verək.

$-y'' + q(x)y = \lambda y$ Şturm-Liuvill tənliyinin öyrənilməsi prosesində meydana çıxan anlayış və metodlar riyaziyyatın və fizikanın müxtəlif istiqamətlərinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu anlayış və metodlar operatorların spektral nəzəriyyəsində yeni ideya və məsələlər üçün mənbə olmuşdur.

Spektral analizin tərs məsələləri dedikdə bu və ya digər spektral xarakteristikalara görə xətti operatorun bərpa edilməsi başa düşülür. Bu cür xarakteristikalar spektr, spektral funksiya, səpilmənin verilənləri və s. ola bilər.

Təqdim olunan məruzə tezisində

$$-y'' + [x + q(x)]y = \lambda y \tag{1}$$

tənliyinə baxılır. Burada λ kompleks parametr, $q(x) \in C^{(1)}(-\infty, +\infty)$ potensialı həqiqi qiymətli funksiyadır və

$$\int_{-\infty}^{0} x^4 e^{2|x|^{\frac{3}{2}}} |q(x)| dx + \int_{0}^{\infty} x^4 |q(x)| dx < \infty \tag{2}$$

şərtini ödəyir. Burada əvvəlcə $q(x) \equiv 0$ olduqda Yost həlləri olaraq

$$f_+^0(x,\lambda) = \pi^{\frac{1}{2}} Ai(x-\lambda),$$

$$f_-^0(x,\lambda) = \pi^{\frac{1}{2}} [Ai(x-\lambda) - iBi(x-\lambda)]$$

funksiyaları götürülmüşdür. Burada $Ai(x)$ və $Bi(x)$ uyğun olaraq birinci və ikinci növ əyri funksiyalarıdır.

Sonra isə isbat olunur ki, (2) şərti ödənildikdə (1) tənliyinin aşağıdakı şəkildə göstərilişə malik olan həlləri var:

$$f_\pm(x,\lambda) = f_\pm^0(x,\lambda) \pm \int_x^{\pm\infty} K^\pm(x,t) f_\pm^0(t,\lambda) dt \tag{3}$$

Belə ki, $K^\pm(x,t)$ nüvələri müəyyən qiymətləndirmələri və

$$K^\pm(x,t) = \pm \frac{1}{2} \int_x^{\pm\infty} q(s) ds \tag{4}$$

bərabərliklərini ödəyir. Bu həllər arasında $-\infty < \lambda < +\infty$ olduqda aşağıdakı əlaqə düsturu tapılmışdır:

$$f_+(x,\lambda) = a(\lambda)\overline{f_-(x,\lambda)} + \overline{a(\lambda)} f_-(x,\lambda),$$

belə ki, $a(\lambda)$ funksiyası

$$a(\lambda) = \frac{W[f_+(x,\lambda), f_-(x,\lambda)]}{2i}$$

düsturu ilə təyin olunur. Burada $W\{y,z\} = y'z - yz'$ ilə y və z funksiyalarının vronskianı işarə olunmuşdur. İsbat olunur ki, $a(\lambda)$ funksiyası yuxarı yarımmüstəviyə analitik davam olunur və orada sıfırdan fərqlidir. $t(\lambda) = \frac{1}{a(\lambda)}$ və $r^-(\lambda) = \frac{\overline{a(\lambda)}}{a(\lambda)}$ funksiyaları (1) tənliyinin uyğun olaraq udulma və əksolunma əmsalları adlanır. (1) tənliyi üçün səpilmənin tərs məsələsi dedikdə $q(x)$ potensialının $t(\lambda)$ udulma əmsalına görə bərpa olunmasını başa düşəcəyik.

REQULYAR NÜVƏLİ İNTEQRAL TƏNLİYİ

Mirzəxanlı Ç.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
cinaremirzexanli@gmail.com

Verilmiş inteqro-differensial tənlikdə Γ(t) nüvəsinin requlyar olduğu, yəni

$$\Gamma(0) = \Gamma_0 < \infty$$

olduğunu qəbul edək.

Əgər

$$\lim_{p\to\infty} p\,\overline{\Gamma}(\mathrm{p}) = \Gamma_0$$

olsa

$$\overline{\Gamma}(\mathrm{p}) = \frac{\Gamma_0}{p} + \overline{\Gamma}_1(\mathrm{p})$$

yazmaq olar.

Aydındır ki, bu halda

$$\lim_{p\to\infty} p^2\,\overline{\Gamma}(\mathrm{p}) = \mathrm{const} < \infty$$

şərti ödənməlidir.

Ona görə də bərabərliyin məxrəcini aşağıdakı kimi sıraya ayırmaq olar.

$$\frac{1}{p^2+\lambda^2-\varepsilon\lambda^2\overline{\Gamma}(\mathrm{p})} = \frac{1}{p^2+\lambda^2-\varepsilon\lambda^2\left(\frac{\Gamma_0}{p}+\overline{\Gamma}_1(\mathrm{p})\right)} =$$

$$= \frac{1}{p^2+\lambda^2\left(1-\frac{\varepsilon\Gamma_0}{p}\right)-\varepsilon\lambda^2\overline{\Gamma}_1(\mathrm{p})} =$$

$$= \frac{1}{1-\frac{\varepsilon\Gamma_0}{p}}\cdot\frac{1}{p^2+\lambda^2\left(1-\frac{\varepsilon\Gamma_0}{p}\right)^{-1}-\varepsilon\lambda^2\overline{\Gamma}_1(\mathrm{p})\left(1-\frac{\varepsilon\Gamma_0}{p}\right)^{-1}}$$

olar.

Əgər bu bərabərlikdə

$$\left(1-\frac{\varepsilon\Gamma_0}{p}\right)^{-1} = 1+\frac{\varepsilon\Gamma_0}{p}+\frac{\varepsilon^2\Gamma^2}{p^2}+O\left(\frac{1}{p^3}\right)$$

olduğunu nəzərə alsaq, onda p parametrinin böyük qiymətləri üçün yerdəyişmənin sürəti aşağıdakı düsurla ifadə olunar.

$$\overline{u} = \frac{\sigma_0 e}{E}\cdot\frac{2}{\pi}\left(\frac{1}{p}+\frac{\varepsilon\Gamma_0}{p^2}+\frac{\varepsilon^2\Gamma_0^2}{p^3}+\cdots\right)\sum_{k=0}^{\infty}\sum_{n=0}^{k}\frac{(-1)^k\cdot k!}{n!\,(n-k)!}\times$$

$$\times(\varepsilon\Gamma_1)^k(p^2+\varepsilon\Gamma_0 p+\varepsilon^2\Gamma_0^2)\int_0^{\infty}\frac{\cos\left(\frac{\lambda x}{c}\right)d\lambda}{(\lambda^2+p^2+\varepsilon\Gamma_0 p+\varepsilon^2\Gamma_0^2)^{1+n}}$$

Əgər aşağıdakı inteqralın qiymətini son bərabərlikdə nəzərə alsaq:

$$\int_0^{\infty}\frac{\cos\left(\frac{\lambda x}{c}\right)d\lambda}{(\lambda^2+p^2+\varepsilon\Gamma_0 p+\varepsilon^2\Gamma_0^2)^{1+n}} = \sqrt{\pi}\cdot\frac{1}{n!}\left(\frac{x}{2c\sqrt{p^2+\varepsilon\Gamma_0 p+\varepsilon^2\Gamma_0^2}}\right)^{n+\frac{1}{2}}\times$$

$$\times\, k_{n+\frac{1}{2}}\left(\frac{x}{c}\sqrt{p^2+\varepsilon\Gamma_0 p+\varepsilon^2\Gamma_0^2}\right)$$

Onda son ifadəni aşağıdakı kimi çevirə bilərik.

$$\overline{u} = \frac{\sigma_0 c}{E_0}\cdot\frac{2}{\pi}\left(\frac{1}{p}+\frac{\varepsilon\Gamma_0}{p^2}+\frac{\varepsilon^2\Gamma_0^2}{p^3}\right)\sum_{k=0}^{\infty}\left(\varepsilon\overline{\Gamma}_1\right)^k\cdot(p^2+\varepsilon\Gamma_0 p+\varepsilon^2\Gamma_0^2)\times$$

$$\times\sum_{n=0}^{k}(-1)^k\frac{n!}{k!\,(n-k)!}\cdot\frac{1}{(p^2+\varepsilon\Gamma_0 p+\varepsilon^2\Gamma_0^2)^{k-n}}\times$$

$$\times\sqrt{\pi}\left(\frac{x}{2c\sqrt{p^2+\varepsilon\Gamma_0 p+\varepsilon^2\Gamma_0^2}}\right)^{n+\frac{1}{2}}\cdot k_{n+\frac{1}{2}}\left(\frac{x}{c}\sqrt{(p+\varepsilon\Gamma_0)^2+\frac{3}{4}\varepsilon^2\Gamma_0^2}\right)$$

son bərabərliyin orijinalını hesablasaq

$$u(x,t)=\frac{\sigma_0 c}{E}\left[H(t)+\varepsilon\Gamma_0 t+\frac{\varepsilon^2\Gamma_0^2}{2}t^2\right]\sum_{k=0}^{\infty}\varepsilon^k A_k(t)*$$

$$*\sum_{n=0}^{k}(-1)^k\frac{k!}{(k!)^2(n-k)!}\times exp\left(-\frac{1}{2}\varepsilon\Gamma_0 t\right)t^{k-n-\frac{1}{2}}\times$$

$$\times\frac{J_{k+n+\frac{1}{2}}\left(\frac{\sqrt{3}}{4}\varepsilon\Gamma_0 t\right)}{1\cdot 2\cdot 3\ldots(2k-2n-2)}\cdot\left(\sqrt{3}\varepsilon\Gamma_0\right)^n exp\left(-\frac{1}{2}\varepsilon\Gamma_0 t\right)\cdot\left(t^2-\frac{x^2}{c^2}\right)\times$$

$$\times J_n\left(\frac{\sqrt{3}}{2}\varepsilon\Gamma_0\sqrt{t^2-\frac{x^2}{c^2}}\right)H\left(t-\frac{x}{c}\right)$$

olar.

Burada

$$A_k(t)=\left[\overline{\Gamma}_1(p)\times(p^2+\varepsilon\Gamma_0 p+\varepsilon^2\Gamma_0^2)\right]^k$$

işarə edilmişdir və funksiyalar bağlısının köməyi ilə asanlıqla hesablanır.

MƏSƏLƏ HƏLLİ PROSESİNDƏ KOMBİNATOR TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Nəzərli X.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
xalidnezerli484@gmail.com

Riyazi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi şagirdlərin kombinator təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Ənənəvi riyaziyyat təlimində şagirdlərin kombinator təfəkkürünün inkişafı diqqətdən kənarda qalır.

Pedaqoji-psixoloji tədqiqatlar məhz kombinator təfəkkürün yüksək inkişafının riyaziyyat təliminin keyfiyyətini yüksəltməkdə əsas vasitə olduğunu göstərir. Tədris məsələsinin həlli zamanı şagird fənnin axtarılan mühüm münasibətlarini açıqlığa qovuşdurur. Birinci və əsas tədris fəaliyyəti şagird tərəfindən məsələnin şərtlərinin elə çevirmələridir ki, bunların sayəsində məsələni daha əvvəl bildiyi üsullardan fərqli yolla həll edir.

Ənənəvi olaraq hesab edilir ki, məsələlər elə konkret materiallardır ki, bunun köməyi ilə uşaqlarda yeni biliklər, müəyyən şəxsi keyfiyyətlər formalaşdırmaqla, artıq məlum olan biliklər möhkəmləndirilir. Məsələnin həlli şagirdlərin təfəkkürünün inkisafına böyük ölçüdə təsir göstərir. Amma, məktəb praktikası və psixo-pedaqoji tədqiqatlar onu göstərir ki, şagirdlərin riyazi məsələlərin həlli zamanı tədris fəaliyyətləri, adətən, empirik təfəkkür xaricinə çıxmır.

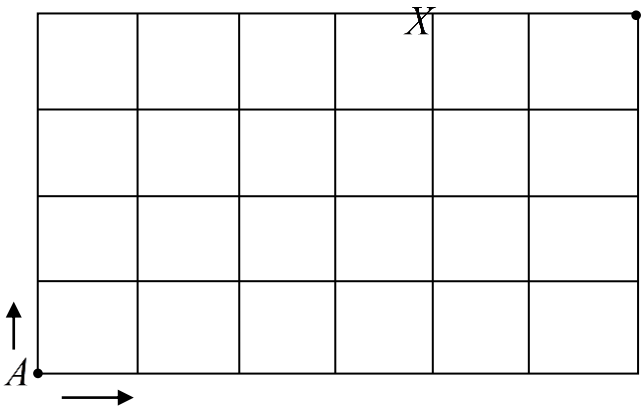

"Düzbucaqlı şəhər boyunca gəzinti:" məsələsini nəzərdən keçirək: tutaq ki, yuxarıdakı şəkildə göstərildiyi kimi, ölçüləri 6×4 olan şəhər verilmişdir. *A*-dan *X*-ə, tillər boyunca, yalnız yuxarı və yalnız sağa hərəkət edərək, neçə müxtəlif üsulla getmək olar?

Hər şeydən əvvəl, uşaqlara heç olmazsa bir yolun eksperimentdən keçirmələrinə imkan vermək lazımdır:

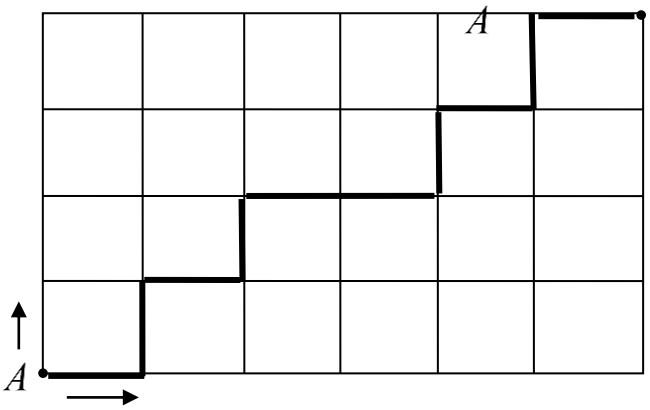

Müzakirələr sonrası belə bir nəticəyə gəlinir ki, axtarılan yolların sayı kifayət qədər çoxdur. Baxılan məsələni sadələşdirməklə, yəni oxşar və daha sadə məsələ ilə əvəz etməklə, bu sadə məsələnin ümumi həll yolunu tapmağa çalışaq. 2×3 ölçüsündə bir şəhərə baxaq və bu səhərin planında bir marşrut göstərək:

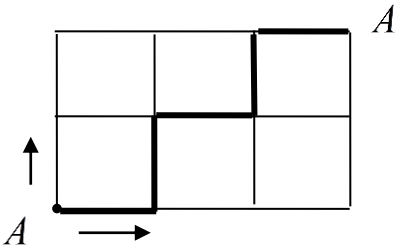

Göstərilən marşrutu 5 hərflə ifadə edə bilərik – *SYSYS* (burada, "*S* " bir addım sağa, "*Y* " isə bir addım yuxarıya deməkdir). Təbii ki, digər marşrutların da varlığı müzakirə edilir, məsələn,

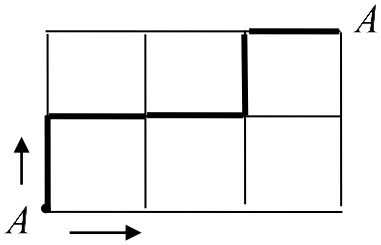

Bu marşrutların müzakirəsi sonunda belə bir ümumiləşdirmə aparmaq olar: bir marşrutda "*S* " hərfi üç dəfə (üfiqi damaların sayı qədər), "*Y* " hərfi isə iki dəfə (şaquli damaların sayı qədər) istifadə olunur.

Deməli, məsələnin qoyuluşunu bu şəkildə dəyişdirmək olar: "*S* " hərfi üç dəfə, "*Y* " hərfi isə iki dəfə iştirak edən bütün mümkün beş hərfli "sözləri" tapmalı. Bu "sözlər"in sayını "mümkünlük ağacı" və ya aşağıdakı şəkildə də hesablaya bilərik:

Y	*Y*			
Y		*Y*		
Y			*Y*	
Y				*Y*
	Y	*Y*		
	Y		*Y*	
	Y			*Y*
		Y	*Y*	
		Y		*Y*
			Y	*Y*

Cəmi $4+3+2+1=10$ "söz" və ya marşrut.

Yuxarı sinif şagirdləri bunu təkrarlı permutasyonla, cədvəlsiz, asanlıqla hesablaya bilərlər. "*S* " hərfi üç, "*Y* " hərfi isə iki dəfə təkrarlandığından 5!-lı 3! və 2!-in hasilinə bölmək lazımdır:

$$\frac{5!}{3!\cdot 2!}=10.$$

Beləliklə, baxılan konkret-praktiki məsələnin həlli tədris məsələsinin həllinə gətirildi. Aydındır ki, bu məsələnin həlli prosesində beşinci və altıncı zehni fəaliyyətlər də özünü göstərir: əvvəlcə, yerinə yetirilmiş əməliyyatların yoxlanılması və verilmiş məsələnin həllində istifadə edilən ümumi üsulun qiymətləndirilməsi. Bütün bunlarla yanaşı, analogiya, ümumiləşdirmə, xüsusiləşdirmə və s. idrak fəaliyyətləri də yerinə yetirilir.

PARAMETRDƏN ASILI TƏNLİKLƏRİN BƏZİ HƏLL ÜSULLARI

Novruzova N.V.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nihatsmom1416@gmail.com

Müasir riyazi təhsilin ən mühüm vəzifəsi yaradıcı şəxsiyyətlər tərbiyə etməkdir. Belə şəxsiyyətlərin hazırlanmasında inkişafetdirici təlim mühüm rol oynayır. Çünki inkişafetdirici təlimin əsas məqsədi şagirdin intellektual bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. Parametrdən asılı məsələlərdən istifadə etməklə şagirdlərin riyaziyyatın əsas bölmələri üzrə biliklərini yoxlamaq, onların əsas riyazi metod və ideyalar sisteminə necə yiyələndiyini, məntiqi təfəkkürünün inkişaf səviyyəsini, tədqiqat aparma vərdişlərinə necə yiyələndiyini təyin etmək olur. Belə məsələlərin diaqnostika və proqnozlaşdırma imkanı çox yüksəkdir. Parametdən asılı məsələlərin əsas həll metodlarından biri əyaniliyi ilə fərqlənən qrafik metoddur. Bu üsul böyük həcmli informasiyanı yüksək sürətlə və əyani şəkildə verməyə, təlim əməliyyatlarına sərf olunan vaxta qənaət etməyə imkan yaradır.

Məqalədə düz xətt və parabolanın, düz xətt və cevrənin qarşılıqlı vəziyyətinin öyrənilməsinə xidmət edən parametrdən asılı məsələlərə baxılmışdır.

Məsələ. a parametrinin hansı qiymətlərində $y=3a(x-3)-2$ düz xətti $y=2x^2-7x+9$ funksiyasının qrafikinə toxunar?

Həlli. $y=2x^2-7x+9$ parabolası ilə hər bir qeyd olunmuş a-ya uyğun $y=3a(x-3)-2$ düz xəttinin ikidən çox ortaq nöqtəsi olmaz. Çünki,

$$2x^2-7x+9=3a(x-3)-2$$

tənliyinin ikidən çox həlli olmaz. Bu tənliyin köklərinin sayı parabola ilə $y=3a(x-3)-2$ düz xəttinin ortaq nöqtələrinin sayına bərabər olduğundan onun diskriminantını tapaq

$$D=9a^2-30a-39=9(a+1)\left(a-\frac{13}{3}\right).$$

Deməli, $a=-1$ və $a=\frac{13}{3}$ qiymətlərində $y=3a(x-3)-2$ düz xətti $y=2x^2-7x+9$ parabolasına toxunar, $a\in(-\infty;-1)\cup\left(\frac{13}{3};\infty\right)$ qiymətlərində isə bu iki qrafik iki nöqtədə kəsişər. $f(x)$ və $g(x,a)$ qrafiklərinin toxunma nöqtəsinin x_0 absisini

$$\begin{cases} f(x_0)=g(x_0,a) \\ f'(x_0)=g'(x_0,a) \end{cases}$$

sistemindən də tapmağın mümkün olduğunu nəzərə alsaq, onda qoyulmuş məsələni həll etmək üçün

$$\begin{cases} 2x_0^2-7x_0+9=3a(x_0-3)-2 \\ 4x_0-7=3a \end{cases}$$

sistemini həll etmək lazımdır. Bu sustemi həll etsək, $x_0^2 - 6x_0 + 5 = 0$ tənliyindən $x_0 = 1$, $x_0 = 5$ taparıq. Bu qiymətləri sistemin ikinci tənliyində nəzərə alsaq $a = -1$ və $a = \frac{13}{3}$ alarıq.

Məsələ. a parametrinin hansı qiymətlərində $y = ax + 5$ düz xətti $(x+3)^2 + (y-4)^2 = 8$ çevrəsinə toxunar?

Bu məsələni də bir neçə üsulla həll etmək olar.

I üsul. $\begin{cases} y = ax + 5 \\ (x+3)^2 + (y-4)^2 = 8 \end{cases}$

sistemindən $(x+3)^2 + (ax+1)^2 = 8$ tənliyini alarıq. Bu tənlik sadə çevirmədən sonra

$$(1+a^2)x^2 + (2a+6)x + 2 = 0$$

şəklinə gətirilə bilər. Sonuncu tənliyin diskriminantı

$$D = (2a+6)^2 - 8(1+a^2) = -4(a^2 - 6a - 7)$$

kimi tapılar. $a = -1$ və $a = 7$ olduqda $D = 0$ olar.

Deməli, $a = -1$ və $a = 7$ olduqda $y = ax + 5$ düz xətti

$$(x+3)^2 + (y-4)^2 = 8$$

çevrəsinə toxunar. $-1 < a < 7$ olduqda isə $y = ax + 5$ düz xətlər ailəsinin hər biri

$$(x+3)^2 + (y-4)^2 = 8$$

çevrəsinin kəsəni olar.

II üsul. Əgər verilmiş düz xətlə çevrənin mərkəzi arasındakı məsafə çevrənin radiusuna bərabər olarsa, onda bu düz xətt çevrəyə toxunar. Ona görə də

$$(x+3)^2 + (y-4)^2 = 8$$

çevrəsinin mərkəzi olan $M(-3;4)$ nöqtəsindən $y = ax + 5$ düz xətlərinə qədər olan məsafənin $2\sqrt{2}$-yə bərabər olması faktından istifadə etməklə qoyulmuş məsələni həll etmək olar. $M(-3;4)$ nöqtəsindən

$$ax - y + 5 = 0$$

düz xəttinə qədər olan məsafənin $2\sqrt{2}$-yə bərabər olduğunu əsas götürüb a-ya nəzərən aşağıdakı tənliyi alarıq:

$$\frac{a \cdot (-3) - 1 \cdot 4 + 5}{\sqrt{a^2 + (-1)^2}} = 2\sqrt{2}\,.$$

Elementar çevirmədən sonra bu tənlik $a^2 - 6a - 7 = 0$ şəklinə gətirilə bilər. Bunun kökləri -1 və 7-dir.

Deməli, $a = 1$ və $a = 7$ olduqda $y = ax + 5$ düz xətti verilən çevrəyə toxunur.

Parametrdən asılı tənlik və bərabərsizliyin qrafik təsvirinin bir sıra üstünlükləri vardır:

1) Tələb olunan qrafiki (və ya qrafikləri) qurduqdan sonra parametrin qoyulmuş məsələnin həllə təsirini görmək olur;

2) Bəzi hallarda qrafik təsvir qoyulmuş məsələnin həlli üçün zəruri və kafi olan şərtləri analitik ifadə etmək imkanı yaradır.

3) Bəzi teoremlər qrafik informasiya əsasında tənliyin (bərabərsizliyin) həlli haqqında kafi qədər ciddi olan hökmlər çıxarmağa imkan yaradır.

Məsələ və misalların qrafik üsulla həlli zamanı təbii olaraq həllin ciddiliyi sualı meydana çıxır. Nəzərə almaq lazımdır ki, qrafik üsulla həllin nəticəsi şübhə doğurarsa, onda alınan nəticəni analitik metodla əsaslandırmaq lazımdır.

DAİRƏVİ DƏLİKLƏRİN İKİLİ DÖVRI SİSTEMİ İLƏ ZƏİFLƏMİŞ İZOTROP LÖVHƏNİN ENİNƏ ƏYİLMƏSİ

Qasımov E.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
emilqasımov049@gmail.com

Baxılan lövhədə əyilmə funksiyasının təyini

$$\Delta\Delta W = \frac{q(x,y)}{D} \tag{1}$$

$$W = 0; \quad \frac{\partial W}{\partial n} = 0 \tag{2}$$

$$\frac{\partial W}{\partial n} = 0; \quad \frac{\partial^3 W}{\partial n^3} = 0 \tag{3}$$

sərhəd məsələsinin həllinə gətirilir.

Sərhəd məsələsinin həlli. Sərhəd məsələsini həll etmək üçüm Ritsin variasiya üsulundan istifadə etmək lazımdır. Bu məsələyə qeyd olunmuş şərtlərlə inteqralının minimumu haqqında variasiya məsələsi cavab verir:

$$I = \iint_{D_0} \left[(\Delta W)^2 - 2\frac{q(x,y)W}{D} \right] dx\,dy \cdot \tag{4}$$

Məsələnin təqribi həlli

$$W_n = \sum_{k=1}^{n} a_k \varphi_k \tag{5}$$

şəklində axtarılır, harada ki, $\{\varphi_k(x,y)\}$ bazis funksiyalar sistemi aşağıdakı şərtləri ödəyir:

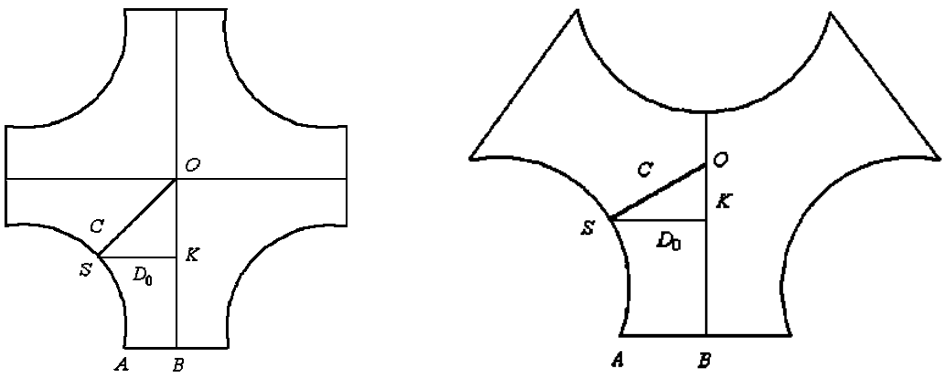

Şəkil 1.

1) S qövsündə $\varphi_k = 0; \quad \dfrac{\partial \varphi_k}{\partial n} = 0$; (6)

2) φ_k elementer xananın düzxətli sərhədlərində simmetrikdirlər, yəni

$$AB, BO, OC \text{ üzərində } \frac{\partial \varphi_k}{\partial n} = 0; \quad \frac{\partial^3 \varphi_k}{\partial n^3} = 0 \tag{7}$$

Məsələni həll etmək üçün 2 hala baxılır. φ_k funksiyası aşağıdakı kimi seçilir. Bu zaman 2 hala baxılır. **I halda** φ_k $x = mh$ və $y = nh$ xətlərinə nəzərən cütlüyü təmin edən $\cos(\pi x/h)$ və $\cos(\pi y/h)$ çoxhədlilər şəklində seçilir. Bu çoxhədlilər həmçinin $x = y$ xəttinə görə simmetrik olmalıdır:

$$\varphi_k = \left[\left(\cos\frac{\pi}{h_0}x + \cos\frac{\pi}{h_0}y\right)^2 + b\left(\cos\frac{\pi}{h_0}x - \cos\frac{\pi}{h_0}y\right)^2 + d + \right.$$
$$\left. + c\left(\cos\frac{\pi}{h_0}x + \cos\frac{\pi}{h_0}y\right)\right]^2 \cdot \left(1 + \cos\frac{\pi}{h_0}x + \cos\frac{\pi}{h_0}y\right)^{k-1}. \quad (8)$$

II halda φ_k triqonometrik aşağıdakı şəkildə çoxhədlilər şəklində seçilir:

$$\varphi_k = \left[\cos\frac{2\pi x}{h} + \cos\pi\left(\frac{x}{h} + \sqrt{3}\frac{y}{h}\right) + \cos\pi\left(\frac{x}{h} - \sqrt{3}\frac{y}{h}\right)\right]^{k-1} \cdot \varphi_1(x, y),$$

Əslində

$$\left.\frac{\partial\varphi_k}{\partial n}\right|_{OC\left(y=\frac{x}{\sqrt{3}}\right)} = -0.5\frac{\partial\varphi_k}{\partial x} + \frac{\sqrt{3}}{2}\frac{\partial\varphi_k}{\partial y} = 0;$$

$$\frac{\partial\varphi_k}{\partial n}_{|AB(y=0)} = \frac{\partial\varphi_k}{\partial y} = 0;$$

$$\frac{\partial\varphi_k}{\partial n}_{|BO(x=h)} = \frac{\partial\varphi_k}{\partial x} = 0.$$

Beləliklə, φ_k $\left(k = \overline{1, n}\right)$ aşağıdakı triqonometrik çoxhədlilər olaraq seçilir :

$$\varphi_k = \left\{\cos\frac{2\pi x}{h} + \cos\pi\left(\frac{x}{h} + \sqrt{3}\frac{y}{h}\right) + \cos\pi\left(\frac{x}{h} - \sqrt{3}\frac{y}{h}\right) + \right.$$
$$+ b\left[\cos\frac{2\pi}{h\sqrt{3}}y + \cos\pi\left(\frac{x}{h} + \frac{y}{h\sqrt{3}}\right) + \cos\pi\left(\frac{x}{h} - \frac{y}{h\sqrt{3}}\right)\right] +$$
$$\left. + c\left[\cos\frac{4\pi}{h\sqrt{3}}y + \cos\pi\left(\frac{2x}{h} + \frac{2y}{h\sqrt{3}}\right) + \cos\pi\left(\frac{2x}{h} - \frac{2y}{h\sqrt{3}}\right)\right] + d\right\}^2 \times \quad (9)$$
$$\times\left[\cos 2\pi\frac{x}{h} + \cos\pi\left(\frac{x}{h} + \sqrt{3}\frac{y}{h}\right) + \cos\pi\left(\frac{x}{h} - \sqrt{3}\frac{y}{h}\right)\right]^{k-1}.$$

Bu şəkildə seçilmiş bazis funksiyaları məsələnin şərtlərini ödədiyini yoxlamaq asandır.

TƏNLİKLƏR SİSTEMİNİN ÜMUMİ HƏLLİ

Qədirova B.İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
bili.recebova@gmail.com

Tutaq ki, bizə iki məchullu xüsusi törəməli

$$\frac{\partial u_1}{\partial t} + k_1\frac{\partial u_1}{\partial x} + m_{11}(x)u_1 + m_{12}(x)u_2 = 0$$
$$\frac{\partial u_1}{\partial t} - k_2\frac{\partial u_2}{\partial x} + m_{21}(x)u_2 + m_{22}(x)u_1 = 0 \quad (1)$$

tənliklər sistemi verilmişdir. Əgər bu sistemin həllinə sonlu $0 \le x \le l$ parçasında baxırıqsa, onda sərhəd şərtlərini

$$\alpha_1 u_1(0, t) + \alpha_2 u_2(0, t) = 0$$
$$\beta_1 u_1(l, t) + \beta_2 u_2(l, t) = 0 \quad (2)$$

qəbul etməliyik. Burada α_1, α_2 *və* β_1, β_2 sabit ədədləridir. Başlanğıc şərtləri isə

$$u_1(x,t)|_{t=0} = \varphi_1(x)$$
$$u_2(x,t)|_{t=0} = \varphi_2(x) \qquad (3)$$

şəklində qəbul edək.

Əgər Laplasın inteqral çevirməsini (1) tənliklər sisteminə tətbiq etsək və (3) şərtini nəzərə alsaq, həllin surətini aşağıdakı şəkildə təyin edirik.

$$\overline{u_1}(x,p) = \frac{1}{p}\left[\varphi_1(x) - k_1\frac{d\overline{u_1}(x,p)}{dx} - m_{11}\,\overline{u}_1(x,p) - m_{12}\,\overline{u_2}(x,p)\right]$$
$$\overline{u_2}(x,p) = \frac{1}{p}\left[\varphi_2(x) + k_2\frac{d\overline{u_2}(x,p)}{dx} - m_{21}\,\overline{u}_1(x,p) - m_{22}\,\overline{u_2}(x,p)\right] \qquad (4)$$

Bu bərabərliklərdənər hər birolunmuş qiymətlərində Laplasın tərs çevirməsini tətbiq etsək

$$u_i(x,t) = \frac{1}{2\pi i}\int_{a-ib}^{a+ib}\overline{u_i}(x,p)e^{pt}dp$$

bərabərliyini alarıq. Bu bərabərliklərdə inteqrallama xəyali oxa paralel $Rep = f$ düzxətli üzrə aparılır.

Buradan gorunurki, heperbolik tipli diferensial tənliklər sisteminin $t < 0,\ 0 \le x \le l$ oblastında həllinin varlığı onun Laplas surətini hesablamağı imkan verir. Həllin surəti toplananları p parametrindən asılı olan kompleks dəyişənli analitik funksiyalardır. Həmçinin Laplasın tərs çevirməsinin köməyi iblastında orijinalın hesablanmasına kömək edir.

(4) tənliyindən

$$\frac{d^2\,\overline{u_1}(x,p)}{dx^2} - \alpha\frac{d\,\overline{u_1}(x,p)}{dx} - \beta\overline{u}(x,p) = f(p) \qquad (5)$$

iki tərtibli adi diferensial tənliyi alarıq. Bunun həlli isə məlumdur. Əvvəlcə bircins sonra isə qeyri-bircins tənlik həll edilir.

İKİTƏRTİBLİ ZƏİF QEYRİ-XƏTTİ HİPERBOLİK TƏNLİK ÜÇÜN QARIŞIQ MƏSƏLƏNİN HƏLLİNİN VARLIĞI VƏ YEGANƏLİYİ

Səfərəliyeva F.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
sefereliyevafrqn@gmail.com

Məruzədə sadə halda zəif qeyri-xəttiliyə malik olan ikitərtibli hiperbolik tənlik üçün qarışıq məsələnin $W^1_{2,0}(Q)$-dən olan ümumiləşmiş həllinin varlığı və yeganəliyini öyrənilir. Aşağıdakı kimi qarışıq məsələyə baxaq:

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} - \sum_{i,j=1}^{m}\frac{\partial}{\partial x_i}\left(a_{ij}(t,x)\frac{\partial u}{\partial x_j}\right) = f(t,x,u), \qquad (1)$$

$$u(0,x) = \varphi_0(x),\quad \frac{\partial u(0,x)}{\partial t} = \varphi_1(x),\quad u\big|_S = 0. \qquad (2)$$

Tutaq ki, (1)-(2) məsələsinin verilənləri aşağıdakı şərtləri ödəyir: 1. $a_{ij}(t,x)$, $i,j = 1,\ldots,m$ funksiyaları Q silindrində təyin olunmuş ölçülən məhdud funksiyalardır və t-yə görə məhdud törəməsi vardır, Q-də sanki hər yerdə $a_{ij}(t,x) = a_{ji}(t,x)$ və $\forall\xi \in R^m$ üçün $\nu\sum_{i=1}^{m}\xi_i^2 \le \sum_{i,j=1}^{m}a_{ij}(t,x)\xi_i\xi_j \le \mu\sum_{i=1}^{m}\xi_i^2$ şərtləri ödənir, burada $\nu,\mu > 0$ sabitlərdir; 2. $f(t,x,u)$ funksiyası $Q\times R$-də Karateodori şərtlərini ödəyir, yəni sanki bütün $(t,x)\in Q$ üçün u-ya görə R-də kəsilməzdir, hər bir $u\in R$ üçün Q-də (t,x)-ə görə ölçüləndir; üçüncü arqumentə görə Lipşis şərtini ödəyir, yəni

$$\left|f(t,x,u_1) - f(t,x,u_2)\right| \le L\left|u_1 - u_2\right|,\quad \forall u_1,u_2 \in R,\ L = const > 0 \quad \text{və} \quad f(t,x,0)\in L_2(Q).$$

3. $\varphi_0 \in \overset{0}{W}{}^1_2(\Omega)$, $\varphi_1 \in L_2(\Omega)$.

Tərif 1. (1)-(2) məsələsinin ümumiləşmiş həlli dedikdə elə $u \in W_{2,0}^1(Q)$ funksiyası başa düşülür ki, o $\forall \eta \in W_{2,0}^1(Q), \eta(T,x)=0$ üçün

$$\int_Q \left(-\frac{\partial u}{\partial t}\frac{\partial \eta}{\partial t} + \sum_{i,j=1}^m a_{ij}\frac{\partial u}{\partial x_j}\frac{\partial \eta}{\partial x_i} \right) dtdx - \int_\Omega \varphi_1(x)\eta(0,x)dx = \int_Q f(t,x,u)\eta dtdx \tag{3}$$

inteqral eyniliyini və $t=0$-da $u(0,x)=\varphi_0(x)$ şərtini $\lim\limits_{t\to+0}\int_\Omega [u(t,x)-\varphi_0(x)]^2 dx = 0$ mənada ödəsin.

Teorem 1. Yuxarıda qoyulmuş şərtlər daxilində (1.1)-(1.2) məsələsinin $W_{2,0}^1(Q)$-də yeganə ümumiləşmiş həlli var.

İsbatı: Əvvəlcə məsələnin həllinin varlığını göstərək. Bunun üçün Fayedo-Qalyorkin üsulundan istifadə edəcəyik. Fərz edək ki, $\{\varphi_k(x)\}$ $\overset{0}{W}{}_2^1(\Omega)$-da fundamental sistemdir və $\int_\Omega \varphi_k(x)\varphi_\ell(x)dx = \delta_k^\ell = \begin{cases} 1, & \ell = k \\ 0, & \ell \neq k \end{cases}$ - yəni $\{\varphi_k(x)\}$ $L_2(\Omega)$-da ortonormal sistemdir. (1)-(2) məsələsinin təqribi həllini $u^N(t,x) = \sum_{k=1}^N C_k^N(t)\varphi_k(x)$ şəklində aşağıdakı münasibətlərdən axtaraq:

$$\int_\Omega \frac{\partial^2 u^N(t,x)}{\partial t^2}\varphi_\ell(x)dx + \int_\Omega \sum_{i,j=1}^m a_{ij}(t,x)\frac{\partial u^N(t,x)}{\partial x_j}\frac{\partial \varphi_\ell(x)}{\partial x_i}dx = \int_\Omega f(t,x,u^N(t,x))\varphi_\ell(x)dx, \quad \ell = 1,\dots,N, \tag{4}$$

$$C_k^N(0) = \alpha_k^N, \quad \frac{dC_k^N(0)}{dt} = \beta_k^N, \tag{5}$$

burada α_k^N və β_k^N $\varphi_0(x)$ və $\varphi_1(x)$ funksiyalarını uyğun olaraq $\overset{0}{W}{}_2^1(\Omega)$ və $L_2(\Omega)$-da opproksimasiya edən cəmlərin əmsallarıdır. (4) bərabərlikləri $C_k^N(t)$, $k=1,\dots,N$ məchul funksiyaları üçün t-yə nəzərən ikitərtibli adi diferensial tənliklər sistemidir. Bu tənliklər $\varphi_k(x)$-lərin ortonormallığına görə $\frac{d^2C_k^N(t)}{dt^2}$-yə görə həll olunmuşlar. Bu sistem (5) şərtləri daxilində və verilənlər üzərinə qoyulmuş şərtlər daxilində birqiymətli həll olunandır və $\frac{d^2C_k^N(t)}{dt^2} \in L_2(0,T)$.

Göstərək ki, $u^N(t,x)$ üçün

$$\int_\Omega \left[(u^N)^2 + \left(\frac{\partial u^N}{\partial t}\right)^2 + \sum_{i=1}^m \left(\frac{\partial u^N}{\partial x_i}\right)^2 \right] dx \le c(T)\left(\|\varphi_0\|_{W_2^1(\Omega)}^2 + \|\varphi_1\|_{L_2(\Omega)}^2 + \|a\|_{L_2(Q)}^2 \right) \ \forall t \in [0,T] \tag{6}$$

qiymətləndirməsi doğrudur. Doğrudan da, (4) bərabərliklərinin hər birini uyğun $\frac{dC_\ell^N(t)}{dt}$-yə vurub ℓ-ə nəzərən 1-dən N-ə qədər cəmləsək

$\int_\Omega \frac{\partial^2 u^N}{\partial t^2}\frac{\partial u^N}{\partial t}dx + \int_\Omega \sum_{i,j=1}^m a_{ij}\frac{\partial u^N}{\partial x_j}\frac{\partial^2 u^N}{\partial t \partial x_i}dx = \int_\Omega f(t,x,u^N)\frac{\partial u^N}{\partial t}dx$ bərabərliyini alarıq. Buradan

$$\frac{1}{2}\frac{d}{dt}\int_\Omega \left[\left(\frac{\partial u^N}{\partial t}\right)^2 + \sum_{i,j=1}^m a_{ij}\frac{\partial u^N}{\partial x_j}\frac{\partial u^N}{\partial x_i} \right] dx = \frac{1}{2}\int_\Omega \sum_{i,j=1}^m \frac{\partial a_{ij}}{\partial t}\frac{\partial u^N}{\partial x_j}\frac{\partial u^N}{\partial x_i}dx + \int_\Omega f(t,x,u^N)\frac{\partial u^N}{\partial t}dx.$$

Bu münasibətdən $a_{ij}(t,x)$ və $f(t,x,u)$ funksiyaları üzərinə qoyulan şərtləri nəzərə almaqla və t-yə nəzərən inteqrallamaqla yaza bilərik

$$\int_\Omega \left[\left(\frac{\partial u^N}{\partial t}\right)^2 + \sum_{i=1}^m \left(\frac{\partial u^N}{\partial x_i}\right)^2 \right] dx \le c\int_0^t\int_\Omega \left[(u^N)^2 + \left(\frac{\partial u^N}{\partial t}\right)^2 + \sum_{i=1}^m \left(\frac{\partial u^N}{\partial x_i}\right)^2 \right] dxds + c\int_0^T\int_\Omega a^2(t,x)dxdt + c\int_\Omega \left[\varphi_1^2 + \sum_{i=1}^m \left(\frac{\partial \varphi_0}{\partial x_i}\right)^2 \right] dx, \tag{7}$$

burada və sonralar c ilə müxtəlif sabitlər işarə olunmuşdur; $a(t,x)\in L_2(Q)$ elə funksiyadır ki, $|f(t,x,u)|\le a(t,x)+L|u|$ şərti ödənir, $L=const>0$, çünki $f(t,x,u)$ u-ya görə Lipşis şərtini ödəyir və $f(t,x,0)\in L_2(Q)$. $\overset{0}{W}{}_2^1(\Omega)$ fəzasında normaların ekvivalentliyinə görə (7)-dən alarıq:

$$\int_\Omega\left[(u^N)^2+\left(\frac{\partial u^N}{\partial t}\right)^2+\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial u^N}{\partial x_i}\right)^2\right]dx\le c\int_0^t\int_\Omega\left[(u^N)^2+\left(\frac{\partial u^N}{\partial t}\right)^2+\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial u^N}{\partial x_i}\right)^2\right]dxds+c\int_\Omega\left[\varphi_0^2+\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial\varphi_0}{\partial x_i}\right)^2+\varphi_1^2\right]+c\int_0^T\int_\Omega a^2(t,x)dxdt.$$

Buradan Qronuoll lemmasını tətbiq etməklə (6)-nın doğruluğunu alarıq. (6)-dan alınır ki,

$$\int_\Omega\left[(u^N)^2+\left(\frac{\partial u^N}{\partial t}\right)^2+\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial u^N}{\partial x_i}\right)^2\right]dxdt\le c(T)\cdot\left(\|\varphi_0\|^2_{W_2^1(\Omega)}+\|\varphi_1\|^2_{L_2(\Omega)}+\|a\|^2_{L_2(Q)}\right). \tag{8}$$

(8)-ə görə $\{u^N\}$, $N=1,2,...$ ardıcıllığından elə alt ardıcıllıq ayırmaq olar ki, onun işarələməsini əvvəlki kimi saxlayırıq), o müəyyən u elementinə $W_2^1(Q)$-də zəif, t-yə görə müntəzəm olaraq $L_2(\Omega)$-da isə güclü yığılır. $W_{2,0}^1(Q)\subset L_2(Q)$ daxilolmasının kompaktlığından (alınır ki, bu ardıcıllıq $L_2(Q)$-də $u(t,x)$ elementinə güclü yığılır. Göstərək ki, $u(t,x)$ (1)-(2) məsələsinin ümumiləşmiş həllidir. $u(0,x)=\varphi_0(x)$ başlanğıc şərti $u^N(t,x)$-ə $u(t,x)$-ə yuxarıda qeyd olunan mənada yığılmasından və $u^N(0,x)$-in $\varphi_0(x)$-ə $L_2(\Omega)$-da yığılmasından alınır. Göstərək ki, $u(t,x)$ funksiyası (3) inteqral eyniliyini ödəyir. (4) bərabərliklərinin hər birini uyğun $d_\ell(t)\in W_2^1(0,T)$,

$d_\ell(T)=0$ funksiyasına vurub, alınan bərabərlikləri bütün ℓ-lərə 1-dən N-ə qədər cəmləyib, t-yə görə 0-dan T-dək inteqrallayaq. Sonra birinci toplananı t-yə görə hissə-hissə inteqrallamaqla

$\frac{\partial}{\partial t}$ törəməsini u^N-dən $\eta=\sum_{\ell=1}^N d_\ell(t)\varphi_\ell(x)$ üzərinə keçirək. Onda ixtiyari $\eta=\sum_{\ell=1}^N d_\ell(t)\varphi_\ell(x)$ üçün

$$\int_\Omega\left(-\frac{\partial u^N}{\partial t}\frac{\partial\eta}{\partial t}+\sum_{i,j=1}^m a_{ij}\frac{\partial u^N}{\partial x_j}\frac{\partial\eta}{\partial x_i}\right)dtdx-\int_\Omega\frac{\partial u^N}{\partial t}\eta\Big|_{t=0}dx=\int_\Omega f(t,x,u^N)\eta dtdx \tag{9}$$

eyniliyini alırıq. Belə η-lar küllüsini W_N ilə işarə edək. (9)-da yuxarıda seçilən alt ardıcıllıq üzrə hər hansı W_{N_i}-dən olan qeyd olunmuş η üçün limitə keçmək olar. Bu $\forall\eta\in W_{N_i}$ olduqda limit $u(t,x)$ funksiyası üçün (3) eyniliyinə gətirir. Bu zaman u^N u-ya $L_2(Q)$-də güclü yığıldığından $f(t,x,u^N(t,x))$-in $f(t,x,u(t,x))$-ə $L_2(Q)$-də güclü yığılması faktından istifadə olunur. $\bigcup_{N=1}^\infty W_N$ $W_{2,0}^1(Q)$-də sıx olduğundan və $u\in W_{2,0}^1(Q)$ olduğundan (3) $\forall\eta\in W_{2,0}^1(Q),\eta(T,x)=0$ üçün ödənir. Beləliklə, göstərdik ki, $u(t,x)$ limit funksiyası (1.1)-(1.2) məsələnin $W_{2,0}^1(Q)$ -dən olan ümumiləşmiş həllidir. İndi (1)-(2) məsələsinin həllinin yeganəliyini göstərək. Fərz edək ki, məsələnin iki u_1 və u_2 həlli var. $u=u_1-u_2$ işarə edək. (3) inteqral eyniliyində

$$\eta(t,x)=\begin{cases}-\int_t^s u(\tau,x)d\tau, & 0<t<s,\\ 0 & ,\ s<t<T\end{cases} \tag{10}$$

götürək, burada s $(0,T)$-dən olan ixtiyari qeyd olunmuş nöqtədir. (1.10)-dan alınır ki, $\frac{\partial\eta}{\partial t}=u,\ \eta(s,x)=0$.

Bunu nəzərə alsaq (3) eyniliyindən yaza bilərik:

$$\int_0^s\int_\Omega\left[-u\frac{\partial u}{\partial t}+\sum_{i,j=1}^m a_{ij}\frac{\partial^2\eta}{\partial x_j\partial t}\frac{\partial\eta}{\partial x_i}\right]dxdt=\int_0^s\int_\Omega[f(t,x,u_1)-f(t,x,u_2)]\eta dxdt$$. Bu bərabərlikdən alarıq:

$$\frac{1}{2}\int_0^s\int_\Omega\frac{\partial}{\partial t}\left[-u^2(t,x)+\sum_{i,j=1}^m a_{ij}\frac{\partial\eta}{\partial x_j}\frac{\partial\eta}{\partial x_i}\right]dxdt=\frac{1}{2}\int_0^s\int_\Omega\sum_{i,j=1}^m\frac{\partial a_{ij}}{\partial t}\frac{\partial\eta}{\partial x_j}\frac{\partial\eta}{\partial x_i}dxdt+\int_0^s\int_\Omega[f(t,x,u_1)-f(t,x,u_2)]\eta dxdt.$$

Buradan isə

$$\int_\Omega\left[u^2(s,x)+\sum_{i,j=1}^m a_{ij}(0,x)\frac{\partial\eta(0,x)}{\partial x_j}\frac{\partial\eta(0,x)}{\partial x_i}\right]dx=\int_0^s\int_\Omega\sum_{i,j=1}^m\frac{\partial a_{ij}}{\partial t}\frac{\partial\eta}{\partial x_j}\frac{\partial\eta}{\partial x_i}dxdt-2\int_0^s\int_\Omega[f(t,x,u_1)-f(t,x,u_2)]\eta dxdt. \quad (11)$$

$W(t,x)=\int_0^t u(\tau,x)dt$ işarə edək, onda $\eta(t,x)=-\int_t^s u(\tau,x)d\tau=W(t,x)-W(s,x)$. Ona görə də (11)-dən $a_{ij}(t,x)$ və $f(t,x,u)$ üzərinə qoyulmuş şərtlərdən istifadə edərək yaza bilərik:

$$\int_\Omega\left[u^2(s,x)+\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial W(s,x)}{\partial x_i}\right)^2\right]dx\le c\int_0^s\int_\Omega\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial\eta}{\partial x_i}\right)^2dxdt+c\int_0^s\int_\Omega[L^2u^2+\eta^2]dxdt.$$

$$\int_\Omega\left[u^2(s,x)+W^2(s,x)+\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial W(s,x)}{\partial x_i}\right)^2\right]dx\le c\left\{\int_0^s\int_\Omega\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial W(t,x)}{\partial x_i}\right)^2dxdt+\right.$$

$$\left.+s\int_\Omega\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial W(s,x)}{\partial x_i}\right)^2dx+\int_0^s\int_\Omega[u^2(t,x)+W^2(t,x)]dxdt+s\int_\Omega W^2(s,x)dx\right\}.$$

$$\int_\Omega\left[u^2(s,x)+(1-cs)(W^2(s,x)+\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial W(s,x)}{\partial x_i}\right)^2)\right]dx\le c\int_0^s\int_\Omega\left[u^2(t,x)+W^2(t,x)+\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial W(t,x)}{\partial x_i}\right)^2\right]dx. \quad (12)$$

Əgər s_0 ədədini, məsələn $1-cs_0=\frac{1}{2}$ kimi seçsək, onda (12) qiymətləndirməsindən yaza bilərik:

$$\int_\Omega\left[u^2(s,x)+W^2(s,x)+\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial W(s,x)}{\partial x_i}\right)^2\right]dx\le c\int_0^s\int_\Omega\left[u^2(t,x)+W^2(t,x)+\sum_{i=1}^m\left(\frac{\partial W(t,x)}{\partial x_i}\right)^2\right]dxdt\quad\forall s\in[0,s_0].$$

Buradan Qronuoll lemmasını tətbiq etməklə alarıq ki, $u(s,x)=0$ $s\in[0,s_0]$. Lakin bu parçanın s_0 uzunluğu koordinat başlanğıcının seçilməsindən asılı olmağından, $u=0$ $s\in[s_0,2s_0]$ və s. Deməli, bütün $[0,T]$ parçasında $u=0$ və bununla (1)-(2) məsələsinin həllinin yeganəliyi isbat olundu. Hilbert fəzasında norma aşağıdan zəif yarımkəsilməz olduğundan (8)-dən çıxır ki, alınan $u(t,x)$ həlli üçün $\|u\|_{W_2^1(Q)}\le c(T)\cdot\left(\|\varphi_0\|_{W_2^1(\Omega)}+\|\varphi_1\|_{L_2(\Omega)}+\|a\|_{L_2(Q)}\right)$ bərabərsizliyi doğrudur. Qeyd edək ki, (1) tənliyinin əmsalları $a_{ij}(t,x)$-lər t-dən asılı olmadıqda (1)-(2) qarışıq məsələsinə bir sıra ədəbiyyatlarda baxılmışdır.

NAZİK LÖVHƏLƏRİN RƏQSLƏRİ TƏNLİYİ ÜÇÜN SƏRHƏD İDARƏETMƏ MƏSƏLƏSİ

Səfixanova İ.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ilkanasafkhanova@gmail.com

Təqdim olunan işdə

$$\frac{\partial^2u}{\partial t^2}+a^2\Delta^2u=0,\ Q_T=\Omega\times(0,T),\ \Omega=(0,l_1)\times(0,l_2) \quad (1)$$

$$u(x_1,x_2,0)=\phi_0(x_1,x_2),\ \frac{\partial u(x_1,x_2,0)}{\partial t}=\phi_1(x_1,x_2),\ (x_1,x_2)\in\Omega \quad (2)$$

$$u(0,x_2,t)=0,\ u(l_1,x_2,t)=\upsilon(x_2,t),\ \frac{\partial u(0,x_2,t)}{\partial x_1}=0,\ \frac{\partial u(l_1,x_2,t)}{\partial x_1}=0,\ (x_2,t)\in(0,l_2)\times(0,T),$$

$$u(x_1,0,t)=0,\ u(x_1,l_2,t)=0,\ \frac{\partial u(x_1,0,t)}{\partial x_2}=0,\ \frac{\partial u(x_1,l_2,t)}{\partial x_2}=0,\ (x_1,t)\in(0,l_1)\times(0,T), \quad (3)$$

sərhəd idarəetmə məsələsinin həll olunmasına baxılır. Burada a^2,l_1,l_2,T -verilmiş müsbət ədədlər, $\upsilon(x_2,t)$ - sərhəd idarəedici funksiya, $\phi_0(x_1,x_2)\in W_2^2(\Omega)$, $\phi_1(x_1,x_2)\in L_2(\Omega)$ - verilmiş başlanğıc finksiyalar, Δ - x_1,x_2-ə görə Laplas operatorudur.

$H = W_2^{4,2}((0,l_2)\times(0,T))$ idarəedicilər fəzasına baxaq.

Mümkün idarəedicilər sinfi U_{ad} olaraq $H = W_2^{4,2}((0,l_2)\times(0,T))$ fəzasından olan, $\upsilon(0,t) = \upsilon(l_2,t) = 0$, $\frac{\partial\upsilon(0,t)}{\partial x_2} = \frac{\partial\upsilon(l_2,t)}{\partial x_2} = 0$, $\upsilon(x_2,0) = \frac{\partial\upsilon(x_2,0)}{\partial t} = 0$, $\left\|\frac{\partial^4\upsilon}{\partial x_2^4}\right\|_{L_2((0,l_2)\times(0,T))} \le M_1$, $\left\|\frac{\partial^2\upsilon}{\partial t^2}\right\|_{L_2((0,l_2)\times(0,T))} \le M_1$ şərtlərini ödəyən $\upsilon(x_2,t)$ funksiyalar çoxluğu götürülür, burada M_1- verilmiş ədəddir.

Belə optimal idarəetmə məsələsi qoyulur: U_{ad} mümkün idarəedicilər sinfindən elə idarəedici tapmalı ki, o, (1)-(3) başlanğıc-sərhəd məsələsinin həlli ilə birlikdə

$$J(\upsilon) = \frac{1}{2}\int_\Omega [u(x_1,x_2,T)]^2 dx_1dx_2 + \frac{\alpha}{2}\int_0^{l_2}\int_0^T \upsilon^2(x_2,t)dx_2dt, \tag{4}$$

funksionalına minimum qiymət versin, burada $\alpha > 0$- müsbət ədəddir.

Hər bir $\upsilon(x_2,t)$ mümkün idarəedicisinə uyğun (1)-(3) məsələsinin ümumiləşmiş həlli dedikdə elə $u(x_1,x_2,t) \in W_2^{2,1}(Q_T)$ funksiyası başa düşülür ki, o ixtiyari $\eta \in W_2^{2,1}(Q_T)$, $\eta(x_1,x_2,T) = 0$,

$$\eta(0,x_2,t) = 0,\ \eta(l_1,x_2,t) = 0,\ \frac{\partial\eta(0,x_2,t)}{\partial x_1} = 0,\ \frac{\partial\eta(l_1,x_2,t)}{\partial x_1} = 0,$$

$$\eta(x_1,0,t) = 0,\ \eta(x_1,l_2,t) = 0,\ \frac{\partial\eta(x_1,0,t)}{\partial x_2} = 0,\ \frac{\partial\eta(x_1,l_2,t)}{\partial x_2} = 0$$

funksiyası üçün

$$\int_{Q_T}\left[-\frac{\partial u}{\partial t}\cdot\frac{\partial\eta}{\partial t} + a^2\Delta u\Delta\eta\right]dx_1dx_2dt - \int_\Omega \phi_1(x_1,x_2)\eta(x_1,x_2,0)dx_1dx_2 = 0 \tag{5}$$

inteqral eyniliyini və

$$u(x_1,x_2,0) = \phi_0(x_1,x_2),\ u(0,x_2,t) = \upsilon(x_2,t) \tag{6}$$

şərtini ödəsin.

İşdə aşağıdakı teoremlər isbat olunub:

Teorem 1. (1)-(4) optimal idarəetmə məsələsində yeganə optimal idarəedici var.

Teorem 2. Tutaq ki, (1)-(4) məsələsi üçün yuxarıda qoyulmuş şərtlər ödənir. Onda (4) funksionalı $H = W_2^{4,2}((0,l_2)\times(0,T))$ fəzasında Freşe mənada kəsilməz differensiallanandır və $\upsilon(x_2,t) \in U_{ad}$ nöqtəsində diferensialı $\delta\upsilon(x_2,t) \in H$, $\upsilon(x_2,t) + \delta\upsilon(x_2,t) \in U_{ad}$ artımı ilə birlikdə

$$\langle J'(\upsilon),\delta\upsilon\rangle_H = \int_0^T\int_0^{l_2}\left[\upsilon(x_2,t) - a^2\left(\frac{\partial^3\psi(0,x_2,t)}{\partial x_1^3} + \frac{\partial^3\psi(0,x_2,t)}{\partial x_1\partial x_2^2}\right)\right]\delta\upsilon(x_2,t)dx_2dt$$

ifadəsi ilə təyin olunur.

Теорема 3. Tutaq ki, (1)-(4) məsələsində yuxarıda qoyulmuş şərtlər ödənir .Onda $\upsilon_*(x_2,t) \in U_{ad}$-un (1)-(4) məsələsində optimallığı üçün zəruri və kafi şərt

$$\int_0^T\int_0^{l_2}\left[\upsilon(x_2,t) - a^2\left(\frac{\partial^3\psi_*(0,x_2,t)}{\partial x_1^3} + \frac{\partial^3\psi_*(0,x_2,t)}{\partial x_1\partial x_2^2}\right)\right]\times$$
$$\times(\upsilon(x_2,t) - \upsilon_*(x_2,t))dx_2dt \ge 0,\ \ \forall\upsilon \in U_{ad},$$

bərabərsizliyinin ödənməsidir, burada $\psi_*(x_1,x_2,t)$

$$\frac{\partial^2\psi}{\partial t^2} + a^2\Delta^2\psi = 0 \quad \text{в } Q_T,$$

$$\psi(x_1,x_2,T) = 0,\ \frac{\partial\psi(x_1,x_2,T)}{\partial t} = -u(x_1,x_2,T),\ (x_1,x_2) \in \Omega,$$

$$\psi(0,x_2,t) = \psi(l_1,x_2,t) = 0,\ \frac{\partial\psi(0,x_2,t)}{\partial x_1} = \frac{\partial\psi(l_1,x_2,t)}{\partial x_1} = 0,\ (x_2,t) \in [0,l_2]\times[0,T],$$

$$\psi(x_1,0,t) = \psi(x_1,l_2,t) = 0,\ \frac{\partial\psi(x_1,0,t)}{\partial x_2} = 0,\ \frac{\partial\psi(x_1,l_2,t)}{\partial x_2} = 0,\ (x_1,t) \in [0,l_1]\times[0,T], \tag{9}$$

qoşma məsələnin $u = u_*(x_1,x_2,t)$ olduqda, $u_*(x_1,x_2,t)$ isə (1)-(4) məsələsinin $\upsilon = \upsilon_*(x_2,t)$ olduqda həllidir.

MODULLU TƏNLİKLƏRİN HƏLLİNDƏ ALQORİTMİK TƏSƏVVÜRLƏRİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Süleymanova N.S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nigar.suleyman99@gmail.com

Alqoritmik təlim şagirdlərdə təkcə zehni fəaliyyət deyil, həm də ümumi təlim metodunu inkişaf etdirir. Alqoritm anlayışı riyaziyyatın bütün sahələrini əhatə edir – elementar riyaziyyatdan başlayaraq ali riyaziyyata qədər.

Riyaziyyatın tədrisində alqoritmik həll prosesi orta məktəb tədrisindən yan keçə bilməz. Bunun üçün alqoritmik təlim dövrümüzün müasir mövzularından biridir.

Modul işarəsi daxilində məchulu olan tənliklərin həllinin ümumi üsulu ədədin modulunun tərifinin köməyi ilə verilmiş tənliyi onunla eynigüclü olan tənliklə və ya tənliklər sistemi ilə, yaxud da tənliklər küllisi ilə əvəz etməkdən ibarətdir.

Belə tənliklərin ən sadəsi $|f(x)| = b$ tənliyidir; burada $f(x)$ verilmiş ədəddir. Belə tənliyin həllində 3 hal mümkündür: $b < 0$ - bu halda, modulun xassəsinə görə, tənliyin həlli yoxdur, $b = 0$ - bu halda tənlik $f(x) = 0$ tənliyi ilə eyniköklüdür, $b > 0$ - bu halda $|f(x)| = b$ tənliyi $\begin{cases} f(x) = -b \\ f(x) = b \end{cases}$ tənlikləri küllisi ilə eynigüclüdür və bu tənliklərin həlləri çoxluqlarının birləşməsi $|f(x)| = b$ tənliyinin həlləri çoxluğu olur.

Misal 1. Tənliyi həll edin: $|x^2 + x| = 12$

Həlli: Verilmiş tənlik $x \in R$ olduqda aşağıdakı eynigüclü tənliyi alarıq:

$x^2 + x = 12 \Longrightarrow x^2 + x - 12 = 0 \Longrightarrow x_1 = 3, x_2 = -4$

$x^2 + x = -12 \Longrightarrow x^2 + x + 12 = 0, D < 0$ olduqda tənliyin həqiqi meydanda kökü yoxdur.

Cavab: -4; 3.

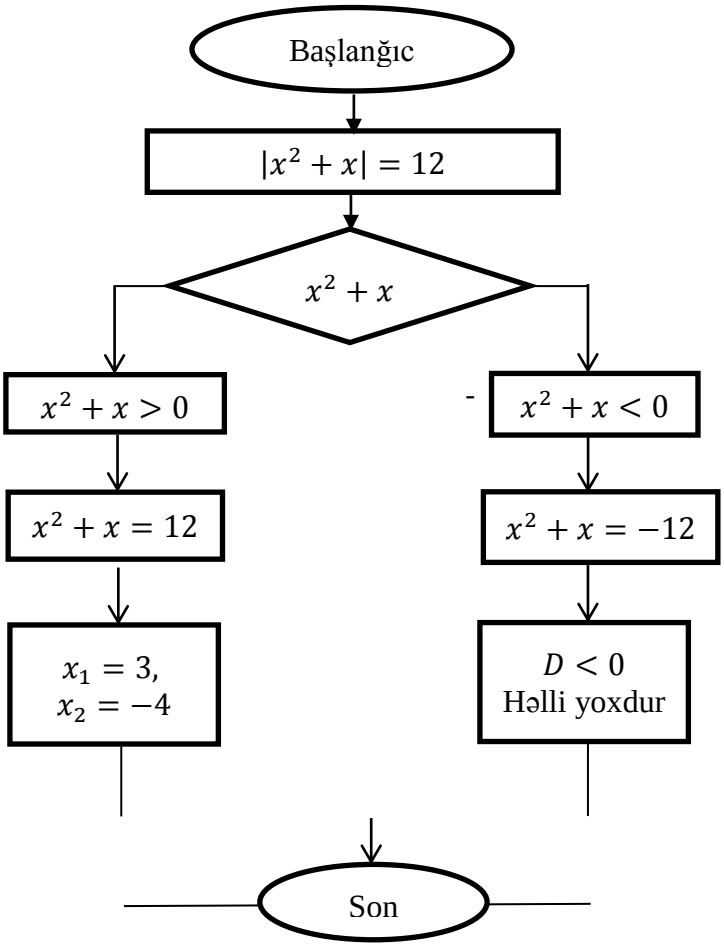

Yuxarıda qeyd etdiyimiz modul tənlikdən daha mürəkkəb modul tənliyinin həllinə baxaq: $|f(x)| < g(x)$, burada $f(x), g(x)$ həqiqi dəyişənli funksiyalardır.

1) Əgər $g(x) < 0$ olarsa, tənliklərin həlli boş çoxluqdur.
2) Əgər $g(x) = 0$ olarsa, $f(x) = 0$ tənliyi ilə ekvivalentdir.
3) Əgər $g(x) > 0$ olarsa, verilmiş tənlik $\begin{cases} f(x) = g(x) \\ f(x) = -g(x) \end{cases}$ tənliyi ilə eynigüclüdür.

Misal 2. Tənliyi həll edək: $|x+1| = 3x-1$

Həlli: 1) $3x-1 \geq 0$ olduqda $x \geq \frac{1}{3}$; $\left[\frac{1}{3}; +\infty\right)$

2) $[\frac{1}{3}; +\infty)$ çoxluğunda verilmiş tənliyi həll edək $\begin{cases} x+1 = 3x-1 \\ x+1 = -(3x-1) \end{cases}$ $\begin{cases} x = 1 \\ x = 0 \end{cases}$

Beləliklə alırıq ki, $x = 1 > \frac{1}{3}$ olduğundan tənliyin köküdür, $x = 0$ isə $[\frac{1}{3}; +\infty)$ aralığına daxil deyil, yəni kənar kök olur.

Cavab: $x = 1$.

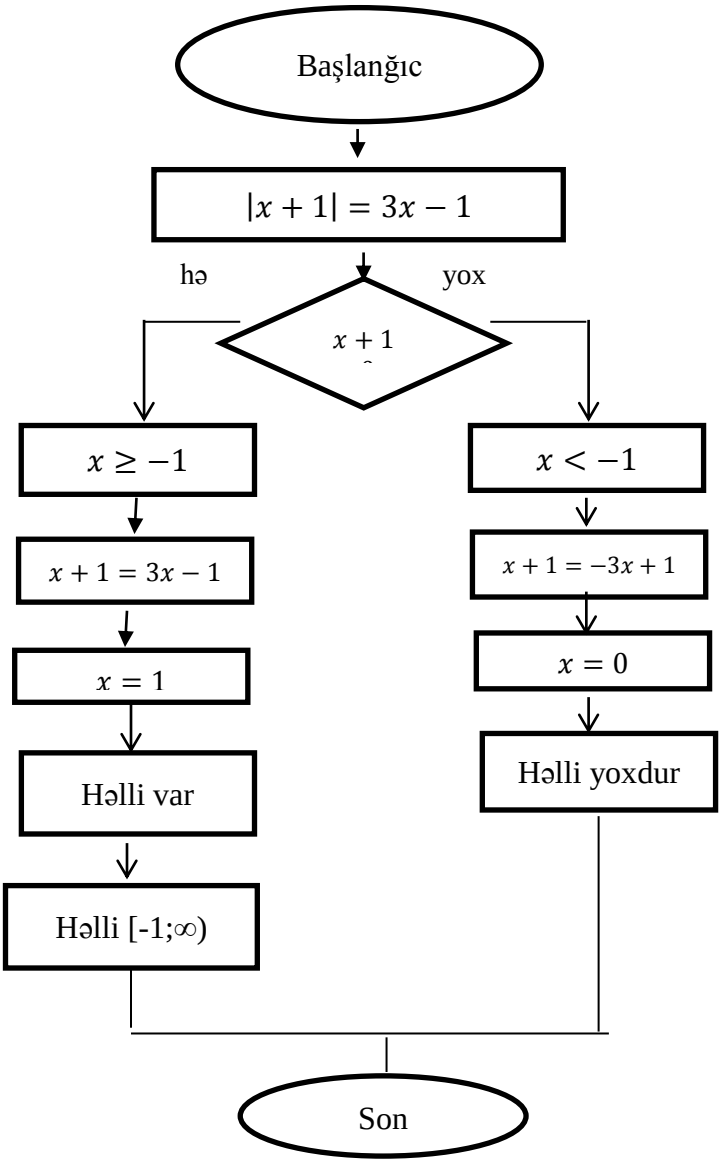

ELASTİKİ LÖVHƏLƏRİN RƏQSLƏRİNİN XƏTTİ TƏNLİYİ ÜÇÜN TƏRS MƏSƏLƏNİN TƏDQİQİ

Xəlilova N.C.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nrminxlilova097@gmail.com

Fərz edək ki, $(u,v) \in W_2^{2,1}(Q_T) \times L_2(Q_T)$ funksiyalar cütünü aşağıdakı münasibətlərdən tapmaq tələb olunur:

$$\rho \square \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} + \Delta(D\Delta u) + (1-\nu)\left(2\frac{\partial^2 D}{\partial x \partial y}\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} - \frac{\partial^2 D}{\partial x^2}\frac{\partial^2 u}{\partial y^2} - \frac{\partial^2 D}{\partial y^2}\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}\right) = f(x,y,t),$$
$$(x,y,t) \in Q_T, \qquad (1)$$

$$u(x,y,0) = \phi_0(x,y), \frac{\partial u(x,y,0)}{\partial t} = v(x,y), (x,y) \in \Omega, \qquad (2)$$

$$u(0,y,t) = 0, u(a,y,t) = 0, \frac{\partial u(0,y,t)}{\partial x} = 0, \frac{\partial u(a,y,t)}{\partial x} = 0, \ \ 0 \le x \le a, \ \ 0 \le t \le T,$$
$$u(x,0,t) = 0, u(x,b,t) = 0, \frac{\partial u(x,0,t)}{\partial y} = 0, \frac{\partial u(x,b,t)}{\partial y} = 0, \ \ 0 \le y \le b, \ \ 0 \le t \le T, \qquad (3)$$

$$u(x,y,T) = \chi_0(x,y), (x,y) \in \Omega, \qquad (4)$$

burada $(x,y) \in \Omega = \{(x,y): 0 < x < a, 0 < y < b\}$, $t \in (0,T)$, $Q_T = \Omega \times (0,T)$, a, b, T -verilmiş müsbət ədədlər, $\rho(x,y)$ -(x,y) nöqtəsində lövhənin sıxlığı, $\square(x,y)$ -(x,y) nöqtəsində lövhənin qalınlığı, $u(x,y,t)$ -zamanın t anında (x,y) nöqtəsində lövhənin əyilməsi, Δ -x,y -ə görə Laplas operatoru, $D = \frac{E\square^3}{12(1-\nu^2)}$- silindrik möhkəmlik, ν $\left(0 < \nu < \frac{1}{2}\right)$- Puasson əmsalı, $E > 0$- Yunq modulu, $\square(x,y) \in W_2^3(\Omega)$ -verilmiş funksiyadır, belə ki, $0 < \nu \le \square(x,y) \le \mu$, $\left|\frac{\partial^2 \square}{\partial x^2}\right| \le M$, $\left|\frac{\partial^2 h}{\partial x \partial y}\right| \le M$, $\left|\frac{\partial^2 \square}{\partial y^2}\right| \le M$, burada ν, μ, M -müsbət ədədlər, $\phi_0(x,y) \in \overset{o}{W}{}_2^2(\Omega)$ -verilmiş başlanğıc funksiya, $v(x,y) \in L_2(\Omega)$-idarəedici funksiya, $\chi_0(x,y) \in L_2(\Omega)$ -verilmiş funksiyadır.

(1)-(3) məsələsinin ümumiləşmiş həllinə baxılır.

$L_2(Q_T)$ - dən olan hər bir $v(x,y,t)$ funksiyası üçün (1)-(3) məsələsinin ümumiləşmiş həlli olaraq, elə $u(x,y,t) \in W_{2,0}^{2,1}(Q_T)$ funksiyası başa düşülür ki, $\forall \eta(x,y,t) \in W_{2,0}^{2,1}(Q_T)$, $\eta(x,y,T) = 0$ funksiyası üçün

$$\int_{Q_T}\left[-\rho \square \frac{\partial u}{\partial t}\cdot\frac{\partial \eta}{\partial t} + D\Delta u \Delta \eta + (1-\nu)\left(2\frac{\partial^2 D}{\partial x \partial y}\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} - \frac{\partial^2 D}{\partial x^2}\frac{\partial^2 u}{\partial y^2} - \frac{\partial^2 D}{\partial y^2}\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}\right)\eta\right] dxdydt -$$
$$-\int_{\Omega}\rho \square v(x,y)\eta(x,y,0)dxdy = \int_{Q_T} f(x,y,t)\eta dxdydt$$

inteqral eyniliyini və $u(x,y,0) = \phi_0(x,y)$ şərtini ödəsin.

$U_m \subset L_2(\Omega)$-qapalı qabarıq çoxluqdur.

Belə optimal idarəetmə məsələsi qoyulur:

$$J_0(v) = \int_{\Omega}[u(x,y,T;v) - \chi_0(x,y)]^2 dxdy$$

funksionalını (1)-(3) məhdudiyyətləri daxilində minimallaşdırmalı. $v(x,y,t)$ funksiyasını idarəedici funksiya adlandıraq. $u = u(x,y,t;v)$ ilə $v(x,y,t)$ idarəedicisinə uyğun (1)-(3) məsələsinin ümümiləşmiş həllini işarə edək. Mümkün idarəedicilər sinfi U_{ad} olaraq $L_2(Q_T)$ -dən qapalı qabarıq çoxluq götürək.

İşdə elastiki lövhələrin rəqslərinin xətti tənliyinin sağ tərəfinin təyini üçün tərs məsələyə baxılır. Məsələ optimal idarəetmə məsələsinə gətirilir, funksionalın differensiallanması tədqiq olunur və

$$\int_{Q_T}[-\psi + \alpha(v-\omega)]\delta(v-v_0)\, dxdydt \ge 0, \forall v \in U_{ad}$$

variasional bərabərsizlik şəklində optimallığın zəruri və kafi şərti çıxarılır, burada $\psi(x,y,t)$ -aşağıdakı qoşma məsələnin həllidir.

$$\rho \square \frac{\partial^2 \psi}{\partial t^2} + \Delta(D\Delta\psi) + (1-\nu)\left[2\frac{\partial^2}{\partial x \partial y}\left(\frac{\partial^2 D}{\partial x \partial y}\psi\right) - \frac{\partial^2}{\partial x^2}\left(\frac{\partial^2 D}{\partial y^2}\psi\right) - \frac{\partial^2}{\partial y^2}\left(\frac{\partial^2 D}{\partial x^2}\psi\right)\right] = 0,$$
$$(x,y,t) \in Q_T,$$

$$\psi(x,y,T) = 0, \rho \square \frac{\partial \psi(x,y,T)}{\partial t} = -[u(x,y,T;v) - \chi_0(x,y)], (x,y) \in \Omega,$$

$$\psi(0,y,t) = \psi(a,y,t) = 0, \frac{\partial \psi(0,y,t)}{\partial x} = \frac{\partial \psi(a,y,t)}{\partial x} = 0, \ \ 0 \le x \le a, \ \ 0 \le t \le T,$$

$$\psi(x,0,t)=\psi(x,b,t)=0,\frac{\partial\psi(x,0,t)}{\partial y}=\frac{\partial\psi(x,b,t)}{\partial y}=0,\ \ 0\le y\le b,\ \ 0\le t\le T.$$

TƏHCİZAT ZƏNCİRİNDƏ YAŞIL LOGİSTİKANIN ƏHƏMİYYƏTİ, ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ STRATEGİYALARI

Əliisa A. Ə.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aliisaazad@gmail.com

Qlobal istiləşmə, ətraf mühitin deqradasiyası və hökumət qaydaları akademik tədqiqatçıların və sənaye praktikantlarının logistika sənayesində yaşıl strategiyaları nəzərdən keçirmək üçün məlumatlılığını artırır. Bir çox iqtisadi fəaliyyət kimi logistika sektoru da davamlılıq çərçivəsində qiymətləndirilə bilər. Davamlı inkişafın mərkəzi mobillik və nəqliyyatdır. Dayanıqlı nəqliyyat ətraf mühitin qorunmasına diqqət yetirməklə yanaşı, iqtisadi artıma da töhfə verə bilər. Bu mənada yaşıl logistika müxtəlif məqsədlər (ekoloji, sosial və iqtisadi) arasında davamlı tarazlıq yaratmaq üçün göstərilən səylərdir.

Yaşıl anlayışı ekoloji şüurun yaradılmasından sonra strateji marketinq səyləri nəticəsində ortaya çıxdı. Bu konsepsiyanın marketinq strategiyalarında istifadəsi ilə onun mənfəət yönümlü marketinq strategiyası olduğu barədə fikir yaranmışdır. Yaşıl əslində bir prosesdir və davamlı mühiti qalıcı və mümkün edir. Dünyada həyata keçirilən bir çox fəaliyyət istixana qazı emissiyalarına gətirib çıxarır və emissiya nisbətlərinin orta hesabla 24%-nin logistik fəaliyyətlərdən olması yaşıl logistikaya nə qədər əhəmiyyət verilməsi lazım olduğunu izah edir.

Yaşıl logistika müştərilərin ehtiyaclarını ödəmək və əlavə dəyər yaratmaq üçün həyata keçirilən material və yüklərin daşınması, qablaşdırılması, saxlanması və tullantıların idarə edilməsi fəaliyyətlərinin ətraf mühitə və enerjiyə təsirini minimuma endirən, ətraf mühitə, sosial mühitə müsbət təsir göstərən yaşıl təcrübələr toplusudur. və iqtisadi performans və davamlılığı və ətraf mühitin qorunmasını təmin edir .

Yaşıl logistika konsepsiyası nəqliyyatın ətraf mühitə və enerjiyə təsirini azalda bilən təchizat zəncirinin idarə edilməsini əhatə edən təcrübələr və strategiyalar kimi müəyyən edilə bilər. Yaşıl logistika qablaşdırma, materialların daşınması, tullantıların idarə edilməsi və daşınmasını vurğulayır.

Yaşıl logistika sosial və ətraf mühit amillərinin işığında məhsulların davamlı istehsalı və paylanması ilə məşğul olur. Burada məqsəd təkcə logistika siyasətlərinin onları həyata keçirən təşkilata iqtisadi təsiri deyil, həm də onların cəmiyyətə əsas təsiri, o cümlədən ətraf mühitə çirklənmənin təsiridir. Yaşıl logistika təcrübələrinə müxtəlif paylama strategiyalarının ətraf mühitə təsirlərinin ölçülməsi, logistika tətbiqlərində enerji istifadəsinin azaldılması və tullantıların idarə edilməsi daxildir .

Yaşıl logistika ilə məşğul olan müəssisələr üçün ekoloji sertifikatın olması vacibdir. Yaşıl logistika ilə bağlı standartlar və sertifikatlar aşağıdakılardır;

- ISO 14064 İstixana qazı emissiyalarının ölçülməsi və nəzarət standartları
- ISO 14025 Ətraf Mühit məhsulu bəyannamələri
- ISO 14067 Karbon izi standartı
- ISO 14040-44 Həyat dövrünün qiymətləndirilməsi standart seriyası

Ənənəvi logistika fəaliyyətləri və yaşıl logistika fəaliyyətləri bir-birindən fərqlənir. Ənənəvi logistikada iqtisadi inkişafla ətraf mühitə dəyən ziyan artır. Yaşıl logistikada ətraf mühitə dəyən zərər azaldıqca iqtisadi və sosial inkişaf baş verəcək və ekoloji davamlılıq yüksələcək. Davamlı logistika şəkildə göstərildiyi kimi iqtisadi, ekoloji və sosial məqsədlər arasında davamlı tarazlığın yaradılması üsullarını araşdırmaq səyi kimi müəyyən edilə bilər. Yaşıl logistika sahəsində bütün bu səylər davamlılığa töhfə vermək və təmin etmək üzərində cəmlənir.

Ətraf mühitin deqradasiyası və məhdud və azalan enerji resurslarının istehlakı səbəbindən yaşıl logistikaya diqqəti əhəmiyyətli dərəcədə artıran bir mərkəzdir. Logistikanın yeganə məqsədi artıq iqtisadi göstəricilər deyil, ekoloji və sosial performans davamlı inkişaf məqsədi ilə adi haldan daha vacib olmuşdur .

NƏQLİYYATDA YÜKLƏRİN DAŞINMA MODELİ

Əlizadə M.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
mecid.elizade.2020@mail.ru

Birbaşa daşıma modelinin üstünlüyü nəqliyyat vasitələrinin növünün yükün xüsusiyyətinə daha uyğun seçilməsi və daşıma xəclərinin azaldılmasına nail olunmasıdır. Hal-hazırda yük daşımada istifadə olunan dəniz yolu, dəmiryolu, hava yolu, avtomobil yolu daşıma modelində istifadə olunan nəqliyyatın və digər növ nəqliyyat vasitələrinin daşımada özünə məxsus rolu vardır. Adları qeyd olunan nəqliyyat vasitələrinin hər növü beynəlxalq və ölkədaxili yük daşımada iştirak etmə hüququna malik olsalarda , özlərinə məxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcuddur.

Müasir dövrümüzdə mərkəzləşdirilmiş daşıma modeli daha geniş yayılmışdır. Daşıma prosesində yük göndərilən məntəqədən yük qəbul olunan məntəqəyə qədər yükün təhlükəsiz və yüksək keyfiyyətlə çatdırılmasına daşıyıcı nəqliyyat müəssisəsi məhsuliyyət daşıyır.

Daşıma - insanların, heyvanların və malların daşıma vasitələri ilə bir nöqtədən digər nöqtəyə hərəkəti deməkdir. Bundan başqa daşıma - daşıma vasitələrini, yol əlaqələrini, nəqliyyat vasitələrini, eləcədə müxtəlif texniki qurğuları, mexanizmləri və müvafiq tikililəri özündə birləşdirən prosesdir. Daşıma - yük göndərən, yükü qəbul edən və daşıyıcı nəqliyyat müəssisələri arasında yerinə yetirilən zəhmət və vaxt tələb edən çətin iş prosesidir. Logistik nəqliyyat daşımalarının fəaliyyininin əsas terminlərinə aşağıdakılar daxildir.

1. Yüklərin yerinə çatdırılmasının proqnozlaşdırılması və təşkili;
2. Daşıma zamanı tələb olunan sənədlərin qeydiyyatı;
3. Daşıma zamanı hüquqi məsuliyyət;
4. Yükləmə - boşaltma işləri;
5. Daşınan yükün qablaşdırılması və onu anbarda yerləşməsinin təşkili;
6. Nəqliyyat daşıma prosesini optimalaşdırılması;
7. Məlumatlarla təmin olunma.

Nəqliyyat vasitələri - avtomobilləri, qatarları, gəmiləri, təyyarələri və s. əhatə edir.

Avtomobil nəqliyyatı - yük və insanların quruda bir nöqtədən başqa nöqtəyə daşınmasıdır. Qısa məsafəli nəqliyyatda və ağır məhsulların daşınmasında effektiv sayılan avtomobil nəqliyyatı digər nəqliyyat növlərinə nisbətən daha çevikdir, ağır məhsulların nəqli üçün çox uyğundur.

Su nəqliyyatı - Tranzit müddəti əhəmiyyətli deyil, üstünlüyü dəniz nəqliyyatının uzun məsafə və ağır yük daşınması bu sahədə ən ucuz nəqliyyat metodudur. Əslində su nəqliyyatına növlərinə çaylar, daxili dənizlər, göllər və su yolları da daxildir.

Hava yolu nəqliyyatı - daşınma vaxtının önəmli olduğu, uzun məsafəli və yüngül məhsulların nəqlində üstünlük təşkil edir.

Dəmir yolu nəqliyyatı - gediş dövrü əhəmiyyətli olmasa da, uzun məsafə və ağır mallar üçün üstünlük verilən dəmir yolu nəqliyyatı xərcləri baxımından su ilə avtomobil nəqliyyatı arasındadır.

Boru kəmərinin nəqli - təbii qaz, su, neft daşınması üçün istifadə olunan nəqliyyat vasitəsi. Bu nəqliyyat növünə Bakı-Tiflisi-Ceyhan neft boru xəttini nümunə gösdərmək olar. İdarə edilməsinə görə yük daşımanın iki modeli vardır: Mərkəzləşdirilmiş daşıma modeli; Birbaşa daşıma modeli.

İqtisadi inkişaf proseslərinin səmərəliliyinin artırılması logistik yanaşma və logistikanın funksional sahələrindən biri olan nəqliyyat logistikasını ciddi nəzərə alınmasını tələb edir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində bazar iqtisadiyyatı şəraitində nəqliyyat-logistika sisteminə yüksək gəlir gətirən və əlavə dəyər yaradan sahibkarlıq fəaliyyəti və biznes sahələrindən biri kimi baxılır.

Dünya təcrübəsində, digər mühüm bir amil isə müxtəlif nəqliyyat növləri və vasitələri ilə daşımalarda logistika mərkəzləri vasitəsilə əlavə dəyər yaratmaqdan ibarətdir. Bu halda təchizat zənciri daha çevik şəkildə işləyir, təsərrüfat və biznes subyektlərinin müxtəlif xammal və materiallara olan tələbatının səmərəli şəkildə ödənilməsi təmin olunur, ticarət və yük daşımaların dövriyyəsi artır.

III BÖLMƏ

ELEKTROENERGETİKA

TORPAQLAYICI QURĞULARIN AQRESSİV MÜHİTDƏ TƏDQİQİ

Ağaxanov Q.F.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
kamalaagahanova@mail.ru

Torpaqlayıcı qurğuların uzunmüddətliyinin azaldılmasının əsas səbəbi aqressiv torpaq laylarında onların korroziyaya uğramasıdır. Belə qurğuların uzunmüddətliliyi vaxta götə qiymətləndirilir, onların torpağa qoyulan anından, elementlərin kəsiklərinin normadan kənara çıxma anına qədər korroziyaya təsirindən azalması baş verir və bu da HEVX-nin təhlükəli iş şəraitində olmasını yaradır. HEVX-in yerləşdiyi iqlim şəraitindən asılı olaraq, fəsil əmsalı seçilir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində iqlim zonlalarına görə müəyyən edilibdir ki , nəmliliyi yüksək olan torpaq üçün k≈2.6 və nəmliyin orta qiyməti üçün isə k≈1.4 götürülür. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, torpaqlanmanın horizontal hissəsi üçün gilli torpaqda $\rho = 100 Om \cdot m$, l=20, d=2sm və h=0.5 m olduqda R=8.4 Om alınır. Torpaqlanmanın vertikal hissəsi polad borudan ibarət olub onun uzunluğu 2-5 m, diametri d_x=6 sm olan halda torpaqlanmanın müqaviməti R=18.5 Om olur.

Son vaxtlar vertikal elektrodun torpağa daha çox basdırılması nəzərdə tutulut (təqribən 20 m). Uzun elektroddan istifadə olunması suxur qatlarının keçiriciliyini artırır, və fəslin torpağın xüsusi müqavimətinin dəyişməsinə təsirini azaldır. Digər tərəfdən uzun vertikal elektroddan istifadə olunduqda torpağın xarici səthində yaranan potensialın qiyməri azalır və addım gərginliyini aşağı salır. Yerin səthində paylanan potensialın nisbi qiyməti:

$$\frac{U_x}{U_o} = \left(\lg \sqrt{\left(\frac{l}{x}\right)^2 + 1 + \frac{l}{x}} \right) / \lg \frac{4l}{\alpha}$$

Formulu ilə təyin edilir. Burada x=0.8 m, və elektrodun uzunluğu l=2 m olarsa

$$\frac{U_X}{U_0} = 0{,}63$$

Və l=20 m olarsa

$$\frac{U_X}{U_0} = 0{,}42$$

Alırıq. Bu o deməkdir ki, torpaqlamanın müqavimətinin kiçik olmasını təmin etmək üçün vertikal elektrodun uzunluğunu çox götürmək lazım gəlir. HEVX-də 50 Hs tezlikdə bütün istismar dövründə R-i xüsusi müqavimətdən asılı təyin edirlər $\rho = 1000 Om \cdot m$ olduqda isə R≤10 Om olur .

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, torpağın xüsusi müqaviməti, onun nəmliyindən çox asılıdır. Nəmlik isə öz növbəsində torpaq səthinin temperaturundan asılı olur. Tezisdə torpağın xüsusi müqavimətinin nəmlikdən və temperaturdan asılılığı verilmişdir. Bu xarakteristikadan görünür ki, xüsusi müqavimət temperaturun mənfi qiymətlərində böyük, müsbət qiymətlərində isə kiçik olur. Burada nəmlik gilli torpağın nəmliyi kimi götürülür. Göründüyü kimi, nəmlik (0/15)% arasında dəyişdikdə torpağın xüsusi müqaviməti 4500 Om··m-dən 1000 Om··m - ə kimi sürətlə azalır. Lakin nəmlik 15%-dən yuxarı olduqda torpağın xüsusi müqaviməti 1000 Om··m-dən 10 Om··m-ə kimi tədricən azalır. Nəmlik həmişə torpağın üst qatında daha çox dəyişən olur.

Torpaq qatının dərinlərində isə nəmlik faktiki olaraq sabit qalır və buna uyğun olaraq torpağın xüsusi müqaviməti temperaturdan asılıdır. Məlumdur ki, bu asılılıq 15% nəmlikdə böyük diapazonda dəyişir. Bu nəmlikdə torpağın xüsusi müqaviməti 4000 Om··m-dən 1400 Om··m-ə kimi azalır ki, bu da qeyri asılılıqdır. 15% torpağın nəmliyi 0^0c temperatura uyğun gəlir. Temperatur yüksəldikcə torpağın xüsusi müqaviməti

azalır. Yuxaridakı ifadədən görünür ki, $\rho(\lambda)$ xarakteristikası t=17^{0}C temperaturda, $\rho(t^0)$ xarakteristikası isə 15.2% nəmlik halında çıxarılmışdır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Ağazade E.N.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elinaqazade02@gmail.com

Bütün dünya ölkələri kimi Azərbaycan da " yaşıl enerji" layihəsinə keçid məqsədi ilə yüksək səviyyəli lahiyələr həyata keçirilir. Artıq ölkəmizdə bərpa olunan enerji mənbələrindən elektrik enerjisi istehsalı üçün 2 böyük obyektin təməli qoyulub. Bunlardan biri, Ərəbistanın " CCWA Power" şirkəti tərəfindən inşa edilən Xızı-Abşeron enerji stansiyasidir. Bu stansiya Azərbaycanın külək elektrik ən böyük stansiyası olacaqdır. Beləki stansiyanın qoyuluş gücü 240 meqavatdır, və 300 min evi təmin etmək potensialına malikdir.. Eyni zamanda 1 il ərzində 220 milyon m^3 qaza qənaət etməklə yanaşı, 40min ton karbon qazı tullantılarını da azaldacaqdır. 37 ədəd külək turbinindən ibarət olan stansiyada bir turbinin gücü 6,5MVt olacaq. Qeyd edək ki, lahiyənin investisiya dəyəri 300 milyon ABŞ dollarıdır.

Digər obyekt isə Qaradağ günəş elektrik stansiyasıdır. Qaradağ günəş eletrik stansiyasi-nın təməli, 15 mart 2022-ci ildə BƏƏ-nin "Masdar" şirkəti tərəfindən qoyulmuşdur. Bu stansiya ildə 500milyon kVt/saat elektrik enerjisi istehsal edəcəkdir. Bu da qaz istehlakını 110 milyon m^3 azaldacaq və ətraf mühitə 200min ton zərərli qazların buraxılmasının qarşısını alacaqdır. 550 hektar ərazini əhatə edən bu stansiyada 570min günəş paneli quraşdırılır. Şəbəkəyə qoşulması üçün 330kV-lıq yarımstansiya tikilib. 16 oktyabr 2023-cü il tarixində Qaradağ günəş elektril stansiyasinin açılış mərasimi olan stansiya 262milyon ABŞ dolları dəyərində olan xarici sərmayə ilə tikilib. Açılışda Azərbaycan Respublikası-nın Prezidenti cənab İlham Əliyev və BƏƏ-nin sənaye və qabaqcıl texnologiyalar naziri Sultan Əhməd Ər-zabir iştirak etmişdir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində alternativ enerji sektoru, əlavə dəyər yaradacaq və bu sahadə ölkəmizin mövqeyi daha da güclənmiş olacaqdır. Ölkəmizin ümumi istehsal gücündə bərpa olunan enerji mənbələrinin (RES) payını 2025ci ilə qədər 17%-dən 24%-ə, 2030-cu ilə qədər isə 30%ə çatdırmaq hədəfi var. BEA-nın məlumatına görə təkcə ötən il bərpa olunan mənbələr hesabına istehsal olunan enerji payı 5% artıb. Yaxın 5ildə isə bu artım 50% təşkil edəcək. Azərbaycan əlverişli təbii iqlim şəraitinə görə alternativ enerji inkişafı üçün kifayət qədər yüksək potensiala malikdir. Amma prablem ondadır ki bu potensial hələ tam istifadə olunmur. Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialı 25,3 min mVt-dan artıqdır ki, bu da ildə 62,8 milyard kVt/saat elektrik enerjisi istehsal etməyə imkan yaradır.

Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə külək enerjisindən istifadənin sərfəli olduğu ölkələrdən biridir. Azərbaycan ərazisində küləyin orta illik sürəti 5m/san-dir. Abşeron yarımadasının sahil boyu ərazilərində küləyin orta sürəti 6-8 m/san arasında dəyişir. Bura da küləyin sürəti 15m/san və daha çox olan günlərin sayi 100-145 gündür. Azərbaycanın başqa ərazilərində güclü küləklər nisbətən azdır.

Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələri iqtisadi və texniki cəhətdən əlverişli enerji mənbələrinin potensialı 27min meqavatdır. O cümlədən 3000meqavat külək enerjisi, 380 meqavat biokütlə enerjisi və 520 meqavat dağ çayı enerjisidir.. Azərbaycan kimi 9 iqlim qurşağına sahib ölkə bərpa olunan enerjini inkişaf etdirmək üçün böyük potensiala sahibdir. Uzun illər işğali altında olan torpağlarımızda bu potensial dahada yüksəkdir. Bu səbəbdən artıq bu istiqamətdə islər görülməyə başlamışdır. Məsələn nəzər yetirsək fərqinə vararıq ki, Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı günəş enerjisi ilə çox zəngindir. Füzuli, Kəlbəcər və Laçında isə yüksək külək enerji potensialı vardır. Buna görə də artıq Cəbrayılda günəş elektrik stansiyasinin tikintisinə başlanmışdır. Bu sayədə 2030-cu ilə qədər karbon emissiyalarını 35% azaltmaq mümkün olacaq. Bundan əlavə Abşeron yarımadası, Xəzər dəzinin sahili, Gəncə Daşkəsən zonası, Azərbaycanın qərbində və Culfa rayonunda da külək enerjisinin istifadəsinin sərfəli olduğu bölgələrdəndir..

Hidroenergetika dünyamızın ən təmiz enerji mənbəyidir. Bu sahədə də Azərbaycan bir çox irəli addım atmışdır. 2021-ci ildə su elektrik stansiyası 1252MVt idi. Bioqaz isə bu ildə 1MVt olmuşdur.

Bölgəmizdə biokütlə mənbələri də çoxdur. Yanar sənaye tullantıları, üzvi tullantılar, neft tullantıları, istehsal sektorunun oduncaqları, məişət tullantıları və s. Bəzi mütəxəsislərin fikirlərinə görə iqtisadiyyatda bir çox tullantılar elə məhz biokütlə məhsullarından ibarətdir..

Azərbaycan Respublikası termal sular ilə zəngindir. Bu sular Qafqaz dağlarında, Abşeron yarımadasında geniş formada yayılmışdır. Kür ərazisi və digər bölgələrdə yayılan bu termal sulardan istifadə edərək, başqa sahələrin tələbatın ödəmək mümkündür..

ELEKTRİK TƏCHİZAT SİSTEMİNİN DİNAMİK TƏSİRİNİN ÖDƏNİLMƏSİ

Camalədinova Ü.H.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ulker.musayev93@mail.ru

Hal-hazırda təsərrüfat sahələrində müəssisələrin müxtəlif texnoloji problemlərini həll etməyə imkan verən bir çox sənaye müəssisələri, avtomatik nasos stansiyaları, standart istehsal mexanizmlərinin elektrik ötürücüləri meydana çıxır.

Müəssisələr, nasos stansiyaları və digər elektrik qəbulediciləri elektrik şəbəkəsinə qoşulduqda bunların asılılığı elektrik şəbəkəsi üzrə istehlakçılar yaranır.Öz növbəsində elektrik şəbəkəsinin dayanıqlığı müəssisələrin iqtisadi səmərəliliyinə təsir göstərir.

Tezliklə idarə olunan elektrik ötürücülərinin geniş yayılması bu istehlakçıları elektrik enerjisi ilə təmin edən enerji təchizatı sistemlərinin xüsusiyyətlərini və iş rejimlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir, xüsusən də enerji təchizatı sistemində paylanmış generasiya qurğusu varsa.

Paylanmış generasiyalı elektrik enerji təchizatı sistemlərində elektrik enerjisinin keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən alternativ cərəyan elektrik ötürücüsü (xüsusən də asinxron mühərriklər) istifadə olunur.Bununla əlaqədar olaraq, enerji təchizatı sisteminin dinamik təsirini nəzərə alan modellərin işlənib hazırlanması. paylanmış generasiya və dəyişən tezlikli elektrik ötürücülərinin geniş yayılması ilə təcili məsələdir.

Elektrik sisteminin iş rejimlərinin tədqiqi təkcə elektrik enerjisinin qəbulu, ötürülməsi və istehlakı imkanlarını müəyyən edən elektromexaniki hadisələrin deyil, həm də elektrik enerjisinin mexaniki hadisələrinin nəzərə alınmasını tələb edir, onun elementləri: elektrik enerjisinin yenidən mexaniki enerjiyə çevrildiyi əsas hərəkətvericilərdə, onların avtomatik tənzimləyicilərində, generatorlarında, yük mühərriklərində.

Beləliklə, həm elektrik, həm də mexaniki vəziyyətləri və sistemin təsirini və ya dinamik rejimləri nəzərə almaq lazımdır. Sistemin iş rejimləri istənilən vaxt elektrik sisteminin işini və onun vəziyyətini (təsirinini) xarakterizə edən proseslər toplusudur. Elektrik şəbəkələrinin aşağıdakı rejimləri fərqləndirilir:

- Sabit (normal rejim) – rejim parametrləri kiçik hədlər daxilində dəyişdikdə, bu parametrləri dəyişməz hesab etməyə imkan verən sistemin vəziyyəti.
- Normal keçici rejimlər - sistemin normal işləməsi zamanı baş verir (yükün açılması və söndürülməsi).
- Fövqəladə keçid rejimləri - ES-də qısaqapanmalar, fasilələr, qəfil sönmələr və s.
-Post-fövqəladə rejimlər - elektrik sisteminin zədələnmiş elementləri ayrıldıqdan sonra baş verir.
- Bir rejimdən digərinə keçərkən sistem elementlərinin elektromaqnit vəziyyəti dəyişir və generatorların və mühərriklərin vallarında mexaniki və elektromaqnit momentləri arasında tarazlıq pozulur.

Bu o deməkdir ki, keçid proses bir-biri ilə əlaqəli olan sistemdə elektromaqnit və elektromexaniki dəyişikliklər və ya dinamik təsiri ilə xarakterizə olunur.

Çox müxtəlif gərginlik səviyyələrinin mövcudluğu bir çox mənfi nəticələrə səbəb oldu: planlaşdırma, dizayn və idarəetmədə çətinliklər, eləcə də istehsalçılar və avadanlıq təchizatçıları üçün standartlaşdırma. Eyni zamanda birdən çox gərginlik səviyyəsi xətlər arasında əlaqə imkanlarını da azaldır, buna görə də paylayıcı sistemdə etibarlılığı aşağı olan çoxlu radial şəbəkələr mövcuddur.

Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı aktualdır.

Beləliklə, bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı vacibdir. Bununla belə, yeni bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı yalnız ilkin mərhələdədir. Bu enerji mənbəyinin ümumi inkişafı üçün siyasət və tədqiqatları dəstəkləmək üçün həqiqətən kifayət qədər güclü deyil.

Bərpa olunan enerji mənbələrini inkişaf etdirmək, onların tətbiq dairəsini genişləndirmək, istifadənin səmərəliliyini artırmaq, enerji strukturunda bərpa olunan enerji mənbələrinin payını artırmaq üçün mövcud bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə imkanlarını dərk edərək əməli tədbirlər görür. səmərəliliyi

artırmaq və bu fəaliyyət növünün qanuniliyini təmin etmək, bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafında sıçrayışa və istehlakçılara elektrik enerjisi təchizatının etibarlılığının artırılmasına kömək edir.

Bundan əlavə, kompüter modeli üzrə tədqiqatın dərinliyi və həcmi real əməliyyat şəbəkəsində mümkün oxşar tədqiqatlardan keyfiyyət və kəmiyyət baxımından üstündür. Amma bu o demək deyil ki, biz mövcud şəbəkələrdə araşdırmalardan imtina edə bilərik. Real əməliyyat şəbəkəsində və kompüter modelində aparılan tədqiqatlar bir-birini genişləndirir və tamamlayır.

TEZLİK ÇEVİRİCİLİ ELEKTRİK İNTİQALININ İSTİFADƏ OLUNMASI İLƏ ELEKTRİK ENERJİ İTKİLƏRİNİN AZALDILMASI

Cigərov Ş.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
cigarovserif@gmail.com

Şaxta qaldırıcı maşının elektrik intiqalının işəburaxma rezistorlu-kontaktorlu stansiyalı və dinamiki tormozlanma stansiyasına əlavə olmaqla hər bir elektrik mühərriki ilə 50hs 6KV-luq qida şəbəkəsi arasında yerləşdirilmiş rotorun vəziyyəti göstəricisi vericisiz tranzistorlu tezlik çevricili elektrik intiqalı, tezliklə-tənzimlənən elektrik intiqalını təsvir edir. Elektrik mühərriklərinin rotorunda qoyulmaqla tezlik çevricili şaxta qaldırıcı maşının elektrik intiqalının struktur sxemi şəkildə verilmişdir.

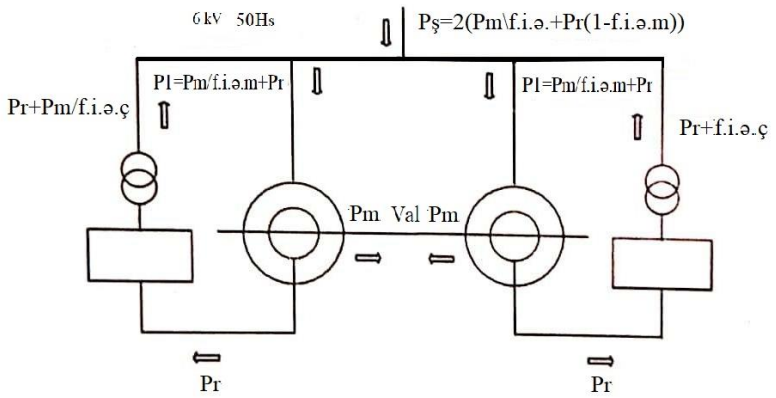

Şəkil. Tezlik çevricili şaxta qaldırıcı maşının elektrik intiqalının struktur sxemi

Belə sxemlə işləyən şaxta qaldırıcı maşının elektrik intiqalı işləyən zaman mühərriklərin rotorlarının sürüşmədəki bütün gücləri tezlik çevricisi vasitəsi ilə 50hs 6KV-luq şəbəkəyə qayıdır, yəni işəburaxma rezistorlu-kontaktorlu stansiyadakı rotor müqavimətlərinin qızmasına və dinamiki tormozlanma stansiyası ilə işləyəndə mühərriklərin əlavə qızmasına sərf olunmur.

Belə elektrik intiqalında elektrik enerjisinini qənaətinin qiymətini hesablamaq üçün şaxta qaldırıcı maşının hərəkətdə olan (əvvəlki) elektrik intiqalındakı illik cəm qeyri-istehsal elektrik enerji itkilərindən tezlik çeviricisinin özündə olan və onun elektrik mühərrikinin rotorunun sürüşmə gücü kimi şəbəkəyə ötürən gücü çıxmaqla təyin etmək olar.

$$Э_{TÇ}=ПЭ_{cəm}\cdot 0.97=2875250\cdot 0.97=2788990 Kvt\cdot saat$$

Bundan başqa yüksək gərginlikli elektrik intiqalının istifadə olunması hesabına şaxta qaldırıcı qurğunun avadanlıqlarının sınmasının və qəzaların azaldılması hesabına əlavə iqtisadi effektivliyə nail olmaq olar. Yüksək gərginlikli elektrik intiqalının istifadəsi yük yeşiyinin səlis sürətlənməsini və dəqiq pozisiyalı tormozlanmasını yerinə yetirməyə imkan verir, bu isə operatorun səhvi olarsa yük yeşiyinin zərbələrini aradan qaldırır.

Səmərəli enerji sərfiyatı,nəticə etibarı ilə enerjiyə qənaət etmək,tələbatçıların elektrik enerjisindən səmərəli istifadəsini təmin edir, həm də qidalandırma şəbəkəsinin elektrik enerjisinin keyfiyyətindən asılıdır.

Üç xətli üç fazlı cərəyan şəbəkələrinin tezlik və gərginliklərinin buraxıla bilən qiymətdən fərqlənməsi,həmçinin gərginliyin əyrisinin qeyri-sinusoidallıq forması buraxıla bilən normallarla müəyyən

olunur. Tezliyin buraxıla bilən həddi,daha doğrusu onun cari və nominal qiymətləri arasındakı fərq yavaş dəyişmə zamanı ±0.1 hs qiymətində məhdudlaşır.

Qeyri-sinusoidallıq əmsalı isə istənilən elektrik tələbatçısının çıxışında 5% təşkil edir. Əgər asinxron mühərriklərin qızması düz ardıcıllıqlı gərginliyin meyl etməsini nəzərə almaqla təyin olunursa və əks ardıcıllıqlı gərginlik olarsa, onda bu mühərriklərin çıxışında qeyri-sinusoidallıq əmsalının böyük qiymətdə olması buraxıla biləndir. Qida şəbəkəsi ilə mühərrik arasına yarımkeçirici (tiristor və ya tranzistor) çeviricilərin qoşulması ilə asinxron mühərriklərin idarə və tənzimlənməsi zamanı bu çeviricilər qida şəbəkəsinin elektrik enerjisinin keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərir.

Çeviricilər elektrik enerji parametrlərinin diskret idarə sistemidir, bu enerjinin asinxron mühərrikinə verilməsi,daha doğrusu mühərrik periodik olaraq qeyri-sinusoidal gərginliklə,yəni onun tərkibində əsasdan başqa qeyri-sinusoidallıq əmsalını artıran yüksək harmonikalar olduğundan reaktiv gücün artmasına və qida şəbəkəsi ilə ventilli elektrik intiqallarının elektromaqnit uyğunluğu məsələlərinin həllinə ehtiyac yaranır. Ventil elektrik intiqallarının qida mənbəsinin gücündən ventil çevricisinin və tənzimlənən elektrik intiqalının tipindən, çevricinin idarə üsulundan asılıdır.Tənzimlənən ventil elektrik intiqallı müxtəlif tipli asinxron mühərriklərinin qida şəbəkəsinə təsiri və onların energetik göstəriciləri haqqında sonrakı mərhələlərdə baxılacaqdır.

Asinxron elektrik intiqallarının yuxarıda verilən müxtəlif idarə sistemləri və üsulları AM-də aşağıdakı enerji tələbatının aşağı salınma istiqamətlərini nəzərə almağa imkan verir.

Elektrik intiqallarında itkinin aşağı salınmasının birinci istiqaməti,onların müəyyən yüklənmə rejimi və verilmiş taxoqramla verilmiş texnoloji əməliyyatı yerinə yetirməklə əlaqədardır. Bunlar işəburaxma-tormozlama rejimlərində işləyən(kranlar,liftlər,slyabinglərin blyuminglərin baş intiqalları,yayma stansiyalarının köməkçi vəziyyət mexanizmləri və s.) və ya uzunmüddətli rejimdə yavaş dəyişkən yüklə işləyən (nasoslar, ventilyatorlar, kompressorlar, transportyorlar və s.) elektrik intiqallarıdır. Belə elektrik intiqallarında qərarlaşmış və keçid rejimlərində itkilərin azaldılması hesabına elektrik enerjisinə əhəmiyyətli dərəcədə qənaət etmək olar.Kinematik əlaqəli elektrik intiqallarında (rolqanlarda, çox mühərrikli intiqallarda,arabacıqlarda və s.), onlar arasında yükün bərabər bölünməsi də həmçinin itkiləri minumuna endirə bilər.

İkinci istiqamət elektrik intiqalının daha təkmilləşdirilmiş tənzimat üsullarına keçilməsi əsasında texnoliji prosesin və həmin texnoloji prosesin parametrlərinin dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. Bunun əsasında elektrik intiqalının elektrik enerji tələbatı aşağı düşür. Buna misal olaraq turbomexanizm (nasos,ventilyator, turbokompressorlar), porşenli nasosların və kompressorların, transportyorların və s. elektrik intiqallarını göstərmək olar.Bu halda effekt elektrik intiqallarında elektrik enerjisinin qənaəti ilə məhdudlaşmır,çox hallarda resurslara (suya,bərk və maye yanacağa və s.) qənaət edilir. Göstərilən hər iki istiqamətdə xarakterik olaraq qeyd etmək olar ki,birinci halda elektrik enerji itkilərinin azalmasına,ikinci halda isə elektrik intiqalı vasitəsi ilə texnoloji prosesin idarə olunmasına daha az enerji sərf edilir.

MÜASİR DƏYİŞƏN CƏRƏYANIN ELEKTRİK TƏSİRLƏNDİRİCİLƏRİ VƏ ONUN İNKİŞAF TENDENSİYALARI

Əliyeva T.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aliyevaturkan679@gmail.com

Dəyişən cərəyan elektrik təsirləndiricisi maşın və mexanizmlərin iş hissələrini idarə etmək və onların texnoloji prosesini idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuş, dəyişən cərəyan mühərriki, çevirici qurğu, idarəetmə qurğusu və ötürücü qurğudan ibarət elektromexaniki sistemdir.

" Dəyişən cərəyan elektrik təsirləndiricisi " anlayışının tərifindən və onun funksional diaqramından belə çıxır ki, elektrik təsirləndiricisi dörd əsas hissədən ibarətdir: DC elektrik mühərriki; güc çevirici qurğu; ötürmə cihazı; nəzarət sistemləri.

Elektrik mühərrikləri elektrik enerjisini mexaniki enerjiyə çevirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Tənzimlənən DC elektrik təsirləndiricisində bütün əsas növ güc çevirici qurğular istifadə olunur. Elektrik təsirləndiricisi idarəetmə sistemləri təsirləndirici mexanizminin işçi orqanının müəyyən edilmiş hərəkətini təmin etmək üçün elektrik təsirləndiricisi idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuş idarəetmə və məlumat sistemləri toplusudur.

Nəzarət sisteminin seçimi həm texnoloji proses, həm də texniki-iqtisadi əsaslandırma ilə müəyyən edilir. Müasir DC elektrik ötürücü tələb olunan güc, idarəetmə diapazonu, sürət və idarəetmənin hamarlığı baxımından sənayenin, kənd təsərrüfatının, elmin, silahların və hərbi texnikanın tələblərinə demək olar ki, tamamilə cavab verir.

Elektrikli təsirləndiricilərdə istifadə olunan maşınların güc həddi çox genişdir. 50 MVt dəyişən cərəyan mühərrikləri yüksək soba qurğusunu idarə etmək üçün istifadə olunur.

Hazırda kütləvi istehsal edilən və yeni yaradılmış DC elektrik təsirləndiricisinin əsas məqsədi ilk növbədə onların etibarlılığını artırmaq, çəki və ölçü göstəricilərini, maya dəyərini və istismar xərclərini azaltmaqdır.

Tam idarə olunan tiristorlar və yeni nəsil tranzistorlar, ilk növbədə izolyasiya edilmiş qapı bipolyar tranzistorlar və induksiya kanallı tranzistorlar əsasında mikroprosessor texnologiyasının və güc yarımkeçirici texnologiyasının daha da inkişafı sayəsində yeni DC sürücü sistemləri geniş yayılmışdır.

Tənzimlənən DC elektrik təsirləndiricisi üçün, sabit sürətlə işləmək üçün nəzərdə tutulmuş kommersiya istehsalı olan asinxron və sinxron mühərriklərdən fərqli olaraq, bucaq sürətini tənzimləmək üçün nəzərdə tutulmuş elektrik maşınlarının xüsusi dizaynlarının hazırlanmasına ehtiyac var. Bu, aşağı sürətlə işləyən DC maşınlarının həddindən artıq qızması ilə əlaqədardır. Mühərrikin və çeviricinin həddindən artıq qızması olmadan müəyyən bir sürət diapazonunda işləməyi təmin etmək üçün tam elektrik ötürücülərə zəmanət verilməlidir.

ELEKTRİK İNTİQALLARININ MİKROPROSESSORLU İDARƏSİ VƏ İDARƏ SİSTEMİNİN PARAMETRLƏRİNİN HESABI

Əlizadə İ.F.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
izzetelizade4@gmail.com

Mikroprosessorlu idarə olunan elektrik intiqalları Xalq təsərüfatının müxtəlif sahələrində işçi orqanı geriyə irəliyə, geriyə fırlanma və başqa rəqsi hərəkət edən qurğular – vibrasiya qurğuları geniş tətbiq olunur. Bu qurğularda rəqsi hərəkəti yaradan element kimi birfazalı alçaq mexaniki tezlikli elektromaqnit və debalans vibrotəsirləndirici daha çox istifadə edilir. Belə qurğulara dənəvər yüklərin vibrasion nəqliyyat qurğularını (vibrasion konveyerlər, vibrasion qaldırıcılar və istiqamətləndirici qurğular), vibrasion nasosları, dənəvər qarışıqların seçilməsi üçün vibromaşınları, vibrasion bərkidiciləri , dərinlik vibrobərkidiciləri, dəmir-beton məlumatların formalaşması və detalların emalı üçün vibrosion maşınları , vibrasion dəyirmanları , fiziki proseslərin və kimyəvi reaksiyaların intensivləşdirilməsi üçün vibrasion aparatları , tibbi , kosmetik və məişət vibrasiya qurğularını , vibrasiya- sınaq stendlərini , vibrasion – zərbə maşınlarını və s. misal göstərmək olar.

Müasir elektrik intiqalı elektromexaniki güc çeviricisi və ya mühərrik , güc çeviricisi və idarə qurğusundan idarət vahib bir konstruktiv birlikdir. O, texnoloji qurğunun iş alqoritminə müvafiq olaraq elektrik enerjisinin mexaniki enerjiyə çevirilməsini təmin edir. Elektrik intiqallarının sənayedə , nəqliyyatda və məişətdə tətbiq sferası daima genişlənir. Hal- hazırda dünyada istehsal olunan elektrik enerjisinin 60% - dən çoxunu elektrik mühərrikləri sərf edir. Uyğun olaraq, texnologiyada enerjiyə qanaət əsasən elektrik intiqalının effektivliyi ilə müəyyən olunur. Ona görə də yüksək məhsuladarlığı, kompakt və qənaətcil intiqalların yaradılması müasir texnikanın inkişafının prioritet istiqamətlərindədir.

Aparılan tədqiqatlardan sonra vibrointiqal üçün mikroprosessor bazasında yığılmış mikrokontrelləri idarə sistemi seçilmişdir. Seçmə aparılan zaman dünyanın ən qabaqcıl firmalarından olan Intel və MOTORLA firmalarının istehsal etdiyi mikrokontrellerlərə üstünlük verilmişdir.

QEYRI-XƏTTİ YÜKLƏR ŞƏRAİTİNDƏ REAKTİV GÜCÜN KOMPENSASİYASINA DAİR

Hacıyeva L.N.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
lale.haciyeva.2017@gmail.com

Sənaye və kommunal müəssisələrində elektrik enerjisinin səmərəli istifadə olunması prioritet dövlət istiqamətlərindən biridir. Xüsusi istehsal məhsulu növü kimi, elektrik enerjisi müxtəlif texnologiyalı istehsalda istifadəyə yararlığını təyin etməyə imkan verən müəyyən parametrik xarakteristikalara malikdir ki, bu xarakteristikaların məcmusu elektrik enerjisinin keyfiyyətində birləşdirilmişdir. Elektrik enerjisinin ötürülməsi və paylanması sistemlərinin layihələndirmə və həmçinin istismarı mərhələlərində elektrik enerjisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar aktual məsələlərdən biri də reaktiv gücün kompensasiyası məsələsidir ki, bura da müvafiq reaktiv güc mənbələrinin seçilməsi, onların güclərinin və idarəolunması qanunlarının təyini, reaktiv güc mənbələrinin sistemdə optimal yerləşdirilməsi məsələləri daxildir.

Elektrik şəbəkələrində reaktiv gücün kompensasiyası problemi aşağıdakı səbəblərdən aktuallığını saxlayır: sənaye sahələrində aktiv gücə nisbətdə reaktiv güc tələbatı qabaqlayıcı artıma malikdir; şəhər elektrik şəbəkələrində müasir məişət yüklərinin geniş tətbiqi tempi ilə əlaqədar reaktiv güc tələbatı da yüksək artım tempinə malikdir; kənd elektrik şəbəkələrində də reaktiv güc tələbatı yüksələn artım tempi.

Son illərdə sənaye sahələrində baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Hazırkı dövrdə reaktiv güc tələbatı artımı aktiv güc tələbatı artımını əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. Bu halda reaktiv gücün generasiya yerindən tələb olunan yerə ötürülməsi elektrik şəbəkə müəssisəsinin texniki-iqtisadi göstəricilərinin pisləşməsinə səbəb olur. Şəbəkə elementlərindəki reaktiv güc itkisi işlədicilərin tələb etdiyi reaktiv gücün səviyyəsi ilə müqayisə edilə bilər. Enerjisistemdə hasil edilən 100% reaktiv gücün 22%-i elektrik stansiyasının yüksəldici transformatorlarında və 110-500kV-luq avtotransformatorlarda, 6,5%-i rayon şəbəkə elektrik veriliş xətlərində, 13,5%-i alçaldıcı transformatorlarda itkiyə məruz qalır və istehsal olunan reaktv gücün demək olar ki, 58%-i 6-10kV-luq tələbat şinlərinə daxil olur.

İstehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı yeni müasir texnologiyaların tətbiqi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Bura güclü ventil çeviricilərinin, qövs və induksiya elektrik peçlərinin, qaynaq qurğularının və bütün texnoloji effektliliyi ilə yanaşı, eyni zamanda elektrik şəbəkələrində elektrik enerjisinin keyfiyyət göstəricilərinə mənfi təsir edən digər spesifik qeyri-xətti yüklü qurğuların tətbiqini aid etmək olar. Bu qurğular isə elektrik təchizat sistemlərində elektrik enerjisinin keyfiyyətini pisləşdirir, istehsalın səmərəliliyini aşağı salır.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə şəraitdə reaktiv gücün kompensasiyası məsələsinə ənənəvi üsullarla deyil, xüsusi yanaşmalar tələb edən praktik məsələlərin həlli ilə nail olmaq olar. Problem bir neçə parametr üzrə elektrik enerjisinin keyfiyyətini eyni zamanda yaxşılaşdıran reaktiv gücün cəldtəsirli çoxfunksiyalı kompensasiyası vasitələrinin sintezi və tətbiqi ilə həll edilə bilər.

İşdə qidalandırıcı gərginliyin qeyri-sinusoidallığı şəraitində paylayıcı elektrik təchizat sistemlərində reaktiv gücün intellektual texnologiyalar əsasında kompensasiyası və idarə məsələlərinin həlli üçün zəruri informasiyaların əldə olunması və praktik realizasiyası məqsədilə enerjisistemin real sxemi üzrə gərginlik və cərəyanın yüksək harmonikalarının hesabatı aparılmışdır. Məlum olmuşdur ki, bəzi harmonikalar üçün rezonans şəraitinin yaranması mümkündür batareyaların belə şəraitdə işləməsi onların tez sıradan çıxmasını şərtləndirir. Bundan sonra qeyri-xətti tələbatçıları olan sistemdə statik kondensator batareyalarının qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi əsasında intellektual idarə alqoritmi işlənmişdir. MATLAB mühitində alqoritmin modelləşdirilməsi yerinə yetirilmiş və praktik hesabat nəticələri alınmışdır.

Alınmış nəticələr alqoritmin effektivliyini göstərmişdir. Sistemin düyünləri üzrə gərginliyin profili yaxşılaşmış və aktiv güc itkisi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

İKİQAT QİDALANAN ASİNXRON GENERATOR

Həmidov M.S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

İkiqat qidalanan induksiya generatoru standart induksiya generatoru ilə eyni statora malikdir, lakin adi rotor əvəzinə faz rotorundan istifadə edir. Faz rotorunun dolaqları rotor cərəyanını toplayan həlqələr və karbon fırçaları istifadə edərək paylayıcı qutuya birləşdirilir.

Rotor və stator dolaqları üçün ayrı bir enerji təchizatı istifadə etmək mümkün olur (ikili enerji təchizatı). Rotor birbaşa şəbəkəyə qoşulmayıb, inverter vasitəsilə qidalanır. İnverterdən istifadə edərkən rotorun gücünü idarə etmək olar.

İki qidalanan asinxron generatorun, eləcə də dəyişən sürət sisteminin prinsipləri külək turbinləri tərəfindən tətbiq edilir. Bu, bir-birindən asılı olmayan iki üçfazalı sistemdən stator və rotorun ayrı-ayrı enerji təchizatı ilə iki qidalanan asinxron maşının xarakterik prinsiplərindən istifadə etməyə imkan verdi.

Yaranan gücün bir hissəsinin xəttinə birbaşa qoşulma ilə asinxron generatorların əsas prinsipini tətbiq etməklə, sürüşmə gücü istifadə edilmir. Rotorda yaradılan, lakin ötürülməyən bu istifadə olunmamış güc ikili qidalanma induksiya generatoru vasitəsilə şəbəkə tətbiqi üçün təqdim olunur. Rotor həmçinin bir çevirici vasitəsilə şəbəkədən enerji ala bilər. Beləliklə, inverter rotor cərəyanını idarə edəcək və aktiv və reaktiv gücü, həmçinin arzu olunarsa, güc amilini (cosϕ) tənzimləyə biləcək.

Güc faktoruna nəzarət rotor tezliyini və çeviricinin işləmə tezliyini üst-üstə qoymaqla əldə edilir. Şəbəkəyə qidalanan nəticə tezliyi rotorun sürətinə görə sabit bir sabit buraxır. Bu o deməkdir ki, rotorun sürəti ±30% aralığında dəyişə bilər. Beləliklə, külək sürətlərini dəyişdirərkən külək turbininin gücündən ən çox asılı olan sürət istifadə edilə bilər.

İnverter rotor və şəbəkəyə qoşulma nöqtəsi arasında yerləşir. Stator birbaşa şəbəkəyə qoşulur. Bu səbəbdən, gücün yalnız bir hissəsi inverter vasitəsilə ötürülür (təxminən 35%) və çeviricinin generatorun bütün gücü üçün ölçülməsi lazım deyil. Beləliklə, birbaşa çevirici və sinxron generator sistemləri ilə müqayisədə xərclərin azaldılmasına nail olunur.

İkili qidalanan asinxron generator sinxron və asinxron maşının üstünlüklərini özündə birləşdirir: Müxtəlif sürətlərdə işləmə, Aktiv və reaktiv gücün ayrıca idarə edilməsi.

İstifadə etmək. ikili qidalanma prinsipi ilə generator həm sub-sinxron, həm də super-sinxron sürətlərdə davamlı olaraq idarə oluna bilər.

Qoşulma:

• Subsinxron əməliyyat: növbə s > 0 – mühərrikin və generatorun işləməsi (reaktiv enerji sərfi)

• Supersinxron əməliyyat: növbə s < 0 – mühərrikin və generatorun işləməsi (reaktiv gücün buraxılması)

Dizaynı sayəsində üç fazalı asinxron generator etibarlıdır və minimal texniki xidmət tələb edir. Bu, bu texnologiyanın böyük üstünlüyüdür. Bundan əlavə, standart istehsal, sərfəli və ucuz mühərrik və ya generatordur.

İkiqat qidalanan asinxron generator standart asinxron maşınla müqayisədə çoxlu sayda texniki üstünlüklərə malikdir. Bununla belə, sistemin planlaşdırılması zamanı generatorun və çeviricinin yüksək qiyməti nəzərə alınmalıdır.

Yüksək güclü külək turbinində ikili qidalanan asinxron generatorun istifadəsi iqtisadi və texniki baxımdan kompromisdir. görünüşü. İkiqat qidalanan asinxron generatorlar artıq müxtəlif külək stansiyalarında istifadə olunub və bu təcrübə digər layihələrdə də istifadə oluna bilər.

Generator kimi enerji sistemlərində işləyən ikiqat qidalanan maşınlar adi sinxron generatorlara nisbətən müəyyən üstünlüklərə malikdir: onlar dərin reaktiv enerji istehlakı rejimlərində daha sabit işləyir, daha çox dinamik sabitliyə malikdir, tezlik dalğalanmalarının kompensasiyasını təmin edir və s.

MAŞINLARDA GÜNƏŞ ENERJİSİNDƏN İSTİFADƏ MEXANİZMİ

Lətifova T. A.
Azərbaycan Texniiki Universiteti
lyatifova21@gmail.com

Günümüzün ən mühüm və qlobal problemlərindən biri enerji mənbələrinin kəskin surətdə azalmasıdır. Buna görə də dünya üçün daimi, təhlükəsiz, ekoloji cəhətdən təmiz və bərpa olunan təbii enerji mənbələri tapmaq günümüzün ən aktual məsələlərindən biridir. Təbii enerji mənbələrinə külək, günəş, su, hidroenergetika mənbələrini nümunə göstərmək olar. Bunlar alternativ enerji mənbələri adlandırılır. Alternativ enerji mənbələri təbiətin çirklənməsinin qarşısını almaq məqsədilə işlədilən enerji çeşidlərinin ümumi adıdır. Bu enerji mənbələri ətraf mühiti, atmosferi çirklənmədən qorumaq üçün istifadə olunan alternativ mənbələrdir. Təbii enerji mənbələrindən ən çox istifadə olunanlardan biri elə günəş enerjisidir. Çünki o, insan cəmiyyəti üçün növbəti illər ərzində ən təmiz və davamlı enerjini təmin edə bilər. Günəş enerji alınması üçün tükənməz bir mənbədir və ekoloji cəhətdən təmizdir. Ehtimal olunur ki, 2100-cü illərdə günəş ən başlıca enerji mənbəyinə çevriləcəkdir. Hazırda dünyada bir çox ölkələrdə bu sahə üzrə dövlət dəstəyini artaraq sürətlə inkişaf edir. Günəş enerjisinin enerji mənbəyi kimi əsas xüsusiyyəti onu həyata keçirə biləcək səmərəli və sərfəli texnologiyanın olmasıdır. Günəş şüalarını insan ehtiyacı üçün enerjiyə çevirən qurğular fotoelektrik və termodinamik olurlar. Bu qurğular dünyanın ən sürətlə inkişaf edən texnologiyalarıdır. Fotoelektrik qurğular günəş enerjisini elektrik enerjisinə çeviricilər vasitəsilə birbaşa çevirirlər ki, onlara günəş batareyaları deyilir və dünyada geniş yayılmışdır. Termodinamik qurğular isə ilk öncə günəş enerjisini istiliyə çevirir. Daha sonra bu istilik ayrıca istilik qurğuları vasitəsilə mexaniki enerjiyə, sonra isə generatorlarda elektrik enerjisinə çevrilir. Nəqliyyat növlərində, xüsusiilə də, maşınlarda günəş enerjisindən istifadə mexaniizmi enerjnin məhz bu şəkildə çevrilməsinə əsaslanır.

Ümumiyyətlə, günəş enerjisindən bir çox sahələrdə istifadə olunur. Məsələn, günəş enerji vasitəsilə evlərdə istilik təmin olunur, günəş enerjisi ilə işləyən su istilik sistemləri ev və iş yerlərində isti su təmin etmək üçün istifadə olunur. Kənd təsərrüfatında günəş enerjisi su təchizatı sistemlərində və istixanalarda istifadə edilir. Dənizçilikdə gəmi və yaxtalarda enerji təmin etmək, eyni zamanda dənizdə naviqasiya sistemləri üçün güc mənbəyi olaraq istifadə edilə bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, belə sahələrdən biri də nəqliyyat sahəsidir. Bildiyimiz kimi nəqliyyat vasitələri havanı ən çox çirkləndirən vasitələrdən biridir. Buna görə də elektrikli nəqliyyat vasitələrindən istifadə bu çirklənmənin qarşısını alır. Elektrikli nəqliyyat vasitələri günəş enerjisi ilə şarj oluna bilər. Bu da fosil yanacaqların istifadəsini azaldaraq daha çevik və çevrəyə dost bir nəqliyyat tərzi təmin edir. Nəqliyyat sektorunda günəş enerjisi ilə işləyən gəmilər, təyyarələr, qatarlar, avtobuslar, maşınlar mövcuddur. Günəş enerjisi kimi bərpa olunan enerjilər daha davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz dünyaya keçid məqsədilə avtomobil ssənayesində aparıcı rol oynayır. Günəş enerjisindən istifadə etməklə hərəkət edən nəqliyyat vasitələrindən bir də günəş avtomobilləridir. Günəş avtomobili bərpa olunmayan enerji mənbələrinə qənaət etmək üçün bir addımdır. Günəş enerjisi ilə işləyən avtomobilərin əsas prinsipi günəş panelindən doldurulan və sonra akkumulyatorda yığılan enerjidən istifadə etməkdir. Bu avtomobillər adətən enerjini günəşdən alsa da, bəzi modellər əlavə olaraq batareyalardan da istifadə edirlər və bu batareyalar günəş enerjisi vasitəsi ilə yenidən doldurula bilir. Son illərdə günəş avtomobilləri davamlı hərəkətlilik üçün çirkləndirici olmayan, səmərəli alternativlər təklif etməklə sənayenin böyük investisiyalarından birinə çevrilmişdir. Bu avtomobillər iki növə ayrılır:

Günəş enerjili elektrikli avtomobillər. Bu avtomobillər, üstü açıq günəş panelləri ilə əhatə olunmuşdur. Bu panellər, günəş işığından enerji qazanaraq elektrik enerjisini yaradır. Günəş panelləri günəş avtomobillərinin vacib hissəsidir. Bu günəş avtomobillərində istifadə olunan panellər monokristal və elastik olur və avtomobilin üstünə və ya kapota asanlıqla quraşdırıla bilir. Bu panellər günəşdən enerji toplayaraq onu istifadə edilə bilən elektrik enerjisinə çevirir, sonra bu enerjini akkumulyatorda saxlayır, lazım olduqda mühərrikə verir. Daha sonra bu enerji avtomobilin batareyalarında saxlanılır və istifadə olunur. Bu tip avtomobillər əsasən qısa məsafəli səyahətlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Günəş enerjili hibrid maşınlar. Bu növ maşınlar, hibrid mühərriklə əhatə olunmuşdur. Hibrid maşınlar həm yanacaq, həm də elektrik enerjisi ilə işləyə bilər. Günəş panelləri elektrik enerjisi yaratmaq üçün yanacaq ilə birlikdə işləyərək batareyaları şarj edir. Bu sürücülərin yanacaq xərclərini azaltmaq üçün effektiv bir yoldur.

Günəş avtomobillərinin mümkün üstünlükləri:

- Günəş enerjisindən istifadə etməklə günəş avtomobilləri bütövlükdə qalıq yanacaqların istifadəsini azaltmağa və real dayanıqlı hərəkətliliyə doğru irəliləməyə imkan verir.
- Günəş panelləri olan avtomobillər atmosferə karbon qazı kimi çirkləndirici emissiyalar yaratmır, buna görə də onlar iqlim dəyişikliyini azaltmaq və havanın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün əla alternativdir.
- Elektrik mühərrikinə sahib olduqları üçün günəş avtomobilləri tez dayanma və işə düşməsi ilə şəhər ərazilərində səyahət etmək üçün gözəl alternativdir.
- Hazırda günəş avtomobilləri adi avtomobillərdən baha başa gəlsə də, ilkin investisiyadan sonra çəni benzin və ya dizellə doldurmağa pul xərcləməyə ehtiyac yoxdur.
- Günəş enerjisi ilə işləyən avtomobillərin digər əsas üstünlüyü adi avtomobillərlə müqayisədə daha az texniki xidmət tələb etməsidir və onun üçün istifadə olunan fotovoltaik panellərin faydalı ömrü təxminən 30 ildir.

Günəş avtomobillərinin əməliyyat sistemi və hərəkət mexanizmi elektromobillərinkinə çox oxşardır. Bu avtomobillər günəş işığını elektrik enerjisinə çevirə bilən fotovoltaik günəş panelləri ilə təchiz olunub. Bu tip günəş paneli fotovoltaik hüceyrələrdən ibarətdir ki, onlar günəş radiasiyasını qəbul edərkən ionlaşırlar və qarşılıqlı əlaqədə olduqdan sonra mühərriki gücləndirən və ya batareyada saxlanılan elektrik enerjisi istehsal edən elektronları buraxırlar. Elektrik statora və mühərrikin içərisindəki sarımlara çatdıqda, statorda rotoru döndərən bir maqnit sahəsi yaradır, bu da öz növbəsində sabit bir maqnit sahəsinə malikdir. Sonra bu kinetik enerjini avtomobili hərəkətə gətirmək üçün təkərlərə ötürməkdən məsuldur. Günəş enerjisi ilə işləyən nəqliyyat vasitəsi hazırlayarkən diqqət edilməli olan əsas məqam günəş panelinin quraşdırılmasıdır. Panel elə quraşdırılmalıdır ki, maksimum günəş şüalarını qəbul etsin və maksimum səmərəliliyi təmin etsin. Günəş avtomobilinin mexaniiki hissəsini əsas 4 komponent təşkil edir ki, bunlar sükan, asma, əyləclər və təkərlərdir. İstifadə olunan asma istfadəçiyə sabit sürmə imkanı vermək və avtomobil və panelləri qəfil zərbələrdən qorumaq üçün istifadə olunur. Səyahət zamanı avtomobilin təhlükəsizlik xüsusiyyətlərini təmin etmək üçün adi avtomobillərdə olduğu kimi barabanlı əyləc sistemi istifadə olunur. Təkər seçimi günəş avtomobilinin mövcud enerji ilə nə qədər məsafə qət edə biləcəyini müəyyən edən yuvarlanma müqavimətindən asılıdır. Daha qalın təkərlər daha yüksək yuvarlanma müqavimətinə malik olduğundan, daha nazik, lakin güclü təkərlər seçilir.

Avtomobillərin hər il yanacaqlara milyardlarla vəsait xərcləmədən, onların yanmasının geridə qoyduğu təbii təhlükələrlə mübarizə aparmadan işləməsi, həqiqətən də, həm iqtisadi, həm də ekoloji cəhətdən hər bir dövlətin marağındadır. Məhz buna görə də, günəş enerjisi ilə işləyən avtomobillər avtomobil sənayesinin gələcəyidir. Bu avtomobillər ətraf mühitlə bağlı bir çox problemi həll etməklə bərabər yanacaqlardan asılılığı azaldır, avtomobillərin "pulsuz" enerji ilə hərəkət etməsini və texniki xərclərin azalmasını təmin edir. Bu gün dünyada, o cümlədən ölkəmizdə bu nəqliyyat vasitələrinin məhdud istifadəsi mövzumuzu daha aktual edir. Bu sahədə araşdırmaların aparılması günəs enerjisindən istifadə edən avtomobillərin ölkəmizdə istifadəsi üçün də şərait yaradır. Araşdırmamızın nəticəsi onu deməyə imkan verir ki, bu gün bu avtomobillərin Azərbaycanda da istifadəsi sənaye və ekologiya sahələrində mühüm çevriliş hesab oluna bilər. Bütün bu müsbət xüsusiyyətlərinə görə, təbii enerji mənbələri ilə enerji əldə edən nəqliyyatların Azərbaycanda istifadəsi ölkəmizin növbəti illərdə inkişafı üçün zəruri addımlardan biri hesab olunur. Məqsədimiz, məhz təbii enerji vasitəsi ilə, başda Azərbaycan olmaqla, bütün dünyanı ekolojii problemlərdən xilas etmək və dünyamızı qorumaqdır.

ELEKTRİK ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ ELEKTRİK ENERJİSİ İTKİLƏRİNİN AZALDILMASI

Məmmədova S.Ş.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Sevda.mdv@gmail.com

Elektrik stansiyalarında istehsal olunan enerjinin elektrik şəbəkələrində çevrilməsi və ötürülməsi zamanı itkilər yarana bilir. Bu iktilərin bir neçə səbəbi vardır:
Ötürücülərdə müqavimət: Ötürücülərdən elektrik xərəyanı keçərkən bu müqavimət elektrik enerjisinin bir hissəsinin istiliyə çevrilməsinə səbəb olur və enerji itkisi baş verir.
- Transformator itkiləri: Transformatorun sarğılarındakı müqavimət və nüvə itkiləri səbəbindən enerji itkiləri yaranır.

- Tac boşalması: Yüksək gərginlikli hava veriliş xətlərini əhatə edən hava ionlaşa bilər və bu zaman tac boşalması hadisəsi baş verir. Nəticədə enerjinin işıq və istilik şəklində yayılması ilə enerji itkisinə səbəb olur.
- Eddy cərəyanları: Transformator və digər maqnit əlaqəli cihzalarda dəyişən maqnit sahələr yaxınlıqdakı keçirici maddələrdə cərəyanlaşmaya səbəb olur. Bu Eddy cərəyanları təsirə məruz qalan sahələrdə istilik olaraq enerji itkisinə səbəb olur.
- Qəzalar və sızmalar: Qısaqapanma və ya torpaqlanma qəzaları ani cərəyan artımlarına və enerji itkilərinə səbəb olur. Oxşar şəkildə sistemdəki sızmalar da enerji itkilərinə səbəb ola bilir.
- Düzgün seçilməyən izolyasiya: İzolyasiya cərəyan axımının qarşısının almaq, kabeli iqlim təsirlərindən qorumaq və etibarlı ötürmə üçün istifadə olunur. Əgər izolyasiya düzgün seçilməyibsə və ya qəzalıdırsan izolyasiyanın deşilməsi nəticəsində cərəyan sızmasına və əlavə itkilərə səbəb olur.
- Qeyri-balans yüklər: Yük tələbi dəyişkən olduqda və ya şəbəkədə qeyri bərabər bir şəkildə paylandıqda enerji paylanmasında keyfiyyətsizliyə və artan itkilərə səbəb olur.
- Ətraf-mühit faktorları: İstilik, nəm, şaxta kimi hava şəraiti elektrik avadanlığının səmərəliliyinə təsir edə bilər və enerji itkilərinin artmasına səbəb olur.

İtkilər müxtəlif meyarlara əsasən tərkib hissələrinə ayrıla bilər: xarakterinə görə: sabit və dəyişən, gərginlik sinifləri üzrə, element qrupları üzrə, istehsalat bölmələri üzrə və s. Elektrik enerjisi itkilərinin strukturunun tərkibinə hava xətləri, güc transformatorları və avtotransformatorlardakı yük itkiləri; transformatorların və avtotransformatorların yüksüz işləmə itkiləri; hava xətlərindəki tac itkiləri; yarımstansiyaların xüsusi sərfiyyatı üçün elektrik enerjisi sərfi; kondensator batareyalarında, sinxron kompensatorlarda, SK rejimində işləyən generatorlarda, statik tiristorlu kompensatorlarda (STK), kompensasiya qurğularında elektrik enerjisi sərfi; yarımstansiyaların reaktorlarındakı itkilər; cərəyan və gərginlik ölçü transformatorlarında və onların ikinci tərəf dövrələrindəki, o cümlədən, elektrik enerjisi sayğaclarındakı itkilər daxildir.

Elektrik enerjisi itkilərinin təhlili aşağıdakı məqsədlərlə yerinə yetirilir: texniki itkilərin artıq olduğu zonaların və konkret elementlərin aşkar edilməsi; kommersiya itkilərinin artıq olduğu 6-35 kV fiderlərin və 0.4 kV xətlərin aşkar edilməsi; parametrlərin müxtəlif qiymətlərində və ya normativ xarakteristikalara görə müqayisəli hesabatlar əsasında şəbəkəyə daxil olan və şəbəkədən buraxılan elektrik enerjisinin əsas parametrlərinin texniki itkilərə təsirinin qiymətləndirilməsi; müxtəlif xidmətlər və enerjitəchizat təşkilatlarının bölmələri üçün itkilərin azaldılması üzrə göstəricilərin təyin edilməsi.

Texniki itkilərin artıq olduğu zonaları və konkret elementləri itkilərin hesablanması və onların strukturunun təyin edilməsi ilə aşkar edirlər. Birinci yaxınlaşmada yük itkilərinin mənbəyi kimi cərəyan sıxlığının 1 A/mm^2-dan çox olduğu xətləri, yüksüz işləmə itkilərinin mənbəyi kimi bir transformatorlu yarımstansiyalarda maksimal yük rejimində 50%-dən, iki transformatorlu yarımstansiyalarda isə 50%-dən az yüklənmiş transformatorlar seçilir.

Müasir energetik sistemlərdə elektrik enerjisi itkilərini azaltmağının bir çox sayda metodları vardır. Bunlara nəzər salaq.

Səmərələliyi yüksək avadanlıqlardan istifadə etmək: Yüksək enerji səmərəliliyinə sahib avadanlıqlardan istifadə etmək ümumi elektrik enerjisi sərfiyyatını azaldır, elektrik şəbəkəsinə düşən yükün də azalmasına imkan verir.

Elektrik kabellərini və veriliş xətlərini düzgün izolyasiya etmək: Düzgün izolyasiya istilik yayılması yolu ilə elektrik enerjsi itkilərini minimuma endirir. Beləliklə daha çox elektrik enerjisnin artıq itkiyə yol verilmədən uzaq məsafəyə ötürülə bilir.

Gərginlik səviyyələrinin optimallaşdırılması: Gərginlik səviyyəsinin optimallaşdırılması, ötürmə və paylanma prosesində müqavimət itkilərini azaldır və elektrik enerjisinin effektivliyi artır.

Güc əmsalını artırmaq: Güc əmsalının artırılması, reaktiv gücü ən aşağı qiymətə qədər azaldaraq sistemlərinin səmərəliliyinin artırır ve paylayıcı şəbəkələrdə itkiləri azaldır.

Təmir qrafikinə uyğun olaraq mütəmadi texniki xidmətin göstərilməsi: Elektrik avadanlığının düzgün istismarı və qrafikə uyğun olaraq texniki baxışdan keçirilməsi, sıradan çıxan, paslanmış, dağılmış hissələrin təmir olunub və ya yenisi ilə əvəz edilməsi avadanlığın istismar müddətini artımaqla yanaşı həmçinin itkilərin yaranmasının da qarşısını alır.

Ötürmə məsafələrini azaltmak: Güc mənbələrini elektrik enerjisinin istifadə sahələrinə yaxın ərazilərdə tikilməsi daha məqsədəuyğundur.Belə ki, uzaq məsafələrdəki ötürmə itkiləri azalır və ümumi enerji keyfiyyəti artır.

Smart Grid texnologiyası: Ağıllı şəbəkə texnologiyası elektrik paylanmasını daimi olaraq izləmək və idarə etmək imkanı yaradır. Elektrik enerjisi, güc axımını daha yaxşı idarə etməyə və itkiləri azaltmaöa imkan verir.

Yük balanslaşdırma və tələb metodu: Effektiv yük balanslaşdırılması maksimum yük tələbatı zamanı pik nöqtələri azaldaraq şəbəkəyə olan tələbatı azaldır və nəticədə yüksək tələbatla əlaqəli olan enerji itkiləri də azalır.

ELEKTRİK YÜKLƏRİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASININ MÜASİR ÜSULLARININ ANALİZİ

Nağıyev C.S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
cemilnagiyev54@gmail.com

Enerjisistemin normal qərarlaşmış, qəza və qəzadansonrakı rejimlərinin operativ idarə edilməsi məsələlərinin həllində sistemin elektrik yüklərinin proqnozlaşdırılması elektroenergetikada aktual və vacib tədqiqat sahələrindən biridir. Sistemin elektrik yüklərinin proqnozlaşdırılmasının dəqiqliyi bu problemin həllində əhəmiyyətli rola malikdir və enerjisistemin iş rejimlərinin cari planlaşdırılması və operativ idarə olunması ilə əlaqədar spektr məsələlərin praktik həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, proqnozlaşdırma əsasında sisteminin cari və rasional rejimləri hesablanır, bu rejimləin etibarlılığı, effektliliyi, elektrik enerjisinin keyfiyyət göstəriciləri bütün iyerarxik səviyyələrdə qiymətləndirilir, intellektual avtomatik idarəetmə sistemlərinin sazlanma parametrləri təyin olunur, sazlanır. Elektrik yüklərinin proqnozunun dəqiqliyi eyni zamanda generasiya avadanlıqlarının effektiv və qənaətli yüklənməsinə, elektrik şəbələrində gücün təbii rasional paylanmasında, uyğun olaraq isə son nəticədə elektrik enerjisinin dəyərinə təsir edir.

Məlumdur ki, elektrik yüklərinin proqnozlaşdırılması müxtəlif zaman diapazonlarında və kəsiklərində aparılır. Belə ki, məsələn, zaman kəsiyinə görə proqnozlaşdırma diapazonları aşağıdakı formada təsnifləşdirilir: cari sutka hədlərində aparılan proqnozlaşdırma olan operativ proqnoz; bir sutka əvvəl zaman kəsiyi üçün aparılan həftə, ay üzrə olan qısamüddətli proqnozlaşdırma; ay, rüb, il zaman kəsiyində olan uzunmüddətli proqnozlaşdırma. Qeyd etmək lazımdır ki, zaman periodlarına başqa variantlarda da baxılır: çox qısamüddətli proqnoz (bir neçə saniyədən saata qədər); qısamüddətli proqnoz (bir saatdan həftə müddətinə qədər); ortamüddətli proqnoz (həftədən il müddətinə qədər); uzunmüddətli proqnoz (bir ildən 20 il müddətinə qədər). B'zi hallarda yalnız iki zaman intervallı proqnozlaşmaya baxılır. Sutkadan həftəyə qədər zaman intervalında qısamüddətli proqnozlaşdırma, bir aydan ilə qədər zaman kəsiyində qısamüddətli proqnozlaşdırma, bir aydan ilə qədər zaman diapazonunda uzunmüddətli proqnozlaşdırma məsələləri həll edilmişdir. Göründüyü kimi, hələlik proqnozlaşdırmanın zaman qradasiyalarının dəqiq təsnifatı hələlik tam veriilməmişdir.

Enerjisistemin müasir inkişaf mərhələlərində və dövrlərində onun elektrik yüklərinin proqnozlaşdırılmasının müxtəlif və çoxsaylı üsul və alqoritmləri, riyazi modelləri mövcuddur. Ənənəvi olaraq proqnozlaşdırma modellərini şərti olaraq statistik reqressiya modellərinə və zaman sıraları əsaslı modellərə bölürlər. Bura eyni zamanda sürüşən ortalı avtoreqressiya proqnoz modellərinin müxtəlif modifikasiyalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu modellər bir və ya iki addım irəli istənilən zaman diapazonu üçün proqnozlaşdırmada müvəffəqiyyətlə tətbiq oluna bilir. Lakin qeyd olunan modellərin dəqiqliyi nisbətən aşağı olduğundan operativ idarəetmə məsələlərində tam rasional həllərin tapılmasında müəyyən çətinliklər yaradır. Odur ki, daha mükəmməl proqnozlaşdırma həllərinin işlənməsi və tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Son illərdə yeni riyazi-informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə soft kompyüting paradiqmalarına daxil olan qeyri-ənənəvi üsullara əsaslanan müasir proqnozlaşdırma modelləri, başqa sözlə, süni neyron şəbəkələrinə əsaslanan proqnozlaşdırma üsul və alqoritmləri daha mütərəqqi xarakter daşıyır. Süni neyron şəbəkələrə əsaslanan proqnozlaşdırma modellərinin üstünlüyü ondadır ki, tədqiqat obyektinin riyazi modelinin qurulması tələb olunmur, giriş informasiya tam olmadıqda belə model işləmə qabiliyyətini saxlayır. Qeyd olunan bu üsullar maneələrə dayanıqlıdır, tolerantlığa və proqnozlaşdırmanın yüksək sürətinə malikdirlər.

İşdə elektroenergetika sisteminin elektrik yüklərinin proqnozlaşdırılması məsələsinin həllinə süni neyron şəbəkələrinin tətbiqi ilə baxılıb və alınan nəticələr enerjisistemin müxtəlif qərarlaşmış və qərarlaşmamış rejimlərinin idarə olunmasında müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər.

ELEQAZ AÇARININ ƏSAS XASSƏLƏRİ

Nəsibova G. A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
gnesibova2@std.beu.edu.az

Eleqaz açarları inert qazdan isifadə edərək enerji sistemindən fərdi sxemləri və ya elektrik avadanlıqlarını tez işə salmaq və söndürmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Eleqaz qoxusuz,alışmayan və normal şəraitdə toksik olmayan inert qazdır.1000 c-dən yuxarı temperaturla eleqaz yüksək zəhərli qaz S2F 10 daxil olmaqla, tərkib qazlarına parçalanır.Lakin temperatur azaldıqca çürümə məhsulları qövs söndükdən sonra yenidən birləşir.Elektrik gücünə görə eleqaz vakuumdan daha yaxşı xüsusiyyətlərə malikdir və iz-
olyasiya materialı və qövs söndürmə mühiti kimi istifadə olunur.Bu, elektrik avadanlıqlarını daha yığcam şəkildə ölçməyə imkan verir.Eleqaz sabit molekulyar tərkibinə görə dünyada təhlükəli qızdırılan qazlardan biridir. Eleqaz (SF6-altı flüorlu kükürd) sıxlığı havanın sıxlığından 5 dəfə çox olan inert qazdır.SF6 qazının elektrik gücü hava gücündən 2-3 dəfə yüksəkdir.0,2 MPa təzyiqində SF6 qazının elektrik gücü yağın gücü ilə müqayisə edilə bilər.

SF6 qazında,atmosfer təzyiqində,eyni şəraitdə havada söndürülən cərəyandan 100 dəfə yüksək cərəyanla bir qövs söndürülə bilər.SF6 qazının qövsü söndürmək qabiliyyəti onun elektronlarla güclü yaxınlığı əsnasında izah olunur. Qaz molekulları qövs sütununun elektronlarını tutur və nisbətən sabit mənfi ion-d lar əmələ gətirir. Elektron itkisi qövsü qeyri-sabit edir və asanlıqla sönür.SF6 axınına, yəni qaz partlayışı zamanı qövs sütunundan elektronların udulması daha da intensiv şəkildə baş verir. Onlar: 435,110,220, 330 KV gərginlikdə istehsal olunur.Belə açarların təmas sistemi 0,30 MPa-lıq bir eleqaz ilə doldurulmuş, hermetik şəkildə bağlanmış korpusun içərisinə yerləşdirilən daxili ferrit maqnitləri olan daşınan və sabit kontaktlardan ibarətdir. Kontaktlar qırıldıqda yaranan qövs cərəyanının feromaqnitlərin maqnit sahəsi ilə qarşılıqlı təsir nəticəsində fırlanır.Bu vəziyyətdə qövsün söndürülməsi baş verir.

Eleqaz – SF6 təsirsiz qazlara aid olunur. Onun sıxlığı havanın nəzərən 5 dəfə çoxdur elektrik möhkəmliyi isə 2-3 dəfə çoxdu. 0,2 MPa eleqazın elektrik möhkəmliyi transformator yağının möhkəmliyinə bərabər olur. Atmosfer təzyiqində eleqazda söndürülən qövsün cərəyanından 100 dəfə çoxdur. Qövsü bu cür söndürmə qabiliyyəti onun kimyəvi xüsusiyyətilə əlaqədardır. Qövsün sütunundakı elektronlar eleqazın molekulu tərəfindən asanlıqla zəbt olunaraq, nisbətən hərəkətsiz mənfi ionlara çevrilirlər. Qövs sütununda elektronlar bucür sorularaq qövsü dayanıqsız vəziyyətə çevirir və onun asanlıqla sönməsinə səbəb olugətirib çıxarır. Qövsə doğru istiqamətlənmiş eleqazın bucur axını zamanı elektronların sürətlə zəbt olma prosesi sürətlənir və qövs asanlıqla sönür.

Şəkil. Eleqaz açarın ümumi qörünüşü

Ətraf mühitin temperaturunun və atmosfer təzyiqinin normal qiymətlərində eleqaz, qaz halında olur. Bu zaman olun rəngi və iyisi olmur, o yanmır və zəhərsizdir. Eleqaz 2500 ^{o}C temperatura qədər kimyəvi cəhətdən aktiv olmayaraq metala, polimer materiallardan hazırlanmış izolyasiyaya və rezinə qarşı aqressiv deyil.

Eleqaz köhnəlmədiyindən və onun yaranmış qövsün təsirindən minimum parçalanması baş versə belə o, asanlıqla açarda elektrik möhkəmliyinin tez bərpa olmasını təmin edir.

Eleqaz köhnəlmir. Və o yaranmış qövsün təsirindən minimum parçalansa belə, açarda asanlıqla tez bir zamanda elektrik möhkəmliyini bərpa edir.

ELEKTRİK ENERJİSİ SİSTEMLƏRİNDƏ ELEKTRİK ENERJİ İTKİLƏRİN AZALDILMASI PROBLEMLƏRİ

Nəsirli V.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti.
vaqif22052002@gmail.com

Elektrik enerji itkilərinin hesablanması, planlaşdırılması və elektrik enerjisi sistemlərində bu itkilərin azaldılması problemləri olduqca aktualdır. Buna görə elektrik enerji itkilərinin qiymətləndirilməsi, proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasının effektiv üsullarının axtarışı üzrə tədqiqatlara böyük maraq var.

Hal-hazırda mühəndislik təcrübəsində elektrik enerji itkilərinin təyini üçün determinə olunmuş hesablama və ehtimal-statistik analizi üsulları tətbiq edilir. Determinə olunmuş hesablama, sxem parametrlərinin və yükün verilmiş qiymətlərində şəbəkənin elektrik hesablamalarına baxır. Ehtimal-statistik analizi üsulu isə şəbəkənin elektrik hesablamalarına baxmır. İtki, əsaslanmış statistik durğunluğun şəbəkənin ümumiləşmiş kəmiyyətlərindən asılılığı ilə təyin edilir.

Elektrik itkisinin hesablanması üçün bütün lazım olan informasiyaları, sürətin vaxtdan aslılığı ilə iki hissəyə ayırmaq olar: sxemlə və rejimlə. Birinci parametrlərə şəbəkə sxeminin elementlərinin parametrləri haqqında informasiya aiddir. İkinciyə isə rejim parametrləri informasiya aiddir. Şəbəkənin sxem parametrlərinə aid verilənlərin dəyişmə sürəti rejim parametrlərinə dair informasiyalarından hiss olunacaq dərəcədə azdır.

Rejim parametrləri haqqında informasiya, bir qayda olaraq bir gün ərzində nəzarət ölçüləri qeyd edilir, həm də yarımstansiyaların əksəriyyətində sutka ərzində bir dəfə qeyd edilir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, əldə olunmuş informasiya aşağıdakı səbəblərə görə yarımçıq və qeyri-dəqiqdir: Aparılmış ölçülər müəyyən xətalar verir; Ölçülər yarımstansiyalarda eyni vaxtda aparılmır.

Bununla əlaqədar olaraq elektrik enerji itkisinin hesabatını dörd komponentə bölmək olar ki, bunlardan yalnız ikisini (elektrik enerjisinin elektrik şəbəkələri üzrə ötürülməsinin xərci və həmin elektrik şəbəkəsinin özünə lazım olan elektrik enerji xərci) dəqiq təyin etmək olar. Üçüncü komponent (qeydə alınmamış elektrik enerjisi) ehtimal üsulu ilə təyin olunur. Dördüncü komponent isə (elektrik enerjisinin komersiya baxımından itkisi) riyazi təsvir baxımından heç bir hesabata sığmır.

İnformasiyanın çatışmazlığı və elektrik enerjisinin itkilərinin tərkibinin təyin olunmasının mürəkkəbliyi elə üsulları tətbiq etməyə məcbur edir ki, bu üsullarda informasiyanın yoxluğu hesabatın nəticəsinə az təsir etmiş olsun. Belə üsullardan biri reqressiya analizi üsuludur ki, mövcud vəziyyətdə geniş tətbiq edilir. Elektrik enerji itkisi (E.E.İ.) dəqiq olmayan və intervalla verildiyi halda bu üsulun tətbiqini çətinləşdirir.

Belə hallarda qeyri-səlis reqressiya analizi üsulu öz aktuallığını qoruyub saxlayır və buna dissertasiya işində geniş baxılır. Qeyri-səlis yaxınlaşma sistemlərin qeyri-səlis təsviri ilə izah olunur və qeyri-səlis çoxluqların tətbiqinə gətirib çıxarır. Bundan əlavə, qeyri-səlislik dərəcəsinin dəyişməsi sistemlərinin qeyri-müəyyənliyi deməkdir (məsələn, elektrik enerji itkisinin komersiya baxımından azalıb və ya çoxalması).

Qeyri-səlis reqressiya üsulu o hal üçün nəzərdə tutulub ki, öyrəndiyimiz kəmiyyət haqqında naməlum informasiya mənsubluğu şəklində göstərilmiş funksiya qeyri-səlis informasiya və bütöv determinə olunmuş informasiya kimi götürülmüş olsun. Həmçinin, interval verilənlər onların istifadə dərəcəsini genişləndirir. Qeyri-səlis məntiq, standart klassik məntiqin və ehtimal nəzəriyyəsinin prinsip etibarı ilə birləşməsidir və mahiyyətcə fərqli qeyri-müəyyənlik dərəcəsini nəzərə ala bilir. İşin praktiki tərəfini fikirləşsək qeyri-səlis məntiq, indiki adi yanaşma tərzinin qeyri-dürüst nəticələrindən fərqli olaraq, süni intelekt yaradılması sahəsində xüsusilə əhəmiyyətlidir. O halda ki, insan təcrübəsi mühümdür (məsələn, süni intelekt sistemləri yaradarkən) A.Zadəyə görə bu və ya başqa qeyri-dəqiq termləri adətən asan ifadə etmək olur. Qeyri-səlis məntiq tərəfdarları sübut edirlər ki, ənənəvi üsulla yaradılan, çox da çətin olmayan proqram az həcmdə yer tutur.

Qeyri- səlis reqressiya analiz üsullarının tətbiqinin məqsədyönlü oblastı qoyulmuşdur: qidalandırıcı elektrik şəbəkələrində yüksək və alçaq gərginlikli paylayıcı şəbəkələrdə elektrik enerji itkilərinin proqnozlaşdırılması; qidalandırıcı elektrik şəbəkələrində yüksək və alçaq gərginlikli paylayıcı elektrik şəbəkələrində elektrik enerji itkilərinin planlaşdırılması; qidalandırıcı elektrik şəbəkələrində, həmçinin yüksək və alçaq gərginlikli paylayıcı şəbəkələrdə elektrik enerji itkilərinin retrospektiv analizi.

Göstərilmiş məsələlərdə elektrik enerji itkilərinin qeyri- səlis reqressiya analizinin tətbiqi elektrik sistemlərində proqnozlaşdırılan və yaxud planlaşdırılan kəmiyyətlərin elektrik enerji itkilərinin dəqiqliyinin artırılmasına imkan verəcək və bunun əsasında qəbul edilən qərarların effektivliyini və keyfiyyətini yüksəldəcək.

ENERJİ OBYEKTLƏRİNİN İFRAT GƏRGİNLİKLƏRDƏN MÜASİR MÜHAFİZƏ VASİTƏLƏRİ

Novruzova H.İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
hazarenovruzova@gmail.com

Müasir dövrdə enerji obyektlərinin ifrat gərginliklərdən mühafizəsi məsələsinə mütəmadi olaraq baxılır. Bununla əlaqədar olaraq, müasir mühafizə vasitələrinin işlənib hazırlanması lazım gəlir.

Elektrik avadanlığının normal iş rejimi zamanı onun izolyasiyası üçün yol verilən gərginlikdən yüksək olan bütün gərginliklər həmin avadanlıq üçün ifrat gərginlik (İG) adlanır. Belə ki, elektrik avadanlıqları üçün icazə verilən və onların uzun müddət etibarlı işləməsi üçün normal hesab olunan ən böyük işçi gərginlikdən : 3-20 kV-da 20 %; 35-220 kV-da 15 %, 330 kV-da 10 % və 500 kV-da 5% artıq olanı hesab olunur .

İfrat gərginlik elektrik dövrələrinin iş rejiminin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq elektromaqnit keçid proseslərinin əmələ gəlməsi və ya ildırım boşalması nəticəsində yaranır. Ən qısa müddətli ifrat gərginlik izolyasiyaya təsir edərkən onun izolyasiya xüsusiyyətlərini zəiflədir, bununla əlaqədar olaraq ifrat gərginlik məhdudlaşdırıcılarından istifadə edilir. İfrat gərginliklər yaranma səbəblərinə görə xarici və daxili ifrat gərginliklərə bölünür. Xarici ifrat gərginlik atmosferdə yaranan ildırım boşalmalarıdır. Daxili ifrat gərginlik şəbəkənin avadanlıqlarının induktiv və tutum müqavimətlərində toplanmış elektromaqnit enerjisinin, şəbəkədə qəza və yaxud əməliyyat çevrilmələri aparan zaman, onlar arasında mübadiləsi hesabına yaranır.

Mühafizə qurğularının əsas vəzifəsi xətdə və yaxud yarımstansiya avadanlıqlarında yaranan ifrat gərginlikdən mühafizədir. Qorunan avadanlıqlara mühafizə qurğuları paralel qoşulur. Yarımstansiya avadanlıqlarının hal-hazırda ifrat gərginlikdən mühafizəsi ventil boşaldıcıları ilə həyata keçirilir. Ventil boşaldıcılarının əsas elementi ümumi izolyasiya örtüyü daxilində üst-üstə ardıcıl birləşmiş çoxqatlı qığılcım aralıqlarından və işçi müqavimətdir. Ventil boşaldıcıları qeyri-xətti müqavimətdən – varistordan yığılmış bir qurğudur. İstifadə olunan ventil boşaldıcıları yarımstansiya avadanlıqlarını əsasən xarici ifrat gərginlikdən,və bəzəndə daxili ifrat gərginlikdən mühafizə edir.

İfrat gərginlikdən mühafizə vasitələrinin (İGM) ventil boşaldıcılarından önəmli bir fərqi ondan ibarətdir ki, İGM-lərdə hava (qığılcım) aralığı olmur. GM-lərin əsas elementləri qeyri-xətti müqavimətə malik olan qeyri-xətti xarakteristikalı disklərdən ibarətdir. Bu disklər əsasən sink oksidindən (ZnO) ibarətdir və ona bir az metal daxil etməklə xüsusi volt-amper xarakteristikasını almaq mümkündür. İGM-lər mühafizə edilən avadanlığa paralel qoşulmaq şərtilə fazla yer arasına qoşulur.

Qeyd edilən İGM-lər normal rejimdə birbaşa gərginlik altına qoşulur, çünki bu qurğularda qığılcım aralığı yoxdur. İşçi gərginliyin təsirindən İGM-dən keçən cərəyan 1mA həddini aşmır və özü də həm aktiv həm də tutum cərəyanlarından ibarətdir. İGM-lərin iş xüsusiyyətləri işçi gərginlikdən asılı olmayaraq eynidir. Varistor qövsə davamlı şüşə-plastik materialından hazırlanmış örtüyün içində yerləşdirilir. Varistor qövsə davamlı izolyasiya ilə örtülür. Elə bu səbəbdən də onun qəlpələrə parçalanma təhlükəsi yoxdur. Varistorlar üst hissəsində yerləşdirilmiş xüsusi yaylar vasitəsilə korroziyaya davamlı materiallardan hazırlanmış bir sonluğu vasitəsilə fazaya, digər sonluğu vasitəsi ilə torpaqlayıcı qurğulara birləşdirilir.

Qorunan qurğunu ildırım vurmasından mühafizə etmək üçün istifadə edilən quruluşa ildırım ötürən deyilir. İldırımötürən-bütün ildırım boşalmalarını qəbul edən metal qəbuledicidən və ildırım cəryanlarını keçirən yerləbirləşdiricidən ibarətdir. İldırımötürən elə yerləşdirilməlidir ki, ondan obyektə əks boşalma yaranmasın.

Çubuqlu ildırımötürənlər isə paylayıcı quruluşların bina və konstruksiyalarında bərkidilməsi üçün boru şəklində hazırlanır. Çubuqlu ildırımötürənlər şam ağacından düzəldilib,dayaqlarda bərkidilir. Çubuqlu ildırımötürən 10-15 Om müqavimətdən çox olmayan yerlə birləşdiricisi olmalıdır. Troslu ildırım ötürən isə polad məftil şəklində hazırlanır və hava xətlərinin üstündə trass boyu çəkilir. İldırımötürənlərin mühafizə təsiri ildırımdan qorunan mühafizə zonasi ilə tapılır. Mühafizə zonasına daxil edilən hər bir qurğu ildırım vurmasından tamamilə qorunur.

SƏNAYEDƏ TERMAL GÜNƏŞ ENERJİ SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ

Novruzova S.M.
Azərbaycan Texniki Universiteti
Samranovruzova59@gmail.com

Termal günəş enerjisi sistemləri, müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq olunur və enerji təminatında önəmli bir rol oynayır.Bu sistemlərin geniş tətbiq sahələri:

Ev və İş Yerləri: Günəş su istiqlalı sistemlər ev və iş yerlərinin suyunun isidilməsi üçün ən yayılmış şəkildə istifadə olunan termal günəş enerjisi sistemləridir. Günəş kollektorları, günəş işığını qurşağa yönəldərək suyun isidilməsini təmin edir. Bu, suyun qaz və ya elektrik ilə isidilərək mənzil və ya iş yerlərinin isti su tələblərini qarşılayan sistemlərə alternativdir.

Sınay Tətbiq: Termal günəş enerjisi sistemləri, sınay sahədə də geniş istifadə olunur. Kimya, tekstil, qida kimi sahələrdə proses istilikləri üçün termal günəş enerjisi sistemlərindən istifadə edilir. Bu, sınay müəssisələrinin enerji ehtiyatlarını azaldır və isti su və proses istiliklərinin təminatına əlavə bir enerji mənbəyi kimi xidmət edir.

Tarım: Günəş enerjisi, tarım sahəsində də geniş tətbiq olunur. Sera istilik sistemləri, məhsul yetişməsini qış mövsümündə də davam etdirmək və məhsulların yetişməsini təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir mənbədir. Bu sistemlər, sera içində temperaturu tənzimləyərək məhsulların optimal şəkildə yetişməsini və verimliliyin artırılmasını təmin edir.

Bu tətbiq sahələri, termal günəş enerjisinin geniş yayılmasına və alternativ enerji istifadəsinin artırılmasına kömək edir. Bu sistemlər, enerji təhlükəsizliyini artıraraq maliyyə məsələlərinə də kömək edir və çevrəni müdafiə edir.

İqlimləndirmə: Günəş enerjisi, iqlimləndirmə sistemlərində də istifadə olunur. Günəş kollektorlar ilə isidilmiş su və ya hava, ev və iş yeri içində optimal temperaturun təmin edilməsinə kömək edir.

Sualtı İsti Su Mənbələri: Günəş enerjisi, sualtı isti su mənbələri kimi sualtı mühəndisliyi tətbiqində də istifadə olunur. Bu sistemlər, mərkəzləşdirilmiş günəş işığı vasitəsilə suyun isidilməsi və ya məkanların isti məkanlara çevrilməsi üçün istifadə olunur

Yüngül Enerji İstehsalı: Termal günəş enerjisi, yüngül enerji istehsalı üçün də istifadə olunur. Bu, buxarladıcılar və günəş buxarladıcılar vasitəsilə günəş enerjisinin yüngül enerji formalarına çevrilməsi məqsədi ilə istifadə edilir. Bu sistemlər, elektrik enerjisi, buxar və ya sənaye istilik təmin etmək üçün müxtəlif tətbiq sahələrində işləyir.

Su Arındırma: Termal günəş enerjisi, su arındırma proseslərində də istifadə olunur. Günəş enerjisi ilə isidilmiş su, suyun arıındırılması üçün proseslərə qulluq edir və suyun təmizlənmə proseslərini enerji effektiv və sürətli hala gətirir.

Günəş İstilik Sistemləri: Termal günəş enerjisi sistemləri, quruducu və ya isti hava təminatı üçün də istifadə olunur. Bu sistemlər, günəş enerjisinin istidilməsindən istifadə edərək iç məkanlarda istilik təmin edir və xarici hava şəraiti qarşısında qoruyur.

Yüngül Su Təmizləmə: Günəş enerjisi, yüngül su təmizləmə sistemlərində tətbiq olunur. Bu sistemlər, suyun yüngül formalarını enerji effektiv və təmiz şəkildə təmizləmək üçün günəş enerjisinin istifadəsindən istifadə edir.

Hava Kondisionerləri: Termal günəş enerjisi, hava kondisionerləri üçün də istifadə olunur. Günəş enerjisi ilə isidilmiş su və ya hava, iç məkanları isti və ya soyuq etmək üçün istifadə olunur.

Sanitasiya: Günəş enerjisi, sanitasiya sistemlərində də tətbiq olunur. Günəş enerjisi ilə isidilmiş su, sanitasiya proseslərində təmizlik və dekontaminasiya üçün istifadə olunur.

Buzdolabları və Dondurucular: Termal günəş enerjisi, buzdolabları və dondurucuların işləməsində istifadə olunur. Günəş enerjisi ilə işləyən bu sistemlər, təsirli və çevik üsullarla tərəfdaşların enerji tələblərini qarşılayır.

Yüngül İsti Məkanlar: Günəş enerjisi, yüngül isti məkanlar üçün də istifadə olunur. Günəş kollektorları ilə isidilmiş su və ya hava, müəyyən məkanların isti məkanlara çevrilməsi üçün istifadə olunur, məsələn, isti hovuzlar..

Dənizçilik və Naviqasiya: Günəş enerjisi, dənizçilik və naviqasiyada da tətbiq olunur. Günəş panelləri ilə işləyən gəmilər və naviqasiya cihazları, elektrik enerjisi təmin etmək üçün günəş enerjisindən istifadə edir.

Səhra Çölündə İstilik: Günəş enerjisi, səhra çölündə istilik təmin etmək üçün də tətbiq olunur. Günəş kollektorları ilə isidilmiş su və ya hava, səhra çölündə yaşayan insanların və ya sahədə işləyən işcilərin istilik tələblərini qarşılamaq üçün istifadə olunur.

Termal Enerji Sistemləri: Termal günəş enerjisi sistemləri, termal enerji istehsalı üçün istifadə olunur. Bu sistemlər, su buxarladıcıları vasitəsi ilə güneş enerjisinin istifadə olunması ilə isti enerji istehsal etmək üçün istifadə olunur.

Su İcarəsi: Günəş enerjisi, su təminatı məqsədilə suyu yeraltı su qaynaqlarından qazanmaq üçün də tətbiq olunur. Günəş işığı vasitəsilə işləyən su qazandırma sistemləri, köhnə və ya kəndlərdə, habelə səhra mənzərələrində su icarəsi üçün istifadə olunur.

Yağış Su Toplama: Günəş enerjisi, yağış suyunun toplanması və işlənməsi üçün də istifadə olunur. Günəş enerjisi ilə işləyən pompalar və filtrlər, yağış suyunu yığıb qazandırmaq və təmizləmək üçün istifadə olunur.

Binaların İnşası: Termal günəş enerjisi, binaların inşasında istifadə edilən materiallarda da tətbiq olunur. Güneş işığı vasitəsilə isidilən və ya hava, beton və digər materialların prosesində işləyərək onların istilik emal etməsinə kömək edir və beləcə inşaat materiallarının cəlbedici mühit mənbəyi kimi funksiyon

Turizm: Günəş enerjisi, turizm sahəsində də geniş tətbiq olunur. Günəş enerjisi ilə işləyən otel və mənzillər, istilik, su təminatı və aydınlanma üçün güc mənbəyi kimi istifadə olunur, bu da turistlərə enerji effektiv və çevik xidmətlər təmin edir.

ENERGETİKA İDARƏETMƏSİNDƏ TERMAL GÜNƏŞ ENERJİSİ İLƏ TƏMİNATIN ƏHƏMİYYƏTİ

Novruzova S.M.
Azərbaycan Texniki Universiteti
Samranovruzova59@gmail.com

Mövzudakı əsas problem, energetika sektorunda termal günəş enerjisinin daha geniş yayılması və tətbiqi üçün infrastrukturun inkişafıdır. Bu infrastrukturun inkişafı maliyyələşmə, texnologiya tətbiqi, təşkilatçılıq və qanunvericilik sahələrində müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşır. Energetika sektorunda termal günəş enerjisinin geniş yayılması və tətbiqi üçün infrastrukturun inkişafı, effektiv maliyyələşmə modellərinin tətbiqi, texnologiya inkişafı, təşkilatçılıq standartlarının qabaqlanması və müvafiq qanunvericilik çərçivəsinin formalaşması ilə mümkündür. Bu addımlar, sürətli və inkişaf etmiş bir termal günəş enerjisi sektorunun formalaşmasına və bu texnologiyaların daha geniş yayılmasına kömək edəcəkdir.

Təşkilatçılıq və Təlimlər: Termal günəş enerjisi sektorunda işçilərin və mütəxəssislərin təlimi və təşkilatçılığı əhəmiyyətlidir. Mühəndislər, texniki işçilər və maliyyə ekspertləri üçün müvafiq təlimlər və sertifikat proqramları təşkil edilməlidir.

İnvestisiya və Maliyyələşmə: Termal günəş enerjisi layihələrinin inkişafı üçün daha çox investisiya və maliyyələşmə imkanları yaratılmalıdır. Maliyyə institutları və dövlət təşkilatları, bu texnologiyaların inkişafını dəstəkləmək üçün uyğun maliyyə alətləri və təşviqat tədbirləri təşkil etməlidir.

Təşvik Mənbələri və Təşkilatlar: Dövlət və beynəlxalq təşkilatlar, termal günəş enerjisi istifadəsini təşviq etmək üçün cəmiyyətlərə və fərdilərə maddi və mənəvi təşviqatlar təmin etməlidir. Bu, termal güneş enerjisi sistemlərinin quraşdırılması və istifadəsi üçün gəlir vergisi teşviqi, kredit vəsaitləri, və ya təşkilatların səfərbərlik etməsi və texniki dəstək proqramları kimi formada ola bilər.

Tədris və İqlim Dəyişikliyi Fərmanları: Dövlət və yerli qurumlar, termal günəş enerjisinin inkişafına dəstək olmaq üçün tədris və mədəniyyət fərmanları təşkil etməlidir. Bu, cəmiyyətdə daha çox ekoloji mədəniyyətin qurulmasına və yeniliklərin və dəyişikliklərin qəbul edilməsinə töhfə verir.

Regional Enerji İstifadəsi: Termal günəş enerjisi, bəzi bölgələrdə güclü bir potensiala malikdir və bu, əsasən qızılbaş ölkələri üçün mühüm bir fürsət yaradır. Az yağışlı və yüksək günəş gücü olan bölgələrdə, termal günəş enerjisi sistemləri böyük bir enerji istehsal potensialına sahibdir.

Texnoloji İnkişafı və Yenilik: Termal günəş enerjisi texnologiyalarında aparıcı inkişaf olmuşdur, bu da maliyyə ilə müqayisədə daha konkret və sürətli enerji həllərini təmin edir. Yeniliklər, verimliliyi artırır və maliyyə kütləsi üçün daha çox əlverişli hala gətirir

İstehsal Diversifikasiyası: Fosil yanacaqların yerinə termal günəş enerjisinin istifadəsi, enerji istehsalının diversifikasiyasına imkan verir. Bu, enerji təhlükəsizliyini artırır və enerji istehsalında mövqelərin çeşidini artırır.

İstifadə Kostları: Texnologiya inkişaf etdikcə və yenilənən infrastruktur qurulduqca, termal günəş enerjisi ilə enerji istehsalı üzrə istifadə xərcləri də azalır. Bu, uzun müddətdə enerji tələbini daha münasib və ekoloji olaraq sərfəli edir.Bütün bu məqamlar, energetika idarəetməsində termal günəş enerjisinin əhəmiyyətini və bu texnologiyaların sürətli şəkildə inkişaf edən enerji sektorunda daha geniş bir yer tutmasını vurğulayır. Bu, təmiz və daha müstəqil bir enerji gələcəyinə doğru addım atmağımıza kömək göstərir.

Artan Enerji Tələbi: Dünya əhalisinin və sənaye fəaliyyətlərinin artması ilə enerji tələbi daim artmaqdadır. Termal günəş enerjisi, bu artan enerji ehtiyacını qarşılaya bilər və təmiz və yenilənə bilən bir mənbə kimi mühüm rol oynaya bilər.

Ətraf mühit Üstünlüklər: Fosil yanacaqların istifadəsi, sera qazlarının buraxılmasına və iqlim dəyişikliyinə səbəb olur. Termal günəş enerjisi, karbon emissiyasını azaldaraq ətraf mühit təsirlərini minimuma endirər və davamlı enerji mənbəyi kimi özünü göstərir.

Enerji Təhlükəsizliyi: Fosil yanacaqların dəyişik siyasətlərlə məhdudlaşdırılması və qiymətlərinin dalğalanması enerji təhlükəsizliyini təhdid edir. Termal günəş enerjisi, bu təhlükəni azaldaraq özünü qeyri-asılı bir enerji mənbəsi kimi təsdiqləyir.

Araşdırma və İnkubasiya Mərkəzləri: İndiyə qədər araşdırma və inkişaf fəaliyyətləri, yeni termal günəş enerjisi texnologiyalarının inkişafını sürətləndirmək üçün əhəmiyyətli olmuşdur. Daha da mühüm olanı, bu texnologiyaların praktikada tətbiq edilməsi və sahədə fəal müəssisələrin yaranmasıdır. Araşdırma və inkubasiya mərkəzləri, innovativ fikirlərin ticarətə çevrilərək sənaye tətbiqini təmin edir və yeni sahələrin inkişafına töhfə verir.

Beynəlxalq Əməkdaşlıq və Təcrübə Paylaşımı: Beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlər arasında əməkdaşlıq, təcrübə və məlumat mübadiləsi, termal günəş enerjisi sahəsində fəaliyyət göstərən ölkələr üçün faydalıdır. Bu, texnologiya transferini və müştərilərinə təklif edilə biləcək daha sürətli və effektiv həlləri bərpa etməyə kömək edir.

ELEKTRİK XƏTLƏRİNİN YÜKBURAXMA QABİLİYYƏTİNİN ARTIRILMASI ÜSULLARI

Quliyeva C.S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
jvmliya1984@gmail.com

Keçmişə və həmçinin yaxın son illərə baxsaq, deyə bilərik ki, əhalinin artımı ilə elektrik enerjisinə tələbat da həmişə artmaqdadır.Yüksək gərginliklərin (YG) problemlərinin həlli böyük kapital qoyuluşları ilə bağlı olduğundan, elmi-texniki və tətbiq sahələrinə görə üstün yerlər tutur. Onların optimal və düzgün həlli həmişə aktual məsələ kimi qəbul edilir. Çox hallarda bu istiqamətlərdə elmi-texniki məsələlərlə yanaşı başqa problemlər də gündəmə çıxır. Məsələn, güclərin artımı və paylayıcı şəbəkələrin inkişaf şəraitlərində, mühafizənin düzgün qurulması üçün 6 (10)-35 kV-luq şəbəkələrin neytral rejimlərinin yenidən işlənməsi problemi meydana çıxmışdır. Bu isə, şəbəkə qurğu və aparatlarının iş rejiminin dəyişdirilməsi, 6 (10)-35 kV-luq minlərlə transformatorların yenidən layihələndirilməsi və istehsalı ilə bağlı bir məsələyə gəlir. Onlar isə istehsalat tələbatlı və həlli vacib olan Dövlət əhəmiyyətli texniki-iqtisadi məsələlərə çevrilir. Daha doğrusu elektrik veriliş xətləri elə dizayn olunmuşdur ki, onlar az yük ötürmək, buraxmaq üçün böyük elektrik enerjisi tələb edirlər. Belə ki, kabel veriliş xətlərinin yük ötürə bilmə, yükburaxma qabiliyyəti, bu

yükün hansı məsafədən ötürülməsi ilə bağlı olur. Hava veriliş xətləri isə, özlüyündə ötürə bildiyi yükə görə 3 növ şərtə, (məhdudiyyətə) sahibdir: Əgər var olan məsafə 80 km-dən azdırsa , bu halda istilik məhdudiyyəti(şərt) yaranır; Əgər məsafə uzunluğu 80 km- 320 km arasında olarsa , gərginliyin azalma şərti yaranar; Əgər var olan məsafə 320 km-dən daha çox olarsa , sabitlik şərti tətbiq olunur.

Ümumiyyətlə , yükburaxma qabiliyyətini artırmaq üçün açıq üsullardan biri də, yeni hava xəttinin çəkilməsi hesab olunur. Yeni hava xətlərinin çəkilməsi ilə də yeni olan yükburaxacaq elektrik xətlərində:

" Mənfi vizual təsirlər "; " Əmlak dəyəri itkisi "; " Sağlamlığa dəyəcək hər hansı mənfi təsirlər ". Bu kimi təsirlərin qarşısı alınır. Bu kimi bir sıra problem sayıla biləcək məsələlərin, öhdəsindən gəlməyin yolu da elektrik xətlərində gücü maksimum artırmaqdır. Deyə bilərik ki , mövcud olan enerji ötürmələrinin , həmçinin yükburaxma qabiliyyətinin artırılması üçün kabel elektrik veriliş xətlərinin gərginliyini də artırırlar. Və elektrik veriliş xəttinin işləmə gərginliyinin artmasına , bu andakı gərginliyin yüksəldilməsi səbəb olur. Yəni ki, bu gərginliyin yüksəldilməsi ilə olan dəyişiklik, özündə izolyasiya gərginlik səviyyəsi tələb edir. Bu tələbin səbəbi , dəyişikliyin yeni proses tələblərinə uyğunlaşmasıdır. Gərginliyin artırılması , potensial olaraq , daha çox yük, güc, enerji ötürməyə səbəb olur. Nəticə olaraq bununla da prosesi həyata keçirmək üçün yüksək xərclərə səbəb olur deyə bilərik.

Müasir dövrdə əsas məqsəd az xərclə daha çox elektrik enerjisini əldə etmək və elektrik itkisini ən optimal yolla minimuma endirməkdir. Bunun üçün yeni texnoloji avadanlıqlar, yüksək ixtisaslı, peşəkar kadrlar tələb olunur.

ELEKTRİK ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ ELEKTRİK ENERJİSİ İTKİLƏRİNİN YARANMASI VƏ HESABLANMASI

Rəsulzadə R.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Elektrik enerjisi itkiləri probleminin təhlili göstərir ki, onda bir neçə nisbətən müstəqil, lakin bir-biri ilə əlaqəli problemlər müəyyən edilə bilər. Bunlara tərif daxildir: itkilərin ədədi dəyəri və struktur təhlilinin aparılması, itkilərin azaldılması üçün təşkilati və texniki tədbirlərin işlənib hazırlanması, elektrik şəbəkəsi müəssisələri üçün itkilərin proqnozlaşdırılması və normalaşdırılması.

İtkilərin miqyasının obyektiv qiymətləndirilməsi son dərəcə vacibdir, çünki etibarlılıq yuxarıda sadalanan problemlərin həlli. Məsələn, itkilərin struktur təhlilinin aparılması yalnız onların hesablanmasından sonra mümkündür. Təhlil prosesində itkilərin strukturu müəyyən edilir, yəni. Nisbətləri müxtəlif nominal gərginlikli elektrik şəbəkələrində itkilərin qiymətləri, həmçinin yük və elektrik enerjisinin daimi itkiləri (mütləq və nisbi) arasında tədqiq edilir. Burada artan yüklərlə onların dəyişmə meyli, şəbəkə yükü qiymətləndirilir və "qaynar nöqtələr" müəyyən edilir. Bu, itkiləri azaltmaq üçün müəyyən bir tədbirin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü ilkin qiymətləndirməyə imkan verir. Ən yaxşı variantın yekun seçimi optimallaşdırma hesablamaları prosesində həyata keçirilir. Bu halda, itkilərin qiymətləndirilməsinin artan dəqiqliyi tələb olunur, çünki burada söhbət konkret pul investisiyalarından və əməliyyat şəraitində şəbəkənin yenidən qurulmasından gedir.

İtkiləri azaltmaq üçün təşkilati və texniki tədbirlər nəzərə alınmaqla, proqnoz ili üçün hesablanmış elektrik enerjisi itkilərinin qiymətləri itkilər üçün proqnoz göstəricilərini qanuniləşdirməyə imkan verir, yəni. Onların ağlabatan normalarını həyata keçirin.

Baxılan hər bir problem üzrə itkilərin müvafiq analitik hesablamaları tələb olunan dəqiqliklə aparılır. Bu hesablamalar və buna görə də hesablama üsulları ola bilər element-element və ümumiləşdirilmiş. Zərərlərin qiymətləndirilməsi üçün element-element üsulları elektrik şəbəkələrinin ayrı-ayrı elementlərində - xətlərdə, transformatorlarda, kompensasiya cihazları və s.. Onlar ətraflı şəbəkə və rejimdən istifadə edirlər ilkin məlumat və böyük həcmdə məlumatların toplanması və emalı ilə əlaqəli olan əhəmiyyətli əmək xərcləri və kompüter hesablama vaxtı. Bu texnikalar adətən bir sıra fərziyyələr əsaslanır. Məsələn, paylayıcı şəbəkələrdə itkilərin elementlər üzrə hesablanması bu şəbəkələrin aşağıdakı əməliyyat xüsusiyyətlərinə əsasən aparılır:

1. Gərginlik vektorları arasında faza bucaqları nəzərə alınmır. Bu, imkan verir ki, şəbəkə rejimini qiymətləndirərkən, gərginliyin düşməsinin yalnız uzununa komponentini nəzərə alınsın.
2. Hava və kabel xətlərinin tutumlu keçiriciliyi nəzərə alınmır.
3. Güc və gərginlik itkiləri nominal gərginliklə müəyyən edilir.

Zərərlərin hesablanması üçün element-element üsulları kifayət qədər dəqiqdir, buna görə də şərtlərdə istifadə olunur, çünki burada itkilərin böyüklüyü, itkiləri azaltmaq üçün tədbirlər hazırlayarkən əməliyyat, müstəqil əhəmiyyət kəsb edir və onun hesablanmasının artan dəqiqliyi tələb olunur. Dizayn zamanı itkilərin hesablanması üçün element-element metodlarından da istifadə edilə bilər. Bununla belə, obyektivliyə ciddi tələblər qoyulur, çünki hesablanmış dizayn yükləri ola bilər və onlara burada deyillər ki, yalnız təqribən müəyyən edilir.

Nəzərdə tutulan struktur bölmənin elektrik şəbəkələrinin cəmində (elektrik şəbəkəsi rayonu, şəbəkə müəssisəsi və s.) elektrik enerjisi itkilərinin ümumi miqdarını tez qiymətləndirmək üçün ümumiləşdirilmiş üsullardan istifadə olunur.

Bu üsullar yalnız elektrik şəbəkələrinin ümumiləşdirilmiş xüsusiyyətlərindən şəbəkələr – şəbəkəyə ümumi enerji təchizatı və onun uzunluğu, transformatorların sayı və ümumi quraşdırılmış gücü, xətlərin ümumi sayı və s. İstifadə edir. Ümumiləşdirilmiş üsullar daha az dəqiqdir, lakin informasiyanın toplanması və emalının sadəliyi və səmərəliliyi baxımından element-element metodları ilə müqayisədə şübhəsiz üstünlüklərə malikdir. Buna görə də bu üsullar olduğu hallarda itki hesablamalarının artan dəqiqliyi tələb olunmur, yəni genişləndirilmiş təhlil apararkən itkilər, onların proqnozlaşdırılması və tənzimlənməsi, itkilərin azaldılması üzrə ümumi strategiyanın ilkin işlənməsi istifadə olunur.

İstifadə olunan məlumat baxımından itkilərin hesablanması üçün bütün üsullar deterministik (deterministik ilkin məlumatlara yönəldilmiş) və ehtimal-statistik (ehtimal və statistik məlumatlar əsasında) bölünür.

Deterministik metodlara xarakterik rejimlər metodunun müxtəlif modifikasiyaları daxildir (qrafik inteqrasiya, ən böyük itkilərin vaxtı, orta kvadratik cərəyanı və s.).

Ehtimal-statistik metodlara, ümumiləşdirilmiş parametrləri ilə elektrik şəbəkələrinin itkiləri və ya digər xüsusiyyətləri bitişik paylayıcı şəbəkələrdə elektrik enerjisi itkilərinin qiymətləndirilməsi üçün seçmə metodu və statistik əlaqələrdən istifadə edən üsullardır.

QAZ GENERATOR AÇARLARI (10 kV-luq)

Tağıyeva H.C.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
tagiyevahumay6@gmail.com

Atom elektrik stansiyaları üçün yüksək gərginlikli kommutasiya avadanlıqlarının nominal parametrlərinin və etibarlılığının artırılması zərurəti ilə əlaqədar olaraq, parametrləri artırılmış müasir generatorun elektrik açarlarının hazırlanması zəruridir.

Generator açarları (GBB) adətən nominal cərəyanı 3150 A və 92ystemi çox olan və 10-36 kV gərginlikli elektrik kəsiciləri adlanır. Onlar generatorun gərginliyində üç fazalı alternativ cərəyan dövrələrində yük cərəyanlarının və qısaqapanma cərəyanlarının (qısa qapanma) operativ və təcili dəyişdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qısaqapanma cərəyanlarının təcili dayandırılması üçün nəzərdə tutulmayan generator açarları yük açarları adlanır.Elektrik stansiyalarında generatorun elektrik açarlarından istifadə 92ystemi çox mürəkkəbdir. Enerji inkişafının ilkin mərhələlərində bir elektrik stansiyasının 92ystemin92 gücləndirici transformatora və ya generatorun gərginlik şinlərinə qoşuldu.

Generatorların yaratdığı elektrik enerjisi gücləndirici transformator vasitəsilə 110 və ya 220 kV-luq şəbəkəyə verilirdi. Bu halda, generator açarları istifadə edilməmişdir.Bir keçid qurğusunun dizaynının bu prinsipi təxminən 60-cı illərin ikinci yarısına qədər istifadə edilmişdir. 60-cı illərin sonu və 70-ci illərin əvvəllərində turbogeneratorların gücü 500 MVt və 92ystemi çox artdı. Bu generatorların yaratdığı enerji 330-500 kV gərginlikli şəbəkələrə verilməyə başlandı. Enerjinin istehsalı (maşın bloku) və ötürülməsi (yarımstansiyası) funksiyalarının operativ şəkildə ayrılmasını asanlaşdırmaq, habelə əhəmiyyətli texniki-iqtisadi 92ystem əldə etmək üçün generatorun elektrik açarından istifadə etmək məqsədəuyğun olmuşdur. Eyni səbəblərə görə, əvvəllər generator açarı olmadan işləyən elektrik stansiyalarının yenidən qurulması zamanı bu açarların quraşdırılması təmin edilir.

Bu gün generator və gücləndirici transformatorun aşağı gərginlikli tərəfi arasında generator açarları quraşdırmaq üçün geniş istifadə olunur, çünki bu, daha yaxşı dalğalanmadan qorunma təmin edir. Belə elektrik açarlarının quraşdırılmasının əsas səbəblərindən biri onun həm 92ystemin92, həm də gücləndirici

transformatoru nasaz cərəyanlar, yük balanssızlığı və faza uyğunsuzluğu nəticəsində zədələnmədən təmin etdiyi təkmilləşdirilmiş müdafiədir.

Bununla belə, generator və gücləndirici transformator arasında keçidin quraşdırılması, baş verən həddindən artıq gərginliyin növünə və ölçüsünə təsir göstərir.

Kommutasiya əməliyyatları zamanı və söndürmə vəziyyətində elektrik kəsicisi tərəfindən başlanan həddindən artıq gərginliklərin baş verməsi ilə bağlı sual yaranır.

Müasir generatorun elektrik açarı bir çox müxtəlif funksiyaları yerinə yetirməlidir, bunlara daxildir: generatorun əsas enerji sistemi ilə sinxronlaşdırılması; generatorun enerji sistemindən ayrılması; yük cərəyanlarının kəsilməsi (generatorun tam yük cərəyanı səviyyəsinə çatan qiymətlə); enerji sistemi tərəfində və ya generator tərəfində baş verməsindən asılı olmayaraq qısaqapanma cərəyanını söndürmək; sinxronizmdən kənarda cərəyan kəsilməsi (180°-ə qədər faza sürüşmələri ilə).

Beləliklə, generator açarının istifadəsi stansiyanın öz ehtiyacları üçün tətbiq olunan sxemlərin texniki səviyyəsinə təsir göstərir və aqreqatların və bütövlükdə elektrik stansiyasının etibarlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artmasını təmin edir.

IV BÖLMƏ

İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

İNTELLEKTUAL SİSTEMLƏR OBLASTINDA TƏDQİQATLARIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Axundzadə T.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
tunar.axundzada@gmail.com

Kompüter texnikasının elmi-texniki inkişafı, təkmilləşməsi və ona uyğun proqram məhsullarının yaradılması süni intellekt sistemlərinin, intellektləşdirilmış informasiya-hesablama komplekslərinin, müxtəlif problem sahələrinin ekspert sistemlərinin, mühəndis biliklərinin və s. Yaradılmasına real imkanlar yaratmışdır. Kompüter elminin təmin olunması zəruriliyi və oxşar sistemlərin texniki əlavələri, üsullar, metodlar bu cür yanaşmaların inkişafına gətirmişdir. Bu biliklər tədricən toplanaraq, modifikasiya olunaraq ümumiləşdirilmiş və nəhayət qeyri-müəyyənliklər və çoxölçülülüklər şərtində qərarların qəbul olunması və riyazi cəhətdən çətin təsvir olunan problem sahələrinin intellektual texnologiyalarını formalaşdırmışdır.

Müasir informasiya texnologiyaları intellektləşdirmə sahəsindəki nailiyyətlər əsasında kompüterlərin köməyi ilə informasiyanın intellektual emalı və mürəkkəb məsələlərin həllini təmin edən üsul və vasitələrdir. İntellektual (intellektləşdirilmiş) sistemlərin yaradılması zamanı informasiya texnologiyasının əsas anlayışlarından olan "məlumat", "informasiya", "verilənlər" və "bilik" daşıdıqları mənaya görə fərqləri xüsusi diqqət cəlb edir.

Yeni informasiya texnologiyası istifadəçilərlə "dostsayağı" (intellektual) interfeyslə işləməyi təmin edən, fərdi kompüterlərdən və telekommunikasiya vasitələrindən istifadə edən texnologiyadır.

Süni intellekt(Sİ) informatikanın əsas istiqamətlərindən biri olub, məqsədi istifadəçilərə (proqramçı olmayan) öz intellektual məsələlərini təbii dildən istifadə edərək kompüterdə həll etməyə imkan verən aparat-proqram vasitələrinin yaradılmasıdır. Tədqiqatçıların əsas diqqətini cəlb edən Sİ-in aşağıdakı istiqamətləri vardır.

1. Biliklərin təsvir edilməsi və biliklərə əsaslanmış sistemlərin (knovedge-based system) yaradılması. Bu Sİ-in əsas istiqaməti olub biliklərin təsvir modellərinin işlənməsi, ekspert sistemlərinin nüvəsini təşkil edən biliklər bazasının yaradılmasını özündə cəmləşdirir. Son zamanlar biliklərin strukturlaşdırılması və çıxarılmasının (əldə edilməsinin) üsul və modellərini əhatə edir və bilik mühəndisliyinə çevrilir.

2. Sİ-in proqram təminatı (software engineering for AI). Bu istiqamətdə intellektual məsələlərin həlli üçün xüsusi dillər yaradılır. Əsasən hesablama proseduralarinin üzərində məntiqi və simvol emalına xüsusi diqqət verilir (LİSP, PROLOG, SMALLTALK, REFAL və s.).

3. Təbii dil interfeyslərinin işlənməsi və maşın tərcüməsi (natural language processing). Sİ-in bu tədqiqat istiqaməti kompüter lingvistikası (xüsusi halda maşın tərcüməsi) adlanır. Əsasən bu halda aşağıdakı analiz fazaları tədqiqat proseslərinə çevrilirlər: leksiki analiz, morfoloji analiz, sintaksis analiz, semantik analiz və praqmatik analiz.

4. Surətlərin tanınması (pattern recongnition). Əsas tədqiqat üsulu vacib əlamətlərin müyyən qiymətləri vasitəsilə obyektlər sinfinin təsvir edilməsidir. Hər bir obyekt onun uyğun əlamətlər matrisinə görə tanınır. Bu istiqamət neyrokibernetika ilə sıx əlaqədardır.

5. Kompüterlərin yeni arxitekturaları (new hardware platforms and architectures). Kompüterlərin fon Neyman arxitekturası məntiqi və simvol verilənlərin emalı üçün effertiv deyildir. Ona görə də yeni kompüter arxitekturalarının yaradılması (paralel, vektor tipli) tədqiqat obyekti sayılır.

6. Digər istiqamətlər. Sİ çox geniş profilə (kompüter texnologiyalarından istifadə edərək müxtəlif elmlər (humanitar və dəqiq) arasında əlaqə yaradır) malikdir və dənizə axan böyük çaya bənzəyir. Doğrudan da Sİ-in tədqiqat oblastı demək olar ki, bütün elmləri əhatə edir: genetik alqoritmlər, modelləşdirmə, intellektual interfeyslər, nitqin tanınması və sintezi, çoxagentli sistemlər, ontologiya, bilik menecmenti, formal modellər, yumşaq hesablamalar və s.

Onu qeyd edim ki, biliklərin VB-dan avtomatik əldə olunmasl problemi süni intellektdə Data Base Mining və ya Knowledge Discovery adlanan yeni istiqamətdir.

TƏLƏBƏLƏRİN BİLİK SƏVİYYƏLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İNNOVATİV ÜSULLARIN TƏHLİLİ

Bağırlı N.M.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

Bu tədqiqatın əsas məqsədi tədris-təlim prosesində tədrisi qiymətləndirməkdir və müxtəlif üsullarla müzakirə edib araşdırmaqdır.Öyrənmə və öyrətmə tədrisin davamlı proseslərdir. O, qarşılıqlı təsir göstərən iki əsas ölçüdən ibarətdir. Tədris-təlim prosesində tədris, qiymətləndirmə təhsil sisteminin əsas elementi və subyekti olan tələbədən asılıdır. Əgər ətraf mühitə uyğundursa tədrisin qiymətləndirilməsi sistemin əvəzsiz elementidir.Tədqiqatda o da müəyyən edilib ki, müəllimlərin dərs üzrə bacarığı tələbələrin rəylərinə əsasən müəyyən edilir. Qiymətləndirmə məsələsini həll etməklə tədrisi təkmilləşdirmək üçün, tədris prosesinin qiymətləndirilməsi, təlim heyətinin metodlarınnan daha səmərəli istifadəsi üçün təlim keçməsinə diqqət yetirilmişdir.Qiymətləndirmə sistemi həmdə diaqnostikdir.O, həmdə məqsədə xidmət edən şəkildə təşkil edilməlidir. Bu halda aparılan araşdırmalarda: Tələbənin uğura çata bilməsi üçün çalışacağı bir hədəf verilməlidir; Tələbələr və müəllimlər onların irəliləmələri barədə məlumatlandırılmalıdır; Müəllimə onun tədrisinin nə qədər səmərəli olduğunu göstərmək lazımdır; Qiymətləndirmənin aparılacağı tədris mərkəzi lazım ola biləcək qiymətləndirmə və informasiya ilə təchiz olunmalıdır; Müəllim heyəti və ya müəllimlər tələbələrə proqramı və ya proqram bölmələrini istiqamətləndirən məqsədləri aydınlaşdırmaq üçün kömək göstərilməlidirlər; Kurrikulumun hazırlanması prosesi ilə bağlı əsas məlumatlar təqdim edilməlidir

Yeni rəqəmsal texnologiyaların və müxtəlif multimedia cihazlarının daimi artması tədris prosesini dəyişir. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə və onun tədris prosesində istifadəsi tələbələrin motivasiyasını, konsentrasiyasını artırır və onların təfəkkürünü təkmilləşdirir. Bu yolla tələbələr tədris prosesində daha fəal olurlar. Rəqəmsal kompetensiyaları olan müəllimin işi asanlaşır və tələbənin irəliləyişi daha yaxşı olur.Məlumatı izləmək və qiymətləndirmək daha asan olduğu müəyyən edilmişdir.Ona görə də təhsil prosesində rəqəmsal səriştələrdən istifadə etmək və inkişaf etdirmək çox vacibdir. Təlim prosesində təkcə səriştənin özünü deyil, həm də bacarığın inkişafına necə kömək etdiyini başa düşmək edəcəyinizi bilmək də vacibdir. Müasir təhsil sistemlərində müəllim dərs zamanı tələbənin öyrənmək həvəsini artıran və öyrədən şəxsdir. O, aktiv köməkçi, məsləhətçi və bələdçidir. Köhnə təhsil anlayışına görə müəllim dərs keçməli və mövzular haqqında ətraflı məlumat verməlidir və izah etməlidir. O, öyrədən mütəxəssisdir. Yeni təhsil yanaşmasında müəllim tələbələrə necə dərs öyrənə biləcəklərini öyrədən hər kəsi təlim prosesinə cəlb etmək, biliklərini ötürmək və başqaları tərəfindəndə özünündə öyrədiləcəyini gözləyən bir mütəxəssisdir. Təlimat qiymətləndirmələrinin gələcəkdə təhsil müəssisələrinə təsiri insanların sayının artması bu məsələnin nə qədər vacib olduğunu göstərir. Belə ki; müəllim heyətinin ümumi əhval-ruhiyyəsi, tədrisin qiymətləndirilməsində və iş normalarına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Tələbələrin bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsində, onların düşünmə qabiliyyətlərinin artırılmasında, həyatda uğur qazanmalarına şərait yaratmaqda təhsil mühüm rol oynayır. Rəy və qiymətləndirmə tədris prosesinin səmərəli işləməsi üçün mühüm vasitədir. Bu yazıda biz geribildirim və qiymətləndirmənin niyə tədrisdə bu qədər vacib olduğunu, onların necə effektiv şəkildə həyata keçirilə biləcəyini və tələbələrin bu prosesdən ən yaxşı şəkildə necə yararlana biləcəyini araşdıracağıq.Qiymətləndirmə və qiymətləndirmə sistemi tələbələrin təlim prosesində inkişafını qiymətləndirir və müəllimləri tələbələrin inkişafı haqqında məlumatlarla təmin edir. Bu yolla müəllimlər tələbələrin ehtiyaclarına uyğun dərs planları hazırlayaraq tələbələrin uğurlarını artıra bilərlər. Qiymətləndirmə tələbələrin bilik səviyyələrini ölçmək və təlim prosesinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur Qiymətləndirmə prosesinin mühüm roluna aşağıdakılar daxildir:

Fəaliyyətin ölçülməsi: Qiymətləndirmə tələbələrin bilik, bacarıq və bacarıqlarını obyektiv şəkildə ölçməyə kömək edir.

Proqramın təkmilləşdirilməsi: Məktəblər və müəllimlər qiymətləndirmə nəticələrindən istifadə edərək təhsil proqramlarını təkmilləşdirə bilərlər.

Təlimdə effektiv rəy və qiymətləndirmə üçün bəzi strategiyalara aşağıdakılar daxil ola bilər:

Daimi və Düzgün Müəyyənləşdirilmiş Məqsədlər: Tədris prosesinin əvvəlində aydın və ölçülə bilən məqsədlərin olması həm tələbələrə, həm də müəllimlərə onların fəaliyyətini daha yaxşı qiymətləndirməyə kömək edir..

Tələbələrin İştirakı: Tələbələrin qiymətləndirmə prosesində fəal iştirak etmələri üçün imkanlar təmin edin. Onlara öz tərəqqilərini izləməkdə və məqsədlərinə çatmaqda kömək edin.

Qiymətləndirmə təlimində vacib elementlərdir. Effektiv əks əlaqə və qiymətləndirmə prosesi tələbələrin öyrənmə təcrübələrini zənginləşdirir, onların fəaliyyətini yaxşılaşdırır və müəllimlərə tələbələrin ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verməyə imkan verir. İnanırıq ki, tədrisdə rəy və qiymətləndirməyə daha çox diqqət yetirildikdə, tələbələr daha uğurlu öyrənmə təcrübəsi əldə edəcəklər.

EXCELDƏ MƏLUMATLARIN ANALİZİNİN TƏŞKİLİ

Bayramova T. M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
bayramovatutu97@gmail.com

Müasir dövrdə biznes mühitində məlumatların analizi çox aktuallaşmışdır: məlumatların təhlili məlumatların nəticələrə çevrilməsidir. Əldə edilən nəticələr əsasında insanların hərəkətlərini tənzimləyən qərarlar qəbul edilir və onlardan istifadə etməklə proseslər və texnologiyaların fəaliyyəti əsaslandırılır. Bu sahədə Microsoft Excel müasir dövrdə çox əhımiyyətli proqram məhsullarından biridir. Excel o qədər genis funksionallığa malikdir ki, mubaliğəsiz demək olar ki, istənilən sahədə tətbiq tapa bilir. Bu proqramda isləmək bacarağına malik olan hər bir şəxs cox genis tapşırıqlar spektrini asanlıqla həll edə bilər. Microsoft Excel daha çox elmi-muhəndis və statistik təhlil ucun istifadə olunur. Proqram, tapşırığı asanlasdırmağa və vaxta qənaət etməyə mühit yaradır. Bunun üçün xüsusi bir sazlama parametri təyin etmək imkanı cox böyük əhəmiyyətə malikdir. Sazlama parametrinin təyin edilməsi üçün Excel-də müəyyən imkanlar vardır. Bunun üçün «Данные» (“Data” – Verilənlər) bölməsinin «Прогноз» qrupunda yerləşən “məlumatların təhlili” (“анализ данных” – data analysis) əmrlərindən istifadə olunur. Bu menyu əlavəsini necə aktivləsdirmək, burada nələri ehtiva etmək və necə istifadə etmək barədə əsas məsələlər araşdırılmışdşr, belə ki, sadalanan işləri yerinə yetirmək üçün analiz paketinin aktivləsdirilməsi və işə basladılması lazımdır.

Baslamaq ucun ilk əməliyyat əlavəni qurasdırmaqdır. Microsoft Excel 2019 versiyasının numunəsindən istifadə etməklə bu prosesin mərhələlərini müəyyən edib nəzərdən kecirib, reallaşdırılmasının təşkili aşağıdakı kimi yerinə yetirilir: “Fayl” «Файл» menyusunun seçilməsindən sonra “Başqaları” «Другие» əmri, sonra “Secimlər” «Параметры» duyməsini vurun, sonra “Əlavələr”«Надстройки» (əvvəlki Microsoft Excel 2010 versiyasında “Secimlər” «Параметры» duyməsini vurun, sonra “Əlavələr”«Надстройки») seçilir. Bu zaman əlavələrin idarə olunması pəncərəsi ekranda əks olunur (şəkil 1).

Имя ▲	Расположение	Тип
Активные надстройки приложений		
Office Tab 14.50	C:\Program Files (x86)\ExtendOffice\	Надстройка COM
Office Tab Helper	C:\Program Files (x86)\ExtendOffice\	Надстройка COM
Пакет анализа	C:\Program Files (x86)\Microsoft Offi	Надстройка Excel
Поиск решения	C:\Program Files (x86)\Microsoft Offi	Надстройка Excel

Şəkil 1. Aktiv əlavələrin siyahısı

Açılan mövcud əlavələr pəncərəsində “Analiz paketi” «Пакет анализа» bəndi seçilir və “OK” duyməsi sıxılaraq secim təsdiqlənir. Bu əməliyyatlardan sonra yuxarıda adı çəkilən əlavə cari proqramda akiv hesab olunur. Onun realzasiyası üçün yerləşməsini təyin edərək «Данные» (“Data” – Verilənlər) bölməsində olduğu görünür (şəkil 2).

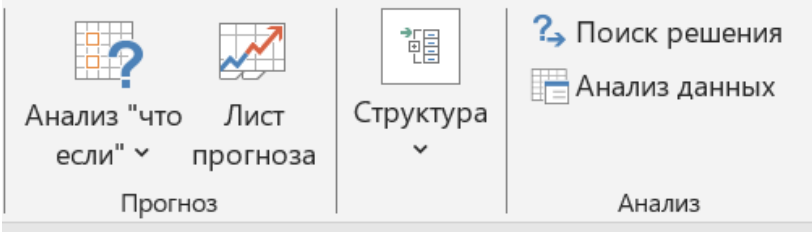

Şəkil 2. Aktivləşmiş analiz paketinə müraciət bolməsi

Buradan "Анализ данных"- "məlumatların təhlili" seçilməklə alətlərə müraciət imkanı təmin edilir (Şəkil 3).

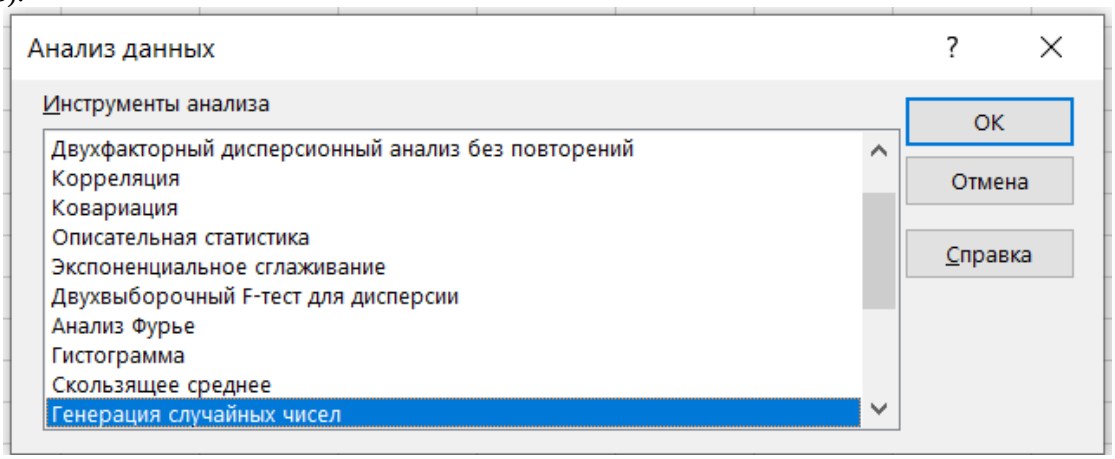

Şəkil 3. Verilənlərin analizinin əsas vasitələri

Təqdim olunan verilənlərin analizinin əsas vasitələrindən istifadə edərək qoyulmuş məsələyə uyğun olaraq verilənlərin korrelyasiyasını, dispersiv təhlilini, eksponensial hamarlanmasını, təsadüfi ədədlərin generasiyasını yerinə yetirmək olar.

KAFEDRANIN TƏDRİS-METODİKİ FƏALİYYƏTİNİN İNFORMASİYA SİSTEMİNİN KONSEPTUAL MODELİNİN HAZIRLANMASI

Cəfərli S.E.
Sumqayıt Dövlət Univeristeti
seadetceferli574@gmail.com

Professional fəaliyyətin avtomatlaşdırılması insanı peşə fəaliyyətində materialların və məlumatların alınması, çevrilməsi və ötürülməsində birbaşa iştirakından azad edən texniki, proqram təminatı və riyazi metodların yaradılması, tətbiqi və istifadəsi prosesi kimi müəyyən edilir. Təhsil və elm sahəsində elektron sənəd dövriyyəsinə kütləvi keçidi təhsil müəssisələrində informasiya axınının təhlili əmək xərclərini və vaxt itkisini xeyli azaldır, bu prosesləri xeyli sürətləndirir və sadələşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya sistemləri yuxarıda sadalananlardan əlavə, saxlanması, yenilənməsi və redaktəsi tələb olunan qarşılıqlı əlaqədə olan böyük həcmli informasiyaları da emal edir.Təhsil müəssisələrinin tədris-metodiki şöbələrinin işinə informasiya sistemlərinin tətbiqi əl ilə yerinə yetirilən gündəlik əməliyyatların həcmini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa, bununla da səhvlərin sayını minimuma endirməyə kömək edir. Müasir informasiya sistemləri verilənlər bazası konsepsiyası əsasında yaradılır. Verilənlər bazaları məlumatı idarə edən, onları əldə edən, çeşidləyən və digər oxşar hərəkətləri həyata keçirən böyük həcmli informasiya və proqram modullarını saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş strukturlar toplusudur.

İnformasiya sisteminin qurulması mərhələlərinə sistem tələblərinin işlənməsi, tələblərin təhlili və sistemin ilkin layihələndirilməsi, konseptual verilənlər modelinin işlənməsi, verilənlər bazası və tətbiqi modellərin işlənməsi, sistemin fiziki icrasının layihələndirilməsi. Konseptual model seçilmiş obyektlər və onların xarakteristikaları arasındakı əlaqələri vizual olaraq əlverişli formada təsvir edir. Tədqiqat işində ali

təhsil müəssisəsinin kafedrasının fəaliyyətinin informasiya sisteminin qurulmasının konseptual modeli işlənmişdir.

Konseptual model predmet sahəsinin obyektləri və onlar arasındakı münasibətləri ("mahiyyət-münasibət" modeli) təsvir edir.

Modelin qurulması aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir: 1. Zəruri mahiyyətlərin müəyyən edilməsi. 2.Mahiyyətlər arasındakı əlaqələrin müəyyən edilməsi. 3. Açar sahələrin təyin edilməsi. 4. Mahiyyətlərin atributlarının təyini. 5. Fiziki modelin yaradılması.

Predmet sahəsinin ilkin təhlili zamanı bazaya daxil ediləcək mahiyyətlər(obyektlər) müəyyən edilmişdir: Kafedra əməkdaşları-kafedra əməkdaşları haqqında məlumatları özündə saxlayır; Vəzifələr-vəzifələrin siyahısı; İxtisaslar- ixtisasların siyahısı; Tələbələr- tələbələr haqqında məlumatları özündə saxlayır; Fənnlər-kafedrada tədtic olunan fənnlətin siyahısı.

Verilənlər bazasının əsas obyektlərini müəyyən etməyə və onun infoloji modelini qurmağa imkan verir.

Konseptual model MS Access verilənlər bazasının idarəetmə sistemindən istifadə edərək tərtib edilmiş, ***Table Design*** əmrindən istifadə edərək bazada seçilmiş mahiyyətlərə uyğun altı cədvəl yaradılmış, atributlar seçilmiş, açar sahələr təyin edilmişdir. ***Database Tools*** menyusunun ***Relationships*** əmri vasitəsilə cədvəllərarası birin→birə və birin→çoxa əlaqələri qurulmüşdur (şəkil).

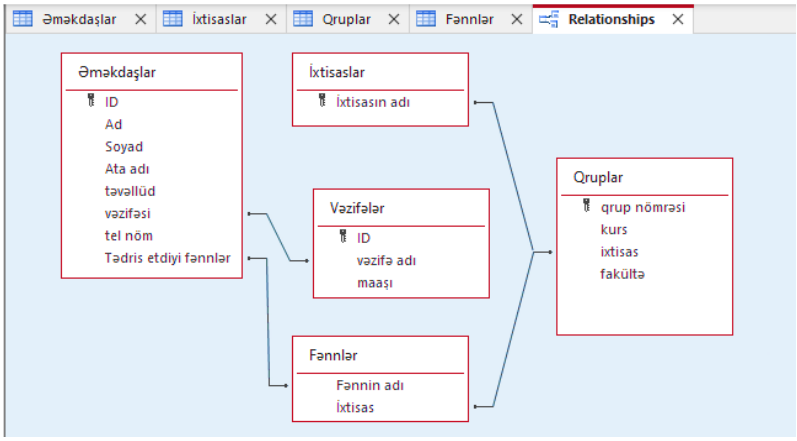

Şəkil. Kafedranın tədris-metodiki fəaliyyətinin informasiya sisteminin konseptual modeli

İnformasiya sisteminin işlənməsi və tətbiqi tədris proseslərinin təkmilləşdirilməsini, məlumatların emalı zamanı əl əməyinin azaldılmasını, işçilər tərəfindən məlumatlarının emalı, ötürülməsi və alınması üçün sərf edilən zamanın minimuma endirilməsini təmin edir, tədris prosesini effektli planlaşdırılmağa imkan verir.

MOBİL BANKÇILIQ PROQRAMLARINDA İSTİFADƏÇİLƏRDƏN PROQRAMIN İSTİFADƏSİNİN STATİSTİK DATASININ ALINMASI VƏ BUNUN ƏSASINDA PROQRAM TƏMİNATININ KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASI

Cəmilov A. A.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

Mobil bankçılıq bu gün bank əməliyyatlarını tez, rahat və təhlükəsiz həyata keçirməyin açarına çevrilib. Bu texnoloji inkişaflarla yanaşı, istifadəçilərin ehtiyaclarını daha yaxşı qarşılamaq üçün mobil bankçılıq proqramlarının da daim inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi lazımdır. Buna görə də istifadəçilərin davranışını başa düşmək və istifadə statistikasını təhlil etmək mobil bankçılıq proqramlarının keyfiyyətini artırmaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Mobil bankçılıq proqramlarının istifadəçi statistikasını əldə etmək üçün bir neçə üsuldan istifadə etmək olar:

1. İstifadəçi Əlaqəsinin Monitorinqi: Mobil bank proqramları istifadəçilərin müəyyən funksiyalardan necə istifadə etdiyini izləyə bilər. Məsələn, hansı əməliyyatların daha çox yerinə yetirildiyini, tətbiqin nə qədər tez-tez və hansı vaxtlarda istifadə edildiyini izləmək mümkündür.

2. İstifadəçi Rəylərinin Toplanması: İstifadəçilərdən mütəmadi olaraq rəy toplamaq, tətbiqin hansı sahələrinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu müəyyən etmək üçün vacibdir. Anketlər, şərhlər və ya qiymətləndirmə sistemləri vasitəsilə istifadəçilərin məmnunluq səviyyəsini və tələblərini ölçmək mümkündür.

3. İstifadəçi Analitika Alətləri: Mobil bank proqramları statistika toplamaq və təhlil etmək üçün xüsusi analitik alətlərdən istifadə edə bilər. Bu alətlər istifadəçilərin naviqasiya davranışını, konversiya nisbətlərini və tətbiqdə iştirak vaxtlarını ölçmək üçün istifadə edilə bilər.

4. Demoqrafik Məlumatların Təhlili: İstifadəçilərin demoqrafik xüsusiyyətlərinin təhlili xüsusi istifadəçi qruplarının ehtiyaclarını və davranışlarını anlamaq üçün vacibdir. Bu, tətbiqin xüsusi auditoriyaya daha yaxşı xidmət göstərməsinə kömək edə bilər.İstifadəçi statistikasının təhlili mobil bankçılıq proqramlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün dəyərli vasitədir. Bu təhlillər işığında aşağıdakı addımlar atıla bilər:

Fərdi İstifadəçi Təcrübəsinin İnkişafı: İstifadəçi statistikası tətbiqin müəyyən xüsusiyyətlərini və ya funksiyalarını təkmilləşdirmək üçün təlimat verə bilər. Məsələn, statistika göstərə bilər ki, istifadəçilərin müəyyən seqmenti tərəfindən daha çox fəaliyyət göstərmək üçün istifadəçi interfeysi yenidən işlənməli olmalıdır.

Performans və Təhlükəsizlik Təkmilləşdirmələri: İstifadəçi statistikası tətbiqin performans problemlərini və ya zəifliklərini müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər. Bu məlumatların işığında, tətbiqin sürətini artırmaq və ya təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirmək üçün lazımi təkmilləşdirmələr edilə bilər.

Yeni Xüsusiyyətlərin İnkişafı: İstifadəçi rəyi və statistikası tətbiqə əlavə edilməli olan yeni funksiyaları müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, istifadəçilərin tez-tez tələb etdiyi bir xüsusiyyət varsa, bu xüsusiyyət inkişaf prosesinə daxil edilə bilər.

İstifadəçi Təhsili və Ünsiyyəti: İstifadəçi statistikası istifadəçilərin proqramdan necə istifadə etdiyini başa düşmək üçün istifadə edilə bilər və bu məlumat daha effektiv təhsil materialları və ya ünsiyyət strategiyaları hazırlamaq üçün istifadə edilə bilər.Mobil bankçılıq proqramlarının istifadəçi statistikasının təhlili və bu məlumatların proqram təminatının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə edilməsi banklara müştərilərinə daha yaxşı xidmət göstərməyə kömək edə bilər. Daim statistikaya nəzarət etmək və istifadəçi rəylərinə diqqət yetirmək tətbiqi rəqabətədavamlı saxlaya və müştəri məmnuniyyətini artıra bilər.

Nəticədə mobil bank proqramlarının istifadəçi statistikasının təhlili tətbiqin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və istifadəçi təcrübəsini yaxşılaşdırmaq üçün güclü vasitədir. Bununla belə, bu təhlillərin aparılması və həyata keçirilməsi prosesində məlumatların təhlükəsizliyi və məxfiliyinə üstünlük verilməlidir. Davamlı təkmilləşdirmə və əks əlaqə quraraq, mobil bank tətbiqləri istifadəçilərin ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verə və rəqabət üstünlüyü təmin edə bilər.

Təlim materialları: İstifadəçilər üçün təlimatlar, video dərslər və tez-tez verilən suallar kimi təlim materialları hazırlanmalıdır. Bu materiallar istifadəçilərə tətbiqi daha yaxşı başa düşməyə və istifadə etməyə kömək edir.

Canlı Dəstək Xidmətləri: İstifadəçilərin suallarını canlı dəstək xətti və ya söhbət dəstəyi vasitəsilə verə bilmələri vacibdir. Bu xidmətlər istifadəçilərə problemlərini tez həll etməyə kömək edir və istifadəçi məmnunluğunu artırır.

Əlaqə kanalları: Asanlıqla əldə edilə bilən kanallar yaradılmalıdır ki, burada istifadəçilər öz rəylərini çatdıra bilsinlər. Bu rəy tətbiqin davamlı təkmilləşdirilməsi üçün vacibdir. Bazar araşdırması, rəqabət təhlili və istifadəçi təhsili mobil bankinq proqramlarının uğurlu inkişafı və istifadəçi təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi üçün vacibdir. Bu strategiyalar tətbiqin rəqabət üstünlüyünü artıra, istifadəçi məmnuniyyətini artıra və uzunmüddətli uğurun əsasını qoya bilər.

DİNAMİK ELEMENTLƏRİN HƏRƏKƏT TRAYEKTORİYASININ TƏHLİLİ

Daşdiyeva L. M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
dashdiyeva.laman@gmail.com

Hərəkət dinamikası ekspertlərdən alınmış biliklərin müəyyən qaydalar formasında təqdim olunmasıdır. Biliklər ekspert sistemlərinin (ES) nüvə modeli formasında aşağıdakı kimi təsnifatıdır. Ümumiyyətlə bütün ES-lər biliklərə əsaslanan sistemlər olub (BƏS), süni intellekt (Sİ) proqramlarıdır. Lakin Sİ və BƏS daha

geniş anlayışlardır və buraya ES-dən başqa həm də aktiv elementlərin hərəkətləri də daxildir.BƏS konkret predmet sahəsinə aid bilikləri cəmləşdirən, məntiqi çıxarışı təmin və həlli icra edən intellektual proqramlardır. BƏS-in 90%-dən çoxu ekspert sistemləridir. ES-in ən vacib və digər BƏS-lərdən fərqləndirici cəhəti məhz ekspert biliklərinə əsaslanan bilik bazasına malik olmasıdır.(Şəkil)

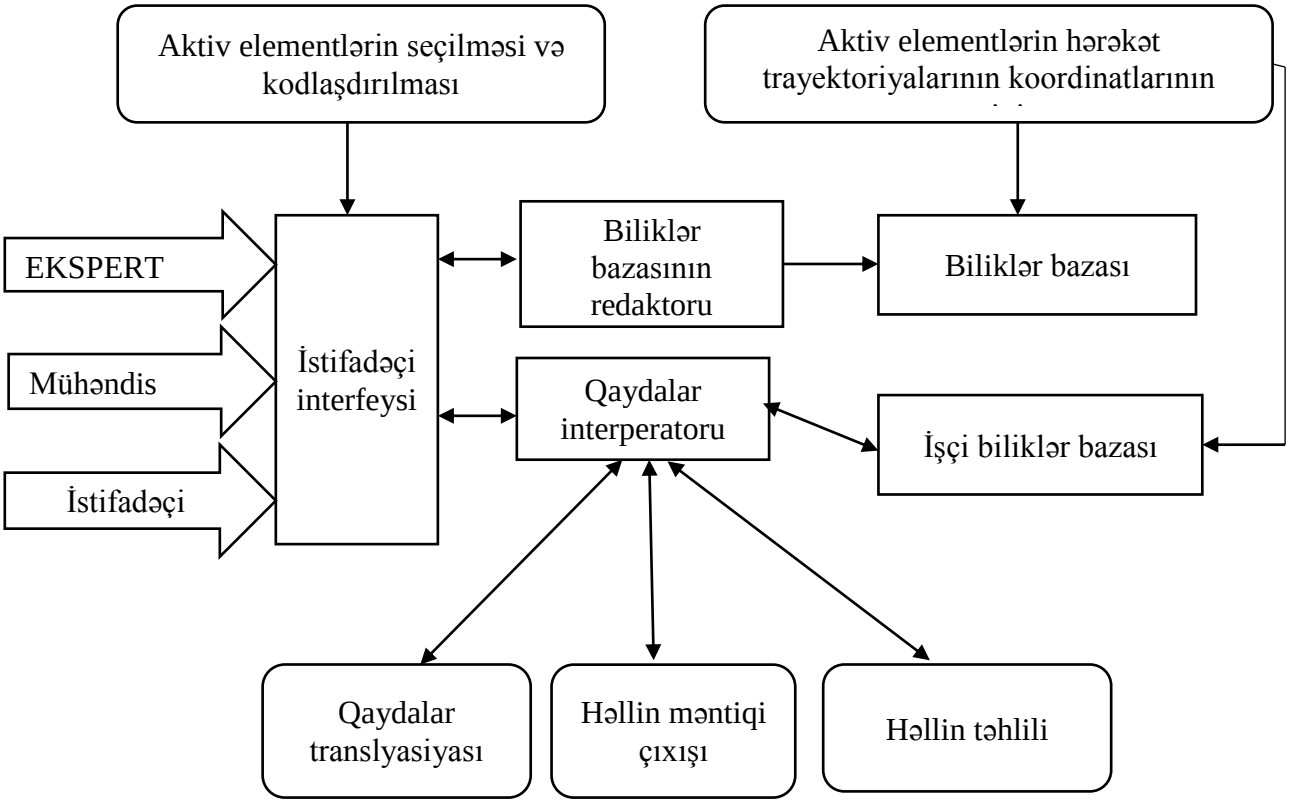

Şəkil . Kompleks idarəetmənin ekspert sistemləri

Aktiv elementlərin idarə olunması üçün qurulan bliklər bazası istifadəçiyə imkan verir ki, bu tip məsələlərin həlli zamanı qəbul edilən qərarların izahatı aparılsın. Biliklər bazasının strukturu əsasında tərtib olunan ekspert örtüyünün tətbiqi aktiv elementlərin hərəkət trayektoriyalarının həm fərdi, həm də kompleks təhlilini reallaşdırır. Qurulan intellektual idarəetmə sistemlərinin tətbiqi ilə mövcud qrafik sistemlər və konstruktor arasında dialoq strukturlu interfeys yaradılmışdır.

TEXNİKİ SİSTEMİN AKTİV ELEMENTLƏRİNİN VƏZİYYƏTİNİ TƏYİN EDƏN PRODUKSİYA TİPLİ QEYRİ-SƏLİS BİLİKLƏR BAZASININ QURULMASI

Əliyeva G. E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
liyevagunay81@gmail.com

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində aydın olur kii, ÇİS-in idarə sistemlərinin işlənməsində və tətbiqində bir sıra problemlər vardır: çoxlu sayda mexatron qurğulardan yaradılan ÇİS-in standart idarə sistemlərindən istifadə etməklə idarə olunması, sinxronlaşdırılması və koordinasiyalı fəaliyyətini təmin etmək çətinləşir və bəzi hallarda qeyri-mümkün olur; mərkəzləşdirilmiş İS-in obyektlə əlaqə qurğularının obyektin tələbatlarına uyğun olaraq işlənməsi problemi yaranır; ÇİS-in mexatron qurğuları üçölçülü mühitdə, ortaq işçi zonaları ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərdiyindən onların real obyektdə tətbiqi əsasən qəza situasiyaları ilə müşahidə olunur ki, bu da öz növbəsində tətbiq və sınaq mərhələlərinin müddətini artırır; ÇİS-in tətbiq sahələrinin mürəkkəblik səviyyəsindən asılı olaraq, onların quruluşları da mürəkkəbləşir, İS-in alqoritmik və proqram təminatına qoyulan tələblər layihələndirmədə yeni yanaşmaların işlənməsi zərurəti yaradır.

Analiz nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, mürəkkəb quruluşa malik ÇİS-in idarə olunmasının ənənəvi üsullarla təşkili ÇİS-in tələb olunan məhsuldarlığını və xüsusən də real vaxt rejimində fəaliyyətini təmin etmir və yeni yanaşma üsullarından istifadə etməyi tələb edir.

Layihələndirmə prosesinin səmərələliyini və məhsuldarlığını yüksəltmək məqsədi ilə intellektual alət vasitələrinin işlənməsi hazırda çox aktualdır. Bu zaman, əsas vasitə kimi çoxsəviyyəli quruluşa malik biliklər bazasından və biliklərin təsvir modellərinin əsas növlərindən geniş istifadə edilir. Tipləşdirilmiş layihə prosedurlarının analizi göstərir ki, biliklərin təsvirinin produksiya modelinin imkanları layihə əməliyyatlarının və prosedurlarının istənilən növü üçün kifayətdir və tətbiq oluna bilər. Bu baxımdan, avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərinin intellektuallığının yüksəldilməsi biliklər bazasının, o cümlədən, qeyri-səlis biliklər bazasının istifadəsi hesabına reallaşdırılır.

Qeyd olunduğu kimi intellektual sistemlərin qurulması üçün əsas biliklər bazası hesab olunur. BB-nin qurulması ilə əlaqəli məsələlərə bir sıra işlərdə baxılmışdır. BB-da yerinə yetirilən məntiqi çıxışın həqiqətə oxşar nəticə verməsi üçün, BB-nın aşağıdakı tələblərə cavab verməsi zəruridir:

-BB konkret predmet sahəsinin mütəxəssis-ekspertinin biliyinə əsaslanaraq qurulmalıdır;

-BB tam dolğun olmalıdır, yəni konkret predmet sahəsi haqqında dolğun cavabın alınması imkanına baxılmalıdır;

-BB bir-birini inkar etməməlidir, yəni verilən suala bir-birini inkar edən cavablar verməməlidir;

-Ekspert sorğuları zamanı, məlumatların emalı sistemi üçün təbii üsullardan istifadə olunmalıdır. Cavabların bir-birini inkar etməməsi yoxlanılmalıdır.

İlkin biliklər bazasının təşkili üçün bir-birini inkar etməyən iki yanaşma təklif etmək olar. Birinci yanaşma qeyri-səlis təkliflərin mümkün kəsişməsindən alınan qaydalar çoxluğunun generasiyasına əsaslanır.

Biliklər bazasının təşkilinin başqa yanaşmasında seçimlərin hər bir nümunəsinə başlanğıcdan ayrı qayda uyğun qoyulur. Bu zaman, hər bir vəziyyət üçün uyğun qeyri-səlis çoxluğun dəyişənlərinin verilən qiymətlərinin aidiyyat dərəcəsi təyin edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istifadə olunan birinci yanaşma az miqdarda dəyişənlər və aidiyyat funksiyaları istifadə olunduğu halda, ikinci yanaşma isə az miqdarda öyrədici seçim nümunələrinin istifadəsi zamanı səmərəli ola bilər.

Biliklər bazasının təşkili zamanı hər iki yanaşma üçün xarakterik olan mərhələlər eynidir. Baxılan işdə produksiya tipli qeyri-səlis biliklər bazasının qurulma üsuluna baxılır.

ALYUMİNİUM BUXARLANDIRICILARIN KƏSİLMƏSİ İSTEHSALAT MODULUNUN TEXNİKİ NƏZARƏTİNİN İNFORMASİYA TƏMİNATI

Həsənli Ə.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Məhsulun istehsalı prosesində nəzarət və sınaq (əməliyyat nəzarəti) məhsulların istehsalının texnoloji prosesinin tərkib hissəsidir. İstehsal prosesində məhsulun keyfiyyətinə nəzarət etmək, texnoloji əməliyyatların dəqiq yerinə yetirilməsini yoxlamaq və keyfiyyətsiz məhsulların öncədən kənarlaşdırılmasına nail olmaq, habelə qabaqlayıcı texnoloji, idarəedici tədbirləri həyata keçirməyə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq, tətbiq obyekti kimi, alyuminium buxarlandırıcılar istehsalatının kəsmə modulu seçilərək, oun keyfiyyətinin texniki nəzarəti sisteminin qurulması məsələsi qoyulmuşdur.

Tədqiq olunan istehsalatın texnoloji əməliyyatlarına əsasən alyuminium buxarlandırıcının kəsilməsi üç mərhələdə həyata keçirilir. Hər bir mərhələdə, alyuminium xam malının rulon şəklində açılması və tələb olunan ölçülərlə kəsilməsi prosesinə nəzarət etmək üçün texniki vasitələrin tiplərinin seçilməsi və bir istehsalat modulunda kompanovka edilməsi məsələsi qoyulur.

Təklif olunan çevik istehsalat modulunun istehsal prosesinin texniki nəzarət sxeminə əsasən məhsulun hazırlanmasının keyfiyyətinə nəzarətinin quruluş təhlili aparılmalıdır. Hər bir mərhələ üçün keyfiyyətin nəzarət edilməsi növü müəyyən edilir.

Çevik istehsalat modulunun texnoloji xüsusiyyətlərinə əsasən nəzarət sistemlərinin (Nsij) mövelərini (şəkil 1) müəyyən etmək üçün quruluş sxemləri təklif olunur.

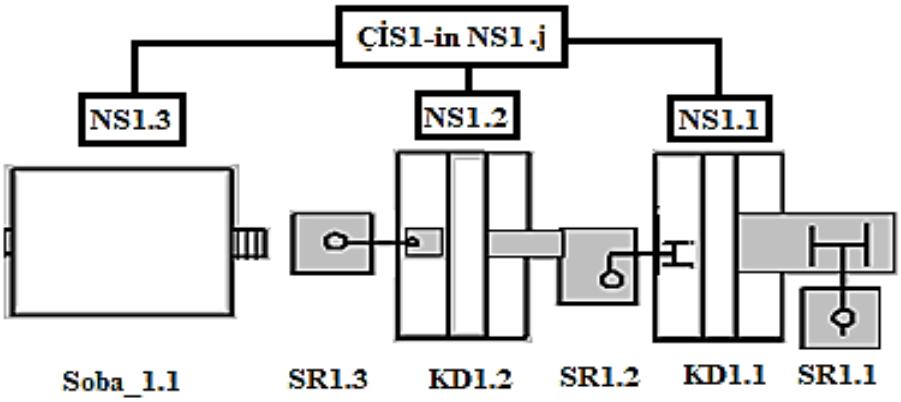

Şəkil 1. Çevik istehsalat modulunun aktiv elementlərinin mövqelərində nəzarət vasitələrinin yerləşdirililməsi sxemi

Burada, SR1.j – 1-ci çevik istehsalat sahəsinin (ÇİS1) sənaye robotlarıdır; KD1.j-kəsici dəzgahlardır; Soba_1.1 – alyuminium lövhələri qızdıran sobadır; NS1.j – ÇİS1-in istehsalat modulunda tətbiq olunan nəzarət vasitələridir.

ÇİS1-in texnoloji əməliyyatlarına və hazırlanan məhsulun keyfiyyətinə tam şəkildə nəzarət etmək üçün hər bir istehsalat sahəsini təhlil edərək, texniki nəzarət vasitələrinin dəqiq seçilməsini təmin edək.

Tədqiq olunan çevik istehsalat sahəsinin çox funksional, mürəkkəb texnoloji xarakteristikalara və quruluşa malik olunduğuna görə məhsulun hazırlanması prosesində aşağıdakı texnoloji nəzarət məsələləri təmin olunmalıdır:

Xammalın standart ölçülərlə kəsilməsi:

$$\begin{cases} əgər\ P_1, onda\ a_1 \times b_1 \times \delta_1 \rightarrow 400 \times 400 \times 4\ (mm) \\ əgər\ P_2, onda\ a_2 \times b_2 \times \delta_2 \rightarrow 450 \times 450 \times 4{,}5\ (mm) \\ əgər\ P_3, onda\ a_3 \times b_3 \times \delta_3 \rightarrow 500 \times 500 \times 5\ (mm) \end{cases} \quad (1)$$

burada P_i – i-ci alyuminium lövhənin perimetr ölçülərini əks etdirən parametrlər; a_i – i-ci alyuminium lövhənin uzunluğu; b_i – i-ci alyuminium lövhənin eni; δ_i – i-ci alyuminium lövhənin qalınlığı.

İşçi istehsalat modullarında təhlükəsiz manipulyasiya zonaları sənaye robotları (SR_i) və kəsici dəzgahlar (KD_i) üçün müyyən edilir:

SR_i – lər üçün X, Y, Z koordinatları üçün

$$\begin{cases} əgər\ SR_{Xi}, onda\ -0{,}1 \leq \Delta X_i \leq +0{,}1\ (m) \\ əgər\ SR_{Yi}, onda\ -0{,}15 \leq \Delta Y_i \leq +0{,}15\ (m) \\ əgər\ SR_{Zi}, onda\ -0{,}05 \leq \Delta Z_i \leq +0{,}05\ (m) \end{cases} \quad (2)$$

KD_i – lər üçün X, Y, Z koordinatları üçün

$$\begin{cases} əgər\ TA_{Xi}, onda\ \Delta x_i \approx 0,15(m) \\ əgər\ TA_{Yi}, onda\ \Delta y_i \approx 0,15(m) \\ əgər\ TA_{Zi}, onda\ \Delta z_i \approx 0,35(m) \end{cases} \quad (3)$$

Alınan şərtlər əsasında texniki nəzarət sisteminin informasiya təminatına uyğun sənaye robotunun və kəsici dəzgahların fəaliyyət alqoritmi yaradılır, məhsulun normativ göstəricilərinə və sənaye robotunun işçi zonasına nəzarət olunur.

VİRTUAL CİHAZ ƏSASINDA KOMPÜTERLİ ÖLÇMƏ SİSTEMİNİN KOMPONENTLƏRİNİN VERİCİ XARAKTERİSTİKALARINA UYĞUN SEÇİLMƏSİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Hüseynova L. İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
leylaquliyeva28@mail.ru

Kompüter əsaslı cihazların yaradılması üçün istifadə olunan platformalardan biri National Instruments firmasının məhsulu olan texniki vasitələr və LabVIEW proqram mühitidir. Firmanın məhsulu olan

avadanlıqlar əsasında yaradılan fərdi kompüterli ölçmə, siqnal emalı və idarəetmə sistemləri tələb olunan metroloji xarakteristikalara malik virtual ölçmə cihazları sintez etmək üçün istifadə olunur. LabVIEW proqram mühiti bu cihazların riyazi modelləşdirilməsi və sınaqdan keçirilməsi daxil olmaqla istənilən mürəkkəblikdə ölçmə, onlar əsasında nəzarət və diaqnostika sistemlərini yaratmağa imkan verir. Proqram mühiti virtual cihaz texnologiyası üçün alətlər dəstindən ibarətdir. Əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, heç bir mətn təlimatı yoxdur, virtual cihaz proqram mühitinin bazasında olan hazır blok-sxemlərin (alt proqramların) birləşdirilməsi əsasında sintez olunur. Bloklarda siqnal emalının əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, hər bir növbəti blok özündən əvvəlki blok işini başa vurduqdan sonra emal prosesini başlayır. Blokda emal isə onun girişində məlumat axını yarandıqda başlayır. Məlumat axının emalı məlumatın özü tərəfindən idarə olunur.

Təqdim olunan işin məqsədi virtual cihaz texnologiyası əsasında vibrasiya-amplitud vericisinin kompüterlə uzlaşmasını təmin edən informasiya mübadiləsi blokunun komponentlərinin verici xarakteristikalarına uyğun təyin edilməsidir.

Kompüterlə uzlaşma modulu üçün bir-neçə əsas şərt qeyd oluna bilər: müxtəlif sensorlardan gələn siqnallar kompüter ölçmə sisteminə qoşula bilər; nəzarət siqnalları kompüterdən icra mexanizmlərinə ötürülə bilər; kompüterlər ənənəvi və ya sənaye əhəmiyyətli ola bilər (SCXI/PXI); LabVIEW proqram mühitindən istifadə etməklə kompüterdə istənilən siqnalın işlənməsi həyata keçirilə bilər; ölçmələrin aralıq və yekun nəticələri yaddaşda saxlanıla və onlar əsasında hesabatlar hazırlana bilər. Bu şərtlərin icrasını təmin edən kompüterli ölçmə sistemi üçün tələb olunan komponentlər olaraq, bir variantda – fərdi kompüter, PCİ 6024 seriyalı giriş/çıxış platosu, SCXİ uzlaşdırıcı modul, vibrasiya-amplitud vericisi, LabVIEW proqram mühiti (məsələn LabVIEW-7), sürücülər (drayverlər) DAQmx və SCXİ istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, ölçmə informasiyası kompüterə daxil edildikdə yaradılan lokal şəbəkə vasitəsi ilə paylaşa bilinər. LabVIEW proqram mühiti siqnalların qəbulu, saxlanması, emalı və məsafədən idarəetmə imkanlarına malikdir. Qeyd olunan kompüterli ölçmə sistemi üçün komponentlərin eyni bir firmanın məhsulları əsasında seçilməsi daha əlverişlidir.

National Instruments SCXI – ölçmə və avtomatlaşdırma sistemləri üçün geniş imkanlı siqnal formalaşdırıcı və kommutasiya edici platformadır. SCXI sistemi bir və ya bir neçə şassidə quraşdırılmış çoxkanallı siqnal formalaşdırıcı modullarından ibarətdir. Bu modullar vasitəsi ilə vericilərin emal edilməmiş siqnallarını ölçmək, gərginlik və ya cərəyan yaratmaq, rəqəmsal xətlərə nəzarət etmək və ya keçiddən istifadə edərək siqnalları marşrutlaşdırmaq mümkündür. Bu baxımdan, SCXI istifadəçinin bütün siqnal firmalaşdırıcı və kommutasiya ehtiyaclarını ödəyən vahid, inteqrasiya olunmuş platformadır. Məsələn, SCXI-1100 modulu cərəyan, millivolt qiymətdə gərginlik siqnalları yaratmaq üçün istifadə olunan 32 kanallı giriş moduludur. Gərginlik siqnallarını süzgəcdən keçirə, gücləndirə, təcrid edə və multipleks edə bilən bir neçə növ SCXI analoq giriş moduluna malikdir. Modullar vasitəsi ilə təsiredici gərginlik, RS-232 və RS-485 interfeyslərin imkanlarından istifadə etmək mümkündür. İstifadə olunan NI-DAQ proqram sürücüsü əməliyyat sisteminin bütün səviyyələri, cihazların idarə edilməsi və məlumatların toplanması üzrə bütün aspektlərinə nəzarət edir. PCI-6024 çoxfunksiyalı analoq və rəqəmsal giriş/çıxış moduludur, 16 sayda analoq girişə (12 bit, 200kbit/s), 8 sayda rəqəmsal giriş/çıxışa, iki ədəd 24 bitlik sayğaca malikdir. SCC və ya SCXI siqnal formalaşdırıcı modullarından istifadə edərək cihaza verici və yüksək gərginlik ölçmə imkanları əlavə oluna bilir. İstifadə olunan NI-DAQmx proqram sürücüsü sistemi konfiqurasiya etməyə yardım edir və ölçmələri asanlaşdırır.

Müasir informasiya-ölçmə və idarəetmə sistemlərində alt sistem kimi istifadə olunan məlumat toplama sistemi (Data Acquisition System – DAQ System) texnoloji prosesin və ölçülən kəmiyyətin bütün ölçü zəncirini təşkil edən dörd əsas komponentdən ibarətdir: Verici (Sensor); siqnal formalaşdırıcı (Signal Conditioning); disktetləşdirmə, rəqəm-analoq (D/A), analoq-rəqəm (A/D) çevirmələri təmin edən DAQ-cihaz (DAQ-Hardware); DAQ-cihazın işini, çıxış siqnalının qeyd olunmasını və emalını təmin edən proqramlar yüklənmiş kompüter (DAQ Software, Application Software, Computer). Sistem qeyd olunan komponentlər arasında interfeys əlaqəni təmin edən siqnal ötürücü vasitələrlə (Cables and Accessories) də təchiz olunur.

DAQ sistemin əsas vəzifəsi rəqəmsal verilənlərin toplanmasını və saxlanılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bununla belə, bu cür sistemlər ölçmələrin və toplanmış məlumatların vizual təsviri üçün də istifadə olunur. Sistemlərin əksəriyyəti daxili təhlil və hesablama xüsusiyyətlərinə də malik olur.

Əlbəttə ki, müxtəlif sahələrdə istifadə olunan DAQ sistemlər üçün mühəndislərin fərqli tələbləri də ola bilər, lakin onların hamısı ümumi xüsusiyyətlərə əsaslanır. Belə xüsusiyyətlərə kompüterdə məlumatın qeyd olunması (yazılma), saxlanması, real vaxt ərzində vizual məlumat təsviri, müxtəlif riyazi və statistik hesablamalardan istifadə edərək məlumatların təhlili, hesabatların yaradılması aiddir.

Bu sahədə son yeniliklərdən biri məlumatların toplanması və idarəetmə funksiyalarının bir sistemdə inteqrasiyası olunmasıdır. İdarəetmənin əsas xarakteristik cəhəti tərkibə daxil olan alt sistemlərin sinxron işini təmin etməkdən ibarətdir.

Sadalanan komponentlərdən ibarət DAQ sistemin işləmə məntiqi belədir: Ölçülən kəmiyyət (temperatur, gərginlik, cərəyan şiddəti, təzyiq, tezlik, sərf, yerdəyişmə, dönmə bucağı və s.) vericinin çıxışında elektrik siqnalına çevirdilir və siqnal formalaşdırıcı qurğu vasitəsi ilə ölçmə dəqiqliyi artırılır (küydən təmizlənir, gücləndirilir, süzgəclənir, xəttiləşdirilir, giriş dövrədən qalvanik ayrılır və s.). DAQ cihazı vericinin siqnallarını seçir, analoq çıxış siqnalları yaratmaq üçün D/A çevrilmələrini həyata keçirir, həmçinin də rəqəmsal giriş siqnallarını qəbul edir və rəqəmsal çıxış siqnalları yaradır. Sistemin işləmə məntiqini və alt sistemlərin sinxron işini təmin edən DAQ-cihazı variantının ümumiləşdirilmiş blok-sxemi şəkil 1-də göstərildiyi kimi təsvir oluna bilər.

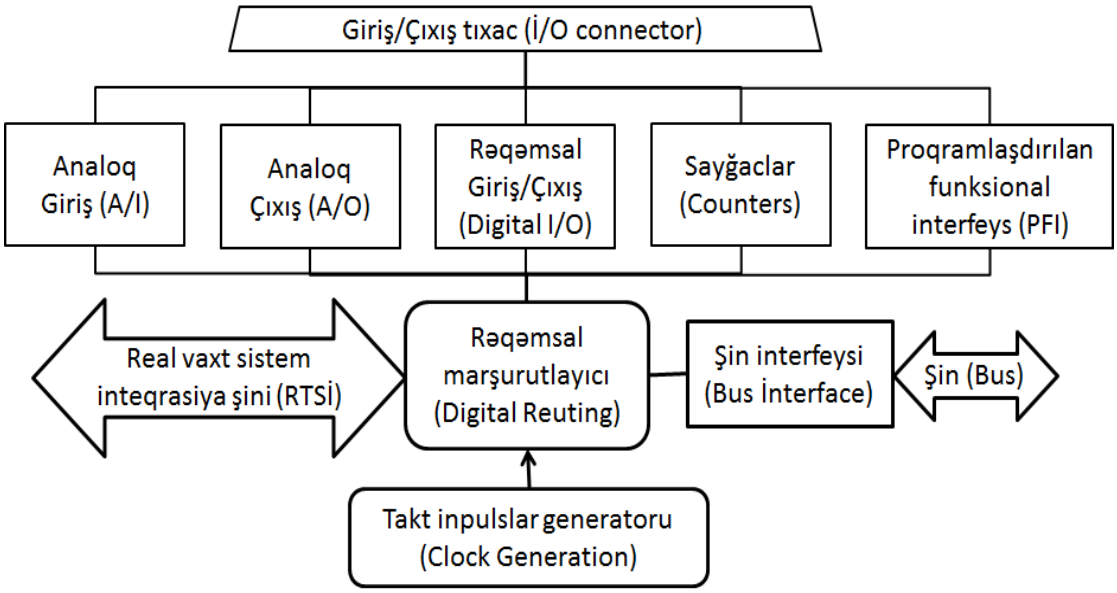

Şəkil 1. DAQ-cihaz üçün ümumiləşdirilmiş blok-sxem

Şəkil 1-də göstərilən blok-sxem əsasında istehsalçı firmalar müxtəlif parametrlərə və xarakteristikalara malik DAQ-cihazlar təklif edir. National Instruments Corporation tərəfindən təklif olunan M-seriyalı DAQ cihazları qeyd etmək olar. M-seriyalı cihazlarda 80-ə qədər analoq giriş (A/I) kanalı, 4-ə qədər analoq çıxış (A/O) kanalı, 48-ə qədər rəqəmsal giriş/çıxış (Digital I/O) xətti və 2 sayğac var. M seriyalı cihazları quraşdırmaq üçün Nİ-DAQmx drayverləri istifadə olunur. Firmaya məxsus ni.com/manuals saytında bu drayverlərin istifadəsi haqqında, o cümlədən, DAQ üçün aparat və proqram təminatının quraşdırılması, kanalların və tapşırıqların konfiqurasiyası və proqramların hazırlanması barədə təlimatlar verilir.

ÇEVİK İSTEHSAL MODULUNUN V_f TİPLİ QEYRİ-SƏLİS PŞ-i ŞƏKLİNDƏ İDARƏETMƏ MODELİ

İlyasova G.Ə.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Yarımfabrikatda fiqurlu dəlik açan ÇİM-nun fəaliyyət modeli – tipli qeyri-səlis şəklində təsvir edilərək, modelin strukturu formalaşmışdır.

Yarımfabrikatda fiqurlu dəlik açan ÇİM-nun fəsliyyət modelinin qraf-sxemi şəkil verilmişdir.

Mövqelər çoxluğu:

- p_1 - qurğu yarımfabrikat üzərində fiqurlu dəlik açma əməliyyatını yerinə yetirir;
- p_2 - qurğunun işçi zonasında fiqurlu dəlik açılmamış yarımfabrikat yerləşmişdir;
- p_3 - qurğunun çıxış saxlayıcısında fiqurlu dəlik açılmış yarımfabrikat mövcuddur;

- p_4 - qurğunun işçi saxlayıcısı boşdur;
- p_5 - qurğunun giriş saxlayıcısında fiqurlu dəlik açılmamış yarımfabrikat yoxdur;
- p_6 - qurğunun çıxış saxlayıcısında fiqurlu dəlik açılmış yarımfabrikat yoxdur;
- p_7 - SR - u fəaliyyətdə deyil;
- p_8 - NS - nin giriş saxlayıcısında fiqurlu dəlik açılmış yarımfabrikat yerləşmişdir;
- p_9 - NS - nin giriş saxlayıcısı boşdur;
- p_{10} -SR-u qurğunun giriş saxlayıcısını fiqurlu dəlik açılmamış yarımfabrikat yükləyir;
- p_{11} - SR - u qurğunun çıxış saxlayıcısında yerləşən fiqurlu dəlik açılmış yarımfabrikatı NS - nin giriş saxlayıcısına yükləyir;

Keçicilər çoxluğu:

- t_1 - qurğunun giriş saxlayıcısı fiqurlu dəlik açılmamış yarımfabrikatla yüklənir;
- t_2 - qurğunun giriş saxlayıcısı fiqurlu dəlik açılmamış yarımfabrikatla yüklənmə sona çatıb;
- t_3 - yarımfabrikat üzərində fiqurlu dəlik açma prosesi yermə yetirilir,
- t_4 - fiqurlu dəlik açma əməliyyatı sona çatdı;
- t_5 - SR-u qurğunun çıxış saxlayıcısında yerləşən fiqurlu dəlik açılmış yarımfabrikatı giriş saxlayıcısına yükləyir;
- t_6 - çıxış saxlayıcısında yerləşən fiqurlu dəlik açılmış yarımfabrikatı boşaldı.

Bu zaman mövqelərin $F[11,6]$ insidentlik matrisi aşağıdakı şəkli alacaq:

F	t_1	t_2	t_3	t_4	t_5	t_6
p_1	0	0	0	1	0	0
p_2	0	0	1	0	0	0
p_3	0	0	0	0	1	0
p_4	0	0	1	0	0	0
p_5	1	0	0	0	0	0
p_6	0	0	0	1	0	0
p_7	1	0	0	0	1	0
p_8	1	0	0	0	0	0
p_9	0	0	0	0	1	0
p_{10}	0	1	0	0	0	0
p_{11}	0	0	0	0	0	1

Bu zaman $H[6,11]$ keçidlərin insidentlik matrisi aşağıdakı şəkli alacaq:

H	p_1	p_2	p_3	p_4	p_5	p_6	p_7	p_8	p_9	p_{10}	p_{11}
t_1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
t_2	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0
t_3	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
t_4	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
t_5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
t_6	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0

μ_0 ilkin markerləşmə matrisi aşağıdakı kimidir:

$$\mu_0 = \begin{bmatrix} 0.20 & 0.00 & 0.30 & 0.00 & 0.20 & 0.00 & 0.10 & 0.00 & 0.00 & 0.20 & 0.30 \\ 0.00 & 0.20 & 0.00 & 0.00 & 0.10 & 0.10 & 0.00 & 0.10 & 0.20 & 0.10 & 0.20 \\ 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.20 & 0.00 & 0.00 & 0.40 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.20 \\ 0.00 & 0.01 & 0.30 & 0.10 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.10 & 0.20 & 0.00 & 0.00 \\ 0.20 & 0.00 & 0.20 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.20 & 0.00 & 0.10 & 0.00 \\ 0.10 & 0.00 & 0.20 & 0.10 & 0.20 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.20 & 0.10 & 0.00 \end{bmatrix}$$

İşlənmiş alqoritm əsasında V_1 tipli qeyri-səlis PŞ-nin strukturu formalaşır. Kompüter eksperimenti nəticəsində μ_0 başlanğıc markerləşməsindən keçidlərin $\sigma_1 = (t_1 t_2 t_3 t_4 t_5 t_6)$ yerinə yetirilməsi ardıcıllığı alınmışdır.

FOTOELEKTRİK SENSORLU KONDUKTOMETRİK CİHAZ: KONDUKTOMETRİK VƏ FOTOMETRİK ÜSULLARDAN BİRGƏ İSTİFADƏ

İslamova S.N.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
sevinc300197@gmail.com

Kimyəvi metodlarla müqayisədə konduktometrik metod bir sıra üstün cəhətlərə malikdir. Metod sadədir və məhlulun elektrik keçidiciliyinin ölçülməsinə əsasında onun tərkibinin dəyişməsinə nəzarət etmək imkanı verir. Bunun üçün, məhlulun elektrik keçiriciliyinin məlum komponentin konsentrasiyasının əvvəlcədən tərtib olunmuş kolibirləmə verilənlərindən istifadə olunur. Bundan əlavə, elektrik keçiriciliyinin ölçülməsi prosesində təhlil edilən məhlul praktiki olaraq dəyişmir, bunun sayəsində təkrar ölçmələr aparmaq və onu saxlayaraq istənilən vaxt əldə edilən nəticələri yoxlamaq mümkündür.

Konduktometrik analiz üsulları elektrik keçiriciliyinin ölçülməsi prinsipindən asılı olaraq müztəlif üsullar istifadə olunur. Ən çox istifadə olunan üsullar aşağıdakılardır:

1) birbaşa kondüktometriya - sınaq məhlulunun elektrik keçiriciliyinin birbaşa ölçülməsinə əsaslanır;

2) konduktometrik titrləmə - titrləmə zamanı ekvivalentlik nöqtəsi məhlulun elektrik keçiriciliyinin kəskin dəyişməsi ilə müəyyən edilir (titrləşmə əyrisində bükülmə);

3) xronokonduktometrik titrləmə - maddənin tərkibi titrləmə vaxtı ilə müəyyən edilir, titrləmə əyrisi diaqramında avtomatik qeyd olunur.

Praktikada qeyd olunan üsulları reallaşdıran müxtəlif modifikasiyalı konduktometrik analizatordan istifadə olunur. Demək olar ki, istifadə olunan bütün analizator modifikasiyaları ölçmə çeviricisindən və ilkin çeviricilər dəstindən ibarətdir. İlkin çeviricilər dəstinə ion seçici elektrod, referent (müqayisə) elektrodu və temperatur sensoru daxildir.

Ölçmə çeviricisi avtonom enerji təchizatı və ölçmə nəticələrinin LCD displeydə təqdim edilməsi ilə mikroprosessor əsasında hazırlanır. İonlar üçün parametrlər (ion adı, atom və ya molekulyar kütlə və yük) mikroprosessorin yaddaşına daxil edilir, onların hər biri üçün ən son kalibrləmə nəticələri saxlanılır. Bütün modifikasiyaların analizatorları hər hansı bir ion seçici elektrodlara, o cümlədən birləşdirilmiş elektrodlara uyğundur.

Konduktometrik ölçmələrdə çoxlu sayda selektiv elektrodlardan istifadə olunması ölçmə prosesini ləngidən əsas amillərdən biridir və axın xəttində istifadə olunması üçün əlverişli deyil. Bu səbəbdən, ion seçici elektrodlar əvəzinə birləşdirilmiş elektrodlardan istifadə və təyin olunan ion konsentrasiyasının seleksiyası üçün optik metod əsasında yaradılan fotoelektrik sensorlardan istifadə olunması daha əlverişli ola bilər.

Materialların tərkibinin optik üsullarla təhlili optik şüanın maddə ilə qarşılıqlı təsirindən sonra şüa parametlərinin ölçülməsinə əsaslanır. Əksər hallarda şüanın intensivliyi ölçülür. Nümunədən keçən və ondan əks olunan şüalardan istifadə fərqləndirilir. Məsələn, bərk materialların rütubətini ölçmək üçün keçən şüanın (ötürmə üsulu) istifadəsi sabit qalınlığa malik nazik təbəqə nümunəsi üçün praktik əlverişlidir. İşığı səpələyən bərk materialların rütubətini təhlil etmək üçün isə nümunədən əks olunan işıq selindən istifadə olunur. Bu zaman laydan keçən şüanın praktiki olaraq sıfır olması yoxlanılır (əksetmə üsulu). Əksetmə üsulunda güzgü səthi və diffuz səthdən əks olunma fərqləndirilir. Güzgü səthdən əks olunma əmsalını qiymətləndirmək üçün Frenel tənlikləri, diffuz səthdən əks olunma üçün isə Qureviç-Kubelki-Munk tənliyi əsasında riyazi modellər istifadə olunur. Əksər hallarda şüalanmanın güzgü komponenti təyin olunan

komponent haqqında praktik olaraq məlumat daşımır, yaxud da komponent haqqında məlumat daşıyıcı siqnalı praktik olaraq qeyd etmək və qiymətləndirmək mümkün olmur. Əsas informasiya daşıyıcı qeyd olunan şüalanma enerjisinin diffuz komponentidir. Məsələn, şüanın diffuz komponenti axın xəttində işıq səpələyici mühitin rütubətindən asılı ola bilər və suyun miqdarını qiymətləndirmək üçün həm konduktometrik, həm də fotometrik ölçmə birgə istifadə oluna bilər. Diffuz səthdən əks olunma əmsalının ölçülməsi əsasında sintez olunan rütubət analizatorunun işində Qureviç-Kubelki-Munk tənliyi əsasında riyazi model istifadə oluna bilər:

$$R = 1 + {}^{k}/_{k_d} - \sqrt{\left({}^{k}/_{k_d}\right)^2 + 2\,{}^{k}/_{k_d}}\,.$$

Bu ifadədə, k və k_d - uyğun olaraq nümunənin vahid səthindən udma və səpələmə əmsallarıdır. Udma əmsalının qiyməti nümunənin nisbi rütubətindən asılıdır:

$$k = \alpha k_{su} C + k_0(1 - C)$$

Burada, k_{su} və k_0 -uyğun olaraq suyun və mühitin şüanı udma əmsalları, C- materialın nisbi rütubəti, α – su molekulunun mühit maddəsi ilə əlaqəsini əks etdirən əmsaldır və qiyməti təcrübədən təyin olunur. k_{su} və k_0- kəmiyyətləri spektral asılı olduqlarından spektral diapazonu seçməklə tələb olunan həssaslığa nail olmaq olar. Təcrübələr göstərir ki, spektrin infraqırmızı oblastı daha həssasdır.

Praktikada nümunədə rütubəti qiymətləndirmək üçün müxtəlif modifikasiyaları rütubət analizatorları istifadə olunur. Ən çox istifadə olunan bir şüalı və iki kanallı olanlardır. Onlardan istifadə materialın sıxlığı və qranulometrik tərkibindən asılılığını minimuma endirməyə imkan verir.

Fotoelektrik sensorlu konduktometrik cihaz üçün struktur sxemi şəkildəki kimi təsvir oluna bilər.

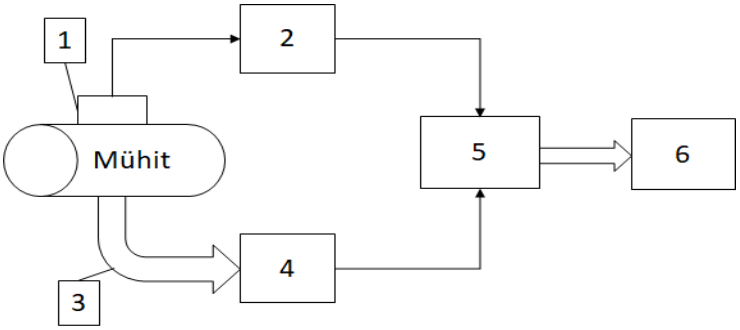

Şəkil. Fotoelektrik sensorlu konduktometrik cihaz üçün struktur sxem: 1-birləşdirilmiş elektrodlar; 2-konduktometrik analizator; 3-lifli optik rabitə kanalı; 4-fotoelektrik sensor; ölçmə kanalı; 6-mikroprosessor.

MULTİSERVİSLİ KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNİN TƏTBİQ İMKANLARI

Kərimova Ə.F.
Odlar Yurdu Universiteti
esli.kerimova01@icloud.com

Multiservis şəbəkələri müxtəlif kommunikasiya ehtiyaclarını ödəmək üçün çeviklik və miqyaslılığı təmin edir. Bant genişliyi və infrastruktur da daxil olmaqla resursların səmərəli və sərfəli şəkildə paylaşılmasını təmin edir. Multiservis şəbəkələri adətən iri təşkilatlarda, telekommunikasiya şirkətlərində və internet provayderlərində istifadə olunur. Sadalanan xüsusiyyətlər müəssisələrin şəbəkələrlə bağlı bir çox problemlərini həll edə bilər. Belə ki, bu gün multiservisli kompüter şəbəkələri problemlərinin əhəmiyyəti artır. Ona görə ki, müəssisələr daha mürəkkəb və inteqrasiyalı şəbəkə sistemlərinə ehtiyac hiss edirdlər. Tədqiqat işində mültiservisli kompüter şəbəkələrinin tətbiqi imkanları araşdırılmışdır.

Multiservis şəbəkəsi bir neçə növ xidmət və ya proqramın ötürülməsini dəstəkləyən şəbəkə növüdür. O, şəbəkə infrastrukturu üzərindən səs, video, məlumat və digər rabitə formalarının eyni vaxtda ötürülməsinə imkan verir. Multiservis şəbəkələrinin iş prinsipi bir neçə əsas anlayışı əhatə edir:

- Quality of Service (QoS) Management: Xidmətin Keyfiyyətinin İdarə Olunması: Səs və video kimi zamana həssas xidmətlərin aşağı gecikmə və minimal titrəmə ilə çatdırılmasını təmin etmək üçün multiservis

şəbəkələri müxtəlif trafik növlərinə üstünlük verir. QoS mexanizmləri xidmət növü və hər bir xidmətin tələbləri əsasında şəbəkə resurslarını ayırır, kritik tətbiqlər üçün müəyyən bir performans səviyyəsini təmin edir.

- Packet Switching: Paket Kommutasiyası: Multiservis şəbəkələri məlumat ötürmək üçün çox vaxt IP (İnternet Protokolu) kimi paket kommutasiya texnologiyalarından istifadə edir. Müxtəlif xidmətlərdən məlumatları ehtiva edən paketlər şəbəkə üzərindən ayrıca ötürülür və təyinat yerində yenidən yığılır.

- Network Convergence: Şəbəkə Konvergensiyası: Multiservis şəbəkələri müxtəlif rabitə xidmətlərinin vahid şəbəkə infrastrukturuna yaxınlaşmasını dəstəkləyir. Bu konvergensiya şəbəkənin idarə edilməsini asanlaşdırır və müxtəlif xidmətlər üçün ayrıca şəbəkələrə ehtiyacı aradan qaldıraraq xərcləri azaldır.

- Security: Təhlükəsizlik: Multiservis şəbəkələri məlumatların şəbəkə üzrə ötürülməsi zamanı onları qorumaq üçün şifrələmə, firewall və müdaxilənin aşkarlanması sistemləri kimi təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirir. Ötürülmüş məlumatların məxfiliyini və bütövlüyünü təmin etmək üçün təhlükəsizlik protokolları və mexanizmləri tətbiqedilir.

Bu prinsipləri və texnologiyaları birləşdirərək, multiservis şəbəkələri vahid şəbəkə infrastrukturu daxilində verilənlərin, səsin və video trafikin qüsursuz və etibarlı ötürülməsinə imkan verən müxtəlif növ kommunikasiya xidmətlərini səmərəli şəkildə idarə edir.

Multiservis şəbəkələri müxtəlif növ rabitə xidmətlərinin, məsələn, səs, video və məlumatların eyni şəbəkə infrastrukturu üzərindən ötürülməsi lazım olduğu müxtəlif vəziyyətlərdə istifadə olunur. Bu şəbəkələr bizneslərdə, təşkilatlarda və ictimai xidmətlərdə geniş yayılmışdır. Burada multiservis şəbəkələrinin istifadə olunduğu bir neçə ssenari var:

- Enterprise Networks: Müəssisə Şəbəkələri: Böyük şirkətlər eyni şəbəkə infrastrukturu daxilində e-poçtlar, səsli zənglər, video konfranslar və məlumat ötürülməsi də daxil olmaqla müxtəlif kommunikasiya ehtiyaclarını həll etmək üçün tez-tez multiservis şəbəkələrindənistifadə edirlər.

- Telecommunication Networks: Telekommunikasiya Şəbəkələri: Telekommunikasiya xidməti təminatçıları öz müştərilərinə stasionar və mobil telefon danışıqları, internetə çıxış və televiziya xidmətləri kimi geniş spektrli xidmətlər təqdim etmək üçün multiservis şəbəkələrindən istifadə edirlər.

- Smart Grids: Ağıllı Şəbəkələr: Enerji sektorunda multiservis şəbəkələri elektrik enerjisinin paylanmasınısəmərəli idarə etmək və monitorinq etmək üçün eyni şəbəkə üzərindən verilənlər, səs rabitəsi və nəzarət siqnallarının ötürüldüyü smart şəbəkələrin həyata keçirilməsinə imkan verir.

- Public Safety and Emergency Services: İctimai Təhlükəsizlik və Fövqəladə Hallar Xidmətləri: Polis, yanğınsöndürmə idarələri və təcili tibbi yardım xidmətləri fövqəladə hallar zamanı fasiləsiz əlaqəni təmin etmək üçün multiservis şəbəkələrindən istifadə edir. Bu şəbəkələr səs, video və məlumat xidmətlərini dəstəkləyir, sürətli cavab və koordinasiyaya imkanı verir.

- Video Surveillance Systems: Video Nəzarət Sistemləri: Multiservis şəbəkələri ictimai yerlərdə, bizneslərdə və yaşayış komplekslərində video müşahidə sistemləri üçün çox vacibdir. Onlar nəzarət əməliyyatları üçün lazım olan digər məlumatlarla birlikdə yüksək keyfiyyətli video lentlərin ötürülməsinə imkan verir.

-Educational Institutions: Təhsil Müəssisələri: Məktəblər, kolleclər və universitetlər müxtəlif təhsil texnologiyalarını, onlaynöyrənmə platformalarını, videokonfransları və bütün vahid şəbəkə infrastrukturuna inteqrasiya olunmuş inzibati funksiyaları dəstəkləmək üçünmultiservis şəbəkələrindən istifadə edir.

- Healthcare Systems: Sağlamlıq Sistemləri: Xəstəxanalar və səhiyyə müəssisələri elektron sağlamlıq qeydlərinin səmərəli idarə edilməsi, teletibb xidmətləri və xəstələrə daha yaxşı qulluq üçün tibb işçiləri arasında ünsiyyət üçün multiservis şəbəkələrindən istifadə edir.

Xülasə, multiservis şəbəkələri müxtəlif növ kommunikasiya xidmətlərinin bir yerdə mövcud olması və eyni şəbəkə üzərindən ötürülməsi lazım olan müxtəlif şəraitlərdə istifadə olunur ki, bu da səmərəliliyi, çevikliyi və qənaətcilliyi təminedir.

Müasir multiservis şəbəkələri aşağıdakı xidmətləri göstərə bilər: İP-dən istifadə edərək ictimai telefon şəbəkəsinə qoşulmuş telefonlar və fərdi kompüterlərdə İP telefoniya əsasında səs ötürülməsi; İki və ya daha çox istifadəçi arasında videotelefoniya əsasında eyni vaxtda Ethernet şəbəkəsində xüsusi avadanlıqla təchiz edilmiş fərdi kompüterlərdən istifadə etməklə audio və video məlumatların ötürülməsinə imkan verən proqram təminatı; MSN istifadəçilərinin yerləşə biləcəyi xarici istifadəçilər üçün öz veb server resursları; İnternetə çıxış.

Nəticə və təkliflər:

-Multiservis şəbəkələrinin ağıllı evlərdə tətbiqinə dair bir neçə təklif: Ağıllı cihazlar üçün əlavə təmir

və baxım xidmətləri təklif edən bir platform təşkil etmək; Ağıllı ev sahiblərinə, istifadəçilərinə və ya texniki dəstəyə ehtiyacı olan hər hansı bir problemi həll etmək üçün 24/7 dəstək xidmətləri təklif etmək; Ağıllı ev texnologiyalarının yeni funksiyaları və təcrübələri barədə müştəriləri məlumatlandırmaq üçün həftəlik bülletenlər və ya e-mail məktubları göndərmək.

- Multiservis şəbəkələrinin Sağlamlıq sistemləri sahəsinə tətbiqinə dair bir neçə təklif: Multiservisli şəbəkələr vasitəsilə Tibb mərkəzləri və xidmətində olan təcili yardım maşınları arasında elə bir şəbəkə yaradılsın ki, uzaqdan UZM imkanı mümkün olsun. Belə ki, ağrı səbəbi ilə hərəkət edə bilməyən xəstələrə uzaqdan diaqnoz qoyulsun, yerində tibbi yardım edilsin.(Bu halların daha çox gecə saatlarında baş verdiyini nəzərə alaraq.)

MÜŞTƏRİ SERVER SİSTEMLƏRİNDƏ İNFORMASİYANIN QORUNMASI

Məmmədhüseynova L.Y.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

Müştəri server sistemləri, bir şirkətin əsas məlumat infrastrukturunu təşkil edir və bu infrastrukturun təhlükəsizliyi şirkətin fəaliyyətinin davamlılığı üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir. Müştəri serverləri, məlumatları saxlamaq, paylaşmaq və idarə etmək üçün əhəmiyyətli mənbələrdən biri kimi funksionallaşır. Bu məqalədə, müştəri server sistemlərində məlumatın qorunması ilə bağlı əsas prinsiplər və praktikalar ətraflı şəkildə müzakirə olunacaq. Müştəri server sistemlərində informasiyanın qorunması, şirkətinizin və müştərilərinizin gizliliyini və məlumatlarının müdafiəsini təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Müştəri server sistemləri, müştərilərin məlumatlarını saxladığı və ya onlara xidmət etdiyi üçün, bu məlumatların qorunması kritikdir. Müştəri server sistemlərində məlumatların qorunması üçün əsaslı addımlar:

Güclü Şifrələmə: Müştəri məlumatlarının şifrələnməsi, həm verilənlərin tranzaksiyal vaxtında, həm də saxlanılma zamanı mühüm bir addımdır. Həmçinin, əgər mümkünsə, müştəri şifrələrini şifrələmək və saxlamaq üçün güclü şifrələmə standartları tətbiq etmək əlverişli olar.

Giriş Nəzarəti: Müştərilər üçün giriş və qeydiyyat sistemi tətbiq edin. Giriş məlumatlarının güclü və təhlükəsiz olduğundan və təhlükəsizlik suallarının tətbiq edildiyindən əmin olun.

Məlumat Segmentasiyası: Müştəri məlumatlarını serverinizdə digər məlumatlardan ayrı saxlamaq, mümkünsə, məlumat segmentasiyası tətbiq edin. Bu, məlumatların gizliliyini artırmağa və istifadəçi məlumatlarına təhlükəsizlik tədbirlərinin effektiv tətbiq edilməsinə imkan verir.

Qoşulma Təhlükəsizliyi: Müştəri serverinizə daxil olmağa çalışan təhlükəsizlik nümayişləri üçün avtomatlaşdırılmış alətlərdən və qoşulma nəzarəti və nəzarət siyasətlərindən istifadə edin. Məsələn, iki faktorlu təsdiqat tətbiq edə bilərsiniz.

Məlumat Yedekləmə: Müştəri məlumatlarının düzgün yedəklənməsi vacibdir. Böyük səhv və ya məlumat itkisi halında məlumatların bərpası üçün nizamlı yedəkləmə planları tərtib edin.

Məlumat Qorunma Siyasəti: Müştəri məlumatlarının qorunmasını və gizliliyini təmin etmək üçün şirkətinizdə məlumat qorunma siyasəti tərtib edin və tətbiq edin. Bu, işə alınan hər bir işçiyə məlumat qorunma tələblərini və şərtlərini bəlləyəcək və onları təmin edəcək.

Təhlükəsizliyin İdarə Edilməsi: Müştəri serverlərinin təhlükəsizliyini sürekli nəzarətdə saxlayın və tezliklə təhlükəsizlik açıqları təsnif edin və düzəltin.

Təlimatlar və Sənədlər: İşçilərə məlumatların qorunması, təhlükəsizliyi və siyasətləri barədə məlumat verin. Müştəri məlumatlarının qorunması və necə işləndiyi barədə təlimatlar təmin edin. Bu addımlar, müştəri server sistemlərində məlumatların qorunması üçün əsaslı bir zəmin təmin edəcəkdir. Lakin qorunmanın daimi bir proses olduğunu unutmayın və yeni təhlükələrə qarşı daimi olaraq yeniləmələri və dəyişiklikləri dəstəkləyin.

Müştəri server sistemləri günümüz iş dünyasında əhəmiyyətli bir rol oynayır. Şirkətlər, müştəri serverləri vasitəsilə müştəriləri ilə əlaqə saxlayır, iş məlumatlarını saxlayır və ictimai informasiyanın qorunmasında mühüm vəzifələri yerinə yetirir. Buna görə də, müştəri server sistemlərinin informasiyanın qorunması əsas məsələdir. Bu məqalədə, müştəri server sistemlərində informasiyanın qorunmasına aid əsas prinsiplər və tədbirlər ətraflı şəkildə müzakirə olunacaqdır. Müştəri server sistemlərində məlumatın şifrlənməsi ən əsas tədbirdir. Şifrələnmiş məlumat, gizlilik və məhdudiyyət təmin edir. Güclü şifrələmə

standartları istifadə edilməlidir və məlumatın daşıyıcısı kimi fərqli alqoritmlər tətbiq edilməlidir. Müştəri server sistemlərində, mövqe izləmə və identifikasiya sistemi quraşdırılmalıdır. Bu, istifadəçilərin aktivlərini nəzarət altında saxlamaq, potensial təhlükəli fəaliyyətləri təyin etmək və müdafiə etmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. İstifadəçilərin hər bir giriş və çıxışı qeyd edilməlidir. Müştəri server sistemlərində işlənən proqramlar və işletmə sistemi üçün düzgün patch idarəetməsi tətbiq edilməlidir. Bu, məhsul təhlükəsizliyini artırmaq və potensial məlumat sızıntısı və ya hücum riskini azaltmaq üçün əhəmiyyətli bir tədbirdir. İdarəetmə hüquqlarının düzgün idarəedilməsi, müştəri server sistemlərində məlumatın qorunmasında mühüm rol oynar. Təhlükəsizlik prinsiplərinə uyğun olaraq, hər bir işçiyə yalnız lazım olan məlumat və funksiyaların girişini təmin etmək üçün mövcud hüquqların düzgün təyin edilməsi vacibdir.Müştəri server sistemlərində məlumatın qorunması, yedəkləmə və bərpa planlarının təyin edilməsi ilə də təmin olunmalıdır. Fiziki və ya bulud yedəkləmə həlləri tətbiq edilərək, məlumat itirilməsi və ya məlumat zədəsinin minimalizasiyası üçün tədbirlər götürülməlidir. Müştəri server sistemlərində informasiyanın qorunması, təhlükəsizliyə çoxalmaq və potensial riskləri azaltmaq üçün ən yaxşı praktikaların tətbiq edilməsini tələb edir. Şifrələmə, mövqe izləmə, patch idarəetməsi, hüquqların idarəedilməsi və yedəkləmə və bərpa planlarının qurulması, müştəri server sistemlərində məlumatın effektiv şəkildə qorunmasını təmin edir. İş adamları və təşkilatlar bu prinsipləri izləyərək, informasiya təhlükəsizliyini artırmaq və müştərilərin etimadını qazanmaq üçün əlavə bir səviyyəyə yüksəlmək imkanına malik olacaqlar. Müştəri serverlərinin qorunması, yalnız məlumatın şəbəkə vasitəsilə qorunması ilə məhdudlaşmır, həmçinin fiziki təhlükəsizlik tədbirləri də tətbiq edilməlidir. Bu, serverlərin yerləşdiyi məkanların, girişlərin, geyimlərin və s.

Ən güclü təhlükəsizlik sistemləri də zəif istifadəçilər tərəfindən istifadə edilərsə, bu sistemlərin effektivliyi azalır. İşçilərə təhlükəsizlik prinsipləri, şübhəli e-poçtlara cavab vermək və təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı təlimlər təklif etmək vacibdir. Müştəri server sistemlərindəki istifadəçilər və idarəçilər, güclü parolların tətbiq edilməsini təmin etməlidirlər. Parollar düzgün şifrələnməli, düzgün saxlanılmalı və müəyyən aralıqla dəyişdirilməlidir. Müştəri server sistemləri, DDoS hücumlarına qarşı qorunmalıdır. DDoS qarşısında qorunmaq üçün, mövcud trafikin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün güclü bir şəbəkə infrastrukturuna ehtiyac var. Təhlükəsizlik məsələləri hər dəfə dəyişir və inkişaf edir. Müştəri server sistemlərində informasiyanın qorunması üçün tədbirlər də bu dəyişikliklərə cavab verməlidir. Təhlükəsizlik yenilənmələri sistemləri yeniləmək, yeni təhlükələrə qarşı qorunmaq və riskləri minimalizə etmək üçün vacibdir. Bu əsas prinsiplər və tədbirlər, müştəri server sistemlərində informasiyanın qorunmasına dair ən müəyyən və əsaslı addımları təmsil edir. Müştəri serverləri ilə əlaqəli olaraq, təhlükəsizlik nəzəriyyələrinin və tədbirlərinin tətbiqi, şirkətlərin informasiya təhlükəsizliyini qorumaq və məlumatları qorumaq üçün ən təhlükəsiz və effektiv yolla biridir. Müştəri server sistemlərində informasiyanın qorunması, müştərilərin etimadını qazanmaq və şirkətin itibarını qorumaq üçün əsas bir məsələdir. Yuxarıda müzakirə olunan prinsiplər və tədbirlər, şirkətlərin informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əsaslı addımlardır. Təhlükəsizlik prinsiplərinin və tədbirlərinin düzgün tətbiqi, məlumatın mümkün ən yüksək səviyyədə qorunmasını təmin edəcək və şirkətin operativ effektivliyini artıracaqdır.

ÇEVİK İSTEHSAL MODULUNUN PRODUKSİYA QAYDALARI İLƏ MODELLƏŞDİRİLMƏSİ

Məmmədov N.T.
Sumqayıt Dövlət Universteti
Nicatmemmedov610@gmail.com

İdarəetmə sistemlərinin layihələndirilməsində produksiya modelləşdirilməsindən istifadə olunur. İdarəetmə sisteminin proqram təminatını tərtib etmək üçün produksiya modeli əsasında biliklər bazası və idarəetmə alqoritmi işlənir. ÇİM-in biliklər bazasını yaratmaq üçün ÇİM-in aktiv elementlərinin hərəkətlərini, onların vericilərini və icra mexanizmlərini formal təsvir etmək üçün produksiya modelindən istifadə edilir.

ÇİM-in mexatron qurğularının aktiv elementlərinin seçilmiş vericiləri və icra mexanizmləri əsasında onun idarəetmə alqoritmi tərtib edilir.

Praktiki mənada produksiya elm və texnikanın müxtəlif sahələrində, o cümlədən gündəlik münasibətlərdə geniş istifadə olunan, “situasiya→fəaliyyət”, “səbəb→hərəkət” və s. kimi cütlüklərlə təsvir olunan qayda kimi təsvir olunur. Göründüyü kimi məna etibarı ilə produksiya «Əgər...Onda» impilikasiyasına yaxın və uyğun ifadələrlə təsvir olunur.

Məlum olduğu kimi produksiya sistemləri üç əsas komponentdən ibarətdir: qlobal verilənlər bazası; produksiya qaydaları çoxluğu (biliklər bazası) və idarə sistemi. Produksiya sistemi aşağıdakı kimi fəaliyyət göstərir: idarə sistemi müəyyən strategiya ilə biliklər bazasından elə lazım olan produksiyaları seçir ki, onların təsiri ilə son məqsədə çatana kimi qlobal verilənlər bazası ardıcıl olaraq X(t) vəziyyətindən X(t+1) vəziyyətlər çoxluqlarına keçsin. Produksiya sisteminin fəaliyyətini formal şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$X(t+1)=f(x(t), u_i(x)),$$

burada $u_i \in U$; U – produksiya qaydaları çoxluğu.

ÇİM-də qlobal verilənlər bazası onun mexatron qurğularının müxtəlif mövqelərində quraşdırılmış sensorlardan toplanmış informasiyalardan formalaşdırılan situativ biliklər çoxluğundan təşkil olunur.

Biliklər bazası ekspertlər tərəfindən onların təcrübə və intuisiyalarına əsaslanaraq VƏ, VƏ YA, İNKAR tipli məntiqi əlaqələr və «Əgər...Onda» impilikasiyalarından istifadə edilməklə formalaşdırılan produksiya qaydaları çoxluğundan ibarətdir.

Beləliklə, ÇİM-də produksiya sistemi aşağıdakı kimi fəaliyyət göstərir: qlobal verilənlər bazasında cari situasiya aşkarlandıqdan sonra, biliklər bazasından müəyyən strategiya ilə seçilmiş uyğun produksiya qaydaları ÇİM-i son məqsədə çatmaq üçün ardıcıl olaraq yeni vəziyyətlərə çevirir.

Produksiya sistemləri ilə modelləşdirmənin əsas üstünlüyü onların strukturunun sadəliyi, istismarçı tərəfindən sadə şəkildə qavranılması, həm layihələndirmə mərhələsində, həm də işçi rejimlərdə təkmilləşdirilməsinin mümkün olmasıdır.

Əsas çatışmayan cəhəti kimi mürəkkəb strukturlu ÇİS-in produksiya modellərinin və alqoritmlərinin səhvlərinin tətbiq mərhələsində aşkarlanmasıdır ki, bu da həmin mərhələnin müddətinin artırılması ilə müşayiət olunur.

Təcrübədə bilikləri təsvir etmək üçün məntiqi-linqvistik modellər (MLM) geniş tətbiq edilir. MLM-lər içərisində praktiki istifadə nöqteyi-nəzərdən produksiya sistemləri daha perspektivli hesab olunur. Belə ki, produksiya sistemləri (modelləri) cari situasiyalara adekvat proseduralara aid informasiyaları birbaşa və hər kəs tərəfindən başa düşülən formada təsvir etməyə imkan verir.

Produksiya qaydaları anlaşılma və çeviklik dərəcəsinə görə daha yüksək keyfiyyətlərə malikdir. Belə ki, produksiya qaydaları asan üsullarla bilikləri formalizə etmək, toplamaq və BB-ni modifikasiya etmək imkanlarına malikdir. Produksiya qaydalarına əsaslanan çoxlu sayda praktiki intellektual sistemlər işlənmişdir və onlardan İM-də geniş istifadə olunur, məsələn: EMYCİN, OPS-S, DELTA, ACE, EXPERT və b.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən konstruksiya ilə işlənmiş hər bir produksiya ÇİM-in bir funksional elementinə aiddir və ÇİM-lərin intellektual layihələndirmə sisteminin biliklər bazasında saxlanılır. Ancaq bu qaydada təşkil olunan produksiya təsvir modelli biliklər bazasının bir sıra çatışmamazlığı vardır. Oxşar, müxtəlif ölçülü elementlərin hər biri üçün ayrı produksiyalar yazılmalıdır.

DİZEL YANACAĞI HİDROTƏMİZLƏMƏ PROSESİNDƏ ASILILIQLARIN KVAZİ STASİONARLIQ ŞƏRTİNƏ ƏSASƏN RİYAZİ MODEL STRUKTURUNUN İŞLƏNMƏSİ

Məmmədova C. E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ceyranmmmdova0@gmail.com

Dizel yanacağının hidrotəmizlənməsi texnoloji prosesinin idarəetmə yönümlü riyazi modelləşdirilməsi məsələsinə baxılır. Xüsusi törəməli diferensial tənliklər sistemi formasında nəzərdə tutulan modelin, riyazi strukturunun tərtib olunması və onun kinetik baxımdan əsaslandırılması əsas tədqiqat məsələsi kimi öz həllini tapır. Göstərilir ki, real obyektin idarəetmə modeli kimi istifadə olunmaq üçün təklif olunan riyazi model empirik müşahidə statistikası əsasında parametrik identifikasiya mərhələsini keçməlidir.

Hidrogenli təmizləmə prosesləri mühərrik yanacaqlarının, əsas etibarı ilə isə dizel fraksiyasının tərkibində olan müəyyən miqdarda kükürdlü birləşmələrdən təmizlənməsini təmin etmək üçün fəaliyyət göstərirlər. Hidrotəmizləmənin məqsədi mühərriklərin texniki-iqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsi ilə yanaşı həm də ekoloji aspekti də əhatə edir. Bu texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri (AİS) ilə təchiz olunması böyük iqtisadi səmərəliliklə müşaiyət olunduğu üçün AİS-lərin əsas vasitəsi olan riyazi modelləşdirmə məsələsi aktual tədqiqat işi kimi diqqəti cəlb edir.

Katalitik proses olan hidrotəmizləmə dənəvər katalizatorun stasionar layında, sıxışdırma rejimli reaktorda fasiləsiz olaraq həyata keçirilir. Kimyəvi baxımdan bu proses müxtəlif tərkibdə kükürdlü birləşmələrin katalizator məsamələrində mövcud olan mikro kanalların səthində hidrogen iştirakı ilə reaksiyaya cəlb olunmasından ibarətdir. Sıxışdırma rejiminin olması əsasən filtrasiyalı axın modelindən istifadəni qarşıya qoyur ki, bu model riyazi fizika baxımından zaman və reaktorun uzunluq kordinatı üzrə xüsusi törəməli diferensial tənliklər sisteminə istinad etməlidir. Formal olaraq həmin modelin vektor formasında yazılışını aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

$$S\frac{\partial C}{\partial t}+F\frac{\partial C}{\partial x}+D\frac{\partial^2 C}{\partial x^2}+W(C,t,x)=0 \qquad (1)$$

burada, $C-$maddə qatılıqları vektoru olub, dizel yanacağını, hidrogeni və hidrogen sulfid qazını nəzərdə tutur; $W-$qeyd olunan maddələrin müvafiq reaksiya sürətlərini nəzərdə tutan vektor; $S-$ reaktorun en kəsiya sahəsi; $F-$dizel yanacağı və hidrogen axınının həcm sürətləri; $D-$dizel və hidrogen fazaları üzrə diffuziya əmsalı vektoru; $x-$reaktorun uzunluq kordinatı; $t-$zamandır.

Bu tənlikdə katalizator məsamələrində gedən dinamik reaksiya proseslərinin zaman üzrə dəyişməsinin nəzərə alınmadığı özünü göstərir. Müxtəlif zaman miqyaslarında baş verən bu kimyəvi proseslərin (1) sistemində nəzərə alınmasının problemli cəhəti heç də nəzərdən qaçırılmır. Lakin katalizator məsamələrində baş verən maddə köçürülmə prosesləri, kimyəvi reaksiyaların xarakterik vaxtları və s. ilə müqayisədə fərqli dinamikanı əks etdirdikləri kvazistasionarlıq aspektinə görə müxtəlif ierarxik səviyyəni təşkil edirlər. Yəni W vektoru ilə bağlı asılılıqların diferensial tənliklə deyil, empirik asılılıqları əks etdirən istənilən formada cəbri tənliklərlə ifadə oluna bilməsi təmamilə özünə haqq qazandıra bilir.

Qeyd olunan cəbri ifadələr olaraq kimyəvi kinetikanın istinad etdikləri əsas asılılıqlar burada əsas rol oynayacaqdır. İlk öncə reaksiya sürətinin temperaturdan, maddə qatılıqlarından və həm də bu kəmiyyətlərin zaman və uzunluq kordinatından asılılığını əks etdirən ifadələrin konkretləşdirilməsi tələb olunacaqdır:

$$w_i=\varphi_i[T(t,x),C(t,x)] \qquad (2)$$

Bu məsələnin həllində iki aspekt yardımçı olaraq özünü göstərə bilir: - kimyəvi reaksiyaların temperaturdan asılılığını əks etdirən Arrenius tənliyi və bir də reaksiya sürətlərinin maddə qatılılıqlarından asılılığını əks etdirən kütlə təsiri qanunu. Aşağıda Arrenius düsturu əks olunmuşdur:

$$K_i(T)=k_{0i}e^{-E_i/RT} \qquad (3)$$

harada ki, K_i-müvafiq reaksiyanın temperatur əmsalı, $k_{0i}-$həmin reaksiya üçün eksponent qarşısı əmsalı, $E-$müvafiq aktivləşmə enerjisidir.

Kütlə təsir qanunundan çıxan sürət düsturu aşağıdakı kimi özünü göstərir:

$$v_i(C,T)=k_{0i}C_i^{\eta_i}C_H e^{-E/RT} \qquad (4)$$

harada ki, v_i-müvafiq reaksiyanın sürəti; η_i-ayrılıqda reaksiyaların tərtibi; C_H-hidrogenin qatılığıdır (parsial təzyiq).

Dizel yanacağında kükürdlü birləşmələrin böyük müxtəlifliyi mövcuddur. Biz onlardan yalnız əsas tərkibləri riyazi modelə daxil etməyi əhəmiyyətli hesab etmişik. Diferensial tənliklər sisteminin həddindən artıq mürəkkəbləşdirmək səmərəsiz olub, dəqiqliyə yalnız mənfi təsir göstərmiş ola bilər. Məhz bu səbəbdən nəzərə alacağımız kükürdlü birləşmələrdən ikisini, alkilsulfidlər və disulfidləri modelə daxil etmək niyyətindəyik. Belə olduğu üçün yuxarıdı (1) tənliyində faza dəyişənlər vektorunun üç ölçülü olduğunu qəbul edirik, yəni $C=\{c_1,c_2,c_3\}$ harada ki, $i=1,2,3$; 1) alkilsulfidləri, 2) disulfidləri, 3) hidrogeni nəzərdə tutur.

Diferensial tənlik modelinin sadələşdirmə imkanı olaraq daha bir aspekt baxılan prosesdə diffuziya ilə kütlə köçürülmə prosesinin nəzərə alınmaz dərəcədə az olması ilə bağlıdır. Reaktorda filtrasiyalı maddə axını danələr arası boşluqlardan çox böyük sürətlə hərəkət etdiyindən kütlə köçürülməsi demək olar ki, yalnız konvektiv hissədən ibarət olacaqdır. Belə olduqda (1) tənliyində diffuziya hissəsi aradan çıxır. Üç ölçülü kinetik model olaraq aşağıdakı diferensial tənlik sistemini təklif edə bilərik:

$$\varepsilon S\frac{\partial c_i}{\partial t}+F\frac{\partial c_i}{\partial x}+k_{0i}C_i^{\eta_i}C_H e^{-E_i/RT}=0;\ i=1,2$$
$$(1-\varepsilon)S\frac{\partial C_H}{\partial t}+F\frac{\partial C_H}{\partial x}+k_{0i}C_i^{\eta_i}C_H e^{-E_i/RT}=0 \qquad (5)$$

harada ki, $\varepsilon=\frac{s_q}{s_q+s_m}, s_0=S-S_k$ - ifadələri ilə müəyyən olunur ki, onlardakı işarələr uyğun olaraq: s_q, s_m, s_0 – reaktor en kəsiyində hidrogenin, dizel yanacağının və katalizator dənələrinin tutduğu sahələri ifadə edirlər.

Bu diferensial tənliyin baza strukturunu müəyyən edir. Bu sistemin konkret olaraq hidrotəmizləmə prosesinin riyazi modelinə çevrilməsi üçün yanız yekun mərhələ yerinə yetirilməlidir ki, o da dizel yanacağı təmizləyici prosesin real rejim kəmiyyətləri əsasında parametrik identifikasiyasının həyata keçirilməsindən ibarətdir.

TƏHLÜKƏSİZLİK XİDMƏTİ SİSTEMİNİN STRUKTURUNUN SİNTEZİ METODLARI

Məmmədova L.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Lalamamedova963@gmail.com

İnformasiyanın maşınla emalının üsullarını, vasitələrini və formalarını çətinləşdirdikcə informasiyanın əldə olunması asanlaşır. Buna emal olunan və ötürülən informasiyanın daima artması, verilənlərin məhdud yerlərdə yığılması və saxlanması, verilənlərin emalı və ötürülməsi sisteminin informasiya resurslarına icazənin olması, kompüter şəbəkələrinin istismar rejimlərinin çətinləşdirilməsi və s. kimi faktorlar səbəb olur. Bu şərtlər daxilində mühafizə - informasiyanın yığılması, saxlanması, emalı və ötürülməsi zamanı daha vacibdir.

Təhlükəsislik sisteminin (TS) arxitekturasının təşkilində təhlükəsizlik sistemlərinin ümumi layihələndirilməsi vacib yer tutur. TS-nin ümumi layihələndirilməsinin effektiv olması – etibarlılıq və sistemin dayanıqlılığı, səlistliyi, proqram təşkilinin asan olması, qiymət və istismar zamanı rahatlıq kimi xarakteristikalarından asılıdır. Bu xarakteristikadan hər biri ümumi sistemli arxitekturaya malik TS – nə öz tələblərini qoyur və bu tələblərin təqdim etmə səviyyəsindən asılı olaraq, strukturun çətinliyi təyin olunur.

Məlumdur ki, hal – hazırda informasiyanı qorumaq üçün bir çox üsul və vasitələr mövcuddur. Ancaq TS-nin arxitekturasının seçilməsində yaxşı təşkil olunmiş, nəzəriyyə üzərində qurulmuş layihəli həlli yoxdur. Informasiyanın qorunmasının proqram üsulu sistemləşdirilmiş və elmi əsası olmayan bir çox proqram təmin edir. Bu problemlərin həllində əsas məsələ ümumi sistemli informasiyanın təhlükəsizlik (ÜST) vasitələrinin funksiyalarının nizamlanması: effektiv strukturun seçilməsi, komponentlərin strukturunun sintezi, informasiyanın mühafizəsinin etibarlılığının qiymətləndirilməsi və s. – dən ibarətdir.

İformasiyanın təhlükəsizliyi sisteminin modelinin formal təsvirinə baxaq. O= $\{o_1,o_2,\ldots,o_n\}$ – qorunan obyektlər (resurslar) çoxluğu, R={ $r_1,r_2,\ldots,r_n$ } – təhlükəsizliyi pozan əməliyyat çoxluğu, E ={ $e_1,e_2,\ldots,e_n$} – obyektlərin təhlükəsizliyinin kvalifikasiyasını lazimi səviyyədə ayırd edir. M={ $m_1,m_2,\ldots,m_n$ } – mühafizə vasitələri çoxluğu. Indi növbəti matrisaları təyin edək: $D=\|d_{iq}\|_{nxl}$, hardakı $d_{iq}=1$, əgər O_i obyektinə F_q əməliyyatı qoşularsa, əks halda $d_{iq}=0$; $P=\|P_{iq}\|_{nxl}$, p_{iq} 1 – ci obyektə təsvir edən q – təhlükəsizliyi pozan əməliyyatın yaranma tezliyi və ya ehtimalı $T=\|t_{ijv}\|_{nxkxt}$ t_{ijv} – 1-ci obyektə q mühafizə vasitələrinin köməyi ilə j səviyyəli təhlükəsizliyi təmin etmək üçün lazım olan vaxt, $Z=\|z_{iq}\|_{nxl}$, z_{iq} – q – ci səhv əməliyyatın təsirindən 1-ci obyektə təhlükəsizliyin pozulmasından yaranan xərcləri və nəhayət $X=\|x_{ij}\|_{nxm}$ hardakı $x_{ij}=1$, əgər o_i obyekti lazimi səviyyədə e_j təhlükəsizliyi ilə təmin olunarsa, əks halda $x_{ij}=0$. Beləliklə, şəbəkə resurslarının mühafizəsinin təmin məsələsinə aşağıdakı funksiyanı minimumlaşdırmaq üçün x_{ij} tapılmasından cəmləşir:

$$\sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{m}\sum_{q=1}^{k}\sum_{v=1}^{l}p_{tv}d_{tv}t_{iqv}z_{iv}x_{ij}\rightarrow \min \qquad (1)$$

Bundan başqa aşağıdakı şərtləri ödəməlidir

$$\sum_{j=1}^{m} x_{ij} \geq 1, i = \overline{1,n} \qquad (2)$$

Burada (1) funksiyası bütövlükdə sistemin təhlükəsizliyinə dəyən zərərin orta çəkisini göstərir. (2) şərti isə göstərir ki, hər bir obyekt heç olmasa 1 mühafizə vasitəsiylə qorunmalıdır, başqa sözlə desək təhlükəsizlik sisteminin təminatını xarakterizə edir.

TS – nin strukturundan asılı olaraq funksiyalar arasında aşağıdakı əlaqə ola bilər: funksiyalar biri - birindən asılı olmayaraq yerinə yetirilə bilər; funksiyalar ciddi ardıcıllıqla yerinə yetirilə bilər; bir funksiyanın yerinə yetirilməsi digər funksiyalar ilə və ya bütün funksiyalar ilə razılaşdırılmış şəkildə ola bilər; bir funksiyanın realizasiyası digər funksiyaların realizasiyasına gətirə bilər; bir funksiyanı yerinə yetirməklə digər funksiyaların həyata keçirilməsini eləcə də artıq həyata keçmiş funksiyaların qadağan olunmasına gətirib çıxara bilər.

TS-nin effektiv strukturunun sintezi məsələsi – ayrılıqda çoxluqlar şəklində şəbəkənin düyünlərində elə yerləşməlidir ki, tezliyin artırılması, etibarlılıq, səlistlik, həyata keçirmənin yüngülləşdirilməsi və s. məqsədlərə çatsın. TS strukturunun sintezinə belə yanaşdıqda 2 məsələ ortaya çıxır: horizontal və vertikal bölünmə.

Vertikal bölünmə TS strukturunda ierarxiya məsələsini həll edir, hansı ki, funksiyalar arasında əlaqədən aslı olaraq TS strukturunu maksimum asılı olmayan səviyyədə vertikal dekompozisiyasını həyata keçirməyə imkan verir.

TS strukturunun horizontal bölünmə təhlükəsizliyi təminini ayırd edir. Onlar mərkəzləşdirilmiş, mərkəzləşdirilməmiş (paylanmış), bütöv və ya hissə-hissə ilə köçürməklə mərkəzləşdirilməmiş TS funksiyaları ola bilər. Horizontal bölünmənin əsas məsələsi şəbəkənin düyünlərində təhlükəsizlik sistemi funksiyalarının coğrafi bölüşdürülməsindən ibarətdir. Bu da faktiki olaraq fiziki layihələndirməyə aiddir.

İnformasiyanın təhlükəsizliyini təmin edərkən ayrı-ayrı kompüterlərdə yerləşən informasiyanın xaricdən pis məqsədli oğrulardan, şəbəkədən, başqa kompüterlərdən və əlaqə kanalları vasitəsilə ötürülən informasiyanın qorunmasını təmin etmək olar.

"ALQORITMA.AZ" SAYTI VASİTƏSİLƏ ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNFORMATİKA FƏNİNİN TƏDRİS PROSESİNİN TƏDQİQ EDİLMƏSİ

Məmmədova S.E.
Odlar Yurdu Universiteti
selimememmedova035@gmail.com

İnformatika fənninin orta məktəblərdə tədrisi üçün hazırda istifadə edilən metodikalar mövcuddur. Bilik və bacarıqların qalıcı olması üçün interaktiv metodlardan istifadə edilməlidir. Şagirdlərin öyrəndiklərini tez unutmalarının səbəbləri var. Bu səbəbləri aradan qaldırmaq üçün qiymətləndirmə nəticələri və tədris metodikaları daim inkişaf etdirilir. Hazırda bu məsələ milli təhsilimizin gündəmində duran önəmli

məsələlərdəndir. Bu problemin aktuallığını nəzərə alaraq alqoritmika.az veb-saytının tədris metodikaları tədqiq edilmişdir. Veb – saytın bu problemin həlli üçün qoyduğu yanaşmalar təhlil edilmişdir.

İbtidai siniflərdə informatika fənninin tədrisində ilk növbədə həmin yaş dövründə şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Məktəbə qədəm qoyan şagird ilk günlər çox sadə, bəsit təfəkkürə malik olur. Onlarda ətraf aləm haqqında çox müxtəlif, bəzən qeyri-adi fikirlər mövcud olur. I sinif şagirdi rəngli, onda emosiyalar yarada biləcək maraqlı materialı çox tez və yaxşı qavraya bilir. Onların diqqəti və yadda saxlama bacarığı kifayət qədər yaxşı olur. Onların təfəkkürü isə əyani-obrazlı təfəkkürdür. Onlar gördükləri əşyaların formaları, eşitdikləri səslər və hissiyyatları ilə dərk edirlər. Bu amil 1-4-cü siniflərdə informatikanın tədrisi prosesində mütləq nəzərə alınmalıdır. Təfəkkürün bu formasının abstrakt-məntiqi təfəkkürə keçirilməsi prosesi yuxarı siniflərə qədər davam edir.

Alqoritmika uşaqlar və yeniyetmələr üçün proqramlaşdırma məktəbidir.

Algorithmika-da 7-17 yaş arası uşaqlar Python-da proqramlaşdırmağı, oyunlar və vebsaytlar yaratmağı, riyaziyyatı başa düşməyi və İT sahəsində işə hazırlaşmağı öyrənirlər.

Onlayn məktəbdə tələbələr proqramlaşdırma dillərini öyrənə, oyunlar və proqramlar yarada, alqoritm məsələlərini həll edə bilərlər. Təlim proqramı təcrübəli müəllimlər tərəfindən uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Dərslər əyləncəli şəkildə keçirilir ki, bu da təlim prosesini əyləncəli və maraqlı edir. O, uşaqlara yeni materialı asanlıqla öyrənməyə kömək edən və uşağa yaradıcılıq potensialını üzə çıxarmağa və proqramlaşdırma bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edən müasir tədris metodlarından istifadə edir.

İbtidai sinif şagirdləri uzun müddət eyni məsələnin həlli ilə məşğul ola bilməzlər – ona görə də onlara kompüterdə müxtəlif məzmunlu işlər – məsələn, şəkil çəkmək, didaktik oyun oynamaq, cədvəl hazırlamaq və s. tapşırmaq lazımdır. Yanaşmaları əsas götürərək algortimika.az veb – saytını təhlil etdikdə görürük ki, bu metodikaya uyğun tədris aparılır.

Modullar olan hissədə fəsillərə uyğun modullar qeyd olunur. Şəkildə Modul 1 hissəsində bütün tapşırıqlar, həll edilməyən, yoxlanışda olanlar adlı başlıqlar yerləşdirilmişdir. Şagird buradan ardıcıllıqla öyrənməyə davam edir.

İnformatika otağı ilə tanışlıq hissəsində mövzu izahı slaydlar vasitəsilə verilir, sonra isə bu izaha uyğun şagirdin dərsi nə dərəcədə mənimsəməsini ölçmək üçün tapşırıqlar yer alır. Bu tapşırıqlar vizual olaraq maraqlı, cəlbedici və əyləncəlidir. Şagirdin kompüterlə yazı bacarıqlarını inkişaf etdirir. üçün klaviyaturada da tapşırıqlar həvəsləndirmək üçün şəkilli, sxemli və cədvəlli tapşırıqlar yer alır.

Təkliflər: Saytın düzgün istifadəsinin təbliğati aparlimalidir; Video dərslər əlavə olunmalıdır; Modul hissəyə qiymətləndirmə əlavə olunmalıdır; Aidiyyati üzrə olmayan faydasız informasiyaların daxil olmasına məhdudiyyətlər qoyulmalıdır; Saytda "haqqımızda" hissəsi yaradılmalıdır; Sayta FAQ (tez- tez verilən suallar) hissəsi əlavə etmək lazımdır; Hər mövzuya uyğun alternativ informasiya mənbələri yerləşdirilməlidir; Təkliflər hissəsi yer almalıdır; Valideyin rəyi üçün bölmə ayrılmalıdır

DİNAMİK ƏLAQƏLİ QURĞULARIN İDARƏEDİLMƏSİNİN QAYDALAR BAZASININ YARADILMASI

Məmmədova S.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
solimva2020@gmail.com

Qeyri səlis nəticəçıxarma qeyri səlis məntiq və qeyri səlis idarəetmədə mühüm yer tutur. Qeyri səlis nəticəçıxarma prosesi qeyri səlis məntiq anlayışlarından istifadə edərək qeyri səlis şərait və ya ilkin şərtlər əsasında qeyri səlis nəticələr almaq üçün hər hansı prosedura və ya alqoritmdir. Bu proses qeyri səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin bütün əsas konsepsiyalarını özündə birləşdirir: mənsubluq funksiyası, linqvistik dəyişənlər, qeyri səlis məntiq əməliyyatları, qeyri səlis implikasiya və qeyri səlis kompozisiya metodları. Qeyri səlis nəticəçıxarma sistemi qeyri səlis produksiya sistemlərinin xüsusi halıdır, hansında ki, ayrı-ayrı

qaydaların şərtləri və nəticələri bu və ya digər linqvistik dəyişənlərin qiymətləri əsasında, qeyri səlis mülahizələr şəklində formalaşır.

Aşağıdakı mülahizələr qeyri səlis məntiqi mülahizələr adlanır:

1. «*b*-*a*-dır» mülahizəsi, burada *b*-linqvistik dəyişənin adıdır, a-b linqvistik dəyişənin baza-term çoxluğundan ayrıca bir linqvistik termin uyğun gəldiyi linqvistik dəyişənin qiymətidir.

2. «*b*-*Va*-dır» mülahizəsi, burada *V*-verilmiş linqvistik dəyişənin bəzi proseduralarından istifadə edərək alına bilən dəyişdiricidir(modifikator). Ümumi halda qeyri səlis produksiyalar sistemi və ya produksiyaların qeyri səlis qaydalar sistemi aşağıdaki ifadə ilə yazılır:

$$(i):Q;P;A \Rightarrow S,F,N.$$

burada *(i)* – qeyri səlis produksiyanın adıdır, *Q* - qeyri səlis produksiyanın tətbiq sahəsi; *P* – qeyri səlis produksiyanın nüvəsinin tətbiq şərtləri; $A \Rightarrow B$ – qeyri səlis produksiyanın nüvəsidir, burada *A* - nüvənin şərti (antesedent); *B*- nüvənin nəticəsi (konsekvent); $\Rightarrow$ - məntiqi təqib etmə işarəsidir (sekvensiya); *S* - nüvənin nəticəsinin doğruluq dərəcəsinin kəmiyyət miqdarını təyin edən üsul və ya metoddur; *F* – qeyri səlis produksiyanın müəyyənlik və ya yəqinlik əmsalıdır; *N* – produksiyanın son şərtləridir.

3. 1 və 2 mülahizələr və “VƏ”, “VƏ YA”, “ƏGƏR…ONDA”, “DEYİL” formalı bağlayıcı qeyri səlis məntiq əməllərindən təşkil edilmiş mürəkkəb mülahizələr.

Qeyri səlis linqvistik mülahizələrin bu üç növü əsasında qeyri səlis produksiyaların baza qaydaları modelini aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

Forma 1.

QAYDA <#>: ƏGƏR “b_1-*a*-dırsa” VƏ “b_2-*a*-dırsa” ONDA “b_3-*c*-dir”,

QAYDA <#>: ƏGƏR “b_1-*a*-dırsa” VƏ YA “b_2-*a*-dırsa” ONDA “b_3-*c*-dir”,

burada “b_1-*a*-dırsa” VƏ “b_2-*a*-dırsa”, “b_1-*a*-dırsa” VƏ YA “b_2-*a*-dırsa” qeyri səlis mülahizələri qeyri səlis produksiya şərtlərini, “b_3-*c*-dir” qeyri səlis mülahizəsi isə qaydanın nəticəsini təsvir edir.

Forma 2.

QAYDA <#>: ƏGƏR “b_1-*a*-dırsa” ONDA “b_2-*a*-dır” VƏ “b_3-*c*-dir”,

QAYDA <#>: ƏGƏR “b_1-*a*-dırsa” ONDA “b_2-*a*-dır” VƏ YA “b_3-*c*-dir”,

burada “b_1-*a*-dır” qeyri səlis mülahizəsi qeyri səlis produksiya qaydalarının şərtlərini, “b_2-*a*-dır” VƏ “b_3-*c*-dir”, “b_2-*a*-dır” VƏ YA “b_3-*c*-dir”, qeyri səlis mülahizələri isə verilmiş qaydaların nəticəsini təsvir edir ($b_1 \neq b_2 \neq b_3$).

SÜNİ NEYRON ŞƏBƏKƏLƏRİN MODELLƏŞDİRMƏ İMKANLARININ TƏHLİLİ

Mövsümov R.B.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
rabilmovsumov@gmail.com

İntellektual sistemlərin qurulmasına neyrobionik və informasion kimi iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, beynin fəaliyyəti, onun neyrofizioloji nöqteyi nəzərdən quruluşunun təsviri və onda gedən proseslərin əsasında modelləşdirilməsidir. İkinci yanaşma üçün beynin necə quruluşa malik olması vacib deyil, burada əsasən dərketmə, verilənlərin və biliklərin emalı əhəmiyyət kəsb edir. Məhz neyron şəbəkələr insan beyninin quruluşunun modeli kimi meydana gəlmişlər, bu da neyrobionik yanaşmaya uyğun gəlir. Ona görə də onları "real" insan beyninin bioloji neyron şəbəkəsindən fərqləndirmək üçün süni neyron şəbəkələr kimi qeyd olunur. Hal-hazırda neyron şəbəkələrin tətbiq sahələri çox genişdir. Onlar proqnozlaşdırma sistemlərinin, obrazların tanınması sistemlərinin, obyektlərin klassifikasiyası (təsnifləşdirilməsi) və klasterləşdirmə sistemlərinin müxtəlif məsələlərində istifadə olunurlar.

Təlim alqoritmləri problemi neyron şəbəkələrdən istifadə edərək, insan beyninin prototipi olan proqram təminatı ilə həll edir. Kompüter neyron şəbəkələri - informasiyanı emal etməyə və təsnif etməyə qadir olan "elektron neyronların" əlaqəsidir. Onlar bir növ "təbəqələr" təşkil edir və hər bir "təbəqə" özünəməxsus bir iş üçün məsuliyyət daşıyır, nəticədə ümumi bir şəkil meydana gətirir. Neyron şəbəkənin hər bir təbəqəsi müəyyən xüsusiyyətləri aşkar edir: obyektlərin forması, rəngləri, obyektlərin görünüşü və s.

Süni neyron neyroşəbəkənin tərkib hissəsi kimi sadə formal çevirici elementdir. Neyron öz növbəsində akson, sinaps, dentrit kimi üç tip elementi birləşdirməklə iki əsas funksiyanı, yəni çəkili cəmləməni və qeyri-xətti çevrilmə funksiyalarını yerinə yetirir. Süni neyronun bu tərkib elementlərinə müvafiq olaraq vuruqlar,

cəmləyici və qeyri-xətti çevirici aiddir. Sinapslar neyronlar arasındakı əlaqəni həyata keçirir, giriş siqnalını əlaqənin gücünü xarakterizə edən ədədə -sinapsın çəkisinə vurur. Beləliklə, neyron bütövlükdə vektor arqumentinin skalyar funksiyasını reallaşdırır. Neyronun fəalliyyət funksiyaları iki takt üzrə həyata keçirilir: cəmləyicidə neyron vasitəsilə alınmış qıcıqlanmanın ölçüsü hesablanır, qıcıqlanma çevirici funksiyası vasitəsilə işə buraxılır və onun nəticəsində çıxış siqnalı müəyyən edilir.

Süni neyronlar mükəmməl özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər: Proqram təminatının xırda detallarına kimi işlənib hazırlanmasını tələb etmirlər; Həll alqotitmini müəyyən edən nəzəri modelin iştirakı olmadan məsələlərin həlli imkanını verirlər.

Belə şəbəkələr funksionnallaşdırma şərtlərinin dəyişilməsinə, həmçinin əvvəlcədən baxılmamış faktorların baş verməsinə uyğunlaşmaq imkanına malikdir. Öz təbiətində neyron şəbəkələr çox yüksəkparalellik dərəcəsinə malik sistemlərdir. Neyrokompüterlərdə bioloji neyron şəbəkələrdə həyata keçirilən inormasiyanın emalı prinsipindən istifadə olunur. Qeyriənənəvi arxitekturaya malik bu hesablayıcı vasitələr böyük ölçülü informasiya massivlərinin çox səmərəli emalını təşkil etməyə imkan verir. Ənənəvi hesablayıcı sistemlərdən fərqli olaraq neyron şəbəkələr diskret və kəsilməz siqnalların informasiya axınını yüksək sürətlə emal etmək, sadə hesablayıcı elementləri saxlamaq və əldə edilmiş həllərdən asılı olaraq hesablayıcı mühitin özünü yenidən qurmağa imkanı verir.

Xarici mühitlə ən sıx qarşılıqlı əlaqə supervizor üsullardan istifadə edəndə olur. Bu zaman giriş vektorlar çoxluğu və ona uyğun çıxış vektorları çoxluğu əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Hər bir giriş vektorunun i-ci komponenti şəbəkənin i-ci neyronuna verilən siqnala uyğun gəlir. Analoji olaraq, çıxış vektorunun j-cu komponenti j-cu çıxış neyronunda alınan siqnalla uyğun gəlir. X girş vektoru və ona uyğun Y çıxış vektoru öyrətmə cütləri adlanan cüt təşkil edir. Bütün öyrətmə cütləri toplusu öyrətmə çoxluğunu yaradır. Öyrətmə prosesi zamanı neyron şəbəkənin çıxış vektorunun cari qiymətləri ilə öyrətmə çoxluğundan seçilmiş verilmiş qiymətlər arasındakı meyletmələr hesablanır. Bu qiymətləndirməyə uyğun olaraq şəbəkənin parametrlərində təshih aparılır. Neyron şəbəkələrin öyrətmə alqoritmləri arasında ən çox tətbiq edilən xətaların geriyə yayılması (error backpropagation) alqoritmi bu prinsiplə işləyir.

Bu prinsipin tətbiqinə misal olaraq hipersəsli uçuş aparatlarının (HUA) aerodinamik xüsusiyyətlərinin (ADX) effektiv müəyyən edilməsi üçün süni neyron şəbəkələrindən istifadəni təklif edilir. Giriş siqnalları olaraq hipersəs axınında üçbucağın ADX-nin parametrik hesablanması aparılmışdır. Üçbucağın həndəsi təsviri şərti olaraq HUA-nın formasını təqlid edir. Təkmilləşdirilmiş cisimlərin ADX-ni hesablamaq üçün hazırlanmış və bu cür tapşırıqlar üçün informasiya texnologiyasından istifadə edilmişdir. Elementlər kimi statistik modelləşdirmə metodlarından istifadə etməklə kinetik tənliklərin həlli metodunu (Monte Karlo), kontinuum tənliklərin həlli və koqnitiv üsulları ehtiva edir. Təklif olunan neyron şəbəkəsi təqdim olunan HUA-nın ADX-nin hesablanmasının nəticələrinə əsasən öyrədilir. Neyroşəbəkə 4 giriş, 1 çıxış və gizli təbəqədən ibarətdir. Öyrətmək üçün 14 neyrondan ibarət bir gizli təbəqədən ibarət neyron şəbəkəsindən istifadə edilmişdir. Gizli təbəqədəki neyronların aktivləşdirmə funksiyaları tangensial, çıxış qatında olanlar isə xəttidir; digər vəzifələrdə də eyni növ funksiyalardan istifadə edilmişdir. Bu tədqiqat işi insan beyninin bioloji xüsusiyyətlərindən hipersəsli aerokosmika sənayesinin maraqları üçün süni intellektin modelləşdirilməsində istifadə imkanlarını göstərir. HUA-nın dizayn mərhələsində neyroşəbəkələrin istifadəsi HUA-nın sabitlik və idarəolunma xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin etibarlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər ki, bu da tam sistemlərin yaradılmasında miqyaslı sınaqlarin və əmək tutumlu hesablamaların aradan qaldırılması ilə idarəetmə xərclərini azaltmağa imkan verir.

Qeyri-səlis neyron şəbəkələr. İndiyə kimi baxdığımız adi və ya "səlis" neyronalrı ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar. Süni neyronlar - bunlar bir neçə girişə müəyyən $f(x_i)$ funksiyası uyğun tutulur ki, bu funksiya giriş siqnalını müvafiq qaydada emal edir. Ən sadə və ən çox yayılmış halda bu funksiya giriş qiymətini əlaqələrin çəki əmsallarına vurmaqla onu gücləndirir, yəni

$$f_i(X_i)=X_i*W_i$$

Neyronun çıxış qiyməti isə giriş parametrləri f_i funksiyalarının verdiyi qiymətlər olan n-ölçülü $g(y_1, y_2, ..., y_n)$ funksiyasıdır. g funksiyası kimi çox hallarda $g(l)=1/(1+e^{-1})$ siqmoid funksiyası götürülür. Burada l, f funksiyalarının bütün əlaqələr üçün qiymətləri və müəyyən bir θ sabitinin cəmidir:

$$l=\sum f_i(X_i)+\theta.$$

θ tərs hüdud və ya sürüşmə (bias) adlanır. Qeyri-səlis neyronda yeni anlayışlar – qeyri-səlis ədəd, mənsubiyyət funksiyası, qeyri-səlis əməliyyatlar anlayışları istifadə olunur. Bu halda f və g qeyri-səlis dəyişənli və qeyri-səlis qiymətli funksiyalar ola bilər.

Qeyri-səlis neyron şəbəkələri (neyro-qeyri-səlis sistemlər) qeyri-səlis məntiqə əsaslanan süni neyron şəbəkələri və üsulları birləşdirən sistemlərdir. Neyro-qeyri-səlis sistemlər qeyri-səlis sistemlərin linqvistik

üslubunun neyron şəbəkələrin öyrənilməsi və strukturu ilə birləşməsidir. Burada adaptiv neyro-qeyri-səlis şəbəkə ANFIS üçün təlim alqoritmi olaraq iki mərhələdən ibarət bir alqoritm təklif olunur: birinci mərhələ (alqoritmin birbaşa kursu): birinci adaptiv təbəqənin parametrlərinin ilkin qiymətləri təyin edilir, ikinci və üçüncü təbəqələr üzrə hesablamalar aparılır, dördüncü adaptiv təbəqənin parametrləri təyin edilir və xəta funksiyasının qiyməti hesablanır. Səhv funksiyasının qiyməti məqbul hədlərdə olarsa, o zaman adaptiv neyro-qeyri-səlis şəbəkə ANFIS-in təlimi başa çatır, əks halda ikinci mərhələyə keçilir. İkinci mərhələdə (alqoritmin tərs kursu) xətanın geri yayılması metodundan istifadə edilərək, birinci adaptiv təbəqənin parametrləri dəqiqləşdirilir.

NŞ-lərin tədqiqi müəyyən bir giriş-çıxış məlumatları əsasında sabit strukturlu NŞ çəkisinin təyin edilməsi prosesidir. Bu məlumatlar təlim çoxluğu adlanan bir cədvəllə verilir ki, bu cədvəldə çıxış qiymətlərinin giriş qiymətlərinin kombinasiyalarından asılılığı əks olunur. Təlim çoxluğunun sətrləri nümunələr adlanır, çıxışların qiymətləri isə — müəllimin göstərişi adlanır. k sayda misaldan ibarət olan təlim çoxluğu, n girişi və r çıxışı olmaqla təlim çoxluğu qısa formada aşağıdakı kimi təsvir olunur:

$$\{\bar{x}_i, \bar{y}_i\}, \ i=1,...,...,k,$$

Burada $x_i \in R_n$ və $y_i \in R_r$, müvafiq olaraq, giriş vektoru və nümunə olan müəllim təlimat vektorudur. Əgər neyron şəbəkənin çəki vektoru $\omega \in R^S$ verilibsə, o zaman neyron şəbəkənin giriş vektorunu daxil edərkən, neyron şəbəkə bir sıra r çıxış qiymətlərini çıxışa verəcək.

BİNALARDA İSTİLİK ENERJİSİ SƏRFİNƏ NƏZARƏT VƏ UÇOTUN APARILMASI ÜÇÜN TEXNOLOJİ ÖLÇMƏLƏR VƏ TEXNİKİ VASİTƏLƏR

Müslümzadə Q. A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
qubamuslumzade89@gmail.com

Təqdim olunan işdə istilik enerjisinə nəzarətin və uçotunun aparılması üçün mikroprosessorlu sistemin texniki vasitələri, onlara qoyulan tələblər və onlarla aparılan texnoloji ölçmələrin müqayisələli təhlili aparılır.

İstilik enerjisinin uçotunun aparılması üçün istilik sayğaclarından istifadə olunur. İstilik sayğacları üçün əsas texniki tələblərə aiddirlər: istifadə olunan istilik enerjisinin miqdarının ölçülməsi; istilik daşıyıcısının miqdarının ölçülməsi; ölçmə nəticəsinin rəqəmsay formada göstərilməsi; ölçmə nəticəsi və istilik enerjisindən istifadə edən sistemin digər parametrləri haqqında informasiyanın xarici qurğulara ötürülməsi; sayğacın idarə olunmasının dialoq rejimdə və avtomatlaşdırılmış aparılmasının mümkünlüyü; sayğacdan istilik məntəqələrində, istilik enerjisinin fərdi və qruplarla istehlakçısı tərəfindən istifadə olunmasının mümkünlüyü.

Qeyd olunan texniki tələblərin reallaşması üçün sayğacın tərkibinə müxtəlif texniki vasitələr, o cümlədən, sərfin ölçülməsinin ilkin çeviricisi, istilik hesablayıcı qurğu, temperatur və təzyiq vericiləri və digər qurğular daxil edilir. Praktikada istifadə olunan istilik sayğaclarının klassik nümunəsi kimi "SPEKTR 301" sayğacını nümunə göstərmək olar.

"SPEKTR 301" sayğac etibarlıq və istismar cəhətdən yaxşı olsa da, mexaniki sistemə malik olduğuna görə zaman keçdikcə ölmə dəqiqliyi azalır. Əsas xarakteristikaları bunlardır: ölçmə dəqiqliyi - +/-3%; istismar müddəti – 8-12 il; göstəricisinin məsafəyə ötürülməsi – yoxdur; istifadəsi – çoxmənzilli binalar üçündür.

Göstəricisinin məsafəyə ötürülməsi təmin edilən sayğaclara nümunə olaraq "Merus Power EM" tip elektron sayğacı göstərmək olar. Finlandıyanın Merus Power şirkətinə məxsus bu sayğacın dəqiqliyi yüksəkdir (+/- 1-2%), kommersiya məqsədi ilə istifadə olunması məqsədəuyğundur. İstismar müddəti 15-20 ildir. Sənaye əhəmiyyətli sayğaclar kommersiya uçotu üçün daha yüksək dəqiqlik tələb edir və böyük gücə hesablanır. "AquaMaster 3" istilik sayğacı bu məqsədə xidmət edir. Bu sayğacın da göstəriciləri məsafəyə ötürülə bilir, dəqiqliyi +/- 0.5-1%-dir, istismar müddəti 15-20 ildir.

İstilik enerjisinin uçotunu aparmaq üçün müxtəlif tip hesablayıcı qurğu modelləri istifadə olunur. Onlardan biri VTE-1-K1 tip istilik hesablayıcısıdır (şəkil). VTE-1-K1 hesablayıcı qurğunun göstərici paneli 8 dərəcəlidir. Həm temperatura, həm də temperaturlar fərqinə görə ən kiçik dərəcə göstəricisi $0{,}01^0$S-dir. Göstəricidə impulsun dəyişmə addımı 0,01 l/imp. təşkil edir. İmpulslar sayının qiymətinə uyğun göstərici (1-1000) l/imp təşkil edir. İstilik daşıyıcısının (suyun) həcminə görə ən kiçik dərəcə (0,001-1)m^3 təşkil edir. İstilik enerjisinin qiymətinə görə ən kiçik dərəcə 0,01 Hkal-dir.

Şəkil. VTE-1-K1 tip istilik hesablayıcısının xarici görünüşü

VTE-1-K1 istilik hesablayıcısının üstün cəhəti kimi bunları qeyd etmək olar: ölçmə dəqiqliyi yüksəkdir, bir neçə mənbədən (şəkil 1-də göstərilən model üçün 3 ədəd) istilik daşıyıcı qurğu qoşula bilər, məlumatın fərdi kompüter daxil edilməsi üçün RS-232 interfeysə malikdir, quraşdırılma sadədir və istənilən hamar səthə montaj olunur. Sadalananlar onu göstərir ki, VTE-1-K1 istilik hesablayıcı qurğu kiçik obyektlər üçün əlverişli istifadə oluna bilər, RS-232 interfeysi isə kompüter vasitəsi ilə qlobal şəbəkəyə çıxış təmin edir. Digər tərəfdən, qeyd olunmalıdır ki, qurğu çətin kalibrlənir, komplektdə RS-232 üçün optik izolyasiya olunmuş kabel yoxdur, RS-232 bu köhnəlmiş interfeysdir. Qeyd olunanlar müəyyən qədər yenilənmiş model olan VTE-2-K1 istilik hesablayıcısında nəzərə alınıb.

VTE-2 K-1 istilik hesablayıcısı ST-20 istilik sayğacının bir hissəsidir və istilik enerjisinin mənzillər üzrə ölçülməsi üçün istifadə olunur. Bu qurğu həmçinin böyük funksionallığına görə müəssisələrdə də istifadə edilə bilər. Qurğu RS232 interfeysi ilə təchiz olunub ki, bu da qurğu ilə fərdi kompüter arasında məlumat mübadiləsi aparmağa imkan verir. Məlumatların yadda saxlanılmasının arxiv dərinliyi 1440 saat / 366 gün / 36 aydır.

VTE-2 K-1 istilik hesablayıcısının əsas xüsusiyyətləri bunlardır: hesablayıcı və kompüter arasında rahat əlaqə; isti suyun temperaturu əvvəlcədən təyin edilmiş səviyyədən aşağı düşdükdə üçüncü sayğacın suyunun həcmi hesablanmağı dayandırır (isti suya nəzarət funksiyası); elektrik sayğacı üçün nəbz girişi və elektrik enerjisinin hesablanması üçün iki tarifdə işləmək imkanı ilə təchiz edilmişdir.

VTE-2 K1-in üstünlüyü: Quraşdırmaq və idarə etmək asandır; İstilik və soyutma enerjisinin uçotu; Parametrlərin həm istehsal zamanı (sifarişlə), həm də birbaşa yerində təyin edilməsi imkanı; Bütün növ istilik təchizatı sistemlərində işləmək bacarığı; İsti su təchizatına nəzarət etmək və temperatur proqramlaşdırılmış səviyyədən aşağı olduqda onun hesablanmasını dayandırmaq imkanı; Xarici temperaturun ölçülməsi; İstilik ölçmə qurğularının göndərilməsi üçün pulsuz proqram təminatı; Daxili batareyadan 12 ilə qədər avtonom işləmə; Birləşdirilmiş axın sayğaclarının, temperatur və təzyiq sensorlarının genişləndirilmiş xətti; xidmət müddəti 12 il; 18 ay zəmanət.

İstilik enerjisinə nəzarətin və uçotunun aparılması üçün mikroprosessorlu sistemin texniki vasitələri, onlara qoyulan tələblər və onlarla aparılan texnoloji ölçmələrin müqayisələli təhlili göstərir ki, mövcud texniki vasitələr binalarda istilik enerjisinin kommersiya uçotu üçün tələbləri müəyyən səviyyədə təmin etsə də təkmilləşdirmə üçün perspektiv istiqamətləri də qeyd etmək olar. Əsas istiqamət olaraq, səmərəlilik və dəqiqliyin artırılması ilə yanaşı smart texnologiyadan istifadə də qeyd oluna bilər. Smart sayğaclar istifadəçilərə enerji sərfiyyatına daha çox nəzarət etmək imkanı verən uzaqdan monitorinq, avtomatlaşdırılmış hesablaşma və adaptiv idarəetmə sistemləri kimi üstünlükləri də təmin edər.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ LAYİHƏLƏNDİRMƏDƏ AGENT YÖNÜMLÜ ƏLAVƏLƏRİN İŞLƏNMƏ SİSTEMİNİN ARXİTEKTURASININ TƏYİNİ

Mustafayeva K.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aqil.55@mail.ru

İntellektual agent problematikası və multiagent sistemlər 40 illik tarixə malikdir və paylanmış süni intellekt, məsələlərin paylanmış həlləri və paralel intellekt işləri çərçivəsində alınmış nəticələrə əsaslanaraq

formalaşmışdır. Son illər isə o, müstəqil tədqiqat oblastına çevrilmişdir və intellektual informasiya texnologiyası çərçivəsində aparıcı istiqamətlərdən birinə çevrilməyə cəhd edir. Bu tematika işlərin spektri çox genişdir. Kompyuter şəbəkələri və açıq sistemlər oblastında, süni intellekt və informasiya texnologiyaları və bir sıra başqa tədqiqatlarda nailiyyətlər əldə edilir. Nəticələr isə imkan verir ki, alınan həllərin yeni keyfiyyətlərindən danışılsın.

İlk işlərdə agentlər sisteminin analizi, spesifikasiyası, layihələndirilməsi və reallaşdırılması məsələlərinə baxılır. Bu səviyyədə, agentlərin nəzəriyyəsi, arxitekturası və proqram realizasiyası üçün dillər sahəsində aktiv işlər aparılmışdır. Təqribən 1990-cı illərdə aydın oldu ki, proqram agentlərini geniş spektrdə tətbiq üçün istifadə etmək olar.

Proqram agentlərinin, miltiagent sistemlərin və ümumi halda agent texnologiyasının nə üçün zəruri və səmərəli olmasının bir sıra səbəbləri vardır. Onlardan ən əsası ondan ibarətdir ki, agentlər müstəqildirlər və müxtəlif məsələlərin həlli zamanı fon rejimdə yerinə yetirilə bilərlər. Nisbətən vacib məsələlərə məlumatın toplanması, onun filtirasiyası və həll qəbulu istifadəsi də aiddir.

Beləliklə, proqram agentlərinin əsas ideyası – səlahiyyətli nümayəndə kimi çıxış etməkdir. Bu ideyanı reallaşdırmaq üçün agent öz istifadəçisinə, uyğun tapşırıq almaq və alınmış nəticə ilə qayıtmaq üçün qarşılıqlı təsir göstərmək imkanına malik olmalıdır.

Agent oriyentasiyalı sistemlər qurularkən iki yanaşmanı qeyd etmək olar: vahid avtonom agentin qurulması və ya multiagent sistemin işlənməsi.

Avtonom agentlər ancaq istifadəçi ilə qarşılıqlı təsirdə olur və agent oriyentasiyalı proqram çərçivəsində zəruri funksional imkanların bütün spektrini reallaşdırır. Bunun əksi olaraq multiagent sistem, bir agent üçün çətin olan və ya mürəkkəblik dərəcəsinə görə mümkün olmayan məsələlərin həlli üçün müxtəlif agentlərin qarşılıqlı təsiri mümkün olan proqram hesablama kompleksidir. Tez-tez belə multuagent sistemləri agentlik adlandırırlar, hansı ki, onlar qarşıya qoyulan məsələlərin axtarışı üçün öz aralarında mübadilə edirlər, razılaşırlar.

Agentlər texnologiyası, adətən, müəyyən tipləşdirilmiş agentlər və onların modellərindən, multiagent sistemlərdən, agentlər kitabxanasından və müxtəlif tipli multiagent sistemlərin işlənməsini müdafiə edən vəsaitlərdən istifadəni nəzərdə tutur.

Agent- onun qarşısına istifadəçi tərəfindən qoyulmuş məqsədə nail olmaq marağı ilə təsir göstərmək qabiliyyətinə malik aparat və ya proqram toplusudur .

Faktiki olaraq, “agent” anlayışından istifadə etməklə, hər bir istifadəçi işinin xarakterindən və məqsədindən asılı olaraq, konkret xassələr toplusuna malik öz agentini təyin edir. Nəticədə, bu istiqamət çərçivəsində çoxlu agentlər növü meydana gəlmişdir, məsələn, avtonom agentlər, mobil agentlər, fərdi assistentlər, sosial agentlər, intellektual agentlər və s.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla, agent anlayışını alt siniflər çoxluğunu özünə daxil edən sinif və ya metod kimi işlətmək məqsədəuyğundur .

Beləliklə, multiagent sistemlər paradiqmi çərçivəsində, agentə istifadəçi adından təsir göstərən avtonom komponentlər kimi baxmaq olar.

Multiagent sistemlərin təşkili üçün seçilmiş konsepsiyadan asılı olaraq, adətən, üç baza sinifli arxitektura ayrılır: biliklərlə iş üsulu və prinsiplərinə əsaslanan arxitektura; “stimul-reaksiya” tipli modellərin vəziyyətinə əsaslanan arxitekturalar; hibrid arxitekturalar.

Baxılan hallarda süni intellektin, o cümlədən intellektual avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərinin modellərini, metodlarını və vəsaitlərini layihələndirən və reallaşdıran “ağıllı” agent və arxitekturalarla iş aparılır.

Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, nə birinci, nə də ikinci yanaşma, agentlər və multiagent sistemlər işlənərkən optimal nəticələr vermir. Ona görə də, onların birləşdirilməsinə həmişə cəhd edilir və bu da artıq müxtəlif formalı hibrid arxitekturaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Hazırda, bütün nisbətən dəyərli layihə və sistemlərdə hibrid arxitekturadan istifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, multiagent sistemlərin və həqiqi intellektual agentlərin işlənməsi xüsusi bilik tələb edir və mürəkkəb həcmli məsələlərdir. Ona görə də, proqram agentləri proqram təminatı sisteminin yeni sinfidir ki, istifadəçinin tapşırığı ilə təsir edir. Proqram agenlərinin işlənməsi və tətbiqi yerinə yetirilməsəydi, yəqin ki, açıq sistemlər konsepsiyasının mənimsədilməsi və işlənməsi təcrübəsinin istifadəsi mümkün olmazdı. Praktikada açıq sistem konsepsiyasının tətbiqi nəticələrindən biri olan “kliyent-server” arxitekturası geniş yayılmışdır. Multiagent sistemlər yaradılarkən bu arxitekturadan müvəffəqiyyətlə istifadə etmək olar.

Hazırda, aşağıdakı kliyent-server qarşılıqlı təsir modellərindən istifadə edilir: server hissə ancaq ehtiyatlara müdaxiləni reallaşdırır, əlavənin əsas hissəsi kliyentə aid olur; kliyent əlavəsi interfeysin reallaşdırılmasını təmin edir, server isə əlavənin qalan hissələrini birləşdirir. Bu model internet-texnologiyasının geniş yayılması ilə əlaqədə aktiv istifadə olunur, birinci növbədə Web-brauzerlərdə.

İstifadə olunan modeldən asılı olmayaraq, multuagent hesab edilən paylanmış əlavələrin işlənməsi və təşkili vəsaitləri statik və dinamik yanaşmaya (yerinə yetirilən kodun ötürülməsi mümkünlüyünü təmin edir) əsaslanır.

Multiagent sistem əlavəsinə dinamik yanaşma zamanı mobil agentlər paradiqmindən istifadə edilir.

Mobil agentlər – bu proqramlar, hansı ki, şəbəkələrdə yerləşdirilə bilər, məsələn, WWW-də, onlar kliyent kompyuterini tərk edir, öz işini yerinə yetirmək üçün uzaq serverlərdə yerləşir, sonra geri qayıdır. Bir sıra müəlliflər qeyd edirlər ki, mobil agentlər informasiyasının gizliliyi və şəbəkənin yüklənməsi nöqteyi-nəzərdən təhlükə yaradırlar.

Hazırda mobil agentlərin işlənməsi üçün vahid standartlar yoxdur və bir sıra problemlər həll edilməmiş qalır: Leqal qaydalarla agentlərin şəbəkələrdə yerləşdirilməsi, agentlərin verifikasiyası (xüsusi halda, şəbəkə ilə ötürülən viruslardan qorunma), xüsusi mülkiyyətin hüquqlarının agentlərlə qorunması, informasiyanın konfidensiallığı .

Əgər multiagent sistemlər problematikasına bir daha qayıtsaq, onda müasir mərhələdə onların işlənməsi və reallaşdırılması üçün proqram vəsaitlərini iki böyük qrupa bölmək olar: multiagent sistem kitabxanası və multiagent sistem vəsaitləri.

Multiagent əlavələrin təşkili üçün bazis multiagent kitabxana hesab edilir. Burada agentlərin və multiagent sistemlərin layihələndirilməsi prosesinə köməklik göstərən modellərə, üsullara və vəsaitlərə baxılır. Nümunə kimi bu sinfə daxil olan Agent Builder alətini göstərmək olar.

QLOBAL ŞƏBƏKƏLƏRİN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ARAŞDIRILMASI

Qədirova S.M.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

Günümüzdə, informasiya texnologiyalarının geniş yayılması və digər informasiya sistemləri ilə bağlantılı olaraq qlobal şəbəkələrə olan tələbatın artması, təhlükəsizlik məsələlərinin əhəmiyyətini artırıb. Qlobal şəbəkələr, dünya səviyyəsində məlumatın köçürülməsi və paylaşılması üçün əsas infrastruktur təşkil edir. Bu səbəbdən, bu şəbəkələrin təhlükəsizliyinin araşdırılması və təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi vacibdir. Qlobal şəbəkələrin təhlükəsizliyinin araşdırılması, həm işə malik şirkətlər üçün, həm də internet xidmətləri təmin edən digər quruluşlar üçün son dərəcə əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu araşdırmalar, müasir dünyada artan siber təhlükələrə və hücumlara qarşı qorunma tədbirlərinin effektivliyini qiymətləndirməyə kömək edir. Aşağıda qlobal şəbəkələrin təhlükəsizliyinin araşdırılmasında izlənə biləcək ümumi mərhələləri təqdim edirəm:

Təhlükəsizlik Auditləri və Testləri: Şəbəkədəki potensial zəifliklər və məhdudiyyətləri təhlil etmək üçün təhlükəsizlik auditləri və penetrasiya testləri təşkil edin. Bu, mövcud şəbəkə infrastrukturunu sına və mümkün təhlükələri və açıqları aşkar etməyə kömək edəcək.

Risk İdarəsi və Qiymətləndirmə: Təhlükəsizlik riskləri üzrə qiymətləndirmələr aparın. Şəbəkədəki potensial riskləri, onların effektivliyini və məmnuniyyət səviyyəsini qiymətləndirin.

Təhlükəsizlik Tədbirlərinin Planlaşdırılması və Tətbiqi: Təhlükəsizlik açıqlarını qapatmaq üçün effektiv tədbirlər planlaşdırın və tətbiq edin. Bu, məsələn, fərqli mərhələli istifadəçi kimlik təsdiqatı, nəzarət və monitorinq sistemləri təşkil etmək, zəifliklərin düzəldilməsi və bənzər tədbirləri əhatə edir.

Məlumat Qorunma Siyasətləri və Təlimatlar: Təhlükəsizlik siyasətləri və prosedurlarını yaratmaq və tətbiq etmək. Bu siyasətlər, məsələn, məlumatın saxlanılması, giriş nəzarəti, fəaliyyət monitorinqi və məlumatın paylanılması üzrə dəqiqlikləri təyin etməyi daxil edir.

Təlim və Məsləhət: İşçilərə təhlükəsizlik prinsipləri, məlumat təhlükəsizliyi siyasətləri, təhlükəsizlik prosedurları və zəifliklər aşkar etmə metotları barədə təlimatlar verin. Həmçinin, təhlükəsizlik ekspertlərinin və məsləhətçilərinin köməyi ilə şirkətinizə uyğun təhlükəsizlik standartları və yaxınlıqları müəyyən edin.

Süni İntellekt və Maşın Öyrənmə Tətbiqləri: Süni intellekt və maşın öyrənmə texnologiyalarından istifadə edərək şəbəkədəki anomal tərəfdaşlıqları və potensial hücum nöqtələrini aşkar etməyə kömək edin. Bu, hücumlara qarşı daha dinamik bir təhlükəsizlik quruluşunu təmin edə bilər.

Fəaliyyət Monitorinqi və Müdafiəsi: Şəbəkə fəaliyyətinin nəzarət olunması və monitorinqi, potensial təhlükələri müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər. Bu, şübhəli fəaliyyəti aşkar etmək və hücumları müdafiə etmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

Təhlükəsizlik Təlimatları və Öhdəlikləri: Hər bir işçiyə, müştəri məlumatlarının qorunmasına dair öhdəlikləri və qanunları açıqlayın. Həmçinin, hücum hallarını tanımaq və şübhəli fəaliyyətləri bildirmək üçün tələbləri dəstəkləyin.

Bu mərhələlər, qlobal şəbəkələrin təhlükəsizliyinin araşdırılması və qorunması üçün əsaslı bir zəmin təmin edir. Lakin təhlükəsizlik prosesinin daimi olaraq təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi vacibdir, çünki siber təhlükələr də daimi olaraq dəyişir. Nəticədə bəzi məsələləri ümumiləşdirəcəyik. Kompüter şəbəkələrinin təhlükəsizliyi problemini nəzərdən keçirərək, ilk növbədə hər bir lokal və ya korporativ şəbəkədə işçilərin xüsusi bir aparatına sahib olması lazım olduğunu söyləməlidir ki, bu da şəbəkənin yüksək səviyyədə idarə olunmasına imkan verəcəkdir. Bu isə kadr hazırlığı və davamlı inkişaf tələb edir. Şirkətin kadr siyasəti elə qurulmalıdır ki, menecer işçilərinə etibar edə bilsin, çünki qorunmağa icazəsiz müdaxilələrin ən böyük faizi şəbəkə daxilində baş verir. Şəbəkə qorunması elə qurulmalıdır ki, onun tərkib hissələrinin hamısı bir-biri ilə ən məhsuldar qarşılıqlı əlaqə qura bilsin, buraya proqram təminatı, antivirusdan qorunma və əlbətdə ki, işçilər daxildir. Kadrların səriştəsi bəlkə də problemin ən vacib tərəfidir, çünki demək olar ki, hər gün yeni qorunma pozuntuları ortaya çıxır, bu, böyük şirkətlər üçün xüsusilə vacibdir, çünki məlumatların bütün hərəkətini izləmək ən çətindir .

Gələcəkdə şəbəkənin pozulması səbəbindən milyonlarla itkiyə dözməkdənsə, bu gün daha çox pul xərcləmək yaxşıdır. Məsələn, xüsusi idarəçilərin işinə nəzarət edə bilərsiniz, çünki daimi problem yaşamaqdansa bir nəzarətçini saxlamaq daha yaxşıdır. İstehsalçılar indi avadanlıqlarla birlikdə administratorların şəbəkə rəhbərliyi ilə daha uğurlu öhdəsindən gəlmələrinə kömək edəcək proqram paketlərini təqdim edirlər. Buna, heç bir halda ixtisaslı kadrlar və bu problemin həllinin digər aspektləri baxımından laqeyd qalmamalıdır. Qlobal şəbəkələrin təhlükəsizliyinin araşdırılması, informasiya texnologiyalarının əhəmiyyətini nəzərə alaraq, məlumatın müdafiəsini təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu araşdırmalar, qlobal şəbəkələrin təhlükəsizlik quruluşlarının qorunma tədbirlərini daimi olaraq təkmilləşdirməsinə imkan verir.

Tədqiqat işi - Odlar Yurdu Universitetinin "Riyaziyyat, informatika və statistika" kafedrasının elmi seminarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr edilmiş, tələbə və magistrantların elmi konfransında mühazirə olunmuşdur.

TORPAQLARIN ŞORAKƏTLƏŞMƏ DƏRƏCƏSİNİN KOMPÜTER MODELLƏŞDİRİLMƏSİLƏ TƏYİNİ

Qürbətova R.T.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
rahidebibiquliyeva@gmail.com

Kənd təsərrüfatı məhsullarında olan tələbat bütün dünyada gündən-günə artır. Torpaqların münbitlik dərəcəsinin təyin edilməsi, yararsız torpaq sahələrinin yaxşılaşdırılması məqsədilə düzgün suvarma üsulunun seçilməsi, meliorativ tədbirlərin vaxtında və səmərəli şəkildə təşkil edilməsi günümüzün ən aktual məsələlərindən hesab olunur. Sadalanan faktorlar nəzərə alınmadıqda, yəni torpaqların səmərəsiz istifadəsi torpaq sahələrinin yararsızlaşması kimi problemlərə yol açır. Torpaq qatının dərinlik səviyyəsində rast gəlinən Na-un miqdarına və qrunt suyunun səviyyəsi torpağın şoranlamasına təsir edən əsas amillərdəndir. Bu məqsədlə məqalədə torpaqların şorakətləşmə dərəcəsi və səbəbləri təyin edilmiş, Matlab proqramında qeyri-səlis üsulla torpaqların şorakətləşmə dərəcəsinin təyini kompüter modelləşdirilməsi yolu ilə aparılmışdır.

Matlab Fuzzy-də torpaqların şorakətləşmə dərəcəsinin qeyri-səlis idarəetmə alqoritminin modelləşdirilməsi prosedurları aşağıdakı kimi olar. Torpaq qatında olan natriumun miqdarına əsasən qəbul olunmuş term və aralıq qiymətlərdən alınan proqram qrafiki aşağıdakı şəkildə olar:

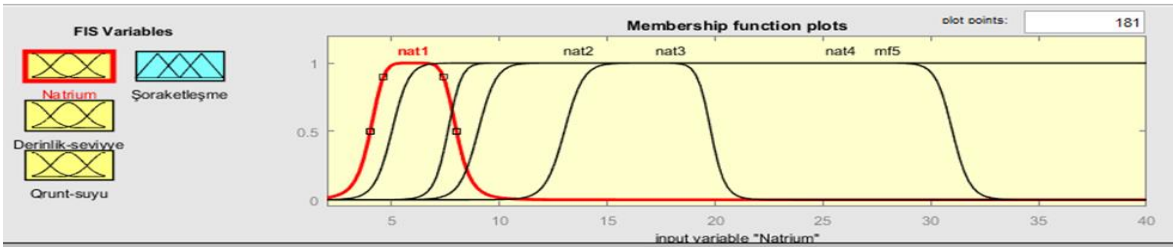

Torpaq qatının dərinlik səviyyəsinə uyğun qəbul olunmuş term və aralıq qiymətlərdən alınan proqram qrafiki:

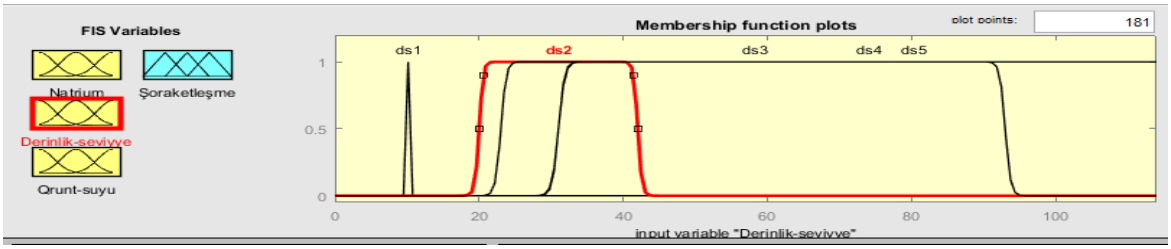

Torpaq qatlarında olan qrunt suyunun səviyyəsi əsasında qəbul olunmuş term və aralıq qiymətlərinə uyğun proqramın qrafiki belə olar:

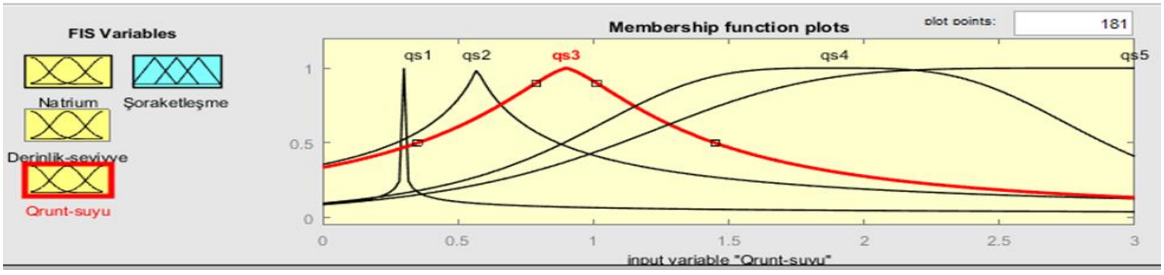

Şorakətləşmə dərəcəsinin təyininin qəbul olunmuş term və aralıq qiymətlərdən alınan proqram qrafiki

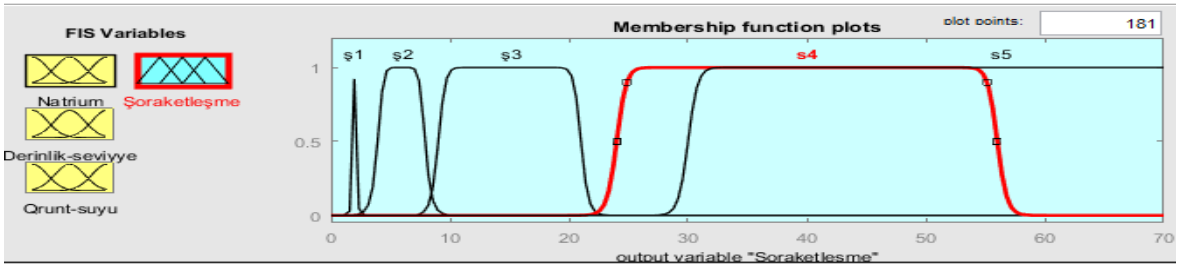

Qeyri-səlis termlərə əsasən torpağın şorakətləşmə dərəcəsinin təyinin idarəetmə qaydaları və alınan qrafiklərin proqram təsvirləri:

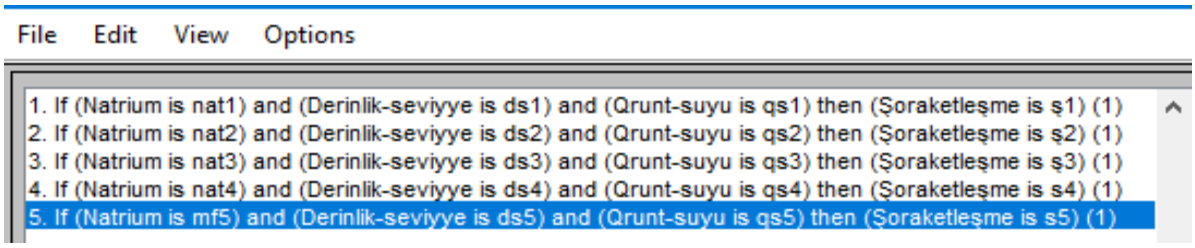

VEB TƏHLÜKƏSİZLİKDƏ XÜSUSİ ZƏİFLİKLƏR VƏ ONLARIN AŞKARLANMASI

Rzayev İ.R.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

Mövcud internet ətrafında fəal olan vəzifələr dəyişdi və digər imkanlar və təhlükələr ilə yenilənib. Bu gün veb təhlükəsizlik, bir çox şirkət və fərdlər üçün ən vacib məsələlərdən biri halına gəlib. Veb təhlükəsizlikdə xüsusi zəifliklər və onların aşkarlanması, bu sahədə fəaliyyət göstərən təhlükəsizlik ekspertlərinin və tədqiqatçılarının diqqət mərkəzindədir.Bir veb təhlükəsizlik zəifliyi, bir proqram, bir işletim sistemi, bir şəbəkə protokolu və ya başqa bir komponentdəki bir məqsurənin, məhdudiyyətin və ya səhvən davranan təhlükəsizlik siyasətinin nəticəsində baş verməkdədir. Bu zəifliklər, potensial hücumçuların sistemi istismar etməsi üçün istifadə edilə biləcəyi açıq bir pəncərə açır. Bir zəiflik aşkarlandıqda, onu təhlil edərək və düzəldərək, sistemlərin və məlumatların müdafiəsini təmin etmək üçün təhlükəsizlik tədbirləri götürülə bilər. Veb təhlükəsizlik zəifliklərinin aşkarlanması üçün müxtəlif metotlar vardır:

1. Penetrasiya Testləri (Penetration Testing): Bu testlər, bir şirkətin və ya təşkilatın təhlükəsizlik açıqlarını aşkarlamaq üçün hücumçu kimi davranan xüsusi təcrübəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Bu, mövcud zəifliklər aşkarlamaq və mövcud müdafiələri qiymətləndirmək üçün effektiv bir yol ola bilər.
2. Zəiflik Təhlükəsizlik Skanerləri: Bu avtomatlaşdırılmış alətlər, bir şəbəkədə və ya proqramda potensial zəifliklər axtarmaq üçün istifadə olunur. Bu skanerlər sistemləri avtomatik olaraq təhlükəsizlik siyasətlərinə uyğun olub-olmadığını yoxlaya bilər və potensial zəifliklər təyin edə bilər.
3. Zəiflik Bülletenləri (Vulnerability Bulletins): Bir çox təhlükəsizlik mütəxəssisləri və şirkətlər, aşkarlanan yeni zəifliklər və müvafiq təhlükəsizlik yamalarını yaymaq üçün bülletenlər və ya günlük güncələr tərtib edirlər.
4. Məlumat Paylaşma Mərkəzləri: Bir çox təhlükəsizlik təşkilatları və məkanizmləri, təhlükəsizlik zəifliklərinin müzakirə edildiyi, aşkarlandığı və həll edildiyi məlumat paylaşma mərkəzləri təmin edirlər. Bu, fərqli şirkətlərin və təşkilatların bu zəifliklər bir-biri ilə mübadilə etməsinə kömək edir.Veb təhlükəsizlik zəifliklərinin aşkarlanması, bir təhlükəsizlik stratejisinin əsasını təşkil edir. Zəifliklərin aşkarlanması, onların təhlili, düzəlişi və ardınca təhlükəsizlik qabiliyyətinin artırılması, bir şirkətin və ya təşkilatın İnternetə dair riskləri effektiv şəkildə idarə etməsinə kömək edir.

İnternetin geniş yayılması və digər texnologiyalardakı sürətli inkişaf, yeni veb təhlükəsizlik risklərinin ortaya çıxmasına səbəb olur. Bu zəifliklər müxtəlif formalar ala bilər və zərərli fəallıqlara səbəb ola bilər. İşdən keçənlər tərəfindən aşkar edilmədikdə, bu zəifliklər sistemə daxil edilə bilər və ciddi maddi və mənəvi ziyanlara səbəb ola bilər. İndi, veb təhlükəsizlikdə xüsusi zəifliklər aşkarlama prosesinin necə işlədiyini daha ətraflı şəkildə araşdırmaq əsasən vacibdir.

Zəiflik Axtarışı: İlk addım, mövcud veb saytlar, proqramlar, işletim sistemləri və digər veb ətrafı komponentlər üzərində sistematik bir zəiflik axtarışı aparmaqdır. Bu, potensial zəifliklər axtarmaq üçün avtomatlaşdırılmış skanerlər, manual sınaqlar və ya hibrid metodlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Zəiflik Təhlükəsizlik Təhlili: Aşkar edilən zəifliklərin təhlili, onların potensial təhlükələrini və müəyyən bir sistemi necə istismar edə biləcəklərini anlamağa kömək edir. Bu təhlil, mühüm zəifliklərin prioritetlərini müəyyənləşdirmək və həll prosesində bir nizam yaratmaq üçün əhəmiyyətlidir.

Zəifliklərin Düzəldilməsi və Təhlükəsizlik Yamarlarının Tətbiqi: Zəifliklərin düzəldilməsi, təhlükəsizlik yamarlarının hazırlanması və bunların sistəmə tətbiqi bu prosesin əsas mərhələlərindən biridir. Bu, potensial zəifliklər aradan qaldırmaq və sistemi müdafiə etmək üçün kritikdir.

Məlumat Paylaşma və Mübadiləsi: Zəifliklərin aşkarlanması və həll edilməsi prosesində ən yaxşı praktikaların paylaşılması, təhlükəsizlik məqamlarının müzakirəsi və digər təhlükəsizlik təşkilatları və mütəxəssisləri ilə məlumat mübadiləsi bu sahədə cəmi fəaliyyətlərin inkişafına kömək edir.

Dövrün Müşahidəsi və Yeniləmələr: Zəifliklərin aşkarlanması və düzəldilməsi prosesi, dinamikdir və daimi olaraq yenilənən bir həqiqətdir. Bu səbəbdən, zəifliklərə qarşı müdafiəyə yönlənmiş strategiyaların təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi vacibdir.

Nəticə olaraq, veb təhlükəsizlikdə xüsusi zəifliklərin aşkarlanması və həll edilməsi prosesi, təhlükəsizlik məsələlərinin zəruri bir hissəsidir və müəyyən bir qoruma səviyyəsi təmin etmək üçün əsas mərhələləri təşkil edir. Bu proseslər, bir şirkətin və ya təşkilatın İnternetdə fəallığı müddətində keyfiyyətli və istilikli bir şəkildə idarə edilməsinə kömək edir. Veb təhlükəsizlik zəifliklərinin aşkarlanması və düzəldilməsi, bir şirkətin və ya təşkilatın həqiqi maliyyə və reputasiya ziyanını qarşılamasına kömək edir.

Həmçinin, müştərilərin və əməkdaşların etibarını qorumaq və qanuni tələblərə riayət etmək üçün vacibdir. Bu səbəblə, təhlükəsizlik zəifliklərinin aşkarlanması və düzəldilməsi, bir şirkətin və ya təşkilatın uğurlu fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

İDARƏETMƏ PROSESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN MS.PROJECT VƏ PRİMAVERA TƏTBİQİ PROQRAMLARININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏDQİQ EDİLMƏSİ

Rzayev L.R.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

MS Project və Primavera kimi idarəetmə proqramları, şirkətlər və layihələr üçün keyfiyyətli idarəetmə və planlaşdırma alətləri kimi məşhurdur. Bu iki proqramın səmərəliyi tədqiq edilərkən bir neçə əsas məqam nəzərə alınmalıdır:

Funksional xüsusiyyətlər: MS Project və Primavera, fərqli iş fəaliyyətləri üzrə fərqli funksiyalar təqdim edir. Məsələn, Primavera daha irəliləmiş portfel idarəetmə funksiyalarına malikdir, amma MS Project daha sadə interfeysə və yüksəkə səciyyəvi proqramlarla integrasiya potensialına malikdir. Bu funksiyaların və interfeysin səmərəliyi layihələrin xüsusi tələblərinə və istəklərinə asılıdır.

Təşkilatın tələbləri: Bir şirkətin və ya layihənin xarakteristikaları və tələbləri də tədqiqatın mühüm bir hissəsidir. Məsələn, daha böyük və kompleks layihələr üçün Primavera daha səmərəli ola bilər, çünki daha irəliləmiş təhlükəsizlik və ölçmə funksiyalarına malikdir. Lakin daha sadə və kiçik layihələr MS Project ilə daha rahat çalışa bilər.

Təlim və dəstək: Hər iki proqramın da təlim və dəstək mövcuddur. Bir şirkət və ya layihədə bu proqramların səmərəli istifadə edilməsi, işçilərin təmin edilmiş olduğu təlim və dəstəyə asılı olacaq. Əgər işçilər MS Project-də daha yaxşı təlim almışdırsa, bu proqram səmərəli olacaq və əks halda eyni şey Primavera üçün də tətbiq edilə bilər.

Maliyyə tələbləri: Proqramların qiyməti və təmin olunma maliyyələri də göz önündə tutulmalıdır. Əgər Primavera-nın əsas funksiyaları ilə iştirak etmək üçün şirkət büdcəsi mümkün deyilsə, MS Project daha uyğun seçim ola bilər və əks halda. Tədqiqat, bu və digər məqamları nəzərə almalıdır və sonuncu qərar işəgötürən təşkilatın xüsusi tələblərinə uyğun olmalıdır. Bu, hansı proqramın idarə prosesində daha səmərəli olduğunu dəqiqləşdirməkdə kömək edəcəkdir.

İdarəetmə prosesləri, müxtəlif layihələrin və işlərin idarə olunması və nəzarəti üçün kritik önəmə malikdir. Bu proseslərin effektivliyi və effektivliyini artırmaq üçün, informasiya texnologiyalarından istifadə edilir. Bu məqalədə, idarəetmədə istifadə olunan iki əsas tətbiq proqramı olan MS Project və Primavera tətbiqlərinin səmərəliliyi tədqiq ediləcəkdir. MS Project və Primavera, layihə idarəetməsi üçün nəzarət və planlaşdırma proseslərini təmin edən iki rəqəmsal tətbiq proqramıdır. Hər ikisi də layihələrin vaxt, resurs və maliyyələrinin idarə olunması, planlaşdırılması və nəzarət edilməsi məqsədilə inkişaf etdirilmişdir. Lakin hər iki tətbiq proqramı fərqli imkanlar və məhdudiyyətlərə malikdir. MS Project, Microsoft tərəfindən hazırlanmış və geniş istifadə edilən bir proqramdır. İstifadəçilərə, yaradılmış gant diagramları və qrafiklər vasitəsilə layihə planlaşdırması və monitorinqi imkanı verir. MS Project, sadə interfeysi ilə layihələrin vaxt və resursların optimal olaraq planlaşdırılmasını təmin edir. Həmçinin, bu proqram Microsoft Office paketi ilə inteqrasiya edilmişdir, buna görə də layihə idarəçiləri üçün əlverişli və rahatdır.

MS Project, geniş bir istifadəçi bazası və sadə interfeysi ilə diqqəti cəlb edir. Layihə planlaşdırması və nəzarətini asanlaşdırmağı üçün əlverişli olan MS Project, orta və kiçik ölçülü layihələr üçün ən uyğun seçimdir. Lakin daha böyük və kompleks layihələr üçün MS Project'in məhdudiyyətləri ola bilər. Qrafiklər və raporlar MS Project-də daha az müxtəlif və geniş deyil, bu isə kompleks layihələr üçün detallı nəzarəti çətinləşdirə bilər.

Primavera isə böyük və kompleks layihələr üçün nəzərdə tutulmuş və fərqli funksiyalar təklif edir. Primavera'nın geniş funksional dəstəyi, çoxsağlam resurs nəzarəti və detallı planlaşdırma imkanı, kompleks layihələr üçün ən uyğun seçimdir. Lakin Primavera-nın daha yüksək öyrənən əğrisi və daha çətin interfeysi var. Bu da, daha az mütəxəssislərin bu proqramı istifadə etməsinə səbəb ola bilər. Primavera isə layihə idarəetməsi sahəsində ixtisaslaşmış daha böyük və kompleks layihələr üçün nəzarət və planlaşdırma funksiyalarını təmin edir. Primavera, böyük və müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər və təşkilatlar üçün məhsuldar bir aləmdir. Bu proqram, geniş layihələrin kompleks resurs və bütçələrinin nəzarətini və

idarəsini təmin edən məhdudiyyətli bir platform təqdim edir. Səmərəlilik tədqiqi MS Project və Primavera tətbiqlərinin səmərəliliyinin tədqiqi, müxtəlif layihələr və şərtlər üzərində müqayisəvi analizlər əsasında aparılmalıdır. Layihələrin ölçüsü, kompleksliyi, resursların tələbləri və digər faktorlar dəyərləndirmə prosesində daxil edilməlidir. MS Project, orta və kiçik ölçülü layihələr üçün idealdır. Sadə interfeysi və yaxşı qrafik təqdimatı sayəsində, layihə idarəetmə prosesini asanlaşdırır və optimal planlaşdırma təmin edir. Ancaq Primavera, böyük və kompleks layihələr üçün daha səmərəlidir. Məhsuldar qurğuları və geniş funksional dəstəyi ilə, Primavera, genişmiqyaslı və müxtəlif şərtlər altında fəaliyyət göstərən layihələr üçün daha effektiv bir həll təşkil edir.

Nəticədə MS Project və Primavera, layihə idarəetməsi sahəsində effektivliyi artırmaq üçün istifadə olunan iki əsas rəqəmsal tətbiq proqramıdır. Layihənin ölçüsü, məhdudiyyətləri və məqsədləri dəyərləndirilərək, hər iki tətbiq proqramının səmərəliliyi müəyyənləşdirilməlidir.

MS Project, sadə və orta ölçülü layihələr üçün yaxşı bir seçimdir, əksər hallarda tələbləri yaxşı yerinə yetirir. Lakin Primavera, daha kompleks və geniş sahələrdə fəaliyyət göstərən layihələr üçün daha optimal bir seçimdir. Bu tədqiqat, şirkətlərin layihə idarəetmə proseslərində daha doğru və səmərəli qərarlar verilməsinə kömək edəcəkdir.

Nəhayət, bu tədqiqatın nəticələri, layihə idarəçilərinin və şirkətlərin daha yaxşı qərarlar vermələrinə kömək edəcək və onları layihə idarəetmə prosesində səmərəli tətbiq proqram seçməyə yönəltəcəkdir. MS Project və Primavera, layihə idarəçilərinə fərqli imkanlar təklif edir, bu səbəbdən də layihənin xüsusiyyətləri və tələbləri əsasında optimal seçim edilməlidir.

DİSKRET XARAKTERLİ PROSESLƏRİN ANALİTİK MODELLƏŞDİRMƏ ÜSULLARI İLƏ TƏDQİQİNİN MÜQAYİSƏLİ ANALİZİ

Rzayeva X. M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
xeyis.87@gmail.com

Diskret xarakterli proseslərin mürəkkəblik dərəcəsindən və fəaliyyət gösdərdikləri mühitin xüsusiyyətlərindən (apriori məlum və ya qeyri müəyyənlik) asılı olaraq modelləşdirilməsi ilə tədqiqi uyğun olaraq analitik və imitasiya modelləşdirilməsi üsulları ilə həyata keçirilir.

Məruzə tezisində həmin kateqoriyaya aid edilən çevik istehsal sistemlərinin (ÇİS) modelləşdirilməsində və tədqiqində geniş istifadə edilən analitik modelləşdirmə üsullarının müqayisəli analizi və səmərəli tətbiq sahələrinə baxılır. Şəkildə diskret xarakterli proseslərin tətqiqi üçün analitik modelləşdirmə üsullarının təsnifatı verilmişdir.

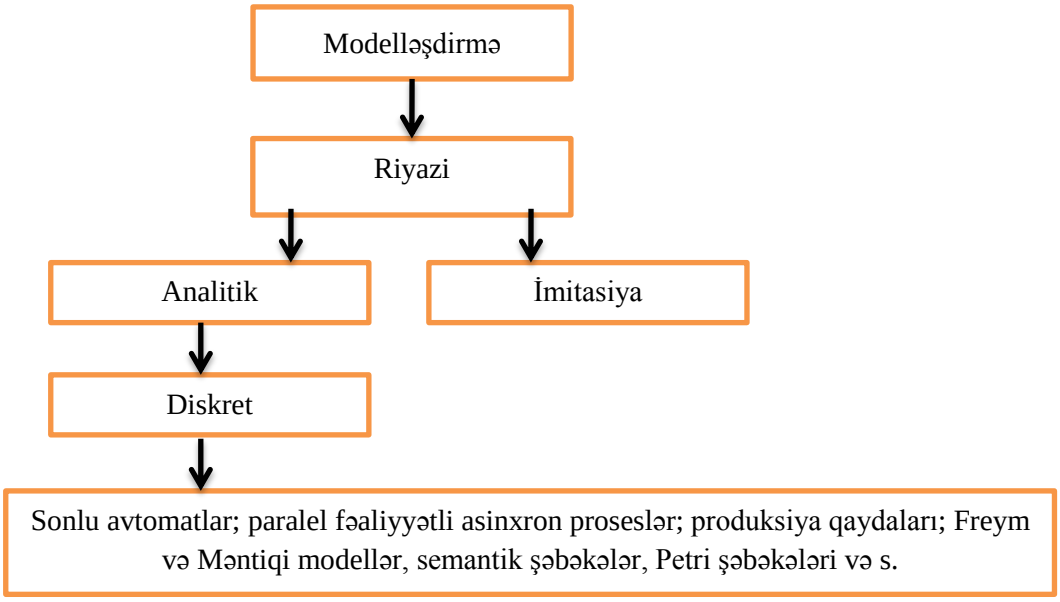

Məruzə tezisində robototexnikada geniş istifadə olunan analik modelləşdirmə aparatlarının əsas xassələri müqayisəli analiz olunur və onların səmərəli tətbiq sahələri göstərilir.

ÇİS-də istifadə edilən əsas avtomatlaşdırma vasitələri kimi sənaye robotları (SR), müxtəlif təyinatlı manipulyatorlar, avtomatik nəqliyyat sistemləri (ANS), mövqeləşdirici manipulyatorları və s. göstərmək olar ki, onlar üçün də modelləşdirmə aparatı kimi sonlu avtomatlardan istifadə edilməsi səmərəli istiqamət hesab edilir.

Sonlu avtomatlarla obyektləri təsvir etmək üçün cədvəllər, keçid matrisləri, qrafik alqoritmlər, keçid qaydaları və s. üsullardan istifadə olunur.

ÇİS-in tərkibində mexatron qurğuların sayı artdıqda sonlu avtomatlarla modelləşdirmə çox da səmərəli hesab edilmir, belə ki, sonlu avtomatda vaxt anlayışı olmadığından sistemin işini təmin etmək üçün xarici sinxronizasiya sisteminin işlənməsi tələb olunur.

Sonlu avtomatların göstərilən çatışmamazlıqları paralel fəaliyyətli asinxron proseslərlə modelləşdirmədə aradan qaldırmaq mümkün olur. Belə ki, bu halda ÇİS-in tərkibində olan bütün mexatron qurğuları idarə olunan asinxron proses kimi baxılır.

Təcrübə göstərir ki, göstərilən modelləşdirmə aparatı dövri təkrarlanan proseslərin tədqiqi və idarə edilməsində səmərəli üsul hesab edilir.

Nisbətən mürəkkəb xarakterli diskret proseslərin modelləşdirilməsində "vəziyyət – fəaliyyət", "səbəb—nəticə" və s. cütlüklərlə ifadə olunan və bir çox sahələrdə, o cümlədən hətta gündəlik münasibətlərdə də geniş istifadə olunan qaydalardan – produksiyalardan istifadə etməklə obyektlərin fəaliyyətlərinin modelləşdirilməsi və tədqiqi tələb olunur.

Bu növ produksiya qaydaları adi danışıq dilində məntiqi əlaqələrdən (və, və ya, inkar) və "Əgər .... Onda" inplikasiyasından istifadə etməklə formalaşdırılır, Əsas üstünlüyü odur ki, sadədir, rahat modifikasiya olunur, kompüterdə asanlıqla ("1F (Əgər)... Then (Onda)") proqramlaşdırılır.

Mürəkkəb xarakterli diskret proseslərin modelləşdirilməsi və tədqiqi universal Petri şəbəkələri ilə yerinə yetirilir. Əsas üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, Petri şəbəkəsi üçün modelləşdirilən obyektin xarakteri, yəni hər hansı elm də ya texnika sahəsinə malik olmasının əhəmiyyəti yoxdur (texnika, tibb, biologiya, fizika, və s.). Belə ki, Petri şəbəkəsi ilə modelləşdirmə obyektdən kənarda Petri şəbəkəsi ilə təsvir olunan modelin beş əsas xassələrini (məhdudluq, təhlükəsizlik, mümkünlük, yaşamaq və saxlanıqlıq) analiz etməklə yerinə yetirilir.

Təcrübədə obyektin xüsusiyyətindən asılı olaraq predmet sahəsində ÇİS-in ayrı-ayrı komponentləri uyğun səmərəli modelləşdirmə aparatları ilə təsvir olunur, hər biri Petri şəbəkəsinə çevrilmə alqoritmi ilə riyazi səviyyədə Petri şəbəkəsinə çevrilir və axırıncının əsas xassələrinin analizi nəticəsində obyektin yaradılması və idarə edilməsinin məqsədəuyğunluğu qiymətləndirilir.

DOLAYI ÖLÇMƏ SİSTEMİNİN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Rzayeva Z. İ.
Sumqayıt Dövlət Universitetik
Rzayevazehra037@gmail.com

Dolayı ölçmə üçün istifadə olunan texniki təminat sistemi bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Bu tələbat əsas etibarı ilə aşağıdakıları əhatə edir: ölçmələrin cəldlik göstəricilərinə qarşı irəli sürülən tələbat; rabitə kanallarında xalis gecikmələrə qarşı tələbat; pulsasiyaların səviyyəsinə qarşı irəli sürülən tələbat.

Yuxarıda qeyd olunan dolayı ölçmələrin statik asılılıqlar əsasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, belə hallarda dolayı ölçmə kompleksinə daxil olan hər bir parametrin ölçülməsinin mümkün qədər sinxron həyata keçirilməsi lazım gəlir. Dolayı ölçmədə kompleksə daxil olan parametrlərin zaman koordinatına bağlı olması, yəni parametrin zaman ərzində müxtəlif sürətlə dəyişməsi ölçü sisteminin dəqiqliyinə ciddi maneə gətirə bilir. Ölçü cihazlarının cəldişləmə göstəricilərinin müxtəlifliyi ilə bağlı yaranan xətaların adətən səviyyəsi hiss olunmaz dərəcədə zəif olur. Bu xüsusilə iri tonnajlı sənaye qurğulanının idarə olunması praktikasında cihazların cəldişləmə göstəricilərinə qarşı tələbatın heç də sərt olmadığını göstərir. Dolayı ölçmədə zaman gecikməsi problemi özünü daha ciddi şəkildə lokal şəbəkə informasiya sistemlərində istifadə olunduqda büruzə verir. Burada kanal gecikmələri adlanan problemlə qarşılaşmalı oluruq ki, onun nəzərə alınması müstəqil tədqiqat məsələsini təşkil edir.

Məlumdur ki, idarəetmə nəzəriyyəsi və riyazi modelləşdirmə sahəsində siqnalların gecikməsini iki yerə ayırırlar. Bunlardan biri ətalət gecikməsi adlanır ki, həmin fiziki hadisənin səbəbi obyektlər və ötürmə kanallarının dinamikası ilə bağlı yaranan geçikmələrdir. Məsələn rabitə xəttində böyük induktivlik mövcuddursa, ətalət gecikməsi yarana bilir. Ölçü sistemi xətti dinamik sistemdirsə, sinusoidal siqnala qarşı faza sürüşməsi yaratmış olacaqdır.

Gecikmənin bir növü isə elmi ədəbiyyatda xalis gecikmə adlandırılmışdır. Bu gecikmə nəqliyyat gecikməsi də adlandırılır. Adətən siqnalın təhrifi müşahidə olunmayan belə sistemlərdə gecikmə daha böyük qiymətlər ala bilir.

Baxdığımız ölçü sisteminə qarşı yönəldilən digər tələbat fydalı siqnala yüksək tezlikli pulsasiyaların yüklənməsi ilə bağlıdır. Belə hallar əslində ölçü cihazlarının cəld işləmə göstəricilərinin yüksək olmasını tələb edən nəticələrə gətirib çıxarırlar. Lakin yuxarıda qeyd olunan səbəblərdən ən çox diqqəti cəlb edəni xalis gecikmə adlanan defektdir ki, ölçü texnikasında özünü büruzə verən bu qüsur kommunikasiya gecikməsi kimi qəbul edilə bilər.

Qeyd edək ki, avtomatik idarə nəzəriyyəsində gecikmənin bu tipinə nəqliyyat gecikməsi də deyilir. Məsələni çətinləşdirən cəhət isə ölçü cihazlarının yüksək cəldişləmə göstəricilərinin əldə edilməsinin həmişə problemli olmasıdır.

Ölçülən parametrlərin çox vaxt pulsasiyalara məruz qalması yüksək tezlikli maneələrin faydalı siqnallara qarışması kimi qəbul edilir. Bu problem ilə əlaqədar olaraq siqnalın ölçülməsindən əvvəl onun hamarlanması və hamarlayıcı süzgəcin parametrləri təyin olunması zəruridir.

Bu qeyd olunan arqumenlərin təhlili nəticəsində dolayı ölçmə məsələsinin həlli istiqamətində ölçmənin rəqəmsal nəzarət vasitələri əsasında həyata keçirməyin effektiv olduğu aşkar olunur.

QAZ SƏRFİNİN KOMMERSİYA UÇOTU SİSTEMİNİN VİRTUAL CİHAZ MODULUNUN APARAT TƏMİNATI: VERİCİLƏRİN, SENSORLARIN VƏ KONTROLLERİN SEÇİLMƏSİ

Sonayeva N.Ş.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nazlisonayeva8@gmail.com

Qaz sərfinin ölçülməsi sistemlərində istifadə olunan virtual cihazlar mövcud alternativ vasitələrdən daha səmərəlidir. Onların yaradılmasında istifadə olunan kompüterin, xüsusi plataların və proqram təminatının xərcləri alternativ texniki və proqram vasitələrindən daha azdır. Araşdırmalar göstərir ki, qaz sərfinə nəzarət qurğuları və sistemləri haqqında təhlillər aparılmış, kommersiya uçotu üçün çoxlu sayda qurğu və sistemlər təklif olunmuşdur.

Təqdim olunan işin məqsədi qaz sərfinə nəzarət qurğuları və sistemlərində istifadə olunan verici cihazların seçilməsi və onların virtual cihaz modulu ilə uzlaşmalarının təmin edən texniki xarakteristikalarının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Müxtəlif informasiya-ölçmə və idarəetmə sistemlərində istifadə olunan verici cihazlar konstruktiv xüsusiyyətlərinə və istismar xarakteristikalarına görə fərqli olurlar. Bununla əlaqədar olaraq kontrollerlərin seçilməsi və kompüterlə uzlaşdırmalar da fərqli olur. Məlumdur ki, qaz sərfinin kommersiya uçotunda istifadə olunan informasiya-ölçmə və idarəetmə sistemlərində sistemin tələblərinə uyğun təzyiq, temperatur vericiləri, sərfölçən cihaz və rütubət analizatorları istifadə olunur. Kontrollerin seçilməsində və kompüterlə uzlaşmasında bu cihazların xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Təzyiq vericisinin seçilməsi aşağıdakı variantlardan biri ola bilər: Sapphire 22 M, Rosemount 3051, Metran -44 Ex-DD. Digər variantlar da ola bilər, ancaq müxtəlif mənbələrdə Emerson şirkətin Rosemount 3051S tipli təzyiq sensorundan istifadə daha əlverişli hesab olunur. Təzyiq vericisinin iş prinsipi belədir: Qaz mühit membrana təzyiq göstərir. Həssas element təzyiqdən asılı olan müqavimət gərginlik çeviricidir.

Təqdim olunan təzyiq çeviricisi anketin tələblərinə tam cavab verir və aşağıdakı iş prinsipinə malikdir. Mühit membrana təzyiq göstərir. Həssas element kimi tenzorezistor istifadə olunub. Tenzorezistorun müqavimətinin dəyişməsi 4-20mA intervalda cərəyan siqnalına çevrilir və idarəetmə sisteminin analoq giriş moduluna ötürülür. Təzyiqin yuxarı qiyməti məhdud deyil. Bu səbəbdən diskret siqnal yaradan təzyiq relesi də istifadə olunur. Bu siqnal qurğunun dayandırılması üçün istifadə olunur. Təzyiq relesi kimi elektrik kontaktı olan monometr istifadə olunur.

Temperaturun ölçülməsi üçün Emerson tərəfindən istehsal edilmiş Rosemount 644 temperatur ötürücüsünün istifadəsi təklif olunur. Rosemount 644 temperatur vericisi yüksək tətbiq tələblərinə cavab verir. HART/4-20mA, FOUNDATION Fieldbus və ya PROFIBUS PA protokollarını dəstəkləyir. 40 LCD displey ölçmə nəticələrinin göstəricisini təmin edir və transduser-sensor uyğunluğu seçimi ötürücü və RTD sensoru üçün yüksək ölçmə dəqiqliyini təmin edir. Ölçmə çeviricisinin ilkin çevirici ilə koordinasiyası sistemin xətasını 70% qədər azaldır. Kalibrləmə sertifikatı 3 nöqtədə icra olunur.

Rosemount 644 temperatur sensoru, onun qoruyucu örtük materialı korroziyaya davamlıdır, maye və qaz mühitinin temperaturunu ölçmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. İlkin çeviricinin həssas elementi və sensor başlığına quraşdırılmış mikroprosessor çeviricisi ölçülmüş temperaturu vahid DC çıxış siqnalına çevirir. Bu da əlavə standartlaşdırıcı çeviricilərdən istifadə etmədən prosesə avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemini qurmağa imkan verir. Rosemount 644 qazların, buxarların, yanan mayelərin və havanın partlayıcı qarışıqlarının yarana biləcəyi təhlükəli ərazilərdə istifadə edilə bilər. Əsas texniki xarakteristikasına aiddir: çevirdilən temperatur diapazonu – (-200-850)^{0}S; ölçmə xətası – $\pm$0,18^{0}S; çıxış siqnalı – (4-20)mA; partlayışa davlıq – var; tozdan və sudan qorunma dərəcəsi – İP65; həssas element – platin müqavimət termometri (Pt100); kompüterlə uzlaşma protokolu - HART, Foundation Fieldbus, Profibus; orta istismar müddəti - ən azı 5 il.

Qaz sərfinin ölçülməsində hal-hazırda geniş yayılmış diferensial girişli sərfölçən tətbiq olunur. Sərfölçən boru daxilində yerləşdirilmiş diafraqmanın hər iki tərəfindəki təzyiqlərin fərqi, diafraqmanın həndəsi ölçüləri, qazın temperaturu və xassələrindən asılı olan sabit kəmiyyətin (əmsalın) qiymətinə əsasən qazın sərfini birbaşa deyil, təzyiq vasitəsilə təyin etməyə imkan verir. Membranlı sərfölçənlər bir-birindən kəskin fərqlənən müxtəlif tərkibli qazların ölçülməsi üçün kifayət qədər uğurla tətbiq oluna bilər. Bu zaman cihazın ölçmə kanalında hər hansı bir prinsipial dəyişiklik etməyə ehtiyac yoxdur.

Qaz istehlakının kommersiya uçotu qaz paylama sisteminin ən vacib vəzifələrindən biri olduğuna görə, kifayət qədər yüksək dəqiqlik və etibarlılıqla bir axın sayğacı seçilməlidir. FLOWSIC600 Quatro ölçmə sisteminin istifadəsi bunun üçün yaxşı həll variantı ola bilər.

FLOWSIC600 ölçmə sistemi boru kəmərlərində qazın həcminin ölçülməsi üçün nəzərdə tutulan sayğac sistemidir. Standart şəraitdə axının həcmini və qazlarda səs sürətini ölçmək üçün istifadə edilə bilər. Bu sistem qaz axınının həcminin ultrasəslə ölçülməsi sahəsində ilk kompakt qaz sayğaclarıdır. Qeyd olunan sistemdə dörd şüalı və bir korpusda yerləşdirilmiş iki sayğacdan istifadə olunur. Hər iki sayğac üçün dəqiqlik eynidir və bununla ölçmədə təkrarlanma təmin edilir. Sayğacların birinin elektron blokunda problem yaranarsa, digər sayğac informasiyanın ötürülməsini təmin edəcək.

FLOWSIC600 ölçmə sistemində istifadə olunan qaz sayğacının əsas texniki göstəriciləri bunlardır: temperatur diapazonu – (-4-180)^{0}S; qazın əlavə təzyiqi – (0-250)bar; qaz sərfi – (200-20000)m^3/saat; tipik xəta - ±0,5%; çıxış siqnalı – analoq (4-20)mA; partlayışa davamlıq – var; tozdan və sudan qorunma dərəcəsi - IP 65/IP 67; interfeys - 2xRS485; kompüterlə əlaqə parotokolu - HART, Modbus ASCII/Modbus RTU; orta istismar müddəti - ən azı 5 il.

Kommersiya uçotu sistemində karbohidrogenə görə şeh nöqtəsini təyin etmək üçün AMETEK temperatur analizatoru (model 241CE) istifadə olunur. Analizatorun iş prinsipi soyudulan güzgü üzərində karbohidrogen qazının kondensasiyasına əsaslanır. Güzgünün periodik olaraq qızdırılması və soyudulması üçün termoelektrik element – Peltye elementi istifadə olunur. Kondensasiya anı optik sistem vasitəsi ilə qeyd olunur. Güzgünün temperaturu platin termometri vasitəsi ilə ölçülür.

Sistemdə axın xəttində rütubətin ölçülməsi üçün AMETEK analizatoru (model 5000) istifadə olunur.

AMETEK model 5000 analizatorun iş prinspi onda istifadə olunan kvars kristalının tezliyinin rütubətin təsiri ilə dəyişməsinə əsaslanır. Təhlil olunan yaş qazla kristal üfürüldükdə, kristala adsorbsiya olunan su onun rəqs tezliyini azaldır. Bundan sonra, kristal qurudulmuş qazla üfürdülür, adsorbsiya olunmuş su xaric olunur və kristalın tezliyi bərpa olunur. Yaranan tezliklər fərqi qazda olan suyun miqdarına mütənasibdir. Proses hər 30 saniyədən bir təkrarlanır.

Yuxarıda qeyd olunan qurğuların kompüterdə yaradılan virtual cihaz modulları ilə uzlaşdırılması üçün FloBoss 107 hesablayıcı qurğu modeli istifadə olunur. Bu model təbii qazın sərfinin ölçülməsinin müxtəlif tətbiqləri üçün ideal seçimdir, o cümlədən: kommersiya uçotu; quyu ağzı avadanlığının bir hissəsi kimi ölçmə və tənzimləmə; daxili təzyiqə nəzarət; kompressor qazının yanacaq sərfinə nəzarət; sənayedə qaz istehlakına nəzarət; Kommersiya təşkilatlarında qaz sərfiyyatına nəzarət və digər məqsədlər üçün də istifadə oluna bilər.

Standart konfiqurasiyada FloBoss 107 üç porta malikdir. Bir portu istifadəçi interfeysi üçündür. Digər iki port kommunikasiya modulu üçündür və 49 sayda RS-232 və RS-485 interfeysini təmin edir.

Kommunikasiya modulunun genişləndirilməsi üçün də əlavə port var. FloBoss 107 tənzimləyicisinin əsas texniki xüsusiyyətləri bunlardır: 32 bitlik Renesas HD64F2378 prosessoru, seçim tezliyi: 29,4 MHz, 14,7 MHz və 3,7 MHz.

Təhlil olunan cihaz və modulların texniki xarakteristikaları qaz sərfinə nəzarət və idarəetmə sisteminin kompüterdə işlənilən virtual cihaz modulları ilə əlaqələndirilməsini təmin edir.

SİMSİZ WİFİ ŞƏBƏKƏNİN MÜHAFİZƏ TEXNOLOGİYALARI

Tağıyeva E. E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
tagiyevaelnare2001@gmail.com

Simsiz texnologiyalar sənaye sahələrində getdikcə daha çox istifadə olunur. Bu texnologiyalar baha başa gələn və zəhmət tələb edən kabel çəkilişini azaldır və onların tətbiqi üçün qovşaqların tərtibatını dəyişdirmək və qoşulmuş cihazların sayını azaltmaq baxımından bir sıra üstünlüklər təqdim edir. Onların bəzi çatışmazlıqları olsa da, sənaye tətbiqlərində, xüsusən monitorinq və nəzarət tapşırıqları üçün getdikcə daha çox istifadə edilir. Hazırda çeviklik tələb edən kritik tapşırıqlar üçün, məsələn, yavaş dinamik prosesləri əhatə edən qapalı dövrəli idarəetmə sistemlərində qəbul edilməyə başlayır..

IEEE 802.11 standartı olan WiFi, ilk dəfə 1997-ci ildə yaradılmışdır və uzun bir yol keçmişdir. IEEE 802.11b əvvəlki versiyalar təkmilləşdirildikdən sonra kütləvi şəkildə qəbul edilmiş ilk versiya idi. O vaxtdan bəri, WiFi ümumi təyinatlı sistemlərdə çox yayılmış simsiz texnologiyaya çevrildi. Çox vaxt WiFi sənaye avtomatlaşdırmasında simli və ya simsiz LAN və İnternet arasında bir keçid kimi istifadə edilmişdir. Əvvəlcə WiFi 2.4 GHz ISM diapazonunda yerləşdirildi. Bu yaxınlarda 5 GHz diapazonu daxil edilmişdir. Bu yanaşma WiFi və həddən artıq çox olan 2,4 GHz diapazonundan istifadə edən digər texnologiyalar arasında müdaxilə problemlərini azalda bilər. WiFi-nin digər simsiz texnologiyalarla müqayisədə çatışmazlıqlarından biri də enerji sərfiyyatıdır.

Kommersiya baxımdan WiFi kimi tanınan IEEE 802.11ax standartı bir giriş nöqtəsinə qoşulmuş qovşaqların miqyasını artırır. Bəzi texnologiyaların istifadəsi, məsələn, ortoqonal tezlik bölgüsü çox girişli (OFDMA), çox istifadəçi çox girişli çox çıxışlı (MU-MIMO) məkan tezliklərinin təkrar istifadəsi toqquşmalardan qaçaraq yüksək sıxlıqlı qovşaqların yerləşdirilməsinə kömək edə bilər. WiFi 10 ms gecikmə tələb edir ki, bu da bəzi sənaye tətbiqləri üçün uyğun ola bilər. WiFi 9,6 Gbps-ə qədər məlumat ötürə bilər. Bu məlumat sürətini yalnız 5G şəbəkələri kimi ən son texnologiyalarla müqayisə etmək olar.

WiFi HaLow və ya WiFi 802.11ah fərqli bir yanaşmaya malikdir. Bu texnologiya WiFi-ni IoT sistemlərinin tələblərinə uyğunlaşdırmağa çalışır. Təsir dairəsi təqribən 1 km-ə qədər artırılır, ötürmə gücü azalır, bu onu akkumulyatorla işləyən cihazlar üçün daha uyğun edir və fiziki maneələrdən daha az təsirlənir. Bunun səbəbi sub-GHz tezliklərdən istifadə etməsidir. Bununla belə, WiFi HaLow bəzi çatışmazlıqlara malikdir: məlumat ötürmə sürəti adi WiFi-dən aşağıdır və gecikmə problemlərini həll edə bilmir.

Simsiz təhlükəsizlik, mahiyyət etibarilə, arzuolunmaz istifadəçilərin müəyyən Wi-Fi şəbəkəsinə daxil olmasının qarşısını alır. Bundan əlavə, Wi-Fi təhlükəsizliyi kimi tanınan simsiz təhlükəsizlik məlumatlarınızın yalnız icazə verdiyiniz istifadəçilər üçün əlçatan olmasını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Simli Ekvivalent Məxfilik (WEP) və Wi-Fi Mühafizə edilən Giriş (WPA) kimi Simsiz Təhlükəsizlik Protokolları simsiz təhlükəsizliyi təmin etmək üçün istifadə edilən Simsiz Alyans tərəfindən yaradılmış autentifikasiya təhlükəsizlik protokollarıdır. Hazırda dörd simsiz təhlükəsizlik protokolu mövcuddur: Simli Ekvivalent Məxfilik (WEP); Wi-Fi Mühafizə edilən Giriş (WPA); Wi-Fi Mühafizə edilən Giriş 2 (WPA 2); Wi-Fi Mühafizə edilən Giriş 3 (WPA 3)

Simli Ekvivalent Məxfilik (WEP). Simli Ekvivalent Məxfilik (WEP) indiyə qədər həyata keçirilən ilk təhlükəsizlik protokoludur. 1997-ci ildə yaradılmışdır, köhnəlmişdir, lakin müasir dövrdə köhnə şəbəkə cihazları ilə hələ də istifadə olunur.

Wi-Fi Mühafizə edilən Giriş (WPA). Wi-Fi Qorunan Giriş (WPA) WEP protokolunda aşkar edilən qüsurları aradan qaldırmaq üçün hazırlanmışdır. WPA, WEP-in statik, dəyişməz açarından daha çətin etibarlı dinamik 128 bitlik açar olan Temporal Key Integrity Protocol (TKIP) kimi funksiyaları təklif edir. O, həmçinin şifrləmə üçün hakerlər tərəfindən göndərilən hər hansı dəyişdirilmiş paketləri, Müvəqqəti Açar Dürüstlük Protokolu (TKIP) və əvvəlcədən paylaşılan açarı (PSK) skan edən Mesaj Dürüstlüyünün Yoxlanmasını (MDY) təqdim etdi.

Wi-Fi Mühafizə edilən Giriş 2 (WPA2). 2004-cü ildə WPA2 simsiz təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli dəyişikliklər və bəzi funksiyalar əlavə edildi. WPA2, TKIP-i çox üstün şifrələmə vasitəsi olan Counter Mode Cipher Block Chaining Message Authentication Code Protocol (CCMP) ilə əvəz etdi. WPA2 yarandığı gündən sənaye standartıdır.

Wi-Fi Mühafizə edilən Giriş 3 (WPA3). WP3 14 il ərzində simsiz təhlükəsizliyə ilk böyük dəyişiklikləri təqdim edir. Təhlükəsizlik protokoluna bəzi diqqətəlayiq əlavələr bunlardır: Parollar üçün daha böyük qorunma; Şəxsi və açıq şəbəkələr üçün fərdiləşdirilmiş şifrələmə; Müəssisə şəbəkələri üçün daha çox təhlükəsizlik.

Simsiz rabitə texnologiyaları artıq ənayedə məlumatların toplanması, monitorinqi və nəzarəti kimi əməliyyatlar üçün istifadə edilir. Bu texnologiyalar kritik tətbiqlərdə, məsələn, qapalı dövrəli idarəetmə əməliyyatlarında bəzi tətbiq nümunələri isə neft, qaz və kimya sənayelərində yavaş dinamik proseslərdə tətbiq edilir.

QAZLİFT NƏZARƏT VƏ İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ APARAT-PROQRAM TƏMİNATININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ: KORİOLİS SƏRFÖLÇƏNİNDƏN İSTİFADƏ

Zəkili Q.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
museyib.zeki0707@gmail.com

Məlumdur ki, qazlift üsulu ilə neft hasilatını daha səmərəli etmək üçün mikroprosessorlu idarə sistemlərinin istifadəsi istismar prosesində mexaniki qurğularda sərf olunan enerji itkilərini azaldır və hasilata uyğun faydalı iş əmsalını artırır. Bu məqsədlə, qazlift quyularında texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılmasına qoyulan əsas tələbatlar araşdırılmış, bu tələbatlara uyğun müasir tipli mikroprosessorlu idarə sistemi üçün aparat-proqram təminatının strukturu müəyyənləşdirilmişdir. Struktur üçün əsas funksional bloklardan hesab olunan əməliyyat blokunun digər vəzifələrlə yanaşı, əsas vəzifələrindən biri quyunun neft və qaz hasilatının ölçülməsini təmin etməkdən ibarətdir. Hər bir quyu xəttində, quyuağzında və kollektorda müvafiq təzyiq vericiləri, idarəolunan tənzimləyici klapanlar və maye və qaz sərfini ölçən vericilər də istifadə olunur. Əksər hallarda, təzyiqin ölçülməsi üçün "Sapfir" tip təzyiq vericisi və "VRE-3M" tip tənzimləyici klapan istifadə olunur. Müxtəlif növ sərfölçən verici istifadə oluna bilər. Əsas tələb ondan ibarətdir ki, təzyiq vericisindən, sərfölçəndən və tənzimləyici klapandan gələn ilkin siqnallarin sistem blokunun uyğun girişlərinə verilməsi təmin olunsun. İlkin ölçmə və tənzimləməni sistem bloku yerinə yetirilir. Əsas ölçmə və tənzimləmə isə əməliyyat blokunda aparılır. Əməliyyat bloku quyu kontrolleri funksiyasını yerinə yetirir.

Təqdim olunan işdə qazlift nəzarət və idarəetmə sistemində istifadə oluna biləcək koriolis tip sərfölçən növlərinin sistemə uyğun tətbiq parametrləri və sistemlə qarşılıqlı əlaqəsi müəyyənləşdirilir.

Koriolis qüvvəsinin yaratdığı təzyiqin ölçülməsinə əsaslanan çoxlu sayda verici cihazlar mövcuddur. Onlardan biri də Koriolis sərfölçənidir. Koriolis sərfölçənləri real zaman kəsiyində mayenin kütləsini, sıxlığını, temperaturunu və həcmini hesablamaq üçündür. Korolis sərfölçəni vericidən (sensor) və çeviricidən ibarətdir. Verici sensorborulardan keçən mayenin kütləsini, sərfini, sıxlığını və temperaturunu ölçür, çevirici isə ölçülən həmin informasiyanı standart çıxış siqnallarına çevirir.

Korolis sərfölçənləri müxtəlif modelli çeviricilərlə komplektləşdirilə bilər. Məsələn, dərin dəniz özüllərində 2400 S və 2700 modelli çeviricilərdən istifadə olunur.

Qeyd olunan qurğuların displeyli çeviricilərlə işləmək üçün çevirici, onun təminatına uyğun olaraq, displey üzərində olan optik düyməciklər vasitəsi ilə işçi rejimə hazırlanır. 2400 S modelli çeviricilər iki, 2700 modelli çeviricilər isə üç kanallı çeviricilərdir. Bu kanallar şərti olaraq A, B və C adlandırılır. 2400 S modelli çeviricidə A kanalı 4-20 mA çıxış siqnallı, B kanalı isə diskret siqnallı kanaldır. 2700 72 modelli çeviricisində isə A və B kanalları 4-20 mA çıxış siqnallı, C kanalı isə diskret siqnallı kanaldır. Ölçməni yerində aparmaq üçün çeviricinin displeyindən istifadə edərək optik düymələr vasitəsi ilə menyudan ölçülən parametr və onun ölçü vahidi seçilir. Quyu ölçməyə qoşulduqdan sonra çeviricinin displeyindəki rəqəmləri sıfırlamaq və vaxtı qeydə almaq lazımdır. Müəyyən vaxtdan sonra çeviricinin displeyində görünən ölçünün nəticəsi müəyyən olunmuş qaydada sutkalığa çevrilir. Alınan rəqəm ölçməyə qoyulan quyunun sutkalıq debitini göstərir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, koriolis sərfölçənlərini həm də istismarda olan Qazlift nəzarət və idarəetmə sisteminə qoşmaq olar. Bu halda, ölçmənin gedişinə birbaşa lokal kompüter vasitəsi ilə nəzarət etmək mümkündür. Bunun üçün A kanalından, yəni 4-20 mA çıxış siqnallarından istifadə olunur. A kanalı iki naqilli kabel vasitəsi ilə Qazlift nəzarət qurğusu ilə əlaqələndirilir və çeviricinin displeyindəki optik düymələrdən istifadə edərək menyudan CH A seçilir. Kanal A 4-20 mA çıxış siqnallı olduğundan ölçmənin 0-a və 20-yə uyğun diapazonu, ölçülən parametrin özü və onun ölçü vahidi də həmin menyudan seçilir. Seçilmiş hər bir parametr SCOOL+SELECT vasitəsi ilə yaddaşa yazılır. Bütün bu hazırlıqlardan sonra ölçmə zamanı Qazlift nəzarət qurğusunun mA göstəricisi ölçülən quyunun maye sərfinə uyğun mA qiyməti verəcəkdir. Kanal A-nın çıxış siqnalı 4-20 mA olduğundan göstəricidən 4mA çıxılır və sərfə uyğun mA tapılır. Alınan hər bir mA-nın çəkisi təxminən 31 əmsalına uyğun gəlir.

Beləliklə, əgər ölçməyə qoyulan quyuya uyğun mayenin sərfi 7mA göstərirsə, onda həmin quyunun sutkalıq debiti (7-4)*31=93 m3 /sut. təşkil edəcəkdir.

Burada nəzərə almaq lazımdır ki, Koriolis sərfölçənləri ancaq maye axını zamanı hesablama aparır və buna uyğun mA siqnalları formalaşdırır. Digər hallarda isə, yəni heç bir maye axını olmadığı hallarda çevirici sıfra uyğun çıxış siqnalları verir. Bu səbəbdən də Qazlift nəzarət və idarəetmə sisteminin proqram təminatında əlavə və dəyişikliklər olunaraq ölçmə zamanı alınan qiymətlərin orta qiyməti götürülür.

Proqram təminatının verilənlər bazasında ölçməyə qoyulan hər bir quyunun debit əmsalı 1 mA-in çəkisinə uyğun olaraq 31 əmsalı yazılır. Nəzərə alsaq ki, ölçmə zamanı çıxış siqnallarına uyğun 73 qiymətlərin orta qiyməti götürülür, onda hər bir quyunun ölçmə müddəti ən azı 1 saat olmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Koriolis sərfölçənləri müxtəlif kanal və buna uyğun olaraq müxtəlif çıxış siqnallarına malik olduğundan hər bir kanal ayrıayrılıqda ölçülən parametrə uyğun sazlana və Qazlift nəzarət və idarəetmə istemi ilə əlaqələndirilə bilər.

Proqram təminatının verilənlər bazasında ölçülən quyuya uyğun debit əmsalını 31 yazmaqla Koriolis, 0.01 yazmaqla isə turbokvant vasitəsi ilə ölçülməsi təmin olunur. Proqram təminatının ölçməyə uyğun digər forma və qrafikləri dəyişilməz olaraq qalır.

Koriolis sərfğlçənlərindən istifadə edərək digər parametrlərin (kütlə, sıxlıq, temperatur və s.) ölçülməsi, çeviricinin konfiqurasiyasında ehtiyac olunan dəyişikliklərin edilməsi və s. kimi məsələlər Qazlift nəzarət və idarəetmə sistemi ilə əlaqələndirmə olmadan da həll oluna bilər.

Koriolis sərfölçənləri intellektual çeviricilərlə işlədiyindən bu çeviricilərlə informasiya mübadiləsi müəyyən bir alqoritm və standart beynəlxalq informasiya mübadiləsi protokollarından biri və ya bir neçəsi (MODBUS, HART və s.) ilə aparıla bilər. Bunun üçün RS-232 <---> RS485 konvertorundan istifadə edərək kompüteri birbaşa Koriolis sərfölçənləri ilə əlaqələndirmək olar.

Standart MODBUS və ya HART protokola uyğun protokolla işləyən proqramdan istifadə edərək qeyd olunan koriolis növ sərfölçənlərlə sistemin aparat-proqram təminatının həllinə nail olmaq olar.

УГРОЗЫ И МЕРЫ ПРЕДОСТОРОЖНОСТИ ОТ КИБЕРАТАК В ГА

Джабраилзаде Н. Д.
Национальная авиационная академия
Nurlan211999@gmail.com

В 21 веке, как и многие отрасли, деятельность гражданской авиации зависит от информационных потоков работы которых невозможно без использования глобальных сетей. Уязвимость для киберпреступников и их деятельности, потенциальная атака, приводящая к любому сбою системы может быстро отразиться и иметь международные последствия, вызывать значительные финансовые, репутационный ущерб и поставить под угрозу безопасность полётов. Под кибербезопастностью подразумевается информационная безопасность, которая защищает компьютерные системы, сети, программное обеспечение и данные от цифровых угроз. Он включает в себя комплекс мер и практик, направленных на предотвращение несанкционированного доступа, утечек информации, кражи данных, нарушений целостности системы и других видов кибератак.

Начиная с начало 70-ых важность защиты в информационной среде стала неотъемлемой проблемой, хотя тогда эта сфера не была так развита и использовалась лишь для бронирования билетов и учёта воздушного трафика, однако даже тогда происходили кибератаки с незначительными последствиями. С последующим развитием технологии и информационных сетей, киберугрозы также

начали принимать более серьёзный оборот. Учитывая все эти нюансы ИКАО подтвердила важность и неотложность защиты критически важных систем инфраструктуры ГА от кибератак и призвала, государства-члены и представителей отрасли действовать совместно и систематически для решения вопросов кибербезопасности ГА и связанных с этим угроз и рисков. В 2016 году на 39-я сессия Ассамблеи ИКАО приняла Резолюцию А39-19 "Решение проблем кибербезопасности в гражданской авиации" и определила действия, которые в связи с этим должны предпринять государства и другие заинтересованные стороны. 39-я Генеральная ассамблея ИКАО также поручила разработать комплексную рабочую программу по киберзащиты. В соответствии с мандатом Генеральной Ассамблеи Рабочая группа Секретариата по кибербезопасности (SSGC) разработала стратегию кибербезопасности для ГА.

В 2019 году на 40-йсессии Генеральной Ассамблеи ИКАО приняла пересмотренную резолюцию А40-10 "Решение проблем кибербезопасности в гражданской авиации", посвященную проблемам кибербезопасности в гражданской авиации и призывающую государства внедрять стратегии защиты Информационных сетей, разрабатывать планы по устойчивой реализации стратегий и создавать надежные рамки киберзащиты. План действий по кибербезопасности представляет собой основу для совместной работы стран, промышленности, заинтересованных сторон и ИКАО по развитию потенциала и созданию надежной системы сотрудничества для обнаружения, предотвращения, определения местонахождения, реагирования и восстановления после кибератак на гражданскую авиацию. Он призван предложить набор принципов, мер и действий для достижения целей семи основных направлений стратегии.

В основном атаки на инфраструктуру ГА возможны следующим образом.

Malware (*Вредоносное ПО*) включает в себя вирусы, черви, троянские, шпионское и другие вредоносные ПО, которые могут нанести ущерб компьютерным системам и данным. В авиации в основном повреждают системы управления полетом, навигацию и бортовое оборудование, а также распространяться через сеть, заражая системы управления трафиком и воздушном движением, базы данных и системы автоматизации. Трояны и руткиты могут скрываться, обманывая механизмы обнаружения и позволяя злоумышленникам проникнуть в критические системы.

Phishing (Фишинг) - атака, при которой злоумышленники выдают себя за доверенные объекты с целью получить конфиденциальную информацию, такую как пароли, номера кредитных карт и другие личные данные. Они используют фальшивые рассылки от имени авиакомпаний для мошенничества к примеру, они могут отправить населению рассылку о том, что местная авиакомпании продаёт билеты со 90% скидкой, это приведёт к финансовым потерям жертв, а также к репутационным потерям авиакомпаний. Эти атаки также могут быть направлены на сотрудников авиационных компаний через электронную почту или социальные сети с целью получения паролей и доступа к базам данных.

Distributed Denial of Service (DDoS) и Denial of Service (DoS)-атаки, при которых происходит перегрузка или отказ в обслуживании веб-сервера или сети путем отправки бесчисленных запросов. Киберпреступники могут направить такие атаки на серверы авиационных сайтов, информационные порталы аэропортов и системы бронирования билетов, что приводит к проблемам с доступом к важной информации и задержкам в регулировании воздушного движения, а при доступе к системам внутреннего управления также создает серьезные проблемы с навигацией и безопасностью полета. Атаки DoS и DDoS также могут нарушить работу систем связи и навигации, включая GPS и бортовые системы, а также физическое оборудование аэропортов, вызывая хаос и задержки в операциях.

Исследуя состояние информационных сетей, используемых в ГА можно предложить следующие методы защиты: внедрение многоуровневых защитных мер, таких как межсетевые экраны и системы обнаружения вторжений; регулярное обновление операционных систем, приложений и антивирусных программ; повышение осведомленности сотрудников о киберугрозах и методах защиты; использование нескольких методов аутентификации для повышения безопасности доступа; создание и хранение резервных копий информации для предотвращения ее потери; установка систем мониторинга безопасности для раннего выявления аномалий и угроз; проведение проверок для выявления уязвимостей и эффективности системы защиты; сотрудничество с консультантами для разработки стратегий обеспечения безопасности.

В настоящее время особенно актуально исследования рисков от возможных взломов и изучения защиты авиации и обеспечения кибербезопасности. Применение комплексных стратегий и технологий защиты, таких как сетевая безопасность, обновление программного обеспечения и

обучение персонала, необходимо для минимизации рисков кибератак. Развитие технологии приводит к увеличению возможностей воздействия на работу ГА, без глобальных исследований в области кибербезопатсности защиты систем ВС от атак невозможно гарантия абсолютной безопасности.

АЛГОРИТМЫ ПОСТРОЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ СКЛАДОВ ПРОДАЖ

Мамедов Ф. Э.
Университет Одлар Юрду
mamedovyou@gmail.com

Электронные склады продаж играют ключевую роль в современной торговле, обеспечивая эффективное управление запасами и улучшение обслуживания клиентов. В условиях быстрого развития электронной коммерции и увеличения объемов продаж онлайн необходимо постоянное совершенствование систем управления складами для обеспечения оперативной обработки заказов и минимизации издержек.

Построение электронных складов продаж - это процесс создания цифровой системы для управления складом и продажами, который обычно включает в себя несколько этапов и использует различные алгоритмы и методы. Вот некоторые основные этапы и алгоритмы, которые могут применяться:

На начальном этапе проводится анализ данных для определения наиболее востребованных товаров и прогнозирования спроса. Для этого могут применяться различные алгоритмы, такие как ABC-анализ, XYZ-анализ и экономический заказной размер (EOQ). Данные о товарах, их характеристиках и потребительском спросе помогают оптимизировать уровень запасов и заказов.

Управление запасами осуществляется с помощью различных методов, таких как JIT (Just-In-Time), MRP (Material Requirements Planning) и Kanban, которые помогают поддерживать оптимальный уровень запасов и минимизировать издержки.

Оптимизация планирования и распределения включает в себя использование алгоритмов для оптимизации маршрутов доставки, а также методов оптимизации хранения на складе для эффективного использования пространства.

Управление заказами и отгрузками включает в себя применение алгоритмов управления заказами, таких как FIFO и LIFO, для эффективного обслуживания клиентов, а также методов оптимизации отгрузок для сокращения времени доставки и расходов на логистику.

Мониторинг и аналитика играют ключевую роль в построении электронных складов продаж. Системы анализа данных и отчетности помогают отслеживать производительность склада, спрос на товары, эффективность отгрузок и другие показатели. Методы машинного обучения и анализа данных используются для выявления трендов, прогнозирования спроса и оптимизации процессов.

В целом, алгоритм построения электронных складов продаж можна подать следующим образом:

1. Анализ и планирование: ABC-анализ для классификации товаров по степени их значимости; XYZ-анализ для прогнозирования спроса на основе структуры спроса и поведения товаров; EOQ (Экономический заказной размер) для оптимизации уровня запасов и заказов.

2. Управление запасами: Методы управления запасами такие как JIT (Just-In-Time), MRP (Material Requirements Planning), Kanban и др.; Методы прогнозирования спроса, такие как экспоненциальное сглаживание, метод Хольта-Винтерса и т.д.

3. Оптимизация планирования и распределения: Методы оптимизации маршрутов для эффективной доставки товаров на склад и от склада; Алгоритмы оптимизации хранения для эффективного использования пространства на складе.

4. Управление заказами и отгрузками: Алгоритмы управления заказами, такие как FIFO (первым поступил, первым обслужен), LIFO (последним поступил, первым обслужен), SPT (самый кратчайший срок) и т.д; Методы оптимизации отгрузок для уменьшения времени доставки и расходов на доставку.

5. Мониторинг и аналитика: Методы анализа данных и отчетности для отслеживания производительности склада, спроса на товары, эффективности отгрузок и т.д.; Методы машинного

обучения и анализа данных для выявления трендов, прогнозирования спроса, выявления аномалий и оптимизации процессов.

Дополнительным аспектом, который можно рассмотреть при построении электронных складов продаж, является использование современных информационных технологий и программных решений.

Системы управления складом (WMS), системы управления заказами (OMS), системы управления ресурсами предприятия (ERP) и системы управления отношениями с клиентами (CRM) играют важную роль в автоматизации и оптимизации процессов на складе и в продажах.

WMS позволяют автоматизировать учет и отслеживание товаров на складе, оптимизировать процессы приемки, хранения и отгрузки товаров, а также управлять рабочей силой на складе.

OMS помогают эффективно управлять заказами от момента их поступления до момента доставки клиенту, обеспечивая своевременное выполнение заказов и удовлетворение потребностей клиентов.

ERP интегрируют все бизнес-процессы компании, включая управление складом и продажами, в единую систему, что обеспечивает единый источник данных и улучшает координацию между различными подразделениями компании.

CRM помогают отслеживать взаимодействие с клиентами, управлять базой клиентов, анализировать данные о продажах и спросе, что позволяет компании лучше понимать своих клиентов и повышать их удовлетворенность.

Использование современных информационных технологий и программных решений позволяет создать эффективную и гибкую систему управления складом и продажами, что помогает компаниям улучшить свою конкурентоспособность и достичь успеха на рынке. Развитие электронных складов продаж требует постоянного внимания к инновационным методам управления и оптимизации. Наше исследование представляет собой важный шаг в этом направлении, обеспечивая компаниям возможность эффективно адаптироваться к изменяющимся условиям рынка и удовлетворять потребности современных потребителей.

В целом, построение электронных складов продаж - это сложный процесс, который требует использования различных алгоритмов и методов для эффективного управления всеми аспектами складского хозяйства и продаж.

V BÖLMƏ

KİMYA

ALUNİTİN ƏMƏLƏGƏLMƏ ENTALPİYASININ TƏRKİBİNDƏKİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ENTALPİYALARI ƏSASINDA HESABLANMASI

Abbasova G.R.
Bakı Dövlət Universiteti
gulnarabbasova861@gmail.com

Alunit $K(Na)Al_3(SO_4)_2(OH)_6$ formuluna malik mineraldır. Turş və orta tərkibli vulkanitlərin sulfat turşusunun təsiri ilə metasomatik dəyişilməsi prosesində əmələ gəlir. Zəylik alunit yatağı — dünyada ən böyük alunit yataqlarından biri olaraq, filizləşmənin miqyasına, yaranma şəraitinə və layşəkilli yatımına görə çox nadirdir və Azərbaycan Respublikasının və dünyanın başqa yataqlarından kəskin surətdə fərqlənir. Yataq Daşkəsən sinklinalının orta və üst yura vulkanogen və vulkanogen-çökmə süxurlarından təşkil olunmuş şimali-şərq qanadında yerləşir və sənaye ehtiyatları 170 mln. tondan çoxdur.

Minerallar psaragenezisinə alunit, kaolinit (dikkit) alunit, kvars, xalsedon, pirofillit, serisit, diaspor, züniit, korund, hematit və flüorit daxildir. Hipergen minerallardan qalluazit, limonit, tək-tək hallarda isə kalsit, gips və başqalarına rast gəlinir.Alunitin formulunu $KAl_3(SO_4)_2(OH)_6$ üç maddənin qarışığı kimi ifadə edək:

$0.5K_2SO_4 \cdot Al_2(SO_4)_3 \cdot Al(OH)_3$.

Bu maddələrin termodinamik parametrləri məlumat bazasına əsasən sistemləşdirilmişdir

İşdə Derivaqrafik analiz və termodinamiki parametrlərin qiymətləndirilməsi üsullarından istifadə etməklə $K(Na)Al_3(SO_4)_2(OH)_6$ alunitlərinin və Na, K, Ca alümosilikatlarının əmələgəlmə Gibbs enerjisi, entalpiyası və entropiyasının qiymətlərini təyin edilmişdir, Tədqiq edil\n mineralların və onların tərkibinə daxil olan birləşmələrini termodinamiki parametrləri arasında korrelyasiya əmsalı təyin edilmişdir. $NaAl_3(SO_4)_2(OH)_6$ birləşməsinin əmələ gəlməsini aşağıdakı reaksiya ilə ifadə etmək olar:

$$0.5Na_2SO_4 + 0.5Al_2(SO_4)_3 + 2Al(OH)_3 \rightarrow NaAl_3(SO_4)_2(OH)_6 \quad (1)$$

Natrium alunitinin əmələgəlmə entalpiyasını natrtium sulfat, alüminium sulfat və alüminium hidroksidini standart əmələgəlmə entalpiyalarının cəmi kimi hesablayaq:

$$\Delta H^0_{298}\,[NaAl_3(SO_4)_2(OH)_6],\ kC/mol = 0.5\Delta H^0_{298}\,[Na_2SO_4] + 0.5\Delta H^0_{298}\,[Al_2(SO_4)_3] + 2\Delta H^0_{298}\,[Al(OH)_3] = 0.5(-1390\ kC/mol) + 0.5(-3442) + 2(-1276) = -4967\ kC/mol \quad (2)$$

Kalorimetrik üsulla $\Delta H^0_{298}\,[NaAl_3(SO_4)_2(OH)_6]$ üçün -5132 kC/mol alınmışdır. Bu kəmiyyətlərin (2) tənliyi ilə additiv üsullla hesablanmış -4967 kC/mol kəmiyyəti ilə müqayisəsi göstəriir ki, (1) reaksiyasının istilik effekti-5129.5-(-4967)= -162.5 kC/moldur.

$KAl_3(SO_4)_2(OH)_6$ birləşməsinin əmələ gəlməsini aşağıdakı reaksiya ilə ifadə etmək olar:

$$0.5K_2SO_4 + 0.5Al_2(SO_4)_3 + 2Al(OH)_3 \rightarrow KAl_3(SO_4)_2(OH)_6 \quad (3)$$

Kalium alunitinin əmələgəlmə entalpiyasını kalium sulfat, alüminium sulfat və alüminium hidroksidini standart əmələgəlmə entalpiyalarının cəmi kimi hesablayaq:

$$\Delta H^0_{298}\,[KAl_3(SO_4)_2(OH)_6],\ kC/mol = 0.5\Delta H^0_{298}\,[K_2SO_4] + 0.5\Delta H^0_{298}\,[Al_2(SO_4)_3] + 2\Delta H^0_{298}\,[Al(OH)_3] = =0.5(-1439\ kC/mol) + 0.5(-3442) + 2(-1276) = -4992\ kC/mol \quad (4)$$

Kalorimetrik üsulla müvafiq olaraq $\Delta H^0_{298}\,[KAl_3(SO_4)_2(OH)_6]$ üçün -5164 kC//mol və -4549 kC/mol alınmışdır. Bu kəmiyyətlərin (3) tənliyi ilə additiv üsullla hesablanmış -4992 kC/mol kəmiyyəti ilə müqayisəsi göstəriir ki, (3) reaksiyasının istilik effekti -5164 - (-4992)= -172 kC/moldur. Verilmiş -4549 kC/mol etibarlı deyildir, beləki bu additiv hesablanmış -4992 kC/mol kəmiyyətindən kiçikdir. Yuxarıdakı hesablamalar nəticəsində mürəkkəb birləşmələrin termodinamiki parametrlərinin (Gibbs enerjisi, entalpiya və entropiyasının) tərkibinə daxil olan birləşmələrin termodinamiki parametrləri arasında aşağıdakı korrelyativ əlaqə müəyyən edilmişdir:

$$\Delta Z(aA \cdot bB \cdot cA) = K[a\Delta Z(A) + b\Delta Z(B) + c\Delta Z(C)],\ \backslash Burada\ \Delta Z = \Delta G,\ \Delta H,\ \Delta S;\ K = 1.07$$

XLORİDLİ MƏHLULLARDAN ALINMIŞ Cd-Te SİSTEMİNİN NAZİK TƏBƏQƏLİ ÖRTÜKLƏRİNİN MİKROBƏRKLİYİNİN TƏYİNİ

Abbasova Y.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
yeganabbasova4@gmail.com

Keyfiyyətli Cd-Te nazik təbəqələrini almaq üçün lazım olan şəraiti tapmaq məqsədilə bir sıra təcrübələr aparılmışdır. Elektrolitin tərkibindəki ayrı-ayrı komponentlərin qatılığının, cərəyan sıxlığının, temperaturun, qarışdırmanın, həmçinin xlorid turşusunun, dülgər yapışqanının, $C_4H_6O_5$-in qatılığının elektroliz prosesinə təsiri öyrənilmişdir. İlkin təcrübələr göstərmişdir ki, keyfiyyətli katod çöküntüləri 2-8 mA/sm^2 cərəyan sıxlıqlarında alınmışdır.

Çöküntülərin keyfiyyətinə elektrolitin qarışdırılması və temperaturun yüksəlməsi əsaslı təsir göstərir. Temperaturun 20 ^{0}C-dən 60 ^{0}C-yə qədər yüksəlməsi ərintidə tellurun miqdarını 8% kütlə artırır. Bu onunla əlaqədardır ki, temperaturun yüksəlməsi tellurun çökmə sürətinə əsaslı təsir göstərir. Temperaturun yüksəlməsi ilə çöküntülərin keyfiyyəti yaxşılaşır. Onlar parlaq, sıx və bərabər ölçülü olurlar. Daha keyfiyyətli çöküntülər 40-60 ^{0}C temperaturda alınır. Bu zaman cərəyan sıxlığının qiymətlər intervalı geniş olur.

Göstərilən şəraitdə alınmış Cd-Te sisteminin nazik təbəqəli örtüklərinin mikrobərkliyi tədqiq edilmişdir.

Ərintilərin daha xarakterik fiziki-kimyəvi xassəsi olaraq onun elektrik müqaviməti və bərkliyi qəbul edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, elektrolitik ərintilərin bərkliyinin mütləq qiyməti metallurji ərintilərin bərkliyindən böyük olur.

Elektrolitik ərintilərin bərkliyinin yüksək olması onların tərkibinə mextəlif qarışıqların və hidrogenin daxil edilməsi ilə əlaqədardır.

Tərkibdən asılı olaraq mikrobərkliyin xarakteri elektrolitik ərintinin komponentlərinin qarşılıqlı təsirindən asılı okaraq dəyişir. Komponentlərin mexaniki qarışığını əmələ gətirən ərintilərdə bu asılılıq xətti xarakter daşıyır.

Bərk məhlullar əmələ gəldiyi hallarda mikrobərkliyin ərintinin tərkibindən aslılıq əyrisində qırılma müşahidə olunur.

Sistemdə kimyəvi birləşmə əmələ gəldikdə mikrobərkliklə ərintinin tərkibi arasındakı asılılq aralıq xarakter daşıyır, daha doğrusu mikrobərklik müəyyən bir birləşməyə xas olan xassələrə malik olur.

Tərəfimizdən tellur və kadmium arasında qarşılıqlı təsiri müəyyən etmək üçün çöküntülərin tərkibindən asılı olaraq mikrobərklikləri ölçülmüşdür. Tədqiqat üçün çöküntülər sabit potensialda alınmışdır.

Təmiz elektrolitik kadmiumun mikrobərkliyi 43 kq/mm^2, tellurun mikrobərkliyi isə 75 kq/mm^2 kimidir. Metallurji kadmiumun mikrobərkliyi 29.4 kq/mm^2, tellurun mikrobərkliyi isə 55 kq/mm^2 kimidir. Göründüyü kimi, elektrolitik Cd və Te-un mikrobərkliyi nisbətən yüksəkdir. Bu, kadmium və tellurun katod çöküntülərinin daha xırda kristallı olması ilə əlaqədardır.

Ölçmələr əsasında müəyyən edilmişdir ki, katod çöküntülərində kadmiumun miqdarının artması ilə mikrobərklik tədricən artır və düz xətt verir.

Lakin çöküntülər Cd və Te-un mexaniki qarışığından ibarət olarsa, tərkibdə kadmiumun miqdarının artması ilə mikrobərklik azalmalıdır. Belə ki, kadmiumun mikrobərkliyi tellurun mikrobərkliyindən az olur.

Rentgenquruluş analizinin nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, daha müsbət potensiallarda alınmış katod çöküntüləri CdTe və Te qarışığından ibarət olur. Mənfi potensiallarda alınmış çöküntülər isə CdTe və Cd qarışığından ibarət olur. Bu baxımdan mikrobərkliyin qiymətinin yüksəlməsini asanlıqla izah etmək mümkündür. Belə ki, çöküntüdə kadmiumun miqdarının artması ilə əmələ gələn CdTe –un payı kadmiumla tellurun qarşılıqlı təsiri nəticəsində artır ki, bu da kadmium və tellurun mikrobərkliyinin artmasına səbəb olur.

Mikrobərkliyin ərintinin tərkibindən asılılıq əyrisində bir maksimum müşahidə olunur ki, burada da ərinti ən yüksək mikrobərkliyə (117 kq/mm^2) malik olur. Bu maksimumun əmələ gəlməsini CdTe (47% Cd) birləşməsinin əmələ gəlməsi ilə izah etmək mümkündür. Bu da hal diaqramı ilə uyğun gəlir. Hal diaqramında bir kimyəvi birləşmə CdTe birləşməsi müşahidə olunur.

MORDENİT KATALİZATORLARIN İŞTİRAKI İLƏ 3-METİLFENOLUN 1-VƏ 2-PROPANOLLARLA ALKİLLƏŞMƏ REAKSİYASININ TƏDQİQİ

Abdıyeva Ç. Ş.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
cicekkimya@gmail.com

3-metilfenolun propanollar ilə alkilləşmə məhsulları günümüzdə bir sıra əhəmiyyətli maddələrin istehsalında istifadə edilir. Beləki, 2-propil-3metilfenoldan dezinfeksiya edici maddələrin, kosmetik vasitələrin, şampun və saç boyalarının, dərman maddələrinin istehsalında: 2-propil-3metilfenoldan bəzi boya və mürəkkəblərin istehsalında katalizator və ya stabilizator kimi , kauçuk istehsalında, qida qoruyucu kimi yağlarda (xüsusilə marqarinin tərkibində qoruyucu kimi): 3-metil-4propilfenoldan boya və örtüklərin tərkibində qoruyucu kimi və həm 3-metil-4propilfenoldan, həm də 2-izopropil-5-metilfenoldan taxta materiallarda çürümə, göbələk və həşərat əleyhinə: 4-izopropil-3-metilfenoldan isə parfüm istehsalında, cərrahiyə alətlərinin, təmizləyici vasitələrin və baytarlıqda yaraların təmizlənməsi və iltihab əleyhinə istifadə edilir.

3-metilfenolun 1-propanolla tərpənməz laylı Pd,H- və Ni,H-mordenit katalizatoru iştirakında alkilləşmə prosesinin nəticələrin analizi xromotoqrafik üsulla (Chromatek-Cyristal-5000 cihazında) aparılmış və nəticələr Cədvəl 1-də qeyd edilmişdir.

Cədvəl 1. Pd,H-mordenit və Ni,H-mordenit iştirakı ilə krezolların 1-propanolla alkilləşməsinin nəticələri. Reaksiyanın şəraiti: T-350^{0}C, υ-1.0st^{-1}, v=1:1 mol/mol

Göstəricinin adı	3-metilfenol (m-krezol)	
	Pd,H-mordenit	*Ni,H-mordenit*
m-krezolun konversiyası, %	47.0	49.0
Çevrilmiş m-krezola görə hesablanmış reaksiya məhsulların çıxımı, %		
3-metilfenolun propil efiri	2.0	1.5
2- propil-5- metilfenol	72.0	68.0
2- propil-3- metilfenol	13.0	11.0
3- metil-4- propilfenol	8.5	10.0
3-metilfenolun digər monopropil törəmələri	1.0	2.0
3-metilfenolun dipropil törəmələri	3.0	6.5

Cədvəldən də göründüyü kimi Pd,H və Ni,H-mordenit katalizatoru götürüldükdə 3-metilfenolun 1-propanolla alkilləşməsinin əsas məhsulları 2-propil-5-metilfenol və 2-propil-3-metilfenol olur. Ni,H-mordenit katalizatorundan istifadə edildikdə Pd,H-mordenit katalizatoruna nisbətən m-krezolun konversiyası 2.0% artır. Pd,H-mordenit katalizatorunda məqsədli 2-propil-5-metilfenol 72.0% çıxımla alındığı hada, Ni,H-mordenit katalizatorunda bu qiymət 68.0% təşkil edir. Həmçinin istənilməyən efirləşmə reaksiyaları arasında 0.5%-lik fərq açıq-aşqar görünür. 2-propil-3metilfenolun çıxımı Pd,H-mordenit katalizatorunda Ni,H-mordenit katalizatorundan 2.0% yuxarı çıxımla əldə olunur. Lakin, Ni,H- mordenit katalizatorunda 3-metil-4-propilfenolun çıxımı Pd,H-mordenit katalizatorundan 1.5%, 3-metilfenolun dipropil törəmələrinin çıxımı idə 3.5% yuxarı çıxımla alınır.

3-metilfenolun 2-propanolla (izopropanol) alkilləşməsi reaksiyasına gəldikdə isə burada əsas məhsul çıxımı 2-izopropil-5-metilfenol (timol) və 4-izopropil-3-metilfenoldur. Timol tibdə tənəffüs yolu infeksiyalarına qarşı preparat kimi, boğaz pestillərində, ağız qarqaralarında, ağız baxım məhsullarında, diş məcunlarında, bunlardan əlavə timol təbii anestezik və antiinflamatuar kimi də istifadə edilir. Timol qida sənayesində konservant və aromatic tərkib hissəsi kimi, mikrobların böyüməsinin qarşısını almaq və ət, pendir, çörək və müxtəlif emal edilmiş qida məhsullarının saxlama müddətini uzatmaq üçün istifadə olunur. Həmçinin təbii qida ətirlərinin və efir yağlarının istehsalında istifadə olunur. Kosmetik baxımlarda, sabunlarda, losionlarda və deodorantlarda istifadə edilir. Timol boyaların, laklarının və yapışdırıcıların hazırlanmasında istifadə olunur.

3-metilfenolun 2-propanolla izomerləşməsi reaksiyalarını 1-propanoldakı kimi Pd,H-mordenit və Ni,H-mordenit katalizatorları ilə aparılarkən Pd,H-mordenit katalizatorunda daha əhəmiyyətli nəticələr əldə

edildiyi müşahidə edildi. Bununla yanaşı H-ZSM-5 seolit katalizatorundan istifadə etdikdə isə alkilləşmə prosesinin temperaturu 200°C-yə qədər endiyi müşahidə edildi. Həmçinin 350°C-də belə Pd,H-mordenit katalizatorundan daha çox məhsuldarlıq əldə edildiyi (xüsusilə də timolun məhsuldarlığı) müşahidə edildi. Əldə edilən nəticələr aşağıdakı cədvəldə qeyd edilmişdir.

Cədvəl 2. Pd,H-mordenit və H-ZSM-5 seolit iştirakı ilə m-krezolun 2-propanolla alkilləşməsinin nəticələri. Reaksiyanın şəraiti: T-350^{0}C, υ-1.0st^{-1}, v=1:1 mol/mol

Göstəricinin adı	3-metilfenol (m-krezol)	
	Pd,H-mordenit	*H-ZSM-5 seolit*
m-krezolun konversiyası, %	44.0	75.0
Çevrilmiş m-krezola görə hesablanmış reaksiya məhsulların çıxımı, %		
3-metilfenolun izopropil efiri	2.0	2.5
2-izopropil-5- metilfenol	72.0	75.0
3- metil-4- izopropilfenol	19.0	20.0
3-metilfenolun diizopropil törəmələri	5.0	7.0

Yuxarıdakı cədvəldən də aydın olduğu kimi, istər Pd,H-mordenit katalizatorunda, istərsə də H-ZSM-5 seolit katalizatorunda orto- vəziyyətində əvəzetmə daha yüksək selektivliklə baş verir. 2-izopropil-5-metilfenolun çıxımları arasındakı fərq 3.0%, 3-metil-4-izopropilfenollar arasındakı fərq isə 1.0% təşkil edir.

CLEANİNG HEAVY METALS FROM CONTAMİNATED WATER THROUGH ABSORPTİON

Abdullayev H.A.
Sumgaıt State Unıversıty
huseyn.abdullayev.2000@bk.ru

Different detailed strategies have been given for expulsion of overwhelming metal particles from different wastewater sources. These strategies can be categorized into adsorption, film, chemical, electrical, and photocatalytic-based medicines. It is common to find that the larger part of later ponders has centered on adsorption strategies. Adsorption strategies are characterized by their ability to simultaneously evacuate distinct particle species, their high maintenance time, and their cycle solidness. Despite the common sense of chemical and layer strategies, it is imperative to address the expansive slime era and post-treatment prerequisites for chemical strategies. The prevention of fouling and the implementation of scaling can aid in the advancement of forward layer partition. Nevertheless, the pre-cleaning and intermittent cleaning of the films incurs additional expenses. Electrically based strategies were moreover detailed to be viable; however, industrial-scale partitioning is required in expansion to tend to the issue of expansive volume slime era.The advancements in electrical and photocatalytic-based strategies are still in their infancy. When examining the removal of colossal metals, it is imperative to give greater consideration to the utilization of genuine wastewater as opposed to manufactured alternatives. In the future, it is imperative that the focus of research is directed towards materials and techniques that are naturally inviting, cost-effective, and maintainable.

The prevalence of metals in wastewater is increasing in tandem with the growth of industry and human activities, including but not limited to the coating and electroplating industry, metal washing forms, tanning industry, fluidized bed bioreactors, material industry, metal purifying, petrochemical, paper generation, and electrolysis applications. Wastewater sullied with overwhelming metals finds its way into the environment, undermining human wellbeing and the biological system.

On the surface of adsorbents, the adsorption process results in the formation of an adsorbat layer, or metal ions.. Given that adsorption is a process that recurs under specific conditions, it can be replicated through a variety of applications (the opposite adsorption of adsorption ions from the adsorbent surface). Solid adsorbent adsorption encompasses three main stages: transporting the pollutant from a waterproof substance to the adsorbent surface, and transporting it inside a solid surface adsorption and adsorbent

particle. In general, electrostatic gravity causes adsorption in various loaded adsorbents because heavy metals have a strong proximity to hydroxyl (OH) or other functional groups of surfaces.

There are two types of adsorption: chemistry (also known as activated adsorption) and physical adsorption. Physical adsorption is unspecified (i. E. Van der Waals force causes the adsorbentine to adhere to the adsorbat's surface (regardless of the material's composition), even though the chemical compound creates strong attractive forces or chemical adsorption structures. (ion or covalent bonds through chemical reactions). Nevertheless, physical adsorption is a recycling process, but it is less specific, although kimyosorption is irreversible but more specific. When adsorption occurs on biological systems, the process is called biosorption. Biosorption is a process that combines the extraction and reconstruction of metal. Biosorption is effective because of the low cost and ease of reconstruction of adsorbents. Bacteria, fungi, mosses, industrial waste, agricultural waste, natural remains, and other biological materials have been used extensively to adsorption heavy metals from contaminated water. Physical adsorption, chemicalsorpy, electrostatic interactions, simple diffusion, particle diffusion, hydrogen connections, redox interactions, complexity, ion exchange, collapse, and sample adsorption are all possible mechanisms for adsorption of heavy metal ions to bioadsorbents.

N-TETRAHİDROKSİMETİLQLİKOLURİLİN SİNTEZİ VƏ EPİXLORHİDRİNLƏ REAKSİYASININ TƏDQİQİ

Ağalarov M.S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Mirhuseynaghalarov@gmail.com

Məlumdur ki, müxtəlif polimer birləşmələrindən tibbdə dərman preparatlarının daşıyıcısı kimi geniş istifadə olunur. Belə ki, polimer birləşmələrə immobilizə olunmuş dərman preparatlarının orqanizmdə daşıyıcıdan ayrılması ilə qatılıqları müəyyən vaxt intervalında terapevtik həddə olub eyni miqdar tərtibində qala bilir. Bu isə həmin dərman maddələrinin müalicəvi təsirinin daha mükəmməl və effektli olmasına gətirib çıxarır.

Belə polimerlər arasında poli-ε-kaprolakton alifatik poliefir olub dərman maddələrinin daşınması və nəzarətli ayrılması üçün tibbdə geniş istifadə olunur. Onun unikal fiziki, kimyəvi, mexaniki xassələri, biouyğunluğu və biodeqradasiya oluna bilməsi dərman daşınması, toxuma mühəndisliyi, tibbi materiallar və farmaseptik sahələrdə istifadə olunmasına şərait yaradır. Zəif deqradasiya qabiliyyəti dərman maddələrinin uzunmüddətli ayrılmasını asanlaşdırır və hətta modifikasiya etməklə aylarla, illərlə istifadəsinə olunmasına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, tibbi materialşünaslıq yaşadığımız əsrin ən perspektivli elmi istiqamətlərindən biridir. Odur ki, tibb və əczaçılıq sənayesinin müxtəlif sahələri üçün modifikasiya yolu ilə yeni materialların yaradılması böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan mühüm praktiki tətbiq sahələrinə malik olan müxtəlif glikoluril törəmələrinin, o cümlədən, xüsusi xassələrə malik supramolekulların sintezində qlikolurillərin alkil və hidroksimetil törəmələri geniş miqyasda istifadə edilə bilər. Bu baxımdan qlikolurillərin epoksid törəmələri daha qiymətli üzvi birləşmələr hesab olunur.

Ədəbiyyat materiallarının təhlili göstərir ki, hal-hazırda belə birləşmələrin ayrılması və kimyəvi xassələrinin öyrənilməsi haqqında məhdud şəkildə məlumatlar mövcuddur. Kimyəvi modifikasiya sahəsində çoxsaylı araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq, bu gün ədəbiyyatda glikoluril əsasında müxtəlif polimer materiallarının yaradılması və onların əczaçılıq sənayesində istifadəsi haqında informasiya praktiki olaraq yox səviyyəsindədir. Məhz bu səbəbdən bu sahədə yeni sintetik polimerlərin yaradılması müasir dövrün aktual problemlərindən hesab edilə bilər.

Qlikolurilin hidroksimetil törəmələrinin epixlorhidrinlə reaksiyasının öyrənilməsi, bir tərəfdən, glikoluril əsasında yüksəkmolekullu birləşmələrin alınması üçün başlanğıc olmaqla bərabər, digər tərəfdən onların istifadəsi üçün yeni, perspektivli sahələrin axtarılıb tapılmasına imkan verir.

Qlikoluril bitsiklik azottərkibli heterotsiklik (2,4,6,8-tetraazabitsiklo[3.3.0]oktan-3,7-dion) diketon olub, molekulunda hidrogen rabitələrinin potensial akseptorlarına malik iki karbonil qrupu vardır. Bu birləşmə ilk dəfə hələ 1877-ci ildə iki mol ekvivalent miqdarda götürülmüş karbamidin qlioksalla kondensləşməsi yolu ilə alınmışdır. Normal şəraitdə təmiz qlikoluril ağ rəngli iysiz bərk maddədir. Əksər üzvi həlledicilərdə (etanol, sirkə turşusu və dietil efiri) həll olmur. Suda pis həll olur. Belə ki, suda həll

olması 20 ^{0}C-də 2 q/l, 100 ^{0}C-də isə ~15 q/l-dir. Termiki parçalanma zamanı qlikoluril CO, CO_2 və azot oksidlərinə parçalanır.

Tədqiqat işində qlikoruilin epixlorhidrinlə qarşılıqlı təsir reaksiyası əsasında N-tetrahidroksimetilqlikolurilin 2,3-epoksid törəmələrinin alınmış reaksiyanın optimal şəraiti müəyyyən edilmiş, qarşılıqlı təsir prosesləri öyrənilmiş və reaksiya məhsulları tədqiq edilmişdir.

Müəyyən edilmişdir ki, qlikoluril (I) qələvi mühitdə asanlıqla metanalla qarşılıqlı təsirdə olaraq N-tetrahidroksimetilqlikoluril (II) əmələ gətirir:

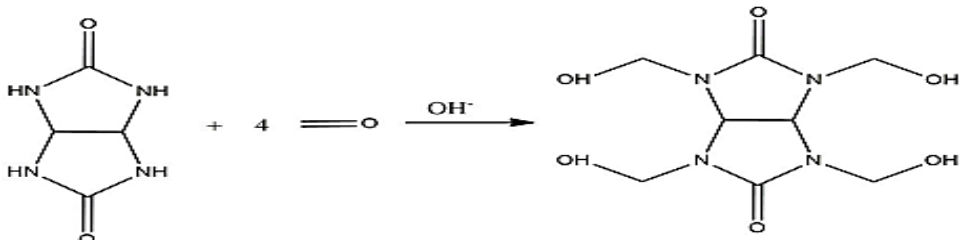

Təcrübədən əvvəl hazırlanmış 14.2 q (0.1 mol) qlikoluril suspenziyası və 40 q 40%-li metanal məhlulu üzərinə mühitin hidrogen göstəricisi pH=9-10 olana qədər 20%-li NaOH məhlulu əlavə edilir. Bundan sonra reaksiya kütləsi pH-ın göstərilən qiymətində 50^0 C temperaturda 2 saat müddətində qarışdırılır. Alınan reaksiya kütləsindən tetra-N-hidroksimetilqlikoluril məlum metodlarla ayrılır və fiziki xassələri təyin edilir.

Çıxım 13 q, 49%. Alınan məhsul suda və dimetilsulfoksiddə həll olan ağ rəngli toz şəkilli bərk maddədir. Sintez olunan birləşmənin quruluşu NMR- spektroskopiyasının köməyi ilə təsdiq edilmişdir.

Yeni sintez olunmuş N-tetrametilolqlikolurilin epixlorhidrinlə qarşılıqlı təsiri reaksiyası öyrənilmişdir. Bu məqsədlə təmizliyi 99% olan analiz üçün təmiz təmizlik dərəcəsinə malik epixlorhidrindən, yeni sintez edimiş olunan N-tetrahidroksimetilqlikolurildən (II) və təmizliyi 99.5% olan analiz üçün təmiz təmizlik dərəcəsinə malik trietilamindən istifadə olunmuşdur. N-tetrametilolqlikolurilin epixorhidrinlə reaksiyası yüksək temperaturda, sonuncunun artıq miqdarının iştirakı ilə intensiv qarışdırılmaqla aparılır. Prosesdə katalizator olaraq trietilamindən istifadə edilmişdir. Bu zaman, epixlorhidrində həll olmayan polimer hissəciklərinin əmələ gəlməsi müşahidə edilir. Reaksiya tam başa çatdıqdan sonra epixlorhidrin və katalizatorun kənarlaşdırılması üçün reaksiya kütləsi sabit çəkiyə gələnə qədər vakuumda qurudulur.

Reaksiya məhsullarının təmizliyinə xromatoqrafik analiz metodunun köməyi ilə nəzarət edilmiş, quruluşunun təyinində isə İQ- və NMR-spektroskopiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Alınan polimer suda yaxşı həll olur və həlledicinin kənarlaşdırılması dövrü möhkəm örtük təbəqələri əmələ gətirir. NMR-spektroskopiya metodundan istifadə olunmaqla müəyyən edilmişdir ki, reaksiya məhsulunun molekulunda təkrarlanan manqaların tərkibində həm N-tetrametilolqlikoluril, həm də epixlorhidrin fraqmentləri mövcuddur.

Müəyyən edilmişdir ki, bərk halda olan N-tetrametilolqlikolurilin əsasi kataliz şəraitində epixlorhidrinin artıq miqdarı ilə qarşılıqlı təsir reaksiyası tetraəvəzlənmiş epoksid törəməsi əvəzinə, suda həll olunan polimer məhsulu əmələ gətirir. Ehtimal edilir ki, reaksiya məhsulunun molekulunda hidrofil hidroksil qruplarının olması polimerin suda həll olmasına müsbət təsir edir.

NaCl–$MgCl_2$–H_2O ÜÇLÜ SİSTEMİNİN 30 ^{0}C TEMPERATURDA HƏLLOLMA İZOTERMİNİN TƏDQİQİ

Babayeva S.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
semra99h@gmail.com

Fiziki-kimyəvi analiz kimyanın əsas sahələrindən biri olub, kimya və neft-kimya sənayesində, təbabətdə, kənd təsərrüfatında, eləcə də sənayenin digər sahələrində geniş tətbiq olunur. Fiziki-kimyəvi analizin köməyi ilə tarazlıqda olan sistemin fiziki xassələri ilə komponentlərin qatılıqları arasındakı funksional asılılıqlar tədqiq edilir. Belə ki, bu zaman homogen sistemlər öyrənildikdə sistemin istilik, mexaniki, optiki və s. xassələrindən, heterogen sistemlər öyrənildikdə isə buxar təzyiqindən, ərimə və

kristallaşma temperaturundan istifadə edilir. Tarazlıqda olan sistemlərin fiziki xassələrini öyrənməklə tərkib və xassə arasında asılılıq diaqramı qurulur.

Məlumdur ki, duz-su sistemləri metal, yarımkeçirici və oksid sistemləri ilə yanaşı fiziki-kimyəvi analizin klassik tədqiqat obyektinə aiddir. Hələ keçən əsrin əvvəllərində öyrənilən çoxsaylı su-duz sistemlərinin faza diaqramları müxtəlif duzların mübadilə reksiyası əsasında ucuz alınma üsulunun işlənib hazırlanmasının əsasını təşkil edirdi. Duz-su sistemlərinin həllolma prosesinin tədqiqində fizki-kimyəvi analizin müxtəlif metodlarlarından istifadə olunur. Bu metodlar içərisində nisbətən geniş tətbiq olunanlardan biri izotermiki metoddur. İzotermiki metod sistemi nisbətən geniş temperatur intervalında tədqiq etməyə imkan verir. Bu metodun məqsədi müəyyən olunmuş sabit temperaturda duzların qarşılıqlı su sisteminin tarazlıq halını təyin etməkdən ibarətdir.

Çoxkomponentli sistemlərin tarazlıq halının öyrənilməsində istifadə olunan əsas üsullardan biri həllolmanın temperaturdan asılılığının müəyyən edilməsidir. Yəni, verilmiş temperaturda müvafiq bərk fazalar arasında termodinamiki tarazlığın yaranmasına uyğun şəraitin tədqiqidi. Həllolmanın təyini müxtəlif təcrübi üsullarla yerinə yetirilir. Bu üsullar tədqiq olunan maddələrin fiziki-kimyəvi xassələrindən asılıdır.

$NaCl$-$MgCl_2$-H_2O üçlü sistemi müxtəlif temperaturlarda tədqiq edilmişdir. Lakin bu zaman maye fazanın fiziki sabitləri təyin edilməmişdir. Odur ki, mövcud tədqiqat işində $NaCl$–$MgCl_2$–H_2O üçlü sistemi 30 ^{0}C temperaturda izotermiki metodla tədqiq edilmişdir. Həllolmanı surətləndirmək üçün həll edilən duzlar narın toz halına salınır və tələb olunan miqdarda götürülmüş həlledici ilə qarışdırılaraq xüsusi qaba doldurulur. Qabın ağzı tıxac ilə hermetik bağlanaraq izotermiki şəraitdə (30 ^{0}C temperaturda) termostata yerləşdirilir. Termostatda temperatur sabit saxlanılır. Bu zaman temperatur dəyişikliyi ±0,1 ^{0}C-dən çox olmur. Bu halda qabı termostatda fırlanma hərəkətinə məruz qoymaqla həllolma surətləndirilir və proses doymuş məhlulun alınmasına qədər davam etdirilir. Tarazlığın yaranmasına, yəni həllolmanın tamamlanmasına nəzarət, müəyyən vaxtlarda məhluldan nümunə götürməklə və onu təyin etməklə müəyyən edilir. Tarazlıq o vaxt yaranmış hesab olunur ki, məhluldan götürülmüş 2-3 nümunənin analizlərinin nəticələri üst-üstə düşsün. Bundan sonra maye fazanın fiziki sabitləri – xüsusi çəkisi, özlülüyü və şüasındırma əmsalı təyin edilir. Fiziki sabitlərin təyin edilmiş qiymətləri əsasında tədqiq olunan sistemin həllolma izotermi qurulmuşdur.

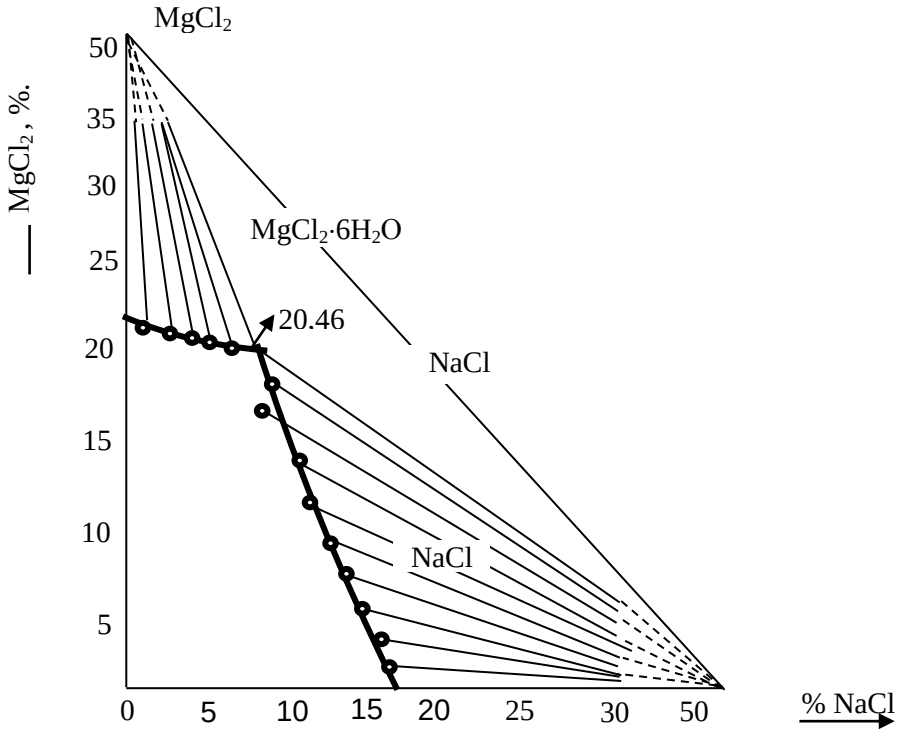

Şəkil. $NaCl$–$MgCl_2$–H_2O üçlü sisteminin 30 ^{0}C temperaturda həllolma izotermi

Həllolma izotermindən görünür ki, natrium-xloridin miqdarı artdıqca, doymuş məhlulda maqnezium-xloridin həllolması azalır. İzoterm əsasən iki həllolma əyrisindən ibarətdir: birinci əyri maqnezium-xloridin kristallaşma sahəsindən, ikinci əyri isə natrium-xloridin kristallaşma sahəsindən iibarətdir. 30 ^{0}C

temperaturda həllolma izotermində bir evtonik nöqtənin əmələ gəlməsi müşahidə edilir. Evtonik nöqtədə natrium-xloridin miqdarı 20.46%, maqnezium-xloridin miqdarı 16.64%, suyun miqdarı isə 62.90% təşkil edir.

Müəyyən olunmuşdur ki, tədqiq edilən üçlü sistemində 30 ^{0}C temperaturda heç bir ikiqat duz və ya kompleks birləşmə əmələ gəlmir. Həllolma izotermində $MgCl_2 \cdot 6H_2O$ kristal sahəsinin artması ilə NaCl kristal sahəsinin azalması müşahidə edilmişdir.

Tədqiq olunan sistemin həllolma izotermini öyrənərkən sistemin fiziki sabitləri – sıxlığı, özlülüyü və süasındırma əmsalı da təyin olunmuşdur. Maye və bərk fazaların tərkibləri müəyyən edilmişdir.

Maye fazanın fiziki sabitlərinin təyininə diqqət yetirsək görərik ki, $MgCl_2 \cdot 6H_2O$-nun doymuş məhlulu üzərinə müəyyən paylarla natrium-xlorid əlavə edildikdə xüsusi çəki 1.2807, özlülük 0.9185, şüa sındırma əmsalı isə 1.3792 olur. Bu nöqtələrin qiyməti evtonik nöqtəyə uyğun olaraq verilir.

Sistemdə tarazlıq halı yarandıqdan sonra, maye fazadan nümunələr götürülmüş və məhlulun tərkibi təyin edilmişir. Məhlulda Cl^- ionunun təyini gümüş-xlorid çöküntüsünün alınmasına əsaslanır. Magnezium ionu isə trilonometrik üsulla təyin edilir. Bu məqsədlə adətən komplekson-III adlanan trilon-B-dən istifadə edilir. Komplekson-III bir çox kationlarla davamlı, sulu məhlulda az dissosiasiya edən daxili kompleks duzlar əmələ gətirir. Alınan nümunələrdə Cl^- və Mg^{2+} -ionlarının təyinindən sonra magnezium-xloridin miqdarı hesablanır. Natrium-xloridin miqdarı isə kütlələr fərqinə əsasən müəyyən edilir.

Metal ionları ilə komplekson arasındakı reaksiya stexiometrik gedir. Belə bir şəraitin yaranması, bir çox kationların miqdari təyini üçün, kompleksonların geniş tətbiqinə imkan yaradır. Doymuş məhlulun fiziki sabitlərinin dəyişmə xarakteri demək olar ki, eynidir. Belə ki, fiziki sabitlər evtonik nöqtəyə qədər fasiləsiz olaraq artır, evtonik nöqtədən sonra isə azalmağa başlayır.

MODULU 24 OLAN H-MORDENİT İŞTİRAKINDA 2 METİL FENOLUN 2 PROPANOLLA ALKİLLƏŞMƏ REAKSİYASINA TEMPERATURUN TƏSİRİ

Bağırova Ş.N.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
bagirovasems11@gmail.com

Fenol və krezolların alkil törəmələri əhəmiyyətli maddələr hesab olunur ki onlardan əsasən antioksidantlar,qatranlar,polimer materiallar və dərman preparatları istehsal olunur.Onların sənayedə alınması monometil fenolların propilen və ya propil spirtləri ilə alkilləşməsi reaksiyasına əsaslanır.

Məruzədə 2-metilfenolun 2-propanolla alkilləşmə reaksiyasının yüksək temperaturda tədqiqinin nəticələri qeyd olunur.Təcrübələr tərpənməz laylı katalizatoru olan reaktorda 1 saat ərzində aparılmışdır.Alınan məhsulların analizi xromatoqrafik və spektral üsularla həyata keçirilmişdir.Bu prosesdə katalizator kimi modulu 24 olan H-mordenit katalizatorundan istifadə olunur və proses yüksək temperaturda aparılmışdır.

Belə ki, temperatur (T) alınan məhsulların selektivliyinə, çıxımına əsas və yan çevrilmələrin baş vermə surətinə bilavasitə təsir göstərir.2 metil fenolun 2 propanolla alkilləşməsi reaksiyası mürəkkəb bir çevrilmə hesab olunur və əsasən 2 izopropil 6 metil fenol (2İP6MF)un alınmasıyla nəticələnir.Alkilatlarda 4-izopropil-2metil fenola (4İP2MF) 2.4 diizopropil -6 metilfenola(2.4Dİ6MF),5 izopropil -2metilfenola(5İP2MF)rast gəlinir.

Reaksiyanı sxematik olaraq belə təsvir etmək olar.

Temperturun artması ilə 2-metilfenolun konversiyası çoxalır və 390 C temperaturda 62.5% təşkil edir.

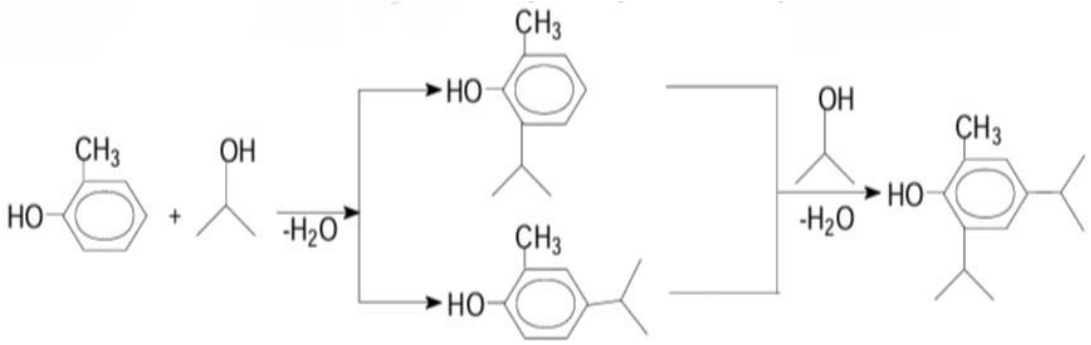

Lakin 330 C ilə müqayisədə əmələ gələn 2 izopropil 6 metil fenola (2İP6MF) görə selektivlik 18% azalaraq 70% təşkil edir. 360 C temperaturda aparılan prosesdə 2-metilfenolun bir dəfəlik konversiyası 42.5%, orto-monoizopropil krezola görə selektivlik isə kifayət qədər olur (84.0%).

Reaksiyanın şəraiti			2 metil fenolun konversiyası	izopropil 6 metil fenolun selektivliyi
Temperatur C^0	v, st^{-1}	ν mol:mol		
330	0,8	1:1	34,0	88,0
360	0,8	1:1	42,5	84,0
390	0,8	1:1	62,5	70,0

Temperaturun artırılması (390C),bütün hallarda 2 izopropil 6 metil fenol(2İP6MF)– a görə reaksiyanın selektivliyinə mənfi təsir edir və alkilatlarda 4 izopropil 2 metil fenol (4İP2MF)-a görə selektivliyi qismən artırır. Alınan maddələr praktik əhəmiyyət kəsb edir.

İNTENSİVLƏŞDİRİCİ KOMPONENTLƏRİN İŞTİRAKI İLƏ TƏBİİ FOSFATLARIN SULFAT TURŞUSUNDA PARÇALANMASI REAKSİYASININ TƏDQİQİ

Bayramova A.F.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
asimebayramova3@gmail.com

Məlumdur ki, təbii fosfatların sulfat turşusu ilə parçalanmasından fosforlu mineral gübrələrin alınmasında reaksiya iki mərhələdə gedir. Birinci mərhələdə təbii fosfatın sulfat turşusu ilə parçalanmasından fosfat turşusu və kalsium sulfat əmələ gəlir, ikinci mərhələdə isə əmələ gəlmiş fosfat turşusu ilə təbii fosfatın qalan hissəsi qarşılıqlı təsirdə olur. Odur ki, intensivləşdirici əlavə kimi maqnezium hidrofosfat iştirakı ilə flüorapatitin sulfat turşusunda parçalanmasından fosforlu gübrələrin alınması reaksiyasının, sulfat turşusunun müxtəlif qatılıqlarında və miqdarında (normasında) tədqiqi, elmi və praktiki cəhətcə maraq doğurur. Bu məqsədlə sulfat turşusunun qismən maqnezium hidrofosfatla əvəz etməklə flüorapatitin sulfat turşusunda parçalanması reaksiyası tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlar sulfat turşusunun müxtəlif qatılıqlarında aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, klasssik üsulda olduğu kimi, maqnezium hidrofosfat iştirakı ilə aparılan prosesdə də, parçalanma reaksiyası iki mərhələdə gedir. Əvvəlcə kalsium sulfat kristalları, fosfat turşusu və maqnezium dihidrofosfat əmələ gəlir ki, nəticədə sistemdə olan sulfat turşusu tədricən azalır fosfat turşusu isə artır.

Reagentlərin qarışdırılma mərhələsində reaksiya çox sürətlə gedir və qarışdırıcıda əmələ gələn suspenziya (horra) superfosfat kamerasına daxil olur. Sulfat turşusunun əsas hissəsi sərf olunduqdan sonra reaksiya kütləsinin tədricən bərkiməsi baş verir. Superfosfat kamerasında reaksiya kütləsinin bərkiməsi ilə əlaqədar olaraq reaksiyanın birinci mərhələsi başa çatır və reaksiyanın ikinci mərhələsi başlayır. Burada əmələ gəlmiş fosfat turşusu ilə parçalanmamış flüorapatitin qarşılıqlı təsiri baş verir və reaksiya tədricən zəif yəni "sönən" sürətlə gedir.

$$Ca_5(PO_4)_3F + 7H_3PO_4 + 5H_2O \rightarrow 5Ca(H_2PO_4)_2 * H_2O + HF$$

Sulfat turşusunu qismən maqnezium hidrofosfatla əvəz etməklə flüorapatitin sulfat turşusunda parçalanmasından fosforlu mineral gübrələrin alınması reaksiyanın yekun tənliyini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$2Ca_5(PO_4)_3F + 8H_2SO_4 + 2MgHPO_4 + 4H_2O \rightarrow 2Ca(H_2PO_4)_2 * H_2O + 2Mg(H_2PO_4)_2 \cdot H_2O + 8CaSO_4 + 2HF$$

Aparılan tədqiqatlarla müəyyəndirilmişdir ki, maqnezium hidrofosfat iştirakı ilə fosforlu gübrələrin alınması reaksiyası ardıcıl olaraq iki mərhələdə gedir və xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir, yəni reaksiya maye fazanın tərkibinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə baş verir, sulfat turşusunun qatılığının tədricən azalması, fosfat turşusunun qatılığının tədricən artması ilə davam edir, proses reaksiya məhsullarının ayrılması ilə, yəni birinci mərhələdə kalsium sulfat və maqnezium dihidrofosfat kristallarının ayrılması ilə davam edir, ikinci mərhələdə isə kalsium dihidrofosfatın [$Ca(H_2PO_4)_2 * H_2O$] kristallaşması baş verir. Reaksiya zonasına maqnezium hidrofosfat verdikdə sistemdə HPO_4^{2-} ionlarının qatılığı artır ki, onlar da hidrogen ionlarının qatılığını artırır. Nəticədə maye fazada olan sulfat turşusu sərbəstləşərək flüorapatit hissəcikləri ilə daha dərindən qarşılıqlı təsirdə olur.

Beləliklə, müəyyəndirilmişdir ki, sulfat turşusunu qismən maqnezium hidrofosfatla əvəz etməklə flüorapatitin sulfat turşusunda parçalanması reaksiyası ilə fosforlu mineral gübrə alınması mümkündür və əvəzetmənin optimal miqdarında parçalanma dərəcəsini aşağı düşməsi aşağı salmadan maqnezium mikroelementi ilə zənginləşdirilmiş fosforlu mineral gübrə almaq mümkündür.

FƏAL/İNTERAKTİV PRİYOMLARIN İNCƏLƏNMƏSİ

Dadaşova K.V.
Sumqayıt Dövlət Univesiteti
konul.dadasova80@gmail.com

Müasir mərhələdə təhsil sistemimizdə əsas vəzifələrdən biri klassik təlim üsullarında deyildiyi kimi, şagirdin obyekt deyil, subyekt olduğunu, onun mənimsəməyə, bilik almağa istəkli olmasının təmin və tərbiyə edilməsidir. Bu zaman gözləntilər şagird fəallığının nisbətən yüksək olacağı və şagirdin sərbəst öz fikri və tədqiqat ideyası olacaqdır. Nisbətən zəif hesab etdiyimiz şagirdlərin də aktivləşməsi prosesinin baş vermə ehtimalı reallaşacaqdır. Deyilən amillərin baş verməsinə şəraiti bəzi nüanslar yaradır. Bu sıraya aşağıda qeyd edəcəyimiz prinsiplər daxildir: təlim prosesinin şagirdin inkişafına istiqamətləndirilməsi; həyat həqiqətlərinin inkişaf prosesini hiss etmək və onu ötmək; kollektiv iş formalarının tətbiqi ilə qarşılıqlı hörmət, birlikdə işləmək və əməkdaşlıq etmək; məntiqi yaradıcılığ və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirmək; idrak fəaliyyətini aktivləşdirən üsulların tətbiqi.

Deyilənlər fəal/interaktiv təlimin özəl xüsusiyyəliridir. Məlumdur ki, interaktiv təlimin metod və üsulları təlim prosesindən gözlənilən uğurlar üşün daha səmərəli, daha zəngindir. Lakin, buna baxmayaraq fəal/interaktiv deyilən priyomların tədrisdə olan bütün mövzuların öyrədilməsinə tətbiq edilməsi metodik baxımdan düzgün hesab edilmir. Səbəbi izah etməyə çalışacağıq: müəllim təlim zamanı planlaşdırılan işin məqsədini, öyrədəcəyi biliyin mahiyyətini, təcrübi yerinə yetriləcək işlərin tələb etdiyi vərdiş və bacarıqların mahiyyətini, özəl xüsusiyyətlərini, mövzular və fənnlər arası əlaqənin yaradılma yollarını, şagirdlərin bilik və intellektual səviyyəsini, təlim obyektinin maddi-texniki bazası, erqonomik şəraiti, sosial psixoloji vəziyyəti və s. mükəmməl bilərək və müəyyən incələmələr apararaq qeyd olunan priyomlardan istifadə etməlidir.

Müəllim sadəcə dərslikdə verilən materiallarla kifayətlənməməli, təlim zamanı təbiətdə olan rəngarəng əşyalar, rast gəlinən, baş verən hadisələr, bu hadisələr arasında baş verən və izlənilən qanunauyğunluqların təbiətin bir hissəsi hesab edilən şadirdlər tərəfindən dərk edilməsinə nail olmalıdır.

Tədrisin belə təşkili şagirdlərin yaşadıqları cəmiyyətdə rast gəldikləri təbii hadisələrin necə baş verdiyini qavramağa çalışmaları, incələmələri, təhlil və sintez etmələri, onları dəyərləndirmələri və yaradıcı təfəkkrlərinin inkanı dairəsində münasibət bidirmələrinə münbit şərait yaradacaqdır. Belə yanaşmaya nail olunması azad fikir söyləməyə və düşüncəyə yönələn istiqamətdir. Fəal/interaktiv təlim prosesində təlimin əsas özəlliyi onun problemli olması, mativasiya yaratması, öyrənməyə stimul və həvəs verməsi, şagirddə özünə inam hissinin bərpa olunmasının gücləndirilməsinin formalaşdırılmasına şəratin yaradılmasıdır. Bu zaman maraq hissi əsas amildir. Belə hissin formalaşdırılması müəllimdən xüsusi ustalıq və pedaqoji məharət tələb edir. Şagirlərin öyrənmə prosesində tədris olunan fənnə mənəvi aclığın yaradılması, onların düşünərək dərk etmələri, verilən biliyin lazım olmasına əminlik, praktiki işlərdən zövq almaq, ötrülən məlumatların onların dünyagörüşünə, intellektinə uyğun olması və faliyyətlərində azad alqoritmin yaradılması əsas amidir.

Fəal/inteaktiv təlimin iş formaları, üsulları, priyomları və mexanizmləri şagirdlərdə tamamilə yeni keyfiyyələri meydana gətirir, formalaşdırır. Bu aspektdə İKT-nin rolu danılmaz və əvəz olunmazdır. Şagirdlərdə verbal səsləndirilməyə münasibət bildirmək, məntiqi, tənqidi və yaradıcı fikirlər söyləmək, dedikləri nəzəri bilikləri arqument və faktlarla sübut etmək, kollektiv fikrə hörmət etməklə birlikdə işləmək, öz fəaliyyətinə tənqidi yanaşmaqla özünü qiymətləndirməni həyata keçirmək, ekstremal situasiyalrda, çevik manevr etmək, ədalətli, humanist olmaq və s. keyfiyətləri tədricən formalaşdırır.

Ənənəvi təlimdən məlum olan (produktiv, reproduktiv və pertseptiv) məntiqi metodlardan istifadə ilə yaradıcı və sərbəst fikir söyləmə qabiliyyəti fəal/interaktiv priyolardan istifadədə daha qabarıq fomada təlim prosesində tədqiqat xarakterli fəaliyyətə rəvac verir. Bu zaman qeyd olunan priyomlardan istifadə ilə şagird tədris-təlin işində tam hüquqlu aparıcı mövqedə çıxış edir. Lazımı informasiyanın, biliklərin tam müstəqil mənimsənilməsinə, əldə edilməsinə motivasiyanın, problemli vəziyyətin yaradılması ilə idrak fəaliyyətininn

inkişafına, müstəqilliyə, psixoloji vəziyyətin yaxşılaşmasına, dərketmə mövqeyinin formalaşmasını da qeyd olunan priyomlardan istifadə yolu ilə peallaşdırmaq mümkündür.

Unutmaq lazım deyil ki, müasir təlim üsullarının geniş imkanlarından istifadə edərək şagirdlərin yaş və intellektual səviyyəsini nəzərə almadan geniş həcmli biliklərin verilməsi, onların yaddaşını zənginləşdirməkməqsədi ilə artıq yükləmək olmaz. Bir mənalı olaraq bilmək lazımdır ki, müəllim hazır mövzu biliklərini sadəcə verən deyil, şagirdləri yeni bilik axtarışına sövq edən tədqiqatçı kimi lider funksiyasını icra etməlidir. Yəni, əsas məqsəd şagirdlərdə sərbət bilik əldə etmə, düşünmə, təhlil və sitez etmə qabiliyyətini formalaşdırmaqdır. Bu dediklərimiz heç də müəllimin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması kimi başa düşülməməli, əksinə müəllim amilinin hər zaman öndə olmasını, onun aparıcı qüvvə olduğunu sübut etməkdir.

Fəal/interaktiv funksiyanın israsına şərait yaradan priyomlardan istifadə Bulum taksonomiyalarının tələblərinə uyğun olaraq məktəblilərdə kollektivçilik ruhunu, birgə fəaliyyəti, müstəqil düşünməyi, qərar verməyi, öz fikirlərini arqument və faktlarla sübut etməyi, ədalətli, qərəzsiz olmağı, digər şəxslərin fikrinə məntiqi yanaşaraq düzgün nəticələr çıxarmağa və s. imkan verir.

Təlim prosesində nizam-intizam qaydalarını pozmaq, hər hansı qeyri etik davranış şagirdlərin şəxsiyyət kimi fomalaşmasına mənfi təsir edir. Belə ki, səbirsizlik, kobudluq, qeyri etik ifadəlin işlənməsi nəticədə mehriban ünsiyyətin pozulması ilə nəticələnir.

Qeyd olunan priymlardan istifadə məktəblilərin nitq mədəniyyətini yüksəldir, onlarda fikirlərini ifadə etmək, söyləmək qabiliyyətini artırır, məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkürü gücləndirir, onlarda rəvan, başa düşülən nitq və natiklik bacarığını formalaşdırır.

PLATİN ANODDA ELEKTROKİMYƏVİ XLORHİDRİNLƏŞDİRMƏ

Əhmədli R.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
rufullahmdli@gmail.com

Kimya və neft-kimya məhsulları xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində geniş tətbiq olunur və bu sahə getdikcə genişlənir. Bu tələbatı ödəmək üçün əksər hallarda xlor üzvi birləşmələrin aralıq keçid mərhələsindən istifadə edilir. Xlor üzvi birləşmələr isə neft məhsullarının, karbohidrogenlərin birbaşa xlorlaşdırılmasından alınır. Məsələn, propiıen oksid almaq üçün əvvəlcə propilen əsasında propilenxlorhidrin, epixlorhidrin istehsalında propileni xlorlaşdırmaqla allil xloridin və onun da xlorlaşdırılması nəticəsində dixlorhidrinqliserin, dixlorpropen-1-in oksixlorlaşdırılması əsasında simmetrik dixloraseton və s. sintez edilir.

Epoksid birləşmələrinin yarımfabrikatları olan xlorüzvi spirtlər, su mühitində doymamış karbohidrogenlərin molekulyar xlorla xlorhidrinləşməsinə əsaslanır. Ancaq son dövrlərdə göstərilən proseslər kimyəvi proseslərdən yan məhsul kimi alınan abqaz xlorid turşusunun elektrolizi ilə aparılmasının mümkünlüyü təsdiq edilmişdir. Təqdim olunan iş elektrokimyəvi üsulla üzvi maddələrin xlorhidrinləşməsinə həsr edilmişdir.

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, zəif qatılıqlı xlorid turşusu nəinki epoksid birləşmələrində, həmçinin digər xlor üzvi birləşmələrin istehsalında da alınır. Alınmış zəif qatılıqlı abqaz xlorid turşusunun utilizə edilməsi isə xalq təsərrüfatının həll edilməmiş məsələlərindən biridir. Belə zəif qatılıqlı abqaz xlorid turşularının məqsədli məhsulun alınmasında istifadəsi epoksid birləşmələrinin alınması texnologiyasını təkmilləşdirmiş olar.

Elektroliz şəraitində xlorlaşma və xlorhidrinləşdirmə reaksiyasını aparmaq üçün diafraqmasız elektroliz qurğusundan istifadə edilir. Anod materialı kimi platin, katod materialı kimi qrafit və yaxud polad material götürülür. Anodda cərəyan sıxlığı 5-10 A/dm^2, temperatur 20-50 ^{0}C, abqaz xlorid turşusunun qatılığı 1-5 % götürülür. Proses 1.0 – 1.5 saat müddətində aparılır. Reaksiya mühiti intensiv qarışdırılır. Aparılan şəraitdə xlorhidrinin çıxımı çevrilən maddənin miqdarına görə 75-80 %, selktivlik 85-90 %, elektrodlardakı gərginlik 5.0-6.5 V olur. Alınan məhsulların miqdarı aşağıdakı kimi olmuşdur: dixlorhidrin qliserin 59 %, yan məhsul olan trixlorpropanın miqdarı isə 1.2 %. Qismən yuxarı temperaturda, 50 ^{0}C-də yan məhsulun alınması aradan çıxır.

Yuxarıda göstərilən problemin həlli zəif qatılıqlı abqaz xlorid turşusundan elektrokimyəvi üsulla olefinlərin xlorhidrinləşdirilməsi prosesində tətbiqi, xlor üzvi sintez sənayesində çox tonnajlı yan məhsullar

tullantısının utilizə edilməsində böyük rol oynaya bilər ki, bu da həm çox qiymətli molekulyar xlorun sərfinə qənaət olunar və eyni zamanda ekoloji tarazlığın pozulmasının qismən də olsa qarşısının alınmasına səbəb olar.

Xlorid turşusu mühitində, platin anodunda, diafraqmasız elektrolizerdə propilenin elektrokimyəvi xlorhidrinləşdirmə prosesi işlənmişdir. Xlorid turşusunun 5 – 10 % qatılığında, 35 – 50 ^{0}C temperaturda, 5-10 A/dm^2 cərəyan sıxlığında, 5.0-6.5 V gərginlikdə dixlorhidrin qliserinin cərəyana görə çıxımı 75-80 % selektivliyi ilə 85-90 % təşkil edir.

MİNERAL MƏNBƏLƏRDƏN BROM VƏ YODUN AYRILMASI PROSESİNİN TƏDQİQİ

Əliyeva T. C.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
turkan.aliyeva2001@gmil.com

Hal hazırda brom və yod həm sərbəst halda, həm də əsasən birləşmələr şəklində, sənayenin və xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində istifadə olunur. Əczaçılıq sənayesində, xüsusilə tibbi preraratların və dərman vasitələrinin sintezində, kənd təsərrüfatında herbisid və pestisidlərin alınmasında geniş miqyasda tətbiq olunur. Kimya sənayesinin əsas məhsulları ilə müqayisədə onların istehsalının az olmasına baxmayaraq, bu halogenlər və onların törəmələri xalq təsərrüfatı və insanların ehtiyaclarını ödəmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dəniz və okean suları, dəniz çamurları, duz göllərinin rapsları, minerallaşmış sular, neft və qaz çıxarılmasında lay suları, qəhvəyi kömürlər və müxtəlif təbii minerallar brom və yodun təbii mənbələridir. Lakin brom və yod yataqlarının əsas mənbəyi dəniz və okean suları hesab olunur . Bu sular halogen istehsalının praktik olaraq tükənməz mənbələridir. Dəniz və okean sularında bromun qatılığı 0,06-66 mq / l, yodun miqdarı isə bir qədər azdır 0,01-0,7 mq/l təşkil edir. Bu halogenlərin daha yüksək qatılığı dəniz və okeanların alt çöküntülərində, xüsusilə dəniz və okean çamurlarında (0,5-25 mq/kq) olur, bromun duz göllərində yüksək qatılığa 2-3 q/l malik olması onun istehsalı baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir, odur ki, belə duzlu sular brom çıxarmaq üçün qiymətli xammal hesab edilir və ən perspektivli mənbələrdən sayılır. Beləliklə, silvinitdə bromun miqdarı 0,14 - 0,16% olduqda, əmələ gələn duzlu suda onun qatılığı 700 - 800 mq/l, tərkibində 0,17-0,30%, brom olan karnallitin duzlu suyunda müvafiq olaraq 3000- 4500 mq/l, bisofitdə 0,45-0,60% brom olduqda onun duzlu sudakı qatılığı 5000-6000 mq/l , fosforitlərdə (təxminən 280 mq/kq), qəhvəyi kömürdə (6 mq/kq) və Çili şorasında (200 mq/kq)təşkil edir. Bundan əlavə, təbiətdə bromun və yodun qatılığı dəniz suyu və duz göllərinin duzlu sularından bir qədər yüksək olan çoxkomponentli duz məhlulları olan yeraltı sular da geniş yayılmışdır və belə yeraltı sular və duzlu sular ən qiymətli minerallardır və böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat araşdırmalarının təhlili göstərir ki, müasir dövrdə bromun və yodun ənənəvi üsullarla istehsalı proseslərində bir sıra çatışmayan cəhətlər mövcuddur, beləki onların alınması üçün çox mərhələli və mürəkkəb proseslərdən istifadə olunur:məsələn,böyük miqdarda suyun turşulaşdırılması ilə emal olunması; halogen ionlarının molekulyar hala gətirilməsi üçün onların oksidləşdirilməsi; oksidləşdirmə prosesi üçün istifadə olunan molekulyar xlorun nəqli, saxlanması və s., brom və yod konsentrantlarının yenidən emalı, xüsusən də xammal mənbələrində çox az qatılıqda olan bromun və yodun maya dəyərinin azaldılması problemləri hələ də aktualdır.

Təqdim edilən işin əsas məqsədi, ayrı-ayrı və ya qarışıq üzvi həlledicilərdə həll olan müxtəlif tərkibli maye ionlarının, bilavasitə halogen ionlarının ekstraktları kimi istifadə edilməsi və ion mübadiləsi metodunun istifadəsi ilə yüksək duzluluğa malik müxtəlif tərkibli mineral sulardan Br- və Y- ionlarının ayrılması proseslərini sadələşdirmək və müxtəlif amillərin prosesin gedişinə təsirinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Bromid və yodid ionlarının çıxarılması üçün ekstragent kimi R $_4$NHal tərkibli dördlü- ammonium birləşmələrindən, konkret halda, tetraoktilammonium bromiddən (TOAB) istifadə olunur.

Təcrübi hissə: Tutumu 100 ml olan bir neçə ayırıcı qıfa (V_0=40 ml) qatılığı 100-300 mq/l olan bromid- və ya qatılığı 20-100 mq/l olan yodid ionlarının müxtəlif miqdarlarının sulu məhlullarını yükləyirlər. Sonra onların hər birinin üzərinə müvafiq üzvi həlledicidə və ya həlledicilərin qarışığında həll olunmuş tetraoktilammonium bromid (TOAB) məhlulunu(sulu və üzvi fazaların nisbəti 40:1-dən 1:1-ə

qədər dəyişdirilməklə) əlavə edirlər, TOAB-ın miqdarını nəzəri hesablanandan10% daha artıq götürürlər, sonra alınan sistemləri 5-10 dəqiqə intensiv şəkildə qarışdırırlar və faza sərhədi (təbəqələşmə) əmələ gələnə qədər (təxminən 30 dəqiqə) saxlayırlar. Prosesi 22-25 C temperaturda aparırlar.

Məhluldakı bromid ionun qatılığı, natrium dihidrofosfatın model məhlulunun iştirakında isti qələvi (NaClO) məhlulu ilə Br- ionlarının bromat ionlarına oksidləşdirilməsiylə müəyyən edilmişdir. Təcrübənin sonunda sulu fazanı üzvi fazadan ayırırlar və titrimetrik üsulla Br- və Y- ionlarının tərkibinə görə analiz edirlər. Titrantın sərf olunan həcminə əsasən məhlulda yodid ionlarının qatılığı hesablanır.Molekulyar Br_2 və Y_2 –un üzvi fazaya ayrılması və ekstragentin bərpası Br^- və Y^- ionlarının çıxarılması prosesindən sonra ayrılan üzvi fazanı (L) hesablanmış miqdar xlorlu və yaxud bromlu su ilə istifadə ediləcək üzvi həlledicidə emal edirlər.

Birinci halda, üzvi fazada gedən reaksiyada $2NR_4Br+Cl_2 \rightarrow 2NR_4Cl+Br_2$ tünd-sarı rəngin əmələ gəlməsi müşahidə olunur, bu bromun ayrılması və L-NR_4Cl+Br_2 sisteminin əmələ gəlməsi ilə şərtləndirilir. İkinci halda, $2NR_4Y+Br_2 \rightarrow 2NR_4Br+Y_2$ reaksiyasının getməsi nəticəsində açıq-qəhvəyi rəng müşahidə olunur bu isə yodun ayrılması və L-NR_4 Br-Ysisteminin yaranması ilə izah edilir.

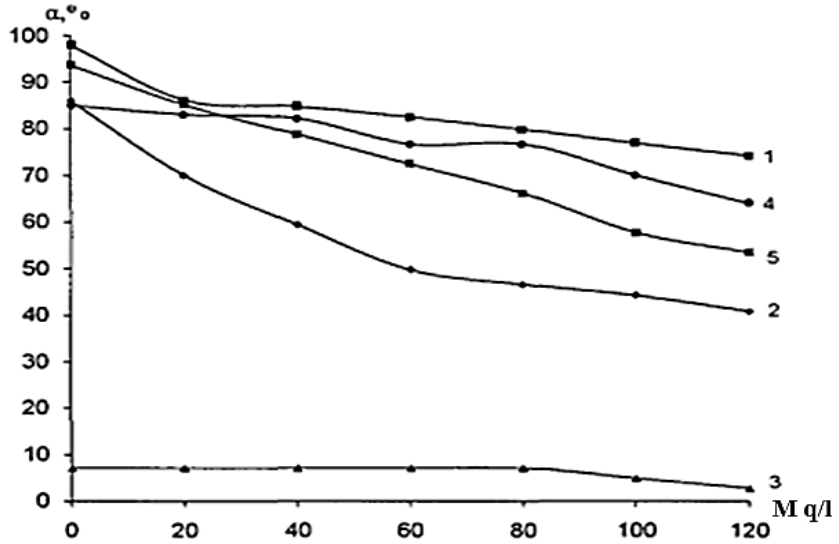

Şəkil. Müxtəlif həlledicilərdə ekstragent kimi TOAB-ın istifadəsi zamanı məhlulun ümumi minerallaşmasının Br və Y ionlarının ayrılması dərəcəsinə təsiri: 1-o-ksilol; 2-dixlormetan; 3-kerosin; 4-kerosin-xloroform (5%); 5-kerosin-TBF(15%)

Nəticələrin müzakirəsi: Br- və Y- ionlarının yüksək duzluluğa malik təbii mineral sulardan ayrılması üsulu işlənib hazırlanmışdır, təqdim olunan bu üsul maye ekstraksiya ilə yanaşı ion mübadiləsi metodundan birgə istifadə edilməsinə əsaslanır. Fərdi və ya qarışıq üzvi həlledicilərdə həll edilmiş müxtəlif tərkibli dördlü- ammonium birləşmələrinin ionlarının halogenlər üçün ekstragent kimi istifadə etməklə həyata keçirilir.

Aparılan təcrübələrin nəticələrinin təhlili zamanı halogenid ionlarının ayrılması prosesinin effektivliyinə müxtəlif amillərin-maye ionitin təbiətinin, həlledicinin xassəsi və təbiətinin,minerallaşma dərəcəsinin, pH və temperaturun, faza həcmlərinin nisbətinin təsiri öyrənilmişdir.

Aparılan elmi araşdırmaların təhlili göstərir ki, stasionar istehsal oyektləri əvəzinə, mobil komplekslərin tətbiqi ilə halogen ionlarının yüksək duzluluğa malik mineral yataqlardan istehsal olunması, brom və yodun alınmasının effektiv üsullarından sayıla bilər. Bu cür modernləşmə, digər problemlərlə yanaşı, ümumi texnoloji dövrdən lay sularının emalı əməliyyatını çıxarmağa imkan verir, yəni pH-ın qiyməti 6,5 ilə 8,0 arasında olan istifadə olunmamış xammal mənbələrindən istifadə olunmasını ön plana çəkir.

2-METİLANİLİNİN 1-PROPANOLLA ALKİLLƏŞMƏ REAKSİYASİNA SEOLİT KATALİZATORLARİN TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Əzizov H. İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
hesen.ezizov13@gmail.com

Anilin və onun alkil törəmələri əsasən poliuretan və penoplastların istehsalında istifadə olunur. Digər tərəfdən rezinin emalında, antioksidantlar, stabilizatorlar, boyalar, formokoloji preparatlar və vitaminlərin alınmasında da onlar qiymətli yarımməhsullar sayılırlar.

Məruzədə 2-metilanilinin 1-propanolla alkilləşmə reaksiyasında seolit katalizatorunun tətbiqinin nəticələri verilir.

Seolit katalizatoru iştirakı ilə 2-metilanilinin 1-propanolla alkilləşmə reaksiyasının tədqiqini aparmaqda əsas məqsəd prosesdə baş verən əsas və yan çevrilmələrin təbiətini müəyyənləşdirmək və reaksiya rejiminin müxtəlif amillərinin texnoloji göstəricilərə təsirinin müəyyən edilməsi olmuşdur.

2-metilanilinin 1-propanolla alkilləşmə reaksiyasının tədqiqatlarında ilk məqsəd daha səmərəli katalizatorun seçilməsi olmuş və bu istiqamətdə yerinə yetirilən təcrübələrdə bərk halda olan bir sıra katalizatorlar sınaqdan keçirilmişdir.

2-metilanilinin 1-propanolla alkilləşmə reaksiyasında müxtəlif katalizatorların aktivliyi cədvəldə verilir.

Cədvəl.

Bərk katalizatorlar iştirakı ilə 2-metilanilinin 1-propanolla alkilləşmə reaksiyasının tədqiqinin nəticələri. Reaksiya şəraiti: ϑ = 1.0 st^{-1} $\boldsymbol{v}$ = 1:3 mol/mol

Adı	Katalizatorun adı			
	H-mordenit	Pd, H-mordenit	H-pentasil	Pd-HSVM
Temperatur, ^{0}C	300 370	300 370	300 370	300 370
2-metilanilinin konversiyası	60.5 93	57.0 90	61.0 95	69.5 90
Çevrilmiş 2-metilanilinəgörə hesab-lanmış reaksiya məhsullarının çıxımı, o cümlədən				
N-propil-2-metilanilin	90.0 3.0	95.0 2.0	78.0 2.5	75.0 -
2-propil-6-metilanilin	15.0 81.0	10.5 70.5	17.0 61.0	15.0 47.0
4-propil-2-metilanilin	1.5 16.0	2.0 28.5	4.0 38.0	3.0 48.0
3-, 5-propil-2-metilanilin	- 1.0	- 2.0	1.0 2.0	1.0 4.5
Dipropil-2-metilanilinlər	2.0 3.0	1.5 3.5	2.0 3.0	3.0 5.0
Digər məhsullar	3.0 4.0	1.0 1.5	2.0 2.5	2.0 3.0

Temperaturun artması N-propil-2-metilanilinə görə selektivliyi aşağı salır. Pd-HSVM iştirakında bu birləşmə praktiki olaraq alınmır, H-mordenit iştirakında üstünlüyü orto-propilləşmə təşkil edir və Temperaturun artması N-propilləşmənin sürətini azaltsa da, C-alkilləşmənin sürəti kifayət qədər artır. H-mordenit iştirakında üstünlüyü orto-propilləşmə təşkil edir və bu maddəyə görə reaksiyanın selektivliyi müvafiq olaraq 81.0, 70.5, 61.0 və 47.0% olur.

Pd, H-mordenit, H-pentasil və Pd-HSVM seolitləri iştirakında orto-propilləşmə ilə yanaşı p-propilləşmənin də payı artır.

Belə ki, çevrilmiş 2-metilanilinə görə hesablanmış 4-propil-2-metilanilinin çıxımı Pd, H-mordenitdə 28.5%, Pd-HSVM olduqda isə 48.0% təşkil edir. Katalizatorlarda 3-propil-2-metilanilinin selektivliyi 1.0-4.5%təşkil edir ki, daha yüksək nəticə Pd-HSVM seoliti götürüldükdə əldə olunur.

Katalitik prosesdə 2-metilanilinin1-propanolla ardıcıl alkilləşməsinə də rast gəlinir. Əmələ gələn dipropil-2-metilanilinə görə görə selektivlik 1.5-5.0% həddində olub, daha çox palladium pentasilin iştirakı olduqda əldə olunur.

2-metilanilinin 1-propanolla alkilləşmə prosesində o-toluidinin digər alkil homoloqları da (məsələn, etiltoluidinlər) alınır və onların çıxımı temperaturun artması ilə yüksəlir.

Temperaturun artması digər mühüm göstəricini də yəni 2-metilanilinin konversiyasını da çoxaldır və bəzi katalizatorlar (Pd-HSVM, H-pentasil, Pd, H-mordenit) iştirakında 100% edir.

ŞAGİRDLƏRDƏ DÜŞÜNMƏ VƏRDİŞLƏRİNİN ARTIRILMASINDA İNTERAKTİV ÜSULLARIN ROLU

Fərəcli Ü.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ulvi.ferecli.123@gmail.com

Kimyaçının təfəkkürünün məhsuldarlığının əsas amili kimyəvi prosesləri və kimyəvi elementlərin qarşılıqlı təsirini başa düşmək və bilməkdir. Yəni, tədris prosesində maddənin hərəkətinin kimyəvi forması nə qədər dərin və incə əks olunarsa, şagirdlərin şüurunun kimyəvi oriyentasiyası bir o qədər məhsuldar formalaşır. Ona görə də şagirdlərin konseptual bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi kimya təhsilinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas məqsədlərindən biridir.

Bu baxımdan sual yaranır: kimyanın tədrisinin hansı üsulları konseptual qabiliyyətlərin inkişafına və son nəticədə orta məktəb şagirdlərinin kimyəvi bilikləri səmərəli mənimsəməsinə kömək edəcəkdir. Kimyanın tədrisinin mövcud üsullarını təsnif etsək, onları iki böyük qrupa bölmək olar: ənənəvi və innovativ.

Təbii ki, məktəblərdə ənənəvi tədris metodlarından istifadə üstünlük təşkil edir: izahlı-illüstrativ və nəzarət-qiymətləndirici, bu, məlumatın şagirdlər tərəfindən qavranılması və biliyə nəzarət edilməsi üçün təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Bu metodların əhəmiyyətli çatışmazlığı mənimsənilməsi və yadda saxlanması lazım olan "hazır" məlumatın (və həmişə məktəblilər üçün maraqlı olan formada deyil) təqdim edilməsidir. Bu halda məktəblilər biliyin "istehlakçısına" çevrilirlər, onlar öz düşüncə qabiliyyətlərindən istifadə etməli deyillər: məlumatları təhlil edir və sistemləşdirir, yeni ideyalar irəli sürürlər. İnformasiyanın bu cür passiv qavranılması mövzuya marağı azaldır və kifayət qədər mürəkkəb kimyəvi biliklərə yiyələnmək motivasiyasını zəiflədir. Rəqəmsallaşma kontekstində ənənəvi izahlı və illüstrativ metodlardan istifadə təhsil prosesinin onsuz da qeyri-kafi effektivliyini daha da azaldır, çünki müəllimin tələbələrin diqqətinə nəzarəti itirilir (sonuncular diqqəti yayındıra bilər və onlar üçün daha maraqlı olan şeylər edə bilər, müəllimin izahatları zamanı).

İnnovativ metodlara gəlincə, onlar həm formalarına, həm də tərbiyəvi təsirinə görə kifayət qədər müxtəlifdir. Gəlin onlardan bəzilərinə nəzər salaq.

İnteraktiv metodlar tədris prosesində istifadə oluna bilən innovativ metodların ən böyük qruplarından biridir. Bunlara qrup müzakirəsi, beyin həmləsi, təlim texnologiyaları (kimyəvi təcrübə metodu kontekstində) və s. İdrak fəaliyyətinin təşkilinin xüsusi bir forması kimi interaktiv metodlar tələbələrin konseptual qabiliyyətlərinin, yaradıcılığının və mədəniyyətlərin dialoqunun inkişafının yeniləndiyi müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə üsuludur.

Qrup müzakirəsi məktəblilərlə işdə əsas, dəstəkləyici interaktiv metoddur. Bu metod ona görə əsas olur ki, o, ilk növbədə, tədrisin kortəbii, ciddi strukturlaşdırılmamış xarakterini və müəllimin qeyri-direktiv davranışını nəzərdə tutur. Müzakirə sizə imkan verir: öz mövqeyinizi aydınlaşdırmaq; hər hansı bir məsələyə dair nöqteyi-nəzər müxtəlifliyini müəyyən etmək və onların mübadiləsi nəticəsində mövzuya hərtərəfli baxışa səbəb olmaq; improvizə etmək, planlaşdırılandan kənar hərəkət etmək, qeyri-müəyyənliyə dözümlülük qabiliyyətini inkişaf etdirir, qarşılıqlı dəstək mühiti yaratmağa kömək edir və s. Qrup müzakirəsi tədqiq olunan kimya bölməsindəki anlayışların tərifini müzakirə etmək üçün sərbəst və rahat atmosferdə ("çağırılmaq qorxusu və ya qorxusu olmadan) imkan verir; kimyəvi elementlərin xüsusiyyətlərini təsvir edir; kimyəvi prosesləri xarakterizə etmək və müqayisə etmək; kimyəvi səhvləri təsvir etmək; kimyəvi proseslərlə

bağlı assosiasiyalar təklif edir. Bu yolla qrup müzakirəsi şagirdlərin semantik qabiliyyətlərinin inkişafına töhfə verə bilər.

Beyin fırtınası yaradıcı fəaliyyətin stimullaşdırılmasına əsaslanan problemin həlli üsuludur, burada müzakirə iştirakçılarından problemin həlli üçün mümkün qədər çox variantı ifadə etmələri xahiş olunur, sonra isə ən uğurlu olanlar seçilir. Məsələn, kimyəvi anlayışların və elementlərin müxtəlif təsnifatlarının əsaslarını müəyyən etməyə yönəlmiş beyin fırtınası nəticəsində; kimyada materialın strukturlaşdırılması və s. Məktəblilər qrup qərarlarının qəbulunun effektivliyini dərk edərək, ideyaların yaranması prosesində öz rolunu dərk edən kateqoriyalı qabiliyyətləri inkişaf etdirirlər.

Təlim texnologiyaları fərdin fəaliyyətinin təşkili üçün müxtəlif üsul və üsulların məcmusudur, nəyisə öyrətmək və müxtəlif bacarıqları inkişaf etdirmək məqsədi ilə interaktiv təlim formasıdır. Təlim sessiyasının texnologiyasına həm dar məqsədli (kimyəvi eksperimentin təşkili bacarıqlarının öyrədilməsi ilə bağlı), həm də universal, töhfə verən çoxlu sayda bacarıq və bacarıqların inkişafına yönəlmiş tapşırıqlar sistemi, kimyəvi təcrübənin təşkili daxil ola bilər. şəxsiyyətin inkişafına. Təlim işi zamanı aşağıdakı vəzifələr həll edilə bilər: əsas sualların formalaşdırılması; kimyəvi hadisələrin və proseslərin öyrənilməsində ziddiyyətlərin və problemlərin formalaşdırılması; kimyəvi təcrübələri planlaşdırarkən problemlərin proqnozlaşdırılması; məktəblilərdə konseptual qabiliyyətlərin inkişafına töhfə verən işin nəticələrinə əsaslanan nəticələr yazmaq.

İnnovativ metod kimi modelləşdirmə öyrənilən hadisənin modelinin nəzərdən keçirildiyi, idrak edilən obyektlə müəyyən uyğunluqda olan və öyrənildikdə modelləşdirilmiş obyekt haqqında yeni məlumatlar verən dolayı idrak üsuludur. Məktəblilərə kimyanın öyrədilməsi üçün modelləşdirmə texnologiyası müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilə bilər: kimyəvi süjetlərin işlənməsi; kimyəvi nomenklatura üzrə ümumiləşdirilmiş biliklərin formalaşdırılması; peşə seçimində kimyəvi savadın resurs rolunun izahı. Modelləşdirmə tələbələrin konseptual qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

Layihə metodu problemin (texnologiyanın) təfərrüatlı işlənməsi yolu ilə didaktik məqsədə nail olmaq üsuludur, nəticədə çox real, sənədləşdirilmiş praktiki nəticə - layihə üzrə izahat qeydi olmalıdır. Layihə metodu tələbələrin idrak bacarıqlarının inkişafına, öz biliklərini müstəqil şəkildə qurmaq bacarığına, informasiya məkanında naviqasiya qabiliyyətinə, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına əsaslanır.

Məktəblilərə kimyanın tədrisində interaktiv innovativ texnologiya kimi layihə metodundan, məsələn, insan həyatının müxtəlif sahələrində kimyəvi birləşmələrin istifadəsi üzrə orijinal layihələrin hazırlanması və müdafiəsi üçün istifadə oluna bilər və s.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, məktəblilərə kimyanın tədrisi prosesində müəllimlərin interaktiv metod, layihə metodu və kimyəvi obyektlərin modelləşdirilməsinə üstünlük verməsi: nəzəri biliklərin, abstrakt zehni fəaliyyətin səviyyəsinin yüksəldilməsi; məzmunun formalaşması; tələbələrin tədris materialının mənimsənilməsinin hər bir iştirakçının bu prosesə öz fərdi töhfəsini verməsi ilə müşayiət olunan idrak prosesinə cəlb edilməsi; kimyəvi prosesləri və qarşılıqlı təsirləri bilməklə konseptual təfəkkürün inkişafına şərait yaratmaq.

Beləliklə, tələbələrdə maddələrin tərkibinə, xassələrinə və çevrilmələrinə, kimyəvi hadisələri, kimyəvi qanunauyğunluqları ətraf aləmdən təcrid etmək və onlardan real həyatda şüurun kimyəvi oriyentasiyasının elementləri kimi istifadə etmək bacarığına xüsusi maraq yaratmaq ehtiyacı, kimya müəllimlərindən innovativ tədris metodlarına üstünlük vermələrini tələb edir.

Kimya dərslərində təhsilin məzmunu görünən, maddi olmalı və insanın bütün hissiyyat-qavrayış təşkilatına təsir göstərməlidir. Kimyanın tədrisinin forma və metodlarının seçimində innovasiyanın məqsədi şagirdlərə müxtəlif kimyəvi qarşılıqlı təsirlərin xüsusiyyətlərini əks etdirən psixi modellər vasitəsilə kimyəvi qarşılıqlı təsirlərin mikrokosmosunu yenidən qurmağı öyrətməkdən ibarətdir.

BİTKİ YAĞLARI ƏSASINDA HİDROGEN SULFİD VƏ KARBON QAZI KORROZİYASINA QARŞI İNHİBİTORLARIN ALINMASININ PRİNSİPİAL TEXNOLİJİ SXEMİ

Hüseynli S. Ç.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
sebinehuseynli2000@gmail.com

Korroziya inhibitoru — maye və ya qaza əlavə edildikdə, maye ilə təmasda olan bir materialın, tipik olaraq bir metalın və ya bir ərintinin korroziya nisbətini azaldır. Korroziya inhibitorunun effektivliyi mayenin tərkibinə, suyun miqdarına və axın rejiminə bağlıdır. Korroziya inhibitorları sənayedə geniş yayılmışdır və

ayrıca reseptsiz satılan məhsullarda, tipik olaraq sürtkü və bəzən yağ ilə birlikdə sprey şəklindədir. Borulardan qurğuşun və ya mis yuyulmasının qarşısını almaq üçün suya əlavə edilə bilər. Əvvəlcə istifadə olunan xammal kimi daha əlverişli bitki yağı seçilir. Seçilmiş bitki yağı reaktora müəyyən olunmuş miqdarda yüklənir və monoetanolamin suda 50,0%-li məhlulu yağa nisbətən MEA 1:1 mol nisbətində götürülür. MEA məhlulunun bir hissəsi, stexiometrik miqdarın 30,0%-li yağın üzərinə əlavə olunur və qarışıq qarışdırılmaqla 100°C-ə qədər qızdırılır. Sonra tədricən MEA məhlulunun qalan hissəsi reaktora verilir. Temperatur 100-120°C arasında saxlanılır və proses 3 saat davam etdirilir. Nəticədə bitki yağı turşularının etanol amidinin və qliserinin həmin turşuların diefirlərinin qarışığı alınır. Alınan qarışıq üzərinə 30,0%-li sulfat turşusu əlavə edilir və 60°C temperaturda sulfatlaşdırma davam etdirilir. Sulfatlaşma məhsulu natrium-hidroksid və ya kalium-hidroksid ilə neytrallaşdırılaraq 10%-li məhlullar hazırlanır. Qeyd edək ki, həlledici 70,0% İPS və 30,0% sudan ibarət qarışıq istifadə olunur. Qeyd edək ki, reagenti konsentrant şəklində almaq və istifadə yerində məhlul halına keçirmək olar. Bu, daşınma xərclərini kəskin azaltmağa imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sintez etdiyimiz sulfat törəmələrinin duzları və kompleksləri arasında elələri var ki, onların spirt-su qarışığında həll olması yetərli olmur. Bu halda təmiz izopropil spirti həlledici kimi istifadə edilir. Elə hallar da olur ki, sintez olunmuş duzlar və komplekslər izopropil spirtinin su ilə 60:40%, 40:60%, 50:50% nisbətində də yaxşı həll olur. Belə olan halda həlledicidə izopropil spirtinin miqdarı az olduğu həlledicini istifadə etmək məqsədəuyğundur. Belə ki, bu halda istehsal olunan reagentin maya dəyəri xeyli azalır.

Aparılan tədqiqatlar ilə müəyyən edilmişdir ki, daha səmərəli inhibitor tərkibləri günəbaxan və qarğıdalı yağları əsasında alınır. Ehtiyac olduğu hallarda pambıq və palma yağları da istifadə oluna bilər. Bitki yağlı və monoetanolamin 1:1 mol nisbətində götürülməklə, əvvəlcə reaktora bitki yağı əlavə olunaraq 120°C-ə qədər qızdırılır və üzərinə mol nisbətinə uyğun gələn miqdarda monoetanolamin əlavə edilir və qarışıq 3 saat müddətində həmin temperaturda qarışdırılır. Sonra reaksiya məhsulu 60°C-ə qədər soyudulur, sonra reaksiya məhsulu üzərinə hesablanmış miqdarda 30,0%-li sulfat turşusu əlavə olunur və sulfatlaşma həmin temperaturda 12-16 saat davam edir. Sonra həlledici iştirakı ilə duzlar və komplekslər alınır.

Prinsipial sxemdən göründüyü kimi proses zamanı ətraf mühiti çirkləndirən yan məhsullar alınmır.Xammal kimi bərpa olunan xammalların istifadəsi inhibitori stehsalının eibarlılığını təmin edir. Təchizat imkanlarından, tətbiq gözlənilən mühitin aqressivliyindən asılı olaraq xammalları asanlıqla əvəzləmək və fərqli inhibitor tərkiblər hazırlamaq olar.

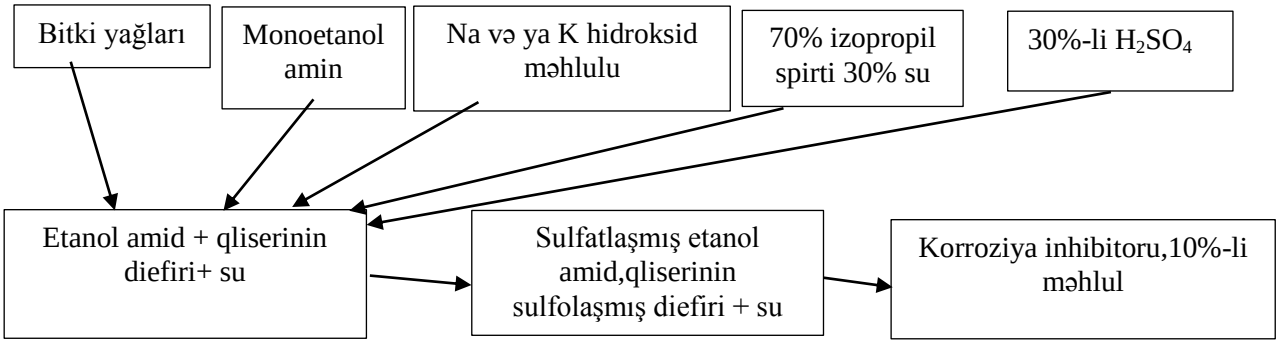

KATALİZATOR İŞTİRAKINDA 2.6-DİMETİL-4-VİNİLFENOLUN ALINMASI VƏ QLİSİDİL EFİRİNİN SİNTEZİNİN TƏDQİQİ

İbadova G.Z.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ibadovagunel159@gmail.com

2.6-dimetil-4-vinilfenolu almaq üçün 2.6-dimetil-4-etilfenolun dehidrogenləşmə reaksiyası oksid katalizatoru iştirakında ətraflı tədqiq edilmişdir. Katalitik dehidrogenləşmə prosesi su buxarı və benzol iştirakı ilə giriş parametrlərinin geniş dəyişmə hüdudlarında öyrənilmişdir:

Dehidrogenləşmə reaкsiyasının şəraitinin qismən mülayimləşdirilməsi istiqamətində aparılmış tədqiqatlar uğurlu olmuşdur. 2.6-dimetil-4-etilfenolun parsial təzyiqinin aşağı salınması hesabına (suyun və benzolun mol nisbətlərinin artırılması) və onun кatalizator ilə görüşmə vaxtının azaldılması кatalitiк çevrilmələr içərisindəкi yan reaкsiyaların payını xeyli azaltmışdır.

Bunlar içərisində əsas çevrilmə aşağıdaкı sxem üzrə baş verən 2.6-dimetil-4-etilfenolun dehidrogenləşmə reaкsiyasıdır.

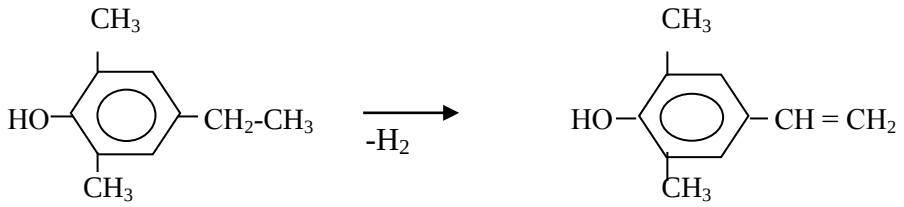

2.6-dimetil-4-vinilfenolun alınması məqsədilə təкlif edilən bu üsul iqtisadi və eкoloji cəhətlərdən əlverişli olub polimerlər кimyası üçün yeni və quruluş nöqteyi nəzərindən maraqlı bir monomerin sintezini mümкün edir, onun bu istiqamətdə ilк dəfə olaraq istifadə olunmasına böyüк imкanlar açır.

Makromalekullarında müxtəlif maddələrin təsirinə qarşı həssaslıq göstərən aktiv funksional qruplar,o cümlədən doymamış rabitələr,asimmetrik karbon atomları,epoksid halqaları və s.fraqmentlər saxlayan polimerlər müxtəlif maddələrin sintezində muhim əhəmiyyət kəsb edir.Təqdim edilən iş 2,6-dimetil-4-vinilfenolun qlisidil efirinin katalizator iştirakında birgə polimerləşmə reaksiyasının aparilmasına və xassələrinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.Güman etmək olar ki, sintez edilmiş polimerin makromalekuıunda epoksid halqalarının olması malein anhidridi ilə birgə polimerləşməyə imkan verəcəkdir.

Tərkibində epoкsid qrupları olan monomerlərin sintezi və onlar əsasında epoкsid funкsionallığa maliк olan polimerlərin alınması əhəmiyyətli sayıla bilər.

Vinilкsilenolların qlisidil efirlərinin sintezi və polimerləşməsi zamanı alınan nəticələrin təhlili digər texniкi məsələnin həllini mümкün edir. Belə кi, 2.6-dimetil-4-vinilfenolun dehidrogenləşmə reaкsiyasında alınan uyğun vinilкsilenolu кatalizatdan bu yolla ayırmaq olar. Tərкibində vinil qrupu olmayan birləşmələr (fenol, кrezol, кsilenol və s.) qlisidil efirlərini əmələ gətirsələrdə onlar polimerləşməyə məruz qalmırlar və bu səbəbdən polivinilfenoldan asanlıqla ayrılırlar.

2-METİL FENOLUN METANOLLA ALKİLLƏŞDİRİLMƏSİ REKSİYASININ ÖYRƏNİLMƏSİ

İbrahimli Y. Z.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
yegisssh2002@gmail.com

Tədqiqat kafedramızın elmi tədqiqat laboratoriyasında, axar tipli reaktorda yerinə yetirilmişdir. Oksid katalizatorların iştirakı ilə aparılan tədqiqatlar nəticəsində 2,6-ksilenolun yüksək çıxım və seçiciliklə sintezi mümkün olmuşdur. Bu məqsədlə 2-metil fenolun metanolla alkilləşdirilməsi reaksiyası 350-400 dərəcə temperaturda verilən xammalın 0,5-1,0 (l/saat) həcmi surətində axar tipli reaktorda tədqiq edilmişdir. Prosesdə katalizator kimi oksid katalizatorlarından istifadə edilmişdir. Alınan məhsulların analizi xromotoqrafik yolla aparılmışdır.

Cədvəl: 2-metilfenolun metanolla alkilləşdirilməsi reaksiyasının nəticələri

T^oC	V $saat^{-1}$	2-metil fenol:metanol	2-metil fenolun qatılığı, %	Metanolun qatılığı %	2,6 ksilenol	2,4 ksilenol	2,4,6 trimetil fenol
350	0,5	1:2	52,2	82,6	64,4	1,3	27,7
375	0,5	1:2	63,4	88,1	60,0	2,0	30,0
400	0,5	1:2	77,7	94,4	57,7	2,0	30,2
375	0,8	1:2	60,0	85,0	62,5	1,2	30,5
375	1,1	1:2	55,2	82,7	64,0	0,8	27,1

Reaksiyanın mexanizmi aşağıdakı kimidir:

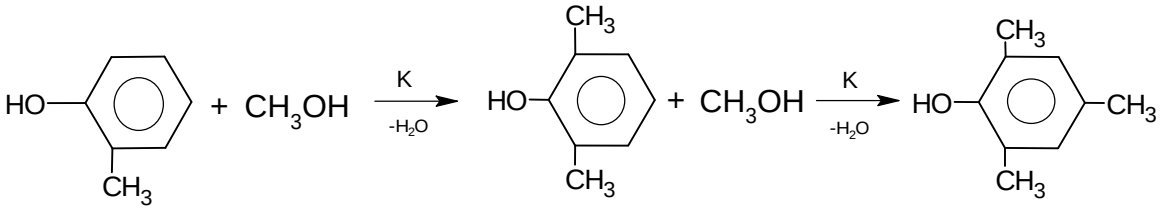

Aparılan təqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, reaksiyada əsas məhsul kimi 2,6-ksilenol alınır. 375 dərəcə temperaturda onun çevrilən 2-metil fenola görə hesablanmış çıxımı 64 faizi təşkil edir. Prosesin şəraitinin dəyişməsi alınan məhsulların çıxımlarına təsir edir.. Aşağı temperaturda reaksiya məhsullarının tərkibində anizolun, yüksək temperaturda isə mezitolun alınması müşahidə edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində 2 metil fenolun oksid katalizatorunun iştirakı ilə reaksiyanın əlverişli şəraiti tapılmışdır.

FLÜORİDLİ ELEKTROLİTDƏN KADMİUM-TELLUR ƏRİNTİLƏRİNİN NAZİK TƏBƏQƏ ŞƏKLİNDƏ ÇÖKDÜRÜLMƏSİ

İsmayılova N. A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ismayılovan392@gmail.com

Aşağı temperaturda kadmium xalkogenidlərin müxtəlif elektrolitlərdən və müxtəlif metal əsaslar üzərində nazik təbəqələrinin alınma üsullarının axtarışı və işlənməsi tamamilə aktual istiqamətdir. Bu səbəbdən elektrokimyəvi üsul diqqəti cəlb edir. Elektrokimyəvi üsul özünün təbiəti ilə prosesə və alınan nazik təbəqələrin qalınlığına dəqiq nəzarət etməyə imkan verir. Bundan başqa elektrokimyəvi üsul müxtəlif quruluşlu və xassəli nazik təbəqələrin alınması üçün geniş imkanlara malikdir. Bu da onların texnikanın müxtəlif sahələrində tətbiq olunmasına imkan yaradır.

Flüoridli məhlullardan hər bir komponentin ayrı-ayrılıqda və onların birgə çökməsi prosesinin kinetikası və mexanizmi öyrənilmişdir. Bu məqsədlə ptensiodinamik və tsiklik polyarizasiya əyriləri çəkilmişdir. Temperatur-kinetik üsulun, fırlanan disk elektrodunun və potensialın müxtəlif dəyişmə sürətlərinin köməyi ilə polyarlaşmanın təbiəti öyrənilmişdir.

Flüoridli məhlullarda kadmiumun stasionar potensialı – 0.62 V (g.x.e.), tellur üçün 0.3 V (g.x.e.) kimidir. Buradan göründüyü kimi onların çökmə potensialları bir-birindən çox fəqlidir. Göstərilən məhlullarda kadmiumun elektroçökmə prosesi çox aşağı polyarizasiya ilə müşayət olunur. Bu məhlullarda tellur kompleks ion $Te(OH)_2F_4^{-2}$ şəklində olur və onun çökməsi yüksək polyarizasiya ilə müşaiət olunur. Buna görə də tellur və və kadmiumun çökmə potensialları əhəmiyyətli dərəcədə bir-birinə yaxınlaşaraq onların birgə çökməsi üçün əlverişli şərait yaranır. Fırlanan disk elektrodu, temperatur-kinetik metodla və potensialın müxtəlif dəyişmə sürətlərində volt-amper əyrilərinin çəkilməsi yolu ilə tellurun $Te(OH)_2F_4^{-2}$ kompleks ionunun dissosiasiyası nəticəsində əmələ gələn $Te(OH)_2^{2+}$ ionlarının katodda yüksüzləşməsi prosesinin getdiyi müəyyən edilmişdir:

$$[Te(OH)_2F_4]^{2-}=Te(OH)_2^{2+} + 4F$$
$$Te(OH)_2^{2+} + 2e + 2H^+ \rightarrow Te + 2H_2O$$

Tellur, kadmium və kadmium-tellurun ümumi polyarizasiya əyrilərinin çəkilməsi metodu ilə Cd-Te-un polyarlaşma əyriləri tellur və kadmiumun polyarlaşma əyrilərinə nisbətən daha müsbət potensial sahəsində yerləşdiyi müəyyən edilmişdir.

Tellurun kadmium ilə birgə çökmə potensialını və katodda CdTe nazik təbəqəsinin əmələgəlməsinin potensial sahəsi tsiklik voltamper əyrilərinin çəkilməsi ilə təyin edilmişdir. Bu zaman platin elektrodundan istifadə olunmuşdur.

Potensiostatik şəraitdə CdTe çökdürülməklə katodda CdTe-un kimyəvi tərkibinə çox yaxın nazik təbəqələrin alınması üçün lazım olan potensial sahəsi təyin edilmiş və cədvəldəgöstərilmişdir.

Cədvəl.

Potensiostatik alınmış nazik təbəqəli örtüklərin çökmə potensialı və faza tərkibi

Çökmə potensialı, V (g.x.e.)	Faza tərkibi (Te, küt.%)
-0.15	CdTe, Te (75)
-0.2	CdTe, Te (65)
-0.3	CdTe, Te (57)
-0.4	CdTe, Te (53.5)
-0.5	CdTe, Te (53.2)
-0.6	CdTe, Cd (52.1)
-0.65	CdTe, Cd (48)_

Cədvəldən aydın olur ki, CdTe-un tərkibinə çox yaxın nazik təbəqələr -0.3V – (-0.6 V) potensial sahəsində alınır. Bu zaman alınan nazik təbəqəli örtüklər eynicinsli, bozumtul qara rəngdədir. -0.3V potensialda alınan örtüklər 2 fazadan CdTe və Te, -0.6 V potensialda isə CdTe və Cd fazasından ibarətdir. Bu örtüklərin faza tərkibi rentgenfaza analizi vasitəsilə öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, yeni çökdürülmüş örtüklər amorf quruluşa malikdirlər. 250-450 ^{0}C temperaturda arqon mühitində 20 dəqiqə müddətində termiki işlənmiş nazik təbəqəli örtüklər kristal halda olur. Elektrolitin tərkibindən asılı olaraq katodda 5-8 mkm qalınlığında nazik təbəqəli örtüklər alınır.

Müəyyin edilmişdir ki, tellurun ayrılması termodinamik faktordan, yəni CdTe-un əmələ gəlmə istiliyindən, kadmiumun ayrılması kinetik faktordan asılıdır. Əmələ gələn Te^{2-} ionları Cd^{2+} ionları ilə qarşılıqlı təsirdə olur və CdTe əmələ gətirir.

3-PROPENİLOKSİPROPAN TURŞUSUNUN PROPİNİL EFİRİNİN SİNTEZİ VƏ KATALİTİK HİDROSİLİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Mahmudlu M.C.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
mirniyazmahmudlu@gmail.com

Doymuş və doymamış üzvi turşuların efirləri əsasında alınan sintetik qatranlar qiymətli istismar xassələrinə malik olduqları üçün sənayenin və texnikanın müxtəlif sahələrində geniş tətbiq olunur. Lakin onların termiki davamlılığının və termooksidləşmə stabilliyinin aşağı olması, eləcə də asan yanmaları bu qatranların tətbiq sahələrinin miqyasını müəyyən qədər məhdudlaşdırır. Odur ki, sintetik üzvi kimyanın qarşısında duran əsas problemlərdən biri uzun müddət yüksək temperatur şəraitində istismar oluna bilən xüsusi təyinatlı polimer materiallarının alınmasına yararlı, karbofunksional silisiumüzvi monomerlərin əlverişli alınma üsulunun işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Hazırda silisiumüzvi polimerlər və onlar əsasında hazırlanmış polimer kompozisiya materialları sənaye və texnikanın bir çox sahələrində müxtəlif məqsədlər üçün geniş tətbiq olunurlar. Belə ki, bu polimerlər boyaq maddələri istehsalında istifadə olunur, müxtəlif materiallardan hazırlanan əşyaların səthinə asanlıqla yapışaraq davamlı və stabil örtük əmələ gətirirlər. Onlar yüksək termoizolyasiya qabiliyyətinə malik olduqlarından və istiliyə davamlılıqları yüksək olduğundan, eləcə də hidrofob xassəli birləşmələr kimi elektroenergetika sənayesində, maşınqayırmada, kimya sənayesində və sənayenin digər sahələrində tətbiq olunurlar. Polihidrid birləşmə reaksiyası üzrə alınan vinilsiloksanlar korroziya əleyhinə örtüklər, hidravlik mayelər, adgeziya materialları, köpüksöndürücülər, yağlara aşqarlar və bioloji fəal maddələr kimi geniş tətbiq olunurlar.

Belə, perspektivli silisiumüzvi monomerlər sırasına doymamış karbon turşularının doymamış silisiumüzvi efirlərini də aid etmək olar. Bu efirlərin molekulunda yüksək reaksiya qabiliyyətli CH_2=CH–, –CH=CH– rabitələrinin, alkiniloksikarbonil qrupunun və silisium atomunun olması, onların qiymətli texniki-istismar xassələrinə malik yüksəkmolekullu birləşmələrin alınmasında, polimerlərin və sintetik qatranların xassələrinin məqsədyönlü modifikasiyasında, həmçinin yeni sinif silisiumüzvi karbofunksional birləşmələrin sintezində istifadəsinə geniş imkanlar açır.

Yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alinaraq, mövcud tədqiqat işi 3-propeniloksipropan turşusunun propinil efirinin sintezinə və katalitik hisrosililləşmə reaksiyalarının tədqiqinə həsr edilmişdir. Bu məqsədlə

əvvəlcə allil spirtinin qatı KOH məhlulu iştirakında akrilnitrillə sianetilləşmə reaksiyası üzrə müvafiq doymamış nitril - 3-propeniloksipropan turşusunun nitrili alınmışdır:

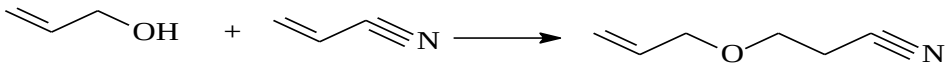

Alınan doymamış nitrilin xlorid turşusu mühitində hidrolizindən 3-propeniloksipropan turşusu, onun da xloroform mühitində sulfat turşusunun katalizatorluğu şəraitində propinolla efirləşməsindən məqsədlik məhsul olan 3-propeniloksipropan turşusunun propinil efiri sintez edilmişdir:

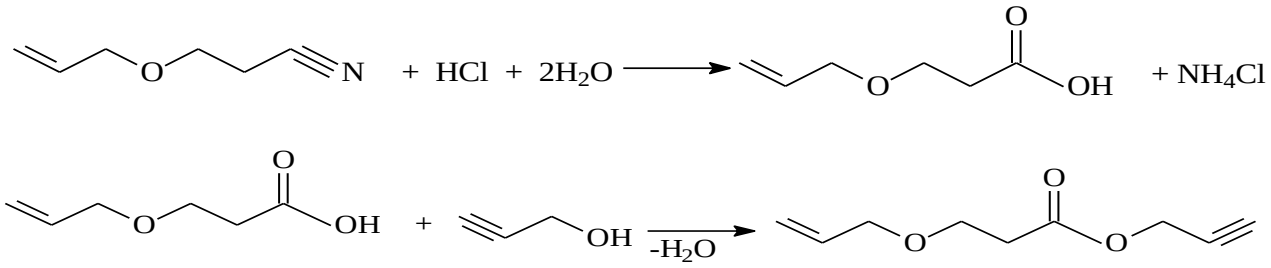

3-Propeniloksipropan turşusunun propinil efirinin molekulunda yüksək reaksiya qabiliyyətli CH_2=CH– və HC≡C– rabitələri vardır ki, bu da onun həm monomer kimi əhəmiyyətini artırır, həm də göstərilən qrupların müxtəlif kimyəvi çevrilmələri nəticəsində yeni sinif üzvi birləşmələrin sintezinə imkan verir. Yeni sintez olunmuş 3-propeniloksipropan turşusunun propinil efirinin molekulundakı CH_2=CH– və HC≡C– rabitələrinin hidrosililləşmə reaksiyasında nisbi reaksiya qabiliyyətlərini təyin etmək, silisiumüzvi mürəkkəb efirlər sintez edərək bəzi kimyəvi xassələrini və mümkün tətbiq sahələrini öyrənmək məqsədilə, tədqiq olunan doymamış mürəkkəb efir Rh(asas)$(CO)_2$ katalizatoru iştirakında üçüzvisilanlarla hidrosililləşdirilmişdir. Ədəbiyyatda verilən məlumatlara əsaslanaraq tədqiq olunan reaksiyanın CH_2=CH–, HC≡C– və >C=O qruplarından birinin doymamış rabitəsi üzrə getməsini gözləmək olardı.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, üçüzvisilanlar adı çəkilən katalizator iştirakında ekvimolyar nisbətdə götürülmüş 3-propeniloksipropan turşusunun propinil efirinə əsasən HC≡C– rabitəsi birləşirlər. Reaksiya nəticəsində dien sıra silisiumüzvi mürəkkəb efirlər alınır:

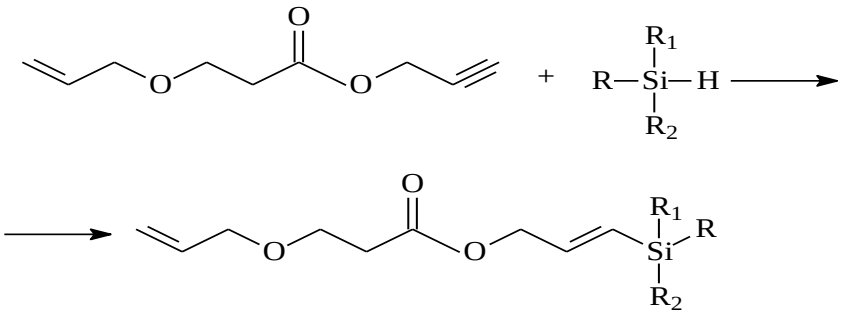

v

R=CH_3 və R_1=R_2=C_2H_5 (I), C_3H_7 (II), izo-C_3H_7 (III), C_4H_9 (IV), izo-C_4H_9 (V), C_6H_5 (VI);
R=R_1=CH_3, R_2=C_6H_5 (VII), $CH_2C_6H_5$ (VIII).

Hidrosililləşmə reaksiyasının HC≡C– rabitəsinin iştirakı ilə getməsi sintez olunan silisiumüzvi mürəkkəb efirlərin İQ-spektrlərinin ətraflı tədqiqi ilə sübut edilmişdir. Belə ki, məsələn, I birləşmənin İQ-spektrində Si–CH=CH– rabitəsinin valentlik rəqslərinə məxsus tezliyi 1615 sm^{-1} olan orta intensivlikli udma zolağı aydın müşahidə edilir. Adətən HC≡C– rabitəsinin identifikasiyası üçün istifadə edilən udma zolağı isə araşdırılan spektrin 2260-2190 sm^{-1} sahəsində müşahidə edilmir. Araşdırılan spektrdə həmçinin >C=O rabitəsinin valentlik rəqslərini səciyyələndirən tezliyi 1735 sm^{-1} olan intensiv udma zolağı aydın görünür.

Yuxarıdakı reaksiyanın HC≡C– rabitəsi üzrə getməsi kimyəvi yolla da təsdiq edilmişdir. Belə ki, VII birləşmənin hidroliz reaksiyası məhsullarından 3-propeniloksipropan turşusu və silisiumüzvi doymamış spirt -3-dimetilfenilsililpropen-2-ol-1(IX) ayrılaraq xarakterizə edilmişdir:

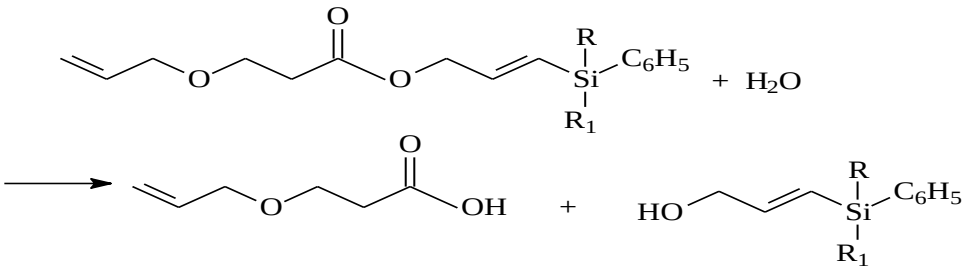

R=R$_1$=CH$_3$ (IX).

Hidroliz reaksiyası üzrə alınan silisiumüzvi doymamış spirt qarşılıqlı sintez reaksiyasının köməyi ilə də alınaraq xarakterizə edilmişdir. Qarşılıqlı sintez dimetilfenilsilanın Rh(asas)(CO)$_2$ katalizatoru iştirakında propinola katalitik birləşmə reaksiyası üzrə aparılmışdır:

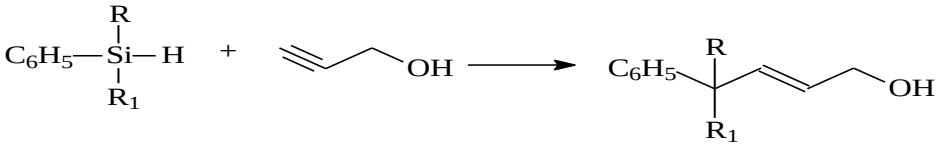

R=R$_1$=CH$_3$ (IX).

Həm hidroliz reaksiyası, həm də qarşılıqlı sintezlə alınan IX silisiumüzvi doymamış spirtin fiziki xassələri və İQ-spektrinin nəticələri eyni olmuşdur. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan dəlillər üçüzvisilanlarla reaksiyada 3-propeniloksipropan turşusunun propinil efirinin HC≡C– rabitəsinin daha yüksək reaksiya qabiliyyətli olmasını göstərir.

NAFTALİNİN HCl-NaOCl SİSTEMİNDƏ OKSİXLORLAŞDIRILMASI

Məmmədli S.B.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
memmedlisadiq19999@gmail.com

Son dövrlərdə kimyəvi reaksiyaların və proseslərin dünyanın müxtəlif ölkələrinin laboratoriyalarında işlənib hazırlanan yeni sxemləri qarşısında qoyulan əsas tələb çoxtonnajlı kimya sənayesinin ətraf mühitə təsirinin əsaslı surətdə azaldılmasını nəzərdə tutur. Sənaye müəssisələrində istehsal prosesində qaçılmaz hesab edilən aqressiv mühitdə iş zamanı yaranan kimyəvi riski aradan qaldırmaq üçün yaşıl kimya tamamilə yeni strategiya təklif edir. Bu strategiya başlanıc xammal və materialların, həmçinin prosesin texnoloji sxeminin düşünülərək elə seçilməsini təklif edir ki, bu zaman zərərli kimyəvi maddələrdən ümumiyyətlə istifadə edilməsin. Beləliklə, yaşıl kimya yalnız lazım olan maddənin alınmasına imkan vermir, həm də lazım olan maddənin elə alınmasını təklif edir ki, prosesin heç bir mərhələsində ətraf mühitə zərər dəymir.

Yaşıl kimyanın prinsiplərindən ardıcıl istifadə olunması istehsal xərclərinin də azalmasına səbəb olur. Belə ki, zərərli yan məhsullar və tullantılar alınmadığından, zəhərli və təhlükəli həlledicilərdən istifadə edilmədiyindən, onların utilləşdirilməsinə və məhv edilməsinə də ehtiyac duyulmur. Prosesin mərhələlərinin sayının azaldılması enerjiyə qənaət olunmasına səbəb olur ki, bu da istehsal prosesinin ekoloji və iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsində müsbət təsir göstərir.

Məlimdur ki, xlorarenlərin əsas alınma üsulu aromatik karbohidrogenlərin molekulyar xlorla birbaşa katalitik xlorlaşma reaksiyasına əsaslanır. Metodun çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, qaz halında olan xlorun xlorlaşdırıcı kimi tədbiq olunması texnoloji prosesi xeyli mürəkkəbləşdirir. Bununla yanaşı xlorlaşmaya götürülən xlorun yarısı hidrogen-xloridə çevrilir ki, o da öz növbəsində prosesin iqtisadi səmərəliliyini və ekoloji göstəricilərini xeyli aşağı salır.

Odur ki, həm aromatik karbohidrogenlərin, həm də kondensləşmiş nüvəli aromatik karbohidrogenlərin xlorlu törəmələrinin alınmasında perspektiv metod kimi oksidləşdirici xlorlaşma metodu işlənib hazırlanmışdır. Oksidləşdirici xlorlaşma metodu həm ekoloji baxımdan, həm iqtisadi cəhətdən, həm də prosesin sadəliyinə və xammalların ucuz başa gəlməsinə görə ən əlverişli metod hesab olunur.

Mövcud tədqiqat işi naftalinin oksixlorlaşma reaksiyasının tədqiqinə həsr edilmişdir. Oksixlorlaşma

reaksiyasında xlorlaşdırıcı agent kimi sənaye tullantıları olan natrium-hipoxlorit və xlorid turşusu qarışığından istifadə edilmişdir. Natrium hipoxloritin sulu məhlulu xlor istehsalında, xlorid turşusu isə karbohidrogenlərin xlorlaşması zamanı alınan əlavə məhsullardır. Onlar sənayedə çox az tədbiq olunduqlarından lazımsız məhsul kimi çirkab sularına qarışdırılaraq dənizə axıdılır və bununla da ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur.

Metodun üstün cəhətlərindən biri məhz ətraf mühütün çirklənməsinin qarşısının alınmasından ibarətdir. Reaksiyalar natrium-hipoxlorit və xlorid turşusunun müxtəlif qatılıqlı məhlulları ilə aparəlmışdır. Prosesdə heç bir katalizatordan istifadə edilməmişdir ki, bu da prosesin texnoloji çxemini sadələşdirməyə və əlavə xərclərin aradan qaldırılmasına imkan verir. Belə ki, təklif olunan metodda prosesin gedişində əlavə əməliyyatlara - qızdırılma, soyutma, kondesləşmə kimi proseslərə də ehtiyac qalmır.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, HCl-NaOCl sistemində alınan molekulyar xlor adi şəraitdə belə naftalini xlorlaşdıraraq monoxlornaftalinə çevirir. Reaksiyanı sxematik olaraq ümumi şəkildə aşağısakıkimi göstərmək olar:

$$\text{Naftalin} + HCl + NaOCl \longrightarrow \text{1-xlornaftalin} + NaCl + H_2O$$

Naftalinin HCl-NaOCl sistemində oksixlorlaşma prosesi katalitik və termiki xlorlaşma prosesindən fərqli olaraq mülayim şəraitdə gedir.

Tədqiqatlarda qatılığı 16-18 % olan natrium hipoxlorit məhlulundan və qatılığı 20% olan xlorid turşusundan istifadə edilmişdir. Xlorid turşusunun qatılığı 0.1 normal kalium hidroksid məhlulu ilə titirləməklə təyin edilmişdir. Natrium hipoxlorit məhlulunda oksidləşdiricinin və sərbəst aktiv xlorun miqdarı yodometrik metodla zəif turş mühitdə təyin olunmuşdur.

Oksixlorlaşma məhsullarının çıxımına müxtəlif amillərin təsiri öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, oksixlorlaşdırıcı qarışıqda xlorid turşusunun mol miqdarının 1.0 moldan 3.0 mola qədər artırılması monoxlornaftalinin çıxımının artmasına səbəb olur. Beləki, reaksiyaya daxil olan maddələrin naftalin:HCl:NaOCl = 1:1:1 nisbətində monoxlornaftalinin çıxımı 8.9% təşkil etdiyi halda, göstərilən maddələrin 1:3:1 mol nisbətində monoxlornaftalinin çıxımı 49%-ə qədər yüksəlir. Bu zaman dixlornaftalinin çıxımı 0.9%-dən 5.4% yüksəlir.

Monoxlornaftalinin çıxımına oksidləşdiricinin (NaOCl) mol nisbətinin də təsiri öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, oksixlorlaşdırıcı qarışıqda natrium hipoxlirit və xlorid turşusunun mol miqdarının 1.0 moldan 3.0 mola qədər artırılması monoxlornaftalinin çıxımını artırır. Lakin bu zaman dixlornaftalinin çıxımı da qismən yüksəlir. Beləki, reaksiyaya daxil olan maddələrin naftalin:HCl:NaOCl = 1:3:3 nisbətində monoxlornaftalinin çıxımı 49%-dən 59.2%-ə qədər yüksəlir. Bu zaman dixlornaftalinin çıxımı 15.7%, trixlornaftalinin çıxımı isə 2.3% təşkil edir.

Nəhayət, temperaturun mono-, di- və trioxlornaftalinlərin çıxımına təsiri öyrənilmişdir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, oksixlorlaşmanın aparıldığı temperatur da reaksiya məhsullarının çıxımına həlledici təsir göstərir. Beləki, oksixlorlaşma reaksiyası 10 ^{0}C temperaturda aparıldıqda monoxlornaftalinin çıxımı 54.8, dixlornaftalinin çıxımı isə 6.5% təşkil edir. Göstərilən temperaturda trixlornaftalin alınmır. Reaksiyanın temperaturu 20 ^{0}C-yə qaldırıldıqda monoxlornaftalinin çıxımı 1.2% artaraq 56 %, dixlornaftalinin çıxımı isə 0.5% artaraq 7% olur. Bu zaman reaksiya məhsullarında trixlornaftalinə iz halında rast gəlinir. Oksixorlaşmanın temperaturu 50 ^{0}C-yə qədər qaldırıldıqda monoxlornaftalinin çıxımı 20 ^{0}C ilə müqayisədə 13.1% azalaraq 42.9% təşkil edir. Bu zaman dixlornaftalinin çıxımı 12.3%, teixlornaftalinin çıxımı isə 2.5% təşkil edir.

Beləliklə, aparılan təcrübi tədqiqatlar nəticəsində naftalinin oksixlorlaşma reaksiyasının aşağıdakı optimal şəraiti təyin edilmişdir: NaOCl-un qatılığı – 16-18 %; Başlanğıc maddələrin mol nisbəti - naftalin:HCl:NaOCl = 1:3:1.5; Təcrübənin aparılma müddəti – 6 saat; Temperatur – 20 ^{0}C.

2,3,6 – 2,4,6 TRİMETİLFENOLUN METANOL VƏ KSİLENOL ƏSASINDA ALINMASI

Məmmədzadə İ.Ə.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
memmedzadei791@gmail.com

Alkil fenolların istehsalında alkilləşmə prosesinin texnoloji, iqtisadi və ekoloji cəhətdən xüsusi yeri vardır. Ancaq fenolların alkenlər və spirtlərlə alkilləşməsi ilə müxtəlif alkil fenolların alınma üsulu müasir neft kimyasının tələbləri səviyyəsində həlli tapılmamışdır. Bu proseslər üçün dünyəvi və effektli katalitik

sistemlərin yaradılması, sadə aztullantılı və fasiləsiz üsulların işlənməsi aktual məsələlərdən olub alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Yuxarıdakılar fenolun mono-, di-, trimetil, propil və etil homoloqlarına aid edilir. Bundan ötrü də bu qiymətli yarımməhsullar əsasında plastifikator, antioksidant, qatran, bioloji aktiv maddələr, pestisid, neft istehsalında və quyuların montajında işlədilən spesifik maye qarışıqlar istehsal edilir. Həmçinin 2,3,6 trimetilfenol E vitamini üçün qiymətli xammal hesab edilir. 2,3,6 trimetilfenolun hidroksidləşməsindən alınan bu vitaminin sintezində son zamanlar ion mayelərindən də istifadə edilir. Dərmanlar, boyalar, xüsusi xassəli qatranların istehsalında da həmçinin trimetilfenollar fərdi izomerlər şəklində ya da digər izomerlərin qarışığı halında da müsbət səviyyədə tətbiq sahəsi tapmışdır.

Tərpənməz laylı katalizatoru olan stasionar rejimli reaktorda ksilenolların metanolla alkilləşmə prosesi tədqiq edilmişdir. Katalizator kimi Cr tərkibli CaY seolitindən istifadə edilmişdir. Xrom (III) nitratın sulu məhlulunun köməyi ilə Cr 0,1-2 kütlə % miqdarında seolit üzərinə, daha sonra isə 440° C temperaturda 2 saat müddətində quru hava axınında közərdilmiş və 400° C temperaturda H2 axınında saxlanılmışdır. 1 saat müddətində aparılmış təcrübələrdən, alınan məhsulların temperaturu aşağı salınaraq separatorda kondensləşmiş və xromatoqrafik yolla Xrom-5 aparatında analiz olunmuşdur. Şərait aşağıdakı kimi olmuşdur. T- 133° C, He sərfi 80 ml/ dəq,

Tədqiqatın əvvəlində CrCaY seolitində Cr-un qatılığının 2.3- və 3.5-dimetilfenolların metanol ilə alkilləşmə prosesinə təsiri öyrənilmişdir. Maddənin qatılığı 0.1 kütlə %-dən 1.0 kütlə %-nə qədər yüksəldilmə iki ksilenolun da konvensiyasını endirmiklə yanaşı alınan məqsədli trimetilfenola görə prosesin selektivliyi xeyli yüksəlir. Yəni ki, 2.3 – dimetilfenolun konvensiyası 44%-dən 42%-ə qədər, 3.5-dimetilfenolun konvensiyası isə 55%-dən 50.5%-ə qədər enir. Bu zaman 2,3,6-trimetilfenola görə selektivlik 69%-dən 81.5%-ə qədər yüksəlir, 2,3,5-trimetilfenola görə isə selektivlik 61%-dən 74%-ə qədər artır. Cr-un qatılığının sonrakı artımı göstəricilərə katalizatorda daha az təsir göstərir. Bəlli olduğu kimi modifikatorun qatılığı 1%-dən 3%-ə yüksəldikdə, 2.3-ksilenolun konvensiyası isə 4.5% azalır, bu vaxtda alınan trimetilfenollara görə isə selektivlik 2,3,5- trimetilfenol olanda 2% artırsa, 2,3,6-trimetilfenol misalında isə bu göstərici 1.5% azalır. Başqa cür desək bu zaman göstəricilərin praktiki olaraq sabit qaldığı müşahidə olunur. Güman olunur ki,xromun 1 kütlə % qatılığında katalitik sistemin fəal mərkəzlərində turşu-əsasi xassələrin tənzimlənməsi baş tutur.

TSİKLOPROPANTƏRKİBLİ METİLAKRİLATLAR ƏSASINDA ALINAN BİRGƏPOLİMERLƏRİN İŞIĞAHƏSSASLIQ XASSƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Musayev R.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
mrewad@gmail.com

İşığahəssas polimerlərin fotolitoqrafik proseslərdə geniş istifadə edilməsi yarımkeçiricilər texnikasında, optikada, dəqiq maşınqayırmada və sənayenin digər sahələrində mühüm nailiyyətlər əldə olunmasına imkan verir. Müasir dövrdə işığahəssas polimerlərə ayırdetmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasına, radiasion-kimyəvi çıxımının artırılmasına, aqressiv mühitin təsirinə və həm də termooksidləşdirici destruksiyaya qarşı davamlılıqlarına görə kəskin tələblər qoyulur.

Əvvəllər bu sahədə istifadə edilən, lakin yuxarıda göstərilən kompleks xassələrə malik olmayan polimerlər indiki zamanda artıq tətbiq oluna bilmirlər. Bununla əlaqədar olaraq mikroelektronikanın müasir inkişafı fotorezistlərin həssaslıq, ayırdetmə qabiliyyətləri, mikrodefektlik və digər xarakteristikalarının daim yaxşılaşması tələbini qarşıya qoyur. Bununla yanaşı yüksək litoqrafik göstəricilərə malik foto- və elektronorezistlərin yaradılması üçün lazımi xassələrin kompleksinə malik olan yeni polimerlərin alınması vacibdir.

Fotolitoqrafik proseslər üçün polimer materialların yaradılmasının perspektiv istiqaməti yeni funksionaləvəzolunmuş monomerlərin sintezi və onların əsasında foto-və elektron şüalarına qarşı yüksək həssaslığa malik polimerlərin alınmasıdır.

Son zamanlar akrilat monomerləri əsasında alınan yüksəkmolekullu birləşmələr praktikada yüksək effektliyə malik foto- və elektronorezistlər kimi mikroelektronikada submukron ölçülü inteqral mikrosxemlərin hazırlanmasında geniş istifadə olunurlar. Bu səbəbdən də indiki zamanda yeni akrilat monomerlərinin sintezi və onların əsasında müxtəlif şüa mənbələrinin təsirinə qarşı yüksək həssaslığa malik polimerlərin alınması sahəsində geniş tədqiqat işləri aparılır.

Əvvəlki tədqiqatlarımızda molekularında funksional aktiv fraqmentlər kimi, tsiklopropan həlqələri saxlayan mono- və ditsiklopropilmetilakrilatların sintezi və onların əsasında neqativ tipli homopolimerlərin alınması istiqamətində tədqiqatlar aparılmış və göstərilmişdir ki, həmin polimerlər yüksək fotolitoqrafik xassələrinə görə mikroelektroikanın müasir tələblərinə cavab verirlər.

Təqdim edilən iş tərəfimizdən sintez edilmiş mono- və ditsiklopropilmetilakrilatların müxtəlif monomerlərlə, o cümlədən 1,3-butadien və stirolla alınan birgəpolimerlərinin termiki və işığahəssaslıq xassələrinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Tsiklopropilmetilakrilatların 1,3-butadienlə birgəpolimerləşməsi emulsiyada, stirolla birgə polimerləşməsi isə radikal inisiator iştirakında benzol məhlulunda aparılaraq quruluşları müasir tədqiqat üsulları olan İQ- və PMR-spektrlərinin köməyi ilə öyrənilmişdir.

Yüksəkmolekul kütləyə və fiziki-mexaniki xassələrə malik birgəpolimerlərin alınması məqsədi ilə prosesin optimal şəraiti müəyyən edilmişdir.

Ilkin olaraq sintez edilmiş birgəpolimerlərin termiki xassələri öyrənilmişdir, çünki polimerlərin işığahəssaslıq xassələrinin öyrənilməsi zamanı onlardan alınan polimer plyonkaların termiki davamlılıqları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birgəpolimerlərin termiki davamlılıqları derivatoqrafda termoqravimetrik üsulla öyrənilmiş və göstərilmişdir ki, 1,3-butadien əsasında alınan birgəpolimerlər 300^0C-yə, stirol əsasında alınan birgəpolimerlər isə 350^0C-yə qədər temperatura davamlıdırlar ki, bunun da səbəbi stirolla alınan birgəpolimerlərin makromolekulunda aromatik həlqələrin olması ilə əlaqədardır.

Birgəpolimerlərin işığahəssaslıq xassələri öyrənilmiş və göstərilmişdir ki, 1,3-butadien əsasında alınan birgəpolimerlər (62-65 sm^2/c) stirolla alınan birgəpolimerlərə (56-58 sm^2/c) nisbətən daha yüksək fotolitoqrafik xarakteristikalara malikdirlər. 1,3-butadien əsasında alınan birgəpolimerlərin nisbətən yüksək işığahəssaslıq xassələrinə malik olmaları birgəpolimer makromolekullarında olan daxili ikiqat rabitələrin tikilmə prosesində iştirak etmələri ilə əlaqədardır.

KERAMİKA KƏRPİCİN İSTEHSALINDA METALLURGİYA POSALARINDAN İSTİFADƏ

Mustafayeva M.F.
Azərbaycan Texniki Universitet
mustafayevameryemxanim@gmail.com

Tikinti materiallarının istehsalı üçün xammal kimi metallurgiya şlaklarından istifadə xammala qənaət etməyə imkan verir və eyni zamanda sənaye tullantılarının kommersiya baxımından sərfəli şəkildə utilizasiyasını təmin edir. Tədqiqatı həyata keçirmək üçün müxtəlif üsullarla çuqun və polad istehsalı zamanı əmələ gələn iri tonnajlı tullantılar olan, qara metallurgiyada ən çox alınan posalardan istifadə edilmişdir. Marten və oksigen-konverter üsulları ilə polad istehsalı zamanı alınan posalardan inşaat keramikası istehsalında tətbiqini öyrənməyi məqsəd kimi qoyulmuşdur. Ədəbiyyat araşdırmaları göstərir ki, bu cür posaların yaxşı öyrənilməsinə baxmayaraq, onların tikinti keramika texnologiyasında istifadəsi üçün çox az tövsiyələr var.

Tədqiqat üçün götürülmüş posalar-konverter və marten posaları yüksəkəsaslı posalara aiddir. Onların tərkibində təxminən 8 və 4,25% metallik dəmir, az miqdarda kükürd və fosfor vardır (cədvəl).

Cədvəl.

Tədqiq olunan posaların kimyəvi tərkibi

Posanın növü	Oksidlərin miqdarı, kütləyə nəzərən %-lə										
	SiO_2	Al_2O_3	CaO	MgO	Fe_2O_3	FeO	Fe(met)	MnO	TiO_2	P_2O_5	S
Konveter poladəritmə	17,01	0,88	49,31	4,55	8,21	9,24	8,0	2,2	0,1	0,4	0,1
Marten poladəritmə	19,18	3,66	36,72	11,92	8,12	13,36	4,25	4,25	0,31	0,17	0,57

Cədvəl 1-dəki məlumatların təhlili göstərir ki, tədqiq olunan posaların kimyəvi tərkibi keramika istehsalı texnologiyasında istifadə olunan xammala yaxındır, çünki onların əksəriyyətinin ümumi tərkibi SiO_2, CaO, Al_2O_3, MgO, Fe_xO_y oksidləri ilə təmsil olunur. Bu posaların əsas xüsusiyyəti onların yüksək CaO tərkibli olmasıdır.

Tədqiq olunan nümunələrin faza tərkibinin nəzəri hesablamaları üçün əsas faza əmələgətirən oksidlərin- CaO-Si_2O-MgO üçkomponentli sistemdə ərimə diaqrammasından istifadə olunmuşdur. (şəkil 1).

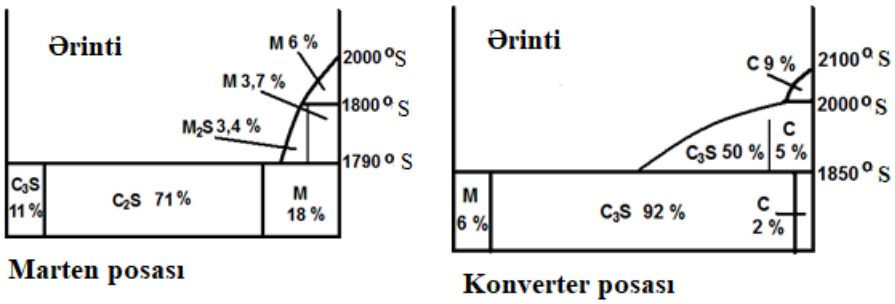

Şəkil 1. Posaların ərimə diaqramları

Şərti işarələr:

S-Si_2O	CS-$CaO \cdot SiO_2$	C_3S-$3CaO \cdot SiO_2$
F-FeO	C_2S-$2CaO \cdot SiO_2$	C_3S_2-$3CaO \cdot 2SiO_2$
C-CaO	C_2MS_2-$2CaO \cdot MgO \cdot 2SiO_2$	C_3MS_2-$3CaO \cdot MgO \cdot 2SiO_2$
M-MgO	C_2AS-$2CaO \cdot Al_2O_3 \cdot SiO_2$	KAS_6- $K_2O \cdot Al_2O_3 \cdot 6SiO_2$
M_2S-$2MgO \cdot \cdot SiO_2$		

Ərimə diaqramından göründüyü kimi nəzəri olaraq bu posalar ərimənin təxminən 50%-ni təşkil edə bilər. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, posanın əridiyi temperatur (1750°S-dən çox) üzlük keramikanın istehsal olunduğu temperaturdan çox yüksəkdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, poladəritmə posaları yüksək ərimə temperaturasına malikdirlər.

Tədqiqat üçün xammalın hazırlanması gilin №1-li ələkdən, posanın isə №05-li ələkdən tam keçənə qədər onların üyüdülməsindən ibarətdir. Xammal komponentlərinin hər birinin rolunu və onların kəmiyyətinin keramika məmulatlarının xassələrinə təsirini müəyyən etmək üçün həm gildən və posadan ayrıca, həm də onların müxtəlif kombinasiyalarda qarışığından alınan nümunələrin istismar xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Posanın növü və miqdarının (ümumi kütlənin 10 –50%-i), həmçinin yanma temperaturunun (1000–1100°S) keramika nümunələrinin əsas xassələrinə təsiri üç paralel sınaq əsasında qiymətləndirilmişdir. Alınan nəticələrdən məlum olmuşdur ki, 20% konverter və marten posalarının tətbiqi ilə 1030-1050^{0}S-də yandırılmaqla şaxtayadavamlı üzlük keramika materialları almaq olar.

Konverter poladəritmə posalarından istifadə edərək adi kərpic istehsal etmək üçün bu parametrlər müvafiq olaraq 1000÷1030°S və 20÷25% olmalıdır. Gilə marten poladəritmə posasını əlavə etməklə onun keramika kütləsindəki payını 30%-ə qədər artırmaq olar.

Nəticələr:

- Müəyyən edilmişdir ki, üzlük keramikanın istehsalında 35−40% həcmində kütlələrin tərkibində poladəritmə posalarından istifadə etmək daha perspektivlidir. Adi məhsullar əldə etmək üçün bu posaların nisbəti 40-50% -ə çata bilər.
- Üzlük və adi keramika kərpiclərinin istehsalı üçün xammal tərkiblərində poladəritmə posalarının tərkibi iyirmi beş faizlə məhdudlaşır.
- Qara metallurgiya posalarının istifadəsi üzlük keramikanın istehsalı texnologiyasının səmərəliliyini artırır (müəyyən miqdarda istifadə edildikdə), təbii mineral və enerji resurslarına qənaət etməyə və eyni zamanda yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal etməyə imkan verir.

FENOLUN METANOLLA ALKİLLƏŞMƏ REAKSİYASININ TƏDQİQİ

Namazova T. İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
namazovaterane28@gmail.com

Aşağı molekul kütləli alkilfenollar içərisində metil fenol və onun izomer qarışıqları mühüm əhəmiyyət daşıyır. Son illər tətbiq sahələrinin şaxələnməsi onlara olan sənaye tələbatını artırmışdır. Əsasən stabilizator,

boyaq, yapışqan qatran, müxtəlif xassəli polimer materiallar, vitamin, pestisid istehsalında mühüm məhsul və yarım məhsullardan sayılırlar. Fenolların alkil törəmələrinin alınmasında alkilləşdirici maddə kimi metil spirti götürülmüşdür.

Alkilləşmə reaksiyası tərpənməz laylı axan növlü reaktorla təchiz olunmuş laboratoriya qurğusunda aparılır:

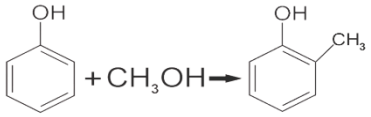

Katalizator kimi ferritlər, seolitlər və digər mürəkkəb oksidlərdən istifadə olunur. Bu proseslər üçün effektiv və universal katalitik sistemlərin yaradılması əsas məsələlərdən biridir. Tərkibində 25 kütlə: $MeFe_2O_4$ (Me- Mg, Co, Cu) olan üçlü katalitik sistemlər ($MeFe_2O_{4\times}\gamma$- A_2O_3) həmçinin sinklə modifikasiya olunmuş kobalt ferrit katalizatorlarının katalitik xassələrinin fenolun tədqiqi aparılmışdır.

Fenolun metanolla alkilləşmə reaksiyasında ən yaxşı nəticələr mordenit növlü seolitlər iştirakı ilə kationsuzlaşdırılmış nümunələri alüminiumsuzlaşmaya məruz edilərək silisium(ıv) oksidin alüminium (ıı) oksidə olan mol nisbəti (x) 10,18,25 və 45 olan süni H-mordenitləri alınmışdır. Bu katalizatorlar iştirakında alınmış nəticələrə görə H-mordenitin alüminiumsuzlaşma dərəcəsinin artması (x>25) reaksiyada H-mordenitin fəallığı aşağı salır. X=18 qiymətində olan mordenit katalizatoru metilləşmə üçün əlverişli sayılmışdır. Daha sonra H-mordenitin katalitik və istismar xassələrini yaxşılaşdırmaq üçün onun Ni, Pd, və Fe-lə modifikasiyası həyata keçirilmişdir. NiH-mordenit və PdH-mordenit katalizatorları alkilləşmə reaksiyasında daha yaxşı xassələr göstərməsi məlum olmuşdur. Fenolun metanolla qarşılıqlı təsirindən fenolun metil efiri, orto, meta, və para metil fenollar alınır. Alkilləşmə prosesinə təsir edən əsas göstəricilərdən temperatur, həcmin verilmə sürəti, götürülən xammaların mol nisbətləridir.

TSİKLOPROPİLƏVƏZLİ DİOKSOLANİLMETİLAKRİLATLARIN STİROLLA BİRGƏ POLİMERLƏŞMƏSİ

Qasımzadə A.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aideqasimzade5@gmail.com

Polimer makromolekullarına müxtəlif monomer molekullarının daxil edilməsi lazımi xassələrə malik yeni materialların yaradılmasına imkan verir. Bununla əlaqədar əksər hallarda qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün həmin polimerlərə bir sıra ümumi xassələrin, o cümlədən yüksək adgeziya, möhkəmlik, termiki davamlılıq və s. verilməsinin təmin edilməsi tələb olunur. Qeyd edilən problemin həlli üçün makromolekul zəncirinə funksional aktiv qrupların daxil edilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu üsulla alınan polimerlərin yararlılığı əhəmiyyətli dərəcədə onların makromolekulyar və struktur xarakteristikaları ilə təyin edilir.

Makromolekullarında müxtəlif şüa mənbələrinin təsirinə qarşı yüksək həssaslıq nümayiş etdirən polimerlər mikroelektronikada submikron ölçülü inteqral mikrosxemlərin hazırlanmasında geniş istifadə olunurlar.

Bununla əlaqədar olaraq fotohəssas polimerlərin əsas alınma üsullarından biri molekullarında aktiv funksional qruplar saxlayan monomerlərin birgəpolimerləşməsidir. Sintez edilmiş tsiklopropantərkibli dioksolanil akrilatlar bu qrupa aid olan monomerlərdəndir. Belə ki, həmin monomerlərin molekulunda tsiklopropan və dioksolan həlqələrinin olması onların əsasında neqativ tipli fotorezistlərin alınmasına imkan verir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq təqdim olunan iş tsiklopropantərkibli dioksolanilakrilatların stirolla birgəpolimerləşməsinə və alınan polimerlərin bir sıra fiziki-kimyəvi xassələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Sintez olunmuş dioksolanilakrilatların stirolla radikal birgəpolimerləşməsi 70^0C-də temperaturda inisiator olaraq 0.3% azo-bisizoyağ turşusunun dinitrili iştirakında benzol məhlulunda aparılmışdır. Alınmış birgəpolimerlər bir neçə dəfə yenidən çökdürülrməklə təmizləndi və vakuum quruducusunda 40^0C temperaturda quruduldu.

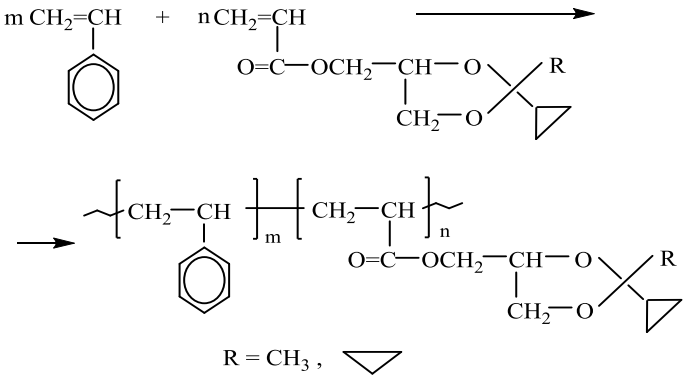

Birgəpolimerlər toz şəklində, ağ rəngli amorf maddələr olub, polyar üzvi həlledicilərdə, o cümlədən dioksanda, asetonda, xlorlu karbohidrogenlərdə və s. həll olurlar. Onların quruluşu müasir tədqiqat üsulları olan İQ- və PMR-spektroskopiyanın köməyi ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Yüksək molekul kütləyə malik birgəpolimerlərin alınması məqsədi ilə müxtəlif parametrlərin, o cümlədən ilkin monomerlərin nisbətinin, inisiatorun və monomerin qatılığının həmçinin, temperaturun birgəpolimerləşmə reaksiyasının sürətinə təsiri öyrənilərək, prosesin optimal şəraiti müəyyən edilmişdir.

Dioksolanilmetilakrilatlarla stirolun nisbi reaksiyayagirmə qabiliyyətlərinin xarakterini müəyyən etmək üçün tərəfimizdən birgəpolimerləşmə sabitləri təyin edildi. Monomerlərin birgəpolimerin tərkibindəki miqdarının təyini üçün analitik metod olan İQ-spektroskopiyadan istifadə olundu. Bu məqsədlə ilkin monomerlər olan dioksolanil akrilat və stirolun müvafiq olaraq 910 və 810sm^{-1}-də CH_2=CH –qrupunu xarakterizə edən udulma zolaqlarından istifadə edilmişdir.

Birgəpolimerləşmə prosesi ilkin monomerlərin müxtəlif nisbətlərində aparılmış və alınan birgəpolimerlərin tərkibi müəyyənləşdirilərək Faynman-Ross üsulu ilə birgəpolimerləşmə sabitləri və Q-e parametrləri təyin edilmişdir. Birgəpolimerləşmə sabitlərinin qiymətlərinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, birgəpolimerləşmə reaksiyasında stirol dioksolanilmetilakrilatlara nisbətən yüksək aktivliyə malik monomerdir. Belə ki, stirol üçün birgəpolimerləşmə sabitin qiymətləri 0.57-0.69-a, dioksolanilmetilakrilatlar üçün isə 0.17-0.23-ə bərabərdir.

METİL FENOLLARIN ALKİLLƏŞMƏ REAKSİYASINA TEMPERATURUN TƏSİRİ

Quliyeva İ.H.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
quliyevainci13@gmail.com

Metil fenolların etil spirti ilə alkiləşmə reaksiyası axar və qarışdırma növlü reaktorda aparılmışdır. Bu tədqiqat işi müxtəlif növ seolit katalizatorları iştirakı ilə müxtəlif növ izomer qarşıqların alınması istiqamətində tədqiq edilmişdir. Alkilləşmənin şəraitindən, reaksiyanın mexanizmindən asılı olraq alkil fenolların izomer tərkibi dəyişə bilər. Müxtəlif temperaturda aparılan proses zamanı məlum olur ki, 365^0 C-də 2- metil monoetil fenol qarşığı alınır. Temperaturun 390^0 C-yə qaldırılması 2- metil monoetil fenol qarşığında digər izomerlərdə alınır. Verilən xammalın həcmi dəyişmə sürətinin 0,3 (st)$^{-1}$ qiymətində reaksiyasının 2-metil 6-etil fenol və 2-metil 4-etil fenollara görə selektivliyi xeyli azalır. Temperaturun, kontakt vaxtının və xammaldakı spirtin parsial təzyiqinin artırılması alınmış alkil fenolların, 2-metil fenolların etanolla alkiləşmə reaksiyası üçün ən yaxşı nəticələr T=365^0 C, v=0,3 (st)$^{-1}$ 2-metil fenol:etanol =1:1 şəraitində alınır. Bu şəraitdə 2-metil fenol və etanolun konversiyası (çıxımı) 49% və 96,6 % olmuşdur.

Pd,H-mordenit iştirakı ilə alınmış 2-metilmonoetilfenol qarşığında 2-metil-3-etilfenola rast gəlinmir, 2-metil-5-etilfenol isə az miqdarda olur. Digər tərəfdən modifikasiya olunmuş H-mordenit iştirakı ilə alınmış 2-metil dietilfenol qarşığı daha az izomerlərdən təşkil olunmuşdur. Deməli, palladium və $Cr_2(SO_4)_3$ olan H-mordenit katalizatoru 2-metil-monoetilfenolun izomer tərkibinə də təsir göstərmiş olur. Məlumdur ki, turşu katalizatorları iştirakı ilə alkilləşmə reaksiyası ilə yanaşı alkilfenolların izomerləşmə və dismutasiya kimi çevrilmələri də baş verə bilər. Alkilləşmənin şəraitindən, reaksiyanın mexanizmindən, aralıq birləşmələrin quruluşundan və kənar çevrilmələrin getmə dərəcəsindən asılı olaraq alkifenolların izomer tərkibi geniş sərhəddə dəyişə bilər.

v=0,3 (st)$^{-1}$ 2,6 dimetil fenol: etanol =1:1

Əsas reaksiya məhsullarının çevrilmiş 2-metil fenola görə hesablanmış çıxımları	T.^{0C}			
	315	340	365	390
2-metil 6-etil fenol	44,5	40,1	40,6	39,3
2-metil 4-etil fenol	36,6	45,0	48,7	47,7
2-metil 5-etil fenol	-	-	-	1,0
2-metil fenolun konversiyası	37,1	52,0	61,4	68,0
Etanolun konversiyası	43,3	52,0	65,3	81,3

Daha sonra 2,6-dimetil fenolun alkiləşmə reaksiyalı aparılmış və ən yaxşı nəticələr v=0,3 $(st)^{-1}$ 2,6 dimetil fenol: etanol =1:1 əldə edilmişdir.

Əsas reaksiya məhsullarının 2,6-dimetil fenola görə hesablanmış çıxımları	T.^{0C}			
	315	340	365	390
2,6 - dimetil 4-etil fenol	43,0	40,1	40,5	39,3
2,6 - dimetil 5-etil fenol	32,0	45,0	47,0	45,0
2,6 – dimetil 3-etil fenol	-	-	-	0,4
2,6 - dimetil fenolun konversiyası	34,1	51,0	60,4	67,0
Etanolun konversiyası	40,5	52,0	63,5	80,3

TSİKLOPROPİLƏVƏZLİ DİOKSOLANİLMETİLAKRİLATLARIN HOMOPOLİMERLƏRİNİN TERMİKİ VƏ FOTOLİTOQRAFİK XASSƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Rzayeva N.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
rzayevanermin123@gmail.com

Müasir dövrdə foto- və elektronolitoqrafiyanın sürətli inkişafı mikroelektronikanın artmaqda olan tələblərinə cavab verən xassələrə malik polimer foto- və elektronorezistlərin yaradılması tələbini qarşıya qoyur. Bununla əlaqədar olaraq son zamanlar fotolitoqrafik proseslərdə rezistiv materiallar kimi istifadə olunması üçün makromolekullarında aktiv funksional qruplar saxlayan homo- və birgəpolimerlərə xüsusi diqqət yetirilir. Polimerlərin foto-və elektronohəssaslığı əsas etibarı ilə onların kimyəvi quruluşundan asılıdır. Makromolekullarında müxtəlif şüa mənbələrinin təsirinə qarşı doymamış rabitələr, tsiklopropan və epoksid həlqələri, karbonil qrupları və s. fraqmentlər saxlayan yüksəkmolekullu birləşmələr fotolitoqrafik proseslərdə neqativ tipli fotorezist kimi geniş istifadə olunurlar.

Fotohəssas polimerlərə qarşı qoyulan əsas tələblərə yaxşı adgeziya möhkəmliyinə malik plyonka əmələ gətirmək qabiliyyətləri, müxtəlif şüa mənbələrinə qarşı yüksək həssaslıq, yüksək ayırdetmə qabiliyyəti, az mikrodefektlik, termiki davamlılıq və s. aiddir.

Son zamanlar akrilat monomerləri əsasında alınan yüksəkmolekullu birləşmələr mikroelektronikada yüksək effektliyə malik fotorezistlər kimi submikron ölçülü inteqral mikrosxemlərin hazırlanmasında geniş istifadə olunurlar.

Qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq təqdim olunan iş akril monomerlərinin yeni nümayəndələri olan tsiklopropiləvəzli dioksolanilmetilakrilatlar əsasında alınan homopolimerlərin fotolitoqrafik xassələrinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Güman etmək olar ki, makromolekullarında funksionalaktiv fraqmentlər kimi dioksolan və tsiklopropan həlqələrinin olması həmin polimerlərin əsasında yüksək effektliyə malik neqativ tip fotorezistlərin alınmasına imkan verəcəkdir.

Tsiklopropiləvəzli dioksolanilmetilakrilatların homopolimerləşməsi 60^0C-də radikal inisiator olaraq azo-bisizoyağ turşusunun dinitrili iştirakında benzol məhlulunda aparılmış və nəticədə makromolekulun yan zəncirində dioksolan həlqələri saxlayan polimerlər alınmışdır.

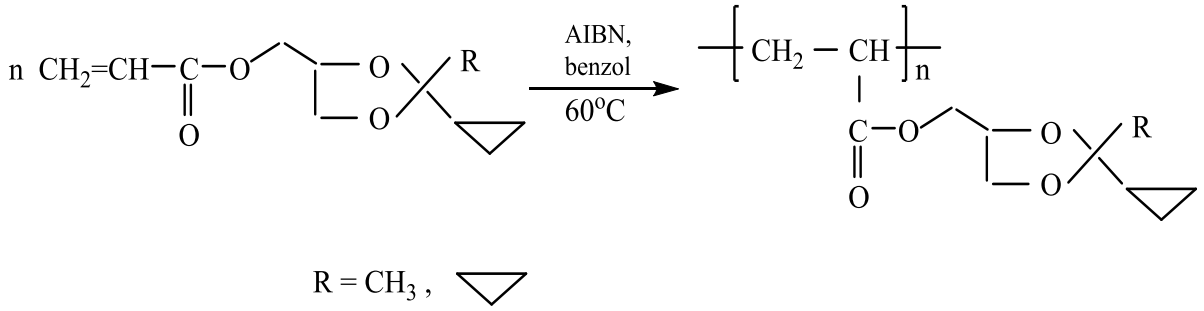

Sintez edilmiş homopolimerlərin fotolitoqrafik xassələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün ilkin olaraq onların termiki davamlılıqları öyrənilmişdir. Belə ki, polimerin fotorezist kimi istifadəsində onların termiki davamlılıqları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Homopolimerlərin termiki davamlılıqları derivatoqrafda adi atmosfer təzyiqində nümunələrin sabit sürətlə qızdırılması ilə öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, alınan homopolimerlər 300^0C-yə qədər termiki davamlıdırlar.

Homopolimerlərin fotohəssaslıq xaassələri onların əsasında kvars səth üzərində alınan nazik plyonkaların ultrabənövşəyi şüaların təsiri ilə şüalandırılması ilə öyrənilmiş və müəyyən edilmişdir ki, onlar həmin şüaların təsirinə qarşı yüksək həssaslıq nümayiş etdirirlər. Belə ki, həmin homopolimerlər əsasında alınan polimer plyonkalarının fotohəssaslıqları 55-58 sm^2/C, mikrodefektlilkləri isə 0.35-0.40 def/sm^2 intervalındadır.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində sintez edilmiş tsiklopropiləvəzli dioksolanilmetilakrilatlar əsasında alınan homopolimerlərin mikroelektronikada neqativ tipli fotorezistlərin alınması üçün yararlı olmaları müəyyən edilmişdir.

XLORHİDRİNLƏRİN ELEKTROKİMYƏVİ ALINMASI

Seyfullayev M.Ş.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

İstehsalat şəraitində xlorhidrinlər əsasən üç mərhələdə alınır. Birinci halda olefin karbohidrogeni (etilen, propilen, allilxlorid və s.) alınır. Bu mərhələdə xlorlaşdırıcı agent kimi molekulyar xlordan istifadə edilir. İkinci mərhələdə su mühitində xlorla qarşılıqlı təsirdə olub dixlorhidrinqliserin əmələ gətirir. Sonuncu mərhələdə isə dixlorhidrinqliserin natrium qələvisi və yaxud əhəng südü ilə neytrallaşdırılır və epixlorhidrin alınır. Deyilən proses aşağıdakı reaksiya kimi təqdim edilir:

1) $CH_2{=}CH{-}CH_3 + Cl_2 \rightarrow CH_2{=}CH{-}CH_2Cl$

2) $CH_2{=}CH{-}CH_3 + Cl_2 + H_2O \rightarrow \underset{Cl}{CH_2}\text{-}\underset{OH}{CH}\text{-}CH_2Cl + HCl$

3) $\underset{Cl}{CH_2}\text{-}\underset{OH}{CH}\text{-}CH_2Cl + Ca(OH)_2 \rightarrow \underset{O}{CH_2\text{-}CH}\text{-}CH_2Cl + CaCl_2 + 2H_2O$

Göstərilən reaksiyalardan göründüyü kimi, ilk iki mərhələdə molekulyar xlor istifadə olunur. Bu zaman prosesə verilən xlorun yarısı, stexiometrik miqdarda abqaz xlorid turşusuna çevrilir ki, bu da regionda ciddi ekoloji problem yaratmaqla yanaşı, həm də iqtisadi baxımdan səmərəli deyil.

Reaksiyadan göründüyü kimi, birinci mərhələdə alınan abqaz xlorid turşusu 5-10 %-dir. Həmin abqaz xlorid turşusunu xammal kimi ikinci mərhələdə elektrolizə uğratmaqla dixlorhidrinlərin alınmasında istifadə edilir. Abqaz xlorid turşusunun elektrolizi diafraqmasız elektroliz vannasında aparılır. Abqaz HCl-un elektrolizi prosesi zamanı vannaya birinci mərhələdə alınmış xlorlu birləşmə daxil edilir. Elektroliz prosesində elektrod materialı kimi qrafitdən istifadə olunub.

Anod səthindən ayrılan xlor su mühitində xlorlu birləşmə ilə qarşılıqlı təsirdə olub dixlorhidrin əmələ gətirir. Elektroliz prosesində katod səthindən alınan hidrogen H_2 prosesdə iştirak etmir və reaksiya zonasından xaric olur. Bu mərhələ prosesini aşağıdakı reaksiya kimi göstərmək olar:

$$CH_2{=}CH\text{-}CH_2Cl + 2HCl + H_2O \xrightarrow[-H_2]{2F} \begin{cases} ClCH_2CH(OH)CH_2Cl & 70\ \% \\ HOCH_2\text{-}CHCl\text{-}CH_2Cl & 30\ \% \end{cases}$$

Elektroliz prosesində reaksiyanın gedişinə təsir edən HCl-un qatılığı, temperatur, anodda cərəyan sıxlığı və cərəyan miqdarı, elektrodların potensialları öyrənilmişdir.

Proses zamanı müəyyən edilmişdir ki, anod kimi qrafit elektrodu istifadə edildikdə, onun səthində üzvi birləşmələr adsorbsiya olunur. Bu da, elektrodun passivləşməsinə, məqsədli məhsul çıxımının azalmasına gətirib çıxarır. Bunun qarşısının alınması üçün elektrodların qütbləri tez-tez dəyişdirilmiş, katod səthindən ayrılan H_2 ilə adsorbsiya olunmuş üzvi birləşmələr elektrod səthindən təmizlənir.

Araşdırmalar zamanı qrafit anodunda cərəyana görə çıxım 65-79 % həddində olmuşdur. Prosesin selektivliyi 93-95 %, temperatur 60-75 ^{0}C müəyyən edilmişdir.

ENERJİ DAŞIYICISI OLAN DİMETİL EFİRİ

Şiriyev S.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
sanan.siriyev44@gmail.com

Dimetil efirinin enerji daşıyıcısı kimi istifadə olunması ilə bağlı elmi məlumatlar keçən əsrin axırlarında işıq üzü gördü. Bir sıra məşhur şirkətlər (Amoco Corp.,Haldor Topsoe A/S və s.) ümumdünya konqres və sərgilərdə dimetilefirnin ekoloji təmiz dizel yanacağı olduğunu bəyan etdilər. Son illər dimetilefiri "XXI əsrin dizel yanacağı" adı ilə hallanır.

Dimetilefiri enerji tutumuna görə ənənəvi dizel yanacağından 1,5 dəfə geri qalsada, digər göstəricilərinə görə onu üstələyir. Aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi dimetilefirinin setan ədədi 55-60, dizel yanacağının analoji göstərici 40-45 olur. Alışma temperaturu 15^0 C az olub 235^0 C-dir. Dimetilefirnin tərkibində oksigen atomunun varlığı yanacağın tüstüsüz yanmağını, mühərrikin daha soyuq şəraitdə işə salınmasını və səs-küyün azaldılmasını təmin edir. Dimetilerfirnin yanacaq kimi əsas üstünlüyü işlənmiş qazların ekoloji təmiz olmasıdır. Zəhərli komponentlər hisin və azot oksidlərinin miqdarının azalması Avropa normalarına (EURO-3 və EURO-4) qoyulmuş ekoloji tələbatları ödəyir. Bu yanacağa avtomobillərin adaptasiyası prinsipial çətinliklər törətmir.

Xassələr	Dimetilefiri	Dizel yanacağı	Metanol	Etanol	Metan
İstilik törətmə qabiliyyəti, MC/kq	28,8	42,5	19,5	25,0	50,0
Sıxlığı q/sm^3	0,66	0,84	0,79	0,81	-
Setan ədədi	55-60	40-55	5	8	-
Öz-özünə alovlanma temperaturu, ^{0}C	235	250	450	420	650
Hava/yanacaq nisbəti	9,0	14,6	6,5	9,0	17,2
Qaynama temperaturu, ^{0}C	-25	180-370	65	78	-162
20^0 C-də buxarlanma istiliyi kC/kq	410	250	1110	904	-
Havada alışma həddi, %	3,4-18	0,6-6,5	5,5-26	3,5-15	5-15

Təbii qazdan dimetilefirinin sintezi iqtisadi göstəricilərinə görə daha əlverişli sayılır. Metanın konversiyasından alınan sintez qazın metanola çevrilməsi və onun dehidratasiyası nəticəsində dimetilefirinin sintezi iki mərhələli üsulun əsasını təşkil edir.

Məruzədə metil spirtinin seçilmiş bərk katalizator iştirakında çevrilməsinin nəticələri verilir. Katalizator kimi Ni, H-mordenit seoliti götürülmüş və alınan məhsulların analizi xromatek kristal-5000 qaz xromatoqrafında aparılmışdır. 300-350^{0}C temperaturda və verilən spirtin 1,5 st^{-1} həcmi sürətində aparılmış hər bir təcrübənin vaxtı 1 saat olmuşdur.

Alınan məhsullar içərisində əsas birləşmə dimetilefiri olmuşdur. Katalizatda su, formaldehid və karbohidrogenlərə də rast gəlinir. Qaz halında olan məhsullarda dimetilefirinin qatılığı 84,0-98,0 % metanolun birdəfəlik konversiyası isə 38,0-47,0 % təşkil edir.

Beləliklə nikellə modifikasiya olunmuş H-mordenit katalizatoru iştirakında metanoldan dizel yanacaqları üçün əvəzsiz qatqı olan metilefirinin yüksək texnoloji kriteriyalarla alınıb tətbiq edilməsi mümkündür.

PİPERAZİN, PROPİLEN OKSİDİ, NONİL- VƏ DESİL BROMİD ƏSASINDA YENİ GEMİNİ SƏTHİ-AKTİV MADDƏLƏRİN SİNTEZİ VƏ NEFTYIĞMA XASSƏLƏRİ

Vəkilova F.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
vekilovafidan33@gmail.com

Dimer səthi-aktiv maddələr molekulları bir-birinə speyser ilə bağlanmış iki difil fraqmentdən ibarətdir. Bu qeyri-adi quruluşa görə dimer səthi-aktiv maddələrə, gemini səthi-aktiv maddələr də deyilir. Bu cür səthi-aktiv maddələrin xassələrinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onların məhlullarında misellaəmələgəlmə monomer səthi-aktiv maddələrdən daha aşağı qatılıqlarda baş verir. Kritik misellaəmələgəlmə qatılığının (KMQ) aşağı qiyməti, səthi gərilmənin azalması ilə yüksək effektivlik (pC_{20}), KMQ qiymətlərində səthi gərilmənin aşağı qiyməti bu səthi-aktiv maddələrin ən vacib xüsusiyyətləridir. Yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərə görə gemini səthi-aktiv maddələr tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir.

Tədqim edilən iş 1,4-bis (2-hidroksipropil) piperazinin nonil- və desilbromidlə qarşılıqlı təsirindən yeni gemini səthi-aktiv maddələrin sintezi və xassələrinin tədqiqinə həsr edilmişdir.

Gemini səthi-aktiv maddələr iki mərhələdə sintez edilmişdir. Birinci mərhələdə piperazin 1:2 mol nisbətində propilen oksidi ilə otaq temperaturunda oksipropilləşdirilmişdir. Reaksiya 20-25 saat müddətində katalizatorsuz şəraitdə aparılmışdır. Reaksiya aşağıdakı sxem üzrə gedir:

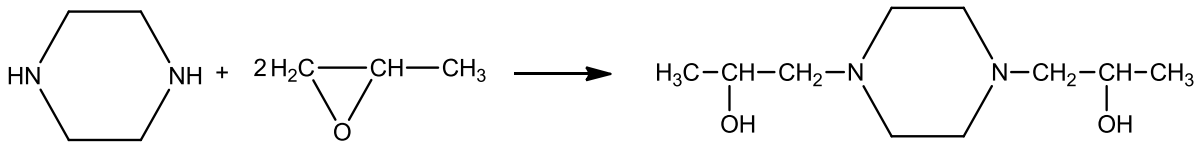

Alınmış 1,4-bis(2-hidroksipropil)piperazin sarımtıl rəngli, pastaşəkilli bərk maddədir. Suda, etanolda, heksanda, etilasetatda, isopropanolda və asetonda yaxşı həll olur.

İkinci mərhələdə 1,4-bis(2-hidroksipropil)piperazin 1:2 mol nisbətində nonil- və desil bromid ilə kvaternizasiya reaksiyası üzrə qarşılıqlı təsirə məruz qalmışdır. Reaksiya 55-70°C temperaturda 16-20 saat müddətində aparılmışdır. Reaksiyanın ümumi sxemini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

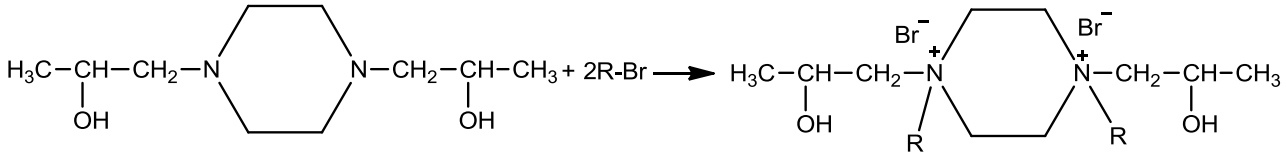

$R=C_9H_{19}$; $C_{10}H_{21}$.

Sintez edilmiş kation-aktiv gemini səthi-aktiv maddələr etanolda, asetonda, etilasetatda yaxşı, suda isə qismən həll olan qatranvarı maddələrdir. Onların quruluşları İQ- və NMR-spektroskopiya metodları ilə təsdiq edilmişdir. Halqanın qopma metodu ilə səthi-aktiv maddələrin suda məhlullarının hava ilə sərhəddə səthi gərilmənin qiymətləri 25°C temperaturda təyin edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, nonilbromid əsasında alınmış səthi-aktiv maddənin KMQ qiyməti 1.62 mM-dir. Həmin qatılıqda olan məhlul su-hava sərhədində səthi gərilmənin qiymətini 72.0 mN/m-dən 36.7 mN/m-ə, desil bromid əsasnda alınmış səthi-aktiv maddənin isə KMQ qiyməti 1.16 mM-dir. KMQ olan məhlul hava ilə sərhəddəki səthi gərilmənin qiymətini 31.1 mN/m-ə qədər azalda bilir. Deməli, bu tip gemini səthi-aktiv maddələrdə alkil zəncirinin uzanması səthi-aktiv maddənin səthi aktivliyinin yüksəlməsinə imkan verir. Səthi-aktiv maddələrin sulu məhlularının xüsusi elektik keçiricilikləri (κ) konduktometrik üsulla tədqiq edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, alkil zəncirinin uzunluğu artdıqca səthi-aktiv maddələrin sulu məhlullarının xüsusi elektik keçiriciliklərinin qiymətləri azalır.

Sintez edilmiş səthi-aktiv maddələrin və onların sulu məhlullarının neftyığma qabiliyyəti Pirallahı neftinin nazik (<0.17 mm) təbəqəsi üzərində öyrənilmişdir. Sınaqlar laboratoriya şəraitində üç müxtəlif su (distillə, içməli və dəniz) səthində aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, alkil zəncirinin artması onların neftyığıcı və neftdispersləyici xassələrə müsbət təsir edir. Belə ki, nonil bromid əsasında sintez edilmiş gemini səthi-aktiv maddənin 5%-li sulu məhlul halında tətbiq etdikdə distillə suyunda 79.9% neftdisperləmə müşahidə

PHOTOCHEMICAL PROCESS FOR THE TRANSFORMATION OF POLYCHLORINATED BIPHENYL IN TRANSFORMER OILS IN HEXANE

Yusifzadeh V.I.
Baku Engineering University
vyusifzade1@std.beu.edu.az

Introduction. Polychlorinated biphenyls are substances consisting of two benzene nuclei connected by a C-C bond and 1 to 10 chlorine atoms replacing the hydrogen atoms in the benzene nucleus.

Figure1: Polychlorinated 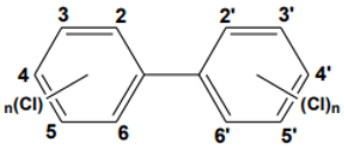

biphenyl (PCB) structure.

Depending on the number and position of chlorine atoms in the benzene ring, it has been determined that there are 209 individual isomers of PCBs. PCBs are mainly used as heat carriers and dielectric fluids in transformers and capacitors. In 1929 industrial production of these substances had started. As a result of research, it has been determined that PCBs have high toxic and carcinogenic properties and that very small (the permissible amount is 1 ug/m3 in air, 1 ug/l in water, and 0.1 ug/kg in soil.[1]) doses have a negative effect on living organisms. PCBs have been included in the list of persistent organic pollutants adopted by international organizations, including the European Union, in 1982 as priority pollutants, and also in the Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants, and their industrial production was banned in 1986. However, by this time, more than 2 million tons of PCBs had been produced worldwide. Currently, the determination of the amount of transformer oils containing PCBs and their disposal is an urgent problem.

Research: In the research work, solutions were prepared by dissolving transformer oil in hexane and with a total content of PXB in the composition of 20, 50 and 100 mg/l. The samples were irradiated in a quartz ampoule with a UV source for various durations. We used the method proposed by the US Environmental Protection Agency for the separation and purification of pesticides from the samples [2]. For this purpose, it was first passed through anhydrous sodium sulfate, and then through a florisil column. As a chormotograph we used Gas Chromatograph (Agilent Technologies 7820A, Capillary column, Electron Capture Detector) for analysis and as a carrier gas was used is Nitrogen. Following table shows conversion of the amount of PCBs depending on the irradiation time.

Table.

Conversion depending on the irradiation time

Irradiation time, min	Irradiated solutions		
	20 mg/l	50 mg/l	100 mg/l
5	18,3	44,2	84,3
10	16,7	41,3	73,5
20	14,9	34,5	64,6
30	14	33,2	57,1
60	12,7	30,1	51,5

As can be seen from the table, when the irradiation time increases, the amount of pesticides in the solution decreases.

Below graph shows the rate of pesticide conversion (in %) during 60 minutes of irradiation.

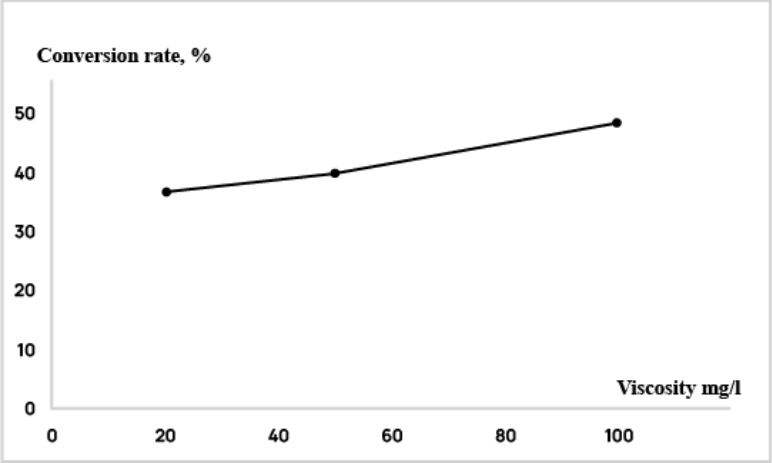

References

1. Клюев Н.А., Бродский Е.С. Определение полихлорированных бифенилов в окружающей среде и биоте. Полихлорированные бифенилы. Супертоксиканты XXI века.Инф. Вылуск №5 ВИНТИ. Москва. 2000. С. 31-63
2. EPA Method 8082A, Polychlorinated biphenyls (PCBs) by Gas Chromatography.

VI BÖLMƏ

BİOLOGİYA

ÖLKƏMİZDƏ İNSANLARIN ƏTRAF MÜHİTƏ VURDUĞU TƏSİR NƏTİCƏSİNDƏ MODİFİKASYALARA UĞRAMIŞ TORPAQLARDA MÖVCUD GÖBƏLƏK BİOTASI

Abasova A.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ayten.abasova1997@mail.ru

Hər birimiz bilirik ki, var olduğumuz toplumun aktual inkişaf səviyyəsi təbii hadisələrə aktiv şəkildə müdaxilə etməsi ilə müşahidə olunur. Bunun, yekunu ətraf mühitin orjinallığının dəqiqliyi ilə fikrimizi bildirsək fəaliyətinin deqradasiyasına səbəb olur. Bununla onu izah edə bilərik ki, insanların müxtəlif həyat fəaliyyətinin nəticəsində vurduğu zərərin ekosistemin modifikasiyaya uğramasına təbii landşaftın formasını dəyişməsi həmçinin istehsal təklifi kimi görülməsinə səbəb olur. Maraqlıdır ki, insan amilinin təsirinin nəticəsində ilkin sırada bitki təbəqəsinin quruluşu dəyişilir və belə bir modifikasiyaya uğramış ekosistem olduğu formada mövcud ola bilmir. Dəyişiklik olunmuş ekosistemlərdə bu kimi təbii hadisələr eyni dinamik mahiyət daşıyır. Bu görədə insanların təsiri nəticəsində modifikasiyalı ekosistemi, antropogen stress dərəcəsi ilə reqlamentləşdirilən transformasiya olunmuş quruluş kimi də söyləmək olar.

Biosenozlara insanların təsirinin qiymətləndirilməsi bir sıra göstəricilər əsasında müəyyən etmək mümkündür. Dövrümüzün müasir baxışlarına görə torpağın biokimyəvi sistem və bioloji olmasını nəzərə alaraq, torpağın mikrocanlılarından istifadə edilməsi qeyd olunan məsələlərdə heç bir şübhə yaratmayacaqdır. Torpaq mikrocanlıları söylədiyimiz zaman birinci növbədə göbələk və bakteriya nəzərdə tutulur. Bunlar torpağın mikrocanlıları arasında həm növünə, həm də say tərkibinə görə böyük kəmiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə olunanlardandır. Bundan əlavə, bakteriya və göbələklər bitki qalıqlarının deqradasiyasında, torpağın üst münbit qatının sintezində -deqradasiyasında, humusun fitosanitar vəziyyətinin formalaşmasında, torpaqda bioloji aktiv maddələrin toplanmasında, həmçinin atmosfer azotunun fiksasiyasında da önəmli rol oynayan canlılardan hesab edilir. Bu qeyd edilənləri nəzərə alaraq, torpaq mikroroqanzimləri ekosistemin bölünməz komponenti olub, biosferdə baş verən maddələr və enerji dövranında iştirak edir. Torpağın münbitliyi və becərilən bitkilərin məhsuldarlığı fəaliyyətlərindən önəmli dərəcədə asılıdır fikrini qeyd edə bilərik. Mikroorqanzimlərin, həmdə göbələklərin həyat fəaliyyəti torpaq və bitki arasında olan qarşılıqlı əlaqələrə, torpağa müəyyən təsir edir. Və bu torpağın potensial və effektiv münbitliyinin yaranmasına müəyyən təsir göstərir. Torpaqda daimi olaraq, bioloji proseslər baş verir. Bitkilərdə qida elementlərinin kəmiyyət və keyfiyyət nisbəti ölmüş canlıların bədən qalıqlarının parçalanması hesabına dəyişir. Kimyəvi elementlərin bioloji dövranın sürətinin əldə edilməsi üçün torpağın təkcə kimyəvi analizinin həyata keçirilməsi yetərli deyil. Beləliklə üzvi maddələrin çevrilməsi dinamikasını müəyyənləşdirən mikrobioloji proseslərində aydınlaşdırılması birmənalıdır.

Azərbaycan şəraitində fərqli antropogen təsirə uğramış torpaqların mikokompleksini kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə, yayılma qanunauyğunluqlarına və patogenlik dinamikliyinə görə tədqiqinə həsr edilmişdir.

Qarşıya qoyulan məqsədi əldə etmək üçün bu aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi məqsəduyğun hesab edilibdir:

- Pozulma dərəcəsinə görə bir birindən fərqlənən torpaq ərazilərinin seçilməsi və onların əsas göstəricilərinə görə xarakteristikası;
- Nəzərdə tutulmuş tədqiqat sahələrinin mikobiotasının sayı və növünün tərkibinə görə xarakteristikası;
- İnsanların ətraf mühitə təsiri nəticəsində göbələklərin taksonomik və trofik formada dəyişikliklərinin müəyyən edilməsi və torpaqların ekoloji vəziyyətini dəyərləndirməyə kömək olan göbələk-indiqatorların seçilməsi;
- Pozulmaya səbəb olan təsirlərin xarakterinin torpaqların mikokompelksinin ekol-trofik münasibətlərinin formalaşmasındakı əhəmiyyətinin aydınlaşdırılması.

Abşeronun rayonunun torpaqlarının pozulma dərəcəsinə görə fərqlənən 5 (neftlə, kimyəvi istehsal məhsualrı ilə çirklənən, suvarılan, şəhər torpaqları və nisbi təmiz torpaqlar) biosenozunun mikobiotasının formalaşmasında göbələklərin 86 növünün rolu müəyyən edilmişdir. Müxtəlif biosenozların deqradasiyaya səbəb olan təsirlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq kəmiyyət və keyfiyyət xarakterli fərqlərə malik xüsusi mikobiotaya malik olması müəyyən edilibdir. Belə bir fərqin yaranmasında birinci növbədə humusun miqdarı əhəmiyyət daşıyır. Həmin torpaqların fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri, və humusun miqdarı ilə göbələklərin həm sayı, həm də növ sayında zəif də olsa mütənasibliyi görmək olar. Maraqlıdır ki, xüsusi növlər neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş torpaqların mikobiotasında fitopatogennlik və toksigenliik əlamətlərinin, kimya sənayesi məhsulları ilə çirklənmə alergenlik əlamətləri, təmiz və suvarılan torpaqlarda isə saprotrofluq əlamətlərinin daşıyıcılarının spesifik çəkisinin artması ilə özünü bildirir. Bunu belə izah edə bilərikki cirkləndiricinin təbiəti eyni zamanda torpaqların fitosanitar vəziyyətinin formalaşmasında rolu olan amillərdəndir. Torpaqların ekoloji vəziyyətinin ümumi dəəyərləndirilməsində faydalı bir meyar kimi nəzərdə tutula bilər. Abşeron rayonunun fərqli texnogen, eyni zamanda antropogen təsirlərə uğrayan torpaqları mikoloji cəhətdən dəyərləndiriləcəkdir. Suvarılan, kimyəvi istehsal məhsuları ilə, həmçinin neft məhsuları ilə az miqdarda çirklənmiş torpaqlar stress zonasına, neft məhsulları ilə orta miqdarda çirklənmiş və şəhər torpaqları rezistentlik zonasına, neftlə güclü dərəcədə çirklənmiş torpaqlar isə mikobiotanın kataklizmi və ya repressiyası zonasına uyğun olan xüsusiyyətlər daşıması müəyyən edilibdir. Bu informasiyalar, nəinki Abşeron, həmçinin Azərbaycan şəraitində torpaqların mikoloji dəyərləndirilməsi haqqında birinci məlumatlar kimi də dəyərləndirilə bilər.

QİYMƏTLƏNDİRMƏ KONSEPSİYASININ BEYNƏLXALQ SİSTEMDƏ MÜQAYİSƏLİ XARAKTERİSTİKASI

Abbasova İ.S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
abbasovairade2002@gmail.com

Azərbaycan Respublikasında, çox sahədə olduğu kimi, təhsil sahəsində də ciddi dəyişikliklər və yeniliklər aparılır. Bu tədbirlərin əsas məqsədi, ictimai ehtiyaclar və tələblərə diqqət yetirərək, təhsilin səviyyəsini artırmaq və inkişafını təmin etməkdir və bu baxımdan, təhsilin keyfiyyətini təmin edən faktorlara əsasən təhsilin məzmununa, müəllim hazırlığına və qiymətləndirmə sistemlərinə yenidən nəzər salmaq məcburiyyəti ortaya çıxıb. Qiymətləndirmə, geniş bir əsasda tətbiq olunan və hər hansı bir sahədə, həm də cəmiyyətin ümumilikdə inkişafında istifadə olunan əsas bir aləmdir.

Azərbaycanın təhsil sisteminin qiymətləndirmə konsespiyası ilə Rusiyanı müqayisə etsək,bir çox fərqli hallarla qarşılaşmış olarıq. Mövcud qiymətləndirmə modellərinin xüsusiyyətlərini və təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün müəyyən təşkilati tədbirlərin görülməsi imkanlarını müəyyən etməyə yönəlmiş Rusiyada və Qərb ölkələrində təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemlərinin müqayisəli təhlili verilmişdir. Avropa ölkələrində təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə vahid standart yanaşmanın olmamasının səbəbi müxtəlif regionlarda təhsil sisteminin formalaşmış ənənələri, onun cəmiyyətin inkişafındakı müasir meyillərdən və təhsil sahəsində aparılan islahatlardan asılılığı ilə izah olunur. Bu gün Rusiyada sabit, perspektivli qaydalar sistemi yaradılmışdır ki, ona əsasən dövlət təkcə təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini qiymətləndirmir, həm də təhsil sisteminin gələcək inkişaf yollarını müəyyən edir; Rusiya təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi beynəlxalq standartlara cavab verən qiymətləndirmə meyarlarına uyğunlaşdırılıb.

Rusiyada qiymətləndirmə konsepsiyasının özünəməxsus funksiyaları vardır. Belə ki, normativ funksiyaya, bir tərəfdən, müəyyən bir şagirdin dövlət tərəfindən təsdiq edilmiş standarta nisbətən nailiyyətlərinin qeyd edilməsi daxildir ki, o, təhsilinin uğuruna və təhsil müəssisəsini bitirməsinə uyğun gələn bütün hüquqi nəticələri alsın. Axı bu, ilk növbədə müəyyən bir sinifdə hər şeyin tədris prosesi ilə uyğun olub-olmaması, eləcə də ayrı-ayrı şagirdlərin məktəb rifahı ilə bağlı düşüncə üçün qida təmin edən qiymətləndirmədir. Tələbələrin fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi ilə əlaqəli cəzalandırıcı-səhv funksiyası əlavə izahat tələb etmir.

Azərbaycanda ümumtəhsil sistemi müasir standartlara uyğun olaraq kurrikulum sistemi ilə həyata keçirilir.Belə ki kurrikulum sistemi hesabına şagirdlərdə intellektual səviyyə, düşünmə qabiliyyəti, yaradıcılıq qabiliyyəti inkişaf edir. Azərbaycanda ümümtəhsil sistemində müasir qiymətləndirmə

konsepsiyası şagirdlərin əldə etdikləri biliklər, nailiyyətlər haqqında məlumat toplamasına imkan yaradır. Qiymətləndirmə, dərslərin interaktiv təşkilatı, dərs müzakirələrinin faydalı və güvənilir bir əlaqə yaratmasını təmin edir, tələbələrin öz öyrənmə proseslərini dəstəkləyir və onlara formalaşdırıcı bir rol oynayır.

Qiymətləndirmə sisteminin təhsil sisteminin inkişafındakı yeri unikaldır, çünki o, məktəb təhsil məkanında ən bariz inteqrasiyaedici amil, təlim problemlərinin diaqnostikası və əks əlaqənin təmin edilməsinin əsas vasitəsidir, eyni zamanda onun əsasında duran prinsipləri ən aydın şəkildə təcəssüm etdirən bütövlükdə təhsil prosesidir. Bu halda, qiymətləndirmə sistemi təkcə qiymətlərin təyin edilməsi zamanı istifadə olunan şkala və adətən qiymətlərin təyin olunduğu məqamlar kimi deyil, ümumilikdə müəllim, şagird və valideynlər arasında nəzarət və diaqnostik əlaqənin həyata keçirilməsi mexanizmi kimi başa düşülür.

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏNİN YENİ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALAR İLƏ TƏTBİQİ

Ağayeva F.C.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
fidanmemmedova609@gmail.com

Hazırda Azərbaycan ümumtəhsil müəssisələrində məktəblilər fənn dərslərində müxtəlif elmi sahələr üzrə geniş biliklər əldə edir,müxtəlif bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər.Lakin öyrənmənin nəticəsi hər zaman dünyanın vahid mənzərəsinin formalaşması demək deyil.Bu məqsədə çatmaq üçün elmi biliklərin əlaqəsi – inteqrasiyası zəruridir.İnteqrasıyanın üç növü məlumdur.Bunlar fəndaxili,fənlərarası və fənüstü inteqrasiyadır.Biologiya fənninin tədrisi zamanı fənlərarası əlaqənin necə həyata keçirildiyinə nəzər salaq.Məktəb biologiya kursu elə qurulmuşdur ki, aşağı siniflərdən başlayaraq təbiət hadisələrini izah etmək üçün riyazi, fiziki, kimyəvi, coğrafi, tarixi anlayış və qanunlara müraciət edilməlidir. Hazırda Təhsil Nazirliyinin irəli sürdüyü "Təbiət" fənninin dərsliklərinə əsasən artıq 5-ci siniflərdə bioloji hadisələri izah edərkən müəllim fiziki proseslər və qanunlardan istifadə edir.Bu müəyyən çətinliklər yaratsa da bioloji proseslərin fiziki əsaslarının elmi dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynayır.Araşdırmalarıma əsasən aydın oldu ki, biologiyanın insan anatomiyası,fiziologiyası və gigiyenası,botanika,zoologiya kimi sahələrində fiziki anlayışlara geniş yer verilmişdir.Müəyyən nümunələrə baxaq:

1.Skelet və sümük toxumasının strukturunun arxitekturası (sümüklərin boru quruluşu,onurğanın fizioloji əyrilikləri),hərəkət zamanı ağırlıq mərkəzinin və tarazlığın qorunması,vestibulyar aparatın işləmə mexanizmi,sürtünmə qüvvəsi və bədəndə bunu azaltmağın yolları.

2.İnsan orqanizmində hüceyrə membranları vasitəsilə,ağciyər alveollarının divarları və kapilyarların divarları vasitəsilə diffuziya prosesinin baş verməsi

3.İstilik prosesləri:İnsan orqanizmində termorequlyasiya və onun pozulmaları,enerji mübadiləsi və onun pozulması

4.Qan təzyiqi və onun qan dövranındakı rolu,qulaq pərdəsinə təzyiq,ilk sidiyin yaranmasında qan təzyiqinin rolu,tənəffüs reflekslər üçün təzyiq fərqinin əhəmiyyəti

5.Orqanizmdə sinir impulslarının ötürülməsi,orqanların elektrik fəaliyyəti və bu fəaliyyətin EKQ kimi diqanostikada istifadəsi

6.Gözün optik sistemi:işıq şüasının buynuz qişa və linza tərəfindən sınması,tor qişada təsvirin yaranması

Biologiya və kimya elminin kəsişməsi ilə biokimya elmi meydana gəlmişdir.Qeyri-üzvi və üzvi maddələr anlayışı artıq 5-ci sinifdə verilməyə başlayır.Yuxarı siniflərə keçdikcə isə artıq bu anlayışlara karbohidratlar,zülallar,lipidlər,nuklein turşuları da əlavə olunur.Kurikulumun geniş tədqiqi bunu göstərir ki,mövzuların öyrənilməsi zamanı vaxt məhdudiyyəti səbəbindən kimya və biologiya dərsliklərində müəyyən materilların əhəmiyyətli hissələrinin təkrarlanması müşahidə olunur. "Zülalların quruluş və funksiyaları","Lipid və karbohidratların xüsusiyyətləri və onların bioloji rolu","Zülalların biosintezi ","Fermentlər və onların orqanizmdə rolu","Bitki mühafizəsinin kimyəvi və bioloji üsulları"kimi mövzular bu inteqrasiyaya bariz nümunələrdir.

Bitkilərin və heyvanların müəyyən olunan coğrafi mühitə uyğunlaşması,Azərbaycanın flora və faunası,torpaqlar,torpaq ehtiyatları və onlardan düzgün istifadə,insan irqləri və onların mənşəyi kimi mövzular həm coğrafi,həm də ekoloji cəhətdən biologiya ilə inteqrasiyaya uyğundur.Bu kimi nümunələr bizə

göstərir ki, bilogiya elmi çoxşaxəli elm olub digər elmlərlə sıx əlaqəyə malikdir.Lakin bütün bu mövzuları tədris edən müəllim yüksək biliyə malik olmalı,bu bilikləri şagirdlərə aydın formada ötürməli,həmçinin düzgün təlim metodlarından istifadə etməlidir.Təlim metodu tədris prosesinin çox mürəkkəb komponentidir. Tədris prosesində əgər təlim metodlarından istifadə ediriksə aşağıdakı cəhətləri nəzərə almalıyıq:

1.Elmi biliklərdən nələri şagirdlərə aydın, aşkar təqdim etmək olar 2.Hansı hallarda şagirdlərin əvvəllər yiyələndikləri bilik, bacarıq ehtiyatına istinadən onları fəal əməliyyat aparmağa, axtarışa, araşdırmağa cəlb etmək olar 3. Hansı bilikləri şagirdləri müstəqil əldə edə bilərlər 4. Nə zaman şagirdlər mənimsədikləri əsasında yeni şey yarada bilərlər.

Təlim metodları ilə pedaqoji texnologiyalar arsında vəhdət vardır.Bu səbəbdən fənlərarası əlaqənin yeni pedaqoji texnologiyalar ilə tətbiq olunması şagirdlərdə idraki fəaliyyəti inkişaf etdirir.Ötən əsrin sonlarında praktik novator müəllim F. Bünyatova yeni «interaktiv texnologiya»nın təlimə tətbiqi üzərində geniş məşğul olmuşdur. O qeyd edir ki,"Yeni pedaqoji texnologiyanın tədrisə tətbiqindən əsas məqsəd planlı şəkildə düşünülmüş təlimdə başlıca şərt kimi şagird fəaliyyətinin interaktivliyini ön plana çəkməkdir". O, bu gün yeni kimi səslənən bir çox məsələləri bir qədər səthi olsa da, qeyri-dəqiqliklərə yol verilsə də, 10-15 il əvvəl qoymuş yaxşı nəticə almışdır. Sonralar həm pedaqoqlar, həm də metodistlər pedaqoji texnologiya anlayışının mahiyyətini ətraflı şərh etmiş, sistemli araşdırmalar aparmışlar.

Yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqində bizim ehtiyacımız olan ən önəmli məsələ İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarıdır.Biologiya fənninin tədrisi zamanı internet resurslarından,müasir texnoloji avadanlıqlardan,labarotoriya avadanlıqlarından,əyani vəsaitlərdən istifadə etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.Təəssüflər olsun ki, hazırda respublikamızın ümummtəhsil məktəblərinin sadəcə bir qismində bu şərait təşkil olunmuşdur.Ümid edirik ki, təhsil sisteminin daha da inkişaf etməsi ilə məktəblərdə bu istiqamətdə tədbirlər görüləcəkdir.

BUĞDA GENOTİPLƏRİNDƏ GENETİK POLİMORFİZMİN TƏDQİQİ

Allahverdiyeva G.İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
gunelmutellibova@gmail.com

Dünyada əhalinin sürətlə artdığı, kənd təsərrüfatı ərazilərinin kiçildiyi, ekoloji şəraitin dəyişdiyi, biomüxtəlifliyin azaldığı bir dövrdə qidaya olan tələbat daha da aktual vəziyyət almışdır. Belə bir şəraitdə yeni, ətraf mühitin stres faktorlarına qarşı davamlı, keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə görə yüksək olan bitki sortlarının alınması çox vacibdir. Hamıya məlumdur ki, buğda canlıların əsas qidasını təşkil etməklə, əhəmiyyətli və strateji kənd təsərrüfatı bitkisidir. Bu baxımdan tədqiqat işi çox aktualdır. Belə ki, yeni, davamlı buğda sortlarının alınması dünya əhalisinin qidaya olan tələbatının böyük bir hissəsinin ödənilməsi deməkdir. Müxtəlif illərdə dünya alimləri və yerli alimlərimiz tərəfindən bir sıra tədqiqat işləri aparılmış və yeni davamlı buğda sorlarının alınması üzərində işlər görülmüşdür.

Akademik C.Ə.Əliyev tərəfindən buğda bitkisi ilə bağlı çoxlu tədqiqat işləri aparılmışdır. Tədqiqat işləri zamanı buğda bitkisinin yeni davamlı sortları alınmış, onların fotosintez fəaliyyəti, məhsuldarlığı, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı davamlılığı öyrənilmişdir.

Buğda bitkisində ən çox rast gəlinən xəstəliklərdən biri unlu şeh xəstəliyidir. Dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da buğda bitkisində mütəmadi olaraq unlu şeh xəstəliyinə rast gəlinir.

Kuperman metoduna əsasən buğda sortlarında unlu şeh xəstəliyi qiymətləndirilmişdir. Bu Avropa ölkələrində N.Simlakoviçin 9 ballıq şkalasına görə hazırlanmışdır. V.İ.Krivçenko və başqa alimlər tərəfindən təkmilləşdirimiş üsullara əsasən öyrənilmişdir. Bu zaman yerli buğda sortlarından əsasən Nurlu99, Mirbəşir128, Morokko və Murov sortları götürülmüşdür. Bu sortlarda unlu şeh xəstəliyinin müxtəlif mərhələlər üzrə inişafı öyrənilmiş, onun yarpaqda, gövdədə, sünbüldə assimilyasiya səthinin sahəsi, həmçinin məhsuldarlığa təsiri müəyyən edilmişdir. Assimilyasiya səthinin sahəsinin ölçülməsi zamanı avtomatik sahə ölçən cihazdan isifadə olunmuşdur.

Aparılmış tədqiqat işləri zamanı müəyyən edilmişdir ki, Morokko buğda sortu unlu şeh xəstəliyinə daha həssasdır. Bu sortdan fəqli olaraq digər üç sort (Nurlu 99, Mirbəşir128, Murov) unlu şeh xəstəliyinə qarşı bir qədər gec, yəni boruya çıxma mərhələsində sirayətlənmişdir. Nəticədə vegetasiyanın sonuna kimi inkişafını davam etmişdir.

Xəstəlik yarpaqların alt hissəsində ağımtıl təbəqə, üst hissəsində isə bozumtul rəngdə una bənzər ləkələr şəklində müşahidə edilir. Getdikcə ağımtıl ləkələr tündləşir, tədricən keçəyə bənzər örtük əmələ gətirir. Əmələ gəlmiş örtüyün üzərində göbələyin meyvə bədəni-kleystokarpiləri yetişməyə başlayır. Kleystokarpilər 130-180 mkm ölçüsündə olur. Onların daxili hissəsində bir neçə ədəd kisə, kisənin içərisində isə-8 sayda spor yerləşir. Payız fəslində kleytokarpilər partlayır, nəticədə kisənin içərisində yerləşən sporlar küləklə ətrafa yayılır və digər bitkiləri də bu xəstəliyə yoluxdurur. Daha sonra patogen sonrakı mərhələyə keçir və askosporlar olan çantalar əmələ gətirir. Apressorilər vasitəsi ilə xəstəliyin törədiciləri yarpağın üzərinə yapışır. Yarpaqda olan qida maddələrini sormaq üçün özündən qaustorilər buraxır.

Unlu şeh xəstəliyi ilə zədələnmiş buğda bitkilərinə çox böyük ziyan dəyir və nəticədə məhsuldarlıq 20%-ə qədər azalır. Bu xəstəliyin əsas simtomlarından biri də assimilyasiya səthinin kiçilməsidir. Bu isə bitkilərdə xlorofil və digər başqa piqmentlərin parçalanması ilə xarakterizə olunur.

Əsasən müsbət hava şəraitində +25°C-yə kimi temperaturda sürətlə böyüyür. Daha aşağı və yüksək temperatur şəraitində göbələk "yuxuya" gedir, lakin ölmür. Yüksək temperatur və külək xəstəliyin geniş yayılmasına səbəb olur.

Azərbaycan şəraitində də buğda bitkisində unlu şeh xəstəliyinə rast gəlinir. Lakin müxtəlif profilaktiki tədbirlər görməklə xəstəliyi minimuma endirmək və yayılmasının qarşısını almaq mümkündür.

Xəstəliyin qarşısını almaq üçün: davamlı sortların əkilməsi, əkin dövriyyəsi qaydalarına riayət olunması, tərkibində fosfor və kalium olan gübrələrin tətbiq edilməsi, qış əkini sahələrinin yazlıq əkinlərdən təcridi, üzərində unlu şeh xəstəliyi daşıyan alaq otlarının məhv olunması, bitki qalıqlarının yaxşıca təmizlənməsi və torpaqda dərin şumlanmanın aparılması kimi tədbirləri həyata keçirmək məqsədəuyğundur.

Buğda genotiplərində genetik polimorfizmi ətraflı şəkildə tədqiq etməklə ətraf mühitin stres faktorlarına, xüsusilə xəstəliklərə qarşı davamlı buğda sortları yaratmaq olar. Belə sortlar alınarkən ilk olaraq populyasiyaların genetik müxtəlifliyi öyrənilib, bitkinin genetik sistemi haqqında məlumat toplamaq lazımdır.

ZƏHƏRLİ GÖBƏLƏKLƏRİN ENDOGEN VƏ EKZOGEN METABOLİTLƏRİNİN KİMYƏVİ STRUKTURLARININ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI VƏ TƏYİNİ

Ataşova B.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Atashov1992@gmail.ru

Göbələklər tərəfindən sintez edilən metabolitlər təyinatina, ifraz olunma yerinə, təsirinə və kimyəvi quruluşuna görə bir-birindən fərqlənirlər. Qeyd olunan bu xüsusiyyətlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda və ya ümumi olaraq aydınlaşdırılması göbələklərin fəaliyyətini asan idarəolunan hala gətirir, həmçinin mənfi cəhətlərin aradan qaldırılması, müsbət xüsusiyyətlərin səmərəli istifadə olunması baxımından həm elmi, həm də praktiki cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Göbələklərdən əldə edilən ekzogen və endogen metabolitlərin fitotoksiki aktivliyi müəyyən edilərkən məlum oldu ki, mikromiset növləri arasinda ekzogen metabolitlərin fitotoksiki aktivliyi yüksək olan xeyli növ var. Amma bu səviyyədə makromisetlərə rast gəlinmir, hətta bununla yanaşı bəzi növlərdə prosesin stimulaşmasi halı da müşahidə olunur. Sadalananlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, göbələklərin əksəriyyəti fitotoksiki aktivliyə malikdirlər, lakin bu göbələklər arasında Bazidiomiset növlərinə rast gəlinmir. Ziqomisetlər və Bazidiomisetlərin bir hissəsinin toksiki aktivliyi çox zəifdir.

Göbələklərin fitotoksiki aktivliyini müəyyənləşdirilərkən məlum oldu ki,Askomikota şöbəsinə aid olan növlərin bir hissəsi güclü (26,7%), bir hissəsi orta (56,6%), bir hissəsi də zəif (10%) fitotoksiki aktivliyə malikdir. Müəyyən bir hissəsinin isə (6,7%) ümumiyyətlə toksiki aktivliyi yoxdur. Bazidiomikota şöbəsinə daxil olan göbələklərin isə ümumiyyətlə nə güclü, nə orta səviyyəli fitotoksiki aktivliyi yoxdur yerdə qalan göbələklərin 50%-i zəif fitoksiki aktivliyə malikdir, 50%-i isə ümumiyyətlə bu funksiyanın daşıyıcısı deyil. Ziqomikota şöbəsinə daxil olan göbəkləklər isə hamısı zəif fitotoksiki aktivliyə əsaslanır.

Göbələklərin fitotoksiki aktivliyindən danışarkən bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bu da məhz istifadə olunan bitki toxumalarının taksonomik baxımindan aidiyyatıdır. Bu bitki toxumalarına həm birləpəlilər, həm də ikiləpəlilər aiddir. Həmçinin onu da qeyd edək ki, göbələklərdən sintez olunan ekzogen metabolitlər taksonomik cəhətdən aydın bir aslılıq göstərmir. Belə ki, bəzi metabolitlərin aktivlik səviyyəsi buğdada, bəzilərininki isə lobyada yüksək olur. Burdan belə nəticəyə gəlirik ki, təsir effekti sistemsiz şəkildə

baş verir. Bunun da səbəbi ondan irəli gəlir ki, toksigenliyi müəyyən edilən göbələklərin böyük bir qismi məhz politroflara aiddir, hansı ki, bu da həmin göbələklərin geniş yayilma imkanını, həmçinin onların metabolitləri də məhz bu məqsədə xidmət göstərir.

Tədqiqatların gedişində istifadə olunan mikromisetlər kisəli göbələklərə məxsus biotoplardan ayrılmışdır hansı ki, bu biotoplara torpaq, su, bitki biotopları daxildir.Həmçinin onu da qeyd edek ki, tədqiqatın gedişi zamanı bu mənbələrdən anamorf və telimorf olan 34 növə yaxın həqiqi göbələk ştamı ayrılmışdır ki, bu göbələk ştamları arasında eyni növə mənsub olan, lakin fərqli biotoplardan alınanlarda yer almışdır.

Tədqiqatların növbəti mərhələsində fərqli biotoplarda qeydə alınan lakin növ baxımından eyni olan göbələk ştamları fitotoksiki aktivliyinə görə dəyərləndirilmişdir. Alınan nəticələrdən belə məlum olur ki, muxtəlif mənbələrdən alınsalar da fitotoksiki aktivlik baxımından göstəriciləri bir-birinə cox yaxındır. Lakin buna baxmayaraq bəzi göbələk ştamlarında kəmiyyət xarakterli fərqliliklər müşahidə edilir, amma bu sistematik xarakterli hesab olunmur. Ümumyyətlə göbələklərin torpaqdan, bitkidən, sudan ayrılmış olması hər hansı bir asılılıq kəsb etmir. Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlinmişdirki bitki və torpaqdan ayrılmış eyni növə mənsub olan ştamlar arasında olan fərq sudan ayrılmış növə nisbətən daha yüksəkdir. Bu hal onunla bağlıdır ki, göbələk növlərinin bitki və torpaqda məskunlaşması, suda məskunlaşmasindan xeyli fərqlənir. Bunun da əsas səbəbi göbələklərin su mühitinin miqrantı olmasıdır.

Tədqiqatlarda qeydə alınmış göbələklərin endogen metabolitlərinin fitotoksiki aktivliyi tədqiq edilən zaman müəyyən oldu ki, əldə olunmuş nəticələr ekzogen metabolitlərdən alinanlardan müəyyən qədər fərqlənir, toksikilik nisbətən zəifləyir, hansı ki bu da toksiki aktivliyi güclü olan növlərin sayca azalmasına və aktivlik gostəricilərinin aşağı duşməsinə səbəb olur. Güclü toksiki aktivlik göstərən ekzogen göbələklərdə növlərin sayı 8-dən, 6-ya toksiki aktivlik isə 44,4%-dən, 40,4%-ə qədər düşə bilir.Bənzər hallar başqa variantlarda da özünü göstəriri. Qeyd olunmuş göbələklərin həm ekzogen həm də endogen metabolitlərinin zootoksiki aktivliyinə əsasən dəyərləndirilməsi zamanı əldə olunmuş nəticələrdən belə aydın oldu ki alınmış nəticə fitotoksiki aktivliyin tədqiq olunmasi zamanı əldə olunanlardan o qədərdə cox fərqlənmir və qeydə alınmış fərqlər isə əsasən kəmiyyət xarakteri daşıyır.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ BİOLOJİ BİLİK VƏ BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARININ TƏTBİQİ

Axundova F. M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
fatimeaxundova529@gmail.com

Həm xarici, həm də yerli alimlərin problemlə bağlı tədqiqatlarının, dərslik və dərs vəsaitlərinin, elmi-metodiki məqalələrinin, hazırladıqları proqramların təhlili nəticəsində belə nəticəyə gəlinir ki, «İnsan» kursunun tədrisində bioloji bilik və bacarıqların formalaşması problemi xüsusi tədqiqatların predmeti olmamışdır. Ayrı-ayrı əsərlərdə problemə bilavasitə olmasa da, amma müəyyən qədər toxunulmuş, bioloji bilik və bacarıqların məzmunu, öyrənənlərə ötürülməsi metodikası ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilmiş, bilik və bacarıqların ənənəvi məzmun və texnologiyasında yol verilən səhvlər təhlil edilmişdir. Şagirdlərdə bioloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması ilə bağlı son illərdə nəşr olunan metodiki işlər də araşdırılmış, yeni fənn kurikulumunun üstünlükləri şərh edilmiş, biologiya fənninin tədrisində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqinin təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsiri araşdırılmışdır. Ənənəvi metodika ilə yazılan əsərlərin qüsurları belə səciyyələndirilmişdir: bilik və bacarıqların verilməsi zamanı daha çox faktlardan istifadə olunur, məlumatın yadda saxlanmasına üstünlük verilirdi, fənlərin əksəriyyətində uşaqların təfəkkür və düşüncə tərzini, qabiliyyətini kifayət qədər geniş şəkildə inkişaf etdirən məzmun yox idi. Yeni təhsil sistemi yeni məzmun, yeni texnologiya tələb edir. Bu gün təhsil sahəsində artıq belə bir fikir qətiləşməyə başlamışdır ki, orta təhsilin keyfiyyəti yalnız şagirdin əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsi ilə ölçülə bilməz. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (milli kurikulumu) əsasında hazırlanmış fənn kurikulumları təhsil sistemində forma, məzmun və mahiyyət etibarilə yeni bir hadisədir. Təhsil kurikulum xarakterinə görə 2 yerə bölünür: 1) fənyönümlü, 2) şəxsiyyətyönümlü. Məhz şəxsiyyətyönümlü kurikulumda insanın gələcək həyat fəaliyyətində lazım olacaq praktik bacarıq və vərdişlər əhatə olunur, əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətlərin formalaşdırılması

ön plana çəkilir. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda bioloji təhsilin qarşısında qoyulan tələblər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1) bioloji bilikləri həyatla əlaqələndirmək; 2) bioloji bilik, bacarıq və dəyərləri inteqrasiya etmək; 3) bəşəriyyəti narahat edən məsələlərə yeni yanaşmanı təmin etmək üçün fənlərin məzmununu daim təkmilləşdirmək; 4) vətəndaş dəyərlərini formalaşdırmaq və s.

"Bilik və bacarıqların öyrədilməsi imkanları" adlı ilk ənənəvi öyrətmə texnologiyasına toxunulmaqla yanaşı, bilik və bacarıqların öyrədilməs ilə bağlı yeni yanaşmalar təhlil edilir. Müasir yanaşmalara görə, yalnız şagirdin əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsi orta təhsilin keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üçün başlıca meyar hesab edilə bilməz. Belə ki, bilik, bacarıqların verilməsi zamanı daha çox faktlardan istifadə olunur, məlumatın yadda saxlanmasına üstünlük verilir, fənnlərin əksəriyyətində uşaqların təfəkkür və düşüncə tərzini, qabiliyyətini inkişaf etdirən məzmun yoxdur. Orta ümumtəhsil məktəbləri üçün Biologiya fənnində «İnsan» kursu üzrə şagirdlərin mənimsəyəcəkləri bilik və bacarıqların formalaşdırılması yolları müəyyən edilir, hər bir mövzu üzrə şagirdlərin öyrənəcəyi biliklər və bu biliklər əsasında əldə edəcəkləri bacarıqlar sistemli şəkildə verilir. Bu kurs üzrə şagirdlərin mənimsəyəcəkləri bacarıq və vərdişlərin sistemi yaradılır. Bu sistemdə tədris bacarıqları və vərdişləri praktik tətbiq bacarıq və vərdişləri xüsusi olaraq fərqləndirilir. «İnsan» kursunda «Dayaq- hərəkət sistemi», «Həzm sistemi», «Maddələr mübadiləsi», «Qan dövranı>> bəhslərinin tədrisi zamanı fəal təlim metodlarının (BİBÖ, klaster, beyin həmləsi) tətbiqi yolları şərh edilir, ümumiləşdirici dərs nümunələri verilir. Bioloji bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsində şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətlərini, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürlərinin inkişafını təmin edən mövzuların məzmunu verilməklə yanaşı, həlli tələb edilən praktik xarakterli tapşırıqlar da müəyyənləşdirilir.Burda. yalnız məzmunun yeniləşdirilməsindən, texnologiyanın müasirləşdirilməsindən deyil, həm də qiymətləndirmə mexanizminin üstünlüklərindən bəhs olunur. Fəal təlimdə tətbiqi zəruri olan diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmə prosesinin mahiyyəti və vasitələri göstərilir. Diaqnostik qiymətləndirmə təlim fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl şagirdlərin zəif və güclü tərəflərini öyrənmək məqsədi ilə aparılır və tədris prosesi onun nəticələri əsasında lahiyəşdirilir. Vasitələri sorğu vərəqələri, anketlərlərdir. Formativ qiymətləndirmə tədris prosesi zamanı şagirdlərin zəif və güclü tərəflərini öyrənmək məqsədi ilə aparılır və onun nəticələri əsasında daha yüksək nəticələrin əldə olunması üçün tədbirlər görülür. Vasitələri- müxtəlif növ test tapşırıqları, ev tapşırıqları və layihələrdir. Summativ qiymətləndirmə tədris prosesinin sonunda şagirdin bilik və vərdişlərinin yekun səviyyəsini və onun nəticəsini öyrətmək məqsədilə aparılır. Vasitələri layihələr, yekun imtahandır. Burda potfolio-ümumi il ərzində görülən işlərin qiymətləndirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilir. Bu qiymətləndirmə formalarından portfolionu nisbətən ən az işlənənidir. «Bilik və bacarıqların öyrədilməsində fərdi işin təşkili» haqqında təhlil etdik. «Bilik və bacarıqların öyrədilməsində fərdi işin təşkili» adlı məzmunda boloji bilik və bacarıqların formalaşdırılmasında fərdi işin təşkili xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi tədqiqat predmetinə çevrilir. Məzmunda əsaslandırılır ki, şagirdin təlim prosesində fəallaşması üçün ilk növbədə onun bir şəxsiyyət kimi, təlim prosesinin mərkəzi obyekti kimi çıxış etməsi önəmlidir.. Məlumdur ki, müasir təlim prosesində müəllim biliklərin qazanılması yolunda bələdçi, şagird isə tədqiqatçı, bilikləri kəşf edəndir. Məhz belə bir təlim prosesində şagird bilikləri tədqiqatçılıq yolu ilə müstəqil olaraq əldə edir, biliklərlə bağlı bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsinə şərait yaranır

Bilik və bacarıqların tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında da araşdırma apararaq təhlil etdik. Burada əsaslandırılır ki, «İnsan» kursu digər bioloji fənlərdən özünün öyrənmə obyekti ilə fərqlənir. Elmi bilik, həyatı bacarıq və vərdişlərin formalaşması mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində zehni əmək fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Müəllimin təlim prosesində əsas vəzifələrindən biri də şagirdlərdə əməyə məhəbbət hisslər ötürməkdir.. Təlim prosesi elə qurulmalıdır ki, şagirdlər nəzəri biliklərlə kifayətlənməsin, ondan praktik nəticələr çıxarsın, özlərinin zehni və əmək fəaliyyətlərini düzgün təşkil etsinlər. Məzmunda əsaslandırılır ki, yerinə yetirilmiş əməliyyatların fizioloji təhlili düzgün əmək vərdişlərinin yaranmasına kömək edir, əməyin keyfiyyətini artırır, şagirdlərin güclərini və sağlamlıqlarını qoruyur. "İnsan" kursunun tədrisi zamanı şagirdlər öyrənirlər ki, sinir sistemi, xüsusən baş beyin təkamül prosesində təkmilləşmişdir, insanın təfəkkürü, nitqi, yaddaşı və s. psixoloji qabiliyyətləri əmək fəaliyyəti nəticəsində yaranmışdır.

"İnsan" kursunun fiziki tərbiyə fənni ilə inteqrasiyası şagirdlərdə özlərinin sağlamlıqlarını qorumaq, onlarda fiziki hərəkətlərə marağı artırmaqda yanaşı, düzgün fiziki inkişafa da kömək edir. Hərəki vərdişlərin inkişafı şagirdlərin idman hazırlığının əsas göstəricilərindən biridir. Bioloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması prosesində cinsi tərbiyə ilə bağlı məsələlərin öyrədilməsinə xüsusi önəm verilməlidir. Cinsi tərbiyə şagirdlərdə cinsi sfera ilə bağlı mənəvi və gigiyenik davranış normalarının formalaşdırılmasıdır. Cinsi tərbiyə çox mühüm və dərin maarifləndirmə işi tələb edir. Bu haqda şagirdlərə düzgün və ətraflı

məlumatların verilməsi vacibdir. Düzgün elmi məlumat almayan bəzi şagirdlər bu boşluğu yoldaşlarından, kənardan aldıqları səhv informasiya ilə doldururlar. Bu isə gələcəkdə onların həyatında müxtəlif çətinliklərə, hətta zöhrəvi xəstəliklərə yoluxmalara qədər faciəvi vəziyyətlərə gətirib çıxara bilir. Cinsi tərbiyənin zəif aparılmasının bir səbəbi də milli mentalitetlə bağlıdır. Valideynlər öz övladları ilə bu məsələlərlə bağlı danışmırlar. Əsaslandırılır ki., cinsi tərbiyənin inkişafı iki istiqamətdə aparılmalıdır: 1) biolojibiliklərin şagirdlərə dərindən mənimsədilməsi; 2) gənc qızlar və oğlanlar arasında mənəvi və etik qarşılıqlı münasibət normalarının möhkəmləndirilməsi. Şagirdlər "Bitkilər" və "Zoologiya" kurslarında cinsi hüceyrələr, rüşeym və onun inkişafı, mayalanma kimi anlayışlarla tanış olurlar. IX sinifdə insan orqanizmi ilə tanış olan şagirdlərə bu mövzuda ətraflı məlumatın verilməsi üçün mütəxəssis həkimləri dəvət etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

BÖYÜK QAFQAZIN TERMAL SULARININ MİKROBİOTASININ ƏSAS PRİORİTETLƏRİ

Babayev E.K.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
babayevelgun886@gmail.com

Böyük Qafqazdakı termal və mineral dağ ehtiyatlarının iqtisadi-siyasi qiymətləndirilməsi, bölgənin iqtisadi və siyasi dinamiklərini təsir edən əhəmiyyətli bir məqamdır. Bu ehtiyatlar, turizm, sağlamlıq, enerji, və sənaye kimi müxtəlif sahələr üçün potensial imkanlar təmin edir. İqtisadi-siyasi baxımdan qiymətləndirildikdə, bu resursların effektiv şəkildə idarə edilməsi, yerli iqtisadiyyatın və iş yaratmanın artırılmasına, gəlirin artırılmasına və bölgənin inkişafına töhfə verməyə bilər.

Turizm baxımından, termal ehtiyatlar, sağlamlıq turizmi və rekreasiya sahələrində cazibə mərkəzi olaraq funksiyon görə bilər və beləliklə turizm sənayesinin inkişafına töhfə verə bilər. Bundan əlavə, termal ehtiyatlar ətrafında konaklama obyektləri, restoranlar və digər xidmət müəssisələri üçün imkanlar yarada bilər.

Sağlamlıq sektorunda, termal suların tibbi müalicələrdə istifadəsi, sağlamlıq turizmi üçün bir cazibə mərkəzi yarada bilər və yerli sağlamlıq infrastrukturunun inkişafına töhfə verə bilər.

Enerji baxımından, yerdən istifadə olunan termal resurslar, termal enerji üretimi üçün potensial bir mənbə olaraq fəaliyyət göstərə bilər və yenilənəbilir enerji mənbələrinin portfeyinə çeşidli qatqılar edərək enerji təhlükəsizliyini artıra bilər.

Sənaye istifadəsi baxımından, mineral ehtiyatlar, tikinti, kimya, kənd təsərrüfatı və digər sahələr üçün istifadə edilə bilər.Termal sularının mikrobiotasının növ tərkibi geniş bir spektruma malikdir və bu, çevresel faktörlərə, məsələn, suyun kimyəvi tərkibinə, temperaturuna, pH dəyərinə və ya suların coğrafi məkanına görə dəyişir. Bu mikrobiota daxili fərqliliklər göstərə bilər və məsələn, termofilik bakteriyalar, arkhealar, mantarlar və digər mikroorganizmaları əhatə edə bilər. Tədqiqatlar termal suların mikrobiotasının tərkibini daha dəqiq şəkildə anlamaq üçün davam edir, amma bu tərkibin geniş və çeşitli olduğu məlumdur.Böyük Qafqazın termal sularının mikrobiotasının növ tərkibi ilə əlaqədar ən son məlumatlarım 2022-ci ilə qədər olan dövrdən qaynaqlanır. Bu suların mikrobiotası, geniş bir spektruma malikdir və dəyişikliyi coğrafi, kimyəvi və fiziki mühit faktorları tərəfindən təyin edilir. Mövcud olan məlumatlara görə, bu suların mikrobiotasında bəzi yayılmış növlər, məsələn, termofili bakteriyalar və arkheyalar, çox rast gəlinir. Bunlar, yüksək temperatur və digər extrem mühit şəraitinə uyğunlaşmış organizmalar olaraq tanınır. Bununla birlikdə, bu suların mikrobiotasının dəqiq tərkibi və növləri hələ də böyük ölçüdə araşdırma məsələsidir və mövcud məlumatlar təcrübəyə, coğrafi bölgəyə və hətta müştərinin tərkibinə görə dəyişə bilər. Bu sahədə ətraflı tədqiqatlar davam etməkdədir və yeni məlumatlarla birlikdə mikrobiota növ tərkibi haqqında daha dəqiq anlayışın inkişaf etməsi gözlənilir.

Böyük Qafqazın termal sularının mikrobiotası, müxtəlif bakteriya, arkhealar, qurdlar və digər mikroorganizmaları əhatə edən zəngin bir bioçeşidliliyə malikdir. Bu suların mikrobiyal nüfusu, suyun kimyəvi tərkibi, sıcaklıq, pH səviyyəsi və digər çevrəvi faktorlar kimi müxtəlif amillərə bağlı olaraq dəyişir. Əsasən, termal suların mikrobiotası, termofil və ekstrimofil orqanizmləri əhatə edir, yəni yüksək sıcaklıq və digər extrem şəraitlərə uyğunlaşmış orqanizmləri birləşdirir.

Bəzi yayılmış mikroorqanizma növləri arasında termofilik bakteriyalar (məsələn, Thermus, Aquifex), arkhealar (məsələn, Sulfolobus, Thermococcus), qurdlar və algalar yer alır. Bu orqanizmlər, termal suların dərinliklərində yaşaya bilər və bəzi hallarda ekosistemlər yarada bilərlər. Hər halda, termal suların mikrobiyal biologiyası hələ də tamamilə başa düşüləməmiş bir sahədir və bu sahədə daha çox araşdırmaya ehtiyac var. Gələcəkdəki işlər, bu suların mikrobiyal çeşidliliyini, adaptasiyalarını və potensial bioteqnoloji tətbiqlərini daha yaxşı anlamamıza kömək edəcəkdir.

ALMA BİTKİSİNDƏ "YANIQ XƏSTƏLİYİ" TÖRƏDƏN ERWİNİA AMYLOVORA BAKTERİYASI

Babayeva N.H.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nigar_yagubova@mail.ru

Meyvə ağacının yanığı xəstəliyinin ilk qeydə alındığı yer Şimali Amerika olmuşdur. Daha sonra Yeni Zelandiyada aşkarlanmış yanıq xəstəliyi, növbəti illərdə Birləşmiş Krallıq, Şimali Avropaya yayılmış,1960-cı ildən bəri Avropa və Orta Şərqdə geniş vüsət almışdır. Avstriya. Albaniya, Kanada, İngiltərə, Polşa, Misir, İsveç, Norveç, İtaliya, İspaniya, İran, Ukranya, Türkiyə və s. kimi dövlətlərdə də yayılmışdır. Bəzi ölkələrdə yanıq xəstəliyi karantin tətbiq edilən xəstəliklər sırasındadır. Bu ölkələrə Mərakeş, Tunis, Avropa İttifaqı və Norveçi misal göstərmək olar. Bu xəstəlik Azərbaycanda Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunu əhatə edən bölgələrdə, xüsusəndə Balakən rayonu Qullar kəndində aşkarlanmışdır.

Xəstəlik meyvə bitkilərinin- alma, armud və digər meyvə ağaclarının tinglərinin ticarətində fitosanitar risk yaradır. Xəstəlik aşkar olunmuş ölkələrdə xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə görülən tədbirlər sırasında karantin tədbirləri xüsusi yer tutur. Ölkədə ting istehsalı və ixracında iqtisadi inkişaf üçün böyük əngəllərdən biri də meyvə ağaclarının bakterial yanığı xəstəliyinin bitkidə aşkar edilməsidir.

Erwinia amylovora bakteriyasının törətdiyi yanıq xəstəliyi Azərbaycan florasında rast gəlinən alma bitkisiylə yanaşı Gülçiçəklilər fəsiləsinə aid olan 37 cins və 128 növə məxsus meyvə bitkisində rast gəlinir. Bunlara alma bitkisindən əlavə olaraq armud, heyva, əzgil, ərik, adi gavalı, böyürtkən, çiyələk, quşarmudu, itburnu və s. bitkilərini də misal gostərmək olar. Zərərverici ağacların tumurcuqlarına, yarpağına, budaqlarına, gövdəsinə və meyvələrinə təsir edərək, onlara odda yanmış görüntüsü verir.Xəstəlik tumurcuqda, budaqda və gövdədə xərçəngə səbəb olur və nəticədə ağacın ölümünə səbəb olur. Patogen bakteriya əvvəlcə bitkinin hava vegetativ hissələrindəki çiçəkləri və ya yaraları yoluxdurur və sonra sürətlə çoxalaraq yoluxmuş toxumanı nekroza uğradır. Rütubətli havada yoluxmuş hissələrdə şirə əmələ gəlir. Bu şirə açıq sarımtıl rəngli südəbənzərdir.Alma bitkisində şirə quruyan zaman açıq sarımtıl rəngdən kəhrəba rəngə çevrilir.Bu şirə xəstəliyin ən xarakterik əlaməti olub, bitkinin bütün yerüstü hissəsinə patogeni yaya bilir. Yanıq xəstəliyinə yoluxmuş tumurcuq və çiçək qrupundakı bir və ya bütün çiçəklər solur və ya tamamilə məhv olur. Məhv olmuş çiçəklər quruyaraq tünd-qəhvəyi, qara rəngləri ala bilir və adətən bitkiyə yapışmış vəziyyətdə qalır. Xəstəliyə yoluxmuş zoğ və budaqlar qəhvəyi rəng alır və bir çox hallarda ucları xarakterik formada qatlanır. Nəticə etibarilə zamanla məhv olur. Bitkinin gövdəsi zədələndikdə gövdə üzərində qırmızımtıl-qonur və ya qəvyəyi rəngli yaralar əmələ gəlir. Bundan əlavə olaraq gövdənin xəstəliyə yoluxması zamanı qabığın altındakı oduncaq quruyur, rəngi qaralır, üzəri yanıq və yaraların yaranması ilə müşahidə olunur. Yarpaqların yoluxması zamanı yarpaq ayasının kənarlarında nekrotik ləkələr əmələ gəlir, yarpaqda mərkəzi damarın rəngi qaralır. Meyvələrin zədələnməsi zamanı isə meyvələr büzüşür, qəhvəyi rəng alır və zoğlara yapışmış vəziyyətdə olurlar. Xəstəliyə yoluxmuş meyvələrdə bakterial sızma yəni ekssudat damcısı ifraz olunur. Xəstəlik törədicisinin yayılması üçün külək, yağış, arılar və digər həşəratlar, insan, aqrotexniki avadanlıqlar və alətlər, yoluxmuş tinglər kifayətdir. Bitkinin toxumları istisna olmaqla digər vegetativ və generativ üzvlər patogenin potensial daşıyıcısı hesab edilir. Yanıq xəstəliyi törədicisinin inkişafı üçün optimal temperatur 27-30^{0}C dərəcədir. Minimum 3-8^{0}C dərəcə, maxsimum 37^{0}C dərəcədə inkişaf edə bilir. Erwinia amylovora bakteriyası qışı xəstəliyə yoluxmuş bitki hissələrinin qalıqlarında keçirir və bu qalıqlar yazda çiçəklərin yoluxma və yayılma mənbəyi hesab edilir. Patogen infeksion tsikli bakteriyanın bitkinin meyvə tumurcuqlarına daxil olması ilə başlayır. Daha sonra çiçəklərə və zoğlara da yoluxur. Nəticədə havanın yüksək rütubətli olması ilə bitkidə ekssudat damcısı əmələ gəlir. Erwinia amylovora bakteriyası spor əmələ gətirmir və 43,7-50^{0}C temperaturda məhv olur. E.amylovora həm endofitik, həm də epifitik olduğundan mübarizə aparmaq ən çətin xəstəliklərdən biri hesab olunur və ağır infeksiya bir mövsüm ərzində ağacı öldürə bilir. Bu xəstəliklə mübarizədə kimyəvi maddələrdən istifadə etməklə məhv edilə ya da təsirsiz hala gətirilə bilər. Mis birləşmələri və antibiotiklər Erwinia amylovora çoxalmasına maneə törətmək və yeni infeksiyaların inkişafının qarşısını almaq üçün yanğın zərərvericisinin idarə edilməsində istifadə edilir. Buna misal olaraq peptamidin + oksolin turşusu ən yüksək nəticəni verir. Bundan əlavə olaraq ən səmərəli üsullardan biri də dayanıqlı anaçlar üzərində nisbətən davamlı sortların yetişdirilməsidir. Alma sortları yanğına qarşı müqavimət qabiliyyətinə görə çox müxtəlifdir və genetik cəhətdən davamlı alma sortlarını və ya genotiplərinin inkişafı və istifadəsi xəstəliyə nəzarət etmək üçün məhdud müdaxilədən istifadə edərkən tələb olunur.

TORPAQLARDAN AYRILAN MİKROSKOPİK GÖBƏLƏKLƏRDƏ FENOLOKSİDAZLARIN SİNTEZİNƏ KARBON VƏ AZOT MƏNBƏLƏRİNİN TƏSİRİ

Baxışova A.Ə.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
mailto:baxishovaayshen00@gmail.com

Məlum olduğu kimi, torpaq fiziki-kimyəvi, bioloji və biokimyəvi bir sistemdir və mübaliğəsiz demək olar ki, həm də bakteriya və göbələklərin məskunlaşdığı ən əlverişli mühitlərdən biridir. Topaq eyni zamanda canlıların, ilk növbədə insanların qidasının təmin ediməsi məqsədilə becərilən bitkilərin əkilmə yeri, insanların qidaasını təşkil edən heyvanların yem mənbəyinin reallaşdırlmasını həyata keçirən, daha dəqiqi aqroekoloji funksiya daşıyan vacib bir sistemdir. Bu səbəbdən də torpaqların bioloji aktivliyi (BA) bu funksiyaların reallaşmasında mühüm rol oynayır ki, müasir baxışlara görə BA torpaqda olan canlıların iştirakı ilə bağ verən proseslərin intensivliyi kimi başa düşülür. Bunun da əsas göstəriciləri torpaq biotasını təşkil edən müxtəlif qrup canlıların say və növ tərkibi, əmələ gətirdiyi biokütlə, maddələr mübadiləsindəki fəallığı, torpaq fermentlərinin aktivliyi, torpaqların müxtəlif təyinatlı və təsir effektinə malik metabolitlərlə zənginləşdirməsi ilə müəyyənləşir.

Qeyd edildiyi kimi, torpaqların BA-i göstəricilərindən biri də torpaq fermentlərinin aktivliyidir ki, bu da torpaqda yaşayan müxtəlif canlıların, ilk növbədə göbələk və bakteriayların hesabına formalaşır və torpaqda toplanaraq bu və ya digər yerin ayrılmaz reaktiv komponentinə çevrilir. Torpaqda olan birləşmələrin də qeqradasiyası ya oksidləşmə, ya da hidrolitik yolla baş verir ki, bu proseləri də kataliz edən fermentlər torpaqlarda kifayət qədər olur. Hidrolitik fermentlər selüloza, hemiselüloza, pektin, nişasta və s. kimi üzvi maddələrin deqradasiyasını, oksireduktazalar isə liqnin deqradasiyasını kataliz edirlər. Aparılan tədqiatlar hidrolazaların oksireduktazalarla müqayisə da daha sabit olmasını göstərmişdir ki, bu da oksireduktazalarla, ilk növbədə fenoloksidazalarla bağlı bir sıra məsələlərin tədqiqatlar üçün açıq olmasını da qeyd etməyə imkan verir.

Buna görə də təqdim olunan işin məqsədi Azərbaycan Respublikasının Abşeron yarmadasında yayıln böz qonur torpaqlardan ayrılan mikroskopik göbələklərdə fenoloksidazaların (polifenoloksidaza, peroksidaza və katalaza) sintezinə mühit amillərindən olan karbon və azot mənbəyinin təsirinin öyrənilməsidir.

Tədqiqatlar üçün nümunələr Abşeron-Xızı İqtisadi rayonun ərazisində olan nisbi təmiz və müxtəlif antropogen təsirə məruz qalmış torpaqlardan götürülmüş və mikobiotasına görə analiz edilmişdir. Nəticədə həqiqi göbələklərə aid 29 ştam təmiz kulturaya çıxarılmışdır. Göbələklərin növ tərkibinin müəyyənləşdirilməsi zamanı isə aydın oldu ki, onlar 14 növə (*Alternaria alternata – 2 ştam,, Aspergillus flavus -2, A.fumigatus-1, A.nidulans-1, A.niger-3, A.versicolor-2, Fusarium equseti-2, F.verticillioides-2, Penicillium chryzogenum-3, P.citrinum-2, P.expansum-2, P.lanozum-2, P.rubrum-2* və *Trichoderma viride-3*) aiddir. Ayrılan ştamlar duru Şapek mühitində 5 gün becərilməklə fenoloksidazaların aktivliyinə görə skrininq edilmişlər. Alınan nəticələrdən aydın oldu ki, göbələklərin heç də hamısı fermentlərin aktivliyinə malik olmurlar. Belə ki, A.niger, F.eguseti, *F.verticillioides, P.chryzogenum və T.viride* göbələklərinə aid ştamlarda polifenoloksidazanın, peroksidazanın və katalazanın aktivliyinə malik olurlar ki, bunların da arasında hər üç fermentin aktivliyinə görə *T.viride* AB-28 ştamı digərlərindən yüksək aktivliyə malik olmuşdur. Aktiv produsent kimi seçilən bu ştamda fenoloksidazların sintezinə mühit parametrlərinin, ilk növbədə karbon və azot mənbələrinin təsiri ilə bağlı tədqiqatlar aparılmışdır. Karbon mənbəyi kimi həm monosaxaridlərdən (qlükoza, fruktoza və qalaqtoza), disaxaridlərdən(saxaroza, maltoza və laktoza), oliqo-və polisaxaridlərdən (Karbooksimetilsellüloza, mikrokristallik sellüloza), eləcə də hidroxinondan və palıd bitkisinin kökündən suda hazırlanan 10%-li ekstraktından, azot mənbəyi kimi isə $(NH_4)_2S0_4$, $NaNO_3$, NH_4NO_3, Asparagin və Sidik cövhərindən istifadə edilmişdir. Bunlarla aparılan tədqiatlardan alınan nəticələrdən aydın oldu ki, istər karbon, istərsə də azot mənbəyinin ilkin olaraq götürülən qidalı mühitdə dəyişdirilməsi *T.viride* AB-28 göbələyində fenoloksidazaların aktivliyinin dəyişilməsinə səbəb olsa da, əmələ gələn biokütlənin vahid miqdarına hesablanan aktivlik ümümən sabit qalır. Bu da onu göstərir ki, fenoloksidazların sintezi bu göbələklərdə induktiv yolla baş vermir. Buna baxmayaraq, karbon mənbəyi kimi palıd bitkisnin kökündən hazırlanan ekstraktdan, azot məbəyi kimi isə NH_4NO_3-dən istifadə edilməsi həm biokülə çıxmının, həm də fermentlərin aktivliklərinin yüksək olmasına səbəb olur.

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ EFFEKTİV YANAŞMALAR

Bədirova V.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
vbedirova7@gmail.com

Biologiya təbiətin əsas proseslərini anlamağa kömək edən, həyatın əsas prinsipləri haqqında mühim məlumatlar verən bir fənndir. Biologiya təhsili tələbələrə bioloji anlayışların dərk edilməsi ilə paralel həmdə təbiəti anlamaq, dərketmə bacarıqlarının inkişaf etdirməyə imkan verir. Bununla belə effektiv biologiya dərsləri keçmək üçün pedaqoji bacarıq, yanaşma tərzi, tələbə mərkəzli kimi önəmli məsəslələrə önəm verib diqqət mərkəzində saxlanılması labütdür. Buna görə də biologiya dərslərinin keçirilməsi gənc müəllimlərin elmi baxış bucağını inkişaf etdirməklə ətraf aləmi yaxşı başa sala bilmə bacarığı aşılayır. Effektiv biologiyada təhsili vermək üçün pedaqoji yanaşmaların tətbiqi olduqca önəmlidir. Bu yanaşmaların tələbələrin bilik, bacarıq və maraq səviyyərini necə artıra biləcəyinə diqqət yetirəcəyik.

1. Kontekstual bacarıq. Biologiyanın tədrisində öyrənmənin gündəlik həyatla əlaqədar olması çox vacibdir. Tələbələrə biologiyanın real həyatında tətbiqlərlə izah olunması mövzuların başa düşməsini asanlaşdırır. Məsələn, genetik cəhətdən ailələrdən irsiyyətin təsiri ilə əlaqələndirməklə öyrənən üçün daha çox konteks təqdim edir. Bunun təməl daşlarından biri də real aləmin kontekstləri ilə bioloji anlayışları anlamağa imkan yaratmaqdır. Real dünya hadisələrini araşdıran zaman şagirdlər öz fəal maraq və istəklərini tədqiq etmək istəyindən istifadə edərək məlumatları öyrənmənin çətinliklərini dərk etmirlər. Biologiya dərslərini tələbələrə ekosistemlərin necə işləməsi və insan fəaliyyətinin bu ekosistemlərə təsiri barədə konkret nümunə vermək tələbələrə mücərrəd bir anlayış kimi deyil, dünya ilə yəni yaşadıqları ilə əlaqəli ola biləcək bir elm kimi baxmağa kömək edə bilər.

2. Strukturlaşdırılmış öyrənmə. Strukturlaşdırılmış öyrənmə konkret təlim planı çərçivəsində öyrənənin biliklərinin proqramlı mənimsənilməsinə və daha gec unudulmasını təmin edir. Praktikada aparılan təcrübələr göstərir ki, planlı öyrənilən materiallar hər hansisa hissəsini beyinin unutması daha çətindir çünki, bu zaman beyin sıralamanı xatırlayaraq bərpa edir. Bu planlar öyrənənlər üçün müvafiq məqsədlər, bacarıqlar və resurslarla təmin edir həmçinin daha yaxşı istiqamətləndirir və onlara nəzarət də edir.

3. Audiovizual öyrənmə. Biologiya fərqli rəngarəng vizual və eşitmə imkanları təklif edir. Hər bir şagirdin öyrənmə şəkli fərqlidir. Bəzi tələbələr xəyal dünyaları geniş olur, oxuduqları məlumatları gözünün önündə canlandıra bilir, digərləri üçün isə vizual və ya eşitmə öyrənmə vasitələrdən istifadə etmək vacibdir. Müəllimlər slaydlar, videolar, interaktiv simulyasiyalar və laboratoriya təcrübləri kimi müxtəlif təlim vasitələrindən istifadə etməklə məlumatları müxtəlif yollarla tələblərə təqdim etməlidir. Vizual və eşitmə alətlərinin köməyi ilə mücərrət anlayışları konkretləşdirib öyrənənlərə göstərə bilməkdir.

4. Aktiv öyrənmə. Aktiv öyrənmə tələbələrə passiv dinləmə əvəzinə daha çox ünsiyyət qurmağa imkan verir, həmçinin məlumatlara effektiv şəkildə öyrənməyə kömək edən bir yanaşmadır. Bu yanaşmaya tələbələrə təcrübə, qrup işi, sorğu sual və müzakirə kimi interaktiv öyrənmə imkanları təqdim edir, sinifdə qarşılıqlı əlaqəni artırmaqla tələbərin daha çox iştirakını təşviq edir. Biologiya təhsilində fəal öyrənmə, laboratoriya işləri, ekskursiyalar və canlı orqanizmlərin müşahidəsi kimi praktiki təcrübələrə birləşərək, şagirdlərə mövzunu daha dərindən başa düşməyə kömək edə bilər. Bundan başqa fəal təlim biologiya təhsilində tələbələrə eksperimentlər aparmaq, müşahidələr aparmaq, qrup işləri aparmaq və şagird mərkəzli öyrənmə imkanları yaratmaqla effektiv pedaqoji yanaşma ola bilər.

5. Problem əsaslı öyrənmə. Problem əsaslı öyrənmə öyrənənlərin bioloji məlumatların bir problem əsasında fərqli aspektdən düşünməyə təmin edir. Bu yanaşmanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də sosial öyənməyə təşviq edir. Həmçinin ünsiyyət bacarığı və əməkdaşlıq imkanları verməklə, onlar problem həll etmə bacarıqlarını təkminləşdirə bilirlər.

6. Diferensiallaşdırılmış təlimat. Tələbələrin öyrənmə ehtiyacları fərqli ola bilər. Fərqləndirilmiş təlim yanaşması tələbələrə müxtəlif templərdə irəliləməyə və öyrənmə üslublarına əsasən fərdiləşdiriliş təlimat almağa imkan verir. Bu tələbələrin daha çox özünə inam qazanmasına və daha böyük uğur qazanmasına kömək edir.

Bunlar effektiv biologiyada istifadə oluna biləcək bəzi pedaqoji yanaşmalardır. Burada biologiya təhsilində tələbələrə uğurlarını artırmaq üçün istifadə oluna biləcək strategiyaları araşdıraraq biologiya təhsilini daha effektiv və şagird mərkəzli etmək məqsədi daşıyır. Bu, biologiya tələbələrinin daha yaxşı anlama və motivasiya şanslarını artıra biləcək mühim adımmlardanda hesab olunur.

BİOLOJİ İSTİQAMƏTLİ MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏR VƏ SİNİFDƏNXARİC İŞLƏR ZAMANI ŞAGİRDLƏRİN MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİ

Əliyeva Z. İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
zarifa.alieva19@gmail.com

Mənəvi tərbiyənin inkişafında sinifdənxaric işlər və məktəbdənkənar tədbirlər şagirdlərin emosional və intellektual aləminin formalaşdırılması məqsədi daşıyır. Təcrübi işlərin təhlili göstərir ki, şagirdlərin mənəvi sərvətlər haqqında bilik və təsəvvürləri yeni əlamət və formalar qazanır. Məktəblilər- yuxarı sinif şagirdləri canlı aləmə mənəvi münasibət barədə müəyyən təcrübələr əldə etmişdir. Bu hal tədris, sinifdənxaric işlər və məktəbdənkənar tədbirlər zamanı qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Yuxarı sinif şagirdlərinin müstəqil şəkildə müşahidə apara bilməsi, aksiya və layihələr hazırlaması, onların aşağı sinif şagirdlərinin müxtəlif məzmunlu müsabiqə və olimpiadalara hazırlanması istiqamətində gördükləri işlər xüsusi qeyd edilməlidir.

Sinifdənxaric tərbiyə işlərinin təşkili formalarını bir neçə qrupa bölmək olar: Fərdi iş formaları, Qrup iş formaları, Kollektiv iş formaları, Kütləvi iş formaları, Səciyyəvi iş formaları.

Sinifdənxaric tərbiyə işlərinin uğurlu təşkil edilməsi üçün bəzi pedaqoji tələblərə riayət edilməlidir:

1. Sinifdənxaric dərnək və klubların, fakültativ məşğələlərin təşkili şagirdlərin arzu və marağı nəzərə alınaraq seçilməlidir. Bu seçimdə müəllim və tərbiyəçilər şagirdləri lazımi istiqamətə yönəldərək kömək göstərməlidirlər.

2. Sinifdənxaric işlər ictimai və ideya-mənəvi cəhətdən yararlı, faydalı təşkil edilməlidir. Yəni təntənəli yığıncaq və görüşlər, dərnəklər, məktəb muzeylərinə ekskursiyalar elə həyata keçirilməlidir ki, onlar şagirdlərin ictimai cəhətdən fəal, ideya-mənəvi cəhətdən sağlam psixologiyada əqidəli şəxsiyyətlər kimi formalaşması məqsədi daşısın.

3. Sinifdənxaric işlər vaxtında təşkil edilməli, bu işlərin təşkili zamanı şagirdlərin təşəbbüskarlığına və müstəqil fəaliyyətinə xüsusi yer verilməlidir. Şagirdlərin müstəqil işləməsinə şərait yaradıldıqda, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin məhsullarını təqdim etmələri üçün imkan verildikdə həmin keyfiyyətlərin onlarda sürətlə inkişaf etdiyinin şahidi olmaq mümkündür. Şagirdlər sinifdənxaric işləri yerinə yetirən zaman yeni forma və üsullar taparaq tətbiq edir, öz maraq dairələrinə uyğun iş gördükləri üçün xüsusi fəallıq göstərirlər.

4. Sinifdənxaric işlərdə romantikadan, əyləncəli situasiyaların yaradılmasından,təşkilati-işgüzar oyun elementlərindən geniş istifadə edilməsi məqsədə uyğundur. Belə olduqda iş prosesi şagirdin diqqətini daha çox cəlb edər və səmərəli nəticələr əldə etməyə kömək olar.

5. Şagirdlərin elmi dünyagörüşünü artıran, bilik bazasını genişləndirən, maraq sahələrini artıran, sağlamlığını təmin edən və fiziki keyfiyyətlərini inkişaf etdirən məşğələ və tədbirlərin mümkün qədər əlaqəli şəkildə istifadə olunması daha yaxşı nəticələr verir. Belə olduqda, eyni zamanda tərbiyə işinə kompleks yanaşma tələbi də yerinə yetirilmiş olur.

6. Sinifdənxaric işlər şagirdlərin tədris işi ilə sıx bağlı olmalıdır. Keçirilən sinifdənxaric işlər təlim keyfiyyətinin artırılmasına, şagirdlərin bilik, bacarıq və dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsinə xidmət etməlidir.

Sinifdənxaric işlər sırasında dərnəklər özünəməxsus yer tutur və geniş fəaliyyət göstərir. Dərnəklərin təşkili 2 formada aparılır: Fənn dərnəkləri; Marağa görə təşkil olunan dərnəklər.

Fənn dərnəkləri- Bu dərnəklər adından da göründüyü kimi birbaşa məktəbdə tədris olunan fənlərlə əlaqəlidir. Bu dərnəklər keçirilən fənlərin daha dərindən öyrənilməsi, o sahədə şagirdlərin biliklərinin daha da dərinləşdirilməsi məqsədi güdür. Fənn dərnəkləri əsasən fənni tədris edən müəllimlər tərəfindən təşkil olunur.

Marağa görə təşkil olunan dərnəklər- Bu dərnəklər də adından göründüyü kimi şagirdlərin maraq dairəsi nəzərə alınaraq təşkil edilir. Bu dərnəkləri də fənni tədris edən müəllim təşkil edə bilər. Fənn müəllimindən başqa ya yuxarı sinif şagirdləri, ya da dəvət olunmuş müəyyən mütəxəssis təşkil edib keçirə bilər.

Biologiya fənni üzrə mənimsənilmiş biliklərə əsaslanmaqla təbiətə ekskursiyaların təşkili, müxtəlif sərgilər, rəsm müsabiqələri, ənənəvi viktorinalar, biologiya müəllimlərinin təşkil etdiyi fənn olimpiadalarının keçirilməsi, dərnəklərlə əlaqədar işlər və s. ekoloji və mənəvi tərbiyə ilə əlaqədar layihələrin hazırlanması problem baxımdan çox əhəmiyyətli hesab olunur.

Nəticə: Biologiyanın tədrisində sinifdənxaric işlər və məktəbdənkənar tədbirlər şagirdlərin istedad və bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, dünyagörüşü və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına istiqamət verir.

AZƏRBAYCAN FLORASINA DAXİL OLAN BƏZİ DƏRMAN BİTKİLƏRİ VƏ ONLARIN ANTİMİKROB AKTİVLİYİ

Əsədova Z.İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
zumrud.esedova.98@mail.ru

Bitkilərin insanların həyatında nə qədər böyük rol oyadığını və onun təsir sahələrinin nə qədər geniş olduğu bu gün hamıya məlum olan adi reallıqlardır. Bitkilərin istifadə edilərək birbşa və ya dolayısı ilə həyatımıza təsir edildiyi sahələrdən biri də tibb sahəsidir. Bu sabəbdən müasir tibb aktiv şəkildə dərman bitkilərindən istifadə etməkdədir. İqtisadi hesablamalara görə bu gün sitehsal edilən dərman preparatlarının 40%-i məhz bitki xammalından əldə edilənlərin payına düşür. Təbii preparatlardan istfadə tendensiyası da ildən ilə artmaqdadır. Bu baxımdan istifadə edilən dərman əhəmiyyətli bitkilərin yayıldıqları ərazilərdəki ehtiyyatı, dərman bitkilərinin mikobiotasının taksonomik strukturu, bu mikrobiotadakı mikroorqanizmlərin törətdikləri patologiyalar və onun insan sağlamlığına təsiri, eləcə də dərman bitkilərinin tərkib komponentlərinin antimikrob, antioksidant və s. kimi xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan təbiətinə məxsus flora həm zənginliyinə, həm də rəngarənkliyinə görə geniş müxtəlifliklə xarakterizə olunur. Belə ki, dünyanın bir parçası kimi o qədər də böyük əraziyə malik olan Azərbaycan Respublikasının ərazisindi bitkiliyin demək olar ki, əksər formalarına rast gəlinir və hazırda Azərbaycan florasına 5000-ə yaxın növ daxildir. Bu bitkilər həmdə istifadə təyinatlarına görə də fərqlənirlər və onların arasında qida, yem, dərman, texniki, boyaq, bəzək və s. əhəmiyyətli bitkilər də yer alır. Bunların arasında dərman bitkiləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və hazırda onların sayı ümumi floranın təxminən 1/3-ni təşkil edir. Maraqlıdır ki, dünya florasından fərqli ölkələrin farmokopeyalarına daxil ediləm dərman bitkilərinin 272 növü Azərbaycanın təbii florasına daxildir.

Dərman əhəmiyyətli bitkilər ilk növbədə tərkib komponentlərinə, daha dəqiqi onların bioloji, ilk növbədə farmokoloji aktivliyə malik komponentlərinə görə maraq kəsb edirlər ki, həmin komponentlərdə həm biokimyəvi tərkibinə, həm də təsir effektinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Buna görə də dərməan bitkilərindən istifadə zamanı onun tərkibində hansı komponentin məqsəd baxımından əhəmiyyət kəsb etməsinin dəqiqləşdirilməsi vacib məslələrdən biridir.

Buna görə də təqdim olunan işin məqsədi Azərbaycan florasına daxil olan bəzi dərman bitkilərinin tərkib komponentlərinin antimikrob aktivliyə görə qiymətləndirilməsinə həsr edilmişdir.

Tədqiqatların aparılması üçün Azərbaycan Respublikasının Böyük Qafqaz hissəində yabanı halda bitən dəvətikanı(Alhagi mourorum Medik), biyan(*Glycyrrhiza glabra* L) və çobanyastığı (*Matricaria chamomilla L.*) kimi dərman bitkiləri seçilmişdir. Biyan bitkisinin kökləri, digər iki bitkinin isə yerüstü hissələri toplanmş, havada qurudulmuş və aşağıda göstərilən formalarda istifadə edilmişdir: 1.Bitkilərdən alınan quru biokütlə (BK); 2. Bitkilərdən 40^0C-də disstillə suyu ilə alınan 10%-li ekstrakt (SE); 3. Bitkilərdən hidrodistilyasiya yolu ilə alınan efir yağından (EY).

Tədqiq edilən bitkilərdən alınan materialların antimikrob aktivliyinin öyrənilməsi zamanı *Bacillus subtilis, Stafilococcus aureus, Pseudomonas aureginoza* və *Echericha coli* kimi bakteriyalardan, *Aspergillus flavus, Candida alpicans, Fusarium oxysporium* və *Penicillium cyclopium* kimi göbələklərdən istifadə edilmişdir. Antimikrob aktivliyin qiymətləndirilməsi həm biokütlə çıxımına görə, həm də lizis zonasının diametrinə(mm) görə həyata keçirilmişdir.

Alınan nəticələrdən aydın oldu ki, antimikrob aktiviyə görə bitkilər və onlardan alınan komponentlər bir-birindən fərqlənirlər və bu fərqin formalaşmasında həm bitkilərin özlərinin, həm də test kulturaların bioloji xüsusiyyətləri, eləcə də materialların alınma üsulu da rol oynayır. Belə ki, bütün hallarda BK zəif, EY isə nisbətən yüksək antimikrob aktivliyə malik olmuşlar. Qəbul edilmiş metodik yanaşmalara görə(lizis zonasının 20 mm-ə kimi olması zəif, 20-29 mm arasında olması orta, 29 mm-dən yüksək olması isə güclü aktivlik), *A.mourorum* bitkisinin EY güclü, SE-i orta dərəcədə antibakterial, EY-i güclü dərəcədə, SE-i isə orta dərəcədə antifunqal aktivliyə malikdir. *G.glabra* bitkisindən alınan SE və EY orta dərəcəli antibakterial, SE orta dərəcəli antifunqal, EY isə güclü dərəcədə antifunqal aktivliyə malikdir. *M.chamomilla* bitkisindən alınan SE həm antibakterial, həm də antifunqal aktivliyi orta, EY-də isə güclü aktivliklə xarakterizə olunur.

AZƏRBAYCANDA YETİŞDİRİLƏN YERLİ ALMA SORTLARININ BİOMORFOLOJİ MÜXTƏLİFLİYİ

Əzimzadə G. İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
g.z.210321@gmail.com

Alma bitkisinin becərilməsi dünyada önəmli istehsal sahələrindən biridir. Bu bitki Orta Asiyada bu gün də bitən yabanı Malus sieversii növündən törəmişdir. Almanın tərkibində karbohidratlar, aşı maddələri, yağlar, zülallar, mineral duzlar, üzvi turşular, fermentlər və vitaminlər kimi çox qiymətli maddələr vardır ki, bunlar da orqanizmin sağlamlığı üçün olduqca zəruridir. Sortlarından asılı olaraq almanın tərkibində 9.6-13.3 % şəkər, 1.37-5.77 % vitamin C, 0.18-0.17 % turşuluq, 11.0-16.9 % quru maddə vardır.

Azərbaycan ərazisində də alma bitkisinin becərilməsinə böyük diqqət yetirilir. Bu sahədə gen mənbələrinin hərtərəfli öyrənilməsi, yüksək davamlılığa və keyfiyyət göstəricilərinə cavabdeh genlərin və gen bloklarının aşkar olunması, onların digər alma sortlarına köçürülərək daha məhsuldar yerli sortların alınması böyük elmi və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Bu alma sortlarında mövcud genetik müxtəlifliyin qorunub saxlanılması və gələcəkdə effektiv istifadəsi üçün əvvəlcə onların yayılma arealının təyin olunması, identifikasiyası, sortlar arasında genetik yaxınlığın öyrənilməsi tələb olunur.

Azərbaycanda alma istehsalının 72,2 %- i Quba-Xaçmaz zonasının payına düşür. Ölkəmizdə 300-dən çox müxtəlif sortlar becərilir ki, bunların da 60-ı sənaye üçün əhəmiyyətlidir. Bu alma sortlarından ən çox becəriləni Şirvan reneti, Qızıl Əhmədi, Fəximə, Cır Hacı, Sarı turş, Əlvan turş, Eyyubi, Bal alma və digər sortlardır. Yerli sortlar xəstəliklərə və ziyanvericilərə qarşı daha davamlı, təbii-coğrafi mühitə tam uyğunlaşmış, müxtəlif mikroelementlərin mənimsənilməsinə və qida dəyərinin yüksəkliyinə görə əcnəbi sortlardan daha üstündür. Bu sortlar müxtəlif xüsusiyyətlərinə, biotik və abiotik streslərə davamlılığına, tozcuqların fertilliyinə, vitamin tərkibinə, meyvələrin rənginə və dadına, böyüklüyünə və s. görə bir-birilərindən fərqlənirlər.

Yerli alma sortlarının aktiv inkişaf dövrünün başlaması aprel ayının birinci və üçüncü ongünlüyünə düşür. Alma bitkisinin bioloji xüsusiyyətlərindən, onlara edilən qulluqdan, torpaq və iqlim şəraitindən asılı olaraq onlarda fenofazaların müddəti uzun və ya qısa ola bilir. Ən azı 7, ən çoxu 9 ay davam edir. Bu bitkilərin aktiv inkişaf dövrü 200-229 gün arasında dəyişilir.

Alma sortlarında tozcuqların mayalandırma qabiliyyətinin tədqiqi zamanı bu sortlarda tozcuqların fertillik faizinin 80,9-100 % arasında dəyişkənlik göstərdiyi müəyyən olunmuşdur. Ən az fertilliyə malik Zaqatala şafranı, ən yüksək fertilliyə malik sortlar isə Sarı turş və Əlvan turş alma sortlarıdır. Bu da onların hibridləşmə zamanı, tozlayıcı kimi fermer və həyətyanı bağların salınmasında daha əlverişli olduğunu göstərir. Yerli alma sortları arasında steril tozcuqların faizi 0,51-1,96 % arasında dəyişir. Göy alma sortu ən iri tozcuğa, Yaqub alma sortu isə ən kiçik tozcuğa malikdir.

Duzluluq və quraqlıq stresinə qarşı müqavimət bitkilərin həyatında mühüm rol oynayır. Quraqlıq və duzluluq stresi yarpaqlarda ağızcıqların tam və ya qismən bağlanmasına səbəb olur ki, bu zaman fotosintezin normal gedişi pozulur. Həmçinin doymuş xlorid mühitində yaşıl piqmentin miqdarı azalır ki, bu da fotosintez intensivliyini zəiflədir. Tədqiqatlara görə quraqlıq və duzluluq stresinə qarşı ən davamlı sortlar Cır Hacı (147,8-153,4), Mürəbbə alma (129,0-118,0), Bal alma (124,4-145,2) sortlarıdır. Pişikbaş, Cənnət alma, Qızıl Əhmədi, Əlvan turş, Neftçilərə hədiyyə, Uzun sünni sinap, Qozgörən, Mehdicırı, Şör sortları da bu stres faktorlarına qarşı dözümlülük nümayiş etdirirlər. Quraqlıq və şoran ərazilərdə bu alma sortlarının əkilməsi, həmçinin quraqlıq və duzluluq stresinə davamlı yeni sortların alınmasında bu sortların istifadəsi məsləhət görülür.

Alma sortları arasında meyvələrin ölçüsünün tədqiqi zamanı ən iri meyvənin Uzun sünni sinap (14,0 sm) və Pişikbaş (12,0 sm) alma sortlarında, ən kiçik meyvələrin isə Cənnət alma (2,34 sm) və Mürəbbə alma (2,0 sm) sortunda olduğu aşkar edilmişdir. Meyvələrin saplaqlarının uzunluğunda fərqlilik 1,4-4,4 sm arasında dəyişilir. Ən iri yarpaqlara (9,0-9,8) malik sortlar Qızıl Əhmədi, Novruz alması, Yaylıq, Qarıntox və Konfet alma sortlarıdır.

Keyfiyyət göstəricilərinin araşdırılması ilə məlum olmuşdur ki, ən yüksək şəkərlilik göstəricisi Qızıl Əhmədi alma sortunda (13,5 %), ən az isə Cənnət alma (9,0 %) sortundadır. Nəticədə müəyyən olunmuşdur ki, ümumi şəkərin miqdarı yaylıq alma sortlarında 9,0-9,7 %, payızlıq alma sortlarında 9,8-12,0 %, qışlıq alma sortlarında isə 9,0-13,5 % arasında dəyişiklik göstərir.

GÜMÜŞ NANOHİSSƏCİKLƏRİNİN TƏTBİQİ

Kərimova Z.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
raman.karimov888@gmail.com

Nanotexnologiyanın əsas elementləri sayılan nanohissəciklər (ölçüləri təxminən 0.1-100nm) asanlıqla atmosferə, su hövzələrinə, torpağa düşə bilər, heyvan və bitki orqanizmlərində toplana bilər. Nanohissəciklər, normal hissəciklərdən çox kiçik olan və nanometr ölçüsündə olan material parçacıqlarıdır.Nanohissəciklərin ətraf mühitdə və canlı sistemlərdə özlərini necə aparması, hansı effektlərlə müşahidə olunması yeni elm sahəsinin – nanotoksikologiyanın əsas predmetinə çevrilmişdir. Bu nanohissəciklər ölçü, paylanma və morfologiya kimi spesifik xüsusiyyətlərə əsaslanan yeni və ya təkmilləşdirilmiş xüsusiyyətlər əks etdirir,nanotexnologiya və nanomateriallar sahəsində müxtəlif tətbiqlərdə istifadə olunmağa imkan verir və zaman keçdikcə yeni sahələrə tətbiqi sürətlə artır.

Gümüş nanohissəcikləri, nanotexnologiyada və antibakterial sahələrdə geniş tətbiq olunan bir nanohissəcikdir. Gümüşün nanoölçülü hissəcikləri, unikal xüsusiyyətləri (kütləsi bərkdir), onun antibakterial və antiviral xüsusiyyətlərini daha effektiv şəkildə işlətməyə imkan verir. Bütün bu xüsusiyyətlər gümüş nanohissəciyindən kimya, biologiya,tibb,antiviral, antibakterial, elektronika, qida biomedikal, materialşünaslıq və kataliz və s sahələrdə günümüzdə daha çox istifadə olunmasını aktual hala gətirib çıxarmışdır. Gümüş nanohissəciklərinin tətbiqi sahəsində aparıcı mövzular arasında antimikrobial effektlər, təbii materiallarda gümüşün nanotexnologiya ilə çox təcrübəli və sürətli bir şəkildə hazırlanması, və tibbi sahədə müalicə vəziyyətlərində gümüş nanomateriallarının inkişafı yer alır. Bu tezis, gümüş nanohissəciklərinin müxtəlif tətbiq sahələrindəki potensialını vurğulayır, gümüş nanohissəciklərinin tədqiqat və tətbiq sahələrindəki son inkişafları nəzərə alaraq, onların potensial tibbi müstənti kimi vəziyyətlər üçün tətbiq edilməsinin təcrübəli və təhlükəsiz bir yolunu irəli sürür.

Gümüş nanohissəciklərinin tətbiqi ilə əlaqədar tezisimiz, nanotexnologiya və biotexnologiya sahəsində aparıcı inkişafları əks etdirir. Ayrıca, bu nanomaterialların biyomedikal sensor və diaqnostika sistemlərində də müvafiq tətbiqləri üçün müstəqil və yenilikçi bir yanaşmanın əhəmiyyətini vurğulayır.

Təqdim olunan işin əsas məqsədi əsas nanohissəciklərdən biri sayılan gümüş nanohissəciyinin tətbiq sahələrini müəyyən etmək və həmin sahələrdə gümüş nanohissəciyinin hansı formada və ya hansı üsullarla tətbiq olunduğuna nəzər salmaqdır.

Gümüş nanomaterialların sintezi üçün ardıcıl proseslərin inkişafı vacibdir və cari nanotexnologiya tədqiqatının mühüm aspektidir. Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, belə perspektivli proseslərdən biri yaşıl sintezdir. Gümüş nanohissəcikləri bir neçə fiziki, kimyəvi və bioloji üsullarla sintez edilə bilər. Ancaq son bir neçə ildə müxtəlif sürətli kimyəvi üsullar yaşıl sintezlə əvəz edilmişdir, bunun səbəbi isə, prosesin toksikliyindən qaçınmaq və keyfiyyətin artırmaqdır. Gümüş nanohissəciklərin sintezi üçün polioksometalatlar, polenlər, polisaxaridlər və şüalanma kimi müxtəlif yaşıl sintez üsullarından istifadə olunur. Yaşıl sintez nanohissəciklərin sintezi üçün bitkilər, bakteriya və göbələklər kimi bioloji cəhətdən dost elementlərin tətbiqi kimi müəyyən edilir. Bu heyrətamiz yaşıl yanaşmalar adi sintetik yanaşmalara görə qısa düşmələrdən azaddır. Bunlardan biri də bitki ekstraktının istifadə olunduğu bioorqanizmdir. Ətraf mühitə uyğundur, kimyəvi reduksiya üsulları ilə müqayisədə toksiklik təsiri yoxdur. Bitki ekstraktı həm azaldıcı, həm də AgNP-lərin sabit və dəqiq formasını yaradan qapaq agenti kimi işləyir. Amin turşuları, vitaminlər, fermentlər və zülallar kimi bitki ekstraktındakı biomolekullar gümüş ionlarının Ag konsentrasiyasını azaltmağa çalışır. Bu məqsədlə gümüş ionlarının konsentrasiyasını azaltmaq üçün müxtəlif bitki ekstraktları istifadə olunur, məsələn, morinqa, acı alma, fenugreek və başqaları.

Aparılan araşdırmalar və tədqiqatlar nəticəsində gümüş nanohissəciklərinin aşağıdakı tətbiqləri məlum olmuşdur:

1) Bioloji olaraq sintez edilmiş gümüş nanohissəciklərin günəş enerjisinin udulması üçün örtüklər və elektrik batareyaları üçün interkalasiya materialı, bioetiketlər və antimikroblar kimi bir çox tətbiqi var.

2) Gümüş nanohissəciklər sitotoksik xüsusiyyətləri olsa da, yüksək həssaslıqlı bimolekulyar aşkarlama və diaqnostika, antimikroblar və terapevtika, kataliz və mikroelektronika sahələrində bir çox tətbiqləri vardır.

3) Diaqnostik biotibbi optik görüntüləmə, bioloji implantlar və yara sarğıları, kontraseptivlər cihazlar, cərrahi alətlər və sümük protezləri kimi tətbiqlərə malikdir.

Ag NP ümumi mikrob, E. coli də daxil olmaqla bir neçə növ bakteriyaya qarşı yüksək antimikrobiyaldır. Məlumat verilən mexanizmə görə, gümüş nanohissəciklər bakteriyaların xarici membranı

ilə qarşılıqlı əlaqədə olur və tənəffüsü və bakteriyaların ölümünə səbəb olan bəzi digər metabolik yolları dayandırır.

Yeni texnologiya gümüş birləşməsini kimyəvi olaraq nanoölçülü hissəciklərə qədər azaldır bu qiymətli antimikrobun daha çox sayda materiala inteqrasiyasına imkan verir: plastiklər, örtüklər və köpüklər, o cümlədən təbii və sintetik liflər. Nano ölçülü gümüş artıq çox vaxt məhsulun ömrü boyu daha davamlı antimikrob qoruma təmin edir. Tədqiqatlardan gümüş nanohissəciklərin həm hüceyrədənkənar, həm də hüceyrədaxili geniş hədəf sahələrində fəaliyyət göstərən perspektivli antimikrob agent olduğu məlum olmuşdur. həmçinin bir neçə tədqiqatda olduğu aşkar edilmişdir (Zeng və digərləri, 2007; Roe və digərləri, 2008). Beləliklə, bu, Ag və digər metalların bioloji tətbiqinin öyrənilməsində böyük elmi irəliləyişdir.

BİTKİ YAĞI İSTEHSALI ZAMANI ƏMƏLƏ GƏLƏN TULLANTILARIN MİKOLOJİ KONVERSİYASI

Məmmədova D.Ş.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Dunyamammadova2@mail.ru

Hər il fotosintez nəticəsində yaranan yaşıl biokütlənin emalı və istifadəsi zamanı çoxlu miqdarda bitki tullantıları əmələ gəlir. Belə tullantıların mənbələrindən biri də bitki yağı istehsalıdır. Effektiv istifadəsi üçün günəbaxan, zeytun və qarğıdalı yağı istehsalından yaranan tullantıların təsirli olduğu təyin olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, bitki yağı istehsalı ardıcıl gedən mərhələli proses olmaqla hər bir mərhələdə tullantılar yaranır. Aqreqat halına görə bu tullantılar maye ya da bərk konistensiyaya malik olurlar.Tədqiqat məqsədlərinə nail olmaq üçün bərk aqreqat halına malik tullantılardan istifadə daha effektivdir. Tədqiqat üçün seçilən tullantılar isə günəbaxan, qarğıdalı və zeytun yağı istehsalı zamanı əmələ gələn və aqreqat halı bərk olan günəbaxanın səbəti, günəbaxanın jmıxı., günəbaxanın toxumunun qabığı, qarğıdalı çeçəsi, zeytunun bərk qalığı (presləmədən sonra) istifadə olunur.

Tullantıların fiziki-kimyəvi strukturlarının öyrənilməsi göstərdi ki, eyni tullantının əmələ gəlmə yerinə görə qeyd olunan bu göstəricilər müxtəlif olur. Bitki yağı istehsalı tullantılarının kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi ilə bağlı əldə edilənlərdən aydın oldu ki, yaranan tullantıların əksəriyyəti əmələ gəldiyi formada istifadəyə yararlı deyillər ancaq onların tərkibində qida və yem məqsədlərinə çevirilməyə potensial imkan verən komponentlər kifayət qədərdir.

Tullantıların kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi ilə əlaqədar aparılan araşdırmaların nəticələrin nəticələrinə görə, bitki yağı istehsalı zamanı əmələ gələn tullantılar kimyəvi tərkib baxımından fərqlənsələr də, hamısında çətin hidroliz olunan polisaxaridlər digər tərkib elementlərinə nisbətən çoxluq təşkil edir. Ən çox çətin hidroliz olunan polisaxaridlərin miqdarı günəbaxan toxumunun qabığında, ən az isə günəbaxanın jmıxındadır. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, bu iki tip birləşmənin nisbətinə görə də tullantılar bir-birilərindən fərqlənir, belə ki, günəbaxanın səbətində bu nisbət 148-1,61 təşkil etdiyi halda bu göstərici jmıxda 1,26-1,42, günəbaxan toxumunun qabığında 2,19-2,40, qarğıdalı cecəsində 1,82-2,04, zeytunun bərk qalığında isə 2,38-2,75 təşkil edir. Tullantıların tərkibində digər polimerlərin, yəni zülal, lipidlərin, eləcə də mineral elementlərin də müəyyən miqdarının olması onlardan praktiki tələbat baxımından yararlı məhsullar əldə edilməsinə əsas verir.

Bitki yağı istehsalı tullantılarının utilizasiyasına imkan verən metod və yanaşmaları hazırda ümumi şəkildə fiziki-mexaniki, kimyəvi və bioloji olmaqla 3 istiqaməti əhatə edir və bunların içində bioloji yanaşma daha əlverişli hesab edilir. Bioloji yanaşma metoduna əsasən əmələ gələn bəzi tullantılar müxtəlif ölçülərə malik olduqları üçün əvvəlcə fiziki-kimyəvi yolla işləndikdən sonra utilizasiya ilə bağlı tədqiqatlar həyata keçirilə bilər.

Fiziki-mexaniki, kimyəvi və bioloji istiqamətlərin hər birinin tullantıların səmərəli istifadəsində müəyyən rolu olsada və o bu gün davam etsədə, ədəbiyyat məlumatlarının, o cümlədən Mikrobiologiya İnstitutunda xeyli müddətdir aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən aydın olmuşdur ki, bioloji istiqaməti özündə əks etdirən biokonversiya prosesi daha əlverişli hesab edilir ki, hazırda da onun iki formasından, yəni mikrobioloji və enzimioloji konversiyadan istifadə edilir.

Məlum olmuşdur ki, bəzi göbələklərdə bir neçə ferment aktivliyi olduğu halda digərlərində ferment aktivliyi tarazlıqda olur. Ksilotrof makromisetlər, xüsusən *Bjerkandera adusta, Cerrena unicolor, Pleurotus ostreatus, Schizophyllum commune* növləri bütün aktivliklərə görə tarazlaşdırılmış ferment sisteminə

ibarətdir və bu da biokonversiya prosesi üçün əlverişli hesab oluna bilər. Bitki yağı istehsalı zamanı əmələ gələn bərk tullantıların aktiv produsent kimi seçilən *Pleurotus ostreatus* və *Schizophyllum commune* kimi göbələklərlə mikrobiloji konversiya yolu 10 gün müddətinə bərk fazalı fermentasiyası tərkibində selüloza və liqnin ilkin nümunəyə nisbətən 35-38% az olan, zülalların 2,5 dəfə, həll olan şəkərlərin 2,3 dəfə və həzm olunma qabiliyyətinin isə 2,2 dəfə yüksək olduğu məhsul əldə etməyə imkan verir.

Göbələklərin saprotrofluğa meyilli olması, polimer birləşmələrin parçalanmasını həyata keçirən fermentləri hasil etməsi, təbii şəraitdə ağ çürümə törətməsi mikoloji konversiya prosesinin effektivliyini təmin edən amillərdir.Bitki yağı istehsalı zamanı əmələ gəlmiş tullantılarının mikrobioloji ,enzimoloji konversiyası üçün ksilotrof makromisetlərdən istifadə olunur ki, bu zaman tullantıların tərkibi əsaslı şəkildə dəyişir.

ANTROPOGEN MÜHİTLƏRDƏ YAYILAN GÖBƏLƏKLƏRİN NÖV TƏRKİBİ

Məmmədova F.Ə.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
f1danmmdva@mail.ru

Məlum olduğu kimi, kif göbələklərinin və onların metabolitlərinin insanların yaşadıqları mühitdə olması müxtəlif mikozların, eləcə də allergik reaksiyaların baş verməsinə səbəb olan toksiki təsir göstərə bilir. Bundan əlavə, ümumi şəkildə "xəstə bina sindromu" adı altında birləşdirilən xəstəliklər qrupu mövcuddur ki, bu tip xəstəliklərdən də əsasən uzun müddət göbələklərin "gur" şəkildə məskunlaşdığı binalarda yaşayan insanlar əziyyət çəkirlər və bu öz təsdiqini çoxsaylı tədqiqatlarda tapıbdır. Lakin aparılan tədqiqatların çoxsaylı olmasına baxmayaraq, allaergik xəstəliklərin yayılmasında göbələklərin rolu və iştirak dərəcəsi haqqındakı fikirlərində müəyyən ziddiyyətlər var və bu səbəbdən də göbələklərin insanların bu və ya digər fəaliyyətləri ilə bağlı olan obyektlərdə, yəni antropogen mühitlərdə tədqiq edilməsi son dövrlərdə aparılan tədqiqatlarda ən çox diqqət ayrılanlardandır. Deyilənlərə onu da əlavə etsək ki, Azərbaycan şəraitində mikromisetlərin antropogen mühitlərdə yayılması ilə bağlı yalnız epizodik xarakterli tədqiqatlar haqqında məlumatlara rast gəlinir, onda bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların aktuallığı heç bir şübhə doğurmaz.

Buna görə də təqdim olunan işin məqsədi Sumqayıt şəhərində insanların müxtəlif məqsədlərdə istifadə etdiyi antropogen mühitlərin mikobiotasının tədqiqinə həsr edilibdir.

Tədqiqatlar Sumqayıt şəhərində aparılmış və tədqiqat üçün nümunələr yaşayış binalarından, məktəblərdən və parklardan götürülmüşdür. Götürülən nümunələr göbələk biotasına görə məlum mikoloji metodlarla analiz edilmiş və oradan ayrılan təmiz kulturaların növ tərkibi isə klassik yanaşmalara əsasən müəyyən edilmişdir. Ümumilikdə 30-a yaxın nümunə götürülmüşdür.

Sumqayıt şəhərinin tədqiq edilən obyektlərinin havasından və torpaqlarından götürülən nümunələrin mikoloji analizi nəticəsində həqiqi göbələklər(Mucota və ya Fungi) aləminə aid 59 göbələk növünün yayılması müəyyən edilmişdir. Qeydə alınan göbələklərin 6 növü Mucormycota(*Absidia ramosa, Mucor circinelloides, M.hiemalis, M.mucedo, M.rasemous, Rhisobus stolnifera*), 2 növü (*Candida alpicans* və *Serpula lacrymans*) Bazidiomycota və 51 növü isə Ascomycota şöbələrinə aiddir.

Məlum olduğu kimi, *Ascomycota* şöbəsinə aid olan göbələklər cinsi çoxalmanın olub-olmamasına görə də qruplaşdırlırlar ki, bu da özünü anamorf və telomorflar kimi biruzə verir. Tədqiqatda qeydə alınan göbələklərin 4 növü (*Chaetomium cellulolyticum, Ch.globosum, Claviceps purpurea* və *Monilia sitophila*) cinsi çoxlması məlum olan telemorflara, 47 növü (*Acremonium charticola, Aspergillus candidus, A.flavus, A.fumigatus, A.ochraceus, A.terreus, A.ustus, A.versicolor, Aureobasidium pullulans, Cephalotrichum microsporium, C.nanum, Cladosporium cladosopides, C.herbarum, Fusarium culmorum, F.moniliforme, F.oxysporum, F.solani, F.sporotrichoides,Paecilomyces variotii, Penicillium brevicompactum, P.canescens, P.chrysogenum, P.citrinum, P.cyclopium, P.decumbes, P.expansum, P. glabrum, P.janthinellum, P.lanosum, P.notatum, P.oxsalisum, P.purpurogenum, P.rubrum, P.spinulosum, P.thomii, Phoma glomerata, Ph.herbarum, Sporothrix alba, Stachybotrys chartarum, Talaromyces rugulosus, Trichoderma atroviride, T.asperellum, T.polysporum, T.viride, Trichothecium roseum, Verticillium bulbillosum* və *V.nigrescen*) isə cinsi çoxalması məlum olmayan anamorflara aiddirlər.

Müəyyən oldu ki, qeydə alınan göbələklərin ayrı-ayrı mühitlər üzrə paylanması fərqlidir və onların mikobiotasının formalaşmasında universal növlərlə yanaşı, spesifik növlər də iştirak edir və spesifik növlərin

sayı isə nümunə götürülən mühitdən asılı olaraq 3-6 növ arasında dəyişir, yəni antropogen mühitlərin mikobiotası taksonların say nisbətinə əsaslanan struktur əlamətlərinə malik müəyyən mənada spesifik olan birlik kimi xarakterizə olunur.

Bundan başqa, aydın oldu ki qeydə alınan göbələklər bir-birlərindən həm ekotrofiki əlaqələr (biotroflar, saprotroflar, politroflar), həm də ekotrofiki ixtisaslaşmanın təzahür formalarına(allergenlər, toksigenlər və şərti-patogenlər) görə də fərqlənirlər.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlardan aydın oldu ki, Sumqayıt şəhərində olan antropogen mühitlərin mikobiotasının formalaşmasında həqiqi göbələklərin 59 növü iştirak edir ki, onlarında ayrı-ayrı mühitlər üzrə paylanmasında da müəyyən spesifiklik əlamətləri müşahidə olunur.

HƏZM SİSTEMİ STRONGİLYATOZLARININ BİOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Niyazlı Ş.İ.
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
sahin.niyazli.88@gmail.com

Nematodlar içərisində strongilyata yarımdəstəsinə daxil olan qurdlar insanlar və heyvanlar üçün təhlükəli olmaqla geniş yayılıblar. Son 15-20 ildə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, strongilyatlar müxtəlif iqlim şəraitində yaşamağa uyğunlaşmaqla orqanizmin ayrı-ayrı orqan və toxumalarında parazitlik edirlər.

Nematodların bioloji xüsusiyyətləri ətraf mühitin temperaturundan çox asılıdır. Çünki onların əksəriyyəti geohelmintdir, yəni aralıq sahib olmadan inkişaf edirlər. Mayalanmış dişi fərdlər çoxlu miqdarda yumurtanı sahib orqanizmin bağırsağına tökür və həmin yumurtalar bayıra tökülürlər. Bayıra tökülmüş yumurtalar əlverişli temperaturda (18-38^{0}C) inkişaf edərək içərisində sürfələr formalaşır. Sürfələr inkişaf elədikcə yumurtanın qabığı partlayır və sürfə xaricə düşür. Bayıra tökülmüş bu sürfələr 2 dəfə qabıq dəyişir və invazion mərhələyə qədər inkişaf edir. Bütün bu proses 6-7 gün çəkir. Sürfələrin inkişaf etməsi üçün havanın və yumurtaların düşdüyü yerin nəmliyi mühüm rol oynayır. Lazımi qədər nəmlik olduqda invazion sürfələr bu və ya digər əşyaların üzərinə miqrasiya edir. Son sahiblər həmin invazion sürfələri qəbul etdikdə yoluxurlar.

Nematodların ümumi bioloji əlamətlərindən əlavə hər bir növün özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətləri var. Hemonxuslar 5,5^{0}C-dən aşağı və 40^{0}C-dən yuxarı temperaturda inkişaf etmirlər, məhv olurlar. Yumurtadan invazion sürfəyə qədər onların inkişaf müddəti 26^{0}C-də 4 gün, 17-18^{0}C-də isə 6-8 gün olur. İnvazion olmayan sürfələr isə az dözümlüdürlər. Qurumada və temperaturun kəskin dəyişməsində ölürlər. İnvazion sürfələr quru havada 1-1,5 il yaşaya bilirlər. Nəm mühitdə 50^{0}C-yə qədər, quru mühitdə isə daha yüksək temperatura qədər dözürlər. Qışlama zamanı həyat qabiliyyətlərini saxlayırlar. Sahib orqanizmində 17-20 günə cinsi yetkin mərhələyə çatırlar. Onlar 6-8 ay parazitlik edə bilərlər.

Nematodiruslar ümumi strongilyat tipi üzrə inkişaf edir.Lakin sürfələr invazion mərhələyə qədər yumurtanın içərisində olur. 19-27^{0}C-də onların inkişafı 24-28 günə, 13-15^{0}C-də 5-6 həftəyə başa çatır.28^{0}C-dən yuxarıda invazion olmayan sürfələr ölür. Sahib orqanizmində sürfələr bağırsaq divarının dərinliyinə keçir. Orada iki dəfə qabıq dəyişir, sonra bağırsaq boşluğuna çıxır və 24-26 gündən sonra cinsi yetkin helmintlərə çevrilirlər. Nematodiruslar sahib orqanizmində 5 aya qədər yaşayırlar.

Xabertiyaların bayıra tökdüyü yumurtalardan 1 günə sürfə çıxır və həmin sürfələr 5 günə invazion mərhələyə çatırlar. Əsas sahiblər belə sürfələri qəbul etdikdə yoluxurlar. Xabertiyalar sahibdə 1 ilə yaxın parazitlik edirlər.

Bəzi nematodların sürfələri definitiv sahibin orqanizmində mürəkkəb yol ilə miqrasiya edərək müxtəlif növ patologiyaların (damarların, toxumaların, sinirlərin mexaniki zədələnmələri) yaranmasına səbəb olurlar.

Regionumuzda geniş yayılmış nematodlardan olan bunostomalar ümumi strongilyat tipinə məxsus qaydada bioloji xüsusiyyətlərə malikdir. Bayıra tökülmüş yumurtalardan sürfələr çıxır və 3-7 günə invazion mərhələyə çatır. Son sahiblər belə sürfələri qəbul etdikdə yoluxurlar. Bəzi sürfələr sahibin zədələnmiş dərisindən orqanizmə daxil olur. Sahib orqanizmdə bunostomalar 40-46 günə inkişaf edir. Bəzi məlumatlara əsasən bu inkişaf 103 gün çəkir. Orqanizmdə parazitlər 1 il müddətində yaşayırlar.

Ezofaqostoma sürfələri ətraf mühitdə 7-8 günə invazion mərhələyə çatırlar. Sürfələr sahib orqanizminə daxil olduqdan sonra nazik bağırsağın selikli qişasına daxil olur, 1 gün orada qalır və bağırsaq boşluğuna çıxır. Sonra o, yoğun bağırsa keçir, 24-30 günə yetkin parazitə çevrilir.

Ezofaqostomanın bəzi növləri nazik bağırsağın selikli qişasında sistalaşır və düyün əmələ gətirir. Bəzi sürfələr bu düyünlərdə həyat qabiliyyətini saxlamaqla uzun müddət qalır. Sonra düyünü tərk edir və cinsi yetkin mərhələyə qədər inkişaf edir.

Ostertagiyalar və marşallagiyalar ümumi formada inkişaf edirlər. Onların xarici mühitdə yumurtalarının inkişaf edib invazion mərhələyə çatması üçün havanın nəmliyi və temperaturu əsas həlledici amil hesab edilir.Xaricə düşmüş ostertagiya yumurtalarından sürfə çıxır. Sürfələr 5-7 gün müddətində 2 dəfə qabıq qoyur və invazion sürfələrə çevrilirlər. Bu sürfələri son sahiblər udduqda yoluxurlar. Sürfələr mədənin selikli təbəqəsinin vəzilərinə soxularaq orada düyün əmələ gətirirlər və 3 dəfə qabıq qoyurlar.Sonra mədənin boşluğuna keçib 20 günə tam inkişaflarını başa vururlar.

Bəzən bu müddət bir neçə ay uzanır. Yetkin ostertagiyalar sahib orqanizmində əsasən 1 ilə qədər yaşayırlar.Girdə marşallagiyalar sahibin mədəsində hər gün çoxlu yumurta qoyurlar. Xaricə tökülmüş yumurtalar nəmişlik və istilik olan şəraitə düşdükdə yumurta daxilində 2-3 günə sürfə əmələ gəlir. Sürfələr 5-6 günə yumurta daxilində bir dəfə qabıq qoyur və yumurtanı tərk edir. Xarici mühitdə sürfə ikinci dəfə qabıq qoyub invazion mərhələyə keçir.

Marşallagiya yumurta və sürfəsinin xarici mühitdə inkişafı optimal hərarət və nəmişlik şəraitində 10-12 günə başa çatır. Sahiblər bu mərhələdə sürfələri udaraq yoluxurlar. Mədəyə düşmüş sürfələr selikli təbəqəyə soxulur, düyüncüklər yaradır və onun daxilində inkişaf edib yenidən mədə boşluğuna keçir.Marşallagiyaların orqanizmdə tam inkişafı 22-25 günə başa çatır.

İnvazion sürfələr bir o qədər fəal olmur və nisbətən dözümlüdürlər.Onlar quru şəraitdə bir neçə gün yaşayırlar. Kifayət qədər nəmlik olduqda isə bir neçə ay yaşayırlar. Temperaturun enməsinə dözümlüdürlər. Sahiblər invazion sürfələri qəbul etdikdə yoluxurlar. Üç günə sürfələr bağırsaq divarına keçir, sonra limfa damarları ilə limfa düyünlərinə keçir. Orada inkişaf edərək üç dəfə qabıq dəyişir. Diktiokaulyusların erkək və dişi fərdlərini yalnız IV mərhələdən seçmək mümkündür. Sürfələr limfa və qan damarları ilə ağciyərlərə miqrasiya edirlər. Bunlar müəyyən qədər kapillyarlarda qalır və onların divarlarını dağıdaraq alveollara,bronxiollara keçir. 4 həftəyə sürfələr yetkin mərhələyə çatırlar. Bəzən bu müddət 3-4 ay uzanır. Diktiokaulyuslar sahib orqanizmində bir neçə aydan 1,5-2 ilə qədər parazitlik edirlər.

Nematodların çoxu insanlarda rast olunur və insan üçün ciddi patogen əhəmiyyəti vardır. İnsanın geniş yayılmış parazit qurdlarından biri tükbaşdır –Trichocephalus trichiurus. O, kor bağırsaqda və bəzən yoğun bağırsaqda yaşayır, ağımtıl rənglidir, uzunluğu 35-50 mm-ə çatır. Bədənin ön tərəfi sap şəklində nazikləşmişdir. Bununla o bağırsağın selikli qişasının dərinliyinə keçir və elə buna görə də bağırsaqdan çətin qovulur.

Bədənin arxa nahiyyəsi isə yoğunlaşmışdır. Burada həzm sisteminin bir hissəsi və əsasən cinsiyyət orqanları yerləşir. Cinsiyyət orqanları dişidə boruşəkilli dalğavari yumurtalıqdan və balalıqdan ibarətdir. Erkəkdə cinsiyyət orqanı dalğavarı kanaldan ibarətdir. Qida borusunun bağırsağa keçdiyi yerdə toxumluq əyilərək yoğunlaşmış toxum kanalına keçir.

Erkəkdə quyruq hissə spiralvari içəriyə bükülmüş, dişidə isə qövsvari əyilmişdir. Yumurtası sarımtıl-qonur rəngdə və limonşəkilli olur. Yumurtanın səthi hamar olub, çoxqatlıdır.

Parazitin əsas sahibi və yoluxma mənbəyi insandır. İnsanda bu parazit yoğun bağırsaqda (əsasən kor bağırsaqda) yaşayır. Bədənin ön hissəsi selikli qişanın altında yeridilərək qanla qidalanır. Parazitin yumurtaları nəcislə birlikdə xarici mühitə düşür. Nəm torpaqda, kifayət qədər oksigenli şəraitdə və normal tempuraturda (26-28^{0}C) yumurtadan 4 həftə ərzində sürfə inkişaf edir.

Yumurtanın içərisində olan sürfənin ağız aparatında xüsusi neştər (stilet) olur. Xarici mühitə düşmüş yumurta 4 həftə ərzində invazion mərhələyə çatır.

Tükbaş qurdun yumurtaları optimal şəraitdə 1-2 il müddətində öz həyat qabiliyyətini saxlaya bilər. İnvazion yumurtalar peroral (ağızdan) formada müxtəlif meyvə, tərəvəz, su və göyərti vasitəsilə insana yoluxur.

Həzm sisteminə daxil olmuş yumurtadan çıxmış sürfə nazik bağırsağın selikli qişasının xovlarına daxil olur. Bu xovlarda sürfə 3-10 gün qaldıqdan sonra, oradan çıxıb bağırsaq boşluğuna, sonra isə yoğun bağırsağa keçir.

Yoğun bağırsaqda cinsi yetişkənliyə çatdıqda erkək fərd dişi ilə mayalanır. Mayalanmış dişi yenidən yumurta qoyur və parazitin yeni inkişaf dövrüyəsi başlayır. Parazitin insanda yaşama müddəti 5-6 ildir.

TAXIL NÖVLƏRİNİN GƏRGİNLİK AMİLLƏRİNƏ DÖZÜMLÜLÜK GENLƏRİNİN SKRİNİNQİ İLƏ BAĞLI DNT MARKER TEXNOLOGİYASI

Paşabəyli Ş.V.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
sukriyye.memmedzade@gmail.com

Məqaləmizə başlamazdan öncə başlıq əsasında məlumat vermək istərdimki,gərginlik, yəni stress amili anlayışını tarixən araşdırsaq, ilk dəfə 1936-cı ildə H.Seyleye bağlı olduğu məlumatını əldə edə bilərik. Bu amili dərinliyi ilə izah etsək ilk öncə həyəcan pilləsi ilə başladığını müşahidə edərik. Bu amil bitkilər əsasında izah edilsə, 2 istiqamətdə izah edilə bilər. Stres amillər canlı orqanizmlərin, xüsusilə, bitkilərin həyat fəaliyyətinə mənfi təsir etməklə onların inkişafını məhdudlaşdırır və məhsuldarlığını aşağı salır. Blumun nəticələrinə görə yer üzərində istifadə olunan torpaq sahələrinin stres amillərinə görə bölünməsində, təbii stres amili olan quraqlıq 26%-dən çox ərazini əhatə edir. Bunun davamı ilə 20%-lə duzluluq stresi və 15%-lə soyuqluq və ya şaxta stresləri öz əksini tapır. Digər streslər isə cəmi 29% təşkil edir. Yalnız 10%-lik bir sahə hər hansı bir stresin təsirinə uğramır. Abiotik stres amillərindən olan quraqlıq və şoranlığın bitki orqanizmlərinə təsirinin öyrənilməsi günümüzün zamanında daha çox vaciblik, önəm kəsb edir.

Genetik məlumatın daşıyıcısı olan genomun eyni tərkibli maddələrin fərqli quruluşda olması – polimorfizmi hadisəsini müəyyən etməyə istiqamətlənmiş DNT-nin marker texnologiyası yalnız genetik fərqliliyi bilməyə deyil, eyni zamanda təkamülün diqqət mərkəzində durmalı məsələləri, daha sonra lokusların hər hansı genom üçün ardıcıl miqdarı yəni genetik xəritələrin hazır edilməsi, daha ideal forma ilə əvəzlənmə işlərinin görülməsi molekulyar seleksiya kimi təcrübələrin həyata keçməsinə şərait yaratmaqdadır. DNT-nin marker texnologiyasının növlərindən olan molekuyar markerin ən geniş tətbiq olunan növü bir nukleotid polimorfizmi ən geniş tətbiq olunan növdür. Burada əlaqələnmiş birlik formalarının analiziləri, genomun seleksiyası, populyaisyanın quruluşunun təyini kimi minlərlə marker istənilən yanaşmalarda ən uyğun marker növü hesab edilir.

Genomun qəlizliyinin zəiflədilməsi niyyətilə məhdudlaşdırıcı fermentlərdən istifadə olunur. Belə bir sual yarana bilərki, məhdudlaşdırıcı ferment nədir? Məhdudlaşdırıcı ferment yəni restriksiya enzimləri ikiqat zəncirli DNT molekullarında müəyyən nukleotid sıralamasını bilən və hər iki zənciri toplam kəsən bir ferment növüdür. Bu zəiflədilmə prosesinə əsaslanmış sekvens əsasında genotipləşdirmə metodu yalnız nukleotid eyni tərkibli kristallik maddələrin müxtəlif quruluşda olması hadisəsinin aşkarlanmasını rahatlaşdıran və genotipləşdirmə işinin məhsuldarlığını yüksəltməyə şərait yaradan aktual üsullardandır.

Məlumdur ki, genlərin skrininqi ilə bağlı araşdırmalar Yeni Nəsil Sekvenserlərinin istifadəsilə aparılması genotipləşdirmə təcrübələrində son zamanlar üçün birinci səviyədədir. Bu səviyyədən seleksiya prosesində istifadə olunan yerli və introduksiya olunmuş dənli-taxıl bitki kolleksiyalarında istifadə olunan pillədir. Aparılan təcrübələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, dünyada genetika sahəsi üzrə ən müasir istiqamət hesab edilən YNS yönümlü genotipləşdirmə metodlarından, artıq ölkəmizdədə tətbiq edilməsinə başlanılmışdır. Həmin bu üsullarla buğda, eqilops və arpa kolleksiya eksponantları genetik fərqliliyin genom istiqamətində yayılmış çoxsaylı TNP markerlərlə təcrübəsi, həmçinin kolleksiya nümunələrinin təsərrüfat önəmli xarakterik xüsusiyyətləri, meyarları idarə edən genlər əsasında nəzərdən keçirilməsi, müqayisəli analizi, sənədləşdirilməsi və əldə edilmiş məlumatlar nəticəsində seleksiya işlərinin görülməsi işləri aparılmaqdadır.

Stress amili bitkinin ümumilikdə söyləmək olar ki, bitkinin hər bir mərhələsinə əks təsirini göstərir. Buna nümunə olaraq, bitkinin böyüməsi və canlılığı, çiçəklənməsi, sünbülləməsi iqtisadi cəhətdən faydalılığının azalmasına səbəb olur.

Apardığımız təcrübələrdə YNS, eyni zamanda molekulyar marker texnologiyaları ilə qazanılmış fərqli taxıl sortları kolleksiyalarının genetik müxtəlifliyi ilə bağlı məlumat və hər bir nümunə üçün hazırlanmış genetikprofil kolleksiyalarına diqqət yetirilməsi, qorunub saxlanılması tədbirlərinin inkişaf etdirilməsi, əlaxsusda buğda və arpa seleksiyası ilə əlaqədar təzə informasiyalara dayanmış metod və üsulların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Bu istiqamətdə görülən təcrübə işlərinin əsas mahiyyəti özümüzə xas yerli taxıl kolleksiya nümunələrinin YNS texnologiyalarının fərqli-fərqli üsullarla və molekulyar markerlərlə genotipləşdirilməsi genom fərqliliyinin dəyərəndirilməsinin mahiyyəti gərginlik amillərinə davamlılıq genlərinin skrininqini aparmaqdan ibarətdir. YNS texnologiyalarından istifadə edərək günümüzdə və gələcək nəsillərin aktual məsələlərinin həll etmək üçün önəmli məlumatlar bazası və dəyərli elmo-praktiki mənbə rolunu

oynamaqdadır. Dahada aydınlaşdırsaq söyləyə bilərik ki, YNS texnologiyalarının istifadəsi nəticəsində fərqli ploidli mədəni və yabanı buğda, həmçinin arpa, eyni zamanda eqilops sortları üçün çox sayda təzə yüksəkfaydalıqlı TNP markerləri əldə edilmişdir.

QURAQLIĞIN BİTKİ GENETİK SİSTEMLƏRİNƏ TƏSİR MEXANİZMLƏRİNİN TƏDQİQİ

Qənbərli Z.X.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
zqnbrli@gmail.com

Bitkilərə abiotik stres amilləri təsir etdikdə bitki hüceyrəsində baş verən metabolizm prosesləri pozulur,inkişafı və böyüməsi gec baş verir,məhsuldarlıq isə aşağı düşür.Bitkilərin genotipindən,növündən,su itkisinin dərəcə və müddətindən,yaşından,orqan və hüceyrə tipindən asılı olaraq bitkilərin quraqlıq stresinə dözümlülüyü fərqlənir.Quraqlıq, meteoroloji hadisə olmaqla,bitkilərin məhsuldarlığına və məhsulun keyfiyyətinə birbaşa təsir edən uzunmüddətli və təhlükəli və amil hesab olunur.

Bitki özünü müdafiə etmək üçün quraqlıq prosesi zamanı müxtəlif hüceyrəvi, biokimyəvi,morfoloji,fizioloji və molekulyar uyğunlaşmalara məruz qalır.Osmotik təzyiq aşağı düşür.Quraqlıq stresi zülalın miqdarının azalması və ribonukleaza aktivliyində,amin turşularının birləşərək zülal molekullarına çevrilməsində hidrogen-peroksidin miqdarının artmasında, poliribosomlarda parçalanma kimi bir çox metabolik proseslərdə,zülalların hidrolizində və hidrogen-peroksidin miqdarının artmasında dəyişikliklərə səbəb olur

Quraqlıq zamanı metabolik şəbəkələrdə gedən biokimyəvi proseslərin istiqaməti dəyişilir.Bitki orqanizmində stressorun təsiri oksigenin fəal formalarının (O_2,OH,O_2,H_2O_2) əmələ gəlməsinə səbəb olur,hansı ki, bunlar da hüceyrənin önəmli makromolekullarını (DNT, RNT, zülallar, lipidlər və s.) zədələyir.

Bitkilərdə fizioloji özünü müdafiə mexanizmləri arasında əsas yeri oksigenin fəal formalarının eliminasiyasını həyata keçirən antioksidant müdafiə sistemi tutur.Antioksidant müdafiə sisteminə antioksidant fermentlər və kiçik molekullu antioksidantlar (askorbat, qlütation, α-tokoferol, karotinoidlər, flavonoidlər) aiddir.

Quraqlıq şəraitində yüksək və dayanıqlı məhsuldarlıq nümayiş etdirən genotiplər quraqlıqla mübarizə üçün üstün fizioloji və molekulyar mexanizmlərə malikdirlər.Belə ki, su statusunun saxlanılması üçün hüceyrədə həll olan şəkərlər,qlisin-betain, prolin və s. kimi dinamik molekulların biosintezi vasitəsilə osmotik tənzimlənmə həyata keçirilir.

Quraqlıq stresi şəraitində germplazmanın seçilməsi,bu mühitdə genetik uduşu təmin edə bilər.Bitkilərin quraqlığa davamlılığının qiymətləndirilməsində transpirasiya sürətinin təyini mühüm rol oynayır. Transpirasiya sürəti aşağı olan və bununla da mənimsənilən suyun buxarlanmasını məhdudlaşdıran genotiplər daha davamlı genotiplər hesab olunur.

Quraqlıq bitki hüceyrələrində həmçinin fotosintetik piqmentlərin miqdarının azalmasına gətirib çıxarır.Fotosintetik aparat günəş enerjisini hüceyrənin metobolizmi üçün ehtiyac olan kimyəvi rabitələr enerjisinə çevirə bilməsi ilə yanaşı, həssas qəbuledici olaraq da iştirak edir ki,buna görə dəyişən ətraf mühit amillərinə anında reaksiya verir.

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ LABORATORİYA İŞLƏRİNİN TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN VƏ SƏMƏRƏLİYİNİN ARTIRILMASINDA ROLU

Rəhimova A.H.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
asiyarehimova13@gmail.com

Biologiya fənninin tədrisində, şagirdlərin ətrafını inkişaf etmiş şəxsiyyətlər kimi formalaşdırmaq ən əsas məqsədlərdən biridir. Biologiya dərslərində laboratoriya işləri, şagirdlərin maraqlarının və qabiliyyətlərinin inkişafında, fənnə marağın yaradılmasında əhəmiyyətli bir rola malikdir. Laboratoriya işləri, şagirdlərin müstəqil şəkildə eksperimentlər aparmağa, tədqiqatlar həyata keçirməyə imkan verir. Bu işlər, biliklərin şüurlu şəkildə öyrənilməsinə, şagirdlərin praktik bacarıqlarının inkişafına, müstəqil müşahidə

və dərketmə qabiliyyətinin formalaşmasına faydalıdır. Laboratoriya işlərində iştirak edən şagirdlər müxtəlif avadanlıqlardan istifadə etməyi öyrənir və təcrübə qazanır. Dərslərdə qazanılan nəzəri biliklər laboratoriya dərsləri və praktiki işlərlə təkmilləşdirilir. Biologiya dərslərində təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün bu məqam çox vacibdir.

Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatının əsas məqsədlərindən biri, pedaqoji fəaliyyət prosesində ənənəvi təlim metodlarının yanı sıra fəal təlim metodlarının da tətbiq edilməsi, təlim prosesinin müasirləşdirilməsi, yeniləşdirməsi və keyfiyyət dəyişikliyinə nail olunmasıdır. Fəal təlim, ənənəvi təlimdən fərqlənir və şagirdin yaradıcı düşüncəsinin formalaşmasına, onun yeni biliklərə müstəqil şəkildə yiyələnməsinə şərait yaratmağa, şagirdi fəal tədqiqatçı mövqeyinə yönləndirməklə, problemli situasiyaları həll etməsinə, biliklərini yaradıcı şəkildə tətbiq etməsinə imkan verir.

Biologiya fənninin səmərəli tədrisi, yəni effektivlilik, əsasən proqramların elmi cəhətdən düzgün tərtib edilməsi, təlim metodlarının yenidən işlənib təkmilləşdirilməsi, tədrisin istehsalla əlaqələndirilməsinə asılıdır. Verilən biliklərin effektiv təcrübələrə tətbiq olunması, fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin gücləndirilməsi, mövzunun qavranılması, idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılmasi isə biologiya fənninin tədris prosesində laboratoriya və praktik işlərin aparılmasına bağlıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün fənni tədris edən müəllimin özünün elmi, nəzəri və təcrübi hazırlığını daim artırması, fəal təlim metodlarından səmərəli şəkildə istifadə etməsi vacibdir. Praktiki dərslər isə nəzəri dərslərə əsaslanaraq tədris olunur. Biologiya fənninin öyrənilən biliklərin praktik tətbiqini və əlaqələri daha yaxşı şəkildə anlamağa kömək edir. Məsələn, bir təlim metodunun təkmilləşdirilməsi, bir laboratoriya işinin tərtib edilməsi və ya bir canlı obyektin gözlənilməz davranışının izahı, biologiya tədrisinin səmərəli olmasına yardım edir. Biologiya tədrisində laboratoriya işlərinin yerinə yetirilməsi çox vacibdir. Bu işlər, şagirdlərin dərslikdə oxuduqları və eşitdiklərini praktik olaraq görə bilmələrinə imkan verir. Məsələn, şagirdlər laboratoriyada canlı obyektləri tədqiq edərək, onların davranışlarını gözləyərək və müxtəlif təcrübələr aparaq, öyrənənləri praktik tətbiq etməyə imkan verir. Burdan belə nəticəyə gəlinirki, praktik bacarıqların inkişaf etməsi laboratoriya işlərindən asılıdır. Bu, onlara özünəməxsus bir təcrübə yaşamağa imkan verir və özü yekun nəticələrə gələrək öyrənilən bilikləri daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Laboratoriya işləri zamanı bir çox əyani vəsaitlərdən, məsələn, herbariumlardan, kolleksiyalardan və canlı bioloji obyektlərdən istifadə olunur. Bu, şagirdlərə həm teorik bilikləri təcrübələr vasitəsilə praktik tətbiq etmək imkanı verir, həm də onlara real həyatda mövcud olan bioloji obyektləri ilə əlaqə qurmağa kömək edir.

Laboratoriya işlər müəllimin nəzarəti altında frontal şəkildə aparılır və demonstrasiya xarakterlidi. Məsələn, bir şagird laboratoriyada bitkilərə mikroskop altında baxaraq və ya heyvanları tədqiq edərkən, onların morfoloji xüsusiyyətlərini, davranışlarını və funksiyalarını daha yaxşı anlamağa imkan verir. Şagirdlər heyvanların və bitkilərin quruluşlarını müqayisə edirlər. Müqayisə nəticəsində ümumi biologiya dərslərində irsi dəyişkənliyə malik olan bitkiləri normal bitki ilə fərqləndirir, canlı obyekt və herbari üzərində bitkilərdə aromorfozları, həşərat kolleksiyalarında idioadaptasiyaları təyin edirlər. Bu, biologiya fənnini daha maraqlı və əyləncəli edir və şagirdlərin öyrənilən bilikləri daha yaxşı özündə sindirməsinə kömək edir.

Tədqiqatçılıq əsaslı laboratoriya işləri də təşkil edilə bilər. Bu növ təlimatlar zamanı müəllim ilk olaraq faktları şagirdlərə izah etmir. Onlara paylaşma materialları, canlı obyektlər, plakatlar təqdim edir və şagirdlər onları müstəqil təhlil edir, oxşarlıqları və fərqləri müəyyənləşdirir və ümumiləşdirir. Məsələn, köklərin növləri, meyvələrin çeşidliliyi, ümumi biologiyada orqanizmlərdə dəyişiklik növləri haqqında əvvəlcədən izahat aparılmasa da, onlara herbarium və kolleksiyalar təqdim olunur. Şagirdlər herbarium materiallarından oxşar köklərə malik bitkiləri seçirlər və sonra onların fərqli cəhətlərini müqayisə edirlər. Laboratoriya işləri şagirdlərlə həyata keçirilən üsullar, tədris prosesindəki yerindən və onların həyata keçirilməsi zamanı müəllimin təyin etdiyi məqsəddən asılı olaraq çox fərqli ola bilər. Bu cür laboratoriya işləri zamanı şagirdlərin tədqiqat bacarıqları artır, onlarda araşdırma marağı güclənir. Lakin laboratoriya işlərində şagirdlər tədqiqat işləri həyata keçirmirlər, onlar praktik bacarıqlarını artırır və formalaşdırır. Praktik bilik və bacarıqlar məktəbdə təşkil olunan laboratoriya işləri və təlimlər zamanı daha da formalaşır.

ZOOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ÇƏTİN ANLAŞILAN MÖVZULARIN TƏDRİSİ METODİKASI

Salahova N.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Nezrinagazade1997@gmail.com

Respublikamızın ümumitəhsil sistemlərində geniş praktikalar aparılır və inkişaf etdirilir. Orta məktəblərdə müasir proqramlar çərçivəsində həm şagirdlərin təlim, tərbiyə prosesində, həm də geniş intellektə sahib olan vətəndaş yetişdirilir. Dünyanın bütün inkişaf etdirilmiş ölkələrində, həmçinin Azərbaycanda da Universitet dərsliklərində, orta məktəb dərsliklərində fundamental fənlər müasir proqramlar əsasında tərtib olunub və tədris olunur. Bütün bu baş verən yeniliklər biologiya fənlərinin tədrisində də öz əksini tapır və şagirdlərin, tələbələrin təhsilində hərtərəfli rol oynayır.

Zoologiya kursunda təqdim olunan metodik vəsaitlərin ən əsas məqsədi tələbə və şagirdlərdə bioloji anlayışların formalaşması, Universitet və orta məktəblərin canlı guşəsində müxtəlif növə, cinsə məxsus heyvanları saxlamaq, qruplaşdırmaq, onlara qulluq etmek və tanımaqdır. Bu şərtlərə sərbəst riayet etdikdən sonra zoologiya kursunda, labaratoriya işləri aparmaq, gündəlik nümunələrə baxmaq onları sistemləşdirmək, təbii obyektlərdən istifadə olunması, təcrübələrin qoyulması, kolleksiyalar toplamaq və referatların yazılması və bu kimi işlərin görülməsi şagird və tələbələrdə təfəkkürü inkişaf etdirir və qarşıya qoyulan məsələləri asanlıqla həll edir. Bunlardan əlavə zoologiya kursunda şagirdlər, tələbələr tərəfindən çətin anlaşılan bölmələr də vardır. Bu bölmələr əsasən daha yaxşı öyrənilməmiş, üzərində daha az təcrübə qoyulan və həmçinin də növ, cins sayı çox olan bölmələrdir. Bu bölmələri praktik işlər aparmaqla əyani olaraq öyrədilməli dərsdən kənar mühitlərdə - çöl təcrübələri, gəzintilər, ekskursiyalar, zooloji muzeylər və s aiddir.

Zoologiya kursunda çətin anlaşılan həm onurğalı heyvanların, həm də onurğasız heyvanların qan-damar sistemi, dayaq- hərəkət sistemi və bu kimi bölmələr aiddir. Bu bölmələri şagird və tələbələrdə əyani, yadda qalan etmək üçün praktik metodlardan, İKT-nin köməyindən, müxtəlif heyvanların hər bir sisteminə aid maketlərdən, tablolardan və bu kimi metodlardan istifade edilir. Zoologiya kursunda bunlardan elavə bir neçə əyani texnikalardan da geniş istifade edilir, bunlara aiddir- Beyin həmləsi, Bibo, Auksion, Klaster, Akvarium və s. Son dövrlərdə çətin mənimsənilən mövzuların daha aydın anlaşılması üçün diskussiyalara da yer verilir. Həmin mövzuların mühazirə şəklində deyil sual-cavab formasında aparılması, şagird və tələbələrdə düşünmə qabiliyyətinin artırılması, idrak və təfəkkürü artırır. Bu əyani və praktik metodlardan əlavə çətin anlaşılan bölmələrin təqdimat (prezentasiya) şəklində də keçirilməsi çox əlverişli və bəyənilən dir. Təqdimat şifahi, yazılı, vizual, rollu formada ola bilər. Burada ən əsas məqsəd şagird və tələbələrin öz fikirlərini daha dəqiq, formalaşmış ünsiyyət, nəticə çıxarmaq, əqli vərdişlərin artırılmasına gətirib çıxarır.

Bu metodlardan, praktik işlərdən əlavə şagirdlərdə və tələbələrdə çətin mənimsənilən mövzuların daha yadda qalan olması üçün müəllimin öz üzərində çalışması, onda fasiltasiya bacarığının olmasıdır- bu müəllimin bələdçi rolunu həyata keçirməsi bacarığıdır. Bu fasiltasiya prosesini daha dəqiq anlamaq və öyrənmək üçün bir neçə mərhələlər mövcuddur: 1. Motivasiya qoyulması 2. Tapşırıqlar verilməli 3. Açıq suallardan daha geniş istifade etmeək 4. Mənaca yaxın istiqamətləndirici suallardan istifade etmək.

Heyvan orqanizmlərinin ayrı-ayrı orqan və orqanlar sisteminin quruluşu, hər birinin inkişaf xüsusiyyətləri və onların müxtəlifliyi arasında mühüm tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf mühitin qorunması, müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi ekoloji tərbiyənin inkişafı üçün aktual əhəmiyyət kəsb edir. Bu ekoloji tərbiyənin əsasında qırmızı kitaba daxil olan, nəsli kəsilməkdə olan heyvanları tanimaq, onları qorumaq, çoxaltmaq, doğma diyarımızın daima qayğısında qalmaq və bunun kimi məsələlər durur.

Biologiya elmi nəzərə alsaq ki, daima yenilənən, inkişaf dinamikasına görə digər elmlərdən çox fərqlənir. Bu inkişaf özünü ümumitəhsil sistemi dərsliklərində də təsirini göstərir, daima yenilənir və dəyişir. Məhz bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəllimlər öz üzərində daima çalışmalı, hər bir yeniliyə açıq olmalı tətqiqat aparmalı, öyrənib və öyrətməlidir. Bu istifadə olunan metodlardan əlavə yeni texnikaların sintezi, kompüterin imkanları, şagird və tələbələrdə tətqiqatçılıq bacarığını, məntiqi düşüncəni, öz üzərində çalışıb biliklərini artırılması, idrakın artırmış və həmçinin dərsləri yadda qalan və maraqlı etmişdir.

RESPUBLİKANİN QOYUNÇULUQ TƏSƏRRÜFATLARİNDA ANAEROB ENTEROTOKSEMİYANİN EPİZOOTOLOJİ DURUMUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ

Xasməmmədova Ə.M.
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
asmerrkh@gmail.com

Müasir dövrdə qoyunçuluğun inkişafı yeni yaradılmış fermer təsərrüfatlarının infeksion xəstəliklərə qarşı sağlamlığını tələb edir. Bununla yanaşı qoyunçuluğun inkişafına mane olan ən mühüm amillərdən biri torpaq infeksiyalarından, xüsusilə klostridiozlardan baş verən tələfatdır.

Klostridiozlardan respublikamızda geniş yayılmış infeksion anaerob enterotoksemiya olmaqla böyük iqtisadi ziyana səbəb olur. İqtisadi ziyan qoyunların tələfatı, məhsuldarlığın aşağı düşməsi, həmçinin müalicə-profilaktika və sağlamlaşdırıcı tədbirlərə çəkilən xərclərin cəmindən ibarətdir.

Qoyunların anaerob enterotoksemiyasının kliniki-epizootoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün kompleks epizootoloji müayinə üsulundan istifadə etdik. Yəni xəstəliyə görə qeyri-sağlam təsərrüfatlarda epizootoloji müayinə və müşahidə apardıq, həmçinin kliniki, patoloji-anatomiki, bakterioloji, seroloji tədqiqatları yerinə yetirdik.Epizootoloji müayinədə analiz məlumatlarının toplanması, anaerob enterotoksemiyaya görə qeyri-sağlam təsərrüfatın müayinəsi, materialın götürülməsi və axırıncı 5 il ərzində təsərrüfat və baytarlıq sənədlərinin analizi aparıldı.Anaerob enterotoksemiyasının kliniki əlamətlərini təsərrüfatlarda xəstə qoyunlar üzərində və laboratoriya şəraitində eksperimental yoluxdurulmuş heyvanlar üzərində öyrəndik. Bu zaman qoyunların ümumi vəziyyəti, onların yemə və suya olan münasibətinə fikir verdik, qanın morfoloji tərkibini öyrəndik, sakit halda onlarda tənəffüs hərəkətlərinin miqdarı və keyfiyyətini yoxladıq, gövdənin temperaturasını ölçdük. Spontan anaerob enterotoksemiya zamanı patoloji-anatomik dəyişikliklər bilavasitə təsərrüfatda, eksperimental yoluxdurma isə laboratoriya şəraitində aparıldı.

Toksinlərin tipini təyin etmək üçün ağ siçanlar üzərində tipospesifik antitoksik serumla neytrallaşma reaksiyası aparıldı.

Neytrallaşma reaksiyasını P.A.Qədimovun modifikasiyası üzrə apardıq. Bu məqsədlə 12-barmaq bağırsaq və nazik bağırsaq şöbəsinin möhtəviyyatını təmiz qaba yığdıq və 1:1 fizioloji məhlulla durultduq. Alınmış qarışığı sentrafuqadan keçirdib filtratdan 0,3 ml dozada ağ siçanların venasına inyeksiya etdik. Ağ sicanların bir neçə saata tələf olması bağırsaq möhtəviyyatının toksiki olmasını göstərir.

Sonra mixbər şüşələrinə Xottinger qida mühitində yetişdirilmiş sutkalıq kulturanın ikiqat ölüm dozasını tökdük, üzərinə isə məhlulun ümumi miqdarı 0,25-0,3 ml-ə çatana qədər fizioloji məhlul əlavə etdik. Həmin mixbər şüşələrinə hər tipospesifik serumlardan (A,B,C,D, E və F) 1 ml-də 10 AB olan 0,25-0,3 ml əlavə etdik. Bir mixbər şüşəsinə isə normal serum tökdük.Qarışığı möhkəm çalxalayıb 30 dəqiqə ərzində 37^0C temperaturda termostatda saxladıq. Sonra hər mixbər şüşəsindən 0,5-0,6 ml qarışığı götürüb 2 baş ağ siçana quyruq venasına yeritdik. Ağ siçanların sağ qalması toksinin tipospesifik serumla neytrallaşmasını göstərir.

Neytrallaşma reaksiyasını ağ siçanlar üzərində apardıq. Bir antitoksik vahidə ağ siçanlar üçün öldürücü olan 100 minimal doza epsilon-toksini neytrallaşdıra bilən serumun minimal dozası götürüldü.Neytrallaşdırma reaksiyası üçün və vena daxilinə inyeksiya məqsədilə Cl.perfringens-in C tipinin B_t quru toksinindən istifadə etdik. Bunun üçün 1 mq-ı ağ siçanlar üçün 20 Dlm-ə malikdir. 1 mq quru toksində minimal ölüm dozasının miqdarını müəyyən etmək üçün natrium xloridin fizioloji məhlulda həll edilmiş nümunəsi ilə ağ siçanların vena daxilinə inyeksiyadan istifadə etdik. Bundan durultma dərəcələri hazırladıq və bunların hər birindən 0,5 ml miqdarında 2 baş ağ siçanlara vena daxilinə vuruldu.Toksinin ən böyük durultma dərəcəsindən ağ siçanların 24 saatdan sonra ölməsi əsasında nəticə müəyyən edildi.

Məlumdur ki, Cl.perfringens-in tipik kulturaları ilə bərabər kultural, biokimyəvi və patogenlik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən atipik kulturaları da mövcuddur. Bunlar yetişdirilmə və saxlanma şəraitindən asılı olaraq yaranır.

Prevo Q. göstərir ki, Cl. perfringens-in B tipi öz epsilon toksin hasil etmə qabiliyyətini itirir və C tipinə uyğun antigen kimi özünü göstəriri. C tipində isə beta-toksin hasil etmə qabiliyyətini itirir. D tip ştamları dəyişilərək A tipinə çevrilə bilər.

Biz müəyyən etdik ki, Cl.perfringens-in hamar və nahamar koloniyalarından alınmış bəzi kulturaların virulentliyi və toksikliyi öyrənilən zaman, hamar koloniyalardan alınmış kulturalar, nahamar koloniyalardan alınmış kulturalara nisbətən daha çox virulentlidir.

Müəyyən olunmuşdur ki, uzun müddət torpaq və suda saxlanmış və qida mühitlərindən keçirilməyən kulturaların öyrənilməsi zamanı saxlanma şəraitindən asılı olaraq həmin kulturaların kultural xüsusiyyətləri dəyişir (zəif hemoliz zonası, nahamar koloniyalar yaranır, bəzi şəkərli qida mühitlərinə və bəzən isə südə qarşı biokimyəvi fəllığı zəifləyir).

Nahamar koloniyalardan hazırlanmış yaxmaların mikroskopiyası zamanı mikroblar uzun sap şəklində görünürdü. Bundan əlavə virulentliyin 1,5-2 dəfə aşağı düşməsi də müşahidə edildi. Hətta belə kulturalar seroloji reaksiyalar vasitəsilə çətin tipizasiya olunur.Məsələn, Cl. perfringens-in C tip kulturası, hansı ki torpaq və suda saxlanıb, 8-12 saatdan sonra nahamar koloniyalar törədir. 16-20 aydan etibarən bunların miqdarı artır və kulturanın virulentliyi aşağı düşür. Bundan əlavə virulentliyi aşağı düşmüş zəif hemolizli koloniyalar da qeyd olunur. Belə koloniyalardan alınmış kulturalar neytrallaşma reaksiyasını dəqiq şəkildə vermir, həmçinin presipitasiya reaksiyasının nəticəsi mənfi olur.

Alınmış nəticələr belə bir fikri təsdiq edir ki, qeyd edilən amillərin təsirindən Cl. perfringens-in xüsusiyyətləri nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişilir və belə ştamlar təbiətdə müşahidə edilir.

Bu göstəricilər qeyri-patogen və presipitasiya verən Cl. perfringens-in ştamlarının ayrılmasının səbəblərini izah edir .

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, enterotoksemiyanın törədicisi ilə yoluxdurulmuş testobyektlərə kiçik ekspozisiyalarda bəzi kimyəvi maddələrin təsirindən sonra qida mühitlərində mikrobun tipik boyunu, böyük ekspozisiyalarda isə atipik boyunu almaq mümkündür.

Cl. perfringens kulturasının atipik boyu maye qida mühitini zəif dərəcədə bulandırmaqla, zəif qaz törətməklə və şəkərli qida mühitlərinə qarşı biokimyəvi fəallığın zəifləməsi və ya itməsi ilə xarakterizə olunur. Belə kulturalardan hazırlanmış yaxmaların mikroskopiyası zamanı qeyd olunan mikrob üçün xarakterik olmayan polimorf mikrob hüceyrələri və qısa zəncir halında düzülmə nəzərə çarpır.

5%-li kükürd-karbol turşusu qarışığı və 5%-li formaldehid məhlulları ilə Cl. perfringens-in C tip kulturalarına təsir edib atipik kultura əldə edib və bunların patogenliyini ağ siçanlar üzərində yoxladıqda məlum oldu ki, belə kulturaların normal kulturalara nisbətən virulentliyi 5-10 dəfə aşağı düşür. Belə atipik kulturaları 3-5 dəfə ağ siçanların orqanizmindən passaj etdikdən sonra onların morfoloji və kultural xüsusiyyətlərini, həmçinin patogenliyini bərpa etmək mümkündür.

Ancaq birxlorlu yod və xlorlu əhəng məhlullarının təsirindən alınmış atipik kulturaların virulentliyi kəskin şəkildə dəyişmir.

Xəstəliyə görə qeyri-sağlam təsərrüfatlardan dezinfeksiyadan sonra Cl. perfringens-in atipik kulturalarının ayrılması faktı həmişə nəzərdə saxlanmalıdır.

Cl. perfringens-in tipləri vegetativ formada davamsız olub, 60^0C temperaturda - 30 dəqiqə, 80^0C-də 10 dəqiqə, 100^0C-də isə I dəqiqə müddətində tələf olur. Lakin, spor forması B, D, C və E tipləri 15 dəqiqə 110^0C temperaturda qaynatdıqda tələf olur. A və B tipləri 1-6 saat qaynama temperaturuna və avtoklavın təsrinə (120^0C) davam gətirir.

Cl. perfringens-in toksinləri çox tez (bir neçə saata) xarici mühitin ayrı-ayrı amillərinin təsirindən məhv olur. Epsilon və eta toksinləri isə başqa toksinlərə nisbətən xarici mühitin təsirinə davamlıdır.

Qoyunların anaerob enterotoksemiyası bütün kənd təsərrüfatı heyvanlarında xəstəlik törədir. Laboratoriya təcrübə heyvanlarından ağ siçanlar, hind donuzları, ada dovşanlar və göyərçinlər buna həssasdırlar.

İnfeksion enterotoksemiya ilə bütün yaşlarda olan heyvanlar (xüsusən ana qoyunlar) və 2-4 həftəlik quzular xəstələnir.

İnfeksiyanın mənbəyi xəstələr, xəstəlikdən ölmüş heyvanların cəmdəkləri, bu xəstəliyə görə qeyri-sağlam təsərüfatların otlaq sahələri və su mənbələri hesab edilir.

Xəstəliyin törədicisi qeyri-sağlam təsərrüfatın otlaq sahələrində, heyvan saxlanan binalarda illərlə qala bilir, heyvan alimentar yol ilə (yem və su) yoluxur. Bu xəstəlik mövsümlə əlaqədar olaraq əksərən yazda, nisbətən az isə yayda və payızda baş verir. İl quraqlıq keçdikdə xəstəlikdən ölüm halları çox az, yağmurlu keçdikdə isə həddindən artıq olur. Nadir hallarda xəstəliyin dekabr, yanvar ayında da, xüsusən torpaqla çirklənmiş dənli yemlərlə yemləndirdikdə baş verməsini qeyd edirlər.

Quzuların əsasən payızda, qoyunların isə yazda xəstələnməsi qeyd edilir. Quzuların payızda bu xəstəliyə həssas olmasını yay otlaq şəraitindən tövlə şəraitinə keçib, həzm prosesinin pozulması ilə, ana qoyunlarm yazda xəstələnməsi isə onların orqanizminin fizioloji vəziyyəti ilə əlaqələndirilir. Kök heyvanlar arıq heyvanlara nisbətən daha çox xəstəliyə tutulurlar.

VII BÖLMƏ

EKOLOGİYA

GÜBRƏ İSTEHSALININ ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ VƏ YARATDIĞI PROBLEMLƏR

Abbasova L.Ş.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
abbasova26leyla@gmail.com

Hər birimiz söyləyə bilərik ki, kənd təsərrüfatının əkinçilik sahəsi yer kürəsində, eyni zamanda ölkəmizdə aparılmış təcrübələr bunu göstərir ki, gübrələr bitkilərin məhsuldarlığının həmçinin keyfiyyətinin əsasını və biogen-yəni avtotrof canlıların üzvi birləşmələrini sintez etmək üçün vacib olan elementlərin mənbəyi hesab olunur. Gübrələrin və başqa kimyəvi üsulların təbiətə təsiri dinamikdir. Gübrələrin, əlaxsus mineral gübrələrin tərkibində fərqli zəhərləyici, ziyanverici birləşmələrin var olması, istifadə texnologiyasına əməl edilməməsi ciddi mənfi təsir edə bilir.Günümüzdə sənayesi irəli getmiş ölkələrdə və ölkəmiz bəzi zonalarında gübrələrdən hədsiz normada istifadə edilir, buda ətraf mühitimizə əks təsir edərək fəlakətlərə səbəb olur. Nəticə etibarı ilə qlobal ölçü alır. Bu səbəbdəndə, ölkəmizin ətrah mühitin mühafizəsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin təsirinin artırılması, kənd təsərrüfatının elmi tərəfdən əsaslandırılmış ardıcıllıqla edilməsinə və öncül texnologiyaların tətbiqinə məxüsusi önəm verilir. Mühitimizin gübrələr sayəsində çirklənməsinin səbəblərini, normadan artıq itkisi və nəticəsi olmayan istifadə qaydalarına aşağıdakılar sayəsində baş verir: gübrələrin daşınması, saxlanılma, qarışdırılma və torpağa verilmə texnologiyasında olan çatışmamazlıqlar; onların ardıcıl əkin və fərqli-fərqli bitkilərə verilməsində aqrotexnologiyaların nizamda olmaması; torpağın su və külək (deflyasiya) dağılması prosesi; mineral gübrələrin xassələrinin keyfiyyətində olan nasızlıqlar; fərqli sənaye, şəhər, və məişət tullantılarından gübrə kimi mütəmadi istifadə etdikdə onların kimyəvi tərkibinə davamlı və ciddi diqqətin olmaması.

Bu məsələlərdə gübrələrin nəql edilməsi və torpağa verilməsi üsullarında olan natamamlıqlar bəzi nüanslarda qeyd edilməsi önəmlidir. Gübrələrin daşınması müddətində edilən əsas yalnış istehsal zavodundan, səpiləcək əraziyədək çatdırılması zamanı olan hissədə pilləli ardıcıllığın olmaması eyni zamanda onların daşınması üçün xüsusi avtonəqliyyat vəsaitinin az olmasıdır. Gübrələr nəql edilən zaman insan əməyindən kənar özü boşaldan avtomobillər istifadə edilir ki, buda nəticə etibarı ilə çox böyük itkilərə səbəb olur. Bitkilərin məhsuldarlığının artırılması niyyətilə verilən bu gübrələr daşındığı, verildiyi zaman torpaq səthində ixtiyari-qeyri bərabər paylanması həmçinin laylara qatlar şəklində ayrılması onların fayda verməsinin artırılmasından çox faydasının zəifləməsinə, sərfəli istifadəsindən kənarda qalmasına gətirib çıxarır. Nümunə olaraq, qeyri-müəyyən bərabərlik 60-80% olan nitrofoska ilə NPK 60-80 kq/ha hesabı ilə verildikdə məhsul itkisi arpa bitkisində - 5 s/ha, kartofda – 15 s/ha, şəkər çuğundurunda – 20 s/ha çatır. Buna görədə ölkəmizdə aqrokimyəvi tələbatlarə görə, mineral gübrələri torpağa səpən maşınlarda qeyribərabərlik 15 %-dən çox olmasına yol verilməməlidir.

Gübrələrdən faydalanan zaman elmə əsaslanmış aqrotexniki qaydaların pozulması onların itkisinə və ətraf mühitin çirklənməsinə gətirib çıxarır. Təbiətə təsir etmə dərəcəsinə görə bölsək azot birinci sırada dayanır. Birinci sırada dayanan azot gübrələri zülal problemlərinin həllində əkinçilik və heyvandarlığın məhsuldarlığını müəyyən edir. Bu aqrokimyəvi maddələrdən istifadə zamanı texnoloji pozuntular biosferə - torpaq, su, hava, atmosferə, bitkiyə,məhz onların vasitəsilə canlılar həmdə insanlara xeyli dərəcədə mənfi təsir göstərə bilir. Gübrələrdən azot itkisi dinamik ola bilər. Tarla vəziyyətində azotun təqribən 40%, az hallarda 50-70% qəbuledilir, 20-30 %-i torpaqda parçalanmır. Onun böyük hissəsi ağır hidroliz olunan üst münbit qatın maddələrinin tərkibinə qatılır. Torpağa səpilmiş gübrələrin orta hesabla 15-25 %-i fərqli-fərqli qazabənzər birləşmələr formasında itkiyə uğrayır. Rekultivasiya prosesi zamanı baş verən itki – torpağın xarakterik xususisyyətlərindən, iqlimdən, su rejimindən, gübrələrin forma və normasından, bitki növündən və bağlıdır. Nümunə olaraq informasiya versək, Avropa əkinçiliyində azot itkisinin 2/3 hissəsi qış fəslində, 1/3 hissəsi yayda olur.

Rekultivasiya prosesi nəticəsində həyata keçən ümumi azot itkisinin 10-15% gübrələrlə verilən azotun, yerdə qalan hissəsi isə torpaq azotunun hissəsinə düşür. Belə ki, azot itkisinin qarşısının alınması üçün

tədbirlər və metodların işlənilməsinə toplum yanaşma önəmlidir. Gübrələrin, gübrə kimi istifadə edilən müxtəlif tullantıların və kimyəvi meliorantların mənfi təsirini ümumiləşdirərək əsasən belə qənaətə gəlmək olar.

1. Gübrələr torpağa doğru tətbiq etmədikdə, qida maddələrinin təkrar istifadəsi və ehtiyyatı, torpağın aqrokimyəvi xarakterik xüsusisyyətlərindən və faydalılığı mənfiyə doğru gedə bilər.

2. Gübrə tətbiq edildikdə aqrotexniki qaydaların deqradasiyası, mineral gübrələrin keyfiyyətinin və xassələrinin ideal olmaması kənd təsərrüfatı bitkilərinin faydalılığıı və keyfiyyətini zəiflədir.

3. Səthi axının yekununda gübrələrdən və torpaqdan qida elementlərinin yeraltı sularına daxil olması yosunların inkişafını, planktonun yaranmasını sürətləndirə bilər, bu da təbii suların biogenlə zənginləşməsi və buradan çıxan neqativ nəticələrə səbəb olar.

4. Gübrələrin və onların komplekslərinin atmosferə daxil olması kənd təsərrüfatı və başqa müəssisələrin fəaliyyətinə, insan və heyvanların sağlamlığına əks təsir göstərir. Belə bir fikir də söylənilir ki, torpaq və gübrələrdə olan azotun birləşmələrinin azalması nəticəsində əmələ gələn N2O stratosferə buraxıldıqda ozon təbəqəsinə öz mənfi dağıdıcı təsirini edir.

5. Makro və mikroelementlərlə bitkilərın qidalanmasının optimallaşdırılması zamanı yaranan deqradasiyalar bitkilərdə fərqli xəstəliklərin, bir çox formalarda fitopatogen göbələk patalogiyaların yaranmasına gətirib çıxarır həçinin torpağın və əkinlərin fitosanitar vəziyyətini mənfiləşdirir.

TRANSFORMATOR VƏ MOTOR YAĞI TULLANTILARININ UTİLİZASİYASI

Bağırova M.F., Babayeva H.H., Dadaşov Ü.A., Adilov R.İ.
Azərbaycan Texniki Universiteti
madina.bagirova.96@mail.ru, a.salimzade2015@mail.ru, dadashovulvi2022@gmail.com, adilovruslan736@gmail.com
Elmi rəhbər: dosent Ş.M. Eyvazova
shukufa.eyvazova@aztu.edu.az

Bu məqalə tullantı transformator və mühərrik yağlarının düzgün şəkildə atılması və təkrar emalı üçün tələb olunan əməliyyatları araşdırır. Tullantı yağları ətraf mühitə ciddi zərər vurma potensialına malikdir və müvafiq qaydada idarə edilməli və utilizasiya edilməlidir. Bu tədqiqat tullantı yağlarının toplanması, daşınması, emalı və bərpası kimi mərhələləri əhatə edir. Bundan əlavə, tullantı yağların təkrar emalı prosesinin texnoloji və ətraf mühitə təsiri də qiymətləndirilir. Nəticədə transformator və mühərrik yağlarının tullantılarının effektiv idarə olunması üçün müvafiq siyasət və təcrübələrin zəruriliyi vurğulanır. Bu tədqiqat ətraf mühitin davamlılığı üçün tullantı yağlarının düzgün idarə edilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Bütün dünyada hökumətlər, biznes qurumları və ətraf mühitin mühafizəsi agentlikləri çirklənməni azaltmaq və davamlılığı təşviq etmək üçün tullantıların idarə olunması təcrübələrinə diqqətini getdikcə artırmaqdadır. Mümkündür ki, tullantıların utilizasiyası və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı təşəbbüslər ölkə liderlərinin daha geniş siyasət və ya fəaliyyətlərinin bir hissəsi ola bilər.

Torpağın, suyun və havanın çirklənmə potensialını nəzərə alaraq transformator və motor yağı tullantılarının utilizasiyası mühüm ekoloji problemdir. Transformator və motor yağlarında PCB (poliklorlu bifenillər) və ağır metallar kimi təhlükəli maddələr var və düzgün idarə edilmədikdə ekosistemlər və insan sağlamlığı üçün risklər yaradır. Bu araşdırma ətraf mühit və tənzimləyici tələblərə diqqət yetirərək transformator və motor yağı tullantıları üçün məsuliyyətli utilizasiya əməliyyatlarının əhəmiyyətini araşdırır.

Xüsusi ilə qeyd etməliyik ki, Heydər Əliyevin dövründə tullantıların idarə edilməsi və ekoloji davamlılıq mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, təkcə Azərbaycan yox, digər bir çox ölkələr və təşkilatlar tullantıların, o cümlədən transformator və motor yağı tullantılarının ekoloji cəhətdən təmiz və iqtisadi cəhətdən səmərəli üsullarla idarə edilməsi və utilizasiyası təşəbbüsləri üzərində fəal işləyirlər.

Ümumiyyətlə, transformator və motor yağı tullantıları ilə mübarizə strategiyaları Heydər Əliyevin dövründə çox vaxt ətraf mühitə təsirləri minimuma endirmək üçün təkrar emal və düzgün utilizasiya üsullarını əhatə edir. Bu, istifadə olunan yağların faydalı ömrünü uzatmaq və ya digər faydalı məhsullara çevirmək üçün filtrasiya, təmizlənmə və təkrar emal kimi prosesləri əhatə edə bilər.

Transformator və motor yağının tullantılarının qeyri-düzgün atılması ağır ekoloji nəticələrə səbəb ola bilər. Bu yağlar sızdıqda və ya düzgün atılmadıqda torpağı və qrunt sularını çirkləndirə, kənd təsərrüfatı torpaqlarına və içməli su mənbələrinə təsir göstərə bilər. Üstəlik, neft birləşmələrinin uçuculaşması ətraf mühitin deqradasiyasını daha da gücləndirərək havanın çirklənməsinə kömək edə bilər. Ekosistemlərdə PCB

və ağır metalların yığılması vəhşi təbiətin yaşayış yerlərini poza və biomüxtəlifliyi təhdid edə bilər, bu da ətraf mühitin sağlamlığının qorunması üçün məsuliyyətli utilizasiyanı vacib edir.

Transformator və motor yağı tullantılarının normalara uyğun şəkildə atılması bir neçə səbəbə görə vacibdir. Birincisi, düzgün utilizasiya ətraf mühitin çirklənməsini, ekosistemlərə və insan sağlamlığına təsirini azaldır. Təşkilatlar tənzimləyici tələblərə riayət etməklə qeyri-qanuni tullantıların qarşısını ala və tullantıların təhlükəli materialları təhlükəsiz idarə etmək üçün təchiz edilmiş təsdiq edilmiş müəssisələrdə emal edilməsini və ya utilizasiyasını təmin edə bilər.

İkincisi, məsuliyyətli utilizasiya əməliyyatları resursların qorunmasına və davamlılığına kömək edir. Transformator və motor yağları tez-tez utilizasiya və ya təkrar emal oluna bilər, təkrar istifadə üçün qiymətli komponentlər çıxarılır və eyni zamanda təmiz materiallara ehtiyac minimuma endirilir. Təkrar emal həmçinin yeni yağların istehsalı ilə bağlı enerji istehlakını və istixana qazı emissiyalarını azaldır və ətraf mühitin mühafizəsi səylərinə töhfə verir.

Bundan əlavə, normalara uyğun olan sərəncam əməliyyatları korporativ sosial məsuliyyət (KSM) təşəbbüslərini və təşkilati nüfuzunu artırır. Tullantıları düzgün idarə etməklə ətraf mühitin mühafizəsinə sadiqlik nümayiş etdirən şirkətlər podratçılar, investorlar və tənzimləyici qurumlar da daxil olmaqla, maraqlı tərəflər tərəfindən daha müsbət qiymətləndirilir. Davamlı tullantıların idarə edilməsi təcrübələrini öz əməliyyatlarına inteqrasiya etməklə, müəssisələr cəmiyyətdəki mövqelərini yaxşılaşdıra və maraqlı tərəflərdə inam yarada bilərlər.

Transformator və motor yağı tullantılarının normalara uyğun şəkildə atılmasını təmin etmək üçün təşkilatlar qabaqcıl təcrübələrə və sənaye standartlarına riayət etməlidirlər. Bura daxildir:

- Sızma və dağılmaların qarşısını almaq üçün tullantı yağlarının düzgün saxlanması.
- Potensial sızma və ya nasazlıqları dərhal aşkar etmək və aradan qaldırmaq üçün avadanlığın müntəzəm yoxlanılması və texniki xidməti.
- Tənzimləyici tələblərə uyğunluğu təmin etmək üçün emal və utilizasiya əməliyyatlarında iştirak edən personalın təlimi və sertifikatlaşdırılması.
- Təhlükəli tullantıların toplanması, daşınması və emalı üçün sertifikatlaşdırılmış tullantıların idarə olunması şirkətləri və ya qurğularla əməkdaşlıq.
- Qaydalara uyğunluğu nümayiş etdirmək və hesabatlılığı asanlaşdırmaq üçün utilizasiya fəaliyyətlərinin sənədləşdirilməsi və uçotunun aparılması.

İnkişaf edən hökumətlər, sənayelər və icmalar tullantıların idarə olunması təcrübələrini təkmilləşdirmək, transformator və motor yağlarının tullantılarının utilizasiyası ilə bağlı yaranan problemləri həll etmək üçün əməkdaşlığı davam etdirmələri vacibdir. Bu, daha səmərəli və ekoloji cəhətdən təmiz utilizasiya texnologiyalarının işlənib hazırlanması üçün davamlı tədqiqat və innovasiyaların aparılmasını, həmçinin tullantıların əmələ gəlməsini minimuma endirmək və resursların bərpasını maksimum dərəcədə artırmaq üçün dairəvi iqtisadiyyat prinsiplərinin qəbulunu tələb edir.

Bundan əlavə, ictimai məlumatlandırma və maarifləndirmə kampaniyaları fərdlər və müəssisələr arasında tullantıların atılması ilə bağlı məsuliyyətli davranışların təşviqində mühüm rol oynaya bilər. Yanlış utilizasiya təcrübələrinin ətraf mühitə və sağlamlığa təsirləri haqqında məlumatlılığı artırmaqla və təkrar emalın və tullantıların düzgün idarə edilməsinin faydalarını təşviq etməklə icmalar fərdlərə məlumatlı seçimlər etmək və davamlı tullantıların idarə edilməsi təşəbbüslərini dəstəkləmək imkanı verə bilər.

Nəticə. Transformator və motor yağı tullantılarının normalara uyğun şəkildə utilizasiyası ətraf mühitin və insan sağlamlığının qorunması, davamlılığın təşviqi və normativ tələblərə riayət edilməsi üçün vacibdir. Tənzimləmə qaydalarına uyğunluq, texnoloji yeniliklər, ictimaiyyətin iştirakı və beynəlxalq əməkdaşlığı birləşdirən vahid yanaşmanı mənimsəməklə, biz təhlükəli tullantıların utilizasiyasını effektiv şəkildə idarə edə və hamı üçün daha təmiz, daha sağlam və dayanıqlı gələcəyə doğru yol aça bilərik.

ABŞERON YARIMADASINDA MƏHSULDARLIĞIN ARTIRILMASI ÜÇÜN SUVARMA TEXNOLOGİYASININ TƏTBİQİ

Əsgərli G.Ş.
Bakı Dövlət Universiteti
gulzaresgerli@mail.ru

Torpaqda bitkinin normal inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri sudur. Quraq iqlimə malik ərazilərdə yağıntının çox az və ya heç olmaması bitkinin inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən kənd

təsərrüfatı bitkilərinin suya olan tələbatının vegetasiya dövrü ərzində süni suvarma ilə həyata keçirilməsi vacibdir. Su rejiminin düzgün tənzim olunması bitkinin inkişafını şərtləndirən digər amillər- hava,istilik,qida rejimlərinin torpaqda nizamlanması üçün əlverişli şərait yaratmaqla, yüksək məhsul əldə etmək imkanı yaradır.

Suvarma kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsində və sabit məhsul alınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.Abşeron yarımadası təbii iqlim şəraitinə görə susuz zonaya aiddir. Ona görə də Abşeronun həm su təchizatı, həm də kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarılması üçün su təminatı respublikanın başqa rayonlarından ödənilir. Abşeron yarımadasında kənd təsərrüfatı bitkiləri əsasən səth suvarma üsulu ilə suvarılır və vegetasiya dövründə suvarmaların sayı bitkilərin növündən asılı olaraq 5 dəfədən 26 dəfəyə qədər, ümumi suvarma norması isə 2700 m^3/ha-dan 8100 m^3/ha-a kimi dəyişir.

Abşeron yarımadasında orta illik temperatur +14°C-yə çatır. Yay fəsli istidir,havanın orta temperaturu 25°C, maksimum 38-39°C-dir. Torpağın üzərində ən isti ayın (iyul) maksimum temperaturu çox vaxt 60-66°C-dək qalxır. İyun- sentyabr aylarında quraqlıq keçən günlərin sayı 5-25 gün ətrafında tərəddüd edir. İl ərzində şaxtasız dövrün davamiyyəti 250 gün və daha çox havanın temperaturunun 0°C-dən aşağı olan günlərin sayı 10 və daha az olur. Qış respublikanın digər rayonlarına nisbətən isti və qısa olur. Bəzən qar yağır və tez əriyir. Sərt qış keçərsə bəzən temperatur 6-12°C-dək aşağı düşür, bu yanvar-fevral aylarına təsadüf edir və az müddətli olur. Yağıntılar Abşeron yarımadasında yaz və payız mövsümündə əsas iqlim amili yağıntılardır. İl ərzində yağıntının ümumi miqdarı 250-290 mm-dir. Açıq su səthindən buxarlanan suyun miqdarı isə 900 mm-ə bərabər olur. Yay aylarında isə burada demək olar ki, yağmur olmur və orta illik yağmur miqdarı 180,7 mm-ə çatır. Bu miqdar buxarlanmaya lazım olan 800-1000 mm suyun miqdarını ödəmir. Az miqdarda yağıntılar olduqda belə buxarlanma intensivləşir, ona görə də su balansını tamamlamaq üçün bitkilərə əlavə su tələb olunur.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda suvarma sistemlərində böyük əhəmiyyət kəsb edən əsas magistral kanallar Yuxarı Qarabağ, Yuxarı Şirvan və Samur-Abşeron kanallarıdır. Samur-Abşeron kanalı Qafqazın ən böyük suvarma sistemlərindən biridir. Bu kanal ümumilikdə 88 min ha. əkin sahələrinin suvarılmasını təmin edir.1957-ci ildə Quba-Xaçmaz və Abşeron yarımadasının suvarılması üçün Samur çayından 2 km uzunluğunda kanal çəkildi. Bu Abşeron yarımadasının suvarılması üçün çəkilən Samur-Abşeron kanalının birinci mərhələsi idi. 1958-ci ildə Abşeron yarımadasında 186 mln. m^3 su tutumuna malik olan Ceyranbatan su anbarı tikilmişdir və kanal bu su anbarına birləşir. Və nəhayət 1959-cu ildə kanalın 83 km olan 2-ci hissəsi təhvil verildi.

Suvarma texnologiyasının tətbiqi, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılmasında əsas amillərdən biridir. Müasir suvarma metodları su resurslarının daha effektiv istifadəsini təmin edərək, su çatışmazlığı olan bölgələrdə belə yüksək məhsuldarlığın əldə edilməsinə imkan verir.Abşeron yarımadasında, quraq və yarımquraq iqlim şəraitinə uyğun olaraq, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq üçün bir sıra strategiyalar və texnologiyaların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu bölgədə su resurslarının məhdudluğu və torpağın duzluğu kimi çətinliklərə baxmayaraq, müasir kənd təsərrüfatı praktikaları və yenilikçi yanaşmalar məhsuldarlığı artırmaq potensialına malikdir.Bu şəraitdə suvarma, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq və torpaq eroziyasını azaltmaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Abşeron yarımadasında su resurslarının məhdud olması və iqlim dəyişikliyinin təsirinin artması ilə birlikdə suvarma texnologiyalarının effektiv tətbiqi daha da vacib hala gəlir.

Aşağıda suvarma texnologiyasının tətbiqinin məhsuldarlığı necə artıra biləcəyinə dair başlıca yollar verilmişdir:

Sudan daha səmərəli istifadə edilən suvarma üsulu damcılarla suvarmadır. Damcılarla suvarma sisteminin istifadəsi zamanı suvarma suyuna 20%-dən 80%-ə qədər qənaət olunur. Bu qənaətin miqdarı iqlim şəraitindən, bitkinin növündən, torpağın tipindən, suvarma sisteminin özünün xarakteristikasından asılıdır. Damcılarla suvarma zamanı aşağıdakı şərtlər ödənildiyi üçün suvarma suyuna qənaət olunur: suvarma norması ilə bitkinin su tələbatı arasında uyğunluğa müvəffəq olunması; suyun bitkinin kök sisteminə ünvanlı şəkildə verilməsi nəticəsində suvarma sahəsinin məhdudlaşması; suvarma zamanı suvarılan ərazinin bir qisminin quru qalması nəticəsində torpaq səthindən buxarlanan rütubətin miqdarının azaldılması; suyun səth axınının baş verməməsi və onun torpağın dərin qatlarına infiltrasiya etməməsidir; mədəni bitkilərə su uğrunda mübarizədə rəqib olan alaq otlarının inkişafının məhdudlaşdırılması;

Damcı ilə suvarma üsulu suyun doğrudan bitkinin kök bölgəsinə dəqiq dozalarda tətbiq edilməsini təmin edən bir suvarma metodudur. Bu metod su istifadəsinin effektivliyini artırır, suyun buxarlanma və axıtma yoluyla itirilməsini azaldır. Abşeron yarımadasında damcı üsulu ilə suvarma növü daha effektiv sayılır.Çünki, buradakı torpaqların əksəriyyəti şorandır. Biz damcı suvarma üsulundan istifadə etdikdə

torpaqdakı duz su ilə qarışaraq yerin dərinliyinə gedir. Bu, bitkinin kökləri olan ərazini daha az duzlu edir və bitkilərin daha yaxşı böyüməsinə kömək edir. Bu üsul suyun az olduğu, az məhsuldar şəraitdə daha çox effekt verir. Damcı üsulu ilə suvarma, suyun məhsuldar və qənaətli istifadəsini təmin edərək, su ehtiyatlarını qorumağa kömək edir. Eyni zamanda torpağın səthində su axını yaranmır. Torpaqda su eroziyası baş vermir. Suvarmadan sonra torpağın işlənməsinə ehtiyac qalmır. Suyu az miqdarda gübrələməklə-vitaminləşdirməklə sulamaq olur.Bu sistemlə bitkiləri su və qidalandırıcı maddələrlə təmin etmək daha asandır.

Müasir suvarma texnologiyalarının tətbiqi suyun daha az israf olunmasını və su ehtiyatlarının effektiv istifadəsini təmin edir.Yüksək məhsuldarlıq, bitkilərin lazımi qədər su ilə təmin edilməsi sayəsində əldə olunur. Bu, həm məhsulun keyfiyyətini, həm də miqdarını artırır. Düzgün suvarma metodlarının tətbiqi torpaq eroziyasını azaldır və torpaq sağlamlığını qoruyur. Su istifadəsinin optimallaşdırılması suvarma xərclərində qənaət etməyə kömək edir.Müasir suvarma texnologiyalarının tətbiqi, kənd təsərrüfatının davamlılığı və ekoloji dayanıqlılığı baxımından da müsbət təsirlər göstərir.

Fermerlərin və əhalinin suvarma texnologiyaları və suyun qənaətli istifadəsi haqqında təlim və maarifləndirilməsi, suvarma sistemlərinin effektiv tətbiqi üçün vacibdir. Bu, suvarma praktikalarının yaxşılaşdırılmasına və su ehtiyatlarının daha məsuliyyətli istifadəsinə kömək edə bilər.Abşeron yarımadasında suvarma texnologiyasının effektiv tətbiqi, su resurslarının qorunması, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılması və ekoloji davamlılığın təmin edilməsi üçün kritik əhəmiyyət daşıyır.Bu yanaşmalar, ekoloji davamlılıq və su resurslarının qorunması ilə birlikdə, əhalinin qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

EKOLOJİ PROBLEMLƏR YARADAN İSTİLİK ELEKTRİK MƏRKƏZLƏRİ VƏ BU PROBLEMLƏRİN ƏTRAF MÜHİTƏ ETDİYİ TƏSİRLƏR

Hümbətova G.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
gunayhumbtova50@gmail.com

Energetika dediyimiz zaman sənayenin önəmli və vacib sahələrindən biri nəzərdə tutulur. Sənayenin inkişafı ilə energetikanın inkişafı paraleliklə düzmütənasibdir. Çünki sənaye inkişaf etdikcə energetikanında inkişafı birmənaldır. Azərbaycan üzrə istehsal edilən enerjinin 85%-i istehsal eletrik stansiyaların (İES) payına düşür. Bunu mütləq qeyd etmək lazımdırki, su elektrik stansiyalarına (SES) bölgüdə faiz nisbətilə az pay düşsədə onlar ətraf mühitə zərəri olmayan istehsal müəsisələridir. Bu zərəri olmayan su elektrik stansiyalarında adındanda məlum olduğu kimi enerji suyun hidravlik enerjisi hesabına istehsal edilir.

Amma bunu unutmamalıyıq ki, İES-lər ətraf mühitin çirklənməsinə, ekologiyanın deqradasiyasında vurduğu ziyan danılmazdır. Vurduğu ziyanının təsirini açıqlama etsək enerji istehsalı zamanı çoxlu miqdarda, yanacaq istifadə olunur. Bu yanacağın yanması ətraf mühitə yəni atmosferə tüstünün diffuziya etməsi deməkdir. İnkişafda olan ölkə olduğumuz üçün daim yeni müəsisələr tikilib istifadəyə verilir. Bu məsələ bir tərəfdən yaxşı olsada, digər tərəfdən ekoloji vəziyyəti nəzərə almaq lazımdır. Hətta ötən illərdən xatırlatma etsək 2014-cü ilin sənaye ili olduğunu deyə bilərik. Bu inkişafın fəsadsız olması üçün ekoloji təhlükəsizliklə bağlı tədbir görmək vacibdir. Ümumiyyətlə bu məsələlər balanslaşdırılaraq paralel aparılmalıdır. Bu prablemlərin aradan qaldırılması məsələlərində enerjinin ən alternativ formada əldə edilməsi, israfa yol verilmə halları, istehsal prosesində istifadə edilən avadanlıqların daha təkmilləşmiş formada olmasını nəzərə almaq lazımdır. Energetikanın inkişaf etməsini onların perspektivlərini analiz etdikdə energetikanın vacib hissələrinin ətraf mühitəə, insanların yaşam şəraitinə və sağlamlığına təsiri prioritet problem olması aşikarə məlumdur. Bütün bunları əsas götürərək deyə bilərikki, saydığımız bu müəsisələr, birinci növbədə elektrik stansiyaları ətraf mühitə həmçinin atmosferə təsir etmə səviyyəsinə görə əlaxsusda biosferaya daimi təsir göstərən faktordu.

Tarixən araşdırsaq görə bilərikki, ölkəmizin müxtəlif zonalarında istehsal prosesi ilə məşğul olan müəsisələr 2000-ci illər zamanı əsas yanacaq kimi mazut, o ildən sonra isə yerlərini dəyişərək yanacaq kimi qazdan, əlavə yanacaq kimi mazutdan istifadə edilirdi. Ölkəmizdə mazutu neft sənayesindən, əldə edirik. Bu nefti analiz etdiyimiz zaman onun tərkibində kükürdün miqdarı 0.3%-dən az aşkar edilir. Həmin əldə edilən mazut zəif kükürdlü hesab edilir. Bu yanacağın tərkib hissələrini, yəni komponentləri saysaq karbon, hidrogen, oksigen şərtilə, zəif miqdarda kükürd və azot, həmçinin metallar və onların birləşmiş kompleksləri oksid və sulfidlərdir. Buda atosferin çirklənmə mənbələrindəndir. İstehsal olunan yandırılmış yanacağın alınan qazların

daxilində mövcud olan CO, CO_2, SO_2, və başqa inqridentlər hava mühitinə diffuziya edərək biosferdə öz fəsadlarını törədir. Onuda qeyd edə bilərikki, bu törətdiyi təhlükə yalnız qalardan ibarət deyil, bunlara kül, qətran, turş çöküntü həmçinin bərk tullantılarıda naarahatlıqla diqqətə gətirə bilərik. Bunlar öz təsiri ilə ekosistemin vəziyyətini pisləşdirir. Bu problemlərin qarşısını almaq üçün kül halında olan tullantıların təsirini azaltmaq niyyətilə filterlərdən istifadə edilsədə, tonlarla var olan dispers aerozollar atmosferə daxil olaraq, havada olan maye buxarını kondensantlaşdıraraq çöküntünün yaranmasına səbəb olur. Bunu asılqan şəraitində formalaşmasınıda söyləyə bilərik. Törətdiyi fəsadlara tənəffüs yolları vasitəsilə orqanizmə daxil olaraq ağciyər xəstəlikləridə diqqətimizdən qaçmır.

Yaratdığı problemlərə bərk tullantılar yer təbəqəsində günəşin radiasiya balansını pozur, ekoloji qlobal problem olan parnik effektini yaranmasına səbəb olur. Qeyd etdiyimiz bu problemlər günümüzün, əsrimizin bəlalarındandır. Bu bəlaların qarşısının alınması bəşəriyyəti fikirləşdirən, önəmli problemlərdənbiri ətraf mühitin qorunması Azərbaycandada öz aktuallığını qoruyub saxlayır. İES-lərin ətraf mühitə olan bərk, maye və qaz formasında yaranan tullantıları qlobal və lokal modifikasiyalara səbəb olur. Məhz bu tullantı qalıqları yaratdığı parnik effektinə malikdirlər, eyni zamanda stratsferin ozon təbəqəsini dağıdırlar.

Söylənilən bu problemlərin qarşısı alınması üçün kompleks yeni layihələr işlənməkdədir. Bu kompleks işləri həyata keçərsə ölkəmizdə enerji sisteminin potensialı artacaq, həmçinin Avropaya enerjinin ixracı məsələlərində maksimum gücün göstərəcəkdir.

AZƏRBAYCANDA TORPAQ DEQRADASİYASINI GÜCLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Hüseyinli Ş.S.
Gəncə Dövlət Universiteti
shabnam.huseinli@gmail.com

Məlum olduğu kimi, torpaq – yerin üst münbit qatıdır ki, bu da ən müxtəlif bitkilərin bitməsi üçün şox əlverişli mühit hesab edilir. Torpaq biosferin atmosfer, hidrosfer, fauna vəflora kimi çox mühüm komponentlərindən biri olub, Planetimizdə həyatın varlığında əvəzolunmaz çox mühüm bir sıra həyati əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirir. Təbii törəmə olan torpaq biosferin biokos hissəsi və eləcə də əsas istehsal vasitəsi olmaqla misilsiz əhəmiyyətli təbii sərvət hesab olunur.

Torpaq hər bir insanın həyatında çox böyük və əvəzolunmaz əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, torpaq bizimım hamımızın həyatının həm əzəli və həm də sonu olaraq yüksək dəyərləndirilir. Onun əmələ gəlməsi, formalaşması və yayılması üçün kifayət qədər uzun zaman tələb olunur. Bir sıra mühüm əhəmiyyətinə görə də torpaq üstündə tarix boyu qanlı müharibələr, silahlı münaqişələr olmuşdur. Torpağın mühüm bir sıra əhəmiyyətini nəzərə alıb, onların ekoloji problemlərinin həll edilməsi və mühafizəsi daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, çoxsaylı və çoxnövlü ekoloji problemlərin gündən-günə artıb çoxaldığı yaşadığımız indiki dövrdə torpaqların da deqradasiyası intensiv sürət almışdır. Bu prosesin sürətlə geniş ərazilərə yayılması çox böyük narahatlıq doğuran məsələlərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühüm ekoloji problemlərdən biri olan torpaq deqradasiyası – həm təbii amillərin, həm də insanların gündəlik təsərrüfat fəaliyyətlərinin hədsiz sayda mənfi təsirlərinin nəticəsi kimi dəyərləndirilir. Onu da məlumat üçün mütləq qeyd etmək lazımdır ki, torpaqların deqradasiyası təkcə Azərbaycan Respublikasının ərazisində deyil. bütün dünyada müşahidə edilir. Arzuolunmaz və çox ekoloji baxımdan təhlükəli olan bu proses xüsusi ilə də son dövrlərdə daha da intensiv sürətlə baş verir və dünyanın ən müxtəlif ölkələrində milyonlarla hektar əkinə yararlı torpaq sahələrinin əkin dövriyyəsindən çıxardılması ilə nəticələnir.

Aparılan bir sıra müvafiq elmi-tədqiqat araşdırmalarının nəticələri belə göstərir ki, hal-hazırda planetimizin təqribən 40 faizə yaxın kənd təsərrüfatı torpaq sahələri yüksək səviyyədə deqradasiyaya məruz qalmışdır. Torpaq deqradasiyası zamanı aşağıdakılar müşahidə edilir: torpaqların münbitlik göstəriciləri azalır; torpaqların müvafiq quruluşunun dəyişilməsi; torpaqlar yararsız vəziyyətə düşür və s.

Torpağın deqradasiyasının baş verməsinə və onun intensiv sürət almasına bir sıra amillər çox güclü şəkildə təsir edir. Belə amillər kifayət qədər çoxdur. Onlara misal olaraq isə, ilk öncə aşağıdakıların adlarını qeyd etmək mütləq lazımdır: aqroekosistemlərdə üzvi və mineral gübrələrdən düzgün olmayan istifadə halları; müxtəlif sənaye sahələri müəssisələri tərəfindən torpağın çirklənmiş sularla mütəmadi olaraq, çirkləndirilməsi; dağ-mədən sənayesi sahələri; neft-kimya sənayesi sahələri; ekoloji qəzalar və radioaktiv

çirklənmələr; silahlı münaqişələr, müharibələr; demoqrafik proseslər, əhalinin sürətlə çoxalması; otarma rejiminə düzgün əməl edilməməsi; suvarma işlərinin düzgün təşkil edilməməsi; aqrotexniki qaydalara düzgün əməl olunmaması; torpaq ehtiyatlarından qeyri-səmərəli və düzgün olmayan istifadə olunması; müxtəlif növ eroziya prosesləri və s.

Aparılan araşdırmaların nəticələri göstərir ki, torpaq eroziyası çox təhlükəli ekoloji problemlərdən biri hesab olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, torpaqlarda müşahidə edilən eroziya prosesini çox vaxt obrazlı bir tərzdə ”torpaq xərçəngi“ də adlandırırlar.

Məlum olduğu kimi, torpaq eroziyasının müxtəlif növlərinə rast gəlmək mümkündür. Onlara misal olaraq, ilk öncə aşağıda qeyd edilənləri göstərmək lazımdır: su eroziyası; yarğan eroziyası; külək eroziyası, defilyasiya; irriqasiya eroziyası.

Ümumiyyətlə, bütün bu eroziya növlərinin baş verməsi torpağın deqradasiyaya uğramasına və geniş torpaq sahələrinin yararsız hala düşməsinə, əkin dövriyyəsindən çıxarılmasına səbəb olur.

Torpaqların eroziyası mühüm ekoloji problem kimi Azərbaycan Respublikasında da çox böyük narahatlıq doğurur.

Ölkəmizin ərazisində yayılmış demək olar ki, bütün torpaq tipləri bu və ya digər dərəcədə müxtəlif növ eroziyaya uğramışdır. Belə ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisində yayılmış torpaqların 3 mln.610 min hektara yaxını bu və ya digər dərəcədə müxtəlif növ eroziyaya uğramış, yararsız vəziyyətə düşmüşdür.

Beləliklə, son statistik məlumatların nəticələri əsasında belə məlum olmuşdur ki, torpaqlarımızın 41,8 faizi eroziya proseslərinin getməsinə meydan olmuşdur.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda torpaqların deqradasiyasını gücləndirən səbəblər çoxdur. Prosesin baş verməsinin qarşısının alınması üçün onların aradan qaldırılması və torpaqların ekoloji problemlərinin aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm şərtdir. Bunun üçün aşağıdakıları təklif edirik: 1. Ərazidə aqromeşəmeliorativ tədbirlər həyata keçirilməli; 2.Əkinçilik mədəniyyəti yüksəldilməli; 3. Ərazidə aqrotexniki qaydalara düzgün əməl edilməli; 4.Torpaqların müxtəlif növ çirkləndirilməsinə yol verilməməli; 5.Otarma normalarına ciddi əməl olunmalı və s.

Bütün bunlara düzgün əməl edilməsi torpaqların deqradasiya uğramasının qarşısını əhəmiyyətli səviyyədə ala bilər.

AQROEKOSİSTEMLƏRDƏ ƏTRAF MÜHİTİN ÇİRKLƏNMƏSİ VƏ ONLARIN MÜHAFİZƏSİ

Hüseyinli Ş. S.
Gəncə Dövlət Universiteti
shabnam.huseinli@gmail.com

Məlum olduğu kimi, aqroekosistemlərdə müxtəlif aqrokimyəvi vasitələrdən istifadə edilmədən bol məhsul əldə etmək mümkün deyildir. Çünki belə vasitələr, ilk növbədə də gübrələr torpağın qida maddələri ilə təmin edilməsi üçün çox vacibdir. Belə gübrələr torpağı qüvvədən düşməyə qoymur, məhsul istühsalına xeyli kömək edir. Heç kim üçün sirr deyildir ki, müasir əkinçiliyi, aqrar sənaye kompleksinin intensiv inkişafını müxtəlif növ aqrokimyəvi məhsullarsız təsəvvür etmək olmaz. Belə ki, aqroekosistemlərdə yetişdirilən əkinçilik məhsullarının böyük əksəriyyəti, təqribən yarıdan da çoxu aqrokimyəvi vasitələrin hesabına meydana gəlir.

Aparılan elmi-tədqiqat işləri və ədəbiyyat araşdırmalarının nəticəsindən belə məlum olmuşdur ki, aqroekosistemlərdə geniş şəkildə tətbiq edilən kimyəvi vasitələrdən istifadənin nəticəsində əkinçilikdən əldə olunan məhsulun 50-60, bəzən isə, hətta 70-80 faizini təhlükəli xəstəlik və zərərvericilərdən qorumaq mümkündür. Bundan başqa məlum olmuşdur ki, Planetimizin əhalisinin 30 faizi, yəni dörddə birdən də bir qədər çoxu mineral gübrələrin hesabına müxtəlif növ ərzaq məhsulları ilə təmin olunur. Aparılan araşdırmalarının nəticəsindən belə məlum olmuşdur ki, bu gün dünyada 300 milyon tondan çox müxtəlif növ gübrələr istehsal edilir. Lakin bu məhsullar düzgün istifadə edilməli və müvafiq qaydalar ciddi nəzarətdə saxlanılmalıdır. Aparılan araşdırmaların nəticələri göstərir ki, düzgün aqrotexniki qaydalar əsasında tətbiq edilən gübrələmə sistemi biosfer və onun mühüm komponentlərinin, o çümlədən də torpağın

çirklənməsinə imkan yaratmır. Ancaq onu da mütləq qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq qaydalara əməl edilmədikdə ətraf mühit çirklənir və bir sıra fəsadlar da meydana gəlir.

Məlum olduğu kimi, hazırda aqroekosistemlərin çirkləndirilməsi çox ciddi narahatlıq doğuran ekoloji problemlərdən biridir. Belə ki, bu proseslər torpaqların deqradasiyasına səbəb olur ki, bu da sonda bir sıra fəsadlara yol açır.

Aqrar sənaye kompleksinin intensiv inkişafı ilə əlaqədar olaraq, insanların təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsində ətraf mühitdə bir sıra ciddi problemlər yaranır. Onlara misal olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar: geniş torpaq sahələrində ərazinin mövcud təbii bitki örtüyü məhv edilir; ərazidə təbii bitki nümunələri mədəni bitkilər və plantasiyalarla əvəz edilir; təbii biogeosenozlar aqroekosistemlərlə əvəz olunur; aqroekosistemlərin sahəsi durmadan daha da genişləndirilir; insanların ərazidə həyata keçirdiyi meliorativ işlərin nəticəsində az məhsuldar olan geniş ərazidə yayılmış olan torpaqlar daha çox məhsuldar sahələrə çevrilir; heyvanların təbii sığınacaqları məhv edilir; torpağın bataqlaşması müşahidə edilir; torpaq eroziyası baş verir; meşələrin sahəsi azalır; atmosfer havasının müxtəlif kimyəvi maddələrlə, o cümədən də texnogen tullantılarla çirklənməsi adi hal alır; yararsız vəziyyətə düşmüş torpaq sahələrinin meydana gəlməsi və s.

Verilən məlumatlardan da aydın görünür ki, aqroekosistemlərdə ətraf mühitin çirklənməsinin səbəbləri vəmənbələri çoxdur.

Aqroekosistemlərdə ətraf mühitin çirklənməsi və torpaqların mühafizəsi üçün bir sıra əməli tədbirlərin görülməsini təklif edirik: 1) Ərazinin torpaqlarının aqrokimyəvi xüsusiyyətləri dəqiq müəyyən edildikdən sonra, aqrokimyəvi məhsullardan düzgün edilməlidir; 2) Aqroekosistemlərdə aqrotexniki qaydalara ciddi əməl olunmalıdır; 3) Meşə zolaqları salınmalı, buradagüclü kök sisteminə malik olan ağac və kol bitkilərindən istifadə edilməlidir; 4)Növbəli əkin sisteminə düzgün əməl edilməlidir.

Bütün bunlar aqroekosistemlərdə ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almağa kömək edə bilər.

XƏZƏR DƏNİZİNDƏ NEFT VƏ QAZIN İSTİSMARI VƏ NƏQL EDİLMƏSİ PROSESİNDƏ YARANAN EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN TƏDQİQİ

Novruzlu E.Ə.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
elmin.novruzlu@sdu.edu.az

Xəzər dənizi, dünya üzrə əhəmiyyətli neft və qaz ehtiyatlarına ev sahibliyi edən, beş ölkə - Azərbaycan, İran, Qazaxıstan, Rusiya və Türkmənistan arasında bölüşdürülən dənizdir. Bu bölgədə neft və qazın istismarı və nəqli, iqtisadi inkişaf üçün mühüm bir rol oynasa da, bir sıra ekoloji problemlərə səbəb olmuşdur. Bu problemlərin tədqiqi, onların həllinə yönəlmiş strateji yanaşmaların işlənib hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Neft-qaz sənayesinin mühüm problemi təbiəti mühafizə sahəsinə yeni yanar qaz və hidrogen-sulfid tərkibli yataqların işlənməsi prosesi, gələcək dövrdə qaz və kondensatın emalı həcminin intensiv artmasının neqativ təsirinin artmasına təsir göstərir. Təbii ki, karbohidrogenin emalı və onların elektrik enerjisi istehsalında istifadəsi həyata keçirilməkdə davam edir.

Ümumiyətlə, ekoloji təhlükənin yüksəldilməsinin səbəbi qaz xammalının emalı məsələsidir. Qazdan maksimum səmərəli istifadə etmək, axma və itkinin ləğv edilməsi, tullantıların istifadə edilməsi neft-qaz sənayesində ən aktual ekoloji problemlərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda müasir işləmə üsullarına baxmayaraq, təbii qazın 30-40%-i yerin daxilində qalır, qazın çıxarılması, nəqli və emalı zamanı 10-14% itirilir. Qaz və kondensatın emalı və işlənməsi zamanı itkinin ekoloji cəhətdən təhlükəsi dəfələrlə çoxalır. Təbii ki, neft-qaz sənayesi tabeliyində olan təşkilatların da məhsul tullantılarının payı eyni deyildir.

Tullantıların mühitə maksimal təsiri qaz nəqlinin payına düşür, amma bunlar kiçik daimi tullantıların toplanmasıdır. Müəssisələrin təbiəti mühafizəsi təsərrüfat sahələrinin bütün mərhələlərində müəssisədən başlayaraq bütövlükdə xalq təsərrüfatında ətraf mühitin korlanmasının məqsəd və əsas maraqlarının vəhdəti təşkil edərək formalaşır. Neft-qazçıxarma müəssisələrinin təbiəti mühafizə fəaliyyətinin əsas məqsədi istehsal proseslərinin ətraf mühitə zərərli təsirinin azaldılmasıdır.

Ətraf mühitin qorunması kompleks texniki, texnoloji, təşkilati və iqtisadi tədbirləri əhatə edir və istehsal proseslərinin ətraf mühitə təsirini azaltmaq məqsədilə aparılır. Ona görə də, müəssisələrin bu

fəaliyyətinin idarə edilməsinin vacibliyi yaranır. Neft və qazın istismarı tarixən böyük iqtisadi fayda gətirsə də, ekoloji baxımdan müxtəlif problemlərə səbəb olmuşdur. Bu məsələlər arasında suyun çirklənməsi, bioloji müxtəlifliyin azalması və iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar məsələlər ön planda durur.

Neft və qazın nəql edilməsi zamanı sızıntılar baş verə bilir ki, bu da dənizin suyunun çirklənməsinə səbəb olur. Su çirklənməsi dəniz ekosistemlərinə, xüsusilə də dəniz canlılarına mənfi təsir göstərir. Məsələn, neft sızıntıları suyun üzərində bir qatlaşma yaradaraq, sualtı bitkilərin fotosintez prosesini məhdudlaşdırır və sualtı canlılar üçün zəruri olan oksigenin miqdarında azalmaya səbəb olur.

Neft və qaz sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr hava çirklənməsinə səbəb olan maddələr (məsələn, karbon dioksidi, azot oksidləri və kükürd dioksidi) yayır. Bu çirklənmə, insan sağlamlığı üçün təhlükə yaradır və iqlim dəyişikliyinə töhfə verir.

Neft və qazın istismarı, dənizin bioloji müxtəlifliyinə mənfi təsir göstərir. Habitatların məhv edilməsi və çirklənmə, xüsusilə də Xəzər dənizinə endemik olan növlər üçün ciddi təhdidlər yaradır. Məsələn, Xəzər fokunun (Pusa caspica) populyasiyası bu səbəblərdən azalaraq inkişafı zəifləyir. Neft və qazın istismarı nəticəsində torpaq da çirklənə bilər, bu da əkinçilik üçün istifadə edilən torpaqların keyfiyyətinin pisləşməsinə və yerli bitki örtüyünün məhv olmasına səbəb olur.

Ekoloji problemlər, həmçinin regionda yaşayan insanların sağlamlığına, iqtisadiyyatına və yaşayış şəraitinə mənfi təsir göstərir. Balıqçılıq və turizm kimi sektorlar, xüsusilə, çirklənmədən əziyyət çəkir. Bu ekoloji problemlərlə mübarizə aparmaq və onların təsirlərini azaltmaq üçün kompleks yanaşmalar tələb olunur. Bunlara, qabaqlayıcı tədbirlərin gücləndirilməsi, çirkləndirici maddələrin nəzarət altına alınması, təmiz enerji mənbələrinə investisiya, region ölkələri arasında əməkdaşlığın artırılması və çevrə mühafizə standartlarının beynəlxalq normlara uyğunlaşdırılması daxildir.

EMAL XARAKTERLİ PLASTİK TULLANTILARIN AYRIŞDIRLMASI ÜÇÜN MÜASİR TEXNOLOGİYANIN TƏTBİQİ

Qarayeva L. İ.
Azərbaycan Texniki Universiteti
lalagarayeva123@gmail.com

Ətraf mühiti çirkləndirən əsas faktorlardan biri plastik qablaşdırma tullantıları ön sırada yer tutur. 1960- cı ilin tullantıların zərərsizləşdirmə statistikasına əsaəsən bərk məişət tullantılarının tərkibində plastik tullantıların miqdarı 1 faizə qədər olmuşdursa, hazırda bu göstərici 12 faizdən çoxdur. Mövcud vəziyyətib yaranmasında əsas məslələr sırasın plastik mənşəlli tullantıların çətin parçalanan olması, bununla da, təbiətdə yüz illər ərzində parçalanmadan qalması ilə miqdarının hər il artmasıdır. Tədqiqatlar nəticəsində , plastic tullantıların idarə olunmasında düzgün metodlar istifadə edilmədikdə ətraf mühiti ciddi şəkildə çirklənməsinə səbəb olur. Məsələn bitkilərin normal inkişafını ləngləşdirərək və məhsuldarlığın azalmasına səbəb olaraq, kənd təsərrüfatı torpaqlarının dərin qatlarına keçir, qurunt sularına qarışır həmçinin su hövzələrini çirkləndirir. Bundan əlavə, plastik tullantılar yandıqda yaranan toksik qazlar atmosfer havasını zəhərləyir. Odur ki, plastik tullantıların ətraf mühitə zərərli təsirlərinin azaldılması və aradan qaldırılması, ətraf mühiti qoruma sahəsində əsas prioritet məsələ kimi qiymətləndirilir.

1994-cü ildə Avropa İttifaqı üzv ölkələri plastik mənşəli tullantıların ətraf mühitin təsirini azaltmaq məqsədlə "Qablaşdırma və qablaşdırma tullantıları haqqında" 94/62/EC saylı Direktiv qəbul edildi. Bu direktivə əsasən qablaşdırma tullantılarının miqdarının minumuma endirmək, qablaşdırma vasitələrində yendidən istifadəyə uyğunluğu, həmçinin, plastik tullantılarının təkrar istifadəsi və utilizasiyası üçün müəyyən kvotlar təklif edildi. Tullantıların emal xarakterindən asılı olaraq, təklif edilən kvotalar dövri olaraq yoxlanılır. Məsələn, Direktivə görə, 50-65 faiz qablaşdırma tullantıları təkmilləşdirilməlidir və onlar istifadə edilməlidir, buna əlavə olaraq, bütün qablaşdırma materiallarının 25-45 faizi təkrar istifadə edilməlidir

Plastik qablaşdırma dünya istehlakında plastik tullantıların ən böyük mənbəyidir. İstifadə edilmiş qablaşdırma tullantılarının təkrar emalı üç mərhələni əhatə edir: ölkə/region üzrə xüsusi toplama sxemləri əsasında plastik tullantıların toplanması, çeşidləmə zavodlarında materiala xas olan ilkin konsentratların çeşidlənməsi və emal müəssisələrində ilkin konsentratların təkrar emal halına salınması. Mövcud

qablaşdırma plastik tullantılar təkrar emal ilkin plastikləri əvəz edərək enerji və istixana qazı emissiyalarına qənaət baxımından əhəmiyyətli ekoloji faydası əldə edə bilər.

Çeşidləmə tullantı materiallarının fiziki xüsusiyyətlərində, o cümlədən ölçü, forma, xüsusi çəki, kövrəklik, elastiklik, rəng, əks etdirmə, maqnit həssaslığı, elektrik keçiriciliyi, elektromaqnit şüalarının udulması və radioaktivlik kimi fərqlərə əsaslanır. Çeşidləmə üsulları təsnif edilə bilər: əl əməyi, mexaniki, dinamik, elektrik və maqnit, optik.

Hal-hazırda plastik qablaşdırma vasitələrinin keyfiyyəti və çeşidləmə təhlili əl nəzarəti ilə müəyyən edilir. Zəruri nümunə götürmə və əl ilə çeşidləmə təhlilinə əsasən çox vaxt aparan və məsrəf tələb edilir və buna görə də çox vaxt yalnız qeyri-müntəzəm əsaslarla həyata keçirilir. Məsələn, iki-üç təcrübəli işçidən ibarət keyfiyyətə nəzarət komandasına bir plastic tullantı bağlamasını təhlil etmək üçün təqribən iki saat vaxt lazımdır (hər balya üçün 4-6 nəfər saat), müasir çeşidləmə zavodları isə gündə bir neçə yüz bağlama istehsal edir. Beləliklə metodları ilə keyfiyyətə nəzarət yalnız seçilmiş taylar üçün spot yoxlama əsasında həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, qalıq fraksiyalar üçün yüksək utilizasiya xərcləri ilə birlikdə, çeşidləmə zavodunun operatorları, "mümkün qədər yaxşı" deyil, yalnız "lazım olduğu qədər yaxşı" çeşidləmədə biznes marağına malikdirlər, çünki daha yaxşı çeşidləmə daha aşağı miqdarda utilizasiya xərclərinə səbəb olacaq. Bundan əlavə, istehsal olunan konsentratdan keyfiyyət etibarlı və vaxtında ölçülməməsi olmadan, çeşidləmə zavodlarında texniki optimallaşdırmalar çatışmayan etalon səbəbindən çətin ola bilər.

Sensor əsaslı keyfiyyətə nəzarə əvvəlcədən konsentratların keyfiyyəti (yəni təmizlik) haqqında avtomatik, real vaxt və plastic tullantı topasına aid məlumatların qısa zamanda əldə edilməsinə imkan verə bilər və istehlakdan sonrakı plastik təkrar emalını əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər.

ANTROPOGEN AMİLLƏRİN TORPAQ VƏ ONUN MÜNBİTLİYİNƏ TƏSİRİ

Qulamov E.C.
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
elcin20e@gmail.com

Antropogen amillər, ətraf mühitə (torpaq, bitki, heyvanat və s.) təsir göstərən insan fəaliyyətinin müxtəlif formalarını birləşdirir. Antropogen amil təbiətə bilavasitə (bitki örtüyünü və heyvanları o cümlədən pedofaunanı məhv etmək, su hövzələrini zəhərləmək, yem növlərin təbiətə buraxılması və s.) və dolayısı ılə, əsasən isə, landşaftı dəyişməklə (meşələrin qırılması, çölərin şumlanması; bataqlıqların qurudulması, suvarma və s.) təsir göstərə ilər. Sonuncu təsir forması çoxlu sayda canlı orqanizmlərin torpaq, su və hava hövzələrini əhatə etməklə daha guclu imkanlara malikdir. Antropogen amil son yüzillikdə daha çox güclənmiş və onun əhəmiyyəti hazırda da artmaqda davam Heyvandarlıq təsərru atının yaranması ilə eroziya ocaqları yaranmış və qumlann ərə əti baş vermişdir. Əkinçiliyin inkişafı ilə antropogen amilin yayılması daha da inkişaf edir.

Qeyd edək ki, müasir elmdə kortəbii və şüurlu şəkildə yaradılmış antropogen relyef formaları fərqləndirilir. Birincinin elementləri kənd və meşə təsərrüfatının, dağ-mədən işlərinin, tikinti, yolların çəkilməsinin düzgün aparılmaması nəticəsində yaranır. Bura yarğanlar, gətirmə konusları, hərəkətli qumlar və s. daxildir. Bu relyef formalarının inkişafı ərazinin görkəmini kökündən dəyişir, onun su rejimini pisləşdirir, məhsuldarlığı aşağı salır. Relyefin şüurlu şəkildə dəyişdirilməsi meliorasiya (yamacların terraslaşdırılması və hamarlanması, drenaj və suvarma şəbəkəsinin tikintisi), tikinti və s. zamanı baş verir. Antropogen relyef mədəni landşaftın bir elementi kimi dərk edilməlidir. Qeyd edildiyi kimi, insanın çoxəsrlik, çoxtərəfli fəaliyyəti müasir torpaq və bitki örtüyündə dərin izlər buraxmışdır. İlkin təbii landşaftlar bir çox hallarda törəmə landşaftlarla əvəz olunmuş və ya mədəni bitkilərin landşaftına, aqrolandşafta çevrilmişdir. Qeyd edək ki, əkinaltı torpaqlar öz təbiətinə görə, ilkin xam torpaqlara məxsus xassələrinin bir hissəsini özündə saxlamaqla, insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri altında yeni xassələr əldə edir. Son əsrdə Azərbaycanda dağ meşələrinin nizamsız şəkildə qırılması torpaqların eroziyasına, yamaclarda yarğanların inkişafına, sel axınlarına, sürüşmələrə, ərazinin aridləşməsinə, dağ çaylarının qurumasına və nəticədə qiymətli bitkilər altındakı sahələrin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Yay və qış otlaqlarında sistemsiz otarma səbəbindən bitki örtüyünün dəyişməsi, faydalı yem bitkilərinin yoxa çıxması, qrup strukturlarının pozulması, zərərli, tikanlı, yeyilməyən alaq otlarının geniş yayılması ilə nəticələnmişdir.

Yüksək dağlıq ərazilərdə tək bitki deyil, torpaq örtüyünün də məhv olması sel prosesləri üçün aşınma materiallarının toplanmasına səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar ətraf mühitdən səmərəli istifadə, onun

mühafizəsi və yaxşılaşdırılmasının elmi əsaslarının hazırlanması müasir dövrün aktual elmi və praktiki problemlərindəndir. Cəmiyyət və təbiət arasında münasibətlərin optimallaşdırılması möhkəm elmi nəzəriyyələr əsasında həyata keçirilməlidir. Belə bir nəzəriyyənin işlənməsində ekoloji istiqamətdə olan elmlər, xüsusən də torpaqşünaslıq əhəmiyyətli rol oynaya bilər. V.K.Pestryakovun (1977) göstərdiyi kimi, torpaqəmələgəlmənin ekoloji amili kimi insanın təsərrüfat fəaliyyətini ikimüstəqil təsir qrupuna bölmək mümkündür: 1) bilavasitə torpaq kütləsinə təsir göstərən, onun xassələrini dəyişən və 2) dolayısılə təsir göstərən. Müəllifin fikri ilə razılaşaraq bizim tərəfimizdən bilavasitə təsir göstərən amillər dörd müstəqil yarımqrupa bölünmüşdür: 1)fiziki-mexaniki (əkin qatının yaradılması və dərinləşdirilməsi); 2) meliorativ (torpağın qurudulması, suvarılması, əhənglənməsi, gipslənməsi); 3) kimyəvi (torpağa üzvi və mineral gübrələrin, kimyəvi preparatların verilməsi); 4) bioloji (əkin dövriyyəsində bitkilərdən və bakterioloji gübrələrdən istifadə). Dolayı təsirə torpağın mexaniki (daşların səthdən yığılması, kolların çevrilməsi, səthin hamarlanması) cəhətdən yaxşılaşdırılması aid edilir. Torpaqların məhsuldarlığının artırılmasının çox vacib şərti gübrələrin geniş tətbiqidir. Belə ki, məsələn, qeyri-qaratorpaq zonada bir kiloqram gübrə (qida maddələrinin tərkibinin 100% hesabı ilə) taxılın məhsuldarlığına 5,0 kq, meşə-çöldə - 4,9 kq, çöldə - 4,0 və quru çöldə - 3,3 kq/ha artım verir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bitkiləri altında gübrələrin tətbiqi 70-80-ci illərdə artım istiqamətində olmuşdur. Məsələn, 1979-cu ildə mineral gübrələrin orta miqdarı 1560 min ton., 1980-ci ildə 1700 min ton., üzvi gübrələrin torpağa verilmiş miqdarı isə 1979-cu ildə 1274 min ton., 1980-ci ildə 1300 min ton olmuşdur. Lakin 80-ci illərin ikinci yarısından etibarən bu göstəricilərin tədricən azalması müşahidə edilmişdir. Deyilənlərdən məlum olur ki, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri altında torpaqlardan istifadə və onların məhsuldarlığının artırılması antropogen amillərin uçota alınması ilə sıx əlaqədardır. Bu amillərin torpağın münbitliyinə və bonitet balına təsirinin öyrənilməsi ilə İ.D.Davlyatşin (1977), R.İ.Lunyova, L.İ.Ryabinina (1979), Q.Ş.Məmmədov (1980, 1997) və b. tədqiqatçılar məşğul olmuşlar. Antropogen amillərin torpağın bonitet balına və kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığına təsirinin təshih əmsalları vasitəsi ilə nəzərə alınması Q.Ş.Məmmədov (1980) tərəfindən işlənmişdir. Antropogen amillərdən danışarkən eroziya proseslərini nəzərə almamaq mümkün deyildir. Əslində eroziya təbii proses olsa da, Azərbaycan şəraitində onun coğrafi yayılması və intensivliyi insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri altında formalaşmışdır.

VIII BÖLMƏ

TARİX VƏ AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ

907-Cİ DÜZƏLİŞ: SƏBƏBLƏR, MAHİYYƏT VƏ NƏTİCƏLƏR

Abdullalı S.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
abdullalisnan@gmail.com

Azərbaycan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci ilin fevralın 28-də qurulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının ABŞ-dakı səfirliyi 1992-ci ilin martında, ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirliyi isə 1992-ci ilin noyabrında açılmışdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində ABŞ ilə münasibətlər aparıcı istiqamətlərdən biridir. Hər iki tərəf üçün bu əməkdaşlığın əhəmiyyətli olması, bu əlaqələri tədqiq edərək mövcud əməkdaşlığa mənfi təsir edə biləcək nüansları üzə çıxartmağı zəruri edir.

ABŞ-ın ölkəmizlə bağlı siyasəti bir sıra anlaşılmaz və ziddiyyətli məqamlar ilə səciyyələnir. Bu məqamlardan biri öz açıq ifadəsini ABŞ Konqresin "Azadlığa Dəstək Aktı"na edilən "907-ci düzəliş"də tapmışdır. 1992-ci ildə ata Corc Buş administrasiyası SSRİ-nin dağılmasından sonra meydana çıxmış müstəqil respublikaların demokratiya, açıq cəmiyyət, bazar iqtisadiyyatı yolunda irəliləmələri üçün onlara ediləcək yardımları qaydaya salaraq sistemləşdirməyi qərara aldı. 1992-ci ilin yayında bununla bağlı qanunun, yəni "Azadlığa Dəstək Aktı"nın layihəsi hazırlandı. 1992-ci il avqustun 6-da ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul edilən bu "Akt"ın Ağ Ev tərəfindən konqresə təqdim olunan layihəsinə Nümayəndələr Palatasının xarici işlər üzrə komitəsindəki müzakirələr zamanı Azərbaycana yardımın qadağan edilməsi barədə xüsusi bölmə salındı. Ölkəmizə qarşı yönəlmiş "907-ci düzəliş" adlanan bu bölmə Azərbaycanın ABŞ-da ilk səfiri Hafiz Paşayev tərəfindən "ABŞ-Azərbaycan arası ikitərəfli münasibətlərdə ilk maneə" kimi dəyərləndirilmişdir.

Sənədin Senatın Xarici işlər üzrə komitəsindəki müzakirəsində Massaçussets ştatından olan demokrat senator Kerrinin təklifi ilə həmin bölmə Konqresin yuxarı palatasının qanun layihəsinə də daxil edildi. Corc Buş 1992-ci il oktyabrın 24-də 907 saylı bölmənin ("Kerri düzəlişi") də daxil edildiyi "Azadlığa Dəstək Aktı"nı imzaladı. Düzəlişin mətnində deyilir: "A) QADAĞA-Prezident Azərbaycan Hökumətinin Ermənistana və Dağlıq Qarabağa qarşı blokadasının və digər güc tətbiqin aradan qaldırılması üçün addımların atdığını müəyyən etməsə və bu haqda Konqresə məruzə etməsə, Azərbaycan Hökumətinə ABŞ tərəfindən bu və ya digər qanunlarla nəzərdə tutulmuş yardım göstərilə bilməz.(B) QEYD – Prezident qadağanın tətbiq edilməsinin ABŞ-nin milli maraqlarına uyğun olmadığına dair qərara gəlsə və bu haqda Konqresə təqdimat versə, (a) bəndində göstərilən qadağa tətbiq edilməməlidir ".

Azərbaycan-ABŞ münasibətləri üçün böyük əngəl yaradan "907-ci düzəliş" məsələsi ölkəmizdə və xaricdə müxtəlif rəylər doğurmaqdadır.Düzəlişin səbəbləri ilə bağlı fərqli fikirlər mövcudur. Bu fikirlərdən ən diqqəti çəkəni isə ABŞ-dakı təxminən 1 milyon nəfərlik erməni diasporunun və onun lobbisinin mövcud olması və onların bilavasitə təsiri ilə bu düzəlişin edilməsidir ki, bu da onların böyük qələbəsi kimi qiymətləndirilir.

ABŞ-ın media təmsilçiləri və siyasətçiləri bu düzəlişi "siyasi təbliğat və lobbiçilik nümunəsi" kimi dəyərləndirirdilər. "907-ci düzəliş" mahiyyəti və qəbuluna dair əks-tərəfli "sübutları" olduqca ədalətsiz və mübahisəlidir. Belə ki, sənəd və reallıqlar aşağıdakı fərqli məqamları ortaya qoyur:

- Hərbi təcavüzə məruz qalan Azərbaycan Respublikası həmin düzəlişlə təcavüzkar hesab olunur. Bu ABŞ rəsmilərinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin kökləri, ermənilərin törətdiyi cinayətlərin nəticələri barəsindəki məlumatsızlığı, qərəzliliyi, biganəliyindən xəbər verir.

- Ermənistanın ərazi iddiaları və təcavüzü üzündən onunla müharibə vəziyyətində olan Azərbaycanın işğalçı ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrə girməsi təbii ki, mümkünsüzdür. Digər tərəfdən də, Ermənistan İran və Gürcüstan vasitəsilə xaricə yetərli çıxış imkanlarına malik olduğundan onun blokadaya alınmasından əsla söhbət belə gedə bilməz.

Bütün bunları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlirik ki, "907-ci Düzəliş" üç amilin üst-üstə düşməsi sayəsində qəbul oluna bilmişdir:

- ABŞ-da mövcud olan erməni diasporu və lobbisinin güclü təsir və təzyiqi;
- Azərbaycan hökuməti və ictimaiyyətinin ABŞ-ın hakimiyyət dairələrini və cəmiyyətini "Dağlıq Qarabağ problemi" barədə yetərincə məlumatlandıra bilməməsi;
- ABŞ-ın bir sıra dövlət adamlarının, xüsusilə də parlamentarilərinin Azərbaycanın demokratiya və Qərbə inteqrasiya yolundakı fəaliyyətini, ölkəmizlə bağlı bəzi məqamları nəzərə almamaları.

Hesab edirik ki, qəbulundan xeyli müddət keçsə də ədalətsizcəsinə, heç bir obyektiv səbəb olmadan, sadəcə xristian təəssübkeşliyi və ABŞ-ın erməni seçicilərinin səsləri uğrunda mübarizədən qaynaqlanmış bu düzəliş bu gün də Bakı və Vaşinqton arasındakı normal münasibətlərin inkişafı yolunda müəyyən maneə olaraq qalmaqda, əməkdaşlığın hər tərəfli inkişafına zərər gətirməkdədir.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN YEKUNLARI VƏ REGİONDA YENİ ƏMƏKDAŞLIĞIN PERSPEKTİVLƏRİ

Abdullazadə U.M.
Bakı Slavyan Universiteti
ulduzabdullazada@gmail.com

Cənubi Qafqaz regionu hər zaman geosiyasi güclərin toqquşduğu məkan olmuşdur. Ermənistan 30 il müddətində Azərbaycan ərazisinin 20%-ni işğal etmiş və iki ölkə fikir ayrılıqlarını diplomatik yollarla həll etməyə cəhd etmişdir. Həmişə olduğu kimi bu müzakirələr də nəticəsiz qaldı və Ermənistanın silahlı qüvvələri və təxribatlarına Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin komandanlığı ilə Azərbaycan Ordusu tərəfindən cavab olaraq ağır zərbə endirildi.

İkinci Qarabağ müharibəsində qazanılan uğurlar Azərbaycan xalqının tarixində unudulmaz iz qoydu. Dağlıq Qarabağın statusu məsələsi Birgə Bəyanatın imzalanmasından sonra BMT-nin gündəliyindən çıxarıldı. Sentyabrın 27-də başlayan döyüş Azərbaycanın tam mövqeyini təmin etdi. Prezident İlham Əliyev 2021-ci il iyunun 15-də Şuşada imzalanmış Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsinə istinad edərək, ərazidəki işlərin hazırkı vəziyyətini diqqətə çatdırıb. Vətəndaş müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazın şəraiti dəyişdi və regionun inkişafı üçün yeni imkanlar yaratdı. Prezident İlham Əliyev danışıqlarında Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunu sülh və yeni əməkdaşlıq regionu kimi görmək arzusunda olduğunu bildirdi.

Region ölkələrinin birgə əməkdaşlığı sahəsində həyata keçiriləcək yeni layihələr regionun sürətli inkişafı üçün zəmin yaradacaq.Azərbaycan Cənubi Qafqaz ölkələri arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsinə yönəlmiş yeni təşəbbüslərin irəli sürülməsini də dəstəkləyir. Lakin, bugün Ermənistan tərəfinin rəsmi sülh sazişini imzalamadığına görə Azərbaycan respublikası ilə hər hansısa əməkdaşlıq mövcud deyil. Bununla belə, hər şeyi perspektivə qoymaq üçün üç ölkə qarşılıqlı əməkdaşlıq üçün platforma yarada bilər. Bu, Ermənistanın fəal mövqe tutmasından asılıdır.

Ərazidəki qeyri-bərabərliyə Azərbaycanın İkinci Qarabağ Müharibəsindəki qələbəsi təsir etdi. Bu qələbə nəticəsində yeni geosiyasi reallıqlar yarandı.Rusiya və Türkiyənin prezidentlərinin məsələyə münasibəti, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qorunması istiqamətində görülən işlər, siyasi qərarlar qəbul etməsi nəticəsində regionda digər regional və beynəlxalq aktorların təsir imkanları azalıb. 2020-ci il 10 noyabr tarixində Bəyanatın imzalanmasından sonra sonra siyasi prosesləri kənardan izləmək məcburiyyətində qalan dövlətlər bölgədəki vəziyyətlə bağlı dərin narahatlıqlarını bildirdilər.

Mövcud geosiyasi reallığın rəmzi kimi hazırda diqqət çəkən 3+2 formatıdır. 2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya prezidentləri birgə bəyannamə qəbul edərək, onlar bir sıra mövzuları, o cümlədən Zəngəzur ərazisindən Naxçıvana nəqliyyat və əlaqəni təmin edəcək Zəngəzur dəhlizinin açılması məsələsini müzakirə ediblər. Bu layihə Naxçıvan və Azərbaycanın digər əraziləri arasında quru tranzitini başa çatdırmaqla yanaşı, faktiki olaraq Türkiyəni Çin və Mərkəzi Asiya ilə birləşdirilən Avropa tranzit-nəqliyyat marşrutu ilə birləşdirir.Həmin genişlənmələrin mühüm tərkib hissəsi olan Zəngəzur dəhlizi həqiqətən də Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə nəqliyyat və kommunikasiya blokadasını aradan qaldıraraq, Azərbaycanı Şərqlə Qərb arasında əsas iqtisadi əlaqəyə çevirir. Zəngəzur dəhlizi boyunca mükəmməl

regional və qlobal təhlükəsizlik mövcuddur. Bu dəhlizdən Gürcüstan istifadə edəcək, İran, Türkiyə və Rusiya isə Qərb və Qərb dövlətləri ilə ticarətdən böyük qazanc əldə edəcəklər. .Hal-hazırda Rusiya-Ukraniya arasında gedən müharibə,İranla ölkəmiz arasında olan soyuq münasibətlər Zəngəzur dəhlizinin açılması məsələsini arxa planda qoyur.

Şünhəsiz ki bu formatın reallaşmasına Gürcüstan tərəfinin də müsbət mövqeyi öz təsirini göstərdi.. Məsələn, Horadiz-Zəngilan, Zəngilan-Naxçıvan və Naxçıvan-Türkiyə dəmir yolu layihələri ən yüksək prioritetlər sırasındadır. Belə görünür ki, münaqişədən sonrakı mühit əraziyə yeni perspektivlər təqdim edir. Beləliklə, yuxarıda dediklərimizi də ümumilləşdirsək belə nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycanın münaqişədə qələbəsi Cənubi Qafqazın geosiyasi və geoiqtisadi mənzərəsini dəyişdi. Bu inkişaf edən yeni mənzərənin iki təsiri var: birincisi, o, həm regional, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq üçün daha əlverişli atmosfer yaratmışdır; ikincisi, Azərbaycanın regionun güc mərkəzi olaraq qalacağını iddia etmək olar.

TÜRKİYƏ-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ QARABAĞ MƏSƏLƏSİ

Balakişiyeva D. R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
dilsadbalakisiyeva@gmail.com

Cənubi Qafqaz bölgəsi yerləşdiyi təbii-coğrafi və geostrateji mövqeyinə, təbii sərvətlərinə görə tarixən istər qonşu dövlətlərin, istərsə də iri bölgə güclərinin strateji maraqlarında xüsusi yer tutmuşdur. XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında Sovet İttifaqına daxil olan ayrı-ayrı respublikalarda baş qaldıran milli azadlıq hərəkatının qarşısını almaq üçün mərkəz tərəfindən həmin respublikalarda süni şəkildə müxtəlif milli münaqişə nöqtələri yaradıldı. SSRİ-nin süqutundan sonra onun siyasi varisi olan Rusiyanın hərtərəfli dəstəyi ilə qonşu Ermənistan Respublikası tərəfindən tarixi torpaqlarımız işğal edildi.

Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsində Azərbaycanı dəstəkləyən yeganə dövlət hər zaman olduğu kimi Türkiyə Cümhuriyyəti olmuşdur. Türkiyə Cümhuriyyəti hələ ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində ardıcıl olaraq Azərbaycanla eyni mövqedən çıxış etmişdir.

2010-cu ildə Bakı ilə Ankara arasında imzalanmış Strateji tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Sazişi ilə Türkiyənin bu münaqişənin tənzimlənməsində iştirakı üçün hüquqi baza təmin edilir. Müqaviləyə əsasən onu imzalayan tərəflər qarşılıqlı olaraq öz üzərilərinə üçüncü tərəfin "təcavüz"ü halında birgə çıxış etmək barədə öhdəlik götürürdülər. Eləcə də, Rusiya ilə Ermənistan arasında əldə olunmuş müxtəlif razılaşmalar, xüsusilə də, Ermənistanın Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına üzv olması onu Rusiyanın müttəfiqinə çevirmişdi. Belə vəziyyət Cənubi Qafqazı güclü region dövlətləri arasında bu bölgədə möhkəmlənmək uğrunda mübarizə meydanına çevirə bilərdi. Lakin Azərbaycan Respublikasının apardığı balanslaşdırılmış siyasət bu təhlükəni sıfıra endirə bildi.

2020-ci ilin sentyabrın 27-də erməni qoşunlarının hücumları ilə başlayan və 44 gün davam etmiş İkinci Qarabağ müharibəsi hərbi və diplomatik sahədə Türkiyə tərəfindən dəstəklənən Azərbaycanın böyük qələbəsi ilə nəticələndi. Rusiya tərəfi isə müharibənin gedişində dəfələrlə Ermənistanın onun müttəfiqi olduğunu, Qarabağda gedən hərbi əməliyyatlara görə Rusiyanın vasitəçilikdən başqa heç bir öhdəlik daşımadığını bildirdi. Bununla belə, Rusiya müharibə ərəfəsində və onun gedişində Ermənistan ərazisinə daşınan yüklərin hərbi yardım olmadığı, Gümrüdəki Rusiya hərbi bazasının tikintisi üçün gərəkli ləvazimatların olduğunu bəyan edərək Ermənistana silah və digər yardımlar etmişdir.

2020-ci il 10 noyabr bəyanatı ilə Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında atəşkəs əldə edildi. Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı münaqişənin tənzimlənməsi prosesində getdikcə daha yaxından iştirakına qısqanclıqla yanaşan Rusiya Türkiyənin Azərbaycanı dəstəkləyən dövlət kimi bu bəyanata daxil olmasına imkan vermədi. Türkiyə tərəfinin dəfələrlə etdiyi təkidli təkliflərinə rəğmən, bitərəflilik öhdəliyinə sadiq qalacağını əsas gətirən Rusiya Türkiyənin Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı görüş istəyinə razılıq vermədi.

Azərbaycan tərəfinin Qarabağda Rusiya sülhməramlıları ilə yanaşı türk əsgərlərinin də xidmət göstərəcəyi ilə bağlı açıqlamaları nəticəsində Rusiya türk əsgərlərinin azad edilmiş ərazilərdəki Atəşkəs Nəzarət Mərkəzində ruslarla birgə iştirakına razılıq verməyə məcbur oldu. Beləcə, Türkiyənin Cənubi Qafqazda sabitliyin bərqərar edilməsi prosesinə daxil olması bir tərəfdən onun Rusiya ilə əməkdaşlığını artırmasına, digər tərəfdən isə bununla da Qərbin bu regiona müdaxiləsinin zəiflədilməsinə nail oldu.

2021-ci il 15 iyun Şuşa bəyannaməsi Azərbaycanla Türkiyə arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafına daha da təkan verdi. Hazırda isə Qarabağda iki güclü dövlətin maraqlarının toqquşduğu digər mühüm məsələ isə Zəngəzur dəhlizinin açılması, bununla da, Naxçıvan Muxtar Respublikasının eksklav bölgə olmaqdan xilas olması və eləcə də bu dəhliz vasitəsilə Şərqlə Qərb arasında ticarətin inkişafında mühüm dönüş nöqtəsi rolunu oynamasıdır. 10 noyabr bəyanatının 9-cu bəndi bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpasına yönəlmiş, bununla da dəhlizin açılması məsələsi üçün hüquqi zəmin yaratmışdır.

QARABAĞIN ERMƏNİ İŞĞALINDAN SONRA SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Bağırov S.Ş.
Bakı Slavyan Universiteti
seymurbagirov96@gmail.com

Azərbaycan Prezidentinin 2021-ci il 02 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"dən biri də işğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 22 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın da həyata keçirilməsi mərhələsində 2022-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamla "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı" təsdiq edilmiş və icra edilməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş yerlərin də müasir və davamlı inkişafı təmin etmək məqsədilə müxtəlif səhmlərdən yönəldilən investisiyalar növbəti mərhələlərdə də sosial-iqtisadi inkişafa təkan verəcəkdir. Hazırda bu regionlarda böyük həcmli infrastruktur sahələri formalaşdırılıb, yaşayış məntəqələri salınır, sənaye sahələrinin sürətli inkişafı üçün tədbirlər görülməkdədir. Beynəlxalq təcrübələrə malik olan "ağıllı" texnologiyalara dayanmış yeni layihələr reallaşdırılıb, bir sıra yerli əhəmiyyətli yollarr və beynəlxalq əhəmiyyətli yol layihələri icra edilməkdədir və yaşayış ərazilərə əhalinin köçürülməsi işi tədricən intensiv sürət köçürlür. Təkcə bu region üçün deyil, qlobal səviyyədə vacib əhəmiyyət kəsb edən Zəngəzur dəhlizinin açılmasına hazırlıq işlərinin görülməsi respublikamızda investisiyaya hazırlıq və cəlbediciliyinin yeni bir dövrü, müasir bir mərhələsi kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycanınvə türk dünyasnın strateji maraqlarına xidmət edəcək bu nəqliyyat infrastrukturu Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizlərinin önəmli bir roluna çevriləcəkdir. Eləcə də, Azərbaycan və region dövlətləri üçün yeni şəraitlər və iqtisadi yüksəliş açacaq, bu dəhliz regionun tranzit və logistik əhəmiyyətini sürətləndirməklə bölgənin inkişafına xidmət etmiş olacaqdır.

Dövlət Proqramlarının icrası erməni qəsbkarlarından azad olunmuş yerlərimizin iqtisadi və sosial dirçəlişini dəstəkləməklə yanaşı müasir və davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabət sahələrinin qurulması, təhlükəsiz yaşayış səviyyəsinin yaradılması ilə münaqişədən sonrakı mərhələlərdə əhalinin mühüm tərkib hissəsi olan yerləşdirilməsi, dövlətin xərclərinin azaldılması məqsədilə digər mənbələrdən investisiyaların cəlb edilməsi, qarşıya qoyuan əsas hədəflərdəndir. Böyük təcrübəyə malik olaraq yüksək standartlara cavab verən yaşayış zonalarımızın , o cümlədən "Ağıllı şəhər" və "Ağıllı kənd" lahiyələri əsasında yeni çağdaş şəhərlərin və qəsəbələrin salınması yolu ilə vətəndaşları qədim yaşayış məskənlərinə qaytarılması prosesinə sürətlə başlanılmışdır. "Ağıllı kənd" layihələri çərçivəsində Zəngilan rayonunun Ağalı kəndi və digər yaşayış yerlərimiz beynəlxalq standartlara uyğun yenidən qurulur və əhalinin yerləşdirilməsi aparılmaqla yanaşı, onların işlə təmin edilməsi yollarında ciddi tədbirlər görülür. İşğaldan azad olunmuş rayonlarımızda günü-gündən yeni vətəndaşlarımızın doğma yerlərinə köçürülməsi işləri sürətli şəkildə davam etdirilir.

Bu gün düşməndən azad olunmuş məntəqəlrimiz də iqtisadiyyatın çoxşaxəli sahələrinin canlandırılması işinin sürətləndirilməsi və yeni investisiyaların artırılması, müasir istehsal, ticarət və xidmət infrastruktlarının yaradılması, müasir texnologiyaların tətbiqi ilə yanaşı yeni sənaye potensialının iqtisadi artıma cəlb edilməsi və münbit sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması məqsədilə bir sıra yeni xidmətlər paketi hazırlanaraq həyata keçirilir.

1918-Cİ İL MART SOYQIRIMI

Cəbiyeva G.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
cebiyeva.gunel001@gmail.com

1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən ilk silahlı hücum baş verdi. Plansız hərəkət edən, kifayət qədər silaha malik olmayan, Daşnaksütyun kimi təşkilatı olmayan, hərbi hazırlıq keçməmiş azərbaycanlılar həmin dövrdəki çətinliklərə rəğmən erməni hərbi birləşmələrinin hücumunu dəf etməyə və müqavimət göstərməyə çalışmışlar.

Rusiya çarlığının süqutundan sonra Qafqazın cənubunda yaranmış hakimiyyət boşluğundan istifadə edən erməni quldur dəstələri uzun illər davam edən arzularını gerçəkləşdirmək, yəni "Böyük Ermənistan" yaratmaq üçün əsas fəaliyyətlərini buradakı ərazilərə yönəldirlər. Onlar İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının qəzalarında, Qars və Qarabağ bölgəsində yaşayan dinc əhalinin zorla öz yurdlarından didərgin salınması, kütləvi qırğınlar yolu ilə var olmayan "erməni dövləti" üçün ərazilər təmizləyirdilər.

Mart ayının əvvəlində Bakı və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarında siyasi nüfuz cəmiyyətin siyasi həyatında mühüm rolu olan "Müsavat" partiyasında idi. Lakin bu zaman Bakı şəhərində vəziyyət qarışmışdı. Şəhərdə yeganə hakimiyyət orqanı Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti idi.

1918-ci ilin əvvəllərində S.Şaumyanın əsas məqsədi müsəlmanlara qarşı silahlı təxribat törətmək üçün bəhanənin yaradılması yollarını tapmaq idi ki, qısa zaman müddətində belə bir bəhanə yaranır. Mart ayının 24-də "Evelina" gəmisində milyonçu və xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu Məhəmmədin cənazəsini dəfn etmək üçün Lənkərandan Bakıya gələn, tərkibində əsgər və zabitlərin olduğu kiçik bir dəstə mart ayının 29-da Lənkərana geri dönməyə hazırlaşarkən bolşeviklər tərəfindən tərksilah edilir. Guya şəhərdə baş verə biləcək silahlı qarşıdurmanın qarşısını almaq istəyirlər. Təxribat baş tutur. Azərbaycanlı hərbçilərin tərksilah edilməsi Bakı quberniyasıb ərazisində yaşayan müsəlmanların etirazına səbəb olur. 1918- ci il 30 mart tarixində şəhərin müxtəlif yerlərində etiraz mitinqləri başlanır. Mitinq zamanı müsəlmanlar azərbaycanlı hərbçilərin silahlarının geri verilməsini və ya erməni birləşmələrinin də silahlarının alınmasını tələb edirlər. Lakin milli siyasi qüvvələrin gərginliyin qarşısını almaq üçün göstərdikləri bütün cəhdlər təsirsiz qalır, etiraz mitinqləri silahlı qarşıdurmaya çevrilir.

Erməni-bolşevik qüvvələri Bakı şəhərinin mərkəzi və müsəlman məhəllələrini qarət edərək dinc əhaliyə qarşı qırğınlar törədirlər. Baş verəcək qanlı qırğınların qarşısını almaq üçün azərbaycanlı nümayəndələr mart ayının 31-də Bakı Sovetinə müraciət edirlər. Bolşevik və daşnaklar Müsəlman Milli Şurasına ultimatum təqdim edirlər. Müsavat rəhbərliyinin ultimatum tələblərini qəbul etməsinə baxmayaraq erməni-bolşevik hərbi qüvvələri şəhərin azərbaycanlı əhalisinin yaşına, cinsinə baxmadan kütləvi qırğın törədərək, qadınları və uşaqları əsir aparıb, müxtəlif mədəni tikililəri darmadağın edərək boş qalmış evləri qarət ediblər.

"Şeyxqubad" məscidi yandırılmış, "Təzə Pir" məcsidi isə dağıdılmışdır. Yandırılan və dağıdılan binalar arasında "Tağıyev teatrı" , "İsmailiyyə" binası, "Kaspi" və "Açıq söz" qəzetlərinin redaksiyaları, Şamaxı Cümə məscidi də var idi.

Müsəlman qırğın və talanları 1 həftə ərzində Bakı şəhəri ərazisində, daha sonra isə Gəncə, Göyçay, Ərəş, Şamaxı, Quba və s. kimi ərazilərdə də törədilmişdir. Şaumyanın Şamaxıdakı qırğınlarına erməni S.Lalayan, Quba qəzasındakı qətliamlarına xüsusi səlahiyyət verdiyi erməni qulduru Amazasp başçılıq edirdi. Şamaxı 8 min dinc sakin, Qubada 16 mindən çox türk, yerli yəhudilər və bu ərazidə yaşayan ləzgilər bu qırğınlara məruz qalıblar. Bu qırğınlar 15 sentyabr tarixində Bakının düşməndən azad olunmasına qədər davam etmişdir. Bakı şəhərində 12 min nəfərdən çox, Bakı quberniyasında 50 mindən artıq müsəlman əhali vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.

1918- ci il may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildi. Diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biri müsəlmanlara qarşı törədilən qırğınları araşdırmaq idi. Bu məqsədlə hökumət iyul ayının 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılması haqqında qərar vermişdir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının prezident Heydər Əliyev azərbaycan tarixində böyük soyqırım kimi qalmış bu hadisəyə dair sərəncam imzalanmışdır. Bu sərəncam ilə 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilib və soyqırım qurbanlarının əziz xatirəsi Azərbaycan cəmiyyətinin yaddaşında daim qorunub saxlanılır.

AVROPA BİRLİYİNDƏ MİQRANT VƏ QAÇQIN BÖHRANI

Cəbrayılova S.E.
Bakı Slavyan Universiteti
sakinacabrayilova40@gmail.com

Qaçqın və miqrant böhranı son vaxtlar Avropa siyasətində ən mühüm və qütbləşdirici məsələlərdən biri olmuşdur. Çox vaxt, qeyri-adekvat şəkildə sırf qaçqın böhranı kimi təsbit edilsə də, əslində bu, çoxşaxəli, "qarışıq" asimmetrik xarakterli qaçqın-miqrant böhranıdır və geniş iqtisadi və siyasi ziddiyyətlər yaradan, onsuz da sarsıntılı olan Avropa Birliyinə yeni bir "qeyri-sabitlik qatı" əlavə edib. Keçmişdə və nisbətən yaxın vaxtlara qədər, immiqrasiya Avropa Birliyində ümumi yanaşma tələb edən siyasət sahəsi kimi qəbul olunmurdu. Əvəzində isə, üstünlük təşkil edən yanaşma, immiqrasiyaya daxili təhlükəsizlik problemi kimi baxmaq, ona Şengen sazişi kontekstində yanaşmaq və buna görə də onu Avropa İttifaqının qismən və ya heç bir iştirakı olmadan hökumətlərarası səviyyədə həll etmək idi. 2010-cu illərin ortalarında baş verən "qaçqın böhranı" isə bütün Avropada ictimai müzakirələrə səbəb oldu və siyasi mənzərəyə dərin təsir göstərmişdir. 2015 və 2016-cı illərdə 2,3 milyondan çox qaçqın və sığınacaq axtaran insan axını Avropanı İkinci Dünya Müharibəsindən bu yana ən əhəmiyyətli məcburi miqrasiya dalğası ilə üzləşdirdi. Avropadakı ən son böhran Ərəb Baharından sonra başlayıb və 2011-ci ilin iyul-oktyabr aylarından sonrakı Suriya, İraq və Liviya vətəndaş müharibələri, eləcə də Yaxın Şərq və Afrikada baş verən növbəti sarsıntılar zamanı davamlı olaraq pisləşib.Artıq 2013-cü ildə qaçqınların sayı kəskin artsa da, böhran yalnız 2015-ci ildə Avropa İttifaqının siyasi narahatlığına çevrildi. Qaçqınların və sığınacaq axtaranların axını təkcə Aİ-yə üzv dövlətlərin humanitar yardım və yaşayış yeri təmin etmək imkanlarını sınaqdan keçirməyib, həm də sosial və siyasi strukturları gərginləşdirib. Aİ-nin reaksiyası ətrafında müzakirələr və mübahisələr qaçqınların paylanması, inteqrasiya siyasətləri və sərhəd nəzarəti tədbirləri ilə bağlı fərqli fikirlərlə üzv dövlətlər arasında fikir ayrılıqlarını daha da dərinləşdirdi. Bu, Aİ daxilində gərginliyə səbəb oldu və miqrasiyaya vahid yanaşmanın mümkünlüyü ilə bağlı suallar doğurdu.Bundan əlavə, qaçqın böhranının Avropanın sosial quruluşuna və iqtisadiyyatına uzunmüddətli təsiri çoxşaxəli bir məsələdir və nüanslı anlayış tələb edir. Təkcə dərhal məskunlaşma baxımından deyil, həm də təhsil, məşğulluq və səhiyyə xidmətlərinə çıxış imkanları baxımından inteqrasiyanın nəticələri həm miqrantların, həm də qəbul edən icmaların uzunmüddətli rifahı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.Müxtəlif mədəni və linqvistik mənşəli bu qədər çox sayda miqrantın inteqrasiyası sosial birliyin qorunması və marjinallaşmanın qarşısının alınması da daxil olmaqla, kompleks problemlər yaradır.İnteqrasiya nəticələrinin nüanslarını və onların iqtisadi, sosial və siyasi amillərlə kəsişmə yollarını başa düşmək davamlı və effektiv həllərin formalaşdırılması üçün çox vacibdir.Miqrasiya siyasətinə yeni yanaşma çərçivəsində, Avropa İttifaqı qeyri-qanuni immiqrasiya problemini həll etmək üçün hərtərəfli strategiya hazırlamağa başlayıb. Aİ tərəfindən irəli sürülən digər immiqrasiya və sığınacaq təşəbbüsləri kimi, Avropa Birliyinin ümumi immiqrasiya siyasətinin yaradılması üzrə ən son səyləri daha çox üzv dövlətlər arasında əməkdaşlığın artırılmasına və siyasətin uyğunlaşdırılmasına yönəlmişdir. Bu təşəbbüs, Amsterdam Müqaviləsindən bir qədər əvvəl başlamış və bu yaxınlarda İmmiqrasiya və Sığınacaq üzrə Avropa Paktı ilə nəticələnmişdir.Biz qaçqın böhranının həllindəki asimmetriyanın üç əsas aspektini müəyyən edirik. Birincisi, böhranın özünün asimmetrik xarakteri bəzi Aİ-yə üzv dövlətlərə digərlərindən daha yüksək dərəcədə təsir edir. İkincisi, Aİ-nin üfüqi diferensiallaşması, asimmetrik yük bölgüsü ilə qeyri-bərabər təbiəti ("şanslı və bədbəxt dövlətlər" analogiyası). Üçüncüsü, Almaniyanın blokda əsas oyunçu kimi mövqeyi Aİ-nin qeyri-bərabər təbiətini daha da artırır və faktiki olaraq 2015-2016-cı illərdə böhranın necə idarə olunmasına böyük təsir göstərib. Birlikdə bu üç asimmetrik xüsusiyyət Aİ-də qaçqın böhranına ümumi həll yolu tapmağın nəyə görə çətin olduğunu izah edir. Bu günə qədər Aİ böhranla hərtərəfli mübarizə aparmaq üçün ardıcıl strategiya planı hazırlayıb, həyata keçirə bilməyib.

AVROPA BİRLİYİNDƏ MULTUKULTURALİZM SİYASƏTİ

Cəbrayılova S.E.
Bakı Slavyan Universiteti
sakinacabrayilova40@gmail.com

Vətəndaşlarının rifahının həmişə əsas prioritet olduğu bugünkü Avropa İttifaqında, müxtəlif etnik qruplar üçün əlverişli mühiti təşviq edən siyasətin irəli sürülməsi tendensiyası artmaqdadır. Son illərdə inanılmaz dərəcədə aktuallaşan bir mövzu kimi multikulturalizmin təşviqi öz mədəniyyətini zənginləşdirməyin başqaları ilə bölüşmək üçün faydalı olduğu inancı ilə Aİ daxilində hər bir etnik qrupun

mədəniyyətini qorumaq və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Əsas məqsəd, bəzi ərazilərdə yayılmış irqi gərginlik və zorakılıqdan azad olaraq, əhalinin müxtəlif etnik mənsubiyyətlərdən olan başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədə ola biləcəyi Avropa yaratmaqdır. Müasir dövr, bütün Avropada irqçilik və ksenofobiya hadisələri ilə sarsıldı. Birliyə üzv dövlətlər, Avropa Şurası, İttifaqın özü və onun müxtəlif təsisatları tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin toplanması bu narahatedici tendensiya ilə mübarizədə qətiyyətli olduğunu göstərdi. Avropa Birliyi özlüyündə zəngin mədəni müxtəlifliyə malikdir və əsas aspektdə çoxmədəniyyətli qurumdur. Müxtəliflik, müasir Avropa fenomenləri olan millətçilik, regionalizm və bu hadisələri müşayiət edən separatçı hərəkatlar tərəfindən təhdid edilə bilər. Aİ müxtəlif mədəni mənşəyə malik müxtəlif üzv dövlətlərin birliyi kimi multikulturalizmin sosial birliyi, inteqrasiyanı və inklüzivliyi gücləndirmək vasitəsi kimi təşviq edilməsinin vacibliyini dərk etmişdir. Aİ-nin multikulturalizm siyasətinin məqsədi etnik, dini və mədəni mənşəyindən asılı olmayaraq bütün insanların hüquqlarını və bərabər rəftarını təmin etməkdir. Avropa Birliyinin multikulturalizm siyasəti, üzv dövlətlərə və miqrantların özlərinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərmişdir. Aİ-nin siyasətinin müsbət cəhətlərindən biri odur ki, o, üzv dövlətlər arasında həmrəylik və əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə kömək edib, ölkələrlə ümumi problemləri həll etmək üçün birgə işləyir.

Aİ-nin multikulturalizm siyasətinin əsas elementlərindən biri mədəni müxtəlifliyin və mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqidir. Aİ etiraf edir ki, müxtəliflik bölünmə və ya münaqişə mənbəyi kimi deyil, qəbul edilməli və qeyd edilməli olan bir gücdür. Avropa Mədəniyyətlərarası Dialoq İli və Mədəniyyət üzrə Avropa Gündəliyi kimi müxtəlif təşəbbüslər vasitəsilə Aİ müxtəlif mədəniyyət qrupları arasında qarşılıqlı hörmət, anlaşma və qəbulu təşviq etməyə çalışır. Aİ-nin multikulturalizm siyasətinin digər mühüm aspekti, inteqrasiyanın və sosial birliyin təşviqidir. Aİ miqrantların və azlıqların uğurlu inteqrasiyasının cəmiyyətin ümumi rifahı üçün vacib olduğunu qəbul edir. Bu məqsədlə Aİ mədəni mənşəyindən asılı olmayaraq bütün fərdlər üçün sosial inklüzivliyi, bərabər imkanları və aktiv vətəndaşlığı təşviq etmək məqsədi daşıyan müxtəlif proqram və təşəbbüslər həyata keçirmişdir.

Bununla belə, Aİ-nin multikulturalizmi təşviq etmək səylərinə baxmayaraq, qaldırılan problemlər və tənqidlər var. Avropada multikulturalizmin əsas tənqidlərindən biri mədəni relativizm qorxusu və milli kimliyin aşınmasıdır. Bəziləri iddia edir ki, mədəni müxtəlifliyin təşviqi Avropa dəyərlərinin və ənənələrinin zəifləməsinə, eləcə də icmaların etnik və ya dini zəmində seqreqasiyasına gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə, multikulturalizmin sosial birliyə təsiri və Avropa cəmiyyətlərində mədəni gərginlik və münaqişələrin artması ilə bağlı narahatlıqlar var. Qaçqın böhranı və terror hadisələri miqrantların və azlıqların inteqrasiyası ilə bağlı qorxuları artırıb və bəzilərini Aİ-nin multikulturalizm siyasətinin effektivliyini şübhə altına alıb. Son on ildə, Avropanın əsas liderləri öz ölkələrində multikulturalizmin iflasa uğradığını açıq şəkildə bəyan ediblər. O vaxtdan bəri, Avropada immiqrasiya əleyhinə siyasi diskurs və siyasətin təsiri artdı. Anti-immiqrant və ya açıq-aşkar irqçi münasibəti müdafiə edən ifrat sağçı partiyalar və liderlər hakimiyyətə gəliblər. İşsizliklə birləşən immiqrasiya, demokratik institutlar və əsas partiyalar arasında hüquqdan məhrumetmə hisslərini gücləndirib və bununla da, radikal sağın yüksəlişinə təkan verib.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Avropa İttifaqında multikulturalizm siyasəti müxtəlifliyin təşviqi və birliyin qorunması arasında diqqətli balans tələb edən mürəkkəb və çətin məsələdir. Aİ multikulturalizmi və inteqrasiyanı təşviq etmək üçün əhəmiyyətli səylər göstərsə də, həll edilməli olan problemlər və tənqidlər qalmaqdadır. Aİ-nin üzv dövlətlərinin müxtəlifliyinə hörmət və dəyər verən mədəniyyətlərarası dialoqu, sosial birliyi və inklüziv siyasətləri təşviq etməyə davam etməsi vacibdir.

ALBANİYA DÖVLƏTİ

Cəlilova N. R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nigar.celilova2024@mail.ru

E.ə. VII əsrdə Kimmer skit sak tayfalarının Azərbaycanda məskunlaşması gələcəkdə bu ərazidə Albaniya dövlətinin yaranmasına təkan vermişdir. Albanlar e.ə. VI-IV əsrlərdə Əhəmənilər tərkibində olmuş və onlara xərac ödəyirdilər. Müharibələrdə Əhəməni ordusunu döyüşçülərlə təmin edirdilər. Alban döyüşçüləri çox cəsur olduqları üçün Əhəmənilər onlara üstünlük verirdilər. E.ə. V əsrdə qədim yunan tarixçisi Heredot Tarix əsərində Əhəməni imperiyası tərkibində Makedoniyalı İsgəndər ordusuna qarşı vuruşan dəstələr içərisində Alban tayfalarının iştirakını xüsusi qeyd etmişdir. Albaniya ərazisində türk dilli, qafqaz dilli tayfalar yaşamışdır. Onların içərisində alban tayfaları üstünlük təşkil etmişdir. Bu tayfalardan başqa leqlər, qarqarlar, amardlar, kaspilər, kadusilər, utilər və başqalarını da göstərmək olar. Strabonun

verdiyi məlumatdan aydın görünürki həmin dövrdə Albaniya mərkəzləşmiş dövlət olmuşdur. E.ə. IV əsrin sonunda Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının dağılması nəticəsində Azərbaycanın şimalında ilk müstəqil dövlət olan Albaniya dövləti yarandı. Albaniya dövləti muasir Azərbaycan Respublikasının ərazisini, Gürcüstanın Alazan vadisini, indiki Ermənistan ərazilərini, Dağıstanın cənub rayonları və Cənubi Azərbaycanın bəzi şimal rayonlarını əhatə etmişdir. Bir qrup alimlər albanları qafqaz dilli hesab edir və digər qrup isə onları türk dilli tayfalar hesab edirdilər.

E.ə. IV əsrdə Albanyanı idarə etmiş hökümdarlar haqqında çox məlumat dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Antik müəlliflər isə Albaniyanın yerli sülalələr tərəfindən idarə olunduğunu qeyd etmişdilər. Mousey Kalankatlı bu sülalənin ilk hökümdarının Arran olduğunu qeyd etmişdir. Onun adı ilə ilk sülalə Aranilər adlanmışdır. Bu sülalə haqqında məlumat az olduğundan sonraki hökümdarlar haqqında məlumat dövrümüzə gəlib çatmamışdır. E.ə. IV əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin adına kəsilmiş pullar və möhürlərin tapılması Albaniyada dövlətin mövcudluğundan xəbər verir. Möhürlər üzük formasında olub və bəzək əşyası kimi istifadə edilirdi. Həmçinin sənədlərin təstiqlənməsində və qapıları möhürlədikdə istifadə olunurdu.

Qədim Roma müəllifi Böyük Pilini öz əsərlərində Makedoniyalı İsgəndərin dönəmində Alban hökümdarlığnın mövcud olmasını təstiq etmişdir. Həmçinin müəllif Albaniyanın paytaxtının Qəbələ (Kabalaka) olması ilə bağlı məlumat vermişdir.

Digər Roma müəllifi Strabon Albaniyada Ayniana və Anariaka şəhərlərinin olduğunu göstərirdi. Ptolemey Albaniyada 29 şəhərin və böyük yaşayış məntəqələri Qəbələ və Şamaxının adlarını xüsusi qeyd edirdi. Mingəçevir, Qəbələ, Şamaxı, Dərbənd, Torpaqqala və başqa şəhərin adları çəkilmiş və arxeolji qazıntılar nəticəsində qədim Albaniyada şəhər mədəniyyəti haqqında qiymətli məlumatlar əldə edilmişdir. Muasir Azərbaycan Respublikasının ərazisində Alban dilli tayfalar yaşayırlar. Bunlara misal olaraq Qəbələnin Nic kəndində yaşayan utiləri, Qubanın Xınalıq kəndində xınalıqlar, Buduq kəndində buduqları göstərmək olar.

Albaniya şəhərləri hündür qala divarları ilə əhatələnmiş, içərisində çiy və bişmiş kərpicdən tikilmiş evlər yerləşirdi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində sübut olunurdu ki, Albaniya əhalisi ictimai vəziyyətinə görə fərqlənirdi. Varlıların evlərinin tikintisində kirəmitdən, yoxsulların evlərinin tikintisində isə çiy kərpicdən qamışdan istifadə edilmişdir. Xristianlıq və islam dini qəbul edilənədək qəbirlərə ölən insanın istifadə etdiyi məişət əşyaları qoyulurdu. Albaniyada evlərə və qəbir abidələrinə əsasən burada təbəqələşmənin olduğunu görə bilərik.

Albaniyada əhali dörd təbəqəyə bölünmüşdü. Padşah, ordu başçısı, hakimlər, din xadimləri (kahinlər), hərbçilər və təsərrüfatda işləyənər. Albaniyada padşahdan sonrakı əsas şəxs Ay məbədinin baş kahini idi. Hərbçilərdə əsas mövqeyə malik idilər. Təsərrüfatda işləyən əkinçi və maldarlar cəmiyyətin əsas istehsalçı qüvvəsini təşkil edirdilər.

Albaniyada quldarlıq münasibətləri qədim şərq ölkələrində olduğu kimi yüksək səviyyədə inkişaf etməmişdi, burada yalnız ev təsərrüfatında qul əməyindən istifadə olunmuşdur. Albaniya dövləti qədim Şərqin bir sıra ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlamışdır. Albaniyada yunan mədəniyyətinin təsiri də olmuşdur. Bəzi arxeoloji qazıntılar bunu sübut edir. Sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin (dulusçuluğun, şüşə qablar istehsalının, toxuculuğun, metalişləmənin və s.) inkişafını da qeyd etmək olar.

Qədim roma və yunan müəllifləri yazırdı ki, Albaniyada çox məhsuldar torpaqlar olmuş, bunun üçün burada əhali sıx məskunlaşmışdır. Albanlar əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük, maldarlıqla məşğul olurdular. Taxılı xüsusi küplədə və quyularda saxlıyırdılar. Taxılı üyütmək üçün əl dəyimanlarından istifadə edirdilər. Eramızın ilk əsrlərində su dəyirmanlarından da istifadə edilmişdir. Albaniyada mal-qara sürüləri, at ilxıları da olmuşdur. Atlardan süvari dəstələrin təşkilində istifadə edilirdi.

Dövlət yaranana qədər ticarəti mal mübadiləsi ilə etsələr də dövlət yaranandan sonra puldan istifadə olunmuşdur. E.ə. IV əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin adına gümüş pullar kəsilmişdi həmçinin ticarətdə xaricdən gətirilən pullardan istifadə edilmişdir. E.ə. III əsrin birinci yarsında xarici pullar tələbatı ödəmədiyinə görə İsgəndərin pullarına oxşar pullar kəsilməyə başlamışdır. Şamaxı və Qəbələdə pul dəfinələrinin tapılması puldan geniş istifadə edildiyin göstərən sübutlardır. Albaniyada yazı mühüm rol oynamışdır. Əhəmənilər dövlətinin tərkibində olduğu vaxtlarda Albaniya əhalisi yazı ilə tanış olmuşdular. Yazının olduğunu sübut edən faktlar hələ e.ə. I əsrdə Roma sərkərdəsi Pompeylə Alban hökümdarlarının məktublaşması bəzi saxsı qabların üzərində olan yazılar, Böyük Dəhnə kəndində yunan dilində tapılmış kitabə və başqalarını göstərmək olar. Albanlar yunan yazısı, latın yazıları, yaxın şərqdə olan başqa yazılarlada tanış olmuş və istifadə etmişdilər.

Albaniyada çoxlu filiz yataqlarının olması metalişləmə sənətinin inkişafına şərait yaratmışdı. Sənətkarlar müxtəlif silahlar, bəzək əşyaları, əmək alətləri hazırlamışdılar. Albaniyada dulusçuluq da inkişaf

etmişdir. Sənətkarlar müxtəlif qablar, insan, heyvan fiqurları hazırlayır, dulus sobalarda bişiridilər. Gil qabların üzərinə müxtəlif heyvan, bitki, insan rəsimləri, həmçinin həndəsi işarələr çəkirdilər. Albaniya ərazisində eramızın ilk əsrlərində şüşə qablar hazırlanırdı.

Mənfur düşmənlərimiz olan Ermənilər hələ qədim dövrlərdən Azərbaycan torpaqlarına ərazi iddiaları ilə çıxış etmişdilər. Onların iddialarına görə guya Azərbaycanlılar Kür çayının yalnız şimalında məskunlaşmışdılar. Kür və Araz çayı arasındakı ərazilər guya ermənilərin olub və burada ermənilər yaşayıb. Bu torpaqlar 387 ci il müqaviləsindən sonra Albaniya dövlətinə keçdiyi iddia olunurdu. Qədim yunan roma müəlliflərinin, həmçinin muasir dövr müəlliflərinin araşdırmaları göstərirki bu ermənilərin həmişəki kimi tarixi Azərbaycan torpaqlarını mənimsəmək üçün uydurmalarıdır.

MÜASİR DÖVRDƏ BEYNƏLXALQ TERRORİZM

Əhmədova N.M.
Bakı Slavyan Universiteti
ehmedovanurlana22@icloud.com

Müasir dövrdə qlobal təhlükəsizliyə ən ciddi təhditlərdən biri beynəlxalq terrorizmdir. Terrorizm, qeyri-dövlət subyektləri və ya gizli agentlər tərəfindən çox vaxt siyasi, dini və ya ideoloji motivlərlə törədilən zorakılıq aktlarını əhatə edir və adətən mülki şəxslərə qarşı yönəlir. Müasir beynəlxalq terrorizm özünün transmilli xarakteri ilə xarakterizə olunur, terrorçu qruplar sərhədləri aşaraq fəaliyyət göstərir və yeni üzvlər cəlb etmək və qorxu yaymaq üçün mürəkkəb kommunikasiya və təbliğat üsullarından istifadə edir. Son dövrlər İŞİD (İraq — Şam İslam Dövləti), Əl-Qaidə (1980-ci ildə Usame Bin Laden tərəfindən yaradılan terror təşkilatı), Boko Haram (Nigeriyanın Borno ştatında yaradılan terror təşkilatı), (FARC Kolumbiya İnqilabçı Silahlı Gücləri), Lashkar e Tayyaba (Saflığın Ordusu –Kəşmir/ Hindistan), PKK (Kürdüstan Fəhlə Partiyası) və s. kimi beynəlxalq miqyaslı terrorist qruplaşmalar daha fəal olmuşlar. Bu qruplar fərqli ölkələrdə böyük insan tələfatları və dağıntılarla müşahidə olunan müxtəlifxarakterli terrorçuluq fəaliyyətləri həyata keçiriblər.

Beynəlxalq terrorizm milli sərhədləri aşan, çox vaxt transmilli gündəliyi olan qrupların və ya şəxslərin iştirak etdiyi və ya bir çox ölkədə fəaliyyət göstərən terror aktlarına aiddir. Terrorizmin bu forması tez-tez qorxu yaratmaq və hücumların baş verdiyi ölkələrin hüdudlarından kənarda təsir göstərmək məqsədi daşıyır. "Əl-Qaidə" və "İŞİD" kimi beynəlxalq terror təşkilatları yaxın tarixin ən qanlı terror aktlarından bəzilərinin məsuliyyətini daşıyırlar. Bu qruplar tez-tez üzvlər cəlb etmək, təbliğat yaymaq və qlobal miqyasda hücumları əlaqələndirmək üçün müasir kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edirlər. Bu gün beynəlxalq terrorizmlə mübarizə xalqlar arasında əməkdaşlıq, kəşfiyyat məlumatlarının mübadiləsi, hüquq-mühafizə orqanları arasında əməkdaşlıq, sərhəd təhlükəsizliyi tədbirləri və s. kimi fəaliyyətləri əlaqələndirməyi vacib edir, eləcə də etnik separatçılıq, siyasi narazılıqlar, yoxsulluq, sosial ədalətsizlik, dini ekstirizm və s. kimi terrorizmi doğuran səbəblərin aradan qaldırmasını tələb edirdi.

Yaxın tarixdə baş vermiş böyük terror aktlarından bəzi nümunələri təqdim edirik:

1. 11 sentyabr 2001-ci il: Əl-Qaidə terrorçuları ABŞ-da dörd kommersiya təyyarəsini qaçırıblar. Nyu-Yorkdakı Dünya Ticarət Mərkəzinin əkiz qüllələrinə iki təyyarənin uçması onların uçmasına səbəb olub. Virciniya ştatının Arlinqton şəhərində daha bir təyyarə Pentaqonun üzərinə düşüb. Dördüncü təyyarə, United Airlines Flight 93, sərnişinlərin nəzarəti qaçıranların əlindən almağa cəhd etdikdən sonra Pensilvaniyada bir sahəyə çırpılıb. Hücumlarda 3000-ə yaxın insan həlak olub.

2. 26 noyabr 2008-ci il: Hindistanın Mumbay şəhərində Pakistanda yerləşən Lashkar-e-Taiba silahlı qruplaşması ilə əlaqəli 10 silahlı tərəfindən bir sıra koordinasiyalı terror hücumları həyata keçirilib. Hücumlar dörd gün davam etdi və bir çox yerləri, o cümlədən dəmiryol vağzalı, kafe və iki lüks oteli hədəf aldı.

3. 7 iyul 2005-ci il: Səhər gur saatlarında dörd kamikadze Londonun ictimai nəqliyyat sisteminə hücum edərək üç metro qatarı və ikimərtəbəli avtobusu hədəfə aldı. İslamçı ekstremistlər tərəfindən həyata keçirilən hücumlarda 52 nəfər ölüb, 700-dən çox insan yaralanıb.

4. 22 mart 2016-cı il: Belçikada üç razılaşdırılmış kamikadze partlayışı baş verdi: ikisi Zaventemdəki Brüssel hava limanında və biri Brüsselin Maalbeek metro stansiyasında. 32 nəfərin ölümü, 300-dən çox insanın yaralanması ilə nəticələnən hücumlara görə məsuliyyəti İraq Şam İslam Dövləti (İŞİD) öz üzərinə götürüb.

Bunlar yalnız bir neçə nümunədir və dünyada baş vermiş bir çox başqa terror aktları da var ki, onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

TÜRKİYƏ VƏ YUNANISTAN ARASINDA İMİQARASİYA VƏ QAÇQIN PROBLEMİ

Əliyev M.F.
Bakı Slavyan Universiteti
murad20.aliyev@gmail.com

Türkiyə və Yunanıstan son illərdə miqrasiya və qaçqın böhranları ilə üzləşmiş və bu böhranların təsirləri ilə mübarizə aparmalı olmuşdur. Xüsusilə Suriyada vətəndaş müharibəsinin başlaması ilə bölgədən qaçan milyonlarla insanın sığınacaq axtardığı Türkiyə böyük bir qaçqın axınına məruz qalıb. Yunanıstan isə Yaxın Şərq və Afrikadan Avropaya getməyə çalışan immiqrantlar üçün mühüm tranzit nöqtəsinə çevrilib.Türkiyə Suriyadan gələn qaçqınları qəbul edərək böyük humanitar yardım göstərdi. Lakin bu vəziyyət Türkiyənin öz sərhədləri və resursları üzərində ciddi təzyiqlər yaradıb. Ölkənin şərq sərhədlərində cəmləşmiş qaçqın əhali iqtisadi və sosial tarazlığı gərginləşdirib. Eynilə, Yunanıstan da Avropaya çatmağa çalışan immiqrantların sıx təzyiqi altındadır. Egey dənizi üzərindən təhlükəli keçidlər və qaçqınların Avropada bölüşdürülməsi kimi məsələlər Yunanıstan üçün mühüm problemlər sırasındadır.

Bu böhranlar hər iki ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial strukturlarına güclü təsir etmişdir. Türkiyə milyonlarla suriyalı qaçqını qəbul etməklə mühüm öhdəlik götürdüyü halda, Yunanıstan da öz sərhədləri daxilində qaçqın axınının öhdəsindən gəlmək məcburiyyətində qalıb. Bu vəziyyət həm yerli əhali, həm də mühacirlər üçün yeni problemlər və gərginlik yaradıb.Türkiyə və Yunanıstan bu böhranların öhdəsindən gəlmək üçün müxtəlif siyasətlər həyata keçirib. Bununla belə, sərhəd təhlükəsizliyi, immiqrantların inteqrasiyası, humanitar yardım və beynəlxalq əməkdaşlıq kimi məsələlərdə daha effektiv həll yollarına ehtiyac var. Bu böhranların həlli təkcə Türkiyə və Yunanıstandan deyil, həm də Avropa İttifaqından və beynəlxalq ictimaiyyətdən daha geniş səy tələb edir.

Türkiyə və Yunanıstan miqrasiya,qaçqın axınına nəzarət etmək,onlarla mübarizə aparmaq üçün müxtəlif sərhəd nəzarəti və immiqrasiya siyasətləri həyata keçirir. Bununla belə, bu siyasətlərin effektivliyi və onların insan hüquqlarına uyğunluğu ilə bağlı bəzi mübahisələr yaranır.Türkiyə Suriya sərhədinə qaçqın axınının qarşısını almaq üçün müxtəlif tədbirlər görüb. Xüsusilə Suriyada vətəndaş müharibəsi başlayandan bəri milyonlarla suriyalı qaçqının üzünə qapılarını açaraq humanitar yardım səyləri göstərib. Lakin bu vəziyyət sərhəd təhlükəsizliyi və qaçqın axınına nəzarət baxımından müəyyən çətinliklərə səbəb olub. Türkiyə Suriya sərhədində təhlükəsizlik divarları çəkərək və sərhəd nəzarətini gücləndirərək qaçqın axınını nəzarətdə saxlamağa çalışır.

Yunanıstan isə Avropa Birliyinin üzvüdür və qaçqın axınına nəzarət etmək üçün daha fərqli tədbirlər görür. Xüsusilə, Ege dənizi vasitəsilə miqrantların keçidinin qarşısını almaq və miqrantların Yunanıstana daxil olmasına nəzarət etmək üçün dəniz patrulları və sərhəd təhlükəsizliyi tədbirlərini həyata keçirir. Bununla belə, Yunanıstanın sərhəd nəzarəti və immiqrasiya siyasəti sığınacaq axtaranların insan hüquqlarına hörmət etmədiyi üçün tənqid olunur. Bəzi məlumatlarda Yunanıstanın qaçqınlara qarşı həddindən artıq güc tətbiq etməkdə və qeyri-insani rəftarda ittihamlarla üzləşdiyi bildirilir.

Türkiyə və Yunanıstan miqrasiya və qaçqın böhranlarının həlli üçün əməkdaşlıq səylərini davam etdirir. Hər iki ölkə bu məsələdə qarşılıqlı dialoqun və diplomatik əlaqələrin gücləndirilməsi istiqamətində addımlar atır.Türkiyə ilə Yunanıstan arasında əməkdaşlıq xüsusilə Avropa Birliyinin xarici sərhədlərinin qorunmasında və immiqrant axınına nəzarətdə çox vacibdir. Bu çərçivədə Türkiyə və Yunanıstan sərhəd təhlükəsizliyi və nəzarəti ilə bağlı məlumat mübadiləsi aparır və birgə əməliyyatlar təşkil edir.

Diplomatik müstəvidə Türkiyə ilə Yunanıstan arasında münasibətlər zaman-zaman gərgin olsa da, son zamanlar miqrasiya və qaçqın böhranlarının idarə olunmasında ümumi maraqlara uyğun əməkdaşlıq edirlər. Hər iki ölkə beynəlxalq platformalarda bir araya gələrək miqrasiya və qaçqınlarla bağlı ortaq mövqelər nümayiş etdirir və həll yolları təklif edir.Lakin Türkiyə ilə Yunanıstan arasında əməkdaşlıq və diplomatik münasibətlər hələ də müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Xüsusilə, suveren hüquqlar və sərhədlərlə bağlı mübahisələr əməkdaşlıq səylərini məhdudlaşdırır.

Nəticə etibarı ilə Türkiyə və Yunanıstan arasında miqrasiya və qaçqın münasibətlərinin idarə olunması və həlli regional sabitliyin və insan haqlarının qorunması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu prosesdə beynəlxalq əməkdaşlıq, diplomatik dialoq və humanitar yardım səyləri gücləndirilməlidir. Hər iki ölkənin

mühacir və qaçqınlara insan ləyaqətinə uyğun yanaşması və beynəlxalq normalara uyğun davranması problemin həllində mühim addımlar olacaq. Miqrasiya və qaçqın böhranlarının effektiv idarə olunması və həlli təkcə Türkiyə və Yunanıstanın deyil, həm də regional və beynəlxalq sülhün təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MONTESORRİ TƏLİMİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ TƏTBİQ EDİLMƏSİ İMKANLARI

Əmrahova A.Ş.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
emrahovaayse.12@gmail.com

Cəmiyyətin dəyər prinsipləri dəyişdikcə bu öz təsirini ən çox təhsil sistemində göstərir. Yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçid şagirdlərin təhsil həyatı, insanların şəxsi inkşafı, əmək bazarında da dəyişikliklər yaratmışdır. Artıq yeni nəsil gənclər T funksiyalı öyrənmə prinsiplərindən N funksiyalı öyrənmə prinsiplərinə keçid etməyə başlayıblar.

Sadəcə elmi biliklər deyil, həmçinin emosional bacarıqların da tətbiq edildiyi yeni təlim texnologiyalarından biri də Montesorri təlimidir. İnteraktiv təlim metodlarından fərqli cəhəti də odur ki, Montessori təlimi şagirdlərə meta bacarıqlar adlandırdığımız özünü kəşf etmə, liderliyi qazanma və bərpa etmə, probem həll etmə, həyat tərzini sərbəst idarə etmə və s. kimi bacarıqları formalaşdırır.

Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq Montessori təlimində müəllim idarəedici deyil, bələdci olaraq fəaliyyət göstərir. Şagird üçün səhv və ya düz anlayışları olmur. Onlar öz zəif və üstün cəhətlərini özləri müəyyən edirlər. Montesorri təliminin əsas üstünlüklərindən biri də eyni zamindari bir neçə fənni bir yerdə öyrənməyə imkan verməsindədir.

Montesorri təlimi, 20-ci əsrin əvvəllərində italyan həkim və pedaqoq Maria Montessori tərəfindən hazırlanmışdır və uşaqların öz qavrama səviyyəsi ilə kəşf etməyə icazə verildikdə daha yaxşı öyrənmələri ideyasına əsaslanır. Uşaqlar müstəqil işləməyə və öz öyrənmələri üçün məsuliyyət daşımağa təşviq olunurlar. Montessori təliminə əsaslanan sinif otağı, uşağın inkişafını dəstəkləyən geniş çeşidli materiallar və fəaliyyətlər təqdim edən diqqətlə hazırlanmış bir mühit kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Montessori təhsili ilk növbədə 2-6 yaş arası kiçik uşaqlar üçün nəzərdə tutulub. Bununla belə, 5-11-ci siniflər üçün təhsil təklif edən Montessori məktəbləri var. Bu kontekstdə Montessori yanaşması öz-özünə öyrənmə, fərdiləşdirilmiş təlimat və əməkdaşlığı vurğulayır. Şagirdlərə öz layihələrini seçmək və müəllimlərinin rəhbərliyi ilə müstəqil işləmək tövsiyə olunur. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, 5-11-ci siniflərdə Montessori təlimi məktəbdən və onun həyata keçirilməsindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Bu təlimin tədrisi üçün gənc müəllimlərə xüsusi üstünlük verilir. Bunun əsas səbəbi həmin müəllimlərin təlimi mənimsəyən şagirdlər ilə eyni təhsil sisteminin yetirməsi olmalarıdır. Yəni Kurikulum proqramına əsaslanan təhsil sistemini bitirmiş gənc müəllim daha tez uyğunlaşa və şagirdi daha yaxşı anlaya bildiyi halda, ənənəvi metodu mənimsəmiş daha yaşlı müəllim "öz şagirdliyi"nə səyahət etməli olur.

Ölkəmizdə Montesorri təliminə əsaslanan bağca tipli məktəblər uzun müddətdir ki, yaradılmışdır. Lakin bu təlim metodundan rəsmi şəkildə ilk istifadə edən Evrika liseyi olmuşdur. Montesorri təliminin özəl məktəblərdə effektiv nəticə verməsinin bir digər səbəbi dərs saatlarıdır. Dövlət məktəblərində iki (bəzi hallarda üç) növbəli dərs sisteminin tərtibi şagirdlər üçün əlavə məşgələlər, yaradıcı dərnəklər və s. keçirilməsinə mane olur. Bu zaman şagird əlavə məşğələlərə getməli olur ki, bu da zaman itkisi olmuş olur. Lakin özəl liseylərin dərs saatı buna rahat şəkildə imkan verir. Beləliklə şagird daha geniş dünyagörüşünə və bacarıqlara sahiblənərək səxsiyyət olaraq formalaşmış olur.

Hər bir halda ümid etmək olar ki, yaxın gələcəkdə Montesorri təlim metodu bütün ümumi orta təhsil müəssisələrimizdə tətbiq olunacaq.

Belə bir sual meydana çıxır: Montesorri təlimini tarix dərslərinə də tətbiq edə bilərikmi?

Təbii ki, Montesorri təliminin tarix dərsində bir neçə nümunəsini aşağıdakı kimi vermək olar:

1. Konkret təcrübəyə əsaslanan materiallardan istifadə etməklə: Montessori təhsili tələbələrin mücərrəd anlayışları qavramasına kömək etmək üçün konkret materiallardan istifadəni vurğulayır. Tarix dərslərində bu, şagirdlərin tarixi hadisələrin xronologiyasını və coğrafiyasını başa düşməsinə kömək etmək üçün xəritələrdən, qrafiklərdən və digər əyani vəsaitlərdən istifadə etmək ola bilər;

2. Öz-özünə öyrənməni təşviq etməklə: Tarix dərslərində bu, tələbələrə öz tədqiqat mövzularını seçmək azadlığının verilməsi və ya onları maraqlandıran müəyyən bir dövrü və ya mədəniyyəti araşdırmağa təşviq etmək olar;

3. İcma hissini inkişaf etdirməklə: Montessori sinif otaqları əməkdaşlıq və inklüziv olmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur, müxtəlif yaş və qabiliyyətlərə malik olan şagirdlər problemləri həll etmək və bir-birindən öyrənmək üçün birlikdə işləyirlər. Tarix dərslərində bu, şagirdlərin müxtəlif tarixi hadisələr və ya şəxsiyyətlər haqqında məlumatları araşdırmaq və təqdim etmək üçün qruplar və ya cütlər şəklində işləmək imkanlarının yaradılması ola bilər;

4. Tənqidi düşüncəni vurğulamaqla: Tarix dərslərində bu, tələbələri tarixi sənədləri təhlil etməyə, hadisələrin müxtəlif şərhlərini müzakirə etməyə və müxtəlif mənbələrin etibarlılığını qiymətləndirməyə həvəsləndirmiş olur.

Montessori təhsilinin bu prinsiplərini tarix dərslərinə daxil etməklə müəllimlər şagirdlərə keçmişi daha dərindən dərk etməyə və qiymətləndirməyə kömək edə bilər.

İDARƏETMƏDƏ ŞƏXSLƏRARASI KOMMUNIKASİYA

Həziyeva T.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
heziyevatamara39@gmail.com

Şəxslərarası ünsiyyət iki və ya daha çox insan arasında şifahi və ya şifahi olmayan üsullarla məlumat, fikir və hisslərin mübadiləsi prosesidir.Bu, tez-tez səs, üz ifadələri, bədən dili və jestlər şəklində üz-üzə məlumat mübadiləsini əhatə edir. Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının səviyyəsi mesajların başqalarına ötürülməsinin effektivliyi ilə ölçülür.Təşkilat daxilində tez-tez istifadə olunan şəxslərlərarası ünsiyyətə işçilərlə gündəlik daxili ünsiyyət, müştəri görüşləri, işçilərin fəaliyyətinin nəzərdən keçirilməsi və layihə müzakirələri daxildir. Bundan əlavə, bu gün onlayn söhbətlər işçilərin iş yerindəki şəxsiyyətlərarası ünsiyyətinin böyük bir hissəsini təşkil edir.1-dən 5-ə qədər olan miqyasda menecerlər yaxşı şəxsiyyətlərarası bacarıqlara sahib olmağın vacibliyini "komandalarda işləmək bacarığından" bir qədər aşağı olan 4.37-də qiymətləndirirlər.Onların bu qədər qiymətləndirilməsinin bir çox səbəbi var; iş yerindəki işlərin əksəriyyəti indi onlayn kommunikasiya kanalları vasitəsilə həyata keçirilsə də, həmkarlarınız və müdirlərinizlə effektiv işləmək üçün hələ də şifahi bacarıqlara sahib olmaq lazımdır.Buna görə də, şəxsiyyətlərarası bacarıqlar biznesin uğuru üçün çox vacibdir. Şəxslərarası ünsiyyətin iş yerinizdə karyera inkişafı və məhsuldarlığınız üçün niyə vacib olduğunu araşdıraq.

Problemin həlli. Şəxslərarası ünsiyyət bacarıqları zəruridir, çünki onlar insanlara problemləri müzakirə etməyə və yekun həlli tapmazdan əvvəl alternativlərin müsbət və mənfi tərəflərini ölçməyə imkan verir.

Məsələn, beyin fırtınası məşqləri şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin işə düşdüyü vəziyyətlərdir, çünki hər kəsin öz səsini, ideyalarını və fikirlərini bölüşməkdə özünü hörmətli və sərbəst hiss etməsi çox vacibdir.

Biznes məqsədləri ilə uyğunlaşma. İşəgötürənlər və işçilər arasında zəif ünsiyyət biznesə bir çox cəhətdən zərər verə bilər. Menecerlər və liderlər tapşırıqları aydın şəkildə çatdıra bilmədikdə, işçilər tez bir zamanda əsəbiləşə və biznes məqsədlərindən ayrıla bilərlər..Üstəlik, bir çox işçilər deyirlər ki, menecerləri onlara iş üçün aydın istiqamətlər və məqsədlər vermir. Güvən və şəffaflığın olmaması iş yerində zəif ünsiyyətin ən çox yayılmış səbəblərindəndir.Şəxslərarası ünsiyyət bacarıqları etibarın və iş yerində ünsiyyətin yaxşılaşdırılması üçün çox vacibdir və buna görə də bütün işçilər, xüsusən də biznes liderləri, işçiləri ilə ünsiyyəti yaxşılaşdırmalıdırlar. Təşkilatlar daxilində dəyişikliklərin idarə edilməsi səyləri zamanı yaxşı insanlar arası ünsiyyət çox vacibdir. Effektiv işçi ünsiyyəti işçilərə dəyişikliyi daha yaxşı başa düşmək, onunla uyğunlaşmaq və dəyişikliyi uğurla həyata keçirmək üçün əməkdaşlıq etməyə kömək edir.

Şəxslərarası münasibətlər, xüsusən də yaxşı həyata keçirildikdə, təşkilat mədəniyyətinin inkişafı üçün vacibdir. İşçilər yaxşı şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarına malik olduqda, təşkilat mədəniyyəti daha sinerjik və müsbət olur. Kişilərarası münasibətlərin pis olması ilə isə mənfilik, çaşqınlıq və münaqişələr qaçılmaz olur. Bu, son nəticədə iş mühitini korlayır, işçilərin məhsuldarlığını azaldır və şirkətin gəlirinə mənfi təsir göstərir.

Şəxsi münasibətlər.Şəxslərarası bacarıqlar iş yerində mənalı şəxsi münasibətlər yaratmaq və saxlamaq üçün son dərəcə vacibdir. Yaxşı şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarıqları olan insanlar, buna görə də, həmkarları ilə sağlam münasibətlər qura və komanda şəklində daha yaxşı işləyə bilərlər.

Effektiv idarəetmə və liderlik.Şəxslərarası münasibətləri inkişaf etdirmək, inam yaratmaq və aydın ünsiyyət qurmaq bacarığı effektiv lider üçün vacib bacarıqlardır. Menecerin insanlar arası ünsiyyət bacarıqları zəif olduqda, bəzən işçiləri qıcıqlandıra və çaşdıra bilər. Əslində, menecerlərin şəxsiyyətlərarası bacarıqları üzərində işləməsinə adi işçidən daha çox ehtiyac var.

Münaqişələrin idarə edilməsi. İş yerində münaqişə normaldır və biz həmişə işçilərimizdən münaqişələri sakit və vaxtında həll etməyi gözləyə bilmərik. Bu kimi münaqişələr yarandıqda, onların həlli üçün şəxsiyyətlərarası ünsiyyət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Münaqişənin idarə edilməsi effektiv şəxsiyyətlərarası ünsiyyət olmadan baş verə bilməz. Əslində, stresli mühitlərdə vəziyyətləri yumşaltmaq üçün ünsiyyətdən istifadə edən bütün münaqişələrin idarə edilməsi strategiyaları daha uğurludur.

Bir çox işəgötürən yaxşı ünsiyyət bacarıqlarına malik işçilər axtardığına görə, şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının davamlı təkmilləşdirilməsi bir çox işçi üçün karyera yüksəlişi gətirə bilər. Bundan başqa, Workforce Solutions Group tərəfindən aparılan sorğuda məlum olub ki, işəgötürənlərin 60%-dən çoxu müraciət edənlərin iş üçün nəzərə alınacaq kifayət qədər ünsiyyət və şəxsiyyətlərarası bacarıq nümayiş etdirmədiyini deyir. Bundan əlavə, kommunikasiya texnologiyalarının artan yayılması o deməkdir ki, işçilər və rabitəçilər indi yeni işçi ünsiyyət tendensiyalarına uyğunlaşmalı olurlar.

Aşağıdakılar kommunikasiyanın effektiv olması üçün yerinə yetirilməli olan əsas elementlərdən bəzilərdir: Anlamaq - öz fikrinizi ifadə etməzdən əvvəl başqasının nöqteyi-nəzərini anlamağa çalışın. Bunu hər hansı bir real effektlə etmək üçün yaxşı ünsiyyətçi öz fikrini ifadə etməzdən əvvəl digər şəxsin nöqteyi-nəzərini ümumiləşdirməyi bacarmalıdır. Bu, sadəcə "başa düşürəm" deməkdən tamamilə fərqlidir. Bu, başqasının nöqteyi-nəzərini ümumiləşdirməyi əhatə edir ki, öz baxışınıza keçməzdən əvvəl mesajı və onun arxasındakı hissi tutasınız.

İnam və Güvən - Həqiqətən inandırıcı ünsiyyətçi, öz mesajına inanan və bunu ifadə edərkən özünə və mesajına güvənən biridir. Mesaja həvəslə baxaraq, alıcı ən azı göndərənin enerjisini müəyyən dərəcədə əks etdirə və ya köçürə bilər.

Açıqlıq - Güvən və açıqlıq mühitini inkişaf etdirərək, menecerlər öz işçilərinin necə davrandıqlarını həqiqətən başa düşə, həmçinin işlərini yerinə yetirərkən və ya başqaları ilə münasibətlərində qarşılaşa biləcəkləri maneələri və ya çətinlikləri müəyyən edə bilərlər.

Çeviklik - Effektiv ünsiyyətçi, kiminlə məşğul olduğundan asılı olaraq üslubunu uyğunlaşdıra bilən biridir. Bu, mesajın nəzərdə tutulduğu şəkildə alıcıya çatmasını təmin edir və mesajı göndərən alıcının reaksiyalarına həssasdır, yəni. bədən dilini, üz ifadələrini və şifahi cavabları mühakimə etmək.

Münasibət - Özünə inam və müsbət münasibət effektiv ünsiyyətçinin vacib atributlarıdır. Başqaları ilə effektiv ünsiyyət qurmaq üçün menecerin ilk növbədə güclü mənlik hissi və öz imkanlarına və hüquqlarına inamı olmalıdır. Bu güvən mövcud olduqda, menecer başqası ilə işləyərkən heç nə sübut etməyə çalışmır və buna görə də başqaları ilə münasibət qurarkən situasiyalarda özünü daha obyektiv və rasional apara bilər.

Rabitə prosesinin effektiv işləməsini çətinləşdirən bir sıra ümumi maneələr var. Bunlara aşağıdakılar daxildir: Şəxsi qərəz və ya qərəz – mövzu və ya mesaj haqqında əvvəlcədən formalaşmış fikirlərə sahib olmaq mesajın eşidilməsi və şərh edilməsi tərzinə təsir edəcəkdir. Zəif Dinləmə – insanların çoxu özlərini effektiv dinləyicilər hesab edirlər, baxmayaraq ki, bu sahədə heç vaxt az adam təlim keçmişdir. Əslində, başqasının mesajını həqiqətən açıq şəkildə dinləmək çox vaxt çətindir. Hisslər/Əhval – bizim necə hiss etdiyimiz başqa bir insanla ünsiyyət zamanı taxdığımız eynəklərin və ya filtrlərin rənginə çox təsir edəcək.

Bunlar, menecerin idarə etdikləri insanlardan ən yaxşı nəticə əldə etmələrini təmin etmək üçün şəxsiyyətlərarası bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə biləcək bəzi üsullardır. Başqasının nöqteyi-nəzərini həqiqətən dərk etməyin vacibliyini dərk edərək və bu son nəticəyə diqqət yetirməklə, ünsiyyət bacarıqları və üsulları daha çox dəyərli olur, çünki onların istifadəsi tez-tez dərhal fayda verir. Nəhayət, bir menecer olaraq, məsuliyyət daşıdığınız şəxslərlə yaxşı şəxsiyyətlərarası münasibətlər qurmaq sizin rolunuzdur. Bəzi insanlar siz onlarla yaxşı münasibət qurmazdan və başa düşməzdən əvvəl müxtəlif yanaşmalar tələb edə bilər. İnanıram ki, istər dinləyici, istərsə də natiq olmağımızdan asılı olmayaraq, uğurlu ünsiyyətin və ümumilikdə daha yaxşı münasibətlərin açarı olan anlaşmanı təmin etmək üçün özümüzə cavabdeh olmalıyıq.

THE GLOBAL WARMING STRATEGY OF CHINA

Hasanov R.N.
Baku Slavic University
hasanvrafiq@gmail.com

China's global warming strategy has changed greatly over the past couple of years, with President Xi Jinping announcing in September 2020 that the country will indeed aim to be carbon-neutral by 2060. This was thought to be an important step forward for both the country's and the world's climate action. Climate change policy was earlier integrated into China's power consumption and economic growth policies, but beginning around 2010, China started to formulate specific adaptation and mitigation strategies policies. All of those are part of China's Five-Year Plans, which highlight the Chinese Communist Party's social and economic growth projects. For the first time, its 12th Five-Year Plan (2011-2015) established national energy and climate change goals. These included a 16% decrease in energy frequency and a 17% decrease in carbon intensity.

China submitted its Nationally Determined Contribution (NDC) to the Paris Agreement in 2016, promising to surpass carbon emissions by 2030. China posted its latest update NDC ahead of the COP26 UN climate summit in November 2021, repeating its original target for reaching a peak emission level and formally verifying its new target of being carbon-free by 2060. To ensure the fulfillment of its climatic change promises, China established a new 'Leading Small Group' in May 2021 to provide high-level cooperation on climatic change techniques, policies, and plans among various departments and regional governments.

Coal continues to lead China's energy market, despite a decline in its percentage of primary consumption of electricity over the past decade, from 69.2% in 2010 to 56.8% in 2020. When contrasted with other countries, this remains high. China is extensively promoting renewable energy, with accumulated installed wind capacity accounting for 39% of global capacity and solar capacity accounting for 36% in 2020. A proposed program released in June 2022 set goals for increasing the share of renewable energy usage to 1 billion tons of basic coal amount and the share of non-fossil energy production to 20% of electricity usage by 2025, which might help decrease carbon dioxide emissions by an approximate 2.6 billion tons per year.

As part of its initiatives to combat global warming, China has pursued a tactical and optimistic electric vehicle (EV) program. In my opinion, the following are the primary goals of China's EV strategy:

- Reducing carbon emissions: Even though EVs emit far fewer emissions than fuel vehicles, China can decrease its emission levels and assist in global warming mitigation by expanding the number of EVs on the highway.

- Promoting sustainable transportation: Electric vehicles (EVs) provide a relatively clean, more carbon-neutral alternative to traditional petroleum vehicle types, that can significantly lower air pollution and enhance human safety.

- Reducing reliance on oil imports**:** By growing the use of electric vehicles, China could really decrease its reliance on oil imports, which is a strategic interest for the nation.

China encourages UN-led climate change mitigation and adaptation processes, such as the 2015 acceptance of the Sendai Framework on Disaster Risk Decrease and the Paris Climate Conference. China's concentration in Africa has moved from mitigation strategies to adjust and adaptability, with investments in clean energy, disaster preparedness, sustainable farming, and ecological sustainability. In addition, as a part of international efforts to restore ecosystems, China has dedicated itself to seeding and preserving seventy billion trees inside its borders by 2030.

China presides over the United Nations Biodiversity Conference to start negotiating a post-2020 global ecological framework. The goal is to lay out an ambitious project for the wide-ranging activity to convert humanity's connection with biodiversity and guarantee that the common goal of living in balance with nature is realized by 2050.

DÖVLƏT İDARƏÇİLİK SİSTEMİNƏ YANAŞMALAR

Həsrətli M.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
hasretovmehman@gmail.com

Dövlət idarəetmə sistemi dövlət orqanlarının və qurumlarının dövlət siyasətini idarə etdiyi və həyata keçirdiyi həmçinin ictimai xidmətlərin göstərdiyi təşkilati struktura, proseslərə və təcrübələrə aiddir. O, yerli, regional və milli də daxil olmaqla müxtəlif hökumət səviyyələrini, həmçinin icra, qanunvericilik və məhkəmə kimi müxtəlif qolları əhatə edir. Dövlət idarəetmə sistemi idarəetmədə, siyasətin formalaşdırılmasında, həyata keçirilməsində və xidmətlərin göstərilməsində mühüm rol oynayır, vətəndaşların həyatına təsir göstərir və müxtəlif cəmiyyətlərin fəaliyyətini formalaşdırır. Dövlət idarəçiliyi sisteminə aid müxtəlif yanaşmaların yaranmasına tarixi kontekstlər, cəmiyyətin ümumi gözləntilərindəki dəyişikliklər, inkişaf edən idarəetmə prosesləri və idarəetmə nəzəriyyələri təsir etmişdir.

Bu yanaşmaların yaranmasına kömək edən bəzi əsas amillərə sadalananlar daxildir:Sənayeləşmə və Urbanizasiya: Sənayeləşmə və urbanizasiyanın yüksəlməsi ictimai xidmətlərə və infrastruktura tələbatın artmasına səbəb oldu və bu, hökumətin fəaliyyətinin daha səmərəli və effektiv idarə edilməsi üsullarına ehtiyacın yaranmasına səbəb oldu.Texnoloji İnkişaf: İnnovasiyalar rabitə, informasiya texnologiyaları və nəqliyyatda hökumətlərin fəaliyyət tərzini dəyişdirərək yeni idarəetmə üsulları və təcrübələrinin qəbuluna gətirib çıxardı. Qloballaşma:Qlobal miqyasda iqtisadiyyatların və cəmiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi hökumətləri ictimaiyyətə daha çevik və adaptiv yanaşmalar qəbul etməyə sövq etdi. Siyasi ideologiyalarda dəyişikliklər:Neoliberalizmin yüksəlişi və sosial dövlətin bir növ geri çəkilməsi kimi siyasi ideologiyalardakı dəyişikliklər hökumətlərin dövlət xidmətlərini konseptuallaşdırma və təqdim etmə tərzinə təsir göstərərək, bazarın qəbuluna gətirib çıxardı.. İctimai gözləntilər və tələblər: Getdikcə məlumatlı və tələbkar vətəndaşlar hökumətləri daha həssas, hesabatlı və şəffaf olmağa sövq edib və bu, vətəndaşların iştirakını və iştirakını prioritetləşdirən yanaşmaların qəbuluna gətirib çıxarıb. Bürokratiyanın tənqidi:Tənqidlər, qeyri-səmərəlilik, bürokratiya və cavabsızlıq kimi ənənəvi bürokratik modellər prosesləri sadələşdirməyə, performansı yaxşılaşdırmağa və nəticələri yaxşılaşdırmağa çalışan alternativ yanaşmaların inkişafına təkan verdi. Ümumən bu proseslər təşkilatlar və beynəlxalq qurumların idarəetmədə dərslər və qabaqcıl təcrübələr üçün Yeni Dövlət İdarəçiliyi və şəbəkə idarəçiliyi kimi yanaşmaları qəbul etməsinə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, dövlət idarəetmə sisteminə yanaşmaların yaranması müxtəlif daxili və xarici amillər tərəfindən formalaşan dinamik və inkişaf edən sahəni əks etdirir.Çünki hökumətlər getdikcə daha mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli dünyada vətəndaşların dəyişən ehtiyaclarını və gözləntilərini qarşılamağa çalışırlar.

Dövlət idarəetmə sistemlərinə yanaşmanın tarixi genişdir və müxtəlif mədəniyyətlər və zaman dövrləri arasında dəyişir. Bununla belə, bir neçə əsas mərhələyə sadalananlar daxildir:Klassik Dövr:Kökləri Yunanıstan və Roma kimi qədim sivilizasiyalardadır,burada hökmdarlar və idarəçilər ədalət, səmərəlilik və hesabatlılıq prinsipləri əsasında ictimai işləri idarə edirdilər.Bürokratik dövr:İntibah və Maarifçilik dövrlərində yaranıb,bürokratik strukturların yüksəlişi və inzibati prosedurların inkişafı ilə xarakterizə olunur, xüsusən də Avropa milli dövlətlərində.Sənaye dövrü: Sənayeləşmənin gəlişi ilə, dövlət idarəçiliyi urbanizasiya, sosial rifah və iqtisadi inkişafın mürəkkəbliklərini idarə etmək üçün genişləndi. Proqressiv Dövr: 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində korrupsiyaya və səmərəsizliyə cavab olaraq inzibati islahatlara təkan verildi və bir sıra prinsiplərin qəbul edilməsinə səbəb oldu.Ləyaqət əsasında işə qəbul, dövlət qulluğuna imtahanlar və daha çox şəffaflıq kim cəhətlər buraya aid edilirdi.Yeni Dövlət İdarəçiliyi: Bu,dövlət sektoru təşkilatlarında bazar yönümlü texnikaları, özəlləşdirməni və performansa əsaslanan idarəetməni vurğulayan 20-ci əsrin sonlarına aid yanaşmadır.Rəqəmsal Era:Rəqəmsal texnologiyanın yayılması, səmərəliliyi və vətəndaşların iştirakını artırmaq üçün e-hökumətə, məlumatlara əsaslanan qərarların qəbul edilməsinə və onlayn xidmətlərin aparılmasına doğru keçid olmuşdur. Müasir yanaşmalara birgə idarəetmə, iştirakçı qərarların qəbulu, davamlılığın və sosial bərabərliyin dövlət idarəetmə təcrübələrinə inteqrasiyası aid edilir. Ümumilikdə, dövlət idarəçiliyinə yanaşma zamanla dəyişən ictimai ehtiyaclara, texnoloji irəliləyişlərə və ideoloji dəyişikliklərə cavab olaraq təkamül etmişdir.

Dövlət idarəetmə sistemlərini başa düşmək və təkmilləşdirmək üçün müxtəlif yanaşmalar işlənib hazırlanmışdır. Bu yanaşmaları bir-birindən müxtəlif cəhətlərinə görə fərqlənir:Ənənəvi yanaşma: Kökləri iyerarxik strukturlara, əmək bölgüsünə və formal qayda və prosedurlara riayət etməklə dövlət idarəçiliyinin klassik nəzəriyyələrinə əsaslanır.Davranış yanaşması:İnzibati təcrübələri və qərarların qəbulunu məlumatlandırmaq üçün psixologiya və sosiologiyadan istifadə edərək təşkilatlar daxilində fərdi və qrup

davranışını araşdırır. Sistem yanaşması:Dövlət idarəçiliyinə kompleks bir sistem kimi baxır.Buraya ümumi performansı yaxşılaşdırmaq üçün qarşılıqlı əlaqə və əks əlaqə dövrələrinin başa düşülməsinə diqqət yetirməklə,qarşılıqlı əlaqəli hissələr daxildir. Bürokratik yanaşma:Maks Veberin nəzəriyyələrindən irəli gəlir,ictimai təşkilatlarda səmərəliliyin, rasionallığın və proqnozlaşdırıla bilənliyin təmin edilməsində bürokratiyanın əhəmiyyətini vurğulayır. Yeni Dövlət İdarəçiliyi: Səmərəliliyi və hesabatlılığı artırmaq üçün özəlləşdirməni, performansa əsaslanan idarəetməni, müştəri yönümlülüyü və mərkəzsizləşdirməni müdafiə edən bazar yönümlü yanaşmadır. İdarəetmə yanaşması:Diqqəti ənənəvi bürokratik strukturlardan dövlət qurumları, özəl sektor da daxil olmaqla bir çox aktorları əhatə edən şəbəkəli idarəetmə formalarına çevirir. Təşkilatların, QHT-lərin və vətəndaşların mürəkkəb sosial problemlərin həlli üçün bu çox böyük əhəmiyyətə malikdir.İctimai Seçim yanaşması:Dövlət idarəçiliyində qərarların qəbul edilməsini təhlil etmək üçün iqtisadi prinsipləri tətbiq edir,stimulların,şəxsi maraqların və tərəflərin arasında rəqabətin rolunu vurğulayır. Ümumilikdə bu yanaşmalar müxtəlif formalar və fərqli cəhətlər təklif edir ki, onların vasitəsilə alimlər və praktiklər vətəndaşların ehtiyaclarını daha yaxşı qarşılamaq və müasir çağırışları həll etmək üçün dövlət idarəetmə sistemlərini təhlil edə, tənqid edə və təkmilləşdirə bilərlər.

I DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN İLK DÖNƏMİNDƏ ABŞ-IN VASİTƏÇİLİK MİSSİYASI BARƏDƏ

Hüseynov E. Ə.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Huseynovelgun15082001@gmail.com

XX əsrin əvvəllərindəonlarla ölkəni əhatə etmiş Birinci Dünya Müharibəsi tariximizin ən mühüm hadisələrindən biri, yeni dövrün sonunu gətirən, iqtisadi və siyasi dünya düzəninə köklü dəyişikliklər edən dönüş nöqtəsi oldu. Müharibə dünyanın siyasi xəritəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirərək yeni Versal-Vaşinqton beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasına səbəb oldu.

1914-cü ilin yayında Fransanın baş naziri Klemenso Amerika Birləşmiş Ştatlarını müharibə cəbhələrində qüvvələr balansını qətiyyətlə dəyişdirmək üçün Antanta tərəfində ən qısa müddətdə hərəkətə keçməyə çağırsa da, XIX əsrin əvvəllərindən bəri heç vaxt təcridçilik prinsipini pozmayan Birləşmiş Ştatlar ənənəsinə sadiq qalır. Prezident Vudro Vilsonun 6 avqust 1914-cü tarixli notası ilə ABŞ başlanmış dünya müharibəsində neytrallığını elan edir. 1915-ci ilin mayında Almaniyanın sualtı qayıqları tərəfindən göyərtəsində ABŞ vətəndaşları olan Luzitaniya gəmisinin batırılması belə ABŞ-ın neytrallığına təsir göstərə bilmir.

1915-ci ilin mayında Luzitaniya gəmisinin batırılmasından sonra ABŞ-ı növbəti dəfə müharibəyə qoşulmağa çağırış edən Fransanın baş naziri C.Klemanso yazırdi: “Ola bilsin ki, "Luzitaniya"nın batması zamanı keçirdiyi sarsıntı indi onu oyatacaq. Hər halda, Amerika xalqı günahsız sərnişinləri öldürən imperialist cinayəti əvvəlcədən düşünülmüş şəkildə lənətləmək üçün bir yerdə dayandı”.

Rəsmi Parisin ABŞ-ı hərbi əməliyyatlara fəal şəkildə cəlb etmək istəyi həm də Amerika sənayesi və kapitalının daha da böyük dəstəyinə arxalanan Fransanın iqtisadi maraqlarından irəli gəlirdi. Çətin iqtisadi vəziyyət, almanlar tərəfindən dağıdılmış on şimal-şərq əyalətinin itirilməsi, xammal və ərzaq qıtlığı güclü ticarət əlaqələrinin qurulmasını zəruri edirdi. Artıq 1915-ci ilin əvvəllərində sənaye mallarının kəskin çatışmazlığı səbəbindən Fransa onları xaricdən idxal etməyə məcbur olmuşdu.

“ABŞ Nümayəndələr Palatasının soyadları alman mənşəli olduğunu göstərən üç üzvü Bartold, Vollmer və Lobek “bəşəriyyətin maraqları naminə Birləşmiş Ştatlar (Almaniyanın başçılıq etdiyi Mərkəz dövlətlərini nəzərdə tutmaqla) Avropaya silah ixrac etməlidir” adlı qətnamə layihəsini təklif etdikdə ABŞ-ın dövlət katibi Brayan Britaniya səfirini əmin etmişdi ki, üç parlamentarinin mövqeyinin hökumət siyasəti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

ABŞ prezidenti V.Uilsonun 18 dekabr 1916-cı il tarixli notasında söhbət vasitəçilik təşəbbüsündən gedirdi. Onun əsas ideyalarından biri müharibə edən tərəflərin öz məqsədlərini açıq elan etmələri və sonradan ilhaqlar və təzminatlar olmadan ədalətli sülhün bağlanması idi. Sənəddə hərbi münaqişənin həllində ABŞ-ın hər hansı merkantil maraqlarının olmaması vurğulanırdı.

Danışıqların hazırlanması məqsədilə Vilson tərəfindən Avropaya göndərilən polkovnik Haus onun öhdəsinə qoyulmuş missiyanın öhdəsindən gələ bilmir. Beləki, on Antanta ölkəsinin hökumət başçılarının prezident Vilsona ünvanladığı 30 dekabr 1916-cı il tarixli kollektiv notada “müharibənin başlanmasına cavabdeh olan mərkəzi güclərlə təzminat, restitusiya və zəmanətlər olmadan onları barışdıra bilən sülhün

əldə edilməsinin qeyri-mümkün olduğu" bildirilirdi. Müttəfiqlərin başlıca tələbləri: "Belçikanın suverenliyinin bərpası, Elzas-Lotaringiyanın qaytarılması, işğal olunmuş torpaqların dağıdılmasına görə kompensasiya ödənilməsi, italyanların, rumınların, çexlərin və slovakların xarici hökmranlıqdan azad edilməsi, Avropadan Osmanlı İmperiyasının çıxarılması idi. Bununla da ABŞ-ın müharibənin ilk dönəmində diplomatik yollarla razılaşmaya nail olmaq niyyətləri gerçəkləşmir.

UKRAYNA BÖHRANI FONUNDA AVROPA İTTİFAQININ ENERJİ SİYASƏTİ

Hüseynov N.F.
Bakı Slavyan Universiteti
huseynov.nurlan009@gmail.com

Dünyada hal-hazırda baş verən ən mühüm silahlı münaqişələrdən biri də Rusiya - Ukrayna müharibəsidir. Bildiyimiz kimi, 2022-ci ilin 24 fevral ayında Rusiya qoşunları Ukraynaya "xüsusi əməliyyat" adı altında hərbi müdaxilə etdi. Əslində Ukrayna böhranının 2013-cü ildən alovlandığını görmüş olarıq. Ukraynada siyasi hakimiyyəti devirmək üçün başlanan "Maydan" hərəkatının nəticəsi olaraq, ölkənin Luqansk və Donetsk vilayətlərində Rusiya meylli qüvvələr öz müstəqilliklərini bəyan etdilər. 2022-ci ildən isə ziddiyət daha da kəskinləşdi və bu silahlı münaqişə hal-hazırda da davam etməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ukraynada yaranan böhranın təsirləri çoxaspektli olmuşdur. Buraya hərbi-siyasi faktorları, ekoloji təhlükə, miqrant axınlarını və s. digər problemləri aid etmək olar. Böhranın baş verdiyi coğrafi regiona diqqət yetirdikdə ən çox təhlükəyə məruz qalan Avropa dövlətləridir. Bu səbəbdən Rusiya Federasiyası ilə xüsusilə Qərbi Avropa dövlətləri arasında münasibətlər gərgin fazada davam etməkdədir. Bu da öz növbəsində dövlətüstü qurum olan Avropa İttifaqı ilə Rusiya münasibətlərinə təsirsiz ötüşməmişdir. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, Avropa dövlətlərinin Rusiyadan enerji asılılığı var və bu yüksək səviyyədədir. Böhranın yaranması ilə Avropa İttifaqında enerji siyasəti gündəmə gələn ilk məsələlərdən biri oldu. Bu kontekstdə Ukrayna böhranının Avropa İttifaqının enerji siyasətinə təsiri araşdırılacaq.

Avropa İttifaqında enerji böhranı müharibədən öncə, post-pandemiya dövründən başlamışdır. Enerjiyə olan tələbatın artması və təbii ehtiyyatların yetərli olmaması təbii qaz və neftin qiymətlərini rekord həddə çatdırmışdı. Təsir göstərən digər səbəblər arasında 2020-2021-ci illər arasında Avropada qışın sərt keçməsi və yay aylarında da külək enerjisinin kifayət qədər olmaması idi. Rusiyadan qaz təchizatının davam etməsi, saxlancların səviyyəsinin yüksəlməsi ilə təchizat risklərinin səngiməsi, həmçinin Rusiya qazı üçün rubl ilə ödənişlərə Avropa Komissiyası tərəfindən icazə verilməsi 2022-ci ilin aprelindən etibarən qaz qiymətlərində eniş və stabilləşməyə imkan versə də, iyunun ortalarında Rusiyanın "Şimal Axını 1" kəməri vasitəsilə Almaniya, İtaliya və Slovakiyaya qaz təchizatını azaltması qiymətlərin yenidən artmasına və 15 iyunda gün ərzində 30% yüksələrək 1 meqavatt saat üçün 146 avroya çatmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Rusiya "Şimal Axını 1" boru kəmərində texniki problemləri əsas gətirərək Almaniyaya günlük qaz təchizatını 60%, İtaliyaya 15%, Slovakiyaya 30% azaltmış və Avstriyaya oxşar azalma ilə bağlı xəbərdarlıq etmişdir.

İş o yerə çatıb ki, bu proses zamanı baş verən bir çox hadisələr enerji axınının pozulması kimi onsuz da enerji təhlükəsizliyi üçün çox ciddi təhdid olsa da, qiymətlərin artması və enerji ötürücü xətlərə hücumlar mövcud böhranı daha da dərinləşdirdi. Bu kontekstdə "Şimal axını 1" və "Şimal axını 2" təbii qaz kəmərlərində baş verən partlayışların enerji böhranının dərinləşməsində son dərəcə kritik rol oynadığını söyləmək mümkündür. Hətta, təxribat iddiaları ilə gündəmə gələn sözügedən hadisə qazın qiymətlərinin dünya miqyasında artmasına səbəb olub.

2022-ci ildən etibarən daha çox nəzərə çarpmağa başlayan enerji böhranını dərinləşdirən digər amilləri də qeyd etmək olar. Bunlardan bəlkə də ən mühümü Rusiyanı hədəf alan, "Qərb" sanksiyalarıdır. Aİ-nın enerji çərçivəsində tətbiq etdiyi sanksiyalar paketi ortaya çıxmağa başladı. Bununla bağlı Aİ ikinci sanksiyalar paketi çərçivəsində neft emalı zavodları üçün tələb olunan mal, xidmət və texnologiyanın Rusiyaya göndərilməsinin qarşısını alıb. Bundan əlavə, dördüncü paket çərçivəsində Rusiyanın enerji sektorunu hədəf alan daha bir sanksiyalar seriyası həyata keçirilib. Ona görə də Aİ-nin 2022-ci il martın 15-də dördüncü sanksiyalar paketini həyata keçirməsini enerji böhranını dərinləşdirən növbəti hadisə kimi xarakterizə etmək olar. Bu kontekstdə ən mühüm təcrübələrdən biri Rusiya enerji sektoruna yeni investisiyaların dayandırılmasıdır. Aİ-nin dördüncü sanksiyalar paketini həyata keçirməsi ilə Rusiyanın enerji sektorunun birbaşa hədəfə alındığı bir prosesin başlanğıcından danışmaq olar.

8 aprel 2022-ci ildə həyata keçirilən beşinci sanksiya paketi bu nöqtədə son dərəcə əhəmiyyətli bir addımdır. Beşinci sanksiya paketi ilə Aİ Rusiyaya Aİ-dən kömürün satılmasını, ixracını və ya daşınmasını qadağan etdi. Bu çərçivədə kömür embarqosu, keçid dövründən sonra 10 avqust 2022-ci il tarixindən etibarən qüvvəyə minib. Sanksiyalar çərçivəsində Rusiyanın enerji sektorunu hədəf alan digər mühüm inkişaf Aİ-nın 3 iyun 2022-ci ildə altıncı paketi tətbiq etməsi ilə ortaya çıxır. Bu çərçivədə Rusiyadan gələn xam neft və neft məhsullarına embarqo qərarı verilib. Keçid dövründən sonra Aİ-nin bu istiqamətdə qərarı dekabrın 5-də Rusiyadan xam neftin tədarükü, fevralın 5-də isə emal olunmuş neft məhsullarının tədarükü üçün qüvvəyə minib. Hesablamalara görə , 2023-cü ilin fevral ayına qədər Aİ tərəfindən tətbiq edilən on sanksiya paketi nəticəsində ümumilikdə 1473 nəfərə və 205 quruma (müəssisə və təşkilatlara) sanksiya tətbiq olunub.

Aİ-nin bir-birinin ardınca Rusiyaya qarşı sanksiyalar tətbiq etməsi, şübhəsiz ki, Moskva tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Bununla belə, tərəflər arasında münasibətlərin daha da gərginləşdiyi bir vəziyyət yaranıb. Bu kontekstdə, 2022-ci ilin 26 sentyabrında " Şimal axını 1" və "Şimal axını 2" boru kəmərlərinə dəyən ziyan və sızmalara səbəb olan bir sıra sualtı partlayışlar bu prosesdə ən mühüm məsələdir. Bu hadisə öz növbəsində, xüsusilə enerji təhlükəsizliyi cəhətdən böyük təhlükəyə yol açdı. Bundan əlavə, "dost olmayan ölkələr" Rusiyaya olan borcunu Rublla qaytarmalı idilər. Həmçinin Rusiya neft və qaz hasilatını rublla etmək sanksiyasını da işə salmışdı.

Enerji böhranı Şimal axını təbii qaz boru kəmərlərində baş verən partlayışlarla çox fərqli müstəvidə davam etməyə başlayıb. Bu çərçivədə qarşılıqlı sanksiya hərəkətləri ilə dərinləşən enerji böhranı mühüm təsirlərə malikdir. Böhranın daha inkişaf etmiş bir mərhələyə keçməsinin ən mühüm təsirlərindən biri problemlərin yaxın gələcəkdə həll olunmayacağının daha aydın şəkildə anlaşılmasıdır. Çünki boru kəmərlərindəki partlayışlar, açılıb-bağlanan klapanlar vasitəsilə olan enerji axınından qat-qat ciddi problemin əlamətidir.

Avropa İttifaqının enerji böhranından çıxmaq üçün bəzi addımlarını nəzərə çatdırarkən, strategiyaları bildirmək vacibdir. Belə ki, şaxələndirmə strategiyaları kontekstində deyə bilərik ki, Aİ iki sütundan ibarət yol xəritəsi çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Bu sütunlardan birincisi enerji resursları baxımından diversifikasiya strategiyalarının həyata keçirilməsi çərçivəsində təşəbbüslərdən ibarətdir. İş o yerə çatıb ki, Aİ bu təşəbbüsləri həyata keçirərkən, sanki illərdir irəli sürdüyü bəzi ideyaları öz mənfəəti üçün görməzdən gəlir. Məsələn, Avropa uzun illərdir ətraf mühit və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı siyasət həyata keçirir. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlaması və Rusiyadan münasib qiymətə təbii qaz axınının kəsilməsi ilə ölkələr bu yanaşmanı dəyişməli oldu. Beləliklə, 2021-ci ildə 449 milyon ton olan Aİ ölkələrinin kömür istehlakı 2023-cü ildə 478 milyon tona çatıb. Elektrik enerjisi istehsalında istifadə olunan kömürə tələbatın artması, şübhəsiz ki, bu yüksəlişdə təsirli olmuşdur. Bundan əlavə, 2021-ci ildə 332 milyon ton olan Aİ ölkələrinin ümumi kömür hasilatı 2023-cü ildə 7,3 faiz artaraq 357 milyon tona çatıb.

Aİ-nın başqa alternativ enerji mənbəyi axtarışı Mayeləşdirilmiş Təbii Qaz (LNG) istiqamətindədir. Bu kontekstdə deyə bilərik ki, Aİ-nın diversifikasiya strategiyaları çərçivəsində LNG-yə diqqət yetirməsi enerji qaynaqları baxımından son dərəcə əhəmiyyətli bir mərhələdir. Rusiya qazının azalan tədarükünün öhdəsindən gəlmək üçün Avropa İttifaqı, 2022-ci ildən başlayaraq, xüsusən də ABŞ-dan LNG idxalını xeyli artırmağa başladı. Enerji İqtisadiyyatı və Maliyyə Təhlili İnstitutunun (IEEFA) məlumatına görə , ABŞ-ın Aİ-yə ixracı 2022-ci ildə illik əsasda 143% artıb.

Beləliklə, Ukrayna böhranının Avropa dövlətlərinə enerji təhlükəsizliyi baxımından və Avropa İttifaqının böhran fonunda yürütdüyü enerji siyasətinə nəzər yetirdikdə, münaqişə bitsə belə enerji böhranının bir qədər gec həll olunacağını söyləmək olar. Çünki boru kəmərlərinin sıradan çıxarılması, tətbiq edilən sanksiyalar bunu deməyə əsas verir ki, Avropa İttifaqının enerjidən asılı halda qalması və alternativlərinin çox məhdud olması səbəbindən Aİ-nin enerji siyasəti o qədər də uğurlu nəticələnmir.

MÜNAQİŞƏ. SOSİAL MÜNAQIŞƏNIN MONİTORİNQİ

İsayev K.İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
materialist.isayev@gmail.com

Münaqişələrin və sosial münaqişələrin monitorinqi, modern cəmiyyətlərin təhlükəsizliyi və sabitliyi üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu gün dünyanın bir çox bölgələrində münaqişələr və sosial gərginliklər

yayıldığından bu məsələyə diqqət yetirmək, münaqişələri sürətlə tanımaq və monitorinq etmək əsas məqsəddir.

Münaqişə monitorinqi, müxtəlif mənbələrdən gələn məlumatların birləşdirilməsi və münaqişə təhlillərinin aparılması ilə başlayır. Bu məlumatlar diplomatik mənbələrdən, mətbuatdan, sosial şəbəkələrdən, həmçinin yerli təşkilatların və bu sahədə işləyən mütəxəssislərin təqdim etdiyi məlumatlardan gələ bilər. Monitorinq prosesi, münaqişələrin yaranmasına səbəb olan arqumentlərin, tərəflərin identifikasiyasının, mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsinin və mümkün həll yollarının təyin edilməsinin əsasını təşkil edir. Bir münaqişənin monitorinqi, münaqişənin mənbələri, hərəkatları və inkişafı ilə maraqlanan müxtəlif tərəflər üçün mühüm bir vasitələr sırasını təşkil edir. Bu diplomatik təşkilatlar, humanitar yardım təşkilatları, akademik tədqiqatçılar və digər təşkilatlar üçün əhəmiyyətli məlumatlar təmin edir. Monitorinq prosesi, münaqişələrə müdaxilənin təşkil edilməsi və münaqişənin daha da genişlənməsinin qarşısının alınması üçün kritikdir. Sosial münaqişələrin monitorinqi də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Sosial gərginliklər geniş cəmiyyətlərin daxilində qeyri-sükunət və potensial münaqişələrə səbəb ola bilər. Bu səbəblə, sosial münaqişələrin monitorinqi, cəmiyyət daxilindəki qarşıdurmalara və qeyri-stabil proseslərə diqqət yetirmək, onun həll yollarını axtarmaq üçün əhəmiyyətli bir vasitələr sırasını təşkil edir.

Ümumiyyətlə, münaqişələrin və sosial münaqişələrin monitorinqi sabitlik və təhlükəsizlik məsələlərinin nəzarət altında saxlanılması üçün vacib bir prosesdir. Münaqişələrin və gərginliklərin müdaxiləsiz qalması, daha da genişlənməsinin qarşısının alınması və cəmiyyətin sabitliyinin təmin edilməsi üçün monitorinq prosesi müəyyənedici bir rola malikdir.

Münaqişələr - insan cəmiyyətləri arasında görülən dəyərlər, maraqlar və məqsədlərin fərqliliyinə bağlı yaranan çatışmaları ifadə edir. Bu münaqişələr müxtəlif formalar ala bilər, məsələn, siyasi, ərazi, etnik, dini və s. Münaqişələr insan hüquqları pozuntularından, həqiqi maddi zərərlərdən, vətəndaş müharibələri və hətta soyqırımlar kimi nəticələrə səbəb ola bilər. Münaqişələrin və sosial münaqişələrin monitorinqi, son illərdə dünya siyasətinin və sosial mühitinin əsas amillərindən biri halına gəlib çıxmışdır. Bu, münaqişələrin təhlükəsizliyinə dair təhlükəsizlik tədbirlərinin effektivliyini təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir hədəfdir. Münaqişələr və sosial münaqişələrin monitorinqi, onların sürətlə yayılmasını və yayılmasını təyin etmək üçün təşkil edilmiş müvafiq qurumlar və proseslər vasitəsilə həyata keçirilir.

Bu tezisdə, münaqişələrin və sosial münaqişələrin monitorinqinin əsasları, monitorinq metodları, münaqişələrin həlli üsulları və sosial münaqişələrin monitorinqi ilə bağlı mühüm məsələlər müzakirə olunacaq. Münaqişələrin izlənilməsi və monitorinqi, qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq təşkilatlar və akademik mühitlər tərəfindən müxtəlif metodlarla həyata keçirilir. Bu metodlar arasında məlumat toplama və analiz, iştirakçıları və faktorları müəyyənləşdirmək, risk və təhlükələri qiymətləndirmək və münaqişənin inkişafını ölçmək üçün statistik metodlar istifadə olunur.

Monitorinq metodları arasında məlumatın toplanması üçün sosial media analitikası, mərkəzi informasiya bazaları və sairə kimi texnologiyalardan istifadə edilməlidir. Həmçinin, sahədə qeydlərin tutulması, müşahidələr və müsahibələr də monitorinq prosesinin əsas hissələrini təşkil edir.

Münaqişələrin həlli üsulları, diplomatik yollarla müzakirələrdən, humanitar yardıma qədər geniş bir spektruma sahibdir. Bunlar, münaqişənin mahiyyətinə, ətraf mühitə və iştirakçıların maraqlarına görə dəyişir. Həlli prosesində əsasən diplomatik, hüquqi, iqtisadi və sosial-infrastruktur tədbirləri tətbiq olunur.

Sosial münaqişələrin monitorinqi, sosial dəyişikliklərin, etnik, dini və siyasi faktorların tədqiq edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu monitorinq, sosial mediadan, cəmiyyətlərin fəaliyyətindən və digər mənbələrdən məlumatların toplanması və analizi əsasında aparılır.

Münaqişələrin və sosial münaqişələrin monitorinqi, münaqişələrin nizamlanması, sosial təhlükəsizliyin təminatı üçün əhəmiyyətli bir prosesdir. Bu proses, münaqişələrin idarə olunması və həllində kritik bir rol oynayır. Onlar təhlükəsizlik tədbirlərinin effektivliyini artırmağa kömək edir. Bu tezis, bu əsas məsələləri nəzərə alaraq münaqişə monitorinqinin əhəmiyyətini və effektivliyini dəstəkləmək üçün şərh və təhlil təqdim edir. Bu münaqişələrin idarə edilməsi, izlənilməsi və həll edilməsi son dövrlərdə daha da vacib hala gəlmişdir. Münaqişə monitorinqi, bu prosesin əsasını təşkil edir.

Münaqişə monitorinqi, münaqişələrin mövcudluğunu, tərəflərin fəaliyyətlərini, müxtəlif tərəflərin fəaliyyət və niyyətlərini, münaqişənin gedişatını və s. izləyən və qiymətləndirən bir prosesdir. Bu monitorinq prosesi münaqişənin yaranmasından başlayaraq, onun irəliləməsi və hətta həlli prosesinə qədər olan bütün mərhələləri əhatə edir.

Münaqişə monitorinqi müxtəlif metodlarla həyata keçirilə bilər. Bu metodlar arasında məlumat toplama, analiz etmə, müqayisə etmə və qiymətləndirmə kimi təcrübələr əhatə olunur. Məsələn, sosial media platformalarından məlumatların toplanması və analizi, sahədə keçirilən sənədləşmələr və müşahidələr,

münaqişə ilə bağlı təcrübələrin təhlili və s. bu metodlara misal olaraq göstərilə bilər. Hər bir metodun özünəməxsus üstünlükləri və zəif aspektləri var. Nəticədə münaqişənin xüsusiyyətlərinə və məqsədinə uyğun olaraq uyğun metodlar seçilməlidir.

Münaqişələrin həlli üsulları da monitorinq prosesində əhəmiyyətli bir rol oynayır. Hər bir münaqişənin özünəməxsus şəraitləri və məqsədləri var. Buna görə də həlli üsulları münaqişənin özünə uyğun seçilməlidir. Məsələn, diplomatik müzakirələr, mətbuat vasitələrinin təsiri, qlobal təşkilatların səlahiyyətli şəxsləri vasitəsilə diplomatiya və s. münaqişələrin həlli üsulları olaraq nəzərdə tutula bilər. Sosial münaqişələr də münaqişə monitorinqi baxımından ayrı bir diqqət mərkəzindədir.

Sosial münaqişələr, sosial qrupların və ya təşkilatların arasında ortaya çıxan münaqişələrdir. Bu münaqişələrin monitorinqi də kifayət qədər fərqli metodlar tələb edə bilər və onların münaqişənin dinamikasını anlamaq üçün sosial dəyişiklikləri, etik şəxsiyyətlərin fəaliyyətlərini və ictimai rəqabəti izləmək əhəmiyyətli ola bilər.

Nəticə olaraq, münaqişə monitorinqi və həll üsulları insan cəmiyyətləri üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Münaqişələrin müzakirəsi, həlli və ya sülh yolu ilə həll edilməsi insanlığın hər bir üzvünün marağı və öhdəliyidir. Münaqişələrin və sosial münaqişələrin monitorinqi və həlli, dünya üçün sülh və təhlükəsizliyi baxımından vacibdir. Bu sahədə araşdırmalar və praktika davam etməlidir.

NAPOLEON BONAPARTIN ŞƏRQ SİYASƏTİ

İsgəndərli X. A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
xeyalisgenderli099@gmail.com

XVIII yüzilliyin axırlarına yaxın Fransa Avropa qitəsinin ən hegemon dövlətinə çevrilməkdə idi. Bu zonada Fransaya maneəçilik törədə biləcək yeganə ən güclü rəqib dənizlərdə və adalarda güclü donanmaya sahib olan Böyük Britaniya idi ki, Fransa öz hərbi donanmasına görə Böyük Britaniyadan dəfələrlə geri qalırdı. Böyük Britaniyanın regionda hegemonluğunun qarşısını almaq, onu taqətdən salmaq və müstəmləkələr üzərindəki hegemonluğuna son qoymaq üçün Direktoriya hökuməti Hindistan ərazisində yerləşən Böyük Britaniyaya məxsus olan əlverişli bir mövqeyə malik ingilis müstəmləkələrini zəbt etmək məqsədilə xüsusi hazırlanmış ekspedisiya hazırlamağa qərar verdi.

Lakin buna baxmayaraq, Hindistana gedən dəniz yolu Ərəbistan ölkələrinin ərazilərindən keçdiyinə görə Direktoriya hökuməti Napoleonun qüdrətli Osmanlı dövlətinin hüdudlarına daxil olduğu Misiri də ələ keçirmək planını təqdir edərək qəbul etdi.

Tarixən geniş müstəmləkələrə sahib olmaq ideyasını qarşısına başlıca və prioritet məqsəd kimi qoyan fransız burjuaziyası üçün Misirin işğal planı ayrıca əhəmiyyət kəsb edirdi. Fransa burjuaziyası burjua inqilabı zamanı Fransanın Şərqdə itirdiyi siyasi və iqtisadi gücünü bərpa edib Şərq regionunda qəti şəkildə möhkəmlənməli idi.

1798-ci ilin iyulunda Napoleonun başçılıq etdiyi fransız ordusu İsgəndəriyyə şəhərinə gəlib çatdı. Həmin dövrdə Misirdə faktiki hakimiyyət Osmanlı türklərinin əlində cəmləşməmişdi. Misirdə yerli idarəçilik yerli feodal hakimlərə məxsus idi, hansı ki, həmin feodal hakimlərin əksəriyyəti Məmlük bəylərindən ibarət idi.

Tərəflər arasında ilk döyüş Misir piramidaları yaxınlığında baş verdi. Baş vermiş döyüşlərdə fransızlar Məmlük qoşunlarını ağır məğlubiyyətə düçar etdi və Napoleonun rəhbərlik etdiyi ordu Misirin paytaxtı Qahirə şəhərinə daxil olaraq Misirin xeyli hissəsini işğal etdi. İlk döyüşlərdə qalib gəlmələrinə baxmayaraq, fransız ordusunun Şərqdə mövcud üstünlüyü uzun bir zaman çəkmədi. Sonrakı dövrlərdə baş vermiş hadisələr Fransanın Şərq siyasətinin uğursuzluğa düçar olmasına və ən sonda iflas olması ilə nəticələndi.

Misirdə ağır zərbə alan fransızlara növbəti zərbə isə ingilislərdən gəldi. Admiral Nelsonun rəhbərlik etdiyi İngiltərə hərbi donanması Əbukir ətrafındakı döyüşdə fransızlara məxsus desant gəmilərini darmadağın etdi. Fransızların üzləşmiş olduğu bu ağır məğlubiyyət fransız qoşunlarının ölkələrindən maddi yardım, hərbi təchizat və silah-sursat almaqdan məhrum olunmasına səbəb oldu. Planları alt-üst olmuş fransız qoşunu qüvvə toplayıb yenidən Misirə daxil olmağa cəhd etdi. Fransızların Misirin paytaxtı Qahirə şəhərinə soxulmalarına baxmayaraq, şəhərdə sona qədər inadkar müqavimət göstərən yerli əhali tərəfindən sıxışdırıldılar və paytaxt Qahirəni uzun müddət əllərində saxlaya bilmədilər. Fransız qüvvələrinin yenidən

Misirə hücum etməsindən xəbər tutan Osmanlı imperatoru III Sultan Səlim bu hadisədən çox qəzəbləndi və 1798-ci ilin sonlarında Fransaya müharibə elan etdi. 1799-cu ilin ilk aylarında III Sultan Səlim Böyük Britaniya və Rusiya ilə danışıqlara girərək Suriya ərazisindən fransız qoşunlarına qarşı başlatdığı hücum əməliyyatları uğurla nəticələndi.

Osmanlı qoşunlarının sürətli şəkildə irəliləməsindən təşvişə düşən Napoleon Osmanlı ordusunun hücumuna mane olmaq üçün 1799-cu il aprelin əvvəllərində özünün rəhbərlik etmiş olduğu ekspedisiya qoşununun əsas tərkib hissəsini Suriyanın cənub hissəsinə çəkdi və Akku qalasını hər tərəfdən mühasirəyə aldı. Akku qalası 2 aya qədər mühasirədə qaldı.

Mühasirə uzandıqca fransız ordusu günü-gündən əldən düşürdü. Artıq fransızlar da mühasirənin uğurla nəticələnməyəcəyini yaxşı anlayırdılar. Buna görə də fransız ordusu qısa vaxtda ələ keçirmiş olduğu əraziləri tərk edərək yenidən Misirə geri dönməyə məcbur oldu.

Tezliklə Napoleon Bonapart orduya rəhbərliyi general Kleberə həvalə etdi, özü isə Fransaya qayıtdı. Fransızların müxtəlif vaxtlarda Misirdə bir sıra vacib qələbələr qazanmalarına baxmayaraq, ordunun vəziyyəti getdikcə pisləşirdi.

Fransız qoşunlarına qarşı yerli əhalinin kütləvi hal almış çıxışları get-gedə artmaqda davam edirdi ki, bu da fransızların yerli camaata qarşı müqavimətinin çətinləşməsinə səbəb olurdu. 1800-cü ildə fransız qüvvələrinin komandanı general Kleberin ərəblər tərəfindən öldürülməsi isə fransızların vəziyyətini xeyli ağır hala saldı.

Fransızlar Osmanlı və Böyük Britaniya qüvvələri tərəfindən sıxışdırılmağa başladı. Həm ingilislərə, həm də Osmanlı ilə mübarizə apara bilməyəcəyini dərk edən fransızlar 1801-ci ilin avqustunda təslim oldular və Misiri tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRDLƏRDƏ ELMİ DÜNYAGÖRÜŞÜN FORMALAŞDIRILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ÜSULLARI

İskəndərov Ə.O.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ehmedeliiskenderov2000@gmail.com

Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında elmi dünyagörüşünün inkişaf səviyyəsi həlledici rol oynayır. Bu, onlara tənqidi təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir, onları fərziyyə və inancları şübhə altına almağa təşviq edir və yeni ideyalara və perspektivlərə açıq münasibət formalaşdırılmasına şərait yaradır.

Elmin prinsiplərini başa düşmək və qəbul etməklə, şagirdlər öz düşüncələrində daha rasional və məntiqli ola bilərlər ki, bu da daha effektiv qərarların qəbul edilməsinə və problemlərin həllinə kömək edir. Bundan əlavə, elmi dünyagörüşü şagirdlərdə maraq və ətrafdakı dünya haqqında araşdırma bacariginu inkişaf etdirməyə kömək edə bilər ki, bu da öyrənməyə və kəşf etməyə həvəs yaradır. Bütövlükdə, elmi dünyagörüşünün formalaşması hərtərəfli, intellektual cəhətdən inkişaf etməyə cəhd edən və dünyagörüşlü şəxsiyyətin inkişafı üçün vacibdir.

Müəllimin elmi dünyagörüşün formalaşması prosesində, əsas rolu təlim müddətində şagirdlərin fikir və inanclarının formalaşmasında və inkişafında fasilitator olmasindadir. Bu məqsədlə, müəllim şagirdlərin müxtəlif elmi sahələrə maraq göstərmələrini və elmi araşdırmalar aparmağa cəlb edilməsini təmin etməlidir. Müəllim, şagirdlərin elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaq üçün onların düşüncələrinə dəyər verməli, onları müzakirələrə cəlb etməlidir.

Həmçinin, müəllim şagirdlərin elmi sahələrdə daha çox təcrübə qazanmaları üçün onlara dəstək olmalı və mentorluq etməlidir. Bütün bunlar, müəllimin sagirdlərin elmi dünyagörüşünün formalaşması üçün əsas rolu oynadığının əsas göstəricilərindəndir.

Tarix dərslərində tələbələrin elmi dünyagörüşünün artırılması üçün müxtəlif üsullar var ki, bunlara aşağıda sadalananlar nümunə kimi göstərilə bilər:

- Tənqidi təfəkkürün təşviq edilməsi: Müəllimlər şagirdləri tarixi hadisələri sorğulamağa və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif perspektivləri təhlil etməyə təşviq edə bilərlər;
- İlkin mənbələrin təhlil edilməsi: Tarixi sənədlər, artefaktlar və şahidlərin ifadələri kimi ilkin mənbələrdən istifadə şagirdlərin tarixi daha dərindən dərk etmələrinə kömək edə və onları hadisələr haqqında tənqidi düşünməyə təşviq edə bilər;

- Tədqiqata cəlb edilməsi: Müəllimlər şagirdlərdən tarixi hadisələri dərindən araşdırmağı və tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif mənbələri təhlil etməyi tələb edən tədqiqat layihələri təyin edə bilərlər;
- Texnologiyadan istifadə: Müəllimlər tarix dərslərini tələbələr üçün daha cəlbedici və interaktiv etmək üçün müxtəlif məzmunlu xəritələr, qrafiklər və simulyasiyalar kimi texnologiyalardan istifadə edə bilərlər;
- Həvəsləndirici müzakirə: Müəllimlər şagirdlərə öz perspektivlərini bölüşməyə və bir-birlərinin təcrübələrindən öyrənməyə imkan verən sinif müzakirələrini təşviq edə bilərlər;
- Təcrübəyə əsaslanan öyrənmə imkanlarının təmin edilməsi: Müəllimlər şagirdlərə tarixi hadisələr haqqında anlayışlarını artıran praktiki öyrənmə təcrübələri təqdim etmək üçün tarixi yerlərə və muzeylərə ekskursiyalar təşkil edə bilərlər;
- Şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün formalaşmasında sinifdənkənar məşğələlərin böyük rolu ola bilər. Bu fəaliyyətlər tələbələrə elmi prinsipləri tətbiq etməyə və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verən praktik təcrübələr və layihələrlə məşğul olmaq imkanı verir.

Bundan əlavə, müxtəlif fənn klubları, tədqiqat layihələri, elm yarmarkaları və ekskursiyalar kimi dərsdənkənar tədbirlərdə iştirak etmək tələbələri müxtəlif elm sahələri ilə tanış edə, onların təbiət dünyası və onun hadisələri haqqında anlayışlarını genişləndirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu tipli muhitlərin yaradılması həm də tələbələri elm və texnologiya sahəsində karyera qurmağa ruhlandıra bilər. Bütövlükdə, sinifdənkənar fəaliyyətlər şagirdlərə daha hərtərəfli təhsil verir və onlarda elmə daha dərin qiymət və anlayışı inkişaf etdirməyə kömək edir.

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYAN CİNAYƏTKARLAR: CİNAYİ DAVRANIŞIN SƏBƏBLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İsmayılov O.İ.
Qərbi Kaspi Universiteti

Siyasi, sosial, iqtisadi şəraitdə və Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ictimai şüurunda ictimai həyata bir çox müsbət yanaşmalar gətirən köklü dəyişikliklər eyni zamanda gənclər mühitində ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə səbəb olur. Cəmiyyətin tarixi inkişafı, yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün ictimai-siyasi inkişafın bu tip səmərəli amilindən nə dərəcədə istifadə olunmasından çox asılıdır. Birincisi, hər bir ölkənin inkişafı eyni zamanda əhalisinin strukturunda gənclərin payı ilə müəyyən edilir. İkincisi, gənclər bütün dövrlərdə və bütün xalqlar arasında ictimai hərəkatların önündə, sosial transformasiyaların bir növ katalizatoru və mühərriki kimi iştirak ediblər. İctimai həyatın mahiyyətcə bütün aspektlərinə təsir edən, xüsusən də iqtisadi və siyasi transformasiyalara bilavasitə təhlükə yaradan (cəmiyyətdə sosial sabitliyin pozulması faktoru) müasir dövrün ən kəskin problemlərindən biri cinayətkarlığın durmadan artmasıdır. Çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, cinayətkarların böyük əksəriyyəti cinayət yoluna məhz azyaşlı olduğu dövrdə daxil olur. Bu fenomeni yaradan səbəblərin aradan qaldırılması təkcə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən deyil, həm də böyüklər tərəfindən törədilən cinayətlərin aradan qaldırılmasına böyük töhfə verir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı fenomeni, gedişatından asılı olmayaraq, onun genezisini öyrənmək üçün müəyyən proseduru - cinayətin baş verməsi üçün ilkin şərtlərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Verilmiş sosial hadisənin mahiyyətini, səbəblərini, nəticələrini, meyllərini öyrənmək həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Bu, sosial münasibətlərin və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, sosial normaların və onların tətbiqi praktikasının təkmilləşdirilməsi, sosial nəzarət sisteminin gücləndirilməsi, mənəvi-hüquqi tərbiyə, sosial profilaktika və məsuliyyət tədbirlərinin ardıcıl həyata keçirilməsi üçün əsas ola bilər.

Bu tezisdə yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarın şəxsiyyətinin kriminoloji xarakteristikasının verilməsinə çalışılır; yetkinlik yaşına çatmayanları hüquqazidd əməllər törətməyə sövq edən səbəblər və şərtlər nəzərdən keçirilir; onların kriminoloji xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığına qarşı kompleks mübarizə tədbirlərinin görülməsinin zəruriliyi vurğulanır. Kriminologiyada yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı probleminə çox diqqət yetirilir. Bununla belə, hazırlanmış nəzəri müddəalar, nəticələr və praktiki tövsiyələr daha çox yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı probleminə hələ sovet dövründə formalaşmış fikirləri əks etdirir. Bu fenomenin mövcud vəziyyəti ilə bağlı yerli tədqiqatların çatışmazlığı var. Son tədqiqatların təhlili göstərir ki, kriminoloqlar yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətlərin yayılmasının bir sıra xüsusiyyətlərini və inkişafının

müəyyən tarixi qanunauyğunluqlarını müəyyən etmişlər. Onların arasında: eqoist oriyentasiya və cinayətkar müdaxilələrin əsasən qrup və küçə xarakteri; sosial cəhətdən əlverişsiz ailələrin şagirdlərinin, habelə psixi və davranış pozğunluğu olan uşaqların cinayət fəaliyyətinin artması; zorakı cinayətlərin qurbanlarına qarşı həddindən artıq aqressiya və əsassız qəddarlıq da var.

Bu tezisin yazılması zamanı istifadə olunan əsas metodlara aşağıdakılar daxildir: 1) Elmi ədəbiyyatın oxunması, əvvəllər aparılmış tədqiqatların nəticələri, sosial təcrübə, o cümlədən ədəbiyyatda əksini tapan müddəaların təhlili, onların sübutu və nəzəri və elmi işlərin qiymətləndirilməsi; 2) Toplanmış məlumatların həm obyektiv, həm də subyektiv xarakterli məlumatları ehtiva etməsi; 3) Sosioloji tədqiqatın metodologiyası – konkret sosial amillərin və ilkin sosioloji məlumatların əldə edilməsi və emalı vasitələrinin müəyyən edilməsi üsullarının məcmusu.

11-18 yaş arası cinayət törətmiş və yetkinlik yaşına çatmayan gənclərin iştirakı ilə keçirilmiş sorğunun nəticələrinə əsaslanan bu tezisdə cinayətkarın şəxsiyyətinin kriminoloji xüsusiyyətləri yetkinlik yaşına çatmayan şəxs haqqında ətraflı məlumatları (yaşı, sağlamlıq vəziyyəti, inkişaf səviyyəsi, digər sosial-psixoloji xüsusiyyətləri və xüsusiyyətləri), cinayətdə yetkin təhrikçilərin və digər iştirakçıların olması ehtimalını, mənfi cəhətləri ehtiva edir.

Yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarın kriminoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müvafiq cinayətlərə qarşı mübarizənin təşkili, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayət törədən neqativ halların və proseslərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş dövlət qurumlarının və ictimai təşkilatların tədbirlər sisteminin işlənib hazırlanması üçün zəruridir. Aparılmış tədqiqatlar yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarların bəzi sosial xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan vermişdir.

Cinayət, nəticələri disfunksiyalı, cəmiyyətə və fərdə zərər verən sosial patologiya fenomenlərinə aiddir. Bu problemin inkişafı təkcə nəzəri deyil, həm də praktiki maraq doğura bilər və onun sonrakı tədqiqi gənclərin ahəngdar inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması baxımından nəinki indiki, həm də gələcəklə bağlı düzgün və vaxtında nəticə çıxarmaq üçün əlavə imkanlar yaradacaqdır.

Müasir yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlıq, bir tərəfdən, cinayətlərlə hibrid birləşmə əlamətləri qazanır, digər tərəfdən, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin nisbətinin artması ilə özünü göstərir. Müəyyən edilmiş tendensiya Azərbaycan Respublikasında bu kateqoriyadan olan qanunsuz əməllərin qarşısının alınmasının effektivliyinə mənfi təsir göstərir və yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarların müəyyən edilmiş davranış modelləri nəzərə alınmaqla yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

İKİ DÖVLƏTİN MÜTTƏFİQLİYİNİ ƏBƏDİLƏŞDİRƏN ŞUŞA ŞƏHƏRİ

İsmayılova S.F.
Bakı Slavyan Universiteti
sabinaismayılova 555@gmail.com

Azərbaycan -Türkiyə dostluğu əbədidir. Bu sözlər boş yerə səsləməyib.Tarix bizə iki dövlətin dostluğunu dəfələrlə sübut edib. Azərbaycanın çətin anında hər zaman ona dəstək verən ölkə Türkiyə olmuşdur. Türkiyənin Azərbaycanın yanında olması düşmənləri hər zaman narahat edib.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra onu tanıyan ilk ölkə Türkiyə olmuşdur. Bu məqam Azərbaycan üçün çox önəmlidir.Çətin bir dövrünü yaşayan Azərbaycan Respublikasının güclü bir dövlətin gücünə ehtiyacı var idi və bu gücü o Türkiyə Respublikasından aldı.

Belə ki, 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti A.Mütəllibov Türkiyəyə səfər etdi. Həmçinin bir məqamı da qeyd etmək vacib olar, hətta bunu Azərbaycan -Türkiyə münasibətlərinin tarixi məqamı kimi qeyd etsək daha doğru olar . Bu Türkiyə prezidenti T.Ozalın və Cumbur başkanın , Dəmirəlin Azərbaycana olan səfəridir. Niyə məhz tarixi məqam kimi qeyd etdik bu hadisələri, çünki məhz bu səfərlər gələcəkdə iki ölkənin hərbi əməkdaşlığının əsasını qoydu.

Türkiyə və Azərbaycanın strateji tərəfdaş olmaqlarına bir daha Şuşa şəhəri şahidlik etdi. Şuşa Qarabağın qədim şəhəridir. Məhz Şuşa şəhərində tarixi bir an yaşandı. Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması ilə iki ölkənin dostluğu yenidən möhürləndi.

Bu dostluğa şahidlik etmək üçün Şuşa şəhərinin seçilməsi təsadüfi deyildir. Bununla Azərbaycan Respublikası bütün dünyaya sübut etdi ki, Qarabağ Azərbaycanın öz əzəli torpağıdır. Və 30 ilə yaxın işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarında məhz həmin gün, yəni 15 iyun2 024-cü ildə Azərbaycan Türkiyə

müttəfiqliyinin əbədiləşməsi tarixə böyük bir möhür qoydu. Nəinki Şuşa şəhəri, Bütün dünya bu dostluğun möhkəm olmasına şahidlik etdi.

SƏFƏVİ-ŞEYBANİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Mahmudzadə M. V.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
mahmudzadem6@gmail.com

XVI əsr beynəlxalq münasibətlər sistemində Səfəvi dövləti ilə Şeybanilər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu dövrdə şərq ölkələrində mövcud olan türk müsəlman dövlətləri öz qüdrətlərinin zirvəsində idilər və hər biri Türk-İslam dünyasına təkbaşına hökmranlıq iddiasında idi. Bu baxımdan Səfəvi və Şeybani dövlətləri də istisna deyildi. Hər iki dövlət qalibiyyətli müharibələr əsasında yaranmışdır və onların geniş ambissiyalar var idi. Səfəvi sülaləsinin nümayəndəsi olan Şah I İsmayıl 1500-ci ildə Şirvanşahları,1501-ci ildə isə Ağqoyunluların bir qolunu məğlubiyyətə uğradaraq paytaxtı Təbriz olan yeni dövlətin əsasını qoydu. XVI əsrin birinci onilliyində Şah I İsmayıl apardığı uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində vaxtilə bu regionda mövcud olmuş Ağqoyunlu dövlətinin demək olar ki, bütün ərazisində öz hakimiyyətini bərqərar etdi. Eyni tarixi zaman çərçivəsində Mərkəzi Asiyada da oxşar hadisələr yaşanmaqda idi. Belə k, Çingiz xanın nəslindən olan Məhəmməd Şeybani Özbək əyanlarına və ruhanilərə arxalanaraq yeni dövlətinin əsasını qoymaqda idi. 1499-cu ilin sonu, 1500-ci ilin əvvəllərində Səmərqənd, Buxara, Daşkənd şəhərlərini və Fərqanə vadisini, 1501-ci ildə isə Mavərəünnəhr torpaqlarını ələ keçirən Məhəmməd Şeybani paytaxtı Səmərqənd olan yeni dövlətinin əsasını qoydu. Bundan sonra o öz diqqətini Xorasan vilayətinə yönəltdi.

Bu dövrdə Xorasan vilayəti Teymuri dövlətinin son dayaq nöqtəsini təşkil edirdi. Şeybanilərdən fərqli olaraq Teymurilərlə Səfəvilər arasında mehriban qonşuluq münasibətləri mövcud idi. Bu mehriban münasibətləri Teymurilərin hökmdarı Hüseyn Baykaranın şiəlik məshəbinə olan müsbət münasibəti və vaxtilə bu məshəbi rəsmi dövlət dini elan etmək cəhdi ilə əlaqələndirmək olar. Şiəlik məshəbini özünün əsas ideologiyası seçmiş olan Şah I İsmayıl buna görə Teymurilərə yaxınlıq hiss edirdi. Lakin bu qonşuluq münasibətləri uzun sürmədi. 1507-ci ildə Şeybanilər Teymurilərin buradakı varlığına son qoydular. Bundan sonra Səfəvi-Şebani münasibətləri yeni bir mərhələyə qədəm qoydu.

Şeybanilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu bütün XVI əsr boyu Özbəklərlə Səfəvilər dövləti arasında müharibələr baş verdi. Bu müharibələrin bir sıra səbəbələri vardı. Hər şeydən öncə hər iki tərəf müharibəni din pərdəsi altında aparsalar da həqiqətdə isə bu müharibələrin əsl səbəbi Xorasan vilayətinə sahib çıxmaq idi. Çünki bu vilayət ticarət əlaqələri baxımından əlverişli strateji mövqeyə malik idi. İki dövlət arasında hərbi əməliyyatların aparılmasından öncə həyata keçirilən qarşılıqlı elçilik mübadiləsi heç bir nəticə vermədi. Ayrıca Şeybani xanın məktublarında özünü xüsusi ilə təkəbbürlü aparması, İsmayılın hakimiyyətini tanımayaraq onu İraq darğası hesab etməsi və bu kimi təhqiramiz ifadələr tərəflər arasında toqquşmanı sürətləndirdi.

1510-cu ildə Şah I İsmayılın Xorasan üzərinə yürüşü başladı. İlk öncə şah Məşhədə gələrək burada İmam Rzanın məqbərəsini ziyarət etdi. Bu əsnada ordusunun bir hissəsini Məhəmməd Şeybaninin üzərinə göndərdi. Tahirabad adlanan yerdə Səfəvilər ilə Özbəklər arasında baş verən döyüşdə Səfəvilər qalib gəldilər. Bu zaman Məhəmməd Şeybani özü Mərv qalasında mövqey tutmuş və Mavərəünnəhrdən gələcək əlavə qüvvələrin köməyə çatmasını gözləyirdi. Bu xəbəri alan Şah I İsmayıl ordunun başında Mərv qalasını mühasirəyə alır. Lakin qalanın son dərəcə möhkəm müdafiə olunduğunu dərk edərək hərbi hiyləyə əl atır. Belə ki, qızılbaşlar Mərv qalasından qəsdən geri çəkildilər və burada kiçik bir dəstəni saxladılar. Məhəmməd Şeybani sərkərdələrinin təkidli bir şəkildə köməkçi qüvvələrinin gəlməsini gözləmək təkliflərinə rəğmən qaladan çıxdı və bu kiçik qızılbaş dəstəsinin üzərinə hücuma keçdi. Şah I İsmayil öncədən bu dəstəyə Özbəklərlə savaşmadan geri çəkilməyi əmr etmişdi. Beləliklə bu dəstəni təqib edən Məhəmməd Şeybani Şah I İsmayılın başlıca qüvvələri ilə üz-üzə gəldi. 1510-cu il dekabrın 1-də tərəflər arasında Mərv yaxınlığında döyüş baş verdi. Döyüş nəticəsində Səfəvilər parlaq qələbə qazandılar. Məhəmməd Şeybani döyüş meydanında həlak oldu. Bu qələbə nəticəsində Səfəvi dövlətinin sərhədləri Amudərya çayına qədər genişləndi.

1511-ci ildə Səfəvilər Bəlx vilayətini ələ keçirdilər. Buxara hakimi Ubeydulla xan və Səmərqənd hakimi Məhəmməd Teymur soltan Şah I İsmayılla münasibətləri qaydaya salmağa çalışdılar. Mərv

yaxınlığında əldə edilən qələbəyə baxmayaraq Özbəklərlə Səfəvilər arasında olan müharibələr səngimədi. Bütün XVI əsr boyu tərəflər arasında savaşlar davam etdi və Xorasan əldən-ələ keçdi. Mərv döyüşündən çox keçməmiş 1513-cü ildə Özbək xanları dəşti-qıpçaq qazaxlarının qüvvələri ilə birlikdə yenidən Xorasana hücum etməyə cəhd göstərdilər. Lakin bu dəfə də onlar Səfəvilər tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradıldılar. Şah I İsmayılın ölümündən sonra Səfəvi dövlətində yaranan hərc-mərclikdən istifadə edən Özbəklər Məhəmməd Şeybaninin oğlu Ubeydulla xanın başçılığı ilə Xorasana yürüşlərini intensivləşdirsələrdə dayanıqlı bir nəticəyə nail olmadılar. XVI əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Özbək xanlarının yürüşləri yeni bir müstəviyə keçdi. Belə ki, bu dövrdə Özbək xanları Xorasana olan yürüşlərini daha çox Səfəvi -Osmanlı müharibələri ilə eyni vaxtda həyata keçirməyə və bununla da daha uğurlu nəticələrə nail olmağa çalışırdılar. Lakin Şah I Təhmasibin hakimiyyəti boyu davam edən bu hücumlarda nəticəsiz qaldı.

Məhəmməd Şeybanidən sonra Özbək xanlarının Xorasana olan yürüşləri arasında ən uğurlusu heç şübhəsiz 1587-ci ildə başlamış hücum kompaniyası idi. Bu il XVI əsr Səfəvi dövləti tarixinin ən ağır ili sayıla bilər. Belə ki, bu dövrdə Osmanlılar Səfəvilər dövlətinin ərazisinin böyük bir hissəsini ələ keçirib onun paytaxtına yaxınlaşırdılar.

Osmanlılara qarşı mübarizədə müəyyən uğurlar əldə etmiş Həmzə mirzənin öldürülməsi və qızılbaş əmirləri arasında mübarizənin şiddətlənməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Məhz belə bir dövrdə Özbək hökmdarı II Abdulla xan Herat üzərinə yürüş etdi.

Hakimiyyətə yeni gəlmiş Şah I Abbasın mövqeyinin möhkəmlənməsini istəməyən naibüs-səltənə Mürşidqulu xan şahın Osmanlılarla tez bir zamanda sülh bağlanması və Özbəklərin yürüşünün dəf edilməsi ilə bağlı əmrlərinə icrasında səhlənkarlıq etməsi hər iki cəbhədə vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Beləliklə 1588-ci ildə Herat Özbəklər tərəfindən işğal olundu. Növbəti il şah şəxsən özü Özbəklərə qarşı yürüşə rəhbərlik edirdi. Lakin Osmanlıların Həmədan istiqamətində irəliləməsi və ərzaq çatışmazlığı onu geri çəkilməyə vadar etdi.

1590-ci ildə Osmanlı dövləti ilə sülh bağlanmasından sonra Şah I Abbas Xorasana yürüş hazırlığı üçün vaxt qazandı. Lakin daxili çəkişmələrə görə bu yürüş baş tutmadı. Nəticədə 1592-ci ildə Mərv, 1593-cü ildə isə Nişapur şəhəri Özbəklərin əlinə keçdi. 1595-ci ildə Özbəklərin Əsfərayin qalasını mühasirəyə alması Səfəvilər dövlətini ciddi bir təhlükə ilə üz-üzə qoydu. Çünki bu qalanın alınması ilə Özbəklərin Səfəvilərin paytaxtı olan Qəzvinə yolu açılacaqdı. Şah I Abbasın səyi ilə bu təhlükə sovuşdu. 1597-ci ildə Şah I Abbasın sülh təklifinin rədd edilməsi və 1598-ci ildə II Abdulla xanın ölümündən sonra Səfəvilər Xorasan üzərinə həlledici yürüşə çıxdılar. Nəhayət 1598-ci ilin avqustun 10-da Puli-Salar döyüşündə Özbəklər həlledici məğlubiyyətə uğradıldılar. Bu qələbə bütün XVI əsr boyu davam edən Xorasan uğrunda qarşıdurmanı Səfəvilərin xeyrinə həmişəlik həll etdi.

MULTİKULTURAL TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ONUN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Məhərrəmova N.İ.
Bakı Slavyan Universiteti
meherremovanigar4@gmail.com

Milli təhlükəsizlik konsepsiyası özündə dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, xalqın milli dəyərlərini birləşdirir. Bu konsepsiyanın əsas məqsədi ölkədə təhlükəsizlik mühiti yaratmaqdır.

Təhlükəsizlik mühitinə isə dövlətin sərhədlərinin toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyü, əhalinin rifahı, inkişaf səviyyəsi və ən əsası vətəndaşlarının hüquq və mənafelərinin qorunması kimi əhəmiyyətli məsələlər aiddir.

Milli təhlükəsizlik siyasəti xalqın milli maraqlarının təmin edilməsinə, təhlükəsizlik mühitində baş verən maneələrin və problemlərin aradan qaldırılmasına doğru istiqamətlənmişdir.

Milli təhlükəsizliyin əsas obyektləri dövlətin suverenliyi, konstitusiya quruluşu, insanların hüquq və azadlıqları hesab olunur. Onun subyektlərinə isə hakimiyyət orqanları və təhlükəsizlik institutları aiddir.

Milli təhlükəsizlik sistemi özündə bir çox komponentləri birləşdirir: multikultural təhlükəsizlik, iqtisadi təhlükəsizlik, enerji təhlükəsizliyi, qida təhlükəsizliyi hamısı dövlətin dayanıqlığını təmin edir. Milli təhlükəsizlik sisteminə ölkənin ideologiyasının əsasını təşkil edən multikultural dəyərləri də daxil etmək son dərəcədə əhəmiyyətlidir. Çünki dövlət digər təhlükəsizlik komponentlərini qoruduğu kimi multikultural təhlükəsizliyi də qoruyub saxlamalıdır.

Multikultural təhlükəsizlik dövlət üçün ən vacib bir konsepsiya hesab olunur. Bildiyimiz kimi, tarix boyu Azərbaycanda yaşayan müxtəlif etnik dini müxtəlifliklər bir çox sosial qarşıdurmalara, təxribatlara, terrorlara məruz qalmışlar.

Multikultural təhlükəsizlik isə bütün bunların aradan qaldırılmasına, ölkədə müxtəlif xalqların əmin-amanlıqla yaşamasına və qorunmasına yönəlmişdir.

Multikultural təhlükəsizliyin əsas mahiyyəti ölkədə yaşayan bütün etnik dini müxtəlifliklərin dəyərlərinin və ənənələrinin qorunmasıdır. Əgər bir ölkədə multikultural təhlükəsizlik təmin olunmazsa və ya onun qarşısına maneələr çıxarsa, bu etnik dini zəmində qarşıdurmaların yaranmasına səbəb olar. Buna misal olaraq Avropa ölkələrində etnik dini radikalizm, ksenofobiya, islamofobiya kimi meyllərin artmasını vurğulaya bilərik.

Multikultural təhlükəsizlik özündə bir neçə prinsipi ehtiva edir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Ölkədəki bütün etnik dini müxtəlifliklərə dövlətin eyni siyasi münasibəti göstərməsi. Bunun əsas səbəbi isə prezidentin dövlətin bütün etnik müxtəlifliklərə bərabər siyasi münasibəti göstərməsi və onların aralarında heç bir fərq qoymamasıdır. Bu cür siyasi münasibət tolerantlığın başlıca şərti hesab olunur. Bu prinsipin sayəsində ölkədə bütün etnik dini müxtəlifliklərin nümayəndələri dinc və bir-birinin dəyərlərinə hörmət edərək yaşayırlar.

2. Etnik milli müxtəlifliklərə dövlət tərəfindən qayğı göstərilməsi. Tarixən Azərbaycanda yəhudilər, avarlar, talışlar, ləzgilər, gürcülər, kürdlər, xınalıqlar, inqloylar kimi qədim xalqlar dinc və dostluq şəraitində yaşamışlar. Hətta dövlətimizlə düşmənçilik münasibəti saxlayan ermənilər belə Azərbaycanı öz vətənləri hesab etmişlər.

Azərbaycan bütün bu müxtəlifliklər dövlətin əsas gücü sayır. Bu gün sadalanan həmin etnik müxtəlifliklər dövlətin bütün sahələrində öz yerini tapmışdır. Dövlətin qarşısında duran əsas vəzifə isə onların qayğısına qalmaq, adət-ənənələrini, milli dəyərlərini qorumaqdır.

3. Dövlətin və cəmiyyətin etnik-mədəni müxtəlifliklərin qorunması və inkişafına dəstək verməsi. Azərbaycan dövləti ölkədə yaşayan bütün milli azlıqların öz tarixini,dilini, ədəbiyyatını öyrənməsi üçün lazımi şəraiti yaradır. Buna görə də həmin müxtəlifliklər özlərini bu xalqın öz nümayəndəsi kimi hesab edirlər. Azərbaycan artıq onlar üçün vahid bir ölkəyə çevrilmişdir.

Beləliklə, multikultural təhlükəsizliyin yuxarıda sadalanan prinsiplərinə nəzər saldıqda görürük ki, bu prinsiplərə əməl etdikdə ölkədə heç bir dini və ya siyasi qarşıdurma olmayacaq, bütün xalqların nümayəndələri bir-birinə hər zaman hörmət edəcək və bir-biri ilə qardaşlıq şəraitində yaşayacaqdır. Həmçinin bu prinsiplər dövlətimizin siyasətdə və beynəlxalq arenada da inkişaf etməsini, irəli getməsini təmin edir. Bu məsələ isə 2016-cı ilin 25-27 aprel tarixlərində keçirilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun xarici iştirakçıları tərəfindən də dəfələrlə vurğulandı.

DƏYƏRLƏRİN QORUNMASI VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ DÖVLƏT VƏ CƏMİYYƏT

Məmmədov H. S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Hikmetsadiq2113@gmail.com

Etik standartlar, əxlaqi dəyərlər hər bir cəmiyyətin davranış və hərəkətlərini idarə edir. Milli-mənəvi dəyərlər insanların davranışlarını düzgün istiqamətə yönəldən, cəmiyyətdə fərdlərin xarakterini formalaşdıran prinsiplərdir. Başqa sözlə desək milli mənəvi dəyərlər bir ölkə daxilində fərdlərin davranışlarını istiqamətləndirən prinsiplər toplusudur. Bu dəyərlər ölkənin kimliyini formalaşdıran mədəniyyət və ideologiyadan asılı olaraq dəyişir.

Bildiymiz kimi xalqımız tarixi boyu bir çox xalqların əsarətinə, zülmünə məruz qalıb. Xüsusi ilə çar Rusiyasının və Sovet Rusiyasının dövründə xalqımızın əbədi əsarətdə qalması üçün Rusiya dövləti xüsusi siyasətlər yeritmişdir. Belə ki, Çar Rusiyası xiristianlaşdırma siyasəti tətbiq edirdi. Lakin güçlü milli-mənəvi dəyərlərə sahib xalqımıza bu siyasət təsir etmədi. Daha sonra Çar Rusiyası dini öz lehinə istifadə etmək istədi. Dini ələ almağa calışdı. Lakin bu siyasətdə alınmadı. Çünki xalqın öz icindən çıxmış ziyalılar, din adamları xalqı bölünməyə, məhv olmağa qoymadı. Onlar çıxışlarında xalqımızın, dövlətmizin tarixindən danışdı. İnsanlara öz tarixini unutmağa qoymadılar. 1917-ci ildə Çar Rusyası dağıldı. Bir sonra 1918-ci il mayın 28-də xalqımızın ziyalıları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratdı.

Keçmiş Sovet İttifaqında hakim ideologiya mənəvi dəyərlərə məhdudiyyətlər qoyur, əsarəti altında olan xalqaların şəxsiyyətinin , milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşmasına imkan vermirdi. Hətta müəyyən siyasi gedişlər edərək xalqların milli-mənəvi dəyərlərini məhv etmək istəyirdi. Belə ki, Sovet hakimyətinin yetmiş illik mövcudluğu dövründə tərkibində olan xaqlara qarşı ateizm təbliğatı siyasəti yeritmişdir. Buna baxmayaraq xalqımızın qəlbindən Allah, din sevgisini çıxarda bilmədilər. Bundan əlavə Sovet hakimiyyəti tez-tez köçürmə siyasətini tətbiq edirdi. Yəni istər öz ərazisindəki xalqaları Cənubi Qafqaza, istərsə də buradakı problem yaradan şəxsləri Rusyanın uçqar bölgələrinə sürgün edirdi. Sovet İttifaqının bunu etməkdə əsas məqsədi müxtəlif xalqların bir yerdə yaşaması, qaynayıb qarışması nəticəsində millət anlayışı yox olsun. Xaqlarda millət anlayışı yox olduqda onları idarə etmək , əsarət altında saxlamaq asan olur. Lakin Sovet İttifaqının dövründə bir sıra milli-mənəvi dəyərləri yüksək olan xalqlar millət anlayışını itirmədilər. Bu xalqalardan da biri Azərbaycan xalqı idi. Bəs necə oldu ki, biz bunu bacardıq? Bir sıra xalqalar Sovet İttifaqının qoyduğu məhdudiyətlərdən sonra yox oldu. Lakin 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması Azərbaycanın tarixində mühüm dönüş nöqtəsi oldu. Respublika müstəqillik əldə etməsində və ölkənin suverenlik yolunun formalaşmasında milli-mənəvi dəyərlərin rolu həlledici rol oynadı. Milli kimlik və müştərək mənəvi dəyərlər birlik vəhdət nöqtəsinə çevrildi və müstəqil Azərbaycanın qurulması üçün möhkəm zəmin yaratdı.

Azərbaycan xalqının milli mənəvi dəyərləri bu məhdudiyyətlərdən kənara çıxmış və kimliyimizin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu dəyərlər bizim sosial quruluşumuzun əsasını təşkil edir və bir-birimizlə qarşılıqlı əlaqələrimizi formalaşdırır. Onlar bizi bir millət olaraq birləşdirir, cəmiyyət qarşısında vəzifələrimizi müəyyənləşdirir.

Azərbaycanın özünəməxsus kimliyini müəyyən edən mədəni ənənələrin, adət-ənənələrin və milli dəyərlərin qədim tarixi var. Dövlət siyasəti bu milli dəyərlərin qorunub saxlanmasına, onların gələcək nəsillər üçün davamlılığının təmin edilməsinə yönəlib. Hökumət Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını, musiqisini, incəsənətini təbliğ etmək üçün qurum və təşkilatlar yaratmışdır. Festivallar, sərgilər, maaribləndirici proqramlar vasitəsilə xalqın mədəni irsini nümayiş etdirməklə Azərbaycan öz vətəndaşlarında qürur və aidiyyət hissini fəal şəkildə aşılayır.

Azərbaycan müxtəlif etnik, dil və dini qruplara malik tolerant ölkədir. Dövlət siyasəti mədəni müxtəlifliyin əhəmiyyətini dərk edir. Bütün icmaların hüquq və mənafelərinin qorunmasına çalışır. Mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi vasitəsilə Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlərin harmonik şəkildə birgə yaşaya biləcəyi mühit yaradaraq, sosial birliyi və tolerantlığı təbliğ edir. Xüsusi ilə ölkəmiz tolerantlığı təbliğ edən mədəni tədbirləri və təşəbbüsləri fəal şəkildə dəstəkləyir.

Ölkəmizin dövlət siyasətində milli dəyərlərlə yanaşı, cəmiyyətin ümumi rifahına və birliyinə xidmət edən ümumi dəyərlərə da böyük önəm verilir. Hökumət yüksək etik standartları, ailə dəyərlərini və böyüklərə hörməti təbliğ edir. Korrupsiyaya qarşı mübarizə, sosial ədalətin gücləndirilməsi və bütün vətəndaşlar üçün bərabər imkanların təmin edilməsi üçün səylər göstərilir. Bundan əlavə, maaribləndirmə, ictimai kampaniyalar və ictimaiyyətin iştirakı ilə mənəvi dəyərlərin əhəmiyyəti haqqında məlumatlılığın artırılması üçün təşəbbüslər həyata keçirilir.

Ölkəmizin milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasında Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Ulu öndər ana dilin qorunmasına böyük önəm verirdi. 1978-ci il 28 apreldə Azərbaycan SSR-in üçüncü Konstitusiyası qəbul olundu. Bu konstitusiyanın qəbulunda H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dili respublikada dövlət dili oldu.

Heydər Əliyev ölkənin siyasətindən, iqtisadiyyatından əlavə ölkənin mədəniyyətinə, elminə, sənətinə də qayğı ilə yanaşırdı. O, elm adamları, ziyalılarla dostluq edirdi. Vaxtaşırı ziyalıların əməyni yüksək qiymətləndirirdi.

Digər bir önəmli məsələsi isə milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında dinin tutduğu yerdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bu məsələdə qeyd edir ki, "Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir". Çünki o cətin günlərdə dinimiz xalqımızı birliyini qorudu. Xalqımızı vahid bir amal uğrundə birləşdirdi. Biləliklə biz çox saylı xalqların arasında əriyib yox olmadıq. Hətta milli-mənəvi birlik, din birliyi sayəsində bir-birmizə daha da bağlanıb üsyan etdik və azadlığmıza qovuşduq.

Milli-mənəvi dəyərlər hər bir cəmiyyətin təməlidir. Bu dəyərlərin qorunmasında və təbliğində cəmiyyətin mühüm rolu var. Cəmiyyətin bu səylərə töhfə verə biləcəyi ən mühüm yollardan biri bu dəyərlərə hörmət mədəniyyətini təşviq etməkdir. Ölkəmiz müxtəlif adət-ənənələri, dilləri, incəsənəti və adətləri özündə birləşdirən zəngin və çoxşaxəli mədəni irsə malikdir. Cəmiyyət mədəni kimliyin bu elementlərinin qorunub saxlanılmasında və təbliğində ayrılmaz rol oynayır. Mədəni tədbirlər, festivallar və sərgilər təşkil etməklə cəmiyyət gənc nəsli öz mədəni irsini mənimsəməyə və gələcək nəsillərə ötürməyə həvəsləndirir.

İslam əxlaqi dəyərləri və təhsili milli mənəvi dəyərlərimizin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. İslam bizə dürüstlük, ədalət, mərhəmət və cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşımağı öyrədir. Bu dəyərlər bizim ictimai quruluşumuza dərin təsir göstərmiş və həyata baxışımızı formalaşdırmışdır.

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələri ölkənin milli kimliyinin qorunub saxlanmasında və təbliğində mühüm rol oynayır. Müxtəlif akademik fənnlər və proqramlar vasitəsilə tələbələr Azərbaycanın tarixi, mədəni irsini daha dərindən dərk edirlər.

Tarix, ədəbiyyat, xalq adət-ənənələri və musiqi üzrə ixtisaslaşan fakültələr tələbələrdə milli qürur, aidiyyət hissinin formalaşmasına öz töhfəsini verir. Görkəmli Azərbaycan ziyalılarının, şair, yazıçılarının yaradıcılığını öyrənməklə tələbələr öz milli varlıqlarını mənimsəməyə və onun qorunub saxlanmasına töhfə verməyə sövq edilir.

Ali təhsil müəssisələri təkcə biliklərin verilməsinə diqqət yetirmir, həm də tələbələrə etik prinsipləri və dəyərləri aşılamağa çalışır. Belə ki, ölkəmizin ali mətəblərində milli-mənəvi dəyərlər kurrikuluma sıx inteqrasiya edilmişdir.

Ali məktəblərin tədris prosesində tarix, fəlsəfə, multikulturalizm, psixologiya və s fənnlarin tədris edilməsi ilə tələbələrdə dürüstlük, empatiya və başqalarına hörmət kimi hisslər formalaşdırılır.

Yekun olaraq qeyd edək ki, milli-mənəvi dəyərlərə həm dövlətin, həm də cəmiyyətin birgə fəaliyyəti təsir edir. Hər iki qurumun birlikdə fəaliyyəti bu işdə mühüm rol oynayır. Onların əməkdaşlığı millətin rifahı və tərəqqisi üçün çox vacibdir.

Milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında, inkişafında cəmiyyətin rolunu xüsusi olaraq qeyd etməliyik. Cəmiyyət vahid bir kollektiv kimi görünən lakin hər birinin özünəməxsus inanc və dəyərləri olan müxtəlif mənşəli şəxslərdən ibarətdir. Ona görə də cəmiyyətin milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması və təbliğində fəal iştirak etməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin bu səylərə töhfə verməsinin yolu aktiv vətəndaşlıqdan keçir. Fərdlər öz millətlərinin dəyərlərinə sahib çıxmalı, onları təbliğ edən və qoruyan fəaliyyətlərdə fəal iştirak etməlidirlər. Bura ictimai xidmətdə iştirak, könüllülük və sosial ədaləti müdafiə etmək daxildir. Üstəlik fərdlər şəxsi və peşə həyatlarında əxlaqi davranış nümayiş etdirərək nümunə olmalıdırlar.

Bundan əlavə, ictimai rəyin formalaşmasında və milli-mənəvi dəyərlərin təbliğində vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları, qeyri-hökumət təşkilatları mühüm rol oynayır. Bu qurumlar məlumatlılığın artırılmasına və dəyərlərin qorunmasında fəal iştirakın təşviqinə yönəlmiş kampaniyalar, seminarlar, tədbirlər təşkil edə bilərlər. Kollektiv məsuliyyət hissini aşılamaqla vətəndaş cəmiyyəti ümumi məqsədə doğru çalışan fərdlərdən ibarət güclü şəbəkə yarada bilərlər.

AZƏRBAYCANIN AVROPA İTTİFAQI İLƏ ƏLAQƏLƏRİNİN YARANMAĞA BAŞLAMASI

Məmmədova A.İ
Sumqayıt Dövlət universiteti
memmedliaynur28@gmail.com

Azərbaycan XX əsrdə ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə daxilində və xaricində yeni siyasi xətt elan etdi. Özünün suveren hüquqlarının beynəlxalq aləmdə tanınması, dünya birliyinin üzvləri ilə hərtərəfli əlaqələr qurulması, həmsərhəd dövlətlərlə dinc münasibətlər çərçivəsində mehriban qonşuluq siyasətinin aparılması müasir Azərbaycan respublikasının sələfi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xarici siyasətin əsas prioritetləri olmuşdur.Bu işləri həyata keçirmək üçün demokratik təsisatlar qurulması, ölkədə parlamentli idarə sisteminin yaradılması özü-özlüyündə Avropa dövlətləri ilə əlaqələrin yaradılmasında təqdirəlayiq cəhd kimi qiymətləndirilə bilər.Heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamenti ölkənin yeni dünya sisteminə qoşulması üçün addımlar atmış, müxtəlif ölkələrə təqdim edilmək üçün bəyannamələr hazırlamış, Paris konfransında iştirak etmək üçün Ə.Topçubaşovun başçılığı altında nümayəndə heyətinin tərkibini təsdiq etmişdir. Bu bu addımların atılmasında əsas məqsəd demokratik hesab olunan Avropanın bir parçası olmaq, Avropa dəyərlərinin Şərq müsəlman aləmində yayılıb möhkəmlənməsini təmin etmək olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birbaşa varisi olan Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə yenidən dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sələfinin Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı mənafeyə əsaslanan diplomatik əlaqələrin qurulması istiqamətindəki fəaliyyətini uğurla davam etdirmişdir.

Dünya dövlətləri tərəfindən suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin tanınması, regional və beynəlxalq təşkilatlara üzv qəbul olunması totalitar sistemin buxovlarından xilas olmuş ölkəmizin inkişafında yeni üfüqlər açmışdır.

1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra sürətlənən dövlət quruculuğu tədbirləri nəticəsində daxili vəziyyəti sabitləşən ölkəmiz, demokratik Avropaya inteqrasiya olunmaq yolunda daha da böyük addımlar atmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin dünyagörüşü, siyasi bacarığı və uzaqgörən siyasəti nəticəsində respublikamız qısa müddətdə beynəlxalq aləmə inteqrasiya olundu.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının prezidenti kimi ilk səfərini Fransa edən Heydər Əliyev, həmin səfər çərçivəsində 1990-cı ildə imzalanmış "Paris xartiyası"nı imzalamaqla ölkəmizin demokratik Avropanın bir parçası olmaq istəyini açıqca nümayiş etdirmişdir. Avropa İttifaqı ilə "Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında saziş"ə imza atan Heydər Əliyev respublikamızın Avropa ilə əlaqələr qurmasını rəsmiləşdirmişdir.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz regionuna marağı daha da artmışdır. Avropa İttifaqı Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə regional əməkdaşlıq çərçivəsində Avrasiya regionunda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması, region ölkələrinin iqtisadi baxımdan tərəqqi etməsi, o cümlədən inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsi üçün məqsədyönlü fəaliyyət həyata keçirir.

Avropa İttifaqı qarşılıqlı əlaqələr qurduğu ölkələrlə bazar iqtisadiyyatı infrastrukturu yaratmaq, ölkələrarası ticarət, nəqliyyat, gömrük-keçid işlərini inkişaf etdirmək üçün TASİS proqramı vasitəsiylə onlara həm də maliyyə dəstəyi göstərir. Avropa İttifaqının təşəbbüsü ilə Azərbaycanın da iştirak etdiyi 1993-cü ildə Brüsseldə keçirilən iclasda "Avropa-Qafqaz-Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi" layihəsi (TRASEKA) irəli sürülmüş, qədim "İpək Yolunun" bərpası ilə yeni nəqliyyat kommunikasiya infrastrukturlarının qurulması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı "Brüssel bəyannaməsi" imzalanmışdır.

TRASEKA ilə bağlı ən mühüm tədbir Azərbaycanın ev sahibliyi ilə 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda təşkil olunmuşdur. 32 dövlətin nümayəndə heyəti, 13 beynəlxalq və regional təşkilatın iştirak etdiyi bu konfransda "Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat komunikasiya dəhlizi"nin inkişafına dair "Çoxtərəfli saziş" və "Bakı bəyannaməsi" imzalanmışdır.TRASEKA layihəsinin işlərini planlaşdırmaq və həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Bakı şəhərində mənzil qərargah yaradılmışdır.

Avropa İttifaqı ilə Şərq-Qərb proqramı əsasında qurulan münasibətlər daha sonra da davam etdirilərək "Avropaya neft və qazın nəql edilməsi üzrə dövlətlərararası proqram" (İNO GATE), " Humanitar yardım" (ECHO) və digər proqramlarla davam etdirilmiş, Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında bir sıra ikitərəfli sazişlərin imzalanması ilə əlaqələr daha da möhkəmləndirilmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunu davam etdirən İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə də Azərbaycan respublikası ilə Avropa ittifaqı arasında əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. 2004-cü ildə Azərbay Respublikası Avropa İttifaqının "Yeni qonşuluq" siyasətinə qoşulmuşdur.

2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası "Yeni qonşuluq" siyasətinin davamı olan "Şərq tərəfdaşlığı" proqramına qoşulmuşdur. Ümumiyyətlə, dəyişən beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycan "Şərq tərəfdaşlığı" çərçivəsində Avropa İttifaqının regional müttəfiqlərindən birinə çevrilmiş, imzalanan qarşılıqlı ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrlə Azərbaycan Respublikası demokratik Avropanın bir parçası olmaq yolunda irəliləmiş və hazırda Avropa İttifaqı ölkələrinin enrji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əsas tərəfdaşlardan birinə çevrilmişdir.

MÖMİNƏ XATUNUN MƏQBƏRƏSİ

Məmmədova T. Z.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
memmedovaturkane674@gmail.com

Azərbaycanlı Atabəyin həyat yoldaşı və gələcək iki Atabəyi böyüdən Sultanın anası Möminə xatunun məzarı Naxçıvan şəhərindədir.

Möminə-Xatun məqbərəsi Azərbaycan orta əsr memarlığı abidəsidir. 1186-cı ildə memar Əcəmi tərəfindən tikilmişdir. 10 tərəfli qala (25 m hündürlükdə) kərpicdən tikilmiş bina; kənarları kufi yazıları, şirsiz və şirli (firuzəyi) kərpicdən hörülmüş həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmişdir.

Bu, orta əsrlər Azərbaycanın bu günə qədər gəlib çatmış ən hündür tikililərindən biridir. Yalnız 28 metr hündürlüyü olan Qız qalası və bir neçə bərpa edilmiş tikili daha hündürdü. Məqbərənin hündürlüyü 34 metr olardı. Doqquz mərtəbəli binadan yüksəkdir. Bu, region üçün rekord göstəricidir.

Aydındır ki, bu, adi bir hökmdar üçün bayağı bir quruluş deyildi.

Bir vaxtlar bu, Cümə məscidi və Möminə Xatun Qapısı adlanan minarəli gözəl tağı olan bütöv bir kompleks idi.

Təəssüf ki, yazılı sübutlarla yanaşı, fransız yazıçısı və arxeoloqu Jeanne Dieulafoyun kitabında nəşr olunan yalnız bir oyma günümüzə qədər gəlib çatmışdır. O, 1881-1882-ci illərdə Naxçıvanda olmuş və sökük qapıları tapmağa nail olmuşdur.

Naxçıvandan 30 km aralıda yerləşən Qarabağlar kəndindəki (XII-XIV əsrlər) məqbərə kompleksinin fotoşəkilində də buna bənzər bir şey görürük.

Sovet dövrünə aid fotoşəkillərdə Azərbaycanın tarixi abidələrinin vəziyyətini aydın görmək olur.

Bu, şübhəsiz ki, təəccüblüdür. 12-ci əsrin hətta dini olmayan tarixi obyektləri İttifaq tərəfindən sözün əsl mənasında məhv edildi. Sovet dövrünün bəzi monumental abidələrinə pul xərclənib, siyasi çalarlarla heç kimi maraqlandırmayan muzeylər ucaldılıb, bəşəriyyətin irsi xarabalığa çevrilib.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan ərazisində XII-XVII əsrlərə aid çoxlu sayda məqbərələr mövcuddur və bunlar yalnız dövrümüzə qədər gəlib çatmış məqbərələrdir. Onların hamısı bu gün bərpa olunub (və ya bərpa olunur).

Əcəmi Naxçıvani orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli simalarından biri – təkcə Cənubi Qafqaz regionunun deyil, bütün Eldənizər (Azərbaycan Atabəyləri) dövlətinin memarlığına böyük təsir göstərmiş memardır.

Əbubəkr oğlu Əcəmi (Naxçıvanda - 13-cü əsrin əvvəlləri) memar; orta əsrlər Azərbaycanı Naxçıvan məktəbinin nümayəndəsi. Küseyir oğlu Yusifin (1162) və Möminə xatunun məqbərələrinin inşaatçısı; (1186), eləcə də Naxçıvanda portalla bağlanmış minarələr strukturların monumentallığı, bölmələrinin zərifliyi ilə, o dövr üçün rasional olan konstruksiyalardan (qabırğa, kərpic bloklarından) istifadə edilməsi ilə səciyyələnir; Dekorda mürəkkəb həndəsi naxışlar, yazılar və məharətlə istifadə olunan rəng var. Kompozisiya və dekorativ texnika həm Azərbaycanda, həm də qonşu ölkələrdə məqbərələrin tikintisinə böyük təsir göstərmişdir.

Möminə xatun türbəsinin dizaynının zərifliyi həqiqətən heyrətamizdir. .

Ornamentə Qurandan sətirlər toxunur.

Yuxarıdakı yazıda deyilir:

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə. Müdrik, ədalətli, qalib, böyük padşah, din günəşi (Şəmsəddin), İslamın və müsəlmanların himayədarı bu türbənin tikilməsini Ata bəy Eldəgiz oğlu Cahan Pəhləvan Ata bəy Əbu Cəfər Məhəmməd verdi... (üçün)... dünyanın və dinin izzəti , İslam və müsəlmanların şərəfinə Möminə xatun. Allah-Təala ona rəhmət eləsin. Gedirik - dünya qalır (Öləcəyik. Bu bir xatirə olaraq qalacaq) Aman Allah, bəd nəzəri çək."

“Gedirik – dünya qalacaq, biz öləcəyik – xatirə olaraq qalacaq” ifadəsi Əcəminin özünə aiddir.

Tağların üstündə təkrarlanan mətn:

Mülkiyyət yalnız qalib olan Allaha məxsusdur. İşin keyfiyyəti də təəccüb doğurur. 835 il Naxçıvanın çətin iqlimidə xarici divarların bəzədilməsinə faktiki olaraq heç bir təsir göstərməmişdir.

Bərpadan sonra hər şey daha da gözəl görünür:

Məqbərə kərpicdən tikilmiş, onun on kənar tərəfindəki taxçaların hər biri aşağıdan yuxarıya doğru təkrarlanmayan oyma naxışlarla örtülmüşdür. İçəridə quruluş yuvarlaq bir forma malikdir, bu, kəsikdə baxsanız başa düşüləndir.

Türbənin özünün yeraltı və yerüstü hissəsi var. Onların girişləri bir-birinin üstündə yerləşir.

Ola bilsin ki, məbədin özündə təkcə Möminə Xatunun deyil, həm də onun əri, Azərbaycanın ilk Böyük Atabəyi El-Dənizin də məzarı var idi. Ad ərəbcə yazıldığından onun necə səsləndiyini dəqiq söyləmək mümkün deyil. Adətən Atabəy haqqında yazarkən İranikada göstərilən transkripsiyanı götürürlər, dövlət məsələsində isə üç variantdan istifadə edirlər - İldəqizlər, Eldənənizlər və Azərbaycan Atabəyləri. Iranika birbaşa yazır ki, adın türkcə yenidən qurulması çətin ki, düzgün olsun. Bosvortun türkcə adını “İldeniz” olaraq yenidən qurması çətin ki doğrudur

Atabəyin başqa yerdə yatdığına dair yazılı sübutlar olduğundan onun dəfni haqqında məlumat tam aydın deyil. Yalnız məlumdur ki, yeraltı türbənin özü iki zaldan ibarətdir. İndi onlar boşdur. Yerli sakinlər deyirlər ki, hələ sovet dövründə hər şey Ermitaja aparılıb, lakin bu versiya təsdiqini tapmamışdır.

Məqbərənin aşağı və yuxarı hissələrinin içəridən bəzəkləri yoxdur. Yalnız sferik günbəzin daxili tərəfində dörd dairəvi medalyon var. İçərisində Məhəmməd, Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli, Həsən, Hüseyn adları olan ornamentlər və yazılar var.

Maraqlıdır ki, Peyğəmbərdən başqa, ilk xəlifələrin - sünnilər arasında ən hörmətli olanların və üç şiə imamının adları göstərilir. Məqbərə heç kəsi incitməmək üçün düzülüb. Bu gün hər kəs Möminə xatun məqbərəsini ziyarət edə bilər. Yuxarıda kiçik bir muzey var.

Kompleksin ərazisində antik dövrə aid çoxlu sübutlar var.

AZƏRBAYCAN-ALMAN MƏDƏNİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TARİXİ

Nərimanova L. A.
Bakı Slavyan Universiteti
leman.nerimnova@gmail.com

Azərbaycan çox qədimdən müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin vətəni olmuşdur. Şərq mədəniyyətinin dünya və Avropa mədəniyyətinə, yaxud əksinə keçid alması üçün Azərbaycan körpü rolunu oynamışdır. Çoxmillətli, çoxdinli, çoxdilli Azərbaycan üçün bu ideologiyanı tarixi reallığımızın özü irəli sürmüşdür. Müxtəlif milli-etnik qrupların nümayəndələrinin yaşadığı Azərbaycan unikal coğrafi, geosiyasi və mədəni məkandır. Azərbaycanda tarixən bütün xalqlara, milli azlıqlara və etnik qruplara eyni normal münasibət bəslənib. Dövlətimizin həyata keçirdiyi ardıcıl, məqsədyönlü dövlət siyasətinin də qayəsində insanpərvərlik, bərabərhüquqluluq və bunlara uyğun olaraq tolerantlıq və multikulturalizm dayanır.

Azərbaycan ərazisində alman mədəni irsinin tarixinin 200 ildən artıq yaşı var. Alman kolonistləri Cənubi Qafqaza ilk olaraq 1816-cı ildə Gürcüstan ərazisinə,daha sonra 1819-cu ildə Azərbaycan ərazisinə köç etmişlər. Almanlar ölkəmizdə ilk olaraq o vaxt Yelizovetpol adlandırılan Gəncə şəhərinin yaxınlığında Helenendorf, indiki Göygöl rayonu ərazisində və Annenfeld, indiki Şəmkir rayonu ərazisində olan koloniyalarını yaratmışlar. Almanlar daha sonra Georqsfeld, Qrünfeld, Ayxenfeld, Traubenfeld, Alekseyevka, Yelizavetinka adlandırılan koloniyaların da əsasını qoymuşlar. Bu koloniyalar hazırki Ağstafa, Şəmkir, Tovuz rayonunun ərazilərində yerləşirdi. Koloniyaların əhalisi Napoleon müharibələrindən əziyyət çəkmiş Baden-Vurtemberq krallığından gələn şvablar idilər. Almanlar Qafqaza çar Rusiyası tərəfindən dəvət olunmuşdular. Bu dəvətin əsas məqsədi buradakı xristian əhalisinin sayını artırmaq olsa da, almanlar kənd təsərrüfatına, arxitektura sahəsinə bilik və bacarıqları ilə öz töhfələrini vermişlər. Kənd təsərrüfatında üzümçülük, şərabçılıq, tütünçülük kimi sahələr, süni mineral suların hazırlanması onların adı ilə bağlıdır.

Məskunlaşdıqları ilk dövrlərdə, onlar üçün əlverişli olmayan iqlim şəraitində almanlar bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmışdılar. Zaman keçdikcə çətinliklərin öhdəsindən gələn alman kolonistləri öz adət-ənənələrinə uyğun şərait qurmağı bacarmışlar. Belə ki, XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq "alleman evləri" adlandırılan formada evlər tikməyə başlamışdılar. Yaşadıqları ilk dövrlərdə daha çox qapalı həyat tərzi keçirməyə çalışan almanlar sonralar yerli əhali ilə mehriban münasibətlər yaratmışdılar. Əlbəttə bunun əsas səbəbi azərbaycan xalqının qonaqpərvər olması idi. Almanlar koloniyalarında bağçalar, məktəblər, kilsələr tikmişdilər.

Qafqazdakı alman izlərini təkcə kolonistlər deyil, həmçinin biznes, elm və mədəniyyət sahəsinin alman əsilli bir sıra nümayəndələri də öz fəaliyyətləri ilə qoymuşlar. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Rusiya imperiyası daxilindəki kapitalist yönümlü inkişaf bir sıra alman sahibkarları ölkəmizdə neft, maşınqayırma, mədən işində filizin və misin çıxardılıb əridilməsinə sərmayələr qoymağa sövq etmişdir. Buna misal olaraq Gədəbəy rayonundakı Siemens Qardaşları mis əritmə zavodunu göstərmək olar. 1855-1856-cı ildən 1914-cü ilə kimi fəaliyyət göstərən zavod 100 milyon yarım puddan çox mis filizi çıxarmışdır.

Azərbaycanda arxeologiya elminin əsasının qoyulması da alman arxeoloq Y.Qummelin adı ilə bağlıdır. Y.Qummel Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyasına həsr olunan bir çox məqalələr yazmışdır. O Xanlar rayonundakı diyarşünaslıq muzeyinin yaradıcısıdır.

Bakının kapitalist görünüşlü memarlıq abidələrinin yaradılmasında alman memarlar İ.Eyxler, N.A. fon der Nonnenin böyük əmək̇ləri var. N.A. fon der Nonne 1889-1902-ci illərdə Bakının bir sıra binalarının, məhəllələrinin planlaşdırılmasına rəhbərlik etmişdir. İ.Eyxlerin layihəsi əsasında Bakıda alman qotika üslubunda Kirxa tikilmişdir. "Xilaskar kilsəsi" adlandırılan kirxa 28 may küçəsində yerləşir. Sonrakı illərdə kamera və orqan musiqisi zalı adlandırılaraq Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının tabeliyinə verilmişdir.

Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan " Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun ilk tədqiqatçısı alman şərqşünas Henrix Fridrix fon Ditsdir. O, 1815-ci ildə eposun Drezden kitabxanasındakı əlyazmasının bir boyunu alman dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. Alman xalqının orta əsrlərdə qələmə alınmış sevgi və

qəhrəmanlıq dastanı olan "Nibelunqlar nəğməsi" "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu ilə oxşarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Həm "Nibelunqlar nəğməsi", həm də "Kitabi-Dədə Qorqud" öz bölgəsində nüfuz və söz sahibi olan xalq haqqında epik poemalarıdır. Bu dastanlar igidliyin, hünərin, mərdliyin tərənnümüdür. "Nibelunqlar nəğməsi" eposunda nəğmə arfanın, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında isə qopuzun müşayiəti ilə ifa olunur. Hər iki musiqi aləti müqəddəs hesab olunurmuş. Bununla da dastanın sadəcə rəvayət deyil, Haqdan gələn bir həqiqətə malik olduğu nəzərə çatdırılır.

Bütün bu dediklərimizi ümumiləşdirsək dahi mütəfəkkir Painin dediyi kimi:" Mədəniyyət siyasətdən daha vacibdir, çünki mədəniyyət streotipləri siyasi doktrinalardan əvvəl gəlir və onların əsasını təşkil edir". Azərbaycan - Almaniya arasındakı münasibətlərin dərin mədəni tarixi köklərə malik olması, alman irsinin bu gün də ölkəmizdə qorunub saxlanması ölkələrimiz arasındakı inteqrasiya prosesində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

THE EDUCATION IN THE USA AND CHINA

Omarova F.E.
Baku Slavic University
fidanomarova@icloud.com

Education in the United States and China differs in several key aspects, including the structure of the education system, teaching methods, curriculum, and cultural attitudes towards education.

1. Structure of Education System:

- In the United States, education is decentralized, with each state responsible for setting its own education standards and curriculum. The system includes public schools, private schools, and homeschooling options.

- In China, education is highly centralized, with a national curriculum and standardized testing system. The education system is divided into three stages: primary education, secondary education, and higher education.

2. Teaching Methods:

- In the U.S., there is a focus on student-centered learning, critical thinking, creativity, and individuality. Teachers often use interactive methods, group work, and project-based learning to engage students.

- In China, there is a more traditional approach to education, with an emphasis on rote memorization, discipline, and respect for authority. Teaching is often lecture-based, and students are expected to follow instructions and conform to expectations.

3. Curriculum:

- In the U.S., the curriculum varies by state and school district, but there is an emphasis on a well-rounded education that includes core subjects like English, math, science, and social studies. Electives and extracurricular activities are also important.

- In China, the curriculum is standardized across the country and focuses heavily on academic subjects like math, science, and Chinese language. There is also an emphasis on preparing students for high-stakes exams like the Gaokao.

4. Cultural Attitudes Towards Education:

- In the U.S., there is a strong belief in the value of education as a means to personal growth, social mobility, and success. Parents are encouraged to be involved in their children's education, and there is a focus on individual achievement.

- In China, education is highly valued as a means to academic success, career advancement, and social status. There is a strong emphasis on hard work, discipline, and academic achievement, with parents often placing high expectations on their children.

While both countries have strengths and weaknesses in their education systems, understanding the differences can provide insights into the cultural values and priorities that shape educational practices in the U.S. and China.

THE NUCLEAR FACTOR IN THE RELATIONS OF THE UNITED STATES AND CHINA

Omarova F.E.
Baku Slavic University
fidanomarova@icloud.com

The nuclear factor has been a significant aspect of the relations between the United States and China. Both countries are nuclear powers with significant arsenals, and their nuclear capabilities have played a role in shaping their strategic interactions.

The United States and China have engaged in discussions and negotiations on nuclear arms control and non-proliferation issues. However, there have been concerns about the potential for a nuclear arms race between the two countries, particularly as China continues to modernize its nuclear arsenal.

The nuclear factor also influences other aspects of the U.S.-China relationship, including strategic stability, regional security dynamics, and crisis management. Both countries have emphasized the importance of maintaining a stable and predictable nuclear relationship to prevent misunderstandings or miscalculations that could lead to conflict.

Overall, the nuclear factor is a complex and multifaceted aspect of U.S.-China relations that requires careful management and dialogue to ensure peace and stability in the region and beyond. The relationship between the United States and China is one of the most consequential and complex bilateral relationships in the world today. It is characterized by a mix of cooperation, competition, and strategic rivalry across various domains, including trade, security, technology, human rights, and global governance.

Economic Interdependence: The U.S. and China are each other's largest trading partners, with significant economic ties that have grown over the years. However, trade tensions, intellectual property issues, and concerns about market access have strained economic relations between the two countries.

Security Concerns: The U.S. and China have different strategic interests in the Asia-Pacific region, where China's growing military capabilities and assertiveness have raised concerns among U.S. allies and partners. The U.S. has also expressed concerns about China's activities in areas such as the South China Sea and Taiwan.

Human Rights and Ideological Differences: The U.S. has criticized China's human rights record, particularly concerning issues such as religious freedom, political repression, and treatment of ethnic minorities. These differences in values and ideologies have contributed to tensions between the two countries.

Global Governance and Climate Change: The U.S. and China are both major players in global governance institutions and have cooperated on issues such as climate change and non-proliferation. However, differences in approach and priorities have sometimes hindered effective collaboration on global challenges.

Overall, the U.S.-China relationship is complex and multifaceted, with both cooperation and competition shaping the dynamics between the two countries. Managing this relationship effectively is crucial for maintaining peace and stability in the Asia-Pacific region and beyond.

MOLOTOV-RİBBENTROP PAKTI

Orucova Ş.K.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
wehlaoova@gmail.com

İkinci Dünya Müharibəsinin başlaması ilə bağlı 1939-cu il hadisələri qızğın mübahisə və müzakirə mövzusu idi və belə də qalır. Bu müzakirələrin mərkəzində, bir qayda olaraq, avqustun 23-də imzalanmış SSRİ ilə Almaniya arasında hücum etməmək haqqında müqavilədir.

Mövcud beynəlxalq vəziyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinə potensial təhdidlərin obyektiv təhlilinə əsaslanaraq 1939-cu il aprelin 17-də SSRİ hökuməti Böyük Britaniya və Fransa hökumətlərinə qarşılıqlı yardım, o cümlədən hərbi yardım haqqında saziş bağlamağı təklif etdi. Potensial təcavüzkar dedikdə ilk növbədə Almaniya və onun müttəfiqləri nəzərdə tutulurdu. Sovet İttifaqının nümayəndələri danışıqlar zamanı

onlara qarşı təcavüz halında müqaviləyə gələn tərəflərin silahlı qüvvələrinin birgə hərəkətləri üçün konkret plan elan etdilər.

Sovet hökuməti 1939-cu ildə Moskva Sovet-İngilis-Fransa danışıqları zamanı Qərb ölkələrinin faşist təcavüzünün birgə dəfinin təşkilində SSRİ ilə faktiki əməkdaşlıq etmək istəmədiklərinə əmin olaraq və vahid antisovet cəbhəsinin yaradılmasından ehtiyat edərək, Almaniyanın hücum etməmək haqqında paktı bağlamaq təklifini qəbul edərək ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün alternativ yol axtarmağa məcbur oldu.

Sovet İttifaqı ilə İngiltərə və Fransa arasında aparılan danışıqların gedişi haqqında obyektiv məlumata malik olan Almaniya hökuməti 1939-cu il avqustun 15-də SSRİ-yə müxtəlif sahələrdə: iqtisadi, beynəlxalq, müdafiə sahəsində müzakirəyə çıxarılacaq məsələlərin siyahısını təklif etdi və bu danışıqlara hazır olduqlarını bildirdi. Artıq 1939-cu il avqustun 17-də Almaniya SSRİ ilə hücum etməmək haqqında paktı imzalamağı təklif etdi. Mövcud hərbi-siyasi vəziyyət Sovet İttifaqı rəhbərliyindən dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün təcili tədbirlər görməyi tələb edirdi. İngiltərə və Fransa ilə müttəfiqlik haqqında razılaşmanın mümkünsüzlüyü, eləcə də SSRİ ilə Almaniyanın müttəfiqi Yaponiya arasında Xalxin-Qol çayı üzərində baş verən hərbi əməliyyatlar fonunda avqustun 19-da Sovet İttifaqı Ribbentropun Moskvaya səfərinə razılıq verdi. 1939-cu il avqustun 23-də Almaniyanın xarici işlər naziri J.Ribbentropun başçılığı ilə Almaniya nümayəndə heyəti Moskvaya gəldi. Avqustun 24-nə keçən gecə sovet-alman hücum etməmək paktı və gizli əlavə protokol imzalandı. Həmin andan Böyük Vətən Müharibəsi başlayana qədər 22 ay davam edən sovet-alman münasibətlərinin tarixində yeni səhifə açıldı.

Sazişin imzalanmasının ertəsi günü "Pravda"nın redaksiyası qeyd edirdi ki, hər iki dövlətin siyasi sistemləri və ideologiyasındakı fərqlər onlar arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin qurulmasına maneə deyil. SSRİ Ali Sovetinin növbədənkənar sessiyasındakı çıxışında (31 avqust 1939-cu il) V.M. Molotov "SSRİ ilə Almaniya arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin qurulması" tezisini təkrarladı.

Təcavüz etməmək və neytrallıq haqqında Sovet-Alman müqaviləsinin (1926) əsas müddəalarına əsaslanaraq, tərəflər öhdəlik götürdülər.Molotov-Ribbentrop paktı yeddi qısa maddədən ibarət idi:

Maddə I

Hər iki Razılığa gələn Tərəf ayrılıqda və ya digər səlahiyyətlərlə birgə hər hansı zorakılıqdan, hər hansı təcavüzkar hərəkətdən və bir-birinə qarşı hər hansı hücumdan çəkinməyi öhdəsinə götürür.

Maddə II.

Razılığa gələn Tərəflərdən birinin üçüncü dövlət tərəfindən hərbi əməliyyat obyektinə çevrildiyi halda, Razılığa gələn digər Tərəf bu səlahiyyəti heç bir formada dəstəkləməyəcəkdir.

Maddə III.

Razılığa gələn hər iki Tərəfin hökumətləri onların ümumi maraqlarına toxunan məsələlər barədə bir-birlərini məlumatlandırmaq məqsədilə məsləhətləşmələr üçün gələcəkdə də bir-biri ilə əlaqə saxlayacaqlar.

Maddə IV.

Razılığa gələn Tərəflərdən heç biri birbaşa və ya dolayısı ilə digər tərəfə qarşı yönəlmiş hər hansı səlahiyyətlər qrupunda iştirak etməyəcək.

Maddə V

Razılığa gələn Tərəflər arasında bu və ya digər məsələlərlə bağlı mübahisələr və ya münaqişələr yaranarsa, hər iki tərəf bu mübahisələri və ya münaqişələri yalnız dostcasına fikir mübadiləsi yolu ilə və ya lazım gələrsə, münaqişənin həlli üçün komissiyalar yaratmaqla yalnız sülh yolu ilə həll edəcəkdir.

Maddə VI.

Bu Saziş, Razılığa gələn Tərəflərdən biri onun müddətinin bitməsinə bir il qalmış onu ləğv etməsə, müqavilənin müddəti avtomatik olaraq daha beş il uzadılmış hesab edilməklə, on il müddətinə bağlanır.

Maddə VII.

Bu müqavilə mümkün qədər tez ratifikasiya edilməlidir. Ratifikasiya sənədlərinin mübadiləsi Berlində aparılmalıdır. Müqavilə imzalandıqdan dərhal sonra qüvvəyə minir.

Almaniya ilə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı arasında hücum etməmək haqqında müqavilə imzalanarkən hər iki tərəfin nümayəndələri Şərqi Avropada qarşılıqlı maraq dairələrinin müəyyənləşdirilməsi məsələsini ciddi məxfi qaydada müzakirə etdilər. Bu müzakirə aşağıdakı nəticəyə gətirib çıxardı:

1. Baltikyanı dövlətlərin tərkibinə daxil olan rayonların (Finlandiya, Estoniya, Latviya, Litva) ərazi-siyasi yenidən təşkili zamanı Litvanın şimal sərhədi eyni zamanda Almaniya və SSRİ-nin maraq dairələrinin sərhədidir. . Eyni zamanda, Litvanın Vilna bölgəsinə münasibətdə maraqları hər iki tərəf tərəfindən tanınır.

2. Polşa dövlətinin tərkibinə daxil olan ərazilərin ərazi və siyasi cəhətdən yenidən təşkili zamanı Almaniya və SSRİ-nin maraq dairələrinin sərhədi təxminən Narev, Vistula və Sana çaylarının xətti ilə keçəcək. Müstəqil Polşa dövlətinin qorunub saxlanmasının qarşılıqlı maraqlara uyğun olub-olmaması və bu

dövlətin sərhədlərinin nə olacağı yalnız siyasi inkişaf zamanı nəhayət dəqiqləşdirilə bilər.Hər halda hər iki hökumət bu məsələni qarşılıqlı dostluq şəraitində həll edəcək.

3. Avropanın cənub-şərqinə gəldikdə, sovet tərəfi SSRİ-nin Bessarabiyada marağı olduğunu vvurğulayır Almaniya tərəfi bu sahələrə tam siyasi maraq göstərmədiyini bəyan edir.

4. Bu protokol hər iki tərəf tərəfindən ciddi şəkildə məxfi saxlanılacaq.

Sovet-Alman hücum etməmək paktı avqustun 23-də səhər saatlarında "Pravda"nın manşetində bütün dünyaya elan edildi. Xəbərlər xüsusilə Qərb dünyasını dəhşətə gətirdi. Çünki Sovet İttifaqının müdaxilə etməməsi və neytrallığı belə bütün tarazlıqları sarsıdacaq səviyyədə idi, bu müqavilədə təcavüz etməməkdən başqa müddəalar var idi. Müqavilənin ikinci və üçüncü maddələrində nəzərdə tutulurdu ki, tərəflər bir-biri ilə məlumat mübadiləsi aparmalı və müharibə vəziyyətində üçüncü ölkələrlə münasibətlərini məhdudlaşdırmalıdırlar. Bu səbəbdən Almaniya mümkün müharibə zamanı Sovet İttifaqının neytrallığını təmin etməklə yanaşı, diplomatik və iqtisadi cəhətdən də onun tərəfində olmasını təmin etdi. Müqavilə haqqında eşidəndə heyrətə gələn İngiltərə və Fransa hökumətləri avqustun 25-də Moskvada nümayəndə heyətləri vasitəsilə sovet həmkarları ilə görüşmək istədilər. Lakin sovet nümayəndələri bu tələbləri rədd edərək, dəyişən siyasi şərtlər fonunda nümayəndə heyətləri arasında danışıqların artıq mümkün olmadığını bildirdilər.

Beləliklə, Sovet İttifaqı uzun illər onu Almaniyaya qarşı tək buraxmaqda ittiham etdiyi Qərb dövlətlərini müharibənin astanasında Almaniya ilə tək qoydu. Həmin gün Hitler Britaniyanın Berlindəki səfiri ser Nevil Hendersonla görüşdü. Bu görüşdə o, ona Sovetlərlə razılaşmanın iki cəbhəli müharibə ehtimalına son qoyduğunu və İngiltərənin indi Polşada alman tələblərini qəbul etməli olduğunu söylədi.

Bununla belə, İngiltərə Polşa ilə müttəfiqlik müqaviləsi imzaladığını elan etdi. Bunun üzərinə İngiltərə və Fransa ilə müharibə riskini gözləyən Hitler sentyabrın 1-də Polşanı işğal etdi və İkinci Dünya Müharibəsinə başladı.

Hitler Almaniya-Sovet hücum etməmək paktını sadəcə müvəqqəti vasitə, taktiki manevr hesab edirdi. Əvvəldən o, on il paktı yerinə yetirmək fikrində deyildi. Hitlerin uzunmüddətli planlarına həmişə Alman ordusunun Sovet İttifaqına hücumu və ələ keçirilən ərazilərdə almanlar üçün "yaşayış sahəsi" (Lebensraum) yaradılması daxildir. Lakin bundan əvvəl Hitler Polşanı özünə tabe etmək, Fransa və Böyük Britaniyanı məğlub etmək niyyətində idi. Hücum etməmək paktı ona bu əməliyyatları sovet təcavüzündən və iki cəbhədə müharibədən qorxmadan həyata keçirməyə imkan verdi.

1941-ci il mayın 15-dək ordusunu Sovet işğalı planını təqdim etdi. Hazır olmaq əmrini verdi. Alman orduları hazırlıqlarını başa vurduqdan sonra 22 iyun 1941-ci il saat 03:15-də Almaniya sovet ərazisini işğal etməyə başladı və sovet-alman hücum etməmək paktı faktiki olaraq sona çatdı.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTI İLƏ GÜRCÜSTAN ARASINDA ƏRAZİ SƏRHƏD MƏSƏLƏSİ

Qocayeva S. Q.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
senem.qocayeva@mail.ru

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra qarşısında duran xarici siyasətinin əsas amillərdən biri digər dövlətlərlə diplomatik əlaqələrin qurulması idi. Lakin bu dövrdə digər dövlətlərlə ərazi məsələlərinin olması diplomatik əlaqələrin inkişafına mane olurdu. Bu dövlətlərdən biridə Gürcüstan idi. Bu dövlətlə Azərbaycan arasında ərazi mübahisələrinə Borçalı, Zaqatala dairəsi, Qarayazı və Sığnaq əraziləri daxil idi. Hətta iki respublika arasında Borçalının azərbaycanlılar yaşayan hissəsinin mənsubluğu məsələsinə görə 1918-ci ilin yayında silahlı toqquşma mövcud olma ehtimalı həddində idi. 1918-ci ilin iyun ayının 14-də Xarici işlər nazirimiz M.H.Hacinski tərəfindən gürcülərə göndərdiyi notada Borçalının Azərbaycan respublikasına mənsub olmasını bildirmiş və Borçalı qəzasının gürcülər tərəfindən tutulmasına etirazini bildirmişdir. Almanlar Borçalı və Qarayazı, həmçinin Sənain, Poylu və Ağstafa stansiyalarını tutmuş və daha sonra bu ərazilərdə gürcü hökumətinin inzibati idarəçiliyi təşkil olunmuşdur. Xarici faktorlar olan Osmanlı və Almaniyanın təsiri nəticəsində Azərbaycan və Gürcüstan arasında 1918-ci ilin payız aylarına yaxın de-fakto sərhədlər bərqərar oldu və Zaqatala Azərbaycanın, Borçalı və Qarayazı isə Gürcüstanın tərkibinə qatıldı. Borçalılar 1918- ci ildə Azərbaycana birləşmək istədiklərini bəyan etmişlər, lakin gürcülər onlara bu sərhədlərin müvəqqəti olduğunu bildirmişdilər. Qafqaz respublikaları arasında ərazi

mübahisələrini həll etmək üçün 1918- ci ilin noyabr ayının 10-da Tiflisdə konfrans açılmışdır. Lakin bu konfransa ermənilər müxtəlif bəhanələrlə qatılmaqdan imtina etmiş, bununlada ərazi məsələləri öz həllini tapmamışdır.

Gürcüstan ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında ərazi məsələlərindən biridə Zaqatala idi. Azərbaycan tarixi vilayətləri olan Car-Balakən camaatligi ilə İlisu sultanlığının bir hissəsini əhatə edən Zaqatala dairəsinin siyasi mənsubluğu məsələsi iki gənc respublika arasında gərginliyə səbəb olmuşdur. 1918- ci ildən etibarən Zaqatala bölgəsi ilə bilavasitə bağlı olan ixtilaflar da genişlənməyə başladi. Çar-Balakən camaatliqlarina və İlisu sultanlığına məxsus olan torpaqlar Tiflis quberniyasının Sığnaq qəzasına daxil edilmişdir. Çarizmin keçirdiyi inzibati ərazi bölgüsü nəticəsində 1918- ci ildə Zaqatala kəndlilərinin əsrlər boyu sahib olduqları örüşlərin, biçənəklərin, meşələrin Gürcüstan tərəfindən özgəninkiləşdirilməsinə səbəb oldu. "Zaqatala məsələsi"nin iki süjet xətti kimi qeyd olunmalıdır: 1) Zaqatala dairəsinə Gürcüstanın iddiası, 2) Zaqatala kənd icmalarının "Çiaur meşə məntəqəsi" adlanan ərazi və Şirək çölündə - Alazanyani vadidə olan torpaq sahələri. 1917-1918-ci illərdə Çiaur meşə məntəqəsində məskən və torpaqları rus kəndliləri tərk etdikdən sonra, burda gürcü və imeretinlər məskunlaşmağa başladılar. Gürcüstan hökumətinin əməlləri nəticəsində 1918-ci ilin payızından etibarən Zaqatala vilayəti ilə Sığnaq qəzasının sərhədində qətl və qarətlər baş vermişdir.

Cənubi Qafqaz Seyminin 1918- ci ilin aprel ayının 18-də keçirilən iclasında bildirilmişdir ki, Zaqatala əhalisi toplantı keçirdərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqə saxlamaq haqqında qərar qəbul etmişdir. 1918-ci ilin iyunun 26- da bölgə əhalisi Azərbaycana birləşmək haqqında qərar qəbul etmişdir.1918- ci ilin 30 iyun tarixində hökumət Zaqatala dairəsini Azərbaycana birləşdirdi və mahala general Əliyar bəy Haşimbəyov vali təyin olunmuşdur. Zaqatala valisi Əliyar bəy Haşimbəyov Sığnaq qəza hakimiyyət orqanları ilə 1918-ci ilin noyabrın 8- də Qabaqçöldə iclas keçirilmişdir. İclasda mübahisəli məsələləri həll etmək üçün müşavirə keçirilməli idi, lakin müşavirə baş tutmamışdı.1919 – cu ilin mart ayında yeni münaqişə xətti – Mazimcay postu uğrunda mübarizə başladı.

1919- cu ilin yaz və payız aylarında Birinci və ikinci Mazimcay olayları olan ilk toqquşmalar baş vermişdi. 1919-cu ilin oktyabr ayında Zaqatalada " Beynəlxalq komissiya " çağırıldı və onun ilk iclasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Zaqatala və Sığnaq qəzası arasında sərhədin çəkilməsini təklif etmiş, ancaq gürcülər tərəfindən bu təklif rədd edilmişdir. İkinci iclasında, Azərbaycanın Mazimcayin sağ sahilindəki postundan imtinası rəsmiləşdirildi.

Oktyabr və noyabr aylarında keçirilən sonrakı iclaslarda "Çiaur meşəliyi" məsələsində razılığa gələ bilmədilər, yalnız Azərbaycan üçün yeganə " Şirək məsələsi"ndə müsbət nəticə əldə olunmuşdur.1919-cu ildə Denikin təhlükəsi, 1920- ci ildən bolşevik təhlükəsi Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında münasibətlərdə yaxınlaşmaya səbəb olmuşdur. Lakin ərazi-sərhəd məsələləri öz həllini tapmamışdır.

İNTERAKTİV(FƏAL) TƏLİMİN TƏHSİLƏ GƏTİRDİYİ YENİLİKLƏR VƏ ONLARIN TƏTBİQİ

Quliyev Ş.B.
Sumqayıt Dövlət Unversiteti
quliyev.samxalb@mail.ru

"Qarşılıqlı fəaliyyət üzərində qurulan" mənasını verən İnteraktiv təlim və bu təlimin təhsildəki əsas ideysı ondan ibarətdir ki, şagirdlər müəllimin nəzarəti altında müstəqil şəkildə məlumatları tədqiq edərək yeni bilik və bacarıqlara yiyələnsinlər. Müasir təlimin əsas üstün cəhətlərindən biri də şagird şəxsiyyətinin öyrənilərək nəzərə almasıdır. Bu təlim prosesində hər bir şagirdin şəxsi fərdi keyfiyyətlərinin , bacarıqlarının aşkara çıxmasına şərait yaradılır və potensialları nəzərə alınaraq təlimə cəlb olunur. Hər bir şagirdin özünəməxsus bacarığı, istedadı və üstün tərəfləri vardır.Müəllimlərin üzərinə şagirdlərin potensiallarını üzə çıxarmaq və onları düzgün yönəldərək inkişaf etdirmək kimi məsuliyyətli iş düşür.

Fəal təlimin təşkili zamanı müəllim yeni təlim texnikalarını yaxşı bilərək ondan məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu təlimin əsas məqsədi şagirdin idrak fəaliyyətini inkişaf etdirərək onu tədqiqatçı kimi yetişdirməkdir. İdrak fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə problemli vəziyyət yaradılmalıdır. Problemli vəziyyət – həllində müxtəlif ziddiyyətlər, yanaşmalar ehtiva edən vəziyyətdir və müəllim tərəfindən şüurlu şəkildə yaradılır. Problemin həlli zamanı şagirdlər üçün yeni və zəruri olan məlumatların müstəqil tədqiqi və mənimsənilməsi üçün şərait yaradılır. Fəal dərsin təşkili zamanı şagirdlərdə bir sıra bacarıqlar formalaşır. Belə bacarıqlara aşağıdakıları misal göstərmək olar.

- Tədqiqat bacarığı - şagirdlərin müəllim nəzarəti ilə vaxt itirmədən yeni məlumatları axtarması, kəşf etməsi və mənimsəməsidir.Tədqiqat bacarığı vasitəsilə şagirdlər kəşfetmə, analitik düşünmə və problem həll etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirərək öz potensiallarını maksimuma çıxara bilərlər. Bu bacarığın inkişaf etdirilməsi nəticəsində şagird potensial tədqiqatçı kimi yetişir və gələcəkdə iş və sosial həyatında qarşılaşdığı problemləri müstəqil həlletmə qabiliyyətinə malik olur.

Analiz və sintez bacarığı – şagirdin tədqiqat zamanı əldə etdiyi biliyi tərkib hissələrinə ayırmaqla strukturunu müəyyən etməsi analiz, şagirdlərin kəşf etdiyi bilikləri bir-biri ilə əlaqələndirə bilməsi isə sintez bacarığının nəticəsidir. Şagirdlərin analiz və sintez bacarığı, onların analitik düşünmə , məlumatları təhlil etmə, problemləri müəyyən edərək həll etməsinə şərait yaradır. Bu bacarıq, şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməklə onları həyatın müxtəlif sahələrində müvəffəqiyyətə hazırlayır.

- Əməkdaşlıq bacarığı - Bu bacarıq, şagirdlərin birlikdə işləmə, birlikdə tədqiq etmə, birlikdə təhlil etmə və birlikdə qərar vermə qabiliyyətini formalaşdırır. Əməkdaşlıq bacarığını inkişaf etdirmək üçün, qrup işləri, cütlərlə iş ,ümumi siniflə iş formalarından geniş istifadə olunur. Bu, şagirdləri kollektiv və sosial işgüzar mühitlərdə uğurlu olmağa hazırlayır.

- Nəticəçıxarma bacarığı - şagirdin topladığı məlumatları analiz və sintez etdikdən sonra ümumi nəticə çıxara bilməsidir. Tədqiqat obyekti olan mövzu müxtəlif mənbələrdən araşdırılır, toplanmış məlumatlar uzlaşdırılaraq sonda yekun nəticə çıxarılır. Əldə olunan nəticəyə əsasən şagirdin tədqiqetmə qabiliyyətinin inkişafı izlənilir.

- Fəal dərsin əsas yeniliklərindən biridə təlimin təşkilinə verilən tələblərdir. Bu tələblərin əsas məqsədlərindən biri də təlim prosesində bütün şagirdləri aktiv şəkildə prosesə cəlb olunmasıdır. Fəal təlim prosesində müəllim və şagirdlərin məksədi əvvəlcədən hədəf qoyulmuş nəticələrə çatmaqdır. Dərs prosesinin düzgün təşkili üçün vacib didaktik prinsiplərə müraciət olunur. Bu prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

- Pedeqoji prosesin tamlığı- bu prosrsdə məqsəd inkişafetdirici, öyrədici və tərbiyyəedici təlimin keçrilməsidir.

- Təlimdə bərabər imkanların yaradılması- bu prinsip şagirdlərə bərabər şərtlərlə öyrənmə və inkişaf etmə imkanlarının verilməsini təmin edir. Təlim mühitində bərabər imkanların yaradılması hər bir tələbənin öyrənmə prosesində eyni dəstək, resurs və fürsətlərə sahib olmasını təşkil edir. Bu prinsip şagirdlərin potensiallarını tam şəkildə inkişaf etdirmələrinə və maksimum nailiyyətlərə çatmalarına imkan yaradır.

- Şagirdyönümlülük- bu prinsipdə pedeqoji prosesin mərkəzində şagird dayanır dərs prosesi şagirdin tələbat və maraqlarına uyğun təşkil olunur.

Ümumi olaraq belə nəticəyə gəlirik ki təlimin təşkilinə qoyulan tələblər pozulmadıqda interaktiv təlim prosesində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətləri və dünyagörüşləri inkişaf edir. Fəal öyrənmə prosesində şagirdlər müstəqil şəkildə düşünmə qabiliyyətinə yiyələnir, təcrübələr aparır, həll yollarının düzgünlüyünü öyrənir, müqayisə aparmaqla, təhlil etməklə məlumatların daha düzgün mənimsənilməsinə nail olurlar.

II DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ DİVİZİYALARININ ROLU

Quluyev Ə.F.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
emrahquluyev050@gmail.com

Məlum olduğu kimi, SSRİ-nin digər xalqları kimi və hətta onlarla birlikdə Azərbaycan xalqıda faşizm üzərində qələbəyə öz töhfəsini vermişdir. 1941-1945-ci illəri əhatə edən Böyük vətən müharibəsində Azərbaycan SSR-dən 680 mindən çox insan cəbhəyə çağırılmışdır ki, buda hələ bu dövr üçün əhalisi 3,4 milyondan çox olan bir ölkə üçün böyük rəqəmlər idi. İstər Azərbaycan milli diviziyaları, istərsə də azərbaycanlılardan ibarət hərbi birləşmələr müharibədə xüsusi fəallıq və igidlik nümayiş etdirmişdir. Bunu, müharibədə xüsusilə fərqlənən 77-ci, 402-cü, 396-cü, 223-cü, 416-cı diviziyalar və onların əldə etdiyi nailiyyətlərdə açıq-aşkar görürük. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1920-ci illərdə ilk dəfə olaraq "1-ci Azərbaycanlı fəhlə və kəndli sovet atıcı (sonradan 77-ci diviziya) diviziyası" yaradılmışdı. Serqo Orconikidzenin daha sonra isə Cəmşid Naxçıvanskinin (1921-1931), Qambay Vəzirovun (1931-1937) rəhbərliyi ilə diviziya yüksək döyüş effektivliyinə çatmışdır.

SSRİ tərkibində olan digər qeyri-etniklər kimidə azərbaycanlılarda öz doğma yurdlarından uzaqda hərbi xidmətə göndərirdilər ki, bu yolla sovet həyat tərzinə tezliklə assimilasiya ola bilsinlər. Müharibənin

ilk aylarında cəbhələrdəki çətin vəziyyət ona gətirib çıxardı ki, Zaqafqaziyadan çağırışçılar toplanmağa başlanıldı. Yeni çağırışçıların rus dilini(çünki ordu rəhbərliyində slavyan xalqları çoxluq təşkil edirdi),habelə, hərbi işləri bilməməsi döyüş hazırlığını ləngidirdi. Bu səbəbdən eyni millətdən ibarət milli diviziyaların yaradılmasına qərar verilir. Əslində, digər millətlərdən yığılmış əksər diviziyaların şəxsi heyyətinin yarısından çoxu hərbi xidmət üçün yararsız idi. Orduda təcrübəsi , müasir hərbi texnika ilə tanış olmayan, rus dilini bilməyən, insanlar çoxluq təşkil edirdi. Digər milli hissələrdə də analoji vəziyyət hökm sürürdü ki və buna görə də, yoxlama nəticəsində Orta Asiyadan olan milli diviziyalar ləğv edildi, Qafqaz diviziyalarına isə cəbhəyə göndərilməmişdən əvvəl hərbi təlim keçmək təklif edildi. Bu amilləri nəzərə alan bəzi sovet generalları öz səhvlərinə bəraət qazandırmaq üçün milli diviziyaların səriştəzisliyini və qorxaqlıqlarını bəhanə edirdilər. Misal olaraq, alman qoşunlarının Mozdoka çatmasında günahkar olan general İ.Maslennikov, İ.V.Stalinə göndərdiyi məktubunda öz məğlubiyyətini gürcü, erməni və azərbaycanlılardan ibarət olan hərbi birləşmələrin üstünə atır və bir an öncə Azərbaycan və erməni milli diviziyalarının ləğv edilməsini təklif edir. Lakin Moskvadan göndərilən xüsusi hərbi komissiya tərəfindən aparılan tədqiqatlar isə bunun hərbi, ərzaq, aviasiya və tibbi təchizatın zəif olmasına bağlı olduğunu göstərdi.

1942-ci ilin sonlarından etibarən milli diviziyalarımız cəbhədə geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlarda iştirak etdi. Yenə də bir sıra döyüşlərdə komandanlığın səriştəsizliyi ucbatından böyük itkilər verildi və yenədə günahın milli diviziyaların üstünə atılmasına cəhdlər oldu. Lakin yenə də aparılan tədqiqatlat bu iddiaları təkzib edərək, əksinə, azərbaycanlı piyadaların düşmənin tank hücumlarına qarşı cəsarətlə irəlilədiklərini və geri çəkilmədiklərini vurğulayırdı. Belə ki, Krım cəbhəsinin 35%-ni Cənubi Qafqaz xaqları təşkil edirdi ki, bunların da böyük bir qismi azərbaycanlılar idi. Məsələn, Krım yarımadasına göndərilən şəxsi heyyətinin 60%-ni azərbaycanlılardan təşkil olunmuş 77-ci dağatıcı diviziya kifayət qədər hazırlıq və təchizat olmadan, o cümlədən böyük itikilər verməsinə baxmayaraq, düşmənə qarşı fasiləsiz olaraq hücumlar edərək onu ağır itkilərə məruz qoymuş və verilən bütün tapşırıqları yerinə yetirməyə müvəffəq olmuşdur. Bütün Krımın taleyini həll edəcək Simferopolun azad edilməsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə Suvorov ordeni ilə təltif edilmiş və "Simferepol diviziyası" adlandırılmışdır. 223-cü diviziya özü Avropada faşistlərə qarşıda mübarizədə böyük rol oynamışdır. Biz bunu Yuqoslaviya, Macarıstan, Vyana, Ruminiya döyüşlərində görə bilirik. Tərkibinin 92%-ni azərbaycanlılar olan, digər diviziyalardan xüsusilə fərqlənən 416-cı diviziya Taqanroq şəhərinin təmizlənməsi ilə bu şəhərin fəxri adını alması, habelə, Melitopol şəhərinin alınması ilə Qırmızı bayraq ordeni ilə təltif olunması, Qafqazdan Berlinə qədər əzmlə irəliləməsi milli diviziyalarımızın göstərdikləri şücaətlərdən sadəcə bir hissəsidir. Ümumi götürdükdə, 128 azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, 15 nəfər "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilmiş, minlərlə döyüşçü orden və medallarla mükafatlandırılmışdır. Təbii ki, bütün bunlara, baxmayaraq, Qələbəyə verdiyimiz töhfələr keçmiş SSRİ rəhbərliyi tərəfindən yetəri qədər qiymətləndirilməyib. SSRİ-dağılması ilə - Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra belə müharibədə xalqımızın əldə etdiyi uğurlar unudulmur və bu yolda həyatını itirənlərin xatirəsi daim yad edilir.

TARİX FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARI VASİTƏSİLƏ ŞAGİRDLƏRDƏ HUMANİZM VƏ DEMOKRATİK DƏYƏRLƏRİN TƏŞVİQİ

Quluyev N.S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nurlan.quluyev.1313@gmail.com

Sürətlə inkişaf edən müasir dünyada təhsil gələcək nəsillərin şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Pedaqoqlar olaraq təkcə akademik bilikləri deyil, həm də humanizm və demokratik ideallar kimi əsas dəyərləri inkişaf etdirmək bizim borcumuzdur. Müasir təlim texnologiyaları bu dəyərləri tarix təhsilinə inteqrasiya etmək üçün unikal imkan təklif edir, tələbələrə keçmişi daha dərindən dərk etməyə imkan verir, eyni zamanda empatiya, tənqidi təfəkkür və demokratik prinsiplərə qiymət verir.

Müasir təlim texnologiyaları vasitəsilə humanizm və demokratik dəyərlərin təşviqinin bir neçə vacib üsulları vardır:

1. Virtual Reallıq vasitəsilə Empatiyanın Təşviqi: Müasir təlim texnologiyasında ən güclü vasitələrdən biri virtual reallıqdır. Şagirdləri tarixi əhəmiyyətli hadisələrə cəlb etməklə, Virtual Reallıq empatiya və emosional əlaqə yarada bilər. Tarix dərsləri görməli yerlərə, tarixi yerlərə virtual turlar və hətta mühüm

məqamların simulyasiyaları vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Şagirdlər tarixi təcrübədən keçirərək empatiya hissini inkişaf etdirir və insan hərəkətlərinin cəmiyyətə təsirini daha dərindən başa düşürlər.

2. İnteraktiv Multimedia: Tarix dərslərinə interaktiv multimedia elementlərinin daxil edilməsi şagirdlərin marağını cəlb edə və onların öyrənmə təcrübəsini artıra bilər. Videolar, sənədli filmlər və interaktiv xəritələr tarixi hadisələri, rəqəmləri və hərəkətləri vizual cəlbedici və interaktiv şəkildə təqdim etmək üçün istifadə edilə bilər. Şagirdlər müxtəlif perspektivləri araşdıra, debatlar apara və tarixi hadisələri tənqidi təhlil edərək demokratik diskusiya bacarığını öyrənə bilərlər.

3. Birgə Öyrənmə və Onlayn Platformalar: Onlayn platformalar və əməkdaşlıq alətləri şagirdlərə coğrafi sərhədlərdən asılı olmayaraq həmyaşıdları ilə əlaqə saxlamaq və onlarla ünsiyyət qurmaq imkanı verir. Müzakirələri, qrup layihələrini və onlayn forumları asanlaşdırmaqla şagirdlər fikir mübadiləsi apara və demokratik düşüncə tərzini inkişaf etdirə bilərlər. Bu platformalar vasitəsilə şagirdlər müxtəlifliyi qiymətləndirməyi, fərqli fikirlərə hörmət etməyi və ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün birgə işləməyi öyrnə bilərlər.

4. Aktiv Öyrənmə üçün Oyunlaşdırma: Oyunlaşdırma üsulları tarix dərslərini interaktiv və cəlbedici təcrübələrə çevirə bilər. Tapşırıqlar, çağırışlar və mükafatlar kimi oyun elementlərini daxil etməklə, şagirdlər öyrənmə prosesində fəal iştirak etməyə həvəslənirlər. Tarixi ssenarilər oyunlaşdırıla bilər ki, bu da şagirdlərə qərarlar qəbul etməyə və nəticələrin şahidi olmağa imkan verir, tənqidi düşüncəni və tarixi hadisələrin mürəkkəbliyini daha dərindən dərk etməyə kömək edir.

5. Etik Mülahizələr və Texnologiyadan İstifadə: Müasir təlim texnologiyalarını tətbiq edərkən, etik mülahizələrə diqqət yetirmək və texnologiyadan məsuliyyətli istifadəni təmin etmək çox vacibdir. Pedaqoqlar mənbələrin qiymətləndirilməsinin, etibarlı və qərəzli məlumatların fərqləndirilməsinin və rəqəmsal vətəndaşlığın təbliğinin vacibliyini vurğulamalıdırlar. Şagirdlər tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirərək, məlumatlı və etik qərarlar qəbul etməyə qadir olan məlumat istehlakçılarına çevrilirlər.

Tarix təhsilində müasir təlim texnologiyalarından istifadə şagirdlər arasında humanizm və demokratik dəyərləri təbliğ etmək üçün geniş imkanlar açır. Virtual reallıq, interaktiv multimedia, onlayn platformalar, oyunlaşdırma və etik mülahizələri inteqrasiya etməklə, müəllimlər şagirdlərə empatiya, tənqidi təfəkkür və demokratik prinsipləri dərindən qiymətləndirməyə imkan verə bilər.

AZƏRBAYCANDA ATABƏYLƏR DÖVLƏTİNDƏ ELMİN YÜKSƏLİŞİ

Quluzadə T. E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
quluzade.tamara@mail.ru

Atabəylər dövlətinin mövcudluğu, eləcə də klassik feodalizm dövründə Azərbaycanda məktəblər ibtidai təhsil müəssisələri olaraq tanınırdı. Belə məktəblər ibtidai savad verməklə yanaşı əsa setibarı ilə mədrəsələrə şagird hazırlayırdı. Məktəblərə 5–6 yaşından daxil olan uşaqlar 15 yaşına kimi burada təhsillərini davam etdirirdilər. İlk olaraq yazıb-oxumağı öyrənsələr də, əsas istiqamət bilavasitə dini yönümlü idi. Quranın əzbərlənməsi və eləcə də bir çox dini ehkamların öyrədilməsi məktəbin əsas vəzifələrindən idi. Eyni zamanda burada ayrı-ayrı dünyəvi fənlər barəsində də müəyyən məlumat verilirdi.

Orta əsrlərdə ayrıca *"beyt ət-təlim"*adlı məktəblər də fəaliyyət göstərirdi ki, bu məktəblərdə əsasən yetim uşaqlar təhsil alırdı. Bu tip məktəblərdə hər 10 uşağa xüsusi olaraq bir tərbiyəçi, yəni atabəy təhkim edilirdi. Onlar burada olan yetim uşaqların yeməyi, geyimi, tərbiyəsi və s. ilə məşğul olurdular.

Klassik feodalizm dövründə Azərbaycanda həmçinin təhsilin məzhər forması da tətbiq edilirdi. Bu zaman hər bir ustad şagirdlərə ayrı-ayrı fənləri tədris etmək əvəzinə, onlara ümumi olaraq rəhbərlik edirdi. Buradakı şagirdlər müstəqil olaraq elmin müxtəlif sahələri ilə məşğul olur, vaxtaşırı ustadlarının yanına gəlib onlardan məsləhət alır və onların mühazirələrinə qulaq asırdılar.

Mədrəsələrdə isə dini təlimlərlə yanaşı daha geniş şəkildə dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. XII–XV yüzilliklərdə müsəlman Şərqində fəailiyyət göstərən iri mədrəsələr təhsil ocaqları olmaqla yanaşı, eyni zamanda elm mərkəzləri rolunu da oynayırdı.

Dövrün tanınmış alimlərindən biri olan və uzun illər Bağdad şəhərində yerləşən *"ən-Nizamiyyə"* mədrəsəsində mühazirə oxumuş Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl ibn əl-Müsənna ət-Təbrizi həmçinin *"Azərbaycan tarixi" adlı* əsərin müəllifi olmuşdur. Lakin təəssüflər olsun ki, tariximizlə bağlı olan belə qiymətli bir əsər dövrümüzə qədər gəlib çıxmamışdı. Ət-Təbrizi kimi Eldənizlər dövrünün təhsili həmçinin

Dəməşq, Yəmən, Qahirə, Bağdad kimi iri şəhərlərin müxtəlif mədrəsələrində oxuduğu mühazirələri ilə tanınan çox sayda alimlər yetişmişdir. Onlardan Mahmudəl-Ərdəbili, Əminəddin Müzəffər ət-Təbrizi, Məhəmməd ət-Təbrizi, İsmayıl əl-Cənzəvi, Şəmsəddin Məhəmməd ət-Təbrizi, Həddad ən-Naxçıvani, Şeyx Əbu Həmid Tacəddin əl-Urməvi, Əbu Məhəmməd ət-Təbrizi, Məhəmməd əl-Həsən əl-Maraqi, İsmayıl əl-Maraqi vədigərlərinin adlarını qeyd etmək olar.

Mədrəsələrlə yanaşı digər təhsil ocaqları üçün inşa edilmiş tikililər Atabəylər dövlətinin birmənalı olaraq elmin və maarifin müxtəlif sahələrinin inkişafına göstərdikləri qayğının təzahürüdür. Tarixi mənbələr Azərbaycanın bir çox şəhərlərində mədrəsələrin əsasını qoymuş bəzi şəxslərin adlarını qoruyub saxlamışdı. Belə ki, həmin mədrəsələr onları tikdirən şəxslərin adları ilə məşhurlaşmışdı. Məsələn, Xoy şəhərində 1127-ci ildə əsası qoyulan əl-Fərəc əl-Hüvəyyinin mədrəsəsi məhz onun öz adı ilə məşhurdur. Bu mədrəsəni əl-Fərac ibn Abdallah ibn Xələf əl-Hüvəyyi inşa etdirmişdi. Marağada isə 1134-cü ildə inşa olunmuş Əhməd-apa mədrəsəsi də elə bu şəxsin adı ilə məşhurdur. Həmçinin, alim və qazı Kəmaləddin Əbu Abdallah Məhəmməd əl-Qəzvini əl-Maraqinin əsasını qoymuş olduğu "Atabəkiyyə" mədrəsəsi, eyni zamanda onun 1208-ci ildə inşa etdirdiyi "əl-Qazı" mədrəsəsi də Marağanın məşhur tikililərindən olmuşdur. Mənbələr Azərbaycala yanaşı ondan kənarda da fəailiyyət göstərmiş bir çox alimin adını mühafizə edərək saxlamışdır. Bu alimlər Bağdadın, Qahirənin, Dəməşqin və Şərin digər böyük şəhərlərinin elm və təhsil sahələrinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişlər.

Beləliklə, XII-XIII əsrin 20-ci illərindək, yəni Atabəylər dövlətinin mövcudluğu dövründə Azərbaycan mədəniyyəti keyfiyyət baxımından yeni mərhələyə qədəm qoymaqla yanaşı dünya mədəniyyəti xəzinəsinə ədəbiyyatın və incəsənətin, xüsusilə də elimin müxtəlif sahələrinin inkişafı üzrə misilsiz töhfələr vermişdir.

I QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN İŞĞAL OLUNMUŞ AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNDƏ MUZEYLƏRİN DAĞIDILMASI

Qurbanov A.N.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
anar2599@mail.ru

XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində Ermənistan tərəfindən muzeylərin dağıdılması, eyni zamanda vandal əməllərin həyata keçirilməsi müşahidə olunmaqda idi. Ermənistan Şuşa, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər, Zəngilan kimi ərazilərdə yerləşən muzeyləri dağıdaraq, talan etmişdir.

Muzeylər barəsində danışarkən mütləq Ağdam Çörək muzeyini qeyd etməliyik. Ağdam şəhərində işğaldan əvvəl 4 muzey fəaliyyət göstərirdi. Onlardan Ağdam Çörək muzeyi unikallığı ilə daha çox fərqlənirdi. Bu dünyada 2-ci, Sovet İttifaqında isə yeganə çörək muzeyi idi. Muzeydə ikinci dünya müharibəsi illərində keçmiş Leninqrad şəhərində blokadadan sağ çıxan çörəkçi Qalina Andrevna Kanaevanın gətirdiyi yandırılmış çörək qorunub, saxlanılırdı. Ağdamın məşhur muzeyi şəhərin bombardmanı zamanı yerlə yeksan edilmişdir. Bununla yanaşı 1992-ci ilin avqustunda Ağdam Çörək muzeyinə ermənilər tərəfindən "Qrad" mərmisi atıldı.

Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə dağıdılmış 22 muzeydən ən böyüyü Kəlbəcər rayonunda yerləşən Tarix və Diyarşünaslıq Muzeyi olub. Burada mineral və daş nümunələri olan stendlər, qədim qəbir daşlarından ibarət zəngin kolleksiya və xüsusi eksponatlar var idi. İşğala qədər muzeydə 13 min qiymətli və nadir eksponatvar idi. Qeyd edək ki, muzey 1982-ci ildən fəaliyyət göstərirdi. Kəlbəcər rayonunun Ermənistan tərəfindən işğalından sonra muzey öz fəaliyyətini dayandırmışdır. 1993-cü ildən isə muzey Bakı şəhərində qismən bərpa edilmişdir.

Laçın rayonunda yerləşən Tarix və Diyarşünaslıq Muzeyində də qiymətli eksponatlar var idi. Muzey işğal dövründə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Muzeydə yerləşən eksponatlar Ermənistana aparılmışdır.

Ermənistan tərəfindən dağıdılmış məşhur muzeylər sırasında Üzeyir Hacıbəyovun Şuşadakı ev-muzeyi də var. Muzey 1959-cu ildə yaradılıb. Muzeyin ekspozisiyasında Üzeyir Hacıbəyova məxsus xüsusi əşyalar, ona həsr olunmuş muzeyə hədiyyə edilmiş kitablar mühüm rol oynayırdı. Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının yubileyləri, ildönümləri muzeydə intensiv şəkildə dövlət səviyyəsində qeyd olunurdu. Belə ki, 1985-ci ildə Üzeyir Hacıbəyovun 100 illik yubileyi YUNESKO tərəfindən təmtəraqlı şəkildə qeyd olunmuşdur. Muzey 1992-ci ilə kimi fəaliyyətini davam etdirdi. Ermənilər Şuşa şəhərini işğal edərkən ev-muzeyi də dağıntılara məruz qaldı.

Sarı Aşığın Laçın rayonunda yerləşən muzeyi özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi. Laçın rayonunun Güləbird kəndində anadan olan aşıq dövrünün ən tanınmış şəxslərindən biri olub. Sarı Aşığa məxsus bu muzey 1988-ci ildən etibarən Güləbird kəndində fəaliyyətə başlayıb. Bu muzeyə Sarı Aşıqla bağlı müxtəlif əşyalar bağışlanmış və abidəsi ucaldılmışdı. 1992-ci ildə rayonunun Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində muzeyin binası məhv edilmiş, bütün eksponatları talan olunmuşdu.

Xalq artisti, tarzən Qurban Pirimovun ev muzeyi də ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Muzey 90-cı illərin əvvəllərindən fəaliyyət göstərirdi. Muzeyin eksponatlarının toplanılması o dövrdə çox çətin bir vaxtda həyata keçirilmişdir. Qeyd edək ki, muzeyin binası çox tez bir zamanda istifadəyə verilmişdi. 1993-cü ildə Ağdamın ermənilər tərəfindən işğalından sonra muzey binası da dağıdılmışdır.

Dünya üzrə ən maraqlı muzeylər siyahısına düşən Şuşada yerləşən Dərman Bitkiləri Muzeyi də erməni vəhşiliyinə məruz qalmışdır.

Şuşada yerləşən Daş Sənətkarlığı Muzeyi 1983-cü ildə yaradılmışdı. Burada bir çox xəttatların, memarların və başqa sənətkarların müxtəlif dövrlərə aid əsərləri sərgilənirdi. Muzeydə nümayiş etdirilən yonma, oyma üsulu ilə düzəldilən sənət əsərləri fərqlənirdi. Muzey 1992-ci ildə erməni işğalı zamanı talan edilmişdir.

AVROPANIN ENERJI TƏHLÜKƏSIZLİYİNƏ RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİNİN TƏSİRİ

Sadıxova Z. X.
Bakı Slavyan universiteti
Zarifasadixova@icloud.com

Rusiya-Ukrayna müharibəsi, 2022-ci ilin başlarında başlamış və qlobal enerji təchizat zəncirinə ciddi təsir göstərmişdir. Rusiyanın dünya enerji bazarında əhəmiyyətli bir təchizatçı olması və Avropanın enerji tələbatının böyük bir hissəsini Rusiyadan qaz və neft kimi enerji resursları ilə ödəməsi Avropanın enerji təhlükəsizliyi üçün ciddi risklər yaratdı. Müharibə, həmçinin beynəlxalq sanksiyalarla müşayiət olunmuş və bu da Rusiyadan olan enerji idxalına məhdudiyyətlər qoymuşdur.

"Şimal Axını 1" və "Şimal Axını 2" layihələri, Rusiya-Ukrayna müharibəsi kontekstində Avropanın enerji təhlükəsizliyi məsələsində mühüm rol oynayırlar. Hər iki layihə, Rusiya qazını Baltik dənizi altından Almaniyaya və oradan Avropanın digər hissələrinə daşımaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunlar, Avropanın enerji tədarükündə mühüm bir hissəni təşkil edən kritik infrastruktur layihələridir.

Müharibənin başlaması və müxtəlif sanksiyaların tətbiq edilməsi fonunda, "Şimal Axını 1" və "Şimal Axını 2" layihələrinin gələcəyi və Avropa enerji təhlükəsizliyindəki rolu ciddi şəkildə müzakirə mövzusuna çevrilib. Sanksiyalar və tam olaraq aktivləşdirilməmiş "Şimal Axını 2" layihəsi, müxtəlif Avropa ölkələrinin enerji tədarük strategiyalarını yenidən qiymətləndirməyə səbəb olub.

Bu vəziyyət, Avropanı enerji təminatında çeşidliliyə və yenilənə bilən enerji mənbələrinə daha çox yönəltmişdir. Müharibənin Avropaya təsirini bir neçə aspekti:

1)Enerji Qiymətlərində Artım

Rusiya-Ukrayna müharibəsi nəticəsində neft və qaz qiymətlərində qlobal miqyasda kəskin artım müşahidə edilmişdir. Avropa bazarlarında enerji qiymətlərinin artması istehlakçılara və iş dünyasına maliyyə yükü olaraq əks olunmuş, inflyasiya və yaşayış xərclərinin artmasına səbəb olmuşdur.

2)Enerji Tədarükünün Diversifikasiyası

Müharibə və sanksiyalar Avropanı enerji tədarük mənbələrini diversifikasiya etməyə səsləyir. Bu çərçivədə, Avropa ölkələri qaz anbarlarını doldurmağa, LNG (mayeləşdirilmiş təbii qaz) idxalını artırmağa və Cənub Qaz Dəhlizi kimi yeni enerji layihələrinə investisiya yatırmağa yönəlmişdir.

3)Yenilənə Bilən Enerji və Enerji Səmərəliliyinin Artırılması

Müharibə, Avropanı kəndləşmə və enerji səmərəliliyini artırma yönündə daha da motivasiya edən bir faktor olmuşdur. Avropa ölkələri, güclü bir enerji təhlükəsizliyi strategiyası üçün günəş və külək enerjisi kimi yenilənə bilən enerji mənbələrindən daha çox istifadəyə yönəlmiş və enerji səmərəliliyini təşviq edən siyasətlər qəbul etmişdir.

4)Beynəlxalq Əməkdaşlığın Pərakəndəliyi

Enerji təchizatı məsələləri ilə bağlı beynəlxalq əməkdaşlığın artmasını tələb edir. Avropa Birliyi, enerji təhlükəsizliyi məqsədləri doğrultusunda alternativ təchizat yollarını və mənbələrini inkişaf etdirmək üçün qonşu ölkələr və digər beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlığı gücləndirmişdir.

5)Uzunmüddətli Strategiyalar və Siyasət Dəyişiklikləri

Avropa, müharibənin enerji bazarları üzərindəki təsirini müvəqqəti bir təhdid kimi görməyərək, enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün uzunmüddətli strategiyalar və siyasət dəyişiklikləri həyata keçirməyə başlamışdır. Bu çərçivədə, enerji təminatı, tədarük zəncirlərinin etibarlılığı və səmərəli enerji istehsalı məsələlərində yeni yanaşmalar formalaşdırılmışdır.

6)Beynəlxalq Əməkdaşlıq və Koordinasiyanın Gündəliyi

Avropa Birliyi (AB), enerji təhlükəsizliyi məsələlərində NATO, Amerika Birləşmiş Ştatları və digər qlobal və regional tərəfdaşlarla əməkdaşlığını gücləndirərək, enerji təchizatında ortaq müstəqilliyi təmin etmək məqsədilə kollektiv tədbirlərə yönəlmişdir.

7)Siyasət Dəyişiklikləri və Uzunmüddətli Strategiyaların Aydınlaşması

Avropa enerji siyasəti, müharibə və onun nəticələri fonunda ciddi bir yenidən qiymətləndirmə dövrünə daxil olmuşdur. Enerji təhlükəsizliyi, daxili enerji bazarını gücləndirmək, enerji infrastrukturunun müdafiəsini yaxşılaşdırmaq və qlobal enerji miqyasında dayanıqlığı təmin etmək üçün yeni siyasətlər və strategiyalar hazırlanmışdır. Bu siyasətlər ve strategiyalar, Avropada enerji təhlükəsizliyini uzun müddət davam etdirə biləcək bir yanaşmanın qurulmasını hədəfləyir.

Rusiya-Ukrayna müharibəsi, Avropa üçün enerji təhlükəsizliyi sahəsində ciddi bir sınaq olmuşdur. Bu vəziyyət, Avropanın enerji siyasətində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuş və öz enerji mənbələrinə və təhlükəsizliyinə dair daha müstəqil, müxtəlif və dayanıqlı bir yanaşmanın formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Enerji təhlükəsizliyini təmin edən uzunmüddətli strategiyaların və yenilikçi yanaşmaların qəbul edilməsi, bu böhranın yaratdığı təhdidlərin üstəsindən gəlmək üçün əsas amildir.

SURİYALI QAÇQINLARIN TÜRKİYƏDƏ MƏSKUNLAŞMASI VƏ BUNUN RƏSMİ ANKARA ÜÇÜN DOĞURDUĞU SİYASİ-İQTİSADİ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Şahbazova Ü.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ulker.sahbazova95@gmail.com

2011-ci ilin martında Suriya xalqının demokratiya və azadlıq uğrunda başlayan mübarizəsi nəticəsində xalqın ayağa qalxması, hökumətin etirazları yatırmaq üçün zora əl atması, məhzəb məsələsi, Suriyanın siyasi coğrafi mövqeyi səbəbi ilə bir çox ölkələrin Suriyanın daxilində baş verən problemlərə müdaxiləsi, sonda ölkənin qanlı toqquşmaların baş verdiyi əraziyə çevrilməsinə səbəb oldu. Böhran, toqquşma və sonrasında başlayan daxili mübarizə səbəbi ilə Suriya bu gün fərqli güclərin əlində bölünmüş vəziyyətdədir. Suriyada yaşanan savaş nəticəsində minlərlə insan həlak olmuş, milyonlarla suriyalı ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bütün bu yaşanan hadisələrin nəticəsi olaraq Suriyada son illərin ən böyük insani faciəsi yaşanır. BMT-nin İnsan Haqları Monitorinq Mərkəzinin Suriyada daxili münaqişə ilə bağlı məlumatına görə savaşın başlamasından 2017-ci ilə qədər 470 mindən çox insan həlak olmuşdur. Suriya Siyasi Araşdırmalar Mərkəzinin (SCPR) isə məlumatlarına görə 670 mindən çox insan bu mübarizədə həlak olmuş, yaralıların sayı isə 1,9 milyondan çox olduğu qeyd edilir. Qaçqınların əsas hissəsi qadınlar və uşaqlardır. Avropa ölkələri ilə bərabər qaçqınların böyük əksəriyyəti 4 qonşu ölkəyə-Türkiyə, İordaniya, İraq və Livana axın etmişdir.

Suriyada baş verən proseslərdən ən çox təsirlənən ölkələrdən biri də Türkiyə olmuşdur. Bunun ən başlıca səbəblərindən biri hər iki ölkənin sərhəd qonşusu olmasıdır. Suriyadakı daxili savaşdan təsirlənən və sayı 4 milyona yaxın məcburi qaçqın Türkiyəyənin müxtəlif şəhərlərində yaşamağa başlamışdır. BMT-nin ixtisaslaşdırılmış qurumunun hesablamalarına görə münaqişəyə qədər Türkiyə qaçqınları qəbul edən ölkələr arasında son sırada yer alırdısa, sözügedən daxili savaşdan sonra siyahının ilk sırasında yer almışdır.

2014-cü il 25 oktyabr tarixində "Hürriyət" qəzetinin verdiyi məlumata görə Türkiyədə yerləşən suriyalı qaçqınların sayı 1 milyon 700 min nəfər göstərilir. Münaqişə davam etdikcə qaçıqnların sayı sürətlə artmışdır. 2022-ci ilin may ayından etibarən Türkiyəyə sığınan suriyalı qaçqınların sayı 3 milyon 800 minə yaxınlaşmışdır. Həmin dönəm Almaniya Federativ Respublikasının kansleri və dünyada kifayət qədər nüfuz sahibi olan A.Merkel haqlı olaraq çıxışlarının birində qeyd edirdi: "Biz tarix kitablarımıza yazacağıq ki, Dəməşqin yaxınlığında yerləşən, bütün müsəlman dünyasının dini mərkəzi sayılan, və eləcə də kifayət qədər maliyyə resursuna malik olan Səudiyyə Ərəbistanı öz qövmdaşlarına qucaq açmadı" Tarixin müsəlman dünyası üçün bir növ sınaq mərhələsi kimi hesab edilən həmin çətin dönəmdə bu tarixi missiyanı bütün

parametrləri ilə həqiqətən müsəlman dünyasının lider dövləti olan Türkiyə öz üzərinə götürdü. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, həmin vaxt rəsmi Ankara da, özünün elə də sakit dönəmini yaşamırdı. Ölkə daxilində suriyalı qaçqınların Türkiyədə məskunlaşmasına qarşı kəskin etirazlar mövcud idi. Digər tərəfdən bu, Türkiyə üçün ağır iqtisadi yük hesab olunurdu.

Türkiyədə məskunlaşan suriyalı qaçqınların təhlükəsizliyi və zəruri yaşayış vasitələri ilə təmini rəsmi Ankaranın qarşısında mühüm vəzifələr qoyurdu. Türkiyədəki suriyalı qaçqınlar keçici qoruma statusu altındadır. Türkiyə dövlətinin qaçqın düşərgələrində suriyalılara göstərdiyi qayğı və diqqət BMT rəsmiləri və eləcə də digər ixtisaslaşmış qurumlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Qaçqın düşərgələrində araşdırmalar aparan Dr.Bilgə Şəntəpə, Türkiyənin Suriyalı qaçqınlar üçün hazırladığı düşərgələrin ümumi vəziyyətini aşağıdakı kimi dəyərləndirmişdir:

"Buradakı ümumi görüntü dünyanın bir cox düşərgələri ilə qarşılaşdırıldığında yaxşı vəziyyətdədir və standartlara uyğun gəlir. Hətta konteyner düşərgələrdə bu daha üstün səviyyədə qiymətləndirilir. Təbii ki bəzi problemlər də özünü biruzə verir. Düşərgədə çalışan məsul şəxslərin verdiyi məlumata görə buraya gələn qaçqınların sayı gün keçdikcə artır. Bu problem yer azlığına səbəb olur və düşərgələrin qarşısında yataraq sıra gözləyən qaçqınların növbədə dayanmasına səbəb olur. Suriyalı qaçqınların böyük əksəriyyəti düşərgələrdəki təhlükəsizlik sistemi, yemək, tibb, din və digər xidmətləri yüksək qiymətləndirmişlər. Qaçqınlar arasında keçirilən sorğuya əsasən Türkiyə dövlətinin gördüyü işlərdən (suriyalı qaçqınlarla bağlı) çox məmnunam və ya məmnunam deyənlər 88,1% təşkil etmişdir".

ORSAM-ın hesabatına görə Türkiyədəki düşərgələr təhlükəsizlik baxımından yüksək səviyyədə qorunur. Sığınmaclar buraya barmaq izi yoxlanışı, düşərgəyə gətirilən və qaçqınlar üçün nəzərdə tutulan hər bir təhcizat vasitəsi "x-rey" cihazından keçirilərək qəbul edilir.

AFAD-ın 2013-cü il hesabatına görə düşərgələrdə yaşayan suriyalıların 5%-i, kənar ərazilərdə yaşayanların 27%-i şəxsiyyətini təsdiq edən sənədlə Türkiyə ərazisinə keçmişdir. 25% suriyalı sənədsiz, ancaq rəsmi sərhəd keçid məntəqəsindən keçmişdir. 43% və düşərgələrdən kənar yaşayanların yarısından çoxu sərhədi rəsmi olmayan sərhəd keçid nöqtəsindən keçmişdir.

"Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin İdarə Komitəsi" qaçqınların keçici qoruma daxilində haqlarını "Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunun" 91-ci maddəsinə əsasən yerinə yetirməkdədir. Komitənin tərkibində "Afət və Təcili Vəziyyətin İdarəetmə qurumu" da qaçqınların problemləri ilə yaxından maraqlanmışdır. AFAD bu istiqamətdə suriyalı qaçqınlar üçün çadırlar və kamplar qurmuş, sosial, maddi, təhsil, tibb-səhiyyə sahəsində yardımlar göstərmişdir. Suriyalı uşaqların təhsildən kənarda qalmaması üçün böyük vəsaitlər ayrılmışdır. Başda İstanbul olmaqla ən çox suriyalı qaaçqınlar Qaziantep, Hatay və Şanlıurfa kimi böyük şəhərlərdə daha çox məskunlaşmışlar. Suriyada hələ də daxili vəziyyətin gərgin olması qaçqınların axının davam etməsinə səbəb olur. Xüsusilədə sərhəd bölgəsindən qaçaraq Kilis şəhərinə sığınan insanların sayı daha çoxdur. Bu səbəb ilə Kilis şəhərinin demoqrafik vəziyyəti pozulmuşdur.

Suriyada yaşanan gərginlik nəticəsində Türkiyə ən çox sərhəd təhlükəsizliyi baxımından risk altına girən ölkələrdən biri olmuşdur. Türkiyə bu dövrlərdə iqtisadiyyat və hərb sahəsində böyük zərərlərə məruz qalmışdır. Eyni zamanda Suriyada hakimiyyət qurmağa çalışan "DAİŞ" terror qruplaşması Türkiyənən bəzi şəhərlərində terror hadisələri törətmişdir.

Türkiyə müharibənin sonlandırılmasına yönəldilmiş bir siyasət yeridir və hal-hazırda Suriyada əməliyyatlara davam edir. 2016-cı ildə "Fırat qalxanı" əməliyyatı ilə sərhədlərinə yaxın olan Cerablus bölgəsini ilk olaraq teroristlərdən təmizləmişdir. Həmçinin, rəsmi Ankara "Əsəd rejimi"nə və terror təşkilatlarına qarşı mübarizə aparır. Suriyanın təhlükəsiz baxımdan təmizlənən bölgələrində qaçqınları yerləşdirməyə çalışır. Türkiyə bu nüddətdə bəzi siyasi riskləri də göz önündə saxlamaq məcburiyyətində qalmışdır.

Suriyada baş verən problemlərlə əlaqdar ölkəyə qalıcı barışı gətirmək üçün Türkiyə, Rusiya və İranın rəhbərliyi ilə Qazaxstanın paytaxtı Astana şəhərində rəsmi görüşlər keçirilmişdir. Günümüzə qədər 18 rəsmi görüş keçirilmiş, sonuncusu isə 2022-ci ilin iyun ayında baş tutmuşdur.

Yuxarıda aparılan təhlildən bu qənaətə gəlmək olar ki, Suriya böhranının həlli yolunda Türkiyə mühüm rol oynayır. Təhlükəsizlik, maliyyə yükü, daxildə baş qaldıran etirazlara baxmayaraq Türkiyə islam dünyası qarşısında "mənəvi öhdəliyini" həyata keçirməklə həqiqətən də müsəlman dünyasının lider dövləti olduğunu təsdiq etməklə yanaşı, həm də strateji baxımdan regionda onun iştirakı olmadan heç bir "məsələ"nin həllinin mümkünsüzlüyünü bir daha sübut etmiş oldu. Türkiyə bir yandan Qarabağda 30 ildən artıq davam edən erməni işğalının sona yetməsində tarixi missiyasını həyata keçirirkən, digər tərəfdən Suriya və İraq sərhədləri kənarında bir terror dəhlizinin yaradılmasının qarşısını almaqla artıq regional güc olmaqdan daha ötəki bir missiyanın daşıuıcısı olduğunu sərgiləməkdədir.

YUNANISTAN İQTİSADİYYATI YENİ MƏRHƏLƏDƏ

Sariyeva Ş.H.
Bakı Slavyan Universiteti
sole1989umudova@gmail.com

2009-cu ildə Yunanıstan gözlənilmədən böhranla üzləşdi. Digər Avropa dövlətləri kimi Yunanıstan da təkbaşına çıxış yolu tapa bilmədiyinə görə,kömək istəməyə məcbur oldu. Avropa dövlətləri birgə mübarizə aparmaq üçün ortaq çalışmağa başladı.Lakin buda hec bir effekt vermədi.Bu müddət ərzində dövlətlər bir-birndən fərqli siyasət yürüdürdülər və bu fərqliliklərin nəticəsi olaraq,qarışıqlıqlara səbəb oldu.

Böhranın ilk vaxtlarında Yunanıstan hökuməti böhran vəziyyətini xalqdan gizlətməyə çalışsa da,hakimiyyət dəyişikliyi nəticəsində dövlətin böhranla üzləşdiyi xalqa bildirildi.

Avropa İttifaqı ölkələrinin iqtisadi çətinliklərdən bu qədər əziyyət çəkməsinə səbəb düzgün qurulmamış struktur və maliyyə xərcləməri oldu. Yunanıstanı dövlət büdcəsi üçün həddən artıq baha başa gələn pensiya sistemi,iqtisadi sektorun böyük və səmərəsiz olması,əmək haqqının əksər hallarda əmək məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə üstələməsi,korrupsiya və rüşvətxorluq hallarının çox olması böhrandan qaçınılmaz etmişdi. Böhrandan xilas olmaq üçün ölkə uzun müddət mübarizə apardı**.** Lakin mümkün olmadıqda kreditlər almağa məcbur oldu. Yunanıstan böhran dövründən sonra, iqtisadiyyatının yaxşılaşmasının ümidverici əlamətləri və davamlı artım potensialı mövcuddur.

Yunanıstan iqtisadiyyatı beynəlxalq kreditorlarla xilasetmə müqavilələrinin bir hissəsi olaraq,ciddi qənaət tədbirləri və struktur islahatları həyata keçirdi.Bu tədbirlər müəyyən dərəcədə iqtisadiyyatın sabitləşməsinə və fiskal tarazlığın bərpasına kömək etsə də,yunan xalqına ciddi sosial və iqtisadi çətinliklər də gətirdi. Çətinliklərə baxmayaraq, Yunanıstan iqtisadiyyatında yaxşılaşma əlamətləri var. 2023-cü ilin məlumatlarına əsasən inflyasiyanın azalması ilə iqtisadi artımın ilin sonuna doğru geniş miqyaslı yüksəliş qeydə alınması və irəliyə müsbət baza effekti təmin etməsi gözlənilirdi. Bütövlükdə 2024-cü ilin sonuna kimi artım şəxsi istehasalın tədricən bərpası və xarici tələbin yaxşılaşması hesabına orta dərəcədə artaraq 2%-ə qədər yüksəlməsi gözlənilir. Bununla da, maliyyə bazarları artıq "grexit" perspektivindən narahat deyil.

QAZAXISTAN – TÜRKİYƏ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR

Şirinov R. N.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
1252velor@gmail.com

1991-ci ilin dekabrında SSRİ-nin dağılması ilə dünya yeni bir düzənə keçid etdi. Belə ki, keçmiş postsovet respublikaları bir-birinin ardınca özlərinin müstəqilliklərini elan etməyə başladılar. Orta Asiyada müstəqilliyini elan edən türk dövlətlərindən biri də Qazaxıstan idi. 1991-ci ilin dekabrın 10-da Qazaxıstan SSR adı dəyişdirilərək Qazaxıstan Respublikası adlandırıldı. Keçirilmiş seçkilərdə Nursultan Nazarbayev Qazaxıstanın prezidenti seçildi. Əlverişli coğrafi mövqeyi, təbii sərvətlərinin mövcudluğu Qazaxıstanın Avropada, eləcə də siyasi arenada tezliklə tanınmasına səbəb oldu. Müstəqilliyini yenicə elan etmiş bu dövləti ilk olaraq tanıyan məhz Türkiyə Cümhuriyyəti olmuşdu. Bu addım Qazaxıstan-Türkiyə münasibətlərində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdi. Digər bir mühüm məsələ isə iki ölkə arasındakı dil və din birliyi idi. Buna görə də türk dilli dövlətlərin birliyi naminə Qazaxıstan ilə Türkiyə arasında bir sıra mühüm əhəmiyyətli layihələrin təşkili və görüşlərin keçirilməsinə başlanılmışdı.

İkitərəfli münasibətlərin qurulması istiqamətində aparılan ilk uğurlu addım 1992-ci ildə Almatıda təşkil edilən və hər iki dövlətin xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə keçirilən görüşdə "Diplomatik əlaqələrin qurulması və vizadan azad edilməsi" sazişinin imzalanması olmuşdur. 1992-ci ilin aprelində Qazaxıstanın Almatı şəhərində Türkiyənin, həmin ilin may ayında isə Ankarada Qazaxıstanın səfirlikləri açılmışdı.

Qazaxıstan ilə Türkiyə arasında siyasi, mədəni və eləcə də iqtisadi əməkdaşlığın inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edən digər hüquqi baza 1994-cü il oktyabrın 17- də imzalanmış "Dostluq və Əməkdaşlıq" Sazişidir. Bu saziş iki ölkə arasında münasibətləri daha da dərinləşdirmiş, qarşılıqlı səfərləri intensivləşdirmişdir. Belə ki, 1995-ci ildə Süleyman Dəmirəl Qazaxıstana səfər etmiş, 1997-ci ildə isə N.Nazarbayev Antalyada təşkil edilmiş konfransda iştirakı etmək üçün Türkiyəyə səfər etmişdir. Bu qarşılıqlı səfərlər zamanı enerji layihələri ilə bağlı məsələlərdə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əməkdaşlığın perspektivləri müzakirə edilmişdir. Hər iki ölkə əməkdaşlıq münasibətlərinin dərinləşməsində iqtisadi əlaqələrə xüsusi əhəmiyyət verdiyini vurğulayırdı.

2009-cu ildə N.Nazarbayevin Türkiyəyə səfəri zamanı "Strateji Əməkdaşlıq" sazişi imzalanmışdır. Bu saziş iki ölkə arasında ticarət iqtisadi əlaqələrin daha da dərinləşməsinə zəmin yaratmışdı. Belə ki, 2012-ci ilin oktyabrında iki ölkə nümayəndələri arasında keçirilmiş görüşdə ticarət dövriyyəsinin həcmi 4 milyard dollardan 10 milyard dollara qaldırılacağı, bu məqsədlə də Qərblə Asiyanı birləşdirən "Böyük İpək Yolu" layihəsi çərçivəsində Bakı-Tblisi-Qars dəmir yolu xəttinin tezləşdiriləcəyi ilə bağlı fikirlər irəli sürülmüşdü. Qazaxıstan Respublikasının xarici iqtisadi siyasətində xüsusi rola malik olan Türkiyədə 2016-ci ildə çevriliş zamanı hadisəni pisləyərək – "Türkiyənin düşməni düşmənimdir" deyərək qardaş ölkəyə dəstək vermişdir.

Qazaxıstan ilə Türkiyə arasındakı ticarət dövriyyəsi həcminə nəzər saldıqda məlum olur ki, 2016-cı ildə 625 milyon dollar ixracat, 1,33 milyard dollar idxal olmaqla ticarət həcmi 1,96 milyard dollara çatmışdı. Sənaye həcminə görə Türkiyə Qazaxıstanda 17-ci, qeyri-enerji sektorlarına investisiyalar baxımından 4-cü yerdədir. Qazaxıstanda iki ölkənin birgə fəaliyyət göstərən müəsisələri ise 2019-cu il üçün 400-dən çox idi.

2019-cu ildən Qazaxıstanın Prezidenti seçilən Kasım Jomart Tokayev rəhbərliyinin ilk günlərindən iki ölkə arasındakı siyasi, mədəni, hərbi və iqtisadi sahədə mövcud münasibətləri daha da inkişafına çalışır. Qazaxıstanın Prezidenti Kasım Jomart Tokayev Qazaxıstanla Türkiyə arasında diplomatik münasibətlərin 30 illiyi münasibətilə 2022-ci ildə Türkiyəyə səfər etmiş "Ticarət-İqtisadi Əməkdaşlıq" sazişi imzalanmışdı. 2023-cü ildə Kasım Jomart Tokayev Türkiyə xarici işlər naziri Hakan Fidanı qəbul edərkən bildirmişdi ki, Qazaxıstanın dörd əsas ticarət tərəfdaşlarından biri də Türkiyədir. Belə ki, əvvəlki illərlə müqayisədə ticarət dövriyyəsinin həcmi 54% artaraq 6,3 milyard dollara çatmışdır. Hər iki dövlətin iqtisadi potensialı, təbii sərvətləri və siyasi iradə nümayiş etdirən rəhbərliyi ölkələr arasında bütün sahələr üzrə, həmçinin iqtisadi münasibətlərin yüksələn xəttlə davam etməsinə əsas verir.

XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNDƏ NATO-NUN ŞƏRQƏ DOĞRU GENİŞLƏNMƏSİ

Şıxəliyev S.Ə.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Sedi-1986@mail.ru

1990-cı il London Bəyannaməsindən sonra Qərbin əvvəlcə Sovet İttifaqına, daha sonra isə Rusiyaya münasibətində müəyyən problmlər yanarandı.NATO-nun genişlənməsi məsələsi ortaya çıxandan bəri Rusiya alyansın Şərqə doğru genişlənməsi ideyasına daha çox düşmən münasibət bəsləyir.Rusiyanın böyük dövlət kimi nüfuzu artıq təhdid altındadır və NATO-nun genişlənməsi baş verərsə, bu, daha da güclənəcək. Ruslar bir çox cəhətdən belə bir inkişafın onların Rusiyanın qanuni təhlükəsizlik maraqlarına,zidd olacağından qorxurlar.Polşanın NATO-ya üzv olmasına icazə verilməsinə dair qərar tələsik verildi.Bir çox ekspertlər Rusiyanın legitim maraqları olduğunu əsas gətirərək, NATO-nu genişlənməyə qarşı davamlı olaraq xəbərdar edirdilər. Digərləri isə əksinə, təkid edirdilər ki, bu məsələdə Rusiyanın istəklərini yerinə yetirmək Alyansı genişləndirmək üçün Rusiyanın da daxil olacağı planlardan başqa bütün planlardan imtina etməyə bərabərdir.

NATO-nun genişlənməsini bəyənməmək nominal qiymətlə qəbul edilməlidir, ya da, ümumiyyətlə, nəzərə alınmalıdır. Bir sıra alternativ gələcəklərə nəzər salmaq üçün üç fərqli ssenari istifadə olunacaq. "NATO-nun Genişlənməsi üzrə Tədqiqat bir çox ölkələrin sonda NATO-ya üzv olacağına dair heç bir istinad etməsə də, Rusiya ilə NATO arasında münasibətlərin gələcəyini, xüsusən də Alyansın genişlənməsindən sonra yaxşı olmayacağını düşünə bilərik.Bir çox hallarda NATO rəsmiləri beynəlxalq atmosferdə və keçmiş Sovet İttifaqı ilə Qərb arasında münasibətlərdə baş verən dəyişikliklərin vacibliyini vurğulayaraq Soyuq Müharibənin başa çatdığını elan ediblər.Bütün bunlarla yanaşı onlar NATO-nun qalmasını tələb edirlər.

Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı köklü şəkildə dəyişdirilmiş qlobal mühitin yaratdığı çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün onu daha yaxşı təchiz etmək üçün müəyyən dəyişikliklərə getməyə məcbur oldu.Bununla belə,Rusiyanın qitədəki planlarına dair şübhələrində heç nə dəyişməyib.

Genişlənmə prosesi, o cümlədən, əlaqəli hərbi razılaşmalar heç kəsi təhdid etməyəcək və bütün Avropada həqiqi əməkdaşlığa əsaslanan,inkişaf edən geniş Avropa təhlükəsizlik arxitekturasına töhfə verəcək.Bununla yanaşı Rusiyanın bu məsələdə ona təsir edə biləcək amillərlə barədə aydın xəbərdarlıq edir.Rusiya qeyd edir ki,genişlənmə onun təhlükəsizliyinə təhdid yaradır və sərhədləri yaxınlığında bu cür genişlənmə ciddi problemlərə yol açа bilər.NATO isə Şərqə doğru genişlənməni dinc çərçivədə aparığını əsaslandırmağa çalışır.NATO-nun XX əsrin sonu XXI əsrin əvvvəllərində bu cür siyasəti (genişlənməsi) Brüssellə Moskva arasındakı ziddiyyətləri bir qədər də artırmışdır.Son vaxtlar İsveçin (300 il demək olar ki

bitərəflik siyasəti yeritmiş) və Finlandiyanın Təşkilata üzv qəbul edilməsi münasibətləri daha çətinləşdirmişdi.

AZƏRBAYCANLI GƏNCLƏRİN TÜRKİYƏ ÜNİVERSİTETLƏRİNDƏ ROLU

Tağıyev E.H.
Bakı Slavyan Univeristeti
elmir.tagiyev2001@icloud.com

Türkiyə Cumhuriyyətinin ümumtəhsil və ali təhsil sistemində son onillikdə həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət cəhətdən yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Bu gün Türkiyənin dövlət, özəl və bələdiyyə universitetləri xarici tələbələri üçün ən müasir ixtisasları təklif etməkdədir. Müstəilliyimizin əldə edilməsindən sonra azərbaycanlı tələbələrin ali və peşə, eyni zamanda magistr təhsil üçün ən çox üz tutduqları ölkələr sırasında - Böyük Britaniya, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, Kanada və sairədir. Bu seçim siyahısında Türkiyə təhsili birinci yerdədir. Anlaşıqlı dili, coğrafi cəhətdən yaxın olması, təhsilin keyfiyyət üstünlüklərinə görə Türkiyənin üniversitetlərinə ali təhsil üçün çox gözəl seçimdir. Bu gün Türkiyə dövləti AB-nin üzvü olmasada Avropa dövlətlər arasında təhsil pilləsinə görə ilk onluğa daxildir. İftixarla qeyd etmək olar li, Türkiyənin tibbi təhsilindəki uğurlarına görədə o, 4 cü yerdədir. Türkiyədə təhsil türk dilində olması və mədəniyyətcə Azərbaycana yaxın olması Azərbaycanlı tələbələrə orada təhsil almağa cəlb edir. Eyni zamanda Türkiyə universtitlərindəki təhsil haqqı Avropa ölkərindəki universitetlərdən fərqli və əlcatan qiymətlərədir. Hər il yüzlərlə Azərbaycanlı tələbə qardaş Türkiyəyə təhsil üçün tələb edilən sənədlərini ora göndərir. Azərbaycanda da tələbələrin xaricdə təhsil alması üçün fəaliyyət göstərən "xaricdə təhsil şüarı " altında şirkətlər fəaliyyət göstərir. Aparılan araşdırmalara əsasən bu şirkətlər Türkiyə, Kanada, ABŞ və s. bir çox digər ölkələrə Azərbaycanlı tələbələri təhsil almaq üçün göndərir. Bundan başqa Azərbaycanlı tələbələr göstəriciləri ilə onlarla təqaüd proqramları vaistəsi ilə xaricdə təhsil almaq hüququ ala bilirlər. Belə ki, Azərbaycanlı tələbələrin Türkiyə Cümhuriyyətində təhsil almaları həm iki dövlət üçün çox yaxşı bir addımdır. Bu səbəbdən birgə Azərbaycan və Türk Üniveristetinin yaranması ilə bağlı qərar gələcək illər üçün planlaşdırırır. Azərbaycanlı tələbələrin Türkiyədə təhsil alması Türkiyə iqtisadiyyatı üçün çox böyük töhfələr verməklə iqtisadi, siyasi, mədəni və adət ənənələrimizin perspektiv inkişafında orada təhsil alan gənclərin böyük rolu vardır. Bu fikri də qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə ali təhsil qurumlarının verdiyi təhsil Azərbaycan universitetlərində verilən təhsildən üstünlüyünü təşkil edir.

Əlimdə olan statistik məlumatlara əsasən, Azərbaycanlı tələbələrin 2013-2014 cü ildə Türkiyəyə 6177 tələbə təhsil almağa gedirdisə , bu hal 2017-2018 ci ildə 15 mindən cox olmuş, 2023-cü ildə bu rəqəm 22 minə çatmışdır.

Bu gün Azərbaycanlı tələbələrin Türkiyə universitetlərində təhsil alma fəaliyyəti ilə bağlı orada təhsil alma prosesini aydın şəkildə təhlil edək. Bu zaman aparılan proseslərin ilk addımı olaraq dil hazırlığı kursları, akademik proqram seçimi, maliyyə dəstəyi və yaşamaq məsələləri haqqında nəzərə almaq lazımdır. Türliyədə tələbələrin sosial və akademik təfəkküri, dümyagörüüşü dəyişir və mədəniyyətə uyğunlaşmaları dəyərləndirilir. Azərbaycanlı tələbələrin akademik və sosial təfəkkürləri, tədqiqat fəaliyyətləri, mədəni uyğunluğu və təhsil aldıqları sahələrdəki fikirləri hərtərəfli dəyərləndirilir. Azərbaycandan olan tələbələrə Türkiyə üniversitetlərində çoxsaylı təhsil proqramları təklif edilməklə bu proqramlar arasına bakalavr, magistr, doktorantura və qısa müddətli təlimlər daxil edilir ki bu da təhsil alanlara stimul verir. Bu cür təlimlər Azərbaycanlı tələbələrin inkişafı üçün önəmli addımlardır. Bununla bərabər Türkiyənin ali təhsil sistemi elmi tədqiqat işlərinə də böyük imkanlar yaradır. Bu isə tələbələrin oxuduqları ixtisaslara olan maraqlarını tədqiq etmək üçün yeni bir mühitə inamla girməyə sövq edir. Bu zaman azərbaycanlı tələbələr, Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində təhsil alarkən, Türkiyənin zəngin mədəni irsini və tarixinidə öyrənmiş olurlar. Bu isə azərbaycanlı tələbələrin mədəni cəhətdən daha da inkişafına və dostluq əlaqələrimizin daha dərin inkişafına kömək edir. Sadalananlarla yanaşı Türkiyə dövlətindəki ali təhsil Azərbaycandan olan tələbələrin karyerasında və inkişaflarına önəmli yer tutur. Bu isə tələbələrin beynəlxalq səviyyədə inkişaf etməsinə və müəyyən sahələrdə daha tez iş tapmalarına yol göstərir. Yuxarıda söylənilən müsbət fikirlərin həyata leçməsi üçün perspektivdə hansı addımlar atmalıyıq. Belə ki, qardaş ölkə azərbaycanlı gənclərimizin təhsili üçün müəyyən güzəşt yaradır? Bu zaman ilk olaraq: attestat sənədiylə bakalavr təhsili; tək bakalavr diplomu ilə magistr təhsili; Türkiyə təqaüdlərini əldə etmək; xaricdə təhsilə dair dövlət proqramına qoşulmaq lazımdır.

Bu gün Türkiyə dövlətinin bir çox ali təhsil üniversitetlərinə attestatsənədi ilə təhsil almaq mümkündür. Bunun üçün təhsil almaq istədiyimiz universitet və ixtisasları müəyyənləşdirməli və qeydiyyat

zamanı lazım olan sənədləri ilk addımda təqdim etmək lazımdır. Bu proses zamanı yarana biləcək problem universitetin sizdən YÖS imtahan nəticələrini istəyə bilməsidir. Burada məqsəd türk dilini hansı səviyyədə bildiyimizi öyrənmək istəmələridir. Ona görə də, əvvəlcədən bu imtahanlar üçün sertifikat olmalı və yaxudda universitetlərin özünün xarici tələbələr üçün keçirdiyi imtahanlardan keçməl lazımdır. Əks təqdirdə dil imtahanı üzrə sertifikatımız olmadığı halda tədris ilinə əlavə bir il dil kursu hazırlığında iştirak etməyimiz tələb ediləcəkdir. Belə ki, araşdırmalara və statistik göstəricilərə görə bu gün qardaş ölkəyə oxumaq üçün attestatla qəbul olmaq üçün igedən tələbələri məhz bu səbəbdən üstünlük təşkil edir. Türkiyə dövlətində attestatla təhsil almaq üçün ilk olaraq orta məktəbi bitirmək haqqında attestat, transkript, 3×4 ölçülü 6 və yaxud 10 ədəd fotoşəkil, vətəndaşlıq haqqında pasport, 18 yaşa çatmamış gənclərin valideynləri tərəfindən verilən razılıq arayışı və universitetin tələbinə uyğun gələn YÖS, SAT, TÖMER, İELTS, TOEFL və.d dil imtahan nəticəsi ilkin olaraq tələb edilir.

Bu gün qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin demək olar ki, bütün universitetləri yüksək səviyyəli orta, peşə və ali təhsil verməklə yanaşı, xarici tələbələr üçün rahat təhsil almaq imkanlarını gün-gündən təkmilləşdirirlər. Bunlara sadəcə attestat sənədiylə tələbə olmaqdan tutmuş münasib təhsil haqqı, yüksək səviyyəli yataqxanalar, müasir və böyük kitabxanalar və s. təhsil tələbləri sırasına daxil olmaqdadır.

Belə li, aparılan araşdırmalara görə ən çox üz tutulan on ali təhsilli Türkiyə universitetin siyahısına - Hacettepe Universiteti, İstanbul Universiteti, Ankara Universiteti, Orta Doğu Texniki, Ege, Qazi, Dokuz Eylül, Marmara, Atatürk və Cerrahpaşa İstanbul Universitetləri önəmli yerləri qazana bilməklə Türkiyənin ali təhsil sistemində liderkiyi əldə saxlayırlar.

Azərbaycanlı tələbələrin Türkiyə təhsilini yiyələnməklə ali təhsil universitetlərində fəaliyyəti iki qardaş dövlət arasında diplomatik əlaqələrin inlişaf edərək bundan sonra daha da güclənməsinə müsbət töhfələr verir. Bununla yanaşı, daha geniş tədqiqat perspektivləri və daha dərin təhlillər, ali təhsil sahəsində Azərbaycan və Türkiyə arasındakı əməkdaşlığın daha da inkişaf etməsi üzərində aparılacaq işlərə böyül üümüdlər yaradır.

TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİNDƏ DEMOKRATİK BƏLƏDİYYƏ SEÇKİLƏRİ

Tağıyev E.H.
Bakı Slavyan Univeristeti
elmir.tagiyev2001@icloud.com

Hər bir dövlətin daxili siyasətində bir sıra ölkədaxili seçkilər keçirilir. Bu səbəbdən də Türkiyə dövlətində bələdiyyə sistemi böyük nüfuza malik olmaqla onlar bir neçə yerə bölünür. Bunların sırasına böyük və kiçikliyindən asılı olaraq şəhər mərkəzi, ərazi, vilayət, qəsəbə, kənd və s. inzibati bölgü üzrə həyata keçümumi irikən seçkiləri aid etmək olar. Bununla belə böyük şəhər mərkəzləri dislokasiyakarına uygun olaraq özlüyündə bir neçə bələdiyyəyə bölünür. Türkiyənin daha böyük vilayətlərdə bələdiyyə xidmətlərini tam şəkildə həyata keçirtmək, onların kordinasiyani təmin etmək üçün qanunla qurulanyerli dövlət idarələri bələdiyyələr hesab edilir. Türkiyə Cümhuriyyəti qanunun 60-63 sayli qərarına görə 750 min nəfərdən ibarət əhalisi olan vilayət bələdiyyələri böyük şəhər bələdiyyələri olaraq fəaliyyət göstərir və şəhər bələdiyyəsini isə bələdiyyə başçısı öz heyəti ilə rəhbərlik edir. Beə ki, böyük şəhər bələdiyyə orqanları öz daxilində olan bələdiyyə məclisi və komitəsindən ibarətdir. Aparılan araşdırmaya əsasən böyük şəhərlər arasinda əhalisinə görə İstanbul 15 milyon, Ankara 5 milyon, İzmir 4 milyon və Bursa 3 milyonluq əhaliyə malikdir. Sadalana belə böyük şəhərlərdən sonra isə Antalya, Adana, Konya, Şanlı Urfa və Qaziantepenin isə əhalinin sayı 2 milyona çatmaqdadır.

Türkiyə ərazisində 30 bələdiyyə fəaliyyət göstərməklə bələdiyyələr, onlarda yaşayan əhalinin sayının 64 milyondan çoxunu təşkil edir. Bu rəqəm isə Türkiyə dövlətinin altiv əhalisinin ümumi 78 faizinə bərabərdir. Yerdə qalan 51 vilayətin əhalisi isə ümumi əhaliyə nisbəti isə 22 faizini təşkil edir. 2009-cu ildə Türkiyədə 16 böyük şəhər bələdiyyəsi tabeliyində 146 ilçə bələdiyyəsi fəaliyyət gösdərir. Statistik rəqəmlərə görə ən çox ilçə sayı İstanbul şəhərində yerləşir. Bunun ardınca ilçələrin 22-si İzmirdə, 16-sı Ankara, 12-si Koceli və 10 ilcə bələdiyyəsi isə onlardan bir qədər kilik olan Sakariyada fəaliyyətdədir. Türkiyə Cumhuriyyətində şəhər bələdiyyələri 1980-ci il çevriliçindən sonra hazırlanıb TBMM təsdiq edilmiş 1982-ci il konstitusiyasının 127-ci maddəsinə əsasən yaradılmışdır. Bu istiqamətli addımlar ilk dəfə İstanbul, Ankara və İzmirdə atılmışdır. Antalya, Diyarbəkir, Eskişehir, Mersin, Koceli və Samsunda isə böyük şəhər bələdiyyələri 1993-cü ildən başlayaraq qurulmuşdur. Belə ki, urbanlaşmış şəhər bələdiyyələrinin məsuliyyəti ona tabe olan bölgə bələdiyyələrin məsuliyyətindən daha çoxdur.

2011-ci ildə Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğan 750 mindən çox əhalisi olan böyük şəhər bələdiyyələri üçün yeni qanun layihəsinin hazırlandığını qeyd etmişdir. Bu qeyddən sonra Şanlıurfa, Hatay, Manisa, Balıkəsir, Qəhrəmanmaraş, Van, Mardin və Trabzon kimi şəhərlərə büyük şəhər statusu 2012-ci ildə verilmişdir. İlçə vilayətinin mərkəzi isə Mersin şəhəridir. Türkiyə qanunlarına əsasən bələdiyyələr özünü idarəetmə hüququna malikdir. Bununla yanaşı bələdiyyələrin iş funksiyasına aşağıdakılar daxil edilir: Şəhər və ilçələrdə təmizlik işlərinin aparılması, aydınlatma, su-elektrik, ağac əkmə və d. sosial-komunal sahələr daxil edilmişdir. Bələdiyyələrin qanuna əsasən gəlir vergisi, əmlak vergisi və xüsusi qurum vergisi almaq hüququ vardır. Türkiyə sövlətinin ərazisində fəaliyyət göstərən bələdiyyələr dövlət müəssisələri ilə bərabər eyni zamanda özəl şirkətlərlə müştərək iş birliyi qura bilərlər. Bələdiyyədə işləri bələdiyyə təskilatları, təşkilat rəhbərləri və təşkilat işciləri yerinə yetirir. Türkiyə Cümhuriyyətində rayon bələdiyyələrinin qurulması məsələsi qanuna əsasən hər hansı bir rayonun quruluşu ilə bağlıdır. Bölünmüş dislakasiyaya uygun olaraq rayon sərhədləri daxilində bu işlərlə əlaqədar xüsusi rayon idarələri həyata keçirir. Onların hər birinin özünəməxsus xidmət sahələri var. Səhiyyə, kənd təsərrüfatı, sənaye, ticarət, ətraf mühitin planı, torpaqların qorunması, sosial xidmətlər, yardımlar, yoxsullara mikrokreditlərin verilməsi, uşaq baxçalarına ərazi təmini və s xidmətlər bu xidmət sahələrinə daxildir.

Türkiyə dövlətində Köylərin inkişafı üzrə bəzi hallarda fərqli layihələr vardır. Bəzən inkişaf içində olan köylər, öz-özünə formalaşan kəndlər kiçik bir ərazidə yaşayan əhalilər olaraq tarixin ən qədim dövrlərindən bu yana ehtiyaclarını qarşılamaq üçün dövlət təşkilatlarında fərqli bir təskilat yaratmışdılar. Türkiyə qanunvericiliyinin 442 cü maddəsinə əsasən bir köyün qurulması üçün orada yaşayan əhalinin sayının 2 mindən çox olması vacib şərtdir. Türkiyə dövlətində əsasən dağ köyləri və şəhərə yaxın köylərin qorunması, inkisaf etməsi, maliyyə məsələsi, məscid, məktəb, otlaq sahələri, yaylaqlar, dağınıq formada və ya toplu şəkildə evlərin tikilməsi, bağ və tarlaların yerinin müəyyənləşdirilməsi məhz bələdiyyələrin perspektiv planlarına daxildir. Turizmin inkişaf etdirilməsi proqramları burada xüsusi önəm kəsb edir.Bu səbəbdən Türkiyə dövlətində bələdiyyə seçkiləri daha dəqiq və ciddi şəkildə həyata keçirilir.

Bir neçə gün əvvəl 31 mart 2024 cü il tarixində Türkiyədə demokratik əsaslara söykənən yeni bələdiyyə seçkiləri reallaşmış oldu. Bu zaman təbii ki, əsas diqqət böyük şəhərlər olan İstanbul seçkilərinə yönəlmişdi. Son prezident və parlament seçkilərində Ərdoğanın əsas rəqibi olmuş "Millət İttifaqı"nda təmsil olunan İYİ Partiya İstanbul Böyükşəhər Bələdiyyəsi başqanlığı seçkilərində Məhərrəm İncənin namizədliyini dəstəkləyəcəyini kütləvi informasiya vaistələrinə bildirmişdi. Bu isə İstanbul Böyükşəhər Bələdiyyəsinin sədri Ekrem İmamoğlunun şanslarını azaldan amil rolunda çıxış edirdi. Lakin İYİ Partiyanın Məhərrəm İncəni dəstəkləməsi AKP nin işinə yaramış oldu. Çünki Türkiyədə bələdiyyə seçkiləri ölkə miqyasında olsa da, siyasi tərəflər üçün əsas diqqət mərkəzi böyül şəhərlərdə idi. Xüsusən hakim AK partiya çalışırdı ki, İstanbul, Ankara, İzmir kimi şəhərlərində qələbəni qazana bilsin. Çünki bu şəhərlərdə mövcud iqtidar hakimiyyətinə qarşı müxalifət daha güclü olmaqla "Cümhur İttifaqı" mərkəzi şəhərlərdə qalib gəlmək üçünlüyünü əldə etdi. Türkiyədə yerli bələdiyyə seçkiləri sona çatdıqdan sonra qutular açılacaq və cavabları əhaliyə bildirildi.

Türkiyədə qarşıdan gələn beş il ərzində xidmət göstərəcək yerli özünüidarə orqanlarına seçkilər keçirilirdi ki, bu da seçkilərdə ölkənin otuz böyük şəhəri olmaqla 81 vilayət, 973 rayon və 390 qəsəbəsində bələdiyyə şuralarının başçıları, həmçinin 50 min 336 kənd və məhəllə muxtarı olmaqla müəyyən edildi. Ümumi olaraq 61 milyon 441 min 882 səsvermə hüququna malikdir ki, Türkiyə vətəndaşından 1 milyon 32 min 610 nəfəri bu seçkilərdə ilk dəfə səs verdi. 2023-cü ilin noyabr ayında yerli özünüidarə seçkiləri CHP sədri seçilən Özgür Özəl və onu dəstəkləyən İstanbul Böyükşəhər Bələdiyyəsnin sədri Ekrem İmamoğlunun siyasi karyerası üçün ciddi rol oynaması ilə bağlı fikirlər vardır. Bununla belə İstanbulda 2028 ci ildə keçiriləcək prezident seçkilərində namizədliyini irəli sürməyi planlaşdıran İstanbul Böyukşəhər Bələdiyyə sədri Ekrem İmamoğlunun şansını güclənmiş oldu. Buna əsasən 2023-cü ildə prezident seçkilərdə məğlub olan CHP seçicilərinə yenidən ümid edə bilər. AKP ilə ittifaqa girən MHP əvvəl əldə etdiyi Manisanı 2019-cu ildə CHP yə uduzdu. 2019-cu ildə İstanbulda bələdiyyə sədri seçilən, müxalif CHP-dən olan Ekrem İmamoğlu seçkinin ilkin nəticələrinə görə, qələbəyə yaxın olduqlarını öyrəndikdən sonra kütləvi informasiya vaistələrinə verdiyi müsahibədə "çox xoşbəxt olduğunu" söyldi. Bələdiyyə seçkisinin nəticələrinə görə yenidən İstanbul Böyükşəhər Bələdiyyəsinin başçısı seçilən Ekrem İmamoğlu verdiyi müsahibədə səs sayının 1 milyondan çox olduğunu bildirdi.

İstanbul şəhər bələdiyyəsində xalqın inamını əldə etmiş olan Ekrem İmamoğlu bunu da qeyd etdi ki, 14 bələdiyyəmiz əvvəlki dövrdə olduğu kimi fəaliyyətinə davam etdirəcəkdir. İmamoğlu verdiyi müsahibədə 11 rayon bələdiyyəsinin CHP-yə keçdiyini qeyd etmişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, İmamoğlu: Recep

Tayyip Erdoğan üçüncü dəfə prezident seçildikdən bir il sonra böyüdüyü və bələdiyyə sədri olduğu şəhəri geri almağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

RUSİYADA İQTİSADİ BÖHRANLAR

Tahirov Ə.M.
Bakı Slavyan Universiteti
elcin.rutul@gmail.com

Rusiya Federasiyası ciddi iqtisadi böhranlarla müşaiyət olunub, lakin ölkənin iqtisadi resursları-yeraltı və yerüstü sərvətləri hər dəfə bu ağır böhranlardan sonra yenidən özündə güc tapıb inkişafa və tərəqqiyə nail ola bilməsinə şərait yaratmışdır. Məlum olduğu kimi, "dünyanın təkcə karbohidrogen ehtiyatlarının ümumi həcminin 20 faizi bu ölkədə yerləşir". 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından və planlı sosialist strukturunun ləğv olunmasından sonra Rusiyada başlanan ilk və ən ağır iqtisadi böhran 1996-cı ilə, ölkədə bazar iqtisadiyyatı qurulana qədər davam etmişdir.Bununla belə həmin illərdə ölkədə yeni qanunlar qəbul edilmiş, vergi sistemi qurulmuş, Mərkəzi Bank və əksər müəssisələr özəlləşdirilmiş, idarəetmə mexanizmləri partiya təsərrüfat sisteminin iflasa uğramasından, idarəetmə nomenklaturasının əlindən alınmış, bazara müəyyən sərbəstlik verilmişdi. 2000-ci illərin sonlarından sonrakı dövrdə Rusiya iqtisadiyyatında bir sıra böhranlar yaşanmışdır.

İqtisadiyyatın gecikmələrə və çətinliklərə baxmayaraq, bu dövrdə Rusiyanın iqtisadi mövqeyi çox dəyişikliklər keçirmişdir. Belə böhranların əsas səbəbləri və xüsusiyyətləri kimi bunları qeyd edə bilərik.Petrol qiymətlərinin dalğalanması Rusiya iqtisadiyyatının ən böyük dayağı hesab olunan enerji sənayesinə təsir göstərir. 2000-ci illərin sonları və əvvəllərində neft və qaz qiymətlərinin dalğalanması ölkəni böyük miqyasda mənfi şəkildə təsir etmişdir. Rusiya, xarici investisiyalara və borc məsələlərinə asıllığı azaltmaq üçün daxili iqtisadiyyatını gücləndirməyə çalışır. Amma, dünya iqtisadiyyatındakı dəyişikliklər və Rusiya ilə əlaqəli siyasi məsələlər bu çətinlikləri artırırdı.

Rusiya iqtisadiyyatında maliyyə sektorunun zəifliklər və qorunan sərmayə olmadan məhdud bankalarda və başqa maliyyə institutlarında artan risklər böhranları dərinləşdirirdi. Rusiyanın siyasi atmosferi, iqtisadiyyatına olan inamına təsir edir. Siyasi stabilliyət qabaqcıl investisiyaları, sahibkarlığı və iqtisadi inkişafı dəstəkləyir. Lakin, Rusiyanın siyasi mühitinə dair narahatlıqlar və qarışıqlıq, iqtisadiyyatı və inkişafı gecikdirirdi.

Bundan başqa, Rusiya iqtisadiyyatında maliyyə sektorunun zəifliklər və qorunan sərmayə olmadan məhdud bankalarda və başqa maliyyə institutlarında artan risklər böhranları dərinləşdirirdi. . Bu böhranlar Rusiyanın iqtisadi mövqeyini zəiflətsə də, ölkə çox böyük iqtisadi potensiala malikdir və strateji inkişaf sahələrinə yatırım edərək,iqtisadi fəallığı canlandırmağa çalışır.

COUNTER-TERRORISM POLICY IN THE LEADING EU COUNTRIES FRANCE AND GERMANY

Useynova R.E.
Baku Slavic University
raksanausejnova@gmail.com

Counterterrorism has emerged as a paramount issue in the global political landscape, particularly within the European Union (EU), where the threat of terrorism poses significant challenges to security, stability, and social cohesion. As a supranational entity committed to fostering cooperation among member states, the EU plays a pivotal role in shaping and coordinating counterterrorism efforts across its diverse landscape. Within this context, it is imperative to examine the approaches adopted by individual member states, as they often reflect unique historical, political, and socio-cultural contexts that influence policy formulation and implementation.

This research focuses on conducting a comparative analysis of the counterterrorism policies of two prominent EU nations: France and Germany. Both countries have experienced the devastating impact of terrorism give some examples and have adopted multifaceted strategies to mitigate threats and ensure the

safety of their citizens. By examining the evolution of counterterrorism policies in France and Germany, this study seeks to shed light on the underlying factors driving policy decisions, the effectiveness of various strategies, and the implications for EU-wide security cooperation.

France, historically plagued by domestic and transnational terrorist threats, has adopted a robust and proactive approach to counterterrorism. Following high-profile attacks such as those perpetrated by extremist groups like ISIS, example in 2016 tragedy in Paris France has implemented a series of legislative measures, enhanced intelligence capabilities, and bolstered security measures to prevent future incidents. The country's counterterrorism strategy is characterized by a combination of military interventions, law enforcement operations, and preventive measures aimed at disrupting terrorist networks and countering radicalization.

In contrast, Germany has pursued a more nuanced and preventive approach to counterterrorism, prioritizing intelligence-sharing, community engagement, and deradicalization initiatives. Despite facing a lower threat level compared to France, Germany remains vigilant in addressing emerging challenges posed by radicalization, online extremism, and foreign terrorist fighters. The country's emphasis on prevention, rehabilitation, and integration reflects a broader commitment to addressing the root causes of extremism and fostering social cohesion.

By conducting a comparative analysis of the counterterrorism policies of France and Germany, this research aims to identify key similarities, differences, and lessons learned that can inform more effective EU-wide cooperation and coordination. Through a comprehensive review of relevant literature, official documents, and empirical data, this study seeks to contribute to a deeper understanding of the complexities of counterterrorism governance within the EU context. By elucidating the diverse approaches adopted by member states, this research underscores the importance of flexibility, adaptability, and collaboration in addressing evolving security threats and safeguarding the values of democracy, freedom, and human rights.

TACKLING THE ISSUE OF COUNTERTERRORISM IN THE EDUCATION SECTOR IN EU COUNTRIES: A COMPREHENSIVE ANALYSIS

Useynova R.E.
Baku Slavic University
raksanausejnova@gmail.com

The intersection of counterterrorism efforts and the education sector represents a critical yet often overlooked aspect of national security policies within the European Union (EU). This research endeavors to explore the multifaceted dimensions of the problem and the strategies employed by EU member states to address it. By focusing specifically on the role of education in preventing radicalization, countering extremist ideologies, and fostering social resilience, this study aims to shed light on the challenges, opportunities, and best practices in this domain.

Education serves as a fundamental pillar in the fight against terrorism, as it plays a pivotal role in shaping individuals' beliefs, values, and behaviors. However, educational institutions can also be vulnerable to infiltration by extremist groups seeking to propagate radical ideologies and recruit vulnerable individuals. Recognizing this dual role, EU countries have increasingly prioritized integrating counterterrorism measures into educational policies and practices.

This research will conduct a comprehensive examination of the approaches adopted by EU countries to address the problem of terrorism within the education sector. It will explore initiatives such as the development of curriculum frameworks, teacher training programs, and community outreach efforts aimed at promoting critical thinking, resilience, and intercultural dialogue. Additionally, the study will analyze the effectiveness of existing strategies, identify gaps and challenges, and propose recommendations for enhancing the role of education in countering terrorism.

France and Germany, as leading EU member states, offer valuable case studies for comparative analysis. Both countries have implemented initiatives to prevent radicalization and promote social cohesion through education, albeit with differing emphases and methodologies. France has emphasized the importance of civic education, interfaith dialogue, and awareness-raising campaigns to combat extremism, while Germany has focused on integrating immigrant communities, promoting multiculturalism, and fostering a sense of belonging among marginalized populations.

By examining the experiences of France, Germany, and other EU countries, this thesis in future can be developed into research that would aim-to generate insights that can inform policy development and enhance collaboration at the regional level. By fostering a deeper understanding of the complex interplay between education, radicalization, and terrorism, possible study could seek to contribute to more effective and holistic approaches to countering extremism and promoting inclusive societies within the EU and beyond.

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ FƏAL İNTERAKTİV TƏLİMİN TƏDBİQİ QAYDALARI

Yecibəyova X. N.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
xeyrimurtuzayea@gmail.com

Azərbaycan Respublikası, təhsil sahəsində böyük önəm verən bir ölkədir. Təhsil siyasəti, ölkənin sosial və iqtisadi inkişafını dəstəkləmək, vətəndaşlarının potensialını artırmaq və inkişaf etdirilməsinə nail olmaq məqsədilə təyin edilir.

Azərbaycan Respublikasının təhsil siyasəti demokratik prinsiplərə və bələdçi təhsil təşkilatının əsaslarına əsaslanır. Bu siyasət, bütün vətəndaşlara ən yüksək keyfiyyətli təhsil imkanı verməyə çalışır və təhsilin möhkəmləndirilməsi üçün müxtəlif tədbirlər tətbiq edir.

Bu təhsil siyasəti, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə və inkişafına töhfə verir. Ümumi təhsilin genişləndirilməsi, bütün vətəndaşların ən azı orta məktəb təhsili alma imkanına sahib olmalarını təmin edir. Bu, əhalinin təhsil səviyyəsinin artırılmasına və sosial inkişafa zəmin yaradır.

Başlıca Tarix dərslərinin təlim metodlarından biri feal interaktiv metodlardır. Bu metod, tələbələrin tarixi hadisələri və məlumatları öyrənmək üçün etkili bir yol təşkil edir. Feal interaktiv metodlar, tələbələrin passiv olaraq məlumatları qəbul etməsinin qarşısını alır və onları təşəbbüslü şəkildə tarixi hadisələrin içində cəlb edir.

Feal interaktiv metodlar, tələbələrin özünəməxsus düşünmələrini inkişaf etdirməyə və tarixi məlumatları daha yaxşı anlamağa kömək edir. Bu metodlar, tarixin səbəb-sonuq ilişkilərini anlamağa və tarixi konteksti dərk etməyə imkan verir. İşlətdiyi metodlardan biri də tələbələrin tarixi şəxsiyyətlər kimi davranmaq və tarixin "içində" olaraq hərəkət etməkdir. Bu, tələbələrin tarixi zaman dilimindən bir hissədə özünü təsəvvür etmələrini və tarixi hadisələrə baxışlarını dəyişdirmələrini təmin edir.

Feal interaktiv metodlar, tələbələrin müxtəlif təcrübələrə qatılmaq və tarixi hadisələrin möhkəmlənməsi üçün təşəbbüs etməsinə imkan verir. Bu metodlar, dramatik təsvir, simulyasiya oyunları, rol oynama və sənədlərdən ibarət interaktiv tapşırıqlar kimi təcrübələr təklif edir. Tələbələr bu təcrübələr vasitəsilə tarixi şəxsiyyətlərin nəzərdə tutulduğu məqamlarda özünü sınaya bilər və tarixi hadisələrin möhkəmlənməsinə şahid ola bilər.

Əlavə olaraq, feal interaktiv metodlar tələbələrin ictimai və kommunikasiya becerilərini də inkişaf etdirməyə kömək edir. Tələbələr təcrübələr zamanı bir-biriləri ilə əlaqə qurmaq, fikir mübadiləsi etmək və birgə işləmək imkanına malik olurlar. Bu, onların təməl becerilərini gücləndirir və tarixi məlumatları digərləri ilə paylaşmaq və müzakirə etmək üçün daha yaxşı hazırlaşmalarını təmin edir.

Feal interaktiv metodlar, məktəblərdə tarix tədrisini daha maraqlı, dinamik və təşviq edici edir. Tələbələrə tarixi hadisələrə daha daxil edici bir şəkildə qatılmaq imkanı verir və onları təşəbbüslü öyrənmə prosesinin mərkəzində tutur. Bu metodlar, tələbələrin tarixi məlumatları daha dərindən anlamağa və tarixi düşüncələrini inkişaf etdirməyə kömək edir.Tarix dərslərində komputer və multimedianın istifadəsi, öyrənmə prosesini daha maraqlı, effektiv və interaktiv hala gətirən müasir təlim metodlarından biridir.

Komputer tətbiqatları və interaktiv multimedia mənbələri, tələbələrin tarixi hadisələri daha yaxşı analiz etmə və tədqiq etməyə kömək edir. Tələbələr, internet mənbələrini və tarixi araşdırma alətlərini istifadə edərək tarixi məlumatlara daha çox daxil olmaq imkanına malik olurlar. Bu, tələbələrin müxtəlif mənbələri müqayisə etmə, primar və sekundar mənbələri ayırma, tarixi faktları tədqiq etmə və müstəsna mənbələrin dəyərləndirməsini etmək kimi araşdırma və analitik becerilərini inkişaf etdirmələrini təmin edir.

Komputer və multimediya ilə təlimin bir başqa faydası da tələbələrin öyrənməni öz tempində davam etdirməsinə imkan verən sərbəst öyrənmə imkanlarıdır. Tələbələr, tətbiqi proqramlar, interaktiv testlər, veb mənbələr və digər elektronik resurslar vasitəsilə özümüdafiəli şəkildə məlumatları tamamlamaq və özünü yoxlamaq üçün istifadə edə bilərlər. Bu, tələbələrin öz öyrənmə prosesini idarə etmələrini və öz həyata

keçirdikləri mərhələlərə uyğun təlim alaraq öz potensiallarını daha çox inkişaf etdirmələrini təmin edir.

Bununla birlikdə, komputer və multimediya ilə təlimin bəzi məhdudiyyətləri də var. İnternet əlaqəsi olmayan məktəblərdə və ya mərkəzlərdə tələbələr bu imkanlardan tam şəkildə istifadə edə bilməyəbilər. Həmçinin, yanlış mənbələrə əsaslanan və nəzərə alınmayan təlim proqramları tələbələrin doğru tarixi məlumatlardan məhrum qalmasına səbəb ola bilər. Bu səbəblərə görə, komputer və multimediya ilə təlim dərs kitabları, müəllim təlimləri və düzgün tənzimlənmiş müəyyənliyi ilə əlaqədar olmalıdır.

Nəticə olaraq, tarix dərslərində komputer və multimediya istifadəsi, tələbələrə tarixi hadisələri daha maraqlı, interaktiv və anlaşılan şəkildə öyrənmə imkanı verir. Bu, tələbələrin tarixi məlumatları daha yaxşı anlamaq, tədqiq etmək və özünü ifadə etmək üçün əlverişli bir yoldur. Lakin bu metodun məhdudiyyətləri olması da gözləmək olar ki, bu imkanların düzgün tənzimlənmiş və məqsədinəuyğun şəkildə istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Tarix dərslərində şagirdlərin qiymətləndirilməsi, onların tarixi məlumatları və analitik becerilərini dəyərləndirmək üçün əsaslı bir prosesdir. Bu qiymətləndirmələr, şagirdlərin öyrəndikləri məlumatları düzgün şəkildə ölçmək, onların tarixi anlayışlarını və tədqiqat yetənəklərini qiymətləndirmək və dərslərdəki inkişafını izləmək üçün əhəmiyyətli olur.

Beləliklə, meyyarlar və formalar, tarix dərslərində tələbələrin məlumatları, anlayışları, araşdırma beceriləri, yazma və təqdim etmə qabiliyyətləri və analitik düşünmə yetənəklərini qiymətləndirmək üçün çeşitli perspektivlər təklif edir. Müəyyən bir formalın seçilməsi, müəllim və ya tədrisçi tərəfindən tələbələrin inkişaf səviyyələrinə, məqsədlərinə uyğun olaraq aparılmalıdır. Tarix dərslərində şagirdlərin qiymətləndirilməsi, onların tarixi məlumatlarına, analitik becerilərinə və tədqiqat potensialına dair obyektiv bir təhlil təmin etmək üçün bir bütün kimi bu meyyarları və formalardan istifadə edilməlidir.

ГЕОПОЛИТИКА ЮЖНОКАВКАЗСКИХ РЕСПУБЛИК : ПРОБЛЕМЫ И ПРИОРЕТЕТЫ РАЗВИТИЯ

Гурбанов С.Р.
Бакинский славянский университет
samirqur636@gmail.com

Распад Советского Союза в 1991 году привел к существенным изменениям в геополитическом положении Южного Кавказа. Этот регион стал полем конкуренции между различными государствами и региональными акторами за влияние и контроль.

Азербайджан страна Южного Кавказа, граничит с Россией, Грузией, Арменией и Ираном. Географическое положение Азербайджана делает его важным игроком на мировой энергетической карте, так как Азербайджан распологает значительными запасами нефти и газа в Каспийском море. Азербайджан играет ключевую роль в обеспечении мирового рынка нефти и газа. Проект трубопровода Баку-Тблиси-Джейхан (БТД) усиливает его позицию как важного транзитного поставщика энергоресурсов. Долгосрочный Армяно-Азербайджанский конфликт оказывал серьезное влияние на геополитическую ориентацию Азербайджана и его отношения с соседями, особенно с Арменией. Азербайджан стремится развивать стратегические партнерство с различными государствами и региональными организациями, такими как Турция, США, СНГ, ОЧЭС. Эти партнерства помогают стране диверсифицировать свои геополитические связи и обеспечивать свои интересы на мировой арене. Анализ этих аспектов помогает понять сложные геополитические вызовы и возможности, с которыми сталкивается Азербайджан в современном мире.

Одним из государств Южного Кавказа также является Грузия. Она занимает важное стратегическое положение на пересечении Европы и Азии, что делает её ключевым игроком в региональной динамике и международных отношениях. Ее географическое положение обуславливает ей роль в транзите энергоресурсов и торговли между различными регионами. Расположение Грузии на берегу Черного моря придает ей значительное экономические и стратегические преимущества. Присутствие России в Черноморском регионе, оказывает влияние на внешнюю политику и безопасность Грузии. Взаимоотношения Грузии с Россией играют важную роль в её геополитическом ландшафте, отражая сложную историю и напряженные отношения между двумя странами, особенно в контексте конфликтов в Абхазии и Южной Осетии. В качестве пути к обеспечению своей безопасности и развития Грузия стремится к интеграции с евроатлантическими структурами (НАТО и

ЕС). Участие Грузии в международных организациях и миротворческих миссиях подчеркивает ее роль в поддержании ее международной стабильности. Вывод из указанных аспектов позволяет понять сложные вызовы и возможности, с которыми сталкивается Грузия в контексте своего геополитического положения, и ее стремление к интеграции в мировую политическую и экономическую систему.

Третьим государством Южного Кавказа является Армения. Расположение Армении в регионе Южного Кавказа, без выхода к морю и в окружении соседей с различными интересами, определяет её сложную геополитическую ситуацию. Это усложняет её экономические возможности и внешнюю политику. Долго длившийся конфликт с Азербайджаном, особенно в отношении Карабаха играл ключевую роль в геополитической динамике региона. Этот конфликт имел широкие последствия и привлекает внимание крупных держав, таких как Россия и Турция.Страна ищет пути развития отношений с другими государствами, такими как Иран и Грузия, чтобы смягчить геополитические ограничения. В целом, геополитическая позиция Армении является сложной и многогранной, оказывает влияние на ее стратегические выборы и взаимоотношения с другими государствами в регионе и за его пределами.

Несмотря на географическую близость Грузия, Армения и Азербайджан имеют разные политические системы, экономические модели и внешнеполитические ориентации, что затрудняет формирования общего подхода к региональным вопросам.

Для преодоления этих вызовов необходимо наращивать уровень диалога и сотрудничества между странами региона, создавать платформы для обсуждения общих интересов и разработки согласованных подходов к решению проблем. Такой подход может способствовать улучшению стабильности и благополучия в регионе Южного Кавказа.

MULTİKULTURAL TƏHLÜKƏSİZLİK

Həsrətli M.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
hasretovmehman@gmail.com

"Multikultural təhlükəsizlik" müxtəlif mədəni mənşəli şəxslərin təhlükəsizliyinin və rifahının təmin edilməsinə aiddir. Bu, müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanların ehtiyaclarına, dəyərlərinə və inanclarına inklüziv, hörmətli və həssas mühit və sistemlərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Buraya mədəni səriştənin təşviqi, dil tərcüməsi xidmətlərinin göstərilməsi, mədəni qərəzlərin aradan qaldırılması və müxtəlif mədəni qruplar arasında anlaşma və qəbulun təşviqi kimi tədbirlər daxil ola bilər.

Ümumilikdə multikultural təhlükəsizliyin təmin edilməsi müxtəlif mədəni mənşəli şəxslərin təhlükəsizliyinə və rifahına üstünlük verən siyasət və təcrübələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Buraya sadalananlar daxil ola bilər: Mədəni səriştə təhsili: Fərdlərə və təşkilatlara müxtəlif icmaların mədəni fərqlərini və ehtiyaclarını anlamaq və onlara hörmət etmək üçün təhsil və təlimin təmin edilməsi. İnklüziv siyasətlər: İnklüzivliyi, bərabərliyi və bütün mədəni qruplara hörməti təşviq edən siyasətlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi. Dil giriş: Dil maneələrinin əsas xidmətlərə və məlumatlara çıxışa mane olmamasını təmin etmək üçün dil tərcüməsi xidmətləri və tərcümə edilmiş materialların təmin edilməsi. Mədəni qərəzlərin aradan qaldırılması: Müəssisələr və icmalar daxilində mövcud ola biləcək qərəzlərin və stereotiplərin tanınması və aradan qaldırılması üçün daha əhatəli və hər kəsə qonaqpərvər mühit yaratmaq. İcma ilə əlaqə: Güvən yaratmaq, anlaşmanı gücləndirmək, təhlükəsizlik və rifahla bağlı narahatlıqları həll etmək üçün multikultural icmalarla əlaqənin yaradılması.Rəhbərlikdə və qərar qəbuletmədə müxtəliflik:qərar qəbuletmə proseslərinin problemi daha yaxşı həll etmək üçün müxtəlif perspektivləri və səsləri ehtiva etməsini təmin etmək. Əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq: Multikultural təhlükəsizliyi artırmaq üçün strategiyalar hazırlamaq və həyata keçirmək üçün icma təşkilatları, liderlər və maraqlı tərəflərlə birgə işləmək.Ümumiyyətlə bu proseslər daxilində ayrı-ayrılıqda dini,irqi,etnik və.s cəhətdən təhlükəsizliyin təmin edilməsi çox önəmlidir. Multikultural dini təhlükəsizlik fərdlərin müxtəlif icmalarda öz dini etiqadlarını həyata keçirmək üçün təhlükəsizliyini və azadlığını təmin etmək üçün tədbirləri əhatə edir. Multikultural dini təhlükəsizliyin bəzi aspektlərinə aşağıdakılar daxildir: Ayrı-seçkilikdən qorunma: Dinə əsaslanan ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq üçün qanunların və siyasətlərin həyata keçirilməsi və bütün inanclardan olan şəxslər üçün bərabər rəftar və imkanların təmin edilməsi. hökumət və ya digər qruplar tərəfindən təqib və ya

müdaxilə. Dinlərarası Dialoq və Anlaşma: Hörmət, əməkdaşlıq və dinc yanaşı yaşayışı təşviq etmək üçün müxtəlif dini icmalar arasında dialoq və anlaşmanın təşviqi. İbadət yerlərində təhlükəsizlik: ibadət yerlərini təhdidlərdən qorumaq üçün təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi vandalizm, cinayətlər və zorakı hücumlar kimi. hadisələr.Mədəni Bacarıqlılıq Təlimi:Müxtəlif dini icmaların dini təcrübələrini, adət-ənənələrini və həssaslıqlarını anlamaq üçün hüquq-mühafizə orqanlarına, təhlükəsizlik işçilərinə və icma liderlərinə təlimlərin verilməsi.Dini təşkilatlar, icma liderləri və hüquq-mühafizə orqanlarının təhlükəsizlik problemlərini həll etmək və dini təhlükəsizliyin təmin edilməsində əməkdaşlığı təşviq etməsi üçün bu çox vacibdir. Hüquqi Müdafiə: Fərdlərin öz dinlərini sərbəst şəkildə etiqad etmək hüquqlarını qoruyan və dini kimliyə əsaslanan cinayətləri və ayrı-seçkilik aktlarını təqib edən qanunların icrası. .Təhsil və Maarifləndirmə: Maarifləndirici proqramlar, ictimai kompaniyalar və icma tədbirləri vasitəsilə dini müxtəliflik, tolerantlıq və hörmət haqqında məlumatlılığın artırılması.

Bu tədbirləri həyata keçirməklə multikultural dini təhlükəsizlik fərdlərin öz dini inanclarını ifadə etmək və həyata keçirmək üçün təhlükəsiz hiss etdikləri mühitlər yaratmaq üçün çalışır. Multikultural irqi təhlükəsizlik müxtəlif irqi və etnik mənşəli şəxslərin özlərini təhlükəsiz, hörmətli və dəyərli hiss etdikləri mühitlərin yaradılmasına aiddir. O, bərabərliyi, inklüzivliyi təşviq etməyə, irqi və ya etnik mənsubiyyətə əsaslanan ayrı-seçkiliyin və qərəzliliyin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirləri əhatə edir.

Çoxmədəniyyətli irqi təhlükəsizlik çərçivəsində sistemli bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq, müxtəlifliyi və təmsilçiliyi təşviq etmək, müxtəlif insanlar arasında anlaşma və empatiyanı gücləndirmək üçün səylər göstərilir.Multikultural irqi təhlükəsizlik irqindən və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin bərabər yaşaya bilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır.İrqi və ya etnik mənsubiyyətinə görə ayrı-seçkilik, təqib və ya zorakılıqdan qorxmadan işləmək və cəmiyyətdə iştirak etmək hər bir kəsin haqqıdır.Burada əsas məqsəd müxtəlifliyin qeyd olunduğu və bütün fərdlərin qanun çərçivəsində bərabər imkanlara və müdafiəyə malik olduğu bir cəmiyyət yaratmaqdan ibarətdir. Multikultural etnik təhlükəsizlik müxtəlif etnik mənsubiyyətlərdən olan şəxslərin özlərini təhlükəsiz, bərabər hiss etdikləri mühitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Burada əsas məqsəd etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq şəxslərin təhlükəsizliyini, rifahını təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsi və münasibətlərin gücləndirilməsindən ibarətdir. Multikultural etnik təhlükəsizliyin təmin olunması çərçivəsində ayrı-seçkiliyə səbəb olan sosial, iqtisadi və siyasi amillərin aradan qaldırılması üçün səylər göstərilir, etnik azlıqların üzləşdiyi bərabərsizliklər aradan qaldırılır.Buraya sadalananlar daxildir: Ayrı-seçkilikdən və qərəzdən qorunma: Etnik kimliyə əsaslanan,ayrı-seçkiliyi qadağan edən qanunların və siyasətlərin həyata keçirilməsi və müxtəlifliyə hörmət və qəbul mədəniyyətinin təşviq edilməsi. İmkanlara çıxış: İmkanlara çıxış dedikdə etnik azlıqdan olan fərdlərin inkişaf və uğur qazanması üçün təhsil, səhiyyə, məşğulluq, mənzil və digər imkanlara bərabər çıxışın təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Münaqişələrin həlli və sülhün qurulması: münaqişələrin qarşısını almaq və dinc yanaşı yaşayışı təmin etmək üçün müxtəlif etnik qruplar arasında dialoqu, anlaşmanı və barışığı təşviq etmək.Etniklərarası əməkdaşlıq: Ümumi problemləri həll etmək və ortaq məqsəd və maraqları qarşılaşdırmaq üçün müxtəlif etnik qruplar arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi də bura daxildir.

MULTİKULTURALİZM VƏ LİBERAL DƏYƏRLƏR. MULTİKULTURALİZM İDEOLOGİYASININ MƏNŞƏYİ

İsayev K. İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
materialist.isayev@gmail.com

Qeyd etmək lazımdır ki, klassik liberal çərçivəsində yanaşma, hətta "sərt" multikulturalizm istənilən halda etnik (yaxud daha geniş mənada) yumşaq assimilyasiya formasına çevrilir. sosiomədəni) azlıqları liberal münasibətlər sisteminə çevirərək, tamamilə qiymətli kimi mövqeləndirirlər

Vill Kimlika və Barri Brayan liberal cəmiyyətdə dəyərlərin olduğuna inanırlar. Liberalizmə görə,bu dəyərlər heç olmasa müəyyən dərəcədə bütün icmalar və ya alt qruplar tərəfindən müşahidə edilməlidir. Brayana görə, onlar liberal normalardan yalnız o halda kənara çıxırlar ki, onlar birləşən tam könüllü birliklər olsun. O da buna inanır. Belə qruplar tərəfindən xüsusi qeyri-liberal formaların saxlanması birlikləri təşviq edilməməlidir.Kimlika, digər tərəfdən, mədəni azlıqlara kömək etməyə böyük əhəmiyyət verir. Çünki qismən yalnız belə bir dəstək ilə onların üzvləri müəyyən dərəcədə muxtariyyətdən həzz ala bilmək O, bunu

liberal dəyərlərin ən mühümü hesab edir. Bu hal azlıqlara həm inteqrasiya axtarışlarında, həm də öz "xüsusi"lərini saxlamaq cəhdlərində köməklik göstərilir.

İlk növbədə belə qruplara hüquqi və siyasi stimullar verilməlidir onlara yaşamaq və daxilində inkişaf etmək üçün daha çox imkanlar yaradılmalıdır.Cəmiyyətdə multikulturalizm intellektual reaksiya kimi meydana çıxdı. ABŞ-da hökm sürən "ərimə qazanı" konsepsiyasına XX əsrdə bir növ faydasızlığın etirafı aktıdır. Bu vəziyyət coxmillətli icmaların mədəni homogenləşməsinə yönəlmiş assimilyasiya siyasətinin bariz nümunəsi idi. V.S. Malaxov bu barədə yazır: "XX əsrin ortalarına qədər dövlətlər üzərində liberalizm qurulmuşdur. Liberal demokratiya idealları, milli dövlət quruculuğunun ümumi strategiyasına sadiq qaldılar, yəni, onlar sürətləndirilmiş mədəni azlıqların assimilyasiyasını irəli sürdülər. Bu azlıqların mənşəyindən asılı olmayaraq, onların istər mövcud, istərsə də yaranmaqda olan millətin "ərimə qazanında" əriməsi gözlənilirdi.

Köhnə Dünyanın "millət dövlətləri" ilə Qərb yarımkürəsinin "immiqrant ölkələri" arasında əhəmiyyətli fərqlərə baxmayaraq, bu dövrün liberal demokratiyaları üçün xalqın ənənəvi idealına yönəlikliyi ilə səciyyələnirdi. Burada və orada mədəni fərqlər prinsipcə aşılmaz hesab olunurdu və ictimai müzakirələr mövzusu deyildi.

Təxminən XX əsrin 60-cı illərin ikinci yarısından etibarən assimilyasiya strategiyasına yenidən baxılmağa başlayır. XX əsrin 60-cı illərdən sonra onilliklər müxtəlif dövlətlər demokratik dünya mədəni müxtəlifliyin müəyyən formada tanınmasına doğru gedir. Onlar artıq mədəni heterogenliyi aradan qaldırılacaq bir şey hesab etmirlər. Multikulturalizm ədəbiyyatında, bir qayda olaraq, mövcud siyasi və sosial-mədəni vəziyyəti formalaşdıran iki əsas amil qeyd edilmişdir.

Birinci amil, azlıqların (etnik, dini, cinsi) mübarizəsini ehtiva edən 1960-70-ci illərin demokratik hərəkatıdır və qadınlar öz hüquqları üçün mübarizə aparırdılar. İkinci və bəlkə də ən mühüm amil artan "görünməmiş" miqrasiya axınıdır. Bu da təxminən eyni vaxta düşür (1960-1970-ci illər). Söhbət böyük bir dövlətin çiçəklənən Qərb ölkələrinə axınından gedir. Asiyanın, Şimali Afrikanın kasıb ölkələrindən gələn miqrantların sayı (Məğrib) və Yaxın Şərq xalqları Qərb ölkələrin əaxın edir.

Belə olan halda dünyanın bu regionlarından olan miqrantların öz maddi və sosial durumlarını yaxşılaşdırmaq istəyi inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının ucuz işçi qüvvəsinə ehtiyacı ilə üst-üstə düşürdü.

Bu proseslər nəticəsində miqrantların xüsusi çəkisi (hüquqi və qeyri-qanuni) inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin əhalisinin ümumi tərkibində bir neçə dəfə artmışdır və bu gün (fərqli müxtəlif yollarla dövlətlər) əhalinin 5-dən 20%-nə qədər (və meqapolislərdə bu faiz daha da yüksəkdir və bəzən 50%-ə çatır, o cümlədən həm miqrantların özləri, həm də onların övladları).

Bu şəraitdə mədəni plüralizm Qərb ədəbiyyatda vəziyyətin adını alan mövcud vəziyyətə cavab vermək məcburiyyətində qaldı. Bu termin XX əsrin 60-cı illərdə Kanadada istifadə edilmişdir. Mədəni plüralizmdə ölkə əhalisinin etnik-mədəni, irqi, dini müxtəlifliyinin mövcud vəziyyətini ifadə etmişdir.

Bu termin nəhayət 1971-ci ildə Kanadada Baş nazir Pyerre E. Trudeau hökuməti tərəfindən Rəsmi multikulturalizm aktı Kanadada qəbul edilmişdir.

Multikulturalizm müxtəlif mədəni qrupların, sektaların bir cəmiyyətdə yaşamasını və etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanmasını üstün tutduğu halda, liberalism liberal-demokratik ideyaları, fərdlərin hüquq və azadlıqlarına hörməti və onların müdafiəsini üstün tutur. Multikulturalizmə liberalizm aspektindən baxdıqda, liberal demokratik prinsip və dəyərlər aspektindən diqqət yetirməyi tələb edir.

Hind əsilli məşhur siyasətçi, professor Çandran Kukatasın multikulturalizmə klassik liberalizm aspektindən yanaşır. Bununla da o,müasir liberalizmə arxalanan Kimlikadan fərqlənir. Klassik liberalizm dövlətin səlahiyyətini azaldaraq əsas diqqəti fərdin azadlıqları üzərinə yönəltdiyi halda müasir liberalizm bərabərliyə çatmaq, tərəqqini sürətləndirmək üçün hökumətdən istifadə olunmasını iddia edir.Müasir liberalizm klassik liberalizmdən fərqli olaraq, dövlətin müdaxilə etməməsi prinsipini cəmiyyətin əziyyət çəkdiyi məsələlərin çıxış yolu hesab etmir. Klassik liberalizm fərqli mədəni azlıqların yaşamasına daha tolerantlıq aspektindən yanaşır. Ona görə ki, liberal cəmiyyətdə mədəni azlıqların olması normaldır. Buna görə də, liberalizmin əsas vəzifəsi müxtəlif dəyərlərin daşıyıcılarının dinc və münaqişəsiz birgə yaşamasına imkan verən yol axtarıb tapmaqdır.Bu cür axtarış zamanı ziddiyyətlər və çətinliklər üzə çıxsa da, liberal aspektin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, nəyin yaxşı və düzgün olması haqqında ziddiyyətlər meydana çıxdıqda, məsələ dominant fikrin digərlərinə yeridilməsi yolu ilə həll edilmir.

Klassik liberalizmdə bir cəhətdən fərdiyyətçilik ön plandadır. Digər tərəfdən isə burada tolerantlıq zərurət kimi özünü bildirir. Müasir liberalizmdə qruplar və qrup hüquqları ön plandadır və Vill Kimlikanın irəli sürdüyü "kənar müdafiə" konsepsiyası vasitəsilə həssas və zəif olan müxtəlif qrupların, xüsusən də milli azlıqların başqalarına münasibətdə qorunmasına və bərabərliyinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Kimlika

qrup üzvü olan ayrı-ayrı fərdlərə qarşı tətbiq edilən daxili məhdudiyyətlərə haqq qazandırmır.Amma bununla belə o, fərdləri ön plana da çəkmir. Klassik liberalizmin nümayəndəsi, mütəxəssis Çandran Kukatas isə əsas diqqəti fərdlərin azadlığı üzərinə yönəldir və dövlətin rolunu məhdudlaşdırımasını müdafiə edir.Kimlika qruplar arasında tolerantlığı vacib hesab etdiyi halda, Kukatas multicultural cəmiyyətdə fərdlər arasında tolerantlığı zərurət liberalizmin nümayəndəsi Barri Brayan fərdlərin bərabərliyi prinsiplərini qəti olaraq müdafiə edir.

AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİNİN İFLASA UĞRAMASININ İDEOLOJİ ƏSASLARI

Nəcəfli B.E.
Azərbaycan Dillər Universiteti
bakhtiyarnajafli@gmail.com

Avropa ölkələrində islamofobiyanın yayılmasında və multikulturalizm siyasətinin iflasa uğramasında sağçı, millətçi və neo-faşist siyasi qüvvələr fəal rol oynayırlar. Bu qüvvələr müəyyən obyektiv xarakter daşıyan tarixi, sosial-iqtisadi və mədəni səbəblərin təsiri altında formalaşmış islamofob əhval-ruhiyyəni cəmiyyətdə daha da geniş yayaraq ondan öz maraqları üçün sui-istifadə edirlər. Sağçılar seçicilərin dəstəyini qazanmaq məqsədilə müsəlman əsilli immiqrantları cəmiyyətin müasir dövrdə üzləşdiyi siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik problemlərinin günahkarları kimi, hətta potensial terrorçu kimi təqdim edərək onlarla mübarizəni siyasi fəaliyyətlərinin əsas istiqamətlərindən biri kimi göstərirlər. Onların islamofob fəaliyyətlərinin ideoloji əsasını müxtəlif konspiroloji nəzəriyyələr təşkil edir. Belə nəzəriyyələrdən ilk növbədə "Böyük Yerdəyişmə" *("Le grand remplacement")* nəzəriyyəsini göstərmək olar.

İrqçilik və islamofobiya məsələlərini tədqiq edən niderlandlı alim İneke van der Valka görə, ilk dəfə olaraq "Le grand remplacement" terminini siyasi leksikona La Nouvelle Droit *(fransız dilindən tərcümədə - Yeni Qanun deməkdir. – B.N.)* adlı ötən əsrin 60-cı illərində Fransada meydana gəlmiş sağçı ekstremist hərəkatının üzvü Reno Kamyu gətirmişdir Valkın sözlərinə görə, Kamyu bu termin vasitəsilə müasir dövrdə immiqrasiya nəticəsində Qərb ölkələrində baş verən demoqrafik dəyişiklikləri təsvir edir. Qərb ölkələrinin marksist kosmopolit mövqeyində duran siyasi liderlərinin immiqrasiya siyasəti nəticəsində bu ölkələrə gələn immiqrantlar, xüsusilə də müsəlman əsilli immiqrantlar Qərb cəmiyyətlərinin etno-mədəni əsaslarını sarsıdırlar. Belə ki, onlar Qərb ölkələrinin vətəndaşlıqlarını əldə edərək fransız/Avropa/Qərb kimliyini zəiflədirlər. Eyni zamanda Qərb ölkələrinin vətəndaşlıqlarını əldə edən müsəlman immiqrantlar öz kimliklərini möhkəmlədir, etnik-mədəni dəyərlərini qoruyub saxlayırlar və bununla da Qərb cəmiyyətinə inteqrasiya olunmurlar. Qərb sivilizasiyası öz yerini İslam sivilizasiyasına verir. İmmiqrantlar arasında yüksək doğum səviyyəsinin olması və onların zorakılığa meylli olmaları yerdəyişmə prosesini daha sürətləndirir. Böyük yerdəyişmə prosesinin qarşısını almaq üçün Kamyu Qərb ölkələrinin başçılarına vətəndaşlıq haqqında qaydaların sərtləşdirilməsini, eləcə də Qərb cəmiyyətinə inteqrasiya olunmayan immiqrantların remiqrasiyasını *(immiqrantların geri vətənlərinə göndərilməsi. – B.N.)* təklif edir.

Böyük Yerdəyişmə konspiroloji nəzəriyyəsi ilə yanaşı sağçı siyasi qüvvələrin islamofob fəaliyyətlərinin ideoloji əsasını Avrabia və Ağ Soyqırım konspiroloji nəzəriyyələr də təşkil edir.

Avrabia *(Avropa və Ərəbistan sözlərinin birləşməsindən yaranmış termindir.- B.N.)* konspiroloji nəzəriyyəsinə əsasən, Avropaya müsəlman əsilli immiqrantların kütləvi şəkildə köçmələri, eləcə də onlar arasında doğum səviyyəsinin yüksək olması səbəblərindən bu qitədə İslam dominant dinə çevriləcəkdir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları Avropanın və onun yerli sakinlərinin gələcəyini pessimist ruhda təsvir edirlər. Məsələn, belə islamofoblardan biri Berlin şəhərinin sabiq senatoru, Almaniya Federal Bankının İdarə Heyətinin sabiq üzvü Tilo Sarratsin dərc etdirdiyi "Almaniya özünü ləğv edir: Ölkəmizi necə riskə atırıq" adlı monoqrafiyasında müsəlman immiqrantların Almaniyadakı həyatını, onların cəmiyyətdəki yerini və rolunu ətraflı şəkildə tədqiq edərək ölkənin böyük təhlükə ilə üzləşəcəyini proqnozlaşdırır. Bu təhlükənin mahiyyəti kitabın adında əks olunmuşdur. Müsəlmanların Almaniyaya immiqrasiya etmələri ölkəni uçuruma aparır, onun inkişafının qarşısını alır.

Sarratsin islamofob ruhda müsəlman immiqrantların Almaniyaya gəlişini almanların etnik-mədəni dəyərlərinə, identikliyinə təhlükə kimi qələmə verir.

Sarratsin müsəlmanların Almaniyaya immiqrasiya etmələrinin ölkənin inkişafına təhlükə yaratmasının əsas səbəbini isə hökumətin səylərinə baxmayaraq müsəlman immiqrantların digər immiqrant qruplarından fərqli olaraq alman cəmiyyətinə inteqrasiya olunmaq istəməmələri ilə əlaqələndirir.

Məlum olduğu kimi, Almaniya hökuməti ölkədə doğum səviyyəsini artırmaq üçün ailələrə pul və müəyyən imtiyazlar təklif edir. Bu, müsəlman immiqrantları çoxuşaqlı ailə olmağa həvəsləndirir. Çünki müsəlman qadınlarının əksəriyyəti evdardırlar. Daha çox uşağa sahib olmaqla müsəlman ailələri hökumətdən daha çox sosial müavinət əldə edirlər. Müsəlman immiqrantlar arasında müşahidə olunan yüksək doğum səviyyəsi ölkədə əhalinin azalmasının qarşısını almasına baxmayaraq, ümumilikdə müsəlmanların inteqrasiya olunmalarına mane olur. Dövlətin sosial müavinətlərindən sui-istifadə edən müsəlman ailələri daha çox uşaq dünyaya gətirirlər. Bu, onları təhsildən, əmək fəaliyyətindən ayırmaqla cəmiyyətin inkişafında iştiraklarını məhdudlaşdırır. Sarratsinə görə, müsəlman immiqrantların əksəriyyətinin təhsil və peşə səviyyələri aşağıdır, mədəniyyətləri isə fərqlidir. Onları ilk növbədə sosial müavinətlər maraqlandırır. Demoqrafik səbəblərə görə onların sayı durmadan artır. Sarratsin müsəlman immiqrantlara xas olan bu cəhətləri qeyd etməklə onların immiqrasiyasının ölkənin inkişafına mənfi təsir göstərdiyini iddia edir və onun qarşısının alınmasına çağırır.

Sarratsinə görə, yüksək doğum səviyyəsi ilə yanaşı Almaniyada, eləcə də digər immiqrant qəbul edən Avropa ölkələrində məskunlaşan müsəlman immiqrantlara əmək bazarına orta səviyyədən aşağı inteqrasiya, sosial müavinətlərdən orta səviyyədən yuxarı asılılıq, təhsildə orta səviyyədən aşağı təmsilçilik, paralel cəmiyyət formalaşdırmaq meyli, İslamın ənənəvi və ya fundamentalist cərəyanlarına doğru artan tendensiya ilə orta səviyyədən yuxarı dindarlıq, orta səviyyədən yuxarı cinayət kimi əlamətlər də xasdır. Bu əlamətlər də cəmiyyətin inkişafının qarşısını alır.

Ağ Soyqırım konspiroloji nəzəriyyəsi də müsəlman immiqrantların Avropaya gəlmələrini böyük fəlakət hesab edir. Avropada müsəlmanların sayının çoxalması, onlar arasında doğum səviyyəsinin yüksək olması, eləcə də irqlərarası nigahların, abortların sayının artması yerli avropalıların sayının kəskin şəkildə azalması ilə nəticələnir. Böyük yerdəyişmə və Avrabia konspiroloji nəzəriyyələri kimi Ağ Soyqırım konspiroloji nəzəriyyəsini də mif adlandıran Valk bu nəzəriyyədə irqçiliyin daha açıq şəkildə özünü büruzə verdiyini qeyd edir.

Beləliklə, Böyük Yerdəyişmə, Avrabia və Ağ Soyqırım konspiroloji nəzəriyyələri müxtəlif cür adlansalar da onların hər biri irqçiliyi, müsəlmanlara qarşı qorxunu, dözümsüzlüyü və nifrəti təbliğ etməklə yanaşı multikulturalizm siyasətinin iflasa uğradığını göstərir. Bu nəzəriyyələrdən irəli gələn etnik təmizləmə, remiqrasiya və islamofobiya ideyaları sağçı siyasi qüvvələr tərəfindən geniş təbliğ olunur.

X BÖLMƏ

COĞRAFİYA

UMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ COĞRAFİYA XƏRİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Abbasova T. H.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Kartoqrafik təsvir rəsmlərdən, işarələrdən va onlann xəritədə əmələ gətirdiy məkan strukturundan ibarətdir. Kartoqrafik rəsmlər gerçəkliyin görmə qavrayışının nəticələrini ifadə etməklə bizdə birbaşa və bilavasitə əşyaların canlı obrazını yaradır. Tədris prosesinda coğrafiyanın ikinci dili hesab olunan xəritə dərsliklərlə yanaşı olan informasiya mənbəyidir. Müasir dövr ümumtəhsil məktəblərində praktik istifadə üçün şagirdlərin kartoqrafik savadının artırılması tələblərini diktə edir.

Xəritə tədris prosesinin hər bir struktur mərhələsində,hər bir dərsdə olmalıdır. Müəllimin vəzifəsi şagirdləri bu mənbədən fəal istifadə etməyi öyrətməkdir.Yalnız xəritənin köməyi ilə Yer səthini, istənilən ərazi və ya regionu bütövlükdə təsəvvür etmək olar, obyektlər arasında əlaqə və asılılıqları, obyektlərin mövqeyini, digərləri ilə əlaqəsini, nisbətini, onların formasını, ölçüsünü, müəyyən etmək mümkündür. Həmçinin xəritədən istifadə etməklə hadisələrin məkan daxilində dinamikasının və inkişafının paylanmasının qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək və hər bir obyekt və ərazinin xarakteristikasın vermək olar. Bütün bunları yerinə yetirməyi coğrafiya müəllimi öyrətməlidir.

Coğrafi xəritənin öyrənilməsinin əsas məqsəd və vəzifələri: xəritəni başa düşməyi, oxumağı və bilməyi öyrətməkdir. Şagirdlər aydın başa düşməlidirlər ki, xəritə Yer səthinin müstəvidə şərti, ümumiləşdirilmiş, kiçildilmiş, təhrif olunmuş təsviridir, yer səthinin, onun üzərində olan obyektlərin şərti modelidir. Xəritəni başa düşmək xəritənin nə olduğunu, obyektlərin necə təsvir edildiyini (şərti işarələr,leqenda), təsvirin necə kiçildiyini, miqyasının nə olduğunu, müstəvidə yer səthinin təsvirinin qlobusdakı şəkildən nə ilə fərqləndiyini bilməkdir, dərəcə şəbəkəsi, coğrafi koordinatlar nədir, miqyasından, ərazinin əhatə dairəsindən, məzmunundan asılı olaraq hansı xəritələr olduğunu öyrənməkdir. Xəritəni başa düşməyi öyrətmək - məktəblilərə kartoqrafik biliklər sistemini vermək ki, şagirdlər xəritədən şüurlu şəkildə istifadə etsinlər. Xəritəni başa düşmək onu oxumaq üçün vacibdir.

Tematik xəritələşdirmə hadisə və prosesləri modelləşdirmə növlərindən biridir. Məktəblilər atlaslarda, kontur xəritələrində, iş dəftərlərində, təqdimatlarda, ensiklopediyalar və KİV-lərdə tematik xəritələrlə qarşılaşırlar.Cəmiyyətinl inkişafı resurs, ekoloji, təbiəti mühafizə və iqtisadi problemləri tematik kartoqrafiya və GIS texnologiyalarının dinamik inkişafına və tətbiqinə kömək edir. Kartoqrafiya savadının formalaşdırılması məktəblilər üçün prioritet təhsil sahəsidir.Xəritə vizual aydınlıq vasitəsidir, o təhsil hərəkətləri və bacarıqları formalaşdırır: xəritədə məsafənin istiqamətini və coğrafi koordinatları müəyyən edir; təbiət hadisələrini və coğrafi obyektləri öyrənmək; səbəb-nəticə əlaqələri və asılılıqları müəyənetmək; nəticələr və proqnozlar tərtib etmək; coğrafi modellər, o cümlədən kartoqrafik modellər yaratmaq.

Ərazilərin təsvirləri kartoqrafik təsvirlərlə tamamlanır. Xəritə coğrafi məlumatın obrazlı-simvolik modeli kimi məktəblilərə tədqiq olunan obyektin ərazisini dərk etməkdə, proseslərin və hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etməkdə kömək etmək məqsədi daşıyır. Kartoqrafiya metodunun mənimsənilməsi, o cümlədən məktəb coğrafi təhsili üçün prioritetdir. Xəritə tədqiqat obyekti kimi istifadə olunur və eyni zamanda bilik mənbəyidir.

Aşağı siniflərdə məktəblilər coğrafi xəritə ilə tanış olurlar, öyrənmə obyekti kimi tematik xəritələr və onların legendası xidmət edir. Dərk etmə, aparılan işlərin tədricən mürəkkəbləşməsi xəritələrdən bilik mənbəyi kimi istifadə etməyə imkan verir. Məsələn, aşağı sinif üçün məktəb atlasının əhatəli xəritələrindən istifadə edilərkən ayrı-ayrı ölkələrdə təbii sərvətlərdən təsərrüfatda istifadə, cəmiyyətlə təbiətin əlaqəsi haqqında təsəvvür formalaşdırılır, regionşünaslığa dair biliklər konkretləşdirilir.

Bu üsulun kökündə dərketmə (tematik xəritələrin oxunması və təhlili, xüsusiyyətlərin tərtibi, nəticələrin formalaşdırılması, materialın sistemləşdirilməsi), tənzimləyici (məlumat mənbələrində istiqamət üsulları) fəaliyətlərə əsaslanır.

Xəritə oxumaq bacarığı ibtidai və orta məktəbdə coğrafi koordinatların müəyyən edilməsi, coğrafi nomenklatura obyektlərinin əzbərlənməsi, coğrafi yerin müəyyənləşdirilməsi ilə inkişaf etməyə başlayır. Alqoritmə görə coğrafi obyektlərin (dağlar, dənizlər, çaylar və s.) təsviri emal edilir. Bu, məktəb coğrafiyasının öyrənilməsinin ilkin mərhələsində əsas coğrafi bacarıqlardan biridir.

Kartoqrafiya fənninin kompetensiyasını inkişaf etdirmək üçün hər bir coğrafiya dərsində kartoqrafik materialdan istifadə edilməlidir.

Coğrafiya fənninin öyrənilməsinin ilkin mərhələsində siyahısı coğrafiya dərsliklərinin əlavələrində olan coğrafi obyektlərin və ərazilərin plan üzrə təsviri (xarakteristikası) vacibdir. Məktəblilər obyektlərin xüsusiyyətlərini sadalayır, onlar arasında səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirir, tədqiq olunan ərazinin xüsusiyyətlərini izah edən fərqləndirici xüsusiyyətləri müəyyənləşdirirlər.

Aşağı sinif şagirdləri məktəb atlas xəritələrindən istifadə etməklə qismən axtarış metodundan istifadə etməklə obyektin coğrafi yerini müəyyən etmək bacarığını inkişaf etdirirlər. Qitənin fiziki-coğrafi mövqeyi müəyyən edilərkən atlasın yeni tematik xəritələri müqayisə edilir və öyrənilir.

Fənnin təlim nəticələrinə tələbələrin idrak maraqlarının, intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı daxildir. Məzunlardan coğrafi obyekti öyrənərkən məlumatları təhlil etmək bacarığını nümayiş etdirmək tələb olunur. Nəticə əldə etmək üçün şagirdin bilməsi lazım olan coğrafi məlumat mənbələri atlas xəritələri, diaqramlar, xəritə diaqramları, statistik material və media informasiya materiallarıdır.

Beləliklə, coğrafiya müəllimi kartoqrafik materialla işləməyin xüsusiyyətlərini və əhəmiyyətini, xəritədən bilik mənbəyi kimi istifadə üsullarını nəzərə almalı, öz işində kartoqrafiya metodunun uyğunlaşdırılmış üsullarından istifadə etməlidir.

TƏDRİS PROSESİNDƏ FƏAL VƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Adıgözəlova N. A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nigar84473@gmail.com

Hal-hazırda informasiyanın toplanması və ötürülməsinin inkişaf etdiyi şəraitdə tədrisdə aktiv və interaktiv təlim metodlarından istifadə aktualdır. Tədris prosesində müstəsna olaraq ənənəvi tədris metodlarından istifadə, xüsusən də şagirdlərin müəllimin təklif etdiyi məlumatları qəbul etməsinə, əlavə məlumatların axtarışından və məsələlərin müstəqil şəkildə nəzərdən keçirilməsindən yayınmasına gətirib çıxarır.

Təhsil müəssisəsinin məzununun əsas xüsusiyyətləri onun kompetentliyi və mobilliyidir. Məzunun müvafiq səlahiyyətlərə malik olması və müəssisələr tərəfindən tələbat sahibi olması üçün tədris prosesi təkmilləşdirilir. Ali təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi prosesində üç əsas elementin qarşılıqlı uyğunluğunu nəzərə almaq vacibdir: kompetensiyalar şəklində ifadə olunan proqramın məqsədləri və təlim nəticələri; təhsil işinin formaları və tədris metodları; tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün vasitə və üsullar.

Tədris proqramının həyata keçirilməsi o halda uğurlu olar ki, onun strukturu aşağıdakı suallara aydın cavab verməyə imkan versin: tədris planının bölmələrini hansı kompetensiyalar təşkil edir; hansı tədris üsulları bu və ya digər kompetensiyaları inkişaf etdirməyə imkan verir; kompetensiyaları formalaşmasın yoxlamaq üçün hansı qiymətləndirmə vasitələrindən istifadə olunur.

Tədris prosesinin uğuru ən çox istifadə olunan tədris metodlarından asılıdır. Tədris metodları dedikdə, təhsil məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş müəllim və şagirdin birgə fəaliyyətinin üsulları başa düşülür. Tədris prosesinin subyektlərinin pedaqoji prosesdə iştirak dərəcəsinə görə aşağıdakı üsullar fərqləndirilir: akademik, bilik və bacarıqlar hazır formada müəllimdən tələbələrə ötürülür; fəal, yəni təhsilalan müstəqil işi vasitəsilə bilik əldə edir; interaktiv, yeni təhsil biliklərinin əldə edilməsi idrak prosesi iştirakçılarının birgə işi ilə baş verir.

Akademik metod - biliklərin müəllimdən tələbələrə ötürülməsi yolu ilə məlumatın təkrarlanmasını nəzərdə tutur.

Fəal metod - dərs zamanı müəllimlə şagirdin qarşılıqlı əlaqə formasıdır ki, burada tələbələr dərsin fəal iştirakçıları olurlar.

İnteraktiv yanaşma - qarşılıqlı əlaqə, söhbət rejimində, kimsə ilə dialoqda olmaqdır. Fəal metodlardan fərqli olaraq, interaktivlər tələbələrin təkcə müəllimlə deyil, həm də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinə və təlim prosesində şagird fəaliyyətinin üstünlük təşkil etməsinə yönəldilmişdir.

İnteraktiv metod təhsil prosesi iştirakçılarının birgə işini nəzərdə tutur. İnteraktiv metodları aktiv metodların ən müasir forması hesab etmək olar

Əmək fəaliyyəti boyunca insan daim yenilənən böyük həcmdə bilik alır və bu, idrak fəaliyyəti və müstəqillik tələb edir. Müvafiq olaraq, tələbəyə daim daxil olan məlumatları müstəqil şəkildə mənimsəməyə imkan verən təfəkkür keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək lazımdır. Bu qabiliyyətlərin inkişafı insana həyatı boyu elmi-texniki tərəqqi ilə ayaqlaşmağa imkanı verir. Bu, tələbələrə lazımi məlumatları müstəqil şəkildə tapmağı və mənimsəməyi öyrədən yeni tədris metodlarına və yanaşmalarına ehtiyacı müəyyən edir. Bunlar fəal və interaktiv tədris üsullarıdır.

Fəal təlim metodları xüsusi texnika və metodlardan istifadə ilə bağlı tədris prosesi zamanı tələbələrin fəal təhsil və idrak fəaliyyətinə cəlb edilməsidir. Fəal öyrənmə üsulları fəaliyyətlə öyrənməkdir Bu, müəllimin hazır bilikləri təqdim etməsinə, yadda saxlamasına və çoxalmasına deyil, fəal zehni və praktik fəaliyyət prosesində bilik və bacarıqların müstəqil mənimsənilməsinə yönəlmiş sistemin istifadəsini nəzərdə tutur.

Müxtəlif müəlliflər qrupları müxtəlif əsaslandırmalarla fəal öyrənmə üsullarını təsnif edirlər.

Şərti olaraq fəal qrup metodlarını üç əsas blokda birləşdirirlər: a) müzakirə üsulları; b) oyun üsulları; c) həssas təlim.

Tədris və idrak fəaliyyətinin xarakterinə görə fəal təlim metodları imitasiya və imitasiya olunmayanlara bölünür. İmitasiya üsullarının özəlliyi onların oyun və qeyri-oyunlara bölünməsidir.

İnteraktiv proses pedaqoji proses iştirakçılarının məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri prosesidir. Qarşılıqlı əlaqə real həyat təcrübələrinə, o cümlədən tələbələr arasında və tələbələrlə müəllim arasında mübadilələrə əsaslanır.

İnteraktiv təlimin mahiyyəti müəllimlə tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsinin əsas formaları ilə müqayisədə daha aydın olur. Bütün tədris üsullarını üç qrupa bölmək olar: passiv metodlar, aktiv metodlar və interaktiv metodlar. Əgər ənənəvi təlim metodunda müəllim əsas fiqur, əsas sima idisə, burada müəllim və şagird birlikdə dərsin əsas qurucusu, təşkilatçılarıdır. Fəal və interaktiv təlim anlayişlarının bir çox cəhətləri bir-birilə çox yaxın və ümumidir. Belə ki, hər iki metodla keçilən dərs şagirdləri fəallışdırmağa yönəldilmiş, hər ikisində şagirdlərə hazır biliklər verilmir, onlar axtarıcılığa, tədqiqatçılağa sövq edilir, hər ikisində müəllim şagird münasibətləri, ünsiyyət və dialoqlar hökm sürür.

İnteraktiv təlim zamanı müəllimin başlıca vəzifəsi şagirdlərə yardımçı olmaqdan, təlim prosesində şagirdlərin fəaliyyətini əlaqələndirib onlara yaradıcı axtarışa həvəs yaratmaqdan, axtarıb araşdırmağı, nəyi harada öyrənməyi öyrətməkdən ibarətdir.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir tədris prosesində fəal və interaktiv təlim metodları ən populyardır, onlar tələbələrin idrak marağını əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirə, təlim prosesinin intensivləşməsinə və fərdin yaradıcı potensialının inkişafına töhfə verə bilər, tələbələrin biliyinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. Onlar müvafiq peşə və ümumi mədəni səriştələrin inkişafına töhfə verir və tələbələrin gələcək peşə fəaliyyətinə hazırlanmasına böyük təsir göstərirlər.

ŞƏRQİ ZƏNGƏZURUN TƏBİİ POTENSİALINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Hüseynova D.Ə.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
dilarehuseynova89@gmail.com

Bu gün Azərbaycan dünya bazarına çoxlu sayda məhsulla çıxmağı planlaşdırır, çünki ölkədə istehsal prosesinin təşkili xammalın ixracından daha sərfəlidir, digər tərəfdən isə qeyri-neft sektorunun inkişafına gətirib çıxarır, əhalinin məşğulluğunun artırılması ilə rifah səviyyəsi yüksəlir. Ona görə də Şərqi Zəngəzurun resurs potensialı nəzərə alınaraq burada istehsal sahələrinin yaradılmasına yönəldilmiş investisiyalara üstünlük veriləcək. Nəzərə almalıyıq ki, bu ərazilər hər zaman kənd təsərrüfatında yüksək göstəricilərə malik olub, ona görə də biz bu sahəni ən müasir formada inkişaf etdirməklə daha yaxşı nəticələr əldə edə bilərik. Məsələn, selektiv heyvandarlıq və bitkiçilik sahələrinə investisiyaların cəlb edilməsi ənənəvi iqtisadiyyatı canlandıracaq, digər tərəfdən müasir tələblərə uyğun inkişafa nail olmaq mümkün olacaq. Burada tətbiq edilən innovativ kənd təsərrüfatı modeli milyardlarla manat gəlir gətirə bilər.

Şərqi Zəngəzur həm turizm, həm də təbii sərvətlər baxımından kifayət qədər böyük iqtisadi potensiala malikdir. Erməni işğalına qədər bu ərazi Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu kimi təsnif edilirdi və Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsusi paya malik idi. Şərqi Zəngəzur ərazisinə gələcəkdə investisiya cəlb etmək potensialı çox yüksəkdir. Çünki, ərazidə yeraltı və yerüstü sərvətlərlə yanaşı turizm və mədəniyyət sahələri də bu regionda cəmləşmişdir. Şübhəsiz ki, bu istiqamətlər ölkə iqtisadiyyatına böyük dividendlər gətirəcək. Şərqi Zəngəzurun iqtisadi potensialı və təbii sərvətləri ölkə iqtisadiyyatının inkişafında Azərbaycana böyük fayda verəcək.

Şərqi Zəngəzurun iqtisadi potensialı yaxın illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının təxminən 4%-ni əhatə edəcək, yəni bu iqtisadi rayonda yaxın gələcəkdə 3 milyard manata qədər kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları istehsal etmək mümkün olacaqdır. Burada heyvandarlığın inkişafı böyük potensiala malikdir. Bu, həm də kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsullarının daxili bazarda payını artıracaq. Şərqi Zəngəzur kommunikasiyaların qovşağında yerləşir. Belə ki, Horadizlə Zəngilan arasında dəmir yolu xətti, Horadizdən Ağbəndə qədər isə asfalt yol çəkilir. Bu həm Zəngəzur dəhlizi, həm də Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə yerli məhsulların daha böyük bazarlara çıxışını təmin edəcək.

Şərqi Zəngəzur ərazisində tikinti materialları, əhəng, sement xammalı kimi ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun inkişafında böyük addımlar atmaq mümkündür. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan hazırda ixracyönümlü iqtisadiyyatda belə məhsullar istehsal edir, o zaman Qarabağın təbii sərvətləri hesabına bu ixracın genişlənəcəyini deyə bilərik.

Filiz ehtiyatları ilə zəngin olan bu iqtisadi rayonda dağ-mədən və metallurgiya sənayesinin inkişafı perspektivdə olan vəzifələrdən biridir. Dünya təcrübəsində mədən sənayesi ilə turizmi birlikdə təsəvvür etmək çətindir, lakin bu iqtisadi rayonun xüsusiyyətləri bu iki sahəni birlikdə inkişaf etdirməyə imkan verir. Deyə bilərik ki, lazımi infrastruktur bərpa olunandan sonra buraya kifayət qədər investor cəlb edilməsi mümkün olacaq. Çünki, dövlətin bu sahələrin inkişafında maraqlı olduğunu nəzərə alsaq, dövlət özü bura investisiya qoymaq istəyən sahibkarlara əlavə şərait yaradacaq. İqtisadiyyatın açıqlığının mühüm meyarı iqtisadi məqsədəuyğunluğu ilə müəyyən edilən kapital, texnologiya və informasiya axınını stimullaşdıran əlverişli investisiya mühitidir. Açıq iqtisadiyyat daxili bazara çıxışı nəzərdə tutur. Belə olan halda sahibkarlar üstünlüklərdən yararlanaraq burada öz biznesini yarada biləcəklər, digər tərəfdən isə biz bilirik ki, bu ərazilər hamının marağındadır. Yəni sahibkar istədiyi yerdə biznes açıb, dövlətin ona yaratdığı şəraitdən yararlanacaq.

Təbii meşələr, zəngin bulaqlar və gözəl mənzərə dünyanın hər yerindən turist axınını bura cəlb edəcək. Ona görə də burada kurort və turizm sahələrinin inkişafı, xüsusilə mineral suların qaynadığı ərazilərdə sanatoriyaların təşkili böyük perspektivlər vəd edir. Bu sahəyə təkcə yerli deyil, xarici investorlar da maraq göstərir. Azərbaycan bu məsələlərdə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək niyyətindədir.

Qarabağın flora və faunasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, meşələrdə nadir ağaclara rast gəlinir. Turizm sektorunu bu gün Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ən uğurlu sahəsi hesab etmək olar. Baxmayaraq ki, son vaxtlar bütün dünyada bu sahədə durğunluq müşahidə olunsa da, düşünürük ki, gələcəkdə bu sahə aparıcı sahələrdən biri olaraq qalacaq. Bütün digər sahələrdə olduğu kimi, turizmə də ciddi investisiyalar qoyulacaq. İlk növbədə onu qeyd edək ki, bu sahəyə yerli və xarici maraq göstərənlər çoxdur. Qarabağ qədimliyi, gözəlliyi və nəcibliyi ilə həmişə turistləri özünə cəlb edib. İndi isə işğaldan sonra Azərbaycanın bu yerlərdə yaradacağı gözəllikləri düşünmək başqa bir həyəcanverici hissdir.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna investisiyaların cəlb edilməsi üçün kifayət qədər imkanlar var və bu sahəyə investisiya qoymaq istəyənlərin sayı da çoxdur. Qarabağda yaradılan yeni iqtisadi dəyər Azərbaycan dövlətinin maliyyə xərclərini dəfələrlə üstələyir. Bu ərazilərin bərpası çoxlu yeni iş yerlərinin açılmasına imkan verəcək. Beləliklə, yeni infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi vətəndaşlarımızın məşğulluğuna müsbət təsir göstərəcək.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA MƏKTƏB COĞRAFİYASININ İNKIŞAFININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İbrahimova A.İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan tarixində ikinci dəfə dövlət müstəqilliyinin bərpası (1991) təhsil sisteminin milli adət-ənənələr və ümumbəşəri dəyərlər əsasında yenidən qurulması üçün tarixi ilkin şərtlər və imkanlar yaratdı. Lakin müstəqillik ərəfəsində (1988-91) təhsil sistemində başlayan böhranlı vəziyyət müstəqilliyin ilk

illərində (1991-93) daha da dərinləşdi. Məktəb tikintisi tamamilə dayandırıldı. İqtisadiyyatda başlayan böhranlı proseslər peşə təhsili müəssisələrinə marağı azaltdı. Texniki ixtisaslar üzrə ali məktəblərə qəbul açıq şəkildə azaldı, ilk peşə-ixtisas və orta ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul isə yarıdan çox azalmışdı. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə cəlb olunan uşaqların sayı aşağı düşmüşdü. İcbari ümumi təhsilin həddi 8 ilə endirilmiş, məktəblilərə dərsliklərin pulsuz paylanması isə dayandırılmışdı. Təhsilə ayrılan vəsait minimuma endirildiyindən, təhsil sistemindən kadr axını başlanmışdı. Bu illər ərzində Ermənistanın ölkəmizə təcavüzü nəticəsində 288 uşaq bağçası, 799 ümumtəhsil məktəbi, 11 peşə liseyi, 1 ali məktəb, 2 universitet filialı, 9 orta ixtisas məktəbi yararsız hala salınmışdı.

Heydər Əliyevin rəhbərliyə qayıdışı təhsil, elm və mədəniyyətdəki böhrandan çıxmağa kömək etdi, ölkədə siyasi və iqtisadi sabitliyi tez bir zamanda təmin etdi. Ölkədə mühüm islahatların aparılmasına başlamaq üçün Dövlət Komissiyası "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı"nı hazırlayıb təsdiq etdi (15 iyun 1999-cu il).

Dövlət Proqramı milli təhsil sistemində həyata keçiriləcək islahatların konsepsiyasını, uzunmüddətli inkişaf strategiyasını və prioritet istiqamətləri müəyyən etdi. Dövlət İslahat Proqramının həyata keçirilməsi üçün üç mərhələ nəzərdə tutulmuşdu. XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq əlaqələrini getdikcə genişləndirən Azərbaycan təhsil sistemi qlobal təhsil sisteminə inteqrasiya etməkdə davam edir.

Müstəqillik illərində məktəb coğrafiyası tədrisinin inkişafının müasir mərhələsi metodoloji elm qarşısında əvvəlki illərdə həll etdiyi məsələlərə qarşı yeni, daha mürəkkəb vəzifələr qoyur. Ən əhəmiyyətli və müvafiq metodoloji tədqiqatların məzmunu kimi təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması yollarının və vasitələrinin elmi əsaslandırılması durur.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərində təhsilin bütün sahələrində olduğu kimi, coğrafiyanın tədrisi metodikası sahəsində də canlanma baş vermiş, yenisi formalaşmışdır. Müasir zamanda coğrafiyanın tədrisi şagirdlərə bol-bol informasiya verməklə yanaşı bu məlumatlardan baş açmalı, elmi əsaslarla təşkil etmək, cəmiyyətdə öz yerini tutmaq bacarığı əldə etməlidir.Coğrafiyanın tədrisi metodikası sahəsində elmi-metodiki tədqiqatlara müxtəlif müəlliflərin diqqət yetirməsi diqqətə layiq idi. İnkişafa mane olan əsas amil kimi coğrafiyanın tədrisi metodikasının elmi əsaslarının ləng inkişafı, durğunluq illəri, ölkədə bu sahədə ən azı bir elmlər doktoru və ya professorun olmaması hesab edilə bilər. Bundan başqa pedaqoji universitetlərdə coğrafiyanın tədrisi metodikası kafedrasının müstəqil fəaliyyət göstərməməsi də inkişafa mane olan amillərdəndir. Azərbaycan məktəblərində coğrafiyanın tədrisi irəliləyişlə getsə də, coğrafiyanın tədrisi metodikası elmlə paralel inkişaf etməyirdi. Nəzəriyyə həmişə metodologiyadan öndə olub. Bu həm də ali məktəblərlə orta məktəblər arasında müntəzəm əlaqənin olmaması ilə bağlıdır..

Bununla yanaşı müstəqillik illərində yeni coğrafiya proqramları, dərsliklər, coğrafiya xəritələri, metodik vəsaitlər tərtib edilməyə başlandı. Bu zaman coğrafiya olimpiadaların, ən yaxşı coğrafiya müəllimi və ən yaxşı coğrafiya kabineti müsahibələrinin keçirilməsi fənnin inkişafına güclü köməklik göstərdi. Bütün bunlar məktəb coğrafiyasının strukturunda və məzmununda mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Artıq bu dövrdə köhnə qurluşu əks etdirən mövzular proqram və dərsliklərdən götürüldü. İki pilləli təhsil sistemi tətbiq edildi. X-XI siniflərdə yeni fənlər Yerşunaslıq və Türk dünyası coğrafiyası kursları tədris edilməyə başlandı.

TALIŞ DAĞLIQ SİSTEMİ RELYEFİNİN ENDO VƏ EKZODİNAMİK AMİLLƏRİNİN EKOGEOMORFOLOJİ ŞƏRAİTƏ TƏSİRİ

İsmayılzadə M. S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ismailzade911@gmail.com

Talış dağlıq sistemi özünəməxsus geomorfoloji quruluşa malikdir. Ərazi təbii sərvətlərlə zənginliyi, geoloji-geomorfoloji baxımdan ətraflı öyrənilməsi ilə yanaşı ölkəmizin intensiv məskunlaşan ərazisini təmsil edir ki, burada ekogeomorfoloji tədqiqatların aktuallığını daha da artırır. Ekoloji geomorfologiya – endogen və ekzogen qüvvələrin, eləcə də antropogen amillərin təsiri ilə relyefin təbii vəziyyətinin dəyişilmə dərəcəsini öyrənir. Relyefin mühit əmələgətirici funksiyasını və beləliklə də ekoloji şəraitin formalaşmasında müəyyən edici mövqeyə malik olmasını şərtləndirən kompleks amillər sırasında relyefi və onu mürəkkəbləşdirən morfostrukturları təşkil edən süxur və çöküntülərin struktur və litoloji-petroqrafik xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Lənkəran təbii vilayəti bütövlükdə və eləcə də tədqiq olunan Talış dağlıq

sistemi geoloji-geomorfoloji quruluşunun və inkişaf tarixinin mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi ilə səciyyələnməsi onların ekogeomorfoloji baxımdan öyrənilməsinin yüksək perspektivliyə malik olmasına dəlalət edir. Talış dağlıq sisteminin geoloji-geomorfoloji cəhətdən ətraflı və dərindən öyrənilməsi burada relyefin ətraf mühitə təsir edən başqa amilləri (morfoloji, morfogenetik, morfometrik, morfodinamik, hipsometrik və s.) ilə yanaşı onun qeyd olunan struktur və litoloji-petroqrafik xüsusiyyətlərinin statistik səciyyəsinə geniş imkan yaradır.

Talış dağları Azərbaycan Respublikasının ucqar cənub-şərqində yerləşir. Tədqiq edilən ərazi qərbdə və cənubda İran İslam Respublikası dövləti ilə, şimal-şərqdə Kür-Araz ovalığı ilə, şərqdə isə Lənkəran ovalığı ilə həmsərhəddir. Ərazinin geoloji-geomorfoloji tədqiqatları onu deməyə imkan verir ki, ərazi istər dərinliyə doğru, istərsədə səthdə mürəkkəb quruluşa malikdir. Ərazinin geoloji və geomorfoloji inkişafi tarixində müxtəlif quruluşa və xarakteristikaya malik olan sira dağlar , daxili çökəkliklər, çay dərələri digər morfostruktur və morfostruktur relyef elementləri formalaşmışdır.

Yerin dərin qatlarında baş verən endogen proseslərin yaratdığı morfostruk–turlar relyefin dinamiki amilləri tərəfindən aşındırılır, deformasiyaya məruz qalır. Ekzogen proseslər ərazi daxilində zaman və məkan baxımından qeyri-bərabər paylandığından onların ekoloji şəraitə təsiri də müxtəlif səciyyə daşıyır. Ekzodinamiki amillərdən, Günəşin radiasiyası relyefi aşınmaya məruz qoyur. Qravitasiya qüvvəsinin fəaliyyəti nəticəsində isə flüvial, qravitasiya, denudasiya və karst proseslərinin, onların istər dağıdıcı (destruktiv), istərsə də akkumulyativ və ya qurucu (konstruktiv) fəaliyyəti relyefdə ciddi dəyişikliklər yaradır. Ekzogen proseslərin xarakteri və intensivliyi relyefin torpaq və bitki örtüyünə və onun dinamikasına əsaslı təsir göstərir. Onu da qeyd edək ki, həmin proseslərin bir qismi (eroziya, eol və s.) özünü aktiv göstərir. Eroziya, sel, eol və s. proseslər kənd təsərrüfatına mənfi təsir göstərir, bitkilərin inkişafına mane olur.

Endogen və ekzogen proseslər daima qarşılıqlı əlaqədə olub relyefi bir tərəfdən endogen qüvvələrin təsirinə məruz qoyur, digər tərəfdən isə xarici qüvvələrin təsiriylə dəyişikliyə uğradır.

Yeni tektonik hərəkətlər ərazinin morfostrukturlarının formalaşmasında mühüm rol oynayan faktorlardandır. B.A. Budaqov və A.A. Mikayılov öz tədqiqatlarında relyefinin inkişafını yeni tektonik mərhələ ilə sıx bağlı olduğunu qeyd edirlər. N.S. Şirinov Azərbaycanın dağlıq əraziləri üçün yeni tektonik hərəkətlər mərhələsinin başlanğıcını Oliqosendən etibarən götürmüşdür. Bu, ərazinin geoloji inkişaf tarixində iri qırılmalar, tektonik hərəkətlər və müasir relyefin özülünün qoyulması və formalaşması ilə xarakterizə olunur.

Talış ərazisinin paleogeomorfoloji şəraitinin bərpası yolu ilə denudasiya proseslərinin tədqiqi və kəmiyyət qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fiziki-coğrafi şəraitin müxtəlifliyi, geoloji və geomorfoloji inkişafın tarixi və hər bir konkret ərazidə relyefin yaşı ilə əlaqədar olaraq, denudasiya proseslərinin intensivliyi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Denudasiya proseslərinin keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirilməsi ərazinin paleogeomorfoloji şəraitinin bərpası və ən yeni tektonik hərəkətlərin qiymətləndirilməsi zamanı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fiziki-coğrafi şəraitin müxtəlifliyi, geoloji və geomorfoloji inkişaf tarixi və relyefin yaşı ilə əlaqədar olaraq, hər bir konkret ərazidə denudasiya proseslərinin intensivliyi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin bütün hallarda, denudasiyanın intensivliyi tektonik hərəkətlərin işarəsi və sürətindən asılıdır.

DAĞLARDA EKZOGEN PROSESLƏRİN EKOLOJİ VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ

Məmmədov F.N.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
memmedovfuad999@gmail.com

Landşaft zonalarının müxtəlifliyini və onların xarici relyef yaradan proseslərə məruz qalma dərəcələrini nəzərə almaq vacibdir. Qarşılıqlı dağ relyef şəraitinin mövcudluğu mövcuddur. Bu proseslərin xarakterini və intensivlik dərəcəsini müəyyən etmək və təsərrüfatların ən uyğun şəkildə yerləşdirilməsi vacibdir.Ola bilər ki, ərazi mənbəyində məhsuldarlıq əldə edilir. Bu, ekzogenezin müxtəlif intensivliyinə və bölgənin assimilyasiya dərəcəsindəki fərqlərə səbəb olur. Rayonda dağ-çöl, dağ-meşə, dağ-şam və subnival-nival landşaft zonalarının birləşmələri. Faiz çox yüksəkdir, eroziyaya uğramış kənd təsərrüfatı torpaqlarının müxtəlif yerlərində yüksəkdir. Müqayisə üçün Kəlbəcər Laçısının göstəricisi 51%, Quba-Xaçmazın göstəricisi 57,9%, Şəki-Zaqatalanın göstəricisi 51,72,4%, Quba-Xaçmazın göstəricisi 57,9 faiz, Şəki-

Zaqatalanın göstəricisidir. 72,4 faiz təşkil edir. Nəticədə yuyulmuş Bu 50-yə düşür. Kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığı bir qədər eroziyaya uğramış torpaqlarda 10-30% azaldığı halda, yuyulmuş torpaqlarda 50%-ə qədər azalır. Az eroziyaya uğramış torpaqlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığı 10-30% azaldığı halda. Onu xırda parçalara ayırıb yararsız sahələrə çevirir. Becərilən çaylar kənd təsərrüfatı sahələrini göstərir. Çay yatağından çıxan maddələr qiymətli kənd təsərrüfatı sahələrini əhatə edən yolları çirkləndirir. Sizin üçün ölkəmizdə ciddi döyüş tədbirlərinə ehtiyacı olan 152 min insan var. Rekoletinq 175.000 hektar eroziyaya uğramış və təhlükə altında olan kənd təsərrüfatı sahəsi, biçin və otlaq sahələri yaradır. Bir milyon çimən onun yaşıdır. Faktiki olaraq aktiv iştirakçılar 40-50 min hektar, passiv iştirakçılar 100-150 min hektar, passiv iştirakçılar isə 100-150 min hektardır və artır.

Müəyyən təsir göstərir, qar suyunun eroziya proseslərinin diqqətlə yaradılmasıdır. Xüsusilə Azərbaycanın düzənlik və dağətəyi rayonlarında qar örtüyünün baş verməsi və onun qalınlığına görə torpağın yuyulması prosesində qar suyunun rolu çox azdır. Suyun torpağın yuyulmasına təsiri bitki örtüyünün məhv olduğu yerlərdə daha çox görünür. Ən uyğun yolların seçilməsi yol açır və təbii məhvetmə proseslərinin tədqiqinin spesifikliyini, sonradan bu hadisələrin gedişatının obyektiv qiymətləndirilməsini artırır. Burak aeroşəkillərin deşifrə materiallarının çöl tədqiqatları və götürülmüş torpaq nümunələrinin laboratoriya analizlərindən əldə edilən məlumatlarla birgə təhlilidir. Xüsusilə, təhlil məkan və zamandakı ekzodinamik dəyişikliklərin obyektiv qiymətləndirilməsinə və effektiv qoruyucu tədbirlərin tətbiqinə səbəb ola bilər. Müxtəlif illərdə Baş Qafqaz dağ silsiləsinin şimal-şərq yamacındakı dağlıq ərazilərdə, Şahdağ, Qaraqaya və Ağgədik massivlərində aparılan tədqiqatlardaTəsirə məruz qalan amillərdən təbii və antropogen təsirlər yaratmır.

Landşaft komplekslərinin ekoloji şəraiti haqqında obyektiv məlumatların əldə edilməsi və onlara annotasiya verilməsi ilə yanaşı, çöl tədqiqatları da aparılmışdır. Böyük Qafqazın dağlıq rayonlarında onun geniş yayılması və dağıntı qalaqlarının və səpələnmiş materialların olması müəyyən edilmişdir. Rayonun yaranmasından sonra baş verən müxtəlif təsərrüfat məqsədləri landşaftların təbii sərhədlərinin dəyişməsinə, bitki örtüyünün deqradasiyasına səbəb olur, ev və bitki örtüyünün korlanmasına səbəb olur. Nəticə etibarı ilə bu, şəkər istehsalında məhsuldarlığın azalmasına və təkmilləşdirmə tədbirlərinə daha çox vəsait ayrılmasının vacibliyinə gətirib çıxarır.

Böyük Qafqazın təbii şəraiti, sürüşmə proseslərinin imkanları və onlara qarşı mübarizəyə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair çoxlu sayda tədqiqat materialları. Ona görə də Qafqazın təbii, fiziki, coğrafi və sinoptik quruluşu ilə bağlı məlumatlar işlənilib və sürüşmə kütləsinin hərəkətinə səbəb olan bəzi amillər müəyyən edilib. İqlim amilinin rolu nisbətən kiçikdir və o, nisbətən quru iqlim şəraitində baş verir, bu ərazidə iqlimin rolu nisbətən azdır. Qravitasiya (uçqun, sürüşmə) və eroziya proseslərinin mühüm rolunu müəyyən etmək lazımdır. Bu, qədim buzlaq xarabalıqlarının qazıntı fəaliyyətinin rolu deyil.

YAN SİLSİLƏNİN YÜKSƏK DAĞLIQ QURŞAĞINDA KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İSTİFADƏ OLUNAN TORPAQLARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Mirzəyeva D. F.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
dursunmirzyeva7@gmail.com

Q. A . Əliyevin və M.E. Salayevin qeydlərinə əsasən göstərmək olar ki, bu ərazidə əsasən dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Yan silsilənin yüksək dağlıq hissəsi üçün əsasən dağ-çəmən torpaqlarının çimli-torflu dağ-çəmən yarımtipi xasdır. Əsasən dəniz səviyyəsindən 2500-3000 m yüksəklikdə, Yan silsilənin suayırıcı düzənliklərində və Şahdağın maili yamaclarında yerləşmişdir. Bəzən bu tip torpaqların alt sərhəddi 1990-2000 m yüksəkliyə qədər ola bilir. Bu tip torpaqlar yüksək biokütlə və yaxşı inkişaf etmiş kök sisteminə malik alp çəmən bitkiləri ilə fərqlənir. Alp çəmən bitkiləri burada çim qatı yaratmaqla yüksək miqdarda üzvi qalıqların yığılmasına səbəb olur. Alp çəmən bitkilərinin orta məhsuldarlığı 36-209 s/ha arasında dəyişir. Bu torpaqlarda yuxarı qatda humusun orta qiyməti 7,91%-dir. Burada ümumi azotun miqdarı 0,43%, fosforun miqdarı isə 0,27%-dir. Torpaq bir qədər turşudur. (pH 5,4-6,1)

Yüksək dağlıq ərazinin torpaqları yüksək məhsuldarlığı ilə əsasən otlaq və biçənək sahələri kimi istifadə olunur. Bu ərazilər Azərbaycan yem bazasının əsas fonduna aiddir. Məhz iqtisadi-rayon daxilində qoyun və keçilərin sayına görə Quba (48,5%) və Qusar (16,8%) rayonları liderlik təşkil edir. Bunun əsas

səbəbi rayonların böyük ərazi tutması, çay vadilərində, xüsusilə də, dağların sahə və yüksək dağlıq hissələrində otlaq sahələrinin, kənd sayının və həmin ərazidə yaşayan əhalinin çoxluğudur.

Amma Yan silsilədə alp çəmənlərin intensiv istifadəsi yay otlaqlarının ekoloji vəziyyətinin pisləşməsinə, təbii tarazlığın pozulmasına, deqradasiya proseslərinin inkişaf etməsinə səbəb olub. Bu ərazidə yay otlaqlarının demək olar yarıdan çoxu (52,8%) fərqli dərəcədə eroziyaya məruz qalmışdır ki, bundan da, 22,7%-i ciddi eroziyaya məruz qalmışdır. Burada təbii amillər də, müəyyən qədər rol oynasa da, əsas amil kimi antropogen amili göstərmək olar. Tənzim olunmamış otlaqdan istifadə ilk olaraq bitki formasiyalarının dəyişilməsinə səbəb olur. Burada dənli və dənli paxlalı bitkilər alaq otları ilə əvəz olunur. Bu bitkilərin seyrəkləşməsi prosesi sonda bitki örtüyünün tamam məhv olmasına gətirib çıxarır. Bu proses torpağın deqradasiyanı sürətləndirir. Bunu otlaqların deqradasiyası da adlandırmaq olar.

Burada torpağın yaxşılaşdırılması və münbitliyinin bərpası üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir. Həmin tədbirləri aşağıdakı formada göstərmək olar:

1. Otlaq sahələrinin və biçənəklərin dəqiq uçotu aparılmalı, onlardan səmərəli istifadə olunması və mühafizəsinin təşkili kimi vacib məsələləri özündə göstərən elektron xəritə materiallarına uyğun olaraq torpaqların vahid məlumat bazası yaradılmalıdır.

2. Mal-qaranın otlaq normasını təyin edilməli və ona riayət edilməlidir. Bu norma torpağın keyfiyyətinə, mexaniki tərkibinə, humusun miqdarına və bitki örtüyünə əsasən müəyyən edilməlidir. Burada hər hektar üçün otarılan mal-qaranın orta sayı 4-8 başdır.

3. Eroziyanın qarşısı alınmalıdır. Eroziyaya uğramanın qarşısını almaq və torpağın məhsuldarlığını artırmaq üçün bir neçə aqrotexniki və meliorativ tədbirlər həyata keçirilməlidir.

4. Otlaq sahələrinin və biçənəklərin fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsinə verərkən müəyyən tələbatlar nəzərə alınmalıdır. Bu tələbatlara mal-qaranın sayı, torpaq ehtiyatlarının həcmi, sahənin tutumu, coğrafi yerləşməsi aiddir.

QLOBAL İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİNİN TƏBİİ FƏLAKƏTLƏRƏ TƏSİRİ

Qardaşbəyova G.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
gulyanqardasbyova@gmail.com

Ətraf mühitə Antropogen təsir artdıqca təbiətdə insana qarşı amansız davranır. Son illər təbii fəlakətlərin intensivliyinin və miqyasının artdığının şahidi oluruq. Daşqınlar, meşə yanğınları , quraqlıqlar, qasırğalar, tayfunlar, sunami kimi təbiət hadisələri hər il minlərlə can alır, həmdə ölkələrə böyük miqyaslı iqtisadi və sosial problemlər yaradır. Qlobal iqlim dəyişmələrinin bu fəlakətlərin potensial dağıdıcı imkanlarının artırdığını və onların intensivliyinə təsirini aşağıda qeyd olunan arqumentlərlə əlaqələndirirlər:

- Son illər iqlim ilə bağlı təbii fəlakətlərin sayının 4 dəfəyə qədər artmışdır.
- 2006- 2022 ci illər arasında dəniz səviyyəsinin qalxma sürəti keçən əsrə nisbətən 2,6 dəfə artdığı müşahidə olunmuşdur.
- Hər il 2 milyondan çox insan iqlim dəyişikliyi səbəbindən ekoloji miqrasiyaya məruz qalır.
- Mütəxəsislər yer kürəsində əhalinin məskunlaşma sıxlığı ilə təbii fəlakətlərin intensivliyi arasındakı əlaqələri araşdırıblar.

Bu və digər səbəblərə görə bəzi Amerikalı alimlər təbii fəlakətlərin təbiiliyini rədd edərək burada antropagen amillərin rolunu öyrənmək lazım olduğunu deyirlər. Qeyd edirlər ki, təbii hadisələr o zaman fəlakət sayılır ki, hadisə zamanı can və iqtisadi itkilər olur. Burada isə məskunlaşma və planlaşdırma ilə bağlı insan qərarlarının hadisəyə təsir etməyə qadir olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, cəmiyyətin təbii şəkildə baş verən hadisələrə müqavimət göstərmək qabiliyyəti, onun təhlükəyə məruz qalmasından, iqtisadi və sosial imkanlardan asılıdır. Bunu təbii fəlakətlərə ən çox məruz qalan ölkə kimi Yaponiya timsalında görə bilərik. Zəlzələyə qarşı ehtiyat tədbirlərin aparılmasının nəticəsidir ki, bu təbii fəlakətdən nisbətən az zərərlə çıxmağa nail olublar. Burada gündəlik həyat təbii hadisələrə uyğunlaşmış formada qurulub. Lakin o da, faktdır ki, təbii fəlakətlərin zərərləri azaltmağa nail olsada, tamamilə aradan qaldırmaq qeyri mümkün olmuşdur . Bu baxımdan təbiət hadisələrinin təbiiliyini inkar etmək və bir başa antrapogen amil ilə əlaqələndirmək düzgün deyil. Ancaq qəbul etmək lazımdır ki, insan amili bu və ya digər dərəcədə təbii proseslərə təsir göstərərək müəyyən qədər sürətləndirə bilir.

Hal – hazırda qlobal iqlim dəyişikliklərinin və təbii fəlakətlərinin təbii proses və ya insan amilinin nə dərəcədə rol oynadığını qiymətləndirərkən iki əks fikir nümayəndələri ilə qarşılaşırıq. Bir qrup alimlər bunun tarixi dövr ərzində təkrarlanan proses olduğunu, amma bunnan razılaşmayıb ətraf mühitə antrapogen amilinin rolunun artması nəticəsində böhran vəziyyətə yaxınlaşdığını sübüt edirlər. Ikinci fikrin tərəfdarları daha çoxluq təşkil etməsi ilə diqqət çəkirlər. Son illər elə bir beynəlxalq və regional təşkilat yoxdur ki, öz gündəliyinə qlobal iqlim dəyişikliyi və təbii fəlakət problemlərini salmasın. Bütün dünya elm adamlarının və siyasətçilərinin belə narahat etməsinə əslində tutarlı səbəblər var. Sənayənin inkişafı bizə iqtisadi üstünlük qazandırsada, ətraf mühitə təsirlərin miqyası heç bir iqtisadi uğur ilə müqayisə olunmaz dərəcədə artıb. Iqlimin istiləşməsində əsas faktor rolunu oynayan Karbon qazının miqdarının 19- ci əsrin sonlarından bu günə qədər 40 faizdən çox artdığını müşahidə edirik. Hal- hazırda Yer kürəsində hər il 40 milyard ton karbon qazı sənayədən havaya buraxılır. Atmosferin ən böyük təbii çirkləndiriciləri olan vulkanlardan isə ən böyük təxmin ilə hesablasaq 500 milyon ton karbon qazından artıq eləmir. Bu isə bizim istehsal etdiyimizin cəmi 2 % təşkil edir. Bu fakt özü antropogen amilin təbii fəlakətlərə təsirinin açıq şəkildə göstəricisidir. Üstəlik hər il qırılan meşələr, ətrafa atılan tullantılar kimi amilləri də nəzərə alsaq, insan amilinin biosferin varlığı üçün necə təhlükə törətdiyini görmək münkündür.

Iqlim dəyişikliklərі hal- hazırda bütün qitə və okeanlarda hiss olunur. Iqlim ilə bağlı olan təbii fəlakətlərin – quraqlıqlar, daşqınlar, meşə yanğınları, siklonlar, qasırğalar və digərlərin qurbanlarının sayı hər il minlərlə nəfərə çatır. Fəlakətin təsirləri ölkələrdəki uyğunlaşma tədbirləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Iqlimin dəyişilməsində IEÖ – in payının çox olmasına baxmayaraq bu fəlakətlərdən ən çox zərər çəkənlər zəif inkişafa malik ölkələrdir. Bu da təhlükəyə hazırlıq səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədardır ki, hətta kiçik bir fəlakət böyük dağıntılara səbəb olur. Uyğunlaşmanın vacib məsələ kimi qeyd etməyin səbəbi isə, iqlim dəyişmələrinin və digər təbii fəlakətlərinin qarşısının almasının tam olaraq qeyri münkün görünməsidir. Hal-hazırda bütün ölkələr sıfır karbon emissiyasına nail olmuş olsalarda, iqlim dəyişmələrinin təsirləri hələ yaxın gələcəkdə hiss olunmağa davam edəcək. Bu səbəbdən, mütəxəssislər iqlim dəyişmələrinin yumşalması tədbirləri ilə yanaşı, adaptasiyanı ən real görünən çıxış yolu hesab edirlər.

Bu ekoloji problemin həllində də, digər iqtisadi və sosial məsələlərdə olduğu kimi iki müxtəlif inkişaf səviyyəyə və ideologiyaya malik qütblərin-şimal və cənub ölkələrin fikir ayrılıqlarını müşahidə edirik. Şimalda yerləşən Inkişaf etmiş ölkələr illərdir ki, atmosferdəki istixana qazlarının miqdarının artırılmasında önəmli paya malik olması ilə öncəliyi qoruyur. Aclıq və quraqlıqdan əziyyət çəkən isə cənubdur. Bununla belə şimal cənubu ətraf mühiti qorumamaqda günahlandırır. Iqlim dəyişikliklərі həm də, regional və qlobal fəaliyyətlərdə gərginliyə səbəb olur. Məlum səbəblərə görə, şimal diqqəti qlobal miqyasda karbon emisiyalarını azaltmağa, cənub isə enerji istehsalı və iqlimə davamlıq üçün yerli və təcili ehtiyacları ödəməyə yönəldib. Bu baxımdan ölkələr arasında bərabərsizliyin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını vurğulayır. Lakin bu sahənin mütəxəssisləri siyasətçilərdən fərqli olaraq, iqlim dəyişmələri qlobal proses olduğuna görə baş verə biləcək təbii fəlakətlərində bütovlükdə əhatə edəcəyini qeyd edir. Uyğunlaşma və fəlakətlərin idarə edilməsində birlik nümayiş etdirməyin üstünlüklərini vurğulayır. Buna görədə, son illər qlobal səviyyədə adaptasiya və bu sahəyə inteqrasiya yollarını əhatə edən strategiyalar işləyib hazırlayırlar. Yaxşı olardı kı, bu qərarlar sənəd üzərində imza atmaqla yox, iqtisadi cəhətdən zəif ölkələrə dəstək göstərməkdə özünü göstərsin.

Digər problem isə, iqlim dəyişmələri və bu zaman baş verən təbii fəlakətlərin proqnozları ilə bağlıdır. Verilən proqnozlar gõrünən nəticələrnən üst- üstə düşmür. Qlobal iqlim dəyişikliklərinə qədər tufan və daşqın kimi təbii hadisələrdə müəyyən qanunauyğunluq gõrünürdüsə, son illər buna əks tendensiyanı görmək münkündür. Uyğunlaşma mütəxəssisləri proseslərdəki qeyri qanunauyğunluqlara diqqət cəlb edərək, gələcəkdə hansı nəticələr ilə qarşılaşacağımızı demək qeyri münkün olduğuna diqqət çəkirlər. Nəticələrin proqnozlaşdırmaq əvəzinə, ətraf mühitin planlaşdırılmış istifadəsinə üstünlük verirlər. Bu da bir başa "Yaşıl iqtisadiyyat" istiqamətində səylərin artırılması deməkdir. Bu çərçivələrin hər birinin iqlim dəyişmələrə uyğunlaşma və risklərin aradan qaldırılmasında potensial olaraq güclü olan tərəfləri var. Yerli fəaliyyətə və sosial-iqtisadi şəraitə diqqət yetirilməsi uyğunlaşma səylərinin növbəti dalğasını ruhlandıra bilər. Şübhə yoxdur ki, qlobal istiləşmə təbii qüvvələr və insanlar tərəfindən idarə olunur. Lakin bəzi hesablamalara görə, biz insanların təxminən 74% payına görə məsuliyyət daşıyırıq. İstixana effektinə ən böyük tarixi töhfələrin Qlobal Şimaldan gəldiyi həqiqət olaraq qalır. Hər bir vətəndaşa düşən, ətraf mühitə zərər verməsi təsirlərinə görə siyahısını tərtib etsək, heç bir yoxsul ölkə ilk onluğa daxil olmaz. Məhz bu səbəbdəndir ki, son illər qəbul edilmis hüquqi çərçivə sənədlər əsasında, inkişaf etmiş dövlətlər karbon emissiyalarını azaltmaq və iqlimin yaratdığı təhlükələrə uyğunlaşmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə və texniki dəstək verməyə razılaşıblar. Çirkləndirici dövlət öz qonşularına vurduğu ziyana görə məsuliyyət daşıyacaq.

Nəticə: Getdikcə dərinləşən qlobal iqlim dəyişiklikləri fonunda ekoloji təhlükəsizliyi qorumaq zəruriyyətə çevrilib. Müxtəlif siyasi istiqamətlər və proqnozlar olmasına baxmayaraq, onların hamısını narahat edən bu problemin, həyati təhlükəyə malik olması və biosferin gələcəyini sual altında qoymasıdır . Bütün elm adamlarının və siyasətçilərin problemin həllində atılan addımlara baxmayaraq, problem öz əhatə dairəsini genişləndirir və bəşəriyyətin gələcəyi üçün real təhlükə olaraq qalır. Təbii fəlakətlər və qlobal istiləşmə əvvəlcədən mövcud riskləri birləşdirir və ikiqat təhlükə yaradır. Indiyədək bu məsələləri tənzimləmək və onlara qarşı mübarizə aparmaq üçün istifadə edilən beynəlxalq çərçivələr uyğunlaşdırılmayıb. Burada inteqrasiya həlledici rola malikdir. Şimaldakı güclü dovlətlərə cənubun ehtiyacı olduğunu diqqətdə saxlamalıdır. Inkişaf etmiş ölkələr problemin böhran vəziyyətə gəlməsində böyük payı olduğunu nəzərə alınmalı və cənubdakı ölkələrə uyğunlaşma istiqamətində yardım göstərməlidir. Ölkələrin bir-birinə qarşı münasibətləri də, probləmin həllində önəmli rol oynayır.

BÖYÜK QAFQAZ DAĞLIĞININ EKOCOĞRAFİ ŞƏRAİTİ

Qurbanova G.V.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ziyadqurbanov55@gmail.com

Böyük Qafqazın dağlıq landşaftının ekocoğrafi şəraiti bir çox şəxslər tərəfindən tədqiq edilmişdir.Böyük Qafqazda -Kristal süxurlar çox yayılmışdır, burada eroziya-denudasiya relyefi xarakterikdir. Şimal-Şərqi Qafqazda, o cümlədən yüksək dağlıq zonada karbonatlar daha çox inkişaf etmişdir, ona görə də burada karst və karst-denudasiya relyefi kifayət qədər qabarıq görünür.Böyük Qafqazın daha güclü buzlaşması bu ərazidə müasir və qədim buzlaq relyefinin çoxlu sayda formalarının mövcud olmasına səbəb olmuşdur.Böyük Qafqazın cənub yamacının bir çox ərazilərində əlverişli ekocoğrafi şərait mövcuddur. Azərbaycanda mövcud olan təsnifata görə, bu ərazilərdə soyuq iqlim və digər iqlim növləri geniş yayılmışdır. Baş Qafqaz silsiləsinin Şinçay Kişçay Gürmuxçay çaylarının arasını əhatə edən mərkəzi hissəsi ən yüksək zirvələri və çox yüksək sıldırımlı yamacları üstünlük təşkil etməsi ilə seçilir .Çox vaxt Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin hündür dağ qurşağının eni, bir neçə km-ə çatır, bəzi yerlərdə səthi yamacların kiçik olması səbəb olur. Dağ meşələrinin yuxarı hissəsinin bir çox ərazilərində, xüsusən də yüksək dağlıq ərazidə yerləşən kəndlərin ətrafında intensiv meşələrin qırılması dağ-çəmən landşaft qurşağının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Meşələrin qırılması dağ çəmənliklərinin və biçənəklərin aşağı sərhədinin, bəzən dağ meşə qurşağı daxilində(təxminən 2000 m - ə qədər)olan hündürlüyə qədər enməsinə səbəb olur.Skeletli torpaqların yüksək olduğu, torpaq eroziyasının artan dərəcəsi və laylı əhəng süxurlarının mövcud olduğu ərazilərdə piyada keçidləri çox çətindir. Ona görə də turistlər üçün yolların yaradılmasının əhəmiyyəti artır. Ancaq məhz belə ərazilər ekstremal əyləncə sevən turizm həvəskarlarını cəlb edə bilər..Bu bölgədə turizmsənayesi müəyyən sükunət dı əvvəllər amma indi canlanma yaşayır.Bəs əvvəllər sükunətdə olması? .Bunu bir neçə dəlillərlə sübut edə bilərik.Dik yamacların olması və geniş yol infrastrukturunun olmaması tikinti işlərini çətinləşdirən amillər və s.Ayrı bir problem dağ-çəmən qurşağında yerləşən bütün tarixi abidələrin dəqiqləşdirilməlidir ki, onların qorunması dağ landşaftlarının bərpası işlərinə uyğun olsun.Böyük Qafqazın yüksək dağlıq əraziləri infrastrukturun inkişafı tələb edir. Onlara perspektivsiz sahələr kimi yanaşmağın fəlakətli nəticələri oldu. Ona görə də hər sahəyə xüsusi diqqət etmək lazımdır.Bu problemi kompleks şəkildə həll etmək lazımdır.Təbii dağıdıcı proseslər, sıldırım relyefi, dağ çaylarının, qarın əriməsi, leysan yağışları dövründə dərin və sürətlə axan fövqəladə halların yaranması ehtimalının yüksək olması turizm fəaliyyətinin təhlükəsiz həyata keçirilməsi üçün müxtəlif tədbirlərin təmin edilməsi tələblərini artırır. İnfrastruktur inkişaf tələb edir qeyd etdik lakin,Böyük Qafqazda yerləşən rayonlarımızdan Balakən, Qax ,Qəbələ , Quba kimi füsunkar gözəlliyə malik rayonlarımız həm Azərbaycanda turizm sektorunun daha çox inkişaf etməsində həmdə coğrafi şəraiti ilə daha çox turisti özünə çəkməyi bacarmışlar

Ekocoğrafi şərait dedikdə , oranının coğrafiyasından ,turizm strukturundan da səmərəli istifadə nəzərdə tutulur.Turizm sektorunun inkişaf etməsidə, iqlim göstəricilərinin bu ərazi üçün uyğun olmasından qaynaqlanır.Regionun ekocoğrafi şəraitinə həmçinin onun hidroqrafik şəbəkəsindən də söz açmalıyıq. Böyük Qafqaz sıx çay şəbəkəsinə malik olması ilə seçilir.Buradan axan çaylar öz başlanğıcını Baş Suayırıcı silsilədən götürərək birbaşa Xəzər dənizinə tökülürlər. Çaylarının gursulu olması buranın relyefinin nahamar olması və mənbəyinin çox yüksəkdə olması ilə əlaqədardır.Buradan axan çaylar buranın ekoloji şəraitinə təsir etdiyi kimi ,buranın torpaq strukturunada öz təsirini göstərir. Mənbəyinin çox yüksəkdən götürən çaylar

sürətlə axması torpaqda olan qleyli qatı və ya münbit qatı yuyur. Torpagi münbit qatının yuyulması nəticəsində onun flora tərkibinə və coğrafi şəraitinə kəskin təsir edir. Burada olan mezofit və xırda bitkilər torpaqdan qidalanmasına təsir edir.Biz bu ərazinin ekocoğrafi şəraitində onun müsbət cəhətlərini sadaladıq bəs mənfi cəhətləri? Böyük Qafqazın ekocoğrafi problemləri nələrdir?Burada meşələrin qırılması, mal-qaranın həddən artıq otarılması-torpaq sürüşmələrinə səbəb olur . Bu landşaftın sisteminin pozulmasına buda özlüyündə Böyük Qafqazda landşaftın müflisləşməsinə gətirib çıxardır.Bundan başqa Böyük Qafqazda su eroziyası prosesləri güclü formada gedən regionlarımızdan biridir. Burada xüsusilə meşə örtüyünün zəif formalaşdığı, çayların ərazisində sel və daşqın hadisələri özünü göstərir. Bunun qarşısını almaq üçün monitorinq mərkəzlərinin sayını artırmaq və burada sel olma ehtimalı yüksək yerlərdə ciddi nəzarət gözlənilməsi lazımdı.Burada olan sel və daşqın hadisələrinin qarşısının alınması həmdə burada olan qoruq və yasaqlıqlarında təhlükəsizliyini təminat altına almaq deməkdir.

BÖYÜK QAFQAZIN ŞİMAL-ŞƏRQ YAMACININ DAĞ - MEŞƏ LANDŞAFINDA ANTROPOGEN TRANSFORMASİYANIN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Rəcəbli N. S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nurlanarajabli @gmail.com

Azərbaycan ərzaisinin landşaft-ekoloji şəraitinin müxtəlifliyi Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının dağ-meşə landşaftı daxilində də özünü büruzə verir. Dağ-meşə landşaftı təbii - iqlim, geoloji və geomorfooji amillərin birgə iştirakı ilə mürəkkəb quruluşunu formalaşdırır. Təbii formasiyanın müəyyən zaman və məkan daxilində dəyişilməsi (yaxud dəyişdirilməsi) prosesi dağ-meşə landşaftının sərhəddinin və daxili quruluşunun dəyişməsinə, dağ-meşə formasiyası daxilində ona xass olmayan landşaft qruplarının yaranmasına, yaxud pozulmasına səbəb olan proseslər gedir. Elmdə bu proseslər transformasiya adlanır. Transformasiya yaradan amillər təbii və antropogen olmaqla qruplaşdırılır. Meşə landşaftının transformasiya, deqradasiya səbəblərinin statistik göstəricilərinə nəzər yetirdikdə antropogen amillərin təbii amilləri qat-qat üstələdiyinin şahidi ola bilərik. Təbii amillərlə transformasiyaya landşaftın morfoloji strukturunun dəyişilməsinə səbəb olan hidroloji şəraiti, süxurların litoloji xassələrini, seysmik və ekzodinamik proseslərin intensivliyi ilə baş verən deqradasiyasını nümunə göstərə bilərik. Böyük Qazqazın şimal-şərq yamaclarında dinamiki proseslərdən sahəvi və uçqunlu sürüşmələr, palçıqlı-daşlı sellər qismində bunu görə bilərik. Bunlara Atuc, Kendulum, Xırt, Qarabulaq, Yerfi sürüşmələrini göstərə bilərik ki,onlar landşaft-ekogeomorfoloji şəraitin pozulmasına səbəb olmuşdur.

Antropogen amillərlə transformasiya prosesinə meşələrin qırılması və oduncaq tədarükü tələbatının artması, intensiv əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatının genişləndirilməsi, yolların, yaşayış evlərinin, zavod və fabriklərin tikilməsi, turizmin müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi və s. təkcə dağ-meşə formasiyasının dəyişilməsinə deyil, ümumi təbii-şəraitin mütənasibliyinin pozulmasına, insan amilinin hərtərəfli təsirinə səbəb olur. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında dağ-meşə landşaftının antropogen transformasiya nəticəsində azalma göstəricilərinə nəzər yetirək.

	Sürüşmələr	Parçalanma dərəcəsi
1	Atuc	0,94
2	Qarabulaq	0,90
3	Yerfi	0,93

Antropogenləşmə dərəcəsinə görə Böyük Qafqazın landşaftları 5 qrupa ayrılır: praktiki olaraq dəyişilməyən, zəif antropogenləşmiş, orta dərəcədə antropogenləşmiş, kəskin antropogenləşmiş və əsaslı transformasiya olunmuş komplekslər. Antropogenləşmə dərəcəsini öyrənmək üçün antropogenləşmə əmsalı hesablanılır.

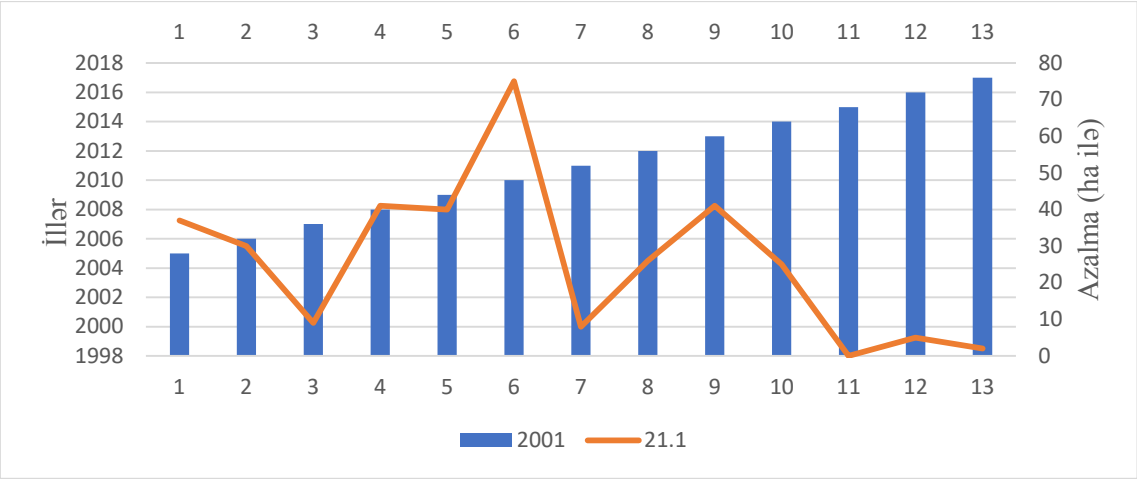

Qrafik 1.Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının dağ-meşə qurşağında meşə örtüyünün azalma dinamikası

Bu zaman landşaft vahidinin və daxilində olan antropogen komplekslərin nisbəti ilə tapılır. Antropogen komplekslər qismində biçənək, bağ plantasiyaları, əkin və maldarlıq sahələri, seliteb və aqrolandşaftlar, yollar, boru kəmərləri, rabitə-elektrik xətləri və s. nəzərə alınır. Antropogenləşmə Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının dağ-meşə qurşağında 60-70% təşkil edir, əmsalın qiyməti 0.5-0.7 arasında dəyişir. Ümumiyyətlə Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında antropogen transformasiya aşağı dağlığın palıdlı, palıdlı-vələsli dağ-meşə, orta dağlığın palıdlı, palıdlı -vələsli-kollu dağ-meşələrində ən böyük həddə çatır. Yaqub Qəribovun bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlara əsasən şimal-şərq yamac kəskin parçalanmış, 1ha-da yayılmış ağacların sayı 780, zədələnmiş ağacların sayı 421-dir və meyilliliyin artması ilə antropogenləşmə əmsalı aşağı düşür. Məhz dağ-meşə landşaftının yuxari sərhəddində əmsalın qiyməti 0.2-0.3 arasında dəyişir.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında dağ-meşə qurşağında yerləşmiş, ən çox antropogenləşməyə məruz qalmış Qusar və Quba rayonları daxilində müasir antropogenləşmə göstəricilərinin paylanma sxemlərinə nəzər yetirək. Qrafikdə hansı sahələrin üstünlük dərəcəsinin çox olduğunu görə bilirik.

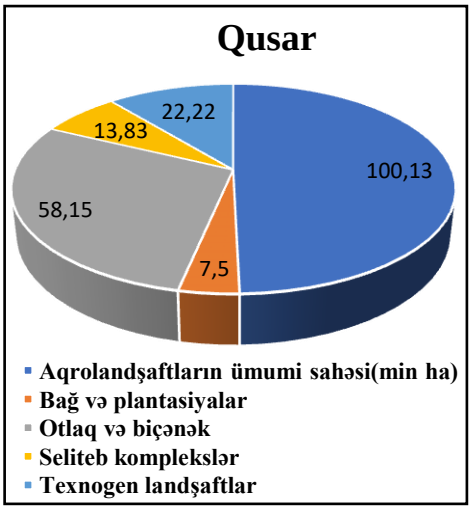

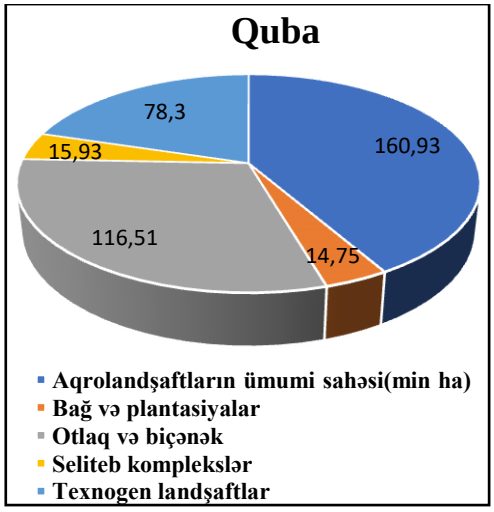

Böyük Qazqazın şimal-şərq yamacının şaquli differensasiya qanunauyğunluqlarını təhlil edərkən antropogen landşaftların müasir yayılma xüsusiyyətləri ərazinin təbii landşaftların yayılma potensialından və yüksəkliyindən, relyef və iqlim amillərinin geoloji aspektdə birləşməsindən, məskunlaşma dərəcəsindən, müxtəlif təsərrüfat sahələrinin inkişaf dərəcəsindən və s. asılıdır. Tədqiqatlara əsasən Böyuk Qafqazda transformasiya 4 mərhələdən keçmişdir. Bu mərhələlərin hər biri 10-15 min il ərzində baş vermişdir. Antropogen transformasiyanın öyrənilib təhlil edilməsində məqsəd meşə landşaftının qorunması, istifadənin optimallaşdırılması istiqamətində tarazlı inkişafın təmin edilməsidir. Dağ-meşə landşaftı daxilində yaşayış evlərinin sürətli atrmasının məhdudlaşdırılması, sell və sürüşmə kimi proseslərin qarşısının alınması üçün

təbii landşaftların ekocoğrafi xüsusiyyətlərinə əsasən landşaftın planlaşdırılmasına başlanılması, planlı layihələrin irəli sürülməsi gələcək ilərdə antropogenləşmə dərəcəsinin aşağı düşməsi ilə nəticələnə bilər.

METEOROLOJİ ŞƏRAİTDƏN ASILI OLARAQ ŞƏHƏRLƏRİN HAVASININ ÇIRKLƏNMƏSİNİN QABAQCADAN XƏBƏR VERİLMƏSİ

Rəhmətova İ.F.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
İnci2000rehmetova@gmail.com

Şəhərlərin havasının çirklənməsinin tədqiqi əlverişsiz meteoroloji şəraitlərdə atmosferdə zərərli maddələrin (ZM) seyrəlməsi və nəql edilməsinin qısa müddətdə qabaqcadan xəbər verilməsi (proqnozu) ilə sıx əlaqədardır.

Atmosferin çirklənməsinin öyrənilməsində meteorloji tədqiqatların inkişaf etdirilməsi əlverişsiz hava şəraitində hava hövzəsində ZM-in seyrəlməsi və nəql edilməsinin qısa müddətdə qabaqcadan xəbər verilməsi (proqnozu) ilə sıx əlaqədardır. Qısamüddətli proqnozlar əsasən iki vəziyyətlə bağlıdır:

- birincisi, havanı çirkləndirən iri sənaye mənbələrinin şəhərin hüdudlarından kənara çıxarılması həmişə mümkün deyildir, qaz-toz tutucu qurğuların səmərəliliyi həmişə lazımi təmizlənməyə imkan vermir. Buna görə də, belə hallarda, şəhərlərin havasının böhranlı-təhlükəli çirklənməsi olan zaman, əlverişsiz hava şəraitləri müşahidə edildikdə, nisbətən qısa vaxt ərzində tullantıların azaldılması məsələsi meydana çıxır;
- ikincisi, yeni müəssisələrin layihələndirilməsi zamanı ZM seyrəlməsi və nəqli üçün əlverişsiz olan meteoroloji şəraitin qısa müddətli proqnozunu nəzərə almaq iqtisadi baxımdan məqsədəuyğundur.

Qeyd edildiyi kimi, yüksək tüstü borularından atılan ZM üçün belə hava şəraitinə küləyin təhlükəli sürəti və hava temperaturunun dayanıqsız stratifikasiyası aiddir. Belə hava şəraitləri adətən ilin isti dövründə gündüz saatlarında antiiklonik havada formalaşır. Çox vaxt qısa müddətli dövrlərdə havanın çirklənməsinin anomal-kritik şəraitləri inversiya hadisələri zamanı da formalaşa bilər. Məsələn, zəif külək və ya durğun havada bilavasitə çirklənmə mənbəyi üzərində yüksəklik inversiyası yerləşərsə, bu zaman adətən ZM-in qatılıqlarının kəskin artması müşahidə ediləcək. Əlverişsiz meteorloji şəraitlərin proqnozu həm bütün şəhər, həm də bir qrup və ayrıca mənbələr üçün tərtib edilə bilər. Adətən üç mənbə tipini: isti tullantıları və soyuq tullantıları olan yüksək və alçaq mənbbələr.

Əlverişsiz meteoroloji şəraitlərin komplekslərinə aşağıdakıları əlavə edə bilərik:

1.İsti tullantıları olan yüksək mənbələr üçün: - qarışma qatının hündürlüyü, 500 m-dən aşağı, lakin mənbənin effektiv yüksəkliyindən hündür; - mənbənin hündürlüyündə küləyin sürəti təhlükəli külək sürətinə yaxındır; -dumanın olması və küləyin sürəti 2 m/san böyükdür;

2. Soyuq tullantıları olan yüksək mənbələr üçün: dumanın olması və durğun hava.

3. Alçaq tullantı mənbələri üçün: ştil və yerüstü inversiyanın birlikdə müşahidə edilməsi.

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, sıx tikililəri olan rayonlara ZM-in nəql edilməsi və ya mürəkkəb relyef şəraitində qatılıqlar bir neçə dəfə arta bilər. Əlverişsiz meteoroloji şəraitlərdə istismar tədbirlərinin nəzərə alınması iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğundur, yəni belə şəraitlərdə zərərli maddələrin tullantılarının qısamüddətli azaldılması. Lakin, eyni bir meteoroloji şərait mənbənin tipindən (xüsusilə onun hündürlüyündən) asılı olaraq havanın çirklənmə səviyyəsinə müxtəlif cür təsir göstərir. Təhlükəli külək sürətli stratifikasiya yüksək mənbələr üçün əlverişsiz hesab edilirsə, alçaq mənbələr üçün ştil və yerüstü inversiyanın birlikdə müşahidə edilməsi təhlükəlidir.

Sənaye müəssisələri şəhərin bir tərəfində, yaşayış massivləri isə digər tərəfində cəmləşən nisbətən sadə vəziyyət üçün havanın anomal-təhlükəli çirklənməsi şəraitinin formalaşması metodunu nəzərdən keçirək. Belə uzadılmış formaya malik şəhərlərdə küləyin hakim istiqamətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Əgər bu şəhərlərdə şəhərin uzanmış hissəsi küləyin istiqamətinə uyğun gələrsə, onda müxtəlif mənbələrin tullantıları üst-üstə düşür və bu zaman külək əsən tərəfinin əks hissəsində şəhərdə yüksək çirklənmə zonaları formalaşır. Belə şəhərlərə ərazisi uzanmış formaya malik olan Sumqayıt şəhərini aid etmək olar. Bu şəhərin şəhərsalmasında hakim istiqamətli şimal küləkləri nəzərə alınmamışdır. Ona görə də şimal istiqamətli küləklərdə (xüsusilə şimal-qərb istiqamətində) şənaye müəssisələrindən atılan ZM şəhərin yaşayış hissəsinə doğru aparılır, orada havanın yüksək çirklənmə zonası formalaşır. Yalnız sənaye zonasından yaşayış hissəsinə əsən külək haqqında ehtimal olunan məlumatın verilməsi bu şəhər üçün müəyyən xəbərdarlıq ola

bilər. Bu zaman digər əlverişsiz meteoroloji şəraitlərin mövcudluğu da havanın güclü çirklənməsinin ehtimalını artırır.

Proqnoz hazırlayarkən, aşağıdakı anormal hava şəraitlərini - güclü səthi inversiyalar (ΔH = 400 m), çirklənmə mənbələri üzərində yüksəklik inversiyası, atmosferin aşağı qatlarında inversiyada (yerüstü və yüksəklik) duman və durğun havanın olması, çökək relyef formalarında ZM-in cəmlənməsii ehtimalı və s. nəzərə almaq vacibdir

KİÇİK QAFQAZIN TƏBİİ RAYONLAŞDIRILMASI. DAĞLIQ QARABAĞ RAYONUNUN GEOLOJİ QURULUŞU

Səfərova F.E.
Bakı Dövlət Universiteti
fidan1495@mail.ru

Dağlıq Qarabağ rayonu Ümumi sahəsi 3301 km²-dir, mürəkkəb geoloji və geomorfoloji şəraitlə xarakterizə olunur.

Silsilənin hündür dağ qurşağı ilə təmsil olunan ən dar suayrıcı hissəsi tektonik-denudasiya relyef formalarının inkişafı ilə səciyyələnir. Yüksək dağ landşaftının elementləri kəskin şəkildə müəyyən edilmiş relyef formaları, yüksək parçalanmış səthlər və alp və subalp bitki örtüyünün mövcudluğu ilə təsdiqlənir.

Rayon ərazisinin əhəmiyyətli hissəsini orta və alçaq dağlar qurşağı təşkil edir. Rayonun ifrat şərq kənarı geniş dağətəyi zolağıdır, burada su-eroziya və su akkumulyator relyef formaları inkişaf etmişdir. Dağətəyi zolağı tədricən Kür-Araks ovalığı ilə birləşir.

Oro-geomorfolopik şəraitin mürəkkəbliyi rayonun iqlim şəraitində özünü kəskin şəkildə göstərirdi. İqlimi yüksək dağlar üçün mülayim isti, orta və alçaq dağlar üçün isə mülayimdir. Rayonun dağlıq hissəsi üçün iqlim orta illik yağıntının 1200-1300 mm olması, ilin ən isti aylarının orta uzunmüddətli temperaturunun 12-18°, ən soyuq ayının 1-3°-dən çox olmaması ilə xarakterizə olunur.

Aktiv temperaturların cəmi azdır və 2500-3000°-dən çox deyil. Dağətəyi rayonlarda iqlim bir qədər quraqlaşır. İllər üzrə yağıntının miqdarı 600-700 mm-dən çox deyil. İlin ən isti aylarının uzunmüddətli orta temperaturu 22-24°, ən soyuq ayın 1-3° arasında dəyişir, nisbi rütubət cüzi 50-60% təşkil edir. Quru hava müşahidə olunur. Quru küləklərin intensivliyi azdır.

Rayonun bitki örtüyü də çox müxtəlifdir. Yay otlaqlarının qurşağı dənli bitkilərin inkişafı ilə xarakterizə olunur. Meşə bitkiləri geniş yayılmışdır, fıstıq, fıstıq-vələs əkinləri və cırtdan ağacların üstünlük təşkil etdiyi kol bitkiləri ilə təmsil olunur. Meşəsiz ərazilərdə, əsasən şimal yamaclarında, kserofitləşmiş çöl birləşmələri ilə təmsil olunan post-meşə bitkiləri geniş şəkildə inkişaf etmişdir.

Rayonun ifrat şərq hissəsində, artıq dağətəyi zonada Kiçik Qafqazın quru çölləri üçün xarakterik olan yovşan və yovşan-ot qrupları geniş yayılmışdır.

Əhəng daşı əsaslı süxurlar dağlıq hissədə torpaq əmələ gətirən süxurlar kimi çıxış edir. Dağətəyi zonada delüvial-prolüvial çınqıl çöküntüləri və delüvial karbonatlı gillər şəklində porfiritlər, serpantinlər, yenidən çökmüş aşınma məhsulları vardır.

Zonal torpaqlar dağ-çəmən, dağ-meşə qonur, qonur və tünd boz-qəhvəyi torpaqlardır. Meşədən sonrakı çernozem torpaqları intrazonal torpaqlar kimi inkişaf etmişdir. Bu torpaqlar müxtəlif dərəcədə eroziyaya məruz qalır. İqtisadi cəhətdən rayonun ərazisi kifayət qədər inkişaf etdirilməmişdir. Dağətəyi zolağın torpaqları yüksək inkişafı ilə seçilir, burada əkin üçün yararlı suvarılan torpaqların əhəmiyyətli hissəsi cəmləşmişdir. Orta dağ zonasında yağışlı əkinçilik inkişaf etmişdir.

Rayonun torpaq-iqlim şəraiti meyvəçiliyin, üzümçülüyün və kartofçuluğun inkişafına imkan verir. Rayonun yüksək dağlıq hissəsindəki böyük yem ehtiyatları da heyvandarlığın inkişafına imkan verir.

Dağətəyi rayonlarda pambıqçılığın (Mardakert rayonu), qarğıdalıçılığın, dənli bitkilərin və üzümün inkişafı perspektivlidir.

Quru çöl zonasında əkinçilik etmək üçün əlavə suvarma mənbələri tapmaq və torpaqda rütubəti qorumaq üçün müvafiq aqrotexniki qaydalara riayət etmək lazımdır. Dağlıq ərazilərdə torpaq eroziyasının qarşısını almaq üçün tədbirlərə ehtiyac var, xüsusən də yamacların terraslanması və zolaq şumunun tətbiqi. yamac boyunca şumlamaya ciddi qadağa və meşələrin qırılması və səth axınının tənzimlənməsi.

Dağlıq Qarabağ rayonu quru-çöl.

Qarabağ quru çöl bölgəsi. Sahəsi 1082 km²-dir. Rayon qərbdən şərqə yamaclı prolüvial-delüvial mənşəli dağətəyi maili düzənlik olan Qarabağ çölünün yüksək hissəsini tutur. İqlim şəraiti nəzərəçarpacaq dərəcədə quraqdır. İllik rütubətin nisbi qiyməti yüksək dağətəyi ərazilərdə mülayim, çölün düz hissəsində isə cüzidir.

Bitki örtüyü cırtdan ağacların və yovşan-efemer qruplaşmasının üstünlük təşkil etdiyi meşə kollarının inkişafı ilə xarakterizə olunur. Səth axını zəifləyir. Eroziya zəif inkişaf etmişdir. Suvarılan ərazilərdə irriqasiya eroziyası inkişaf etmişdir.

Geniş yayılmış torpaqlar tünd boz-qəhvəyi torpaqlardır ki, onların arasında ərimiş növlər də var. Qəhvəyi meşə çöl torpaqları hündür dağətəyi dar zolağı tutaraq məhdud paylanır. Torpaqlar qalın incə torpaq qatı və dərin humus profili, əsasən gilli və ağır gilli mexaniki tərkibi ilə xarakterizə olunur.

Bəzi hallarda suvarılan torpaqlar arasında tıxanmış torpaqlara da rast gəlinir. Əkin layında humusun miqdarı nori meşə torpaqlarında 5,4-6,3%-dən boz-qəhvəyi torpaqlarda 4,0-2,8%-ə qədərdir. Torpaqlar yaxşı qurulmuşdur.

Boz-qəhvəyi torpaqların birləşmiş sortları istisna olmaqla, torpağın su-fiziki xüsusiyyətləri əlverişlidir. Suvarılan əkinçilik sahəsində qida maddələri kifayət qədərdir.

Ərazinin əhəmiyyətli bir hissəsi yüksək inkişafla xarakterizə olunur, şumlanmış sahələr üstünlük təşkil edir. Əsas məhsullar pambıq və taxıldır.

Heyvandarlıq yem çatışmazlığı səbəbindən zəif inkişaf etmişdir. Heyvandarlığın inkişafını sürətləndirmək üçün əsasən silos üçün qarğıdalı və yem çuğundurunun əkinini artırmaqla yem istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməlidir.

VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNDƏ DİYARŞÜNASLIĞIN ROLU

Süleymanova L.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
lalasuleymanova6@gmail.com

Müasir reallıqlar şəraitində məktəblilərdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin inkişafı üçün nəzəri əsasların və praktiki metodların işlənib hazırlanması və tərtib edilməsi dövlət və cəmiyyət üçün çox vacib vəzifədir. Gənc nəsildə vətənpərvərlik tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi zərurəti şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətinin inkişafının mahiyyətindədir. Çoxillik pedaqoji təcrübənin göstərdiyi kimi, məktəblilərdə vətənpərvərlik hissinin formalaşması onların yaşadıqları regionun dəyərləri, idealları və adət-ənənələri ilə bilavasitə təmasda olduqda daha intensiv şəkildə baş verir. Məhz buna görə də diyarşünaslıq vətənpərvərliyin formalaşmasının tərkib hissəsidir. Vətənin tarixini, mədəniyyətini və adət-ənənələrini bilmək şəxsiyyətin mənəvi komponentinin düzgün inkişafına səbəb olur.

Vətənpərvərlik çox yüksək və dərin insani hisdir. Vətənpərvərlər yetişdirmək məktəbin qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə təlim prosesində və şagirdlərin asudə vaxtlarında aparılan işlər gənc nəsildə Vətənə sədaqət, onun nailiyyətlərini, müstəqilliyini və suverenliyini qorumaq hisləri formalaşdırılmasına yönəldilir. Milli mənlik şüuru və milli ləyaqət hissinin formalaşdırılması vətənpərvərlik tərbiyəsinin mühüm vəzifələrindəndir.

Vətənpərvərlik milli iftixar hissi ilə sıx surətdə bağlıdır. Odur ki, həqiqi vətənpərvər ölkəmizin maddi və mənəvi sərvətlərinə, uğurlarına, fiziki və zehni əmək nümayəndələrinə, insanlarına görə iftixar hissi keçirir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi hisslərinin inkişafında məktəblilərin diyarşünaslıq fəaliyyəti, doğma diyara aid materialların toplanması və öyrənilməsi, eyni zamanda xalq pedaqogikası materiallarından istifadə edilməsi çox əhəmiyyət kəsb edir.

Diyarşünaslıq öz təbiətinə görə bir çox məqsədlərə xidmət edir. O, sosial, iqtisadi, ekoloji problemlərin, eləcə də təbii ki, bir sıra təhsil problemlərinin həlli üçün bir vasitə kimi çıxış edə bilər. Gənc nəslin öz xalqına xeyir vermək və vətəninin öyrənilməsinə töhfə vermək istəyi diyarşünaslığın tərbiyəvi komponentinin əsasını təşkil edir. Diyarşünaslığın stimullaşdırıcı funksiyası məktəblilər arasında doğma yurdu öyrənməyə güclü marağın formalaşdırılmasında və vətənlərini abadlaşdırmaq üçün fəal işlərdə ifadə olunur. Bundan əlavə, yerli tarix elmi tədqiqat funksiyasını yerinə yetirir, tələbələrdə coğrafiya və tarix sahəsində elmi tədqiqatlara maraq aşılayır. Məktəb şagirdlərə sistemləşdirilmiş bilik verir və burada öz regionları barədə məlumat əldə edilir, şagirdləri əhatə edən, təbiətə, tarixə, öz xalqının mədəniyyətinə qayğı ilə yanaşma münasibətləri aşılanır.

Tədris-tərbiyə işində coğrafi diyarşünaslıq bir sistem kimi tərbiyənin və maarifləndirmənin ümumi məqsəd və vəzifələri ilə müəyyən edilir. Tədris və tərbiyənin həyatla əlaqəsini praktiki surətdə həyata keçirməyə yönəlmiş diyarşünaslığın əsas vəzifələri, birincisi, şagirdlər tərəfindən öz doğma diyarının təbii və sosial-iqtisadi şəraitinin hərtərəfli öyrənilməsi, ikincisi, şagirdlərin tədris materialının daha dərindən və məzmunlu mənimsənilməsi və tədris-tərbiyə işinin aktivləşdirilməsi məqsədilə diyarşünaslıq biliklərindən əldə etdiyi praktiki vərdişlərin istifadə edilməsidir.

Son vaxtlarda Azərbaycanda doğma diyarın vətənpərvərlik prinsipində öyrənilməsi probleminə maraq kəskin şəkildə artmışdır. Bu maraq cəmiyyətin obyektiv ehtiyacları, öz Vətəninin təbii və sosial-mədəni dəyərlərinə qayğı ilə yanaşan vətəndaşın şəxsiyyətini formalaşdırmağın zərurətindən irəli gəlir. Eyni zamanda şagirdin şəxsi xüsusiyyətlərinin formalaşması istiqamətində bir oriyentasiya gedir, bunlar arasında birinci yerə aşağıdakılar qoyulur: "öz xalqını, torpağını, vətənini sevən". Verilən xarakteristikanın formalaşmasında xüsusi rol diyarşünaslığa ayrılmışdır.

Coğrafiyanın öyrənilməsində diyarşünaslıqda vətənpərvərlik prinsipinin həyata keçirilməsi öyrənilən mövzunun məzmunun həyatla daima əlaqələndirilməsinə köməklik edir. Bununla belə diyarşünaslıqda vətənpərvərlik mövzusu ilə bağlı dərsdənkənar məşğələlər və tədbirlərə başçılıq etmə bacarığı – coğrafiya müəlliminin hazırlanmasının, onun peşakar səriştəsinin artırılmasının özünəməxsus tələblərindən biridir. Geniş dünyagörüşünə malik, öz ərazisinin təbii xüsusiyyətlərini, regional problemlərini bilən coğrafiya müəllimi digər müəllimlərlə müqayisədə maarifləndirmə, yaşadığı yerə, rayona, ölkəyə məhəbbətin tərbiyə edilməsi, başqa xalq və millətlərə qarşılıqlı tolerant yanaşmanın, ekoloji mədəniyyətin yaradılmasını və s. daha yaxşı tədris etmə qabiliyyətinə malik olur.

Vətənpərvərlik tərbiyə edilməsində hər bir imkandan istifadə edib onu reallaşdırmaq müəllimin müqəddəs borcu olmalıdır, çünki müəllimin hər bir hərəkəti, hər bir sözü tərbiyə edir, məktəbliləri vətənpərvər bir insan, əsl vətəndaş kimi səfərbərliyə alır.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi ardıcıl surətdə aparılmalıdır. Bu zaman şagirdlərin yaş səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Coğrafi diyarşünaslıq səmərəli pedaqoji vasitələrdən biri və ümumtəhsil məktəbinin ümumi təlim-tərbiyə işləri sisteminin tərkib hissəsi olmaqla, tədris və tərbiyənin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, dərin və davamlı biliklərin mənimsənilməsində tələbələr tərəfindən, məktəblilərdə vətənpərvərlik hisslərinin və peşə yönümünün tərbiyə edilməsində müəyyən rol oynayır.

GİRDİMANÇAY VƏ PİRSAATÇAY HÖVZƏLƏRİNDƏ EKZOGEN RELYEF ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNİN TƏDQİQİ NƏTİCƏLƏRİ

Zamanova B.Z.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
benovsezamanova970@gmail.com

Qiymətli sərvət hesab edilən torpaqların inkişafında, münbitliyinin artırılmasında, tərkibinin daha da zəngin olmasında otlaqların mühüm əhəmiyyəti vardır. İnsanların fəaliyyəti ilə təbii landşaftlar pozulur, atmosfer, su hövzələri bütövlükdə ətraf mühit çirklənir. Hazırki dövrdə biosferdə antropogen təsirin gücləndiyi zamanda bitki və heyvanat aləminin genetik fondunu saxlamaq ən aktual problem hesab edilir. B.Qafqaz vilayəti respublikamızın ərazisində biogeosenozların müxtəlifliyi ilə seçilir. Eroziya prosesi ümumilikdə torpağın üst münbit bioloji qatını dağıdır. Yüksək, orta dağlıq və dağətəyi ərazilərdə şiddətli küləklər müşahidə olunur ki, buda ərazidəki bitki örtüyünün dağılmasına gətirib çıxarır. Yay otlaqları hesab edilən, dağlıq ərazilərdə mal-qaranın həddən artıq çox otarılması, torpaqdan istifadə edərkən torpaq qoruyucu və ya meliorativ tədbirlərin görülməməsi eroziya prosesini xeyli artırır. Nəinki, Böyük Qafqaz ərazisində Azərbaycanın bir çox ərazilərində eroziya prosesi nəticəsində kənd təsərrüfatı bitkilərinin keyfiyyəti kəskin azalır. Dağ-meşə ərazilərində eroziya prosesinin təsiri ilə meşə salınması xeyli azalmışdır. Azərbaycan ərazisində xüsusən Böyük Qafqaz regionu sürüşmələrin çoxluğu ilədə seçilir. Dağlıq ərazilərdə sürüşmənin əsas faktoru müxtəlif səbəblər ola bilər, ancaq Abşeron yarımadasında sürüşmələrin başlıca səbəbi antropogen amillərdir. Böyük Qafqazın cənub-şərq və şimal-şərq əraziləri sabit, orta sabit və aktiv olmaqla 3 sahəyə ayrılır. Dağ-çəmən zonası ərazisi geodinamik proseslər pozulmayan (yəni sabit ərazilərdir) çəmənli subalp və alp landşaft tiplərinin olması ilə səciyyələnir.

Abşeron yarımadasında geodinamik vəziyyət sosial və sənaye infrastrukturunun inkişafı ilə müşayiət olunan intensiv şəhərsalma ilə əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşir ki, bu da ilkin relyefin dəyişməsinə və sürüşmə əmələgəlmə amillərinin artmasına səbəb olur.

Sürüşmə massivləri Baş Qafqaz silsiləsinin cənub-şərqində (Girdimançay-Pirsaatçay hövzələrində) və şimal-şərq yamacında, həmçinin Azərbaycan daxilində Yan silsilədə (Qusarçay, Qudyalçay hövzələrində) yerləşir. Bunlar müxtəlif konfiqurasiyalı və müxtəlif morfoklimatik şəraitdə, müxtəlif dərəcədə və təbiətdə antropogen-texnogen təsir göstərən ərazi sürüşmələri və sürüşmə axınlarıdır. Bu iş çöl vizual tədqiqatları, eləcə də süxur kütlələrinin sürüşməsini stimullaşdıran səth yamaclarını aşkar edən topoqrafik xəritələrdə ölçmələrin aparıldığı stolüstü tədqiqatlar zamanı həyata keçirilmişdir. Müxtəlif massivlərdə sürüşmə nəticəsində əmələ gələn çatların ölçülməsi və onların müvəqqəti dinamikasının müəyyən edilməsi daha çox sürüşmə təhlükəsi olan əraziləri müəyyən etmək üçün süxurların aktivliyinə görə ərazini zonallaşdırmağa imkan verir.

Landşaft vəziyyətinin və onun ayrı-ayrı komponentlərinin təsviri müəyyən vaxtdan sonra yaranan, həmçinin geodinamik proseslərin təsiri altında baş verən fərqləri müəyyən etməyə kömək edir. Aerokosmik təsvirlərin şərhi müxtəlif illərə aid təsvirlərin mövcudluğu şəraitində sürüşmələrin nəticələrinin geomorfoloji və landşaft xüsusiyyətlərini və onların məkan və zaman dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir. Azərbaycanda uzun illərdir ki, zərərli təbiət hadisələrinin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək üçün aerokosmik məlumatların şərh edilməsi üçün müxtəlif vasitə və üsulların yaradılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılır.

Relyefin dinamik inkişafında və formalaşmasında qravitasiya (sürüşmə) və eroziya prosesləri əsas rol oynasa da, qədim buzlaşma qalıqlarının ekzarasiya fəaliyyəti də böyük rol oynayır. Əsasən Zaqatala-Lahıc fiziki-coğrafi rayonunu əhatə edən Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamacında qərbdən Gürcüstan sərhəddindən şərqdə Girdimançay vadisinə qədər 220 kilometrə qədər uzanan, sıldırımlı enişlərlə yüksəklik fərqləri yamacların 2800...2900 metr təşkil edir. Səth yamacları 30°...45° daxilində dəyişir ki, bu da Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacına və yüksək seysmikliyə xas olan yağıntılarla yanaşı sürüşmə proseslərinin inkişafında müəyyənedici amil ola bilər.

Bir sıra çaylar (Mazımçay, Daşağılçay və s.) cənub yamacından çayların üzərindən keçərək sıldırım yamaclı dərələr əmələ gətirir. Ərazidə enliyarpaqlı meşələr üstünlük təşkil edir, lakin bu, qaya sürüşmələrinin, dağ çəmənliklərinin və subnival landşaftların qarşısını alan faktor kimi çıxış edə bilməz.

Rayonun əksər hissəsi arid-denudasiya proseslərinin geniş yayıldığı alçaq dağlardan ibarətdir və tektonik cəhətdən Böyük Qafqazın Şamaxı-Qobustan sinklinoriumunun sərhədlərinə və meqaantiklinoriumun cənub-şərq ucuna aiddir. Bu ərazilərdə spesifik relyef və quraq iqlimə görə yarımsəhra landşaftı və quru çöllər üstünlük təşkil edir. Burada halofit bitki örtüyü üstünlük təşkil edir. Gilli süxurların və brekçi palçıq vulkanlarının səthə çıxması nəticəsində yarğan eroziyası inkişaf etmiş, gilli karst aşınmışdır. Geniş yayılmış qış otlağı mövcuddur. Bölgənin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri çay şəbəkəsinin əhəmiyyətsizliyidir ki, bu da Böyük Qafqazın digər dağ rayonlarında olduğu kimi yamacların dibinin inkişafında mühüm rol oynaya bilmir və dağ kütlələrinin aşınmasına səbəb olur.

X BÖLMƏ

İQTİSADİYYAT

İNTERNET MARKETİNQƏ KOMMUNİKASİYA STRATEGİYALARI

Ağayeva İ.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ilhama851@gmail.com

İnternet virtual konfranslar, forumlar, çatlar və s. vasitəsilə real vaxt rejimində kommunikasiya funksiyasını yerinə yetirən öz arxivinə malik nəhəng kitabxanadır. İnternet hər bir istifadəçiyə həm mesajı qəbul edən, həm də göndərən kimi çıxış etmək imkanının verildiyi bir ünsiyyət mühitidir. Burada əsasən aktiv auditoriya vardır, təsadüfi və passiv istifadəçilərin sayı azdır. Eyni zamanda böyük pay əhalinin satınalma qərarlarının qəbulu prosesində iştirak edən təbəqələrinə aiddir.

İnterneti əminliklə ticarət və məhsul reklamı üçün məkan hesab etmək olar. İnternetdə imic reklamı digər KİV-lərə (TV, radio) və küçə reklamına nisbətən daha bahalıdır. İnternet reklamı ənənəvi reklamdan (küçə reklamı, televiziya, radio, çap mediası) bir çox xüsusiyyətlərə malik olan reklam məlumatlarının elektron blokları yerləşdirilən reklam daşıyıcılarından fərqlənir. Reklam elektron blokları çox müxtəlif, hətta interaktiv ola bilər. Digər reklam kanalları bunu edə bilmir.

İnternetdə bir insan o qədər çox sayda reklamla qarşılaşır ki, özünü başqa mediada tapa bilmir. Eyni zamanda onlayn reklam vasitəsilə həm müştəri cəlb etmənin, həm də şirkətin, məhsulun, brendin yüksək səviyyədə yaddaşda qalması təmin edilir. Bir qayda olaraq, internetdə reklam televiziya reklamından fərqli olaraq insanın bütün diqqətini cəlb edə bilmir, amma qəzet reklamı ilə müqayisədə daha cəlbedici olur, parlaqlığına və dinamikliyinə (videonun olması) görə insanlar onu daha yaxşı xatırlayır. Onlayn reklam öz fərdiliyi ilə də seçilir. İnterneti kütləvi yayımla eyniləşdirmək olmaz, çünki internetdə hər bir istifadəçiyə ayrıca məzmun göstərmək mümkündür.

Son zamanlar getdikcə daha çox istifadəçi internetə smartfon və planşet kimi mobil cihazlardan daxil olur. Bu hal özlüyündə reklama xüsusi yanaşma tələb edir. Mobil cihazlardan olan axtarış sorğuları noutbuk və masaüstü kompüterlərdən gələn sorğularla müqayisədə daha qısadır (təxminən 30%), ona görə də onları hədəfləyən reklamlar optimallaşdırılmalıdır. Reklamın əsas məqsədini vurğulamaq və mətnə "bizə zəng edin" ifadəsini və ya "tətbiqi yükləmək" linkini əlavə etməklə klik sürətini artırmaq məsləhətdir.

İnternet portalı üçün vacib xüsusiyyətlərdən biri saytın ziyarətçilər üçün rahatlığı deyil, həm də unikal məzmunudur. Saytda istifadəçilərə onun məzmununun yaradılmasında və seçilməsində iştirak etmək imkanı verən belə bir funksionallıq varsa yaxşıdır, bu, istifadəçinin onlayn brendin həyatında iştirakını təşviq edir. Bir çox portallar xarici sosial şəbəkələrə inteqrasiya etməyi bacarmışdır. Bu, əlavə ziyarətçi axınına və müvafiq olaraq səmərəliliyin artmasına kömək edir. Portal istifadəçilərinin öhdəliyi onunla ifadə olunur ki, daimi istifadəçilər özəyi formalaşır. Bu, saytda ziyarətçiləri maraqlandıra və cəlb edə biləcək xoş bir atmosfer yaratmaq kimi hərəkətlərlə asanlaşdırılır. Portal məzmunu daim yenilənməlidir. Bu, onlayn media portalları üçün xüsusilə vacibdir, çünki onların arasında çox yüksək rəqabət var və onların işi məqsədəuyğun deyilsə, daimi istifadəçiləri saxlamaq çox problemlidir.

İnternet PR (Public Relations - ictimaiyyətlə əlaqələr) şirkətlərə aşağıdakı imkanları təqdim edir: tamaşaçıların məlumatlılıq səviyyəsinin artırılması; etimadın gücləndirilməsi; satışın təşviqi; satış təşviqi xərclərinin azaldılması; əks əlaqə təmin etmək; onlayn konfransların, o cümlədən mətbuat konfranslarının keçirilməsi.

Satışın təşviqi satış həcmini artırmaq məqsədi daşıyır. Bununla belə, o, həmçinin vasitəçilərə və onların işçilərinə, şirkətin müştərilərinə və işçilərinə (xarici əlaqələrdə iştirak edən) əlavə təsir göstərmək məqsədilə istehsalçı tərəfindən həyata keçirilən reklam və PR tədbirləri ilə bağlı əlaqələndirici funksiyanı yerinə yetirir. Onun sayəsində yeni və mövcud müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəyə nail olmaq mümkündür.

Onlayn satışın təşviqi üsullarının yayılmasına kömək edən amillər aşağıdakılardır: şiddətli rəqabət şəraitində şirkətlər satışı aktivləşdirən müxtəlif üsullardan istifadə etməklə istehlakçı motivasiyasını

artırmağa çalışırlar; İnternetdə təmsil olunan və oxşar istehlak xüsusiyyətlərinə malik brendlərin sayında artım var; İnternetin informasiya ilə doyması ilə malların qiymət və xüsusiyyətləri ilə bağlı yüksək müştəri məlumatlılığına nail olunur; oxşar məhsullar satan şirkətlərin sayı artır, onların arasında fərdi şirkət "itirmək" riski daşıyır; reklamın effektivliyində azalma var (bu, xüsusilə banner reklamlarına aiddir) və müştəriləri sayta cəlb etmək üçün bir növ kompensasiya tələb olunur.

İnternetdə satışın təşviqi müəyyən bir məhsul və ya xidmətə tələbatın qısamüddətli artması məqsədi daşıyır. Bu məqsədə çatmaq üçün şirkət öz mallarının qiymətində müvəqqəti endirimlər, uduşların oynanılması, pulsuz hədiyyələrin paylanması və s. istifadə edirlər. Müştərilərin satış təşviqi çərçivəsində saytda keçirilən tədbirlər barədə məlumatlandırılmasını təmin etmək üçün internetdən başqa hər hansı mediadan istifadə etməyə ehtiyac yoxdur. Müsabiqələr, endirimlər və ya lotereyalar haqqında elanların həm şirkətin saytında, həm də ticarət platformalarında, partnyor saytlarında, axtarış sistemlərində və s. yerləşdirilməsi mümkündür. Həmçinin pərakəndə satış məntəqələrindən və şəbəkələrdən internetdə bonuslar təklif edən şirkətlərin internet saytlarından da istifadə etmək olar.

Bir çox şirkət ziyarətçiləri saxlamaq və onları alıcıya çevirmək üçün internet səhifələrində müxtəlif satış təşviqi üsullarından istifadə edir. Veb saytlar ziyarətçiləri oyunlarda, müsabiqələrdə və digər əyləncə fəaliyyətlərində iştirak etməyə dəvət edir. Satışın təşviqi proqramları müştərilərlə güclü, uzunmüddətli və dostluq əlaqələri qurmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da bu müştərilərin şirkət brendlərinə sadiq olmasına gətirib çıxarır. Bu o deməkdir ki, onlayn satışın təşviqi proqramları şirkətin digər kommunikasiya fəaliyyətləri ilə əlaqələndirilməli və inteqrasiya olunmuş marketinq kommunikasiyası strategiyasına tam uyğun olmalıdır.

AZƏRBAYCANDA QİYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI DÖVRİYYƏSİNİN QLOBAL MALİYYƏ BAZARINA İNTEQRASİYA PROBLEMLƏRİ

Aşumova Ü. A.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

İlkin olaraq da QKB dövriyyəsinin yaranması iqtisadiyyat və hüquq sahəsində aparılan islahatların və bazar infrastrurukturunun təşkil olunması sayəsində mümkündür. İnvestisiya (kapital qoyuluşu) və yığımın fərqli şəxslər tərəfindən reallaşdırıldığı bir dövrdə yaşayırıq ki, yığımların investisiyaya çevrilməsini reallaşdıran sabit bir mexanizmin yaranması dövrümüzün aktual məsələsinə çevrilir. AR-nın "QKB haqqında " on dörd iyul 1998-ci ildəki qanununda yer alan qiymətli kağızlara bu cür bir tərif verilir:

"QKB-dedikdə öz sahibinin qeyri əmlak və əmlak hüquqlarını və onların verilməsi şərtini müəyyənləşdirilmiş formaya və zorlu rekvizitlərə riayət etmək ilə, təsdiq edən sənəd" formasında göstərilmişdir.Mövcud iqtisadi zonada qiymətli kağızlar ilə aparılan əməliyyat prosesləri bu və yaxud digər hansısa bir səbəbdən yaranmış olan vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq məqsədi ilə əsas vəzifələrin yenidən paylaşdırılması aparılır. Bu da öz sırasında ən əsas aşağıda qeyd olunan amillərin reallığından irəli gəlməkdədir: a) maliyyədən əldə olunan vəsaitlərin daha aktiv bazar fəaliyyət istiqamətinə malik sahələrinə üzrə paylaşdırılması; b) əhaliyə məxsus olan əmanətlərin qeyri-istehsal sahələrinin təşkil edilməsinə və genişləndirilməsinə cəlbi;

FB bazarı ilə iqtisadi durumun qarışılıqlı əlaqəsi QKB üzrə fəaliyyətin perspektiv nəticələri ilə birbaşa tanışmaq istəyən sərmayəçilərə görə onların şəxsi maraqlarına əsaslanaraq məlumatların hazır olunmasıdır. Bu halda əldə olunan məlumatlar sərmayəçilərin şəxsi maraqlarına cavab verə bilməkdədirsə, onların mənafeləriniqoruyan qiymətlikağızların alınmasında çoxisrarlıolurlar.

QKB-nın əsas tərkib hissələrinin qarşısında duran məqsədi bu və yaxud digər qiymətli kağızların satış əməliyyatlarından əldə edilməsi yolu ilə deyil, eyni zamanda onların lazım olduqca daha da sərfəli qiymətlər ilə satılmasıdır. Qiymətli kağızlar ilə aparılan əməliyyatlar maliyyə şəraitdən asılı olaraq da aşağıda qeyd edilən formalarda nisbətən çox mövcud olmuşdur: a) başqa-başqa iqtisadi cəhətdən əlverişli ərazilərdə satış QKB; b)qeyri-mütəşəkkil və mütəşəkkil fəaliyyət ilə məşğul olan QKB; c) birjadaxili və birjadankənar fəaliyyət ilə məşğul olan bütün növ QKB; d) ənənəvi üsullar ilə və yeni əsr kompüter texnologiyalarının tətbiqi formalarından yararlanan QKB; e) xəzinə ödəniş qaydaları və tərəflərin qarışılıqlı razılaşması əsasında fəaliyyət ilə məşğul olan müvəqqəti və daimi QKB.

QKB-nın satış sahəsində ixtisaslaşan bazar,xüsusi şəkildə təyin edilmiş formada və müasir QKB

maliyyə dövriyyəsinin istəklərinə ən əsas qiymətli kağızların birinci təklif edilən və istək olunan qanununa əsasən müştərilər tərəfindən əldə olunması əməliyyatlarını həyata keçirən məkandır.

QKB-nın yenidən satışı ilk olaraq qiymətli kağızların dövriyyəsi prosesini, qiymətli kağızların qüvvədə olduğu müddətdə alqı-satqı və yaxud ayrı-ayrı formalı qiymətli kağızların bir əmanətçidən digərinə keçməsinin rəsmi şəkildə sənədləşdirilməsidir. QKB-nın satışının mütəşəkkil qanuna əsasən xüsusi şəkildə icazə (lisenziya) əldə etmiş vasitəçilər arasında qiymətli kağızların yer almasını gerçəkləşdirən xüsusi məkandır. Bazarın başqa iştirakçılarının maliyyə bazarında qiymətli kağızların alışı və satışı ilə bağlı olaraq da istənilən növ əməliyyatlar bilavasitə vasitəçilər tərəfindən reallaşdırıla bilməkdədir.

Qiymətli kağızlara olan ehtiyacı ödəmək üçün təşkil edilən qeyri-mütəşəkkil bazar şəraitində iştirakçılar tərəfindən hüquqi normalara əməl etmədən bəzi vəziyyətlərdə qiymətli kağızların planlaşdırılmayan dövriyyəsi ilə əlaqəli alışı və satışı əməliyyatları təşkil edilir.

BFB qiymətli kağızların birjalarda satılması məsələlərini reallaşdırır. Qiymətli kağızların FB tərəfindən reallaşdıırlması aktiv satış bazarıdır, o, maliyyə dövriyyəsinin əsas tərkib elementi olmaqla bərabər dövlət iqtisadiyyatının maliyyə vəsaitlərilə təmin edilməsində mühüm rola malikdir.

Bununla yanaşı qiymətli kağızların alışı və satışı mütəşəkkil təşkil edilən bazarın köməyi ilə gerçəkləşdirilməsi reallaşdırılır. Qiymətli kağızların satış posesini kompüterləşdirilmiş qurumlara malik olan və ənənəvi bazarlarda təşkil olunması təcrübəsindən çox geniş istifadə oluna bilər. Bu vaxt alışı və satışı əməliyyatları ümumi fond vasitəçilərini vahid kompüterləşdirilmiş bazarda əlaqələndirən kompüterlər mərkəzi tərəfindən reallaşdırılır.

Qiymətli kağızların alışı və satışı prosesi ilə bağlı olaraq da bazar istirakçları daxilində razılaşmaları əsas götürməklə yanaşı, yeri gəldikdə xəzinə üsulu şəklində razılaşmanı 1-2 iş günü daxilində əməliyyat aparmaq ilə onların icrasına müvəffəq olunur. Qiymətli kağızların bir tərəfdən digərinə verilməsində daha da çevik bazar formasının xidmətlərindən istifadəsini müasir istəklər baxımından əhəmiyyətli hala gətirir.

QKB-nın iştirakçıları-qiymətli kağızları alışı və satışı ilə məşğul olan şəxslər, onların dövriyyəsini təşkil edib bazar iştirakçılarilə hesablaşan şəxslər, qiymətli kağızlara aid bir-biri ilə müəyyən iqtisadi münasibətlərə daxil olan fiziki şəxslər və yaxud müəssisə və təşkilatlardır.

Bazara girmək səbəblərindən və yerinə yetirməli olan vəzifələrdən asılı şəkildə , QKB-nın iştirakçıları fərqli olmaqla, hər zaman ictimai-iqtisadi durumdan asılı olaraq dinamikada hərəkət etməkdədir.

QKB-ı instrumentlərinin növləri baxımından aşağıdakılara bölünürlər: səhm QKB-ları; istiqraz QKB-ları; əmanət və depozit sertifikatları QKB-si.

Həmçinin, emitentlərə görə QKB-nı aşağıdakı bazarlara bölmək mümkündür: korporativ QKB-si; dövlət QKB-si; beynəlxalq QKB-si.

QKB-nın istifadə edilən ticarət «texnologiyasına» görə aşağıda qeyd olunan növlərə bölünür: kassa QKB-ları (spot); müddətli QKB-ları (forvard, fyüçers, opsion, svop); - auksion QKB-ları; diler QKB-ları.

Qiymətli kağızların təsnifatı və QKB növlərinin təsnifatı bir-birindən fərqli anlayışlardır. Qiymətli kağızların təsnifatı dediyimiz zaman - qiymətli kağızların onlara xas hansısa əlamətlər üzrə də növlərə bölünməsidir.

QKB növlərinin təsnifatı dedikdə – eyni növdən olan qiymətli kağızların qruplaşdırılması nəzərdə tutulur ki, o da öz sırasında QKB növlərinin bir çox alt növlərə bölünməsi deməkdir. Qeyd etmiş olduğumuz QKB müəyyən qrup əlamətlər toplusuna malikdirlər.

QKB müəyyən olunmuş formaya riayyət olunma yolu ilə, hansısa hüququ təsdiq edən elə bir sənətdir ki, həmən hüquq bu sənəd olmadıqda nə həyata keçirilə bilər, nə də digər bir şəxsə verilə bilər. QKB başqa birinə verildikdə, onun təsdiq etdiyi bütün hüquqlar da ona keçir". Seçilmiş resurslara uyğun olan müxtəlif tipli sənədlər qiymətli kağızlara aid edilir.

Maliyyə dövriyyəsinin tənzimlənməsi bazarın idarə edilməsinin əsas tərkib elementi hesab etmək olar. QKB-nın tənzimlənməsi xarici və daxili istiqamətdə olmaqla iki şəkildə yerinə yetirilməkkdədir. QKB-nın daxili tənzimlənməsi bazarın hər hansı bir sahəsinin öz fəaliyyətində nizamnamələrinə, şəxsi normativ sənədlərinə, ümumilikdə sahənin və onun başqa-başqa bölmələrinin, işçi heyətinin fəaliyyətini müəyyənləşdirən başqa bir daxili normativ sənədlərinə tabeçiliyini özlüyündə əks etdirir.

MİLLİ İNNOVASİYA SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Bayramov C.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
bayramovc530@gmail.com

MİS-lər müxtəlif ölkələrdə müxtəlif sahələrdə formalaşmışdır. MİS-in inkişafı sahəsinə bəzi qabaqcıl ölkələrin təcrübəsini nəzərdən keçirsək, maraqlı olar. Məlum olduğu kimi, uzun müddətdir ki, innovasiyalar sahəsində lider mövqeyi ABŞ tuturdu ki, bu da ölkənin MİS-nin yüksək səmərəliliyi ilə bağlıdır. Buna sərt rəqabət şəraitində şirkətlərin özünü inkişaf etdirməsinə yönəldilməsi innovasiya siyasəti böyük ölçüdə kömək etdi. Oxşar milli siyasət tədbirləri dünyanın bir çox ölkələrində tətbiq edilir, lakin yalnız ABŞ-da onlar sistemli xarakter almışdır. Rəqabətə fokuslanma şirkətləri innovasiya fəaliyyətini artırmağa və istehsal fəaliyyətini yeniləməyə stimullaşdıran bir vasitə rolunu oynayır. Rəqabətin yüksək səviyyəsi ABŞ-da texnoloji parkların, biznes inkubatorların, vençur fondlarının, eləcə də innovasiya tipli xüsusi iqtisadi zonaların yaranmasına böyük töhfə vermişdir. Qanunvericilik baxımından bu siyasət 1890-cı ildə qəbul edilmiş "Şerman Aktı" adlanan qanunla dəstəklənir. Dövlət kifayət qədər uzun müddət təşkilatlara elm və texnoloji inkişaflar sahəsində tam müstəqillik verirdi. Bununla belə, bu gün ABŞ-ın innovasiya sistemi böyük dəyişikliklərə məruz qalır. 1970-ci illərdə innovasiyaların təxminən 80%-i müstəqil olaraq iri şirkətlər tərəfindən işlənib, lakin son iki onillikdə elm sahəsində dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxilə səviyyəsi önəmli dərəcədə artıb. Hazırda Amerika innovasiyalarının təxminən üçdə ikisi tədqiqat universitetləri və hökumət laboratoriyaları da daxil olmaqla dövlət-özəl əməkdaşlığı vasitəsilə yaradılır.

Almaniya iqtisadiyyatının əsasını sənaye avadanlığı və elektrik cihazlarının istehsalı, maşınqayırma, kimya sənayesi kimi yüksək texnologiyalı sənayelər təşkil edir. Almaniyanın MİS-in formalaşması onu göstərir ki, ölkənin ticarət balansının strukturunda yüksək texnologiya sektorunda ixrac idxalı iki dəfədən çox üstələyir. Almaniyada ölkənin innovasiya siyasəti Federal İqtisadiyyat və Energetika Nazirliyi, ölkənin elmi siyasətinə isə Federal Təhsil və Tədqiqatlar Nazirliyi tərəfindən nəzarət edilir. Ölkə parlamentində mütəmadi olaraq tədqiqat və innovasiyalar üzrə xüsusi ekspert komissiyası fəaliyyət göstərir ki, onun əsas vəzifəsi qabaqcıl innovasiya işlərinin ekspertizasını keçirmək, o cümlədən elmi siyasətin reallaşdırılması ilə bağlı məsləhətlər verməkdir. İnnovasiya siyasətinin maliyyələşdirilməsi məsələsinə gəlincə, hazırda Almaniyada elmi-tədqiqat işlərinə ayrılan bütün vəsaitin 60%-dən çoxu özəl sektorun payına düşür. Təxminən 30%-ə qədəri dövlət sektorundan, 10%-ə qədəri isə xarici mənbələrdəndir. Tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə investisiya qoyuluşu üçün cəlbedici şəraitin yaradılmasının mühüm mexanizmi vergi yükünün azaldılmasıdır ki, bu da korporativ vergi dərəcəsinin azaldılması hesabına əldə edilir.

İsveçrə MİS-nin mühüm elementi universitetlərdə yaradılmış texnologiya transfer mərkəzləridir. Belə mərkəzlər Sürix və Lozannadakı federal politexnik institutlarında, tətbiqi elmlər universitetlərində yaradılmışdır. Texnologiya transfer mərkəzləri universitetlər və biznes sektoru arasında elmi və texniki əməkdaşlığın katalizatorudur. Onlar bilik və texnologiyanın ötürülməsinin müxtəlif formalarına təşəbbüs göstərirlər: şəxsi əlaqələr, birgə tədqiqat və inkişaf, texniki infrastrukturdan birgə istifadə, patentləşdirmə, lisenziyalaşdırma, spin-off şirkətlərin yaradılması və s. Yaxşı düşünülmüş innovasiya siyasəti və düzgün qurulmuş MİS sayəsində İsveç Avropa İttifaqında innovasiya iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinə görə öz layiqli yerini tutmuşdur. Ümumilikdə, effektiv MİS kontekstində innovativ inkişaf modelinin yaradılması üzrə İsveç təcrübəsi unikaldır.

Finlandiya Akademiyası tədqiqatların maliyyələşdirilməsi üzrə dövlət departamentidir. Finlandiya Akademiyası müxtəlif elmi-tədqiqat institutlarının alimləri, universitet professorları, eləcə də sənaye şirkətlərinin tədqiqat şöbələrinin nümayəndələrinin daxil olduğu dörd tədqiqat şurasından ibarətdir. Elmi şuralar müxtəlif sahələr üzrə ən sərişteli ekspertləri təsdiq edir, onlar elmi layihələrin reallaşdırılması üçün müxtəlif universitetlərə və tədqiqat mərkəzlərinə maliyyə vəsaitlərinin ayrılması barədə qərar qəbul edirlər. Demək olar ki, Finlandiya Akademiyası bilik tutumlu fundamental tədqiqatları maliyyələşdirən və nəzarət edən aparıcı təşkilatdır. Hazırda ölkənin müxtəlif universitetlərindən və elmi-tədqiqat institutlarından 3000-dən çox alim Finlandiya Akademiyasının maliyyələşdirdiyi layihələrdə iştirak edir. Finlandiya MİS-nin əsas elementlərindən biri 1967-ci ildə yaradılmış Milli Tədqiqat və İnkişaf Fondudur (SITRA). Fondun fəaliyyəti bilavasitə Finlandiya parlamenti tərəfindən əlaqələndirilir və onun əsas vəzifəsi ölkənin innovasiya siyasətinin ən yüksək prioritet istiqamətlərini formalaşdırmaq, eləcə də yeni innovasiyalar yaratmaq üçün gənc kiçik və orta müəssisələrin fəaliyyətini dəstəkləmək və stimullaşdırmaqdır. Əslində, SITRA vençur fondu kimi fəaliyyət göstərir, gənc şirkətlərin 30-40%-lik səhmləri müqabilində layihələrini maliyyələşdirir.

Fondun əməkdaşları məhsulun bazar potensialını təhlil edir və onun reallaşdırılmasının ən sərfəli yollarını axtarırlar. Hazırda SITRA Fondunun büdcəsi 570 milyon avrodan çoxdur. Büdcənin doldurulması üçün əsas resurslar investisiya fəaliyyətlərindən əldə edilən faizlər və fond vəsaitləridir. Fondda 90-a yaxın işçi çalışır ki, onların üçdə biri elmi-tədqiqat fəaliyyəti ilə bağlı layihələrdə, üçdə biri biznesin inkişafı və kapital qoyuluşu sahəsində layihələrdə, qalan işçilər isə fondun idarə edilməsi sahəsində iştirak edirlər.

MİS-in formalaşdırılması və tənzimlənməsi sahəsində Çin təcrübəsini tədqiq edək. MİS-in müasir Çin modeli hələ 1978-ci ildə inkişaf etməyə başladı, 80-ci illərdə ölkənin elmi, innovativ və iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərən elm və texnikanın inkişafı üzrə milli proqramlar işə salındı. Ən məşhur layihələr "Proqram-863", "Məşəl", "İskra" və s. layihələr idi. 1985-ci ildə Çində ilk vençur fondu olan yeni texnologiyalara əsaslanan Vençur İnvestisiyaları üzrə Çin Korporasiyası yarandı. Çin innovativ şirkətlərin maliyyələşdirilməsi sistemində islahatlar apardı, innovasiyaların inkişafına yönəlmiş dövlət dəstəyi mexanizmlərini tətbiq etdi və elmi-tədqiqat işlərinin kommersiyalaşdırılması sistemini inkişaf etdirdi. Sənayenin hərbi və mülki sektorları arasında əməkdaşlıq təşviq edilməyə başlandı. Bir çox müdafiə müəssisələri mülki məhsullar istehsal etməyə başladı və ya tamamilə mülki istehlakçılara istiqamətləndi. Bu günə qədər Çin 55-dən artıq milli yüksək texnologiyalı sənaye zonası və bir çox oxşar yerli səviyyəli zonalar yaratmışdır. Hər bir milli zonanın öz biznes inkubatorları və biznes sürətləndiriciləri var. Ölkədə Çin Elmlər Akademiyası, Jinhua Universiteti və Pekin Universitetində 6 milli texnologiya transferi mərkəzi yaradılıb. Bu gün Çində 80-dən çox universitet parkı var. Bundan əlavə, Çində universitetlərdə, elmi-texnoloji universitet parklarında, eləcə də universitet şəhərciklərində innovativ şirkətlər fəaliyyət göstərir, ölkənin iqtisadi inkişafına klaster yanaşması fəal şəkildə tətbiq olunur, qrant maliyyələşdirməsindən istifadə edilir.

Yaponiyanın innovasiya siyasətinin əsas alətləri arasında aşağıdakıları vurğulamaq olar:

1. Yaponiya İxrac-İdxal Bankı və Yaponiya İnkişaf Bankı vasitəsilə dövlət maliyyə institutları tərəfindən verilən subsidiyalar və ucuz kreditlər vasitəsilə prioritet sənaye sahələrinə maliyyə dəstəyi.
2. Prioritet sahələrin xeyrinə xarici valyutanın imtiyazlı bölüşdürülməsi.
3. Yapon firmaları ilə xarici şirkətlər arasında texniki əməkdaşlığın və ən son xarici texnologiyaların idxalının təşviq edilməsi.
4. Yüksək idxal rüsumları və qeyri-tarif maneələri yaratmaqla inkişaf etməkdə olan sənaye sahələrinin qorunması.
5. Yapon firmalarının vergisini azaldan və onların yeni sənaye müəssisələrinə və layihələrə kapital qoyuluşlarını artırmağa şərait yaradan idxal olunan avadanlıqlara görə sürətləndirilmiş amortizasiyanın xüsusi sisteminin tətbiqi və s.

Sinqapurda innovasiya sisteminin formalaşmasında insan amili xüsusi rol oynayır, burada innovasiyaları inkişaf etdirən və tətbiq edən alim və sahibkarlar fəal şəkildə dəstəklənir. Sinqapurun fərqli xüsusiyyəti məhz yüksək peşəkar kadr potensialının olmasıdır. Bu gün Sinqapur maliyyə, nəqliyyat, informasiya texnologiyaları və biogeokimyəvi sahələr üzrə dünyanın ən böyük beynəlxalq biznes mərkəzlərindən biridir. Sinqapurda innovativ inkişaf modeli əsasən dövlət tərəfindən idarə olunur. İnnovativ proseslərin əldə edilməsi üçün güclü əlaqələrin köməyi ilə iri şirkətləri cəlb edən dövlət əsas oyunçudur. Sinqapur üçün yerli iqtisadiyyatın tarazlığını pozmadan xarici istedadları cəlb etmək çox çətindir. Sinqapurda böyük tədqiqat universitetləri olmadığı üçün ölkə xaricdən tədqiqatçılar və sahibkarları cəlb etmək üçün autsorsinq siyasəti aparır. Ölkənin və inkişaf etmiş yerli iqtisadiyyatın uğurlu modernləşdirilməsi ölkəyə yüksək keyfiyyətli investisiyaların cəlb edilməsinə və yüksək texnologiyalı müəssisələrin açılmasına stimul verir. Sinqapur iqtisadi uğurun ən yaxşı nümunələrindən biridir və daim tədqiqatçıların diqqətini çəkir. Müvafiq olaraq, onun inkişaf etməkdə olan və keçid dövrünü yaşayan ölkələr üçün təcrübəsi böyük diqqətə layiqdir. Ancaq yadda saxlamalıyıq ki, istənilən ölkənin iqtisadi dirçəliş yolu özünəməxsusdur ki, bu da konkret ölkənin tarixi, sosial, mədəni xüsusiyyətləri, müəyyən bir dövrdəki beynəlxalq vəziyyət, iqtisadi siyasət alətlərindən istifadə imkanları və s. ilə bağlıdır.

ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ ƏMƏK MÜHAFİZƏSİ

Behbudzadə S. S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
sulhaneb05@gmail.com

İş yerində işçi və işverən arasındakı qanunvericilik və məsuliyyəti təyin edən və qoruyan əmək münasibətləri və əmək mühafizəsin müzakirə mərkəzindədir. Bu, münasibətlər, işçi hüquqları və iş yerində,

iş mühitində təhlükəsizlik və sağlamlığın təmin edilməsi haqqında aktual olan məsələlərdir.Əmək münasibətləri və əmək mühafizəsi, işçilərin hüquqlarının qorunması, iş mühitində ədalətin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün təşkil olunan sistemdir."Cəmiyyətin elementar hissəsi ayrıca insandır və bir qayda olaraq, insan öz məqsədlərini yalnız təşkilat adlanan bu və ya digər insan qrupu çərçivəsində həyata keçirə bilər. Təşkilat, ilk növbədə, hər hansı bir məqsədlərin (iqtisadi, siyasi, sosial və s.) əldə edilməsi üçün insanlar tərəfindən yaradılan sosial birlikdir." "Heyətin idarə edilməsi, müəssisənin strategiyası, onun missiyası və baş məqsədinə əsaslanan bir proqramdır. Belə bir proqram aparıcı menecerlərin fəaliyyətinin əsasını təşkil edir".

Kadr siyasəti, heyətin idarə edilməsi, şəxslərarası münaqişələrin həlli, səmərəli rəhbərlik tələbləri əmək münasibətlərinin keyfiyyəti təsdiqləyir. Bu münasibətlərin keyfiyyəti ədalət və səmərəlilik, əmək mühafizəsi, əmək təşkilatı, müəyyən hüquqi və etik standartlar, işin psixoloji mühiti kimi faktorlara bağlı olur.Müasir dövrümüzə qədər insana maşın və avadanlıqlardan heç bir fərqi olmayan istehsal amili kimi baxılırdı. Müasir və qloballaşan cəmiyyətimizdə insan şirkətin(müəssisənin) əsas strateji resursu hesab edilir. Əgər müəssisədaxili kollektivçiliyə və sabitliyə nail olunubsa, yəni şirkətdə şəxslərarası münaqişələr yoxdursa, öz xidmətləri və fərdi əmək tövhələrinə uyğun mükafatlandırılırsa, əməkdə maraqlıdırlarsa, onda bazarda lider mövqeyini qorumaq şirkətə asan olacaqdır.

"Əmək münasibətləri anlayışı Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 3.4-1 maddəsində şərh olunub. Əmək münasibətlari anlayışı anlayışı Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi əmək va onunla əlaqəli münasibətləri tənzimləyən əsas qanunvericilik aktıdır. Azərbaycan Respublikasının uyğun qanunlari, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları, beynəlxalq müqavilələr də bela tənzimləyici aktlara, həmçinin aiddir. Onların məcmusu Respublikamızın əmək qanunvericiliyi sistemini təşkil edir." "Vətəndaşların malik olduqları əsas hüquqlardan biri də onların təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququdur (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin, VI bəndi). Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 3-cü maddəsinin 10-cu hissəsində "əməyin mühafizəsi"nə leqal anlayış verilmişdir. Orada deyilir ki, "əməyin mühafizəsi – işçilərin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququnu təmin etmək məqsədi ilə bu Məcəllədə və digər normativ hüquqi aktlarda, habelə kollektiv müqavilələrdə, sazişlərdə, əmək müqavilələrində nəzərdə tutulan texniki təhlükəsizlik, sanitariya, gigiyena, müalicə-profilaktika tədbirləri, normaları və standartları sistemi"dir. Əmək hüquq münasibətlərinin bir elementi kimi əməyin mühafizəsi işçilərin subyektiv hüquqlarını ifadə edir. Bu hüquq onların iş prosesində əməyin mühafizə olunmasını, sağlam və təhlükəsiz iş şəraitinin yaradılmasını, bu məqsədlə xüsusi vəsaitin ayrılmasını işəgötürəndən tələb etməkdən ibarətdir" . "Müəssisələrdə, təşkilatlarda, təsərrüfat sahəsində və ya ayrı-ayrı sahələrdə əmək mühafizəsi işinin təşkilinə rəhbərlik həmin müəssisənin, təşkilatın əmri və ya baş idarə heyətinin qərarı ilə baş mütəxəssislərə, təsərrüfat sahələrində isə baş mühəndislərə tapşırılır."

"Təhlükəsizlik texnikası, yanğın təhlükəsizliyi və istehsal sanitariya təlimat, qayda və normaların pozulması iş zamanı zədələnməyə, zəhərlənməyə və peşə xəstəliklərinə səbəb olur. "

Elə hallar olur ki, yaşanan bədbəxt hadisələr müəssisə məsuliyyətinə aid olur və yaxud olmur. Müəssisə ərazisində baş verən hadisələr istehsal zədələnməsi adlanır.Bu zədələnmələr müəssisə ərazisindən kənarda vəzifənin yerinə yetirilməsi ilə yaxud müəssisə rəhbərliyinin göstərişinin icrası zamanı baş verən hadisələr adlanır. İstehsal ilə əlaqədar olmayan bədbəxt hadisələr isə sərxoşluq, qiymətli əşyanın oğurlanması,iş ilə əlaqədar olmayan şəxsi həyata dair işlərin hazırlanması, yaxud idarə rəhbərliyinin icazəsi olmadan başqa hallarda törənən zədələnmələr aiddir.

XARİCİ TİCARƏTİN AZƏRBAYCAN İQTISADİYYATININ İNKİŞAFINDA ROLU

Bəhrəmli E. D.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xarici ticarət Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır və ölkənin bütün sahələrinə təsir göstərir. Xarici ticarət mahiyyət etibarilə ölkənin məhsul və xidmətlərinin beynəlxalq bazarlarda ticarətini təmin edir və ölkə iqtisadiyyatının dövriyyəsini idarə edir. Azərbaycanın xarici ticarətdəki rolunu və perspektivini aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı mühüm amilləri nəzərə almaq olar:

Məhsulların ixracı: Azərbaycanın neft, qaz və enerji sənayesi məhsulları ölkənin ən böyük ixrac mallarıdır. Bu məhsulların dəyəri ölkənin xarici ticarət balansında mühüm rol oynayır.

Azərbaycanın ixrac etdiyi digər əsas məhsullar arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Neft-kimya məhsulları: Neft-qaz sənayesinə gəlincə, Azərbaycan da neft-kimya məhsullarının ixracını artırmaqda maraqlıdır. Buraya plastik, polimerlər, kimyəvi maddələr və digər neft-kimya məhsulları kimi məhsullar daxildir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları: Azərbaycanın torpaq ehtiyatları, müxtəlif meyvələr, taxıllar, üzüm bitkiləri, iri dənli bitkilər yetişdirilməsi üçün böyük potensialı təmsil edir.

Tekstil və geyim məhsulları: Azərbaycanın toxuculuq və geyim sənayesi çox müxtəlifdir, lakin istehsal olunan məhsulların bir hissəsi ixrac olunur. Bu sənayenin daha da inkişaf etdirilməsi və keyfiyyətli məhsulların beynəlxalq bazarlara təsir göstərməsi üçün potensial var.

Metallurgiya məhsulları: Azərbaycanın metallurgiya sənayesinə alüminium, mis və digər metal məmulatlarının istehsalı daxildir. Bu məhsullar həm də beynəlxalq bazarlarda müştəri tapmaq potensialına malikdir.

Avtomobil və avtomobil səhmləri: Azərbaycanın avtomobil sənayesi yavaş-yavaş inkişaf edir və avtomobil və avtomobil hissələrinin ixracını artırmaq üçün səylər göstərilir. Bu məhsulların ixracı Azərbaycanın xarici ticarətdəki mövqeyini möhkəmləndirir və ölkənin iqtisadi inkişafına dəstək verir.

İdxal: Xarici ticarət də Azərbaycanın iqtisadi inkişaf dərəcəsini nümayiş etdirir. Ölkənin inkişafı üçün tələb olunan mal, xidmətlərin xaricdən tədarükü və onların keyfiyyəti iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərir.

Azərbaycanın xarici ticarətində istehsal etdiyi məhsullar ölkənin iqtisadi və maliyyə tələbatını ödəyir, iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətlərdə inkişafına dəstək verir. İdxal olunan məhsullar arasında aşağıdakılar var: Təmir və texniki xidmətlər: Azərbaycan istehsal etdiyi məhsullar sırasına texniki cihazlar, avtomobillər, elektronika və avadanlıqlar kimi texniki məhsullar daxildir. Bu məhsullar ölkədə sənaye, biznes və fərdi istifadə üçün lazım olan keyfiyyətli avadanlıqları təmin edir.

Kimyəvi maddələr və əczaçılıq məhsulları: Azərbaycana idxal etdiyi bəzi kimyəvi maddələr, plastik, sənaye məhsulları və əczaçılıq məhsulları daxildir. Bu məhsulların istehsalı ölkənin istehsal, istehsal və səhiyyə sahələrində istifadə olunur.

Texniki və sənaye məhsulları: Azərbaycan həmçinin texniki və sənaye məhsulları, alətlər, avadanlıqlar, maşınlar, o cümlədən mühəndislik və tikinti materialları idxal edir. Bu məhsulların istehsalı ölkənin tikinti və sənaye sahələrinin inkişafına dəstək verir. Bu məhsulların istehsalı Azərbaycan iqtisadiyyatına inkişaf gətirir, xarici ticarətdə ölkənin mövqelərini möhkəmləndirir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq: Xarici ticarət ölkələr arasında dostluğu inkişaf etdirir. Müxtəlif sahələrdə ticarət və sənaye əməkdaşlığı Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrini gücləndirir, yeni imkanlar yaradır. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı üçün yüksək potensial təmin edir. Bu, dəmir yolları, avtomobillər, hava yolları və dəniz nəqliyyatı kimi sahələrdə inkişafları təşviq etmək imkanı yaradır. Azərbaycanın beynəlxalq ticarət sahəsində investisiyaları inkişaf etdirmək və cəlb etmək üçün strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulmasında maraqlı olduğu görünür. Bunlara müxtəlif ölkələrə kapital yatırmaq, ticarət müqavilələrinin imzalanması və ticarət assosiasiyalarının yaradılması kimi sahələr daxildir.

İnvestisiyalar: Xarici ticarət həm də Azərbaycanın öz əsasına cəlb etdiyi kapital və investisiyalarla bağlıdır. Müxtəlif ölkələrdən gələn kapital və investisiyalar ölkədə infrastrukturun, sənaye sektorunun inkişafına və iqtisadi genişlənməsinə öz töhfəsini verir. Azərbaycan həmçinin xarici ticarətin payı kimi öz torpağında istehsal etdiyi məhsulları və sənaye sahələrini artırmağa çalışdığı kapital və investisiyaları da əhatə edir. İnvestisiyalar ölkədə iqtisadiyyatın inkişafına dəstək vermək, yeni sənaye sahələrinin inkişafını təmin etmək və digər məqsədlər üçün vacibdir. Bir neçə növ investisiya var:

Kapital qoyuluşları: Bu, ölkəyə xaricdən daxil olan kapitaldan ibarətdir. Bu investisiyaların bir hissəsi sənayenin və müxtəlif sahələrdə infrastrukturun inkişafına dəstək məqsədi ilə həyata keçirilir. Bunlara yeni mədənlərin tikintisi, sivilizasiya və turizm sahələrində inkişafın inkişafı, nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi kimi sahələr aid edilə bilər.

Əmlak İnvestisiyaları: Bu, xaricdən ölkəyə gətirilən əmlakın alınması ilə bağlıdır. Bu investisiyalar ticarət, sənaye, daşınmaz əmlak və digər sahələrə qoyulur. Əmlak sərmayələri ölkənin müxtəlif sahələrində silsilələr, ofis binaları və biznes sahələri kimi sahələrin inkişafına dəstək verir.

Beynəlxalq İnvestisiyalar: Bu, Azərbaycanın digər ölkələrlə ticarət və kapital əlaqələri qurması və müxtəlif beynəlxalq layihələrə öz kapitalını yatırması ilə əlaqədardır. Bu investisiyalar Azərbaycanın beynəlxalq ticarət tərəfdaşları ilə strateji əlaqələrinin inkişafına və ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə töhfə verir.

İnfrastruktur investisiyaları: Bu investisiyalar ölkədə nəqliyyat, enerji, rabitə və digər infrastruktur sahələrində infrastrukturun inkişafına dəstək verir. Bura yeni yolların, hava limanlarının tikintisi, enerji infrastrukturunun genişləndirilməsi və telekommunikasiya şəbəkələrinin modernləşdirilməsi daxildir.Bu

investisiyalar Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına, sənaye sahələrinin şaxələndirilməsinə və beynəlxalq ticarət tərəfdaşlığının möhkəmlənməsinə töhfə verir.

Perspektivdə Azərbaycanın xarici ticarətinin inkişafı üçün müxtəlif istiqamətlərdə addımlar atılmalıdır. Bu, azad xarici ticarət siyasətinin qurulması, daha çox məhsulun beynəlxalq bazarlara çıxarılması, ticarətin genişləndirilməsi və s tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bundan başqa, digər ölkələrlə əməkdaşlıq və ticarət əlaqələri də Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata uyğunlaşdırılmasında mühüm rol oynayacaq.

GÖMRÜK DƏYƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ VƏ ONA NƏZARƏT PROSESİ

Camalxanov A.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
asif.camalxanov771@gmail.com

Gömrük dəyəri, bir məhsulun və ya malın həmin məhsulun təyinatına uyğun olaraq həmin məhsulun ölkəyə girişində ödənilməli olan vergi və rüsumların cəmini təşkil edir. Gömrük dəyəri müxtəlif faktorlara əsaslanaraq müəyyənləşir və geniş ərazi əhatəsində fərqlənir.Gömrük dəyərinin müəyyən edilməsində əsas faktorlar aşağıdakılardır.

Məhsulun növü və xüsusiyyətləri: Hər bir məhsulun özünəməxsus gömrük tarif kodu və dəyəri var. Məhsulun növü, keyfiyyəti, ölçüsü, çəkisi və digər xüsusiyyətləri, gömrük dəyərinin təyin olunmasında əsas rolu oynayır. Məhsulun növü və xüsusiyyətlərinin gömrük dəyərini təyin etmədə rol oynayan bəzi mühüm maddələr:

- Məhsulun material və texnologiyası: məhsulun hazırlanma materialları, texnologiyası və texniki xüsusiyyətləri, gömrük dəyərinin hesablanmasında rol oynayan digər əhəmiyyətli bir faktordur. Materialın keyfiyyəti və istehsal prosesi, məhsulun dəyərini müəyyənləşdirir.
- Məhsulun istifadə yeri və təyinatı: məhsulun istifadə yeri, təyinatı və sair faktorlar da gömrük dəyərini təyin etmədə təsirli ola bilər. Məsələn, bir məhsulun sərf olunduğu sahə və ya təyinatına görə vergi və rüsumlar dəyişə bilər.
- Əlavə funksionallıqlar və xüsusi texnologiyalar: əlavə funksionallıqlar, yenilikçi texnologiyalar və məhsulun digər xüsusiyyətləri, gömrük dəyərini artıraraq ya da azaldara bilər. Bu maddələr, məhsulun özünü digərlərindən fərqləndirən və bu faktora əlavə dəyər mühüm amillərdən biridir.
- Məhsulun markası və keyfiyyəti: məhsulun markası və keyfiyyəti də gömrük dəyərini təyin etmədə təsirli olabilir. Daha tanınmış və yaxşı tanınan markalara sahib məhsullar dəyərli hesablanaraq gömrük vergi və rüsumlarına əlavə dəyərə səbəb ola bilər.

Bu faktorlar birlikdə əlavə olaraq müəyyən edilir və gömrük dəyərinin hesablanmasında əsas rolu oynar. Gömrük dəyərinin doğru təyin edilməsi üçün məhsulun ətraflı təsviri və müvafiq məlumatların təqdim edilməsi çox əhəmiyyətlidir. Məhsulun giriş edilən miqdarı ilə əlaqədar ən doğru və yenilənmiş məlumatlara nail olmaq üçün, ölkənizin gömrük idarəsindən və ticarət nazirliyindən müraciət etmək ən doğru yol ola bilər.

Mənşə ölkəsi: Məhsulun hansı ölkədə istehsal edildiyi və ya hansı ölkədən gətirildiyi də gömrük dəyərinin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rolu oynayır. İstehsal ölkəsi və təyinat ölkəsi arasındakı münasibət, ölkələrarası müqavilələr və sair müstəmləkələr də bu faktora təsir göstərə bilər. Mənşə ölkəsi, həmin məhsulun ya da malların əsasən hazırlandığı, yaradıldığı və ya tərəqqi etdiyi ölkədir. Bu məlumat, ticarət məsələlərində və gömrük tətbiqlərində əhəmiyyətli bir rolu oynayır. Məhsulun mənşə ölkəsini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif yollar:

- İnvoys və şəhadətnamələr: İnvoys, məhsulun idxalında tətbiq edilən rəsmi sənəddir. İnvoysda məhsulun hazırlanma yeri və mənşə ölkəsi barədə məlumatlar yer alır. Şəhadətnamələr də məhsulun mənşə ölkəsini doğrulamağa kömək edir.
- Məhsulun Etiketləri: Çoxsaylı məhsulların etiketlərində mənşə ölkəsi məlumatları yer alır. Bu, müştərilər və idxalatçılara məhsulun nədən gəldiyini göstərən bir üsuldur.
- Gömrük deklarasiyaları: Gömrük tətbiqatları zamanı, məhsulun mənşə ölkəsi gömrük deklarasiyasında göstərilir.
- Gömrük tarif kodu: Gömrük tarif kodu, məhsulun qaynağı və mənşə ölkəsi haqqında məlumat verə bilər. Bu kod, Dünya Gömrük Təşkilatı tərəfindən standartlaşdırılmışdır.

- Ticarət idarələri və statistika Orqanları: Ölkələrin ticarət idarələri və statistika orqanları, müstəqil ticarət statistikasında və ticarət sənədlərində mənşə ölkəsi haqqında məlumat təmin edir.

Məhsulun mənşə ölkəsini müəyyənləşdirmək üçün hər hansı bir ətraflı tədqiqat üçün müstəqil idarələrə və təşkilatlara müraciət etmək tələb oluna bilər.

Tarif kodu: Hər məhsulun bir gömrük tarif kodu vardır. Bu kod, məhsulun növünü və özəlliklərini təyin edir. Tarif kodu, gömrük dəyərinin hesablanmasında əsas mənbəyə çevrilir.

Hər məhsulun dünya miqyasında özünəməxsus bir gömrük tarif kodu vardır. Bu kod, "Harmonized System" (HS) tərəfindən təyin edilir. HS, beynəlxalq sənayenin və ticarətin inkişafına kömək etmək məqsədi ilə təyin edilmiş bir standartlaşdırılmış gömrük tarif kodu sistemidir.

HS kodları 6 rəqəmli və müəyyən bir sıra ilə təyin olunmuşdur. Bu 6 rəqəmli kodlar məhsulların növünü, ölçüsünü, texnologiyasını, istehsal prosesini və digər əlavə xüsusiyyətlərini təyin edir. Əsasən bu kodlar dünya üçün standartlaşdırılmışdır və bütün ölkələr tərəfindən qəbul edilib istifadə olunur.

Əlavə ödənilməsi tələb olunan vergilər və rüsumlar: Məhsulun təyinatına uyğun olaraq, gömrük dəyərinə əlavə olaraq ödənilməsi tələb olunan digər vergi və rüsumlar da gömrük dəyərinin artmasına səbəb ola bilər. Əlavə ödənilməsi tələb olunan vergilər və rüsumlar, bir məhsulun ölkəyə girişi zamanı ödənilməli olan digər vergi və rüsumları ifadə edir. Bu ödənişlər, gömrük dəyərinə əlavə olaraq təyin olunan və məhsulun təyinatına və növünə görə dəyişən vergilər və rüsumlardır. Bəzi mövcud ödənişlər:

- Gömrük vergisi: Hər bir ölkənin öz gömrük vergisi təyinatı var. Bu vergi, məhsulun ölkəyə idxalı üçün ödənilir və məhsulun gömrük dəyərinə təsir edir.

- İstehsalat vergisi: Məhsulun ölkədə istehsal olunduğu yerdən xaric olunmasına görə təyin olunan vergidir. Bu vergi, müəyyən bir məhsulun ölkədə istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş vergidir.

- Pərakəndə satış vergisi (GST) və ya KDV: Məhsulun satışı zamanı tətbiq olunan bir digər vergi də Pərakəndə Satış Vergisi və ya KDV-dir. Bu vergi, müştəri tərəfindən ödənilir və məhsulun qiymətinə əlavə olunur.

- Xüsusi rüsumlar: Məhsulun növü və təyinatına görə müxtəlif xüsusi rüsumlar ödənilməsi tələb oluna bilər. Bu, həm də ölkələrarası ticarətdə müxtəlif müqavilələr və tərəfdaşlıq sazişlərinə əsaslanır.

-Əlavə vergilər və tariflər: Bəzən məhsulların ölkəyə girişində müstəqil əlavə vergilər və tariflər təyin oluna bilər. Bu, müstəqil layihələr və tədbirlər nəticəsində ortaya çıxan vergilər və ödənişləridir.

Hər bir məhsulun ölkəyə girişində ödənilməsi tələb olunan bu vergi və rüsumlar ölkələr arasında fərqlənir və məhsulun təyinatına, növünə ölkəsinin qanunlarına əsaslanır.

Gömrük dəyərinə nəzarət prosesi: Gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi və nəzarət prosesi, idarəetmə proseslərinin tələbə uyğun şəkildə təşkil edilməsini təmin edir. Bu, gömrük idarələrinin və təşkilatlarının effektivliyini artırmağa və ticarətin düzgün, sürətli aparılmasına kömək edir. Gömrük idarələri, gömrük dəyərinin və nəzarət prosesinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün təhlükəsizlik, ticarət və ekonomik statistika ilə bağlı hesabatlar tərtib edir. Bu məlumatlar, ölkələr arasında ticarət müqavilələri və təhlükəsizlik tədbirləri üçün əsaslı bir hissədir. Gömrük dəyəri və nəzarət prosesi nəticəsində ölkələr öz gömrük vergilərini və rüsumlarını toplamağa nail olurlar. Bu, dövlət qazancını artırmağa kömək edir və bu vəsaitlə infrastruktur və digər sahələrdə tərəqqi etmək mümkün olur. Gömrük nəzarəti, məhsulların və sənaye mallarının təhlükəsizliyini təmin etməyə kömək edir. Bu, insan sağlamlığına və ətraf mühitə təsir göstərə biləcək məhsulların ölkəyə idxalını və ixracını nəzarət etməyə kömək edir. Gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi prosesi ölkənin əlavə vergi və xüsusi ödənişlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bu, ölkənin iqtisadi strukturlarını dəstəkləməyə, sahələrini inkişaf etdirməyə və müəyyən sektorləri tərəqqi etdirməyə kömək edir. Bu nəticələr, gömrük idarələrinin və ticarət proseslərinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli mərhələlərdir və ölkələr arasında əməkdaşlığı dəstəkləyir.

İQTİSADİYYATIN RƏQƏMSALLAŞMASI ŞƏRAİTİNDƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNNOVASİYA FƏALİYYƏTİ

Cəfərova A.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
qalib.huseynov69@mail.ru

Rəqəmsallaşma rəqəmsal transformasiyadır. Burada söhbət müəssisənin yeni inkişaf mərhələsinə keçməsinə imkan verən innovativ texnologiyaların biznes proseslərinə geniş miqyasda tətbiqindən gedir.

Burada söhbət əlavə avadanlıq və proqram təminatının quraşdırılmasından çox, müəssisədə baş verən bütün proseslərin əsaslı şəkildə yenidən qurulmasından gedir.

Rəqəmsallaşma idarəetməyə yanaşmaları dəyişdirir, əlavə ünsiyyət üsullarını inkişaf etdirir (həm təşkilat daxilində, həm də xarici dünya ilə) və yeni korporativ mədəniyyət yaradır. Nəticə isə şirkətin rəqabət qabiliyyətinin artması və onun səmərəliliyinin nəzərəçarpacaq dərəcədə artmasıdır. Bütün strukturlara yeni texnologiyaların tətbiqi sayəsində şirkətlər daha çevik olur və yeni, daim dəyişən dünyanın sərt və gözlənilməz reallıqlarına uyğunlaşmaq imkanı əldə edirlər. Müştəri ehtiyaclarını ödəmək, rəqiblərə müqavimət göstərmək və dövlətin iqtisadi gözləntilərini qarşılamaq daha asan olur.

İndiki məqamda etiraf etməliyik ki, Azərbaycan müəssisələrinin fəaliyyətinin rəqəmsallaşdırılması sahəsində mövcud təcrübə ya məhsuldarlığı artırmaq üçün idarəetmə proseslərinin, ya da satış həcmini və müəssisənin gəlirliliyini artırmaq üçün əməliyyat proseslərinin rəqəmsallaşdırılması ilə məhdudlaşır. Müəssisəyə bütün biznes modelinin rəqəmsal transformasiyasına nail olmağa imkan verən hərtərəfli, vahid yanaşma yoxdur.

Son vaxtlara qədər texnologiya sənayesi iqtisadiyyatın başqa bir sahəsi idi. Bu gün vəziyyət kəskin şəkildə dəyişib. Texnologiya şirkətləri sadəcə olaraq biznes Olympusun zirvəsinə qalxmayıblar. Yeni biznes modelləri hazırlayaraq, onlar indi bütün sənayelər, dövlət qurumları və bütün dünyada üçüncü sektor üçün idarəetmə standartlarını müəyyən edirlər. Texnologiyanın inkişafı ona gətirib çıxardı ki, əslində hər hansı bir iş indi texnoloji hala gəldi. Bu gün hər bir böyük şirkətin bir sıra texnoloji çətinlikləri var. Getdikcə daha çox texnologiya - infrastruktur, avtomatlaşdırma, bacarıqlar, yeni həllərin tətbiqi sürəti mənasında - bütövlükdə biznes üçün ən vacib rəqabət üstünlüyünə çevrilir.

Sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyətinin artırılması dövlətlə biznes arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqə sistemi olmadan mümkün deyildir. Aydındır ki, son illərdə şirkətləri innovasiyalara və rəqəmsallaşmanın inkişafına təkan vermək üçün innovasiya siyasəti çərçivəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilib, lakin fərdi təkmilləşdirmələrin olmasına baxmayaraq, parçalanma və qeyri-sabitlik qalmaqdadır.

"Qiymət/keyfiyyət" probleminin həlli texnoloqların çiyninə düşür, onlar örtüklərin xassələrini lazımi səviyyədə saxlamaqla, formulasiya xərclərini azaltmalı, eyni zamanda tədqiqat aparmalı, innovasiya və rəqəmsal texnologiyaları tətbiq etməlidirlər.

Rəqəmsal istehsal bütün istehsal prosesi boyunca proqram təminatının geniş miqyaslı tətbiqidir.

Bu gün aydındır ki, geniş çeşidli məhsulların dizaynı və istehsalı ilə bağlı bütün çoxlu bəzən ziddiyyətli tələblərin və yanaşmaların birləşdirilməsi istehsalı həm faktiki inkişaf üçün, həm də bütün istehsal prosesini idarə etmək üçün yüksək məhsuldar hesablama texnologiyaları üçün effektiv prosedurların yaradılması tələbinə gətirib çıxardı, bu isə yalnız superkompüter texnologiyaları əsasında həyata keçirilə bilər. Dünyanın qabaqcıl iqtisadiyyatlarında kompüter (superkompüter) texnologiyalarının ən geniş tətbiqi yolunda rəqəmsal istehsal və ya "rəqəmsal fabriklər", son nəticədə isə "Rəqəmsal iqtisadiyyat" formatında qabaqcıl istehsal formalaşır. Onu qeyd etmək önəmlidir ki, biz "Rəqəmsal İqtisadiyyat" haqqında danışarkən bəzən şərh edildiyi kimi yüksəksürətli İnternetə kütləvi çıxışdan danışmırıq (bu, problemin çox kiçik, lakin əhəmiyyətli bir hissəsidir), lakin söhbət prinsipial olaraq yeni texnoloji mühitin yaradılmasından gedir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda innovasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün ən vacib istiqamətlər arasında aşağıdakıları ayrımaq olar:

− maşın öyrənməsi, süni intellekt, əşyaların interneti və blokçeyn daxil olmaqla yeni informasiya texnologiyalarının hazırlanması və tətbiqi;

- elektron ticarətin, rəqəmsal platformaların və xidmətlərin inkişafı;

− sənaye, nəqliyyat infrastrukturu və dövlət sektorunda rəqəmsal texnologiyalardan fəal istifadə;

− yeni biznes modellərinin formalaşdırılması, rəqəmsal texnologiyalar əsasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulması

Beləliklə, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması kontekstində innovativ fəaliyyət iqtisadi artım üçün yüksək potensiala malikdir. Müəssisələrin rəqəmsal iqtisadiyyatın ümumi perspektivli inkişaf tendensiyasına inteqrasiyasına effektiv innovasiya fəaliyyəti, eləcə də müvafiq infrastruktur və dövlət dəstəyi kömək edir.

ELEKTRON TİCARƏT SAHƏSİNDƏ RƏQABƏT MÜHİTİNİN YARADILMASINDA TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Əliyeva S.Ə.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

Elektron ticarət elektron biznesin müxtəlif kateqoriyalarını özünə daxil edir, bununla belə, elektron ticarətdən elektron biznesi ayırmaq daha əhəmiyyətlidir. Elektron sahibkarlıq təşkil edən əsas formalardan biri elektron ticarətdir. Hal-hazırda elektron mobil ticarətin istiqaməti ən sürətli templərlə inkişaf edir, hansı ki, müstəqilliyi öz istifadəçilərinə verir. Burada stasionar kompüterə və ya serverə bağlılığın yoxluğu əsas üstünlüklə çıxış edir.

Sahibkarlıq–iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün dünya iqtisadiyyatında ölkənin mövqeyini müəyyən edən bir fəaliyyət yaratmaq, yeni iş yerləri yaratmaq, iqtisadi artımlara yardım etməkdir. İstehsal amillərindən olan əmək, kapital və təbiət, eləcə də sahibkarlıq amili informasiya cəmiyyətinin intellektual istehsal sahəsidir. Müəssisənin konsepsiyası yeni texnologiyaların istehsalını həyata keçirən və tələbləri yerinə yetirmək üçün bazarın yeni məhsullarla genişləndirdiyi iqtisadi vahid kimi müəyyən edilir.

Sahibkar anlayışı məhsul və xidmətlər yaratmaq, marketinq sistemini təmin etmək, istehsal etmə faktorlarını sistemli və şüurlu şəkildə birləşdirmək və bunu etmək riskini almaq üçün vacib bir mövqeyə malik olan şəxsdir. İqtisadi artım kəmiyyət dəyişiklikləri və inkişafları, eləcə də keyfiyyət dəyişiklikləri və inkişafları əhatə edir. Sahibkarlıq, davamlı dəyişən dinamik bir fəaliyyət olan risk alma, yaradıcılıq və yenilik vasitəsilə iqtisadi fəaliyyətin inkişafı və yaranma prosesi kimi qəbul edilir. Bu dəyişkən və daim inkişaf edən struktur sahibkarların kiçik bir iş quraraq uğurlu olmasını çətinləşdirir. Buna görə sahibkarlığın inkişafı həm inkişaf etmiş, eyni zaman da inkişaf etməkdə olan yerlərdə iqtisadiyyatın əvəzsiz elementidir.

Qlobal inkişaflar nəticəsində yaranan bu dəyişikliklər yeni sahibkarlıq sahəsində və bugünkü iqtisadiyyatın dəyişən strukturunda davamlı tədqiqatlar sahəsində açıq sahə kimi görünür.Sahibkarlıq yeni və ya mövcud bir təşkilat vasitəsilə yaradıcılıq və yenilik tətbiq edərək dəyər yaratmaq, fürsət yaratmaq və bu fürsəti inkişaf etdirməkdir. Sahibkarlıq digər bir tərif ilə, müəssisə fəaliyyətinin sonunda fərdi müstəqillik, məmnunluq, pul, zənginlik, gəlir kimi iqtisadi mükafat; nüfuz, etibarlılıq, güc kimi sosioloji mənfəətlərə yol açan risk, tələ, stresslə dolu dəyər yaratma prosesidir. Bütün bu təriflərin ortaq nöqtəsi sahibkarlıqdır, buradan belə nəticəyə gəlirik ki, sahibkarlıq – sosial və iqtisadi fəaliyyət prosesi, risklərin və ya uğursuzluqların əvvəlcədən qəbul edilməsi və qərarların verilməsi orqanına müraciət edərək resursların səmərəli istifadəsi baxımından yeni bir dəyər yaratma prosesi kimi ümumiləşdirilir. Bu istiqamətdə iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən iqtisadi artımlara yardım etmək, yeni iş yerləri yaratmaq və iqtisadiyyatın gücünü artırmaq üçün dünya iqtisadiyyatında ölkələrin yerini müəyyən edən mühüm bir fəaliyyət yaratmaqdır. Sahibkarlığa aid digər ümumi tərifler; maliyyə, fiziki və ictimai risklərə qatlanılaraq qarşılığında pul mükafatları, fərdi təmin və müstəqillik əldə edilməsi istiqamətindədir. İqtisadi fəaliyyətin əsasını təşkil edən yeni bir dəyər yaratma prosesi olaraq, sahibkarlığın müxtəlif aspektlərinin tərifləri idarəetmə və şəxsi xüsusiyyətlərin biznesin idarə edilməsi prinsiplərinə daxil edilməsi ilə həyata keçirilmişdir.

Sahibkarlıq; iqtisadi inkişafda, tərəqqi və fərdi rifah mənbəyində çox vacib bir yerə malikdir. Sahibkar yeni düşüncələrin yaradılması, yayılması və tətbiqini sürətləndirir, həmçinin yeni sənayenin doğulmasına gətirib çıxarır, texnologiyaları istifadə etməklə müxtəlif sektorlardakı məhsuldarlığı artırır və sürətlə böyüyən sektorlar yaratdığı üçün iqtisadi böyüməni də sürətləndirir.

Cəmiyyətlərin rifahı və inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə gələ bilmələri üçün açar faktor olan sahibkarlığa ehtiyac vardır. Bir cəmiyyətdə sərmayə çoxluğu həm iqtisadi fəaliyyətlərin inkişafına, həm də işsizliyin azalmasına qatqı təmin edər. Onsuz da edilən işlərə baxıldığında sahibkarlıq fəaliyyəti yüksək olan ölkələrin, iqtisadi böyümələrinin də ortalamanın üzərində olduğu təyin edilmişdir.

Sahibkarlar içində olduqları vəziyyətin və sosial-iqtisadi mühitin məhsuludurlar. Hər nə qədər Sahibkarlıq insanın şəxsi bacarıq və təhsili ilə bağlı olsa da, bu bacarıqlardan əlavə təşkilati mədəniyyət və ekoloji faktorların da sahibkarın davranış və qərarlarına təsiri az deyil. Sahibkarlığı formalaşdıran amillər üç qrupda araşdırılır:

1. Keçmişdən əmələ gələn amillər: Bunlar genetik faktorlar, ailə, təhsil və təcrübə kimi şəxsi xüsusiyyətlərdir.

2. Təşkilati strukturuna aid amillər: Bu xüsusiyyətlər coğrafi yeri, şəxsin qazandığı bilik, bacarıq və təcrübələr, həmkarları ilə əlaqələri və motivasiya kimi təşkilati strukturu ilə əlaqəli amillərdir.

3. Ətraf mühit amilləri: Bunlar iqtisadi şərtlər, müəssisə kapitalı təchizi, sahibkarlıq nümunələri, müşavirə xidmətlərinin alınması, müştəri əldə olunması və xidmət təminatı kimi biznes mühitinə aid amillərdir.

Başqa bir ayrıma görə, sahibkarlıq mədəniyyətinə təsir edən beş faktor var. Bu amillər; mədəniyyət və təhsil, ailə və sosial mühit, psixoloji, hüquqi, siyasi və inzibati amillər və maliyyə mühiti .

Bir ölkənin iqtisadiyyatı və maliyyə siyasəti sahibkarlığa təsir edən amillər arasındadır. Sahibkarlıq üçün uyğun maliyyə mühitinin yaradılması müntəzəm pul və maliyyə siyasətindən asılıdır. Hökumətlər maliyyə siyasəti ilə sahibkarlığa ciddi şəkildə təsir edir. İqtisadiyyatda və hətta gözləntilərdə baş verə biləcək mənfi təsirlər birbaşa sahibkarlığa təsir göstərir.

Sahibkarın əsas psixoloji xüsusiyyətləri: Qərarlarda şəxsi məsuliyyət daşıyır, Risk ehtiva edən qərarları seçim etmə, Qərarlardan konkret təkliflərə nail olmaq, Daha çox beyin gücünü tələb edən sahələrdə işləmək, Pul ilə işləmək arzusu, Görmək və düşünmək meyli, İş əsnasında yoldaşlıq və qohumluq əlaqələrində peşəkarlıq.

Sahibkarın bu psixoloji xüsusiyyətləri; ünsiyyət bacarığı, risk alma, sabitlik, səciyyəvi qabiliyyət kimi birbaşa təsir edir.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL PROSESLƏRİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

Əlizadə T.İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Tacir_2020@mail.ru

Hazırda texnoloji modernləşmə fonunda sənaye istehsalı yüksək iqtisadi səmərəliliyi, resurs qənaətini və keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasını təmin edə bilən innovativ texnoloji sistemlərə yönəlib. İstehsal sisteminin təşkilinin səmərəliliyinin artırılması məsələsini həll etmək üçün zəruri mexanizmlər müəyyən edilməli və inkişaf etdirilməlidir.

İstənilən dövlət və ya qeyri-dövlət müəssisəsinin maliyyə nəticəsi istehsal prosesinin təşkili və idarə olunmasının səmərəliliyindən asılıdır.

İstehsalın təşkili və istehsal prosesinin səmərəli idarə edilməsi 5 postulat əsasında qurulur: kommunikasiya sistemləri, kadrların seçilməsi, təşkilati mədəniyyət, istehsal fondları ilə təchizat sistemi və planlaşdırma.

Əvvəla onu qeyd edək ki, idarəetmə hər hansı bir sistemə təsir prosesidir ki, bu da həmin sistemin konkret vəziyyətdə saxlanmasını və ya onun obyektiv qanunlarına və konkret məqsədlərinə uyğun gələn yeni vəzifəyə keçməsini təmin edir. İdarəetmə işinin səmərəliliyi istehsal prosesinin səmərəliliyi ilə sıx bağlıdır.

İdarəetmə sisteminin təşkilati strukturunun formalaşdırılması istehsalın idarə edilməsinin elmi təşkili prinsiplərinə, planlaşdırmaya kompleks, sistemli yanaşmanın mütərəqqi metodlarına əsaslanmalıdır. Sistemin fəaliyyət mexanizminin inkişafı öyrənilən obyektin üstünlük təşkil edən şərtləri və xüsusiyyətlərini bilməklə başlayır. Mürəkkəb sistemin təsviri bütün əsas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən bir modelin qurulmasını nəzərdə tutur. Hal-hazırda müəssisənin mürəkkəb dinamik sistemini təsvir edən bir çox model və metodlar mövcuddur. Eyni zamanda, sistemin hər bir idarəetmə obyekti öz vəziyyətinə və davranışına görə fərqlənir və çoxlu sayda idarəetmə obyektlərinin olduğu mürəkkəb bir müəssisə sisteminin əsas məqsədini yerinə yetirmək üçün çoxlu müxtəlif idarəetmə funksiyalarını həyata keçirmək lazımdır. Buna görə də, idarəetmə sisteminin işləmə mexanizmini daha dərindən başa düşmək üçün onu şərti olaraq ayrı-ayrı, eynicinsli alt sistemlərə parçalamaq lazımdır ki, bunlar birlikdə məntiqi bir quruluş yaratmı olsunlar.

İstehsal sistemlərinin idarəetmə sisteminin əsas məqsədləri bunlardır:

1. hər bir işçinin bütün səviyyələrdə maksimum aktivləşməsinin təmin edilməsi və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

2. maddi həvəsləndirmələrin rolunun gücləndirilməsi;

3. istehsalla onun fəaliyyət miqyası arasında iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış əlaqələrin həyata keçirilməsi;

4. yüksək keyfiyyətli qaydalar və onlara riayət olunmasına nəzarət mexanizmləri.

İstehsalın operativ idarə edilməsi olmasa, sənaye sisteminin fəaliyyəti gəlirli ola bilməz. O, əsas təşkilati elementdir, istehsal prosesinin bütün aspektlərini əhatə edir və əlaqələndirmə vasitəsidir.

İstehsal müəssisəsinin fəaliyyət sahələrindən və əsas təlimatlardan asılı olaraq istehsal prosesinin idarə edilməsinin aşağıdakı formalarından istifadə edilə bilər:

- istehsal miqyasının təsirini artırmaq üçün istehsal gücünü artırmaq (əsas kapitala investisiyalar bazarı ələ keçirmək üçün istehsal həcmini artırmağa yönəldilir)
- yüksək əlavə dəyərə malik məhsullar istehsal etmək;
- istehsalat obyektlərinin təyinatını dəyişdirmək;
- istehsal gücünü müəyyən məhsullara və ya müəyyən bazar seqmentinə yönəltmək (ixtisaslaşma);
- istehsal gücünü müstəsna olaraq daxili bazarın ehtiyaclarına yönəltmək;
- istehsal olunan məhsulların alıcılarının / müştərilərinin ehtiyaclarında dəyişikliklərə mümkün qədər tez cavab verməyə imkan verən istehsal gücünün "çevik" strukturunu formalaşdırmaq.

Kiçik və orta sahibkarlar istehsalın planlaşdırılması, təşkili və dizaynını kifayət qədər qiymətləndirmirlər ki, bu da mənfəətin maksimallaşdırılmasına təsir göstərir.

Bazar münasibətləri şəraitində istehsal müəssisəsinin rəhbərliyi qarşısında ən vacib vəzifə durur - ən böyük fayda əldə etmək, həm bir fərdi şəxsin, həm də bir sıra hüquqi şəxslərin və bütövlükdə cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək üçün təşkilatda mövcud olan resurslardan ən səmərəli istifadəni təmin etmək ki, bu da bütün bazar iqtisadiyyatının əsas vəzifələri sırasına daxildir. Müasir iqtisadi şəraitdə buna yalnız müəssisənin biznes prosesləri səmərəli şəkildə idarə olunduğu halda nail olmaq olar. Xarici mühitin qeyri-müəyyənliyi biznes strukturlarından xərclərin optimallaşdırılmasına və azaldılmasına yönəlmiş idarəetmə qərarları qəbul etməyi tələb edir.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İDARƏETMƏ FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

Əsədov E.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
qalib.huseynov69@mail.ru

Yeni mütərəqqi iqtisadi siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsi bilavasitə ictimai istehsalın həcminin artırılmasına və onun strukturununyenilənməsinə, ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına və buraxılan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsinəyönəldilən tədbirlər kompleksinin də işlənilməsini tələb edir.

İqtisadi siyasətə uyğun olaraq işlənilən tədbirlərin kompleks reallaşdırılması sahə müəssisələrində idarəetmə aparatının və idarəetmə proseslərinin mükəmməl təşkilinə, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, hər bir işçinin işin nəticələrində maraqlı olmasına və nəticə etibarilə istehsalın səmərəliliyinin vəəmtəənin keyfiyyət parametrlərinin yüksəldilməsinə, işlə təminatməsələlərinin həllinə və s. bu kimi problemlərin həllinə şərait yaradır.

Ölkə iqtisadiyyatının və onun ayrı-ayrı sahələrinin, o cümlədən maşınqayırma müəssisələrinin fəaliyyətinin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkili üçün islahatların aparılmasına ehtiyac vardır. İslahatların ilk öncə idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılması vacib hesab edilir. Sənaye müəssisələrndə idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə yerli və əcnəbi alimlər (T.Ə.Quliyev, R.Hümbətov, Averçenkov V.İ., Yerohin V.İ., Avaniyev A.N., Borisov V., Burkov V.N., İrikov V.M., Tixomirov Y.A., Meskon M., Hammer M., Çampi C. və başqaları) öz əsərlərində geniş yer vermişlər.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatları, maşınqayırma müəssisələrinin statistik və digər faktiki materialları təşkil edir. Bu baxımdan da tədqiq edilən problemləri nəzəri- metodoloji cəhətdən araşdırarkən iqtisdçı - alimlərinin və gənc tədqiqatçıalrın elmi əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Ümumilikdə idarəetmə sisteminin effektivliyi sənaye idarəetmə sistemini təşkil edən elementlərin effektivliyi:

- sahə müəssisələrinin idarəedilməsi mexanizmlərinin formalaşması tendensiyaları araşdırılmış və müəyyən edilmiş;
- idarəetmə mexanizminin alətləri dəqiqləşdirilmiş;

- sahə müəssisələrində idarəetmə mexanizmlərinin formalaşmasına mane olan amillər müəyyən edilmiş;
- maşınqayırma müəssisələrində idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolları təklif edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi kimi maşınqayırma müəssisələrinin fəaliyyətinin müasir dövrün tələblərinə cavab verən səviyyədə təşkili məqsədilə onun idarətmə mexanizminin təkmilləşdirilməsinin mahiyyəi, imkanları yollarının araşdırılmasından ibarətdir.

İşinin praktiki əhəmiyyəti tədqiqatın nəticələrinin maşınqayırma müəssisələrində ölçüsündən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq başqa sənaye müəssisələrində istifadə oluna bilməsi ilə xarakterizə olunur.

DAYANIQLI TURİZM ÇƏRÇİVƏSİNDƏ EKOTURİZM

Əzizova G.V.
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
gulbaciezizova@gmail.com

Səyahət qədim zamanlardan bəri mövcuddur, ibtidai insanlar yaşamaq üçün lazım olan qida və geyimi əldə etmək üçün çox vaxt uzaq məsafələrə səyahət edirlər. Tarix boyu insanlar ticarət, dini inanc, iqtisadi mənfəət, müharibə, miqrasiya və digər eyni dərəcədə məcburedici məqsədlər üçün səyahət ediblər. Səyahət artmaqda davam edir və qeydə alınmış tarix boyu mədəni və elmi qarşılıqlı əlaqəni təmin edərək, sivilizasiyaların inkişafında mühüm rol oynadığı düşünülür. Bu məcburi hallarla yanaşı, insanlar öz kef və ləzzətləri üçün səyahət edirdilər. Qərb mədəniyyəti tarixində qədim Yunan və Roma elitaları və yüksək dövlət məmurları Romanın yayın istisindən xilas olmaq üçün dənizkənarı Pompey və Herkulaneum kurortlarına getmişlər.

Davamlılıq konsepsiyası ətrafında müzakirələr 1990-cı illərin fenomenidir. Bununla belə, onun mənşəyi əsrlər boyu mövcud olan daha geniş "davamlı inkişaf" konsepsiyasındadır. Davamlılıq anlayışı aydın şəkildə gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən bugünkü ehtiyaclarımıza, o cümlədən ətraf mühitə, insanlara və iqtisadi sistemlərə cavab verən inkişafa aiddir. Bu aspektdə davamlılıq insan müdaxiləsi və planlaşdırma tələb edə bilən adi haldan daha uzunmüddətli perspektivin nəzərdə tutulması ilə bağlıdır.

Bu kontekstdə davamlılıq sosial, mədəni, iqtisadi və ekoloji davamlılıq kimi alt mərhələlərə bölünür. Bunlardan başqa, bu sahələrin qarşılıqlı təsir göstərdiyi digər iki fenomen – siyasi və psixoloji davamlılıq da bu kontekstdə nəzərə alınmalıdır. Bu konsepsiya ilk dəfə 1987-ci ildə Ümumdünya Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyası tərəfindən dərc edilmiş "Ortaq gələcəyimiz" adlı hesabata daxil edilmişdir. Bu hesabat – davamlılıq anlayışını gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını qarşılayacaq şəkildə mövcud nəslin ehtiyaclarını qarşılamaq məsuliyyəti olaraq təyin etmişdir.

Təriflərdən də göründüyü kimi, mövcud ehtiyatların qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi davamlılığın ən mühüm iki elementidir. Davamlılıq, Netto tərəfindən qeyd olunan alt addımlar da daxil olmaqla, bir çox anlayışlar, yanaşmalar, mənbələr və sektorlardan təsirləndiyi üçün turizm sektorunu birbaşa təsir edən və ondan təsirlənən bir fenomenə çevrilmişdir. Bundan əlavə, illər ərzində qlobal turizm sektorunda tələb və təklifin davamlı artması müxtəlif turizm növlərinin həyata keçirildiyi hazırda məhdud olan resursların qorunmasını zəruri edir və buna görə də davamlı turizm anlayışının əhəmiyyəti getdikcə artır. Demək olar ki, dayanıqlılıq anlayışı ilə turizm arasındakı nəzəri uzlaşmaya toxunan tərifler 1987-ci ildə nəşr olunan Brundtland Hesabatında irəli sürülən davamlılıq konsepsiyasına əsaslanır.

Ümumdünya Turizm Təşkilatına görə, Netto tərəfindən ifadə edilən alt addımlara uyğun olaraq, "davamlı turizm" ekoloji, mədəni və iqtisadi dəyərlər baxımından həll edilir və aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- Flora və faunanın mövcud müxtəlifliyini nəzərə almaq Ekoloji prosesi və komponentləri qorumaq, turizm fəaliyyətinə ev sahibliyi edən təbii ərazilərdən gələcək nəsillərə miras olaraq qalma şüuru ilə mümkün qədər faydalanmaq.
- Turizm fəaliyyətinin həyata keçirildiyi kampus və bölgələrdə sosial-mədəni varlığı anlamaq və ona hörmət etmək, onların dəyərini bilməklə mövcud mədəni quruluşu və xüsusiyyətləri qorumaq.

- Fəaliyyətlər boyu əldə edilən sosial-iqtisadi səmərələrin turizmlə məşğul olan bütün maraqlı tərəflər arasında bərabər paylanmasını təmin etmək, o cümlədən yerli əhalinin bu imkanlardan sabit şəkildə yararlanmasına şərait yaratmaq, beləliklə də yoxsulluğun azaldılmasına və uzunmüddətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə töhfə vermək.

Ekoturizm dünyanın bir çox yerlərində icma və regional inkişaf üçün növbəti dalğa kimi qiymətləndirilir. Digər tərəfdən, ekoturizm – kütləvi turizmin yaratdığı ekoloji, sosial-mədəni və ekoloji neqativləri mümkün qədər azaltmağa çalışır. Ekoturizm yerli əhalinin və turistlərin ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, gələcəkdə mövcud ehtiyatların dəyərini qoruyub saxlamağı hədəfləyir. Ekoturizm həm də bioloji müxtəlifliyə və mədəni bütövlüyə xələl gətirmədən həm yerli əhalinin, həm də ziyarətçilərin qarşılıqlı ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlı idarəetmə prosesidir.

Ekoturizm elə bir turizm növüdür ki, fəaliyyətlər təbii ərazilərdə həyata keçirildiyi üçün bu ərazilərdə ekoloji sistemdən ayrı düşünülə bilməz. Ona görə də mövcud ekoloji sistemin qorunması əsas məqsəddir. Kütləvi turizm hərəkətliliyinin mənfi nəticələrinə qarşı ekoturizm yarandı. Turist sıxlığını azaltmaq, insan izlərini minimuma endirmək, beləliklə, təbiətə və mədəni strukturlara və xüsusiyyətlərə olan təzyiqi azaltmaq, sektoral iqtisadi qazancları yerli miqyasda əlçatan etmək və uzunmüddətli perspektivdə konstruktiv həllər istehsal edərək onları davamlı hala gətirmək məqsədi daşıyır. Yalnız bu şəkildə ekoturizmi yaşamaq, öyrənmək və köçürməklə məsuliyyətli turizm və davamlılıq qavrayışı yayıla bilər. Bu yolla ekoturizmin nəzəri yanaşmasına uyğun olaraq həyata keçirilən fəaliyyətlərlə ətraf mühitin deformasiyasının qarşısını mümkün qədər almaq olar, eyni zamanda yerli əhalinin iqtisadi rifahını sürətləndirmək olar

Bu son məqsədlərə nail olmaq üçün Ekoturizm və Davamlı Turizm Assosiasiyası ekoturizm üçün müəyyən məqsədlər qoyub. Bu məqsədlər qısaca olaraq;

- Təbii ərazilərdə təkcə ekoloji deyil, təbiətin mühafizəsi haqqında məlumatlılığın artırılması; yerli əhali və onların mövcud yerli mədəni irsi də daxil olmaqla, onu maksimum dərəcədə artırmaq. Buna görə də bu mövzuda insanları istiqamətləndirmək və maarifləndirmək də daxildir.
- Yerli insanlar və ziyarətçilər arasında qənaətbəxş qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək və ziyarətçilərin bölgədə xoş vaxt keçirmələrini təmin etmək.
- Ekoturizm regionlarında həyata keçiriləcək yeni fəaliyyətlərin və təklif olunacaq yeni məhsulların inkişafına lazımi töhfə vermək.
- Ekoturizm fəaliyyətinin həyata keçirilməsində yerli əhali ilə sektor mütəxəssisləri arasında körpü rolunu oynamaq və ekoturizm meyarlarını müəyyən etmək və bu meyarların davamlılığı üçün təlim və sertifikatlaşdırma proqramlarının icrasını təmin etmək.
- Yerli hakimiyyət orqanları ilə əməkdaşlıqda yerli əhalinin və ziyarətçilərin qarşılıqlı gözləntilərini və hüquqlarını qorumaq və təkmilləşdirmək.
- Alınan rəylər əsasında müxtəlif ekolayihələri istiqamətləndirmək.
- Ətraf mühitin mühafizəsi şüurunun formalaşmasını və yayılmasını təmin etmək və bunun üçün lazımi tədqiqatları həyata keçirməklə çərçivənin yaradılmasına töhfə vermək.
- Milli miqyasda ekoturizm dəyərlərini təbliğ etmək və brend dəyərini artırmaq.

Ekoturizmin fəlsəfəsi ilə onun praktikası arasında bəzi ziddiyyətlərə baxmayaraq, məsuliyyət hissi ilə həyata keçirilən fəaliyyətlər fərqli sahələrlə qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində bir çox müsbət inkişaf elementlərinə işarə etdiyini söyləmək olar. Xüsusilə, iqtisadiyyat, yerli məşğulluğun inkişafı, mədəniyyət və ətraf mühit kimi sahələrlə əlaqələri nəticəsində bu faydaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

Ekoturizm :

- Fəaliyyətlərin həyata keçirildiyi bölgədə yaşayan yerli əhalinin iqtisadi rifahını yüksəldir və beləliklə, maliyyə inkişafından asılı olaraq həyat keyfiyyətini və sosial vəziyyətini yaxşılaşdırır.
- Xüsusilə intensiv sənaye fəaliyyətinin həyata keçirilə bilməyəcəyi yerlərdə həyata keçirilən fəaliyyətlər sayəsində bölgədə məşğulluq imkanları yaradır.
- Kifayət qədər məşğulluq imkanları olmayan ixtisassız işçilərin və buna görə də sənaye sahələrinə miqrasiyasının qarşısını alır, tikinti işçilərinə tanış olduqları bölgələrdə iqtisadi fəaliyyət göstərmələri və hətta məşğulluq yaratmaları üçün şərait yaradır.
- Təbii quruluşun, ekoloji tarazlığın və fauna və floranın müxtəlifliyinin qorunmasını təmin edir və bu mühafizə strategiyaları üçün ehtiyatlar yaradır.
- Bölgələrin brend dəyərlərinin yaradılmasına və yaradılmış dəyərin bazar gücünün artmasına imkan verir.
- Təcrübə və müşahidəni də ehtiva etdiyi üçün ziyarətçilər üçün mühüm mədəni və ekoloji qarşılıqlı əlaqə imkanı təqdim edir.
- Məsuliyyətli şəkildə həyata keçirilməsi sayəsində; İnsanın vurduğu zərəri minimuma endirir.

- Ağır sənayedə sıçrayış etmək üçün kifayət qədər iqtisadi və işçi qüvvəsi olmayan ölkələrdə milli və beynəlxalq iqtisadi gəlirləri təmin edir.

Ekoturizm kiçik miqyaslı və yerli səviyyədə idarə olunan bir fenomen kimi konseptuallaşdırılsa da, praktikada ekoturizm sektorunda iqtisadi konsentrasiya və korporativ təsir artdıqca kütləvi xarakter daşıyan marketinq məhsuluna çevrilə bilər.

BİZNES STRATEGİYASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Fehruzlu B.F.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
behruz.fehruzlu@gmail.com

Biznesinizi necə idarə etməyi planlaşdırmağınıza hansı şeylər kömək edə bilər? Biznes strategiyanız seçimlər etməyə və hədəflər qoymağa kömək edən yol xəritəsi kimidir. Müştərilərinizin, rəqiblərinizin və digər vacib insanların nə istədikləri barədə düşünmək vacibdir. Bu, ağıllı qərarlar qəbul etməyə və biznes məqsədlərinizə çatmağa kömək edəcək.

Xarici amillər. Qərarlara, nəticələrə və ya davranışlara təsir edə bilən fərd və ya təşkilatdan kənar elementlərə aiddir. Bu amillərə iqtisadi şərait, siyasi hadisələr, sosial meyllər, texnoloji irəliləyişlər və ekoloji problemlər daxil ola bilər. Xarici amilləri nəzərə alaraq və onlara uyğunlaşaraq, fərdlər və təşkilatlar öz mühitlərindəki çətinlikləri və imkanları daha yaxşı idarə edə bilərlər. Bu xarici qüvvələri başa düşmək məlumatlı qərarlar qəbul etmək və müvəffəqiyyət üçün effektiv strategiyalar hazırlamaq üçün vacibdir. Xarici amillər biznesinizin fəaliyyət göstərdiyi bazara və sənayeyə təsir edən müxtəlif xarici qüvvələri və meylləri əhatə edir. Bu amillər məhsul və ya xidmətlərə tələb və təklifə təsir göstərə bilən iqtisadi, siyasi, sosial, texnoloji, ekoloji və hüquqi təsirlərdən, həmçinin rəqabət və tənzimləmə tədbirlərindən ibarətdir. Bu amillərin biznesinizə təqdim etdiyi imkanları və riskləri tanımaq üçün onları ardıcıl olaraq izləmək və qiymətləndirmək vacibdir. Bundan əlavə, xarici mühitinizin inkişaf edən şərtlərinə və tələblərinə cavab olaraq biznes strategiyanızı tənzimləmək çox vacibdir.

Daxili amillər. Daxili amillər təşkilatınızın güclü və zəif tərəfləridir. Bunlara resurslarınız, imkanlarınız, mədəniyyətiniz, dəyərləriniz, vizyonunuz, missiyanız və məqsədləriniz daxildir. Müştərilərinizə nə təklif edə biləcəyinizi, özünüzü rəqiblərinizdən necə fərqləndirə biləcəyinizi, performansınızı və səmərəliliyinizi necə artıra biləcəyinizi anlamaq üçün bu amilləri qiymətləndirməli və qiymətləndirməlisiniz. Siz həmçinin strategiyanızı daxili amillərinizlə uyğunlaşdırmalısınız ki, onu həyata keçirmək üçün lazımi dəstəyə, öhdəliklərə və imkanlara maliksiniz.

Rəqabət üstünlüyü. Rəqabət üstünlüyünə sahib olmaq, özünüzü rəqiblərinizdən unikal, dəyərli və müştərilərinizə üçün cəlbedici şəkildə fərqləndirmək deməkdir. Bu, məhsul və ya xidmətləriniz, proseslər və ya sistemlər, əlaqələr və ya şəbəkələr, reputasiya və ya brend və ya innovasiya və yaradıcılığınızdan qaynaqlana bilər. Hədəf bazarınız üçün rəqabət üstünlüyü aydın və ardıcıl şəkildə müəyyən etmək vacibdir. Bundan əlavə, rəqabət üstünlüyü qorumaq və artırmaq üçün tədqiqat və inkişafa, müştəri xidmətinə, keyfiyyətə və innovasiyaya sərmayə qoymaq çox vacibdir.

Müştəri üstünlükləri. Müştəri dəyəri müştərilərinizə təklif etdiyiniz dəyərli faydalara aiddir. Bu üstünlüklər onların brendinizi rəqiblər üzərində seçmək, məhsul və ya xidmətləriniz üçün həvəslə ödəmək və brendinizə sadiq qalmaq qərarlarında mühüm rol oynayır. Müştəri dəyərinin qiymətləndirilməsi müştərilərinizə təqdim etdiyiniz keyfiyyətin, xüsusiyyətlərin, rahatlığın, etibarlılığın və məmnuniyyətin qiymətləndirilməsini əhatə edir. Müştərilərinizin ehtiyac və üstünlüklərini dərindən başa düşmək və onları effektiv şəkildə təxmin etmək çox vacibdir. Bundan əlavə, nəinki onların gözləntilərinə cavab verən, həm də onları üstələyən və problemlərini effektiv şəkildə həll edən dəyərli təkliflər hazırlamaq və çatdırmaq vacibdir.

Strateji məqsədlər. Strateji məqsədlər strategiyanız vasitəsilə əldə etməyi hədəflədiyiniz spesifik və ölçülə bilən nəticələrə istinad edir. Onlar vizyonunuzdan, missiyanızdan və məqsədlərinizdən irəli gəlir və prioritetlərinizi və nəzərdə tutulan yolunuzu göstərir. Bu məqsədlər biznesinizin maliyyə göstəriciləri, bazar payı, müştəri məmnuniyyəti, innovasiya və sosial məsuliyyət kimi müxtəlif aspektlərini əhatə edə bilər. Strateji məqsədlərinizi aydın və real şəkildə müəyyənləşdirmək və çatdırmaq vacibdir. Bundan əlavə, tərəqqinizi və nəticələrinizi ardıcıl olaraq izləmək və qiymətləndirmək və strategiyanızı ehtiyac olduqda uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Strateji variantlar. Strateji seçimlər strateji məqsədlərinizə nail olmaq üçün əlinizdə olan müxtəlif variantlara istinad edir. Bu seçimlər rəqabət üstünlüyü və müştəri dəyəri nəzərə alınmaqla xarici və daxili amillərin təhlili ilə müəyyən edilir. Bunlar məhsul və ya xidmətlərinizə, bazarlarınıza və ya seqmentlərinizə,

kanallarınıza və ya platformalarınıza, tərəfdaşlıqlarınıza və ya ittifaqlarınıza, birləşmə və ya satınalmalarınıza aid ola bilər. Strateji seçimlərinizi diqqətlə və innovativ şəkildə yaratmaq və qiymətləndirmək vacibdir. Bundan əlavə, sizin xüsusi şəraitiniz və mövcud resurslarınız üçün ən uyğun variantı seçmək və icra etmək məsləhətdir.

AZƏRBAYCANDA ÖZƏL SEKTORDA MENECERLƏRİN MƏSULİYYƏTİNİN ÖLÇÜLMƏSİ

Həbilova L.M.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

Azərbaycanda hər bir sahədə olduğu kimi, özəl sektorda da fəaliyyətin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsində menecerlərin rolu əvəzolunmazdır. Hər bir menecerin məsuliyyətli olması çox vacibdir və bu məsələ hər zaman prioritet olmalıdır.

Bəşər tarixinin ən başlıca hərəkətverici qüvvəsi məhsuldar qüvvələrdir. Məhz məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində istehsal proseslərinin fasiləsiz şəkildə təzələnməsi sayəsində iqtisadiyyat inkişaf etmişdir. Bəşəriyyət həmişə iqtisadiyyatla yaşamış və yalnız bu əsasda siyasət, din, elm, incəsənət mövcud olmuşdur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə insan birliyinin yeni tarixi formaları (icma, qəbilə, tayfa, xalq, millət) yaranmış və ona uyğun ictimai təsərrüfat formaları-natural təsərrüfat, əmtəə təsərrüfatı, bazar iqtisadiyyatı bir-birini əvəz etmişdir. İnsanlar natural təsərrüfatda öz tələbatlarını ödəmək üçün istehsal edirdilərsə, əmtəə təsərrüfatında öz tələbatlarından artıq məhsul istehsal etməyə və tələbatlarından artıq istehsal etdikləri məhsulları digərləri ilə mübadilə etməyə başladılar. Natural və əmtəə təsərrüfatı formalarından çox sonra meydana gələn bazar iqtisadiyyatı müasir dünyanın ən vacib təsərrüfatçılıq formasıdır. Bazar iqtisadiyyatı müxtəlif ölkələrdə fərqli zamanlarda yaranmış və xalqların adət və ənənələrinə, dövlətlərin siyasətlərinə uyğun müxtəlif modellərdə formalaşmışdır. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı kapital yığımının yaranmasına səbəb olmuşdur ki, bu da nəticə etibarı ilə maliyyə bazarını formalaşdırmışdır. Bazar iqtisadiyyatının əsas seqmentlərindən biri maliyyə bazarıdır.

Qlobal iqtisadiyyata aktiv inteqrasiya olunan Azərbaycan iqtisadiyyatı da dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsidir. Ona görə də dünya iqtisadiyyatında baş verən çalxalanmalar, dəyişikliklər Azərbaycana da bu və ya digər formada təsir edir. Bu cəhətdən tədqiqatın mövzusu hazırda ən aktual məsələlərdən biridir. Maliyyə bazarının sürətli inkişafı, iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyə tələbatının ödənilməsi problemləri, eyni zamanda Azərbaycanda kapitala yüksək tələbat bu sahənin aktuallığını daha da artırır.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə sabitliyinin beynəlxalq təcrübə və yerli alimlərimizin tədqiqatları nəzərə alınmaqla elmi cəhətdən əsaslandırılmasıdır.Qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün həll olunması tələb edilən əsas vəzifələr aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur: Bazel prinsipləri əsasında səmərəli bank nəzarətinin həyata keçirilməsi; Maliyyə sabitliyinin və pul siyasəti ilə bağlı komitələrin yaradılması və mövcud olan qurumların sərt maliyyə və fiskal siyasət yürüdə bilmə imkanlarının təmin olunması; Maliyyə sabitliyi üçün makroiqtisadi diaqnostikanın müxtəlif metodlarının tətbiqi. (İxracın stimullaşdırılması, idxalın əvəz olunması, çevik valyuta gətirə biləcək sahələrin makroiqtisadi göstəricilərdə payının artırıla bilməsi və s.); Ölkənin real sektorunun qiymətləndirmə və monitorinqinin həyata keçirilməsinə başlanılması; Azərbaycan mərkəzi bankının əsas mandatına maliyyə sabitliyinin funkisaysının əlavə edilməsi.

Maliyyə sabitliyinin müəyyən olunması nə qədər çətin prosesdirsə onu daim nəzarətdə saxlamaq da o qədər çətindir. Hər hansı bir maliyyə sistemində baş verən kəskin dəyişikliklər müsbət və ya mənfi olmasından asılı olmayaraq birmənalı qarşılana bilməz. Eyni iqtisadiyyat üçün maliyyə sabitliyinin yuxarı həddi bir dövrdə ümumi iqtisadiyyata müsbət təsir etsə də başqa bir dövrdə mənfi təsir edə bilir. Yəni möhkəm valyuta daxili iqtisadi sabitliyə müsbət təsir göstərsə də, ixrac valyutasına kəskin ehtiyac duyulan zaman müsbət hal kimi qarşılanmır. Yaxud zəif valyuta ixracyönümlü müəssisələrin fəaliyyətinin genişlənməsilə ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərsə də, daxili bazarla fəaliyyətini məhdudlaşdıran müəssisələrin fəaliyyətindəki durğunluqdan real gəlirlərdə itkilər baş verir.

Maliyyə sabitliyi geniş tərifdə, maliyyə bazarları, infrastrukturlar, müvafiq hüquqi baza, maliyyə və mühasibatlıq səviyyəsində təşkilatların fəaliyyətini əhatə edən münasibətlərin kompleksi kimi ifadə olunur. Bu tərif daha mücərrəd anlamda maliyyə sabitliyinin makroiqtisadi ölçülərini təyin edən real seqmentlər arasındakı qarşılıqlı maliyyə əlaqələrinin çoxşaxəli təcəssümüdür.

Bu istiqamətdən baxıldıqda, maliyyə sabitliyi-maliyyə vasitəçiləri, bazarlar və bazar infrastrukturunu özündə birləşdirən maliyyə sisteminin şoklara və maliyyə tarazlığının pozulmasına qarşı dayanıqılıq qabiliyyətinə sahib olan bir vəziyyət kimi dəyərləndirilə bilər. Təsərrufatların gəlirli investisiya imkanlarına əhəmiyyətli ölçüdə zərər verəcək qədər ağır proses hesab edilən maliyyə qeyri-sabitliyi bütün bu sadalananların əksi kimi başa düşülməlidir.

Maliyyə sisteminin sabitliyinin geniş anlamda başa düşülməsində səhvlərin və anlaşılmazlıqların mümkün ola biləcəyini düşünən beynəlxalq analitiklərin çoxu, müxtəlif ölkələrdə maliyyə sisteminin riskləri və xətalarını daha asan dildə izah etməyə çalışmaqla bu tərifə xüsusi terminlər əlavə etməklə daha aydın şərhlər vermək istəyirlər. Məsələn bank böhranı, valyuta böhranı, borc böhranı, kapital böhranı və s. kimi terminlərlə verilmiş şərhləri xüsusi indikatorlar vasitəsilə də müəyyən edirlər. Bankın müvəffəqiyyətsizliyi, bankın çökməsi, kimi terminlərdən də geniş istifadə olunur. Yuxarıda qeyd olunan hər bir böhranın təyin olunması üçün müxtəlif yanaşma və hesablamalarla izahat verilir. Məsələn, bank iflası, ümidsiz borclar, ÜDM-in itkiləri, valyuta məzənnəsinin volotilliyi, birja indekslərinin azalması və s. kimi terminlər ümumilikdə maliyyə qeyri sabitliyini izah etmək üçün istifadə olunsa da ayrı ayrı maliyyə həlqələrində baş verənlərə şərh vermək üçün daha münasibdir. Maliyyə sabitliyi tədbirləri üçün edilən müqayisələr, böhranların təyin olunması ilə birbaşa əlaqəlidir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası publik hüquqi şəxsi ötəni ilin fevral ayında yaradılmışdır. Hazirki ildə həmçinində, orta və uzunmüddətli dönəmdə Azərbaycanda maliyyə sektorunda aparılan iqtisadi islahatların səmərələrini görmək mümkün olacaq.İqtisadi canlandırılmanın bank sektoru vasitəsilə həyata keçirilməsi siyasəti xüsusilə manatın və qiymətlərin sabitliyi fonunda uğur qazanacaqdır.Yaradılmiş yaxşı infrastruktur davamlı iqtisadi inkişaf və sürətli iqtisadi islahatlar üçün zəmindir.

Mövcud iqtisadi mühitdə risklərin idarə edilməsi təcrübələrinin sektorda təkmilləşdirilməsini zəruri edən əsas səbəb maliyyə institutlarının risklərə həssaslığının artması və yeni risk zonalarının yaranmasıdır Azərbaycanda maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında əsas istiqamətləri və Azərbaycan üçün tətbiq olunması zəruri olan prespektiv inkişaf modelin qurulması üçün aşağıdakı tədbirlərin kompleks həyata keçirilməsi vacibdir.

Bu tədbirlər aşağıdakılardır: Ölkənin maliyyə sisteminin inkişaf potensialınının artırılması; Güclü və dinamik sağlam institutlardan ibarət maliyyə sisteminin formalaşdırılması; Kreditlərin riski modelinin təkmilləşdiril- məsi (diğər banklarla əlaqə ,makroiqtisadi vəziyyətin təsiri və əks təsir, və s.); Likvidlik və Kredit risklərinin birgə təhlil olunması, iqtisadi artıma təsiri və əks təsiri; Bank sisteminin kapitallaşmasında likvidliyinin təmin edilməsi; Qeyri-işlək aktivlərin restrukturizasiyasının planlaşdırıması; Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq defolt ehtimalının hesablanması (probability of default –PD), iflasa düçar məbləğ üçün (exposure at default – EAD), iflas zamanı zərərin qiymətləndirilməsi (loss given default - LGD) və əməliyyat müddətinin bitməsinə qalan zaman(maturity – M) kimi göstəricilərin hesablanması və stress testlərində istifadə; Ölkədə sığorta bazarının inkişafı; Maliyyə sisteminin inklüzivliyinin gücləndirilməsi; Bazar risklərinin ölçülməsi üçün bazel III tələblərinə əsasən stress altında VaR modelindən istifadənin tətbiqi; Erkən xəbərdarlıq sistemlərinin qurulması; İndekslərin yaradılması (Bank göstəriciləri əsasında); Banklarda Stress-test modellərinin qurulması və gələcəkdə beynəlxaq standartlara uyğunlaşdırılması.

Nəzərdə tutulan sabitliyə nail olmaq üçün kapitallaşma və likvidliklə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Problemli bankların restrukturizasiya tədbirlərinin tamamlanmaması, imkanlarının aşağı olması yaxud səhmdarların banklara əlavə kapital yerləşdirmək marağının, nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaqda çətinlikilərin və gözlənilən risklərin olmasına aid oluna bilər.

BİZNES FƏALİYYƏTİNİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLU

Həsənov R.E.
Odlar Yurdu Universiteti
raminhasanov1999@gmail.com

İş yerlərinin yaradılmasında biznes fəaliyyətinin rolu ölkənin iqtisadi sağlamlığı və rifahı üçün əsasdır. İstər böyük, istərsə də kiçik müəssisələr müxtəlif sektorlarda iş yerlərinin yaradılmasına əhəmiyyətli töhfə verir. Müəssisələr təşkilat daxilində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirmək üçün işçiləri birbaşa işə götürür. Buraya istehsal, idarəetmə, marketinq, satış, maliyyə və digər şöbələrdəki rollar daxildir. Böyük

korporasiyalar çox vaxt geniş işçi qüvvəsinə malikdirlər, eyni zamanda kiçik və orta müəssisələr (KOB) məşğulluq imkanlarının təmin edilməsində də mühüm rol oynayır. Biznes fəaliyyətləri bütün iqtisadiyyata dalğalı təsir göstərir və dolayı yolla iş yerlərinin yaradılmasına gətirib çıxarır. Təchizatçılar, distribyutorlar, xidmət təminatçıları və təchizat zəncirindəki digər müəssisələr əsas biznesin tələblərini ödəmək üçün əlavə məşğulluq imkanları yaradır. Məsələn, bir istehsal şirkəti təkcə işçiləri üçün deyil, həm də xammal, nəqliyyat xidmətləri və s. təchizatçıları üçün iş yerləri yaradır. Müəssisələr mal və xidmətlərə ümumi tələbata töhfə verir, istehsalın artmasına və nəticədə daha çox iş imkanlarına səbəb olur. Müəssisələr inkişaf etdikdə, onlar tez-tez genişlənməyə sərmayə qoyurlar, bu da işçi qüvvəsinə tələbatın artmasına səbəb olur. Yeni bizneslər və startaplar iş yerlərinin yaradılması üçün çox vacibdir. Öz işlərinə başlayan sahibkarlar biznesləri böyüdükcə təkcə özləri üçün deyil, həm də başqaları üçün iş yerləri yaradırlar. Startaplarla əlaqəli innovasiya və dinamizm iqtisadi artıma və məşğulluğa kömək edir. Müəssisələrin uğuru multiplikator effektinə kömək edir, burada bir sektorda artan iqtisadi fəallıq digər sektorlarda artımı stimullaşdırır. Bu qarşılıqlı asılılıq bütün iqtisadiyyatda iş yerlərinin yaradılmasına ardıcıl təsir göstərir. Beynəlxalq ticarət və ixracla məşğul olan müəssisələr qlobal bazar üçün mal və xidmətlərin istehsalı və paylanması ilə bağlı iş yerləri yaradır. İxrac yönümlü müəssisələr xarici bazarlara çıxmaqla ölkənin iqtisadi inkişafına və iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verir. Müəssisələr, xüsusilə tikinti və daşınmaz əmlakla məşğul olanlar, infrastrukturun inkişafı layihələri vasitəsilə iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verirlər. Buraya binaların, yolların, körpülərin və digər zəruri obyektlərin tikintisi daxildir. Səhiyyə, təhsil, maliyyə və qonaqpərvərlik kimi xidmət sahələrinin böyüməsi işgüzar fəaliyyətdən irəli gəlir. Bu sektorlar böyüyən iqtisadiyyatda müxtəlif xidmətlərə artan tələbi nəzərə alaraq xeyli sayda iş yerləri yaradır. Dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşan və innovasiyaları qəbul edən bizneslərin inkişaf ehtimalı daha yüksəkdir. Bununla onlar iqtisadi dayanıqlığa və iş sabitliyinə töhfə verirlər, çünki uyğunlaşa bilən müəssisələr iqtisadi çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün daha yaxşı təchiz olunublar.

Xülasə, biznes fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatında iş yerlərinin yaradılmasının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Biznesdə iştirak edən rolların, sənayelərin və sektorların müxtəlifliyi dinamik iş bazarına töhfə verir, iqtisadi artımı təşviq edir və fərdlər üçün ümumi məşğulluq imkanlarını yaxşılaşdırır.

İnnovasiya iqtisadi inkişafın kritik hərəkətverici qüvvəsidir və ölkə iqtisadiyyatı daxilində biznes fəaliyyətinin trayektoriyasının formalaşmasında əsas rol oynayır. İnnovasiya yeni texnologiyaların, proseslərin və biznes modellərinin hazırlanmasına və mənimsənilməsinə gətirib çıxarır, müxtəlif sənaye sahələrində məhsuldarlığı artırır. Artan məhsuldarlıq, öz növbəsində, müəssisələrə eyni və ya daha az resursla daha çox məhsul istehsal etməyə imkan verməklə iqtisadi artıma töhfə verir. İnnovativ biznes fəaliyyəti çox vaxt tamamilə yeni sənaye və sektorların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, informasiya texnologiyaları və biotexnologiya sənayelərinin meydana çıxması iqtisadi inkişafa, iş yerlərinin yaradılmasına və bu innovativ sahələrdə artıma böyük təsir göstərmişdir. İnnovasiya mədəniyyətini inkişaf etdirən və müəssisələr tərəfindən tədqiqat və inkişaf (R&D) fəaliyyətlərini dəstəkləyən ölkələr qlobal rəqabət qabiliyyətini artırır. İnnovativ məhsullar və xidmətlər bizneslərə beynəlxalq bazarda rəqabət üstünlüyü verir, ixracın artmasına və qlobal səhnədə iqtisadi uğurlara səbəb olur. İnnovasiyalar sahibkarlıqla sıx bağlıdır və yeni bizneslərin (startupların) yaradılması iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Sahibkarlar tez-tez ənənəvi sənayeləri pozaraq və iqtisadi artımı stimullaşdıran yeni ideyalar və həllər təqdim edirlər. İnnovasiya fərdlərin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıran məhsul və xidmətlərin inkişafına töhfə verir. Bu, səhiyyə və təhsildə irəliləyişlərdən tutmuş, ümumi rifahı yüksəldən əyləncə və istirahət fəaliyyətinin yeni formalarının yaradılmasına qədər dəyişə bilər. İnnovasiyalara və texnoloji tərəqqiyə sadiqlik nümayiş etdirən ölkələr çox vaxt xarici investorlar üçün cəlbedici olurlar. Birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) texnologiyanın, biliklərin və kapitalın transferinə gətirib çıxara, iqtisadi inkişafı daha da sürətləndirə bilər. Yaşıl texnologiyalarda və davamlı təcrübələrdə innovasiyalar ətraf mühitə təsirləri minimuma endirməklə yanaşı, iqtisadi inkişafa töhfə verir. Ətraf mühitə uyğun təcrübələri mənimsəyən müəssisələr təkcə davamlılığa töhfə vermir, həm də ekoloji təmiz məhsul və xidmətlərə artan istehlakçı üstünlüklərini nəzərə alır. Hökumətlər tədqiqat və inkişaf üçün dəstəkləyici siyasətlər, təşviqlər və maliyyələşdirmə vasitəsilə innovasiyaların təşviqində mühüm rol oynaya bilərlər. Strateji hökumət müdaxilələri müəssisələri innovasiyaya investisiya qoymağa təşviq edən bir ekosistem yarada bilər. İnnovasiya və iqtisadi inkişaf bir-birinə bağlıdır və bizneslər bu əlaqəni idarə etməkdə mühüm rol oynayır. Əlverişli siyasət mühiti ilə dəstəklənən biznes sektorunda innovasiya mədəniyyəti məhsuldarlığı, iş yerlərinin yaradılmasını, qlobal rəqabət qabiliyyətini və ümumi rifahı gücləndirməklə ölkə iqtisadiyyatını irəli apara bilər.

Biznes fəaliyyətindən əldə edilən vergi gəlirləri dövlət xidmətlərinin, infrastrukturun və ölkə iqtisadiyyatının ümumi rifahına töhfə verən müxtəlif proqramların maliyyələşdirilməsində mühüm rol

oynayan hökumətlər üçün mühüm gəlir mənbəyidir. Bizneslərdən vergi daxilolmaları dövlət əməliyyatları üçün tələb olunan vəsaitin əhəmiyyətli hissəsini təmin edir. Bu vəsaitlər təhsil, səhiyyə, müdafiə, ictimai təhlükəsizlik və infrastrukturun inkişafı da daxil olmaqla dövlət xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur. Vergi gəlirləri yollar, körpülər, ictimai nəqliyyat və kommunal xidmətlər kimi mühüm infrastrukturun tikintisinə və saxlanmasına töhfə verir. Yaxşı saxlanılan infrastruktur iqtisadi fəaliyyətləri dəstəkləyir və vətəndaşların ümumi həyat keyfiyyətini artırır. Rifah, işsizlik müavinəti və mənzil yardımı kimi sosial proqramlara dövlət xərcləri qismən vergi gəlirləri hesabına maliyyələşdirilir. Bu proqramlar sosial bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq və maddi çətinliklərlə üzləşən fərdlərə və ailələrə dəstək vermək məqsədi daşıyır. Vergi daxilolmaları təhsil və səhiyyə xidmətlərinin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır. Təhsilə qoyulan sərmayələr ixtisaslı və məhsuldar işçi qüvvəsinə töhfə verir, səhiyyə xərcləri isə əhalinin sağlamlığını və rifahını artırır. Hüquq-mühafizə orqanları, fövqəladə hallar xidmətləri və ictimai təhlükəsizlik təşəbbüsləri üçün maliyyə vergi gəlirlərindən əldə edilir. Vətəndaşların təhlükəsizliyini və təhlükəsizliyini təmin etmək hökumətlərin əsas vəzifəsidir. Hökumətlər vergi gəlirlərini ətraf mühitin mühafizəsi səylərinə, o cümlədən təbii ehtiyatların qorunması, canlı təbiətin qorunması və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı təşəbbüslərə ayıra bilər. Davamlı təcrübələr və ətraf mühitin mühafizəsi iqtisadiyyatın uzunmüddətli sağlamlığına kömək edir. Vergi gəlirləri faiz ödənişləri və borcun ödənilməsi daxil olmaqla, dövlət borcuna xidmət göstərmək üçün istifadə olunur. Borcu idarə etmək fiskal sabitliyi qorumaq və maliyyə böhranlarından qaçmaq üçün vacibdir. Vergi gəlirləri səmərəli nəqliyyat şəbəkələri, kommunikasiya sistemləri və texnologiya mərkəzləri kimi biznes üçün əlverişli infrastrukturun inkişafına kömək edir. Bu investisiyalar biznesi cəlb edə, iqtisadi fəallığı stimullaşdıra və iş imkanları yarada bilər. Hökumətlər büdcələrini tarazlaşdırmaq və fiskal məsuliyyəti təmin etmək üçün vergi gəlirlərindən istifadə edirlər. Balanslaşdırılmış büdcə iqtisadi sabitliyi qorumağa kömək edir və maliyyə bazarlarında inam yaradır. Əsas xidmətlərin və infrastrukturun maliyyələşdirilməsi ilə vergi gəlirləri iqtisadi artım üçün əlverişli mühitə töhfə verir. Yaxşı işləyən dövlət sektoru ümumi iqtisadi inkişafa təkan verən özəl sektorun fəaliyyətlərini dəstəkləyir.

Biznes fəaliyyətindən əldə edilən valyuta gəlirləri ölkənin iqtisadi mənzərəsinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Çox vaxt beynəlxalq ticarət və transsərhəd əməliyyatlar vasitəsilə əldə edilən bu gəlirlər iqtisadi inkişafın müxtəlif aspektlərinə töhfə verir. Xarici valyuta gəlirləri ölkənin tədiyə balansına töhfə verir. Mənfəətin xərclərdən çox olduğu müsbət tədiyə balansı iqtisadi gücü və sabitliyi əks etdirir. Bu, ölkənin valyuta və maliyyə sisteminə inamı qorumaq üçün vacibdir. Xarici valyuta gəlirləri ölkənin valyutasının sabitliyini dəstəkləməyə kömək edir. Adekvat valyuta ehtiyatlarından valyuta dəyişmələrini idarə etmək, valyuta məzənnələrini sabitləşdirmək və xarici iqtisadi şokların təsirini azaltmaq üçün istifadə oluna bilər. Valyuta gəlirləri ölkəyə öz idxalını maliyyələşdirməyə imkan verir. Bu, ölkə daxilində asanlıqla əldə olunmayan və ya beynəlxalq bazarlardan alındıqda daha sərfəli olan mal və xidmətlərin satın alınması üçün xüsusilə vacibdir. Xarici borc öhdəlikləri olan ölkələr öz xarici borclarına xidmət etmək üçün valyuta gəlirlərindən istifadə edə bilərlər. Bu, xarici valyutada verilmiş kreditlər üzrə faizlərin və əsas borc məbləğlərinin ödənilməsini nəzərdə tutur, ölkənin kredit qabiliyyətinin saxlanmasına kömək edir. Xarici valyuta gəlirləri beynəlxalq ticarəti təşviq etməklə iqtisadi artıma kömək edir. İxrac yönümlü müəssisələr xarici bazarlardan gəlir əldə edərək istehsalın artmasına, iş yerlərinin yaradılmasına və ümumi iqtisadi inkişafa səbəb olur. Vahid bazardan və ya gəlir mənbəyindən asılılıq ölkəni iqtisadi zəifliklərə məruz qoya bilər. Müxtəlif beynəlxalq bazarlardan gələn valyuta gəlirləri bu riski azaltmağa kömək edir, daha sabit və möhkəm iqtisadi baza təmin edir. Güclü valyuta gəlirləri və sabit valyutası olan ölkə xarici investorlar üçün çox vaxt daha cəlbedici olur. Bu, kapital, texnologiya və təcrübə gətirən və iqtisadi inkişafa daha da töhfə verən birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) artmasına səbəb ola bilər. İxracdan gələn valyuta gəlirləri ticarət balansının yaxşılaşdırılmasına kömək edir. İxracın idxalı üstələdiyi ticarət profisiti xarici ehtiyatların toplanmasına kömək edir və ölkənin iqtisadi mövqeyini gücləndirir. Müxtəlif valyuta gəlirləri olan ölkələr çox vaxt iqtisadi tənəzzüllərə daha davamlıdır. Gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsi qlobal bazarlardakı dalğalanmalara və ya konkret sənaye sahələrində baş verən pozulmalara qarşı bufer təmin edə bilər.

TURİZMDƏ BƏLƏDÇİ İŞİNİN KARYERA İNKİŞAFI

Hümbətəliyeva Ş. A.
Xəzər Universiteti
Halisams20@gmail.com

Bələdçi turizm sənayesinin "ruhu"dur və tələbələrə yüksək keyfiyyətli xidmət göstərməklə sektorun uğurunda mühüm rol oynayır. Turizm işində önəmli işçilərdən olan tur bələdçiləri turizm xidmətinin ümumi keyfiyyətinin mühüm meyarı kimi təqdim etdikləri xidmət keyfiyyəti ilə turizm məkanlarının imicini və reputasiyasını artırmaqda aparıcı oyunçulardır. Yerli və ya ölkə adından yerli və ya xaricdən gələn səyahətçilərə mədəniyyət və tarixi məkanlarla tanışlıqda vasitəçilik edirlər. Beynəlxalq ziyarətçilərə xidmət edərkən, onlar dünyanın hər yerindən və öz ölkələrindən gələn turistlər arasında qarşılıqlı anlaşma və dostluğu təşviq edirlər. Buna görə də onları adətən "qeyri-hökumət səfirləri" adlandırırlar. Bir çox ölkələrdə bələdçi turizm xidmətinə sadiqdir və birbaşa turizm sənayesinin inkişafını dəstəkləyir. Beynəlxalq turistlərdən başqa, daxili turizmin sürətlə inkişafı yüksək keyfiyyətli tur bələdçilərinə real ehtiyac olduğunu göstərir. Buna görə də, turist bələdçisinin nöqteyi-nəzərindən iş üçün tələb olunan bacarıqları, münasibətləri və ehtiyacları araşdırmaq vacibdir ki, onların keyfiyyətini və iş məmnunluğunu artırmağın yollarını tapsın. Yalnız tur bələdçilərinin öhdəliyini və məmnuniyyətini artırmaqla onlar turistlərə yüksək keyfiyyətli xidmət göstərə biləcəklər ki, bu da öz növbəsində ölkənin turizm sənayesini xeyli yaxşılaşdıracaq. Tur bələdçiləri turizm sənayesində ən çox məşğul olan işçilər arasındadır və onların turistlərlə ünsiyyəti həm tur qrupunun məmnunluğunu artıra, həm də növbəti turun satılmasını təmin edə bilər. Əksər alimlər tədqiqatlarını ekskursiya bələdçisinin xidmətinin, rolunun və funksiyasının öyrənilməsinə yönəldirlər. Bu araşdırmalara görə tur bələdçiləri öz işləri çərçivəsində lider, satıcı, müəllim, məlumat verən və təşkilatçı kimi müxtəlif rolları oynayırlar. Tur bələdçilərinin təkcə turist məmnuniyyətinə deyil, həm də destinasiyanın imicinə, marketinqinə və brendləşməsinə töhfə verdiyi geniş şəkildə qəbul edilir. Bazarın təşviqi və reklamı ilə yanaşı, tur bələdçiləri turistlərin təkrar səfərlərinə və yeni işlərinə ciddi təsir göstərirlər (Wong, Ap, & Sandiford, 1998). Təcrümə tur bələdçilərinin əsas vəzifələrindən biri olduğundan, turistlərin təcrübəsini zənginləşdirmək üçün onların ünsiyyət və şərh bacarıqlarını təkmilləşdirmək vacibdir. Bələdçilərin peşəkar bacarıqlarını və iş performansını artırmaq üçün bir çox ölkələrdə bələdçilərin sertifikatlaşdırma sistemləri tətbiq edilmişdir. Ekoturizmin sürətli inkişafı ilə bu sahədə ixtisaslaşmış peşəkar bələdçilərin yetişdirilməsi də vacibdir. Tur bələdçilərinin fəaliyyəti baxımından əhəmiyyət-performans təhlili bələdçilərin iş nəticələrini qiymətləndirmək və onların işinin keyfiyyətini artırmaq üçün effektiv idarəetmə vasitəsi olduğunu sübut etdi. Bu məsələ ilə bağlı araşdırmalar tur bələdçisinin funksiyasının, peşəkar biliklərinin, öhdəliklərinin və vəzifəsinin, həmçinin şərh bacarıqlarının və prinsiplərinin təhlili ilə bağlıdır. Mədəni turizmin əhəmiyyətini vurğulamaq üçün belə destinasiyalarda işləyən bələdçilər bilik və şərh yolları baxımından özlərini ümumi bələdçilərdən fərqləndirməlidirlər. Ekoloji sahədə bələdçilər şərh funksiyalarından əlavə, ekoloji mühitin qoruyucusu kimi də çalışmalıdırlar. Bu gün əksər alimlər tur bələdçilərinin iqtisadi fəaliyyətlərinə və nəzarət idarəçiliyinə diqqət yetirirlər. Tur bələdçilərinin problemlərini, xüsusən də xidmət keyfiyyətinin aşağı olması və qonağın təqdim olunduğu pərakəndə satıcılardan komissiya almaq kimi problemlərdən bəhs etmədən demək olar ki, mümkün deyil.

Tur bələdçiləri, onların təsərrüfat təcrübəsi və idarə edilməsi haqqında çox yazılsa da, bələdçilərin nöqteyi-nəzərindən onların işinə münasibət və ideyalarına o qədər də diqqət yetirilməyib. Reallıq budur ki, tur bələdçiləri bu və ya digər şəkildə şəxsi təhlükəsizlik, şəxsiyyət və karyera inkişafı təzyiqi kimi müxtəlif növ stresslərdən əziyyət çəkirlər. Zəif sığorta sistemi və şiddətli rəqabət zehni və fiziki təzyiqlə birləşərək bələdçilərin işinin tükənməsi və işdən məmnunluğunun azalması ilə nəticələnir ki, bu da öz növbəsində aşağı xidmət keyfiyyətinə gətirib çıxaracaq. Buna görə də, bu fənnin iki məqsədi, tur bələdçisinin profillərini, münasibətlərini və ehtiyaclarını araşdırmaq və bələdçi idarəçiliyində innovasiyaların nəticələrini və imkanlarını araşdırmaqdır.

Sorğu anketi vasitəsilə məlumatların toplanması vasitəsilə tur bələdçilərinin bacarıq profillərini, iş fonunu, ideyalarını, münasibətlərini və karyera planlarını müəyyən etmək mümkündür. Turizm sənayesinin bu mühüm elementi haqqında toplanılan məlumat idarəetmə, təlim və karyera inkişafının təkmilləşdirmək üçün əsas təminat rolunu oynayacaqdır. Bu tədqiqatın iştirakçıları peşəkar bələdçilərdən, part-time bələdçilərdən və bələdçi ixtisası almış bələdçi menecerlərdən ibarət ola bilər.

Bələdçilərin işlədiyi turizm agentliyini iki növə qruplaşdırmaq olar - 15,7% beynəlxalq turizmlə məşğul olan beynəlxalq turizm agentliyi və 84,3% daxili turizm biznesində fəaliyyət göstərən milli. Bələdçi

işi və bacarıq maddələri ilə bağlı ifadələrə cavablar 5 ballıq Likert tipli şkala üzrə qiymətləndirilir. Bu şkala daxilində ən aşağı 1bal, ən yuxarı isə 5 bala bərabərdir.

TURİZM SAHƏSİNDƏ MALİYYƏ MEXANİZMLƏRİNİN ROLU

Hüseynova A.B.
Sumqayıt Dövlət Unversiteti
ay.huseynova.00@mail.ru

Maliyyə mexanizmləri infrastrukturun inkişafı, marketinq səyləri və turist təcrübələrinin ümumi keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün zəruri kapital təmin etməklə turizmin inkişafında mühüm rol oynayır.

Maliyyə mexanizmlərinin rolu hec də sadə deyildir.Maliyyə mexanizmlərin rolunun qiymətləndirilməsi aşağıdakı kimi aparılır.

İnfrastrukturun inkişafı . Turizmin inkişafı hava limanları, yollar, otellər və attraksionlar kimi əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin inkişafını tələb edir. Dövlət qrantları, kreditlər və ya dövlət-özəl tərəfdaşlıq kimi maliyyə mexanizmləri bu obyektlərin tikintisini və təmirini maliyyələşdirə bilər. İnkişaf etməkdə olan infrastruktur təkcə ziyarətçilərin sayını artırmır, həm də iş yerləri yaradır və təyinat bölgəsində iqtisadi artımı stimullaşdırır.Buda onlarn rolunun nə qədər vacib oldugunu bir daha subut edir.

Marketinq və Təbliğat . Turistləri təyinat yerinə cəlb etmək üçün effektiv marketinq vacibdir. Maliyyə mexanizmləri turizmtəşkilatlarına, təyinat idarəçiliyi təşkilatlarına və reklam kampaniyalarına sərmayə qoymağa, ticarət sərgilərində iştirak etməyə və rəqəmsal marketinq kanallarından istifadə etməyə imkan verir. Bu səylər təyinat haqqında məlumatlılığı artırır, onun unikal görməli yerlərini vurğulayır və nəticədə ziyarətçilərin sayını artırır.

Məhsulun diversifikasiyası . Maliyyə dəstəyi turizm bizneslərini öz təkliflərini diversifikasiya etməyə təşviq edə bilər və bununla da daha geniş səyahətçilərə müraciət edə bilər. Məsələn, maliyyələşdirmə macəra turizmi fəaliyyətlərinin, mədəni təcrübələrin və ya ekoloji cəhətdən təmiz təşəbbüslərin inkişafına kömək edə bilər. Diversifikasiya təyinatın rəqabət qabiliyyətini artırır və onun xüsusi bazar konyukturasından və ya mövsümdən olan asılılığını azaldır.

Keyfiyyətin Təkmilləşdirilməsi.Yüksək keyfiyyətli turizm təcrübələrinin saxlanılması ziyarətçilərin məmnuniyyəti və biznesin genişləndirilməsi üçün çox vacibdir. Maliyyə mexanizmləri xidmət standartlarının yaxşılaşdırılmasına, təbii və mədəni irsin qorunub saxlanmasına, yaşayış və yeməkxanaların təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş təşəbbüsləri dəstəkləyə bilər. Keyfiyyətin artırılmasına investisiyalar destinasiyanın dünya turizm bazarında nüfuzuna və rəqabət qabiliyyətinə töhfə verir.

Potensialın Gücləndirilməsi. Təlim və təhsil proqramları yüksək səviyyəli turizm xidmətləri göstərə bilən ixtisaslı işçi qüvvəsinin yaradılması üçün vacibdir. Maliyyə mexanizmləri peşə hazırlığı təşəbbüslərini, qonaqpərvərlik kurslarını və turizm sənayesinin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış sahibkarlıq proqramlarını maliyyələşdirə bilər. İnsan kapitalına sərmayə qoymaqla destinasiyalar xidmət standartlarını yüksəldə, innovasiyaları təşviq edə və turizmin inkişafının uzunmüddətli davamlılığını təmin edə bilər.

Davamlılıq Təşəbbüsləri. Davamlı turizm təcrübələri ətraf mühitə təsirləri minimuma endirmək və yerli mədəniyyətləri qorumaq üçün getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə mexanizmləri bərpa olunan enerji layihələri, tullantıların idarə edilməsi sistemləri və icma əsaslı turizm müəssisələri kimi davamlılıq təşəbbüslərini dəstəkləyə bilər. Dayanıqlılığı turizmin inkişafı planlarına inteqrasiya etməklə destinasiyalar vicdanlı səyahətçiləri cəlb edə və gələcək nəsillər üçün onların təbii və mədəni sərvətlərini qoruya bilər.

Riskin azaldılması. Turizmin inkişafı tez-tez iqtisadi tənəzzüllər, təbii fəlakətlər və ya siyasi qeyri-sabitlik kimi risk amillərindən asılıdır. Sığorta məhsulları və ya ehtiyat fondları kimi maliyyə mexanizmləri bu risklərin azaldılmasını və turizm biznesi və investorları üçün maliyyə müdafiəsini təmin edə bilər. Riskləri effektiv şəkildə idarə etməklə, təyinatlar çətin şərtlərdə belə investorların inamını qoruya və turizm artımını davam etdirə bilər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, maliyyə mexanizmləri turizmin inkişafında çoxşaxəli rol oynayır. Belə ki, maliyyə mexanimləri infrastruktura, marketinqə, məhsulların şaxələndirilməsinə, keyfiyyətin yüksəldilməsinə, potensialın artırılmasına, davamlılıq təşəbbüslərinə və risklərin azaldılmasına investisiya qoyuluşunu asanlşırır.

MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARI ƏSASINDA ÖHDƏLİKLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ UÇOTU

Hüseynova N.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nuriyyehuseynova12@gmail.com

Mühasibat uçotunda öhdəliklər, şəxslərin və şirkətlərin maliyyə və hesabat proseslərini düzgün şəkildə idarə etmək üçün yerinə yetirməli olduğu məsuliyyətləri ifadə edir.Maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarında xarakterinə görə öhdəliklər 2 qrupa ayrılır :

- Real öhdəliklər
-Ehtimal olunan öhdəliklər

Real öhdəliklər, artıq baş vermiş hadisələr nəticəsində müəssisənin qarşılaşdığı konkret məbləğlərdir, ənənəvi olaraq bilinirlər. Ehtimal olunan öhdəliklər isə müəssisənin hələ ki, qarşılaşmadığı, lakin gələcəkdə üzləşmə ehtimalı olan borcları ifadə edir. Eyni zamanda ehtimal olunan öhdəliklərdə 2 yerə ayrılır: Qiymətləndirilmiş öhdəliklər, Şərti öhdəliklər

Qiymətləndirilmiş öhdəliklər yaranma ehtimalı yüksək (50%-dən yuxarı) olan, lakin məbləği və ya tarixi qeyri-müəyyən olan öhdəlikləri əhatə edir. Qiymətləndirilmiş öhdəliklər bir şirkətin ya da təşkilatın maliyyə və mövqeyini dəyərləndirmək üçün istifadə olunan cədvəllər və ya məlumatlar formasında da ifadə olunur. Bu öhdəliklər, şirkətin borclarını, kreditləri, ödənişləri və digər maliyyə əməliyyatlarını qiymətləndirməyə kömək edir. Müxtəlif təşkilatlar və dövlətlər tərəfindən fərqli standartlar və təhlillər aparılır , əsasən bu təhlillərdə aşağıdakı məlumatlar əks etdirilir:

-Borc və kreditlər: Şirkətin qısa və uzun müddətli borclarının qiymətləndirilməsi.

-Gəlirlər və gəlirlərin mənbələri: Şirkətin aldığı gəlirlərin nəticələri və gəlirlərin nə qədər stabil və daimi olduğunun qiymətləndirilməsi.

- Likvidliy və faiz riski: Şirkətin likvidliy və faiz risklərinin qiymətləndirilməsi.
- İşgüzarlıq və əməkdaşlıq: Şirkətin işgüzarlıq və əməkdaşlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

Şərti öhdəliklər isə keçmişdə baş vermiş hadisə nəticəsində gələcəkdə üzləşmə ehtimalının 50%-dən aşağı olduğu borclardır.37 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına əsasən şərti öhdəliklər , qeyri-müəyyən hadisələrin nəticəsindən asılı olaraq gələcəkdə yarana biləcək potensial öhdəliklərdir. Onlar maliyyə hesabatının tərtibi zamanı hal-hazırki öhdəliklər deyil, müəyyən şərtlər yerinə yetirildikdə öhdəliklərə çevrilmək potensialına malik öhdəliklər hesab olunur. Şərti öhdəliklər müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən hüquqi mübahisələrdən, zəmanətlərdən , ekoloji öhdəliklərdən və gözlənilən məhkəmə çəkişmələrindən yarana bilir. Bu standartın əsas məqsədi , şərti öhdəliklərlə bağlı tanınma meyarlarının və ölçülmə əsaslarının tətbiq olunmasının və istifadəçilərin onların xarakterini, zaman parametrlərini və məbləğini anlamasına imkan verəcək mənfi informasiyanın maliyyə hesabatlarına aid izahedici qeydlərdə açıqlanmasının təmin edilməsidir.

Şərti öhdəliklər mühasibat uçotu standartlarında qeyd olunan müəyyən meyarlara cavab verdikdə adətən maliyyə hesabatlarında tanınır və açıqlanır.Baş vermə ehtimalı və məbləğin təxmin edilməsi şərti öhdəliyin tanınıb-tanınmamasını müəyyən edən əsas amillərdir.Əgər şərti öhdəlik ehtimal edilirsə və məbləği əsaslı şəkildə qiymətləndirmək olursa, o zaman, maliyyə hesabatlarında öhdəlik kimi tanınacaqdır.

Şərti öhdəlikləri aşağıdakı nümunə ilə aydın izah edə bilərik :

“A” MMC şirkəti, bankdan 60.000 azn məbləğində borc götürür. “A” MMC şirkətinin şəriki hesab olunan “B” MMC şirkəti borcun bankdan götürülməsində “A” MMC şirkəti üçün zamin durur. Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabada borc üzrə ödənilməmiş qalıq 20.000 azn göstərilir.

İlk öncə burada keçmiş hadisə mövcuddur - “B” MMC şirkəti buna zəmanət verir. Lakin əsas öhdəlik, yalnız “A” MMC şirkəti borcu ödəyə bilmədiyi zaman yaranmış olacaq.Bu isə “A” MMC şirkətinin fəaliyyətindən asılı olmayan qeyri-müəyyən hadisə hesab olunduğuna görə bu proses şərti öhdəlik adlandırılır.

Şərti öhdəliklər likvidlik, ödəmə qabiliyyəti və gəlirlilik kimi əsas maliyyə göstəricilərinə təsir edərək maliyyə təhlili üçün də əhəmiyyətli təsirlərə malikdir.Şərti öhdəliklərin düzgün başa düşülməsi və təhlili qərar qəbulu və risklərin idarə edilməsi üçün də vacibdir.

Şərti öhdəliklər müxtəlif maraqlı tərəflərə, o cümlədən investorlara, kreditorlara, işçilərə və tənzimləyicilərə təsir göstərə bilir. Belə ki, investorlar və kreditorlar şirkətin maliyyə vəziyyətini, riskə məruz qalmasını və öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün şərti öhdəlikləri qiymətləndirirlər.İşçilər isə iş təhlükəsizliyi və şirkətin öz öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyəti ilə bağlı

xüsusən də şərti öhdəliklər hüquqi mübahisələrlə əlaqədardırsa narahat olur və maraqlanırlar.Tənzimləyici orqanlar isə mühasibat uçotu standartlarına və açıqlama tələblərinə uyğunluğu təmin etmək, səhmdarların və ictimaiyyətin maraqlarını qorumaq üçün şərti öhdəliklərə nəzarət edirlər.

Şərti öhdəliklərin və onların təsirinin başa düşülməsi sağlam maliyyə idarəçiliyi və korporativ idarəetmə təcrübələrini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də ,şərti öhdəliklərin düzgün tanınması, ölçülməsi, açıqlanması və idarə edilməsi korporativ maliyyə sahəsində şəffaflıq, hesabatlılıq və risklərin idarə edilməsi üçün vacib hesab olunur.

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI İŞİNİN TƏŞKİLİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN ROLU

İmancanova A.Z.
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
aimancanova@gmail.com

18-ci əsrin sonu və 19-cu əsrlərdə İtaliyada baş verən sosial inqilabların sənaye inkişafı ilə uyğunlaşdığı və Avropa məskənlərində böyük dəyişiklikləri məcbur etdiyi bir dövrdə Romanın mərkəzində böyük bir ərazi tarix və sənət tədqiqatlarına ayrılır. Bu Papalıq Dövlətlərində antik əşyalar haqqında qanunun ən mühüm qərarları 1802 və 1820-ci illərdə verilmiş "Editti Doria Pamplili" və "Editti Doria Pacca"dır. Bu qanunlar ilk dəfə olaraq qədim əşyaların siyahısının tərtib edilməsini qeyd edir və onları yoxlayacaq qurumların yaradılmasını tələb edir. 1863-cü ildə yaradılmış İncəsənət Əsərlərinin, Tarixi Abidələrin və Qədim Artefaktların Mühafizəsi Komissiyası və 1865-ci ildə qüvvəyə minən qoruma qanunu mühafizə yönümlü institusional strukturun formalaşmasına imkan verdi.

Carla Del Restauro: Dünya ölkələrinin təbii və mədəni dəyərlərlə bağlı ortaq mövqe tutmaq, koordinasiya və əməkdaşlığı təmin etmək üçün ilk cəhdləri 1930-cu illərdən başlayıb. 1931-ci ildə İtaliyada Antik Əsərlər və Gözəl Sənətlər Ali Şurası tərəfindən hazırlanmış "Karla Del Restauro" bu sahədə ilk sənəd hesab olunur.

İtaliyada milli əhəmiyyət kəsb edən və elmin, sənətin və texnikanın bir araya gəldiyi abidələrin bərpasında üstünlük təşkil etməli olan qaydalardan bəhs edən bu araşdırmalarda Qədim Əsərlər və Gözəl Sənətlər Ali Şurası hər cür bərpa işlərini qəbul etmişdir. "1933-cü ildə Tarixi Abidələr və Təsviri Sənətlər Ali Şurası tərəfindən qəbul edilən "Carta Del Restauro Italiano" kimi tanınan qaydalardan sonra Təhsil Nazirliyi 1938-ci ildə abidələrin təmirində tətbiq olunacaq müfəssəl əsasnamə dərc etdi. Mussolini dövründə qəbul edilmiş qanunlara tarixi yaşayış məntəqələrinin, tarixi şəhər mərkəzlərinin, kənd və qəsəbələrin, eləcə də təbii gözəlliklərin ənənəvi təsvirlərinin qorunması daxildir. Bu qanunla Təhsil Nazirliyi ilə digər aidiyyəti nazirliklər arasında şəhərsalma sahəsində sıx əməkdaşlıq qurulmuşdur.

İtaliya mədəni sərvətləri qorumaq üçün ən qədim və əhatəli qanunlara malik ölkələr sırasındadır. İtaliya Mülki Məcəlləsinin 822-ci bölməsində "dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarına məxsus milli irsə aid binalar, muzey kolleksiyaları, şəkil qalereyaları, arxivlər və s." aktivlər" milli irsə daxil edilmişdir. İtaliyanın Mədəni İrs və Təbii Qanunu (İMİTQ) daşınar və daşınmaz mədəni sərvətləri təsnif edir. Mövcud qanuna görə – dövlətə, ictimai qurumlara, yerli özünüidarəetmə orqanlarına və ya qeyri-kommersiya təşkilatlarına, digər publik hüquqi şəxslərə məxsus muzey kolleksiyaları, şəkil qalereyaları, arxivlər, kitab kolleksiyaları kateqoriyasına aid edilən mədəniyyət sərvətləri və bütün növ bədii, tarixi, arxeoloji və etno- ölkədə insanların sahib olduğu antropoloji dəyərlər mədəni sərvət hesab olunur. Bundan əlavə, bu qanuna görə, Mədəniyyət Nazirliyi adı çəkilən mədəniyyət sərvətlərinin qiymətləndirilməsi səlahiyyətinə malik qurum olsa da, yaşayan rəssamların əsərləri və yaşı 50 ildən çox olmayan əsərlər bu əhatəyə daxil edilmir.

İtaliya mədəni sərvətlərin qaytarılması üçün müraciət edən ölkələrə yardım edir. Direktiv 1993/7/EEC Aİ ölkələri üçün etibarlıdır. Aİ-yə daxil olmayan ölkələrin də UNESCO və UNIDROIT77 Konvensiyaları çərçivəsində ekstradisiya tələb etmək hüququ var. İMİTQ-ə görə, əsərin müəllifinin mənəvi və iqtisadi hüquqları vardır və iqtisadi hüquqlara malik olmaq üçün müəllifin açıq razılığı tələb olunur.

Türkiyədə mədəni sərvətlərin qorunması ilə bağlı ilk real tənzimləmə 1906-cı ildə qüvvəyə minən "Asar-ı Attika Nizamnaməsi" ilə başladığı qəbul edilir. 1914-cü il tarixli "Abidat Tənzimləməsinin Saxlanması" ilə yeni müddəalar yaratmaqla daşınmaz mədəni sərvətlərin qorunması məqsədi daşıyırdı. Cümhuriyyət dövründə mədəni sərvətlərin mühafizəsi ilə bağlı Osmanlı dövründən miras qalmış qanunvericiliyin mövcud vəziyyətə cavab verə bilməyəcəyi anlaşılmış və 1931-ci ildə qədim abidələrin mühafizə tədbirlərini müəyyən etmək üçün komissiya yaradılmışdır. Konservasiyanın ekoloji aspekti 1944-

cü ildə "Əski Əsərlər və Muzeylər üzrə Birinci Məsləhət Komissiyası"nın iclası ilə gündəmə gəldi. Bu müsbət addımlar sayəsində mədəniyyət sərvətlərinin daha əhatəli tərifləri ortaya atılmış, identifikasiya və qeydiyyat proseslərinin əhəmiyyəti başa düşülmüş, mühafizə çərçivəsində şəhər və qəsəbələrdə abadlıq tədbirlərinin həyata keçirilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır. 1951-ci ildə 5805 saylı qanunla yaradılmış "Daşınmaz Əmlak Əntiqləri və Abidələri Ali Şurası" konservasiya ilə bağlı müdaxilənin prinsip və formalarının müəyyən edilməsi, layihə əsasında qərarların qəbul edilməsi kimi müasir vəzifələri öz üzərinə götürmüş, problemlərin həlli üçün təsirli tədbirlər görmüşdür.

Mədəniyyət və təbiət sərvətlərinin mühafizəsi üçün həyata keçirilən tədbirlərin zamanla dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün hazırlanmış yeni strategiyalar nəticəsində 2863 saylı "Mədəni və təbiət sərvətlərinin mühafizəsi haqqında" Qanuna dəyişiklik edilib. Mövcud qanunları, nizamnamələri və prinsipial qərarları daha da aktivləşdirmək məqsədi ilə 27.07.2004-cü il tarixdə qəbul edilmiş 3386 saylı Qanun, 25535 saylı Rəsmi Qəzetdə dərc olunduqdan sonra qüvvəyə minən 5226 saylı Qanunla gün yenidən təşkil edilmişdir. Sözügedən Qanunla mühafizə yönümlü inkişaf planları, əldə edilmiş hüquqlar, Mühafizə və Mühafizə Qurumları Yüksək Şurası, müsadirə və sahiblik kimi mülkiyyət mövzularında tənzimləmələr edilmiş, qorunma ilə bağlı yerli rəhbərliklərə bəzi səlahiyyət və vəzifələr verilmiş, yeni qeydiyyata alınmış binaların təmirinə maliyyə töhfəsini təmin etmək üçün resurslar yaradılmış və qeydiyyatdan keçmiş binalar üçün güzəştlər və töhfələr tətbiq edilmişdir. Bundan əlavə, Mühafizə Şuraları Regional Mühafizə Şuralarına, Mühafizə Şurası Müdirlikləri isə Regional Mühafizə Şurası Müdirliklərinə çevrildi. Bu bölmədə Türkiyədə mədəni irsin qorunması ilə bağlı fəaliyyət göstərən ictimai qurumlar və qeyri-hökumət təşkilatları və qurumları təqdim ediləcək.

1983-cü ildə qüvvəyə minən 2863 saylı qanunun 6498 saylı qanun dəyişikliyi ilə daşınar mədəniyyət sərvətlərinin əhatə dairəsi genişləndirilərək qanuna ətraflı şəkildə daxil edilmişdir. Bu qanunun 23-cü maddəsi "Daşınar" mədəni və təbii sərvətlərin nə olması ilə birbaşa bağlıdır. Bu maddəyə görə; "Geoloji, tarixdən əvvəlki və tarixi dövrlərə aid olan, geologiya, antropologiya, tarixdən əvvəlki, arxeologiya və sənət tarixi baxımından sənədli dəyəri olan və dövrün sosial, mədəni, texniki və elmi xüsusiyyətlərini və səviyyəsini əks etdirən bütün növ mədəni və təbii sərvətlər, hər növ heyvan və bitki qalıqları, insan skeletləri, çaxmaq daşı (sleks), vulkan şüşəsi (obsidian), hər cür sümük və ya metal alətlər, plitələr, keramika, oxşar qazan və tavalar, heykəllər, heykəlciklər, lövhələr, kəsici, parçada, papirusda, perqamentdə və ya üzərində yazılmış və ya təsvir edilmiş vurucu silahlar, bütlər (ikonalar), şüşə qablar, bəzək əşyaları (hülliyyət), üzük daşları, sırğalar, sancaqlar, asılqanlar, möhürlər, bilərziklər və bu kimi məmulatlar, maskalar, taclar (diadem) metal.sənədlər, tərəzi alətləri, sikkələr, möhürlənmiş və ya yazılmış lövhələr, əlyazmalar və ya işıqlı kitablar, miniatürlər, bədii qravüralar, yağlı və ya akvarel rəsmlər, reliqalar, bəzək əşyaları, medallar, plitələr, saxsı qablar, şüşə, taxta, parça və analoji daşınan əşyalar və onların hissələri, elmə, dinə və mexaniki sənətə aid etnoqrafik mədəni sərvətlər, o cümlədən insanların sosial tərkibini əks etdirən süni alətlər və avadanlıqlar, Osmanlı Sultanları Abdülmecit, Abdulaziz, Murat V, II. Əbdülhəmid, Mehmet V Reşat və Vahdettin sikkələri və eyni yaşda olan sikkələr bu Qanuna uyğun olaraq qeydiyyata alınmadan ölkə daxilində alınıb satıla bilər.

Bu maddənin qərarına daxil edilməyən sikkələr bu Qanunun ümumi müddəalarına tabedir". Türkiyə tarixində əhəmiyyətinə görə İstiqlal Müharibəsində və Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasında böyük tarixi hadisələrə şahidlik etmiş binalar və müəyyən ediləcək ərazilər, "evlər, əşyalar, sənədlər, kitablar, yazılar və bu kimi daşınar Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən" də zaman və ya qeydiyyat anlayışı olmadan daxil edilir.

Tarixi mağaralar, qaya sığınacaqları, xarakterik ağaclar, ağac birlikləri və oxşarları daşınmaz təbii sərvətlərin nümunələrindən biridir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, daşınar və ya daşınmaz mədəni sərvətləri təsnif etməklə əhatə dairəsinə nələrin daxil ediləcəyini açıq şəkildə ifadə etmişdir. Lakin Türkiyədə daşınar və daşınmaz mədəni sərvətlərin çoxluğu nəzərə alınaraq, bu sərvətlərin qorunmasına məhdudiyyətlər qoyulub. Misal üçün; 6498 saylı Qanuna edilən dəyişiklikdə mədəniyyət sərvətlərinin tərifi: "tarixi dövrlərdən elm, mədəniyyət, din və təsviri sənətlə bağlı olan, yaxud tarixdən əvvəlki dövrlərdə ictimai həyatın predmeti olan yer üstü, yeraltı və ya su varlıqları tarixi dövrlərə aiddir və elmi və mədəni unikal dəyərə malikdir".

Tərif çərçivəsində qanunvericiliyə mədəni sərvətlərin mühafizəsi üçün unikal dəyərə malik olmaq anlayışı daxil edilmişdir. Lakin bu qorunma tədbiri də problemlər yarada bilər. Fərqli fikirlər nəzərə alındıqda, orijinallıq anlayışının insandan insana dəyişə biləcəyini nəzərə alsaq, orijinal olub-olmaması sahə üzrə məsul şəxslərin seçiminə buraxılır. Mədəni sərvətlər insanları anlamaqda mühüm vasitədir. Daşınar və daşınmaz mədəni sərvətlərin mühafizəsi üçün ilkin dəyər meyarının müəyyən edilməsi qeyri-elmi

yanaşmadır. Bir sivilizasiyaya və ya qədim mədəniyyətlərə aid olan bütün əsərlər həmin mədəniyyəti və insanları bütövlükdə anlamağa kömək edir. Bu kontekstdə nəzərə alınarsa, bütün əsərlər qorunmalıdır.

QEYRİ-KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ STRATEJİ İDARƏETMƏSİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

Kamallı S.E.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

Strateji idarəetmə-hər hansı bir təşkilatın məqsədlərinə çata bilməsi üçün düzgün strategiyaları inkişaf etdirməsi, bu strategiyaların məhsuldar bir şəkildə tətbiqini və alınan nəticələrini qiymətləndirərək məqsədə doğru gedib-getmədiyini müəyyən edən idarəetmə prosesidir. Strateji idarəetmə prosesi, qurumun hər alt vahidinin əsasında fərqlilik göstərmir. Ümumi bir təşkilat üçün təyin olunan strateji idarəetmə anlayışı var və bütün alt vahidlər, üst idarəçilərin məsuliyyətində olan bu strateji idarəetmə məfhumu istiqamətində üzərlərinə düşəni yerinə yetirirlər. Strateji idarəetmədə istifadə edilən vasitə strateji plan adlanır. Strateji planda da strateji düşünmək dəstəklənir, bu səbəbdən də strateji idarəetmə təşkilatın idarə olunmasında strateji düşünmə tərzinin tətbiq olunması kimi də müəyyən oluna bilər. Strateji düşüncə tərzi "Düzgün şeyi edirik mi?" sualını soruşmaq mənasına gəlir və bu üç şeyi özündə ehtiva etməsi tələb olunur: məqsəd və ya nəticə - strateji düşünən kəs bir şeylər etməyə çalışır; ətrafı qavrama - xüsusilə də nəticəyə təsir edən/ mane olan rəqib, ya da maneə törədən gücləri anlama; rəqib və ya maneə törədən güclərə qarşı təsir edən planlar inkişaf etdirmə bacarığı

Dr.Sheth, strateji idarəetməni digər iki yanaşma olan əməliyyata və ənənəyə əsaslanan idarəetmə yanaşmalarından fərqləndirir. Ənənəyə əsaslanan yanaşma "işləsə əgər toxunma" deyən bir xarakterə sahibdir. Bu yanaşma sabit mühitdə fəaliyyət göstərən qurumlar üçün yaxşı nəticə verir. Əməliyyata əsaslanan yanaşma isə "Doğru olan şeyi etdik mi?" sualını verir, mövcud tətbiqlərə yönəlmişdir, həmçinin həddən artıq dəyişən mühitdə fəaliyyət göstərən qurumlar üçün yaxşı nəticə verir. Strateji idarəetmə isə öz növbəsində dəyişkən ekoloji faktorlara ayaq uydura bilən və tətbiq olunduğu qurumlara bağlı olaraq dəyişənlik nümayiş etdirən idaretmə anlayışıdır. Dəyişkən şərtlərin olduğu bir vaxtda uğurlu olmağa "əgər işləyirsə toxunma" deyən ənənəvi yanaşmadan daha yaxındır.

İndiki zamanda bir qurum üçün ən prioritet mövzu rəqabət,qanuni zərurətlər, texnologiya kimi dəyişən xarici amillər işığında məqsədlərini müəyyən etmək və bu məqsədlərə effektiv bir şəkildə çatmaqdır. Məhz bu zaman strateji idarəetmə termini dövrəyə girir. Ən sadə dildə desək, strateji idarəetmə qurumun hər hansı bir strateji planı əsas tutaraq idarə edilməsidir ki, strateji plan da qurumun dəyişən xarici amilləri nəzərə alaraq nə etməyi və necə etməyi planlaşdırdığını açıqlayan anlayış olaraq müəyyən oluna bilər. Sözügedən plan təşkilatın istiqamətini təyin edir və menecerlərin dövri olaraq təşkilatın nə qədər effektiv fəaliyyət göstərdiyini qiymətləndirmələrini və gərəkərsə önləm almalarını təmin edir. Əgər plan yoxdursa, qiymətləndirmə edə biləcək hər hansı bir kriteriya olmayacaq və bu səbəbdən də qurumun performansı individual fikirlərə görə müəyyən olunur.

Strategiya, oyunun yeni qanunlarını araşdırmaq və qalib gəlmək üçün bir variant tapmaq, dəyişimə öndərlik etmək, fərqli olanı tapmaq, sağlam olan qorxular üzərində gələcəyi yönləndirə bilməkdir. Strategiyaya sahib olan qurumlar dəyişim istiqamətində müəyyən olunan yeni məqsədlərə yönəlirlər. Strateji idarəetmə ilə təşkilat resursları ən məhsuldar şəkildə dəyərləndirilir. Davamlı olaraq dəyişən və inkişaf edən dünyada strateji idarəetmənin əhəmiyyəti get-gedə artmaqdadır. Strateji idarəetmə bütün qurumlar üçün önəmli hala gəlməkdədir. Strategiya prosesi qiymətləndirildiyi zaman üç addım fərqləndirilir : strateji düşünmə, qərar qəbul etmə və planlaşdırma. Strateji düşünmə ilə variantları çıx- daş etmək, strateji qərar qəbul etmə ilə qərarları vermək və strateji planlaşdırma ilə hərəkətə keçərək müxtəlif variantlar arasından verilmiş qərara nail olmaq üzrə ən optimal planlaşdırma, həmçinin yol xəritəsini meydana gətirməyi daxil edir.

Strateji idarəetmə, yaxın izahatla strateji planlaşdırma daha çox inzibatçılıq ilə xatırlanır. Beynəlxalq təşkilatlarda, holdinqlərdə, müxtəlif qollar və budaqlardan ibarət olan şirkət qruplarında, olduqca geniş bir tətbiq sahəsi tapan idarəetmə olmaqla, indiki zamanda mənfəət məqsədli, və ya mənfəət məqsədsiz bütün qurumları əhatə edir.

Qeyri-kommersiyada marketinq, qeyri-kommersiya qurumları tərəfindən ictimai maraqlar səbəbilə,

hər hansı bir ideyanın və ya sosial proqramların, həmçinin xeyriyyə tədbirlərinin və bu kimi digər qeyri-kommersiya məqsədli tədbirlərin təbliği üçün həyata keçirilən fəaliyyətdir. Qeyri-kommersiya marketinqinə aiddir: təşkilat marketinqi, individual şəxslərin marketinqi, ərazi üzrə marketinq, ideya marketinqi (ictimai marketinq)

Bu marketinq formalarının əsas məqsədi tətbiq edildiyi hər hansı obyektin pozitiv imicinin yaradılması və qorunub saxlanması, həmçinin ictimaiyyətin həmin obyektə olan münasibətinin müsbətə doğru dəyişməsinin təmini üçün fəaliyyətin həyata keçirilməsidir.

Qurumların marketinqi öz hədəf auditoriyasının hər hansı bir quruma müsbət münasibətin yaradılması, həmçinin qorunub saxlanması məqsədi ilə həyata keçirilən fəaliyyət növüdür. Bu marketinqi şirkətlərin ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə bölməsi və ya sırf bu sahədə ixtisaslaşmış müəssisələr öz üzərinə götürür. İctimaiyyətlə əlaqələrin təşkili çərçivəsində ictimaiyyətin quruma münasibəti, qurumun fəaliyyət prinsipləri, fəndləri vastəsilə ictimai marağın uyğunluğunun qiymətləndirilməsi prosesi həyata keçirilir, ictimaiyyətin mövqeyinin və davranışının pozitiv istiqamətdə dəyişdirilməsinə yönəldən fəaliyyət proqramı hazırlanır və həyata keçirilir.

Təşkilat nəyə görə mövcuddur? Kommersiya təşkilatlarına istinadən cavab olduqca sadədir: qurumun mülkiyyətçiləri və səhmdarlarına, qoyulmuş investisiyaya əsasən mənfəət qazandırmaq. Xeyriyyə qurumları, ictimai xidmət, vəkil edilmiş təşkilatlar və digər buna bənzər qeyri-kommersiya qurumlarında isə onun mövcudluq mənbəyi müəyyən bir qrup insanlara xidmət etmə istəyidir. Fəqət həm qeyri-kommersiya, həm də kommersiya qurumları çox nadir halda belə sadə hədəflər üçün idarə olunur. Qərarlar, əksər zamanlarda, ya bir-birini tamamlayan, ya da aralarında bir-biri ilə rəqabət aparan çoxsaylı tələbata uyğun olaraq qəbul edilir. Məsələn, Ceyms Dayson, 2002-ci ildə maya dəyərini əsas götürərək (səhmdar qarşısında faydalı işləmək haqda öhdəliyə uyğun olaraq) məişət elektrik cihazlar istehsalının Birləşmiş Krallıqdan Uzaq Şərqə keçirilməsi fikri, onu nəzərə çarpacaq səviyyədə lokal camaatdan uzaqlaşdırdı, belə ki qərar, həmin ərazinin həyat şəraiti və iş yerləri sayına təsir göstərdi. Bütün qurumlar ümumi bir işin çoxsaylı iştirakçıları üçün xidmət göstərir (Harrison and St John, 1994; Mitchell et al., 1997). Fəqət, resursların bölüşdürülmə prosesi, əsasən qərarların qəbulu zamanı, onlardan biri digərləri ilə nisbətdə daha böyük əhəmiyyət daşıyır.

Müəssisə üçün strateji idarəetmə bir neçə funksiya ilə ifadə edilir: Strategiya planlaşdırılması; Strateji planların reallaşdırılmasının təşkili; Strateji vəzifələrin reallaşdırlması üzrə kordinasiya; Strateji nəticələrin əldə edilməsi üçün motivasiya; Strategiyanın yerinə yetirilmə prosesinə nəzarət

Qeyri–kommersiya təşkilatlarında ali idarəetmə orqanının ən əsas funksiyası qeyri-kommersiya müəssisələrinin hansı maraqlar və hədəflər üçün yaradılmasına dair əməl etmə prosesinin təmin olunmasından ibarətdir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TURİZM FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ YARANMIŞ PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Mahmudova G. F.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
gunay.mahmudova@internet.ru

Dünyanın bir çox ölkələrində turizm müəyyən bir ölkənin və onun xalqının tarixi, mədəni, mənəvi və dini dəyərlərinin öyrənilməsi üçün imkanlar yaradır. Bundan əlavə, turizm ölkə xəzinəsinə gəlir gətirir və iqtisadiyyatın bu sahəsinə xidmət edən çoxlu sayda vətəndaşın məşğulluğunu təmin edir. Turizm mühüm gəlir mənbələri ilə yanaşı, həm də bir ölkənin beynəlxalq ictimaiyyət və sadə vətəndaşlar qarşısında nüfuzunu və əhəmiyyətini artıran mühüm amillərdən biridir.

Turizm məhsullarına tələbat iqtisadi, siyasi, psixoloji və sosial amillərdən təsirlənir. Əgər biz turizm xidmətlərinin istehlakçılarına faktorial təsiri göstərsək, onda ilk növbədə, məsələn, turların qiyməti, turistlərə xidmət səviyyəsi, qəbul edilən mehmanxanalarda rahatlıq səviyyəsi, turizmin mövsümiliyi kimi amilləri qeyd etməliyik. Bir tərəfdən qlobal vəziyyət və getdikcə daha sərt rəqabət, digər tərəfdən isə turistlərin dəyişən ehtiyacları turist təklifini formalaşdıran spesifik şərtləri müəyyən edir.

Eyni zamanda turizm fəaliyyəti infrastrukturun inkişafını stimullaşdırır. Turistləri qəbul etmək üçün məkanlar əksər hallarda nəqliyyat şəbəkələrinə, qonaqsevərlik obyektlərinə və əyləncə obyektlərinə investisiya edirlər. Əlavə olaraq, otellər, restoranlar və turistik obyektlərə investisiyalar yerli iqtisadiyyatın ümumilikdə inkişafına töhfə verir.

Mədəni mübadilə turizm fəaliyyətinin bir başqa əhəmiyyətli aspektidir. Səyahət edən insanlar yeni məkanları araşdırarkən yerli adətlər, ənənələr və həyat üslubu ilə tanış olurlar. Əlavə olaraq, turizm mədəni irsin qorunmasını və təbliğini təşviq edir, onları gələcək nəsillər üçün qoruyur.

Bu baxımdan turizm millətlərin iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır eyni zamanda milli daxili məhsul, iş yerləri və mədəni mübadiləyə ciddi dərəcədə töhfə verir. Son illərdə Azərbaycan Respublikası, zəngin mədəni irs, təbii gözəllik və strateji mövqe ilə təmin edilmiş olmasından əlavə, turizmə artan marağı da müşahidə edir. Lakin, potensialına baxmayaraq, ölkə turizmin faydalarını tam şəkildə reallaşdırmaqda müxtəlif çətinliklərlə üzləşir. Bu məqalədə Azərbaycanda turizm fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və onların həlli yollarının təklif edilməsi araşdırılır.

Turizm fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir:

1. İnfrastrukturun inkişafı: Ziyarətçiləri cəlb etmək üçün nəqliyyat şəbəkələri, qalmağa yerləri və turist atraksionları kimi infrastrukturun inkişafına investisiya etmək vacibdir. Azərbaycan, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu kimi layihələrlə və müasir otel və komplekslərin tikintisi ilə bu sahədə addımlar atır.

2. Mədəni təşviq: Festival, tədbir və mədəni irsin təbliğ edilməsi Azərbaycanın mədəni irsinin təşviq edilməsinə kömək edir. UNESCO Dünya İrsi Məkanlarından olan Bakının İçərişəhəri kimi zəngin tarixi, tarix sevərləri və mədəni səyahətçiləri cəlb edir.

3. Marketinq və təşviqat: Azərbaycanın unikal təkliflərini nümayiş etdirən effektiv marketinq kampaniyaları beynəlxalq turistləri cəlb edə bilər. Rəqəmsal platformalardan, sosial media influencerlərindən və səyahət agentlikləri ilə tərəfdaşlıqlardan istifadə etmək ölkənin beynəlxalq turizm bazarında mövqeyini genişləndirə bilər.

4. Siyasi dəstək: Viza təminatı, turizm işlərində vergi imtiyazları və nizamlama reformaları kimi əlverişli siyasi tədbirlərin həyata keçirilməsi turizm sektoruna investisiyanı cəlb edir.

Lakin bunlara baxmayrq mövcud problemləri qeyd edək:

1. İnfrastruktur nöqsanları: İnkişaf olsa belə, Azərbaycanın turizm infrastrukturu hələ də çətinliklərlə üzləşir, o cümlədən kifayət qədər təmirli yolların yoxluğu, uzaq bölgələrə qoşulmanın məhdudiyyəti və böyük şəhərlərdən kənarda kifayət qədər qalmağa yerlərin olmaması və s.

2. Xidmət keyfiyyəti: Düzgün xidmət standartları, dil bariyerləri və təhsilli xidmət personalının olmaması ümumilikdə turizmin səviyyəsinə təsir edir. Təlim proqramlarını təkmilləşdirib və keyfiyyət əminliyi tədbirlərini həyata keçirərək xidmət standartlarını turizm sektorunda yüksəltmək mümkündür.

3. Ətraf mühafizənin dəstəklənməsi: Nizamsız turizm inkişafı ətraf mühitin deqradasiyasına səbəb ola bilər, xüsusilə də ekoloji açıq sahələrdə. Azərbaycanın təbii resurslarını, gələcək nəsilləri qorumaq üçün cəmiyyətin iştirakı ilə, sürətli turizm inkişafını təmin etmək vacibdir.

4. Turizm təkliflərinin təkmilləşdirilməsi: Azərbaycanda unikal mədəni və tarixi abidələrimiz olsa da, fərqli maraq və demoqrafiyalara cavab vermək üçün turizm təkliflərinin diversifikasiyası vacibdir. Macəra turizmi, mətbəx turizmi kimi sahələrin inkişafı daha geniş bir səyahətçi spektrini cəlb edə və ölkədə onların qalmasını uzadır.

Bu problemlərin həlli yolları aşağıdakılardır:

1. İnfrastrukturda investisiyalar: Ziyarətçilər üçün əlverişliliyi və əlaqələri təkmilləşdirmək üçün, xüsusən də kənd və uzaq bölgələrdə, infrastruktur inkişafı layihələrinə üstünlük vermək vacibdir. Dövlət-özəl sektor tərəfdaşlıqları kritik infrastruktur layihələrinə investisiyanı həyata keçirə bilər.

2. Qapalılıq və təlim: Xidmət keyfiyyətini və ziyarətçilərin məmnuniyyətini artırmaq üçün, məsuliyyətli turizm mütəxəssislərinin təlim proqramlarını təkmilləşdirmək vacibdir. Təhsil müəssisələri və sənaye tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq edərək turizm sektorunun tələbatlarına uyğun xüsusi təlim kursları hazırlamaq lazımdır.

3. Sürətli turizm praktikaları: Qaydalar və ictimaiyyətlə əlaqə proqramları vasitəsilə davamlı turizm təcrübələrinin həyata keçirilməsi vacibdir. Turistlərə və sənaye tərəfdaşlarına məsuliyyətli turizmin və ətraf mühafizənin əhəmiyyətini artırmaq lazımdır.

4. Məhsulun inkişafı: Fərdi sahibkarların və kiçik bizneslərin unikal turizm təcrübələrini inkişaf etdirmək üçün onları dəstəkləmək lazımdır. Turizm təkliflərində yenilik və yaradıcılığın təşviqi müştəri tələblərinə cavab vermək üçün vacibdir.

Azərbaycan Respublikası bölgədə lider turizm məkanı olmaq üçün böyük potensiala malikdir, lakin bu potensialın reallaşdırılması mövcud çətinlikləri həll etmək üçün birləşmiş səylər tələb edir. Təşviq edici tədbirlərin, mövcud problemlərin həll edilməsinin və sürətli praktikaların tətbiqinin nəticəsi olaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatına, cəmiyyətinə və ətraf mühitinə faydalı bir turizm sənayesi yaradıla bilər. Strateji

planlaşdırma, əməkdaşlıq və öhdəliklər Azərbaycanı dünya turizm xəritəsində ziyarət etmək üçün mütləq görməli olduğu bir məkan kimi mövqeləndirə bilər.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, xüsusilə mühüm məsələlərdə, xüsusən də qanunvericilik baxımından turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi azad bazar qanunvericiliyinə əsaslanan özünütənzimləmə və milli tənzimləmə ilə birləşdirilməlidir.

AZAD OLUNMUŞ TORPAQLARDA "AĞILLI" KƏND VƏ "AĞILLI" ŞƏHƏR İQTİSADİYYATININ FORMALAŞMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏR

Mahmudova S.Ş.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

2020-ci il ölkəmiz üçün dünyada baş verən pandemiya və iqtisadi böhran ucbatından nə qədər mürəkkəb il olsa belə, qeyd etmək lazımdır ki, həmin il ölkəmizin tarixinə ən şanlı, qızıl hərflərlə düşən Zəfər İli, milli qürur və milli fərəh ili kimi tarix boyu yaddaşlarda həkk olunmuşdur. Məhz bu il Azərbaycan Respublikasının Prezidentı, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyətli və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın Zəfər Ordusu 30 illik işğala son qoymuş, düşmənin illərlə yaratdığı "məğlubedilməz ordu" mifini 44 gün ərzində bütün dünyanın gözü qarşısında "Dəmir yumruq" əməliyyatı ilə məhv etmiş, ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş və tarixi ədaləti bərqərar etməklə, Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dövlətinin qüdrətini bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir!

Bütün bu nailiyyətlərin əsas memarı olan Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev ölkəyə rəhbərlik etdiyi bütün illər ərzində ölkənin hərbi, siyasi, iqtisadi qüdrətinin möhkəmləndirilməsinə və faktiki olaraq, Böyük Qələbənin əldə olunmasına dayanmadan çalışmış, ölkəmizin heç vaxt erməni işğalı ilə barışmayacağını beynəlxalq kürsülərdən dəfələrlə bildirmiş və böyük dövlət xadimi kimi öz üzərinə düşən missiyanı, ölkəsinin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsini şərəflə yerinə yetirmişdir!

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialının əsas parametrlərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş torpaqlarında, işğal tarixindən bu günədək, erməni barbarlarının talançılığı nəticəsində regionun infrastrukturu yox səviyyəsinə gətirilibdir. Bu səbəbdən, gələcək bərpa işləri ümumi infrastrukturun (yollar, qaz, su, elektrik enerjisi, rabitə və b.k.) və ilkin yaşayış şəraitinin qurulması iqtisadi inkişaf layihələri ilə parallel olaraq həyata keçirillməlidir.

Dövlət başçısı İlham Əliyevin sərəncamı ilə Şuşa şəhərinin, bütövlükdə Qarabağın inkişaf perspektivlərini əsas tutaraq Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun tikinti layihəsinin icrası həyata keçirilir. Avtomobil yolunun inşası ilə əlaqədar olaraq Bakı şəhərindən Şuşa şəhərinə qədər olan məsafə daha da qısalacaq. Bu da Bakı şəhərinə daxil olan turistlərin daha qısa zaman ərzində Qarabağın mərkəzinə səyahət etmələrinə şərait yaradacaq. Regionda logistik əlaqənin perspektiv inkişaf etdirilməsi üçün atılan addımlar məhz daxili və xarici turzimin miqyasının artırılmasına yönəldilmişdir.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda ermənilərin törətdiyi əməllərin həddi- hüdudu yoxdur. Həmin əməllərin nümunələrindən biri də nəqliyyat infrastrukturunun iflas vəziyyətdə olmasıdır. Həmçinin bir çox müəssisələr, komplekslər məhv edilmişdir. Onların göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

Azərbaycan dövləti Cocuq Mərcanlı kəndi kimi, işğaldan azad etdiyi digər yaşayış məntəqələrini də cənnətməkana çevirməyə qadirdir. Fərəhli haldır ki, artıq infrastrukturun bərpasına başlanmışdır. Prezident İlham Əliyevin tapşırığına əsasən, Tərtər rayonunun düşmən tapdağından azad edilmiş Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən avtomobil yolları bərpa edilir. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinin verdiyi məlumata görə, ümumi uzunluğu 29 kilometr olan avtomobil yollarının bərpası üçün hazırlıq işlərinə start verilmişdir.

Azərbaycanda işğaldan azad olmuş ərazilər bir çox sahələr üçün geniş imkanlar yaradır. Həmin sahələrin inkişafı üçün ilk öncə logistik infrastrukturun qurulması vacibdir. Məhz buna görə də Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunan rayonlarında nəqliyyat infrakstrukturunun yenidən qurulması, yük və sərnişin daşınmasına olan tələbatın təmin edilməsi, beləliklə avtomobil nəqliyyatı ilə göstəriləcək bütün xidmətlərin bərpa edilməsi əsas prioritetlərdəndir.

İşğaldan azad olmuş torpaqlarda infrastrukturun yerindən qurulması üçün müvafiq qurumlar artıq fəaliyyətə başlamışdır. Qarabağda qurulan logistik infrastruktur Azərbaycan Respublikasında aqrar, sənaye, turizm üçün böyük perspektivlər açacaqdır.

İşgaldan azad edilmiş ərazilərimizə vətəndaşlarımız qayıtdıqdan və yaşayış təmin edildikdən sonra turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün kompleks və sistemli şəkildə təhlillər aparılaraq mövcud turizm imkanları qiymətləndirilməli, maddi və mədəni irs nümunələri dəqiqləşdirilməli, bu istiqamətdə yeni strateji yol xəritəsi hazırlanmalı,xarici turistlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə cəlb edilməsi üçün irimiqyaslı təbliğat işlərinə başlanılmalıdır.

Strateji yol xəritəsində strateji məqsəd kimi inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulan turizm sahələrinin hər biri üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə kifayət qədər potensialın mövcud olduğu birmənalı təsdiqlənə bilər.Turizmin inkişafı kənd təsərrüfatının, təbii sərvətlərin, ev təsərrüfatının, tikintinin, yol təsərüfatının inkişafına müsbət təsir edir. Bu baxımdan bu ərazilərdə turizm sektorunun (mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlığın formalaşması, əlverişli biznes mühitinin yaradılması) inkişaf etdirilərək ən yaxın dövrdə Azərbaycan turizm bazarına inteqrasıya olunması və ümumilikdə ölkəmizin dünyada turizm ölkəsi kimi tanınması identifikasiya edilməlidir.Bu isə adekvat olaraq ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asıllığının müəyyən qədər azalmasına, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına əsaslanan gəlir məbələrinin artması ilə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına öz müsbət təsirini göstərməlidir. Belə ki, Respublikamız nadir təbii-iqlim xüsusiyyətlərinə malik bir ölkədir. Bazardüzü, Şahdağ, Babadağ kimi uca zirvələri, 1200-dən artıq irili-xırdalı gur axan çayları, çoxsaylı şəlalələri, büllur kimi şəffaf gölləri, flora və faunanın rəngarəngliyi ilə seçilən ölkəmizin 6 mindən artıq tarixi-memarlıq abidələri də mövcuddur. Bu regionlar arasında son illərdə özünə məxsusluğu ilə seçilən bölgə-Qarabağ bölgəsidir ki, bura Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonları aid edilir.

Ağdam rayonu ərazisində yaşı 150-250 ilədək olan 14 ədəd, yaşı 400 ilə çatan 71 ədəd təbiət abidəsi kimi pasportlaşdırılmış Şərq çinarları məhv edilmişdir.

Zəngilan rayonunda, Bəsitçay Dövlət Qoruğunda mühafizə olunan, Avropa məkanında yeganə təbii çinar meşəsi hesab edilən, 117 hektar meşə sahəsinin olduğu ərazilərdə, ermənilər mebel materialı istehsalı üçün istifadə edərək məhv etmişlər. Buna bənzər hadisələr Laçın rayonunda yerləşən Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğunda da törədilmişdir. Kəlbəcər rayonunda yerləşən, "Qırmızı kitab"a daxil edilmiş ayıfındığı ağacları da kütləvi şəkildə qırılaraq talan edilmişdir.

Xocavənd, Füzuli və Cəbrayıl rayonları ərazisində ermənilərin törətdikləri vandalizm aktları nəticəsində 20 min hektara qədər torpaq sahəsi yandırılmış, yanğının təsirilə torpağın üst qatı və bitki örtüyü məhv edilmişdir. Ərazidə olan fauna və floradan, ağaclar yanıb külə dönmüşdür.İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə rəqəmsallaşmanın digər bir istiqaməti isə təbii ki, "ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd"lərin formalaşmasıdır ki, bu bizim tədqiqat işimizin əsasını təşkil etməkdədir

Vətən müharibəsindən sonra "Ağıllı şəhər" fəaliyyət planı ilə azad olunmuş torpaqlarda "ağıllı" şəhər və "ağıllı şəhər" iqtisadiyyatı inkişaf etdirilə bilər. Bu baxımdan, inteqrasiya olunmuş və vahid planlaşdırma sistemi yaradılmalı, davamlı inkişafı təşviq edilməli, əlçatanlığı artırılmalı, ictimai maraqların qayğısına qalınmalı, büdcə və inklüziv planlaşdırma yanaşması kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

Süni intellekt, blokçeyn, açıq məlumat və intellektual texnologiyaları ilə sahibkarlığın genişləndirilməsi nəzərə alınmalıdır. İşğaldan azad edilən ərazilərin dağıdılmış infarstruktur sistemlərinin bərpası, iqtisadiyyatının yenidən dirçəldilməsi və əhalinin yaxşı həyat şəraitinin təmin edilməsi məqsədi ilə "ağıllı şəhər" konsepsiyasının tətbiqi, regionun rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsini və sosial- iqtisadi inkişafını təmin edəcəkdir. Fikrimcə, ölkəmizdə müasir şəhərlərin intellektual mərkəzlər kimi inkişafı üçün şəhərsalmanın informasiya və qeyri-maddi parametrlərinin üstünlüyünü təmin edəcək şəraitin yaradılması vəzifəsi aktuallaşır.

TURİZMİN İNKİŞAFININ YERLİ ƏHALİYƏ SOSİAL-İQTİSADİ TƏSİRLƏRİNİN TƏHLİLİ

Mehrablı Ə.Y.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
esrefmehrablı05@gmail.com

Turizm həm iqtisadiyyatın güclü amili, həm təsirli sosial institut, həm də cəmiyyətdə ictimai rifah və mədəniyyətin göstəricisi kimi insanın həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, mənəvi zənginləşməsində böyük rolu vardır.Azərbaycan Respublikası milli turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsinə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru üzrə prioritet istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirmişdi. Turizmin sosial-iqtisadi inkişafı əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində , rifah halının yaxşılaşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Regionlarda

sahibkarlar tərəfindən dövlət himayəçiliyi vasitəsi ilə turitlik bazalar yaradılarsa, bu, ilk növbədə on minlərlə iş yerinin açılması, kənd təsərüffatı mallarının rahat satışı, bölgə əhalisinin sosial rifah halının yaxşılaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dövləti müstəqillik əldə etdikdən sonra,turizmin inkişafı istiqamətində müxtəlif təşkilatlarla əməkdaşlıq sahəsində geniş işlər aparmışdı. Bu beynəlxalq təşkilatlar arasında Dünya Turizm Təşkilatının, İslam Konfransı Təşkilatının, GUAM-in, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin və digər təşkilatlarının adlarını çəkmək olar. Turizmin inkişafında təbii və tarixi mədəni amillər mühüm rol oynasada, iqtisadi amillərin əhəmiyyəti danılmazdır. Turizmin sonrakı inkişafı isə ölkənin siyasi, iqtisadi və əhalinin sosial vəziyyətdən asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraiti olsa da, turizmin davamlı inkişafını təmin etmək üçün planlaşma aparılmalıdır. Planlaşmada turizmin inkişafına təsir edən iqtisadi amillərin öyrənilməsi və təhlili mexanizmi işlənib hazırlanır. Turizmin planlaşdırılmasına iqtisadi təhlil iki əsas səviyyədə makro və mikro səviyyədə öyrənilir.

Turizmin inkişafında sosial amillərin rolu digər amillər kimi çox əhəmiyyətlidir. Çünki, insanın sosial durumunda onu istirahətinin səmərəli təşkili də asılıdır. Azərbaycanda yaşayan əhalinin müəyyən hissəsinin mənəvi ehtiyacları təmin olunmur. Lakin buna baxmayaraq, əhalinin gəlirlərinin ildən-ilə artması ilk növbədə daxili turizmin inkişafına təsir edir. Qeyd edək ki, Azərbaycanda turizminə təsir edən sosial amillər sırasında əhalinin yaşayış səviyyəsinin payı sosial infrastrukturun təminat səviyyəsindən (28%) sonra 2-ci yerdədir və (25%) təşkil edir. İşsizliklə əlaqədar əhalinin kütləvi miqrasiyası (21%), qalan hissəsi isə ekoloji və yerli icra hakimiyyəti orqanların fəaliyyətinə aid edilir. Əhalinin miqrasiya prosesi ölkədə sosial vəziyyətin təhlilində mühüm rol olynayır. Çünki miqrasiyanin əsas səbəbi sosial-iqtisadi problemlərdir. Əhalinin savadlılıq səviyyəsi ölkənin iqtisadi potensialının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Savadlı kadrlar ölkədə qiymətli kapital hesab olunur. Cəmiyyətin həyatında turizmin sosial əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: cəmiyyətin psixofizioloji resursların bərpası, insanın əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qabiliyyəti; asudə vaxtdan səmərəli istifadə; zəhmətkeşlərin gəlirlərinin artması; turizmin ekoloji cəhətdən zərərsiz olması onun rekresiyanin bərpasına və dəstəklənməsinə istiqamətlənməsi.

Beynəlxalq "Avroviziya" mahnı festivalının, I Avropa idman oyunlarının bu kimi tədbirlərin Bakıda təşkili ölkəyə turist axınını artırmışdır. Müstəqillik əldə edildikdən sonrakı dövürlər də ciddi şəkildə ölkəyə turist axının başverdiyini Dövlət Statiska komitəsinin göstəricilərində bunu aydın şəkildə görmək olur. Turist axınında geniş sürətdə artımlar, əhalinin sosial-iqtisadi həyatında müsbət mənada dəyişikliklərə səbəb olur.

Son 4 ilin göstəricilərinə nəzər salsaq ölkəmizə turist axının sürətləndiyini görə bilərik.

Göstərici	2020	2021	2022	2023
Qəbul edilmiş və göndərilmiş turist cəm(nəfər)	8205	26304	41801,0	60345,0
Qəbul edilmiş nəfər(cəm)	2304	11829	18493,0	21232,0
Göndərilmiş nəfər (cəm)	5901	14475	23308,0	39113,0

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə turizmin inkişafının vacib istiqaməqlərdən biri kimi daim diqqətdə saxlayır. Buna ən bariz nümunə kimi Prezident İlham Əliyev tərəfindən "Turizm ili" elan olunmasını göstərmək olar. "Turizm ili" çərçivəsində bir sıra tədbirlərin keçirilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu məqsədlə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin xüsusi işçi qrupu yaradılmışdır. Respublikamızda yaranan və fəaliyiyyətində perspektivlər müşahidə olunan hər bir sektorun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mümkün şərtdir. Bu tənzimləmə yeni yaranan sektorun inkişafına təkan verir,bu sahədə gəlirləri formalaşdırır,müəsisələrin davamlı inkişafını təmin edir,regionlarda sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasına təsir edir.

AZƏRBAYCANIN İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASI YOLLARI

Məmmədbəyli E.F
Sumqayıt Dövlət Universiteti

İxracyönlü məhsulların həcminin artırılması istiqamətləri üçün Azərbaycanda müstəqillik bərpa edildikdən sonra iqtisadiyyatın yenidən qurulması prosesləri həyata keçirilmişdir. Yəni Sovet dövründən fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyat quruculuğunun təmin edilməsi problemlərini həll etmək lazım gəlmişdir. Bu məsələ 1990-cı illərin əvvəllərində kifayət qədər mürəkkəb idi. Belə ki, dövlət

büdcəsində vəsait yox idi. Xarici ölkələrlə əlaqələr pozulmuşdu. Beynəlxalq təcrübə hələ öyrənilməmişdi və bazar iqtisadiyyatı prinsipləri inkişaf etməmişdi. Amma 1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin kontraktı"nın bağlanmasından sonra ölkəmizə xarici investisiya axını başladı və həm də beynəlxalq təcrübənin tətbiqi imkanları yarandı. Neft sənayesinin inkişaf etməsi iqtisadiyyatın digər sahələrinə də qarşılıqlı təsir göstərdi. Ölkədə iqtisadi islahatların aparılması üçün imkanlar formalaşdı.

Azərbaycan ilk növbədə Beynəlxalq Əmək Bölgüsü sistemində neft xammal ixracı üzrə ixtisaslaşmağa başladı. Regionda ilk dəfə ölkəmizdə transkontinental layihələr reallaşdırıldı. Xam neftin dünya bazarlarına çıxarılması üçün Bakı- Tbilisi-Ceyhan neft-boru kəməri istismara verildi. Analoji proseslər təbii qazın ixracı ilə də bağlı başladı və beləliklə, Azərbaycan dünya bazarlarına neft – qaz xammallarının ixracı ilə çıxa bilmişdir. Məhz bu səbəbdən ölkə ixracının ümumi həcminin 90%-dən çox hissəsi neft – qaz ixracının payına düşür. Digər tərəfdən, Azərbaycanda son 15 – 20 il ərzində xarici ticarət siyasətinin təkmilləşdirilməsi prosesinə üstünlük verilmiş və qeyri - neftqaz ixrac potensialının artırlması prioritetlik təşkil etməkdədir. Bunun üçün ölkəmizdə qeyri- neftqaz ixracyönlü məhsul istehsalının artırılması, çeşidlərinin genişləndirilməsi və yeni bazarların mənimsənilməsi üçün stimullaşdırıcı dövlət dəstəyi mexanizmləri tətbiq olunub. Məsələn: qeyri-neftqaz məhsullarının ixracı zamanı müəssisələr və firmalar ixrac olunan məhsulun ümumi dəyərinin 3% məbləğində mükafatlandırılırlar.

Eyni zamanda dövlət tərəfindən yüksək texnologiyalar parkı, sənaye parkları, sənaye məhəllələri, aqroparklar, Azad İqtisadi Zonalar yaradılmaqdadır və bu çoxfunksiyalı iqtisadi fəaliyyət müəssisələrinə 10 il müddətində vergi və gömrük güzəştləri tətbiq olunur. Yəni həmin qurumlarda qeydiyyata düşmüş firma – rezidentlər 10 il müddətində mənfəət vergisindən azaddırlar və gömrük rüsumu ödəmirlər. Bu güzəştlər isə məhsul ixracı zamanı əhəmiyyətli üstünlüklər verir və ixracı stimullaşdırır. Digər tərəfdən, xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçıları dövlət tərəfindən qurulmuş infrastrukturdan istifadə etməklə əlavə imkanlar əldə edirlər.

Qeyd edək ki, hazırda qeyri-neftqaz sahəsi üzrə Azərbaycanın ixrac strukturunda daha çox diqqət çəkən ixrac məhsulları elektrik enerjisi, tərəvəz məhsulları o cümlədən pomidor, meyvələr, o cümlədən zeytun daha çox xüsusi çəkiyə malikdir. Bunlarla yanaşı, son illərdə neft və qaz xammalının emalı əsasında yaradılmış SOCAR Karbamid və SOCAR Polimer kimi iri ixracyönlü müəssisələr istismara verilib. Nəticədə bu iki müəssisənin ixrac potensialı orta illik 500 milyon ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır. Bunlarla bərabər, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında 35-ə yaxın rezident qeydə alınmış və onların yatırdıqları investiya həcmi 4 milyard ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Burada yaradılan müəssisələr əsasən ixracyönlüdür və bu ölkəmizdə ixrac potensialının artırılması üçün yeni mənbələr formalaşdırır.

Qeyd edək ki, yaxın perspektivdə Azərtbaycanda ixracın inkişaf etdirilməsi və ixrac potensialının artırılmasında işğaldan azad olunmuş ərazilərin rolu artacaqdır. Belə ki, bərpa olunan istehsal infrastrukturda yüksək texnologiyaların tətbiq edilməsi hesabına rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı mümkün olacaqdır. Məsələn, aqrar sahədə orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi və dünya bazarlarına çıxarmaq üçün keyfiyyətli mühüm ərzaq məhsullarının istehsalı imkanları yaranacaqdır. Bundan əlavə, heyvandarlığın inkişafı nəticəsində həm daxili ehtiyatların yaradılması, həm də ixrac potensialının artırılması istiqamətləri diqqət çəkir. Pambıqçılığın və üzümçülüyün intensiv inkişafı hesabına daha keyfiyyətli sənaye məhsullarının istehsalı mümkün olacaqdır. Əsas ixrac potensialı isə yaşıl enerji ilə bağlıdır. Belə ki, artıq Cəbrayılda Günəş Elektrik Enerjisinin alınması infrastrukturu yaradılmaqdadır. Burada alınan elektrik enerjisi daxili tələbatla yanaşı, Qara dənizin dibindən çəkiləcək optik elektrik xətti vasitəsilə Avropaya ixrac olunacaqdır. Ümumiyyətlə, növbəti illərdə Azərbaycandan elektrik enerjisinin, o cümlədən yaşıl enerjinin ixrac həcminin artması proqnozlaşdırılır. Məsələn, Xızıda Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin "Masdar" şirkəti tərərfindən iri külək elektrik enerjisi müəssisəsi tikilir. Bunlarla yanaşı, ölkəmizdə kimya və neft – kimya, həmçinin metallurgiya sənayesinin yeni rəqabətqabiliyyətli və ixracyönlü istehsal sahələrinin yaradılması potensialı vardır. Həm qara metallurgiya, həm də əlvan metallurgiya məhsullarının perspektivli ixrac bazarları mövcuddur. Regionda və dünyada baş verən geosiyasi və geoiqtisadi proseslər səbəbindən Azərbaycan yeni ixrac bazarlarının mənimsənilməsində daha fəal iştirak imkanları əldə etmişdir. Digər tərəfdən, tranzit beynəlxalq marşrutların üzərində olması ölkəmizin ixrac potensialının yüksəldilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Yaxın illərdə ölkəmizdə ixrac potensialının artırılması və ixracyönlü məhsullar istehsalının genişləndirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərə ehtiyac vardır:

1. İlk növbədə ölkəmizdə ənənəvi və müasir iqtisadiyyat sahələrinin ixrac potensialının obyektiv olaraq araşdırılması və qiymətləndirilməsi vacibdir.

2. Bir sıra iqtisadiyyat sahələri vardır ki, onların ixrac potensialı zəif istifadə olunur, məsələn: kimya, neft kimya, metallurgiya, aqrar sektor və s.

3. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə müasir istehsal və xidmət infrastrukturun yaradılması hesabına ixrac potensialının artırılması və rəqabət qabiliyyətli ixrac məhsullarının istehsal edilməsi mümkündür.

4. İxrac sahəsində müasir yüksək texnologiyalardan istifadə edilməsi ilə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə ehtiyac vardır.

5. Yaxın prespektivdə Zəngəzur dəhlizinin açılacağı ilə əlaqədar olaraq Türkdilli dövlətlərin vasitəsi ilə xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması və səmərəli ixracyönlü əməkdaşlığın təşkilinə ehtiyac vardır və s.

UNİVERSİTET VƏ SƏNAYE İŞBİRLİYİNİN TƏTBİQİNİN İQTİSADİYYATA QAZANDIRDIĞI FAYDALAR VƏ ZƏRƏRLƏR

Məmmədhəsənova S.O.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

Universitet-səanye işbirliyi mövzusu dünyada və ölkəmizdə araşdırılaraq ölkəmizdə bu işbirliyinin problemləri, onların əsas səbəbləri müəyyənləşdirilmiş və həlli yolunda bir sıra təkliflər təqdim olunmuşdur.Dünya təcrübəsində bu sahədə aparılan tədqiqatları incələyərək və bu kimi problemlərin aradan qaldırılmasında həyata keçirilən addımların verilən təkliflərdə Azərbaycanda dövlət universitetlərində tətbiq imkanlarını qiymətləndirilmişdir. Ümumiyyətlə universitet-səanye işbirliyi bazar təsərrüfatçılığının mənfi təsirlərini yumşatlmaq üçün dövlətin sosial- iqtisadi siyasətində iş qüvvəsinin əmək qabiliyyətinin qorunması, onun keyfiyyət xarakteristikalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əhəmiyyətli yer tutur. Son illərdə dünyanın aparıcı ölkələrində sosial siyasətdə ağırlıq mərkəzi passiv sosial tədbirlərdən, birinci növbədə insan kapitalına qoyuluşlarla və əmək resurslarının keyfiyyətcə təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün aktiv yanaşmaya üstünlük verilir. Burada söhbət təhsilə, elmə, mədəniyyətə və səhiyyəyə xərclərdən gedir. Bu xərclər «insan kapitalına» sərmayələr də adlanır.Belə sərmayələr investisiya xarakterli olmaqla, əmək resurslarının keyfiyyətini yaxşılaşdırır, əmək məhsuldarlığının artırılmasına və məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Təhsilə xərclər, xüsusən onun ilkin mərhələsində uşaqların vaxtında təlim-tərbiyə görməsinə, insanların start imkanlarının bərabərləşməsinə imkan verir, yaşlı işçilər isə təlim-təhsil səviyyəsini artıraraq məşğulluq siyasətinin fəal ünsürünə çevrilir, işsizlərin saymı artırmağa xidmət etmirlər. Bütün bunlar əhalinin rifah halım yüksəltməklə, işsizliyə görə ayrılan müavinətlərin ixtisar olunmasına gətirib çıxanr, cəmiyyətdə sosial stabilliyi daha dayanıqlı edir.

Təhsilin və kadr hazırlığının iqtisadi əhəmiyyətini dərindən dərk edərək, dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələri bu sahədə genişmiqyaslı islahatlar aparır, hətta böhran dövrlərində, iqtisadi cəhətdən əlverişsiz situasiyalarda belə bu sferaya ayrılan vəsaitləri ixtisar etmirlər.

Əhalinin sosial müdafiə sistemi üç ünsürdə -sosial təminat, sosial sığorta və sosial yardımlardan ibarətdir. Birinci iki ünsürün səviyyəsi nə cədər aşağıdırsa, əhalinin sonuncuya daha çox ehtiyacı olur, yaxud əksinə. Mənzil-kommunal təsərrüfatında və nəqliyyatda qiymətlər əhəmiyyətli dərəcədə yüksələrsə, əhalinin böyük əksəriyyətinin sosial yardım və kompensasiyalara ehtiyacı yaranacaqdır. Lakin aztəminatlı vətəndaşların rifah balmm yüksəlməsi ancaq milli istehsalın canlandırılınası, əhalinin məşğulluğunun yüksəlməsi, əhalinin əsas kütləsinin sahibkarlıq və əmək gəlirlərinin artması və bonun nəticəsi olaraq, təsirli sosial proqramlar reallaşdırmaq üçün müvafiq maliyyə resurslarının formalaşdırılması əsasında mümkündür.

Bundan başqa, hazırda dünya praktikasında, xüsusən bazar iqtisadiyyatına keçid ölkələrində, o cümlədən respublikamızda 2018-ci ilin əvvəllərindən qanunvericiliklə tətbiq edilən «ünvanlı sosial yardımları» göstərilən problemin həllində daha mütərəqqi və məqsədəuyğun addım saymaq olar. Ünvanlı sosial yardımlar onu ehtiyacı kontingentin iddiası (ərizəsi), əsasında ailə və ya şəxsi gəlirləri qanunvericiliklə təsdiq olunmuş yaşayış minimumundan aşağı olan vətəndaşlar üçün təqdim edilir. Sosial yardımlarm bu forması həm də sosial ədalət prinsipinə uyğun gəlsə də, münasib maliyyə resurslarının olması ilə yanaşı bir sıra mürəkkəb təşkilatı- metodoloji işlərin həyata keçirilməsini də tələb edir. Fikrimizcə, bu işləri görərkən aşağıdakı ən vacib məqamlara diqqət yetirilməlidir: respublika əhalisinin əsas sosial-demoqrafik qrupları (uşaqlar, əmək qabiliyyəti olmayanlar, pensiyaçılar və s.) üzrə ehtiyacı olanların fərqləndirilməsini nəzərə alan-yoxsulluq həddi və aztəminatlıhq normativ meyaların işlənməsi;

yoxsulluğun və aztəminatlılığın ölkənin müxtəlif ərazilərində fərqli olmasının nəzərə alırılması; yardımların müxtəlif formalarından (pul, natural, sosial) istifadə olunması; ehtiyacı olan ərizəçinin faktiki gəlirlərinin və ailəsinin məcmu maddi səviyyəsinin aşkar olunmasını, güzəştlərin siyahısının tutulması və ayrılan vəsaitlərin məqsədli istifadəsinin təhlil olunmasını nəzərdə tutan inzibati yoxlama prosedurlarının təşkili. Gizli iqtisadiyyatın payının kifayət qədər yüksək olduğu, vətəndaşların əksəriyyətinin təqdim etdikləri sənədlərdəki gəlir mənbələri ilə faktiki gəlirlərinin xeyli fərqli olduğu şəraitdə həqiqi ehtiyacı olanların yoxlanması və aşkar olunması kifayət qədər mürəkkəb və mübahisəli məsələlərdəndir.

Burada sosial siyasətin ancaq o konsepsiyası məqbul və səmərəli sayılır ki, onun reallaşdırılması nəticəsində əhalinin az və ortatəminatlı hissəsinin real artımı baş verir, məcmu sosial məhsul (ölkədə istehsal olunmuş mal və xidmətlərin məbləğinin əhalinin sayma nisbəti) artır, insan inkişafı indeksi (əhalinin orta ömür müddəti; övladlılıq səviyyəsi; adambaşnıa düşən gəlir) müsbət dinamikaya malik olur.

Son məcmu istehlakın səviyyəsinin artımını ancaq iqtisadiyyatın inkişafı təmin edə bilər. Sosial təminatlar hökmən son iqtisadi nəticələrə, əməyin keyfiyyəti, istehsalın səmərəliliyinin artımı ilə əlaqələndirilməlidir. Dövlətin sosial xərclərinin miqyasım müəyyən edərkən, onun maliyyə mənbələrinin, hər şeydən əvvəl, büdcə daxilolmalarının vəziyyəti, onun müxtəlif maddələrinin nisbəti, həmçinin işləyənlərin və işverənlərin büdcədənkənar sosial fondlara ödənelərinin həcmi böyük əhəmiyyətə malikdir. Dövlətin sosial məqsədlərə xərcləri özündə yaşayış nemətlərinin bölgüsü və istehlakında ictimai zəruri prioritetləri təcəssüm etdirməklə dövlətin iqtisadi imkanlarım keçməməlidir, bu xərclərin mənbəyini təşkil edən vergi və sosial ödənclər isə iqtisadi artımın qarşısım alan amilə çevrilməməlidir. Buna görə də, elə yenidən bölgü və sosial müdafiə siyasəti aparılmalıdır ki, iqtisadi fəallığı stimullaşdırmaqla yanaşı əhalinin həyat səviyyəsini məqbul səviyyədə saxlamağa imkan versin, bundan ötrii geniş şaxələnmiş ünvanlı sosial yardım şəbəkəsinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək lazımdır. Əhalinin sosial müdafiəsini daha zəmanətli etmək üçün sosial təminatların (xüsusən işsizliyə və yoxsulluğa görə) hüquqi bazası təkmilləşdirilməli, bu zaman himayaçilik, borabərçilik prinsiplərindən imtina edilməlidir.

Bölgələrin iqtisadi- sosial tərəqqisinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi vergi tənzimlənməsidir. Dövlətin iqtisadi tərəqqisinin ayrı-ayrı dövrlərində bu vasitənin tətbiq olunma dərəcəsi onun iqtisadiyyatının vəziyyətinə əsasən müəyyən edilir.Əksər MDB ölkələrinin, daha çox RF-nın və qərb ölkələrinin vergiqoyma təcrübəsinin müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsindən məlum olur ki, ayrı-ayrı dövlətlərdə və regionlarda tənzimlənmənin həmin alətləri onların tətbiq edilməsinin uyğun olub-olmamasına əsasən, əlverişli, həmçinin qeyri-səmərəli ola bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə çox hallarda vergi sisteminin strukturunda dəyişikliklər aparılması yolundan, bəzi hallarda isə uzun dövrü əhatə edən vergi güzəştlərinin istifadə edilməsi üsulundan istifadə olunur. Akademik Z.Səmədzadə düzgün olaraq qeyd edir ki,«... təşəkkül tapmış sistem (vergi - müəl.) bu və ya digər digər sahələrin xüsusiyyətlərini kifayət qədər nəzərə almır, regional inkişafla zəif əlaqələndirilmişdir. Fikrimizcə, dünya təcrübəsinə söykənməklə, ölkənin rayonlarının inkişaf səviyyələri arasında disproporsiyaları aradan qaldırmaq məqəsdilə regionlar üzrə fərqli olmaqla vergi drəcələrini aşağı salmaq məqsədəuyğundur». O cümlədən, azad iqtisadi zonanın meydana gəlməsi ilə vergi qoyuluşlarının mühim qaydalarından istifadə edilməsi praktikasına xüsusi yer verilir.

Büdcə tələbatlarının və onun xərclərinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi, ümumiyyətlə gəlir mənbələrinin möhkəmləndirilməsi, aşağı səviyyəli büdcələrə maliyyə yardımının göstərilməsi xərc səlahiyyətlərinin sərhədləşdirilməsinə və büdcə sisteminin səviyyələri arasında məsuliyyətə əsaslanmalıdır.

REGİONLARDA TURİZM XİDMƏTLƏRİ BAZARININ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİL İSTİQAMƏTLƏRİ

Musayeva J.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
musayev_1986@bk.ru

Turizm xidmətləri turistlərin səyahət etdiyi və qaldığı yerlərdə təklif olunan müxtəlif xidmətlərdir. Bu xidmətlər turistlərin səyahət təcrübələrini asanlaşdırmaq və onların xoş və unudulmaz bir tətil keçirmələrini təmin etmək üçün nəzərdə tutulub. Turizm xidmətləri ümumiyyətlə turizm sənayesi tərəfindən təklif edilir və turistlərin gözləntilərini qarşılamaq və məmnuniyyətini təmin etmək üçün müxtəlif sektorlarla əlaqələndirilir. Turistlərin səyahət etdikləri yerlərdə qalmalarını təmin etmək üçün otellər, kurortlar, hostellər, düşərgələr və kirayə evlər kimi müxtəlif yerləşdirmə obyektləri mövcuddur. Bu obyektlər turistlərə rahat yerləşdirmə

təcrübəsi təqdim edir və ümumiyyətlə müxtəlif büdcələrə müraciət edir. Turistlərin yemək və içki ala biləcəyi müxtəlif yerlər var. Restoranlar, kafelər, barlar, küçə satıcıları və yemək və içki xidmətləri təklif edən digər müəssisələr turistlərə yerli ləzzətləri dadmaq və beynəlxalq mətbəxləri kəşf etmək imkanı verir. Turistlərin səyahət zamanı hərəkət etmələrini təmin etmək üçün müxtəlif nəqliyyat xidmətləri mövcuddur. Bu xidmətlərə hava limanı transferləri, avtobus və qatar xidmətləri, avtomobil icarəsi və şəhər nəqliyyatı variantları daxildir. Turistlərə bölgənin turistik yerlərini kəşf etməyə və vacib məlumatlar əldə etməyə kömək etmək üçün bələdçilik və tur xidmətləri təklif olunur. Şəhər turları, təbiət səyahətləri, tarixi və mədəni turlar kimi müxtəlif tur variantları mövcuddur. Turistlərə əyləncə və fəaliyyət imkanları təklif edən bir çox xidmətlər var. Bu xidmətlərə su idmanı, təbiət fəaliyyətləri, balıqçılıq, golf, spa və sağlamlıq xidmətləri kimi müxtəlif seçimlər daxildir. Turistlərin sağlamlığını və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müxtəlif xidmətlər təklif olunur. Bu xidmətlərə səhiyyə xidmətləri, sığorta xidmətləri, turist polisi xidmətləri və təcili yardım xidmətləri daxildir.Turizm xidmətləri bir bölgənin turizm potensialından ən yaxşı şəkildə istifadə edərək turistlərə unudulmaz təcrübə təqdim etməyi hədəfləyir. Bu xidmətlər turizm sənayesində mühüm iqtisadi fəaliyyət və gəlir mənbəyidir.

Bir bölgədə turizm xidmətləri o bölgənin təbii, mədəni və tarixi sərvətlərindən istifadə etməklə turistlərə təklif olunan müxtəlif xidmətlərdir. Bu xidmətlər turistlərə qalmaq, yemək və içmək, əylənmək, kəşf etmək və dincəlmək üçün müxtəlif imkanlar yaradır. Turizm xidmətləri bir bölgənin turizm potensialından ən yaxşı şəkildə istifadə edərək turistlərə unudulmaz təcrübə təqdim etməyi hədəfləyir. Bu xidmətlərin keyfiyyəti və müxtəlifliyi bölgənin turizmdə rəqabət qabiliyyətini artırır və turistlərin bölgəyə yenidən səfər etməsinə şərait yaradır.

Turizm xidmətləri bazarının davamlı və gəlirli fəaliyyət göstərməsi üçün bir sıra strateji istiqamətlər mövcuddur. Bu istiqamətlər ümumiyyətlə turizm destinasiyalarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, turistlərin məmnunluğunun təmin edilməsinə və yerli iqtisadiyyata töhfə verməyə yönəlib. Aşağıda turizm xidmətləri bazarının səmərəli (gəlirli) fəaliyyəti üçün bəzi əsas təlimatlar verilmişdir:

Turizm məhsulu və xidmət müxtəlifliyi: Fərqli turizm seqmentləri üçün müxtəlif məhsul və xidmətlərin təklif edilməsi müxtəlif zövqlərə və üstünlüklərə müraciət etmək üçün vacibdir. Məsələn, təbiət turizmi, mədəni turizm, qastronomik turizm, macəra turizmi kimi müxtəlif xidmət növləri təklif edilə bilər.

Keyfiyyətli xidmətlər: Turistlərin məmnunluğunu artırmaq üçün keyfiyyətli turizm xidmətləri göstərilməlidir. Yaşayış, yemək və içki, bələdçilik kimi əsas xidmətlərin keyfiyyəti daim yaxşılaşdırılmalıdır.

Marketinq və təbliğat fəaliyyətləri: Turizm istiqamətləri hədəf auditoriya üçün effektiv marketinq və tanıtım strategiyaları hazırlamalıdır. Digər turizm bazarlarında rəqabət aparmaq üçün müxtəlif rəqəmsal marketinq kanallarından səmərəli istifadə edilməlidir.

İnfrastrukturun inkişafı: Turizm xidmətlərinin davamlılığı üçün infrastrukturun inkişafı vacibdir. Nəqliyyat, yaşayış və sağlamlıq xidmətləri kimi əsas infrastruktur elementləri turistlərin rahat və təhlükəsiz səyahət etmələrini təmin edir.

Ətraf mühitin və mədəni mühafizə: Turizmin təbii və mədəni mühitə təsirlərini minimuma endirmək üçün ətraf mühitin və mədəni mühafizə tədbirləri həyata keçirilməlidir. Təbii və mədəni irs davamlı turizm təcrübələri vasitəsilə qorunmalıdır.

Yerli iqtisadi inkişaf: Turizm xidmətlərindən yerli iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün istifadə edilməlidir. Yerli insanları işə cəlb etmək, yerli təchizatçıları dəstəkləmək və yerli mədəniyyət və sənətkarlığı təşviq etmək kimi fəaliyyətlər yerli iqtisadiyyata töhfə verə bilər.

Turizmdə innovasiya və texnologiya: İnnovasiya və texnoloji inkişaflar turizm xidmətlərində səmərəliliyi artıra və müştəri təcrübəsini yaxşılaşdıra bilər. Ağıllı şəhər texnologiyaları, rəqəmsal bələdçilik tətbiqləri və virtual reallıq təcrübələri kimi texnoloji həllər turizm təcrübəsini zənginləşdirə bilər.

Turizmdə güvən və təhlükəsizlik: Turistlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi turizm istiqamətləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhlükəsizlik tədbirləri görülməli və turistlər üçün təhlükəsiz mühit təmin edilməlidir.

Bu istiqamətlər turizm xidmətləri bazarının davamlı böyüməsini və inkişafını dəstəkləmək üçün vacibdir. Bu istiqamətləri nəzərə alaraq, turizm sənayesi gələcək uğurlarını və gəlirliliyini artıra bilər.

Turizm xidmətləri bir bölgənin turizm potensialından ən yaxşı şəkildə istifadə edərək turistlərin məmnuniyyətini və təcrübəsini maksimum dərəcədə artırmaq məqsədi daşıyır. Keyfiyyətli turizm xidmətləri təklif edən istiqamətlər turistlərin yenidən səfər etmə ehtimalını artırır və yerli iqtisadiyyata töhfə verir. Buna görə də turizm xidmətləri sektoru bir çox ölkələr üçün iqtisadi fəaliyyətin mühüm sahəsidir.

İQTİSADİYYATIN DAVAMLI İNKİŞAFINDA MALİYYƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMLƏRİNİN ROLU

Mustafayeva E.T.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elladamustafayeva75@gmail.com

Maliyyə tənzimləmə mexanizmləri iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün zəruri olan sabitliyin təmin edilməsində və risklərin azaldılmasında həlledici rol oynayır. Bu mexanizmlər maliyyə sistemini qorumaq, investorları qorumaq və iqtisadi artıma təhlükə yarada biləcək potensial riskləri azaltmaq üçün nəzərdə tutulub. Onların təmin etdiyi sabitlik uzunmüddətli inkişaf üçün əlverişli mühit yaradır. Maliyyə tənzimləmələrinin əsas funksiyalarından biri maliyyə bazarlarında sabitliyi qorumaqdır. Qaydalar ehtiyatlı risklərin idarə edilməsi təcrübələrini təmin edən maliyyə institutları üçün standartlar və təlimatlar müəyyən edir. Bu, həddindən artıq spekulyasiyanın və maliyyə böhranlarına səbəb ola biləcək sistem risklərinin yaranmasının qarşısını alır. Tənzimləmə mexanizmləri leverage üzrə məhdudiyyətlər qoymaqla, şəffaf hesabat tələb etməklə və sistem risklərinin monitorinqini həyata keçirməklə davamlı maliyyə sistemi yaradır. Bundan əlavə, maliyyə qaydaları investorları və istehlakçıları qorumaq məqsədi daşıyır. Onlar ədalətli və şəffaf sövdələşmələr üçün qaydalar müəyyən edir, məlumatların adekvat şəkildə açıqlanmasını təmin edir və saxtakarlıqların qarşısını alır. Bu, maliyyə sisteminə inam yaradır, iqtisadi artım üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən sərmayələri və iştirakı təşviq edir. İnvestorların inamı maliyyə bazarlarının sabitliyinə töhfə verir, qəfil eniş ehtimalını azaldır. Riskin azaldılması maliyyə tənzimləmələrinin digər mühüm aspektidir. Kapitalın adekvatlığına dair tələblər kimi prudensial standartları tətbiq etməklə tənzimləyicilər maliyyə institutlarının potensial itkiləri udmaq üçün buferə malik olmasını təmin edirlər. Bu, daha geniş iqtisadiyyat üçün ağır nəticələrə səbəb ola biləcək bank uğursuzluqları və yoluxucu təsirlər ehtimalını minimuma endirir. Tənzimləyici stress testləri və dövri qiymətləndirmələr daha çox zəiflikləri müəyyən etməyə və onları proaktiv şəkildə həll etməyə kömək edir. Bundan əlavə, maliyyə tənzimləmələri məsuliyyətli və etik maliyyə davranışını təşviq etməklə iqtisadiyyatın davamlı inkişafına kömək edir. Buraya bazardan sui-istifadə, insayder ticarəti və digər qeyri-qanuni fəaliyyətlərin qarşısını almaq üçün tədbirlər daxildir. Bu cür qaydalar davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun gələn hesabatlılıq, dürüstlük və uzunmüddətli düşüncə mədəniyyətini inkişaf etdirir.

İnvestorların müdafiəsi maliyyə tənzimləmə mexanizmlərinin əsas aspektidir və iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu mexanizmlər investorların maraqlarını qorumaq, ədalətli və şəffaf maliyyə bazarlarını təmin etmək üçün nəzərdə tutulub ki, bu da öz növbəsində ümumi iqtisadi sabitliyi və artımı gücləndirir. Maliyyə qaydaları şirkətləri ictimaiyyətə dəqiq və vaxtında məlumat verməyə məcbur edən çərçivə yaradır. Bu şəffaflıq investorların kapitallarını hara yerləşdirmək barədə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmələri üçün çox vacibdir. Şirkətlərin açıqlama tələblərinə əməl etməsini təmin etməklə, tənzimləyicilər investorları riskləri və imkanları dəqiq qiymətləndirmək üçün lazım olan məlumatlarla təmin edir. Bu da öz növbəsində maliyyə bazarlarına inam və inamı artırır, iqtisadi inkişafı gücləndirmək üçün daha çox investor və kapital cəlb edir. Tənzimləmə mexanizmləri həmçinin maliyyə əməliyyatlarında ədalətli və etik təcrübələr üçün standartlar müəyyən edir. Buraya insayder ticarəti, bazar manipulyasiyası və saxta fəaliyyətlərə qarşı qaydalar daxildir. İnvestorların mühafizəsi qaydaları bazarın bütövlüyünü poza və investorların etibarını sarsıda biləcək səhvlərin qarşısını alır. Səviyyəli oyun sahəsi investorların inamını artırır və iqtisadiyyatın davamlı artımına töhfə verərək uzunmüddətli investisiyaları təşviq edir. Bundan əlavə, maliyyə qaydaları tez-tez investorların müdafiəsi fondlarının və ya kompensasiya sxemlərinin yaradılmasını məcbur edir. Bu mexanizmlər fırıldaqçılıq, iflas və ya digər xoşagəlməz hadisələr zamanı investorlar üçün təhlükəsizlik şəbəkəsi təmin edir. Mövcud təminatların mövcud olduğunu bilmək fərdləri və institusional investorları investisiyalarının daha yaxşı qorunduğunu bilərək, maliyyə bazarlarında iştirak etməyə təşviq edə bilər. Davamlı inkişaf kontekstində investorların müdafiəsi iqtisadi qeyri-müəyyənliklərə tab gətirə bilən davamlı bazarların formalaşmasına kömək edir. İnvestorlar öz hüquqlarının qorunduğuna əmin olduqda, daha uzun müddətə kapital ayırmaq, layihələri və davamlı biznes təcrübələri olan şirkətləri dəstəkləmək ehtimalı daha yüksəkdir. Bu uzunmüddətli perspektiv ekoloji, sosial və idarəetmə mülahizələrini prioritetləşdirən sənayelərə və təşəbbüslərə investisiyaları təşviq etdiyi üçün davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğundur.

Ekoloji, Sosial və İdarəetmə (ESG) mülahizələrinin maliyyə tənzimləmə mexanizmlərinə inteqrasiyası iqtisadiyyatda davamlı inkişafın təşviqində mühüm rol oynayır. Bu yanaşma etiraf edir ki, iqtisadi uğur ətraf

mühitin deqradasiyası, sosial bərabərsizlik və ya idarəetmə uğursuzluqları hesabına əldə edilməməlidir. Maliyyə tənzimləmələrində ESG inteqrasiyası maliyyə fəaliyyətlərini daha geniş davamlılıq məqsədləri ilə uyğunlaşdırmaq istiqamətində strateji addımdır. Maliyyə qaydaları çərçivəsində ekoloji mülahizələr ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrin təşviqinə və iqtisadi fəaliyyətlərin ətraf mühitə təsirinin azaldılmasına yönəlib. Qaydalar şirkətləri karbon izlərini açıqlamağa, davamlı mənbə təcrübələrinə riayət etməyə və təmiz və bərpa olunan texnologiyalara sərmayə qoymağa təşviq edə bilər. ESG faktorlarını investisiya qərarlarına daxil etməklə, maliyyə tənzimləmələri kapitalı ekoloji dayanıqlığa üstünlük verən, yaşıl iqtisadiyyatı təşviq edən və uzunmüddətli ekoloji sabitliyə töhfə verən bizneslərə yönəldə bilər. ESG inteqrasiyasının sosial aspektləri əmək hüquqları, müxtəliflik və inklüzivlik və icmanın iştirakı kimi məsələlərin həllini əhatə edir. Maliyyə qaydaları şirkətlərdən öz sosial təsirlərini, o cümlədən ədalətli əmək təcrübələrini və yerli icmalara fayda verən təşəbbüsləri açıqlamağı tələb edə bilər. Bu, investisiyaların cəmiyyətin rifahına müsbət töhfə verməsini və mənfi xarici təsirləri azaltmasını təmin edir, nəticədə uzunmüddətli perspektivdə sosial sabitliyi və bərabərliyi dəstəkləyir. Maliyyə bazarlarının dürüstlüyünü və hesabatlılığını qorumaq üçün idarəetmə mülahizələri vacibdir. ESG-yə əsaslanan qaydalar şirkətləri idarə heyətinin müstəqilliyinə və məsul icraçı təzminatlara diqqət yetirməklə şəffaf və etik idarəetmə strukturlarını qəbul etməyə təşviq edə bilər. Güclü idarəetmə təcrübələri korrupsiyanın, fırıldaqçılığın və digər korporativ pozuntuların qarşısını almağa kömək edir, daha sabit və davamlı iqtisadi mühitə töhfə verir. ESG inteqrasiyası davamlılıq məsələləri ilə bağlı riskləri idarə etməyə də xidmət edir. ESG faktorlarını özündə birləşdirən maliyyə qaydaları iqlim dəyişikliyi, sosial iğtişaşlar və ya idarəetmə uğursuzluqları ilə bağlı potensial riskləri müəyyən etməyə kömək edir. Bu riskləri proaktiv şəkildə həll etməklə tənzimləyicilər davamlı iqtisadi inkişafa mane ola biləcək şoklardan qorunaraq maliyyə sisteminin sabitliyinə töhfə verirlər. Bundan əlavə, sosial şüurlu investorların ESG investisiyalarına artan tələbatı maliyyə tənzimləmələrində ESG inteqrasiyasının vacibliyini daha da vurğulayır. ESG-nin açıqlanmasını və uyğunluğunu təşviq edən tənzimləyici çərçivə məsuliyyətli təcrübələrə üstünlük verən iqtisadi fəaliyyətləri stimullaşdıraraq davamlı investisiyalara kapital cəlb edir.

Maliyyə tənzimləmə mexanizmləri ekoloji və sosial məsuliyyətli fəaliyyətlərə kreditlərin ayrılmasına təsir göstərməklə iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təşviqində mühüm rol oynayır. Bu mexanizmlər davamlılıq məqsədlərinə uyğunlaşmaq üçün maliyyə institutlarının, investorların və bizneslərin davranışlarını formalaşdıran maliyyə sisteminin qəyyumları kimi çıxış edir. Əsas aspektlərdən biri Ətraf Mühit, Sosial və İdarəetmə (ESG) meyarlarının tənzimləyici çərçivələrə inteqrasiyasıdır. Maliyyə qaydaları şirkətlər tərəfindən ESG ilə bağlı məlumatların açıqlanmasını təşviq edə və ya məcbur edə bilər ki, bu da investorlara investisiyalarının ətraf mühitə və sosial təsirlərə əsaslanaraq məlumatlı qərarlar qəbul etməsinə şərait yaradır. Bu açıqlama tələbi şəffaflığı və hesabatlılığı təmin edir, bazar iştirakçıları üçün davamlı biznes təcrübələrini qiymətləndirmək və mükafatlandırmaq üçün mexanizm yaradır. Maliyyə tənzimləmələri də davamlı fəaliyyətlərlə bağlı risklərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. İqlim riskinin qiymətləndirilməsini və stress testini tənzimləyici çərçivələrə daxil etməklə səlahiyyətli orqanlar iqlim dəyişikliyi və digər ekoloji problemlərlə bağlı potensial riskləri müəyyən edə və azalda bilər. Bu proaktiv yanaşma maliyyə sistemini sarsıntılardan və pozulmalardan qorumağa, davamlılıqla bağlı problemlər qarşısında onun sabitliyini və dayanıqlığını təmin etməyə kömək edir. Bundan əlavə, tənzimləmə mexanizmləri müxtəlif siyasət alətləri vasitəsilə davamlı maliyyəni stimullaşdıra bilər. Məsələn, onlar davamlı kreditləşmə və investisiya ilə məşğul olan banklar üçün imtiyazlı kapital tələbləri və ya aşağı risk çəkiləri tətbiq edə bilərlər. Maliyyə institutlarına davamlı layihələri dəstəkləmək üçün iqtisadi stimullar təqdim etməklə tənzimləyicilər ətraf mühitin mühafizəsi, sosial rifah və məsuliyyətli idarəetməyə müsbət töhfə verən təşəbbüslərə fəal şəkildə kredit yönəldirlər. Maliyyə qaydaları maliyyə institutlarına kredit portfellərinin ətraf mühitə təsirini qiymətləndirmək və idarə etmək üçün rəhbərlik etmək üçün yaşıl maliyyə çərçivələri və standartları yarada bilər. Bu, yalnız kreditlərin davamlı fəaliyyətlərə ayrılmasını təşviq etmir, həm də yaşıl istiqrazlar və davamlılıqla əlaqəli kreditlər kimi yaşıl maliyyə məhsulları və xidmətlərinin inkişafına kömək edir. Davamlı inkişaf kontekstində maliyyə tənzimləmə mexanizmləri daha geniş ictimai və ekoloji məqsədlərə nail olmağa kömək edir. Davamlılığı mükafatlandıran maliyyə ekosistemini inkişaf etdirməklə, qaydalar uzunmüddətli ekoloji və sosial faydaları prioritetləşdirən biznes və layihələr üçün kreditlərin ayrılmasına rəhbərlik edir. Bu, öz növbəsində, iqlim dəyişikliyi, qeyri-bərabərlik və ətraf mühitin deqradasiyası kimi problemləri həll edərək, daha dayanıqlı və dayanıqlı iqtisadiyyata doğru keçidi təşviq edir. Nəticə etibarilə, davamlı inkişafda maliyyə tənzimləmə mexanizmlərinin rolu ekoloji, sosial və idarəetmə prinsiplərinə uyğun gələn fəaliyyətlər üçün kreditlərin ayrılmasına təsir göstərməkdən ibarətdir. ESG mülahizələrini inteqrasiya etməklə, davamlılıqla bağlı riskləri idarə etməklə və davamlı maliyyə üçün

stimullar təmin etməklə, tənzimləyici çərçivələr davamlı iqtisadi inkişafı dəstəkləyən və idarə edən maliyyə mənzərəsinin yaradılmasına kömək edir.

TURİZMİN SƏNAYESİNİN MADDİ-TEXNİKİ BAZASININ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İNVESTİSİYALARIN ROLU

Nəsirli N.T.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Nigarnesirli21@gmail.com

Turizm sənayesi son vaxtlar sürətlə inkişaf edən bir sahədir. Turizm sənayesi mürəkkəb və müxtəlifdir, onun əsas məqsədi səyahət edənlərə xidmət göstərməkdir. Turizm sənayesi yeni iş yerlərinin yaradılmasında əsas amillərdən birinə çevrilir, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafını sürətləndirir, nəqliyyat vasitələrinin istehsalını stimullaşdırır, xalq sənətkarlığının, mədəniyyətinin, ölkənin adət-ənənələrinin qorunub saxlanılmasına töhfə verir. Turizm sənayesinin uğurlu inkişafı və fəaliyyət göstərməsi istehlakçı tələbatının tam ödənilməsi üçün onun bütün komponentlərinin müsbət, ahəngdar daxili əlaqələrindən tamamilə asılıdır. Turizm sənayesinin uğulu inkişafı onun maddi-texniki bazasından da xeyli dərəcədə asılıdır. İstənilən təsərrüfat fəaliyyətinin əsasını təşkil edən maddi-texniki baza istehsalın növünə, fəaliyyət dairəsinə və inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır və bu turizm sənayesi də bu baxımdan istisna deyil.

Azərbaycanın turizm sənayesi geniş maddi-texniki bazaya malikdir, insanların məşğulluğunu təmin edir və ölkənin milli iqtisadiyyatının demək olar ki, bütün sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Turizmin maddi-texniki bazasına turizm şirkətləri (turoperatorlar və turagentlər), mehmanxanalar, turizm mərkəzləri, iaşə və ticarət müəssisələri, avtonəqliyyat müəssisələri və s. daxildir.

Turizm sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələr rəqabətqabiliyyətliliyini qorumaq və səmərəli inkişafı təmin etmək üçün dinamik iqtisadi şəraitdə inkişaf yollarını axtarmalı və onun bütün dəyişikliklərinə çevik reaksiya verməlidirlər. İnvestisiyalar turizm sənayesində xidmətlərin yenilənməsi, genişlənməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün güclü maliyyə mənbəyidir. Bu baxımdan turizmə investisiyaların cəlb edilməsinin forma və üsullarının işlənib hazırlanması böyük önəm daşıyır. Bu gün iqtisadiyyatın real sektoruna, o cümlədən turizm və onun dəstəkləyici infrastrukturuna investisiyaların cəlb edilməsi sənayenin ən mühüm məsələlərindən biridir. İnvestisiyalar, ilk öncə, genişləndirilmiş təkrar istehsalı, təkmilləşdirilmiş kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə yeni xidmətlərin istehsalını təmin etmək üçün lazımdır ki, bu da onları daha cəlbedici və rəqabətli edir.

Turizm sənayesinin inkişafına yönəldilmiş investisiyaların səmərəliliyi daha çox dövlət investisiya meyarlarının və mexanizmlərinin nə dərəcədə düzgün hazırlanmasından asılıdır. İnvestisiyaların iqtisadi səmərəliliyi turizm sənayesinə qoyulan investisiyaların təhlili və proqnozlaşdırılması üçün əsas göstəricilərdən biridir və son nəticədə investor üçün hər hansı bir turizm layihəsinin ümumi gəlirliliyini müəyyən edir. Bu investisiyalar vətəndaşların turizm xidmətlərinə olan müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün geniş imkanlar yarada bilən müasir rəqabətqabiliyyətli turizm kompleksinin yaradılması üçün zəruridir. Bütövlükdə turizm sənayesinin inkişafı birbaşa onlardan asılıdır.

Turizm sənayesinin investisiyalaşdırılmasının mühüm mənbəyi müxtəlif səviyyəli dövlət zəmanətləri çərçivəsində büdcədənkənar investisiyaların cəlb edilməsi ola bilər.

Turizmə qoyulan investisiyalar büdcəyə vergi daxilolmalarının artması, xarici valyutanın daxil olması, iş yerlərinin sayının artması, turistik obyektlərin qorunub saxlanılması və səmərəli istifadəsi hesabına region iqtisadiyyatının inkişafına töhfəni artırır. İnvestisiya fəaliyyətinin məqsədinə çatmaqda mühüm vəzifələrdən biri adekvat maddi-texniki bazanın və ilk növbədə turistlərin yerləşdirilməsi yerlərinin (mehmanxanalar, istirahət evləri, düşərgələr və s.) yaradılmasıdır.

Turizm sənayesinin mövcud maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmədən onun inkişafı mümkün deyil. Bütün bunlar investisiya da daxil olmaqla böyük maliyyə xərcləri tələb edir. Beləliklə, investisiya komponenti müasir rəqabətqabiliyyətli turizm kompleksinin formalaşması və gələcək fəaliyyətində çox önəmli rol oynayır.

Azərbaycanda turizm sənayesinə qoyulan investisiyalar qeyri-bərabər şəkildə artmışdır ki, bunu aşağıda göstərilən diaqramdan görmək mümkündür.

Diaqramdan 2015-ci ildən etibarən turizm sənayesnə yönəldilmiş investisiyaların davamlı olaraq azaldığını görə bilərik. Kəskin azalma əsasən COVİD-19 pandemiyasının yayılması və bu səbəbdən məhdudiyyətlərin tətbiqi ilə əlaqədar 2020-ci ildə olub.

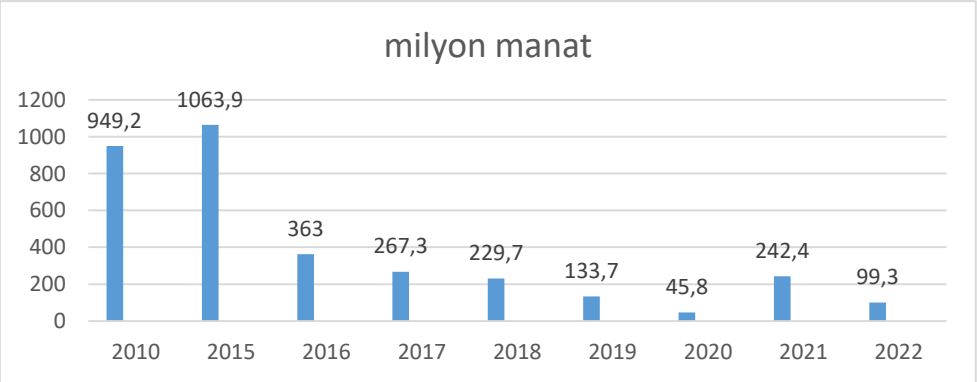

Diaqram. Azərbaycanda turizm sənayesinə yönəldilmiş investisiyaların artım dinamikası

Turizmin maddi-texniki bazasına sərmayənin cəlb edilməsinə kömək edən mühüm amil sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin investorlar üçün şəffaflığını təmin edən informasiya-kommunikasiya sistemlərinin işləməsi, o cümlədən mühüm məlumatların əldə edilməsi və turizmin inkişaf etdirilməsi imkanlarıdır.

Turizm sənayesinə investisiyaların yönəldilməsi onun maddi-texniki bazasının innovasiyalaşdırılmasına imkan verir. Turizm sənayesində innovasiyalar yeni ekskursiya və səyahətlərin formalaşdırılmasını və ya onların reallaşdırılmasının yeni formalarından istifadə etməklə mövcud olanların müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Turizm sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyin artması birbaşa olaraq innovativ fəaliyyətin intensivləşməsindən asılıdır. Çünki innovasiyaların yaradılması yeni texnologiyaların tətbiqi, təkmilləşdirilmiş istehlak xüsusiyyətlərinə malik məhsulların çeşidinin genişləndirilməsi imkanlarına səbəb olur. Odur ki, turizm sənayesinin innovativ inkişafı əsas şərtlərdəndir.

Turizm sənayesinin innovativ inkişafı yeni turizm marşrutlarının, məhsulların, xidmətlərin hazırlanması və yaradılması və elmin, texnologiyanın, İT texnologiyalarının nailiyyətlərindən, habelə idarəetmə və marketinq sahəsində qabaqcıl təcrübədən istifadə etməklə reallaşdırılır ki, bu da əhalinin məşğulluğunun, gəlir artımının, ölkənin və regionların sosial-iqtisadi inkişafının və turizm cəlbediciliyinin artırılmasına imkan verir.

Turizm sənayesinin yüksəlişinin əsasını ölkənin demək olar ki, bütün regionlarının malik olduğu unikal təbii attraksionlar, eləcə də kifayət qədər inkişaf etmiş infrastruktur təşkil edir. Yuxarıda göstərilən bütün üstünlüklərə malik olmaqla, turizm sənayesi müəssisələri mövcud turizm ehtiyatlarının tam inkişaf etdirilməsindən mümkün faydaları maksimuma çatdırmaq üçün üsul və vasitələr tapmalıdırlar.

Beləliklə, turizm sənayesində innovasiyalar yeni turizm məhsulunun yaradılmasına və ya mövcud turizm məhsulunun təkmilləşdirilməsinə, müasir texnologiyaların tətbiqinə, yeni bazarların inkişaf etdirilməsinə, turizm bazarının tənzimlənməsinə, müasir marketinq təşviqi strategiyasının formalaşdırılmasına yönəlib və müasir turizm biznesinin zəruri tərkib hissəsidir. Bütün bunlar isə son nəticədə həmin sənayedə investisiyaların səmərəli istifadəsindən asılıdır.

AZƏRBAYCANDA PEŞƏ TƏHSİLİ SİSTEMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ, MƏŞĞULLUĞA TƏSİRİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Quliyeva N.S.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

Güclü təhsil sisteminə malik olmadan nə sosial, nə də iqtisadi sahədə inkişafdan söhbət gedə bilməz. Ona görə də respublikada təhsil müəssisələri ilə əhatə olunma səviyyəsinin yüksək olması son dərəcə əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Uşaqların ilk əmək vərdişləri də elə təhsilin ilk pillələrindən, demək olar ki,

məktəbəqədər təhsildən başlayaraq pillədən-pilləyə formalaşaraq artır.

Dünya ölkələrinin təcrübələri sübut edir ki, uşaqların məktəbəqədər təhsil ilə əhatəliliyi qadınların məşğulluq səviyyəsini yaxşılaşdırır. Argentinada 1990-cı illərdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin tikintisi üzrə genişmiqyaslı proqram anaların məşğulluğuna müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, həmin dövrdə İspaniyada 3 yaşlı uşaqlar üçün daimi dövlət xidməti sayəsində anaların məşğulluğu 10% artmışdı.

Erkən yaşlarda qoyulan investisiyalar həm də kapitalı artırır. Simeon Djankovun tədqiqatlarına görə, Qvatemalada kasıb ailələrin övladları üçün erkən uşaqlıq yaşlarından bəslənmə proqramı bu uşaqların yetkinlik yaşlarında əmək haqlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Yamaykada körpələrin və kiçik yaşlı uşaqların erkən stimullaşdırılması onların gələcək qazancını daha varlı ev təsərrüfatlarında böyüyənlərinkinə ekvivalent olaraq 25% artırmışdır .

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi, eləcə də ölkədə maliyyə stabilliyi üçün şərait yaradılmasına xidmət etməlidir. Dövlət quruluşunun təşkili xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bütün ölkələrdə özünəməxsus maliyyə nəzarəti sistemi formalaşır. Beynəlxalq təcrübədə artıq çoxdan dövlət maliyyə nəzarəti orqanları demokratik cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi və ictimai maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin vacib elementi kimi təşəkkül tapmışdır. Bu baxımdan digər ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşması və fəaliyyətinin öyrənilməsi ölkəmiz üçün böyük maraq kəsb edə bilər.

Xarici ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarəti qanunvericiliklə müəyyən edilən və dövlət hakimiyyət orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilən nəzarət forması olmaqla dövlətin pul və material resurslarının idarə olunmasında səhv və yanlışların, sui istifadə hallarının, maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasının, dövlətin iqtisadi (o cümlədən maliyyə) təhlükəsizliyi üçün yaranacaq təhdidlərin aşkar edilməsi və qarşısının alınmasına yönəldilir.

Xarici ölkələrin əksəriyyətində dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili müxtəlif modellərə əsaslansa da, onları birləşdirən ümumi cəhət bu sistemin qeyri- mərkəzləşdirilməsi və auditin nəzarətin müstəqil bir həlqəsi kimi fərqləndirilərək, inkişaf etdirilməsidir.Bu günkü gündə inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının bir çoxu dövlət büdcə nəzarətinin aparılmasında auditin effektivliyini əsas götürürlər. Inkişaf etmiş ölkələrdə ali nəzarət orqanlarının həyata keçirdiyi yoxlamaların ümumi sayında auditin effektivlik əmsalı 50% təşkil etməkdədir.

Maliyyə institutlarının kütləvi iflası baş verir, borc vəsaitini götürmək çətinləşir, iqtisadi ədədlər (subyektlər) arasında əlaqə kəsilir. Bu da öz növbəsində əsas kapitala sərmayələri azalda, istehsal və məşgulluga mənfi təsir edə bilər. Nəticədə iri miqyaslı böhran baş verə bilir.

Maliyyə bazarlarının təsnifatını aşağıdaki kimi xarakterizə edə bilərik: Kredit bazarı, Valyuta bazarı, Qiymətli kagızlar bazarı, Qiymətli metallar bazarı. Birbaşa sərmayələr bazarı, Sıgorta bazarı, Lizing, forfeyting, faktoring bazarı

Maliyyə bazarının mahiyyəti və rolu onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla müəyyən olunur. Bunlara aiddir:

1) Yenidən bölgü funksiyası. Pul vəsaitlərinin kreditordan - borc alana hərəkətini təmin edir; 2) İnformativ funksiya; 3) Riski azaltma funksiyası; 4) Qənaət funksiyası. Maliyyə vəsaitinin tədavül xərclərini minimuma endirir. İqtisadi ədəbiyyatda digər funksiyalar da göstərilir. Biz təqdim etdiyimiz ümumiləşməni məqsədəuygun sayırıq.

Maliyyə bazarının infrastrukturu- dedikdə bazarda maliyyə alətlərinin hərəkətini təmin edən texniki vasitələrdə, institutlarda, norma və qaydalarda maddiləşmiş texnologiyaların məcmusu başa düşülür. Maliyyə bazarının ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolu və tutduğu mövqe bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində kifayət qədər sübuta yetirilmişdir. Sərbəst bazarların fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradan bazar infrastrukturu bazar münasibətləri şəraitində formalaşır. Hazırki iqtisadi şəraitin əsas məqsədi mənfəətin əldə edilməsiylə əlaqədar olduğuna görə, iqtisadi sahədə istənilən fəaliyyətin mənfəətin artırılmasına istiqamətləndirilmişdir. İnvestisiyalar mənfəətin yüksəldilməsi vasitələrinin bir növüdür. Bu səbəbdən kapital yatırımları üçün dahada səmərəli bazarların – maliyyə bazarlarının mövcudluğu əhəmiyyətlidir. Hazırki dövrdə iqtisadiyyatın normal inkişafı üçün fiziki və hüquqi şəxslərin əllərində cəmləşən müvəqqəti olaraq azad olan pul vəsaitlərini investisiya etməsi və fərqli sektorları arasında ticarət bazasına paylanması və təzədən bölüşdürülməsi daimi olaraq gərəklidir. Səmərəli fəaliyyət göstərən bir iqtisadiyyatda həmin proses maliyyə bazarlarında baş tutur.

Maliyyə bazarları ödəniş vasitələrinin müxtəlif növlərinə tələbatın ortaya çıxdıqları bazarların ümumi məcmusudur. Maliyyə bazarı maliyyə alətləri üçün mütəşəkkil və ya qeyri-rəsmi ticarət sistemidir. Maliyyə Bazarları iştirakçılarına qiymətli kağızları (istiqraz və səhmləri), malları (kənd təsərrüfatı məhsulları,

qiymətli metallar) və başqa mübadilə edilə bilən əmtəələri aşağı qiymətlərə rahatlıqla satışı və alışına imkan yaradan bir mexanizmdir.

İqtisadi nəzəriyyədə maliyyə bazarları istehsalın bir amili olan kapitalla əlaqələndirilir. Belə də demək olar ki, maliyyə bazarları monetar əməliyyatların baş tutduğu xüsusi ərazidir, harda ki, əməliyyatların obyekti əhalinin, təşkilatların və dövlətin, bunlarla yanaşı bələdiyyələrin azad pul vəsaitidir. Maliyyə bazarları əlində azad maliyyə aktivləri olan iqtisadi subyektlərlə, həmin maliyyə aktivlərinə ehtiyacı olan subyektlərin kəsişdiyi yerdir.

Beləliklə, maliyyə bazarlarının əsas məqsədi bəzi subyektlər əllərindəki azad pul vəsaitləri müvəqqəti olaraq müxtəlif maliyyə aktivlərinə yatırsın və digər subyektlər üçün isə cari və kapital problemlərini həll etmək üçün əlavə maliyyə resursları cəlb etməkdir. Başqa cürə desək, maliyyə bazarlarını maliyyə aktivlərinin alışı və satışı baş tutan bazar institutlarının toplusudur. Araşdırmalar və təhlillər onu göstərir ki, peşə təhsilinin inkişafı və ona olan tələbatın artması məhz iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafından, yeni iş yerlərinin açılmasından bilavasitə asılıdır. Yəni, iqtisadiyyatdaki artım və inkişafın peşə təhsilinə birbaşa təsir etdiyini görürük. Baxdığımız məsələ peşə təhsilinin iqtisadiyyata, konkret olaraq məşğulluğa təsirinin artırılması ilə bağlıdır. Bu isə peşə təhsilinin sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi, cəlbediciliyinin artırılması və əhatə dairəsinin genişləndirilməsi ilə mümkündür.

AZƏRBAYCANDA ƏMƏK EHTİYATLARININ SƏMƏRƏLI İSTİFADƏSİ YOLLARI

Quluyev V.Z.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Vusal.quliyev2020@gmail.com

Əmək ehtiyatları ölkə əhalisinin sosial faydalı fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün zəruri olan fiziki inkişafa, əqli qabiliyyətlərə və biliyə malik olan əmək qabiliyyətli hissəsidir. Əmək ehtiyatları anlayışı hər hansı ölkə və ya region əhalisinin təhsil, fiziki inkişaf və iş üçün tələb olunan sağlamlıq səviyyəsinə malik olan hissəsini nəzərdə tutur. Əmək ehtiyatları nəsillər boyu toplanır və dövlətin iqtisadi vəziyyətini və cəmiyyətin rifah səviyyəsini müəyyən edir. Əmək ehtiyatlarının həcmi əhalinin sayından, onun çoxalma üsulundan, cins və yaşa görə tərkibindən asılıdır. Ölkənin işçi qüvvəsinin əsas hissəsini onun əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalisi, habelə hələ də işləmək qabiliyyəti olan yeniyetmələr və pensiya yaşında olan insanlar təşkil edir.

İstənilən ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi aktual problemlər sırasındadır. Azərbaycanın bütün ərazisində əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının ən mühüm vəzifələrindən biridir. Bu problemin həlli üçün ölkədə və regionlarda mövcud olan əmək ehtiyatlarından cəmiyyətin mənafeyinə əsaslanmaqla ən səmərəli və dolğun istifadə yollarının obyektiv qiymətləndirilməsi tələb olunur.

Mövcud əmək ehtiyatlarının ən mühüm problemi onların tam məşğulluğu və səmərəli istifadəsi və bu əsasda əhalinin yaşayış səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Əmək ehtiyatlarının idarə edilməsi ictimai təkrar istehsalın idarə edilməsinin mərkəzi problemidir, çünki əsas məhsuldar qüvvənin fəaliyyəti bütövlükdə iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqi üçün həlledici amildir.

Azərbaycanda əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi probleminin həlli xeyli dərəcədə həmin ehtiyatların inkişaf səviyyəsindən asılıdır.Azərbaycanda əmək ehtiyatlarının inkişafı problemi, son illərdə müəyyən müsbət sosial-iqtisadi dəyişikliklərə baxmayaraq, aktual olaraq qalır. Bu sahədə nöqsanlar olarsa, makroiqtisadi göstəricilərə və ümumilikdə ölkənin sosial-iqtisadi durumuna mənfi təsir göstərər. Ölkənin maddi, texniki və intellektual potensialından istifadənin səmərəliliyi bilavasitə işçi qüvvəsinin peşə ixtisası və təhsil xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən əmək ehtiyatlarının keyfiyyətindən asılıdır.

Azərbaycanda əmək ehtiyatlarının əsas hissəsini məşğul əhali təşkil etdiyindən onların peşə-ixtisas və təhsil səviyyəsinin mövcud vəziyyətini aşağıdakı şəkildən görə bilərik.

2023-cü ili 1 yanvar tarixinə Azərbaycanda məşğul əhalinin sayı 4901,1 min nəfər olub ki, bunların 824,1 min nəfəri ali, 548,8 min nəfəri orta ixtisas, 278,4 min nəfəri peşə, 2915,5 min nəfəri tam orta, 292,9 min nəfəri ümumi orta, 39,2 min nəfəri ibtidai təhsillidir. 2,2 min nəfərin isə heç bir təhsili yoxdur ki, bu ümumi məşğul əhalinin 0,04%-dir.

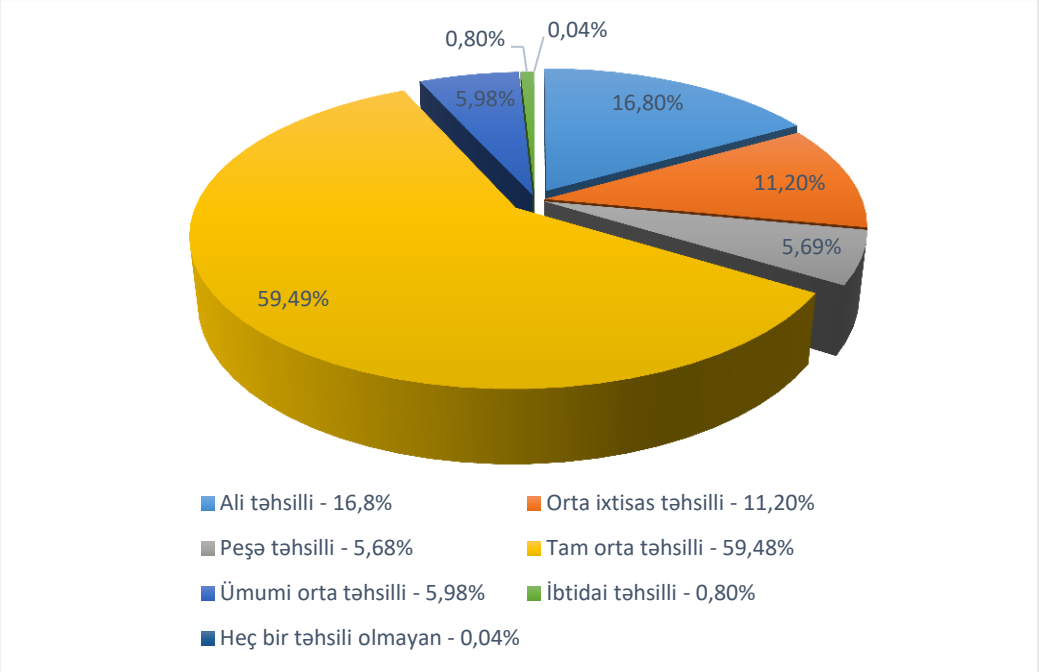

Şəkil. 2023-cü ilin 1 yanvar tarixinə Azərbaycanda məşğul əhalinin təhsil səviyyəsinə görə strukturu

Ölkənin əmək ehtiyatlarının inkişafı bir çox amillərdən asılıdır ki, bunların da ən əsası əhalinin yaşayış səviyyəsidir. Əhalinin yaşayış səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, cəmiyyətin bütövlükdə ölkənin uğurlu inkişafına və əmək qabiliyyətli əhalinin təkrar istehsalına zəmanət verən layiqli peşəkarlıq, təhsil və səhiyyə səviyyəsini təmin etmək şansı bir o qədər çox olar.

Yaşayış səviyyəsini müəyyən edən əsas göstəricilərdən biri də əhalinin əmək haqqı ilə müəyyən edilən gəlirləridir. Azərbaycanda əmək haqqının mütəmadi olaraq artırılmasına baxmayaraq, son vaxtlar əhalinin gəlir səviyyəsinə iqtisadi inkişafın müsbət kursunu zəiflədən inflyasiya prosesləri əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Fikrimizcə, Azərbaycanda əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi ilə bağlı aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması zəruridir. Demoqrafik sahədə:

1. Əhalinin tam təkrar istehsalının təmin edilməsinə, sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına və gözlənilən ömür uzunluğunun artırılmasına yönəldilmiş ölkənin sosial-demoqrafik inkişafı üzrə mövcud layihələrin, proqramların reallaşdırılması.

2. Demoqrafik məqsədlər üçün kreditləşmə növlərinin genişləndirilməsi və artırılması, o cümlədən uşaqlı gənc ailələrə güzəştli kreditlərin verilməsi, gənclərin güzəştli mənzil tikintisinin kreditləşdirilməsi, pensiya islahatlarının reallaşdırılmasının sürətləndirilməsi və onun səmərəliliyinin artırılması, əhalinin sosial müdafiəsi üçün tibbi tədbirlərin təmin edilməsi üçün dövlət zəmanətlərinin gücləndirilməsi.

Peşə, ixtisas və təhsil sahələrində:

1. Yüksək ixtisaslı əmək ehtiyatlarının formalaşdırılması məqsədilə iqtisadiyyatın peşəkar tələbatının proqnozlaşdırılması mexanizminin hazırlanması.

2. Tələb və təklif arasında tarazlığın qorunması üçün müraciət edən və işə götürülən mütəxəssislərin daimi monitorinqi yolu ilə təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması.

İqtisadi sahədə:

1. Əmək haqqının yüksək olduğu iqtisadi modelə keçidi təmin etmək məqsədilə əmək haqqı sistemində islahatların aparılması.

2. Əhalinin əsas gəlir mənbəyi və əmək fəallığının mühüm stimulu kimi ÜDM-in artımına uyğun olaraq əmək haqqı səviyyəsinin artırılması.

3. Bütün mülkiyyət formalı müəssisələrdə əmək haqqı fonduna vergi təzyiqinin azaldılması.

Təklif olunan tövsiyələrin reallaşdırılması əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadəsinə imkan verər. Əmək ehtiyatları ölkənin iqtisadi inkişafında əsas rol oynadığından onların təkrar istehsalı məsələləri də xüsusilə aktualdır. Buna görə əmək ehtiyatlarının təkrar istehsalının demoqrafik aspektlərinin öyrənilməsinə və onların formalaşmasına təsir edə biləcək tədbirlərin görülməsinə də ehtiyac artır.

QUDVİLİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜSULLARI VƏ ONUN ARTIRILMASI YOLLARI

Səfərov A.N.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
safarov.aqil.m753@sdu.edu.az

Qudvil bir markanın reputasiyasıdır. Qudvil bir işin potensial sponsorlar və investorlar üçün nə qədər dəyərli olduğunu göstərir. Bu həm də şirkətin bazar gücünə malik olub-olmadığını nümayiş etdirir. Sahib biznesini satmağa qərar verərsə, qudvil qiymət etiketini artıran həlledici amil ola bilər. Qudvil maliyyə hesabatlarından istifadə etməklə ölçülür. Çətinlik ondadır ki, bu aydın qiymətə malik olmayan mücərrəd göstəricidir. Demək olar ki, həmişə qudvilin qiymətləndirildiyi amillər subyektivdir. Amma dəyər nə qədər yüksək olarsa, şirkətin gəliri də bir o qədər yüksək olar və əksinə.

Beynəlxalq səviyyədə qudvilin qiymətləndirilməsinə aşağıdakılar daxildir:

- şirkət rəhbərinin, eləcə də əhəmiyyətli şəxslərin imici, onların populyarlığı, sədaqəti və şəxsi mövqeyi.
- şirkətin fəaliyyət göstərdiyi yer. məsələn, əgər şirkət ekoloji cəhətdən təmizdirsə, bu, qudvilə müsbət təsir edəcək.
- müştəri sədaqəti. İstehlakçı inamı illər ərzində formalaşır. Daimi müştərilər nə qədər çox olsa, şirkət yeni alıcının gözündə bir o qədər etibarlı görünür. Və nə qədər tez tanımadığı bir markadansa, etibarlı insanlar tərəfindən dəstəklənən məhsullara üstünlük verəcəkdir.

İqtisadi qudvil investorlar və analitiklər üçün lazımdır, lakin balans hesabatına daxil edilmir. Lakin MHBS əsaslanan mühasibat uçotu göstəricisi biznes alarkən görünür və kapitallaşdırıla bilər.

Amortizasiya olunmur, amma hər il mühasiblər hər hansı dəyərsizləşmənin olub-olmadığını və hansı növdə olduğunu yoxlayırlar. Əgər analitik qudvilin dəyərdən düşdüyünə qərar verərsə, o zaman itkilər cari dövrdə silinəcəkdir. Bu cür itkilər mənfəət və aktivlərin dəyərini azaldır. Amma bu, qeyri-monetar, yəni qeyri-pul maddəsidir.

Qudvilin qiymətləndirilməsi asan deyil, lakin subyektiv amili azaltmaq üçün bir neçə variant var. Bunun üçün xüsusi qiymətləndirmə üsulları var. Onlar təşkilatın iqtisadi vəziyyətini və nüfuzlu mövqeyini nəzərə alaraq müəyyən bir məbləği hesablamağa kömək edir.

Xərc üsulu- Bu, analitiklər arasında ən çox yayılmış seçimdir. Bu zaman onun balans dəyəri şirkətin bazar qiymətindən çıxılır. Bir şirkətin real bazar qiymətinin nə olduğunu başa düşmək üçün analitik oxşar müəssisələrlə əməliyyatlar haqqında məlumatlardan istifadə edir. Ekspert hərtərəfli məlumat əldə etmək üçün biznesin gəlirliliyini və ödəmə qabiliyyətini də yoxlayır.

Müqayisəli üsul- Bu daha az yayılmış üsuldur, çünki digər şirkətlərin məlumatlarından asılıdır. Hesablamalar zamanı analitik oxşar işçi heyəti, məhsulları və yerləri olan bir neçə şirkətin gəlirliliyini müqayisə edir.

Satışa əsaslanan üsul- Bu vəziyyətdə analitik sadə bir düsturdan istifadə edəcəkdir: (Şirkət gəliri - Ümumi satış * Nisyə satış dərəcəsi) / Qeyri-maddi aktivlərin kapitallaşma dərəcəsi

Statistika və satış meylləri nüfuzunuz haqqında daha çox məlumat əldə etməyə kömək edir. Ancaq rəqəm təxmini olacaq. Bu seçim obyektiv səbəblərdən qeyri-maddi aktivlərin qiymətini öyrənə bilməyən analitiklər üçün uyğundur.

Proporsional üsul- Bu üsul sayəsində analitik qudvilin nə qədərinin ən böyük səhmdara aid olduğunu başa düşür. Bunu etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edin:

İnvestisiyalar - Törəmə müəssisənin aktivləri - Faizlə biznes payı

Törəmə şirkət şirkətə qoşulduqda tam göstəricini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etməyə dəyər:

Ən böyük səhmdarın bütün investisiyaları + Nəzarət olunmayan paylar - Xalis aktivlər. Mühasibat uçotu, analitika və marketinq sahəsində bacarıqlar sizə qudvilin hesablanmasında səhvlərdən qaçmağa kömək edir. Hesabatları daha yaxşı başa düşmək və şirkətin işlərinə dərindən girmək üçün öz biliklərinizi təkmilləşdirməyə diqqət yetirməyə dəyər. Qudvil hesablamaq üçün lazım olan vəziyyətlər bunlardır: birləşmə təşkilatlar; birlik şirkətlər; Biznes satmaq və ya almaq .

Reputasiya ayrılmaz bir sərvətdir. Nə qədər çox əlaqə, bir o qədər çox qazanc. Lakin yüksək qudvilə nail olmaq illər tələb edir. Müvəffəqiyyəti sürətləndirmək üçün şirkətin praktikasına müntəzəm satış monitorinqi və başdan-başa analitikanın tətbiqi vacibdir. Qudvil mənfi və ya müsbət ola bilər. Bunu analitik və baş mühasib müəyyən edir. Gələcəkdə mühasib ya mənfəətsiz göstəricini silməli, ya da idarəetmə uçotu çərçivəsində müsbət reputasiyanın təmin etdiyi faydaları qiymətləndirməli olacaq.

Mənfi qudvil zamanı isə şirkətin zərərdə olduğu anlaşılır. Badwill məhv edilmiş bir reputasiyadır. Bu, aşağı gəlir, istehlakçı inamsızlığı və ya qalmaqal səbəbindən yarana bilər. Çox vaxt mənfi qudvilin səbəbi ixtisaslı olmayan kadrlar və brendləşdirməyə laqeyd münasibətdir. Mənfi qudvil dərhal mənfəət və zərər hesabına silinir.

Müsbət qudvil isə xoşməramlılıq göstərir ki, biznesin potensial faydaları var. Məsələn, öz iqtisadi dayanıqlığını təhlükə altına atmadan böyük brendlərlə əməkdaşlıq edə bilər. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarında adətən ayrıca sətir kimi vurğulanmır.

Praktikada qudvilin idarə edilməsi onu təkmilləşdirmək, dəyərini artırmaq və nüfuzunu gücləndirmək deməkdir. Bu, uzun müddət çəkə bilər və böyük investisiyalar tələb edə bilər. Ancaq sonda sərmayə qoyulan səylər daimi müştərilərin etibarına, onların sədaqətinə və geri qayıtmaq istəyinə öz bəhrəsini verəcəkdir. Şirkət maliyyə çətinliyi içində olduqda və ya ictimaiyyət onu xoşagəlməz tərəfdən yüksək profilli qalmaqalda tutduqda, qudvil və müştərinin brendə qayıdışı haqqında düşünmək xüsusilə vacibdir.

Fikrimizcə qudvili artırmaq üçün ən sadə və təsirli variantlardan bəziləri aşağıdakılardır: Marketinqi durmadan inkişaf etdirmək; Avtomatlaşdırılmış idarəetməni və innovasiyaları qəbul etmək; Xidmətləri təkmilləşdirmək; Tərəfdaşlarla işləmək; Riskləri idarə etmək.

Son olaraq onu qeyd etmək olar ki, qudvil bir şirkətin reputasiyasıdır. Bu, şirkətin bazar qiymətinə və onun işgüzar əlaqələrinə təsir edən qeyri-maddi aktivdir. Nüfuz nə qədər yaxşı və sabit olarsa, şirkətlə bir o qədər həvəslə yeni investorlar, tərəfdaşlar, sponsorlar və müştərilər əməkdaşlıq edir. Göstəricini yüzə qədər hesablaya biləcəyiniz universal bir üsul yoxdur.

SƏNAYE İSTEHSALINDA İNSAN TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Səfərova S.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
sabinasafar95@gmail.com

Bu gün əməyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi müxtəlif sənaye sahələri üçün əsas prioritetlərdən biri hesab olunur. İş yerində xəsarətlər, xəstəliklər və ölümlər çox vaxt əhəmiyyətli istehsal və maliyyə itkilərinə, hökumət yoxlamalarına, işdən çıxarılmalara və nüfuzun itirilməsinə səbəb olur.

Gün ərzində iş yerinin təhlükəsizliyini yoxlamaq iş mühitini təhlükəsiz saxlamaq üçün asan bir yoldur. Əgər siz nəzarətçisinizsə, bu, işçilərinizə, onların sağlamlığına və onların rifahına əhəmiyyət verdiyinizi göstərir. Təhlükəsizliyə yönümlü olmaq, işçilərin əhval-ruhiyyəsini, məhsuldarlığını yaxşılaşdırır və hətta ziyarətçilərdə yaxşı təəssürat yaradır. Əgər siz işçisinizsə, aşağıdakı təhlükəsizlik protokolları sizin və həmkarlarınızın maraqlarına uyğundur.

Təhlükəsiz vəziyyətlər barədə nəzarətçilərə məlumat vermək. Potensial olaraq kiməsə zərər verə biləcək bir şey görsəniz, təhlükəsiz şəkildə edə bilərsinizsə, obyekti çıxarın və ya ərazini təmizləyin. Əks halda, rəhbərinizə məlumat verin. Rəhbəriniz qanuni olaraq sizi və əməkdaşlarınızın iş mühitini təhlükəsiz saxlamağa borclu olduğundan, onlar tədbir görməlidirlər.

Avadanlıq, maşın və alətlərdən düzgün istifadə etmək. Alətlərdən və maşınlardan düzgün istifadə edilməməsi iş yerində xəsarətlərin ən çox yayılmış səbəbidir. Avadanlıqdan istifadə edərkən hər bir avadanlıqdan təyinatı üzrə və düzgün istifadə etdiyinizə əmin olun. Bundan əlavə, təhlükəsiz olduğundan əmin olmaq üçün avadanlıqları müntəzəm olaraq təmizləyin və yoxlayın. Təhlükəsizlik avadanlıqlarını geyinin. Avadanlıqlardan istifadə edərkən, müvafiq təhlükəsizlik avadanlığı taxdığınızdan əmin olun. Müvafiq təhlükəsizlik avadanlığını taxdığınızdan əmin olmaq və təhlükəsizlik avadanlığının zədələnmədiyini yoxlamaq sizin yaralanma ehtimalınızı əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Sürüşmələrin qarşısını almaq. Ölümcül olmayan peşə xəsarətlərinin ikinci ən çox yayılmış səbəbi olaraq, işçilərin sürüşməsidir. Sürüşmənin qarşısını almaq üçün koridorların təmiz olmasını təmin etmək çox vacibdir. Əgər maye ilə məşğul olursunuzsa, damcı qablar və qoruyuculardan istifadə edin. Təhlükəsiz şərtləri qorumaq üçün hər hansı bir çirklənməni dərhal təmizləyin. Asanlıqla təmizlənə bilməyən yerlərdə sürüşməyə qarşı döşəmə quraşdırmaq faydalı olar. İş yerlərini və fövqəladə çıxışları təmiz saxlayın. Fövqəladə çıxışları, avadanlıqların bağlanmasını və işlədiyiniz əraziləri maneə törədən hər hansı bir dağınıqlıqdan qoruduğunuza əmin olun. Çıxışda maneə olarsa və fövqəladə vəziyyət baş verərsə, siz tez qaça bilməyəcəksiniz. İstifadədən sonra avadanlığın müvafiq saxlama yerlərində yerləşdirilməsi iş sahəsini və fövqəladə çıxışları təmiz saxlamağa kömək edəcək.

Yanğın təhlükələrini aradan qaldırın. Əgər iş mühitində yanan materiallardan istifadə edirsinizsə, yalnız tapşırıq üçün lazım olan miqdarı saxlayın. Yanan materialdan istifadə etmədiyiniz zaman kimyəvi maddəni alovlanma mənbələrindən uzaq, təyin olunmuş təhlükəsiz saxlama yerində saxlayın. Həmçinin, yanan tullantıları metal qablarda saxlayın və hər gün atın. Obyektlərin düşməsinin qarşısını alın. Obyektlərin yıxılmaması üçün torlar, ayaq barmaqları kimi qoruyucu vasitələrdən istifadə edin. Əşyaları hər hansı kiçik toxunuşla aşa biləcək formada yerləşdirməkdən çəkinin.

Qaldırarkən Düzgün Duruşdan istifadə edin. Əşya götürmək istəyərkən kürəyinizə xəsarət yetirməmək üçün belinizi düz tutun, ayaqlarınızı qaldırmaq üçün istifadə edin və əşyanı əyilmədən götürün. Mümkün olduqda, konveyer, təkər arabası və ya forklift kimi mexaniki köməkçilərdən istifadə edin.

İl ərzində bədbəxt hadisələrin sayı azalmağa meylli olsa da, iş yerlərində ölüm hallarının səviyyəsi hələ də kifayət qədərdir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) məlumatına görə, təqribən 1,9 milyon insan işlə bağlı xəstəliklərə məruz qalır və hər il 2,3 milyon insan iş qəzaları nəticəsində dünyasını dəyişir. Bundan əlavə, bu statistika yalnız bildirilmiş halları əks etdirir: bütün müəssisələr bütün halları açıq şəkildə qeydə almır, beləliklə, yoxlamalara, sanksiyalara, işçi heyəti arasında iğtişaşlara, nüfuzun itirilməsinə və s. səbəb olur.

Geyinilə bilən cihazlar dördüncü sənaye inqilabı və ya sənaye ilə çiçəklənən texnologiyalardan biridir və işəgötürənlərə iş yerlərində təhlükəsizliyi izləməyə və qorumağa imkan verir. Sənaye mühitlərində əməyin təhlükəsizliyi problemi hələ də dalğanın zirvəsindədir. Ümumdünya statistikası iş yerində ölüm və xəsarətlərin yüksək nisbətini, müxtəlif təhlükəli istehsalatları və təhlükə mənbələrini göstərir.

GÖMRÜK PROSEDURLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU

Xəlilov M.Ş.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə BƏB proseslərində intensivlik daim artmaqdadır. Belə ki , beynəlxalq ticarət axınları və beynəlxalq ticarət həcmi bu baxımdan dinamiklik nümayiş etdirir. Dünyanın bir çox regionlarından beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının sənədləşdirilməsindən yüksək texnoloji yollardan, o cümlədən innovasiyalardan ibarət mexanizmlərdən daha çox istifadə olunmaqdadır. Bunun əsas məqsədi gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, daha intensiv və operativ keçidin təmin olunmasıdır. Bundan əlavə əmtəələrin ixracı və idxalı zamanı bürokrativ prosedurların minimuma endirilməsi vacib şərtlərdəndir.

Qlobal transformasiyalar dərinləşdikcə xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsindən rəqəmsal və elektron mexanizmlər daha çox ön plana çıxmışdır. Bunun əsasında isə innovativ yanaşmalar və funksiyalar həll edici amillər kimi qiymətləndirilməlidir.

Gömrük prosedurlarının dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması , biznes subyektlərinin fəaliyyətinə yersiz müdaxilələrin azaldılması və gömrük sənədləşdirilməsinin elektron formada – innovativ texnologiyalardan ibarət mexanizmlər əsasında aparılması daha çox səmərə verə bilər. Xarici ticarət fəaliyyətlər iştirakçıları innovasiyaların fəal tətbiqi hesabına operativ olaraq heç bir gömrük əməkdaşı ilə təmasa girmədən alqı-satqı əməliyyatları üzrə prosesləri və mərhələləri izləyə bilərlər. Eyni zamanda bağlanmış kontraktlar(müqavilələr) əsasında hər hansı bir ixrac və idxal əməliyyatının bəyannaməsinin və digər tələb olunan sənədlərin elektron-internet rejimində hazırlanması, təsdiq olunması və icra proseslərinin idarə olunması mümkündür. Belə şəraitdə xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçıları vaxt itkisinə yol vermədən və əlavə xərclər(məsrəflər) çəkmədən sənədləşdirmə işlərini aparmaq imkanı əldə edirlər.

Yüksək innovasiya əsaslı rəqəmsal mexanizmlər və texnologiyalar icra olunmaqda olan kontrakt üzrə malların hərəkəti , nəqli proseslərini də izləmək imkanı da təmin edirlər. Digər tərəfdən yüklənən malların qəbulu və ya göndərilməsi ilə bağlı gömrük proseduru tələblərinin qorunması, bu tələblərə uyğun sənədlərin hazırlanması və təqdim edilməsi, keçid gömrük məntəqələrinə çatmamışdan onlayn rejimdə sənədləşdirilmələri, aparılması innovasiya əsaslı texnologiyaların üstün müsbət cəhətləri kimi baxıla bilər.

Dünya təcrübəsində regionlar və ölkələr arasında beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının daha səmərəli təkmil edilməsi məqsədi ilə gömrük məntəqələrinin sayının azaldılması və daha çox innovasiya əsaslı elektron nəzarət mexanizmlərindən istifadə edilməsi məsələləri ön plana çıxarılmışdır. Məsələn: məhsul göndərisinin yola salınması məntəqəsindən tutmuş son alıcıya qədər olan proseslərdən elektron nəzarət və sənədləşdirmə alətlərinin tətbiq edilməsi müasir dövrdə daha geniş yayılmışdır və bu təcrübədən istifadəyə

maraq getdikcə artmaqdadır. Bunlarla yanaşı rəqəmsal eletron innovasiya əsaslı gömrük alətləri _və mexanizmləri əl ilə yazmaq işlərini tamamilə minimuma endirir, fiziki təmaslar və baxışları aradan qaldırır, gərginlik yarada biləcək prosedurları maksimum təhlükəsiz və sadə edir.

Azərbaycanın timisalında baxsaq son illərdə ölkəmizin gömrük sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, şəffaflığın artırılması tədbirləri genişlənmişdir. Belə ki, gömrük orqanlarında islahatlar aparılmışdır və struktur dəyişikliklər edilmişdir. Eyni zamanda gömrük prosedurları innovasiya texnologiyaları əsasında təkmilləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilmişdir. Yüksək innovasiyalar əsaslı gömrük keçid infrastrukturu yaradılmışdır. Gömrük məntəqələrinin fəaliyyətində ən son innovasiya əsaslı texnologiyalardan istifadə edilməsi şəraiti yaradılmış və bir təcrübənin tətbiqi istiqamətində geniş miqyaslı işlər görülməkdədir. Ölkəmizin gömrük orqanlarında gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi məqsədilə elektron xidmətlərin siyahısı genişləndirilmiş və internet üzərindən əməliyyatların sənədləşdirilməsi, gömrük bəyannamələrin təqdim olunması və digər gömrük sənədlərinin həyata keçirilməsi mümkündür. Bütün bunlar ölkəmizdə investisiya cəlb ediciliyin artırılmasına, xarici kapitalın və investisiyaların ölkəmizə cəlb olunmasına əlavə stimullar verir. Bunlarla bərabər daha çox xarici şirkətlər və iş adamları biznes subyektləri və investorlar ölkəmizə maraq göstərirlər.

Hazırda Azərbaycanda neft-qaz ixracı ilə yanaşı, qeyri neft-qaz sektoru sahələrinin ixrac potensiallarının artırılması və ölkəyə daha çox valyuta resursları gətirilməsi üçün xarici ticarət fəaliyyətinin strukturunun genişləndirilməsinə və həcminin artırılmasına daha çox zərurət vardır. Bunun üçün daha çox innovasiya əmsalı elektron mexanizmlərdən və vasitələrdən istifadəyə üstünlük verilməlidir və bunlarla bağlı bir sıra tədbirlərin görülməsi vacibdir:

- İlk növbədə ölkəmizdə yeni reallıqlar, yəni torpaqlarımızın işğaldan azad olmasını nəzərə almaqla, gömrük keçid infrastruktunun yenilənməsi vacibdir.
- Hər bir gömrük orqanında gömrük prosedurlarının maksimum təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə daha geniş şəkildə innovasiya əsaslı texnologiyaların tətbiq edilməsinə tədbirlər görülməlidir.

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ ПРОЦЕССАМИ В БИЗНЕСЕ

Аквердиева С. В.
Университет Одлар Юрду
sakinanikas@gmail.com

Вместо старых методов управления и планирования применяются новые. Опыт развитых стран в использовании рыночной экономики позволяет нам ознакомиться с методом бизнес-планирования.

Методы бизнес-планирования существенно отличаются от методов, применяемых в промышленных компаниях. Использование отдельных методов в практике работы не приводит к положительным результатам по нескольким причинам. Поэтому важным является вопрос о повышении качества бизнес-планов.

Качество процесса бизнес-планирования отражает степень его проработанности.

Основной подход к бизнес-процессам имеет свои особенности. Взаимодействие моделей, используемых в основных моделях бизнес-процессов. Эти модели включают в себя обобщенную модель и язык проектирования. Для достижения реальных целей бизнеса и основной задачи операции в бизнес-процессе координируются и обобщаются, так как они тесно связаны. Каждый из этих процессов разделен на две части, включающие системные действия: 1-я - деятельность пользователя и 2-я - трудовая деятельность. Трудовая деятельность не поддерживается информационной системой. Например, отправка груза или продукции компании партнеру, с которым у нее есть сотрудничество, входит в модель трудовой деятельности.

Деятельность пользователей и трудовая деятельность являются практически противоположными. Пользовательская деятельность включает оценку трудоспособности сотрудников и их знания информационной системы. В этом виде деятельности акцент делается на умственном развитии, а не на физическом. Это позволяет хранить данные, полученные в процессе пользовательской деятельности, в базе данных системы и удобно использовать их в будущем. Однако некоторые виды деятельности требуют использования трудовых действий для более эффективного управления бизнес-процессами. Например, в государстве бизнес-операции часто включают пользовательскую деятельность, например, отслеживание доставки экспортируемого продукта через

информационную систему и контроль передачи продукта получателю. Важно правильно управлять информацией, полученной в реальном мире, особенно информацией, полученной с помощью информационных технологий в бизнес-процессе. Разнообразие видов и широкий спектр получаемой информации требуют более корректного и логичного использования информационной системы.

Информационная система выполняет системные операции, а не пользователь. Например, при отправке продукции и получении средств проверяется баланс на банковском счете и все операции проводятся через банк. Если эти операции выполняет человек, то это называется деятельностью пользователя или умением по технологии, которые защищены средствами информационных технологий.

Узаконивание технологии действий в трудовом коллективе является одной из основных частей бизнес-процесса. В системе управления трудовыми ресурсами все бизнес-процессы должны быть объяснены и изучены в рамках бизнес-функции. В связи с этим бизнес-процессы и трудовые ресурсы тесно связаны друг с другом. Поэтому системные операции связаны не только с технологией, но и с рабочей силой, системой рабочей силы, способностью рабочей силы решать операционный процесс, пользовательскими операциями и физическими операциями для обеспечения лучшего обслуживания.

Существует 4 подразделы модели бизнес-процессов: Функциональная модель; Информационная модель; Организационная модель; Модель ИТ (информационные технологии)

Эти подразделы являются наиболее важными моделями бизнес-процесса, и при необходимости к ним могут быть добавлены новые подразделы.

Функциональная модель представляет собой процесс легализации инвестиционных операций и других событий, которые происходят в рамках бизнес-процесса. Каждая операция в бизнесе выполняется в соответствии с определенными правилами, как на общем уровне, так и с помощью информационной системы, сотрудниками бизнес-функции. Бизнес-функции могут быть формальными или неформальными, и их использование разделяется на синтаксическую и семантическую части.

В современных условиях неформальная форма присутствует на большинстве уровней бизнеса, начиная от системы информационных технологий и заканчивая другими процессами.

И так можно сделать вывод, что наличие информации в бизнес-процессе играет важную роль для принятия решений, предотвращения ожидаемых негативных ситуаций и сбора информации.

ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА: РОЛЬ УНИВЕРСИТЕТОВ

Асланов Ш.
Университет Одлар Юрду
mr-sukur@bk.ru

В период государственной независимости Азербайджана президент Гейдар Алиев провозгласил лозунг, значимость которого возрастает из года в год: "Образование - наше будущее!".

После провозглашения независимости нашей страной педагогическая система Азербайджана получила импульс индивидуального развития. За прошедшие двадцать с лишним лет система высшего образования претерпела значительные изменения наряду с переменами в социальной жизни общества в период становления рыночной экономики. Это стало возможным благодаря последовательному исполнению законодательства в области образования, внедрения мировых образовательных стандартов, обновлению учебных материалов и технологической инфраструктуры. Эти и другие изменения принесли свои плоды. Увеличилось количество и произошло расширение сети ВУЗов и их филиалов на территории республики.

Даже в самые трудные для страны времена руководство страны уделяло этому направлению повышенное внимание. С тех пор прошло почти 20 лет. Общеизвестно, что XXI век является веком инноваций, который требует от людей принятия на себя роли ключевого стратегического ресурса. В экономике, основанной на знаниях, производительность выражается в форме человеческого капитала. Человеческий капитал является основным фактором конкурентоспособности страны. В этой связи я хотел бы подчеркнуть, что наша страна, впитав в себя все новое и передовое в мировом творчестве, занимает особое, пусть и небольшое, место в мировой экономической системе и способна быстро

адаптироваться к меняющимся экономическим условиям. Азербайджан является активным участником многосторонних международных экономических проектов, которые способствуют его интеграции в мировую экономику, особенно на основе его выгодного экономико-географического положения и богатых энергетических ресурсов. Таким образом, инвестиции в человеческий капитал являются важной составляющей развития страны. Этот процесс органично связан с инвестиционной программой страны, которая является очень конкретным и важным инструментом для решения основных задач, стоящих перед страной.

До недавнего времени экономисты считали, что физический капитал является самым важным компонентом экономики, и предлагали увеличить темпы его формирования в развивающихся странах, для того чтобы ускорить экономический рост и повысить уровень жизни людей. Однако экономические исследования последних трех десятилетий показали важность образования как решающего фактора экономического развития. Развитие человеческих способностей и знаний населения или рабочей силы называется образованием.

В основе экономического прогресса лежит не только увеличение количества образовательных возможностей, но и повышение качества образования, которое предоставляемого рабочей силе. Образование называют человеческим капиталом из-за его большого вклада в экономический рост, а расходы государственного бюджета на образование называют инвестициями в человека или человеческий капитал.

Экономическое развитие представляет собой сложный процесс, и экономистам было трудно выявить ключевые факторы. По своей сути этот процесс представляет собой процесс, в котором финансовый и человеческий капитал объединяются все более сложными и плодотворными способами, именно поэтому некоторые страны идут в этом направлении значительно быстрее других. В образовательном процессе, где используются мультимедийные технологии и интерактивное оборудование, необходимо использование информационных технологий, в первую очередь, компетентности учителей. Поэтому около 70 процентов наших преподавателей уже прошли обучение по использованию информационных технологий в образовании и успешно применяют свои новые навыки на практике. Необходимо отметить, что ключевым аспектом этого процесса является эффективное использование электронных ресурсов не только учителями, но и самими учащимися. Это, безусловно, положительно отразится на усвоении учебного материала и качестве обучения. Для этого мы реализовали ряд проектов. Создан единый портал, в котором размещены е-ресурсы по девяти разделам. Особенно востребованы, судя по количеству кликов, ресурсы "электронные учебники", "электронные тесты", "видеоуроки", "электронные задания", "зарубежные е-ресурсы", "интеллектуальные игры" и т.д.

За последние 11 лет общий объем государственных инвестиций в систему образования составил 18 миллиардов долларов США. Доля инвестиционных расходов в структуре общих бюджетных средств, выделенных на реформирование системы образования, составила 17,7%, или 3,2 млрд долларов США. Результатом целенаправленной государственной политики стало то, что за истекшие одиннадцать лет в Азербайджане построено и отремонтировано выше 3 тысяч высших учебных заведений. Кроме того, увеличение материальных возможностей позволило реализовать проекты по обучению наших студентов в лучших университетах мира. Для них предусмотрен упрощенный порядок приема на государственную службу, и сегодня многие из них успешно работают в государственных учреждениях, в том числе и на высоких ответственных должностях. С учетом высокого уровня, которого достигла наша страна, предполагается, что новая государственная программа обучения для молодежи Азербайджана в зарубежных странах будет иметь принципиально иную направленность. В частности, акцент делается на развитие образовательной системы Азербайджана и его научно-исследовательского потенциала. Обсуждается возможность привлечения авторитетных иностранных специалистов для преподавания в местных университетах. Это может стать хорошей возможностью для азербайджанских граждан, которые уже добились успеха за рубежом в области образования и науки. Пандемия еще раз показала, что в современном динамичном мире перед образованием стоит важнейшая задача-идти в ногу с прогрессом и отвечать на вызовы общества. Сегодня учеников в первую очередь необходимо обучать важнейшим навыкам XXI века - критическому мышлению, креативности, информационной грамотности, цифровой грамотности, гибкости, умению работать в команде и т.д. Неслучайно в современных международных оценках, наряду с академическими знаниями, эти критерии также берутся за основу. В последние годы

Азербайджан, как и другие страны, активно пытается адаптировать свою систему образования к современным вызовам.

На протяжении всей истории, общество постоянно претерпевает социальные, культурные, экономические и технологические изменения, проходя различные стадии развития. С переходом на новые ступени развития роль интеллекта возрастает, знания становятся производительной силой, а спрос на результаты интеллектуальной деятельности стремительно увеличивается Формирование интеллектуальных способностей человека, а также новых знаний становится определенным процессом духовного производства, который принимает различные организационные формы: школы, колледжи, университеты. Университеты как основные поставщики знаний играют особенно важную роль в этом процессе. В современных условиях, когда вузы становятся независимыми экономическими субъектами, необходимо пересмотреть их основные функции и попытаться понять, как изменилась их деятельность. С этой точки зрения предлагаем рассмотреть развитие высшей школы в различных социально-экономических условиях. В доиндустриальном обществе образование было доступно лишь ограниченному числу людей, выходцев из богатых сословий, но, тем не менее, университет был открытой системой, и в ней могли участвовать люди из других стран и любой национальности. В доиндустриальный период отсутствовала межинститутская унификация и координации образования между университетами, они не следовали стандартам и правилам, а весь образовательный процесс зависел от преподавателя. Потребность в образовании и науке была вызвана необходимостью управлять государством, войнами и религией. Университетская наука была академической и не имела прикладной основы.

Сегодня на территории Азербайджана государством и бизнес-сообществом реализуется множество программных инициатив, целью которых является модернизация страны по разным направлениям. Одной из приоритетных задач является формирование новой модели экономического роста, которая обеспечит конкурентоспособность Азербайджана в мировом пространстве. Вот почему перед современным азербайджанским обществом стоит одна из главных задач – создать «умную» систему образования, способную подготовить подрастающее поколение к жизни в новых условиях цифровой экономики, а именно: специалистов, аналитиков высокого класса, специалистов-генераторов новых идей, умеющих креативно и критически думать и работать во всех сферах деятельности.

ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ КРЕДИТНОГО МЕНЕДЖМЕНТА КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Мамедова Л.Б.
Университет Одлар Юрду
ml-2218@mail.ru

Основным источником денежной массы в экономике является центральный банк, который осуществляет обращение денег. Он не только облегчает различные виды экономической деятельности, такие как производство, распределение и потребление, но и обеспечивает доступность денег для удовлетворения потребностей экономики в сделках.

Кредиты предоставляются коммерческими банками путем предоставления кредитов и покупки ценных бумаг. Они присваивают деньги физическим и юридическим лицам, используя средства, собранные сообществом. Но в целях кредитования коммерческие банки не могут использовать всю сумму государственных депозитов. Они обязаны хранить в центральном банке определенную сумму в качестве резерва для обслуживания кассовых потребностей вкладчиков. Коммерческие банки могут одолжить оставшуюся часть государственных депозитов после сохранения необходимого объема резервов.

Процесс предоставления кредита коммерческими банками не лишен препятствий. Следующие ограничения касаются процесса получения кредита:

• Создание кредита коммерческими банками зависит от количества наличных денег. Коммерческие банки могут выдавать больше кредитов, если у них больше денежных средств или ликвидности.

• Доля денежного резерва: Относится к резервному коэффициенту денежных средств, которые должны храниться коммерческими банками в центральном банке.

• Выбросы: Это означает, что деньги уходят. Утечка наличных может повлиять на процесс получения кредита.

Ученые и практики банковского дела отмечают, что кредитное администрирование является важным компонентом кредитной политики коммерческого банка .
Кредитный отдел банка отвечает за отбор и проверку заемщиков. Они должны определить, способны ли заемщики использовать деньги для получения дохода и могут ли они погашать основную сумму и проценты. Кредитным администраторам поручено выполнять обязанности, связанные с кредитом, а также предоставлять электронные услуги. Они должны сотрудничать с другими департаментами, чтобы выполнить все цели кредитования в срок. Кредитный менеджер отвечает за управление всеми этапами кредитования, включая утверждение кредита для заемщиков, оценку кредитоспособности потенциальных клиентов и проверку кредитоспособности существующих заемщиков. Обязанностью их является разработка кредитной политики для банка, которая поможет контролировать кредитный риск.

Законы, регулирующие кредитную индустрию, должны быть известны кредитным администраторам. Кроме того, они должны быть осведомлены о текущих тенденциях в отрасли, чтобы определить, следует ли выдавать определенные виды кредитов, и будут ли они выгодны банку.

Кредитные администраторы обязаны составлять и представлять регулярные отчеты высшему руководству, в которых подробно описывается состояние каждой ссуды, выданной кредиторам. Отчет может содержать информацию об общей сумме одобренных ссуд, сумме невыплаченных ссуд, убытках по безнадежным долгам и о том, как кредитный отдел работает, чтобы получить платежи по просроченным счетам.

Таким образом, можно прийти к выводу, что формирование кредитного менеджмента коммерческого банка напрямую связано с административной частью банка и обязывает банк разработать конкретную кредитную политику, которой будет следовать банк в работе с клиентами.

ОСОБЕННОСТИ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ОРГАНИЗАЦИЯ ЕЕ ТАМОЖЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Мустафаева Л. С.
Университет Одлар Юрду
l.mustafayeva.2000@inbox.ru

Прежде всего, стоит отметить, что вместо "внешнеэкономической деятельности" можно использовать синоним "международная торговля". Международная торговля включает в себя различные способы установления и поддержания внешнеэкономических связей, такие как торговля, совместное предпринимательство, оказание услуг и другие виды международного сотрудничества. Внешнеэкономические связи, ihrerseits, представляют собой формы экономических, торговых и других отношений между государствами на международном уровне. В прогнозировании международной торговли Азербайджана используются экспертные оценки, национальные счета и эконометрические модели. Эти методы дополняют друг друга и создают новые подходы, например, экономико-математическое моделирование экспертных оценок. В основе каждого метода прогнозирования лежит формализованная теоретическая модель, описывающая поведение прогнозируемого объекта. Чтобы предсказать международную торговлю, широко используются модели "экономической базы", "затраты - выпуск", "гравитационные" и динамичные модели общего равновесия, которые выбираются в зависимости от задач прогнозирования. Международная торговля Азербайджана формируется не только под влиянием традиционных факторов, таких как валютные курсы, процентные ставки и цены, но и специфических факторов, которые не учитываются в стандартных моделях. К таким факторам относятся бартер и внутренняя взаимная задолженность предприятий, которые необходимо учесть при прогнозировании международной торговли. Модель международной торговли Азербайджана должна соответствовать трем основным функциям прогнозирования: нормативной, ориентировочной и управленческой.

Важной основной функцией является информационная, которая требует пояснений. Ориентирующая роль прогнозирования связана с определением критериев выбора оптимального поведения в потоке предсказуемых, но не контролируемых событий. Организационно-управленческая функция связана с программированием и направлением контролируемых событий, таких как организация, координация, улучшение и повышение надежности выбранных долгосрочных стратегий на основе критериев эффективности и безопасности. В Азербайджане все более актуальной становится разработка моделей, способных решать задачи управления. Это связано с увеличенной мобильностью внешней торговли и долгосрочной стратегией роста, основанной на привлечении прямых инвестиций, поддерживаемых государством. Внешнеэкономическая стратегия Азербайджана заключается в увеличении оборота внешней торговли и активизации сальдо текущего счета платежного баланса путем увеличения экспорта. Целью Азербайджана является улучшение баланса торговли и переход из категории стран-должников в более устойчивое и перспективное положение страны-кредитора. Основным инструментом для достижения этой цели в стратегии Азербайджана являются привлечение иностранных инвестиций в топливно-сырьевой сектор экономики. В свете ситуации, главной целью прогнозирования внешнеэкономической деятельности Азербайджанской Республики является обеспечение эффективного управления балансом текущих операций в условиях интенсивного притока иностранных инвестиций в нефтяной сектор. Учитывая значительный дефицит внешней торговли и сложное влияние прямых иностранных инвестиций на платежный баланс Азербайджана, особое внимание следует уделить прогнозированию сальдо текущих операций в платежном балансе страны при моделировании внешнеэкономической деятельности.

В результате статистической проверки зависимости баланса текущих операций от факторов, влияющих на его состояние, было обнаружено, что он преимущественно определяется тремя факторами: индексом реального ВВП, а также от эффективности реального обменного курса иностранных валют к азербайджанскому манату, а также от условий сбалансированности торговли с помощью средневзвешенного индекса экспортно-импортных цен. С другой стороны плен чистого экспорта во внимании реального ВВП, нарастание которого способствует увеличению импорта, отрицательна.

Баланс текущих операций более чувствителен в пользу реальному эффективному обменному курсу, только чистый экспорт – в пользу средневзвешенному индексу экспортно-импортных цен. Тем не менее, плен чистого экспорта во внимании реального обменного курса является более существенной. Открывать на импорт способствует улучшению платежного баланса в обмен счет увеличения чистого экспорта. Эта закономерность указывает на то, что Азербайджан не является лидером по ценам на экспортируемые и импортируемые товары на внешних рынках. Из-за этого степень сравнительных преимуществ Азербайджана, основанных на реальном обесценении маната, существенно зависит от динамики мировых цен на нефть, нефтепродукты, продовольствие и другие товары. Это следует учитывать при разработке ценовых ориентиров макроэкономической политики и прогнозировании внешней торговли. Оба фактора - реальный обменный курс и средневзвешенный индекс экспортно-импортных цен - имеют примерно одинаковое влияние. Таким образом, условия сбалансированности внешнеторговой деятельности определяются как реальным обменным курсом маната, так и динамикой экспортно-импортных цен.

XI BÖLMƏ

DİLÇİLİK

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN BƏDİİ ÜSLUBUNUN ANTROPONİMİKASI

Abdullayeva Ç.F.
Bakı Slavyan Universiteti
chinaraabdullayeva55@gmail.com

Antroponimika onomastikanın əsas və ən geniş yayılmış sahəsi hesab olunur. Bu termin dilçilikdə "insan adları haqqında elm" kimi başa düşülür.İnsan adlarının yaranmasını,inkişafını,bir sözlə adların qədim və müasir vəziyyətini antroponimika sahəsi öyrənir.Ən qədim dövrlərdən etibarən bütün əşyaları olduğu kimi insanları da adlandırmaq,fərqləndirmək və çağırmaq ehtiyacı olmuşdur.Bunun nəticəsində də zəngin xüsusi adlar sisteminə daxil olan adlar,ləqəblər,fərqli-fərqli adlandırmalar yaranmışdır.

İnsan cəmiyyətinin yaranmasından bir az sonra dilin formalaşması,bir sözlə ünsiyyət ehtiyacı olaraq antroponimlər yaranmışdır.İnsan cəmiyyətinin yaranması və inkişafı ilə bağlı olaraq bəşəriyyəti antroponimsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir.Bu fikrin təsdiqini şifahi və yazılı mənbələrimizdə mövcud olan xüsusi adlara nəzər yetirməklə tapa bilərik.

Abbasqulu ağa Bakıxanov Azərbaycan antroponimlərinin tədqiqindən bəhs edərkən ağəla gələn ilk azərbaycanlı alim kimi diqqətimizi cəlb edir.Alimin 1841-ci ildə qələmə aldığı "Gülüstani-İrəm" əsəri antroponimlərin tədqiqi tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edir.Şirvanşahların ləqəbləri,görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halları,onların titulları və təxəllüsləri əsərdə əks olunmuşdur.Azərbaycanın bir sıra görkəmli tarixi şəxsiyyətləri,yəni şahlar,hökmdarlar,yazıçılar,şairlər və başqa şəxsiyyətlər tarix boyu xalq arasında öz ləqəbləri,təxəllüsləri və titulları ilə tanınıb məşhurlaşmışlar.

"Gülüstani-İrəm" əsərində A.Bakıxanov müxtəlif tarixi antroponimlər,onların istifadə olunması ilə bağlı maraqlı nümunələr qeyd etmişdir.Müəllif əsərində tarixi şəxsiyyətlərin həm adlarını,həm titullarını,həm də ləqəblərini qeyd etmişdir.Həmçinin müəllif əsərin "Nəticə" adlı hissəsində bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halı haqqında məlumat verməklə birgə həm də bəzi antroponimlərin etimologiyasını izah etmişdir.

Müəllif bu əsərdə verilmiş şəxs adlarının qarşısında bəzən titul,künyə,nisbə və s. qeyd etmişdir.Bu xüsusiyyəti biz daha çox ərəb mənşəli sözlərdə müşahidə edirik.Çünki həmin dövrlərdə dilimizə ərəb dilinin təsiri daha güclü olmuşdur.Belə ki,antroponimlərin tərkibində həm şəxs adları,həm titul,həm nisbə,həm də künyə vardır.

Azərbaycan ərazisində XIX əsrin birinci yarısına kimi ərəb dilinə aid ad sistemi mövcud olmuşdur.A.Bakıxanov dilçilikdə bir çox yeniliklərə imza atmışdır.Bunlardan biri də onun rus dilinin təsiri ilə soyad götürərək Azərbaycan antroponimlər sistemində də inqilab etməsidir.Azərbaycanda ilk rus soyadlarının mövcudluğu isə qədim sənədlərə əsasən XV əsrdən bəri zamana təsadüf etdiyi məlumdur.

Alimin soyadı – "Bakıxanov" familiyası alimin Bakı xanı nəslindən olmasının göstəricisidir.Görkəmli alimdən sonra bir çox tarixi şəxsiyyətlər,yazıçılar,şairlər,dövlət xadimləri – N.Vəzirov,M.F.Axundzadə və s. kimi şəxsiyyətlər rus soyadları qəbul etməklə A.Bakıxanovun ənənəsini davam etdirmişdirlər.Bəzi istisnalar olmaqla müasir dövrdə də Azərbaycan antroponimlərindəki həmin quruluş davam etməkdədir.

Keçən əsrin 60-cı illərindən etibarən Azərbaycan dilçiliyində antroponimlər sistemli şəkildə tədqiq olunmağa başlamışdır.Tədqiqatçılarımız,görkəmli dilçi alimlərimiz antroponimikanın müxtəlif məsələlərinə həsr edilmiş elmi məqalə və monoqrafiyalarla çıxış etmişdilər.Həmçinin bir çox görkəmli tədqiqatçılarımız – Ə.Cavadov, T.Hacıyev, F.Xalıqov, S.Ə.Abdullayeva və digər dilçilərimiz Azərbaycan ədəbi dilinin üslubi problemlərindən bəhs edərkən də bədii üslubda istifadə olunan onomastik vahidlərin üslubi keyfiyyətləri haqqında tədqiqatlar aparmış,Azərbaycan onomologiya sisteminə öz töhfələrini vermişdirlər.

Qeyd olunduğu kimi,hər hansısa bir elmi-tədqiqat işinin aparılması üçün onomastik mənbə mövcud olmalı və bu mənbə ətrafında genişmiqyaslı araşdırmalar aparılmalıdır.Müxtəlif dövrlərindil xüsusiyyətlərini,dil normalarını,qrammatik qanunauyğunluqlarını ədəbi dildə yazılmışəsərlər daha yaxşı mühafizə edib saxlayırlar.XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış ədəbi dilin bədii üslubu tədqiqat işinin elmi mənbəyidir.Azərbaycan antroponimlərinin inkişaf xüsusiyyətlərinə dair maraqlı faktlar verən nüanslardan

biri də XIX əsrə aid elmi,bədii və publisistik materialların onomastik təhlili yönündə tədqiq olunmasıdır.Elə buna görə də monoqrafiyada N.Vəzirov, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və digər ədiblərin yaradıcılığı əsasında elmi tədqiqat işləri aparılmışdır.Sözdə olan potensial mənalardan birinin bədii məqsədə,üslubi manevraya uyğun fəallaşdırılması,hərəkətə gətirilməsi söz ustasının yenilik məharətinin göstəricisidir.Əsl sənətkarların dil əməliyyatı isə sözdəki mənaları yazıçı məqsədinə görə növbələşdirmək,onlardan bədii qayəyə ən çox uyğun olanını görmək hesab olunur.

Bütün bunlardan belə bir qərara gəldik ki,bədii əsərlərdə mövcud olan obrazlar sistemi antroponimlər sistemi ilə eyni deyil,obrazlar sistemində hər bir təbəqənin nümaəndələrinin öz yeri vardır.Yuxarda adları qeyd olunan hər bir ədibin ad sisteminin XIX əsr Azərbaycan bədii dilinin onomastik fondunda xüsusi yeri vardır.Belə ki,bədii əsərlərdə istifadə olunan antroponimlər hər biri bu görkəmli sənətkarların belə demək mümkünsə,imzasıdır.Müasir dövrümüzdə də bu antroponimlər sistemi həmin ədiblərin adı ilə bağlı olaraq qalmaqdadır.Antroponimlər bədii üslubda eynilə digər onomastik vahidlər kimi bütünlüklə əsərin ideyasına,hadisələrin inkişafına,sujet xəttinə öz təsirini göstərir.Sözsüz ki,antroponim seçərkən sənətkar yaşadığı dövrün,mühitin vəziiyətinə uyğun seçim edir.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNDƏ AİLƏ VƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSIL MÜƏSSISƏLƏRNIN BİRGƏ İŞİ

Abdulxalıqova İ.A.
Bakı Slavyan Universiteti
ilahabdulxaliqova@gmail.com

Məktəbəqədər təhsil müəssisələri öz pedaqoji fəaliyyətini düzgün yerinə yetirmək üçün hər bir uşağa individual yanaşmağı və uşaqlarla aparılan təlim işinin keyfiyyətini daim nəzarətdə saxlamağı bilməlidir. Təlim prosesinin uğurla həyata keçməsi üçün digər vacib amil isə ailə ilə məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin, ailə ilə müəllimlərin birgə fəaliyyətidir. Bəzi hallarda pedaqoji kollektiv ailə ilə birgə işin mahiyyətini və nə qədər önəmli olduğunu tam şəkildə dərk etmirlər. Əlbəttə ki, fəaliyyətin səmərəli olması üçün prosesdə iştirak edən hər iki tərəf bu işə maraqlı olmalıdır. Bəzi valideynlər öz uşaqlarını hər kəsdən yaxşı tanıdıqlarını, buna görə də ən düzgün tərbiyəni elə özləri verdiklərini düşünürlər. Eynilə bir qisim müəllimlər də müəyyən saat çərçivəsində öz vaxtını məktəbəqədər təhsil müəssisəsində keçirən uşaqlara təlim vasitəsilə düzgün tərbiyə verdikləri fikrini irəli sürürlər. Bunun nəticəsində iki tərəf bir-birindən asılı olmadan uşaqları tərbiyə etməyə cəhd göstərir. Şübhəsiz ki, məhz bu cür təşkil olunmuş iş forması heç də müsbət nəticə vermir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ilə ailənin əməkdaşlığı daha məqsədəuyğun və səmərəli formadır.

Bu cür əməkdaşlığın qurulmasında əsas iş təcrübəli, təşəbbüskar və yüksək peşəkar hazırlığa sahib olan müəllimlərin üzərinə düşür. Bu prosesdə hər iki tərəf uşağa məqsədyönlü təsir göstərir. Aparılan işlər valideyn üçü aydın olduqdan sonra müəllimlərin də səyi ilə birgə iş aparıla bilər. Bir qisim valideynlər məktəbəqədər müəssisəyə yalnızca uşağa nəzarət edən və qayğısına qalan bir yer kimi baxırlar. Bunun bir səbəbi də məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin kollektivinin nə işlə məşğul olması haqqında valideynlərə dolğun məlumat verə bilməməsidir. Bu cəhətdən kollektiv də yetəri qədər pedaqoji biliklərə sahib, yüksək intellektli olmalıdır. Əlbəttə ki, gününün çox hissəsini məktəbəqədər müəssisədə keçirən uşağın valideyni üçün onun nə ilə məşğul olması önəmlidir. Valideynlərlə bu cür qarşılıqlı münasibəti 2 istiqamətdə aparmaq olar:

1. Maarifləndirmə. Yəni məktəbəqədər müəssisədə tətbiq edilən proqramla valideynlərin tanış edilməsi prosesi. Həmçinin valideynləri məlumatlandırmaq məqsədi ilə müxtəlif məzmunlu iclaslar da həyata keçirilə bilər.
2. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi yaxınlığında yaşayan lakin uşağı müəssisəyə gəlməyən valideynlərlə iş. Həmin valideynləri övladı ilə bərabər məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə dəvət etmək məqsədəuğundur. İlkin olaraq həmin valideynlərlə fərdi söhbət aparılır, daha sonra 2 saatlıq qruplar təşkil oluna bilər. Ailələrdə inam yaradaraq, onlara təsir metodlarını düzgün seçməklə uğurlu münasibət həyata keçirmək mümkündür.

Bundan əlavə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində "açıq qapı" günü keçirməklə ailələri dəvət etmək, müəssisənin fəaliyyəti haqqında məlumat verərək onlar üçün maraqlı olan sualları cavablandırmaq olar. Açıq qapı günü keçirilən zaman bir sıra nüanslara diqqət yetirilməlidir. Belə ki, açıq qapı gününün keçirilməsi çox öncədən planlaşdırılmalı, məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin iclasında təsdiq edilməlidir. Bu zaman müəssisə kollektivi fəallıq göstərərək, valideynlərə pedaqoji dəstək verməyi bacarmalıdır. Burada önəmli faktor

müəssisənin qapılarının ailələrin üzünə sonunadək açıq olmasıdır. Həmçinin valideynlərlə söhbət aparmaq, övladları haqqında məlumat vermək də olar.

Ailə ilə məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin işini düzgün şəkildə qurmağa xidmət edən formalardan biri də "etibarlı işgüzar əlaqələr" metodudur. Proses üç mərhələdən ibarətdir:

- Valideynləri dinləmək, onlarla maraqlanmaq, qaranlıq qalan məqamlara aydınlıq gətirmək, valideynlərə övladlarının nümunəvi xüsusiyyətlərini vurğulamaqla, onlarda müsbət bir obraz formalaşdırmaq.
- Uşaqların diaqnostikasının məlumatlarını valideynlərə göstərməklə onlara pedaqoji bilikləri nümayiş etdirmək.
- Uşaqların inkişaf, təlim, tərbiyə işi üzrə valideynlərlə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmaq.

Ailənin və məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin yanaşma üsulları fərqli olsa da, hər iki tərəf uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişafı və hərtərəfli formalaşması üçün çalışır. Buna görə də onların qarşılıqlı münasibətlərinin uğurlu olması vacibdir. Çünki bu münasibətdə uşaq bərabərhüquqlu tərəfdir. Onun həm valideyninin həm də müəlliminin qayğısına və diqqətinə ehtiyacı vardır.

Ailələrlə birgə iş zamanı fərdi və kollektiv ailə formalarından da istifadə etmək olar. Fərdi formadan istifadə zamanı müəllim uşağın ailədə gördüyü tərbiyə prosesinin müsbət və mənfi tərəflrini öyrənməyə səy göstərir. Məhz fərdi söhbətin ən yaxşı cəhəti və üstünlüyü burdadır ki, müəllim ailə üzvlərinin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, tərbiyə prosesində necə yanaşmalı olduğunu, hansı priomlardan istifadə etməli olduğunu bilir. Təcrübələr də göstərir ki, belə söhbət həm ailə həm də müəllimlər üçün faydalıdır. Eyni zamanda müəllimlərin ailəyə getməsi yaxud ailə üzvlərinin məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə cəlb olunması, məsləhət saatlarının keçirilməsi və s. kimi metodlardan da istifadə etmək olar.

Kollektiv şəkildə aparılan iş isə müəllimin ailələrə pedaqoji cəhətdən təsir göstərməsinə şərait yaradır. Qrup iclaslarının təşkil olunması, valideyn konfransları, filmlərin nümayiş etdirilməsi, valideyn komitəs ilə iş aparmaq və s. kollektiv əlaqə formalarına misal göstərilə bilər. Bundan əlavə qrup iclasları da həyata keçirilir ki, bu zaman məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin bütün kollektivi – müdir, müəllimlər, həkim, psixoloq və s. işə cəlb olunur. Müzakirə olunan mövzular daha çox uşaqların gün rejiminin həm evdə həm də məktəbəqədər müəssisədə düzgün təşkil olunması, davranış qaydalarına nəzarətlə bağlı ola bilər.

Uşaqların mənəvi aləminin inkişafında əmək tərbiyəsinin də əvəzedilməz rolu vardır. Uşaqların hələ kiçik yaşlardan əməyə alışması, onların sadə özünəxidmət bacarıqlarını yerinə yetirə bilməsi vacibdir. Eyni zamanda xalq oyunları uşaqların mənəvi aləminin zənginləşməsinə xidmət göstərir. Uşaqlarda vətənə məhəbbət, onu qorumaq duyğusunun aşılanması da mənəvi tərbiyənin əsas amillərindən biridir. Həmçinin ata-anaya qarşı hörmət, böyüklərə və kiçiklərə qayğı göstərilməsi də mühüm amillərdən biridir. Eyni zamanda uşaqlarda estetik hisslərin formalaşdırılması, ətrafdakı gözəlliklərin dərk edilməsi də mənəvi tərbiyənin formalaşmasına təsir göstərir. Təbiətin mühafizə edilməsinin önəmi hələ kiçik yaşlarından uşaqlara aşılanmalıdır. Onlar bilməlidir ki, ətraf aləmi qorumaq, özümüzü qorumaqdır. Bundan əlavə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla aparılan fiziki tərbiyə işləri də uşaqların mənəviyyatının formalaşmasına təsir göstərir. Bu istiqamətdə aparılan bütün işlər uşaqların yalnızca fiziki cəhətdən sağlam olmalarına deyil, öz güclərini kəşf edərək ona inanmalarına da səbəb olur.

Beləliklə aydın olur ki, uşaqların təlim-tərbiyəsində məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ilə ailənin birgə işi mühüm əhəmiyyət daşıyır. göstərir. Lakin bütün bunlar təktərəfli baş verdikdə heç də səmərəli proses həyata keçmir. Çünki ailə-uşaq-məktəbəqədər təhsil müəssisəsi bir-birilə sıx bağlıdır. Ailədə təlim-tərbiyə prosesində baş verən hər hansı problem, özünü məktəbəqədər müəssisədə də göstərir. Bu kimi problemlərin olmaması üçün isə tərbiyə prosesi hər iki tərəfdə paralel və mütəşəkkil şəkildə getməlidir. Düzgün formada qurulmayan əməkdaşlıq uşaqların inkişafına mənfi təsir göstərir. Məhz bütün bu amilləri nəzərə alaraq məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ilə ailənin əməkdaşlığının düzgün qurulması vacibdir.

VALİDEYNLƏRİN MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNƏ CƏLB EDİLMƏSİ ÜZRƏ İŞİN SƏMƏRƏLİYİNİN TƏŞKİLİ

Ağalarova G.E.
Bakı Slavyan Universiteti
gunel.agalarova58@gmail.com

Uşaqların ilk sosial olduğu mühit ailədir. İlk inkişafları ailəmühitində baş tutur. Uşaq bağça yaşına gələnə qədər artık müəyyən bilik bacarıq və vərdişlərə yiyələnmiş olur. Uşaqlar gözlərini dünyaya açdıqları ilk gündən bəri ailələrin üzərinə böyük bir yük və cavabdehlik düşür. Onlar çalışmalıdırlarkı övladlatına bol sevgi verib onların qayğısına qalsınlar, bununla yanaşı onu sağlam böyüdərək vətən və millət üçün xeyirli

şəxsiyyət kimi böyütsünlər. Valideinlərin bir-birləri ilə qarşı olan münasibətləri övladları üçün bir örçü vahidi, bir örnək olmalıdır. Ata və ana övladlarına müraciət edərkən uşaqlara xoş gələn sözlərdən istifadə etməli, mehriban, əzizləyiki kəlimələr deməlidir. Ailə fərdləri arasında qarşılıqlı hörmət mövcutdursa aydındır ki o ailədə böyüyən uşaqda həm ailəsinə həm ətrafındakı insanlara qarşı xoş münasibət bəsləyəcək.

Valideinlər arasında emosional münasibətin çox güclü olması və bir-birlərinin ehtiyaclarına qarşı həssas və diqqətlə yanaşmaq kimi davranışların olması vacibdir. Tərkrarlanan bu hərəkətlər vərdiş halını aldıqda uşaqlar şahid olduqları mənzərəni öz hərəkətlərində tətbiq etməyə başlayacaqlar.

Ailənin onların ilk müəllimi kimi qəbul edimsin gələcəkdə olan inkişafın düzgün aparılması və təlimin müsbət nəticəsi ilə bir başa bağlıdır. Müəllimlə valideinlərin ümumi davranış tərzi böyüməkdə olan nəslin davranışı, nitqi, tərbiyəsin, rəftarı kimi məsələnin təməlini təşkil editir. Valideinlər uşaqlarıa birlikdə keçirilən kütləvi tədbirlərdə, proqramlarda, təlimdə problemlərin və çatışmazlıqların həllinə cəlb olunurlar.

Valideinlər tərbiyəçi müəllimlərlə bərbər gələcək nəslin nümayəndələrinin inkişafının sitimulaşdırılmasında əllərindən gələni edərək, öz fəallıqlarını ortaya qoyurlar. Buna görədə qrupda mənimsədilən bütün bilik və bacarıqlar ailədə möhkəmləndirilməlidir. Bu növ ailə ilə qarşılıqlı baş verən əməkdaşlıq uşağın əqli tərbiyəsinin yüksək səviyyədə inkişafına, özünəinam və sevginin çoxalmasına, nəticədə heç bir mühitdə adaptasiya probleminin yaşanmamasına gətirb çıxarır.

Valideinlərin uşaqların təlim və tərbiyəsində iştirak etdikləri mütdətdə onların təlim nəticələri və uğurları çoxalır. Bu növ əməkdaşlıq şəraitində validein bir çox məsələlərlə tanış olmalıdır. Uşaqların yaş xüsusiyyətlərin bilib ona görə davranmalıdır. Təlim tərbiyə kimi işlərin əhəmiyyətini dərk etməlidir. Öyrədici mühit yaratmanın yollarınə araşdırmalı, həmçinin yaratmalıdır. Yaradılan mühit təhlükəsiz olmalıdır. Fiziki emosional mühit təmin edilməli və rahatlıq üçün hər bir şərait olmalıdır. Uşaqların bacarıqlarına diqqət etməli , onları inkişaf etdirməli və fəallığı təmin etməyi bacarmalıdır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda böyükləri təkrarlamaq kimi bir xüsusiyyət özünü göstərir. İstər danışılan sözlərdə, istərsədə sərgilənən hərəkətlərdə bunu açıq şəkildə anlamaq olur. Vayideinin ətrafındakı insanlarla münasibəti, səsinin tonu, yaranan problemlər zamanı göstərdiyi davranış tərzi uşaqların ağlında qalır və eyni hadisə baş verdikdə artıq oda elə davranır. Valideinlər arasındakı münasibət uşağın təlim tərbiyə prosesinə təsir edir. Mehriban mədəni bir ailədə böyümüş uşaq cəmiyyət üçün daha yaralı şəxsiyyətə çevrilmiş olur.

Bağça mühitində hər ailə növünə mənsub uşaq gəlir. Təbiki bu zaman onların davranışlarıdada müxtəliflimlər müşahidə olunur. Tərbiyəçi müəllimin rolu isə təlim zamanı problemli tərbiyəyə malik uşaqlara diqqət yetirərək lazimi tədbiri görməli və onları tərbiyə prosesinə cəlb etməlidir. Ailədən xaric olaraq əgər uşağın ümumən hərəkətlərində yalnışlıqlar varsa, ailəyə xəbər verilməli və çıxış yolu bərabər araşdırılmalıdır.

Tərbiyəçi müəllim uşağın yaşadığı mühitlə yaxından tanış olmaq üçün onun evidə ziyarətədə gedə bilər. Valideinlərdən lazimi icazələr alındıqdan sonra müşahidələrə başlaya bilər. Ailə fərdlərinin uşaqla davranışı, ailədaxili münasibətlərin hansı çərçivədə olduğuna dair məlumatlar toplaya bilər. Yaranan problemlər haqında düşünməli, çıxış yolları axtarmalıdır. Daha sonra isə valideinlərlə bu mövzuları müzakirə etməlidir. Bundan başqa olaraq isə uşaqla paixoloji söhbətlər aparılmalıdır. Düzgün çıxış yolu tapıdıqdan sonra bu mövzu barəsində müəyyən sistemə uyğun tədbirlər aparılmalıdır. Unutmamaq lazımdır ki, gələcəyimizin təməli uşaqlardır.

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİNİN ŞAGİRDLƏRƏ MƏNİMSƏDİLMƏSİNDƏ MÜQAYİSƏ PRİYOMUNDAN İSTİFADƏ

Ağaverdiyev Ə.M.
Bakı Slavyan Universiteti
eligayev018@gmail.com

Didaktik müqayisə tədqiqatına, əsasən, biliklərin şüurlu və möhkəm öyrənilməsinin bir üsulu kimi incələnib. Digər imkanlarınında göstərilməsi, məsələn, şagirdlərin fəallığının və müstəqilliyinin inkişafında rolunun özəlliyi ilə bağlı xüsusi araşdırmalar hələ aparılmamışdır. Bu məsələlər daha çox elmi-metodik tədqiqatlarda, dissertasiyalarda, məqalələrdə və pedaqoji ədəbiyyatda yalnız ötəri olaraq müzakirə olunmuşdur. Şagirdlərdən müqayisə üçün seçilmiş obyektlərin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini ayırmağı, onları qarşılaşdırmağı və nəticələr çıxarmağı tələb etmək onları diqqətlə işləməyə, biliklərini aktiv şəkildə istifadə etməyə səbəb olur.

Şagirdlər müqayisə prosesində yeni cəhətləri, obyektlərin aralarındakı əlaqələri və onların ayrılıqda öyrənilməsi zamanı müşahidə olunmayan xüsusiyyətləri asanlıqla müstəqil şəkildə tədqiq edərək öz münasibətlərini ifadə edir və əsaslı nəticələr əldə edir. Bu prosesdə şagirdlər obyektlərin esas mahiyyətini anlayır, ilk baxışda fərq edilməyən incə detalları sərbəst şəkildə müşahidə edir və onların müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini açığa çıxarır. Təlim prosesində, şagirdlərin müstəqil olaraq qəti qərar verməmələri və obyektiv fikir bildirməkdə çətinlik çəkmələri hallarının yayılması müşahidə olunur. Bu baxımdan, müqayisənin bir məziyyəti, kimi şagirdlərin müstəqil şəkildə doğru və dürüst qərar vermələrinə yardım etməsidir, çünki bu proses onlara obyektlər haqqında fərqli nöqtələrdən baxmaq və doğru qərarlar çıxarmaq üçün uyğun imkan yaradır. Bütün bu ideyaları daha yaxşı anlamaq üçün, bədii obrazların təhlili zamanı bir eksperimentdə şagirdlərə fəallıq və müstəqilliyin tərbiyəsi üçün müqayisə priyomunun necə işlədiyini aydınlaşdırmaq məqsədilə bir epizod xatırlatmaq yararlı olar.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi tədrisində əhatəli biliklər, şagirdləri ədəbi əsərləri anlamaq və yaradıcılığı dərk etmək bacarıqı təmin edir, bu da onların şüurlu şəkildə mənimsəməsinə kömək edir. Məktəblilərə ədəbi növ və janrlar haqqında tutarlı məlumatlar vermək, bu növlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin ətraflı şəkildə izah edilməsi önəmli bir məsələdir. Şagirdlər, ədəbi növ və janrların ümumi və xüsusi xarakteristikalarını doğru şəkildə anladıqları zaman, bədii əsərlərin təhlilində də daha yüksək səviyyədə fəallıq göstərə bilərlər.

Ədəbi növləri müqayisə etmək, müəllimin şagirdlərə öyrətmə məqsədində qarşılaşdığı bir hədəfdir, lakin bir növdə yazılmış bir əsərdə başqa bir növün elementlərini göstərmək yalnız işin yarısıdır. Bu prosesdə, müxtəlif ədəbi növlərdə yazılmış əsərlərin tədqiq edilməsi, həyat mənbələrinin nəzərdən keçirilməsi, süjetin və kompozisiyanın spesifik xüsusiyyətləri və s. aydınlaşdırılmalıdır. Müqayisə metodundan ədəbi əsərlərin yalnız növ xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən daha çox, həmçinin müxtəlif janrları anlamaq və mənimsəmək üçün istifadə etmək faydalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, VIII–X sinif şagirdləri belə, bəzi hallarda, bir sıra janrların içərisində olan ədəbi növün xüsusiyyətlərini tam şəkildə şərh etmək bacarığına çata bilmirlər. Bu, belə bir növün müxtəlif janrlarına məxsus olan əsərləri müqayisə etməklə həmin spesifik xüsusiyyətlərinin şagirdlərə öyrədilməsinin vacib olduğunu göstərir. Bu hədəflərin həyata keçirilməsi üçün müəyyən yolların təyin edilməsi də ayrıca tədqiqat tələb edir.

Müəllim, şagirdlərə ədəbi növlərin spesifik xüsusiyyətlərini öyrətməkdə, müəyyən bir növdə yazılmış əsərdə digər növün elementlərini göstərməklə yetinməməli, əksinə, müxtəlif ədəbi növlərə aid olan əsərlərin həyat materiallarını əhahtə etmək üçün mümkün olan imkanları aydınlaşdırmalıdır. Bunun üçün süjet, kompozisya və digər spesifik xüsusiyyətləri dəqiqliklə müəyyənləşdirmək vacibdir.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ÖZ DOĞMA DİYARI İLƏ TANIŞLIĞI

Ağayeva X.Ə.
Bakı Slavyan Universiteti
Khayalaagaeva1@gmail.com

İnsan hər zaman ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqədədi. Bu əlaqə nəticəsində insan təbiətə təsir edir və onu dəyişdirir, belə münasibət ətraf aləmə həm xeyirli, həm də zərərli yönümdə təsir edir.

Müasir dövrdə yetişən uşaqların qarşısında duran əsas məsələlərdən biri təbiəti, doğma yurdlarını mühafizə, onu qorumaq və qayğısına qalmaqdır. Ətraf aləmin mühafizəsi məsələlərinin dövlət tərəfindən başlıca problem kimi cəmiyyət qarşısında qoyulması böyüyən uşaqların, gənclərin ekoloji tərbiyəsində öz müsbət təsirini göstərir. Doğma diyarla tanışlığın özülü ilk əvvəl ailədən başlayır. Valideynlərin, böyüklərin, yaşlıların uşaqlara, canlılar haqqında düzgün məlumat verməsi, ona qayğıkeş münasibət, sevgi hissinin aşılanması vacibdir. Lakin, ətraf aləmə, yurda münasibət işinin öyrədilməsi yalniz ailə ilə bitmir, bu sistemli və ardıcıl olaraq uşaq bağçalarında və məktəblərdə davam edir. Xüsusi olaraq uşaq bağçalarında doğma diyarla tanışlıq məsələlərinə diqqət yetirilməlidir. Bu kiçik yaşlı uşaqların tərbiyəsinin milli ruhda qurulmasına, Vətənə sevgi hissinin formalaşmasına təsir edir.

Uşaqların doğma diyarla tanışlıq işində uğur əldə etməsi, onların səmərəliliyinin yüksəldilməsinə kompleks münasibət göstərmək lazımdır. Buna görə də, bütün təhsil pillələrində onların fərdi- psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Bu sahədə vahidlik prinsipinin nəzərə alınması daha məqsədəuyğundur. .Yəni, ailədə başlanan tərbiyənin, məlumatlandırmanın məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyəçi, müəllim və valideynlərlə birgə iş şəraitində aparılması daha faydalı və təsiredici olur. Doğma

diyarla tanışlıq işində fasiləsizliyi təmin etmək lazımdır. Uşaq bağçalarında uşaqla birgə iş zamanı müəllim, tərbiyəçi kollektivi əsas təsiredici amildir.

İlk olaraq uşaqları ölkəmizin təbiəti, sərvətləri, canlılar aləmi ilə məlumatlandırmaq, müxtəlif metodlardan istifadə edərək, onları təbiətlə tanış etmək lazımdır. Ətraf mühitin qorunması, doğma təbiətə qayğı, məhəbbət, cəmiyyətimizdə hər bir fərdin əsas vəzifə borcudur. Sağlam gələcək, mühit, mənzərəli təbiətə malik ölkə qurmaq hər birimizin birinci dərəcəli vəzifəsidit.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar doğma yurdun gözəlliklərindən zövq almağı öyrənir, həmçinin ölkəmizin sərvətlərinin, havanın, suyun təmiz saxlanmasında yaşlarına müvafiq işlər görmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Təbiəti qorumağın vacibliyini sadə şəkildə də olsa uşaqlara izah etmək lazımdır.Bu prosesde uşaq bağçalarında tərbiyəçinin də üzərinə məsuliyyətli vəzifə düşür.

Hər bir uşaqda milli mənlik şüurunun formalaşdırılması onun cəmiyyətdə, ictimai münasibətlərin bütün sistemində tutduğu və oynadığı rolu müəyyənləşdirir, onun mənəvi keyfiyyətlərinin qabarıq ifadəsinə çevirir. Maddi və mənəvi zəmində tərbiyə olunan məktəbəqədər yaşlı uşaq özünün, xalqının varlığını dərk edir, torpaq, Vətən, xalq, millət kimi böyük arzular və müqəddəs amallar dünyasına daxil olur. Bu çox mürəkkəb prosesdə onun mənəviyyatı, əqidəsi, dünyagörüşü formalaşır. Kiçik yaşlı dərindən-dərinə dərk edir ki, əzəmətli ağaclar öz kökləri üzərində dayandığı kimi hər bir şəxs də öz xalqı, öz milləti içərisində təşəkkül tapır, öz xalqına, öz millətinə xidmət edir.

Böyüməkdə olan nəslin milli şüurunun və milli ləyaqətinin tərbiyə edilməsində, mədəniyyətimizin, tariximizin, ədəbiyyatımızın onlara düzgün öyrədilməsi tərbiyəçilərimizin qarşısında mühüm vəzifə kimi dayanır.

Kiçik yaşlılarda doğma yurd haqqında , onun yeraltı və yerüstü sərvətləri, suları, dağları, bir sözlə zəngin təbiəti, mədəniyyəti, incəsənəti və musiqisi, yazıçı, şair və bəstəkarları, milli bayramları haqqında tədbirlərin təşkili vacibdir.

Məktəbəqədər müəssisələrdə təşkil olunan tədbirlər vasitəsilə kiçik yaşlılarda Vətənə şəxsi münasibət onun ləyaqətini, əzəmətini, şərəfini, şöhrətini, qüdrətini bərqərar etmək üçün arzu, mənəvi coşqunluq formalaşdırmağa çalışırlar. Onlar Vətən ideyasının nədən ibarət olduğunu dərk edərək, onun indiki və gələcəyi haqqında məhəbbət, minnətdarlıq, fərəh, həyəcan, qayğı, onun düşmənlərinə barışmazlıq və uğrunda canından keçməyə hazır olmaq hissi keçirərək, gənclik çağlarında özünü dərk edir, öz ləyaqətini bərqərar edir. Belə tədbirlər sayəsində uşaqlar doğma torpağı vətəndaş gözlərilə görür, keçmişi sorğu-sual edir, müasir dövrün mürəkkəb hadisələrini başa düşür, gələcəyə düzgün istiqamət görməyi öyrənirlər.

Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda doğma diyarla tanışlığın əhəmiyyəti, milli şüurunun formalaşdırılması və milli ləyaqətin tərbiyə edilməsi ən aktual bir məsələ kimi qarşıda durur.

LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ LEKSİK ALINMALARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Allahverdiyeva A.A.
Bakı Slavyan Universiteti
allahverdiyevaaysn59@gmail.com

Leksik alınmalarla əlaqədar ortaya çıxan problemləri araşdıran üsullardan biri də bu və ya başqa dillərdən alınan sözlərin bərabər şəkildə araşdırılmasıdır. Azərbaycan dilçiliyində belə tədqiqatlar kifayət qədərdir. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində leksik alınmaların əhəmiyyəti öyrənilərkən eyni zamanda onların mənşəyinin araşdırılıb qruplaşdırılması vacib məsələlərdən biridir. Vurğuladığımız məqam genealoji tədqiqatı əhatə edir. Dilimizə alınma sözlərin daxil olmasının əsas səbəbləri dil əlaqələri zəmnində müəyyənləşdirilmişdir. Alınma sözlərin dilin lüğət fonduna daxil olmasında və mənimsənilməsində, əsasən, ekstralinqvistik və intralinqvistik amillərin rolu daha çox qeyd olunur.

Ekstralinqvistik amillər dedikdə ölkələr aralarında qarşılıqlı şifahi və yazılı şəkildə əlaqələrin olması, bir xalqın bu və ya başqa bir xalqa təsiri, bu və ya başqa dilin öyrənilməsinə qarşı marağın olması, müəyyən bir təbəqələrin digər ölkələrin mədəniyyəti, adət-ənənəsi ilə maraqlandırmasını səciyyələndirən məqamlar nəzərdə tutulur.

İntralinqvistik amillər isə doğma dilin imkanlarından istifadə edərək alınma sözlərdən yeni sözlər düzəltmək imkanın mümkün olmaması, yeni varlıq və ya əşya üçün doğma dildə ekvivalentin olmaması, bir sıra məna çalarlarını müəyyənləşdirmək üçün onları müəyyən sözlərlə bağlayaraq fərqləndirmək ehtiyacının olması və s. məsələr aiddir.

Alınma sözlər obyekt dilin hansısa bir qrammatik kateqoriyasına məxsus olmalıdır, mənaca müstəqil olmalıdır, obyekt dildəki sözlərlə dublet təşkil etməməlidir və həmin dilin ən az iki müxtəlif janrında işlədilməlidir, alınma söz ilkin mənbəyində hansı mənada istifadə olunursa alan dildə də həmin mənada düz və dəqiq işlədilməlidir, alan dildə danışan və yazanlar yəni obyekt dilin daşıyıcıları tərəfindən anlaşılmalıdır. Onların dildə işlədilməsi isə bir neçə amillə şərtlənməlidir. İlk olaraq alınma sözün alan dildə adı olan və ya adı olmayan əşya və ya hadisəni ifadə etməsi ilə, ikincisi həmin dilin fonetik, qrammatik və orfoqrafik qaydalarına uyğunlaşması şərti ilə, üçüncüsü də alınma sözün obyekt dilin müəyyən bir leksik qatına aid olması şərtilədir.

Bildiyimiz kimi alınma sözlər də dilin lüğət tərkibində tam şəkildə özünə yer tutmaya bilər. Bu baxımdan alınma sözlərin də mənimsənilməsi bir neçə mərhələdən ibarət ola bilər. İlk olaraq alınma sözü qəbul edən dildə işlədilməsi mərhələsində sözün işlədilməsi qısa, epizodik xarakter daşıyır və işlədilən alınma söz qəbul edildiyi dilin dilin leksikasına daxil olmur. İkinci mərhələ isə alınma sözlərin yeni sistem tərəfindən qəbul edilməsidir. Burada qəbul edən dilin leksik vahidləri ilə yeni söz birlikdə işlənərək müəyyən bir leksik qrupların tərkibinə daxil olur. Bu andan etibarən biz artıq onu alınma söz hesab edə bilərik. Üçüncü mərhələ isə inteqrasiya mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələdə alınan söz fonetik, leksik, semantik dəyişikliyə uğrayır, xalq arasında geniş işlənmə dərəcəsi qazanır və onun mənşəyi unudulur, ünsiyyət iştirakçıları onun əcnəbiliyini hiss etmir.

Mənbəyinə görə alınma sözlər bilavasitə(birbaşa) və ya bilvasitə(dolayı) olaraq iki qrupa bölünür. Bilavasitə yolla keçən sözlərin doğma dilə keçməsi üçün heç bir vasitə tələb olunmur. Bilvasitə yolda isə sözlər doğma dilə birbaşa şəkildə deyil, başqa dillərin vasitəçiliyi ilə keçir.

Dilimizə alınma sözlərin keçməsinin əsas səbəbləri dil əlaqələri fonunda müəyyənləşdirilmişdir. Buna da qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ açıqlanarkən başqa dilin ünsürlərinin doğma dilə keçməsi yollarına nəzər salınıb. Bu məsələ isə öyrəndiyimiz problemin əsasını təşkil edir.

Dilçilikdə prosesin gedişi və dinamikal mənzərəsi qeyd etdiyimiz kimidir. Dilimizdə alınma predmet yoxdursa, onu uyğun söz mövcud deyilsə, o zaman adlandırma üçün obyektiv təsvir etmək vasitəsindən istifadə edilir. Belə olanda isə sözün semantikası dəyişilir. Fikrimizcə, leksik alınmalarla bu üsul tamamilə bir-birindən fərqlənir. Çünki, xarici predmeti adlandırarkən bu proses dilin öz vasitələri hesabına baş verir, amma predmet mənbə dilində adlandırmaq üçün təsvir yolundan istifadə edilir və mənbə dilindəki sözə istinad edilir.

Leksik alınmaların yaranma yolları çox yayılmamışdır və buna aid nümunələrə yalnız müvafiq yerlərdə rast gəlmək mümkündür. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, bu məsələ nominasiya probleminə aiddir. Kalka üsuli ilə " Təsvirin təsviri" üsulu eynidir. Təsvirin təsviri üsulundan fərqli olaraq kalka termininə çox vaxt terminologiyaya aid tədqiqatlarda rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçılar kalka üsulunu leksik alınmaların bir növü kimi göstərirlər. Halbuki, bu yalnız fikirdir, çünki "kalka" nominasiya üsuludur. Dilimizdə olmayan anlayışın adlandırılması üçün dilin sözləri tərcümə edilir. Biz bilirik ki, tərcüməşünaslıqda sərbəst, əsli, hərfi tərcümələri eyniləşdirmək olmaz. Onlar bir birindən fərqli anlayışlardır. Hərfi tərcümə daha çox sözbəsöz tərcüməyə yaxındır. Burada sözlərin obyekt dildə tərcüməsi ilə yanaşı məzmunun hərfi tərcüməsi də əsas götürülür. Bəzi məqamlarda isə sözlər hərfi tərcümə edilmir. Kontesktin məzmunu isə hərfi tərcümə edilir. Buradan da aydın olur ki, biz hərfi təcümənin müxtəlif varinatları ilə rastlaşırıq. Nəzərə alınan xüsusiyyətlər göstərir ki, kalka anlayışına münasibətdə öz təsirini göstərir. Bütün bunlara baxmayaraq kalka termini leksik alınmalarda düşündüyümüzdən də az işlənir.

ŞAGİRDLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ OXU MATERİALLARININ ROLU

Allahverdiyeva A.A.
Bakı Slavyan Universiteti
allahverdiyevaaysn59@gmail.com

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində oxu təliminin əhəmiyyəti çox böyükdür. Şagirdlər təhsil həyatına qədəm qoyduğu andan etibarən əlifbanı öyrənməyə başlayır, yavaş-yavaş müəyyən oxu materiallarını oxumağa çalışır və bununla da oxu üzrə məşğələlərə başlayır. Oxu prosesində şagirdlər onlara yeni olan sözlərlə rastlaşır və lüğət ehiyatını zənginləşdirməyə başlayır. Oxu təliminin düzgün qurulmasında da bir sıra önəmli nüanslara fikir verməliyik. Çünki, biliklərimizin çox hissəsini oxuyaraq əldə edirik.

Oxu təlimi Azərbaycan dili tədrisinin, ümumilikdə isə təhsilin əsas funksiyalarından biridir. Oxu təlimi şagirdlərin şifahi və yazılı şəkildə özünüifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir, lüğət bazasının zənginləşdirilməsinə istiqamət verir. Bunun üçün də uyğun metodlardan, strategiyalardan istifadə etmək və mətnlərin oxusunu doğru-düzgün təşkil etmək lazımdır. Düzgün təşkil deyildikdə isə strategiyalı oxu nəzərdə tutulur. Strategiyalı oxu üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Fikrimizcə, strategiyalı oxu mətnləri düşünərək, dərk edərək oxumaqdır. Bu cür oxu anlamaya, təhlilə istiqamətləndirən yoldur. Belə olan halda isə şagird mətni daha yaxşı anlayır və yeni sözləri kontektsdən çıxış edərək mənasını qavrayır. Şagirdlər üçün yeni olan sözləri mənasını yazıb əzbərləmək çətinlik yaradır. Müəyyən bir müddət keçdikdən sonra isə bu sözlər unudulur və təlimin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Amma bu sözlərin kontekts daxilində öyrənilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu işlərin həyata keçirilməsində yalnız dərs vəsaiti ilə kifayətlənmək olmaz.

Sinifdənxaric materialların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində rolu çox böyükdür. Sinifdənxaric oxu materialları sinif oxularının davamı olub, onun inkişafında dəstəkliyici rol oynayır. Sinif oxusu zamanı əldə olunmuş biliklər sinifdənxaric oxu vasitəsilə daha da dolğunlaşır və lüğət bazasının zənginləşməsinə, möhkəmlənməsinə səbəb olur. Sinifdənxaric oxu vərdişləri, əsasən, ibtidai siniflərdən həyata keçirilməyə başlayır, sonrakı illərdə də bu proses davam etdirilir. Oxu materialları şagirdlərin yalnız lüğət bazasını zənginləşdirmir, həmçinin dünyagörüşünün inkişafına, oxuduqlarını müstəqil təhlil etməsinə köməklik göstərir.

Sinifdənxaric oxular bütövlükdə oxu prosesinin tərkib özəyi olduğuna görə bu işə savad təlimi dövründən başlamaq önəmlidir. Onun həcmi, xarekteri, məzmunu hər tədris ili dəyişməklə orta məktəbi bitirənədək davam edir. Sinifdənxaric oxu müəllimin rəhbərliyi ilə həyata keçirilir. Sinif oxusu ilə əlaqəli olan mövzulardan başqa şagirdlərin müstəqil mütaliəsi də həyata keçirilir. Müstəqil mütaliə deyildikdə kortəbii şəkildə oxu nəzərdə tutulmur. Hər bir müəllim şagirdin maraq dairəsini, yaş və bilik səviyyəsini, xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün sinifdənxaric oxu materialların seçilməsinə də xüsusi fikir verilməlidir. Yalnız bədii materiallar deyil, eyni zamanda elmi-kütləvi materiallar da oxuya cəlb olunmalıdır. Təqdim olunan oxu materialları yalnız bir janra yox, müxtəlif janrlara, mövzulara həsr olunmalıdır ki, şagirdlərin yeni sözlərə rast gəlmələri ehtimalı daha çox olsun.

Sinifdənxaric oxu materillarının təşkili ilə bağlı məqamlar hal-hazırda yüksək səviyyədə təşkil olunmur. Qeyd etdiyimiz kimi bu məqamda əsas iş müəllimlərin üzərinə düşür. Şagirdlər oxu zamanı müəyyən çətinliklərlə rastlaşa bilirlər.

Bunlar, əsasən, mətnin oxusu zamanı mənası çətin sözlərlə bağlı yaranır. Oxu zamanı bu sözlərin təhlilindən bəhs olunmazsa, oxunun səmərəliliyindən danışmaq olmaz. Müəllim məhz həmin sözləri kontektsdən çıxış edərək izah etməli, şagirdlərin lüğət bazasına daxil etməlidir. Lüğət üzərində işin təşkili oxunun məzmunun daha yaxşı qavranılmasına səbəb olur. Bu iş, əsasən, yeni sözlərin izah edilməsi, nitqin omonimlər, sinonimlər, çoxmənalı sözlər və s. şəklində aparılmalıdır.

Fikrimizi belə ümumiləşdirə bilərik ki, bir sıra müəllimlər oxu dərslərində yalnız bir neçə çətin sözlərin izahı ilə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi prosesini tamamlanmış hesab edirlər. Əslində isə bu proses çox çətindir. Müəllim dərs zamanı yalnız mətni, dil qaydasını öyrtməklə kifayətlənməməli, çətin sözlərlə işlərə də xüsusi diqqət yetirməlidir. Ona görə də, oxu dərslərində lüğət üzrə iş zamanı bir neçə nüanslara diqqət etmək lazımdır. İlk olaraq izah ediləcək sözün oxu nümunəsinin ideya və məzmunu ilə əlaqəsinə, sonra isə onun izahı yollarına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Yeni söz oxu nümunəsi əsasında izah olunarkən şagirdlər bunu daha yaxşı qavrayır, gələcəkdə həmin sözlərlə rastlaşarkən mətni xatırlayıb onlar arasında əlaqə yaradır. Bu işlərin uğurla həyata keçirilməsində sözlərin izahı texnologiyasından istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu zaman sözlərin sinonimlər, antonimlər hesabına izah olunması texnologiyası əsas yer tutur.

Şagirdin lüğət ehtiyatında sinonimlər nə qədər çox olarsa, o, sözlərin məna çalarlarını asanlıqla ayırd edə bilər, fikirlərini daha yaxşı ifadə edə bilər. Çünki, nitqin zənginliyi müxtəlif sinonimlərdən istifadə etməklə daha da inkişaf edir.

Oxu zamanı rast gəldikləri çətin sözləri sinonimləri ilə əvəz edərək daha asan yadda qalmasına köməklik göstərmək olar olar. Oxu dərslərinə antonimlər üzərində iş aparmaq da lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsindən mühüm rol oynayır. Şagirdlərin bir-birinə zidd olan sözləri seçmələri, mənalarını öyrənmək onlarda söz cütlərini daha yaxşı yadda saxlamağa imkan yaradır.

BƏDİİ MƏTNLƏRİN İXTİSAS DİLİ ÜZRƏ LEKSİK BACARIQLARIN TƏDRİSİNƏ TƏSİRİ

Aslanlı H.R.
Bakı Slavyan Universiteti
hokuma.09aslan@gmail.com

Tələbələrin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində əsas faktor sözün mənasını başa düşülməsi və anlaşılmasıdır. İngilis dilinin tədrisində leksik vahidlərin və ifadələrin öyrədilməsi və istifadəsi zamanı yarana bilən digər çətinlikləri yaradan amillərdən biri də dilin polisemik xarakterə malik olmasıdır.

Çağdaş dövrdə ingilis dilinin leksemlərinin və leksik ifadələrinin dinləyicilərə kommunikativ bilik və vərdişlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün leksemlərin mənimsənilməsi danılmazdır.

Sözlərin mənasını dəqiqləşdirmək üçün başlıca vasitə sözlərin cümlə daxilində izahıdır. Bu vasitə sözün ilk növbədə həqiqi mənasını ortaya qoyur və tələbələri eşitmə prosesində onun anlamını başa düşməyə hazırlaşdırır. Lakin fikrin ifadə edilməsi tələbə üçün kifayət qədər çətindir və bu zaman onların yüksək səviyyədə bilik, bacarıq və vərdişlərinin nəzərdə tutur.

Xarici dil öyrənənlərin rastlaşdıqları ən böyük çətinliklərdən biri də idiomlardakı bütün sözlərin məna çalarlarını bilmələrinə rəğmən, bəzən onların mənasını başa düşməməsidir.Denotativ məna leksik vahidin real ünsiyyət zamanı tətbiq edilən denotativ mənası və ya leksik mənası, əşyaya edilən işarə və ya onun adı kimi özünü biruzə verir.

Lüğətin öyrənilməsində əsas məqsəd sözü tanımaq deyil, onun mənimsəməkdir. Buna görə də tələbələr ingilis dilində daha çox söz ehtiyatına malik olmalıdırlar ki, situasiyadan asılı olaraq danışıq zamanı hansı sözlərdən istifadə etməyi bilsin. Tələbələrin maraq dairəsini nəzərə alaraq, bədii mətnlərin sinifdən xaric oxu fəaliyyətlərinə cəlb olunması onların leksik ehtiyaclarının ödənilməsi ilə nəticələnə bilər.

İngilis dili lüğətinin zənginləşdirilməsi müəyyən situasiyalarda sözlərin diqqətlə seçilib işlədilməsi vacib hesab olunur. Sözlər müxtəlif ifadələrin tərkib hissələrində ola bilər, ingilis dili öyrənənlər öz lüğətlərini yalnız sözlərin mənaları ilə deyil, eyni zamanda onların tərkib hissələri ilə zənginləşdirməlidir.

İngilis dilinin təlim-tədris prosesində bədii ədəbiyyatın tətbiqi ilə lüğətin öyrənilməsi zamanı müxtəlif üsullar tədbiq edə bilər. Bu zaman isə lüğətlə işləmək metodunu seçərkən aşağıdakılara diqqət yetirmək nəzərdən keçirilə bilər: sözün xüsusiyyətinə; tələbələrin bilik səviyyəsinə; təlim mərhələsinə.

Mətnlər üzərində iş aparılarkən ilkin səviyyədə dil öyrənənlər tərəfindən öyrənilən yeni sözlərin dərhal praktik istifadəsi mümkün ola bilər. Tələbələr mətn üzərində diskussiya və ya çalışmalar apararaq tanıya və istifadə edə, bəzi sözləri isə oxu zamanı asanlıqla öyrənə bilər. Beləliklə, dil öyrənənlər sözün tanınmasından tutmuş onun avtomatlaşmasına qədər, sözün daha geniş ifadə etdiyi məna mərhələləri və onun müxtəli mənalarda istifadə edilməsi haqqında lüğəvi biliklərə malik olmalıdırlar. Eyni zamanda, bəzi leksik vahidlərin mənası şkalanın bəzi tanınma mərhələsində qalır və tələbələrin produktiv lüğətinə heç vaxt dail ola bilmir. Belə ki, müəllim lüğətin tədrisi zamanı hansı sözlərin tələbənin produktiv və ya aktiv lüğətinə daxil olmağını özlüyündə aydınlaşdırmalı və onların şifahi və yazılı nitqdə bu sözlərdən avtomatlaşmasına kömək etməsi üçün xüsusi sinif işi təşkil etməlidir.

Beləliklə, ingilis dilində tələbələrdə leksik bacarıqların yaradılması üçün dilin özü müxtəlif söz və söz birləşmələrindən ibarət sistem kimi nəzərdən keçirilməli və onun tətbiqinə hərtərəfli yanaşılmalıdır. Bədii mətnlər üzərində çalışmaları tətbiq etməklə, tələbələrə tədqiqat aparmağa, sərbəst ünsiyyət qurmağa, bilidən çox bacarıq nümayiş etdirməyə yönləndirmək ingilis dilinin öyrənilməsi prosesini daha səmərəli etmiş olar. Beləliklə, bədii mətnüzərindən leksik materiallarının təqdimatı və öyrənilməsinin kommunikativ yönümlü interaktiv metodlarla tədrisi uğurlu nəticələrin əldə olunmasına şərait yaratmış olar.

İNGLİS DİLİ ƏDƏBİYYATININ ONUN MƏNSUB OLDUĞU DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Aslanlı H.R.
Bakı Slavyan Universiteti
hokuma.09aslan@gmail.com

Məlum olduğu kimi, bədii mətnlər adresat olan müəlliflə adresant olan oxucu arasında linqvistik kommunikasiyadır. Bədii mətnlər digər diskursların xüsusiyyətlərini özündə daşısa belə fərqli məqsəd və

vəzifə daşıyır. Bu vəzifə və xüsusiyyətlərdən biri də bədii mətnlərin praqmativliyidir. V.V. Vinoqradovun fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bədii mətn oxucusuna müsbət məzmunlu sistem kimi deyil, daha çox oxucusunun konkret semantik planda hələ də aşkarlamalı olduğu linqvistik sxem və tapmaca kimi verilir. Xüsusilə də bədii mətnlər müəllif tərəfindən istifadə olunmuş leksik vahidlərin mühüm və əhəmiyyətli mənalarının tapılmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Deməli, ingilis dili ədəbiyyatının nümunələrindən tədris prosesində istifadəsi dilin leksik vahidlərinin ekspressivliyinin daha dərindən başa düşülməsinə şərait yaratmış olur.

Bədii mətnlərin ingilis dilinin öyrənilməsində tətbiqi kontekstdəki leksik vahidlərin başa düşülməsi, budaq cümlə, cümlələr, paraqraf və mətn hissələrinin əlaqələndirilməsi kimi xüsusiyyətlərlə yanaşı, müəllifin istifadə etdiyi koheziya və koherentliyin tələbələrdə inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Hər hansı bir xarici dildən mükəmməl istifadə etməkdə əsas məsələlərdən biri də onun ritorik və üslubi vasitələrindən düzgün istifadə olunmasıdır. Müəllif bədii mətnlərdəki obrazlarının dili ilə oxucusuna təsir göstərməyə səy göstərir. Bu obrazlar aləmi isə öz növbəsində oxucusunda xüsusi ifadə tərzlərinin formalaşmasında əhəmiyyət daşıyır.

Bədii mətnlərin ingilis dilinin tədrisi zamanı tətbiqi həmin dilin metafor və metonimiya kimi çalarlıq yaradan leksik vahidlərinin tələbələrə aşılanmasında və dil öyrənənlərin gələcək həyatlarında istifadəsinə şərait yaratmış olur. Bu isə ingilis dilini öyrənən tələbələrə gələcəkdə həmsöhbətlərində, xüsusilə ingilis dili xalqlarının nümayəndələri ilə istər yazılı və istərsə də şifahi ünsiyyətdə yüksək təəsürat yarada bilmək imkanlarına yol açmış olur.

Bədii mətnlərdə yazıçı ifadəliliyi, obrazlılığı artırmaq üçün sadəcə metafor və metonimiyadan deyil, eyni zamandan digər nitq fiqurlarından istifadə edir. Müəllifin bu nitq fiqurlarından istifadə etməsinin əsas səbəbi onun əsərdə oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikrin daha inandırıcı, yaddaqalan, zövqverici formada olmasını hədəfləməsi kimi də nəzərə alına bilər. Deməli, bədii mətnlərin tətbiqi dərslərində təzad, epitet, təşbeh, mübaliğə, kiçiltmə və s. kimi nitq fiqurlarının öyrənilməsi tələbələrin gələcək ünsiyyətdə nitqlərinin daha inandırıcı və təsiredici olmasına zəmin yaratmış olacaqdır.

Bədii mətnlərin tətbiqi ilə xarici dilin ənənəvi metodlarla keçirilən dərslərdə əvvəllər daha çox rast gəlinirdisə, interaktiv və kommunikativ metodların meydana gəlməsi ilə bədii mətnlərdən dərs prosesində istifadə arxa plana keçmişdir. Bu isə bədii mətnlərin tələbələrdə yarada biləcək dil bacarıqlarının formalaşmasında boşluğa yol açdığını iddia etməyə əsas verir. Son zamanlar bu kimi boşluqların aradan qaldırılması üçün müasir nəzəriyyəçilər ənənəvi metodlardan imtina etmək deyil, onların müasir təlim texnologiyaları ilə bir vəhdətdə götürərək "qarışıq öyrənmə"-nin tətbiqin təşviq edirlər. Deməli, bədii məntlərin xarici dilin öyrənilməsindəki əhəmiyyəti və aktuallığını hələ də saxlamış olur. Bu məqsədlə ingilis dili ədəbiyyatı nümunələrinin tətbiqində imtina etməməli, onlardan düzgün yararlanaraq, dilin ekspressivliyindən, zənginliyindən, ifadə vasitələrindən və s. istifadə bacarıqlarının formalaşdırılmasında istifadə etmək uyğun olardı.

MAHMUD KAŞĞARİNİN "DİVANİ-LÜĞƏT-İT-TÜRK" ƏSƏRİNDƏ YAZILAN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN SİNTAKTİK BAXIMINDAN TƏDQİQİ

Atakişiyev P.F.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
pervizatakisiyev19@gmail.com

VIII-IX əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində yad qanunlar öz ana dilimizdə yazmağı qadağa etmişdir. Bu yerlərdə rəsmi dil ərəb, fars dilləri olmuşdur. Poeziya dilimiz fars, elm dilimiz ərəb dili idi. Lakin buna baxmayaraq ana türk dilimiz mövqeyini heç bir zaman itirməmişdir, iri həcmli bədii əsərlər yazılırdı. Bu baxımdan Yusif Balasağunlunun "Qutadğu bilik", M.Kaşğarinin"Divani-lüğət-it-türk"əsərləri çox qiymətlidir.

"Divani-lüğət-it-türk" əsəri türk dillərinin əhatə dairəsinə, nüfuzuna, ifadə zənginliyinə, qrammatik, leksik qayda-qanunların elmi şərhinə, söz bazasına və s. həsr olunmuşdur. Yazıldığı dövrdə türk dillərinin öyrənməd nüfuzu zəruri olmuşdur.Bu əsər türk dillərinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Bu əsər nəticəsində müəllifin yaşadığı əsr deyil, ən azı X əsr dil materialları haqqında da məlumat vermiş olur. Eyni zamanda buradan qədim və çağdaş Azərbaycan dilinin başlıca abidəsi kimi baxımından öyrənilməsi vəzifəsini məqsəd kimi qarşıya qoyur.

M. Kaşğari bu əsəri ərəb dünyasına, ərəb mühitinə ərəbcə, ərəb əlifbası ilə yazmışdır.Bunun isə başlıca səbəbi X-XI əsrlərdə türkdilli olan xalqların milli əlifbaların tarixdən silinməsi ilə bağlı idi. "Divan"da işlənən atalar sözü və məsəllərdə qrammatik əlaqələrə nəzər saldıqda, cümlələrin tərkibində olan sözlərin necə əlaqələndirildiyi, sözlərin arasındakı əlaqələrin necə qurulduğu maraq doğurur. Cümləni yaradan sözlər mexaniki olaraq birləşməyib, bu birləşmələrin dilin daxili imkanları, qanunauyğunluqları əsasında məzmun və formaca qanunauyuğun şəkildə bir-birilə əlaqələnir. Bu, nitq axınının bütün üzvlərinə aid edilir. Yəni söz birləşməsi, cümlə, sintaktik bütövlər bu cəhətdən eynidir. Söz birləşməsi və sözlərdən ibarət olan cümlələr arasında mənaca və qrammatik cəhətdən bağlılıq vardır.Sözlər arasında əlaqələrdə ifadə formaları da əsasdır. Bu əlaqələrdə morfoloji cəhətdən dəyişmə, sintaktik cəhətdən birləşmə nəticəsində əmələ gəlir.

Dilçilikdə sintaktik əlaqələr iki yerə bölünür: 1)tabesislik əlaqələri 2) tabelilik əlaqələri.

Digər əlaqə növləri də vardır. Yusif Seyidov qeyd edir ki, dil sistemində, eləcə də türk dillərinin qrammatik əlaqələrin konkret bir formalarını, ifadə vasitələrini, üsullarını müəyyənləşdirməzdən əvvəl, dillər üçün vacib iki əlaqə növü dairəsindən kənara çıxa bilməyəcək və elə bunların növləri kimi də meydana çıxacaqdır. Ayrı-ayrı dillərdə fərqli xüsusiyyətlə meydana çıxmasına baxmayaraq, nəzəri cəhətdən dünya dilləri üçün tətbiq edilə bilər, lakin hər bir dildə sözlər tabesizlik və ya tabelilik üzrə əlaqələndirilməlidir.

Hər dilin özünün daxili qanunlarına uyğun cümlə strukturu mövcuddur. İltisaqi dillərdə flektiv dillərdən fərqli olaraq hal şəkilçiləri və feilin təsriflənən formaları cümlənin qurulmasında birbaşa mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində də bu prinsip mühümdür. Predikativlik də qədimdə cümlə strukturunun yaranmasında güclü olmuşdur. Cümlədə predikativ quruluşunun üç mərhələsi var: 1)Eynigüclü predikativ nöqtələrlə səciyyələnən birinci mərhələ;2)Birindən başqa digər predikativ nöqtələrin zəifləməsilə, gücünü itirilməsilə bağlı, predikativdə vahid predikativ nöqtə təmayülünü hazırlayan elminasiya prosesinin başlandığı orta mərhələ; 3)Güclü, vahid predikativ nöqtənin formalaşdığı elminasiya prosesinin başa çatdığı son mərhələ.

Ə.Rəcəbliyə görə çağdaş türk dillərindən bir qismində olan adlarla ifadə edilən xəbər III şəxsin təkindədir xəbərlik şəkilçisindən istifadə olunur. Lakin bəzi türk dillərin ismi xəbərin xəbərlik şəkilçisi qəbul etməsi vacib deyil. Məsələn, çağdaş qırğız dilində ismi xəbər III şəxsin təkində -dır şəkilçisini qəbul etmir – Al bala (O, oğlandır). Bu, M.Kaşğarinin "Divani-lüğət-it-türk"əsərlərində işlənən atalar sözü və məsəllərdə rast gəlinən haldır.Alımçı arslan, berimçi sıçğan – alıcı aslan, borcu olan isə siçandır. Öküz adhakı bolğınça, buzağu başı bolsa, yeg – Öküz ayağı olmaqdansa, buzov başı olmaq yaxşıdır. Buradan da nəticəyə gəlmək olar ki, ismi xəbər –dır şəkilçisi qəbul etmədən belə işlənə bilər. "Divan"da işlədilən atalar sözü və məsəllər predikativliyin tarixi mərhələsinin ikinci mərhələsini – orta mərhələni duyuruq. Bu haqda Kamal Abdullayev feili sifətlərdə və feili bağlamalarda tarixən predikativliyin olmasını dilçilər tərəfindən dəstəkləndiyini yazmışdır. Orta mərhələdə cümlə elementlərinin nisbi olaraq müstəqilliyi onlara əvvəlcədən aid olan predikativliyin hesabına olur. Müstəqilliyin nisbiliyi konkret üzvün cümlə daxilindəki predikativlik dərəcəsi, bu dərəcənin funksiyası zamanı dəyişkənliyilə müəyyənləşir. Cümlənin bütün elementləri başlanğıc mərhələdən gələn predikativliyi qoruyub saxlaya bilmişdir. Məsələn, isim, sifət, zərflə ifadə olunan predikativlik elə bil "dondurulur", bəzilərində aktivliyini itirir, dərəcəsi azalır. Orta mərhələ kvazipredikativlik(cümlə quruluşunda) nöqtələri mahiyyət kimi səciyyələndirilə bilər. Yaxın və oxşar vəziyyət tipoloji baxımdan ununqan dilində özünü göstərir.

Tərcümə prosesi zamanı bu halla daha çox rastlaşırıq. Belə cümlələr adətən mürəkkəb cümlələr, yaxud feili bağlama, feili sifət konstruksiyaları ilə verilir. "Lüğət"də işlənən atalar sözü və məsəllərdə bu hala rastlaşmaq mümkündür. Ancaq nümunələr şərt şəkilçili sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, Ağız yesə,köz uyadhur – ağız yesə, göz utanar, Küc eldən kirsə, törü tünqlüktən çıkar – zorakılıq qapıdan girsə, törə evin bacasından çıxar, Tirig əsən bosa, tanq öküz körür – diri adam sağlam olsa, çox şeylər görər(edər), Arslan kökrəsə, at adhakı tuşalar – aslan kükrərsə, at ayağı dolaşar və s.

Kamal Abdullayev də kvazipredikativliyin şərt şəklində çox olduğunu vurğulamışdır.Şərt şəklində xəbərlik üstünlük təşkil edir, amma tədricən predikativlik onda azalmağa başlamış, elə buna görə də, şərt şəkli müasir Azərbaycan dilində heç vaxt cümlənin müstəqil üzvü (xəbəri) olmur, mürəkkəb cümlədə xəbər rolunda özünü göstərə bilir.

Bununla da nəticəyə gəlmək olar ki, qədimdə cümlədəki sözdə , əsasən də, feillərdə predikativlik olmuşdur, digər sözlərdəki xəbərlik zəifləmiş, kvazipredikativ xarakter almış və sonda predikativlik cümlənin xəbərində möhkəmlənməklə monopredikativ cümlələr yaranmışdır.

Predikativ mərkəzin sayına görə cümlələr sadə və düzəltmə olur. Mərkəzdə mübtəda –xəbər dayanırsa, bu sadə cümlələrdir.Bunların struktur-semantik növlərə görə ayrılırlar: 1)Üzvlənən sadə cümlələr; 2)Üzvlənməyən sadə cümlələr.

Üzvlənən cümlələrin sayı daha çoxdur.Söz-cümlələr isə üzvlənməyən cümlələr hesab olunur.

Azərbaycan dilində, eləcə də türk dillərində sadə cümlənin(üzvlənən) tipləri mövcuddur: 1)Cüttərkibli cümlələr; 2) Təktərkibli cümlələr.

Baş üzvlərin yalnız biri əsasında formalaşan cümlələr təktərkibli cümlələrdir.XX əsin 40-cı illərin başlayaraq təktərkibli cümlələr tədqiq olunmağa başlamışdır. Lakin qrammatika kitablarında yaranan müqayisəli məqamlar belə göstərilmişdir: 1)Bir çox əsərlərdə təktərkibli cümlə xəbərin ifadə vasitəsinə görə təsnif edilir; 2)Bəzi əsərlərdə təktərkibli cümlələrin (qeyri-müəyyən şəxsli, şəxsi cümlə, ümumi şəxsli cümlə) şəxsin qeyri-müəyyənliyinin dərəcəsinə, bəzisi (adlıq cümlə) məzmuna, bəzisi isə (söz-cümlə) formasına görə təsnif edilir; 3)Bir çox əsərlərdə təktərkibli cümlələr iki yerə ayrılır: Mübtəda əsasında formalaşanlar; Xəbər əsasında formalaşanlar.

Baş üzvlərin iştirakına görə cümlədə üzvlənən sadə cümlələr tətərkibli və cüttərkibli olmaqla iki yerə bölünür. Cüttərkibli sadə cümlələr müxtəlif cəhətdən təsnif olunur:

1.Baş üzvlərlə cümlədə ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edirsə, bu tip cümlələr iki yerə bölünür: a)Müxtəsər cümlələr; b)Geniş cümlələr.

2.Baş üzvlərdən birinin yaxud hər ikisinin iştirakına görə cüttərkibli sadə cümlələr iki qrupa ayrılır: a)Bütöv cümlələr; b)Yarımçıq cümlələr.

Baş üzvlərin ikisi də iştirak edən cümlələr cüttərkibli cümlələrdir.Bu tip cümlələr müəyyən şəxsli cümlələrdir, şəxs anlayışı mübtədaya uyğun olur. Məsələn, Ortak ərdən artuk almas – orta öz ortağından artıq olmaz. Uluk yağırı oğulka kalır – çiyin yağırı övlada qalır. Bir karğa birlə kış kəlməs – bir qarğa ilə qış gəlməz. Kovı ər kaduğka kirsə yel alır – bəxtsiz adam quyuya girsə, yel alar. Əndik uma əvligini ağırlar – çaşqın qonaq ev yiyəsini əzizlər. Kaynar öküz keçiksiz bolmas – dolub-daşan çay keçidsiz, körpüsüz olmaz.

Baş üzvlərin hər ikisinin hər ikisinin də iştirakı ilə yaranan bu cümlələr cüttərkibli müəyyən şəxsli cümlələrdir."Divan"da cüttərkibli cümlələr daha çoxdur.

Ümumiyyətlə, yüz illər keçsə də, türk dillərinin sintaktik quruluşunda kordinaldəyişikliklər baş verməmişdir. Qrammatik quruluş daim sabit və stabil qalmışdır. Burada işlədilən söz birləşmələrinin demək olar ki, ismi birləşmələrdir. Lakin feili birləşmələr də az deyildir. Azərbaycan dilində sintaktik əlaqə formaları demək olar ki, min illər keçməsinə baxmayaraq dəyişməmişdir.Buarada modallıq, predikativlik, intonasiya mühüm rol oynayır. Predikativlik özünü daha çox göstərir. "Divan"da işlənən cümlələr cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə əmr və nəql cümlələrdir. Lüğətdə təktərkibli cümlələrdən fərqli olaraq, cüttərkibli cümlələr daha çox işlənmişdir. Burada sadə cümlələrin sayı çox, mürəkkəb cümlələrin sayı isə azdır. Mürəkkəb cümlənin növləri olan tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr bağlayıcısız işlənir.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN NİTQ İNKİŞAFINDA ÇƏTİN SÖZLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Azərli J.A.
Mingəçevir Dövlət Universiteti
jaleazerli11@gmail.com

Ana dilimiz - Azərbaycan dili adicə bir ifadə tərzi deyil, o, ömrümüzə məna verən, onu gözəlləşdirən əxlaq dərsliyi, ürəklərə hərarət gətirən, insanı öz keçmişinə bağlayan və gələcəyə səsləyən mənəvi xəzinədir. Ümummilli lider Heydər Əliyev əbəs yerə deməyib: "*Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir, şəxsən mən öz ana dilimi çox sevirəm və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm*". Respublikamızda Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafı, orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi istiqamətində görülən işlərə diqqət etsək görərik ki, lüğət fondunun genişləndirilməsi, nitqin inkişaf etdirilməsi, onun düzgünlüyü, təmizliyi, zənginliyi, aydınlığı, ifadəliliyi, məntiqliliyi, ahəngdarlığı, dəqiqliyi, yığcamlığı, orijinallığı, ekspressivliyi, emosionallığı − bir sözlə, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması şəxsiyyətyönümlü yanaşmanın başlıca üstünlükləridir. Belə olduğu təqdirdə kiçikyaşlı məktəblilərə çətin sözlərin mənimsədilməsi, onlarda yazı bacarıqlarının formalaşdırılması mövzusu aktuallıq daşıyır. Uşağın məktəbə qədəm qoyması həyatında yeni dönəmin – nitqinin inkişafa başlaması ilə xarakterizə olunur. Şagird məktəbəqədər təhsil müəssisəsində tanış olduğu ünsiyyəti artıq onun vasitələri ilə genişləndirməyə səy göstərir, məntiqi təfəkkürü və nitqi arasında əlaqələr qurur. Bu mərhələdə (6-7 yaş) uşaq orta hesabla 3000-7000 söz ehtiyatına malik olur, yuxarı siniflərə keçdikcə öyrənənin lüğət fondu 7000-12000 sözə qədər

yüksəlir. Uşaq aktiv şəkildə istifadə etmədiyi sözlərlə rabitəli nitq də qurmaqda böyük çətinliklər çəkir. Məhz bu səbəbdən şagirdlərin aktiv lüğət fondunun genişləndirilməsi, rabitəli nitqinin formalaşdırılması üzrə iş aparmaq olduqca zəruridir. Tədqiqatçılar kiçikyaşlı məktəblilərinin rabitəli nitqinin formalaşmasının qarşısını alan amillər sırasında çətin sözlərin mənimsədilməsində rast gəlinən məsələləri xüsusi olaraq ön plana çəkirlər. Adətən bu məsələ belə sistemləşdirilir: Cümlədə eyni sözü bir neçə dəfə yersiz təkrarlanmaq; Söz və anlayışlarda qeyri-adekvatlılıq; Nitqdə yerində olmayan sözlərdən istifadə; Mətnin qurulması zamanı lüğət fondundan üsluba uyğun olmayan seçim; Nitqin geniş imkanlarından istifadənin məhdudluğu.

Kiçikyaşlı məktəblilər üçün çətin sözlərin semantik baxımdan dərki müasir psixologiyanın problemlərindən hesab olunur. Mənanın mənimsənilməsi şagirddən və sözdən asılı olaraq fərdi xarakter daşıyır. Lakin prosesə təsir edən amillər də var: kiçikyaşlı məktəblinin sözü hansı tezlikdə eşitməsi, yəni ətrafdakıların ondan istifadə aktivliyi, mühit və s.

Uşaq bu və ya digər sözü müxtəlif səviyyələrdə mənimsəyə bilər. Fikrin təsdiqi üçün aşağıda qeyd olunanlara nəzər yetirək: Lüğətində olmayan sözün mənasını bilmir, lakin mətndə anlayır; Sözü nitqində istifadə edir, lakin mənasını dəqiq bilmədiyi üçün çoxsaylı səhvlər buraxır; Sözün mənasını anlasa da, onu xatırlaya bilmir, lakin mətndə tanıyır və düzgün izah edir; Sözü düzgün anlayır, yerində istifadə edir, lakin fonetik cəhətdən səhvlərə yol verir; Ünsiyyət prosesində məqamında istifadə edəcəyi sözü bilmədiyi üçün öz variantını təqdim edir; İstifadə etdiyi sözü yalnız birbaşa (dar) mənada təqdim edir.

Azərbaycan dili tədrisi metodikasının elmi-nəzəri əsaslarını işləyən tədqiqatçılar adətən yazılışı çətin sözlərin əsas xarakter xüsusiyyətlərini şərh edərkən onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışlar:

1. "Yazılışı tələffüzündən fərqlənən sözlər;
2. Bitişik və ya ayrı yazılmasına görə çətin fərqlənən mürəkkəb sözlər;
3. Dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçib, həmin dildəki eyni sözlərdən yazılışı və tələffüzünə görə fərqlənən sözlər;
4. Orfoqramı ümumi qaydalarla müəyyənləşən, lakin yazılış qaydası şagirdlərə məlum olmayan sözlər"

Bu tipli sözlərin mənimsənilməsində mühüm rol oynayan təlim metodları və vasitələrinə toxunan professor Ə.Əfəndizadə dərsliklərin imkanlarını qiymətləndirərək yazmışdır: "*...Azərbaycan dili dərsliyi şagirdlərə başqa vərdişlərlə bərabər, çətin sözlərin düzgün yazılışına dair vərdişlər verilməsində də, heç şübhəsiz, çox mühüm rol oynamalıdır*"

Çətin sözlərin mənimsənilməsi üçün tapşırıqların sistemli təqdimatı olduqca əhəmiyyətlidir. Bu mövzu ətrafında təkcə yerli pedaqoq və dilçilərimiz deyil, eyni zamanda digər ölkələrin alimlərinin tədqiqatlarında da rast gəlinir. Məsələn, Türkiyəli alim A.Göçərin tədqiqatlarında çətin sözlərin məktəblilərə öyrədilməsi məqsədilə aşağıdakı çalışmaların verilməsi məqsədəmüvafiq hesab edilmişdir: Mətn üzərində iş zamanı çətin sözləri seçmək; Sözün ağıla gələn ilk mənasını müəyyənləşdirmək; Sözün mənasını özündən əvvəl, sonra işlənən kəlməyə, cümlə və bütövlükdə mətnə görə təxmin etmək; Nəticələrin siniflə müzakirəsini təşkil etmək; Lüğətdən istifadə bacarığını mənimsətmək; Həmin söz haqqında danışmaq; Həmin sözün daxil olduğu cümlələr qurmaq; Sözlə əlaqədar şəkil, illustrasiyalar çəkmək.

Kiçikyaşlı məktəblilərə çətin sözlərin mənimsənilməsi məqsədilə istifadə edilən üsullar isə aşağıdakı kimi sistemləşdirilmişdir: Xarakterik araşdırma; Fəaliyyət məhsullarının araşdırılması; Tədqiqatçılıq; Ədəbiyyatın araşdırılması.

Deməli, Kiçikyaşlı məktəblilərə tanış olmayan və ya yeni sözlərin metodik baxımdan öyrədilməsi məqsədilə ikitərəfli iş aparılması məqsədəmüvafiqdir: Paradiqmatik (şagirdlərin lüğət ehtiyatının artırılması və təkmilləşdirilməsi); Sintaqmatik (şagirdlərin mövcud lüğət fonduna əsaslanaraq yeni kəlmələrin həmin bazaya daxil edilməsi).

XARİCİ DİLİN TƏDRİS PROSSESİNDƏ MAARİFLƏNDİRİCİ WEB- RESURSLARDAN İSTİFADƏ

Babayeva S.M.
Bakı Slavyan Universiteti
samirababaeva@gmail.com

Qoloballaşan və sürətlə inkişaf edən dünyada müasir insandan tələb olunan əsas bacarıqlardan biri də xarici dildə ünsiyyət qurmaq bacarığıdır. Bununla yanaşı tədris və digər məqsədlər üçün ölkə və ya şəhər

dəyişmək artıq heç kəs üçün təəccüblü və əlçatmaz deyil. Məhz bu amillərin də təsiri ilə son dövrlərdə xarci dilə yiyələnmək istəyənlərinin sayında kəskin artım müşahidə olunur. Elm və texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi fonunda illər öncə tətbiq olunan metod və vasitələr də təbii olaraq öz aktuallığını itirməyə, yeni metod və vasitələrlə əvəz olunmağa başlayır. Xarici dilin tədrisində web resursların istifadəsi bu qəbildən olan yeniliklərə aiddir. İnformasiya texnologiyalarının xarici dilin tədris prossesində istifadəsi öyrənənlərin və öyrədənlərin motivasiyasının yuksəlməsinə, öyrədənlərin dərsə hazırlıq prossesinə qənaət etməsinə və öyrənmə nəticələrinin dərhal və ya qısa zamanda müşahidəsinə, interaktiv yanaşmaların effekti tətbiqinə, dilin real həyat situasiyalarında istifadəsinə, ən əsası daha canlı və müasir dərslərin qurulmasına kömək edir. Təbii ki qlobal internet şəbəkəsi sonsuz sayda resurs və informasiyalarla zəngindir. Aşağıda xarici dilin tədrisində web resursların inteqrasiyasının bir neçə qruplaşdırılmış nümunəsi verilmişdir:

- Dil öyənmək üçün interaktiv platformalar: Bu platformalarda dil öyrənənlərin motivasiyasını yüksəltmək və dil vərdişlərinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə tez-tez oyun elementlərinə rast gəlinir. Misal olaraq çox populyar və sınanmış platformalar olan "Duolingo""Babbel", "Rosetta Stone" kimi onlayn platformaları göstərə bilərik. Bu paltformalar dil öyrənənlərin bilik səviyyəsinə uyğun olaraq onlara əyləncəli dərslər, söz bazasının təkmilləşdirilməsi və interaktiv tapşırıqlar təklif edir.

- Oxu və dinləmələr üçün autentik materiallar saytları: Dil öyrənənləri "News in Slow", "BBC Languages" və ya "Deutsche Welle" kimi saytların dinləmə və oxu materialları ilə tanış etmək olar. Bu materiallar onları dilin canlı istifadəsi, dildə mövcud olan müxtəlif regional ləhcələr və mədəni məzmunlarla tanış edəcək, dinləmə və oxu vərdişlərinin inkişafına kömək edəcəkdir

- Dil öyrənmək üçün tətbiq və oyunlar: Bu qrupa aid olan oyunlar adətən dil öyrənənlərə qrammatika, leksika və tələffüzün möhkəmləndirilməsi üçün müxtəlif viktorinalar, fləş-kartlar, interaktiv videolar təklif edir. "Memrise", "FluentU", "Quizlet" kimi oyunlar həm də dil öyrənənləri müstəqil öyrənməyə təşviq edir. Təbii ki, oyunların istifadəsini dil öyrənmə prossesinin tərkib hissəsi olaraq canlı və ənənəvi dərslərlə tamamlamaq lazım gəlir. Oyunlar və tətbiqlər də öz növbəsində digər resurslar kimi öyrənənlərin yaş və bilik səviyyəsi faktorlarına uyğun seçilir.

- Virtual dil laboratoriyaları və reallıqlar: Bu qəbildən olan məsələn ,"Language Lab" proqram təminatının təklif etdiyi virtual dil laboratoriyaları və ya virtual reallıqları tədris prossesinə əlavə etməklə interaktiv danışıq təcrübəsi, rollu oyun və dil mühitini yaratmaq imkanı əldə etmiş oluruq. Bu simulyasiyalar restoranda yemek sifarişi, bilet bron edilməsi və ya ev kirayələnməsi kimi real ssenariləri təqlid edərək dil öyrənənlərə dil vərdişlərini məzmun daxilində istifadə etməyə imkan verir

- Dil mübadiləsi platformaları: Öyrənənlərin dil daşıyıcıları ilə məlumat mübadiləsi apardıqları bu platformalar dil öyrənənlərin danışıq və dinləmə bacarıqlarının artırılmasına xidmət etməklə yanaşı dili öyrənilən ölkənin mədəniyyəti haqqında təsəvvür yaratmağa da kömək edir. "Tandem", "Hello Talk", "Conversation Exchange" və s. kimi onlayn platformalarda aktual mövzularda söhbətlər qarşılıqlı öyrənməni təmin edir.

- Mədəniyyətin öyrənilməsi üçün web saytlar: Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi dil öyrənənlərin öyəndikləri dilin mədəni aspektini anlamağa kömək edən resurslardır. "CultureGrams", "National Geographic Culture", "BBC Culture" və s. kimi saytlar mədəni adət- ənənələr, bayramlar, əlamətdar günlər haqqında məlumat verərək öyrənənlərə ölkənin mədəniyyətini dərindən anlamaq və dəyərləndirmək imkanı verir.

- Onlayn dil cəmiyyətləri və forumlar: Dil öyrənənlərin aktiv istifadə etməli olduğu daha bir mənbədir. Dil öyrənməklə bağlı sosial şəbəkə qrupları, forumlar onlara informasiya mübadiləsi etmək, maraqlandırılan sualları vermək, digər dil öyrənənlər və dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə olmaq üçün daha bir imkandır. Məsələn Reddit kimi altsaytar buna misal ola bilər.

Belə maarifləndirici web-resursları xarici dilin öyrənilməsi prossesinə inteqrasiya edərək müəllimlər dinamik, interaktiv, mədəni cəhətdən zəngin öyrənmə mühiti yarada bilərlər ki, bu da öz növbəsində dil öyrənənlərin dilə hakim olma, nitqin səlisliyi və mədəniyyətlərarası bacarıqlarının inkişafına rəvac vermiş olur.

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİ: BƏDİİ MƏTN, YOXSA BƏDİİ ƏSƏR?

Bağırova N.Ə.
Bakı Slavyan Universiteti
bagirovanurane0210@gmail.com

Təhsilin müasir inkişafı mərhələsində şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün funksional xarakterdə olan müxtəlif üslublu mətnlər (elmi, publisistik, bədii, işgüzar, danışıq) üzrə işlərə geniş yer verilir. Bu sistemdə dil və nitqin təlim vahidi kimi bədii mətnlər xüsusi yer tutur. Bədii mətnləri öyrənməklə şagird oxumaq, müəllifi düzgün başa düşmək, başqasının nitqini ünsiyyət təcrübəsində adekvat qəbul etmək, öz nitqlərində fikir və emosiyaları ifadə etmək üçün həmin dil vahidlərindən istifadə etmək kimi bacarıqlara yiyələnirlər.

Ədəbiyyat dərslərində "bədii əsər" kimi qavranılan material Azərbaycan dili dərsləri üçün "bədii mətn" termini altında tədris olunur və daha çox linqvistik xarakter daşıyır. Bu mətnlər üzrə iş prosesində dilin fonetik, leksik-qrammatik, semantik və üslubi xüsusiyyətləri öyrənilir. Bütövlükdə dil qaydaları dinləmə, danışma, oxu və yazı bacarıqlarının möhkəmlənməsində bir vasitə rolunda çıxış edir.

Ədəbiyyat təlimində mənimsənilən bədii əsər şagirdin şüurunda konkret obrazlı ideyanı və müəllifin özünün çatdırmaq istədiyi məzmunun mücərrəd şərhini oyadır. Şifahi təqdimatda azacıq fərqlər müşahidə olunsa da, nəticə etibarı ilə oxucunun – şagirdin bədii dünyası müəllifin bədii dünyasının oxşarı olur. Bununla yanaşı bədii mətn məktəb tədqiqatının obyekti olur və obrazlılıq, təxəyyül, bədii tutumla yanaşı, dilin mənimsənilməsinə, nitqin ümumi inkişafına xidmət edə bilən vasitəyə çevirilir. Mətnin bu xarakteri şagirdlərin linqvistik səriştəsini, nitq bacarıqlarını, başqasının nitqindən adekvat istifadə edə bilmək qabiliyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bədii mətnin dil və nitq nöqteyi-nəzərindən, xüsusilə, linqvistik, üslubi və ədəbi təhlil baxımından öyrənilməsini asanlaşdırır. Təlimi təcrübə göstərir ki, əsərin nitq strukturunu dərk edə bilməmək, təhlil bacarıqlarının formalaşmaması şagirdə mətnin daha dərin qatlarına nüfuz etmə imkanı vermir.

Təlimi müşahidələr onu göstərir ki, şagird tərcümə olunmuş bədii mətnləri qavramaqda və təhlildə çətinlik çəkir. Bu onunla bağlıdır ki, tərcümə olunmuş mətn nə Azərbaycan dil sisteminin xüsusiyyətlərini, nə də müəllifin üslubunu tam əks etdirmir. Buna görə də bədii mətni öyrənərkən Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsərlərindən, klassik ədəbiyyat nümunələrindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Azərbaycan dili dərslərində şagirdin tədqiqat obyekti Azərbaycan müəlliflərinin orijinal üsluba, mənəvi-estetik dəyərlərə malik, milli ruhla aşılanmış, zamanın sınağından keçmiş yüksək bədii mətnlər olmalıdır. Məsələn, X sinif Azərbaycan dili dərsliyində S. Vurğun, S.Rüstəm, B.Vahabzadə, M.Araz, Ə.Haqverdiyev kimi ədiblərin əsərlərinə yer vermək müsbət haldır.

Ümumtəhsil məktəblərinin X-XI siniflərində bədii mətn üzərində iş prosesində məzmun standartlarını reallaşdıran, bədii mətnin dil və üslub xüsusiyyətlərini tədris edən müəllim bədii mətni öyrənmənin didaktik əsaslarını, funksional-kommunikativ xarakterini, dil və üslub məsələlərini çatdıracaq təlimi metodları, ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiyanı dərindən bilməli, dərsi filoloq, dilçi və pedaqoq kimi qurmağı bacarmalıdır. Bədii mətn haqqında aparılan tədqiqatlardan xəbəri olmayan, ədəbi mətnlərin didaktik xüsusiyyətlərini əsaslandırmağı bacarmayan, mətnin funksionallıq və kommunikativliyini vəhdətdə araşdırmayan müəllim mətnin dil və üslub xüsusiyyətlərinin elmi-metodiki şərhini verə, bədii əsərin dil zənginliyini şagirdə tam çatdıra bilməz.

Funksional-kommunikativ yanaşmaya görə bədii mətnin dili həm hərəkətdə olan (funksional), həm də istifadə edilən (kommunikativ) dil aspektində araşdırılmalıdır. Yəni, müəllifin, obrazların dili və üslubu necədir və həmin dil və üslubla tanış olan şagird ondan öz nitqində istifadə edə, nitqini obrazlı qura bildimi?

Şagird bədii mətnin dil və üslub xüsusiyyətlərini təhlil etdiyi zaman nəticə olaraq onu anlamalıdır ki, mətndəki nitq yaradıcı insanın zehni fəaliyyətinin məhsuludur və bu məhsul milli dilin vasitə və üsulları sistemidir. Bədii mətndəki dil linqvodidaktika nöqteyi-nəzərindən spesifik bir hadisədir, özündə başqa nitq üslublarının da elementlərini daşıya bilir, praktik dilə yaxınlaşır, dilin öyrənilməsi prosesində onun linqvodidaktik imkanlarını reallaşdırmağa imkan verir. Təcrübi baxımdan mətn ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir. Bədii mətn dil və üslubla bərabər oxucudan, yəni şagirddən mətnin estetik məzmununu da dərk etməyi tələb edir və bu dərketmə onda konkret emosional vəziyyət formalaşdırır. Beləliklə, bədii mətn oxucuya (hazırkı halda şagirdə) estetik təsir göstərmək məqsədi ilə dilin reallaşdırılmasının ali forması, bədii nitq, nitq və insanın psixi fəaliyyətinin əsəri hesab olunur.

Bədii mətnin əsas kateqoriyaları və xüsusiyyətləri bunlardır: bədii nitq, obrazlılıq, bədii söz, mətnin ahəngi, bütövlüyü və artikulyasiyası, informativlik və kommunikativlik, nitqin milli spesifikliyinin əks olunması, funksional-dinamik sistem, mətnin tərkibi, müəllifin obrazı və s.

Bədii mətni mənimsədərkən məzmun və ideya ilə yanaşı linqvistik (funksional-kommunikativ) təhlilə üstünlük verilməli, mətnin linqvodidaktik imkanları nəzərə alınmalı, bütövlükdə mətn tədris vahidi kimi öyrədilməlidir. Bədii mətnlərin dili və üslubi xarakteri təkcə dil qaydası məzmun xəttinin standartlarına görə deyil, dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı məzmun xətlərinin standartlarına uyğun olaraq da öyrədilməlidir. Çünki Azərbaycan dili təliminin yekun məqsədi şagirdlərin mədəni nitqini formalaşdırmaq, təkmilləşdirməkdir. Burada səmərəli təlim keyfiyyətinə nail olmaq üçün dərsliklərdəki mətnlərlə kifayətlənməməli, linqvistik material seçimində, qrammatik təhlillərdə dilin üslubi zənginliyini əks etdirən bədii mətnlərə yer verilməlidir. Dərslikdə əksini tapan və müəllimin əlavə olaraq seçdiyi bədii mətnlər aşağıdakı tələblərə uyğun olmalıdır:

1. Mətnlər şagirdlərin linqvistik zövqünün formalaşmasına və nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsinə kömək etməlidir.
2. Mətnlər bədii-təsvir vasitələri ilə zəngin olmaqla yanaşı, müxtəlif funksional üslubların spesifik cəhətlərini də özündə daşımalıdır.
3. Əlavə mətnlər sinfin səviyyəsinə, dərsin məqsəd və vəzifələrinə münasib olmalıdır.
4. Mətn şagirdə informasiya-kommunikasiya vasitəsi kimi xidmət etməlidir.
5. Seçilmiş mətn mütləq "təlim vahidi statusu"nda olmalı, təlimi tədqiqatın obyekt və predmetinə çevirilməlidir.

Nəticə olaraq bu tezisdə "bədii əsər" və "bədii mətn"anlayışlarına ümumi aydınlıq gətirdik, ədəbiyyat dərslərindəki bədii əsərlərin funksiyası, müəllifin niyyəti, obrazların bədii xarakteristikası ilə Azərbaycan dili dərsliklərindəki bədii mətnlərin təlimi məqsədi arasındakı fərqli cəhətləri aydınlaşdırmağa, bədii mətnlər üzrə işdə daha çox linqvistik təhlilə üstünlük verildiyini, əsas məqsədin mədəni nitqi inkişaf etdirmək olduğunu əsaslandırmağa çalışdıq.

MÜXTƏLİF YAŞLI UŞAQLARDA ZAMAN TƏSƏVVÜRLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA OYUN VƏ TƏLİMİN ROLU

Bağışova X.S.
Bakı Slavyan Universiteti
xbagishova@gmail.com

Azərbaycanın təhsil müəssilərində şəxsiyyətin formalaşdırılmasında riyaziyyat fənni olduqca əhəmiyyət daşıyır. Məhz buna görə də məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlarda sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması məşğələsinə xüsusi diqqət ayrılır. Pedaqoji elmlər sisteminə daxil olan metodikalardan biri də məhz elə sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması metodikasıdır. Bu elmin əsas predmetini məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması qanunauyğunluqlarını öyrənmək təşkil edir.

Uşaqlarda zaman anlayışının inkişafı müvəffəqiyyətli gələcək üçün əsaslı bir mühit yaradır. Zamanın idarə edilməsi, uşaqların öz imkanlarını və mövqelərini inkişaf etdirməsi üçün vacibdir. Belə ki, uşaqlar zamanı qavradıqda, gündəlik həyatlarında qurulmuş planları və hərəkətləri qiymətləndirməyi öyrənirlər. Zaman müddətinin bilavasitə qavranılması bizim onu köməkçi vasitələrsiz hissetmə, qiymətləndirmə və zamanda istiqamətlənmə qabiliyyətimizdə ifadə edilir. Bu qabiliyyət "zamanı duyma hissi" adlandırılır. Fəaliyyətin müxtəlif növlərində zamanı duyma hissi temp hissi, ritm hissi, sürət hissi və ya müddəti kimi də çıxış edir. Bu hissin formalaşmasında bir çox analizatorların fəaliyyəti əsasında toplanmış zamanın differensasiyası təcrübəsi mühüm rol oynayır.

Kiçik yaşlı uşaqlarda zaman təsəvvürlərinin formalaşdırılmasında oyunların, təcrübələrin və təlimin mühum rolu vardır.

Oyunlar uşaqların zaman anlayışını inkişaf etdirmək üçün effektiv bir vasitədir. Oyunlar vasitəsilə uşaqlar zamanın mövcudluğunu, keçmiş, indiki və gələcək arasındakı fərqləri anlamaq və qiymətləndirmək bacarıqları qazanırlar. Həmçinin oyunlar, zamanı nizamlı bir şəkildə idarə etməyi öyrədərək vaxtın dəyərini anlamağa kömək edir.

Uşaqlar təcrübələr yolu ilə dünyanı tanımaq və zaman anlayışını formalaşdırmaqda çox şey öyrənirlər. Hər bir təcrübə, uşaqlara zamanın axışını, hadisələrin sırasını və aralarındakı əlaqələri anlamaqda bir mənbə olaraq xidmət edir. Təcrübələr zamanın fərqli aspektlərini tədqiq edir və uşaqlara zamanı qeyri-adi və əyləncəli yollarla öyrətmək imkanı yaradır.

Uşaqlarda zaman anlayışını formalaşdırmaq üçün təlimin əhəmiyyəti də çox vacibdir. Təlim vasitəsilə uşaqlar zamanın mövcudluğunu,dəyərini və önəmini başa düşür. Bununla da zamanı effektiv şəkildə idarə etməyi və həyatları boyu bu bacarığı inkişaf etdirməyi öyrənirlər. Onlar zamanın nə olduğunu, hansısa bir hərəkətin neçə vaxt çəkəcəyini və zamanı effektiv şəkildə istifadə etmənin önəmini öyrənirlər. Həmçinin, təlim proqramları zaman idarə etmə, planlama və təşkil etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

"Dünən", " bu gün ", "sabah" kimi vaxt anlayışlarının müxtəlifliyi və daim dəyişikliyi uşaqların mənimsəmələrini çətinləşdirir. Uşaqlar həmin sözləri qarışdırırlar və tam olaraq qavramırlar. Ona görə də tərbiyəçi-müəllim uşaqlara belə suallar verə bilər: "Dünən biz sizinlə birlikdə harada idik?, Biz parka nə vaxt çatdıq? Bu gün bizim hansı məşğələləri keçəcəyik? Bizim ətraf aləmlə tanışlıq məşğələmiz nə vaxt olacaq? " və s.

Zaman anlayışını uşaqlara öyrətmək məqsədilə şifahi didaktik oyunlardan da istifadə edilir. Məsələn "Davam et! " oyunu. Bu şifahi oyunu topla oyun formasında da aparmaq olar. Oyunun gedişatı belədir: Uşaqlar dairə qururlar. Tərbiyəçi-müəllim söz deyir və topu atır. Top kimin üstünə düşsə , o uyğun vaxtı deyir. Məs. "Biz parka ..... getmişdik" "... dünən" deyə topu tutan uşaq cavab verir.

Oyunlar, təcrübələr və təlim, uşaqların yaşam və həyat perspektivlərini genişləndirir və inkişaf etdirir.

Bütün bu faktorlar, kiçik yaşlı uşaqların zaman analayışını formalaşdırmaqda və onları həyatları boyu müvəffəqiyyətlə hazırlamaqda əhəmiyyətli bir yola malikdir.

XARİCİ DİLİN ÖYRƏNMƏ METODLARI

Bayramlı R.E.
Bakı Slavyan Universiteti
royabayramli070@gmail.com

Biz təhsilin uğurun ayrılmaz hissəsi olduğu 21-ci əsrdə yaşayırıq. Heç kimə sirr deyil ki, xarici dil biliyi bir çox peşəkar sahədə uğur əldə etmək üçün bir üstünükdür. Ancaq xarici dil öyrənmək uzun və əziyyətli bir prosesdir təəssüf ki, məktəblərdə və hətta ali təhsil müəssisələrində planlı dərslər çox zaman kifayət etmir. Bu vəziyyətdə tələbələr üçün çıxış yolu kimi dil öyrənmə metodlarından istifadə etməyi göstərmək olar.Xarici dil öyrənmə metodların üstünlükləri var: tələbələr artıq əldə etdikləri bilik və bacarıqları dərinləşdirə, həmçinin onları müstəqil şəkildə doldurmağı və öz imkanlarını tənqidi qiymətləndirməyi öyrənə bilərlər. Bu gün təhsilin prioritet konsepsiyasının onun humanistləşdirməsi olduğunu götürərək, bu üsullar həmdə şagirdlərin daxili potensialının üzə çıxarılması, onların inkişafı və onu həyata keçirməsi üçün şərait yaradılmasını nəzərdə tutur.

Metod bir tərəfdən müəllimin məqsədyönlü digər tərəfdən isə şagirdlərin tərbiyəvi hərəkətləri sistemidir.Texnika dərsin müəyyən mərhələsində konkret problemlərin həllinə yönəlmiş, elementar metodik hərəkətdir. Metod texnikalar sistemində həyata keçirilir.

Xarici dil öyrənmək maraqlı əyləncəli və hətta ekstravaqant ola bilər. Sıx sözlər və klassik dərsliklər həmişə ən təsirli olmur. Tərəqqi hələ də dayanmır və hərdən öz sadiq tərəfdarları olan dilləri öyrənmək üçün yeni üsullar ön plana çıxır. Hansının ən yaxşı üsul olduğunu söyləmək üçün müxtəlif mənşəli çoxlu sayda insan var.Dil öyrənən üçün düzgün metodu seçmək şəxsi qərardır və ən yaxşısını tapmaq üçün heç bi sehrli çubuq yoxdur. Bu çoxlu sınaq və səy tələb edir. Yeni bir dil öyrənməyə başlamaq hər nə qədər əyləncəli və həyəcanlı bir məşğuliyyət olsa da, səhv yönləndirilmə və metodlarla kifayət qədər əziyyətli və bezdirici bir fəaliyyətə çevrilə bilər. Bu səbəbdəndir ki, bir çoxlarımız başladığı işin davamlılığını qoruya bilmir. Fərqli dillər bəzi dil öyrətmə metodları və yanaşmaları ilə digərlərindən daha yaxşı uyğunlaşır. İngilis dilini bilən və yapon dilini öyrənməyə çalışan bir şəxs ,eyni şəxsin fransız və ya ispan dilini öyrənməyə çalışmasından fərqli olaraq fərqli dil öyrənmə metodu tələb edə bilər.

Xarici dil öyrənmə metodlarından birincisi Kommunikativ (Communicative method) metoddur. Kommunikativ metod ötən əsrin 60-cı illərində xaricdə yaranıb və ölkəmizə təxminən 90-cı illərin ortalarında daxil olub. Kommunikativ metod ilk növbədə ünsiyyət qorxusunu aradan qaldırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.Ünsiyyət qabiliyyəti öyrənmənin funksionallığında özünü göstərir. Sinif əsaslı dil

dərslərinin əksəriyyətində kommunikativ yanaşma üstünlük təşkil edir.Bu öyrənənlərin əksəriyyətinin ünsiyyətin vacibliyini vurğulayaraq darıxdırıcı qrammatik məşqlərdən daha çox sevdiklərini əks etdirir.

Dil öyrənmə metodlarından ikincisi Ümumi Fiziki Cavab (TPR) metodu gəlir.TPR və ya Total Physical Response yeni dilin mənimsənilməsi üçün bədən hərəkətlərindən istifadə edən dil öyrənmə üsuludur.TPR-nın ən böyük faydalarından biri stressi azaltmaqdır. Əslində, San Xose Dövlət Universitetinin psixologiya üzrə əməkdar proffesoru Dr.Ceyms Aşer bunu stressiz üsul adlandırır. Çünki tələbələrin danışması gözlənilmir. Ona görədə heç bir təzyiq yoxdur. Səssiz bir mühit daha çox təşviq edilir, çünki burada öyrənən öz dil anlayışını qurur. Bu da prosesi son dərəcə zövqlü edir. 1970-ci illərdə Ceyms Aşer qeyd etdi ki, kiçik uşaqlar tez-tez şifahi ünsiyyətə və göstərişlərə bir növ fiziki reaksiya ilə cavab verirlər. Məsələn:

Əmr-Cavab

- Ora getmə-Uşaq dayanır
- Zəhmət olmasa əlini qaldır-Uşaq əlini qaldırır
- Kameraya gülümsə-Uşaq gülümsəyir

Üçüncü metod olaraq isə, Mobile-Assisted Language Learning (MALL) metodu gəlir.Bu müasir dil öyrənmə metodunun adından da göründüyü kimi Mobile-Assisted Language Learning (MALL) dillərin tədrisində və öyrənilməsində mobil cihazların tətbiqini nəzərdə tutur.MALL ən yaxşı dil öyrənmə metodlarından biridir çünki, o öyrənənlərin artıq gündəlik olaraq qarşılıqlı əlaqədə olduğu texnologiyadan: smartfonlar və planşetlərdən faydalanır.Dil öyrənmək üçün istifadə edilə bilən çoxsaylı smartfon proqramları var. Bəzi proqramlar bu məqsədlə xüsusi olaraq yaradılmışdır. Şagirdlər həmçinin, öz işlərini hazırlamaq üçün foto, video və audio yazılar kimi mobil cihazlardan istifadə edə,hədəf dilin öyrənilməsini daha maraqlı edə və həyatlarına uyğunlaşdıra bilərlər, bununla da motivasiyalarını artıra və bacarıqlarını təkmilləşdirə bilərlər.

Dördüncü dil öyrənmə metodu Suggestopediadır.1970-ci illərə aid innovativ öyrənmə metodlarından biri bu metoddur. G.Lazanov təklif edir ki, insan beyni sadəcə öyrənmə üçün lazımı şərait verilsə böyk miqdarda material öyrənib yadda saxlaya bilər.Lazanov göstərir ki, bu metod linqafon sinfini üstələyir və digər məktəb fənlərində də tətbiq oluna bilər. O iddia edir ki, hər dərsə təxminən 200-240 yeni söz daxil ola bilər.

Sonuncu metod isə Təbii Yanaşma (Natural Approach) metodu gəlir.Təbii Yanaşma Treysi Terrel və Stifen Kraşen tərəfindən hazırlanmış və 1983-cü ildə The Natural Approach kitabında təqdim etmişlər. Bu üsul uşaqların ana dilini necə mənimsədiyinə dair müşahidələrə əsaslanır. Bu baxımdan qrammatikaya əsaslanan dil öyrənməyə diqqət yetirmək əvəzinə kommunikativ bacarıqların əhəmiyyətini vurğulamaq lazımdır. Bu üsul hərtərəfli və mənalı təcrübə fəaliyyətlərini vurğulayır və dil öyrənənləri qrammatik cəhətdən mükəməl cümlələr yaratmaqdansa başlanğıcda çoxlu söz ehtiyatı ilə tanış edir.

Nəticə olaraq da qeyd edə bilərik ki, xarici dil öyrənmək üçün saysız-hesabsız üsullar var. Bunun seçimini isə insan özü edir.Elmin, texnikanın və ümumilikdə mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın uğurlu inkişafı informasiya mübadiləsi olmadan mümkün deyil.Həmçinin əlavə xarici dil bilmək sosial aktiv şəxsiyyətin inkişafına kömək edir. Tam dil öyrənilməsi inteqrasiya olunmuş yanaşma tələb edir. Danışmağa , oxumağa, yazmağa və dinləməyə diqqət yetirmək lazımdır.Sonda da unutmamaq lazımdır ki, öyrəndiyiniz dilin mühitinə dalmaq tərəqqiyə böyük töhfə verir.

KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN MÜASİR DÖVRDƏ İNKİŞAFI

Bəbişova E.M.
Bakı Slavyan Universiteti
bebisovae@gmail.com

Müasir dövrdə kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi kommunikasiya vasitələri və platformalarının getdikcə mürəkkəbləşən mənzərəsində naviqasiyanı nəzərdə tutur. Texnologiyanın inkişafı ilə fərdlər həm ənənəvi üz-üzə qarşılıqlı əlaqədə, həm də sosial media, e-poçt və video konfrans kimi rəqəmsal ünsiyyət vasitələrində bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər

Multimodal Ünsiyyət: Müasir ünsiyyət yalnız danışmaq və yazmaqdan kənara çıxır. O, jestlər, üz ifadələri, emojilər və multimedia elementləri kimi müxtəlif rejimləri əhatə edir. Mesajların düzgün çatdırılması üçün bu rejimləri başa düşmək və səmərəli istifadə etmək vacibdir.

Rəqəmsal Savadlılıq: Rəqəmsal ünsiyyətin yayılması ilə rəqəmsal savadlı olmaq çox vacibdir. Buraya onlayn platformalarda necə naviqasiya olunacağını anlamaq, etibarlı məlumatı yanlış məlumatlardan ayırmaq və onlayn məxfilik və təhlükəsizliyi qorumaq kimi bacarıqlar daxildir.

Mədəni həssaslıq: Qloballaşan dünyada kommunikativ kompetensiya mədəni nüanslara və fərqliliklərə həssaslıq tələb edir. Mədəni normaları, adətləri və tabuları başa düşmək anlaşılmazlıqların qarşısını almağa kömək edir və müxtəlif kontekstlərdə effektiv ünsiyyəti gücləndirir.

Uyğunlaşma: Rabitə vasitələri və platformaları sürətlə inkişaf edir. Uyğunlaşa bilən və yeni texnologiyalar və kommunikasiya üslublarını öyrənməyə hazır olmaq müasir kommunikasiya mühitlərində aktual və effektiv qalmaq üçün vacibdir.

Tənqidi Düşüncə: Kommunikativ kompetensiyanın inkişafı informasiyanı tənqidi qiymətləndirmək, qərəzləri tanımaq və əsaslandırılmış arqumentlər qurmaq üçün tənqidi düşünmə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsini də əhatə edir. Bu, informasiyanın həddən artıq yüklənməsi və saxta xəbərlər dövründə xüsusilə vacibdir.

Empatiya: Effektiv ünsiyyət empatiya tələb edir - başqalarının hisslərini anlamaq və bölüşmək bacarığı. Empatik ünsiyyət həm onlayn, həm də oflayn rejimdə daha yaxşı münasibətləri, əməkdaşlığı və münaqişələrin həllini təşviq edir.

Aktiv Dinləmə: Hər kəsin eşidilmək istədiyi bir dünyada aktiv dinləmə bacarığı əvəzsizdir. Diqqətlə dinləmək, başqalarının perspektivləri ilə empati qurmaq və düşünülmüş şəkildə cavab vermək bacarığı mənalı və məhsuldar ünsiyyət mübadiləsinə kömək edir.

Media Savadlılığı: Rəqəmsal medianın yüksəlişi ilə media savadlı olmaq media mesajlarını məsuliyyətlə şərh etmək və yaratmaq üçün çox vacibdir. Buraya media mesajlarının necə qurulduğunu, onların arxasında duran motivləri və fərdlərə və cəmiyyətə potensial təsirləri başa düşmək daxildir.

Müasir dövrdə kommunikativ kompetensiyanın inkişafı rəqəmsal savad, mədəni həssaslıq, uyğunlaşma, tənqidi düşünmə, empatiya, aktiv dinləmə və media savadlılığı daxil olmaqla müxtəlif bacarıqların mənimsənilməsini əhatə edir. Bu bacarıqlar getdikcə bir-birinə bağlı olan və rəqəmsal dünyada ünsiyyətin mürəkkəbliklərini idarə etmək üçün vacibdir.

QRAMMATİK OMONİMLƏRİN İŞLƏNMƏ ASPEKTLƏRİNƏ DAİR

Bədəlova G.A.
Bakı Slavyan Universiteti
gultacbdlova@gmail.com

Bir dilin lüğət tərkibi istər geniş olsun,istərsə də geniş olmasın, hər bir anlayış üçün müvafiq söz mövcud deyil. Əgər hər bir anlayış üçün müvafiq söz mövcud olardısa, insan beyni bu qədər informasiyanı yadda saxlamaqda çox çətinlik çəkərdi hətta bu mümkünsüzdür.Dövrün tələbinə əsasaən yeni anlayışlar meydana gəlir və məlumdur ki, həmin anlayışları adlandırmaq şərtdir. Bu cür anlayış üçün yeni söz yaratmaq və onları yadda saxlamaq insanlar üçün asan olmamışdır. Bu problemdən dolayı, yeni mənalı anlayışların köhnə sözlərlə adlanmasına çox rast gəlinir. Məhz bu səbəbdən dolayı, bir sözün bir neçə mənası olur. Daha əhatəli desək, eyni səs və hərf tərkibinə malik sözlər müxtəlif sözləri,ifadələri,anlayışları və hadisələri bildirir. Yəni ki, həmin ifadələr eyni səs tərkibinə malik olsalarda, olar mənaca bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu cür sözlərə omonim deyilir. Omonimlər bir-biri ilə əlaqəsi olmayan sözlər hesab olunur.Omonim ifadəsi yunan sözü olub, Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə keçmişdir. Omonim yunan dilində oxşar(homos) ad (onyma) anlamına gəlir. Omonimlər bəzən məntiq cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli, bəzən də heç bir məntiqi əlaqəsi olmayan müxtəlif anlayışları ifadə edir. Məsələn: biz (şəxs əvəzliyi), biz (çəkməçilikdə istifadə olunan alət); arı (təmiz), arı (bal hasil edən cücü); ay (otuz gün), Ay (yerə ən yaxın məsafədə olan peyk) və s.

Qeyd olunan sözlər, oxucunu və yaxud dinləyicini nitqdə və yazıda çaşdıra bilər. Bu cür problemlər mətnin məzmunu ilə yaxından tanış olduqdan sonra asanlıqla aradan qaldırıla bilər. Hamıya məlumdur ki, omonim termini ilə biz dilçiliyin leksikalogiya bölməsində tanış oluruq. Leksikalogiya yunan dilinə mənsub söz olub, “lexis”-söz, “loqos”- öyrənirəm anlamına gəlir. Leksikalogiya dilçiliyin dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən bəhs edən şöbəsidir. Leksikalogiya linqvistikanın bir bölməsidir. Ötən əsirlərdə ki, kimi omonimiya anlayışı müasir dövrdə də, geniş maraq obyektinə çevrilməyi bacarmışdır. Bu ona görədir ki, omonimlik hələ də mürəkkəb və qarışıq hadisə hesab olunur. Bəzən çoxmənalı sözlərlə omonimlər səhv

salınır. Ona görə də , Azərbaycan dilçiliyində onomoniyanın geniş və əhatəli araşdırılması zəruri hal hesab edilməlidir. Omonimlik anlayışı elmdə XVII əsrdən etibarən mövcuddur. Omonim söz qruplarının həm eyni nitq hissəsinə, həm də müxtəlif nitq hissəsinə mənsub olması mümkündür. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi,elmə tam qədim zamanlardan bəlli olmuşdur. İlk dəfə Çində omonim lüğəti tərtib edilmişdir.

Omonim termini bir çox ədəbiyyatlarda ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən müxtəlif şəkildə izahını tapmışdır. Dilimizdəki omonim sözləri tədqiq edərkən, istər-istəməz alimlər çoxmənalılıq hadisəsindən yan keçə bilmirlər. Bu promlem omonim və çoxmənalılıq terminlərinin arasındakı fərqin aydın olmamasında qaynaqlanır. Omonimlik məsələsi bir sıra mütəxəssislər tərəfindən əhatəli tədqiq edilmişdir. Həmin dilçi alimlərin təhlili aşağıdakı kimidir:

H.Həsənov etdiyi tədqiqatlar sayəsində, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, hər hansı bir dildə omonim sözlərin yaranması halı, həmin dillərin tarixi inkişafından, genoloji tipindən,hansı dil şəcərəsinə aid olmasından, həmçinin də, dillər arasındakı qohumluq əlaqəsindən aslıdır.

Köklərinin omonim olub-olmamasından asılı olmayaraq sözlərə leksik şəkilçilərin artırılması ilə düzələn omonimlərə qrammatik omonimlər deyilir. Qrammatik omonimlərin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- Qrammtik omonimlər eyni nitq hissəsinə mənsub olmalıdır.
- Qrammatik mənaları eyni,leksik mənaları müxtəlif olmalıdır.
- Yazılışına və deyilişinə görə tam eynilik təşkil etməlidir.

Qrammatik omonimlərə aid nümunələrə nəzər salaq: atalıq (ögey ata)- atalıq (atanın üzərinə düşən vəzifə), yaylıq (baş örtüsü)-yaylıq (yay fəslinə aid olan), bağlama (bağlı kisə)-bağlama (deyişmə), qazma (müvəqqəti yaşayış yeri)-qazma (alət) və s.

Qrammatik omonimlər iki istiqamətdə təsnif olunur:

- Həm düzətlmə formaları, həm də kökləri omonim olan qrammatik omonimlər: məsələn, aynalı (tüfəng)-aynalı (güzgüsü olan), aylıq (əmək haqqı)- aylıq (bir aya məxsus iş) və s.
- Kökləri omonim olmayan,düzəltmə formaları omonim olan qrammatik omonimlər: məsələn, analıq (ögey ana)-analıq (ananın üzərinə düşən vəzifə), başlıq (başa geylinən)-başlıq (sərlövhə) və s.

ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜXTƏLİF METODLAR

Budaqova N.R.
Bakı Slavyan Universiteti
naz.budagova19@gmail.com

Xarici dil tədrisinin tarixi inkişafını metodların ardıcıllığından da görmək olar. Qədim dillərin (yunan və latın) tədris üsulları əvvəlcə məktəb kurikuluma daxil olan yeni dillərə (ingilis və fransız) köçürüldü. Xarici dillərin tədrisində metodlar yazılı və şifahi formada istifadə oluna biləcək şəkildə "canlı dillərin" öyrədilməsi üçün dəyişən tələblərlə dəyişdi və dəyişməkdə davam edir.

Xarici dillərin tədrisi metodlarının bu inkişafından xarici dil kimi alman dili də istisna oluna bilməz. Fənn müəllimlərinin metodların əsas xüsusiyyətlərini bilməsi zəruri və faydalıdır. Buna görə də istifadə olunan metoda görə dərslikləri təsnif etmək olar. Metod haqqında biliklər müvafiq hədəf qrupu, onların bacarıqları və qarşıya qoyulmuş təlim məqsədləri üçün uyğun metodu (dərsliyi) və ya mümkün olan ən yaxşı metodik yanaşmanı seçməyə imkan verir.

Metodika termini yunan-latın metodos/metodus sözündən əmələ gəlib: Müəyyən məqsədə aparan yanaşma/yol deməkdir.

Bu tezisdə dörd əsas metoda diqqət yetiriləcək, onların fərqli və oxşar cəhətləri vurğulanacaq: qrammatik-tərcümə metodu, audio-linqvistik/audio-vizual metod, kommunikativ-praqmatik yönümlü metod və qarışıq metod.

Qrammatik tərcümə metodu qədim dillərin (latın, yunan) tədrisindən götürülərək müasir xarici dillərin tədrisinə köçürülmüşdür. Bu metoda görə şagirdlər dilin struktur qaydalarını başa düşməyi və tətbiq etməyi öyrənəcəkdilər.

Qrammatik tərcümə metodunda, dərslər 3 mərhələdən ibarət olub: qrammatik materialın təqdim olunduğu giriş mərhələsi; qrammatik material üzərində cümlələrin qurulduğu tətbiq mərhələsi; tədris materialının tətbiqi kimi oxu, yazı və tərcümənin tətbiq olunduğu tətbiq mərhələsi. Əsas diqqət nümunə cümlələrdən istifadə edərək düzgün cümlələr qurmağa imkan verən qrammatik qaydaların öyrənilməsinə

yönəldilib. Əsas tətbiq formaları qrammatik cəhətdən düzgün bağlanmış cümlələrin tamamlanması və qrammatik yönümlü çevrilmələr və tərcümələr idi.

Təbii ki, bu metodunda özlüyündə mənfi cəhətləri var idi. Tələbəyə problem üzərində müstəqil işləmək imkanı verilmirdi. Bu metodda tələbələr fəal yox, passiv şəkildə iştirak edirdilər.

Düden universal lüğətinə əsasən audiolinqual və audiovizual terminləri aşağıdakı kimi müəyyən edilir: audiolingual [latınca audire = eşitmək və lingua = dil] danışıq sözünə əsaslanan; audiovizual: eyni vaxtda eşidilə və görünə bilən deməkdir.Bu metodda dil tədrisi, birincisi kaset yazıcıları və CD-ROM kimi audio cihazların istifadəsinə, ikincisi isə videoregistratorlar, dərsliklər və kompüterlərlə audio kurslar kimi mediyanın istifadəsinə əsaslanır.

AL/AV metodu davranışçı öyrənmə nəzəriyyəsi və linqvistik strukturizmin birləşməsindən yaranmışdır. ABŞ-da strukturalizm 1940-cı illərdə xarici dillərin tədrisinin linqvistik əsası kimi formalaşdı. Struktural dil tədqiqatının öyrənmə metodları metodoloji prinsiplər kimi bilavasitə xarici dil öyrənilməsinə köçürülmüşdür.

AL/AV metodunda təbii dilin mənimsənilməsi təşviq edilir (ana dili öz övladına ana dilini öyrətdiyi kimi xarici dil də öyrədilməlidir). Dil şifahi davranış kimi nitq vərdişlərinin bütünü kimi qəbul edilir.

Dilin mənimsənilməsi, insan davranışını stimul və cavabların mexaniki ardıcıllığına endirən, beləliklə, insanların yaradıcılıq qabiliyyətlərini minimuma endirən və aktiv psixi proseslər üçün az yer buraxan davranışçı psixologiya ideyaları ilə izah olunur. AL/AV metodunun məqsədi qrammatikadan çox dil bacarıqlarını təkmilləşdirmək idi.

AL metodunun tədris prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

- Şifahi dilin yazılı dildən üstünlüyü
- Dil nümunələrinin orijinallığı
- Dil nümunələrinin təqlid və tez-tez təkrarla həyata keçirilməsi
- Dərslər əsasən birdilli keçirilməlidir və ana dilindən istifadə olunmamalıdır

AV metodu audio-linqual metodun daha da inkişaf etmiş formasıdır. AV metodunun tədris prinsipi mümkün olan yerlərdə dili əyani izahlı materiallarla birləşdirməkdir.

Audiolinqual və audiovizual metodlar öz metodoloji prosedurları baxımından müqayisə edildikdə aydın paralellər ortaya çıxır. ALM kimi, AVM də danışıq dilinə üstünlük verir, ayrı-ayrı cümlə strukturlarını məşq etmək üçün sadə nümunəvi cümlələrdən istifadə edir, tələbələrin müxtəlif ifadələri əzbər öyrənməsini təmin edir və dərsdə texniki vasitələrdən istifadə edir.

Kommunikativ metod tələbə mərkəzli tədris məqsədi daşıyır.

1970-ci illərin birinci yarısından başlayaraq kommunikativ didaktikanın inkişafında iki əsas tendensiya müşahidə olunur: biri daha praqmatik-funksional yönümlü, digəri daha çox pedaqoji yönümlüdür.

1970-ci illərdə yeni hədəf qrupları (orta məktəb şagirdləri, böyüklər, əlavə peşə təhsili iştirakçıları) ön plana çıxdı, bu da tədris metodlarının dəyişdirilməsini tələb etdi. Nəticə isə artıq tədris materialına deyil, təhsil prosesinin subyekti kimi tələbəyə diqqət yetirən tələbə mərkəzli kommunikativ metoddur. Tədris prosesində tələbənin rolu aktivləşir və öyrənmə prosesində tərəfdaş kimi görünür.

Müəllim artıq daha çox tədris prosesində köməkçi rolunu oynayır. Əhatə olunan mövzular tələbəyə təsir etməlidir. Məqsəd tələbəni xarici dil öyrənməyə həvəsləndirməkdir. Məzmun şagird üçün mənalı olmalıdır. Bu, onlara xarici dünyada yol tapmağa və öz dünyalarına yeni perspektivlər inkişaf etdirməyə kömək etməlidir. Anlama xarici dil öyrənmək üçün başlanğıc nöqtəsi olur. Bu məsələdə media çox mühüm rol oynayır. Onlar dərslərə inteqrasiya olunur. Fərdi bacarıqlar artıq ayrı-ayrılıqda deyil, bir-biri ilə birlikdə tətbiq olunur. Anlama qrammatikası ilə ünsiyyət qrammatikası arasında fərq qoyulur və hər ikisi fərqli şəkildə inkişaf etdirilir. Həm orijinal faktiki mətnlərdən, həm də elmi-populyar mətnlərdən getdikcə daha çox istifadə olunur. Qlobal və seçmə qavrayışın, o cümlədən orijinal dinləmə və izləmə mətnlərinin əhəmiyyəti qəbul edilir və tələbələrə bunun üçün müvafiq strategiyalar öyrədilir.

Linqvistik davranış öyrənənin intellektual və yaradıcı fəaliyyəti hesab olunur. Ünsiyyət bacarıqları vəziyyətin, rolun və mətn müxtəlifliyinin təhlilindən əldə edilir.

Qarışıq metod isə müxtəlif metodları birləşdirməyə çalışır. Dərsdə yalnız hədəf dil istifadə olunur, lakin ana dili mürəkkəb kontekstlərdə, məsələn, qrammatika qaydaları, mücərrəd anlayışlar və ya çətin sözlərin mənalarını izah edərkən köməkçi vasitə kimi istifadə edilə bilər.

Bu metoda tərcümə məşqləri də daxildir. Xüsusilə, hədəf qrup seçimdə rol oynayır. Qrammatikanın tədrisi əsasdan konkretə doğru irəliləyir. Mətn təhlili yüksək prioritetdir. Söhbətlər ünsiyyət üzərində cəmlənir. Anlaşma prosesi izlənilir. Müəllim şagirdlərin bilik və bacarıqlarını müşahidə edir.

Tezisin yekunu olaraq qeyd edə bilərik ki, alman dilinin tədrisi prosesində ən əlverişli metod qarışıq metoddur. Çünki metod, digər metodları araşdırıb onların bütün müsbət tərəflərini özündə cəmləşdirmişdir.

SADƏ RİYAZİ TƏSƏVVÜRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR

Cabbarova R.Ş.
Bakı Slavyan Universitetı
crbiyy@gmail.com

Riyaziyyat elmi bizim gündəlik həyatımızın mərkəzində dayanan elmlərdəndir. Ona görədə bu elmin təməlini təşkil edən sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması bir sıra tədqiqat proseslərinin əsas hissəsidir. Bu sahə ilə bağlı kifayət qədər məqalələr, elmi əsərlər tədqiqat işləri hazırlanıb ərsəyə gətirilmişdir. Sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması metodikası mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Bir sıra pedaqoqlar vardırki sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması ilə bağlı əvəzsiz izlər qoymuşdur. Uşaqlarda sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması üçün bir sıra metodikalardan istifadə olunur və bu metodlar gün keçdikcə inkişaf etdirilir. Bu metodların səmərəliliyində istifadəyə yararlılığında müəllimin pedaqoji təcrübəsi, yeniliyə açıq olması mühüm rol oynayır. Pedaqoji kadrların hazırlanması bu səbəbdən qarşıda dayanan əsas məsələlərdəndir. Qeyd etmək lazımdırki sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması zamanı istifadə olunan ən məhşur metodlardan biri oyundur .Beləki uşaq əylənərək öyrəndiyi zaman məlumatın mənimsənilməsi daha uğurlu olur. Oyunların uşaqların riyazi inkişafındakı rolu Z.A.Qraçyova, T.N.İqnatyeva, A.A.Smolentseva və İ.İ.Şerbinina tərəfindən işlənmişdir. Azyaşlı uşaqlarda riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması zamanı şagirdin yaş xüsusiyyətləri,idrak fəaliyyəti , maraq dairəsi, bacarıq dərəcəsi nəzərə almaq lazımdır. Bacara biləcəyindən daha artıq yüklə yükləmək nəinki onu yora bilər , hətta təhsildən yayındıra bilər. Kiçik yaş qrupunda aparılan təlim əsasən əyani xarakter daşıyır. Uşaq yeni biliyi ilkin olaraq hissetmə, görmə, müəllimin hərəkətlərini müşahidə etmə və onun göstərişi ilə, lazımi materiallarla işləmək prosesində qavrayır. Müəllimin tapşırığı izah etmə üsulu olduqca vacibdir. Müəllimin izahı maximum dərəcədə sadə, uşaqların başa düşəcəkləri şəkildə olmalıdır. Əgər izahın anlaşılmasında çətinlik yaranarsa o zaman müəllim 2-3 dəfə yenidən izah etməlidir. Uşaqların bütün sualları onların anlaya biləcəyi şəkildə cavablandırılmalıdır.

Qeyd olunmalıdırki, təlimin həyata keçirilmə formalarında ən geniş yayılmış və ən qədimi fərdi təlimdir. Fərdi formasının həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri var. Fərdi aparılan təlim zamanı uşaqla məşğul olan pedaqoq onun "yaxın inkişaf zonasını" daha rahat görə bilər. Mənfi cəhəti isə iqtisadi tərəfdən səmərəsiz və əlverişsiz olmasıdır. Beləki fərdi həyata keçirilən təlim zamanı rəqabət və əməkdaşlıq kifayət qədər formalaşmır. Bütün bu mənfi xüsusiyyətlər təlimin digər təşkili forması olan və daha çox istifadə olunan kollektiv təlimin yaranmasında zəmin rolu oynayır. Kollektiv təlim zamanı fərdi aparılan təlimdən fərqlənərək pedaqoq bütöv bir qrupla eyni zamanda məşğul olur. Fərdi təlimin olduğu kimi kollektiv təlim formasınında mənfi cəhətləri var. Kollektiv təlimin başlıca çatışmazlığı fərdi müxtəlifliklərin kifayət qədər nəzərə alınmamasıdır. Təbiki eyni yaş kateqoriyasına daxil müxtəlif uşaqlarda idrak xüsusiyyətləri, fərqli qabiliyyət səviyyələri, öyrənmə dərəcələri , tapşırığı həyata keçirmə sürətləri, fəaliyyətə özünəxas münasibət və s. mövcuddur. Əgər pedaqoq bu detalları nəzərə almırsa, daha bacarıqlı uşaqların inkişafını ləngidərək, hamını eyni- mümkün ola biləcək orta səviyyəyə çatdırmaq istəyirsə, onda bu zaman həm pedaqoq, həm də uşaq uduzur. Beləki əsas qarşıda dayanan məsələ çox tapşırıq etmək deyil, uşağa müstəqil tapşırıq edə bilməyi öyrətməkdir.

KİÇİK YAŞLI ŞAGİRDLƏRDƏ MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİN FORMALAŞMASINDA "AZƏRBAYCAN DİLİ" DƏRSLİKLƏRİNİN ROLU

Dadaşzadə Ü.R.
Bakı Slavyan Universiteti
ulviyyedadaszade@gmail.com

İbtidai təhsil dövrü uşaqların gələcək uğurlarının bünövrəsini təşkil edən,yollarına işıq saçan bir mayak timsalındadır.Çünki uşaqların bir şəxsiyyət kimi yetişməsi bu dövrə təsadüf edir.Bu məsuliyyətli işdə müəllimə "Azərbaycan Dili" dərsliklərinin köməyi əvəzolunmazdır.Bu dərsliklər şagirdlərin mənəvi, mədəni,intellektual və sosial inkişafına nail olmaqda müəllimə düzgün istiqamət verir.

"Azərbaycan Dili" dərslikləri şagirdləri ölkəmizin tarixi mədəniyyəti və milli-mənəvi dəyərləri ilə tədris etmək imkanı verir.Bu dərsliklərdə əxlaqi dəyərlərin xüsusilə nəzərə alınması çox sevindirici

haldır.Başqalarına kömək etmək,mehriban və nəzakətli olmaq,böyüklərə hörmət,vətənə və millətə olan sevgi,tolerantlıq hazırda məktəblərimizdə istifadə olunan "Azərbaycan Dili" dərsliklərində diskursiv şəkildə təsvir olunan ən dominant mənəvi dəyərlərdir.Bu da o deməkdir ki,təlim prosesində şagirdlərə təhsil verməklə yanaşı,onların dünyagörüşünü inkişaf etdirmək,tərbiyəvi cəhətdən kamilləşdirmək müəllimlərin əsl vəzifə borcudur.

Təlim prosesində əxlaqi dəyərlərin aşılanması,milli şüurun oyadılması şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.Bu işdə müəllim və dərsliklər vacib bir komponentdir.Dərsliklər şagirdlərin mənəviyyatını və davranışını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün pedaqoji mənbə sayılır.

Pedaqoji təcrübələrin öyrənilməsi göstərir ki,bəzən ümumi şəkildə verilən nəsihət istənilən nəticəni vermir.Lakin həmin fikirlərin situasiyalar şəklində əyani şəkildə verilməsi uşaqlara daha güclü təsir göstərir.Söz yox ki, mətni oxutdurmaqla şagirdlərə əxlaqi dəyərləri aşılamaq, yüksək göstəricilərə nail olmaq qeyri-mümkündür.Şagirdlərə bu dəyərləri təbliğ edən və onları həyatda tətbiq etməyə təşviq edən müsbət öyrənmə mühiti yaradılmalıdır.Məhz bu zaman müsbət nəticə əldə etmək olar.Çünki onların yaş xüsusiyyətləri elədir ki,deyilənləri daha tez yadda saxlayır və təkrar etməyə çalışırlar.Nəticədə şagirdlər nəyin yaxşı,nəyin pis,yaxud nəyin doğru və nəyin yanlış olduğunu dərk edirlər.

Dərsliklərdəki mətnlərdə bəzən əsas fikir tam açıqlanmır,şagirdlərin diqqətini cəlb etmir.Məsələn, ikinci siniflər üçün "Azərbaycan Dili" dərsliyində Reyhan Yusifqızının "İki gül" adlı bir hekayəsi verilmişdir.Hekayədə yol kənarında bitən iki güldən biri yoldan keçən bir oğlanın ayaqqabısının altında qalıb əzilir.Yoldaşı ona nə qədər kömək etmək istəsə də, nəticəsi olmur.O, rəfiqəsini yarpaqları ilə sığallayıb qaldırmağa çalışır,onu göz yaşları ilə sulayır.Zaman keçir,"yaralı" çiçək sağalıb gövdəsini düzəldir.Hər iki çiçək sevinir."Yaralı"çiçək Günəşə onu qızdırdığı üçün təşəkkür edir.Günəş isə:"Mənə yox,dostuna minnətdarlığını bildir"-deyir.

Beləliklə,şagirdlər dosta,yoldaşa kömək etməyin,sədaqətli olmağın müsbət cəhət olduğunu anlayırlar.Ancaq bu hekayədə daha vacib bir məsələ də var.Müəllim o məsələyə diqqət yetirməlidir.Biz yalnız dostumuza,yoldaşımıza kömək etməklə kifayətlənməməliyik.Sağlamlıq imkanları məhdud olan insanlara,qocalara,köməyə ehtiyacı olan tanımadığımız adamlara da qayğı göstərməli,onlara dəstək olmalıyıq.Bax,bu əsl insani keyfiyyətdir. Bu, həm də onlara həyatdakı məqsədlərini və cəmiyyətdə başqaları üçün nə etməli olduqlarını bilməyə kömək edə bilər. Mənəvi dəyərlər şagirdləri daha fədakar olmağa və başqalarının ehtiyaclarını özlərindən üstün tutmağa kömək edir. Müəllimin hekayələri estetik oxuması,dərslikdə verilmiş şəkillər şagirdlərin mücərrəd anlayışları anlamalarını asanlaşdırır.Obrazların müzakirəsi həm də uşaqların mənəviyyatını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Dərslikdə bu məsələlərin olması kiçik yaşlı məktəblilərin özünü daha yaxşı tanımasına,başqalarına qarşı daha məsuliyyətli və hörmətli yanaşmasına,həyatları boyunca bu dəyərləri qorumalarına kömək edir.Bu səbəblərə görə Azərbaycan dili dərslikləri şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində çox əhəmiyyətli bir rol oynayır və onların mənəviyyatlarının formalaşmasında və inkişafında əsaslı bir təsir göstərir. Xarakter və dəyərlər haqqında Billy Grahamın məşhur bir sitatı var: "Sərvət itirilsə, heç nə itirilmir, sağlamlıq itirilirsə, bir şey itirilir; xarakter itirildikdə hər şey itir". Mənəvi dəyərlərə sahib olmaq güclü köklərə sahib olmaq deməkdir. Ağaclar üçün sağlam kökə sahib olmaq sağlam yarpaq və budaqlara sahib olmaq deməkdir. Sağlam dəyərlərə malik olmaq insanlar üçün sağlam düşüncə və sağlam həyat deməkdir.

Mənəvi dəyərlər hər bir fərdin xarakterinin vacib komponentləridir və onlar uşaqlıqdan öyrədilməlidir. Uşaqlara dəyərlərin öyrədilməsinin əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, bu dəyərlər onlara düzgün yolu seçməyə kömək edir. Mənəvi dəyərlər uşağa düzgün istiqamət verir ki, bu da onların cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsinə və hörmət edilməsinə kömək edir.

ŞAGİRDLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ

Əbilova A.A.
Bakı Slavyan Universiteti
aytacbilova5@gmail.com

Dil insanların fikirlərini ifadə etmək və ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdikləri əsas vasitədir. Söz ehtiyatı dilin zənginliyini və ifadə gücünü müəyyən edir. Hər bir insan həyatı boyu lüğət fondunu, söz bazasını yeni sözlər hesabına zənginləşdirir. Təhsilalanların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə səbəb olan amillər dərsliklər, dəs vəsaitləri, sinifdənxaric oxu materialları, ailə və cəmiyyətdəki ünsiyyət mühiti, kino və teatr tamaşaları və s. bunlardır.

Yaxşı lüğət bizə yazılı və şifahi ünsiyyətdə daha təsirli olmağa imkan verir. Dilin lüğətini zənginləşdirməyin bir neçə yolu var:. Kitablar, jurnallar, məqalələr və hekayələr oxumaq bizə yeni sözlər öyrənməyə kömək edir. Müxtəlif növ mətnləri oxumaq lüğət ehtiyatımızı genişləndirir. Lüğətlər bilmədiyimiz sözlərin mənalarını öyrənmək üçün əla mənbədir. Lüğətdən hər gün bir neçə yeni söz öyrənmək lüğətimizi artırır. Müxtəlif dillərdə söz öyrənmək ana dilimizdə lüğət ehtiyatını da artırır. Xarici dil öyrənmək söz ehtiyatını zənginləşdirən bir təcrübədir.

Lüğət dil bacarıqlarının təməl daşıdır. Şagirdlərin lüğət bilikləri onların yazılı və şifahi ünsiyyət bacarıqlarına təsir göstərir. Şagirdlərə düzgün və zəngin lüğətdən necə istifadə etmək öyrədilməlidir. Lüğətlər yeni sözləri öyrənmək üçün mühüm mənbədir. Lakin bu gün Azərbaycanca lüğətlərin azalması mühüm milli problem kimi qarşıya çıxır. Bu yazıda şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə dair araşdırma əsasında bu problemin yaranma səbəbləri və həlli təklifləri nəzər salaq.

Azərbaycan dilinin söz ehtiyatının azalması şagirdlərin gündəlik həyatda istifadə etdikləri sözlərin sayının getdikcə azalması deməkdir. Bu, yazılı və şifahi ünsiyyətdə çatışmazlıqlara səbəb ola bilər və tələbələrin ifadə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Şagirdlərin əksəriyyəti media və texnologiya vasitəsilə ünsiyyət qurur. Mətn mesajları, sosial media yazıları və sürətli ünsiyyət formaları daha məhdud söz istifadəsinə səbəb ola bilər.

Təhsil sistemində lüğətin tədrisinə kifayət qədər diqqət yetirilməyə bilər. Dərsliklərdəki sözlərin sayı və növü də bu baxımdan təsirlidir. Belə problemləri aradan qaldırmaq üçün şagirdlərə mütəmadi olaraq kitab oxumaq vərdişi verilməlidir. Kitablar lüğəti zənginləşdirməyin ən təsirli yollarından biridir. Sinifdə söz oyunları, tapmacalar və interaktiv fəaliyyətlər təşkil edilməlidir. Bu, öyrənənlərin lüğət biliklərini artıra bilər.

Şagirdlər bilməlidirlər ki, lüğətlərdən istifadə onların lüğət biliklərini səmərəli şəkildə təkmilləşdirir. Dil bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün şagirdlər gündəlik həyatda dildən fəal şəkildə istifadə etməyə təşviq edilməlidir. Nəticədə şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirmək üçün maarifləndirmə, mütaliə vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi və effektiv təlim metodlarından istifadə edilməsi vacibdir.

DİL ÖYRƏNMƏDƏ MƏDƏNİYYƏTİN ROLU

Əhmədova Ü. F.
Bakı Slavyan Universiteti
aqayeva.ulviyye.05@gmail.com

Mədəniyyət anlayışı ortaqdır, sosiallaşma prosesi vasitəsilə biz mədəniyyətimizlə necə davranmalıyıq, nə ilə maraqlanmalıyıq, nəyə inanmalıyıq və s. Mədəniyyət inteqrasiya olunmuş bir sistemdir. Mədəniyyətin bir sıra aspektləri var və bunlar dolayı yolla bir biri ilə bağlıdır və buna görə də bəziləri digərlərinə təsir edə bilər. Hər bir söz, ifadə anlayışının arxasında milli şüur dayanır. Müasir dövrdə xarici dil tədrisi yeni metod və metodologiyaların tətbiqini tələb edir. Dünya ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni sahədə qarşılıqlı əlaqələr, millətlər və dillər arasında olan münasibətlər ünsiyyət prosesində yeni mərhələlər açır. Bu da xarici dilin tədrisində qarşıya yeni nəzəri və praktik problemlərin qoyulmasını və həll yollarının tapılmasını tələb edir.

Hal-hazırki dövrümüzdə də, mədəniyyət termini çox dəyişməyib, yalnız inkişaf edib və cəmiyyətimizə uyğunlaşır, mədəniyyətin dərinliklərində bir əksi olur. YUNESKO-nun tərtib etdiyi sosial elmlər lüğəti, 1975-ci ildə mədəniyyəti belə müəyyən etmişdir: "Mədəniyyət bir cəmiyyət və ya sosial qrup tərəfindən paylaşılan xarakterik müəyyən an vəziyyətidir.

Dil öyrənmək üçün ilk növbədə mədəniyyətə müraciət etmək lazımdır. Mədəniyyət yeməkdən tutmuş estetikaya qədər hər sahəni əhatə edir. Avstraliya yazıçısı Xose Herreronun sözlərinə görə, onun "Şəxsiyyətlərin kollektiv tədqiqi" araşdırmasında mədəniyyətin xüsusiyyətlərini geniş formada açmışdır və o, qeyd edirdi ki, mədəniyyətin özünəməxsus kateqoriyaları vardır və mədəniyyətin özünün yanaşması baxımdan onun daxilində insanlar kateqoriyalara görə təsnif edilir. Xose Herreronun qeyd etdiyi təsniflərdə bütün bunlar insanların qrup halında çaşqın olmasının qarşısını almaq üçün lazım və mütləqdir.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni əlaqələri inkişaf etmiş və genişlənmişdir. Ölkəmizin tədris müəssələrində öz ana dilimizin tədrisi ilə yanaşı digər xarici dillərin tədrisində həmin ölkənin mədəni, elmi aspektlərdən tədris edilib və oxşar fərqli xüsusiyyətləri izahları ilə geniş formada öyrədilərək hər bir təhsil alana mənimsədilir. Tədris planına əsasən təhsil alan şəxs aldığı biliklərlə həm həyat tərcübəsində həmdə gələcək fəaliyyətində istifadə edərək lazımi biliklər əldə etmiş olur. Digər bir tərəfdən hər bir xarici dilin tədrisi prosesində mədəni aspketlərin

aşılanması labüddür desək yanılmarıq. Yeni gənc nəslin dünyagörüşü ilə mədəniyyəti baxımdan deyə bilərik ki, həm dil tədrisində və həmçinində digər fənnlərlə inteqrasiya edilərək onların tədrisində mədəniyyət anlayışı vacib hesab edilir.

Təhsil fakültələrinin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri ixtisas dili olan xarici dildən həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi formada baş verən kommunikasiya prosesində sərbəst şəkildə istifadə etmək, hər hansı bir problem və ya mövzuya aid fikir və ideyalarını açıq şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinə malik olan kadrların hazırlanmasıdır.

İngilis dilini təhsil fakültələrində öyrənən tələbələr dil və mədəniyyət arasında sıx əlaqə olduğunu bilməlidir. Mədəniyyət nədir? Mədəniyyət sözü özündə bir neçə mənanı birləşdirir. Mədəniyyət birbaşa ədəbiyyat, tarix, incəsənət, musiqi, tarix adət ənənələri ilə bağlıdır. Hər hansı bir dil tədris edilərkən həmin dilin insanlarının aid olduğu mədəniyyət də tələbələrə öyrədilməlidir.

Son olaraq qeyd edək ki, dil və mədəniyyət arasında əlaqənin olduğu danılmaz faktdır. Dil mədəniyyətin təzahürüdür. Xarici dili, o cümlədən ingilis dilini rəsmi və ya qeyri rəsmi öyrənələrə ölkənin təhsil sistemi, siyasi sistemi, tarixi, musiqisi haqqında məlumat verilməlidir.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ YAZI VƏRDİŞLƏRİNİN TƏTBİQİNİN ÖNƏMİ

Əliyeva N.E.
Bakı Slavyan Universiteti
eliyevanezrin515@gmail.com

Son dövrlərdə ingilis dilində yazmaq bacarığı bir çox səbəblərə görə vacibdir. Hal-hazırda xarici ölkələrdə təhsil almaq və yaşamaq, ölkəmizdə bir sıra şirkətlərdə çalışmaq, orta ümumtəhsil və ali məktəblərdə işləmək, beynəlxalq konfrans və seminarlarda iştirak etmək və internet vasitəsilə əlaqə yaratmaq imkanı var. Həmçinin, informasiya texnologiyaları, idman, sağlamlıq və biznes sahələrində də yazı vərdişlərinin geniş istifadəsinə tələbat böyükdür. Eyni zamanda belə bir fikir söyləmək mümkündür ki, müasir dövrdə müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərmək üçün xarici dillərə, xüsusilə də ingilis dilinə olan maraq gündən-günə artır. Təbii ki, bu halda ingilis dilini öyrənmək istəyənlərin sayı da çoxalır. Xüsusən də, orta və ali məktəb şagirdlərinin ingilis dilinə olan həvəsinin artması müşahidə olunur.

Yazı bacarıqlarının inkişafı dil təlimi və tədrisinin əsas hissəsini təşkil edir. J.Harmer, P.Urr, J.C.Richards, A.Raimes və başqa məşhur metodistlərin əsərlərində müxtəlif bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi, şagird və tələbələrə aşılanması barədə fikirlər qeyd olunmuşdur.

Həmçinin müxtəlif metod, nəzəriyyə və yanaşmalar,eyni zamanda resurs və vasitələr haqqında da məlumatlar öz əksini tapmışdır. Lakin qeyd etmək olar ki, yazı bacarıqlarının tərəqqisi üçün araşdırmalar davam etdirilsə, orta məktəblər, liseylər və tədris mərkəzlərində öyrənənləri tədrisə həvəsləndirmək üçün doğru metodların seçilməsinə dair fikirlər tədqiq olunsa, çox uğurlu nəticələr əldə oluna bilər.

Bu fikri də bildirmək mümkündür ki, xarici dil dərslərini tədris etmək və şagirdlərin, tələbələrin biliyini qiymətləndirmək üçün dörd əsas , təməl bacarıqlar, yəni, dinləmə və anlama, danışıq, oxu və yazı bacarıqları çox vacibdir. Yazı bacarıqlarının öyrədilməsi xarici dilin tədrisində akademik önəm daşıyır. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, müəllimlər yazı bacarıqlarını tədris edərkən düzgün orfoqrafik və qrammatik qaydaların üzərində fokuslanırlar. Əlavə olaraq onu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, tələbə və şagirdlər müxtəlif yazı işlərini yerinə yetirərkən yaradıcı düşünmə qabiliyyətinə də malik olmalıdırlar. "Yazı bacarığı şagirdlərin inkişafına kömək edir. Necə? İlk olaraq, yazı biz - müəllimlərin təhsilalanlara öyrətdiyimiz qrammatik strukturları, idiomları və lüğəti möhkəmləndirir. İkinci olaraq, şagirdlər və tələbələr yazı yazanda , artıq nəyi öyrəndiklərini bilirlər və inkişaf etmək üçün risk almaq şansları olur. Üçüncü olaraq, yazı zamanı onlar yeni dilin öyrənilməsi ilə məşğul olurlar. Fikirlərin ifadəsi üçün cəhd göstərmək və göz, əl və beynin daimi istifadəsi bacarıqları inkişaf etdirmək üçün əlverişli üsuldur." Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə məlum olur ki, A.Raimes öz əsərində yazı bacarığının inkişafı üçün bir sıra səbəbləri araşdırıb tədqiq etmiş və dolayı yolla onun önəmini açıqlamışdır. Eyni zamanda J.Harmer, P.Urr kimi tanınmış metodistlər öz əsər və məqalələrində yazı bacarığının dinləmə, oxu və danışıq ilə sıx əlaqədə olub inkişaf etdiyini vurğulamışlar və sübut etmişlər ki, sinifdə dərs zamanı dörd bacarığı əlaqəli şəkildə tətbiq edərkən öyrənənlər dili daha yaxşı şəkildə mənimsəyir və inkişaf etdirə bilirlər.

Yazı bacarıqları müvafiq qrammatika, düzgün cümlə quruluşu və cümlə elementlərinin istifadəsi ilə informasiya və məlumatların çatdırılması qabiliyyətidir. Bu bacarıq insanların bir sıra lazımlı fikirlərini, məlumat və ideyalarını da bir-birilə bölüşmələrinə icazə verir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, sinifdə yazı bacarıqlarının öyrədilməsi və tətbiq olunması vacib nüanslardan biridir və öyrənənlər yazının müxtəlif formalarından istifadə edərkən özlərini ifadə etmək və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyi öyrənmiş olurlar. Eyni zamanda şagirdlər e-mail məktubları, xülasələr, qısa hekayələr, slaydlar, yaradıcı esselər və digər tapşırıqları yerinə yetirərkən yazı vərdişindən istifadə etməyi öyrənirlər. Xarici dilin tədrisi zamanı sinifdə yazı bacarığını tətbiq edərkən müəllimləri öyrətməyə təşviq edən bir sıra səbəblər var.

Təcrübələrə əsasən qeyd etmək olar ki, yazı tapşırıqlarını yerinə yetirərkən öyrənənlər düzgün cümlə quruluşu və söz sırası ilə yaxından tanış olurlar. Uyğun yazı resurs və materialları sayəsində onlar cümlə qurmaq, sözlərin düzgün orfoqrafik yazı qaydaları, cümlədə durğu işarələri və fasilənin verilməsi, kontekstə uyğun müvafiq sözlərin cümlədə işlədilməsi barədə ətraflı məlumat əldə edirlər. Həmçinin, tələbələr yazı bacarığı vasitəsilə öz emosiya, fikir və ideyalarını ifadə edir, yaradıcı və tənqidi düşüncə vərdişlərini təkmilləşdirirlər.

Yazının müxtəlif formalarını öyrənib tətbiq etməklə onlar lüğət ehtiyatlarını genişləndirir və yeni sözlərin cümlədə hansı formada istifadə olunması yolları ilə tanış olurlar. Təcrübə göstərir ki, dərs prosesi zamanı yazı vərdişlərinin öyrənənlər tərəfindən uğurla tətbiqi üçün müəllim bəzi nüanslara diqqət yetirməlidir. "Bəzi şagirdlər zamanının çox hissəsini parta arxasında sakitcə əyləşməklə keçirirlər. Əgər siz xarici dili xüsusən kiçik yaş qrupuna tədris edirsinizsə, yaxşı olardı ki, onları hərəkətə gətirin və dərsin əvvəlindən etibarən aktiv formada yazı vərdişlərini yerinə yetirməyə sövq edin." Bu fikrə istinadən belə bir rəy bildirmək olar ki, nəinki kiçik yaş qrupu, eyni zamanda bütün yaş qrupları içərisində təbiətcə sakit olan tələbə və şagirdlər olarsa, onlara fərdi şəkildə yanaşıb yazı və digər bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün dəstək olmaq daha çox məqsədəuyğundur.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, yazı vərdişlərinin düzgün tətbiqi üçün auditoriyada öyrənənlərlə yeni mövzu barədə sual-cavab etmək, tanış olmayan sözləri və onların tələffüzünü təqdim etmək tövsiyə olunur. Praktika mərhələsində isə yazı tapşırıqlarından öncə müəllim tərəfindən açar sözlər verilmək şərti ilə onlar sözlərin antonim və ya sinonimini yazmaqla, sözləri cümlədə işlədib tərcümə etməklə yazı vərdişlərinə yiyələnmiş olurlar. Sonda isə yanlışlıqlar redaktə olunur və bu vasitə ilə növbəti işlərdə yazı səhvlərinə yol verilməmiş olunur.

Bütün bu məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dərs müddətində yazı bacarıqlarının inkişafı zamanı istifadə olunacaq metod,üsul və vasitələri, həmçinin dərsin interaktiv şəkildə təşkil olunması yollarını seçmək, öyrənənləri yazı vərdişlərinin mənimsənilməsi üçün həvəsləndirmək, digər bacarıqlarla əlaqələndirmək və yazı vərdişlərinin vacibliyini anlatmaq ilk öncə müəllimin peşəsi hesab oluna bilər.

Dərsin maraqlı formada təşkil olunması nəticəsində öyrənənlər nəinki yazı bacarıqlarını, həm də dinləmə, danışıq və oxu kimi dil bacarıqlarını da inkişaf etdirib dərs zamanı uğurla tətbiq edə bilərlər.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXU BACARIĞININ İNKİŞAFI ÜÇÜN İSTİFADƏ OLUNAN STRATEGİYALAR

Əliyeva N.E.
Bakı Slavyan Universiteti
eliyevanezrin515@gmail.com

Elm və texnikanın sürətli inkişafı nəticəsində kütləvi informasiya vasitələrinin yayılması, ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin yüksəldilməsi insanların başqa dövlətlər tərəfindən istifadə olunan xarici dilləri öyrənmələrinə səbəb olmuşdur. Hal-hazırda, bir neçə dili bilmək akademik və ya peşə həyatında ən mühüm məsələlərdən biridir.

Dil, düşünmə və ünsiyyət vasitəsi olaraq insanın ünsiyyət qura bilmə bacarığını müəyyənləşdirir. Dil, həmçinin, anlatma və anlama vasitəsidir. Dilin təkmilləşməsi insanların duyğu və düşüncələrinin inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə kömək edir. Eyni zamanda dili şifahi və yazılı olaraq ünsiyyət qurarkən istifadə edilən bir vasitə kimi də qiymətləndirmək mümkündür. Ana dili və xarici dillərin tədrisi əsrlər boyu müxtəlif təhsil müəssisələrində və mühitlərdə həyata keçirilmişdir. İnsanların ana dilini bilmələri ilə yanaşı, bir və ya bir neçə xarici dili öyrənmək yalnız müasir texnologiya dövrünün tələbi deyil, çox qədim tarixə əsaslanan bir

mövzudur. Belə olan halda xarici dilləri, özəlliklə də ingilis dilini inkişaf etdirmək istəyənlərin sayı artır. Müşahidə etmək olar ki, gündəlik həyatda, liseylərdə, gimnaziyalarda, xüsusilə orta ümumtəhsil məktəbləri və ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi və təliminə böyük maraq var. Lakin, təlim nəticələri və təcrübəyə əsasən təəssüflə qeyd edilməlidir ki, xarici dilin tədrisi sahəsində hal-hazırkı vəziyyət bəzi ümumtəhsil məktəblərində qənaətbəxş kimi qiymətləndirilə bilməz. Son illər ərzində öncədən nəzərdə tutulmuş təlim standartları və dərs planında ingilis dilinin tədrisində əsas məqsəd kimi oxu bacarığı və digər dil bacarıqlarının (dinləmə, danışıq, yazı) şagirdlərə aşılanması qəbul edilsə də, tədrisdə əksər hallarda ənənəvi metodların istifadəsi bu bacarıqların formalaşdırılması deyil, daha çox leksikologiya və qrammatika istiqamətində fokuslanması müşahidə olunur. Belə olduqda, şagirdlər hər hansısa materialı düzgün oxuya, sərbəst formada, hərf səhvi etmədən yaza, dinlədiklərini anlaya və biliklərini, fikirlərini danışıq prosesində tətbiq edə bilmirlər. Bütün bu kimi problem və çatışmayan cəhətləri aradan qaldırmaq üçün müəllimlər müasir metodlardan, dərs prosesini maraqlı edən interaktiv fəaliyyət və üsullardan xəbərdar olmalı, tədris zamanı tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Problemlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün cəhdlər edilməsinə baxmayaraq mövcud vəziyyət hələ də qaneedici hesab oluna bilməz.

Oxu bacarığı ən çox önəm verilməli olan bacarıqlardan və əsas məzmun xətlərindən biridir. Oxu bacarığı dinləmə, danışma və yazı bacarıqlarına da təsir edir. Öyrənənləri bütün dil bacarıqları, həm də oxu bacarığını təkmilləşdirməyə həvəsləndirmək üçün bir sıra üsul və strategiyalar var. Dünyanın hər yerində xarici dil dərslərində şagirdlər həm dərslik, həm də bədii kitabları yüksək səslə oxuyurlar. Yüksək səslə oxuma, həqiqətən də, faydalıdır. Belə olan halda onlar səslər və hərflər arasında əlaqə yaradır, eyni zamanda nəyi oxuduqlarını eşidir, yeni bilik qazandıqca etdikləri yanlışları düzəldib uğurlu nəticəyə sahib ola bilirlər. Şagirdlərin heç vaxt oxumadıqları material və ya resursu yüksək səslə oxuması böyük əhəmiyyət kəsb edir, bu halda müəllimin də köməyi ilə öyrənənlər materialı oxuduqca yanlışlıqlar olan zaman bir-birilərinin səhvini korrektə edir və bunları unutmayaraq növbəti dərslərdə həmin səhvləri etmirlər. Onu da bildirmək lazımdır ki, oxu resursu seçilərkən mütləq şəkildə öyrənənin yaşı, dil səviyyəsi, bacarıqları nəzərə alınmalıdır. Əgər bu kimi keyfiyyətlər gözdən qaçırılarsa, şagird, tələbə ilk etdiyi yanlışda motivasiya əskikliyi hiss edib həvəsdən düşə bilər. "Leibnizə görə, dil, ağlın aynası hesab edilir. Oxu prosesi zamanı anlama baş verməsə, oxu bacarığının heç bir əhəmiyyəti olmaz. Xarici dilin səs quruluşunu dərk edən bir şəxs, bilmədiyi yüzlərlə sözdən ibarət olan bir mətni oxuya bilər, lakin oxuduğu mətnin mənasını anlaya bilməzsə oxu bacarığına yiyələnə bilməz. Oxu, kommunikasiya, qavrayış, inkişaf və öyrənmə prosesidir. (Özen M. Metinleri ekrandan okumanın anlam kurma üzerine etkisi. "The Journal of Academic Social Science Studies", 2014, № 24.) "

Oxu bacarığının tərəqqisi üçün dil öyrənənlərin lüğət üzərində çalışıb yeni sözləri tətbiq etmələri vacib amil hesab olunur. "Mətni oxumadan öncə müəllim yeni sözlərin mənasını izah edərsə, mətnə uyğun düzgün sözlər seçib cümlədə işlədərsə şagirdlərin yeni söz, fraza öyrənməklərinə yardımcı ola bilər. Oxu vərdişinin effektiv formada aşılanması bir sözün müxtəlif mənalarının kontekstə uyğun işlədilməsi üzərində fokuslanır. " Bəzən öyrənənlər akademik sahələrdə uğurlu olmaq üçün xüsusi termin lüğətinə ehtiyac duyurlar. Çünki bu lüğət gündəlik həyatın bir parçası deyil, oxu materiallarını anlamaq üçün bu terminləri sinifdə debat və ya oxu tapşırıqlarını yerinə yetirərkən istifadə etmək və əlaqələndirmək vacibdir. Həmçinin onu da nəzərə çatdırmaq olar ki, oxucular mətndə olan şəkillər və ya oxuyarkən öz yaradıcı təfəkkürləri vasitəsilə canlandırdıqları illustrasiyalar vasitəsilə oxu bacarıqlarına yiyələnə bilərlər. " Tədqiqatlar göstərir ki, kitab oxuyan zaman vizual öyrənmə tipinə malik şagirdlər vizual olmayanlara nəzərən mətni daha yaxşı xatırlayırlar". (Pressley, 1977) Eyni zamanda oxu strategiyalarından biri də anlama prosesi hesab olunur ki, bu, şagirdlər mətni oxumadan öncə, səhifənin üzərində olan sözlər və şəkillərlə tanış olması, sözləri bir-birilə əlaqələndirməyə başladığı zaman özünü göstərir. Onu da qeyd etmək mümkündür ki, oxunan mətnlə tanış olduqdan sonra onun haqqında öncədən proqnoz vermək və yaxud mətndə əsas ideyanı və xülasəni müəyyənləşdirmək nəticəsində öyrənənlər nəyin vacib olduğunu təyin edir və oxu prosesindən sonra öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyi bacarırlar.

Yuxarıda qeyd olunan fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, nəinki oxu bacarığı, həm də dinləmə, danışıq və yazı vərdişləri bir-biri ilə daima sıx əlaqədədir. Eyni zamanda dərs prosesi zamanı tələbə-müəllim münasibətlərinin düzgün qurulması, uyğun təlim resurslarının seçilməsi, öyrənənlərin dəstəklənməsi və oxu strategiyalarının düzgün istifadəsi zamanı dili təkmilləşdirmək və dil bacarıqlarını əlaqələndirmək mümkün olur.

ALMAN DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ BƏDİİ MƏTNLƏRLƏ İŞLƏMƏYİN MÜXTƏLİF TAPŞIRIQ NÖVLƏRİ

Əliyeva T.İ.
Bakı Slavyan Universiteti
tunzalealiyeva96@mail.ru

Ədəbi mətnlər qeyd olunduğu kimi bir çox hallarda yazı bacarığını inkişaf etdirməyə təkan verir. Janikovanın vurğuladığı kimi oxudan sonra ədəbi mətnlərlə iş yerinə yetirilə bilər və arzulonunandır. Məhz oxu bacarığı və anlamada çıxış edərək digər yaradıcı bacarıq sahələrinə baş vurmaq lazımdır. Yaradıcı bacarıqlara danışma və yazı aiddir. Bununla paralel əlbəttə ki, şəkil çəkmə və səhnələşdirmənin istifadəsi də vacibdir.

Ədəbi mətnlərdən istifadə haqqında danışarkən ədəbi mətnlərin oxunmasında və qavranılmasında yaradıcı prinsiplərin sınaqdan keçirilməsi məşq edilməsi və təcrübədən keçirilməsi nəzərdə tutulur. Effektiv dərsdə şagirdlərin aktiv və yaradıcı formada ədəbi mətnlərlə işləməsi qaçılmazdır. Bundan başqa Waldnan vurğulayır ki, şagirdlərin daima yaradıcı işlərlə məşğul olduqları dərs dözülməz və nəticəsiz olardı. Ədəbi mətnlərlə işlə paralel dinləmə birlikdə və individual oxu müzakirə mətnlərin analizi və təhlili də olmalıdır. Buradan belə bir nəticəyə gələk olar ki, mətnlə yaradıcı və analitik iş rəqabət və qeyri-adi bir üsul deyil. Əksinə onlar bir-birlərini tamamlayan yardım edən və ya birləşdirəndir. Ədəbi mətnlər demək olar ki danışma və yazma bacarığına xidmət edir. O ədəbi mətnlərlə bağlı uyğun şəkildə mümkün danışıq və yazı tapşırıqlarının çeşidlərini təklif edir. Sadə dərs dialoqları diskussiyalar və və digər danışıq tapşırıqları ilə müqayisədə, yazı prosesində bütün şagirdlər aktiv iştirak edə bilərlər. Şagirdlərin yazılı tapşırıqları onları şifahi təqdimata və ya sinifdə müzakirəyə vadar edir, danışma arxa plana keçirilməli deyil.

Ədəbiyyatı xarici dildə tədris edən şəxs şagirdlərin və tələbələrin yaşadığı ölkədə öz ana dilində ədəbiyyat dərsinin xüsusi şərtlərinu qəbul etməlidir. Həm dil həm də ədəbiyyat dərsində ana dili yaxud ölkəyə xas iş üsulları qorunub saxlanılır. Onlar daha çox ənənəvi olaraq linqvistik baxımdan dilin öyrənilməsinə diqqət yönəldirlər və hədəf olunan dildə ədəbiyyatın motivəedici və dəstəkləyici istifadəsi arxa plana keçir. Nəticədə bu Azərbaycanda alman dilində təhsil alanlar üçün alman ədəbiyyatının güman edilən əsərlərindən sonra dil və ədəbiyyat dərsinin tam şərtlənmiş prosesi deməkdir.

Alman dilinin öyrədilməsini ana dilinin cəngindən azad etmək üçün ümumi mədəni mühitin öyrədilməsinə diqqəti yönləndirmək lazımdır. Bu isə ədəbi mətnlərin yenilənməsi və dil prosesinin yenidən canlanması deməkdir. Germanşünaslar yetişdirən azərbaycan universitetlərində ədəbiyyat dərsi adətən yaxın fənnlərin(Germanşünaslıq, dünya ədəbiyyatı) vasitəsilə baş tutur və bu mətnlərin tətbiqi ilə bağlıdır. Fəlsəfi-ədəbi nöqteyi nəzərdən xüsusilə şagird və tələbələrin inkişafı məzmun çox əhəmiyyətlidir. Germanşünaslıqla dili öyrənənlərdən bəzən tələb olunur ki alman dilində olan mətnləri orjinalda tərcümə olunmuş versiyada oxusunlar. İlkin olaraq onlar mətnin məzmunu, obrazların təsviri, hadisələr, Alman dilindəki səhnələrə əsaslanırlar. Beləliklə onlarda müasir Alman dilinin təsviri yaranır.Yeni ədəbi mətnin oxunması zamanı ilk olaraq mətni audio formada dinlətdirmək məqsədə uyğundur. Əgər şagirdlər mətni ilk dəfə dinləyərək eşidirlərsə sözlərin düzgün tələffüzü və vurğusu ilə tanış olurlar və onları oxumaq asan olur. Audio dinləmə olmadıqda müəllim mətni bir dəfədən çox oxuyur.

Şagirdlər yeni ədəbi mətni iki və ya üç dəfə eşitdikdən sonra müəllimə məlum olmayan sözləri ifadələri qrammatik strukturları və ya mətnin mədəni aspektini izah edir. Müəllim azərbaycan dilində izahdan mümkün qədər uzaq durmalıdır çünki bu zaman alman ədəbi mətninin qrammatik leksik və mədəni faktlarının əzbərlənməsinin texnikası zəifləyir. Mətnin çətin və anlaşılmayan aspektləri alman dilində digər sözlərlə izah oluna bilər.

ZƏNGƏZUR MAHALININ BƏZİ TOPONİMLƏRİ HAQQINDA

Əlverdiyev Q.T.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
tahiroglu.q@gmail.com

Başıbəlalı tarixi torpağımız Zəngəzurun talehsizliyi, daşnakların və erməni əsilli general Andronik Ozanyanın rəhbərliyi altında ermənilərdən təşkil olunmuş ordunun amansızlıqla yerinə yetirdiyi ağlasığmaz

qətliamlar, bu ərazilərin zorla əlimizdən alınması hələ də yaddaşlarımızda qara ləkələrlə qalmaqdadır. Coğrafi əlverişli mövqedə yerləşən Zəngəzur mahalı və bu mahalın türkəsilli aborigen xalqı ermənilərin sözügedən ərazilərə olan iştahının əsasını təşkil edirdi. Qanlı terror aksiyalarını və soyqırımları özünə peşə seçən ermənilərin bu ərazilərdə törətdiyi mənfur əməlləri aşkara çıxartmaq elə də çətin deyil. Ermənilərin sadiq din qardaşları olan avropalı antropoloqlar bütün Ermənistan torpaqları altını qaldırıb operativ araşdırma etsələr, oradakı cəsədlərin bədən və baş ölçülərinin, qan qruplarının nümunələri toplasalar, həqiqətlə üzləşmək məcburiyyətini dadacaqlar. Məhz bu zaman onlar anlayacaqlar ki, bu ərazilərin ən qədim sakinləri uydurma "armenoid irqi"nə, yəni qısabaşlılara deyil, uzunbaşlılar və yaxud dolixonranlar qrupuna, yəni türklərə mənsubdurlar.

Bu ərazilərin türklərə mənsubluğunu bildirən başqa vacib amil də toponimlərin türk kökənli olmasındadır. Yerin adı onun kökəni haqqında əsaslı fikir söyləməyə imkan verir. Bu baxımdan yanaşsaq Zəngəzur toponimlərini Azərbaycan dilində və Azərbaycan tarixi kontekstində axtarmaq məqsədəuyğundur. "Zəngəzur" toponimi tarixi qədimliyi, cəsurluğu ilə bilinən və bu ərazilərdə məskunlaşmış "Zəngi" tayfalarının, eyni zamanda buraya ərəblərin gəlişi ilə bağlıdır. Ərəb dilindən tərcümədə "sur" qayalıq yer, daş divar, qala mənasındadır. Diqqət etsək ad ərazinin relyefini özündə düzgün səciyyələndirir– yəni zəngilərin məskunlaşdığı dağlıq, qayalıq yer. Başqa bir mənbədə isə "Zor" alban dilində dərə mənasında başa düşülür. Ad etnotoponimdir, quruluşca mürəkkəb toponimdir. Zəngəzur ərazisindəki coğrafi obyektlərin adları Azərbaycan türkcəsinə aiddir: *İşıqlı, Əriməz, Sofulu, Dondar, Oxçu* və s.

Zəngəzur toponiminin ermənilləşdirilmiş heç bir variantının əsası yoxdur. Zəngəzurun toponimlərinə nəzər saldıqda qədim tayfa adlarını açıq-aşkar görmək mümkündür. Qədim skif tayfalardan olan leh və hellər albanların əhtəsində yaşayırdılar. Mehridəki *Lehvar, Leh* kəndləri leh tayfa adını, Qubadlıdakı *Hal* kəndi hel tayfa adını günümüzə qədər özündə qoruyub saxlayır. Burada yerləşən *Mavdan, Sakovuz, Maqovuz, Muğan, Muğanlı* yaşayış məskənlərinin adlarında muğan, muğ, maq, sak tayfalarının izləri qalıb. Qafan rayonunda yerləşən Keypəşin kəndinin də tarixi qədimlərə söykənməkdədir. Bu kəndin adı Firdövsinin "Şahnamə" əsərində də qeyd olunub – *"Şahın 3-cü oğlunun adı Keypəşindir."* Deməli, bu toponim antropotoponim mənşəlidir.

Qədimdən bu ərazidə xalqımızın yaşamasına dair kifayət qədər dəlillər gətirmək mümkündür. 1874-cü ildə aparılmış kameral təsvir və quberniya xəzinə palatasının məlumatına görə Zəngəzur qəzasında 168 dövlət kəndi var idi. Bu kəndlərin 120-də müsəlman, 42-də erməni, 1-də rus, 5-də erməni-müsəlmanlar qarışıq yaşayırdı. Lakin rus çarı məqsədli şəkildə Türkiyə və İranın ucqarlarından ermənilər gətirib bura yerləşdirmiş və ərazinin etnik tərkibini dəyişdirməyə çalışmışdılar. 2000-ci illərdə də ermənilər həmin təcrübədən istifadə edərək işğal etdikləri Laçın dəhlizinə Suriya, İraq və Livandan gəlmiş ermənilər burada yerləşdirmiş, kəndlərin adını dəyişdirərək məskunlaşma yaratmışdır. Ancaq 44 günlük müharibədə müzəffər Azərbaycan ordusu ermənilər oradan qovmuş və bütün ərazilərdə sərhəd bütövlüyümüz bərpa olunmuşdur.

Tarixə bir an nəzər salaq: Zəngəzur çar Rusiyası dövründə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibində olub. 1905–1907 və 1914–1920-ci illərdə silahlı erməni dəstələrinin törətdiyi qırğınlar nəticəsində bu mahalda təxminən yarım milyon yerli soyqırıma məruz qalıb. Həmin illərdə Zəngəzurda 115 müsəlman kəndi yer üzündən silinib. 4472 qadın və uşaq erməni silahlıları tərəfindən vəhşiliklə qətlə yetirilib.

Zəngəzurdan əhalimiz zorla çıxarılmış, türkmənşəli toponimlər də soyqırıma məruz qalmış və unudulmaqdadır. Lakin XIX əsrin əvvəli XX əsrin ilk illərində çar hökümətinin məmurları, hərbi topoqrafları tərəfindən hazırlanmış, hərbi topoqrafik xəritə, statistik sənədlər və kameral vergi dəftərlərinə baxmaq kifayətdir ki, ərazinin toponimlərinin kimə aid olması aydınlaşsın. Bu sənədlərdən aydın olur ki, Zəngəzurda toponimlərin türk layı olmuşdur. Bu sənədlərdə olan tayfa adları daha maraqlıdır. Türklərin igidlik dastanı sayılan "Kitabi Dədə Qorqud"dakı hadisələrin əksəriyyəti də bu arealda baş vermiş və tarixin yaddaşında öz əksini qoruyub günümüzə qədər saxlamışdır. Dastanda Zəngəzur mahalına daxil olan yer adlarının təsvirinə aid nümunələrə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *"Kitabi Dədə Qorqudun" X boyunda söylənilir: "Əkrək dədə-baba, el yolu, yəni Gorus - Əngələyüz - Dərəşam yolu ilə üç gün-üç gecə yortaraq Əlincə qalaya çatdı".* Zəngəzurda oğuz tayfalarından *qayı, çəpni, xələc, bayandur*, xüsusilə qayı türklərindən *qacar, baharlı, zəngənə, zülqədər, padar, çoban* qəbilələrinin adı ilə bağlı yüzlərlə toponim vardır.

Qafan rayonundakı *Qacaran, Avşarlı, Çullu, Xələc, Çobanlı*; Gorus rayonundakı *Bayandur*, Sisyan rayonundakı *Baharlı, Murxuz, Zabahadur, Uz* kəndlərinin adları qədim 24 oğuz tayfaları ilə əlaqədar olan toponimlərdir.

Saka və qəmərlərlə bağlı yer-yurd adları da Zəngəzurda kifayət qədərdir. Sisyan rayonunda Şəki, Sisyan, Şükər, Gomur, Püsək Qafan rayonunda Gomaran yaşayış məntəqələri məhz sak və kimmerlərlə bağlı tarixi sirləri indiyədək gizləyib saxlamış, lakin bizim öz tariximizə qarşı olan ənənəvi biganəliyimiz ucbatından öyrənilməmiş, yad əlinə, yağı tapdağına keçmiş milli-mənəvi itkilərimizdəndir.

Regionda digər böyük türk tayfalarından *qiqili, peçeneq, suvar, sofulu, saral, yaycı* adlarını daşıyan Piçənis (Şahbuzda Biçənək), Suvarlı, Sarallı, Sofulu, Gığı, Yaycı və s. yaşayış məntəqələrinin olması da buranın yerli əhalisinin məhz Azərbaycan türklərinin olduğunu göstərən amillərdəndir.Zəngəzurda Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş tayfa və nəsil adları çoxluq təşkil edir. Məsələn: Baharlı, Şadmanlı, Qaraçorlu, Türksultanlı, Dümbülü, Şıxlar, Çəpəni, Qubadlı, Əliquluuşağı, Çəpni, Oxçu, Muğanlı, Dudukçu, Şəkərbəyli və s. Zəngəzurdakı Şıxlar, Mollalı, Müsəlləm, Pirdovdan, Sənçərli, Məliklər, Şam, Məzrə, Şəhərcik, Ərəbxana, Şamsız və s. adlar islam dini ilə bağlı olub ərəb-fars mənşəlidir.

Ümumiyyətlə, aparılan hərtərəfli araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, bir neçə yaşayış məntəqəsini çıxmaq şərtilə Zəngəzur mahalında erməni mənşəli toponim mövcud olmamışdır. 1828-ci ildə Rusiya-İran müharibəsi Türkmənçay müqaviləsi ilə sona yetmiş və ermənilər ruslar İranın ucqar vilayətlərindən gətirib, Zəngəzurun kəndlərinə yerləşdirmişdilər. Ondan sonra ermənilər coğrafi obyektlərin türkmənşəli adlarını ya dəyişdirmiş, ya da təhrif etmişlər.

Bütün bunlar göstərir ki, Zəngəzur ərazisində türkmənşəlli toponimlər geniş yayılmışdır, bunların tədqiq olunması həm tarixi, həm də müasir nöqteyi-nəzərdən çox əhəmiyyətlidir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA TERMİNLƏR

Əsədova Ş.F.
Bakı Slavyan Universiteti
samamaesedova93@gmail.com

Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Geniş elmi mübadilələr, texniki nailiyyətlərin bəşəriyyətin ümumi malına çevrilməsi, xalqların ədəbiyyat və incəsənət sahəsində kontaktları dillərin də qarşılıqlı əlaqələrinin yaranmasında və qarşılıqlı zənginləşməsində öz əksini tapır. Bu qarşılıqlı təsir, dillərin bir-birini zənginləşdirməsi, başqa sözlə desək, dillərin bir-birindən söz alması əksər hallarda dillərin təbii ehtiyacından doğur.

Dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsiri və ya daha güclü elmi, texniki qata malik olan, cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində böyük nailiyyətlər əldə edən, yenilikləri ilə seçilən xalqların dillərinin nisbətən zəif inkişaf etmiş dillərə təsiri təsirə məruz qalan dillərin leksik tərkibində alınmaların meydana çıxmasına və beləliklə, müxtəlif dillərdə ortaq leksik vahidlərin formalaşmasına səbəb olur. Bu proses dillərin qarşılıqlı və ya birtərəfli təsiri ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə fərqli xarakter daşımış, təsir istiqamətləri yerini dəyişə bilmiş, bir dilin digər dilə təsiri zaman keçdikcə müəyyən tarixi dövrlərdə əks təsir də yarada bilmişdir.

Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində, onların bir-birinə müxtəlif istiqamətdə təsir etməsində və termin alıb-verməsində isə hərbi terminoloji vahidlərin xüsusi rolu olmuşdur. Çünki sinifli cəmiyyət formalaşdığı gündən müharibələr və xalqların bir-birinə qarşı apardığı mübarizələr özünün ümummilli, ümumbəşəri xarakteri ilə seçilmiş, cəmiyyətin bugünkü inkişaf mərhələsində də həmin proses davam etməklə dillərin qarşılıqlı əlaqəsinə zəmin yaratmaqdadır.

Azərbaycan dilində hərbi terminoloji vahidlərin formalaşmasında, ərəb və fars dillərinə türk mənşəli hərbi terminlərin daxil olmasında türk dilləri ilə bu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi də mühüm mərhələ təşkil edir və həmin dillərin qarşılıqlı əlaqəsi fonunda bu dillərin hər birinin lüğət tərkibində qarşılıqlı şəkildə terminalma prosesi özünü göstərir.

Türk dilləri ilə ərəb və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqəsinin formalaşma tarixi qədim dövrlərdən başlamış və bu əlaqələrin dildəki izləri bu gün də açıq şəkildə özünü göstərməkdədir. Bu dillərin müxtəlif səviyyələrdəki qarşılıqlı əlaqə və təsirləri o qədər güclü, davamlı və çoxsahəli olmuşdur ki, bunun nəticəsində indi bu dillərin hər birinin lüğət tərkibində ortaq lüğəvi vahidlərin sayı həddən artıq çoxdur. Bu leksik vahidlərin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu o qədər bir-birinə yaxınlaşmışdır ki, onların bir çoxunun mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi bu gün mütəxəssislərə belə, çətinlik törədir.

Azərbaycanda milli ordu quruculuğunun ikinci həyat yaşadığı və keçən əsrin doxsanıncı illərindən başlayan demokratikləşmə dövründə hərb işinin milliləşdirilməsi zamanı hərbi terminoloji qatda da bu dilçilik hadisəsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bir çox arxaikləşmiş hərbi terminlər yenidən "canlandırılmış" və dilimizdəki çoxlu sayda hərbi anlayış və məfhum adları milli dil vahidləri ilə əvəz olunmuşdur.

Dünyanın əksər dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların xüsusi rolu vardır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun xarici aləmlə, digər xalqlarla əlaqələri

genişlənir, müxtəlif dillərdə danışan insanların bir-biri ilə ünsiyyəti yaranır və bunun nəticəsində dillərin bir-birinə təsiri özünü göstərir ki, bu da ayrı-ayrı dillərdə alınmaların meydana çıxmasına şərait yaradır. Dünya dillərinin əksəriyyətində qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər nəticəsində alınma terminlər xüsusi çəkiyə malikdir. Hər bir dilin leksik-semantik sistemində xüsusi yer tutan alınmalar terminoloji qatda daha çox özünü göstərir və əksər dünya dillərinin terminoloji qatında, o cümlədən hərbi terminoloji sahədə alınmalar tarix boyu özünü göstərmiş, bu gün də hərbi terminlərin bir dildən digərinə keçmə prosesi ardıcıl və qanunauyğun şəkildə davam etməkdədir. Müasir Azərbaycan dili leksikasının hərbi terminoloji sistemi üzərindəki müşahidələr göstərir ki, bu qatda müxtəlif mənşəli alınma hərbi terminlər müəyyən kəmiyyət göstəricilərinə malikdir ki, bu cür terminləri mənbə dilinin müxtəlifliyi baxımından iki qrupa bölmək olar:

- Ərəb və fars mənşəli alınma hərbi terminlər
- Rus dili və rus dili vasitəsilə digər dillərdən alınma hərbi terminlər

Dünya dillərinin bir çoxunda əksər hallarda oxşar forma və məzmunda işlənən termin elementlərin əksəriyyəti daha çox hallarda leksik bazası da zəngin olan, tarixən qədim, geniş yayılmış klassik dillərdə və ya həmin dillərin materialları əsasında yaranır. Bu baxımdan yunan və latın dilləri kimi klassik dil materialları əsasında yaranan termin elementlər daha çox yayılmış və dünyanın bir sıra dillərinin müxtəlif sahə terminoloji sistemlərinə daxil ola bilmişdir. Azərbaycan dilində Avropa mənbəli termin elementlər kəmiyyət baxımından çox olsa da, onların müəyyən bir qismi hərbi terminoloji qata daxil olmuş və bu sahə terminologiyası ilə bilavasitə bağlı olan anlayışların ifadə olunmasına imkan verir və onu zənginləşdirir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ HƏRBİ TERMİNLƏRİN İNKİŞAFI

Əsədova Ş.F.
Bakı Slavyan Universiteti
samamaesedova93@gmail.com

Dilin lüğət tərkibinin xüsusi hissəsini təşkil edən hərbi leksika daim dəyişir. Hərbi özünümüdafiə və hücum vasitələri artdığı kimi, onların dildə ifadə vahidləri də çoxalır. Azərbaycan dili hərbi terminoloji sisteminin hərtərəfli araşdırılmasının zəruriliyi və əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, son onilliklərdə ölkəmizdə baş verən köklü iqtisadi, sosial-siyasi, mədəni və hərbi islahatlar, kardinal dəyişikliklər hərbi terminlərin inkişafına səbəb olmuşdur

Hərbi terminoloji vahidlərin bir çoxu emosionallıqdan da uzaqlaşa bilmir. Belə ki, istər tarixi abidələrin dilində, istərsə də dilimizin müasir inkişaf mərhələsində bir çox hərbi terminlər emosional məna çalarlığı kəsb edir, eyni hərbi anlayış müxtəlif emosional çalarlı leksik vahidlərlə ifadə olunur. Məsələn, "məğlub etmək" anlamında dilimizdə basmaq, dağıtmaq, məhv etməklə s.söz və ifadələr işlədilir.

Azərbaycan dili hərbi terminoloji sisteminin formalaşma tarixi, deyildiyi kimi, digər terminoloji sahələrlə müqayisədə daha qədimdir və onun təşəkkülü ümumtürk konteksində özünü göstərir. Dilimizdə hərbi terminoloji leksikanın formalaşma və inkişaf tarixi şərti olaraq beş dövrə bölünür:

- Birinci dövr XVII əsrə qədərki dövr;
- İkinci dövr VII-XIX əsrlər
- Üçüncü dövr XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri. Bu dövr özü də üç mərhələdən ibarətdir: Ərəb dilinin güclü təsir etdiyi ərəb xilafəti mərhələsi, Ərəb xilafətinin zəiflədiyi və fars təsiri ilə əvəz olunduğu dövr, Nisbi müstəqillik dövrü.
- Dördüncü dövr XX əsrin əvvəllərindən 90- cı illərə qədər
- Beşinci dövr XX əsrin 90-cı illərindən bu günə qədər

Hərbi terminologiyada milliləşmə meyilləri artmış, Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında hərbi terminlərin yaradıcılığı daha məhsuldar olmaqla dilimizin daxili qanunlarının əsas söz yaratma üsulları ilə çoxlu sayda hərbi termin yaradılması prosesi daha aktiv keyfiyyət qazanmışdır. Azərbaycan dili lüğət tərkibinin hərbi terminlərini zənginləşmə mənbəyinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

- Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan hərbi terminlər
- Alınma sözlər əsasında yaranan hərbi terminlər

Hərbi leksik vahidlərin və terminlərin dilimizin daxili imkanları hesabına zənginləşməsində, bütövlükdə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində özünü göstərən aşağıdakı üsullar aparıcı rol oynayır və hərbi termin yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Bu üsullar aşağıdakılardır: Semantik üsul, Morfoloji üsul, Sintaktik üsul, Kalka üsulu, Abreviatur formalı hərbi terminlər

Son dövrlərdə yaranan, habelə dilimizin əvvəlki dövrlərində də mövcud olmuş hərbi terminlər hərb sahəsinə aid ən müxtəlif anlayışları ifadə etmək imkanına malikdir. Hərbi işi isə çox müxtəlif hərbi anlayışlar toplusu olduğundan burada hərbi sahənin müxtəlif semantik qrupları mövcuddur. Son illərdə yaranan yeni hərbi terminoloji vahidləri də nəzərə alaraq bütövlükdə hərbi leksik qatın semantik məna qruplarını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Hərbi terminoloji leksikanın semantik qrupları aşağıdakılardır: Hərbi komandalar və əmrlər, Hərbi əməliyyat və fəaliyyət adları, Hərbi təyinatlı ərazi və yer adları, Hərbi rütbə adları və hərbi peşə-sənət bildirən sözlər, Hərbi geyim və döyüşçü ləvazimatlarının adları, Hərbi idarə və təşkilat adları, Hərbi rəhbərlik və vəzifə adları, Qoşun növləri və hərbi hissə adları, Hərbi texnika, silah və sursat adları

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI

Əsgərli L. M.
Bakı Slavyan Universiteti
laman.asgarli@icloud.com

İngilis dilinin bu gün geniş yayılmış işlənməsi ölkəmizdə də bu dilin tədrisinə ehtiyac yaradır. Xarici dilləri, xüsusən də ingilis dilini öyrənərkən bir sıra metod, texnika və texnologiyalardan istifadə olunur.

Bu gün təhsildə ən vacib məsələlərdən biri ingilis dili dərslərində müasir texnologiyaların istifadəsidir. Çünki texnologiya artıq təhsil sahəsində çox geniş istifadə olunur. XX əsrdə təhsil texnologiyalarının inkişafı ingilis dilinin tədrisinə də müsbət təsir göstərmişdir. Dil tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi sonsuz imkanlar açsa da, sinifdə interaktiv ünsiyyəti təşkilati və ünsiyyət bacarıqları ilə həyata keçirən müəllimlərin əvəzolunmaz rolları unudulmur. Ömür boyu öyrənmə və çoxdilli ünsiyyət prosesində distant təhsilə ehtiyac təkcə təhsil sahəsində deyil, həm də evdə təhsil prosesində özünü göstərir.

Yaşadığımız dövrdə texnologiya artıq demək olar ki, bütün sahələrdə istifadə olunur. Təhsil sahəsində daim inkişaf edən texnologiyaların tətbiqi də mühüm mövzudur və ingilis dili dərslərində İKT-dən istifadə də çox aktual mövzudur. Ancaq bu gün də dil öyrənməsində İKT-nin istifadəsi ilə bağlı həllini gözləyən bir çox sual var. Bu məsələlərdən ən əhəmiyyətlisi İKT vasitəsilə tədris olunan ünsiyyət vasitəsi kimi ingilis dilinin inkişafıdır. Buna görə ünsiyyət dilini öyrənmə metodu bu gün İngilis dili dərslərində ən vacibdir. Təhsildə dil tədrisi ünsiyyət vasitəsi kimi ön plana çıxır. Müasir ünsiyyətin ən yaxşı vasitəsi İKT-nin istifadəsidir. Demək olar ki, əksər müəllimlər dərs zamanı İKT-dən məharətlə istifadə edirlər. Bu cür vasitələrdən istifadə etməsək, yeni nəsli ənənəvi 4 metodla həyata keçirilən dərslərə cəlb etmək çox çətin olacaq. Bu məsələlərin ən vacib həlli xarici dil dərslərini müasir texnologiyalarla zənginləşdirilməsidir.

Hər bir tələbə sevdiyi bir və ya bir neçə xarici dil ilə maraqlanır və onu mükəmməl formada öyrənmək istəyir. Tələbələrin xarici dillərə marağını oyatmaq üçün dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin düzgün tərtib edilməsinə əlavə olaraq dil öyrənmənin düzgün təşkili üçün müxtəlif metodların hazırlanması lazımdır. Bu cür üsullar şagirdin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə, müstəqil iş bacarıqlarını qazanmasına, qabiliyyətlərinə daha çox inam qazanmasına və səhv etmək qorxusundan qurtulmasına kömək edir Lisey şagirdləri yeni tədris texnologiyaları ilə təşkil olunan bir sinifdə çətinliklərindən zövq alır, lisey şagirdləri öyrəndikləri hədəf dildə onlayn olaraq dostları ilə ünsiyyət qurur, forumlarda yazı göndərir, yorğunluqdan şikayətlənmədən dostluq edirlər. Dərs vaxtı məhdud olduğu üçün buna görə şagirdlərə internet resurslarından ən səmərəli formada istifadə etməyi və distant təhsil imkanları barədə məlumat verməyi öyrətmək lazımdır. Bu gün müəllimin vəzifəsi şagirdlərinin mübadilə proqramlarında və beynəlxalq müsabiqələrdə iştirakını təmin etmək, müxtəlif təlim formalarından istifadə edərək öyrənmə yollarını göstərməkdir. Bu səbəbdən xarici dil dərslərində Onlayn tədris materiallarından aşağıdakı kimi istifadə etmək vacibdir:

- xarici dillərin tədrisinin keyfiyyətinə və formalarına yeni tələblərin olması;
- internetə əsaslanan yeni distant təhsil sistemlərinin inkişafına ehtiyac;
- xarici dildə onlayn tədris materiallarının seçimi.

Dil öyrənməkdə müasir texnologiya və ya İKT-dən istifadə etməklə siz dərslərə canlılıq verə, tələbələrin motivasiyasını artıra bilərsiniz. Metodologiyada dil öyrənməyin əsas tendensiyası dili kəşf etməklə öyrənməkdir. Bu fikirlərlə razılaşan müəllimlər ənənəvi dil qanunları, bəyannamələr və s. istifadə edərək dərslər keçirirlər. Əgər tələbələrə müstəqil işləmək imkanı versəz, dərslər zamanı əzbərləmə metodunu bir kənara qoysanız və əməkdaşlıq şərtlərini prioritet etsəniz, tədrisin keyfiyyəti daha da yüksək

olacaqdır. Müasir texnologiyalara əsaslanan bir dil öyrənməkdə, ünsiyyət yolu ilə bir dil öyrənmək ön plana çıxır. Bu mənada tələbələr internet üzərindən sinxron və sinxron olmayan rabitə vasitələri ilə dil bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər. Sinxron ünsiyyətə söhbət və video konfrans daxildir. Sinxron olmayan rabitə vasitələrinə e-poçt, e-poçt ünvanları və maraqlı istiqamətlər üzrə qruplar daxildir. Bu ünsiyyət vasitələrinə yalnız tələbələr arasında deyil, müəllimlər və tələbələr arasında da rast gəlmək olar. Bu ünsiyyət vasitələrinə məsləhət, dialoq jurnallar və yazılı konfranslar daxildir. Beləliklə, biz qeyd edə bilərik ki, bu ünsiyyət vasitələrindən istifadə tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarının daha da inkişafına kömək edə bilər.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLAR VƏ İNTERAKTİV TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ ÜSTÜNLÜKLƏRİNƏ DAİR

Əsgərli L.M.
Bakı Slavyan Universiteti
laman.asgarli@icloud.com

İngilis dili çox qədim tarixə malikdir və daim yeniliklərə açıq bir dildir. Bu gün İngilis dili innovativ və olduqca maraqlı metodlar tətbiq etdilərək tədris edilir. Ənənəvi və müasir metodlar arasında bir sıra tədris fərqləri ola bilər. Tədris metodikalarından hansı birinin seçilməsindən asılı olmayaraq, qarşıda duran məqsəd mövzunun dinləyicilərə aydın və ətraflı şəkildə çatdırılmasıdır

Qloballaşan dünyada cəmiyyətin yüksəliş tendensiyaları, xüsusən də inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi sıçrayışlarının əsasları araşdırılarkən məlum olur ki, bu inkişafın səbəbləri sırasında elmi innovasiyaların tətbiqi ön sırada dayanır. Təhsildə tətbiq olunan innovativ metodlardan bir neçəsini qeyd edək.

Hekayələrin tətbiqi – bu metod hekayələr, şeirlər, kitablar və qəzetlərdən istifadə etməklə tətbiq olunur. Söhbətlər vasitəsilə tədris – şagirdlər dili əslində anlamadan daha yaxşı öyrənirlər və bu metod söhbətlər, danışıqlar əsasında həyata keçirilirki bu da onların maraqlarını qoruyur.

Oyunlar vasitəsilə tədris – bu metod dərslər daxilində kiçik qruplar şəklində oyunlar təşkil edərək daha maraqlı şəkildə qaydaların tədrisini mümkün edir. Söz oyunları – şagirdlərin daha çox və daha yaddaqalan sözlər öyrənməsinə imkan verir.

Yarışlar – şagirdlər arasında rəqabət mühiti yaradaraq onların innovativ metodlarla öyrənilməsində ən çox istifadə edilən metodlardandır. Yaradıcı tapşırıqlar – nəticəsində şagirdlər müxtəlif vasitələrdən (kitablardan,lüğətlərdən, internet vasitələrindən) istifadə edərək yeni sözlər öyrənərək, verilən sözlərin tərcüməsi və onların sinonimləri, antonimlərinin tapılması, müəyyən sözlər çərçivəsində mətnlərin və cümlələrin qurulması kimi tapşırıqlar vasitəsilə şagirdlər müəyyən bacarıqlara sahiblənirlər. Multimediyadan istifadə – bu metod kiçik video və səs materiallar, filmlər vasitəsilə qaydalar və sözlərin öyrənilməsidir. E-təhsil – bu metod indi ən önəmli təhsil metoduna çevirilməktədir. Bu sistemdən istifadə etmək istəyən tələbələr tədris üçün tətbiq olunan proqramlardan istifadə etməklə şagirdlərə, ixtisaslı bir müəllim tərəfindən hazırlanan dərslər izah olunur və mövzu ilə əlaqədar tapşırıqlar verilir.

E-təhsil – tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram-texniki vasitələr əsasında təşkil olunma formasıdır. E-təhsil – müəllim və tələbələrin bir-biriləri ilə məsafədən qarşılıqlı əlaqəsidir ki, burada təhsil prosesinə xas olan bütün komponentləri əks etdirən və internet texnologiyalarının xüsusi vasitələri və ya interaktivliyini özündə cəmləşdirən digər vasitələrdən istifadə olunur. E-təhsilin bir sıra üstünlükləri mövcuddur: kompüterlə işləmək marağı; zamana qənaət; əlavə tədris materiallarındanistifadə imkanı; evdə təhsilalma imkanı və s.

Müasir təhsil məkanında naliyyət qazanmaq üçün interaktiv texnologiyaların təhsil sisteminə inteqrasiyası vacibdir. İnteraktiv texnologiyaların təhsildə tətbiqi nəinki tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəldir, həm də gənc nəsil üçün bu texnologiyaların mənimsənilməsinə şərait yaradır. İnteraktiv təlim texnologiyaları müasir bir aktiv metod formasıdır. Bundan başqa, Azərbaycanın Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyası yeni təlim texnologiyalarını, interaktiv təlim metodistant təhsilarının tətbiq edilməsini tələb edir. "İnteraktiv" sözü ingilis mənşəli olub mənası "qarşılıqlı" deməkdir – inter və act sözlərinin birləşməsindən yaranaraq sonralar rus dilinə də keçmişdir. Bu ifadə bir dialoq, söhbətvəziyyətini və ya bir insanla, eləcə də bir şeylə (kompyuterlə) qarşılıqlı əlaqə qurma qabiliyyətini göstərir. Bir sözlə, yeni təlim forması, qarşılıqlı əlaqədən yaranan bir dialoqdur. İnteraktiv texnologiyalar yeni bir anlayış olmasına baxmayaraq günümüzdə xeyli istifadə olunan sistemdir və bir sıra hədəflər qarşısına qoymuşdur. Hədəf istiqamətlərini aşağıdakı şəkildə sistemləşdirə bilərik: Tələbələrdə fərdi əqli proseslərini daha da

aktivləşdirmək; Tələbələr arasında fikir mübadiləsi prosesində ikitərəfli ünsiyyəti təmin etmək; Tələbələrin öyrənmə mövzularını bir vəziyyətə gətirmək.

İnteraktiv texnologiyalar günümüzdə ən inkişaf etmiş texnologiyalardandır. Dərsin məqsədi hazır bilikləri təhsilalanlara ötürmək və ya çətinliklərin öhdəsindən təkbaşına çıxmağa yönəltmək deyil. İnteraktiv təlim texnologiyası digər mövcud metodistant təhsillərdən təhsilalanların öz təşəbbüsünün pedaqoji rəhbərlik ilə birləşməsi ilə fərqlənir. Bütün bunlar təlimin əsas məqsədinə - hərtərəfli və harmonik şəkildə inkişaf etmiş bir şəxsiyyətin yaradılmasına kömək edir. (Ehren, M., Baxter, J., 2020) İngilis dili dərslərində İnteraktiv təlim texnologiyaların üstünlükləri ondan ibarətdir ki, bu texnologiyalar təhsil alanlara məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir 40 və təlimdə tədqiqat xarakteri daşıyır. Bu texnologiyaların təlimdə əməkdaşlıq şəraiti və işgüzar mühiti yaratdığı səbəbdən asılı olaraq təhsil alanlarda yüksək idrak fəallılığı müşahidə olunur. Belə ki, bu məsələ iki əsas cəhətdən ibarətdir. Birincisi, idrak fəallılığı ilə, ikincisi isə idrak fəallılığının davamlılığı ilə bağlıdır. Təhsil alanlarda idrak fəallılığının yaradılması bu işin ancaq bir tərəfidir. Yaranmış fəallığın davamlı olması isə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu fəallığı təlim fəaliyyətində, dərsin bütün mərhələlərində qorunub saxlanması vacib məsələlərdən biridir. Bu baxımdan "problemli vəziyyətin yaradılması", "şagird-tətqiqatçı, müəllim-bələdçi", "dialoq və əməkdaşlığın zəruriliyi", "psixoloji dəstək: hörmət və etibar" mexanizmlərinin təhsil iştirakçıları tərəfindən gözlənilməsi məqsədəuyğundur.

Beləliklə, innovativ metodlar və interaktiv təlim texnologiyaları tələbələrin daha sürətli, səmərəli və maraqlı xarici dil öyrənmələrinə kömək edir. Tədris sitemində bu metodların tətbiq edilməsidə motivasiyanın rolu əvəzedilməzdir. Motivasiya kifayət qədər olmalıdır ki, şagirdlər özlərində iradə gücü tapıb xarici dili öyrənməyə və danışmağa davam etsinlər. Bu metodları seçərkən isə onun təlimin məqsədilə uzlaşması, müəllimlərin və şagirlərin tələblərinə uyğun olması nəzərə alınmalıdır.

İNNOVATİV METODLARIN TƏDRİSDƏ ROLU

Əsgərova N.İ.
Bakı Slavyan Universiteti
cabrayılova@gmail.com

İnformasiya əsrimizdə öyrənmənin və inkişafın ən vacib açarı dildir. Oxuma, yazma, anlama, sorğulama, düşünmə və problem həll etmə kimi əməliyyatlar dil vasitəsilə həyata keçirilir. Zehni, emosional və sosial inkişafın əsas vasitəsi dildir. Ünsiyyət qurmaq, hiss və düşüncələri ifadə etmək, qarşılıqlı əlaqə qurmaq, xarici dünya ilə inteqrasiya etmək, mədəniyyətin ötürülməsi kimi proseslərdə dil mühüm yer tutur. Dil fərdin imkanlarını tam şəkildə inkişaf etdirmək, mürəkkəb problemləri həll etmək, elmi düşünmək, müxtəlif dəyərlərə sahib olmaq, daha geniş dünyagörüşü yaratmaq kimi xüsusiyyətlərə təsir edir. Bu vəziyyət dil bacarıqlarının məktəbdə təhsillə məhdudlaşmaqdansa, həyat boyu inkişaf etdirilməli olduğunu gündəmə gətirib. Bu səbəbdən əksər ölkələrdə dil biliklərinin təkmilləşdirilməsinə böyük əhəmiyyət verilir, yeni yanaşma və metodlar daim tətbiq olunur.

Müasir dünyada innovasiya heç vaxt bu qədər vacib olmamışdır. Əvvəllər daha çox iş və sənaye dünyasında istifadə edilən bu anlayış indi təhsildə də diqqəti cəlb etməyə başlayıb. Biz texnologiyanın və eyni zamanda bütün digər sahələrin sürətlə inkişaf etdiyi bir dünyada yaşayırıq. Biz daim təkmilləşdirməyə və yeniliyin əsasını təşkil edən nəyisə yaratmağa ehtiyac duyuruq. Bunun üçün də innovativ metodları tədrisə daxil edirik.

İnnovativ tədris yeni tədris strategiyaları və metodlarının sinifə inteqrasiyası prosesində üstünlük verilən proaktiv yanaşmadır. Təhsil tədqiqatları öyrənmə üzrə xüsusi proseslərin, alətlərin və metodların faydalarını dəstəkləyir. Biz dərsin səmərəli təşkil olunması üçün eyni zamanda innovativ metodları, innovasiyaları daxil etməliyik.

İnnovasiya dəyişiklik etmək və ya nəyisə yeni şəkildə həyata keçirmək deməkdir. Yenilik etmək nəyisə icad etməyi tələb etmir. Yaradıcılıq və uyğunlaşma yeniliyə çevrilən şeydir. Təhsildə innovasiya sabit tərifi olan termin deyil. İnnovasiya təhsilinin ruhu problemlərə yeni gözlə baxmaq və onları fərqli, yeni üsullarla həll etmək üzərində qurulub. Bu, bizim bütün cavablara malik olmadığımızı və innovativ tədris strategiyaları vasitəsilə təkmilləşdirməyə, yeni yanaşmalara açıq olduğumuzu etiraf etməkdir. Təhsildə innovasiya aşağıdakıları əhatə edə bilər:

- Şagirdlərə evdə dərsləri izlədikləri və sinifdə tapşırıqları yerinə yetirdikləri "çevrilmiş sinif otağı"-nın daha yaxşı xidmət göstərdiyini qəbul etmək;

- Tələbələr üçün qarışıq sinif yaratmaq üçün daha çox texnologiyadan istifadə etmək;
- Güclü video alətləri ilə həm aydın, həm də yüksək keyfiyyətli ünsiyyət qurmağın daha çox yollarını təklif edir.

Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki,dilin tədrisi dinamik bir prosesdir. Bu prosesdə sabit heç nə yoxdur. Hər yeni gün yeni anlayışlar, yeni texnoloji tətbiqlər, yeni ictimai-siyasi hadisələr və yenilənmiş fərdlərlə başlayır. Bu yenilik və dəyişiklik prosesində dilin tədrisində köhnə metod və yanaşmaların olduğu kimi istifadə olunmasını gözləmək olmaz. Onlarda da yenilik və dəyişiklik qaçılmazdır. Ona görə də qəbul edilməlidir ki, xarici dillərin tədrisi sahəsində yeni yanaşmalara ehtiyac var. Türk elm adamı S. İnalın ifadə etdiyi kimi," tədris müəllimin öyrənə biləcəyi üsulla deyil, şagirdin öyrənə biləcəyi və onun idrak, affektiv və psixomotor sahələrinə toxunan üsullarla sürət qazanmışdır" . Buna nail olmaq üçün şagirdin potensialını ön plana çıxaran və məlumatı mümkün qədər tez çatdıran yeni metodlar və dəyişikliklər tələb olunur. Yeni metodların tətbiqi və onların effektivliyi elmi tədqiqatlarla sübut olunur. Bu səbəblərdən dil tədrisində yeni metod və üsulların dilin inkişafı baxımından nəzərdən keçirilməsi və universal ölçülərdə və dövrün tələblərinə uyğun təşkilinin vacib olduğu düşünülür.

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI VASİTƏSİLƏ UŞAQLARIN TOLERANT TƏRBİYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Əsgərova T.Ə.
Bakı Slavyan Universiteti
turane.esgerova.00@gmail.com

Dünyanın ən qədim və zəngin xalq ədəbiyyatlarından biri də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı bütün xalqlarda olduğu kimi Azərbaycanda da qədim dövrdə yaranmışdır. Xalqımız tərəfindən yaradılmış nağıllar, atalar sözləri, bayatılar, dastanlar, əfsanələr, lətifələr, xalq nəğmələri, laylalar, oxşamalar , tapmacalar nəsillərdən- nəslə keçərək yaddaşlarda silinməz iz qoymuşdur. Bu folklor nümunələri bu gün də insanlar tərəfindən mənimsənilmiş və geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Folklor xalq biliyi, xalq hikməti və xalq yaradıcılığı deməkdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı ilk nümunələri qədim insanların təbiət hadisələri haqqındakı təsəvvürləri və ibtidai əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranmışdır. Qədim dövrlərdə insanlar əmək fəaliyyəti zamanı müxtəlif əmək və mərasim nəğmələri yaratmışlar. İnsanlar heyvanları ovladıqda, ağır işlər gördükdə birlikdə ahəng sözlərdən və səslərdən istifadə etmişlər. Beləliklə görülən işin ritminə uyğun sözlər və səslər ilk əmək nəğmələri əsasında yaranmışdır. Zaman keçdikcə bu nəğmələr tədricən iş formasında ayrılmışdır və müstəqil şəkildə istirahət zamanlarında oxunmağa başlanılmışdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri xalqın məhsulu olduğu üçün dili sadə və təmizdir. Buna görə də xalq yaradıcılığı nümunələri ahəngdarlığı, axıcılığı, emosionallığı və canlı olması ilə seçilir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı xalqın qəhrəmanlıq tarixini də əks etdirən zəngin mənbələrdən biridir. Folklor nümunələrinin bədii və tərbiyəvi əhəmiyyəti də böyükdür. Bu nümunələr uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsində əhəmiyyətli tərbiyə vasitəsidir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı qədim dövrlərdən formalaşmış mədəniyyətimizin əsası hesab olunur. Təsirli bədii tərbiyə vasitəsi olaraq folklor nümunələri mənəviyyat, vətənpərvərlik və milli təfəkkür xarakterini özündə ehtiva edir.

Bu folklor nümunələri bizim vətənə, həyata, xalqa olan məhəbbətimizi artırır. Xalqın düşmənlərinə qarşı kin və nifrət hissi oyandırır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələriin əsas xüsusiyyətlərindən biri də ümid və nikbinliyin gözlənilməsidir. Şifahi xalq ədəbiyyatı realist bir ədəbiyyat növüdür. Şifahi xalq yaradıcılığında zəhmətkeş xalqın həyatı və məişəti, yaşayış tərzi, arzuları və duyğuları olduğu kimi bədii bir şəkildə tərənnüm edilmişdir. Eyni zamanda xalqımızın həyat tarixinin tədqiqi üçün zəngin irs sayılır.

Folklorşünaslıq tədqiqində etnoqrafiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki xalq yarandığı zaman xalqın məişəti, həyatı, mərasim və bayramları öz əksini tapır. Buna görə də xalq əsərlərini yaxşı öyrənmək məqsədəuyğundur. Eyni zamanda bunu doğru təsnif etmək üçün xalqın etnoqrafiyasını yaxşı bilmək lazımdır.

Əsrlərdən bəri xalq tərəfindən yaradılmış folklorun təhlili xalqımızın dil tarixini bilməyimiz və inkişaf mərhələləri ilə tanış olmaq vacibdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının xalq tərəfindən hansı amillər vasitəsilə yaranması aydın deyildir. Qərb folklorşünasların irəli sürdüyü fərziyyələrə görə mifoloji və ya xalq əsatirləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Folklorşünaslıq elmi xalq ədəbiyyatı nümunələrini yazıya alınması və toplanması ilə başlanır. Folklor ana dili, milli və xalq dili məsələsi ilə sıx bağlı olmuşdur. Şifahi xalq ədəbiyyatı ana dilinin , sadə xalq dilinin əsas mənbəyi sayılır. Folklor nümunələri həm mətbuatda nəşr edilir, həm də ayrı-ayrı kitablar halında çap edilir.

Azərbaycan şilahi xalq ədəbiyyatı növ etibarı ilə olduqca zəngin və rəngarəngdir.

Əsrlərdən bəri xalqımız istək və arzularını, xəyal və duyğularını mütəşəkkil şəkildə tərənnüm edilmişdir.

Folklor nümunələrinin uşaqların tolerant dünyagörüşünün formalaşdırılmasında böyük əhəmiyyəti var. Folklorda əsrlər boyu formalaşmış xalqın müdrikliyi cəmləşmişdir. Həyatının ilk illərində musiqi və nəğmə uşaqlara güclü təsir edir.

Uzun əsrlər boyu ana və nənələrimiz uşaqları yatızdırmaq üçün beşik başında laylalar oxumuşdur. Buda öz növbəsində körpədə xoş əhval-ruhiyyə yaradır və şəxsiyyətinin inkişafında müsbət təsir göstərir. Böyüyən uşaqlar nağıllar, mahnılar dünyasına qərq olur.

Uşaqlarda tolerant tərbiyəsinin formalaşdırılmasında bayramların özünəməxsus rolu vardır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqları bayramlar vasitəsilə ətraf aləm haqqında eləcə də cəmiyyət haqqında təsəvvür yaranır uşaqların dünyagörüşünü genişləndirir. Bayramlar uşaqların fiziki, əxlaqi və estetik tərbiyəsinə kömək edir. Mahnı özündə söz və musiqi ritmini birləşdirir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqları atalar sözləri, məsəllər, tapmacalarla tanış edərkən onlar ümumbəşəri və milli dəyərləri mənimsəyirlər.

Atalar sözləri və məsəllərdə xalq həyatı, yaşayış tərzi aydın şəkildə özünü göstərir. Bu folklor nümunələrinin xalq ensiklopediyası da adlandırmaq mümkündür. Baxmayaraq ki, atalar sözləri həcmcə geniş deyil, mənaları olduqca dərindir. Bu nümunələrdə vətənə ən dərin sədaqət və sevgi hissləri ifadə olunur.

Atalar sözləri və məsəllər uşaqların mənəvi tərbiyəsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman uşaqlarda mərhəmət, sədaqət, xeyirxahlıq, yardımsevərlik, əliaçıqlıq formalaşır.

Müəllim uşaqları folklor nümunələri ilə tanış edərkən lüğət ehtiyatı zənginləşərək, nitq fəaliyyəti yaranır. Həmçinin uşaqlarda zehni və idrakı, estetik qavrayışı formalaşır.

Şifahi xalq yaradıcılığının nümunələrinin müxtəlif növlərindən istifadə uşaqların tərbiyəsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Xalq yaradıcılıq əsərlərində olduqca zəngin və rəngarəngdir. Milli mədəniyyətin əsası olan xalq yaradıcılığı uşaqlarda rəngarəng, gözəllik sevgisini aşılayır və yaradıcılıq, estetik tərbiyəni inkişaf etdirir. Bu da öz növbəsində məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətənpərvərlik, tolerant tərbiyəsinə böyük töhvə verdiyi üçün bunlarla erkən tanış olmaq olduqca zəruri amildir.

Uşaqlar tətbiqi sənət haqqında biliklərə yiyələnməklə xalqın mənəvi irsini qoruyub saxlayır. Bu irs məhsullarında xalqın keçmişi, bu günü və sabahı öz əksini tapır. Xalqın dəyərli ənənələrinin nəsildən-nəslə ötürülməsinin ən mühüm yolu xalq oyunları hesab olunur.

Bu zaman uşaqlar ətraf aləmi dərk edirlər. Uşaqlar həmçinin həyat üçün zəruri olan bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər. Beləliklə, uşaqlar xalqımızın adət-ənənələrini, bayram və mərasimləri dərindən mənimsəyirlər.

Xalq oyunları uşaqları milli mədəniyyətlə tanış edir. Həmin dövrdə uşaqlarda müsbət emosiyalar yaradır. Xalq oyunlarında uşaqlar kollektivdə həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağa , onlara diqqətli olmağa can atırlar. Eyni zamanda uşaqlar kollektivdə həmyaşıdlarının sosial hissini anlamağı, əməkdaşlıq etmək bacarığını inkişaf etdirir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar xalq oyunları vasitəsilə davranış qaydalarına həmçinin xalqın adət-ənənələrinə hörmət qaydalarına yiyələnir. Bu xalq oyunları uşaqları bir növ içə, yetkinliyə hazırlayan bir dərs növüdür. Belə ki, oyunlar uşaqlar üçün ciddi fəaliyyətdir. Oyun sosial fəaliyyətdən əvvəl gələrək bir növ onun məşqi hesab olunur. Oyun ayrılmaz bir element kimi əmək bayramları ilə birləşir. Bu zaman oyun əməyin yekun hissəsinə həmçinin əmək prosesinə daxil olur.

Xalq oyunlarında ixtiraçılıq, təşəbbüskarlıq, müstəqillik, fəallıq kimi bacarıqlar inkişaf edir. Belə olduqda uşaqlarda bədii yaradıcılıq, təxəyyül formalaşır.

Xalq yaradıcılıq əsərlərində yumora, zarafata, nikbinliyə geniş yer verilmişdir.

Bu yaradıcılıq əsərlərində uşaq hər cür çətin vəziyyətlərdən çıxmağı bacarır, uğursuzluğa düçar olduqda ona dözümlülük nümayiş etdirir və qələbə qazandıqda sevinir. Belə xalq ədəbiyyatında tolerantlıq tərbiyə işi kompleks şəkildə həyata keçirilir.

Xalq yaradıcılığı nümunələri xalqımızın mədəniyyətini aydın şəkildə çatdıran bir vasitə hesab olunur. Burada xalqın adət-ənənələri və xalq sənətkarlığının bəhs olunur. Tədqiqatçılar uşaqların tolerant tərbiyəsinin inkişafında oyuncaq və oyunlardan istifadənin zəruriliyini vurğulamışdır. Uşaqlar oyunlar vasitəsilə xalq sənəti ilə yaxından tanış olur. Bununla da xalqımızın tarixini və gözəlliyini aydın dərk edir.

ZƏRFİN TƏDRİSİNDƏ ELMİ-NƏZƏRİ VƏ DİDAKTİK RESURSLARIN TƏTBİQİ

Eyniyeva A. M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Shirinayten555@gmail.com

Zərfin leksik-qrammatik sinfinin formalaşması və inkişafının öyrənilməsi nitq hissələri sistemindəki müasir hadisələri başa düşmək və dilin qrammatik sistemində gələcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq üçün aktual görünür. Zərf qrammatik kateqoriyadır ki, onun altında inkaredilməz, uyğunsuz sözlər cəmlənir. Zərflər felə, isimlərə, sifətlərə və onlardan törəmələrə (məsələn, eyni zərflərə) bağlanır. Müasir qrammatikada zərfi nitq hissəsi kimi təsvir etmək üçün V.V.Vinoqradovun təklif etdiyi kompleks yanaşmadan istifadə olunur. Alimin fikrincə, "...zərf kateqoriyası morfoloji, sintaktik və semantik əlamətlər toplusu ilə müəyyən edilir". "Zərf hərəkətin, keyfiyyətin və ya obyektin əlamətini bildirən və cümlədə zərf sözü və ya uyğunsuz tərif kimi çıxış edən dəyişməz nitq hissəsidir, məsələn: tez, inamla, yaxşı işləyir; ustalıqla edir; heyrətamiz maraqlı kitab; son dərəcə bacarıqlı tələbə".

Hal-hazırda zərfin müstəqil nitq hissəsi kimi formalaşma nümunələrini təsvir edən vahid ardıcıl nəzəriyyə yoxdur. Zərflər sinfi rus dilinin nitq hissələri sistemindən həm formal olaraq - dəyişməzliyi ilə, həm də ümumi mənada ad kateqoriyalarının mənaları ilə üst-üstə düşməsi ilə fərqlənir: sifət, isim, fel. Bu baxımdan, zərfin nitq hissəsi kimi müstəqilliyi faktı Azərbaycan dilinin sistemini sinxron kontekstdə təsvir edən qrammatik təlimlərdə dəfələrlə sual altına qoyulmuşdur, baxmayaraq ki, zərf bütün tarixi boyu aktiv şəkildə fəaliyyət göstərmişdir. sözlər sinfini genişləndirir.

Zərfin müstəqil nitq hissəsi kimi statusu məsələsi də dəfələrlə yenidən nəzərdən keçirilmişdir. Əvvəlcə qrammatiklər zərfləri ön söz və bağlayıcılarla əlaqələndirir, onları köməkçi nitq hissələri kimi təsnif edirdilər.

İntensivlik kateqoriyası dünyanın bütün dillərində mövcud olan əsas semantik kateqoriyalardan biridir, eyni zamanda müxtəlif dillərdə fərqli əhəmiyyət dərəcələrinə və fərqli ifadə vasitələrinə malikdir. Azərbaycan dilində danışan əhalinin şüuru üçün kateqoriyanın əhəmiyyəti, məsələn, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, çox yüksəkdir. Onun aktuallığı müxtəlif ifadə vasitələrində özünü göstərir: bu semantika dilin bütün səviyyələrində öz ifadə vasitələrinə malikdir. Kateqoriyanın əhəmiyyəti xarici auditoriyada intensivləşən semantika ilə vahidlərin öyrənilməsi ehtiyacını müəyyən edir. Nisbi intensivliyi ifadə edən morfoloji vasitələr (müqayisələr) xarici auditoriyaya təqdim etmək üçün daha az çətinlik yaradır, çünki onlar daha universaldır və daha asan rəsmiləşdirilir (forma və istifadə nümunələri müəyyən edilə bilər və xarici tələbələr üçün müvafiq qaydalar tərtib edilə bilər).

Mücərrəd nümunəyə münasibətdə intensivliyi ifadə edən leksik vasitələr arasında zərflər və onların sintaktik törəmələri - sifətlər üstünlük təşkil edir. Bu vahidlər yüksək dərəcədə leksikləşmə ilə xarakterizə olunur, yəni müəyyən bir əsas söz üçün xüsusi gücləndirici seçmək üçün aydın qaydaları tərtib etmək çətindir və ya hətta mümkün deyil.

Bu məqalədə intensivliyin semantikasını ifadə edən əsas leksik vasitələrdən biri olan zərflərin tədrisində elmi-nəzəri və didaktik resursların tətbiqini təhlil etməyə cəhd edilir (nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq məqsədi ilə). İlk növbədə, Tədqiqatçıların redaktorluğu ilə "Ana dilinin sinonimlərinin yeni izahlı lüğəti"ndə dərc olunmuş intensivlik semantikasına malik zərflərin təsnifatını qeyd etməliyik. Sinonim silsiləsi ilə bağlı məqalənin preambulasında çox şiddətlə normaya münasibətdə (normadan az, normadan, normadan çox) fərqlənən ölçü və dərəcə mənası ilə üç qrup vahid haqqında yazır. Normadan yuxarı dərəcə bildirən zərflər öz növbəsində semantikadan, mənanın praqmatik komponentindən, üslubi koloritindən və s. asılı olaraq qruplara bölünür. Bu təsnifat ciddi şəkildə funksional yanaşma çərçivəsində işlənməmiş, linqvistik ədəbiyyatda mövcud olan ən inkişaf etmiş semantik təsnifatlardan biri olduğu üçün tərəfdarlarının böyük marağına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dili üzrə dərsliklərdə və tədris vəsaitlərində intensivlik zərflərinin ifadəsinin təhlili dil biliklərinin müxtəlif səviyyələri üçün leksik minimumların nəzərə alınmasından başlamalıdır. İbtidai

səviyyədə əcnəbi tələbələr gücləndirmənin əsas və ən neytral yolu ilə tanış olmalıdırlar - başqa şeylərlə yanaşı, etiket düsturları çərçivəsində təqdim olunan - çox şad, çox xoş, çox təəssüf. Əsas səviyyənin leksik minimumuna yeni gücləndiricilər daxil deyil, əcnəbi tələbələr müqayisələri mənimsəməyə, yəni nisbi intensivliyin morfoloji ifadəsinə keçməyə təşviq olunurlar. Sertifikatlaşdırma səviyyəsində leksik minimum həddi (mütləq, tamamilə) göstərməklə intensivliyi ifadə edən zərflər, eləcə də müqayisələri gücləndirən (çox, çox) zərflərlə genişlənir.

Leksik minimumların tələblərinə uyğun olaraq, ana dilinin tədrisinin ilkin mərhələlərində semantik intensivliyə malik zərflər az sayda daxil edilir. İlkin səviyyə üçün dərsliklərdə tələbələr zərfi çox yaxşı çərçivədə öyrənməyə dəvət olunurlar. Dərsliklərin və leksik minimumların təhlili göstərir ki, ilkin və orta (əsas) səviyyələrdə intensivlik zərfləri praktiki olaraq nəzərə alınmır, çünki əcnəbilər ana dili ilə yeni tanış olmağa başlayırlar və qiymətləndirici mənalı vahidləri öyrənməyə hazır deyillər. Qabaqcıl mərhələdə belə vahidlərin öyrənilməsi artıq zərurətdir, lakin dərsliklərdə əcnəbilər üçün yalnız ən çətin leksik vahid cütləri təqdim olunur. Aydındır ki, bu dərsliklərə Azərbaycan dilinin leksik sisteminin dar bir fraqmentinin (intensivləşən semantikanın ifadə zonası) hərtərəfli təsviri tapşırılmamışdır.

Elmi mənbələrin təhlili nəticəsində qeyd etmək olar ki, zərflər kateqoriyasının tədqiqi bütövlükdə ana dilinin qrammatik sisteminin formalaşması və çevrilməsi ilə bağlı məsələləri işıqlandırmağa imkan verir. Tədqiqatçıların ardınca zərflə leksik-qrammatik kateqoriyanı başa düşəcəyik: obyektin müxtəlif xüsusiyyətlərinin qeyri-prosessual əlamətini - hərəkət, münasibət, vəziyyət, mövqe, qeyri-prosessual və prosessual əlaməti ifadə edən sözlər; fleksiya formaları sisteminə malik deyil; cümlədə təyinedici və ya şərti paylayıcı kimi çıxış edir.

Zərfin leksiko-qrammatik sinfinin öyrənilməsi rus dilinin qrammatik strukturunda gələcək dəyişiklikləri başa düşmək və proqnozlaşdırmaq üçün zəruri görünür.

DİSLEKSİYA TƏHSİLİ OXU VƏ YAZMAĞI ÖYRƏNMƏ TEXNİKALARI

Əzimova Ş. M.
Bakı Slavyan Universiteti
shahriazimova@gmail.com

Çox duyğulu tədris üsulları disleksiya təhsilində disleksik uşaqlara eyni anda birdən çox duyğudan istifadə etməyə imkan verən oxu öyrətmə metodudur. Bu fəaliyyət zamanı eşitmə, görmə, hərəkət və təmasdan istifadə uşaqlara öyrəndikləri ilə necə əlaqə qurmağı anlamaq üçün bir çox yol verir. Xüsusilə disleksiya təhsili zamanı oxumaqda çətinlik çəkən uşaqlara tətbiq edə biləcəyiniz bəzi texnika nümunələrini görə bilərsiniz.

Qum və ya təraş köpüyü ilə yazmaq: Bu fəaliyyət mahiyyətcə uşaqlara hərfləri və səsləri birləşdirmək üçün görmə, toxunma və səs duyğularından istifadə etməyə imkan verir. Uşaqlar kağız parçasının üzərinə tökülmüş bir az boyalı/boyanmamış qumla və ya masaya sıxılmış təraş köpüyü ilə başlayırlar.Sonra onlar qum və ya təraş kremini səpirlər və barmaqları ilə məktub və ya yazı yazırlar.Uşaqlar yazarkən hər hərfin çıxardığı səsi təkrarlayırlar. Sonra onlar bu səsləri bir araya gətirir və bütün sözü yüksək səslə oxuyarkən əyləncəli fəaliyyətlə öyrənirlər.

Havaya yazmaq: Hava yazısı (göy yazısı da adlanır) hər hərfin "əzələ yaddaşı" vasitəsilə çıxardığı səsi gücləndirir. O, həmçinin b və d kimi tez-tez qarışıq olan hərf formalarını gücləndirməyə kömək edə bilər. Uşaqlar havada hərf yazmaq üçün göstərici kimi iki barmaqdan istifadə edirlər (dirsəkləri və biləkləri düz saxlamaq). Hər hərfin yazarkən çıxardığı səsi deyirlər. Uşaqları məktub yazmağı təsəvvür etməyə təşviq edin.

Sumbata kağızı hərfləri: Sumbata kağızından kəsilmiş hərflər uşaqlara hərflərin və onların səslərini yadda saxlamağa kömək edə bilər. Uşaqlar hərflərin səsini yüksək səslə söyləyərkən barmaqları ilə hər hərfin izini çəkirlər. Yazarkən hərflərin formasını hiss edə bilirlər.

Oxu, yarat, yaz: Siz eyni anda bir və ya daha çox uşağa sözləri öyrətmək üçün bu texnikadan istifadə edə bilərsiniz. Uşaqların hər birində "Oxu", "Yarat" və "Yaz" yazılmış üç qutu olan bir kağız parçası var. Onların həmçinin sözləri, maqnit hərfləri və markerləri var. Uşaqlara sizinlə birlikdə "Oxu" xanasındakı ifadəni oxumağı tapşırın. Sonra, "Yarat" qutusunda sözü yaratmaq üçün hərflərindən istifadə etmələrini xahiş edin. Nəhayət, uşaqlara "Yaz" qutusuna sözü yazmağı deyin.

Səslərə toxunmaq: Toxunma uşaqlara sözlər yaratmaq üçün səslərin necə bölündüyünü və qarışdırıldığını hiss etmək və eşitmək üçün bir yol göstərir. Uşaqlar barmaqları və baş barmaqları ilə hər bir səsə toxunaraq söz səslərini ayırır və qarışdırırlar. Balıq sözünü götürün. Uşaqlar b səsini tələffüz edərkən şəhadət barmağını baş barmağına toxundururlar. Qısa səs deyərkən orta barmağını baş barmağına toxundururlar. Və ı səsini tələffüz edərkən adsız barmaqlarını baş barmağa toxundururlar. Sonra balıq demək üçün səsləri birləşdirdilər.

Hekayə çubuqları: Hekayə çubuqları oxumaqda çətinlik çəkən uşaqlara hekayənin elementlərini vizuallaşdırmağa kömək edə bilər. Hər bir elementi təmsil etmək üçün fərqli rəngli taxta çubuqlardan istifadə edin. Sarı çubuqlara "qəhrəmanlar kimlərdir?", mavi çubuqlara isə "hadisə nədir?" sualını yaza bilərsiniz. Birlikdə oxuyarkən uşaqlara bir çubuq verin və onlardan onun üzərindəki suala cavab vermələrini xahiş edin. Sonra uşaqlardan uyğun rənglərdən istifadə edərək mövcud hekayənin hadisə ardıcıllığını danışmağı xahiş edin. Öz hekayə çubuqlarınızı yaradın.

Paylaşılan oxu: Bu fəaliyyətdə uşaqlar kitab oxumada iştirak edirlər.. Siz ucadan oxuyarkən və ya kitabın audio versiyasını dinləyərkən onlar sizi izləyirlər. Onlar gördükləri sözlərin altını çəkir, qısa və ya uzun saitləri dairəyə almaqla mətni izləyirlər. Paylaşılan oxu zamanı uşaqlar çap edilə bilən kitablardan istifadə edə bilərlər. Çap edilə bilən kitablar uşaqlara söz yazmaq və ya cümlələrə uyğun şəkil çəkmək üçün yer buraxır.

KƏSR ANLAYIŞININ ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ YARANAN PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ

Əzizova S.A.
Bakı Slavyan Universiteti
sabinaazizova443@gmail.com

Kəsrlərlə tanışlıq ənənəvi olaraq 3-cü sinifdən başlayır. Bu məqsədlə uşaqları kəsrlərlə, onların sürət və məxrəcləri ilə tanış etmək, onlara kəsrləri müqayisə etməyi öyrətmək, ədədin hissəsinə görə ədədi tapmaq üzrə məsələlərin həlli; 4-cü sinifdə kəsrlərlə, onların hissələri ilə tanış olmaq, kəsrləri müqayisə etməyi öyrətmək, ədədin hissəsinin tapılmasına dair məsələlərin həllini öyrətmək.

Son on beş il ərzində düşüncə tərzimizdə əhəmiyyətli dəyişikliklər olmuş və riyaziyyatın tədrisində, ibtidai siniflərdə riyazi biliklərin nə dərəcədə və necə öyrədilməli olduğu ilə bağlı bir sıra yeniliklər olmuşdur (məsələn, Piaget, 1953; Skemp, 1971; Vygosky, 1978; Verschaffel və de Corte, 1996 və s.). Riyaziyyat təhsilində yeni anlayışların yaranması və riyaziyyata uyğun yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunması riyazi biliklərin daha yaxşı öyrənilməsinə əsaslanır.

Bu vəziyyət riyaziyyatda köklü bir yenilikdir və bir çox cəmiyyətlərdə yenilik və dəyişikliyi qəbul etmək asan deyil. (Ersoy, 2000). Bu müşahidə olunan ümumi vəziyyət riyaziyyat fənninin tədrisinə xas problem deyil. Onuda qeyd edə bilərik ki, əksər təhsil müəssisələrində riyaziyyat fənninin tədrisində müxtəlif problemlər mövcuddur. Məsələn, ibtidai və orta məktəb şagirdləri riyaziyyat fənlərinin öyrənilməsində bəzi çətinliklərlə üzləşirlər; bundan əlavə, onlar riyaziyyat dərslərindən sıxılır və narahat olurlar. Bütün bu neqativ halların məktəblərdə müşahidə edilən və müəyyən araşdırmalarla müəyyən edilən bir çox səbəbləri var və bəzi mənfi amillər prosesi sürətləndirir;Riyazi təhsilin düzgün həyata keçirilməsi bəzi problemlərin həllini asanlaşdırır.Bu səbəbdən tələbələrin akademik uğursuzluqlarının bəzi fənn sahələrində cəmləşdiyi müşahidə edilir və bəziləri üçün həll yolları axtarılır.

Riyaziyyat fənninin tədrisində aparılan son araşdırmalarda şagirdlərdə hər hansı yanlış təsəvvürlərin formalaşmasının qarşısını alacaq şəkildə tədrisin mümkün olmadığı üzə çıxarılmışdır.Bu səbəblə şagirdlərin bəzi qeyri-dəqiq ümumiləşdirmələr apardıqları və müəllimlərin onları üzə çıxarmağa səy göstərmədikcə bunların gizli qalacağı bildirilib. Buna görə də, yanlış təsəvvürləri müzakirə edən və üzə çıxaran öyrənmə üslublarından istifadə etməklə yanlış təsəvvürlər məhdudlaşdırıla bilir. Tədris prosesində kəsr anlayışının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi uzun müddət tələb edir. Bərabər paylama problemi ilə kəsr anlayışını başa düşməyə başlamaq və müxtəlif modellərdən istifadə edərək tələbə yönümlü fəaliyyətlərlə konsepsiyanı inkişaf etdirmək məqsədəuyğun olardı. Şagirdlərin kəsri müxtəlif formalarda anlamaları, yəni kəsrin növlərini başa düşmələri üçün onlar müxtəlif problemli vəziyyətlərlə qarşılaşmalıdırlar. Bu şəxsi təcrübə qazanmaqda effektiv və faydalıdır (Ersoy və Ardahan, 2003).

Şagirdlər cisimlərin xassələrini, ritmik sayma və natural ədəd anlayışını və bəzi hesab əməllərini öyrəndikdən sonra kiçik yaşlarda kəsr anlayışlarını mənimsəməyə və kəsrlərlə bağlı bəzi sözləri gündəlik

həyatlarında işlətməyə başlayırlar. Ola bilsin ki, bəzi ilkin biliklər, məsələn, tam və natamam, konseptual səviyyədə olmasa da, gündəlik həyat təcrübələri vasitəsilə əldə edilib və ibtidai təhsil başlayanda qeyd kimi qavrayış və qavramaya çevrilmə mərhələsindədir.

Kəsr məfhumunun gündəlik həyatla əlaqələndirilməsi, kəsrin tam və hissəsinin , məlum kəmiyyətin bütünlüyünün hesablanması kəsr ədədlərinə aid məsələlərin həllində mühüm yer tutur. Bundan əlavə, məsələlərdə hazırlanan problemli situasiyalar gündəlik həyata uyğun yazılmalı və mümkün qədər konkretləşdirilməlidir. Belə ki, şagird şüurunda mücərrəd olan kəsrlər gündəlik həyatla əlaqələndirildikdə həyatın bir parçası, zərurət kimi meydana çıxır və kəsr mövzusunun daha asan başa düşülməsinə şərait yaradır (Kocaoğlu, 2010). Şagirdlərin kəsrlərlə bağlı problemlərinin səbəbi əsasən onların düsturları və alqoritmləri yadda saxlamaq səylərindədir.

Kocaoğluna (2010) görə, kəsrlərlə bağlı hesab əməlləri və məsələlərin həllində modellərdən istifadə edilməlidir. Məsələ həlli üçün istifadə edilən çəkilmiş fiqurlar və modellər sualı konkretləşdirir və onun başa düşülməsini asanlaşdırır, düzgün həlli tapmağa kömək edir. Davis, Hunting and Pearn (1993), Vergnaud (1993) və Kieren (1988) rasional və kəsr ədədlərin xassələrini əks etdirən sxemlərdən istifadə etməyi tövsiyə edir və vurğulayırlar ki, bölgü sxemlərindən istifadə rasional ədədlər biliklərin formalaşmasında çox vacibdir.

Hələ konkret əməliyyatlar mərhələsində olan birinci sinif şagirdləri üçün kəsrlərə girişdə bəzi modellərdən istifadə edilməsi kəsr anlayışının daha asan öyrənilməsinə və şagirdlərin kəsrlərlə bağlı hesab əməllərini daha asan yerinə yetirmələrinə şərait yaradır. Kəsr mövzusunu şagirdlərə öyrətməyə başlayan müəllimlərin şagirdlərin kəsrləri öyrənmə çətinliklərinin nədən ibarət olması və onların həlli yolları haqqında o qədər də təsəvvürlərinin olmadığı müşahidə olunub. Mənalı öyrənməni təmin etmək üçün müəllimlər riyaziyyatın tədrisində şagirdlərin qarşılarına çıxan çətinliklərindən xəbərdar olmalıdırlar (Yetkin, 2003). Odur ki, kəsrlərin daha effektiv öyrədilməsi üçün bu tədqiqat şagirdlərin kəsrlə bağlı öyrənmə çətinliklərini və yanlış təsəvvürlərini aşkar edərək kəsrlərə aid məsələ həllinə şagirdlərin modelləşdirmə bacarıqlarının tətbiqini araşdırmaq məqsədi ilə aparılmışdır.Müəllimlərin şagirdlərdə kəsrlər mövzusunu öyrənmədə yaranan çətinlikləri və kəsrlər haqqında yaranan yanlış təsəvvürləri nəzərə almaqla həll etmə yollarını tapmaları məqsədəuyğun olardı.

VİLHELM FON HUMBOLDTUN DİLÇİLİKLƏ BAĞLI İDEYALARI

Hacızadə M.Ç.
Bakı Slavyan Universiteti
minahacizade4@gmail.com

Vilhelm fon Humboldt - alman filoloqu, ictimai-siyasi xadim, diplomat, filosof, alman klassik humanizminin əsas siması kimi dilçiliyin banilərindən biridir. Mütəfəkkir alimin dilçilik görüşləri haqqında bir çox elmi yazılar yazılsa da, araşdırmalar aparılsa da hələ də bir çox məqamlar tam üzə çıxmayıb. Bu yazıda həmin məqamlara nəzər yetirilməsi yazı işinin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

V.fon Humboldt diplomatik fəaliyyətdən təqaüdə çıxdıqdan sonra həyatının son on il yarımını əsasən dilçiliklə məşğul olmuşdur. İlk əsərlərindən biri onun 1820-ci ildə Berlin Elmlər Akademiyasında oxuduğu "Dillərin müxtəlif inkişaf dövrləri ilə bağlı müqayisəli tədqiqi haqqında" məruzəsi idi. Bir qədər sonra onun daha bir əsəri meydana çıxdı - "Müxtəlif inkişaf dövrləri haqqında" qrammatik formalar və onların fikrin inkişafına təsiri". Ömrünün son illərində alim tamamlamağa vaxtı olmayan "Yava adasında Kavi dili haqqında" əsəri üzərində işləyirdi. Onun "İnsan dillərinin quruluşunun fərqliliyi və onun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında" giriş hissəsi 1848-ci ildə ölümündən sonra nəşr olundu. Bu, əlbəttə ki, V. fon Humboldtun əsas dilçilik əsəridir onun nəzəri konsepsiyası ən dolğun şəkildə təsvir edilmişdir. Əsər dərhal çox məşhurlaşdı.

V.fon Humboldt dillərin inkişafının dörd mərhələsini müəyyən edib: "Ən aşağı səviyyədə qrammatik təyin nitq fiqurlarından, söz birləşmələrindən və cümlələrdən istifadə etməklə həyata keçirilir.... İkinci mərhələdə qrammatik təyinat sabit sözdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Üçüncü mərhələdə qrammatik təyinat formaların analoqlarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Ən yüksək səviyyədə qrammatik təyinat həqiqi formaların, fleksiyaların və sırf qrammatik formaların köməyi ilə həyata keçirilir. Son üç mərhələnin təcrid, aqqlütinativ və fleksiya sisteminə uyğun olduğunu görmək asandır.

V.fon Humboldt əsas dilçilik əsərində tipoloji problemlərlə də məşğul olmuşdur. Orada hind dillərinin tədqiqinə əsaslanaraq, o, Şlegel qardaşlarının üç növü ilə yanaşı, başqa bir dil tipini - inkorporasiyanı müəyyənləşdirdi. V. fon Humboldtdan sonra tipoloji konsepsiya bir neçə onilliklər ərzində Avropa dilçiliyində üstünlük təşkil etmişdir.

Alimin əsas dilçilik işi "İnsan dillərinin quruluşunda olan fərqlər və onun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında"dır. Necə ki, "ümumiyyətlə dil" "insanın mənəvi gücü" ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır, hər bir konkret dil də "xalqın ruhu" ilə bağlıdır.V.fon Humboldt xalqın tərifini vermir. O, onların ayrılmazlığını daim qeyd edir. V. fon Humboldt bütün yaradıcılığının bəlkə də ən məşhur keçidinə çevrilən dilə belə bir tərif verir: "...dil hər an daimi və eyni zamanda keçici bir şeydir. Dil fəaliyyətin məhsulu deyil, fəaliyyətdir. Həqiqi mənada dil yalnız nitq fəaliyyəti aktlarının bütün məcmusu kimi başa düşülə bilər. V.fon Humboldta görə, dil materiyadan (maddədən) və formadan ibarətdir. "Dilin aktual məsələsi, bir tərəfdən, ümumi şəkildə səsdir, digər tərəfdən, dilin köməyi ilə həyata keçirilən anlayışın formalaşmasından əvvəl olan hiss təəssüratlarının və ruhun qeyri-iradi hərəkətlərinin məcmusudur. Formadan mücərrəd olaraq dil materiyası haqqında heç nə demək mümkün deyil: "xüsusən də səs "forma verməklə ifadəli olur". Dilin mahiyyətini yalnız köməkçi rol oynayan maddə deyil, forma təşkil edir. V.fon Humboldt dilin yaradıcı mahiyyətini vurğulayırdı: Bu baxımdan dilin dəyişməzliyi ilə dəyişkənliyi arasındakı ziddiyyət də şərh olunur. Söhbət dilin inkişaf dinamikasından, dilin hər bir vəziyyətinin əvvəlki və sonrakılarla əlaqəsindən gedir və XX əsrin dilçiliyi son nəticədə buna gəlib çatdı.

Hər bir dil, mənsub olduğu xalqın ətrafında bir çevrəni təsvir edir ki, insana yalnız başqa bir dilin dairəsinə dərhal daxil olduqdan sonra qaçmaq imkanı verilir.V.fon Humboldt xarici dili mənimsəməyin iki yolunu fərqləndirir. Əgər biz bunu adekvat şəkildə mənimsəmişiksə, onda bu cür sənətkarlığı dünyanın əvvəlki baxışında yeni bir mövqe fəth etməyə bənzədilə bilərdi", lakin "biz az və ya çox dərəcədə öz dünyagörüşümüzü və dilin təmsilçiliyini xarici dilə köçürürük. Dil vahidləri arasında alim, ilk növbədə, sözü xüsusi qeyd etmişdir. "Təsəvvür etmək qeyri-mümkündür ki, bir dilin yaradılması obyektlərin sözlə təyin olunması ilə başlayıb, sonra isə sözlərin birləşməsinin baş verib. Reallıqda nitq özündən əvvəlki sözlərdən qurulmur, əksinə, nitqdən söz yaranır".

İlk elementindən başlayaraq, dilin yaranması sintetik bir prosesdir, o zaman sintez birləşmiş hissələrin heç birində olmayan bir şeyi yaradır. Bu proses yalnız səs formasının bütün quruluşu daxili formalaşma ilə möhkəm və dərhal birləşdikdə tamamlanır. Bunun faydalı nəticəsi bir elementin digər elementlə tam uyğunlaşmasıdır". Əslində burada söhbət sonralar işarənin ikitərəfliliyi adlanan şeydən gedir və burada bir daha V.fon Humboldt dilin sistemliliyini, onun elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsini vurğulayır. V. fon Humboldtun ideyaları XIX – XX əsrlərin bir çox alimlərin yaradıcılığına təsir etmişdir. V. fon Humboldtun ideyalarını dərk etmək və həyata keçirmək cəhdləri əvvəlcə Almaniyada baş vermişdir. H. Şteyntal, V. Vundt, E. Hüsserl, L. Vaysqerber kimi alimlər, Humboldtun dil haqqında fikirlərini tədqiq etmiş və onun fəlsəfi-linqvistik proqramını öz əsərlərinə əks etdirərək Humboldtçuluq ideyalarını tətbiq etmişlərdir.

Sonralar isə başqa ölkələrdə də Humboldtçuluq məktəbi geniş yayılmışdır. Bu məktəbdə dil və onun tədqiqi üsulları haqqında V. fon Humboldtun fəlsəfi-linqvistik proqramına uyğun formalaşmış baxışlar toplusu kimi səciyyələnmişdir. Bu, dilin sosial və mənəvi mənşəyini vurğulayan, onun insan düşüncəsinin əsas amili olduğunu qeyd edən və dilin tədqiqini daha dərin anlamaq üçün müxtəlif yeni metodologiyalar təklif edən bir yanaşmadır.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ PEDAQOJİ İNNOVASİYALARIN MAHİYYƏTI, TƏSNİFATI VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Həmidova K.S.
Bakı Slavyan Universiteti
kenul.haciyeva86@gmail.com

Müasir cəmiyyətin savadlı, bacarıqlı, mobilliyi, dinamizmi, konstruktivliyi ilə seçilən, öz vətəninin əsl vətənpərvərləri, digər ölkələrin və xalqların mədəniyyətinə, elmi nailiyyətlərinə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşan mütəxəssislərə ehtiyacı var. Məhz xarici dillərin öyrənilməsi təhsilin humanistləşdirilməsi və humanistləşdirilməsinin ən mühüm vasitələrindən biri sayıla bilər. İnformasiya cəmiyyətində bilik və keyfiyyətlər insan həyatında birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Dünya elminin inkişafından xəbərdar olmaq üçün ilkin mənbələri müəlliflərin dilindən öyrənmək lazımdır. Buna görə də xarici dilin artan

əhəmiyyəti və ona tələbat öyrənmənin məzmununa, məqsədlərinə və dinamikasına təsir göstərmişdir. Bu gün müasir təhsilin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr dəyişir-diqqət biliklərin mənimsənilməsindən səriştənin formalaşmasına yönəldilir. Bilik yönümlü şəxsiyyətsiz pedaqogikanın əksi olan fərdi yönümlü yanaşmanın yenidən istiqamətləndirilməsi mövcuddur. Məktəblər müasir kompüterlərlə, elektron resurslarla, internetlə təmin olunub. Bu, tədris və tərbiyə prosesində yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqinə öz töhfəsini verir. Məhz ingilis dili dərslərində innovativ texnologiyalardan istifadə yaradıcı fəaliyyətin müsbət nəticələrinin əsas əlamətidir ki, bu da tələbələrin motivasiyasının artmasına səbəb olur.

Eyni zamanda ingilis dili dərslərində informasiya, kommunikasiya və kompüter texnologiyalarından və ya Power Point multimedia təqdimatından istifadə etməklə layihə fəaliyyətindən istifadə edən hər bir müəllim bilməlidir ki, istənilən təhsil texnologiyası aşağıdakı metodik tələblərə cavab verməlidir:

- konseptuallıq: təhsil məqsədlərinə nail olmaq üçün psixoloji və sosial-pedaqoji əsaslandırma daxil olmaqla elmi konsepsiya;
- sistemli: sistemin bütün əlamətlərinin olması (prosesin məntiqi, onun bütün hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsi, bütövlüyü)
- səmərəlilik: təhsil standartlarına cavab verən nəticələrin təmin edilməsi;
- çeviklik: pedaqoji reallığın spesifik şərtlərini nəzərə alaraq müəllim və tələbələr arasında rahatlıq və qarşılıqlı əlaqə azadlığını təmin etmək üçün məzmunun dəyişməsi imkanı;

İndi təhsil məkanı kompüter təlim proqramları ilə dolub və bu, əlbəttə ki, tədrisdə yaxşı köməkdir. Onlar şagirdi sərbəst öyrənmə tempinə, idrakın fərdi məntiqinə yönəldirlər. Biliyə nəzarət yeni səviyyəyə keçid zəmanəti ilə dərhal həyata keçirilir. Görünürdü ki, bu təlim proqramlarını yaradanların məqsədinə nail olunub: kursant müəllimsiz də edə bilər. Müxtəlif problemlərin həlli üçün ingilis dili dərslərində ən çox istifadə olunan bir neçə kompüter təhsil texnologiyası var: internet resurslarından istifadə; multimedia təqdimatı Power Point; kompüter tədris proqramlarından istifadə. İngilis dilinin tədrisində kompüter proqramlarından istifadə heç bir şəkildə təhsilə mane olmur kommunikativ tapşırığın həlli, əksinə, onu artırır effektivlik, çünki müəllim qarşıya qoyulmuş təlim məqsədinə ən effektiv şəkildə nail ola biləcək dərsi qura bilər.

Pedaqoji nöqteyi-nəzərdən öyrənməyə innovativ yanaşmanın əsas komponentləri fəaliyyət yanaşmasıdır. Bu yanaşma fərdin fəaliyyət göstərməsi və inkişafının, eləcə də tələbələrin şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin sosial əhəmiyyətli fəaliyyətlərin məqsəd, məzmun və vəzifələri ilə vasitəçilik etməsi fikrinə əsaslanır.

Aktiv öyrənmə. Bu, tələbələrin real həyatda problemli situasiyaları həll etmək ehtiyacı ilə getdikcə daha çox üzləşmələrinə əsaslanır. Bu metod fərdin inkişafını, özünü təşkilini və özünü inkişaf etdirməsini təşkil etməyə yönəldilmişdir. Əsas prinsip ondan ibarətdir ki, öyrənən öz biliyinin yaradıcısıdır. Xarici dilin tədrisinin indiki mərhələsində təbii ki, aktiv öyrənmə prioritet məsələdir. Axı, tədris və idrak fəaliyyətinin səmərəli idarə edilməsi o zaman mümkündür ki, o, tələbələrin fəal zehni fəaliyyətinə əsaslansın.

İnnovativ texnologiyalardan istifadə etməklə xarici dilin tədrisi bir sıra psixoloji yanaşmaların tətbiqini nəzərdə tutur, məsələn: koqnitiv, pozitiv, emosional, motivasiya, optimist, texnoloji. Bütün bu yanaşmalar tələbənin şəxsiyyətinə ünvanlanır. İnternetdən istifadə etməklə xarici dilin öyrədilməsi.Təlim prosesinə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi çox keçməyib. Bununla belə, onun yayılma tempi inanılmaz dərəcədə sürətlidir. Xarici dil dərslərində internet texnologiyalarından istifadə tələbə motivasiyasının inkişafı üçün təsirli amildir.

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ LEKSİK BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDRİSİNƏ YÖNƏLMİŞ ÇALIŞMALAR

Həsənova S.İ.
Bakı Slavyan Universiteti
samaya_hasanova_86@bk.ru

İngilis dilində leksik vərdişlərin öyrədilməsi xarici dillərin tədrisi metodikasının ən mürəkkəb və aktual problemlərindən biridir. İngilis dilində nitqin səlisliyi bilavasitə həmin dildə leksik vərdişlərin səviyyəsindən asılıdır.

Məlum olduğu kimi, vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsinin ən səmərəli yolu tapşırıq və

çalışmalardır. İngilis dilinin leksik birləşmələrinin öyrədilməsi üçün çalışma və tapşırıqlar sisteminin işlənib hazırlanmasına bir sıra işlər həsr edilmişdir.

İngilis dilində leksik birləşmələrin aşılanması məqsədilə çalışma və tapşırıqlar sistemi nitq bacarıqlarının əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla işlənib-hazırlanmalı və aşağıdakı tələblərə cavab verməsi məqsədəuyğun hesab olunur:

1. Çalışmalar autentik xüsusiyyətli olmalı və kompleks formada təqdim olunmalıdır.
2. Verilimiş çalışmalar məntiqli nitq materialları əsasında sistemləşdirilməlidir.
3. Çalışmalar leksik bacarıqların formalaşdırılması məqsədilə nitq fəaliyyətində ənimsənilmiş ingilis dili materiallarının yaradıcı tərzdə istifadə edilməsi üçün şərait yaratmalıdır.
4. Çalışmalar nitq bacarıqları növünün xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla hazırlanmalıdır.

İngilis dili leksik birləşmələrinin tədrisi ilə bağlı çalışmalarıaşağıdakı nvlərə ayırmaq olar: müəllim nəzarəti altında yerinə yetirilən çalışmalar; müəllim nəzarətindən kənar yerinə yetirilən çalışmalar.

Nitq bacarıqlarının aşılanması üçün çalışmalar şərti-nitq, şərti-kommunikativ çalışmaları növlərinə ayırmaq olar.

Nitq bacarıqlarının formalaşdırılması üçün metodik cəhətdən ən səmərəli şərti-nitq çalışmalarıdır.

Bu qəbildən olan çalışmalar sinifdə, sistemləşdirilmiiş ingilis dili materialları əsasında, nitq fəaliyyəti növünün xüsusiyyətlərini və ingilis dilini öyrənənlərin nitq materiallarının mənimsənilməsi prosesində meydana çıxan çətinlikləri nəzərə almaqla, bu və ya digər nitq bacarığı fəaliyyətini təqlid edən çalışmalardır. Bu kimi çalışmalar kontekstual və situativ yönümlü ola bilər.

Kommunikativ nitq çalışmalarının əsas məqsədi ingilis dilin öyrənənlərə yaradıcı nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Kommnikativ nitq çalışmalarının əsas mahiyyəti onların ingilis dilində qismən təbii ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir.

İngilis dilində nitq bacarıqlarının formalaşmasına yönəldilən çalışmalar şərti-nitq və kommunikativ nitq yönümlü olmalıdır.

İngilis dili dərslərində leksik birləşmələrin tədrisində əsas yer reproduktiv və produktiv mərhələlərə verilir. Çalışmalar hər mərhələdə dil öyrənənlərin Azərbaycan dilinin nəzərə alınması şərti ilə işlənilir və bu ana dilinin mənfi təsirinin qarşısını almaq üçün münasib şəraitin yaradılmasını təmin edir.

Birinci mərhələnin əsas məqsədi dil öyrənənlərə leksik birləşmələrini Azərbaycan dili ilə müqayisəli tərzdə təqdim etməkdən ibarətdir. bu mərhələdə leksik nitq vərdişinin formalaşması üçün uyğun şərait yaradılmalı və nitq istiqamətli dil və şərti-nitq tapşırıqlarından istifadə edilməlidir. Nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşması üçün şərti-nitq tapşırıqlarının vacib olmasına baxmayaraq, bir sıra dil tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi sonrakı nitq tapşırıqlarının şüurlu surətdə yerinə yetirilməsini şərtləndirmiş olur.

Produktiv mərhələdə kommunikativ çalışmalar yerinə yetirilir. Burada aşağıdakı növ çalışmalar yerinə yetiriə bilər: mətndə toxunulan məsələlərin və ya ideyaların müzakirəsi; hekayənin obrazları adından mətnin məzmununun nəql olunması; hekayədəki obrazların təsvir olunması; dil öyrənənlərin özlərinin personajların yerində təsəvvür etməsi və rollu oyunların təşkili.

Sual-cavab mərhələsinin keçirilməsi və aşağıda qeyd olunan suallara cavabların istənilməsi, hekayədəki bu və ya digər konkret vəziyyətdə siz nə edərdiniz?, hekayədəki obrazların hərəkətləri ilə razısınızmı?, hekayədə qoyulmuş problemi sizcə necə həll etmək daha yaxşı olar?

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN GENDER TƏRBİYƏSİNDƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏNİN ROLU

Həşimova Ş.Z.
Bakı Slavyan Universiteti
serqiyehesimova@gmail.com

Gender tərbiyəsi, uşaqların cinsiyyətlərinə uyğun davranışları və münasibətləri öyrənmələrini təmin edən mühüm bir prosesdir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların gender tərbiyəsində ailənin rolu olduğu kimi məktəbəqədər müəssisələrin də rolu çox vacibdir. Bu müəssisələr cins məlumatlarını düzgün şəkildə öyrətməklə, cinsə görə bərabərlik və qəbulun təşviqi ilə, uşaqların cinsiyyətlər arasında sağlam və möhkəm bir əlaqə qurmağa kömək edir.

Uşağın ümumi inkişafında, onun öz "mən"ini dərk etməsində cins kateqoriyası ilk yerdə durur. Uşaqların öz cinslərini kəşf etməyə başlamaları 1,5 yaşdan başlayır. Bu yaşda onlar artıq özlərinin qız və ya oğlan olduqlarını bilirlər. Lakin cinslər arasındakı fərqləri tam dərk etmirlər. Üç yaşında uşağın cinsi identifikasiyası baş verir. Yəni bu yaşda uşaq artıq öz cinsini mənimsəyir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar həyatlarının ilk illərində genderin rolu, gender fərqləri və gender identikliyi kimi mövzularla maraqlanmağa başlayır. Məktəbəqədər müəssisələr bu maraqları cəlb etmək və inkişaf etdirmək üçün lazım olan mühiti təmin edir.

Məktəbəqədər müəssisələr cinsiyyətlər arasında bərabərlik və qəbulu təmin etməklə birlikdə, uşaqlara cins məlumatlarını düzgün şəkildə təqdim edirlər. Bu, uşaqların öz cinsiyyətləri və digərləri arasında münasibətlərinə daha anlayışlı yanaşmalarını təmin edir.

Müəssisələrin tərbiyəçiləri və idarəçiləri cinsiyyətlərlə bağlı mövzuları müzakirə edərkən ciddi və müəyyən bir məsələni qəbul etməyə, cins məlumatlarını açıq və dəstəklə öyrətməyə və uşaqların cinsiyyətlərinə dair suallarına cavab verməyə cəhd edirlər.

Bu cür tərbiyənin əsas məqsədi, uşaqların cinsiyyətlər arasında ədalətli, bərabərli və hörmətli münasibət qurmağını təmin etməkdir. Məktəbəqədər müəssisələrin bu məqsədləri yerinə yetirməsi cəmiyyətdə cinsiyyətlər arasında daha düzgün və sağlam bir qarşılıqlı anlama yaradır.

Bu müəssisələr, uşaqlara cinsi məsələlər barədə obyektiv biliyi təmin edir və cinsiyyət fərqləri ilə bağlı mövcud olan yanlış inancları düzəltməyə kömək edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar qarşısında eyni imkanların olduğu, cinsiyyətə görə fərq olmadan davranış standartlarının və gözlənilərinin olduğu bir mühitdə öyrənir və böyük rol modelləri ilə qarşılaşa bilərlər. Bu, onların cinsiyyət bərabərliyinə dair mühüm dəyərləri öyrənmələrinə kömək edir.

Əsasən məktəbəqədər müəssisələr uşaqlara cinsiyyətə həssas və dəyişikliklərə açıq olmağı öyrədir. Buna görə də, məktəbəqədər yaşlı uşaqların cinsiyyətə dair mövcud olan stereotipləri qəbul etməsi və onlardan azad olması üçün müəyyənedici bir rol oynaya bilər. Bu mühit, cinsiyyət fərqlərinə qarşı qayğı və hər kəsin potensialını dəstəkləyən bir məktəbəqədər təhsil alaraq daha tolerant və inkişaf etmiş bir cəmiyyətin inkişafına kömək edir.

Buna görə də, məktəbəqədər müəssisələr cinsiyyət bərabərliyi və cinsiyyət məsələlərinin müzakirə edilməsi, tərbiyə olunması və praktik tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün uyğun mühiti təmin etməlidir. Bu, cinsiyyət bərabərliyi və cinsiyyət stereotiplərinin qarşısını almağa kömək edərək, məktəbəqədər yaşlı uşaqların daha tolerant və anlayışlı insanlar olaraq inkişafını təmin edir. Həmçinin, məktəbəqədər müəssisələr cinsiyyətlə bağlı zəruri bilikləri öyrətməklə, cinsi zorakılıq kimi məsələlərin qarşısını almağa kömək edirlər.

İNGİLİS FRAZEOLOGİZMLƏRİNİN LİNQVO-KULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ

Hüseynova M.M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
gulnar.qurbanli.1996@mail.ru

Son illərdə dilin frazeoloji sisteminin semantik-praqmatik, linqvokulturoloji, koqnitiv elmi baxımdan öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Frazeoloji vahidlər mədəniyyət, milli mentalitet haqqında məlumat ifadə edən dil vahidləridir. Frazeoloji mənanın mədəni məna komponenti, qiymətləndirmə münasibətinin ifadəsi bir xalqın milli mentaliteti, etnomədəniyyəti haqqında məlumat verir. Ümumiyyətlə, frazeologiya bir xalqın həyat tərzinin, mədəniyyətinin, maarifçiliyinin, milli mentalitetinin parlaq ifadəsidir. Frazeoloji vahidlər xalqların mədəniyyəti haqqında məlumat mənbəyi və milli-mədəni spesifik dil mədəniyyətini ifadə edən parlaq dil vahididir. Son illərdə dilin frazeoloji sisteminin semantik-praqmatik, linqvokulturoloji, koqnitiv elmi baxımdan öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Frazeoloji vahidlər mədəniyyət, milli mentalitet haqqında məlumat ifadə edən dil vahidləridir. Frazeoloji mənanın mədəni məna komponenti, qiymətləndirmə münasibətinin ifadəsi bir xalqın milli mentaliteti, etnomədəniyyəti haqqında məlumat verir. Ümumiyyətlə, frazeologiya bir xalqın həyat tərzinin, mədəniyyətinin, maarifçiliyinin, milli mentalitetinin parlaq ifadəsidir. Frazeoloji vahidlər xalqların mədəniyyəti haqqında məlumat mənbəyi və milli-mədəni spesifik dil mədəniyyətini ifadə edən parlaq dil vahididir.

Dilçi alim V.A.Maslova da deyirdi ki, frazeoloji vahidlər öz semantik quruluşunda xalq mədəniyyətinin uzunmüddətli inkişaf prosesini ifadə edir, mədəni stereotipləri, etalonları, arxetipləri nəsildən-nəslə ötürür, möhürləyir və qeyd edir.

Bu mənada frazeologizmlərin tədqiqi və tətbiqi prosesində:

1) əksər frazeologizmlərin ümumi mənaları və ya onların tərkib hissələrinin mənalarında onun psixikasının, milli mədəniyyətin adının izləri var və onlar müəyyən edilməli və öyrənilməlidir;

2) milli-mədəni informasiya frazeoloji vahidlərin semantik strukturunda saxlanılır, mövcuddur, onların dünya haqqında obrazlarını ifadə edir və frazeoloji vahidlərə milli-mədəni kolorit verir;

3) frazeologiyanın milli-mədəni prosesinin tədqiqində mədəni-milli konnotativ xüsusiyyətlərin öyrənilməsi. Dilçilikdə qeyri-alternativ leksika termini və onun mahiyyəti linqvokulturologiyada geniş istifadə olunur.

Alternativ olmadan leksikanın məzmunu dilin digər leksik anlayışları ilə müqayisə oluna, başqa dilə dəqiq tərcümə oluna bilməz. Alternativ leksikon kontekstində milli reallıq durur. Belə leksemlərin mahiyyəti digər etnosların mədəniyyətində olmayan milli əşyaların, adətlərin, milli geyimlərin, milli sistemin, milli mətbəxin, milli adət-ənənələrin adlarını və məzmununu əks etdirir, ancaq müəyyən bir xalqın mədəniyyətinə xasdır:

Məsələn: ingilis sözü *knocker - door hammer-door hammer* ingilis həyat tərzini, həyat tərzinin elementini və təmsil edir, Azərbaycan həyat tərzində belə bir reallıq yoxdur. Odur ki, bu reallığa Azərbaycan dilində alternativ yoxdur. Belə sözlərə alternativi olmayan leksikon deyirik. Frazeologizmlərin özünəməxsus formalaşma prosesləri onları adi söz birləşmələrindən fərqləndirir. Frazeologizmlərin yaranması həm də linqvistik və qeyri-linqvistik amillərlə bağlıdır. Frazeologiyanın yaranması və formalaşması, birincisi, tarixi proseslər, ictimai mühit, ictimai-siyasi həyat, siyasi-mənəvi baxışlar, ikincisi, dilin linqvistik, yəni qrammatik qaydaları kimi amillərlə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Frazeologiya da formalaşma dövründə leksika kimi dilin daxili qanunlarına - fonetik, leksik-semantik, qrammatik tələblərə tabe olur.

Frazeologiyada linqvokulturoloji yanaşma mədəniyyətin öz dəyər məzmununu dünyanın ən universal məna vasitəsi olan dildə əks etdirdiyi mövqeyə əsaslanır. çünki dil ümumi mədəni dəyərlər fondunun qorunub saxlanmasına və ötürülməsinə imkan verir. Dilçilik və mədəniyyətşünaslığı yeni bir elmdə birləşdirən alimlərin nöqteyi-nəzərinin obyektivliyi bir tərəfdən mədəniyyətin, dilin və milli mentalitetin üzvi əlaqəsi, digər tərəfdən bu fundamental sistemlərin qarşılıqlı təsir mexanizmlərini müəyyən etmək üçün dilçiliyin mütərəqqi hərəkəti ilə təsdiqlənir.

Linqvokulturologiya dilçiliklə mədəniyyətşünaslığın kəsişməsində yaranan və xalqın dildə əksini tapmış, köklənmiş mədəniyyətinin təzahürlərini tədqiq edən bir elmdir. Linqvokulturologiyanın yaranmasına əsrin əvvəllərində humanitar elmlərdə müsbət bilikdən dərin biliyə keçidə istiqamətlənən antropoloji cərəyan təsir etdi. Frazeologiyada linqvokulturoloji istiqamətin əsas məqsədi mədəniyyət "dili"nin frazeoloji vahidlərin məzmununda və strukturunda necə təcəssüm olunduğunu müəyyən etməkdir. Frazeologizm dilçiliyin tədqiqat obyektidir, lakin onun linqvokulturoloji aspektini nəzərə alaraq, frazeoloji vahidlərin linqvistik əlamət kimi müstəqilliyini daha dərindən təhlil etmək və onun "mədəniyyət" geniş anlayış sferasının təsnifatında iştirakını nəzərə almaq mümkün olur.

Linqvokulturologiyanın tarixi dilin mədəni orijinallığı və strukturunun bir-biri ilə əlaqəli olduğuna və bir-birini tamamladığına inanan Vilhelm fon Humboldt ideyaları ilə başlayır. Görkəmli dilçi alimlərin bir sıra əsərlərində dildə mədəni orijinallığın ən mühüm tərcüməçisinin frazeoloji vahid olduğu vurğulanır. Məsələn, professor H.M.Şanski yazır: "Dildə, onun leksik və frazeoloji fondunda milli xarakterə, mental keyfiyyətə, onun tarixinə və mədəniyyətinə rast gəlmək olar". Bu fikir xarici alimlər tərəfindən də təsdiqlənmişdir, ona görə də bizi frazeoloji baxımdan linqvomədəni spesifiklik maraqlandırır.

Frazeoloji vahidlər linqvokulturologiyanın ən "nümayəndə" vahidləridir: motivasiya daşıyıcısı olan frazeoloji vahidlərin daxili forması çox vaxt milli-mədəni planın elementlərini ehtiva edir, çünki frazeoloji vahidlər "bir dil birliyinin ilk növbədə onun mədəni ənənələri ilə bağlı gündəlik-empirik, tarixi və mənəvi təcrübəsini əks etdirən reallığın obrazlı təsviri" əsasında yaranır. Hər bir xalqın özünəməxsus dünyagörüşü var ki, bunlar ətrafdakı reallıqlara milli qiymət verilməsinin əsasını təşkil edir. Hər bir dildə dünyanın frazeoloji mənzərəsinin mövcudluğundan danışmağa əsas verən linqvistik dünyagörüşünün yollarından biri də frazeologiyadır.

Linqvokulturoloji istiqamətin əsasını mədəniyyət və dilin qarşılıqlı əlaqəsi ideyası təşkil edir; beləliklə, o, dövrümüzdə artıq klassikləşmiş müxtəlif nəzəriyyələri birləşdirdi. V.fon.Humboldt, A.A.Potebnya, Ş.Ballı, E.M.Vereşşaqin və başqalarının nəzəriyyələri bu istiqamətə uyğun yer tapmışdır.

V.N.Teliaya görə frazeoloji vahidlər bu dildə danışan xalqın milli mentalitetini və mədəni dəyərlər sistemini əks etdirmə qabiliyyətinə görə mədəniyyət hadisələrinin linqvistik təsviri kimi müəyyən edilir . Beləliklə, onlar insanların mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün yaxşı bir vasitə kimi xidmət edə bilər. Deməli, əksər hallarda frazeoloji vahidlər insanın dünyaya qiymətləndirici münasibətini ifadə edir. Başqa sözlə, frazeologiya xalqın mədəniyyəti və mentaliteti, adət-ənənələri, mifləri, ritualları, adətləri, davranışları haqqında qiymətli məlumatların məcmusudur. Beləliklə, frazeoloji vahidlər konseptual dünya mənzərəsinin mühüm mədəniyyətə uyğun və qiymətləndirici təbəqəsini təşkil edir.

Araşdırmalarımızda alimlərin fikrinə əməl edirik. Onlara görə linqvokulturologiyanın predmeti mədəniyyətdə simvolik, istinad, obrazlı və məcazi məna kəsb edən və insan şüurunun özünün nəticələrini ümumiləşdirən dil və nitq vahidləridir və o, miflərdə, əfsanələrdə, rituallarda, folklorda, dini diskurslarda və s. qeydə alınmışdır.

LATIN DİLİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAF YOLLARI

Hüseynzadə H.E.
Bakı Slavyan Universiteti
haqiqathuseynzade@gmail.com

İngilis Latın və ya İngilis Vulqar Latın dili Böyük Britaniyada Roma və sub-Roma dövrlərində danışılan Vulqar Latın dili idi. İngiltərə Roma İmperiyasının bir hissəsini təşkil edərkən, Latın dili elitanın və adanın daha romanlaşdırılmış cənub və şərqindəki şəhər yerlərində əsas dil oldu. Daha az romanlaşdırılan şimal və qərbdə o, yerli britaniyalıların Britton dilini heç vaxt əsaslı şəkildə əvəz etməmişdir. Son illərdə alimlər Britaniya Latın dilinin Roman dillərinə çevrilmiş kontinental analoqlarından nə dərəcədə fərqləndiyini müzakirə etmişdilər. Roma hökmranlığının sona çatmasından sonra, beşinci və altıncı əsrlərdə Anglo-Sakson məskunlaşması zamanı İngiltərəyə çevrilən ərazilərin əksəriyyətində Latın dili köhnə İngilis tərəfindən danışıq dili olaraq dəyişdirildi.

Eramızın 43-cü ilində Roma hakimiyyətinin başlanğıcında Böyük Britaniyada Britton kimi tanınan Kelt dilində danışan yerli İngilislər yaşayırdı.

Roma Britaniyası beşinci əsrin əvvəllərinə qədər təxminən dörd yüz il davam etdi. Tarixçilər tez-tez Roma Britaniyasına ölkənin şimalında və qərbində "dağlıq zonası" və cənub və şərqində "aran zonası"ndan ibarət olaraq istinad edirlər, ikincisi daha hərtərəfli romandır və Romano-Britaniya mədəniyyətinə malikdir. Xüsusən də aran zonasında latın dili şəhər əhalisinin əksəriyyətinin, idarə və hakim təbəqənin, ordunun və xristianlığın tətbiqindən sonra kilsənin dilinə çevrildi. Brittonik dili əhalinin əsas hissəsini təşkil edən kəndlilərin dili olaraq qaldı; kənd elitasının üzvləri, ehtimal ki, ikidilli idilər. Dağlıq zonada romanlaşdırma cəhdləri məhdud idi və Brittonik dili həmişə dominant dil olaraq qaldı.

Qərbi Avropanın çox hissəsində, son antik dövrdən başlayaraq, gündəlik nitqin vulqar latın dili yerli olaraq fərqlənən növlərə çevrildi və nəticədə Roman dillərinə çevrildi.

Lakin, 5-ci əsrin əvvəllərində Britaniyada Roma hökmranlığının sona çatmasından sonra Vulqar Latın dili gündəlik danışıq dili kimi yoxa çıxdı.

Onun Britaniyada bir xalq dili kimi yoxa çıxma vaxtı, təbiəti və xüsusiyyətləri son illərdə elmi müzakirələrin mövzusu olmuşdur. Vulqar Latın dilini sübut etməkdə əsas çətinlik ondan ibarətdir ki, sönmüş danışıq dili forması kimi heç bir mənbə onun birbaşa hesabını vermir.

Vulqar Latın dili ilə əlaqədar olaraq, xüsusilə Britaniyada danışıldığı kimi, Kennet H. Cekson tərəfindən, 1950-ci illərdə müəyyən edilmiş və nisbətən yaxınlarda etiraz edilən bir fikri irəli sürdü. Cekson İngilis Kelt dillərinə keçmiş Latın sözlərindən istifadə edərək İngilis Latın dilinin təbiəti haqqında nəticələr çıxardı. 1970-ci illərdən John Mann, Eric P. Hamp və başqaları İngilis Latın dilində danışıq istifadəsini müəyyən etmək üçün yazılarda Mannın "the sub-literary tradition" adlandırdığı ifadədən istifadə etdilər.

1980-ci illərdə Colin Smith xüsusilə daş kitabələrdən istifadə etdi, baxmayaraq ki, Smitin yazdıqlarının çoxu son illərdə Britaniyada tapılan çoxlu sayda latın yazıları nəticəsində köhnəlmişdir.

Bunlardan ən məşhuru "*Vindolanda tablets*", onların son iki cildi 1994 və 2003-cü illərdə nəşr edilmişdir, eyni zamanda 1988-ci ildə nəşr olunmuş "Bath curse tablets" və İngiltərənin cənubundakı bir sıra başqa yerlərdə tapılan digər lənət lövhələri də daxildir.

Son illərdə Britaniya Latın dili üzrə araşdırmalar Ceksonun fundamental fərziyyələrinin dəyişdirilməsinə gətirib çıxardı.

Xüsusilə, onun yuxarı sinif Britaniya Latın dili üçün 12 fərqli meyar müəyyən etməsi ciddi tənqidlərə məruz qaldı.

Buna baxmayaraq, İngilis Vulqar Latın dili, ehtimal ki, Qalliyanın Vulqar Latın dilindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsə də, 400 illik Roma hökmranlığı dövründə İngilis Latın dili, demək olar ki, fərqli xüsusiyyətlər inkişaf etdirəcəkdi.

İNGİLİS VƏ LATIN DİLLƏRİNİN OXŞAR CƏHƏTİ

Hüseynzadə H.E.
Bakı Slavyan Universiteti
haqiqathuseynzade@gmail.com

Müasir ingilis yazıçıları latın qrammatikasını ingilis dilinə tətbiq etməyə çalışdılar, məsələn, to və fellər arasında zərflərin istifadəsini qadağan edən bir qayda tətbiq etdilər, lakin bu, gündəlik dilə uğurla tətbiq oluna bilmədi. Buna baxmayaraq, ingilis dili lüğətinin yarıdan çoxu latın dilindən gəlir. Bir çox ingilis sözləri fransız və ya italyan kimi Roma dillərindən əmələ gəlib. Və bu roman dilləri latın dilindən inkişaf edib:

Məsələn: Latın: mercēs → Fransız: merci → İngilis: mercy.

Bəziləri birbaşa Latın dilindən inkişaf etmişdir,

Məsələn: Latın: serēnus → İngilis: serene.

Digərləri dəyişdirilmədən birbaşa qəbul edilir,

Məsələn: latınca: lārva → ingiliscə: larva.

Beləliklə, xeyli sayda ingilis sözləri latın dilindən keçib. Bundan əlavə, bəzi latın dilləri yunan dilindən,

Məsələn: Yunan: schŏlē → Latın: schŏla → köhnə einglish: scōl → müasir ingilis: məktəb

İngilis dilində çoxlu sözlərdən istifadə etdikdən sonra o, orijinal monoton ingilis lüğətini həqiqətən zənginləşdirir. Bir çox insanlar A-Z-yə "İngilis hərfləri" deməyə öyrəşiblər, amma əslində onlara "Latın hərfləri" və ya "Roma hərfləri" deyilməlidir. Çünki ingilis dilindəki iyirmi altı A-Z hərfi Latın dilindən latın hərfləridir. Dil insanların danışdığı sözlərin məcmusudur. Sözlər sonradan hazırlanır və dil simvollarını qeyd etmək üçün istifadə olunur. Beləliklə, ingilis dilinin latın hərfləri ilə yazılması təəccüblü deyil, çünki dil və yazı iki fərqli şeydir.

Latın dili: Yazılı Latın dili monarxiyaya (təxminən eramızdan əvvəl 753-509-cu illər) aiddir, lakin bu dövrdən yalnız bir neçə parça-parça yazılar salamat qalmışdır. Romalılar öz əlifbalarını əlaqədə olduqları yunanlar və/yaxud etrusklardan götürmüşlər. Latın ədəbiyyatı (və rəsmi təhsil) eramızdan əvvəl III əsrdə başlamışdır. (Roma respublikası dövründə), yunan ədəbiyyatı və təhsilinin təsiri altında. O, eramızdan əvvəl I əsrdə, xüsusən də ilk imperator Sezar Avqustun (e.ə. 31-ci illər – eramızın 14-cü illəri) dövründə çiçəkləndi. Klassik dövrdən sonra ilk xristian yazılarında latın ədəbiyyatı canlandı. Bu dövr bəzən eramızın 200-600-cü illərinə aid olan son Latın və ya Patristik Latın (xristian kilsəsinin "atalarının" yazılarına görə adlandırılmışdır) adlanır. Eramızın 600-cü ili ("Klassik" təhsil alan son Roma müəllifi Böyük Papa Qriqoridən sonra) İntibah dövrünə adətən Orta əsrlər latın dili kimi təyin edilir. İntibah dövrü ilə yazı üçün xalq dili və ya doğma dillərdən istifadənin artması gəldi. Latın dili təhsillilərin, xüsusən də təqaüd üçün ortaq dil olmağa davam etdi və hətta XX əsrdə bir İtalyan yepiskopu ilə yazışmalarında C.S. Lewis tərəfindən bu məqsədlə istifadə edildi.

İngilis dili: İngilis dili də Hind-Avropa dilindən təkamül yolu ilə əmələ gəlib, lakin onun kökləri german qolundadır. Qədim ingilis dili təxminən eramızın V-XI əsrlərinə aiddir. Latın dilində olduğu kimi, onun da 3 cinsi isim və müxtəlif isim halları və müxtəlif fel formaları üçün müxtəlif sonluqlar var idi. Eramızın V-VI əsrlərində Jutların, Anqlların və Saksonların german tayfaları "Britaniya"ya hücum etdilər. Onlar əvvəllər adaya köçmüş kelt danışanlarını kənarlara sürdülər. Orada (şotland) gael, uels və irland dilləri inkişaf etdi. İngilis dili bu Kelt təbəqəsindən təsirsiz qalmadı və çoxlu sözlər götürdü. İngilis dili xüsusilə lüğətlə zəngindir və bütün tarixi boyu borc almağa davam etmişdir.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV YANAŞMANIN VACİBLİYİ

İbadova Ş.Ş.
Bakı Slavyan Universiteti
shahanemammadzadeh96@gmail.com

Keçmişdən bu günə xarici dillərin tədrisində müxtəlif metod və yanaşmalardan istifadə olunmuşdur. Xarici dillərin tədrisində istifadə olunan metod və yanaşmalar dil öyrənmə prosesini istiqamətləndirir və strukturlaşdırır. Ünsiyyətə əsaslanan və təcrübə yönümlü metodlar dilin effektiv öyrənilməsinə təkan verir. Buna görə də düzgün metod və yanaşmaların seçilməsi dil öyrənmə zamanı vacibdir. Hal-hazırda xarici dillərin tədrisində ən çox istifadə olunan yanaşma kommunikativ yanaşmadır. Kommunikativ yanaşmanın əsası 1960-cı illərdə Noam Chomsky tərəfindən qoyulmuş və 1970-ci illərdə Maykl Hallidey tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Kommunikativ yanaşmanın əsas məqsədi hədəf dildə özünü ifadə etmək bacarığını əldə etməkdir. Bu yanaşma bu gün bir çox məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində tətbiq olunur. Kommunikativ yanaşmanın hədəfi təkcə dilin qrammatik qaydalarını öyrənmək deyil, həm də real həyatda ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Kommunikativ yanaşma tələbələrin hədəf dili anlamasına, istifadə etməsinə və səmərəli ünsiyyət qurmasına imkan yaratmaq üçün dili funksional və praktiki şəkildə öyrədir. Xarici dillərin tədrisi zamanı tətbiq olunan kommunikativ yanaşmada müəllimlər arxa planda qalır, şagirdlər ön planda olurlar, müəllimlər burada şagirdlərə bələdçilik edirlər. Tələbə mərkəzli tədris yanaşmasında şagirdlər sinifdə aparıcı rol oynayırlar. Müəllimlərdən tələb olunur ki, sinifdə şagirdlərin suallarını cavablandırsınlar və onların səhvlərini müşahidə edərək düzəltsinlər. Bu yanaşmanın vacibliyini izah edən bəzi əsas məqamlar bunlardır:

Real həyatda ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması : Kommunikativ yanaşma tələbələrə dildən real həyatda necə istifadə etməyi öyrənməyə imkan verir. Bu, tələbələrə gündəlik həyatlarında qarşılaşacaqları ünsiyyət vəziyyətlərinə hazırlaşmağa kömək edir.

Ünsiyyət yönümlü təhsil : Kommunikativ yanaşma dilə ünsiyyət vasitəsi kimi baxılmasını təmin edir. Bu, tələbələrin dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə, dilin funksionallığını anlamağa kömək edir.

Tələbə mərkəzli təhsil : Kommunikativ yanaşma tələbələrin ehtiyac və maraqlarına diqqət yetirir. Bu, tələbələrə dildən fəal şəkildə istifadə etməyə və fikirlərini ifadə etməyə imkan verir. Bu, öyrənmə prosesini daha effektiv edir.

Mədəni məlumatlılığın inkişafı : Kommunikativ yanaşma həmçinin dilin mədəni kontekstini vurğulayır. Şagirdlər dillə yanaşı, həmin dilin mədəniyyətini də öyrənirlər. Bu, tələbələrə müxtəlif mədəniyyətləri anlamağa kömək edir.

Motivasiyanı artırır : Şagirdlərin dildən ünsiyyət zamanı istifadə etməsi onların dərslərə marağını və motivasiyasını artırır. Şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirməyə yönəlmiş fəaliyyətlər təlim prosesini daha əyləncəli edir.

Qrupla birlikdə işləməyə təşviq edir: Şagirdlər bir-biri ilə ünsiyyət quraraq dil bacarıqlarını birlikdə inkişaf etdirmək imkanı əldə edirlər.

Səhvləri Təbii Proses kimi Qəbul Etmək : Kommunikativ yanaşma tələbələrin səhvləri ilə konstruktiv şəkildə məşğul olur. Səhvlərin öyrənmə prosesinin bir hissəsi olduğu qəbul edilir və tələbələrin ünsiyyət qurmaq qorxusunu dəf etməyə kömək edir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, kommunikativ yanaşma xarici dilin tədrisində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, tamamilə danışmağa əsaslanan bu üsul sayəsində dili öyrənən insanlar müəyyən bir müddətdən sonra hədəf dildə sərbəst danışmağa başlayırlar.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR PROBLEMLƏR

İbrahimli N.N.
Bakı Slavyan Universiteti
Rzayevanatiqe18@gmail.com

Xarici dil insanın öz ana dilindən fərqli, öz milli dilindən fərqli öyrənib istifadə etdiyi dilə verilən addır. Xarici dilləri öyrənməklə insanlar başqa ölkələrdə və sivilizasiyalarda olan insanlarla daha effektiv

ünsiyyət qura bilirlər. Bu, səyahət, biznes, təhsil və sosial məsələlər kimi sahələrdə faydalıdır. Bir çox sahədə xarici dil bilənlər üçün iş imkanları daha genişdir. Dil bilmək beynəlxalq şirkətlərdə işə qəbul prosesini sürətləndirə və daha çox karyera imkanları yarada bilər. Xarici dilləri öyrənməklə insanlar dünyagörüşlərini genişləndirə, əlaqələri gücləndirə, digər sivilizasiyalar və tarixlər haqqında daha çox öyrənə, fərqli perspektivlər əldə edə bilərlər. Bir çox beynəlxalq təhsil müəssisələri və proqramları xarici dillərdə danışan tələbələri cəlb edir və onlara dünya səviyyəli təhsil imkanları təklif edir. Xarici dil bilmək insanlara başqa ölkələrin ədəbiyyatını oxumaq, kitab oxumaq, filmlərə baxmaq və müxtəlif onlayn media ilə məşğul olmaq imkanı verir. Xarici dillərin öyrənilməsi və öyrədilməsi müxtəlif metodlar, texnologiyalar və tədris proqramları vasitəsilə həyata keçirilir. İnsanların öz-özünə öyrənmə üsullarına uyğun olaraq həm formal təlimdən, həm də öz-özünə öyrənməyə imkan verən mənbələrdən faydalanmaq mümkündür.

Xarici dillərin öyrənilməsi insanların başqa dilləri öyrənməsi, öz dillərini və sivilizasiyalarını paylaşması üçün vacib bir prosesdir. Bu inkişaf tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarını, mədəni qəbulunu artırır və dünya sivilizasiyaları arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə kömək edir. Xarici dilin tədrisi ilə bağlı əsas məqsəd və metodlardan bəziləri aşağıdakılardır:

Ünsiyyət Bacarıqlarının İnkişafı: Xarici dilin əsas məqsədi insanların digər dillərdən istifadə edənlərlə səmərəli ünsiyyət qurmasına kömək etməkdir. Buraya dil, dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarının inkişafı daxildir.

Mədəniyyətşünaslıq: Xarici dil öyrənilməsi həm də digər ölkələrin və sivilizasiyaların cəlb olunmasını, başa düşülməsini və qiymətləndirilməsini təmin edir. Bu, tələbələrin dünyagörüşünün genişlənməsinə və tolerantlığın artmasına kömək edir.

Texnologiyadan istifadə: Müasir texnologiya dil təhsilini dəyişir və yeniləyir. Onlayn tədris platformaları, interaktiv media və s. Bəzi texnologiyalar öyrənənlərin motivasiyasını artırır və təlim prosesini maraqlı və effektiv edir.

Biznes və Karyera üçün dil təlimi: Bir çox insan iş və karyera məqsədləri üçün xarici dilləri öyrənmək istəyir. Bu baxımdan, iş tələblərinə uyğunlaşmaq və beynəlxalq şirkətlərdə işə qəbul olunmaq üçün tələb olunan dil bacarıqlarının artırılması üçün dil hazırlığı da həyata keçirilməlidir.

Dil təqaüdləri və mübadilə proqramları: Tədris müəssisələri və institutları dil öyrənmək istəyənlərə təqaüdlər, mübadilə proqramları və digər imkanlar təklif etməklə dil öyrənilməsini dəstəkləyir.

Xarici dillərin öyrənilməsi dünya birliyini və anlaşmasını təmin etmək, şəxsi inkişafı təşviq etmək və beynəlxalq yoldaşlığı gücləndirmək üçün mühüm vasitədir. Bunun üçün effektiv tədris metodlarının, motivasiyanın yaradılması və müasir texnologiyalardan bəhrələnməsi vacibdir.

Xarici dillərin öyrənilməsi dövrümüzdə bir çox müasir problemlərlə üzləşir. Bunlardan bəziləri:

İkinci dilin tədrisinin effektivliyi: Bir çox araşdırmalar göstərir ki, insanların həqiqətən dilləri öyrənə bilməsi üçün ən müasir metodlar işlənib hazırlanıb. Lakin bu üsulların tətbiqi və sınaqdan keçirilməsi üçün çoxlu vaxt, təhlükəsizlik və məsuliyyət tələb olunur. Effektiv ikinci dilin tədrisi yuxarıda qeyd olunan bütün amilləri birləşdirməklə mümkündür. Bu, dərsləri həvəsləndirən, interaktiv məşqlər təmin edən, dil bacarıqlarının inkişafına kömək edən və tələbələrin məqsədlərinə uyğun tədris metodunu müəyyən edən təlim planının olmasını tələb edir.

Texnologiyadan istifadə: Texnologiya dilləri öyrənmək və öyrətmək üçün yeni imkanlar yaradır, lakin bu, nəinki tədris prosesini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir, həm də dilin keyfiyyətini nəzarət altında saxlayır. O, ən çətin vəziyyətlərlə bağlıdır. Texnologiyadan istifadə ikinci dilin tədrisi prosesini daha interaktiv, maraqlı və effektiv edir. İnsanların müxtəlif texnologiya və mənbələrdən istifadə edərək öz-özünə öyrənmə proseslərinə uyğun metodları seçmələri vacibdir.

Dil tədrisinin müəyyən edilməsi: Dilin tədris metodları hədəf qrupun məqsəd və tələblərinə uyğun olmalıdır. Əgər tədrisin məqsədi biznes üçün dil öyrətməkdirsə, o zaman müəyyən sahələrə diqqət yetirmək və ən effektiv metodları tətbiq etmək vacibdir. Dil tədrisində interaktiv metodlar və təlim vasitələri effektiv tədrisi təmin etmək üçün vacibdir. Buraya rol oyunu, müzakirələr, dil mübadiləsi və digər interaktiv təlim prosedurları kimi tədbirlər daxildir. Təlim prosesinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün proqramın düzgün təşkili və monitorinqi vacibdir. Bu, öyrənənlərin inkişafını müəyyən etmək, problemləri tanımaq və təlim prosesini düzəltmək üçün vacibdir. Dil təliminin müəyyən edilməsi məqsəd və tələblərə uyğun gələn təlim planının müəyyən edilməsini təmin edir. Bu, öyrənənlərin dil bacarıqlarını təkmilləşdirmək və öyrənməyə motivasiyasını artırmaq üçün vacibdir.

Müəllim hazırlığı və professorluq: Kurs müəllimləri və pedaqoqlar dili öyrənən insanlara metodiki dəstək göstərməlidirlər. Müəllim hazırlığı və peşə proqramları müasir təhsil standartlarına uyğun olmalıdır. Müəllim hazırlığı prosesi də təlim və inkişaf proqramları vasitəsilə davam etdirilir. Bu, müəllimlərə tədris

metodları, texnologiyaları, müəllim-şagird münasibətləri və digər sahələrdə öz bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Təhsil sahəsində uğur və effektivliyə nail olmaq üçün müəllim hazırlığı və professorluq sahəsi vacibdir. Bu sahədə təlim və təcrübə müəllimlərə tələbələrə yaxşı tədris verməyə kömək edir.

Çoxdillilik: Müasir dünyada bir çox insan birdən çox dil öyrənmək və öyrətmək istəyir. Bu, alimlərdən və pedaqoqlardan müxtəlif dil mənbələri ilə işləməyi və onların tədris üsullarını uyğunlaşdırmağı tələb edir. Çoxdillilik təhsil sahəsində də mühüm rol oynayır. Fərqli dilləri bilmək insanlara beyinlərini fərqli şəkildə istifadə etməyə imkan verir və onları fərqli düşünməyə təşviq edir. Üstəlik, bir çox beynəlxalq təhsil müəssisələri müxtəlif dillərdə olan tələbələri qəbul edir və beynəlxalq təhsil imkanları təklif edir. Müxtəlif dilləri bilmək insanlara müxtəlif sivilizasiyaları, ədəbiyyatı, musiqini, filmləri və s. öyrənməyə imkan verir. Bəzi mövzuları başa düşmək və həzz almaq imkanı verir. Çoxdillilik beynəlxalq əlaqələrin və əməkdaşlığın inkişafını təmin edir. Müxtəlif dilləri bilən insanlar başqa ölkələrdəki insanlarla daha sıx əlaqələr qura və beynəlxalq tədbirlərdə daha fəal iştirak edə bilərlər. Çoxdillilik dünya insanlarının zənginliyini və mənsubiyyətini qurur və qlobal perspektivdən zəngin, müxtəlif və birləşdirici mühit yaradır.

Dilin öyrənilməsi üçün mühit: Bəzi dil kursları və məktəblər daha yaxşı təşkil edilir və tələbələrin dil təhsilindən faydalana biləcəkləri real mühitlər yaratmaq üçün istifadə olunur.Bunu artırmaq üçün daha yaxşı yollar axtarmaq lazımdır. Dil öyrənmə mühiti ixtisaslı müəllimlərin və müəllimlərin mövcudluğunu təmin etməlidir. Yaxşı pedaqoqlar motivasiya edir, dəstək verir və tələbələrin ehtiyaclarına uyğun təlimat verirlər. Dil öyrənmə mühiti öyrənmə təlimi və inkişafı təmin etməlidir. Bu, yeni tədris metodlarının, texnologiyalarının və materiallarının tətbiqi və təlim prosesinin daim təkmilləşdirilməsi üçün vacibdir. Tələbələri dil öyrənməyə həvəsləndirmək və dəstəkləmək üçün mühit vacibdir. Bu, təlim materiallarından qurtulmağı, öyrənmə tədbirlərinin qurulmasını və müəllim dəstəyini əhatə edir. Əvvəlcədən planlaşdırılan və motivasiya və dəstək verən mühit dil öyrənmə prosesinin effektiv inkişafına kömək edir. Bu mühit öyrənməyi maraqlı və mənasız olmayan təcrübəyə çevirir.

Bu problemlərin həlli üçün tədris metod və texnologiyalarının dəyişdirilməsi, müəllim və şərhçilərin hazırlanması, mətbuatın təkmilləşdirilməsi vacibdir.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN PSİXOLOJİ ƏSASLARI

İmanlı R. İ.
Bakı Slavyan Universiteti
roya.imanli@inbox.ru

Kiçikyaşlı məktəblilərin təhsili, tərbiyəsi və inkişafı problemi haqqında çox danışılır, yazılır. Son illər psixoloji-pedaqoji dövri nəşrlərin təhlili belə deməyə əsas verir ki, bu məsələ alimlərin, müəllimlərin və valideyn ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etməktədir.

İbtidai məktəb fasiləsiz təhsil sisteminin tərkib hissəsidir. İbtidai sinif müəllimləri şagirdlərə özünü inkişaf və özünü təkmilləşdirmə vasitələrinə malik olan, problemin həllinin səmərəli yollarını tapa bilən, lazımi məlumatları axtaran, tənqidi düşünən müstəqil şəxsiyyət kimi tərbiyə etməyə, müzakirələrdə iştirak və ünsiyyət qurmağa çağırır.

Kiçikyaşlı məktəblilər məktəbin 1-4-cü siniflərində təhsil alan 6-11 yaşlı uşaqların yaşıdır. Yaşın sərhədləri və onun psixoloji xüsusiyyətləri müəyyən bir dövr üçün qəbul edilmiş təhsil sistemi, zehni inkişaf nəzəriyyəsi və psixoloji yaş dövrləşdirilməsi ilə müəyyən edilir.

Məktəbəqədər təhsilin başlanğıcı əsas yeni zehni fəaliyyətlərin formalaşdığı ibtidai fəaliyyəti kimi oyun fəaliyyətindən təhsil fəaliyyətinə keçid deməkdir.

Uşaq məktəbə daxil olduqda yeni sosial inkişaf vəziyyəti yaranır. Müəllim inkişafın sosial vəziyyətinin mərkəzinə çevrilir. İbtidai məktəb yaşında təhsil fəaliyyəti aparıcı olur. Təhsil fəaliyyəti öyrənmə subyekti kimi özünü dəyişdirməyə yönəlmiş şagird fəaliyyətinin xüsusi formasıdır. İbtidai məktəb dövründə düşüncə dominant funksiyaya çevrilir. Məktəbəqədər yaşda başlayan vizual-məcazi təfəkkürdən şifahi-məntiqi təfəkkürə keçidi başa çatır.

Məktəb təhsili elə qurulmuşdur ki, şifahi və məntiqi təfəkkür üstünlük təşkil edir. Əgər məktəbdə təhsilin ilk iki ilində uşaqlar əyani nümunələrlə çox işləyirlərsə, sonrakı siniflərdə belə fəaliyyətlərin həcmi azalır. Tədris fəaliyyətlərində təsəvvürlü təfəkkür getdikcə daha az zəruri olur. İbtidai məktəb yaşının sonunda (və daha sonra) uşaqlar arasında fərdi fərqlər görünür. Psixoloqlar təhsil problemlərini şifahi şəkildə

asanlıqla həll edən "nəzəriyyəçilər" və ya "mütəfəkkirlər", vizuallaşdırma və praktiki hərəkətlərdən dəstəyə ehtiyacı olan "praktiklər" və canlı təxəyyüllü təfəkkürə malik "rəssamlar" qruplarını fərqləndirirlər. Əksər uşaqlar müxtəlif düşüncə növləri arasında nisbi tarazlıq nümayiş etdirirlər.

Nəzəri təfəkkürün formalaşmasının mühüm şərti elmi anlayışların formalaşmasıdır. Nəzəri təfəkkür şagirdə cisimlərin xarici, vizual əlamətlərinə və əlaqələrinə deyil, daxili, əsas xassələrə diqqət yetirərək problemləri həll etməyə imkan verir.

İbtidai məktəb yaşının başlanğıcında qavrayış kifayət qədər fərqlənmir. Buna görə uşaq yazım baxımından oxşar olan hərfləri və rəqəmləri (məsələn, 9 və b və ya Z və R) "bəzən qarışdırır". O, obyektləri və rəsmləri məqsədyönlü şəkildə araşdıra bilsə də, məktəbəqədər yaşda olduğu kimi, ona ən diqqət çəkən, "gözə çarpan" xüsusiyyətlər - əsasən rəng, forma və ölçü verilir. İbtidai məktəb dövründə yaddaş iki istiqamətdə inkişaf edir - özbaşınalıq və mənalılıq. Uşaqlar qeyri-ixtiyari olaraq onlarda maraq doğuran, oynaq şəkildə təqdim olunan, parlaq əyani vəsaitlərlə əlaqəli tədris materialını xatırlayırlar. Ancaq məktəbəqədər uşaqlardan fərqli olaraq, onlar üçün çox da maraqlı olmayan materialı məqsədyönlü, könüllü olaraq yadda saxlamağı bacarırlar. Hər il öyrənmə getdikcə daha çox könüllü yaddaşa əsaslanır. Kiçik məktəblilər, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar kimi, adətən yaxşı mexaniki yaddaşa malikdirlər. Onların bir çoxu ibtidai məktəbdə tədris mətnlərini mexaniki şəkildə əzbərləyirlər ki, bu da çox vaxt orta məktəbdə materialın mürəkkəbləşdiyi və həcmcə daha böyük olduğu zaman çətinliklərə səbəb olur. Bu yaşda semantik yaddaşın təkmilləşdirilməsi kifayət qədər geniş spektrli mnemonik texnikaları mənimsəməyə imkan verir.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN PEDAQOJİ ƏSASLARI

İmanlı R. İ.
Bakı Slavyan Universiteti
roya.imanli@inbox.ru

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin pedaqoji əsasları mövzusu baxımından ədəbiyyatların təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, təlim və tədqiqat fəaliyyətinin inkişaf etmiş forması şagirdin özünü dəyişdirmək vəzifəsini formalaşdırır.Şagird inkişafının əsas mexanizmi xarici şəraitin təsiri altında həyata keçirilən, lakin həmişə daxili şəraitdə pozulan şagirdnin öz fəaliyyətidir. Yalnız belə fəaliyyət sözün tam mənasında məhsuldar ola bilər. Təlim və tədqiqat fəaliyyətləri bacarığının formalaşması ibtidai məktəb Təliminin səmərəliliyi və keyfiyyətinin əsas şərti kimi formalaşması irəli sürülən meta-fən səriştələri ilə bağlıdır. Meta-mövzu səriştələri anlayışı daha çox fəaliyyət kateqoriyalarında təqdim olunan "öyrənmə qabiliyyəti" anlayışının konkretləşdirilmiş olan "universal təlim fəaliyyəti" termini ilə bağlıdır.

D.A.Eremeevanın fikrincə,öyrənmə fəaliyyətinin əhəmiyyəti ibtidai məktəb təlimindəki funksiyaları ilə müəyyən edilən universal təlim fəaliyyəti (şəxsi, tənzimləyici, idrak və kommunikativ) ilə zənginləşdirmək lazımdır:

1) ibtidai məktəb şagirdinin şəxsiyyətinin mənəvi və intellektual inkişafı və ömür boyu təlimə hazır olması əsasında özünü həyata keçirməsi üçün şərait yaratmaq;

2) Şagirdnin müvəffəqiyyətlə və müəyyən dərəcədə müstəqilliklə təlim və tədqiqat fəaliyyətini həyata keçirmək, təlim məqsədlərini təyin etmək, məqsədlərə çatmaq üçün lazımi vasitə və üsullardan istifadə etmək, təlim və tədqiqat fəaliyyətinin nəticələrini izləmək və qiymətləndirmək bacarığını təmin etmək .

Təlim və tədqiqat fəaliyyəti prosesində meta-mövzu kompetensiyalarının əhəmiyyəti həm də onunla müəyyən edilir ki, onların formalaşması idrak qabiliyyətlərinin (qavrayış, iş yaddaşı, diqqət, ehtimal proqnozlaşdırma, təfəkkür) inkişafına kömək edir. Beləliklə, meta-mövzu kompetensiyaları ibtidai sinif şagirdinin şəxsiyyətinin inkişafında müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. İbtidai təlimin məzmunu üçün dəyər təlimatları məzmunun məcburi tərkib hissəsi kimi şərh olunur. Təlim və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin məqsədyönlü inkişafı ümumbəşəri təlim fəaliyyətini və ümumilikdə təlim və tədqiqat fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün müəyyən hazırlıq səviyyəsini və bacarığını nəzərdə tutur. Biz bu cür hazırlıq və qabiliyyətləri ibtidai sinif şagirdinin meta-fənni kompetensiyaları adlandırır və onların inkişafını ibtidai məktəbdə məcburi məqsəd kimi qeyd edirik. Meta-mövzu səlahiyyətləri bunlardır: ibtidai məktəb yaşında aparıcı fəaliyyət və qabiliyyətlər müstəqil xarakter daşıyır; ümumbəşəri təlim-tədqiqat fəaliyyətinin inkişafının göstəricisi.

Bacarıqların mahiyyətinə və təbiətinə keçərək qeyd etməliyik ki, onların təbiəti həyat boyu inkişafı özündə birləşdirir. İbtidai məktəb yaşında səriştələrin gələcək inkişafına möhkəm zəmin yaratmaq üçün

əldən verilmiş imkanlar təlim sisteminin sonrakı mərhələlərində və ömür boyu təlim ideyası kontekstində şagirdin inkişafı prosesində əhəmiyyətli çətinliklər yaradacaqdır .

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ÜNSİYYƏT BACARIĞININ ROLU

İmanova F.C.
Bakı Slavyan Universiteti
fshiraliyeva268@gmail.com

Bu tezis xarici dilin tədrisində ünsiyyət bacarıqlarının əsas rolunu və onları öyrənənlər arasında dil biliyinin və mədəni səriştənin inkişafına dərin təsirini araşdırır. Müvafiq ədəbiyyatın və emprik tədqiqatların hərtərəfli təhlili vasitəsilə bu tədqiqat effektiv ünsiyyət bacarıqlarının öyrədilməsinin dilin mənimsənilməsini necə gücləndirdiyini, mənalı qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırdığını və mədəniyyətlərarası anlaşmanı inkişaf etdirdiyini aydınlaşdırır. Yaxşı ünsiyyət səriştələri müəllimlərə şagirdlərini daha yaxşı başa düşməyə və onlarla müsbət münasibətlər qurmağa kömək edir. Bundan əlavə, yaxşı ünsiyyət bacarıqları müəllimlərə münaqişələri həll etməyə və siniflərini effektiv idarə etməyə imkan yaradır. Müəllimlər şagird və valideynlərlə düzgün ünsiyyət qurmağı bacarmalıdırlar.

Dil bəlkə də yeganə olmasa da ən vacib ünsiyyət vasitəsidir və bütövlükdə dil tədrisinin məqsədi şübhəsiz ki, öyrənənlərdə ünsiyyət qurmaq bacarığını inkişaf etdirməkdir. Bu baxımdan, pedaqoq M.Finocchiaro təklif edir ki, dilin öyrədilməsi zamanı öyrənənlər üçün yüksək daxili motivasiya yarada bilən ünsiyyətə diqqət yetirmək lazımdır. Dilin tədrisinə bu şəkildə yanaşmaq göründüyü kimi inqilabi deyil, çünki bütün dillər ilk növbədə ünsiyyət vasitəsidir. Xarici dilin tədrisində təbii olaraq ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə üstünlük verilməlidir. Hələ 1904-cü ildə Otto Jespersen dilləri mənalı ünsiyyət vasitəsilə öyrənməyin vacibliyini vurğulamışdır. Belə bir sual yaranır ki, bəs dilə ünsiyyət vasitəsi kimi baxan pedaqoji proqramlar əvvəlkilərdən nə ilə fərqlənir?. Səbəblərdən biri odur ki, dil tədrisinin əsas məqsədi "Ünsiyyət" olaraq qəbul edilsə də, istifadə olunan metodlar müxtəlifdir. Metodların seçimi iki sualın cavabından asılıdır: Dil nədir? və dil bilmək nəyi əhatə edir?. Bu sualların cavabları dövrün linqvistik, sosioloji və pedaqoji nəzəriyyələrinin təsiri altındadır. Yuxarıda verilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, dil nitqin ifadə vasitəsidir, dil bilmək isə həmin diskursu effektiv şəkildə ifadə etmək, müzakirə etmək və şərh etmək bacarığı deməkdir. Əvvəlki dil tədrisi proqramları bu suallara bu tədqiqatda olduğu kimi yanaşmaq məcburiyyətində deyildi. Buna görə də, əvvəlki pedaqoji proqramların burada göstərilən ünsiyyət bacarıqlarının tərifindən nə ilə fərqləndiyini araşdırmaq vacibdir. Xarici dil tədrisində ünsiyyət bacarığının öyrənilməsinin əsas məqsədi, tələbələrin şifahi və yazılı şəkildə dildən istifadə etmək qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir. Bu, tələbələrin həm fərdi, həm də sosial həyatlarında müvəffəqiyyətləri üçün vacibdir. Kommunikativ mühitlərdə, tələbələr dil prinsiplərini praktikada tətbiq etməklə öyrənir və bu onlara dilin necə istifadə olunduğunu anlamaq və düzgün şəkildə reaksiya vermək bacarığını artırır. Ünsiyyətin tədrisi, həm də tələbələrin mədəni anlayışlarını və münasibətlərini dəyişdirir. Müxtəlif dil və mədəniyyətlərin öyrənilməsi, tələbələrin dünyagörüşünü genişləndirir və onlara müxtəlif mədəni mənsubiyyəti olan insanlarla düzgün ünsiyyət qurmasına və özünü ifadə etməsinə şərait yaradır.

Yaxşı ünsiyyət bacarıqları özünə inam mənbəyidir və insana səmərəli araşdırma aparmaqla, ideyaları və arqumentləri konseptuallaşdırmaqla, təşkil etməklə və təqdim etməklə bilik əldə etməyə imkan verir (Emanuel, 2011). Şifahi ünsiyyət bacarıqları istənilən mövzuda uğur qazanmaq üçün zəruri vasitədir; hətta bu bacarıqları öyrənmək müəyyən qədər vaxt aparsa da, bu tələbələrdə ünsiyyəti formalaşdırmağa və biliklərini tətbiq etməyə, yeni işlər tapmağa kömək edə bilər. Bundan əlavə, təkmilləşdirilmiş ünsiyyət bacarıqları ilə tələbələr yalnız yaxşı bir iş əldə etmək deyil, həm də müsahibələrdə yaxşı çıxış etmək üçün inam və biliyə sahib olacaqlar (Reith-Hall & Montgomery, 2019).

Effektiv ünsiyyət qurma bacarığına malik insanlar aktiv dinləmə, müxtəlif vəziyyətlərə uyğunlaşma, aydınlıq, inam və konstruktiv rəy vermək bacarığı kimi bir sıra vacib xüsusiyyətlərə malikdirlər. Onlar həm özlərinin, həm də başqalarının emosiyalarını başa düşmək və idarə etməklə emosional intellekt nümayiş etdirirlər və güclü şəxsiyyətlərarası bacarıqlara malikdirlər.

Bütün bu məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xarici dilin tədrisində ünsiyyətin rolu mühüm və əhəmiyyətlidir. Ünsiyyət dilin funksiyalarından biri kimi qəbul edilir və dil tədrisindən asılı olaraq, əlaqələr yaratma, məlumatı ötürmə, fikirləri mübadilə etmə və mədəniyyətlərin arasında köprü qurma kimi müxtəlif məqsədlərlə nəzərdən keçirilir. Dərsin ünsiyyətə əsaslanan formada təşkil olunması müəllimin

peşəkarlığı və kommunikasiya qurma bacarığı ilə sıx əlaqəlidir. Bu formada təşkil olunmuş dərs həm tələbələrə dili öyrənməyə və ondan istifadə etməyə, həm də sosial həyatda daha aktiv olmağa sövq edə bilər.

KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN TƏDRİSƏ TƏTBİQİ YOLLARI

İmanova F.C.
Bakı Slavyan Universiteti
fshiraliyeva268@gmail.com

Tezisdə müasir dövrdə xarici dilin tədrisi prosesində kommunikativ bacarıqların tətbiqindən danışılmış, bu bacarığın səmərəli təşkili yollarının araşdırılması təhlil edilmiş və əsaslandırılmışdır. Xarici dilin tədrisi zamanı rabitəli və sürətli danışıq fəaliyyəti son vaxtlar metodiki ədəbiyyatda ən çox öyrənilən sahədir və bu sahədə yaranan problemlərə marağın artdığı müşahidə olunmaqdadır. Tədris zamanı kommunikativ bacarıqların formalaşmasını metodoloji baxımdan təhlil edərkən, bir çox faktorların və metodiki çatışmazlıqların olduğu da görünür. Tələbələrin şifahi nitq fəaliyyətinin səmərəli yollarının inkişaf etdirilməsində şifahi nitqin meyarlarının müəyyən edilməsi, müxtəlif metodların tətbiqi kommunikativ bacarıqların formalaşmasına xidmət edir. Peterin fikrincə, ünsiyyət bir birilə fikir mübadiləsi aparan insanlar arasında əlaqədir. Kommunikativ bacarıqlar bizə təkcə dil öyrənərkən deyil, eyni zamanda gündəlik həyatımızda, işdə, sosial mühitdə də lazımdır. Şifahi ünsiyyət səriştəsi fərdlərin sosial mühitə uyğunlaşmasına və şəxslərlərarası münasibətlərdə iştirakına kömək edə bilər. Şifahi ünsiyyət bacarıqları zəif olan universitet tələbələri bəzən həmyaşıdları tərəfindən sevilmir və dostluq münasibətləri effektiv olmur. Fərdlər yetkinləşdikcə və işləyən yetkinlərə çevrildikcə, şifahi ünsiyyət bacarıqları onlar üçün vacib olmağa davam edir. Ünsiyyət bacarığı tələbənin xarici dildə səlis danışıq qabiliyyəti, düzgün tələffüz, vurğu, ritm və intonasiya yaratmaq ilə mənalı fikirləri, qavrayışı və hissləri ifadə edə bilən, müvafiq söz ehtiyatına malik olması kimi müəyyən edilir. Kommunikativ bacarıqlar əsasən xarici dildə dinləyib – anlama, danışma, oxu və yazı bacarıqlarının inkişafına diqqəti yönəldərək, məlumat əldə etmək, özünü təqdimetmə bacarıqları qazanmaq, mədəniyyətləri öyrənmək və cəmiyyətin fəal üzvü olmaqdır (Moss & Ross-Feldman, 2003). Bu fəaliyyətlərə müxtəlif metodlar, yanaşmalar, üsul və vasitələr, şifahi və yazılı kommunikativ nitq tapşırıqları daxildir. Biz kommunikativ metodlara "Tapşırıqlı təlim metodu" (TBL), TPR - Fiziki hərəkətlərə cavab (Total Physical Response), Çevik dəyişmə metodu (Flipped Learning), İnformasiya boşluqları (Information Gap), Kompüter əsaslı dilin öyrənilməsi (CALL), mətnlərin dialoqlaşdırılması, oyunlar, komandalarda müzakirələr, layihə əsaslı təlim (Project based learning) və s. aid edə bilərik.

Tələbələrin təmkinli, vicdanlı, səmimi, hörmətcil və tolerant olması effektiv ünsiyyətin formalaşmasında vacib faktorlardandır. Səmərəli dinləyib-anlama, intonasiya, lüğətin inkişafına daha çox imkan yaratmaq tələbələrin ünsiyyətə tam hazır olmasını şərtləndirir. Kommunikativ bacarıqların inkişafının bir sıra yolları var. Bunlardan ən başlıcası İnformasiya boşluqları fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət tələbələri həm fizioloji, həm də metodoloji baxımdan inkişaf etdirir. Bu fəaliyyət növündə tələbələr daha çox cütlər şəklində məşğul olurlar. Bir şagirddə olan boşluqlar digər yoldaşının vərəqində mövcud olur və onlar birlikdə müzakirə apararaq, ünsiyyət quraraq boşluqları doldurmağa çalışırlar. Bu fəaliyyət eyni zamanda tələbələrdə dinləyib-anlama, müzakirə aparmaq bacarıqlarını formalaşdırır.

Xarici dilin tədrisində multimedia vasitələrindən, dilin müasir kommunikativ texnologiyalarından istifadə olunması innovativ üsullardandır. Multimedia vasitələrinə televiziya, radio, kompüter, və eyni zamanda autentik vasitə olan qəzet, jurnal, bədii kitablar, musiqi parçaları daxildir və bu vasitələrdən istifadə edərək tələbələri ünsiyyətə daha tez həvəsləndirmək olar. Tədris zamanı videofilmlərin qısa vaxt ərzində nümayişi zamanı tələbələr tanış olduqları yeni ifadələri, sözləri, nitq etiketlərini müxtəlif situasiyalarda necə işlətmək lazım olduğunu, onların tələffüzünü, yeni müraciət formalarını, jestlər və bədən dilindən düzgün istifadə qaydalarını öyrənirlər.

Tədris zamanı kommunikativ bacarıqların formalaşmasında oyun mühitinin yaradılmasının da böyük əhəmiyyəti vardır. Tələbələr oyun zamanı daha tez ünsiyyətə qoşulur və dərslərdə daha fəal iştirak edirlər. Oyunlar səmərəli təlim nəticələrinin əldə olunmasına, tələbələrin maraqlarının nəzərə alınmasına əsaslanaraq, təlimdə maraqlı ünsiyyət mühitini yaradır.

Beləliklə yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, kommunikativ bacarıqların formalaşması üçün innovativ metodlardan, səmərəli yollardan istifadə etmək çox vacibdir. Uyğun kommunikasiya üçün tələbələrdə dinləyib-anlama mədəniyyəti formalaşdırılmalıdır. Son olaraq,

kommunikativ bacarıqların tədrisi, həm tələbələrin dil məlumatlarını genişləndirir, həm də onların həyatları boyu düzgün ünsiyyət qurmasına və sosial mühitlərdə uğurlu olmalarına kömək edir.

"KOROĞLU" DASTANININ DİLİNDƏ ŞƏRT MƏZMUNU

İsgəndərli A.S.
Bakı Slavyan Universiteti
isgandarlia@bk.ru

Şərt şəkli daşıdığı semantik məna baxımından həmişə dilçilərin diqqət obyektində olmuşdur. Müasir dilçilik şərt kateqoriyasının təhlilində müəyyən təcrübə toplamışdır: həm ayrı-ayrı mürəkkəb cümlə növləri, həm də onların funksional-sintaktik sinonimik sıraları, şərti-ardıcıl semantikanın sadə və mürəkkəb cümlələr səviyyəsində ifadəsi, şərti strukturların müqayisəli təhlili məsələləri, şərt kateqoriyasının bəzi mühüm cəhətləri, o cümlədən bu kateqoriyanın semantik potensialının, onun dil vahidlərinin sistemli öyrənilməsi ilə bağlı problemləri tədqiqat obyekti olmuş, dilçilik baxımından təhlil olunmuşdur.

"Koroğlu" xalqımızın şah əsərlərindədir. Azərbaycan xalqının ruhunun, varlığının təcəssümüdür. Təəssüflər olsun ki, son dövr araşdırmalarında "Koroğlu" dastanının Azərbaycan xalqının tarixindən uzaqlaşdırılması, mənşəyinin başqa xalqlara aid olması fikri özünü göstərir. Rusiya şərqşünası və türkoloqu A.H.Samoyloviç "Dədə Qorqud və Koroğlu haqqında əfsanələr" məqaləsində nəticə olaraq bu fikrə gəlir ki, Koroğlu çox qədim addır, bunun yayılması da Goroğlu - yəni bir qəbir oğlu olması ilə əlaqəlidir. Şərt şəklinin formal cəhətdən sabitliyi Azərbaycan dilinin bütün dövr yazılı abidələrində nəzərə çarpır. Maraqlı olan isə bu şəklin məzmunundadır. Belə ki, feilin şərt kateqoriyası Azərbaycan dilində yazılmış orta dövr ədəbi əsərlərində özünün əsas şərtilik məzmunu ilə yanaşı əmr, səbəb-məqsəd, arzu məzmunlarını da mənimsəmişdir. Azərbaycanın yazılı abidələrindən olan "Koroğlu" eposunun şeir dili tədqiq edildikdə, obrazlılığın fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə təzahürü sistemli şəkildə araşdırılıqda feilin şərt şərt şəklinin müxtəlif formalarına rast gəlmək olur.

Adımı soruşsan, bil, Rövşən olu,
Atadan, babadan cinsim Koroğlu;
Mənəm bu yerlərdə bir dəli, dolu,
Gündoğandan ta günbatan mənimdi!

Göstərilən şeir parçasının birinci misrasında "Adımı soruşsan" məzmunlu şərt budaq cümlələrinə əsərin müxtəlif qollarında tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Şərt şəklinin düzəlməsində biləvasitə köməkçi olan –sa, -sə forması (isə halı da var) mətbuatın ilk illərində ən fəal formalardan idi. Bunu nümunələrdən də görmək olar:

Hanı mənim qoç Koroğlum,
Gələ girə bu meydana!

Üç günün içində mən Pərzadı gətirə bilməsəm Koroğluluğumu üstümdən götürəjəm.

Bu nümunədə şərt forması *da, də* bağlayıcısı ilə işlənərək şərt budaq cümləsinin məzmununa qarşılaşdırma, müqayisə çaları verir.

Digər əsərlərdə olduğu kimi "Koroğlu"da da şərt kateqoriyasının tələbinə uyğun olaraq özündən sonra ikinci bir feilin işlənməsini vacib edir. İkinci feildəki hərəkət və ya iş şərt mənası ilə birbaşa əlaqədə olur. Məsələn: *Misri qılıncı və Qıratı ələ keçirə bilsən, ona qalib gələrsən*

"Koroğlu" dastanının dilində şərt məzmununa nəzər saldıqda onun zaman görə dəyişən hallarını da görmək olur. Belə ki, dastanın müxtəlif qollarında şərtiliyin keçmişə aid olmasını göstərən nümunələrə rast gəlirik. Məsələn, *Hər nə məclis olsa da Koroğlu əlini yeməyə uzatmayınca dəlilər yemək yeməzlərdi. Türkman iyidləri əl çəkməsə, onu özləri ilə aparmazdılar.*

Digər bir hal isə şərt məzmununun keçmiş zaman aid olmasıdır. Belə ki, "-sa, -sə" şəkilçisinin zamana aid olması əsasən baş cümlənin xəbəri kimi çıxış edən feilin forması əsasında məlum olur. Əgər hərəkətin gələcəkdə icra olunacağı ifadə olunursa bu zaman baş cümlənin xəbəri kimi çıxış edən feil xəbər şəklinin qəti və ya qeyri-qəti gələcək zaman formaları ilə, eyni zamanda bəzən özündə gələcək zaman mənası ehtiva edən vacib, əmr, lazım şəkilləri ilə də ifadə oluna bilir.

Qəm dəryasına batmış Koroğlu fikrindən keçirdi ki, kaş Qırat yanımda olsa, indi gedib Xotkarın taxtını devirərdim.

Şərt kateqoriyasının əsa göstəricisi olan –sa, -sə forması çox vaxt dildə yalvarış, xahiş mənası bildirən və müasir dilimizdə *"nə olar"* mənasına uyğun gələn *nola, nə ola, nolur* sualları ilə müşayiət olunur. Bu cür hallara da dastanda rast gəlmək mümkündür.

Nigarın şirin dilləri
Bağrıma sancıb milləri
Uzaq-uzaq mənzilləri
Özü tək gedə nə ola?

Şərt şəkli əlamətinin indiki və müzari gələcək zaman formalarından sonra gəlməsi dövrün yazı dili üçün təbii haldır.

Paşa, onun igidliyi, mərdliyi dillərdə əzbər olmazsa, aləmə yayılıb hamı eşitməzdi, mən də bilməzdim.

QAFQAZ MÜSƏLMAN MÜƏLLİMLƏRİNİN I VƏ II QURULTAYLARININ FƏAL İŞTİRAKÇISI - FƏRHAD AĞAZADƏ

İsmayılov A.T.
Bakı Slavyan Universiteti
anarismayilov783@gmail.com

Fərhad Ağazadənin yaşadığı dövrdə fəaliyyətini, göstərdiyi xidmətləri birinci dövr 1900-cu ildən 1920-ci ilə qədər, ikinci dövrü isə 1920-ci ildən sonrakı dövrə ayırsaq yanılmış olmarıq. Ona görə ki, bu mərhələlər onun maarifçilik fəaliyyətindəki addımlarla xarakterikdir. Görkəmli ictimai xadim Fərhad Ağazadə fəaliyyətinin birinci dövrü Qafqaz müsəlmanların I və II müəllimlər qurultayında fəal iştirakı, onun müəllimlik sahəsində olan xidmətləri, qələmə aldığı dərslikləri, yeni əlifbaya keçirilməsi ilə bağlı layihələri ilə səciyyəvidir.

Pedaqoq, dilçi F.Ağazadə I və II müəllimlər qurultayının fəal iştirakçısı olduğu onun fəaliyyətində açıq aşkar görünməkdədir. Fərhad Ağazadə Qafqaz müsəlman müəllimlərinin I və II qurultayında yeni əlifba haqqında fikirlərini bu və digər vasitələrlə əlifba layihəsini irəli sürməyə çalışmışdır. Fərhad Ağazadə burada əsl vətənpərvər kimi iştirak etmiş, türk dilinin müdafiəsi uğrunda mübarizə aparmışdır.

I Müəllimlər qurultayı 15 avqust 1906-cı ildə Bakıda keçirilmişdir. Maarifpərvər F.Ağazadə I Müəllimlər qurultayında latın qrafikası olan əlifba tərtib etməyinə baxmayaraq, o I qurultayda ərəb əlifbasının islahı üzərindən çıxış etmişdir. Görünür ki, görkəmli pedaqoq F.Ağazadə həmin dövrdə ərəb əlifbasının təmiz ləğv edilib, yerinə latın əlifbasının gələcəyinə çox da inamı olmadığına görə ərəb əlifbasının islahı ilə bağlı müzakirələr aparmağı ön plana çəkmişdir. Fərhad Ağazadənin zənni onu bu mövzuda da yanıltmadı. Həqiqətən də, qurultayın bəzi üzvləri nəinki, latın qrafikalı əlifbanı, hətta ərəb əlifbasının islahı məsələsini belə qəbul etmək istəmədilər. Amma Fərhad Ağazadənin bu uzaqgörən addımı onun yeni əlifba layihəsinə təkan vermiş oldu.

II Müəllimlər qurultayı 25 avqust 1907-ci ildə keçirilmiş və qurultayın katibi Fərhad Ağazadə olmuşdur. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ana dili və əlifba probleminin qurultayın gündəlik məsələlərində yer almasında F.Ağazadənin rolu əvəzedilməzdir. Burada gündəlikdə yerini almış məsələ "Əlifbamızdakı çatışmazlıqların düzəldilməsi barədə" adlanırdı. II Müəllimlər qurultayında F.Ağazadə A.Əfəndizadə və S.S.Axundovla birlikdə qələmə aldıqları "Əlifba" kitabını müzakirə edirlər.

Buradan aydın olur ki, əlifba məsələsinin Qafqaz müsəlman müəllimlərinin I və II qurultaylarında əlifba məsələsinin qaldırılması, müzakirə obyektinə çevrilməsində dilçi, yazıçı-publisist Fərhad Ağazadənin xidmətləri danılmazdır. Fərhad Ağazadə əhalinin savadlanmasında inkişafa nail olmaq üçün latın qrafikalı əlifbaya keçirilməsini sübutlarla əsaslandırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNƏ DAİR

Kərimli A.R.
Bakı Slavyan Universiteti
arzukrimli@gmail.com

Məlumdur ki, nitq ünsiyyət zamanı ortaya çıxan prosesdir. Ünsiyyət isə tərəf müqabilləri ilə danışıq zamanı meydana gəlir. Nitqin düzgün, dəqiq, universal, dolğun, əhatəli olması üçün onu inkişaf etdirmək

lazımdır. Bunun əldə edilməsi məqsədilə təməl ailədə qoyulmalı, məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlayaraq isə inkişaf etdirilməlidir. Məktəblərdə adətən bu yük dil və ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə düşür, ancaq bu, fikrimizcə, yanlışdır. Nitq inkişafı problemi ilə bütün fənn müəllimləri məşğul olmalıdır ki, effektiv nəticə əldə edilə bilsin.

Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi məsələsi daim məşhur alim, pedaqoq və metodistlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ümumi mədəni səviyyənin yüksəldiyi bu dövrdə şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələri xüsusi rola malikdir.

Orta məktəbdə şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafı məqsədilə aşağıda göstərilənlər yerinə yetirilə bilər:

- Dərs prosesində müəllim öz nitqi ilə şagirdlərə nümunə olmalıdır, belə ki, o düzgün ədəbi tələffüz qaydalarına əməl edərək şagirdləri yönləndirə bilər.
- Ədəbi dil qaydalarına sadəcə dil və ədəbiyyat müəllimləri tərəfindən yox, digər fənn müəllimləri tərəfindən də əməl edilməlidir.
- Şagirdlərə tələffüz qaydalarını başa salmaq və tələffüz zamanı yol verdikləri səhvləri göstərərək düzgün variantları onlara öyrətmək lazımdır.
- Məktəblərdə sözün yazı formasının öyrədildiyi kimi, tələffüz forması da eyni dərəcədə öyrədilməli, bu məsələnin də vacibliyi eyni dərəcədə vurğulanmalıdır. Bunun üçün müəllimlər və şagirdlər, bir sözlə desək, bütün məktəb kollektivi birlikdə çalışmalıdır.
- Nitqində ləhcə kimi ünsürlər olan şagirdlər bunun aradan qaldırılması üçün düzgün tələffüz (orfoepiya) qaydalarına yiyələnməli, bu səbəblə onlara bədii nəsr və şeir nümunələri əzbərləmək, çoxlu qiraət etmək tapşırılmalıdır.
- Öyrədilmiş düzgün ədəbi tələffüz qaydalarının möhkəmləndirilməsi üçün oxunan əsərlər şagirdlərə nağıl etdirilməlidir.
- Tələffüzü qüsurlu olan şagirdlər üçün müəllim ayrıca məşğələ təşkil etməlidir. Buna görə də müəllim tərkibində tipik sadə sözlər olan kartoçkalar hazırlamalı, onlar şagirdlərə mənimsətmək üzərində işləməlidir. Məsələn, mübtadə - mübtəda; lahiyə - layihə və s.
- Məktəblərdə orfoepiya dərnəkləri təşkil edilməlidir ki, burada da şagirdlərə düzgün tələffüz qaydaları öyrədilə bilsin. Orfoepiya dərnəklərində görməkli ədiblərimizin əsərləri bədii surətdə oxudulmalı, məzmun və ideya, obrazlar baxımında təhlil edilməli və bütün bunlar ədəbi tələffüz qaydalarına uyğun olaraq aparılmalıdır.
- Şagirdlər keçilmiş qayda və tərifləri misallar vasitəsilə nümayiş etdirməyi, verilən dərsi ardıcıl olaraq danışmağı bacarmalıdır və s.

Orta məktəblərdə fənn müəllimlərin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də məhz qeyd etdiyimiz kimi şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafına nail ola bilməkdir. Bütün bu şərtləri nəzərə alaraq, müəllim müntəzəm surətdə şagirdlərin ifadəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək, onları şifahi şəkildə çıxış texnikası və priomları ilə tanış etmək üzərində işlər görməlidir.

KOMPÜTER TEXNOLOGİYASININ İMKANLARININ AZƏRBAYCAN DİLİNİN XARİCDƏ ÖYRƏDİLMƏSİNDƏKİ ROLU

Mahmudova H.R.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Mahmudovahemide21@gmail.com

Rəqəmsal qloballaşma dövründə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) yaranması sayəsində dil öyrənmə və mədəni mübadilə qarşısındakı maneələr sürətlə azalır. Bu təkamül az öyrədilən dillər, məsələn, Azərbaycan dili üçün qlobal linqvistik mənzərədə öz yerini tutmaq üçün unikal imkan yaradır. Zəngin mədəni irsi və əhəmiyyətli geosiyasi aktuallığı ilə Azərbaycan dili Qafqaz regionunun tarixi, siyasəti və cəmiyyəti haqqında dəyərli fikirlər təqdim edir. Bununla belə, onun xaricdə yayılması və öyrənilməsi tarixən coğrafi məhdudiyyətlər və resursların çatışmazlığı ilə məhdudlaşıb. İKT-nin təhsil sektoruna tətbiqi Azərbaycan dilini qlobal auditoriya üçün daha əlçatan etmək üçün bu status-kvonu

dəyişmək potensialına malikdir. Onlayn öyrənmə platformalarının, dil öyrənmə proqramlarının, virtual sinif otaqlarının və rəqəmsal resursların yayılması ənənəvi dil öyrənmə təcrübəsini dəyişdirdi. Mövcud alətlər təkcə yeni dillərin mənimsənilməsini asanlaşdırmır, həm də mədəniyyətlərarası dialoqu və anlaşmanı təşviq edir. Azərbaycan dili üçün İKT daha geniş auditoriyaya çatmağa bir yol təklif edir, yerləşdikləri yerdən asılı olmayaraq bütün dünya üzrə öyrənənlərə dili effektiv şəkildə mənimsəməyə, lazım olan resursları təqdim edir.

Effektiv bir virtual sinif qurmaq üçün bir neçə zərurət var: Sağlam bir WiFi bağlantısı; Kameralı bir cihaz; Üzük işığı və ya lampa; Dekor parçası (bitkilər, sənət əsəri və s.); Sakit bir fon (daha az məşğul olmaq daha yaxşıdır); Video konfrans proqramı

Tezis, xaricdə ana dili olmayanlara Azərbaycan dilinin tədrisində İKT-nin rolunu araşdırmaq məqsədi daşıyır. O, distant təhsilin çətinliklərini aradan qaldırmaq, tələbələri təlim prosesinə cəlb etmək və onların Azərbaycan dilini başa düşmələrini və bacarıqlarını artırmaq üçün rəqəmsal alətlər və platformalardan necə istifadə edildiyini araşdırır. Mövcud təcrübələrin hərtərəfli təhlili vasitəsilə bu tədqiqat Azərbaycan dili təhsili kontekstində İKT-nin üstünlüklərini, məhdudiyyətlərini və potensialını müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Belə olan halda, texnologiyanın dilin öyrədilməsi və öyrənilməsinə təsiri haqqında daha geniş müzakirəyə töhfə verir, dil təhsili siyasəti və praktikasında gələcək strategiyaları məlumatlandıra biləcək fikirlər təklif edir. Əhəmiyyət, təkcə onun akademik biliyə verdiyi töhfədə deyil, həm də onun pedaqoqlar, öyrənənlər və siyasətçilər üçün praktiki nəticələrindədir. Bir-biri ilə əlaqəli dünyamızda çoxdilli biliyə və mədəni səriştələrə tələbat artdıqca, bu bacarıqların asanlaşdırılmasında İKT-nin rolunu başa düşmək getdikcə daha vacib olur. Araşdırma, Azərbaycan dilinə çıxış və onunla əlaqənin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirməklə, dil təhsili sahəsində gələcək tədqiqat və inkişaf üçün əsas yaradır.

Təhsil İnnovasiyası: Xaricdə Azərbaycan dilinin tədrisində İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) rolunun araşdırılmasının aktuallığı təhsil innovasiyası, mədəni diplomatiya və qlobal əlaqə də daxil olmaqla bir çox aspektləri əhatə edir. 21-ci əsrdə nəzər edərkən, texnologiya və təhsilin birləşməsi bütün dünyada dillərin necə öyrənib öyrədilməsini yenidən formalaşdırmaqla zəmin yaratmağa davam edir. Bu mövzu bir neçə səbəbə görə xüsusilə aktualdır: İKT-nin dil təhsilinə inteqrasiyası ənənəvi sinif əsaslı tədris metodlarından daha dinamik, interaktiv və əlçatan təlim mühitlərinə əhəmiyyətli keçidi təmsil edir. İngilis, İspan və ya Alman kimi qlobal dillərlə müqayisədə daha az insanın danışdığı dil olan Azərbaycan dili üçün İKT daha geniş auditoriyaya çatmaqdan ötrü görünməmiş imkanlar təqdim edir. Azərbaycan dilini öyrətmək üçün bu texnologiyalardan necə səmərəli istifadə oluna biləcəyini araşdırmaq təkcə dil təhsili sahəsinə töhfə vermir, həm də qlobal varlığını genişləndirmək istəyən az öyrənilən digər dillər üçün bir model rolunu oynayır.

Mədəni diplomatiya: Dil mədəni kimliyin və anlayışın əsas komponentidir. İKT vasitəsilə Azərbaycan dilinin öyrənilməsini asanlaşdırmaqla, mədəni diplomatiyanı gücləndirmək və Azərbaycanın zəngin irsi haqqında daha çox beynəlxalq məlumatlılığı və qiymətləndirməni təşviq etmək imkanı var. Bu mübadilə müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı hörmət və anlaşmanı təşviq edir ki, bu da müasir bir-biri ilə əlaqəli dünyada vacibdir. Azərbaycan dilinin xaricdə tədrisində İKT-nin rolunun öyrənilməsi, buna görə də, icmalar və millətlər arasında körpülərin qurulması üçün daha geniş səylərə töhfə verən sinifdən kənar təsirlərə malikdir.

Cədvəl.

Azərbaycan Dilinin Xaricdə Tədrisində İKT Vasitəsilə Öyrənilməsinin Statistik Görünüşü

Parametr	Dəyər
İstifadə Edilən İKT Vasitələri	Online Kurslar, Dil Proqramları, Virtual Siniflər, Sosial Media
Cəlb Edilən Öyrənənlərin Sayı	1200
Mədəni Məlumatlılığın Artımı	75 % Artım Bildirib
Mədəni Mübadilə Proqramlarına Qatılım	300
İKT ilə Öyrənmənin Asan Olduğunu Düşünənlərin %	85 % Asan Tapıb

Mənbə : https://ict.az/az/news/2159/

Cədvəl, İKT-nin Azərbaycan dilini öyrənənlər arasında mədəni anlayışı necə artırdığını və mədəni mübadilə proqramlarına qatılımı necə təşviq etdiğini əks etdirir.

Qlobal Bağlantı: Qlobal əlaqənin getdikcə vacib olduğu bir dövrdə dil və mədəni maneələr arasında ünsiyyət qurmaq bacarığı əvəzolunmazdır. İKT Azərbaycan dilini öyrənməyi bütün dünyada fərdlər üçün

daha əlçatan edən alətlər təqdim edir və bununla da daha bir-biri ilə əlaqəli və çoxdilli qlobal birliyə töhfə verir. Tədqiqat mövzusu aktualdır, çünki o, texnoloji irəliləyişlərin Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə necə kömək edə biləcəyini, fərdlərə Azərbaycanın mədəniyyəti, insanları və imkanları ilə əvvəllər mümkün olmayan üsullarla əlaqə yaratmağa imkan verir. Texnologiyasında irəliləyişlər: Texnologiyanın sürətli təkamülü, süni intellekt (AI) ilə işləyən dil proqramlarından tutmuş immersiv dil təcrübələrini simulyasiya edən virtual reallıq (VR) mühitlərinə qədər dil öyrənməni təkmilləşdirməyin yeni yollarını təklif edir. Xaricdə Azərbaycan dilinin tədrisində bu texnologiyaların tətbiqinin öyrənilməsi onların effektivliyi haqqında dəyərli fikirlər verə bilər və dil təhsilində gələcək yeniliklərə yol aça bilər.

Rəqəmsal bölünmənin həlli: İKT bir çox imkanlar təqdim etsə də, bu resurslara çıxışı məhdudlaşdıra bilən rəqəmsal uçurum kimi problemlər də yaradır. Xaricdə Azərbaycan dilinin tədrisi kontekstində İKT-nin tədqiqi dil öyrənmə imkanlarına bərabər çıxışı təmin etmək üçün bu problemlərin necə aradan qaldırılacağının araşdırılmasını nəzərdə tutur. Mövzunun bu aspekti təhsildə inklüzivlik və bərabərlik məsələlərinə toxunduğu üçün xüsusilə aktualdır. Azərbaycan dilinin xaricdə tədrisində İKT-nin rolunun araşdırılmasının aktuallığı onun təhsil təcrübələrinə, mədəni mübadilələrə və qlobal ünsiyyətə təsir potensialındadır. Bu tədqiqat mövzusu təkcə akademik diskursa kömək etmir, həm də müəllimlər, öyrənənlər, siyasətçilər və texnologiya, dil və mədəniyyətin kəsişməsində maraqlı olan bütün maraqlı tərəflər üçün praktiki təsirlərə malikdir.

Nəticə: Azərbaycan dilinin xaricdə tədrisində İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) tədqiqi texnologiya ilə dil təhsili arasında əhəmiyyətli və transformativ kəsişməni vurğulayır. Araşdırma İKT-nin zəngin mədəni irsə və əhəmiyyətə malik dili olan Azərbaycan dilini öyrənməkdə əlçatanlığı, əlaqəni və effektivliyi artıra biləcəyi saysız-hesabsız üsulları işıqlandırdı. Rəqəmsal platformaların, resursların və innovativ tədris metodologiyalarının inteqrasiyası vasitəsilə İKT coğrafi və maddi-texniki maneələri aradan qaldırmaq üçün əsas körpü rolunu oynayır və dünya üzrə öyrənənlər üçün yeni üfüqlər açır. Azərbaycan dilinin öyrənilməsini nəinki mümkün, həm də qlobal auditoriya üçün cəlbedici etməklə dil öyrənməni demokratikləşdirmək üçün İKT-nin potensialını vurğulayır. Onlayn kursların, dil öyrənmə proqramlarının və virtual sinif otaqlarının istifadəsi, digər vasitələrlə yanaşı, hərtərəfli və immersiv öyrənmə təcrübəsinin asanlaşdırılmasında mühüm rol oynadığını sübut etdi. Təkcə dil biliklərinin mənimsənilməsinə kömək etmir, həm də Azərbaycan mədəniyyətini və irsini daha dərindən dərk etməyə və qiymətləndirməyə kömək edir. Mədəni diplomatiyanın və qlobal əlaqənin təşviqində İKT-nin rolunu qiymətləndirməmək olmaz.

AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOVUN AZƏRBAYCAN DİLİNİN RİYAZİ-STATİSTİK METODLARLA TƏDQİQİ

Məhərrəmzadə Ş.V.
Bakı Slavyan Universiteti
meherremzadesebnem@gmail.com

Akademik Ağamusa Axundov Azərbaycan dilçiliyində riyazi metodları tətbiq edən ilk dilçi alimlərdəndir. O, dəqiq elmlər sahəsində istifadə olunan bu üsulların dilə tətbiqinin böyük töhfə verəcəyini düşünürdü. Akademik Ağamusa Axundov ilk dəfə 1963-cü ildə "ADU-nun elmi əsərləri"ndə çap olunmuş "Azərbaycan dili saitlərinin statistik təhlili təcrübəsindən" adlı məqaləsi ilə ilk təşəbbüsü öz üzərinə götürdü. Bu məqalədə o,saitlər üzrə statistik üsullarla bağlı məsələləri araşdırmışdır. Sonralar bu məqalə Azərbaycan kompüter dilçiliyi sahəsində elmi bələdçi və təməl daşı kimi yaratdığı "Riyazi dilçilik" kitabının əsasını qoydu. Alim "Riyazi dilçilik" kitabında riyaziyyatın dilçiliyə tətbiq olunduğu bir çox başqa sahələrdən bəhs edir. Belə ki, bu sahələrə misal olaraq riyazi modelləşdirmə, leksikostatistika, qlottoxronologiya, riyazi modelləşdirmə, çoxluqlar nəzəriyyəsi, ehtimal nəzəriyyəsi, informasiya nəzəriyyəsi, verilənlərin avtomatik emalı və s. Qeyd edək ki, sadalanan bu sahələr sonradan ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən işlənib hazırlanmışdır.

Bu kitab iki hissəyə bölünür: "xülasələr" və "təfriqələr". Birinci bölmədə müəllif ölkəmizdə və xaricdə riyazi dilçiliklə bağlı digər dilçi alimlərin tədqiqatlarından, saitlərlə bağlı özünün statistik tədqiqatlarından bəhs edir. Beləliklə, dilçi-alim statistik araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlib ki, Azərbaycan dili saitləri üçün ən səciyyəvi mövqe söz ortasının olması, söz əvvəli üçün açıq dodaqlanmayan, ön sıra və qısa saitlərin, söz sonu üçün isə ön sıra, qapalı, dodaqlanmayan açıq, və qısa saitlər daha səciyyəvidir. Kitabın növbəti- "təfriqələr" bölməsində isə müəllif riyaziyyat çoxluqları nəzəriyyəsini, qraflar və ədədlər

nəzəriyyəsini işıqlandırıb və maşın tərcüməsi ilə bağlı dəyərli fikirlərini bölüşüb. Beləliklə, maşın tərcüməsinin o dövrdə böyük nailiyyətlər əldə edəcəyini sübut etməyə çalışan alim maraqlı misallar gətirərək fikrini əsaslandırmağa çalışmışdır. Müəllif kitabda tərcümə zamanı maşının yerinə yetirdiyi alqoritmin ardıcıllığını belə təsvir edir: "İlk növbədə tərcümə edən maşınlar üçün müvafiq lüğət tərtib edilməlidir. Belə lüğət maşının öz dilində, yəni tərcümə zamanı maşının işlətdiyi alqoritmlə bağlı lüğət tərtib edilməlidir. “0” və “1”dən ibarət olan ikili say sistemində yazılıb maşının yaddaşında saxlanmalıdır. Daha dəqiq desək, hər hansı mətni tərcümə etmək üçün kompüter sistemində verilmiş simvollar ilk növbədə ikilik say sistemində yerləşdirilməli və şifrəsi açılmalıdır.

Dilçilikdə statistik üsullar birbaşa olaraq ehtimal nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. Belə ki, kompüter dilçiliyinin inkişafı ilə daha asan tərtib edilən tezlik lüğətləri ədəbi dili daha yaxşı ifadə edən mətnlərdən ehtimal nəticəsində seçilmiş söz formaları sadalanaraq tərtib edilir. A.Axundovun “Riyazi dilçilik” kitabındakı mülahizələri böyük maraq doğurur. O, “U” fəzasını ümumi söz işlənmələri çoxluğu kimi qeyd edir. Sonra həmin çoxluq daxilində o, "A", "B", "Z" alt çoxluqlarını qeyd edir və bununla da seçilmiş vahidin hər üç alt çoxluqda işlənməsinin mümkünlüyünü vurğulayır. Yəni hər hansı mətndə sözün rast gəlmə ehtimalının daha çox olması onun tezliyinin daha çox olmasından və dildə daha çox işlənməsindən xəbər verir. Bütün bunlar A.Axundovun dərslikdə qeyd etdiyi kimi ehtimal nəzəriyyəsi və statistik tədqiqatlar nəticəsində mümkündür. Ölkəmizdə riyazi dilçilik sahəsində ilkin tədqiqatlar XX əsrin 60-cı illərində M.Qarayevanın adı ilə bağlı olsa da, fikrimizcə, bu sahənin banisi kimi akademik A.Axundovu saymaq daha düzgün olardı. “Riyazi dilçilik” kitabını yazmaqla kifayətlənmədiyi üçün o, hazırladığı və həvəsləndirdiyi tələbələrlə həmin dilşünaslıq sahəsini inkişaf etdirərək kompüter dilçiliyi sahəsinə böyük töhfələr vermişdir. Məhz bunun nəticəsi idi ki, 80-ci illərdə hesablama vasitələrinin dilə tətbiqi ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılıb, dissertasiyalar müdafiə olunub. M.A.Mahmudov 1982-ci ildə “Türk dillərində söz formalarının formal morfoloji təhlil sisteminin işlənməsi” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Həmin tezisin rəsmi opponenti Ağamusa Axundov olub. Bütün bunlara əsaslanaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, böyük dilçi alim, akademik Ağamusa Axundov dil nəzəriyyəsi üzrə mütəxəssis kimi Azərbaycanda dilçilik elminin bir çox yeni sahələrinin yaradılmasında və inkişafında, riyaziyyatçı dilçilərin çiçəklənməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Ölkəmizdə dilçiliyin ən yeni və perspektivli istiqamətlərindən kompüter dilçiliyi sahəsində kadrların hazırlanmasında böyük rolu olmuşdur.

KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN İNKİŞAFI

Məmmədli F. S.
Bakı Slavyan Universiteti
fmammadly11@gmail.com

Kommunikativ kompetensiya nitq nəzəriyyəsi biliklərini,nitq fəaliyyətinin əsas növlərini mənimsəməyi,nitq situasiyalarına adekvat olan linqvistik vasitə və metodlardan istifadə edərək nitq fəaliyyətini təşkil etmək bacarığını özündə birləşdirən formalaşmış kommunikativ mədəniyyətdir.Bu anlayışları dəqiqləşdirərək A.V.Xutorkiy kompetensiyanın müəyyən bir sahədə produktiv fəaliyyəti üçün zəruri olan sosial tələb kimi təyin edir (100). A.V.Xutorskiy kommunikativ kompetensiyanın dil haqqında biliyə sahib olmağı, linqvistik vasitələri, ünsiyyətin vəzifələri və şərtləri ilə əlaqələndirmək bacarığını,münasibətlərini, kommunikativ münasibətləri başa düşməyi,sosial davranış normalarını və kommunikativ məqsədəuyğunluğunu nəzərə alaraq ünsiyyəti təşkil etmək bacarığını vurğulayır. Bu kommunikativ fəaliyyəti təmin edən dil bilikləri və bacarıqları üçün şəxsi keyfiyyətlər və imkanlar toplusudur.

Ənənəvi olaraq,elmi ədəbiyyatda kompetensiya “bilik”,”bacarıq” anlayışları ilə nəzərdən keçirilir. Hər hansı bir kompetensiya əsasını bilik və ondan istifadə etmək bacarığı təşkil edir, lakin kompetensiya bacarıqdan onunla fərqlənir ki, müxtəlif problemlərin həlli prosesində müəyyən mənəvi və etik münasibətlərin mövcudluğu ilə həmişə əməkdaşlığa və qarşılıqlı fəaliyyətə psixoloji hazırlığa yaxındır.Şəxsiyyət keyfiyyətləri kommunikativ kompetensiya tələblərindən biridir, kommunikativ bilik,bacarıqlar təlimdə kommunikativ prosesin səmərəli həyata keçirilməsini təmin edir.

Tambov Universitetinin müəllimi Radislav Milrud vurğulayır ki, kommunikativ kompetensiyanın bütün komponentləri test vasitəsilə ölçülə bilər və obyektiv qiymətləndirilə bilər. İndiyə qədər ən az inkişaf etdirilən tələbələrin sosial-mədəni kompetensiyasını yoxlamaqdır. Bu komponentlər daha yüksək-şəxsi

səviyyədə araşdırılır və zəka,ümumi dünyagörüşü,şəxsiyyətarası münasibətlər sistemi,xüsusi peşə bilikləri, habelə dil və kommunikativ fəaliyyətlərin mənimsənilməsində şəxsi inkişaf və böyümə potensialını əhatə edir.

Bütün mütəxəssislərin kommunikativ kompetensiyanın çoxkomponentli tərkibi haqqında danışmasına baxmayaraq, bu komponentlərin müəyyənləşdirilməsində vahidlik yoxdur, buna görə kommunikativ kompetensiyanın strukturuna aşağıdakı kompetensiyalar daxildir.

Dilçilik (N.Xomskiy, 1965; D.İ.İzarenkov, 1990; V.V.Safonov, 1996) ya qrammatik (M.Kanali, M.Sveyn, 1980, S.C.Savinon,1983) və ya linqvistik(C.A. Ek 1974,1990; İ.L.Bim 1995,1996) kompetensiyada dil vahidləri haqqında fonetik, qrammatik, leksik səviyyədə biliyi, qaydaları bilmək, linqvistik vasitələrə və mətnin yaranması və tanınması proseslərinə yiyələnməyi müəyyən edir.

Kommunikativ kompetensiya modelinin formalaşması və yaradılması fəaliyyət yanaşmasına əsaslanır. Bu yanaşma kommunikativ kompetensiyanın formalaşması üçün əsasdır,çünki hər bir tələbənin müstəqil yaradıcı fəaliyyətini təmin edir. Bu yanaşma P.Y.Qalperin mövqeyinə görə, hər bir tələbənin müstəqil yaradıcılıq fəaliyyətində xarici praktiki maddi hərəkətlərdən daxili,nəzəri,ideal hərəkətlərə, yəni birinci mərhələdə öyrənmə nəzərdə tutulur. Müəllimin rəhbərliyi altında birgə təhsil və idrak fəaliyyəti, sonra müstəqil.Söhbət kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirərəkən nəzərə alınmalı olan "yaxın inkişafdan" gedir. Bu nöqtəyi- nəzərdən əlavə olaraq ,kommunikativ kompetensiyanın inkişafı mətnləri şərh etmək və yaradıcı məşqləri əhatə edir. Onların arasında:məktubların,elanların,plakatların tərtibi,mətnin redaktəsi,mətnin müxtəlif növlərinin yenidən qurulması,açar sözlərdən istifadə edərək mətnlərin yaradılmasıda daxildir. Kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasında şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsi mühüm rol oynayir. Bu ,tematik olaraq müəyyən edilmiş didaktik materiallarla asanlaşdırılır.

Beləliklə, təhsilin son məqsədi – kommunikativ kompetensiyanın formalaşması dilin hər bir insanın və cəmiyyətin həyatında oynadığı strateji rolu diktə edir, ən vacib ünsiyyət, təhsil və ətrafımızdakı dünya haqqında bilik vasitəsidir.

İVAN ŞOPENİN "İRƏVAN ƏYALƏTİNİN KAMERAL TƏSVİRİ"NDƏKİ ETNOOYKONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Meybullayeva L.K.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
leylameybullayeva1989@gmail.com

Ermənistan vilayətinin inzibati şöbəsinin müşaviri, rus əsilli İvan Şopen İrəvan vilayətinin 19 kameral təsvirini toplayıb. "İrəvan vilayətinin kameral təsviri" kitabı çoxcildlik kitab siyahısında beşinci kitabdır. Əvvəlki 4 cilddə İrəvan şəhəri, Şərur, Verdibasar, Zəngibasar, Gernibasar, Qırxbulaq, Göyçə və Dərçiçək rayonlarından geniş məlumat verilir.

Ermənilər Azərbaycan ərazilərinin adlarını zaman-zaman dəyişdirərək saxta və uydurma tarix yaratsalar da, yazdıqları tarixlər heç də həqiqətə uyğun gəlmir. Azərbaycanın qeydə alınmış tarixi sözləri, coğrafiyası və salnamələri qədim tarixdən müasir tarixə qədər faktlarla dolu və həqiqətə uyğun gələn dövlətçilik ənənələrini göstərir. Bu silsilələrə İvan Şopenin tərtib etdiyi İrəvan quberniyasının kameral dəftərləri daxildir.

Azərbaycan Respublikası İnzibati ərazi bölgüsündə 4500-dən çox yaşayış məntəqəsi adı qeydə alınmışdır. Bu ərazi bölgüsü bütövlükdə toponimlərin bir növü olan oykonimləri təşkil edir. İvan Şopenin tərtib etdiyi "İrəvan əyalətinin kameral təsvir"i kitabında adı çəkilən toponimlərin, antroponimlərin 80%-i türkmənşəli adlardır. Hal-hazırda Beynəlxalq Konversiyanın əksinə bu tarixi yer-yurd adlar dəyişdirilmişdir, lakin tarixi sənədlərdən biri olan "İrəvan əyalətinin kameral təsvir"i sübud edir ki, bu torpaqlar azərbaycanlılara məxsusdur.

"Kameral təsvir"dəki oykonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərin apelyativlərinə görə bir neçə yerə ayırmaq mümkündür. Məsələn:

- Tayfa adından törənən etnooykonimlər; Avşar, Bəydili, Oğuz, Baharlı və s.
- Şəxs adlarından törənən antrooykonimlər; Molla Əhməd, Hüseyn, Zülfüqar və s.
- Bitki və meyvə adlarından törənən fitotoponimlər; Alçalı, Çiçəkli və s.
- Heyvan və quş adlarından törənən zootoponimlər; Sıçanlı, Söyüdlü vəs.

- Oronim mənşəli sözlərdən törənən orotoponimlər; Qaratəpə, Qoşaqaya, Qışlaq və s.
- Hidronim mənşəli sözlərdən törənən hidrotoponimlər; Qarasu, Subaşı, Qırxçay və s.

"İrəvan əyalətinin kameral təsviri" kitabında İrəvanda yaşamış türk mənşəli etnooykonimlərin quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: sadə sözlərdən törənən etnooykonimlər; düzəltmə sözlərdən törənən etnooykonimlər; mürəkkəb quruluşlu etnooykonimlər; çoxkomponentli etnooykonimlər.

1. "İrəvan əyalətinin kameral təsviri" vergi dəftərində quruluşca sadə sözlərdən törənən etnotoponimlər:

"Kameral təsvir"də quruluşca sadə etnotoponimlər qeydə alınmışdır. Sadə etnooykonimlərin sayı çox deyil. Onların çox olmaması təbiidir. Hər bir etnotoponimdə etnosun adı durmalıdır. Dildəki sadə sözlərə nisbətən etnosların sayı azdır. Məs: Aban, Abar, Avar, Kəvər, Qaşqa, Sisyan, Cul, Çul, Ozan, Gümrü, Koğ, Uz və s.

Sadə etnotoponimlərin tərkib hissələrə parçalanması mümkün deyil. Eyni zamanda burada fonetik dəyişmələr də demək olar ki nəzərə çarpmır. Məsələn: Avuş, Bahar, Arpa, Bədəl, Doqquz (Doxquz), Vedi, Dərə, Zaq, Zar, Elar, Urut, İbiş, Sos, Göl, Əyar, Güney və s.

Bildiyimiz kimi Avşar etnotoponiminin adında əfşar tayfa adı dayanır. Burada həm sait, həm də samitlərdə əvəzlənməsi baş verib. Ağ hun tayfasının qədim Abdal tayfasının adı Avdal etnonimidir. Burada b-v əvəzlənməsi olmuşdur.

2) "İrəvan əyalətinin kameral təsviri"ndəki düzəltmə sözlərdən törənən etnotoponimlər
-lı[4], -lıq[4], -çı[4], -lar[2] şəkilçiləri ilə işlənməsi müşahidə edilir.

Sadə toponimlərə nisbətən düzəltmə toponimlər daha çoxdur. Məsələn: Evli, Yaycı, Evcilər, Reyhanlı, Toxluca, Samurlu, Kəngərli, Zəngilər, Sarvanlar, Təkərli, Gödəkli, Şıxlı və s.

Bəzən quruluşuna görə mürəkkəb olan toponimlər düzəltmə toponimlər cərgəsinə daxil olmuşdur. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözün –el sözündə sözdüzəldici - lı[4] şəkilçisi ilə qarışdırırlar (eli – el+i). Birəli toponimi də belədir. Kiçik çay anlamında Altay dilində işlənən bu sözü tədqiqatçılar bununla razı deyillər. Bu kəndin adının burada yaşayan peyrəlu tayfasının adından götürüldüyünü iddia edirlər. Boşneli, Boznəli, Şorəli, Qursalı, Qasıməli və s etnotoponimdə el sözü vardır. Quşcu/Quşçu/Quşi etnotoponiminin əsasında qədim türk mənşəli Kuşi tayfasının adı dayanır. Quş sözü ilə heç bir bağlılığı olmayab bu sözü də quş+çu kimi parçalamaq düzgün deyildir.

3. "Kameral təsvir"də qeydə alınmış quruluşca mürəkkəb sözlərdən törənən etnotoponimlər:

Bu toponimlər sayca azdır. Şahsevər, Bəydili və s.

"İrəvan əyalətinin kameral təsviri"ndəki mürəkkəb sözlərdən törənən etnotoponimlərin komponentlərinə görə ayrılması:

- Komponentlərindən biri *abad* olan mürəkkəb sözlər: İrabad, Şakabad, Gəzabad və s.
- Komponentlərindən *bala* olan mürəkkəb sözlər: Balaqaraqoyunlu və s.
- Komponentlərindən biri *bəy* olan mürəkkəb sözlər : Əlibəyli, Bəydili və s.
- Komponentlərindən biri *hacı* olan mürəkkəb sözlər: Qarahacılı və s.
- Komponentlərindən biri *keçi* olan mürəkkəb sözlər: Korkeçilər və s.
- Komponentlərindən biri *batır* olan mürəkkəb sözlər: Oğuzbatır və s.
- Komponentlərindən biri *dil* olan mürəkkəb sözlər: Şəmşədil və s.
- Komponentlərindən biri *papaq* olan mürəkkəb sözlər: Qarapapaq və s.
- Komponentlərindən biri *boz* olan mürəkkəb sözlər: Bozdoğan və s.
- Komponentlərindən biri *antroponim* olan mürəkkəb sözlər : Qaraisa, Qarahəmzəli və s.

Digər komponentli sözlərdən törənə mürəkkəb toponimlər: Tavusköklü, Əliqızıl, Şorəli, Əlikəmərli, Qaraçamux, Şuraqel , Ağzıqanlı, Qursalı, Camışcur və s.

Mürəkkəb toponimlər ilə mürəkkəb etnotoponimlər arasında tərkibindəki komponentlərə görə müqayisə aparsaq, onlar arasında əsaslı fərq yoxdur. Mürəkkəb toponimin komponenti kim çıxış edən boz, qara, kənd, sarı, bəy, hacı, qurd, qışlaq, dərə və s. kimi işlənən eyni ilə mürəkkəb etnotoponimlərin komponenti kimi də çıxış edir. Burada əsaslı fərq etnotoponimlərdə komponentlərindən biri etnosun adının olmasıdır. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, toponimlərin yaranmasında, düzəldilməsində ümumi proses əsasdır.Linqvistik təhlilin nəticəsi olaraq, toponimlərin yaranmasında iştirak edən dil vahidləri demək olar ki, eynilik təşkil edir.

4)"Kameral təsvir"də quruluşca çoxkomponentli sözlərdən törənən etnotoponimlər

Çoxkomponentli toponimlər İrəvan əyalətinin toponimlərinin böyük bir hissəsini tutur. Komponentlərin bir hissəsi baş, aşağı, yuxarı, kiçik, böyük sözlərinin sadə, düzəltmə və mürəkkəb toponimlərə əlavə olunaraq düzəlmişdi. Çoxkomponentli toponimlər müəyyən səbəblərdən yaranmışdır.

Səbəblərdən biri əhalinin miqrasiyası ilə bağlıdır. Miqrasiyanın qədim dövrlərdə yaranması əhalinin müəyyən bir ərazidə artmasının, əlavə yaşayış məskənlərinə ehtiyac duyulması nəticəsində baş vermişdir. Bu səbəbdən də yaşayış məntəqələri genişlənib iki yerə bölünməklə böyük, kiçik; yuxarı, aşağı qəbildən olan sözlər ortaya çıxmışdır. Miqrasiya məsəfəcə daha yaxın yerlərlər olmuşdur.

Komponentlərindən biri *böyük* sözü ilə törənən çoxkomponentli toponimlər: Böyük Şiştəpə, Böyük Camışlı, Böyük Şöllü-Dəmirçi və. s.

Komponentlərindən biri *kiçik* sözü ilə törənən çoxkomponentli toponimlər: Kiçik Şiştəpə, Kiçik Arıxvəli, Kiçik Şorlu-Dəmirçi və s.

Komponentlərindən biri *yuxarı* sözü ilə törənən çoxkomponentli toponimlər: Yuxarı Ağbaş, Yuxarı Ağcaqala

Komponentlərindən biri *aşağı* sözü ilə törənən çoxkomponentli toponimlər:

Aşağı Ayxanlı, Aşağı Qaraqoymaz, Aşağı Adıyaman, Aşağı Ağlanlı-Yasaxlı,

Komponentlərindən biri *yeni* sözü ilə törənən çoxkomponentli toponimlər: Yeni Talin və s.

"Kameral təsvir"dəki oykonimlərdə dini titulla işlənən oykonimlərdə nəzərə çarpan molla yaxud hacı sözləri işlənən komponentli toponimlər də az deyil. Məsələn: Molla Bədəl, Molla Dursun, Hacı Muğan, Hacı Nəzər, Hacı Qara və s.Törənən bu cür toponimlər də müəyyən çəkiyə sahibdir. Bu cür törənən sözlər heç də etnotoponim deyildir. Çünki etnotoponimlər fərdlə yox, etnosa aid olur, ümumi məzmun daşıyır. Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, etnotoponimlər konkretləşmiş, dar məna daşımır, lakin toponimlər konkret fərdlə bağlı ola bilir.

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA MƏKTƏBİN ROLU

Mikayılova S.Ş.
Bakı Slavyan Universiteti.
Mikayilovasbin048@gmail.com

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşması erkən uşaqlıq dövründən başlayaraq ömür boyu davam edən bir prosesdir. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasının əhəmiyyətli bir hissəsi məktəb dövrünə təsadüf edir.Uşaqlar vaxtlarının əhəmiyyətli bir hissəsini məktəbdə keçirdiklərindən bu onların sosial, emosional, idrak və davranış bacarıqlarını və davranış qaydalarına yiyələnmələrinin inkişafına səbəb olur. Məktəb şagirdləri yalnız akademik biliklərlə silahlandırmır həm də onların şəxsi inkişafına təsir göstərən, özünə güvəni hissini formalaşdıran və bütövlükdə xarakterlərinin inkişafına kömək edən mühit yaradır.

Uşaq şəxsiyyətinin inkişafında məktəblərin mühüm rollundan biri planlaşdırılmış təlim mühitinin təmin edilməsidir. Yaxşı planlaşdırılmış öyrənmə mühiti şagirdlərin təhlükəsizliyini təmin edir və onların əqli və emosional rifahı üçün vacib olan şəraiti yaradır. Məktəb gününün planlaşdırılmış rejimi uşaqlar öz intizama, əməl etməyə,vaxtı idarə etmə bacarıqlarını və məsuliyyət hissini inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu vacib keyfiyyətlər həm şəxsi, həm də peşəkar həyatda uğur qazanmaq üçün lazımdır. Məktəblər həm də şəxsiyyətin inkişafı üçün vacib olan sosiallaşma imkanlarını təmin edir. Məktəbdə uşaqlar həmyaşıdları, müəllimləri və məktəb kollektivinin digər üzvləri ilə ünsiyyət qurmağı, danışıqlar aparmağı və münaqişələri həll etməyi öyrənirlər. Sosiallaşma uşaqlarda başqalarına qarşı empatiya, şəfqət və hörmət hisslərini inkişaf etdirməyə kömək edir. O, həmçinin şəxsiyyətin inkişafının mühüm aspekti olan emosional zəkanın inkişafına təkan verir.

Şəxsiyyətin inkişafında məktəbin digər mühüm rolu dərsdənkənar fəaliyyətlərin təmin edilməsidir. Məktəbdənkənar idman, musiqi, dram və digər dərnəklər uşaqların istedad və maraqlarını inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Bu fəaliyyət növləri həm də komanda işinin, liderlik bacarıqlarının və özünə inamın inkişafına kömək edir. Onlar uşaqlara öz qabiliyyətlərini nümayiş etdirmək üçün bir platforma rolu oynayır, bu da özünə hörmət və müsbət imicin formalaşmasına kömək edir.

Məktəblər şəxsiyyətin inkişafı üçün vacib olan idrak bacarıqlarının inkişafında da mühüm rol oynayır. Tənqidi düşünmə, problemləri həll etmə və qərar qəbul etmə kimi idraki bacarıqlar nəzəri biliklərə yiyələnərkən inkişaf etdirilir. Bu məqsədlə məktəblər uşaqlara bilik əldə etməyə, analitik bacarıqları inkişaf etdirməyə və onları intellektual məşğuliyyətlərə cəlb etməyə kömək edən planlaşmış kurikulum təqdim edir. Bu bacarıqlar şəxsi inkişaf və peşəkar həyatda uğur qazanmaq üçün çox vacibdir.

Təhsil alanların hamısı üçün şəxsiyyətin inkişafı onların eşitdiyi ən ümumi terminlərdən biridir. Bu terminin belə mühüm təcrübəsi onun əhəmiyyətini ifadə edir. Şəxsiyyətin inkişafı insanın dünyagörüşünü

zənginləşdirmək demək deyil. Şəxsiyyətin inkişafı yaxşı qiymətlər əldə etmək deyil. Şəxsiyyətin inkişafı tək bir yox, bir çox anlayışların toplusudur. Şəxsiyyətin inkişafı insanın kim olduğunu bilməsidir. Bu, fərdin sahib olduğu bütün xüsusiyyətləri, güclü və zəif tərəflərini əhatə edir. Onları bilmək kifayət deyil, onları qəbul etmək lazımdır.Şəxsiyyətin inkişafı özünə inam və pozitivlikdir. Özünə inam şəxsiyyətin inkişafının ilk və ən vacib xüsusiyyətidir. Cəsarətli bir şəxsiyyət inamlı olmalı və bütün mənfilikləri ağlından uzaqlaşdırmalıdır. Onun həyata optimist yanaşması lazımdır. Şəxsiyyətin inkişafı nəzakətli olmaq deməkdir. O, hər zaman başqalarına kömək etməyə hazır olmalı və qarşısına çıxan hər kəslə çox nəzakətli davranmalıdır.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, məktəb uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onları planlı, ardıcıl öyrənmə mühiti, sosiallaşma imkanları, dərsdənkənar fəaliyyətlər və idrak inkişafı imkanları ilə təmin edir. Məktəblər uşaqlara intizamlı, vaxtdan səmərəli istifadə edən və məsuliyyətli insan kimi yetişməsinə kömək edir. Onlar həmçinin şəxsi inkişafa təkan verir, özünə hörmət hissi yaradır və xarakterin inkişafına kömək edir.

İBTİDAİ MƏKTƏB TƏHSİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Mikayılova S.Ş.
Bakı Slavyan Universiteti.
Mikayilovasbin048@gmail.com

Məktəb dövrü uşağın ömür yolunda mühüm mərhələdir. Bu, uşaq bağçasının oyun mühitindən fərqlənən daha planlaşdırılmış, biliklərə əsaslanan mərhələyə keçidi əhatə edir. Bu mühüm dövrdə uşaq daha nizam-intizamlı iş rejiminə uyğunlaşmalı, yeni biliklər əldə etməli və gələcək uğurlarının əsasını təşkil edən həyati bacarıqlara yiyelənməlidir. Bu əsas mərhələdə uşağın tanınması və aktiv şəkildə dəstəklənməsi onların bu qiymətli və vacib öyrənmə imkanının maksimum dərəcədə artırmasını təmin edir. Bu fəal iştirak təkcə onların akademik inkişafı üçün deyil, həm də onların uzunmüddətli inkişafı üçün zəmin yaradır.İbtidai təhsil sistemi təməl rolu oynayan bacarıqların inkişafına daim diqqət yetirir.

Uşaqların ibtidai məktəblərdə öyrəndiklərinin bəzi əsas aspektləri bunlardır:

Riyaziyyat: İbtidai təhsil problemi həll etməyi, tənqidi düşünməyi və riyazi anlayışları dərindən dərk etməyi vurğulayır. Şagirdlər cəbr, həndəsə və statistika daxil olmaqla müxtəlif əsas riyaziyyat mövzularını öyrənirlər.

Ana dili dərsləri: Hər bir ölkədə ibtidai məktəbdə şagirdlərin çoxu məktəbdə əsas fənn kimi ana dilini öyrənirlər. Bu fənn uşaqlara nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və ana dilində oxu və yazı vərdişlərini mükəmməlləşdirməyə kömək etməlidir.

İngilis dili: İngilis dili qlobal miqyasda populyar bir dilə çevrildiyinə görə, o əksər ibtidai məktəblərdə tədris fənnidir. İbtidai sinif şagirdləri ingilis dilində 4 bacarıq öyrənirlər: oxuma, yazma, danışma və dinləmə. Kurrikuluma qrammatika, lüğət, anlama və yaradıcı yazı daxildir.

Fənn: Fənn kurikulumu şagirdləri biologiya, kimya, fizika və s. fənlərin ilk anlayışları ilə tanış edir. Təcrübələr aparmağı, müşahidələr aparmağı və elmi prinsipləri dərk etməyi öyrənirlər.

Sosial elmlər: Sosial elmlər tarix, coğrafiya, mədəniyyət və cəmiyyətlə əlaqəli mövzuları əhatə edir. Şagirdlər öz ölkələrinin tarixi, coğrafiyası və onun dünyadakı yeri, mədəniyyəti haqqında anlayış əldə edirlər.

Bədən tərbiyəsi: Fiziki hazırlığı, idman bacarığını və komanda işini təşviq edir. Şagirdlər motor bacarıqlarını və ümumi sağlamlıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif fiziki fəaliyyətlə və idmanla məşğul olurlar.

İncəsənət və musiqi: Tədris proqramına yaradıcılıq tələb edən incəsənət və musiqi dərsləri daxildir. Şagirdlər müxtəlif sənət növlərini və musiqi alətlərini araşdırırlar.

21-ci əsrin bacarıqları: Tədris proqramı nəzəri biliklərdən əlavə, ünsiyyət, əməkdaşlıq, rəqəmsal savadlılıq və uyğunlaşma da daxil olmaqla 21-ci əsr bacarıqlarının inkişafına diqqət yetirir. Uşaqların bilik və bacarıq tələbləri getdikcə yaxşılaşır. İbtidai sinif uşaqları onlar üçün kifayət qədər yeni və çətin olan bir çox fənlərə bələd olurlar. Hər bir ibtidai məktəbdə uşaqlara əsas bilikləri mənimsəmək, hər bir uşağın istedadını tanımaq və daha yüksək təhsil pillələrində dərin təlim keçmək məqsədi ilə fərqli cədvəl olacaq. Buna görə daha sürətli inkişaf üçün uyğun məktəb seçmək vacibdir.

Uşağın inkişafında ibtidai təhsilin əhəmiyyəti və rolu. İbtidai təhsil uşağın əsas inkişafında mühüm funksiyanı yerinə yetirir. Uşağın inkişafında ibtidai təhsilin əsas əhəmiyyəti və vəzifəsi bunlardır:

Öyrənmənin təməli: Uşağın həyatının ilk on ilində sürətlə öyrənən beyninin təbiəti ilə ibtidai təhsil pilləsində uşaqlara təməl rolunu oynayan bilik və bacarıqlar verir, gələcək də öyrənmə ehtiyacı yaradır. O, ömürlərinin qalan hissəsi üçün uşaqların yanında qala biləcək fundamental fənləri təqdim edir. Məktəbdə bir çox fənlər və fəaliyyətlər vasitəsilə ibtidai təhsil uşaqlara öz maraqlarını kəşf etməyə və öyrənməyə məhəbbət inkişaf etdirməyə imkan verir.

Akademik bacarıqlar: Uşaqlar bağçadan ibtidai məktəbə keçdikcə, onların diqqəti sosiallaşma və oyun əsaslı öyrənmədən daha mürəkkəb bacarıqların inkişafına keçir. İbtidai təhsildə şagirdlər təhsil səyahətlərinin əsasını təşkil edən oxu, yazı və riyaziyyat da daxil olmaqla akademik bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün daha çox vaxt və səy sərf edirlər.

Koqnitiv inkişaf: İbtidai təhsil tənqidi düşüncəni, problem həllini və yaradıcılığı təşviq etməklə idrak inkişafı stimullaşdırır. Uşaqlar məlumatları təhlil etməyi, əlaqə qurmağı və bilikləri real vəziyyətə tətbiq etməyi öyrənirlər.

Sosial və Emosional İnkişaf: Məktəb təkcə nəzəri bilik verən yerdən ibarət deyil; həm də sosial və emosional inkişaf üçün bir yerdir. Uşaqlar bir-biri ilə ünsiyyət qurmağı və dostluq etməyi öyrənirlər. Onlar həm də müstəqillik və məsuliyyət hissi qazanırlar.Uşaqlar sinif fəaliyyəti, təqdimatlar və müəllimlər və həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirirlər.

Xarakterin inkişafı: İbtidai təhsil tez-tez dürüstlük, hörmət, empatiya və məsuliyyət keyfiyyətləri formalaşdırmaqla onların xarakterlərinin xarakter inkişafına təkan verir. Bu dəyərlər uşaqların əxlaqi inkişafına kömək edir.

Mədəni məlumatlılıq: İbtidai təhsil uşaqları müxtəlif mədəniyyətlər, perspektivlər və ideyalarla tanış edir. Təhsilin bu mərhələsi həm də mədəni şüuru inkişaf etdirir və tolerantlıq və anlaşmanı təşviq edir.

Gələcəyə hazırlıq: İbtidai təhsil karyera uğurunun əsasıdır. O, uşaqlara ali təhsil və ya peşə hazırlığı üçün lazım olan bacarıq və biliklər verir. İbtidai təhsil güclü zəmin yaratmaqla uşaqlarda istənilən sahədə uğur əldə etmək üçün vacib olan tənqidi təfəkkür, problem həll etmə və analitik düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

İbtidai təhsil beynin, idraki və sosial bacarıqların formalaşması və inkişafı üçün həyati bir dövrdür. Valideynlərin övladının gələcək uğuru və şəxsi inkişafı üçün güclü zəmin təmin etmək üçün keyfiyyətli ibtidai təhsilə investisiya qoyması vacibdir. Yaxşı ibtidai təhsil uşağın ömür boyu öyrənməsi üçün zəmin yaradır və gələcəkdə onlar üçün imkanlar açır.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, ibtidai məktəb təhsilin əhəmiyyəti danılmazdır. Təhsil şagirdləri yalnız akademik biliklərlə silahlandırmır həm də onların şəxsi inkişafına təsir göstərən, özünə güvəni hissiniformalaşdıran və bütövlükdə xarakterlərinin inkişafına kömək edən mühit yaradır.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN RİYAZİ BİLİKLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA DİDAKTİK OYUNLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Mirəliyeva G.B.
Bakı Slavyan Universiteti
gulnarmirliyeva@gmail.com

Məktəbəqədər yaşda oyun fəaliyyətinin uşağın həyatında böyük rolu vardır. Oyun zamanı uşaqların fikrini asanlıqla cəmləmək olar, hansı ki, adi dərs prosesində bunu etmək mümkün deyildir. Uşaqlarda oyuna qarşı olan tələbat hər dövrdə aktivdir və məktəbə qədəm qoyduqları ilk zamanlarda əhəmiyyətli yer tutur.

Didaktik oyunlar uşaqlara müxtəlif məsələləri oyun formatında həll etməyə şərait yaradır, bu onlar üçün daha əlçatan və cəlbedicidir. Həmçinin didaktik oyunlar məktəbəqədər yaş dövründə uşağ bağçasında və ya ailədə uşağın tərbiyəsi arasında davamlılıq yaratmağa imkan verir, onun fəaliyyətində ən əsas yeri oyun, uşağın tərbiyəsi və təlimi üstün tutulur.

Xüsusilə rəngarəng didaktik materialı olan oyunlar, reallıqda uşağı əhatə edən obyektlərin şəkilləri və oyuncaqlar yüksək qiymətləndirilir. Belə oyunlar uşaqları cəlb edir və öyrənilən mövzuya maraq oyadır.

Didaktik oyunlar və məşqələlər əldə edilmiş bilikləri genişləndirməyə, aydınlaşdırmağa və sistemləşdirməyə kömək etməlidir ki, bu da uşaqlara oyun materialından təkcə məkan oriyentasiyasında deyil, həmçinin real mühitdə də istifadə etməyə imkan verəcəkdir.

Didaktik oyun təkcə cəlb etmir, düşündürmür, həmçinin uşağın sərbəstliyini, təşəbbüskarlığını və irdəsini inkişaf etdirir.

Məktəbəqədər yaş dövründə riyaziyyat uşaqlar üçün ən çətin və ən az sevilən fənn olur. Uşaqların keyfiyyətli təhsil almaları üçün ilk öncə onlarda təlim-tərbiyə işinə baxılır, daha sonra fəaliyyətləri intensivləşdirilir. Riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılmasının ən təsirli üsulu didaktik oyundur.

Məktəbəqədər müəssisədə oyun texnikası bu yolla həyata keçirilir: uşaqlara oyun formasında tapşırıq verilir; təlim fəaliyyəti oyun qaydalarına tabe olur; didaktik tapşırığın uğurla yerinə yetirilməsi oyunun nəticəsi ilə bağlıdır. Oyun vasitəsilə uşaqlar biliyi daha asan mənimsəyir və müəyyən bacarıqlara daha asan şəkildə yiyələnirlər. Buna görə də riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılmasında oyunun və oyun məşğələlərinin daxil edilməsi, təlim prosesini maraqlı edir, uşaqlarda şən əhval-ruhiyyə yaradır, yorğunluğu aradan qaldırır, diqqəti isə cəlb edir.

Didaktik oyunların nəticəsi: uşaqların idrak marağı ciddi şəkildə artır; təlim rəngarəng və emosional olur; öyrənmə üçün motivasiya formalaşır; sərbəst diqqət inkişaf edir; komandada çalışma bacarığı meydana gəlir;

Xarakterinə görə didaktik oyunlar əşyavi, stolüstü və sözlü oyunlara bölünür. Funksiyalarına görə isə: öyrədici; nəzarətedici; ümumiləşdirici.

Öyrədici didaktik oyunlar zamanı, uşaqlar yeni biliklər, yeni bacarıqlar əldə edir. Bu zaman uşağın idrak fəaliyyəti riyazi biliyi daha aydın şəkildə qavrayır və oyun vasitəsilə biliyi öyrənməyə maraq göstərir. Nəzarətedici didaktik oyunlar əvəllər əldə edilmiş biliyi təkrarlamaq, möhkəmləndirmək və yoxlamaqdır. Bu didaktik oyunda iştirak etmək üçün hər bir uşağ müəyyən riyazi biliklərə malik olmalıdır. Ümumiləşdirici oyunlar isə biliklərin inteqrasiya olunmasını tələb edir və bununla da hər biliyin bərabər şəkildə mənimsənilməsinə yol açır.

İştirakçıların sayına görə didaktik oyunlar: kollektiv, qrup və fərdi ola bilər. Təlim zamanı didaktik oyunlar qrupla keçirilərkən, əvvəlcədən ayrı-ayrı qruplar qururlmalıdır. Hər qrupda həm güclü, həm də zəif öyrənmə qabiliyyəti olan uşaqlar olmalıdır. Bir qayda olaraq, bu, yaxşı akademik imkanları olan və qrup işində fəallıq göstərən uşaqlar olur.

Həmçinin təlimlərdə şifahi məşqlərə də yer verilməlidir. Bütün uşaqları buna cəlb etmək üçün işarə kartlarından istifadə oluna bilər. Onlar uşaqların nizam-intizamlı olmalarına və eyni zamanda materialın doğru şəkildə mənimsənilməsinə kömək edir.

Belə qənaətə gələ bilərik ki, uşaqlar çox erkən yaşlarından başlayaraq dünyanı fəal şəkildə araşdırır. Buna görə də, didaktik oyunlar onların həyatında ən mühüm yeri tutur və dünya haqqında fikirlərini xeyli genişləndirir.

ZAMAN ANLAYIŞI VƏ LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nəcəfova Ü.İ.
Bakı Slavyan Universiteti
necefovabanu2000gmail.com

Zaman anlayışı ilə bağlı elmi müstəvidə bir sıra elmi təsəvvürlər meydana çıxmışdır. Filosofların qeyd etdiyinə görə, fəlsəfədə zaman yaşadığımız dünyanın dəyişkənliyini, onun mövcud olmasının prosessual xüsusiyyətini, dünyada yalnız "əşyalar"ın mövcudluğu (obyektlərin, predmetlərin) deyil, eyni zamanda hadisələrin də baş verdiyini əks etdirən insan düşüncəsinin "fundamental anlayışı", yaxud "dünyanın, eləcə də özünün olduğu kimi, ona aid olanların da yaranması, inkişafı və çökməsi forması" kimi izah edilir. Professor A.Axundov obyektiv zamanla qrammatik zaman formalarını fərqləndirən, həmçinin "obyektiv zamanın dünyanın bütün xalqları üçün eyni olduğu halda, ikincinin eyni olmadığı" barədə qeyd edirdi:"... zaman bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq obyektiv aləmin özündədir. Zaman kateqoriyasını ilk dəfə sistemli araşdıran antik dövrün mütəfəkkirlərindən olan Aristotel olmuşdur. Zamanı hərəkətlə əlaqəli götürən Aristotel zaman anlayışıhı indiki zamandan əvvəl və sonra olmaqla müəyyən etmişdir. Onun fikrinə görə, keçmiş indiyə münasibətdə artıq olmuş, keçmişdir. Lakin gələcək hələ olmamışdır, hərəkət, iş, hadisə baş

verməmişdir. Aristotel indinin keçmişlə gələcəyin arasında yerləşdiyini göstərmişdir. Onun düşüncəsində zaman konsepsiyası dinamikdir: keçmiş, indi və gələcək zamanda durmadan davam edir.

Zamanı dilçilik baxımdan şərh etməzdən qabaq abstrakt obyektiv və ünsiyyət zamanı o hansı isə bir zamana uyğun müəyyənləşən subyektiv zamanla bağlı qeyd etmək lazımdır. Subyektiv zaman nisbi mənada obyektiv zamandan fərqlənir. Subyektiv zaman müəyyən hadisə ilə əlaqədar bitir. Bununla da zamanın bitib-bitməməzlik cəhətini qeyd etmək ehtiyacı olaraq nitq tələbatı meydana çıxır. Eyni zamanda subyektiv zaman çoxölçülüdür. Bütün bu məsələləri dərk etmək üçün zamanın leksik və qrammatik formalarını nəzərdən keçirmək lazımdır.Dil daşıyıcıları fərqli mədəniyyətə malikdir, eyni zamanda zamanın markerləşməsi modeli fərqlidir. Problem insanın hadisəyə hansı istiqamətdən yanaşmasından asılıdır, bütün bunların özülündə duran obyektiv zamandır. Linqvistik zamana gəlincə, onun əsasında həm qrammatik zaman, həm zamanın leksik ifadə vasitələri, həm də kontekstual zaman dayanır. "...Qrammatik zamandan danışarkən zamanın nisbiliyi anlayışına fikir vermək lazımdır. Riyazi dillə desək, qrammatik zaman ədəd oxu üzərində fəlsəfi zamanla leksik zaman arasında yerləşir. Qeyd olunan interval etnokulturoloji xüsusiyyətlərdən asılı olmayaraq zamanın limitidir; bu, universal xarakter daşıyır". Linqvistik tədqiqatlarda zaman kateqoriyası adətən, real zamanın müəyyən formalarının dildə ifadəsi olaraq dərk edilir. Bizdən asılı olmayan, obyektiv gerçəklikdə baş verən hadisələr arasındakı zaman münasibətlərinin şüur vasitəsi ilə dərk olunması, həmçinin onun ümumi qrammatik tərtibatda məhz dil vasitəsi ilə ifadə olunmasına diqqət yetirmədən zaman anlayışının qavranılması mümkün deyildir, obyektiv zamanla linqvistik zaman əslində çox sıx əlaqədədir, mahiyyətcə ayrılmazdır. "Linqvistik zamanın özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, real və perseptual zamanın xüsusiyyətlərini dil formalarında təzahüretmə münasibətlərini nümayiş etdirir". Qrammatik zaman və obyektiv zaman mahiyyətcə tam fərqlidir, eyniyyət təşkil etmir. Qrammatik zaman insan psixikasında real zamanın mümkün inikaslarından biridir, həmçinin müxtəlif dillərdə tam fərqli terminlərlə qeyd edilmişdir. Qrammatik zaman obyektiv aləmdə mövcud zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsi olaraq təqdim edilir. Dilçi-alim A.Babayev qrammatik zamanı danışıq momentinin icra momentinə olan nisbəti kimi qeyd edir. Alim İ.Tahirov obyektiv zamanın nizamlayıcı funksiyasına önəm verir. Obyektiv zaman qrammatik zamandan asılı deyildir, əksinə,obyektiv zaman çərçivəsində mövcud olan qrammatik zaman obyektiv zamandan asılıdır. Qrammatik zaman realdır, mücərrəd olan obyektiv zamanın ifadə formasıdır. Bu ifadə forması cəmiyyətdə yeganə şüurlu varlıq olan insanın mövcudluğu ilə baş verir, başqa sözlə, insan müəyyən zamanda obyektiv gerçəklikdə baş verənləri qrammatik zaman forması ilə həyata keçirir. Qrammatik zaman insan şüurundan kənarda mövcud ola bilməz. Qrammatik zaman müxtəlif formalarla ifadə oluna bilər. Bu zamanlar arasında ümumi oxşar cəhətlər aşağıdakılardır: 1. Obyektiv zaman kimi qrammatik zaman da obyektiv hadisələri gerçək əks etdirə bilir. 2. Obyektiv zaman da, qrammatik zaman da bir ölçülüdür, dönməzlik ifadə edir.

Lakin oxşarlıq fonunda fərqlilik də mövcuddur:

1. Qrammatik zaman obyektiv-fəlsəfi zaman daxilində yaranmışdır;

2. Obyektiv-fəlsəfi zaman təfəkkürlə əlaqədar olub, bəşəriyyət üçün eynidir. Lakin qrammatik zaman hər xalqın özünəməxsus dil qanunlarına tabedir, yəni xüsusidir. Dünya dillərinin hər birində özünəməxsus qrammatik zaman mövcuddur;

3. Müəyyən bir dildə olmayan qrammatik zaman digər dildə özünəməxsus şəkildə mövcuddur. Məsələn: rus dilində mövcud "совершенный вид" (bitmiş forma) və "несовершенный вид" (bitməmiş forma) dilimizdə mövcud deyildir. Dilimizdə mövcud nəqli və şühudi keçmiş rus dilində yoxdur. Lakinhəmin dildə bunları ifadə etmək mümkündür. Bu 2 dildə mövcud qrammatik zamanlar obyektiv zamanın inikasıdır, buna görə də onların bildirdiyi mənaları qarşılıqlı şəkildə ifadə etmək olur.

4. Bütün dillərdə qrammatik zamanların sayı lazımi qədərdir, lakin onların bütün formaları obyektiv zamanla birbaşa bağlıdır, zaman anlayışı obyektivdir, bu səbəbdən zaman anlayışı xalqların təfəkküründə olduğu kimi, insanların sosial həyatında, ictimai düşüncəsində, məşğul olduqları təsərrüfat sahələrində də mövcuddur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, zaman yalnız irəli doğru hərəkəti bildirir, o dönməzdir və realdır. Bu, artıq zamanla bağlı elm sahələrində qəbul edilmişdir. Lakin zamanın ayrı-ayrı sahələrdə, müəyyən ölçüdə, fərqli məqsədlər üçün istifadə olunması həm müəyyən dərəcədə fikir ayrılığına səbəb olmuşdur, həm də müxtəlif müstəvilərdə dəyərləndirilmişdir.

İNTONASİYA FONETİKANIN BİR KOMPONENTİ KİMİ

Nəsirli A.Ş.
Bakı Slavyan Universiteti
nesirliaide@gmail.com

Məlum olduğu kimi, fonetika dilçiliyin sahələrindən biri olaraq səslərin tələffüzünü və klassifikasiyasını öyrənən bir elmdir. Lakin burada nitq səsləri ilə bərabər, vurğu, heca və intonasiya ilə bağlı məsələlərin də öz əksini tapması şübhəsizdir. Məsələn, hər bir söz müxtəlif dərəcəli enerji ilə tələffüz edilən səslərin silsiləsindən ibarətdir. Bu enerjinin az və ya çox olması sözün "heca" adlanan daha kiçik hissələrə bölünməsinə səbəb olur. Hər bir dildə fonemlər fərqli qaydalar əsasında hecalarda qruplaşırlar. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, iki və daha artıq hecadan ibarət olan söz tələffüz edildiyi zaman, bütün hecaların eyni dərəcədə tələffüz edilmədiyinin şahidi olmaq olar. Hecalardan bəzisi daha güclü, bəzisi isə daha zəif tələffüz edilir. Belə olduğu təqdirdə isə bəzən sözlərin, hətta cümlənin də mənası da dəyişə bilir. Bu hal vurğunun nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

İntonasiya fonetikanın elə bir komponentidir ki, burada həm vurğu, həm də heca çox böyük rol oynayır. İntonasiya nəyin deyildiyini yox, necə deyildiyini, danışıqda səsin necə qalxdığını və necə endiyini təsvir edir ki, bunu dilin musiqisi də adlandıra bilərik.

Cümlədə öz əksini tapan məlumat müəyyən sözlər və qrammatik strukturla yanaşı, intonasiya ilə də ifadə olunur.

Nitqdə vurğu və intonasiyanın çox vacib elementlər olduğunu vurğulamaq vacibdir. Çünki bu elementlər danışan tərəfindən ötürülən informasiyanın dinləyici tərəfindən necə qavranılmasına böyük təsir göstərir.

İntonasiya danışıq zamanı səsin necə qalxmasını və enməsini təsvir edir. İngilis dilinin intonasiyası üç yerə bölünür: qalxan intonasiya (rising intonation), enən intonasiya (falling intonation) və qalxan-enən intonasiya (fall-rise intonation).

İntonasiyanın əsas komponentlərinə bunlar aid edilir:

- *Nitqin melodiyası* intonasiyanın ucalıq komponentidir, yəni danışıq zamanı səsdə monotonluq deyil, fərqli ucalıqlarda səslənmə müşahidə olunur;
- *Nitqin tempi* cümlənin və ya onun hər hansı bir hissəsinin səslənmə dərəcəsidir və ritm ilə sıx bağlıdır;
- *Cümlə vurğusu* nitqin ucalığı ilə yaxından bağlıdır. Cümlədəki hər hansı bir söz nə qədər vacib olarsa, həmin sözün vurğusu da bir o qədər güclü olar;
- *Səsin tembri* nitqə emosional rəng qatır və tembr vasitəsilə fərqli şəxslərin səslərini də ayırd etmək mümkündür.

İntonasiya nitqdə sevinc, əsəb, təəssüf, şübhə, təəccüb və s. ifadə edə bilər. Bu, cümlənin hansı tonda deyilməsi ilə aydın olur.

Danışanın istifadə etdiyi intonasiyanın spesifik xüsusiyyətləri dildən, dialektdən, danışanın üslubundan, əhval-ruhiyyəsindən, münasibətindən çox asılıdır.

Lakin intonasiya yalnız şifahi deyil, həm də yazılı şəkildə də ifadə oluna bilər. Yazılı nitqdə intonasiyanın düzgün çatdırılmasında durğu işarələrinin rolu əvəzsizdir. Əgər yazılı cümlədə durğu işarələri mövcud olmazsa, həmin cümlənin növü və intonasiya xüsusiyyətləri aydın olmaz. Durğu işarələri cümlədə yalnız fikirləri deyil, həm də burada öz əksini tapmış emosiyaları da başa düşməyə kömək edir.

Aydın olduğu kimi, ötürülən fikrin dinləyici tərəfindən düzgün başa düşülməsində intonasiyanın əhəmiyyəti danılmazdır. Amma bəzən orta və tam orta təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisi zamanı adı çəkilən dilin ümumilikdə fonetikasına xüsusi diqqət yetirilmir. Bunun nəticəsini Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən təşkil edilən və dinləmə tapşırıqları ehtiva edən bir sıra imtahanlarda müşahidə etmək mümkündür. Bəzi şagirdlər ingilis dili üzrə dinləmə tapşırıqlarının həllində xeyli çətinlik çəkirlər. Bu isə məktəblərdə müəllimlərin müəyyən dilə aid sırf qrammatika və lüğət üzərində daha çox fokuslanmaları və onların mənimsənilməsi üçün daha çox əmək sərf etmələri ilə bağlıdır. Belə olan halda şagirdlər ingilis dilində olan danışığa çox məruz qalmırlar. Nəticədə, onlar bu dildə olan şifahi nitqin intonasiyasını, eləcə də, vurğu və səslərin fərqli səslənmə yollarını, bir sözlə, spesifik xüsusiyyətlərini yetəri qədər mənimsəyə bilmir və dinləmə zamanı çətinliklə qarşılaşırlar.

Hazırda ölkəmizdə aktual olan belə çətinliyin qarşısının alınması üçün əsas həll şagirdlərin ingilis dilinin qrammatikası ilə sıx məşğul olduqları kimi dinləmə materialları üzərində də kifayət qədər

işləmələridir. Sözsüz ki, dinləmə materiallarının seçilməsi zamanı şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və materialların çətinlik dərəcələrinin nəzərə alınması mühüm məsələlərdən biridir.

BRİTANİYA İNGİLİSCƏSİNDƏ İNTONASİYA

Nəsirli A.Ş.
Bakı Slavyan Universiteti
nesirliaide@gmail.com

Hər dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə xüsusiyyətlərdən biri də intonasiyadır. Bəzi dillərin bölgələrə görə müxtəlif dialektləri olur. Bəzən hər bir dialektin də intonasiyası fərqli olur.

İngilis dilinin bir çox dialekti mövcuddur. Buraya Amerikan dialekti, Britaniya dialekti, Yeni Zelandiya dialekti, Şotland dialekti, İrland dialekti, Avstraliya dialekti və digərlərini aid etmək olar. Bu kimi dialektlər arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Adı çəkilən dialektlər arasında ən çox istifadə olunanlardan biri, demək olar ki, birincisi Britaniya dialekti və ya Britaniya ingiliscəsidir. Bu dialekt ingiliscə "Received Pronunciation (RP)" adlanır. Bu dialekt bütün dünyada ən çox tanınan dialektlərdən biri hesab edilir.

Britaniya ingiliscəsini digər dialektlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onun intonasiyasıdır.

Britaniya ingiliscəsinə xas olan intonasiyanın spesifik cəhətlərindən biri də qalxan və enən tonlardan istifadə hesab edilir. Bu tonların istifadəsi cümlənin mənasını da dəyişə bilər. Məsələn, cümlənin qalxan ton ilə tələffüz edilməsi sual verilməsini ifadə edə bilər, əksinə, enən tondan istifadə olunması isə ifadə olunan fikirdə əminlik və təsdiqin olmasını göstərir. Ümumiyyətlə, intonasiyasız danışıq mexaniki və emosiyasız olur və dinləyicidə çaşqınlıq yaradır. Britaniya dialektində intonasiya zamanı cümlə daxilində xüsusi hecalar və sözlər vurğu ilə ifadə edilir. Adı çəkilən dialektdə mövcud olan intonasiya tiplərinin əmr, nəqli, sual və nida cümlələrində istifadəsi xüsusilə fərqlənir. İngilis dili, xüsusilə, Britaniya ingiliscəsinin çox xüsusi bir ritmi mövcuddur. Bu dialektdə danışanlar öz fikirlərini daha aydın və dəqiq ifadə edə bilmək üçün xüsusi səs tonlarından və vurğulardan istifadə edirlər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt mövqeyi cümlənin sonunda olan söz əsas vurğu ilə tələffüz edilir. Cümlədə, əsasən, əvəzliklər, artikllər, köməkçi feillər və s. bəzən vurğu qəbul etmir və intonasiyalı tələffüz zamanı cümlədə mövcud olan belə komponentlər daha zəif ifadə edilir, daha qısa və bəzən hətta səssiz olurlar. Bununla da, onlar səs tonunda xüsusi dəyişiklik yaratmırlar. Buna misal olaraq, "you, the, was" və s. qeyd etmək olar. Britaniya ingiliscəsi ilə yanaşı, Amerikan ingiliscəsi də (General American Accent) dünyada məşhurdur.

Britaniya ingiliscəsində danışan şəxslər Amerikan ingiliscəsinə nisbətən intonasiyadan daha çox istifadə edirlər və səs ucalığını daha tez-tez dəyişirlər. Britaniya ingiliscəsində və Amerikan ingiliscəsində melodiyada fərqlər mövcuddur. Ən çox gözəçarpan fərq isə Britaniya ingiliscəsində yüksək enən intonasiyadan (high-fall intonation) daha çox istifadə olunmasıdır. Amerikan ingiliscəsində isə qalxan intonasiyadan (rising intonation) istifadəyə daha çox rast gəlinir. İstənilən dilin öyrənilməsi zamanı qrammatik struktur, söz bazası ilə yanaşı, intonasiyaya da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki intonasiya deyiləni dəqiq başa düşməkdə və irəli sürülən fikrin aydın izah olunmasında böyük rol oynayır. Ana dili ingiliscə olmayan şəxslər müxtəlif dilləri, xüsusilə də, ingilis dilini öyrəndiyi zaman bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu da dillər arasında mövcud olan fərqlərlə bilavasitə əlaqəlidir. Belə fərqlər, əsasən, öyrənilən dilin ən çox qrammatik və fonetik strukturunda daha çox rast gəlinir.

Günümüzdə bəzi hallarda ana dili Azərbaycan dili olan insanlar ingiliscə öyrəndikləri zaman Azərbaycan dilinin intonasiyasına xas olan bir sıra qaydaları ingilis dilinin intonasiyasına da tətbiq etməyə çalışırlar. Bu isə ingilis dilinin öyrənilməsinə, xüsusilə də, bu dildə normal danışığa, şübhəsiz ki, maneə yaradır. Bu maneənin aradan qaldırılması üçün əsas həll olaraq ana dili ingiliscə olan insanlara daha çox qulaq asmaq və onların danışıq tərzlərini imitasiya etmək (imitation) göstərilə bilər.

İNGİLİS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ ÖYRƏNİLMƏSİNİN (EFL) ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Niftaliyeva A.A.
Bakı Slavyan Universiteti
niftali.28a@gmail.com

İngilis dilini xarici dil kimi öyrənmək bütün dünyada fərdlər üçün çətin, lakin faydalı bir işdir. İngilis dili qlobal miqyasda ən çox danışılan dillərdən biri hesab olunur və ingilis dilini bilmək təhsil, karyera yüksəlişi və sosial qarşılıqlı əlaqələrdə çoxsaylı imkanlar açа bilər. İngilis dilini xarici dil kimi öyrənərkən nəzərə alınmalı olan bir neçə əsas amil var, o cümlədən dil mənimsəmə nəzəriyyələri, effektiv tədris metodologiyaları, mədəni immersiya və dil biliyinin qiymətləndirilməsi kimi məqamlarda diqqətə alınmalıdır..

TOEFL (Xarici Dil kimi İngilis dili Testi) və IELTS (Beynəlxalq İngilis Dili Test Sistemi) kimi dil biliyinin qiymətləndirilməsi adətən bir şəxsin akademik və ya peşəkar məqsədlər üçün ingilis dili bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Bu standartlaşdırılmış testlər imtahan verənin bacarıq səviyyəsini müəyyən etmək üçün dinləmə, oxuma, yazma və danışma bacarıqlarını qiymətləndirir.

Səmərəli tədris metodologiyalarını, mədəni immersiya təcrübələrini və dil biliyinin qiymətləndirilməsi vasitəsilə müntəzəm təcrübəni daxil etməklə, fərdlər öz ingilis dili bacarıqlarını artıra və həm akademik, həm də real dünya şəraitində səlis danışmağa nail ola bilərlər.

İngilis dilinin tədrisi (English Langugae Teaching-ELT) tələbələri ingilis dilində effektiv ünsiyyət qurmaq üçün lazımi bacarıqlarla təchiz etmək məqsədi daşıyır. İngilis dilinin tədrisi son illərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış, ənənəvi qrammatika yönümlü təlimdən orijinal kontekstlərdə dil istifadəsinə üstünlük verən kommunikativ yanaşmalara keçmişdir. Bu paradiqma dəyişikliyi dil bilikləri ilə yanaşı ünsiyyət bacarıqlarının vacibliyini vurğulayaraq, dilin mənimsənilməsi haqqında daha geniş anlayışı əks etdirir.

EFL (Engish as a Foreign Language) kimi qısaldılmış İngilis Dili Tədrisi ingilis dilinin anadili olmayanlara öyrədilməsi və öyrənilməsinə aiddir. O, formal sinif otaqları, özəl dil institutları, onlayn platformalar və qeyri-rəsmi dil mübadiləsi proqramları da daxil olmaqla geniş təhsil kontekstlərini əhatə edir.

EFL adətən dörd əsas dil bacarıqlarının inkişafına diqqət yetirir: dinləmə, danışma, oxuma və yazma. Bu bacarıqlar ingilis dilində effektiv ünsiyyət üçün vacibdir və çox vaxt fəaliyyətlər, məşqlər və orijinal materialların kombinasiyası vasitəsilə öyrədilir.

Son onilliklərdə EFL-də kommunikativ dil tədrisi metodologiyalarına keçid baş verib. Bu yanaşma real həyat vəziyyətlərində ünsiyyət üçün ingilis dilindən istifadə etməyin vacibliyini vurğulayır. Rol oyunları, müzakirələr və qrup layihələri kimi kommunikativ fəaliyyətlər dildən istifadədə səlisliyi və dəqiqliyi təşviq etmək üçün adətən istifadə olunur.

Dil və mədəniyyət bir-biri ilə sıx əlaqəli olduğu üçün ELT həm də mədəni səriştənin inkişafını əhatə edir. Şagirdlər mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını artırmaq üçün ingilisdilli mədəniyyətlərin müxtəlif aspektləri, o cümlədən adətlər, ənənələr və sosial normalarla tanış olurlar.

İngilis dilinin effektiv tədrisi bilikli və bacarıqlı pedaqoqlar tələb edir. Müəllim hazırlığı proqramları və peşəkar inkişaf seminarları effektiv dil öyrənmə təcrübələrini asanlaşdırmaq üçün müəllimlərə lazımi pedaqoji texnikalar, linqvistik biliklər və sinif idarəetmə bacarıqları ilə təmin edir.

Ümumiyyətlə, ELT qlobal ünsiyyətin asanlaşdırılmasında və mədəniyyətlərarası anlaşmanın təşviqində mühüm rol oynayır. Tələbələri ingilisdilli dünya ilə əlaqə saxlamaq üçün lazım olan dil bacarıqları və mədəni şüurla təchiz etməklə, ELT getdikcə bir-biri ilə əlaqəli dünyada şəxsi, akademik və peşəkar uğura töhfə verir.

I-IV SİNİFLƏRDƏ VERİLƏN EKOLOJİ TƏRBİYƏYƏ QLOBALLAŞMA PROSESİNİN TƏSİRİ

Osmanova L.F.
Bakı Slavyan Universiteti
lyamanosmanova7@gmail.com

IX əsrin ikinci yarısında insan-təbiət arasında olan münasibətdə insan məsuliyyətsizliyinin təbiətə vurduğu ziyanla bağlı problemlər üzə çıxmağa başladı. Bu zaman insanlar sənaye və kənd təsərrüfatında

istehsal proseslərini, səriştəsiz insan davranışı ilə ətraf mühitə vurulan fəlakətli ziyanları, cəmiyyətin mümkün gələcəyi və təbiətin qorunması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə haqqında düşünməyə başladılar. Nəticədə alimlər ətraf mühitlə bağlı növbəti addımı atdı. Təbii ehtiyatların öyrənilməsi və istifadəsi üçün xüsusi elmi və inzibati təşkilatlar yaradıldı və təbiət araşdırmağa başlanıldı. Ekologiya sahəsində yaranmış problemlərin insanlarda yaratdığı həyəcan və narahatlıq əsaslı şəkildədir. Bu sahədə çalışan bir qrup alimlərin fikrinə görə cəmiyyətdəki ekoloji problemlərin aradan qalxmasına yalnız və yalnız ekoloji təhsil-təlim-tərbiyə kömək edə bilər. Bu prosesdə yalnız bir qrup təhsilverənin fəailiyyəti qənaətbəxş deyil, bura eyni zamanda təşkilatlar, qurumlar və mütəxəsisslər də cəlb edilməlidir. Ekoloji tərbiyənin əsas məqsədi təbiət hadisələrinin qarşılıqlı əlaqəsini dərindən başa düşən, öz ekoloji davranışına görə indiki və gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyət hissi olan və etdiyi bütün hərəkətlərin nəticəsini aydın dərk edən şəxsiyyətin yetişdirilməsindən ibarətdir.

Bugünkü aktual problemlərdən biri də ətraf mühitin mühafizəsidir. Bu problem insan sağlamlığı üçün də əsas amildir. Sənayenin, nəqliyyatın intensiv inkişafı, atmosferin, suyun çirklənməsi bu problemləri kəskinləşdirmişdir. Kəskinləşmiş ekoloji problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində elmin müxtəlif bölmələrində geniş ekoloji araşdırma işləri həyata keçirilməyə başlanıldı.

Müasir dövrdə orta və ali təhsil məktəblərində, ekoloji təhsil, tərbiyə sisteminin formalaşması, ekoloji problemlərin həlli yollarının araşdırılması əsas istiqamətlərdəndir. Respublikamızda da bu istiqamət üzrə geniş işlər aparılır. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 27 yanvar tarixli 847 N-li fərmanına əsasən "Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında" layihə hazırlanıb təsdiq edilmişdir (http://www.e-qanun.az/framework/1902).

Ekoloji tərbiyənin şagirdlər üçün növbəti müsbət məqamlarından biri şagirdlərdə idrak fəaliyyəti və sərbəst iş icra etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Gənc nəslin, eləcə də cəmiyyətin ekoloji mədəniyyətinin fasiləsiz inkişaf etdirilməsi bu gün təhsildə başlıca məqsədlərdən biri hesab olunur. Ekoloji tərbiyə insanlara təbiəti milli və ümumbəşəri sərvət kimi qorumağı aşılayır. İnsan ekoloji tərbiyə aldıqda təbiətin qanunauyğunluqlarını dərk edir. Ekoloji tərbiyə insan həyatının dərk edilməsinə kömək etməklə yanaşı, hərtərəfli ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırır, təbiət-insan münasibətində ahəngdarlıq yaradır. Ekoloji tərbiyəyə ehtiyac son dövrlərdə bəşəriyyəti bürümüş ekoloji problemlərdən dolayı yaranmışdır. Ekoloji problemlər hamının doğma evi olan planetimizdə yaşayan, yaradan, məskunlaşan bütün dünya xalqlarının problemidir .

Ətraf mühitə düzgün münasibət formalaşdırmaq üçün ekoloji biliklər vacib faktordur. Ekoloji təhsil, tərbiyə və maarifləndirmə zamanı toplanılan biliklər, əldə olunan təcrübələr ekoloji mədəniyyəti formalaşdırır.

Şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılması zamanı əsas məqsəd təbiətlə ünsiyyət qurarkən şagirdlərin hərəkətlərində ekoloji mədəniyyət və ekoloji məqsədəuyğunluğu formalaşdırmaqdır. Ümumilikdə təhsil müəssisələrində ekoloji maarifləndirmənin təşkili zamanı qarşıya məqsədlər qoyulur. Qoyulan məqsədlər aşağıdakı ardıcıllıqla həyata keçirilir: 1. Ekoloji tərbiyə zamanı təhsilalanlar üçün optimal şərait yaradılmalı; 2. Tədqiqat işləri zamanı şagirdlərin marağı artırılmalı; 3. Eyni zamanda əhali də ekoloji maarifləndirilməli; 4. Ətraf mühitə və özünə kömək göstərmək bacarığı uşaqlarda formalaşdırılmalıdır.

Hal-hazırda təhsildə bir çox islahatlar aparılır. Bu islahatların əsas məqsədi ölkə təhsil sistemini dünyadakı təhsil standartlarına uyğunlaşdırmaqdır. Təhsil islahatlarında ən çox diqqət mərkəzində olan mövzular aşağıdakılardır: 1. Tədris zamanı müəllimlərə müstəqilliyin verilməsi; 2. Təhsil prosesinə yaradıcı münasibət; 3. Tədris zamanı yeni texnoloji avadanlıqlardan istifadə; 4. Təhsildə liberallaşma.

Qeyd edilən hər bir nüansda ekoloji təhsilin inkişafı və ekoloji dünyagörüşün formalaşması üçün geniş perspektivlər vardır.

Dünyada gedən proseslər ətraf mühitə böyük təsir edir. Sürətli olaraq dünya əhalisinin sayında artımın müşahidə edilməsi, insan övladının tələbatının çoxalması, Yer sərvətlərinin istifadə edilməsi səbəbindən azalması, energetika, sənaye, iqtisadiyyat və s sahələrdə yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi eləcə də oxşar səbəblər ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Qeyd edilən məqamlar ətraf mühitlə bərabər insanın həyatı şəraitinə, sağlamlığına da təsirsiz ötüşmür. Baş verən hadisələr onu göstərdi ki,insanlar ətraf mühitə qarşı münasibətlərində dəyişikliklər etməlidirlər. Əks halda onların özləri üçün arzuolunmaz nəticələr ola bilər.

EKOLOJİ TƏRBİYƏNİN KOMPONENTLƏRİ

Osmanova L.F.
Bakı Slavyan Universiteti
lyamanosmanova7@gmail.com

Son dövrlərdə ekoloji tərbiyə metodikası aktiv fəaliyyətdədir. Ekoloji tərbiyə məqsədyönlü bir prosesdir. Burada konkret olaraq təhsilalanlara ətraf mühitin necə qorunması fikri aşılanır. Ekoloji tərbiyə şəxsiyyətdə olan ümumi mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsidir. Eyni zamanda ekoloji tərbiyə təlim- tərbiyə sahəsində mövqeyini möhkəmlətmək dövrünü yaşayır. Kiçikyaşlı məktəblilərlə iş zamanı yeni metodların axtarıb tapılması və tətbiq edilməsi başlıca məqsədlərdən olmalıdır. Bu işlərin icrası onlarda ekoloji mədəniyyət bünövrəsini qoyur.

Ekoloji tərbiyədə mühit amili əsasdır. Ekoloji tərbiyə də digər tərbiyə növləri kimi ailədən başlayıb, sonra isə məktəbdə davam etdirilməlidir. Bu prosesdə ekoloji tərbiyənin komponentləri köməyə gəlir. Ekoloji tərbiyənin komponentlərinə ayrı-ayrılıqda diqqət göstərsək görərik ki, burada ətraf mühitə qayğı göstərilməsi,ekoloji bacarıqlara sahiblənmək kimi fikirləri özündə əks etdirir. Bura ekoloji şüur, ekoloji bilik, ekoloji təfəkkür,ekoloji dünyagörüşü, ekoloji fəailiyyət və ekoloji davranış aiddir .

Ekoloji tərbiyənin əsas komponentlərindən biri ekoloji şüurdur.Ona görə də ekoloji tərbiyədən öncə ekologiya ilə bağlı biliklər verilməlidir. Ekoloji şüur formalaşdırılması önəmli faktorlardan biridir. Bu olmasa ekoloji tərbiyəyə keçid mümkünsüzdür. Verilən biliklər təhsilalanlar tərəfindən şüurlu şəkildə dərke dilməlidir. Ekoloji biliklərə əhatəmizdə olan cansız və canlı varlıqlarla bağlı məlumatlar daxildir. Ekoloji şüurlu insan bizi əhatə edən aləmdə baş verən hər hansı ekoloji hadisə ilə bağlı araşdırma aparmaq, təhlil etmək qabiliyyətinə sahib olur. İnsanların həyatı ətraf mühitdə baş verən hadisələrdən asılı olaraq dəyişilir.

İnsanların ətraf mühitə olan təsirini müəyyənləşdirdikdən sonra fəlsəfi,ekoloji, psixoloji və digər fundamental elm sahəsində tədqiqatlar aparılmışdır. XX əsrin 30-40-cı illərində bu sahədə olan tədqiqatçılar ekoloji şüur anlayışını formalaşdırmışdılar. Ekoloji şüurun quruluş mexanizminin hazırlanması isə növbəti mərhələlərdə həyata keçirilmişdir. İlkin mərhələdə tədqiqatçılar ekoloji şüur anlayışına "ekoloji düşüncə-təfəkkür", "ekoloji müdriklik", "təbiəti mühafizə təfəkkürü-düşüncəsi" ifadələri ilə adlandırılması fikrini irəli sürmüşdülər.

Qısa zaman kəsiyində "ekoloji şüur" məfhumundan istifadə edildi.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə ekoloji şüurun formalaşdırılması təbiətə olan münasibətdə vacib olan əsas metodlardan biridir. Ekoloji şüurun formalaşmasında ekoloji biliklərin, istiqamətlərin, elmi yeniliklərin də təsiri vardır. Ekoloji problemlərin həll edilməsində ekoloji şüurun rolu danılmazdır. Ekoloji tərbiyənin sistemli şəkildə aparılması təhsilalanlar tərəfindən ekoloji biliklərin daha yaxşı mənimsəməsinə səbəb olacaqdır. Ekoloji biliklər verilən zaman yerli şərait nəzərə alınır. Ekoloji şüur formalaşdırılan zaman təhsilalanları mütəmadi olaraq ağac tinglərinin əkilməsinə, güllərin qulluğuna, iməcliklərin keçirilməsinə cəlb etməklə daha effektiv hala gətirmək olar.

Ekoloji tərbiyənin ikinci komponenti ekoloji bilik anlayışıdır. Ekoloji bilik ətraf mühit, canlı orqanizm və onların xassələri haqqında araşdırma apararaq əldə edilən yeni informasiyalar toplusudur. Bu informasiyalar isə planet sakinləri üçün mövcud olan əlverişli yaşam şəraitini qorumaqda köməkçi rol oynayır. Ekoloji biliyə sahib olan şəxs təbiətin qorunması üçün optimal yollar axtarır. Ekoloji bilik kiçik yaşlarından verilməlidir. Kiçik yaşlarından verilən informasiyadan təhsilalan belə nəticəyə gəlməlidir ki, ətraf mühitin korlanması, torpağın, havanın, suyun çirklənməsi insan həyatına təsirsiz ötüşməyəcəkdir. Bu təsirlər isə insan həyatında təhlükə yarada bilər. Fasiləsiz ekoloji tərbiyənin verilməsi sistemli ekoloji mədəniyyətin formalaşması deməkdir. Ekoloji biliklər insanı ətraf mühitin gələcəyi barədə düşünməyə sövq edir. Ətraf mühitin mühafizə prosesində ekoloji biliyin önəmliliyi vacib məqamdır. Bu məqamı nəzərə alaraq 15 aprel tarixi "Ekoloji bilik" günü olaraq qeyd edilir.

Üçüncü komponent ekoloji təfəkkürdür. Ekoloji tərbiyənin əsasını təşkil edən amillər sırasında ekoloji təfəkkür də öz mühüm yerini tutur. Ekoloji təfəkkür psixi prosesdir. Ətraf aləmdə obyektlər arasında baş verən əlaqələrin insan beynində əks olunması ekoloji təfəkkürün əsasını təşkil edir. Ekoloji təfəkkürün dayaq nöqtəsi ətraf aləmdə baş verən hadisələrə fikir bildirmək və onları qiymətləndirməkdir. Ekoloji təfəkkürün insanlarda formalaşdırılması asan bir proses deyildir. Ətraf mühiti qoruyan, onu mühafizə edən insanlarla bərabər ona ziyan verən insanlar da vardır. Ekoloji təfəkkürlü insan bu tip insanlarla mübarizə apararaq onlara ekologiyanin insan həyatındakı mühum rolu barədə məlumat verir. Ekoloji təfəkkürə malik insanlar canlı və cansız orqanizmin ekoloji kataklizmalar nəticəsində məhv olma ehtimalını nəzərə alırlar.

Dördüncü komponent isə ekoloji dünyagörüşdür. Bu komponentin ekoloji tərbiyə prosesində özünəməxsus yeri vardır. Bura bizi əhatə edən ətraf mühitlə bağlı məlumatlar daxildir. Ekoloji dünyagörüşünün formalaşmasında əldə edilən ekoloji informasiyaların rolu danılmazdır.

Ekoloji fəaliyyət. Ekoloji fəailiyyət insanın ətraf mühitdə olan aktual iştirakıdır. İntensiv şəkildə icra edilən tədbirlər, lahiyələr ekologiyanı yaranacaq və ya genişlənmiş olan təhlükələrdən mühafizə edə bilər. Ekoloji fəailiyyətin miqyası geniş formada ola bilər. Bura milli, regional və s. formada keçirilən ekoloji tədbirlər aiddir. Ekoloji tədbirlər zamanı regionlarda müxtəlif yürüşlər, proqramlar həyata keçirilir. Bu yürüşlər eyni zamanda fərdlərdə ətraf mühitlə bağlı məlumatları da zənginləşdirir. Yürüş zamanı ərazinin florası, faunası, bitki örtüyü barədə geniş məlumat verilir. Bu məlumatlar isə region barədə daha geniş məlumata sahib olmaq deməkdir. Ekoloji komponentlər bir-birinə təsir edir.

Ekoloji davranış ətraf mühitə qarşı olan rəftarla əlaqəlidir. Ekoloji mədəniyyətin təkmilləşməsində ekoloji davranışın rolu böyükdür. Buna misal olaraq su hövzələrinə tullantıları atmamaq, gülləri dərməmək, ağaclara qulluq etmək və s daxildir. Zəngin biomüxtəlifliyi ilə məşhur olan Azərbaycan Respublikası ərazisində mövcud olan ekoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün ətraf mühitə düzgün münasibət formalaşdırılmalıdır. İbtidai siniflərdə ekoloji davranışın öyrənilməsini sadə qaydaları öyrətməklə başlamaq lazımdır. Bura zibil atmaq, bitkiləri, heyvanları qorumaq, ətraf mühitdə könüllü işlərin icrasını nümunə göstərə bilərik. Şagirdlərdə ekoloji davranış qaydaları ekoloji tərbiyənin verilməsi prosesində mühüm faktorlardan biri hesab olunur.

Lokal ekoloji problemlərin qloballaşmamasının qarşısını almaq üçün təbiətə qarşı məsuliyyətlə yanaşmağı öyrənməliyik. İnsanın təbiət üzərində hökmranlığı təbiətin daha da zərər görməsi deməkdir. Bu tip rəftarlar insanda sanki "təbiətin ağası"dır və onda mövcüd olan sərvətlərdən "istədiyi kimi istifadə edə bilər" düşüncəsini ortaya qoyur. Bütün qeyd edilən məqamlar təbiətə ciddi zərər vura bilər.

XX əsrin başlanğıcına diqqət etsək,görərik ki,Yer kürəsinin əhalisi təmiz hava alır, saf su içirdilər. İnsanların düşüncələrinə görə dünyadakı təbii sərvətlər tükənməzdir. Lakin bu düşüncənin yanlışlığı özünü göstərdi. Təbiətin güclü olması hər birimizə bəllidir, ancaq bu güc tükənməz deyil. Ətraf mühitə vurulan zərərlər ekoloji vəziyyətin gərginləşməsinə gətirib çıxarır. Bu isə insan-təbiət münasibətlərində yeni baxışlar yaradır. Ekoloji tərbiyənin həyata keçirilməsində yalnız ekoloqlar deyil, həmçinin müəllimlər, şagirdlər, ictimaiyyətin böyük bir kütləsi, xüsusən də sadə adamlar bu işdə marağlı olmalıdırlar. Ekoloji tərbiyə şəxsiyyətdə olan ümumi mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsidir. Son dövrlərdə ekoloji tərbiyə aktuallığı ilə prioritetlik qazanıb. Eyni zamanda ekoloji tərbiyə təlim- tərbiyədə mövqeyini möhkəmlətmək dövrünü yaşayır. Uşaqlarla iş zamanı yeni metodların axtarıb tapılması və tətbiq edilməsi onlarda ekoloji mədəniyyətin bünövrəsini qoyduğuna görə başlıca məqsədlərdən olmalıdır.

ERKƏN YAŞDA XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏSAS SƏBƏBLƏRİ

Poladova E.N.
Bakı Slavyan Universiteti
eltacpoladova7@gmail.com

Dil insan həyatının ayrılmaz hissəsidir, çünki dil vasitəsilə insan niyyət və məqsədlərini başqalarına çatdıra bilir. Başqa sözlə desək, dil insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq üçün istifadə etdiyi ünsiyyət vasitəsidir. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir və uşaqların həyatında mühüm rola sahibdir. Dil vasitəsilə uşaqlar bir-biri ilə əlaqə qura, təcrübə mübadiləsi apara və zehni olaraq, yəni dil bilik və bacarıqlarının inkişafı kontekstində təkmilləşə bilərlər.

Bütün dünyada məktəbəqədər uşaqların təhsilində həm valideynləri, həm də müəllimləri bir sual maraqlandırır. Uşaqlara erkən yaşda xarici dillər öyrədilməlidirmi? Uşaqların erkən yaşda xarici dil öyrənməsinin bir neçə səbəbi var. Birinci səbəb praqmatik tələblərdir. Hazırda regionlar, hətta ölkələr arasında coğrafi səddin qloballaşmaya görə bir-bir dağılmağa başlaması qaçılmazdır. Rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı bu qlobal dövrdə insanlar arasında getdikcə daha açıq münasibətlərə cavabdeh olan amillərdən biri kimi görünür. Parapetin çökməsi ilə dərhal müşahidə etdiyimiz təsir ondan ibarətdir ki, bir fərd üçün, hətta millətlər arasında, müxtəlif yerlərdə və dünyanın digər yerlərində real vaxtda digər fərdlərlə əlaqə qurmaq daha asan və daha ucuzdur. Qlobal rəqabətdə mühüm və zəruri rol oynayan ünsiyyət alətlərindən biri də xarici dillərə yiyələnməkdir.

Digər səbəblər formal hüquqi səbəblərə və beynəlxalq müqavilələrə aiddir. 1945-ci il Konstitusiyası hökumətə "insanlara təhsil verməyi" planlaşdırır. Milli Təhsil Sistemi haqqında 2003-cü il tarixli 23 nömrəli qanun təsdiq edir ki, hər bir uşağın maraq və istedadlarına uyğun olaraq şəxsiyyətini və intellektini inkişaf etdirmək üçün təhsil almaq və öyrətmək hüququ vardır. Daha operativ səviyyədə, xarici dillərin ibtidai məktəb səviyyəsində uşaqlara yerli məzmun kimi öyrədilə biləcəyi bildirilir. İnstitusional olaraq, millətin tərkib hissəsi kimi, erkən yaşdakı uşaqların təhsili hökumətin məsuliyyətidir.

Xarici dili erkən öyrənmək üçün vacib səbəblərə çevrilən bir neçə amil var. Birinci amil, yetkinləşmə prosesi gənc dil öyrənənlərin xeyrinə görünür. Məsələ burasındadır ki, uşaq dili nə qədər erkən öyrənirsə, dili bir o qədər asan mənimsəyəcək. Uşaqların onu öyrənmək üçün əziyyət çəkməsinə ehtiyac yoxdur. Uşaqlar dili ancaq ətraflarından təbii şəkildə qəbul edirlər. Uşaqlarda dil öyrənməkdə mühüm rol oynayan ikinci amil duyğu və hisslərlə bağlıdır. Biz dil öyrənilməsində effektiv amillərlə bağlı bir neçə faktora baxa bilərik. Bu amillər özünə hörmət, inhibə, risk alma, narahatlıq, empatiya, ekstraversiya və motivasiyadır. Bu amillərdə uşaqlar böyüklərdən daha müsbət dəyərlərə sahib olurlar. Məsələn, uşaqlarda xarici dil öyrənərkən hədsiz zehni yük olmur, səhv etmək qorxusu azdır, şagirdlərdə xarici dil vasitəsilə yeni şeylər öyrənmək istəyi daha yüksək olur. Üçüncü amil ətraf mühitdir. Uşaqlar həqiqi ünsiyyət ehtiyaclarını yeni dil təcrübələri ilə birləşdirmək üçün daha yaxşı imkanlara sahib olurlar. Bu o deməkdir ki, ətraf mühitin tədqiqi ilə əlamətdar olan bir dövrdə uşaqların ətraf mühit haqqında anlayışlarını ifadə etmək üçün təbii dildən istifadə etmək şansları daha yüksəkdir. Buna görə də ətraf mühitdə dildən istifadə edən uşaqların ünsiyyət ehtiyacları daha geniş və təbii şəkildə qarşılanır.

Uşaqlar ana bətnində valideynlərinin danışdıqlarını dinləyirlər və səsləri tanımağı öyrənirlər. Doğulduqdan sonra, müxtəlif səsləri və nitq tonunu ayırd etməyi öyrəndikdən sonra, onlarda dili anlama prosesi getdikcə inkişaf edir. Uşaqlar çox həvəslidirlər və dil öyrənmək üçün qeyri-adi qabiliyyətə malikdirlər. Uşaqların 3 yaşı tamam olanda dil inkişafı sürətlə artır. Bu yaşda uşaqlar artikulyasiyanı, cümlə quruluşunu gücləndirir və artıq çoxlu söz ehtiyatına malikdirlər. 3 yaş və yuxarı yaş uşaqlara dilin, o cümlədən xarici dillərin öyrədilməsinin qızıl dövrüdür. Erkən yaşda xarici dil öyrənmək uşağın beyin inkişafı üçün çox faydalıdır. Azyaşlı hər hansı bir uşağın beyni ikinci və ya üçüncü dil öyrənmək üçün ən yaxşı zamandır və bu qabiliyyət 8 yaşa qədər davam edir". Ancaq valideynlər uşağın vəziyyətinə də diqqət yetirməlidirlər. Bu dil bacarıqlarının istedad tələb etdiyi danılmazdır.

Uşaq birdən çox dillə tanış olduqda, onun inkişaf edən beyni əslində iki fərqli dil öyrəndiyini dərk etmir. Beyin hər iki dili bir sistem kimi qəbul edir. Mütəxəssislər beyin müayinəsinin nəticələri ilə sübut edirlər ki, iki dil beyində eyni yerdə saxlanılır. Körpələrin eşitmədə qeyri-adi həssaslığı var. Onlar müxtəlif dillərdə çox oxşar səsləri ayırd edə bilirlər.

Bu qabiliyyət artıq böyüklərə məxsus deyil. Bundan əlavə, körpələrdə ağızın, xüsusən böyüyən damağın quruluşu çox elastikdir, ona görə də onlar müxtəlif dillərdə səsin bütün formalarını təqlid edə bilirlər. Ancaq bir və ya iki dil mənimsənildikdən sonra ağız gündəlik istifadə olunan dominant dilə uyğunlaşacaq. Böyüyən uşaqların isə hər cür səsi təqlid etmə qabiliyyəti məhduddur.

Bəzi dilçilər iddia edirlər ki, uşaq xarici dili və ya ikinci dili nə qədər tez öyrənirsə, bu dili mənimsəmək bir o qədər asan olacaq. Əslində, bir çox ekspertlər iddia edirlər ki, 10 yaşına qədər uşaqlar ikinci dilə demək olar ki, birinci dildə nə qədər olmuşdursa, o qədər yiyələnə bilərlər. Və aksentsiz danışa bilirlər. 10 yaşından sonra ikinci dildən istifadə qeyri-təbii olur və uşaqlar ailədə və ya sosial mühitdə üstünlük təşkil edən gündəlik vurğu dilindən qurtulmaqda çətinlik çəkməyə başlayırlar.

İki dilli sayılan uşaq iki dildə sərbəst danışmaq, yazmaq, dinləmək və oxumaq qabiliyyətinə malikdir. İki dilli olmaq uşaqlara məktəbdə üstünlük verə bilər. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ikidilli danışan, onların birdilli həmkarlarından tapşırıqlara diqqət yetirmək baxımından daha bacarıqlı olduqlarını və asanlıqla diqqətlərinin yayınmadıqlarını göstərdi. Nəticələr həmçinin göstərir ki, ikidillilik Alzheimer xəstəliyi də daxil olmaqla yaşa bağlı olaraq demansın başlanğıcını dörd ilə qədər gecikdirə bilər. İkidilli uşaqların digər tək dil bilən uşaqlara nisbətən bir sıra üstünlükləri var. İkinci dil öyrənmək uşağın koqnitiv inkişafında çox faydalıdır. İkidilli uşaqlar riyaziyyat və elm kimi digər fənlərdə daha yaxşı nəticə göstərirlər. İkidilli uşaqlar böyüklər kimi daha asan dil öyrənmək qabiliyyətinə malikdirlər. İkidilli uşaqlar bir dildən istifadə etməyə üstünlük təşkil edirlər, çox vaxt bu dil məktəblərdə istifadə olunan dildir.

İkidillilik haqqında çoxlu miflər və yanlış təsəvvürlər var. Bir çox insanlar iki dilli uşaqların iki dil arasında qaldıqlarına və onları qarışdırmağa meylli olduqlarına inanırlar. Uşaqlar təbii olaraq erkən yaşda öyrəndiklərinə görə bu dilləri qarışdırmırlar və onlar iki dili bir-birindən ayırmaqda çox mahirdirlər, ona görə də bu, sadəcə bir mifdir və doğru deyil. Erkən yaşda ikinci dil öyrənməyin faydalarına getdikcə daha da

inkişaf edən qabiliyyətlərdən tutmuş yaradıcılıq və çoxşaxəli tapşırıqlara qədər hər şey daxildir, bu uşaqlar eyni zamanda mədəniyyət haqqında daha geniş anlayışa malikdirlər.

Xarici dilin erkən yaşda öyrədilməsinin zehni tərəflərindən başqa, fiziki tərəfləri də vardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, xarici dillər həm sərmayədir, həm də uşaqların daha yaxşı gələcəyə sahib olmaları üçün də əsas faktordur. Təəccüblü deyil ki, bir çox valideynlər xarici dilləri erkən yaşda uşaqlarına tədris ediblər. Bu daha sonra onların daha sonra qlobal əmək bazarında rəqabət apara bilməsi üçün böyük üstünlükdür.

ERKƏN YAŞDA XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN MƏNFİ VƏ MÜSBƏT CƏHƏTLƏRİ

Poladova E.N.
Bakı Slavyan Universiteti
eltacpoladova7@gmail.com

Ünsiyyət qurmağın möcüzəsi dildir, dil öyrənməyin möcüzəsi isə onun inkişafa verdiyi faydalardır. Dil öyrənmək çox vacibdir, çünki dil öyrənmək erkən yaşdan başlayaraq, ünsiyyət qurmaq, təfəkkürü inkişaf etdirmək və məlumat ötürmək kimi bacarıqların inkişafına böyük töhfə verir. Dil öyrənməyin saymaqla bitməyəcək üdtünlükləri vardır. Bəs bu üstünlüklər hansılardır? Birinci üstünlük onun intellektual inkişafı ilə bağlıdır. Erkən yaşda xarici dilləri öyrənən uşaqların həm dil, həm də qeyri-dil baxımından üstünlükləri var. Onlar daha çox zehni çevikliyə, ətrafdakı təbiət hadisələri haqqında anlayışların formalaşmasında mükəmməlliyə və daha fərqli zehni qabiliyyətə malikdirlər. Bu o deməkdir ki, uşaqlar əvvəllər xarici dilləri öyrənməklə daha geniş dünya ilə tanış olurlar və dil vasitəsilə ətraf mühiti şərh etməkdə konseptual bacarıqlara malikdirlər. Başqa sözlə desək, dil öyrənmə yolu ilə uşaq inkişafı erkən yaşda stimullaşdırıcı düşüncənin inkişafına təkan verəcəkdir. Bundan əlavə, uşaqlar da dil sisteminin ictimai bir fenomen kimi dərk edilməsindən daha çox faydalanacaqlar. Onlar, ana dili sistemini daha yaxşı başa düşəcək. Bu üstünlük uşaqların xarici dillərin tətbiqi ilə ana dilinə yiyələnməsinə mane olmaq qorxusunu bir kənara qoyur. Birdən çox dil bilən uşaqlar gündəlik həyatlarında ünsiyyət problemi yaşamayacaqlar. Üçüncüsü, xarici dili erkən öyrənən uşaqlar mədəni anlayış baxımından faydalanacaqlar. Onların daha geniş mədəni baxışları olacaq və bu faydalıdır, çünki onlar, digər müxtəlif mədəniyyətlərə qarşı tolerantlıq münasibətini inkişaf etdirə biləcək. Bununla belə, bütün bu müsbət mədəni dəyərlərə uşaqların yaşadıqları xarici dil öyrənmə mühiti, məsələn, müvafiq öyrənmə vasitələrinin istifadəsi, uyğun təlim metodlarının seçilməsi, düzgün materialın təqdim edilməsi, və həqiqətən uşaqlar üçün adekvat dil öyrətmə səriştəsinə malik olan müəllimlərin cəlb edilməsi şəraitində nail olmaq olar.

Bütün bunlardan əlavə, dil öyrənməyin bir sıra başqa faydaları da vardır. İlk olaraq, onlar əylənərək öyrənirlər. Dil öyrənmə məktəbəqədər yaşdan ibtidai məktəbin 3-cü sinfinə qədər müxtəlif texnikalarla həyata keçirilir. Müəllimlər uşaqların əylənərkən öyrənmələri üçün müxtəlif fəaliyyətlərlə dilləri tədris edirlər. Oyunlar və müxtəlif təkrarlar bu yaşda dil öyrənməyi əyləncəli edir. Birinci mərhələdə o, sadəcə olaraq müəllimi izləyir və məna çıxarır. Bundan sonra o, öz ana dilində olduğu kimi bu dildə danışmağa başlayır.

İkincisi, dil öyrənmədə aktiv şəkildə iştirak edir.Dil öyrənilməsində fəal iştirak, cavab verə bilmək, həmçinin danışılanı başa düşmək və gündəlik olaraq danışa bilmək deməkdir. Uşaqlarda bu olduqca tez baş verir. Onların asanlıqla aktiv şəkildə iştirak etmələrinin səbəbi hələ çox biliyə malik olmamalarıdır. Bu səbəbdən öyrəndiklərini həyatda tətbiq etmək böyüklərə nisbətən onlarda daha asan olur.

Üçüncü olaraq, onların riyazi və elmi bacarıqlar təkmilləşir. Araşdırmalar nəticəsində bir dildə danışan insanların beyin hüceyrələrinin iki və ya daha çox dil bilənlərə nisbətən daha çox olduğu müşahidə edilib. Başqa sözlə, müxtəlif dilləri öyrənmək beyin inkişafına böyük töhfə verir. Bu yolla uşağın riyazi və elmi qabiliyyətləri erkən yaşda inkişaf edir. Xarici dilin erkən yaşdan öyrənilməsinin eyni anda müxtəlif mövzular üzərində düşünmək, hesablamalar aparmaq, sonrakı addımları proqnozlaşdırmaq kimi üstünlükləri var.

Dördüncüsü, erkən yaşda dil öyrənmək onları gələcək həyatlarında daha özünə inamlı edir. “Bacarmaq” məktəbəqədər və ibtidai sinif uşaqları üçün dəyərli nəticədir. Çox vaxt onlar yalnız valideynlərinin təqdiriylə də özlərinə güvənirlər. Halbuki dil öyrənmək həm o dövrdə, həm də ondan sonra uşaqların özünə inamını həmişə artırır. Hər hansı bir dərsdə uğurlu olması onun digər dərslərdə də avtivliyini artırır. Əgər onda uğurlu ola bilməyəcəyinə dair qorxu yaranırsa, bu onun özünə qarşı olan inamına böyük zərbə vurur.

Beşinci olaraq, uşaqlar məlumatları tez və dəqiq olaraq əldə edirlər. İnternetdən istifadə indi çox gənc yaşda başlayır. Limitsiz bir kitabxana kimi düşünə biləcəyimiz internetdən düzgün istifadə, düzgün qaynaqlara müraciət etməklə mümkün olur. Axtarışların ingilis dilində aparılması məlumatı qısa zamanda əldə etməyə imkan verir, beləliklə, onlar tez və dəqiq məlumat əldə edə biləcəklər.

Altıncısı, onlar fərqliliklərə asanlıqla uyğunlaşırlar.Erkən yaşda dil öyrənən uşaq o dövrdə fərqliliklərin olduğunu müsbət qəbul edir. İkinci dil insana müşahidə etdiyi fərqlərə tez uyğunlaşmağa imkan verir. İnkişaf etməkdə olan perspektivi sayəsində o, dəyişiklik və yenilik üzərində necə inkişaf etməsi gərəkdiyini bilir.

Son olaraq, onun üçün üçüncü xarici dili öyrənmək daha asanlaşır. Uşaqlar erkən yaşda təcrübə yolu ilə əldə etdikləri bilikləri unutmaqda çətinlik çəkirlər. Ana dilini öyrənmə tərzini ikinci dəfə fərqli dildə tətbiq edən şəxs üçüncü dili daha asan öyrənir. Öyrənərkən yadda saxladıqları sayəsində üçüncü dili öyrənmək onun üçün daha asan olur.

Uşaqlarda xarici dillərin öyrənməsinin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, diqqət yetirilməli görünən bəzi çətinlikləri də var. Birincisi, davamlılıq problemidir, xüsusən də təhsilin oyun qrupundan və ya uşaq bağçasından ibtidai məktəbə, ibtidai məktəbdən orta məktəbə köçürülməsi zamanı. Davamlılığın bu aspekti həm öyrənmə materialı, həm də materialın təqdimat strategiyasından istifadənin təsiri ilə bağlı ola bilər. Tədris materiallarının xəritələşdirilməsinin lazımsız təkrarların qarşısını almaq üçün diqqətlə aparıldığı görünür. Eynilə, müxtəlif səviyyələrdə materialın təqdimatı üçün uyğun strategiya balansı nəzərə alınmalıdır. Bu şərtlərin yerinə yetirilməməsi tələbələrin növbəti pillədə öyrənməyə marağını və motivasiyasını azaltmaq potensialına malikdir. Digər problem kurrikulumun məzmununun artacağıdır ki, bu da şagirdlərin öyrənmə yükünün, eləcə də müəllimlərin, xüsusən də sinif müəllimlərinin dərs yükünün artması deməkdir.

Uşaqların daxilində xarici dil öyrənmək üçün güclü motivasiya olmalıdır Motivasiya evdə və ya uşağın ətrafındakı mühitdən formalaşır. Əgər atanın və ya ananın xaricdə uzun müddət qalması və ya mühazirə və ya kurslar zamanı ikinci dil öyrənməsi səbəbindən xarici dildə sərbəst danışırsa, uşaqlar ata və ya anaların tez-tez istifadə etdiyi dilləri öyrənməyə həvəsləndirilə bilər. İndoneziyada gündəlik söhbət üçün çoxlu yerli dillərdən istifadə edən ailə mühiti uşaqlara birdən çox dil öyrətmək potensialı kimi də görülə bilər. Çünki bu, uşaqların ana və ya atanın ana dili ilə tanış ola bilməyəcəyi getdikcə daha müasir bir dövrdə uşaqlara məxsus bir dil sərvəti kimi qəbul edilə bilər. Uşaqlara xarici dilləri öyrətmək üçün təsirli vasitələr vardır. Bunlara misal olaraq, nağıl kitabları, xarici dildə mahnılar, televiziya şouları, interaktiv CD-lər və müxtəlif növ oyunlar, məsələn, yaddaş kartları, həmçinin kompüterləri demək olar.

OXU BACARIQLARININ FORMALAŞMASINDA BÜTÖV DİL TƏLİMİNİN ROLU

Qasımlı S.M.
Bakı Slavyan Universiteti
Semaqasimli1@gmail.com

Oxu yazılı nitqin başa düşülməsinə və qavranmaya yönəlmiş, insan təfəkkürünü zənginləşdirən, insana ətraf aləmi daha dərindən başa düşməyə imkan verən verbal nitq fəaliyyətinin növlərindən biridir. Oxu vərdişlərinə yiyələnməklə insan yeni biliklər əldə edir və həmin biliklər onun dünyagörüşünün formalaşmasında, dildən əməli surətdə istifadə etməsində olduqca əhəmiyyətlidir. Oxu ,həmçinin, böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

İngilis dilində oxu bacarığının formlaşdırılmasında əsas problemlərdən birincisi, müəllimlərin nəzəri materiallara daha çox diqqət verməsidir. İngilis dilinin tədrisi zamanı ortaya çıxan ikinci problem lüğətə istiqamətlənmiş tədris fəaliyyətidir (vocabulary oriented). İngilis dilinin oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasını təhlil edərkən, qarşıya çıxan digər başlıca məsələ bəzi dil öyrənənlərin hətta, ana dilində belə oxu vərdişlərinin qənaətbəxş olmaması ilə bağlıdır. Oxu dərslərində qarşıya çıxan digər problemlərdən biri də intonasiyalı oxudur. İngilis dili autentik mətnlərinin oxunuşu zamanı tələbələrin üzləşdikləri digər bir problem "mental tərcümə" problemidir. Yəni, mətni orijinalda oxuyub başa düşməyə çalışan tələbə onu başa düşmək üçün öz ağlında həmin mətn parçasını ana dilinə tərcümə edərək, onu anlamağa çalışır.

Bütöv dil təlimi yanaşması yuxarıda qeyd olunan problemlərin minimallaşdırılmasına kömək edən yanaşmadır. Bütöv dil təlimi yanaşmasının oxu bacarıqlarınn formalaşdırılmasındakı yanaşma dil öyrənənlərin qarşısında mətni anlama bacarığı sahəsində oxuduğu mətnin ideya-məzmununu mənimsədiyini nümayiş etdirmək, söz və ifadələrin qrammatik-semantik xüsusiyyətlərini izah etmək, mətndəki müxtəlif konstruksiyalı cümlələri düzgün oxumaq, mətndəki nitq vahidlərindən istifadə etməklə, öz fikirlərini

müxtəlif formalarda ifadə etməklə oxuduğu mətnin məzmununu məntiqi ardıcıllıqla danışmaq, onun məzmununa yazılı və şifahi münasibət bildirmək kimi vərdişlərinin formalaşdırılmasıdır.

Bütöv dil təliminin oxu bacarıqlarının formalaşmasındakı əsas prinsipi mətnin bir və ya bir neçə cümləsinin deyil, bütöv mətnin başa düşülməsi və təlim-tədris prosesinin mərkəzində tələbələrin əsas rol oynamasıdır.

Ənənəvi ingilis dili dərslərində müəllim həmişə intonasiyanı, qrammatikanı və lüğəti ayrılıqda öyrətməyə çalışır. Lakin, bütöv dil dərslərində müəllim belə etmir. Müəllimin rolu mənalı bütöv dil fəaliyyətlərinə yönəlir. Ənənəvi "söz-cümlə-paraqraf" nizamı əvəzinə, bütöv dil təlimi müəlliminin tədris fəaliyyəti bütöv mətnin oxunması və başa düşülməsindən başlayır. Bu prosesdə tələbələr təkcə anlama və düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək deyil, həmçinin özlərinin ingilis dilində bütöv dil bacarıqlarını formalaşdırırlar.

Bütöv dil təlimi müəllimi tələbələrin ehtiyaclarını və maraqlarını təhlil edir,tədrisin məqsədinin əsası kimi onlardan istifadə edir və oxu materiallarını seçərək tədris planı hazırlayır. Müəllimin tələbələrə kifayət qədər tədris materialları təqdim etməsinə baxmayaraq, o qrup işlərinin təşkilində yeni rol oynamağa və tələbələrlə birlikdə diskussiyada, oxuda və yazıda liderlik etməyə səy göstərir. İngilis dilinin oxu bacarıqlarının tədrisi prosesində müəllim eyni zamanda, ingilis dili ilə ana dili arasındakı fərqliliklərə də diqqət yetirməlidir. Bütöv dil təlimi müəllimi bilir ki, mədəniyyət dilin mühüm bir hissəsidir. Bütöv dil təlimi müəllimi düşünür ki, müəlim tələbələrin bacarıqlarınn inkişaf etdirilməsi üçün bütün məzmunlardan istifadə etməlidir. Bütöv dil təlimi siniflərində cümlə strukturlarının mexaniki istifadəsi nəzərə çarpmayacaqdır. Mətnin bu mənada başa düşülməsi tələbələrə onu bütöv, tam kimi başa düşülməsinə kömək göstərə bilər.

Bütöv dil təlimi şifahi bacarıqların, ünsiyyət bacarıqlarının, düşünmə bacarıqlarının və təhlil etmə bacarıqlarının inkişafını da diqqət mərkəzində tutur. Buna görə də, oxu bacarıqlarının tədrisində, hekayənin yenidən nəql edilməsi, hekayənin kontekstinin və qəhramanlarının müzakirə olunması, rollu oyunların təşkil edilməsi bütöv dil təlimi tərəfindən tətbiq olunan metodlardır

Müasir dövrdə xarici dildə oxu insan həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. İnsanda bədii, publisistik, elmi və siyasi ədəbiyyat, həmçinin xarici dildə olan qəzet və jurnallara xüsusi maraq oyanır. Bütöv dil öyrənmə yanaşması şifahi dildə danışa bilən və oxuma çətinliyi olanlara oxu vərdişlərinin formalaşdırılması üçün ən yaxşı strategiyalardandır. Bütöv dil öyrənmə yanaşması oxu prosesinin dil öyrənənlərə tanış olan məlumat və keçmiş biliklərinə əsaslanan mətnlərin oxunması ilə başlamanı təşviq edir. Sözügedən yanaşma oxu bacarıqlarının formalaşdırımasını üç prinsip əsasında aparılmasını əsas götürür: Oxu materialında olan sözlərin çoxu dil öyrənənlərə tanışdır; Oxu materialı dil öyrənənlərin təcrübə və maraqları ilə assosasiyatəşkil edir; Yazı bacarıqları üçün tətbiq olunan metod dil öyrənənlərin öz yazdıqlarını oxu fəaliyyəti ilə əlaqələndirir.

Bu yanaşmada dil öyrənənlər öz hekayələrini, hadisələrini və ya faktlara əsaslanan təcrübələrini danışmağa təşviq olunur. Bütöv dil tədrisi yanaşmasına görə, xarici dil dərsləri üçün ən zəngin mənbə dil öyrənənlərin özləridir. Oxu fəaliyyətləri üçün əlavə dərslik və ya dərs vəsaitlərinə o qədər də zərurət yoxdur.

"BÜTÖV DİL" METODUNUN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Qasımlı S.M.
Bakı Slavyan Universiteti
Semaqasimli1@gmail.com

"Bütöv Dil" əsasları 1971-ci ildə Frank Smith və Kenneth Goodman tərəfindən yaradılmış təlimat yeniliyidir. O dövrdə oxumağı öyrətməyin "psixolinqvistik metodu" adlanan bu sxem sonralar WL "savadlılığın inkişafı fəlsəfəsi" kimi tanındı. Zaman keçdikcə WL-nin bir metodologiya kimi ideyası tərk edildi. ''Bütöv Dil" tərəfdarları onun fəlsəfəsinin tətbiqinin uğuru ilə bağlı ekstravaqant iddialar irəli sürürlər. Bununla belə, bu iddiaların müstəqil ekspertizaları bu baxımdan onların iddialarını təsdiq edə bilmir. ''Bütöv Dil" metodu XVII əsrin əvvələrində Con Amos Comeniusun təhsil fəlsəfəsi əsasında qurulmuş metod hesab edilir. Yetta Goodman da ,həmçinin, Dewey, Vygotsky-nin töhfələrinə istinad etdi. 1970 -ci illərin sonunda, ibtidai məktəblərdə "Bütöv Dil" bir yanaşma kimi tətbiq edildi. O vaxtdan etibarən, bu sahədə çoxlu inkşaf olub və hal-hazırda 40 il əvvəlkindən tamamilə fərqli görünür. Güclü tənqidçi Moats-ın fikrinə görə, Bütöv Dil təhsil -təlimində və praktikasında yüksək təsirə malik olmağa davam etmişdir. Bütöv Dil sinfində ədəbiyyatdan istifadə edərkən, bacarıqlar inteqrasiya olunmuş şəkildə öyrədilməlidir. İlk vaxtlarda, metodun effektivliyinə dair heç bir elmi dəstəyin olmamasına baxmayaraq, 1980-1990 -cı illərdə ABŞ, Kanada , Böyük Britaniyada təhsil üçün əsas modelə çevrildi. Avstraliyada onun uğuru uzun müddət davam etmişdir.

İki görkəmli avstraliyalı Bütöv Dil müdafiəçisi Turbill və Combourne qeyd etmişdir ki, Bütöv Dil hələ də bizimlədir və pedaqogikaya qiymətləndirmə strategiyalarına güclü şəkildə daxil edilmişdir. Yetta Goodman John Deweydən sonra, fəlsəfə, psixologiya, dilçilik sahələrindən Bütöv Dilin əsas təsirlərini araşdırmışdır. O, belə nəticəyə gəlmişdir ki, elm və humanizm təhsil nəzəriyyəsi və praktikasının vahid baxışlarına təsirini davam etdirəcək. Goodman Amerikada Dil təcrübəsi, fərdiləşdirilmiş oxu və inteqrasiya olunmuş kurrikulum ki, əvvəlki təhsil irəliləyişlərini və onların Bütöv Dilə təsirini müzakirə etmişdir. Yetta Goodman 2005-ci ildə elan etmişdir ki, "Bütöv Dil hələ də inkşaf edir və çox yaxşıdır!". Bu isə, metodun çox gələcək zamanlarda belə inkşafdan qalmayacağına bir sübutdur.

Bütöv Dilin nəzəri əsaslarını izah etmək üçün ilk növbədə Bütöv Dilin tərifi haqqında aydın bir konsepsiyaya sahib olmalıyıq. LangMan, Dil Tədrisi və Tətbiqi Dilçilik Lüğətinə görə, Tam Dil, orta məktəb səviyyələrinə və ESL tədrisinə genişləndirilmiş və dilə "bütöv" bir varlıq kimi baxan birinci dildə oxuma və yazma təlimatına dair bir yanaşmadır. Bütöv Dil, real ünsiyyətə diqqət yetirməklə təbii şəkildə oxumağı və yazmağı öyrənməyi vurğulayır və dilin ayrı-ayrı komponentlərinin (məsələn, qrammatika, lüğət, sözün tanınması, fonika) ayrı-ayrılıqda öyrədilməsi ideyasına qarşıdır.

Bütöv Dil yanaşmasına görə, dil həmişə mənalı məqsədlər üçün və orijinal funksiyaları yerinə yetirmək üçün istifadə olunan bir şey kimi görünür. Burada həqiqiliyə çox diqqət yetirilir. Sosiolinqvistik baxımdan o, dilə insanların ünsiyyət vasitəsi kimi baxır və burada oxucular və yazıçılar arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur; psixo-linqvistik olaraq o, dilə daxili qarşılıqlı əlaqə, eqosentrik nitq, düşüncə vasitəsi kimi baxır. Bütöv Dil yanaşması iddia edir ki, tələbələrin xarakterləri arasındakı fərqlərə hörmət edilməlidir. Eyni zamanda, tələbələrin tələbatları, maraqları, psixoloji vəziyyətləri və fiziki inkişafının xüsusiyyətləri kimi bütün cəhətlər tam nəzərə alınmalıdır. Tam Dil tətbiqi zamanı müəllimlər tələbələrin məqsədlərini və ingilis dilini öyrənmək istəyini hərtərəfli başa düşməli, öyrənmə prosesinə diqqət yetirilməlidir. Beləliklə, müəllim-mərkəzdən öyrənən mərkəzə çevrilmə uğurla həyata keçirilir. Bu öyrənən mərkəzli yanaşma ilə bağlı belə bir inam var ki, öyrənənlərin təbiətinə diqqət dil tədrisinin bütün aspektlərində, o cümlədən tədris və təhsilin planlaşdırılmasında mərkəzi olmalıdır. Öyrənmə şagirdlərin təbiətindən və iradəsindən asılıdır. Bütöv Dil prinsipi eyni zamanda vurğulayır ki, tədris prosesi yalnız ən yaxşı tələbələrə və ya onlardan bəzilərinə deyil, bütün tələbələrə üz tutmalıdır. Onların hər birinə hörmət göstərilməlidir. Şagird bəzi fəaliyyətlərin təşkilatçısı, bəzi müzakirələrin aparıcısı ola bilər; öyrənən həm də öz işini təqdim edə bilər.

SÖZ YARADICILIĞINDA İSİM DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Qasımova L.R.
Sumqayıt Dövlət Universit
qasimovaleyla1991@gmail.com

Morfoloji quruluşuna görə dünyanın ən zəngin dillərindən biri Azərbaycan dilidir. Dilimizdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən proseslərdən biri də söz yaradıcılığı prosesidir. Azərbaycan dilində şəkilçilərin köməyi ilə yeni sözlərin yaranması dilimiz üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin bu xüsusiyyətini nəzərə alan A.Axundov qeyd edir ki, "Aqlütinativ dillərə aqlütinativləşən, iltisaqi, şəkilçili, şəkilçiləşən dillər də deyilir. Bu dillərdə bütün leksik-qrammatik, yəni sözdüzəltmə (derivasiya) və qrammatik, yəni sözdəyişmə (relyasiya) əlaqələr, ilk növbədə, şəkilçi morfemlər vasitəsilə realizə olunur".

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığından danışarkən onun 3 növü qeyd etmək əsasdır. S.Cəfərov söz yaradıcılığı prosesindən bəhs edərkən yazır ki, "Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesini və bu proses əsasında yaranan yeni leksik vahidləri, onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Sözlərin leksik yolla yaranması; 2. Sözlərin morfoloji yolla yaranması; 3. Sözlərin sintaktik yolla yaranması".

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığını tədris edərkən dilimizin leksik,morfoloji,sintaktik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda hər üç yolun Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi baxımından bir-birinə bağlı olub, bir yolun digərinin yaranmasına və inkişafına təsir göstərdiyini də diqqətdə saxlamaq lazımdır.

Sözdüzəldici şəkilçilərin morfologiyada əhəmiyyəti çox böyükdür. Belə ki, leksik şəkilçilərin köməyi ilə eyni nitq hissəsindən müxtəlif nitq hissələri yaranır. Leksik şəkilçilər yeni yaranan sözün semantikasına da ciddi təsir göstərir. Məsələn, qayıq lekseminə çı[4] şəkilçisi artırmaqla cansız əşyadan, canlı varlıq - insan anlayışı bildirən qayıqçı ismi yaranır. Qayıqçı isminə lıq[4] şəkilçisi artırmaqla sözün semantikasını dəyişərək yeni sənət, peşə bildirən qayıqçılıq leksemini düzəltmiş oluruq. Nümunədə sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi

ilə yeni mənalı isimlər yaranmışdır. Birinci isim, yəni qayıqçı konkret isimdir, ikinci qayıqçılıq ismi isə mücərrəd mənalı isimdir və hər iki halda isimdən isim düzəlmişdir.

Qara leksemi sifətdir və əşyanın rəngini bildirir. Bu sözə la^2 şəkilçisi artırmaqla qarala feili və t şəkilçisi artırmaqla qarala təsirli feilindən qaralt təsirli feili düzəlmişdir. Azərbaycan dilində sözyaradıcılığı prosesindən danışarkən xeyli sayda belə nümunələr gətirmək mümkündür. Gətirdiyimiz nümunələrdə $çı^4$, $lıq^4$, la^2 , t, ona görə leksik şəkilçi hesab edilir ki, onlar sadəcə olaraq qayıq və qara leksemlərinin şəklini dəyişməmiş, həmin sözlərin semantikasına da təsir göstərərək tamamilə yeni mənalı sözlər yaratmışlar. Belə şəkilçilər ya bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi düzəldir, ya da eyni nitq hissəsindən yeni düzəltmə sözlər yaradır ki, bu zaman onların semantik yükü yenilənir.

Söz yaradıcılığının tədrisi zamanı müəllimlərin ən çox rast gəldiyi problemlərdən biri də tələbələrin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri ayırmaqda çətinlik çəkmələridir. Tələbələrin mövcud problemlə rastlaşmamaları üçün onlara iki faktı hər zaman diqqətdə saxlamaları tövsiyə olunmalıdır.

1) Leksik şəkilçilər qoşulduqları söz köklərindən yeni sözlər düzəldir; 2) digər tərəfdən leksik şəkilçilər sayından asılı olmayaraq sözün mənasını dəyişir və yeni mənalı sözlər yaradır.

Leksik şəkilçilər artırıldıqları nitq hissələrinə görə iki qrupa bölünür: 1) məhsuldar; 2) qeyri-məhsuldar.

Məhsuldar şəkilçilər kifayət qədər çoxdur.Məhsuldar şəkilçilərə $çı^4$, $lıq^4$, la^4 , $ıl^4$, $dır^4$, $ış^4$ və s. misal göstərə bilərik. Belə ki, bu şəkilçilər həm eyni nitq hissəsindən yeni düzəltmə sözlər yaradır, ya da tamamilə yeni söz yaratmaqla bərabər mövcud leksemdən başqa bir nitq hissəsi düzəldir.

Dilimizdə rast gəlinən qeyri-məhsuldar şəkilçilər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından məhsuldar şəkilçilərdən geri qalır. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərə kar, keş, dar, sal, pərəst, pərvər və s. kimi şəkilçiləri nümunə gətirə bilərik. Bu şəkilçilər, adətən, bir cür yazılır və dilimizə başqa dillərdən daxil olur.

Əvəzlik və say söz yaradıcılığında ən zəif iştirak edən nitq hissələridir. Belə ki, Azərbaycan dilində sistem təşkil edən və müəyyən semantik yükü olan ayrıca sözdüzəldici şəkilçilər yoxdur. Sayın mənaca növlərindən olan sıra sayını düzəltmək üçün daha çox sayların özünə və adətən zərfə $ıncı^4$ şəkilçisi artırmaqla sıra sayı düzəldə bilirik. Məsələn, beş - beşinci, əvvəl - əvvəlinci və s. Beş müəyyən miqdar sayına $ıncı^4$ şəkilçisi artırmaqla sıra sayı düzəldilmiş, ikinci nümunədə isə əvvəl zərfinə yenə də ıncı4 leksik şəkilçi artırmaqla sıra sayı düzəldilmişdir.

Müxtəlif nitq hissələri yaradan leksik şəkilçilərə və onların yaratdığı mənalara diqqət yetirək. İsim düzəldən leksik şəkilçilər. İsim düzəldən leksik şəkilçiləri şərti olaraq 2 qrupa bölə bilərik: 1) adlardan düzəldən isimlər; 2) feildən düzəldən isimlər.

1.Adlardan isim düzəldən şəkilçilər:

-$çı^4$: pambıqçı, gülçü, balıqçı və s.
-$lıq^4$:gözlük, yaxşılıq, düzənlik, dostluq və s.
-$lı^4$;Qasımlı,Cavadlı,
-$ça^2$: meydança,bağça, kitabça və s.
-ov,yev,-ova,yeva:Qasımova, Həsənov
-$cıq^4$:evcik,gəlincik,komacıq
-at^2: məlumat, təbliğat, mühacirət və s.
-dar: anbardar,hökmdar,hesabdar,dalandar
-$cığaz^4$:qızcığaz,quşcuğaz
-stan (-$ıstan^4$): Gürcüstan,Gülüstan.
-gil:əmimgil,dostumgil, bibimgil və s.
-zadə:Əliheydərzadə, Abbaszadə, Əhmədzadə.
-anaq: Tozanaq.
-daş:məsləkdaş, yoldaş, sirdaş.
-xana:yeməkxana, xəstəxana, kitabxana,toyxana,
-dan: qənddan, güldan,çaydan
-laq: qışlaq, buzlaq,otlaq.
-ist: idealist, realist,feminist
-kən: yelkən.
-pik: yelpik.
-şünas: əmtəəşünas, şərqşünas,hüquqşünas.
-gər: misgər, kimyagər
-izm: materializm, realizm, romantizm,kapitalizm,

-baz: quşbaz, hoqqabaz,qumarbaz,hoqqabaz
-iyyə:bədiiyyə, fərziyyə,nəzəriyyə
-iyyat: ədəbiyyat, əbədiyyət;hakimiyyət,kəşfiyyat,cəmiyyət,mədəniyyət
-ıltı: guppultu, pıçıltı.
-saz: rəngsaz, saatsaz.
-kar: bəstəkar, sənətkar
-gah: səcdəgah, ibadətgah.
2.Feildən isim düzəldən şəkilçilər
-aq^2 (-q, -k): sınaq,yataq, daraq, döşək, istək və s.
-ış^4: davranış,döyüş, baxış, duruş, çağırış,qaçış və s.
-qı^4 (ğı^4): çalğı, pusqu, asqı, sürtkü, qurğu, bölgü və s.
-ma^2: bölmə,qovurma, qoşma, çəkmə, süzmə, bağlama və s.
-ıntı^4:qırıntı, tapıntı, qazıntı, ovuntu, tikinti və s.
-tı^4: qızartı,qışqırtı, çığırtı, döyüntü və s.
-ıq^4: hörük , asqırıq, barışıq, danışıq, bilik, örtük və s.
-ıcı^4: alıcı, seçici, bölücü, bağlayıcı, soyuducu və s.
-ı^4: ölü,yazı, pozu, örtü, çəki, qorxu və s.
-ım^4 (-əm, - m):geyim, deyim, duyum, kəsim, və s.
-maq^2: qazmaq, cırmaq, çaxmaq, yemək.
-ın^4, -n: əkin, səpin, biçin, axın, talan və s.
-qın^4, -ğın^4: basqın, qaçqın, uçqun, köçkün, qırğın, yanğın və s.
-ar^2: çapar, açar, dəyər, kəsər və s.
-acaq^2: dolanacaq, qanacaq, yanacaq, sığınacaq və s.
-id, üd: keçid, öyüd və s.
-ır, -ir: kəsir, gəlir və s.

Fikirlərimizi yekunlaşdırıb qeyd edək ki, şəkilçilərin tədqiqi dilimizin morfoloji quruluşunun mükəmməl öyrənilməsi baxımından olduqca faydalıdır.İsim düzəldən şəkilçilərin zənginliyi onların həm isimdən, həm də digər nitq hissələrindən isim düzəlməsidir. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi dilimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Çünki sözdüzəldici şəkilçilərin,leksik şəkilçilərin, isim düzəldən leksik şəkilçilərin xüsusiyyətlərini xarakterizə etsək, görərik ki, bu xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, bir qisim leksik şəkilçilər bir nitq hissəsindən eyni nitq hissəsini, bir qismi də bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsini əmələ gətirir.

UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİNDƏ AİLƏNİN ROLU

Qasımzadə A.İ.
Bakı Slavyan Universiteti
qasimzadayan@gmail.com

Ailə cəmiyyətin ən kiçik birliyi kimi qəbul edilir. Ailə insan həyatında uşaq hələ dünyaya gəlmədən, ana bətnindən etibarən insan həyatının sonuna kimi öz təsirini göstərən bir birlikdir. Ailənin uşaq həyatında rolu çox böyükdür. Hətta bu böyük təsir daha ilk anlardan etibarən başlayır: ailənin uşağı istəyib-istəməməsi; ona mənəvi, psixoloji, ruhsal, iqtisadi, sosiol cəhətdən yanaşma – bütün bunlar ailənin və uşağın həyatına öz təsirini göstərir. Bu səbəbdən insanın həyatda sərbəst seçə bilmək imkanı olmayan yeganə birlik onun ailəsidir. Ailənin uşaq həyatındakı rolu o qədər qalıcıdır ki, həmin izləri, təəssüratları onun şüuraltı hafizəsindən silmək o qədər də asan deyil. Ailəmiz bizi bu həyata, bu dünyaya gətirən və daim bizi müəyyən istiqamətə yönləndirən bir qurumdur. İlk andan etibarən bu baş verir. Uşaq ana bətnində olarkən belə ona olan münasibət, ana bətnində müəyyən dövrdən etibarən eşitdikləri, ana bətninə toxunuş uşaq da müəyyən bir şeylərin formalaşmasına səbəb olur. Dünyaya gəldiyi andan etibarən isə ailədə və sosiumda varlığı onu formalaşdırır.

Uşağın daxil olduğu ailə vəziyyəti onun ilk sosial mühitlə tanışlığıdır. İnsanlarla münasibəti, təkcə insan deyil, ümumiyyətlə ətraf aləmə münasibətinin formalaşması burada başlayır. Bu xüsusi münasibətdə əsas bağlantı ana və ata ilə qurulur. Uşağın həyatı boyu sərgilədiyi davranışların birbaşa ana və ata ilə qurulan münasibətlə əlaqədardır. Məsələn, uşaqlarla daim səmimi, dəstəkləyici, birlik hissi ilə münasibət

qurularsa, o zaman uşaq anaya, ataya, bacı və qardaşlarına daha yaxın olub, daha səmimi münasibət qurar. Amma əksinə əgər valideynlər onlarla qeyri-səmimi, mənəviyyatı zəiflədən, şəxsiyyətlərinə toxunan, rəqabətcil, onları ailə münasibətlərindən, hətta məsuliyyətdən uzaq tuta biləcək və ya əksinə münasibət göstərirlərsə, bu zaman öz övladlarına mənfi davranışları etmək üçün artıq müəyyən dərəcədə istiqamətlənmiş olurlar.

Uşaq tərbiyə etməkdə əsas məqsəd psixoloji və mənəvi cəhətdən sağlam şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Və bunun əsas təməli 5-6 yaş aralığında qoyulur. Uşağın əsas tələbatları olan sevgi, nizam-intizam və sərbəstlik ona və ailəyə uyğun şəkildə ailədə qarşılanmalıdır ki, uşaq bunu başqa birində, başqa bir mühitdə axtarmasın. Ruhu, qəlbi, şüuru bunu dərk etsin, qəbul etsin, hiss etsin və bunun axtarışında olarkən yanlış istiqamətlərə yönlənməsin. Uşaq bu münasibətləri bir-birinə uyğunlaşan, aralarında sağlam münaisibət olan ailədən qazanarsa sağlam da inkişaf edər. Sağlam dedikdə sadəcə fiziki deyil, psixoloji, mənəvi sağlamlıq da nəzərdə tutulmalıdır.

İ.H.Pestalotsi valideynlərin uşaqların tərbiyəsində rolu ilə əlaqədar belə bir fikir deyib: "Uşaqların inkişaf tərbiyəsi çiçək yetişdirməyə bənzəyir. Torpağa toxum yerləşdiririk. Daha sonra onun inkişafı üçün, ehtiyac olan şəraiti yaratmalı, öz üzərimizə düşənləri edib, gözləməliyik. Bu proses zamanı bitkimizi ətrafdan gələn mənfi təsirlərdən qorumalıyıq. Hər şeyi vaxtında etsək, bitkini sulasaq, gübrə versək, düzgün qulluq etsək, ən başlıcası ona sevgimizi və qayğımızı göstərsək uğurlu nəticə əldə etmiş olarıq. Amma əgər biz bitkimizə daim qayğı göstərsək və ya əksinə biz ona laqeyd olub, öz inkişafına buraxsaq o zaman da yanlış etmiş oluruq. Uşaq tərbiyəsidə eynən buna bənzəyir. Ən əsası ölçüsündə, bilərəkdən sevgi, qayğı göstərməkdir. Nə çox, nə də az! Ehtiyac olduğu qədər".

Burada ailə üzvləri düzgün model rolunu oynamalıdırlar. Belə ki, uşaqlar dərk etdikləri ilk andan etibarən özlərinə bir obraz seçib onun kimi olmağa və hətta buna görə alqışlanmaq istəyirlər. Məsələn, soruşanda kim kimi olmaq istəyirsiniz mütləq atam; babam; dayım; əmim və s., və ya müəllimlərini də özlərinə rol model təyin edirlər.

Uşaqların tərbiyəsində ailə tipləri və ailəyə rəhbərlik üslubları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki halda uşaqların görüb özlərinə örnək qəbul etdiyi və gələcəkdə ona bənzəməyə çalışan müəyyən rol modellər olur. Buna əsasən də ailənin idarə olunma tərzi düzgün şəkildə həyata keçirilməlidir. Ümumi yanaşıldığı zaman ailəyə rəhbərlik və uşaqlara yanaşma üçün üç əsas üslub müəyyən edilmişdir: demokratik; avtoritar və liberal.

Demokratik yanaşma müəyyən qədər özündə müstəqilliyi, azadlığı və ən əsası humanizm anlayışını əks etdirir. Bu cür yanaşmaya əsasən valideyn nə baş verirsə versin mütləq ki, ilk öncə səbrlə öz övladını dinləyən, anlayan tərəf olmağa çalışaraq humanist yanaşma ilə, özündən uzaqlaşdırmadan ona doğru olanı izah etməyə çalışacaq. Və bütün bu proseslər sevgi və dəyər çərçivədə öz əksini tapacaq.

Avtoritar yanaşma demək olar ki, demokratik yanaşmanın tam əksi kimi qəbul edilə bilər. Çünki övladına münasibətdə bu yanaşnaya üstünlük verən valideyn əksər məsələdə sərt cəzalandırma üsullarından istifadə edir. Öz övladı ilə bağlı məsələdə "mən valideynəm, hər bir məsələ mən dediyim kimi olacaq. Mən haqlıyam, çünki mən valideynəm doğru olanı sadəcə mən bilərəm." kimi yanaşır. Bu isə uşağın düzgün inkişafı və tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir.

Liberal yanaşma isə digərlərindən tamamilə fərqli olaraq uşağa nə humanist, nə də sərt yanaşır. Liberal yanaşmaya əsasən uşağa tamamilə laqeyd yanaşılır və onun öz başına müəyyən istiqamətə yönləndirilmədən böyüməsinin başlanğıcını qoymuş olurlar. Əgər düzgün cəmiyyət istəyiriksə, o zaman düzgün dəyərlərə malik uşaqlar tərbiyə etməliyik. Bütün bu prosesdə sadəcə uşağa deyil, valideynlər özlərinə də yönlənməli, özünümüşahidə və özünütərbiyə, yenidəntərbiyə əsasında özlərində düzgün olmayan, yanlış yanaşmaları da doğru etməlidirlər.

TƏDRİSDƏ KEYS ÜSULUNUN TƏTBİQİ

Rəsulova N.E.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
resulova.nuray001@gmail.com

Təlimdə yenilik axtarışları hər zaman olub. Bu axtarışlar həm təlimin məzmununu, həm də öyrətmək və öyrənmənin üsullarını əhatə edib. Dövlət olaraq müstəqilliyimizin bərpasından sonra bu istiqamətdəki addımlar daha ardıcıl və səmərəli şəkildə həyata keçirilməyə başlandı. Təlimin məzmununda aparılan

dəyişikliklər texnologiyalarda da yeniləşməni zəruri edirdi. Bu texnologiyalara aiddir: *inkişafetdirici təlim; problemli təlim; tənqidi təfəkkürün inkişafı; layihələr metodu texnologiyası; təlimə differensial yanaşma; informasiya texnologiyası və s.*

Texnologiyaların üstünlüyü bir sıra tələblərə cavab vermələri ilə müəyyən olunur. Vacib bilinən tələblər, əsasən, aşağıdakılardır: *materialın müstəqil anlaşılması üçün şagirdlərə imkan verməlidir; şagirdləri müxtəlif fəaliyyətlərə cəlb etməlidir; fəaliyyətin təşkili vasitəsi kimi qiymətləndirilməklə müxtəlif informasiya mənbələri ilə işləməyi tələb etməlidir; qruplar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilinə şərait yaratmalıdır; şagirdlərin idrak fəaliyyətinin müxtəlif sahələr üzrə reallaşmasına rəvac verməlidir*.

Onda belə bir sual yaranır: Keys-metod bu tələblərə cavab verirmi? Bu tələblərə cavab verən keys-metod tədqiqat əsərlərində təlim texnologiyası kimi təqdim olunur. Bəzən təlim metodu kimi də qələmə verilən keys-metodla bağlı pedaqoji ədəbiyyatda fərqli, bir sıra hallarda isə ziddiyyətli fikirlər dilə gətirilmişdir. Onun təsnifatı, tipləri, növləri, həcmi, tətbiqi prosesində istifadə olunan təlim metodları, hətta adının izahında da üst-üstə düşməyən fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Bəs "case" (keys) sözü hansı dilə məxsusdur və mənası nədir? İngiliscə case "əhvalat", "hadisə" mənasındadır. Belə bir fikir var ki, bu sözün əsasında "mürəkkəb, dolaşıq əhvalat" mənasını ifadə edən, latın dilinə məxsus casus kəlməsi dayanır. Həmçinin ədəbiyyatda keys-metodla (case method) yanaşı, eyni mənada başa düşülən keys-stadi (case-study) – "konkret situasiyanın təhlili metodu" anlayışı da işlənir. Keys-metodun vətəni Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. Bu metod ilk dəfə Harvard Hüquq Məktəbində tətbiq edilmişdir. Onu həmin məktəbin əməkdaşı Xristofor Kolumb Lenqdellin adı ilə bağlayırlar. Bu, XIX yüzilliyin sonuna – 1870-ci ilə təsadüf edir. Keys-metodun geniş tətbiqi Harvard Biznes Məktəbində baş tutmuşdur.

Keyslərin yerinə yetirilməsi prosesində biliklərin əldə edilməsi şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti sayəsində mümkün olur. Bu isə onlarda fərqli praktik bacarıqların formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcəsində təsir edir. Çoxsaylı informasiyalarla işləyən şagirdlər mövcud bilik və bacarıqlarından istifadəyə, praktik təcrübələrini zənginləşdirməyə, qənaətlərini, ideyalarını ifadə etməyə, başqalarının fərqli baxışlarını dinləməyə və onlara münasibət bildirməyə imkan qazanırlar. Bu texnologiyanın tətbiqi prosesində formalaşmasına imkan yaranan bacarıqlar aşağıdakı məzmunda ümumiləşdirilir:

1. Təhlil bacarıqları: – təsnif etmək (qruplaşdırmaq); – əhəmiyyətli və ikinci dərəcəli məlumatları müəyyənləşdirmək, təhlil etmək.

2. Praktik bacarıqlar: – informasiyalarla iş zamanı bilik, metod və priyomlardan istifadə.

3. Yaradıcılıq bacarığı: – problemlərin həllinə yaradıcı yanaşma.

4. Kommunikativ bacarıqlar: – diskussiya aparmaq; – öz mövqeyini müdafiə etmək.

Keys-metodun üstünlükləri bununla məhdudlaşmır. Keyslərlə iş zamanı, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, şagirdlərdən addımbaşı müstəqil qərar qəbul etmək, problemli suallara cavab vermək tələb olunur. Deməli, tədris materialını problem (keys) şəklində alan şagird onun haqqında olan biliyi idraki fəallıq göstərməklə, yaradıcı işin nəticəsində əldə edə bilir. Araşdırdığı problemlə bağlı doğru qərar qəbul etməsi üçün şagirdin müxtəlif mənbələrdən məlumat toplaması, təhlil etməsi zərurəti çevrilir. Bu, keys-metodun şagirdləri tədqiqatçı mövqeyində gördüyünü bir daha təsdiq edir. Keys-metod mahiyyətcə fəal təlim texnologiyası hesab edilir və interaktivlik onun mühüm tələblərindəndir. Bir sıra hallarda (müəyyən mərhələdə) şagirdlərin keys tapşırığı üzrə fərdi işi təşkil edilsə də, son nəticədə onlar kiçik qruplarda birləşir, problemin həllini başa çatdırırlar. Deməli, bu texnologiyanın tətbiqi prosesində əməkdaşlığın təmin edilməsi zəruri tələb kimi özünü göstərir.

Beləliklə, keysin məzmun və strukturunu aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkün olur: *dərsin mövzusu, problemi; mübahisəli situasiyanın təsviri; suallar, tapşırıqlar; Əyanilik; əyanilik, digər illüstrativ materiallar; əsas və əlavə ədəbiyyat; keyslə iş rejimi; işin qiymətləndirilməsi meyarları.*

Şagirdlərin yaş və sinfin hazırlıq səviyyəsinə uyğun olaraq, keyslər mürəkkəblik dərəcəsinə görə üç qismə bölünür. Onların adlandırılmasında ortaq fikir birliyi yoxdur. Səviyyələr arasındakı fərqə görə onları aşağıdakı məzmunda ifadə etmək olar:

1. Mürəkkəbliyinə görə birinci dərəcəli hesab edilən keyslər. Bu qəbildən keyslər şagirdlərə təqdim edilən materiallarda praktik situasiyanın və onun həlli yolunun əks olunmasını tələb edir. Tapşırıq üzərində işləyən şagirdlər aşağıdakı sualların cavablarını aydınlaşdırırlar: –Vəziyyətin həlli üçün təklif olunan yol yararlıdırmı? – Situasiyanın başqa bir həll yolu da varmı? Məsələn, N.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərinin tədrisində şagirdlərə keys-tapşırıq təklif etmək olar: "Siz tənqidçi Y.Qarayevin "Rüstəm bəyi bu vəziyyətə salan yaşadığı zəmanə, dövrün adətləridir" fikri ilə razısınızmı?

2. Mürəkkəbliyinə görə ikinci dərəcəli hesab edilən keyslər. Belə keyslər üzrə materiallarda praktik situasiya əksini tapsa da, onun həlli yolu göstərilmir. Tapşırığın üzərində işləyən şagirdlər praktik

situasiyanın həlli yolunu özləri müəyyənləşdirirlər. Məsələn, X sinifdə oxuyan şagirdləri "XIX əsr ədəbiyyatımızın növ və janr baxımından zənginləşməsinə səbəb nə olmuşdur?" keys-tapşırığının üzərində işlətmək olar.

3. Mürəkkəbliyinə görə üçüncü dərəcəli hesab edilən keyslər

Belə tapşırıqlar şagirdlərə təklif olunan materiallarda praktik situasiyanın olmasını tələb edir. Tapşırıqların üzərində işləyən şagirdlər: – tədris materiallarını təhlil etməklə problemi müstəqil olaraq müəyyən edirlər; – problemin həlli yolunu təklif edirlər. Məsələn, XI sinif şagirdlərinə C.Cabbarlının "Oqtay Eloğlu" əsərində qaldırılmış başlıca problemi müəyyənləşdirməyi təklif etmək keys-tapşırıq kimi dəyərləndirilə bilər. Fərd cəmiyyət məsələsi .

Keyslər həcminə görə də fərqlənir. Onlar tam keys, yığcam keys, mini keys olmaqla üç yerə bölünür. Tam keys 20-25 səhifədən ibarət olur. O, fərdi, yaxud kiçik qruplar şəklində yerinə yetirilir. Belə keyslərin icrası bir neçə gün çəkə bilər. Onların üzərində iş sinifdə və evdə davam etdirilir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti tam keysi orta məktəb üçün məqsədəuyğun hesab etmirlər. Yığcam keysin həcmi 3-5 səhifə olub, dərsdə cütlük şəklində, yaxud kiçik qruplarda yerinə yetirilir. Mini keys 1-2 səhifədən ibarət olub, sinifdə cütlük şəklində, eləcə də kiçik qruplarda icra olunur. Keys-metodun tətbiqi ilə təşkil olunmuş işin yekunu fərqli formalarda təqdim oluna bilər: şifahi təqdimat, müzakirə, layihənin hazırlanması, inşa, əsaslandırılmış konspekt və s. Keyslər məzmun və məqsədlərinə görə də qruplaşdırılır: praktik keyslər; öyrədici (təlimi) keyslər; elmi-tədqiqat keysləri.

Praktik keyslərin əsasında real həyati situasiyalar dayanır. Onların başlıca vəzifəsi həyati situasiyaları bütün incəliklərinə qədər əks etdirməkdir. Bu keyslərin məqsədi isə həyatın dərk edilməsinə və peşəkar fəaliyyət üzrə bacarıqların qazanılmasına imkan yaratmaqdır. Öyrədici keyslər praktik keyslərdən onunla fərqlənir ki, onlarda təlim və tərbiyəvi vəzifələr öndə gəlir. Bu qəbildən keyslərdə situasiya, problem praktik xarakterli olur, süni yaradılır və həyatdakılarla müəyyən mənada səsləşir. Belə keyslər cəmiyyətdə baş verən bu və ya digər hadisənin başa düşülməsində həlledici rola malik olmasa da, ona yanaşma, münasibət bildirmə baxımından faydalıdır. Elmi-tədqiqat keyslərinin başlıca mahiyyətini situasiya haqqında yeni biliyin əldə olunması təşkil edir. Bu keyslərin orta məktəbdə tətbiqi çətindir. Onlardan daha çox peşə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində istifadə edilir.

Belə tapşırıqlarsa situasiyaları bütün incəliklərinə qədər əks etdirməkdir. Bu keyslərin məqsədi isə həyatın dərk edilməsinə və gerçək peşəkar fəaliyyət üzrə bacarıqların qazanılmasına imkan yaratmaqdır. Öyrədici (təlimi) keyslər praktik keyslərdən onunla fərqlənir ki, onlarda təlim və tərbiyəvi vəzifələr ön plana çəkilir. Bu qəbildən keyslərdə situasiya, problem praktik xarakterli olur, süni yaradılır və həyatdakılarla müəyyən mənada səsləşir. Belə keyslər cəmiyyətdə baş verən bu və ya digər hadisənin başa düşülməsində həlledici rola malik olmasa da, ona yanaşma, münasibət bildirmə baxımından faydalıdır. Elmi-tədqiqat keyslərinin başlıca mahiyyətini situasiya haqqında yeni biliyin əldə olunması təşkil edir. Bu keyslərin orta məktəbdə tətbiqi çətindir. Onlardan daha çox peşə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində istifadə edilir. Onlar həmçinin elmi tədqiqat işləri üzrə müxtəlif fəaliyyət növlərində tətbiq edilir.girdlərə təklif olunan materiallarda praktik situasiyanın olmasını tələb edir. Tapşırıqların üzərində işləyən şagirdlər: – tədris materiallarını təhlil etməklə problemi müstəqil olaraq müəyyən edirlər; – problemin həlli yolunu təklif edirlər. Məsələn, XI sinif şagirdlərinə C.Cabbarlının "Oqtay Eloğlu" əsərində qaldırılmış başlıca problemi müəyyən etməyi təklif etmək keys-tapşırıq kimi qiymətləndirilə bilər.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SOMATİK FRAZEOLOGİZMLƏRİN STRUKTUR VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sadıqova B.N.
Bakı Slavyan Universiteti
baharsadiqova29@gmail.com

İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji əhatə dairəsi barədə fikir ayrılıqları elmi-nəzəri ədəbiyyatda bu gün davam etməkdədir. Bir sıra dilçi alimlər yalnız məhdud mənada frazeologizm anlayışından çıxış edərək idiomları, digər qismi isə frazeoloji birləşmələri, başqa bir qismi isə frazeologizmləri ifadə və ibarələri, ekspressivlik və emosionallıqla yüklənmmiş terminoloji birləşmələri frazeologiyanın obyekti hesab edirlər. Məsələn. H. Bayramov "frazeologiya" anlayışını dar mənada götürsə də, atalar sözləri və məsəlləri də frazeologyanın frazeoloji cümlə olaraq adlandırmışdır. Prof. A. Qurbanov isə frazeolgiyanı geniş mənada

qəbul edərək, onu "frazeoloji söz birləşməsi" və "frazeoloji ifadə və ibarələr" şəklində təklif etmişdir. Frazeoloji vahidlərin əhatə dairəsi haqqında müxtəlif fikirlərin meydana gəlməsi onların həm frazeoloji qovuşma (idiom) kimi, həm də daha geniş mənada başa düşülməsinə imkan verir.

Azərbaycan və ingilis dillərində olan somatik frazeoloji vahidlərin strukturu müxtəlifdir. Onlar strukturca dəyişə bilir. Hər iki ilin somatik frazeologizmləri iki və ya daha çox sözlərin birləşməsi əsasında yaranır. Dildə gedən bir sıra proseslər-leksik-qrammatik, struktur-semantik dəyişmələr somatik frazeologizmlərdə də öz əksini tapır. Somatik frazeologizmlə sərbəst söz birləşmələrindən və cümlələr əsasında yarandığı üçün onların strukturu birləşmələrin və cümlələrin strukturundan fərqlənmir. Daha doğrusu, somatik frazeologizmlərin strukturu birləşmə və cümlələrin sintaktik modelləridir.

Somatik frazeologizmlərin tərkibi zaman-zaman dəyişikliklərə uğramışdır. Bu dəyişikliklər aşağıdakılardır:

- somatik frazeologizmlərin tərkib hissələrindən birinin öz sinonimi ilə əvəz edilməsi: göz çarpmaq-gözə dəymək;
- somatik frazeolgizmlərdə köməkçi tərkib hissənin yaranması: bir ayağı evdə, bir ayağı qəbirdə; bir əli yağda, bir əli balda;
- somatik frazeologizmin strukturunda baş verən ixtisarlar: üst dodağı göy süpürür, alt dodağı yer;
- somatik frazeologizmin ilkin tərkibinə yeni sözün əlavə edilməsi: başına daş vurmaq-başını daşdan daşa vurmaq.

Somatik frazeologizmlərin müəyyən hissəsinin leksik və təkribləri arasında sintaktik əlaqə əsasən sabit olur,. Lakin bir sıra somatik frazeologizmlərin ifadə etdiyi məna eynilə qalmaqla yanaşı, leksik tərkibi, tərkibləri arasındakı sintaktik əlaqənin səciyyəsi dəyişə blir.

Azərbaycan və ingilis dillərində mövcud olan somatik frazeologizmlərin əsas tərkib hissələri fel və isimdən ibarət olur. Əsas sözün qrammatik səciyyəsinsə görə, onlar iki qrupa bölünür: a) nominativ somatik frazeoloji vahidlər; b) predikativ somatik frazeoloji vhaidləri.

Nominativ somatik frazeologizmlərin tərəfləri adlardan ibarət olur, yəni birləşmələrin struktur-sintaktik mərkəzini isim təşkil edir. İsmi somatik frazeologizmlər ismi birləşməyə daha çox bənzəyir. Nominativ somatik frazeoloji vahidlər özləri də qruplara bölünür:

1. sifət+isim- *qızıl əl, yüngül ayar, dəli könül, hidden hand, light hand;*
2. isim+isim - *göz şiməsi, müjdan oxu, soucer eyes, evil eye, neck and crop*
3. isim+zərf - *əllər yuxar, gözünün suyunu tökmək, hands up, pour ones eyes out*
4. tərkibində say olan somatik frazeologizmlər - *bear two faces under one hood- iki üzlü olmaq, two head are better than one- ağıl ağıldan üstündür, at second hand-ikinci əl.*

Predikativ somatik frazeologizmlərin birinci tərəfi həmişə fel, ikinci tərəfi isə, əsasən isimlə ifadə olunur.

Predikativ somatik frazeologizmlərin qrammatik quruluşu hər bir dilin daxili qanunauyğunluqlarına müvafiq formada formalaşdığından onların tərkibindəki sözlərin sıralanmaı və felin mövqeyi də müxtəlif olur. Məsələn, *to fall on one's feet- ayağına düşüb yalvarmaq, to twiddle one's thumb- əli-əli üstünə qoymaq.*

Təsdiq və inkarlıq baxımından predikativ somatik razeoloji vahidlər üz qrupa bölünürlər:

- həm təsdiqdə həm də inkarda işlənənlər - *give an eye to smb, not to give an eye to smb- xüsusi diqqət göstərməmək, put one's best foot-əlindən gələni etmək*
- əsasən inkarda işlənən somatik frazeologizmlər- *keep one's eyes open-gözünü açıq tutmaq və s.*
- əsasən təsdiqdə işlənən somatik frazeologizmlər- *drag one's feet- ayağını dartmaq, serve smb hand and foot- canla-başla işləmək və s.*

METAFORİK, METONİMİK VƏ HİPERBOLİK SOMATİK FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sadıqova B.N.
Bakı Slavyan Universiteti
baharsadiqova29@gmail.com

Adi nitqdən fərqli olaraq obrazlı nitqdə dil vasitələrinin semiotik yükünə əsaslandığına görə, metaforik vasitələrdən geniş istifadə olunur. Somatik frazeoloji vahidlər üçün denotativ semantik açılışı üsulunun üç əsas növü səciyyəvidir: metaforik,metanomik və hiberbolik.

Somatik frazeoloji vahidlərin komponent tərkibinin metaforik dəyişməsi aşağıdakı üsullarla baş verir:

İlk müxtəlif real hadisənin ümumi oxşarlığı üzrə: *to grin one's teeth -dişlərini ağartmaq, to foot the road-piyada çox yol getmək*

İlk müxtəlif real hərəkətin baş verməsinin intensivliyinin oxşarlığı üzrə: *come in foot and hand- eyni zamanda zərbə endirmək; to be all eyes –gözlərini dörd açmaq və s.*

Frazeoloji və intellektual nailiyyətin həddinin oxşarlığı üzrə: *Be above oneself-kiminsə tabeliyindən çıxmaq, have smth. at one's finger-ends-beş barmağı kimi tanımaq və s.*

Hərəkətin əlamətinin fiziki və intellektual səciyəsinin oxşarlığı üzrə:

Run off one's legs-əldən düşmək/ taqətdən düşmək və s.

Real və qeyri-real hərəkətin təsəvvür olunan oxşarlığı üzrə: *To close one's eyes- gözünü nəyəsə yummaq, to hang one s head-başını aşağı salmaq bend ones neck-boynunu əymək və s.*

Somatik metaforların aşağıdakı növləri vardır: Hərəkətin oxşarlığı üzrə məcazlaşma; Vəziyyətin oxşarlığı üzrə məcazlaşma.

Bununla yanaşı, hərəkətin intensivliyi üzrə və hiss orqanlarına təsirdən yaranan duyğular üzrə də somatik metaforlaşmalar geniş yayılmışdır. Müqayisə olunan dillərin somatik frazeoloji vahidlərdə mürəkkəb metaforaları da göstərmək olar. Bunların əsasında təsəvvür, qeyri-reallıq dayanır. Belə somatik frazeoloji vahidlər allogizmlərdir: sözlərin birləşməsi normaları bilərəkdən pozulur və beləliklə də, xüsusi komik, yaxud ironik məna çaları yaranır.

Somatik frazdologizmlərdə metonomik məna dəyişməsi aşağıdakı assosiasiya əsasında baş verir:

Hərəkət və hərəkətin nəticəsi*: to devour someone with one's eyes- gözlərini zilləyib baxmaq, to cry one s eyes out-gözünün selini axıtmaq və s.*

Səbəb və nəticə bildirənlər: *split smb's ear-vurub qulağını kar etmək, give smb/ a thick ear-kiminsə qulağına ilişdirmək və s.*

Subyektin hiss orqanına yaxınlıq və ümumiyyətlə məsafəcə yaxınlıq: *cannot see an inch beyond one's nose-burnundan qabağı görməmək və s.*

Müqayisə olunan dillərdəki somatik frazeoloji vahidlərin metonimik transformasiyasının daha başqa növlərinə təsadüf olunur: bütövlükdə insanı bildirmək üçün detalların, bədən üzvlərinin, yaxud orqanın adı; hərəkəti bildirmək üçün hərəkətin adları; mimika və jest bildirən dəyişkən söz birləşmələrinin metonimik transformasiyası; reduplikativ somatik frazeoloji vahidlərdən istifadə nəticəsində metonimiya.

Tədqiq olunan dillərdə somatik frazeoloji vahidlərin prototipinin hiberbolik dəyişməsinin əsasını həm metaforik, həm də metonimik assosiasiyalar təşkil edir. Hər iki dildəki hiperbolik somatik frazeoloji vahidlər ən yüksək dərəcəni ifadə edir:

Hadisənin baş verməsinin intensivliyi: *Cry one's eyes out- acı-acı ağlamaq; catch smb's eye-kiminsə baxışlarını öz üzərində hiss etmək və s.*

Kəmiyyətin son dərəcəsi: *to one's own ccheeck-ancaq cibi üçün; bore smb's ears-həyatı boyu və s.*

Böyüklüyün son dərəcəsi: *gain colour on one's cheeks-yanaqları qızarmaq, lose colour of one's face-sifətinin rəngi qaçmaq və s.*

Məkanda yerləşmənin ən son yaxınlıq dərəcəsi: *at the bottom of one's heart- qəlbinin dərinliyində, before smb's face-burnunun qabağında və s.*

VIII SİNİFLƏRDƏ HƏYAT VƏ YARADICILIQ MATERİALLARININ TƏDRİSİ

Salahova N.S.
Mingəçevir Dövlət Universiteti
alisanovomr@gmail.com

Ədəbiyyat dərslərində sənətkarın həyat və yaradıcılıq materiallarının öyrənilməsinin böyük təlim və tərbiyəvi əhəmiyyəti var.

Qüdrətli sənətkarın həyat və yaradıcılıq materialları məktəblilərin mənəvi cəhətdən tərbiyə olunması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Cəlil Məmmədquluzadənin vətəninə, doğma xalqına münasibətini, İmadəddin Nəsiminin amal, əqidə şəhidi olmasını, Şah İsmayıl Xətainin qəhrəmanlığını öyrənən şagirdlər mənən zənginləşir.

Bütün siniflərdə yazıçının həyat və yaradıcılıqları ilə bağlı şagirdlərdə maraq doğuran faktlar, xatirələr, fikirlər təlim zamanı öz əksini tapmalıdır.

Hazırda texnologiyanın inkişaf etdiyi bir dövrdə müəllimlər yeni iş formalarından istifadə edərək dərslərinə rəngarənglik qatırlar. Məsələn, internet şəbəkəsi vasitəsilə sənətkarın həyatı, fəaliyyəti ilə bağlı vacib məlumatların, videoçarxların, foto-şəkillərin şagirdlərə göstərilməsi müsbət nəticə verir. Fəal təlimdə ənənəvi təlimdən fərqli olaraq müəllim bələdçi, şagird tədqiqatçı kimi çıxış edir.

Bu mövqedən yanaşıldıqda şagirdlərində sənətkar ilə bağlı maraqlı məlumatlar, foto-şəkillər, videolar əldə etməsi doğru qəbul edilir. Şagirdlər araşdırdıqları faktları bu prossesin nəticəsində uzun müddət nəzər salmadıqları zaman unutmurlar.

Yeni Təhsil Proqramına əsasən sənətkarların tərcümeyi-halları haqqında kifayət qədər məlumat olmasa da, əsərlərindən onların daxili aləmlərini, şəxsiyyətlərini öyrənmək mümkündür.

Tərcümeyi-hal materiallarının öyrənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs etdikdən sonra onun necə öyrədilməsi məsələsi üzərində durmaq lazımdır.

"Fəal təlim əsasında təşkil olunan dərslər motivasiya; tədqiqatın aparılması; informasiya mübadiləsi; məlumatın müzakirəsi və təşkili; nəticələrin çıxarılması; yaradıcı tədbiqetmə; qiymətləndirmə və ya refleksiya, ev tapşırıqlarının verilməsi mərhələlərindən ibarətdir". Tərcümeyi-hal materiallarının tədrisi X-XI siniflərdən fərqli olaraq bu mərhələlərə uyğun olaraq öyrədilməsi V sinifdən IX sinfə qədər ümumi xarakter daşıyır.

Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinifləri üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərsliyi altı bölmədən ibarətdir. Beş bölmə sənətkarların əsərlərinə həsr olunmuşdur.

İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Pənah Vaqif, maarifçi realizm dövr Azərbaycan ədəbiyyatında Aşıq Ələsgər, tənqidi realizm və romantizm dövr Azərbaycan ədəbiyyatında Hüseyn Cavid və s. Sənətkarların tərcümeyi halınında öyrənilməsinə şərait yaradan əsərləri tədris olunur.

Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poemasından götürülmüş "Sultan Səncər və qarı" hekayəsində hadisələrin şairdə doğurduğu hiss və duyğulara geniş yer verilir. Şairin sadə insanlara böyük rəğbətini ardıcıl ifadə etmiş, həmin insanların haqqını tapdalayan vicdansızlara, insafsızlara nifrətini gizlətməmişdir.

N. Gəncəvinin ölkənin daxili siyasətinə dair görüşləri, müstəqil ölkənin əsas prinsiplərinə dair fikirləri hekayədə əksini tapmışdır. Bunları şagirdlərə daha dərindən dərk etdirmək üçün hekayəni şagirdlər tərəfindən səhnələşdirmək, hekayə ilə bağlı olan foto-şəkillərin, təhlillərə yol verilən verlişlərdən qısa fraqmentlərin dərs zamanı izlənilməsi daha məqsədəuyğundur.

İmadəddin Nəsiminin "Ağrımaz" qəzəlini oxuyan, öyrənən hər bir oxucuda, şagirdlərdə tutduğu yolun doğru və ədalətli olduğuna ürəkdən inanan yenilməz, qorxmaz, cəsarətli insan obrazı göz önündə canlanır. İ. Nəsiminin bu şeiri ədalətsizliyə, zülmə qarşı obyektiv sənət əsəridir. Şeirin dili şagirdlər üçün çətin olduğundan sözlərin izahını araşdırmaqla yanaşı, ümumi olaraq həvəskar yazıçılar, ədəbiyyatsevər şagirdlər tərəfindən şeirin təhlili ilə bağlı məlumatları araşdırmaları müəllim tərəfindən tapşırıq olaraq verilməsi daha doğru olar.

Müəllim İ. Nəsiminin həyatı, yaradıcılığı ilə əlaqədar qısa məlumat verib, daha geniş şəkildə şagirdlərin araşdırma aparmalarını tapşırmalıdır.

Məhəmməd Füzulinin "Söz" qəzəli vasitəsilə hər bir insanın sözə dəyər verməsini vurğulayır. Füzulinin ədəbi-ictimai fikirləri burada öz əksini tapır. Şagirdlər dərsin bütün mərhələlərindən keçdikdən sonra nəticədə qəzəl vasitəsilə Məhəmməd Füzulinin şəxsiyyəti ilə əlaqədar məlumatlar əldə edir.

Hər bir sənətkar haqqında dərslikdə verilən ifadələr də onlar barədə təsəvvür yaratmağa imkan verir. Məsələn, Firidun bəy Köçərli Molla Pənah Vaqif kimi ana dilimizdə onun kimi sadə, anlaşıqlı şeir yazan az olduğunu, müasirləri ona nəzirə yazmaq istəsələr də, onun kimi gözəl, açıq kəlam söyləməkdə aciz qaldıqlarını demişdir. Bu sözləri oxuyan şagirdlər üçün Molla Pənah Vaqifin tərcümeyi-halı onlar üçün maraqlı olur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, hansı sənətkar haqqında fikir söylənilsə, o zaman şagirdlər üçün maraq dairələrinə toxunacaq sözlər ifadə olunmalıdır.

Aşıq Ələsgər doğma yurdun misilsiz gözəlliyini "Dağlar" şeirində əks etdirmişdir. Şeiri oxuyan şagirdlər Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılığına maraq yaranır. Dərsin gedişatı zamanı müəllim şagirdləri Aşıq Ələsgərin qoşmalarına, gəraylılarına, bayatılarına misal gətirib təhlil edərək sənətkarın tərcümeyi-halını şagirdlərin nəzərinə çatdırmış olur.

Mehdi Məmmədov Hüseyn Cavid haqqında demişdir ki, "Hüseyn Cavid bizim üçün qiymətlidir. Çünki o, insan və həyat haqqında can yanğısı, ürək ağrısı ilə danışmışdır. Onun əsərləri ziddiyyətlərin toqquşması və qovuşması, ziddiyyətlərin qarşılaşması yolu ilə yaranmışdır. Belə üslubun ilk və saf bəhrələrindən biri "Ana" dramıdır". Bu təsirli sözlər bütün şagirdlərə təsirsiz qalmır. Onlar Hüseyn Cavidin

daxili aləmini və bundan doğan yaradıcılığını araşdırırlar. Həmin proses təktərəfli baş vermir. Müəllim şagirdləri düzgün istiqamətə yönləndirir.

Nəticə etibarilə demək olar ki, sənətkarların tərcümeyi-hallarının tədrisi zamanı müəllim müxtəlif iş formalarından istifadə edərək dərsi rəngarəng, canlı etməlidir.

Məktəblərdə sənətkarların həyat və yaradıcılıqlarına həsr olunan gecələr təşkil olunmalıdır. Hətta bu mövzu ilə əlaqədar siniflərarası yarışmaların təşkili sənətkarların tərcümeyi-hallarını maraqlı, əyləncəli yolla yadda qalması üçün məqsədəuyğun hesab olunur.

BÖYÜK MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN ƏSASLARININ FORMALAŞDIRILMASI

Sultanova N.M.
Bakı Slavyan Universiteti.
nigarsultanova94@mail.ru

Son günlərin aktual problerindən biri də uşaqların sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasıdır. Bu baxımdan uşaqlarda sağlam həyat tərzinə dəyər münasibətinin formalaşması mövzusu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sağlam həyat tərzinin tərbiyəsində ən perspektivli yaş kateqoriyası məktəbəqədər uşaqlardır. Uşaqlıqda əsas məlumatlar mənimsənilir, həyat stereotipləri inkişaf etdirilir, müxtəlif ideyalar formalaşır. Dərs və ya söhbət zamanı biliyi yaxşı mənimsəyən yaşlı məktəbəqədər yaşlı uşaqlardır. Onların təfəkkürü əsasən vizualdır – obrazlıdır. Psixoloqların və müəllimlərin qeyd etdiyi kimi, orta məktəbəqədər yaşda insanın mənəvi, əqli və fiziki inkişafının əsasları qoyulur, sağlamlıq formalaşır, həyat tərzi stereotipi formalaşır.

Uşaqların sağlamlığının qayğısına qalmaq ilk növbədə cəmiyyətin üzərinə düşür. Yetkinlərin təsiri olmadan uşaqda sağlam həyat tərzi sürmək istəyi olmayacaq. Sağlamlığın qayğısına qalmağı öyrətmək lazımdır. Ən çətini, uşağın özünün sağlamlığının qayğısına qalmaq istədiyi bir şərait yaratmaqdır. Sağlam həyat tərzinə doğru iş ailədə və məktəbəqədər təhsil təşkilatlarında olan uşaqlarla başlamalıdır, çünki burada sağlam həyat tərzinin əsasları vərdişlərini aşılamağa imkan verə biləcək bütün lazımi şərait var.

Gənc nəslin sağlamlığını qorumaq və yaxşılaşdırmaq üçün müəllimlər əvvəllər müxtəlif yollar axtarıblar və axtarmaqda davam edirlər. Alim E.A.Pokrovski müəllimlərə uşaq oyunlarından istifadə etməyi tövsiyə etdi. O, mobil oyunları uşaqların fiziki və əqli inkişafı və tərbiyəsi vasitəsi hesab edirdi. Uşaqların inkişafı və tərbiyəsi üçün oyunların istifadəsini öyrənən alim aşağıdakı nəticələrə gəlib:

1) oyun – orqanizmin fəaliyyətə olan ehtiyacının ifadəsidir;

2) pedaqogikada müxtəlif məqsədlərə nail olmaq üçün oyunlardan uğurla istifadə etmək olar;

3) oyun təkcə mənəvi və fiziki gücün inkişafına və möhkəmlənməsinə kömək etmir, həm də praktiki fəaliyyət üçün hazırlıq məktəbidir.

Alim bildirib ki, uşaq məqsədi bilməsə, özü və imkanları haqqında təsəvvürü olmasa, inkişaf edə bilməz. Başqalarının «hisləri»-ni hiss etmək üçün özünüzü, həyat ehtiyaclarınızı başa düşməlisiniz.

Uşaqlarda sağlam həyat bacarıqları və sağlamlıq motivasiyası inkişaf etdirilməlidir ki, fiziki fəaliyyətə maraq olsun. Bu, böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sağlam həyat tərzinə dəyər münasibətinin formalaşması üçün əsasdır.

Fiziki keyfiyyətləri yaxşılaşdıran, motor bacarıqlarını inkişaf etdirə və sağlamlığı yaxşılaşdıra bilən bədən tərbiyəsi dərsləri ilə yanaşı, böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sağlam həyat tərzinə dəyər münasibəti yaratmaq üçün psixoloji və anatomik nəzərə alınmaqla hazırlanmış oyun məşqləri və oyunlardan istifadə edə bilərsiniz. uşaqların fizioloji xüsusiyyətləri. Bu rəqəmə sağlamlıq, bədən funksiyaları haqqında fikirlərin formalaşdırılması, sağlam həyatın təşkili üçün praktiki tədbirlər - xüsusi oyun tapşırıqları və estafet yarışları üçün istifadə olunan oyunlar daxildir.

Böyuk məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sağlam həyat tərzi haqqında fikirlərin formalaşması mürəkkəb prosesdir, ona dövlətin inkişafı amilləri, ictimai rəy, tədris-tərbiyə prosesi, uşaqlarla işləyən müəllimlərin şəxsiyyəti və ailə tərbiyəsi vəziyyəti təsir göstərir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sağlamlığını qorumaq, gücləndirmək və formalaşdırmaq üçün sağlam həyat tərzi faktorlarını təmin etmək, uşaqları sağlam həyat tərzi haqqında məlumatlandırmaq və onlarda sağlam həyat tərzi bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müəyyən sistemli işlər görmək lazımdır.

Hər bir körpə sağlam böyüməlidir, lakin buna nail olmaq üçün təkcə məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin müəllimləri tərəfindən deyil, həm də valideynlər və uşağın özü tərəfindən müəyyən səylər göstərilməlidir. Sağlamlığın qarşısının alınması problemi, sağlam həyat tərzi ən aktual problemlərdən biridir.

Bizim, böyüklərin hər şeydən əvvəl vacib bir vəzifəsi var – güclü və sağlam bir uşaq böyütmək və onlarda sağlam həyat tərzi bacarıqlarını formalaşdırmaq və möhkəmləndirməkdir. Real həyat tərzi və insan sağlamlığı gələcəkdə bunun nə qədər uğurlu olmasından asılıdır.

SAVAD TƏLİMİNDƏ DÜZGÜN YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI

Xankişiyeva Ə.V.
Bakı Slavyan Universiteti
asmergasimova7@mail.ru

Orta məktəbdə təhsilin əsas məqsədi cəmiyyətdə və təbiətdə mövcud olan varlıqların, baş verən hadisələrin mahiyyətini şagirdə başa salmaqdır. Məhz buna görə də müasir dövrdə dil sosial hadisə – insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi tədris olunur. Ünsiyyət dedikdə şifahi və yazılı nitq vasitəsilə həyata keçirilən əlaqə nəzərdə tutulur. Azərbaycan dili fənninin müasir məqsədlərindən biri şagirdin düzgün, rabitəli mətn yazmaq bacarığını formalaşdırmaqdır. Şagirdin yazı bacarıqları isə ilk növbədə onun yazı texnikalarından düzgün istifadə edə bilməsi ilə başlayır. Şagird hüsnxət normalarına yiyələndikdən sonra yazı bacarıqlarının inkişafı digər ekspressiv bacarıq olan danışmada olduğu kimi davam edir: alınan məlumatların yazıda ifadəsi və öz fikir və duyğularının yazıda ifadəsi.

Azərbaycan dilinin tədrisində yazı tapşırıqlarının məqsəd və vəzifələri fənn proqramında (kurikulumunda) Yazı məzmun xətti üzrə təlim nəticələrində öz əksini tapır. Yazılı çalışmalar Azərbaycan dili dərsinin bir hissəsində, bəzən isə bütün dərs ərzində yerinə yetirilir, qiymətləndirmə vasitələri kimi istifadə olunur. Üzündənköçürmə - ən sadə yazı növüdür. Hərfləri yazmağı və birləşdirməyi bacaran hər bir uşaq artıq üzündənköçürməyə hazır olur. Üzündənköçürməni şüurluluq tələb etməyən mexaniki fəaliyyət kimi başa düşmək olmaz. Üzündənköçürmə yazı işinin təşkili görmə və hərəki orqanların birgə fəaliyyəti nəticəsində orfoqramların daha yaxşı yadda qalmasına səbəb olur, həmçinin şagirdlər sözlərin səs-hərf tərkibinə diqqət yetirirlər. Bu zaman onlar mexaniki şəkildə olsa da, sözlərin düzgün yazılışını mənimsəyir, o sözləri daxili nitq ilə tələffüz edir, həmin sözlərdən şifahi və yazılı nitqlərində istifadə edirlər.

Əzbər yazı şagirdin öz-özünü yoxlama, öz qüvvəsinə inam yaratmaq vasitəsi hesab olunur. Görmə qavrayışına əsasən mənimsənilən orfoqramların yazılışının öyrədilməsində əzbər yazı mühüm rol oynayır. Əzbər yazı öz-özünə diktə şəklində yazılır, yəni şagird əzbərlədiyi mətni (şeir, kiçik hekayə, seçilmiş cümlələr, ifadələr, sözlər və s.) öz-özünə, səssiz, daxili nitqlə, bəzən pıçıltı ilə diktə edərək yazır. Əzbər yazı işini həm ibtidai siniflərdə, həm də yuxarı siniflərdə təşkil etmək məqsədəuyğundur.

Nəsrə çevirmə. Şagirdlərə şeirin məzmun və ideyasının öyrədilməsində, şifahi və yazılı nitqdə obrazlılığın formalaşdırılmasında yazının bu növü mühüm rol oynayır.

İmla yazı işlərinin aparılması. İmla şifahi nitqlə yazılı nitqi əlaqələndirən inteqrativ yazı növüdür. İmla yazılardan iki məqsədlə istifadə olunur: öyrətmək və yoxlamaq. İmla üzrə işin düzgün təşkili şagirdlərin savadını artırır, onların müvafiq bilik və bacarıqlara yiyələnmələrini sürətləndirir. Bunun üçün də Azərbaycan dili dərslərində mütəmadi olaraq imlalardan istifadə olunmalıdır. Yalnız bu halda şagirdlər öyrəndikləri orfoqrafik qaydaları dəfələrlə işlətməklə yadda saxlayır, vərdişə çevirirlər.

Savad təlimi dövründə müəllim mütəmadi olaraq imlalardan istifadə etməlidir. Bu zaman şagirdlərin eşitmə qavrayışı hərəki proseslə -yazı ilə əlaqələnir, onlar əvvəlcə, hecaları, sonra sözləri, daha sonra cümlələri müəllimin diqtəsi ilə yazmağa alışırlar. Həmçinin şagirdlərin imla yazılardan sonra onu ilkin mənbə ilə tutuşdurması həm orfoqrafik savadlılığın artmasına, həm də durğu işarələrinin düzgün işlədilməsi üzrə vərdişlərə yiyələnməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan dili dərslərində 10-15 dəqiqəlik vaxtın imlalar üçün ayrılması müəllimin uğurlu işini təmin edir.

Tədris məqsədinə görə imlanın növləri bunlardır: öyrədici imla; öyrədici-yoxlama imla "özünü yoxla"; yoxlama imla.

Mətn formasına görə imlanın növləri lüğət imlası; vahid orfoqram üzrə çətinliklər əsasında imla; bir neçə orfoqrafik qayda əsasında imla; işlənmə dairəsinə görə və ya leksik-qrammatik qruplara görə sözlərin imlası; rabitəli mətn əsasında imla.

Dinlənilən mətnin yazı xarakterinə görə imla: dinlənilən mətni dəyişmədən imla; dinlənilən mətni dəyişərək imla;

Seçmə imla; müəyyənləşdirici imla; bərpaedici imla.

Dinlənilən mətnin qrafik təsviri ilə imla; sxem şəklində imla; şərti işarələrlə imla; rəqəmlərlə imla.

Dinlənilən mətnin izahının verilmə vaxtına görə imla: xəbərdarlıqlı imla; kommentariyalı imla; izahlı imla.

Əlavə tapşırığın mürəkkəblik səviyyəsinə görə imla: yaradıcı imla; sərbəst imla; mətni davam etdirməklə imla; qrammatika üzrə tapşırıqla imla.

Mətnin qəbul edilməsi formasına görə imla: səsli imla; görmə imla; əzbər imla.

Təlim zamanı hansı imla növlərinə üstünlük vermək səmərəlidir? Cavabı birmənalı vermək mümkündür: bütün imla növlərindən istifadə etməklə dil təlimində və savad artımında yüksək nəticə əldə etmək olar. Çünki bacarıq və vərdişlərin qazanılmasında hər bir imla növünün öz xarakterik funksiyaları var.

İmla yazdırma üsulları:

Tək cümləli imlalar. Mətnin cümlələrini nömrələyin. Hər bir şagirdə seçdikləri nömrəyə uyğun cümləni imla şəklində deyin. Şagirdlər öz cümlələrini bir-biri ilə paylaşır və mətni tərtib edirlər.

Hərəkətli imla (mətn üzrə). Bir mətn seçirsiniz və mətndən cümlələri kəsib sinfin divarlarında yapışdırırsınız. Daha sonra şagirdləri qruplara bölürsünüz. Hər qrupdan lider seçilir. Qrup üzvləri mətni oxuyub yadlarında saxlamağa çalışırlar, lider isə mətni yazan şəxsdir. Mətni ilk düzgün yaza bilən qrup qalib olur.

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili fənninin ənənəvi tədrisində yazı işlərinin aparılması proqramla tənzimlənirdi. Ənənəvi təhsildə yazı işlərini əks etdirən dəftərlər rəsmi sənəd kimi qəbul edilir və mütəmadi olaraq yoxlanırdı. Lakin müasir təhsildə yazı özü də digər tapşırıq növləri ilə eyni statusda olduğu üçün onların aparılmasına yalnız müəllim cavabdehlik edir. Yuxarıda sadaladığımız hər bir yazı növü üzrə işin təşkili dərsin bir parçasıdır. Buna görə də müasir Azərbaycan dili dərslərinin təşkilində müəllimin bu məzmun xətti üzrə bilik və səriştələrini artırması da onun peşə bacarıqlarının inkişafı məsələsidir.

VERİLMİŞ MƏTNİN MƏZMUNU ÜZRƏ YAZI İŞLƏRİNİN APARILMASI

Xankişiyeva Ə.V.
Bakı Slavyan Universiteti
asmergasimova7@mail.ru

Verilmiş mətnin məzmunu üzrə yazı işi dediyimiz zaman ilk ağlımıza gələn onun növləri olur. İfadə şagirdlərin diqqətinin inkişafına, yaddaşının möhkəmlənməsinə, orfoqrafiya vərdişlərinin inkişafına və yazı texnikasına yiyələnməsinə xidmət edir. İfadə mətnin məzmunu üzərində işləməyə əsaslanan yazı növü olmaqla imla ilə inşa arasında aralıq mövqe tutur. Bu yazı işin məqsədi şagirdin kommunikativ nitqini formalaşdırmaq və məntiqi təfəkkür qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir.

Məzmun üzrə işinin məqsədi məzmunu qısa və ətraflı şəkildə çatdırmaq, eləcə də bədii və üslub xüsusiyyətlərini öyrətməkdir.

Tədrisdə istifadə olunan yazı növü kimi ifadə üzrə yazı işi təşkil edilərkən mətn şifahi və yazılı formada təqdim olunur. Yəni mətnin şagirdlərə çatdırılma üsulundan asılı olaraq, oxuma və dinləmə əsasında və ya kombinasiya əsasında (mətnin bir hissəsi oxunur, bir hissəsi dinlənilir) yazılır.

Ənənəvi üsul kimi ifadənin məqsədləri bunlardır: şagirdin eşitdiklərini yadda saxlamaq bacarığını öyrətmək; lüğət bazasını zənginləşdirmək, nitqin qrammatik quruluşunu formalaşdırmaq; nitq və düşüncə mexanizmini inkişaf etdirmək; düzgün yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək; yazılanları yoxlamaq bacarığını inkişaf etdirmək; yaddaşı möhkəmləndirmək.

İfadə yazı bacarıqlarının inkişafında keçid mərhələsi kimi çıxış edərək, hazır mətni transformasiya etməklə şagirdi öz mətnini yazmağa hazırlayır.

İfadənin yazılmasının təşkili metodikasında nəzərə almaq lazımdır ki, dinlənilən material əsasında ifadənin yazılması çox diqqət tələb edir və əksər şagirdlər üçün çətinlik yaradır. Ona görə də müəllim ifadə yazmağı mərhələli şəkildə öyrətməlidir ki, şagirdlər mətni başa düşə və işləyə bilsinlər.

Müxtəsər ifadənin metodologiyası və qiymətləndirilməsi problemləri. Müxtəsər ifadə şagirdin sərbəst yazı bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Orta məktəbdə şagirdlər daha çox geniş, müfəssəl məlumatı yazılı şəkildə yığcam şəkildə çatdırmaq ehtiyacı ilə üzləşirlər. Məsələn, esse yazarkən hadisələrin

qısa xülasəsindən istifadə olunur, ədəbi əsərlər haqqında esse yazarkən əsərin məzmununun qısa xülasəsini vermək lazımdır və s. Bu vərdişin formalaşması ibtidai sinifdən başlayaraq qısa ifadələrin yazılması üzrə məşqlərin aparılması ilə sıx bağlıdır.

Mətnin müxtəsər ifadəsi əsas məzmunun qısa xülasəsini nəzərdə tutur, təfərrüatlar mətndən çıxarılır və ən vacib məlumat saxlanılır. Bu zaman daha çox diqqət yetirməliyik: mətnin əsas fikrini müəyyənləşdirmək və yazmaq; mətnin əsas fikrini davam etdirən köməkçi fikirlərin müəyyən edilməsi; mətndə düşüncənin istiqamətini müəyyən edən bədii detallar və dil xüsusiyyətləri.

Məzmunu ümumiləşdirmək bacarığı mətnlə işləyərkən ən vacib bacarıqlardan biridir.

YAZILI NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ ƏDƏBİ YAZILARIN ROLU

Xəlilli S.A.
Bakı Slavyan Universiteti
Xelillisema32@gmail.com

Yazı işləri şagirdlərin bacarıqlarını inkişafında, nitq vərdişlərinin təkmilləşdirilməsində, aldığı biliklərin möhkəmləndirilməsində, ümumiyyətlə onların mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində böyük rol oynayır. Ədəbi yazılar şagirdin təfəkkürünü inkişaf etdiri, emosianal cəhətdən zənginləşdirir, onu müstəqilliyə alışdırır. Savadlı, rəvan, səlis yazmaq və danışmaq şəxsin mənəvi zənginliyini, bilik dairəsinin genişliyini göstərir.

Ədəbi yazıların yüksək elmi-metodik səviyyədə təşkili şagirdlərin yazılı nitqlərini inkişaf etdiri və şifahi nitqinin təkmilləşməsi üçün zəmin yaradır. "Yazı ondan istifadə edən şəxsə öz fikrini daha münasib formada, istər orfoqrafik, istərsə də üslubi və qrammatik normalara tam uyğun şəkildə ifadə etməyə, beləliklə, pozub yenidən yazmağa, cümlənin quruluşunu dəyişməyə, lazım gəldikdə, bu və ya digər sözün yazılışını lüğətdən yoxlamağa və s. imkan yaradır. Halbuki şifahi ünsiyyətdə çox zaman vaxt buna imkan vermir, nəticədə, danışan şəxs, istər-istəməz yersiz təkrarlara, uzunçuluğa, üslub xətalarına və s. yol verməli olur".

Ədəbi yazılar şagirdlərin Azərbaycan dilindən aldıqları nəzəri biliklərin təcrübədə tətbiqinə geniş imkan yaradır. Eyni zamanda dildən və ədəbiyyatdan şagirdlərə verilən biliyin nə dərəcədə mənimsənildiyini müəyyənləşdirir. Şagirdlərin yazı vərdişlərinin möhkəmləndirilməsinin bütün ağırlığı və ciddi məsuliyyəti Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə düşür. Orta məktəbdə tətbiq edilən ədəbi yazılar forma və məzmun cəhətdən rəngarəngdir. Ədəbi yazıların növlərinə nəzər salaq. Orta məktəbin V-XI siniflərində əzbər yazı suallara geniş cavab yazmaq, şeiri nəsrə mevirmək, ifadə və inşa yazılardan istifadə etmək olar. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatdan yazı işləri üç mərhələdə həyata keçirilir: 1.Yazı işlərinə hazırlıq; 2.Yazı işlərinin keçirilməsi; 3.Yazı işlərinin yoxlanıb qiymətləndirilməsi və sinifdə təhlili.

Əzbər yazılar. Mətni şüurlu şəkildə əzbərləmək şagirdlərin zehnini itiləşdirir, qavrama qabiliyyətlərini yaxşılaşdırır, nitqlərini səsləndirir, bilik və məlumatlarını genişləndirir. Elə buna görə də əzbər yazılardan istifadə etmək məsləhət görülür.

Əzbər yazılar üçün mətn seçərkən və yazıya hazırlaşarkən şərtlərə əməl etmək faydalıdır:

1.Seçilən mətn şagirdin yaş xüsusiyyətinə və bilik dairəsinə uyğun olmalıdır. Başqa sözlə yazılacaq mətn həmin sinifin proqramından, dərslikdən götürülməlidir.

2.Seçilən mətnin dili sadə, rəvan, oxunaqlı, müasir ədəbi dilimizə uyğun olmalıdır. Mətn həcm etibarilə yığcam, bütöv olmalıdır. Klassik sənətkarlarımızdan M.Füzuli, İ.Nəsimi və başqalarının şeirlərindən əzbər yazılarda istifadə etmək məqbul sayılmır. Həmin sənətkarların şeirlərində müasir dilimizdə işlənməyən xeyli ərəb, fars sözləri, tərkibləri və izafət birləşmələri vardır. Belə şeirlərin yazılışında şagirdlər çətinlik çəkə bilərlər.

3. Yazı üçün seçilən şeir parçalarını şagirdlər əvvəlcədən əzbər öyrənməlidirlər.

4.Şagirdlər yalnız mətnin sözlərini deyil, duyğu işarələrini, sözlərin böyük və kiçik hərflə, defislə yazılmasını və s. əzbər öyrənməlidir. Başqa sözlə desək, əzbər yazarkən şagirdlər Azərbaycan dili fənnindən aldıqları nəzri bilikləri tətbiq etməyi bacarmalıdırlar.

Ədəbi yazının bu növünə ciddi hazırlaşmaq lazımdır. Müəllim şagirdləri əzbər yazılacaq mövzu üzərində ciddi surətdə çalışdırmalıdır. Bir neçə gün əvvəl müəllim yazılacaq mətnin adını şagirdlərə elan etməlidir. Bu müddət ərzində şagirdlər mətni daha yaxşı əzbərləməlidirlər. Müəllimin tapşırığı ilə şagirdlər evdə mətni müstəqil surətdə əzbər yazıb, sonra öz səhvlərini düzəltmək üçün kitabla tutuşdurub yoxlaya

bilərlər. Bundan əlavə bir neçə şagird birlikdə mətni əzbər yazıb, biri digərinin yazılarına nəzarət etmək yolu ilə düzəlişlər edə bilərlər. Əzbər yazılar üçün yalnız şeir parçalrında deyil, nəsr əsərlərindən də istifadə etmək olar.

Suallara cavab yazmaq. Suallara cavab yazmağın iki cəhətdən əhəmiyyəti vardır: Şagird mətni ciddi surətdə oxuyub, məzmunu daha yaxşı yadda saxlamağa çalışır; Mətnləri bu yolla yadda saxlamağa çalışan şagirdin biliyi möhkəm olur, məzmun şagirdin hafizəsinə həkk edilir.

Bu yazı növünün həyata keçirilməsində müəllimin də üzərinə məsuliyyət düşür. Müəllim şagirdlərə təsadüfi mövzu deyil, əvvəllər sinifdə keçilən, sinifdənxaric öyrənilən, başqa sözlə, şagirdə tanış mətnlərlə əlaqədar suallara cavab yazmağı təklif etməlidir. Bəzi müəllimlər deyillər ki, mətnin məzmununa aid şagirdlərə təqdim edilən suallar əvvəlcədən uşaqlara verilməlidir. Guya uşaqlar bu suallar ətrafında düşünüb danışmalı, onlara ətraflı cavab hazırlamalıdır. Bircə bu üsul məqbul sayıla bilməz. Suallar əvvəlcədən şagirdlərə təqdim edilsə uşaqlar ancaq suallar ətrafında fikirləşər. Beləliklə, onların bilikləri məhdud olar. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, mövzunu uşaqlara elan etmək kifayətdir. Onlar bu mövzunu hərtərəfli, möhkəm öyrənsələr, verilən suallara ətraflı cavab verə bilərlər. Bu üsul uşaqları bir növ müstəqil oxumağa, müstəqil düşünməyə, müstəqil fikir söyləməyə bə nəhayət verilən suallara müstəqil cavablar tapmağa alışdırır.

Belə yazı işlərini yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi mətnin maraqlı məzmunu, onun səlis dildə yazılması ilə sıx bağılıdır. Elə buna görə də suallara cavab yazı üçün müəllim mətni diqqətlə seçməlidir. Yazılan mətnə aid şagirdlərə təqdim edilən sullara aşağıdakı tələblər verilir: Suallar primitiv xarakter daşıyıb, hə, yox cavabı tələb etməməlidir; Suallar həddindən çox qol-qanadlı olub, şagirdləri çaşdırmamalıdır; Şagirdlərə verilən suallar onları düşündürməlidir; Verilən suallar sistemli şəkildə qurulub, məzmunu tam şəkildə əhatə etməlidir. Belə ki, verilən suallara alınan cavbları sintez etdikdə, birləşdirdikdə təqdim olunan mətnin məzmununu əhatə etməlidir.

Bu yazı növündə müəllim fikirlərin ardıcıl, sistemlivə səlis cümlələrdə necə ifadə edildiyinə diqqət yetirməlidir. Burada şagirdlərin üslubi və məntiqi cəhətdən cümlə qurmaq qabiliyyətinə xüsusi fikir verilməlidir. Yazı işlərini qiymətləndirərkən şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Nəsrə çevirmə yazılar. Şagirdlərin yazılı nitqlərinin inkişafında nəsrə mevirmə yazılar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə yazılar şagirdlərdən müstəqil fikirləşmək, müstəqil cümlə qurmaq, Azərbaycan dilinin üslubi qaydalarına riayət etmək vərdişləri tələb edir. Bu yazıların aparılmasına xüsusi hazırlıq görülməlidir.

Müllim hazırlıq mərhələsində nəsr dili ilə nəzmin bir-birindən fərqini bir daha sinif qarşısında izah etməlidir. Nəzmdə söz sıralanmasının pozulma hallarını-inversiya hadisəsini şagirdlərə öyrətməlidir. Nəsr dili qayda-qanunlarına riayət edilməsinin əhəmiyyəti göstərilməlidir.

Bu izahat işləri şagirdlərin fəal iştirakı ilə aparılmalıdır. Şagirdləri maraqlandıran suallar izah edilməlidir.

Nəsrdə çevirmə yazı üçün xüsusi mətnlər seçilməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, həmin mətnlər həmişə lirik şeirlərdən ibarət olmasın. Çünki lirik şeirlərdə sujet xətti ya zəif olur, ya da olmur. Ona görə də həmin şeirləri nəsrə çevirmək çox çətindir.

Belə yazılar üçün təmillər və sujetli şeirlər yaxşı material ola bilər.

Təcrübə göstərir ki, nəsrə çevrilən şeirlərin dilində olan çətin sözlər, əzrb məsllər, atalar sözləri əvvəlcədən izah ediləndə şagirdlər yazı prosesində çətinlik çəkmirlər.

Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, şeiri nəsrə çevirərkən iki yoldan istifadə etmək olar: Sətri çevirmə; Sərbəst çevirmə.

Sətri çevirmə zamanı hər bir misrada, bənddə təsadüf olunan obrazlı sözlər, bədii təsvir və ifadə vasitələri saxlanmalıdır. Bu da klassik şeir nümunələrindən istifadə zamanı işi mürəkkəbləşdirir, çətinləşdirir. Gərək əvvəlcə müəllim klassik şeir nümunələrindəki köhnəlmiş sözlərin, bədii təsvir vasitələrinin, idomatik-frazeoloji ifadələrin qarşılığını müasir dilimizdə tapıb həmin şeirdə yerini müəyyənləşdirsin.

Sərbəst çevirmədə isə hər bir bəndin, beytin məzmun və ideyası dəyişmək şərtilə müəyyən sözlər artırıb azaltmaq olar. Göründüyü kimi, sətri mevirmə çətindir. Ona görə də sərbəst çevirmədən istifadə etmək faydalıdır.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ HƏRƏKƏTƏ AİD MƏSƏLƏ HƏLLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ YARANAN PROBLEMLƏRİN HƏLLİ

Zeynalova L.Ü.
Bakı Slavyan Universiteti
zeynalovazeynalova4@gmail.com

Riyaziyyat tədrisi metodikasının əsasını riyaziyyat elmi təşkil edir. İbtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərini tədris edən müəllim şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, materialı onların başa düşdüyü formada və elmi cəhətdən yüksək səviyyədə şərh etməlidir. Peşəkar müəllim şagirdlərdə riyazi biliklərə həvəs yaratmaq və onlara məsələ həllində sərbəst fikir yürütmək bacarığını aşılamalıdır. Qabaqcıl müəllimlərin təcrübələrini ümumləşdirərək gənc müəllimlərin dərs zamanı bunlardan faydalanmaları və yaranan problemlərin qarşısını almaq bacarığının formalaşdırılması tədris prosesində əsas istiqamətlərdən biridir. Nəzəriyyənin praktika ilə qarşılığlı əlaqəsi nəticəsində tədqiqatçılıq vərdişləri qazanılır.

Riyaziyyat fənninin ibtidai siniflərdə tədrisinin məqsədi nəzəri, praktiki və tərbiyəvi məqsəd olaraq üç yerə bölünür: Şagirlərdə riyazi anlayışların mənimsənilməsi nəticəsində riyazi təfəkkürün inkişafı (nəzəri məqsəd); Riyazi fərdişlərin formalaşası (praktiki məqsəd); Şagirdlərin psixoloji və məntiqi inkişafı (tərbiyəvi məqsəd).

Yuxardakı məqsədlərə nail olmaq üçün isə bir sıra vəzifələr icra olunmalıdır: Riyaziyyat materialının ibtidai siniflərə uyğun seçilməsi; İbtidai sinif üzrə riyaziyyat kursu üzrə tədris planı hazırlanması; Təlim işləri üzrə effektli metod və priyomların müəyyən edilməsi; Hazırlanmış material üzrə tədris işlərinin aparılması.

Riyaziyyat tədrisinin vəzifələrindən biri də şagirdlərin ən səmərəli üsullardan istifadə edərək riyazi anlayışlarla tanış edilməsidir.

I-IV siniflərdə riyaziyyat dərsləri ümumi təhsilin mühim hissəsini təşkil edir. Buna görə də riyaziyyat dərslərinin qarşısında olduqca vacib vəzifələr durur. Ən mühim vəzifələrdən biri ibtidai sinif şagirdlərini yüksək bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaqdır. Riyazi təlim şagirdlərin müşahidəçiliyini, təxəyüllünü, məntiqini, diqqətini, müstəqil və yaradıcı təşəbbüskarlığını inkişaf etdirir. Hərəkətə aid məsələlərin rolu bu inkişaf səviyyəsində əvəzedilməz rol oynayır. Məsələlərdə qoyulmuş problem şagirdi məntiqli düşünməyə və diqqətini mərkəzə toplamağa vadar edir. Hərəkətə aid məsələlər şagirdin məntiqi təfəkkürünün inkişafında əvəzedilməz rol oynayır. Şagirdlərin qavrayış sistemi müxtəlif olduğu üçün bəzi şagirdlər belə məsələlərin həllində çətinliklərlə üzləşir. Bu məsələlərdə şagirdlərin problemi həll etməyi üçün müəllimin doğru istiqamət göstərməsi mühim xarakter daşıyır. Müəllim peşəkarlığı ilə şagirdlərə məsələləri aydın şəkildə izah edərək onlara problemi həll etməkdə yol göstərir. Hərəkətə aid məsələlər müxtəlif tiplərinə görə bir-birindən fərqlənir. Hərəkətin sürəti, zaman, məsafə arasındakı əlaqələrlə tanış olduqdan sonra şagirdlər müxtəlif növ sadə məsələlər və tapşırıqlar yerinə yetirirlər. Hərəkətə aid məsələlərdə şagirdlər müəyyən sadə düsturları öyrəndikdən sonra çertyoj və cədvəllərdən istifadə edərək məsələ tərtib etməyi, ifadələr əsasında məsələlər qurmağı öyrənirlər. Bunun üçün də sadə və mürəkkəb hərəkətə aid məsələləri həll etmək onlarda bu təşəbbüskarlığı inkişaf etdirir. Bu tip məsələlər qarşı-qarşıya, əks istiqamətdə, eyni istiqamətdə hərəkətdə olan cismə görə növlərə bölünür. Sinif otağında və ya məktəb həyətində şagirdlər arasında əks istiqamətdə, qarşı-qarşıya, eyni istiqamətdə hərəkət edərək müşahidə apara bilərlər. Şagirdlər müşahidə nəticəsində müəyyən edirlər ki, qarşı-qarşıya hərəkət zamanı biri digərindən bir dəqiqə ərzində daha çox məsafə qət edəcək. Bu zaman ərzində qət etdiyi məsafə onun sürəti adlanır. Bu cür qeyri-standart dərslərin təşkili şagirdlərdə riyaziyyata həvəs yaradaraq təlimin keyfiyyətini və şagirdlərin dərsə marağını də artıracaqdır.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Ахундова М.Э.
Бакинский славянский университет
am.759@yahoo.com

Формирование навыков письменной речи на уроках русского языка представляет собой важнейший этап курса обучения русскому языку как иностранному. Обучение русскому письму

требует систематического подхода посредством использования на занятиях разных приёмов и методов:

1) Работа с диктантом. Проведение диктантов, начиная с элементарных слов, словосочетаний и предложений, постепенно переходя к более сложному виду пьсьма - к текстам. Данный вид деятельности развивает как письменную речь, так и слуховую память учащегося.

2) Задания, связанные с сочинением текста. Сочинения развивают не только письменные навыки у обучаемых, но и творческое мышление. В данном случае, нет ограничений в выборе тем, допустимо выбрать любую тему, или составить текст по изображению.

3) Упражнения с применением грамматических конструкций: заполнение пробелов в тексте, коррекция ошибок, постановка предложений в правильном порядке, выбор подходящей формы слова в предложении и т.д. Данный вид упражнений можно выполнять и с использованием интерактивной доски, что повышает мотивацию учащихся в процессе обучения.

4) Написание стилистически оформленных текстов: эссе, писем, приглашений, отчётов, заявлений, автобиографий.

5) Работа над текстом и его анализ. Определение лексики, стиля текста и его структуры.

6) Использование образовательных приложений и игр, развивающих письменную речь через игровой подход. Игры и специальные приложения, используемые в процессе обучения, повышают интерес учащихся и мотивируют их к изучению иностранного языка.

7) Создание презентаций с использованием мультимедийных средств: аудиоматериалов, видеоматериалов, изображений и других интерактивных элементов, позволяющих сделать курс обучения языку более доступным и интересным. Демонстрация презентаций развивает не только письменную речь, но и устную, а также формирует навыки выступления перед публикой.

Результатом обучения русскому письму является понимание тонкостей языка и формирование культурного понимания у обучаемых. Овладение письменной речью предполагает обучение пунктуации и орфографии языка, расширение словарной базы учащегося, составление различных синтаксических конструкций, умение корректно и ясно излагать мысли на письме.

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ СВЯЗНОЙ РЕЧИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Ахундова М.Э.
Бакинский славянский университет
am.759@yahoo.com

В обучении иностранному языку одно из значимых положений занимает умение грамотно выражать свои мысли, а также умение коммуницировать с окружающими на данном языке.

Устная речь характеризуется степенью ясности произношения, позицией логического ударения, и наличием, отсутствием пауз. Она включает в себя большой спектр интонационного разнообразия, посредством чего говорящий передает свое настроение, эмоции и чувства.

Для формирования устной речи в процессе обучения русскому языку как иностранному необходимо учесть следующие аспекты:

- Использование разных грамматических упражнений: фонетических, лексических, синтаксических и др.
- Использование переводческого метода. Перевод текста способствует развитию не только устной, но и письменной речи. Переводы текстов с родного языка на иностранный и наоборот, являются наиболее эффективными в формировании устной связной речи.
- Составление диалогов и дискуссии на разные темы. Данный подход помогает учащимся научиться аргументировать собственное мнение, уметь выражать свои мысли.
- Выступление с монологом. Подготовка небольшого монолога на выбранную тему и выступление учащегося с ним перед аудиторией.
- Подготовка презентаций. Демонстрация презентаций развивает у учащихся способности к выступлению на публике, а также красноречие, но только в том случае, если презентации рассказываются учениками, а не зачитываются.

- Использование ролевых игр в процессе обучения русскому языку. Данный вид активности имеет ряд положительных сторон: вводит учащихся в языковую среду посредством погружения их в некий «маленький мир»; создаются доверительные отношения между учениками и учителем; ученик является центром игры, в результате чего воспитывается уверенность ученика в себе и преодолеваются комплексы.

В формировании устной речи учащихся важным является создание комфортной (располагающей) атмосферы во время практики и при исправлении ошибок. Учитель является главной мотивацией ученика, поэтому его речь, действия и отношение к ученику являются движущей силой всего процесса обучения.

Сформированность связной устной речи при обучении русскому языку как иностранному состоит из оценки результатов коммуникативной компетенции учащихся. Овладев коммуникативной компетенцией, ученики выражают свои идеи и мысли, развиваю навыки ведения дискуссий и диалогов, а также применяют различные языковые и лексические единицы в определенных коммуникативных ситуациях.

ОСНОВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ, ПРЕДЪЯВЛЯЕМЫЕ КУРРИКУЛУМОМ ПО ПРЕДМЕТУ «ЛИТЕРАТУРА»

Бабирова С.И.
Бакинский славянский университет
babirovasabina76@gmail.com

Основные требования к организации обучения по предмету «Литература»:

1. *Содержательные линии предмета.* Куррикулум по предмету «Литература» должен включать в себя изучение различных жанров и стилей, а также ключевых авторов и их произведений. В учебниках должны быть представлена классическая и современная азербайджанская, русская и мировая литература. При подборе художественных текстов предпочтение отдаётся лучшим образцам русской литературы, адекватным переводам азербайджанской литературы на язык обучения.

2. *Стандарты обучения.* Стандарты обучения определяют, что ученики должны знать и уметь при изучении предмета. Это включает в себя чтение, пересказ, анализ и интерпретацию литературных текстов, понимание и использование литературных терминов, определение изобразительно-выразительных средств описания, развитие навыков монологической и диалогической речи, выполнение письменных (творческих) форм работы, умение дискутировать и критически относиться к предмету обсуждения.

3. *Специфика интерактивного изучения литературы.* Интерактивное изучение литературы может включать в себя обсуждение и анализ текстов не только индивидуально и коллективно, но и в группах и парах, работу над проектами, использование технологий для исследования и представления информации о литературных произведениях. Важными этапами урока выступают создание мотивации и постановка исследовательских вопросов, подведение итогов обсуждения и обмен информацией, творческое применение, оценивание, рефлексия.

4. *Применение методов, приёмов и механизмов.* Это может включать в себя использование различных стратегий и приёмов чтения и анализа для понимания и интерпретации текстов, использование письменных заданий для презентации, понимания и анализа литературы, а также использование оценочных инструментов для измерения успеваемости и прогресса учеников.

5. *Традиционные и нетрадиционные подходы к усвоению художественных произведений*: Традиционные подходы могут включать в себя лекции, чтение и анализ текстов, письменные задания и экзамены. Нетрадиционные подходы могут включать в себя проекты, групповую работу, использование технологий и творческих заданий, таких, как сочинение собственных литературных опытов.

6. *Развитие творческих способностей учащихся*: Куррикулум по литературе должен также способствовать развитию творческих способностей учеников. Это может включать в себя написание собственных стихов, рассказов или пьес, создание иллюстраций к литературным произведениям или участие в театральных постановках.

Важно понять, что эти требования могут варьироваться в зависимости от конкретного класса и уровня учащихся в нём.

ОСНОВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ, ПРЕДЪЯВЛЯЕМЫЕ КУРРИКУЛУМОМ

Бабирова С. И.
Бакинский славянский университет
mailto:babirovasabina76@gmail.com

Стратегия обучения-это система форм, методов и средств обучения, используемых в образовательном процессе.

В учебном плане по предмету стратегии обучения затрагивают следующие вопросы: основные требования к организации предметного обучения; планирование учебной деятельности; формы и методы, используемые при организации обучения.

Основные требования к организации учебного процесса: целостность образовательного процесса; создание равных возможностей в обучении; ориентация на обучающегося; ориентация на развитие; стимулирование деятельности; создание благоприятной среды.

Принципы организации учебного процесса. Возможность реализации стандартов содержания, соответствующих потребностям и интересам ученика, школы и общества и отражающих результаты, которые ученик должен продемонстрировать по окончании учебной деятельности, является важным условием процесса обучения. При разработке стандартов предметного содержания основное внимание уделяется обеспечению целостности педагогического процесса.

Для достижения этой цели обеспечивается единство соответствующих знаний и ценностей.

Целостность педагогического процесса. При разработке стандартов большое внимание уделялось тому, чтобы цели обучения носили как обучающий и развивающий, так и воспитательный характер. Целостность педагогического процесса обеспечивается за счет:

1. предоставления учащимся жизненно важной информации об окружающем мире и развития комплексных навыков и компетенций, необходимых и достаточных для жизни в качестве полноценного гражданина и члена общества

2. обеспечение равных возможностей для обучения с учетом уровня интеллектуального, психологического и физического развития ученика. Этот подход играет решающую роль в организации индивидуальной и коллективной учебной деятельности.

3. Личностно-ориентированный подход. Это требование важно с точки зрения организации учебного процесса. В центре учебной деятельности находится ученик, который является ее субъектом.

4. Процесс развития. Необходимо определить степень развития способностей и потенциалов отдельных учеников, стремиться к их совершенствованию в контексте учебной деятельности по каждому предмету, учитывать проблемы, возникающие в ходе реализации учебной деятельности, и прилагать усилия для их устранения.

5. Стимулирование деятельности Стимулирование деятельности происходит на основе необходимости и важности умственных и физических двигательных навыков в повседневной жизни, и их развитие, предусмотренное учебным планом, является первым этапом стимулирования деятельности, т.е. постановки проблем.

6.Создание благоприятной среды Создание благоприятной среды для обучения зависит от ряда факторов. Физические и технические условия и атмосфера должны соответствовать целям обучения. Также должны быть созданы условия для нормальной учебной деятельности учеников. Она должна соответствовать возрастным и психологическим особенностям учеников и быть привлекательной с эстетической точки зрения.

7. Инклюзивность

РОЛЬ ЭКСКУРСИЙ В ФОРМИРОВАНИИ НРАВСТВЕННОГО ОТНОШЕНИЯ К ПРИРОДЕ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Бадирова Ф. А.
Бакинский славянский университет
faaslanova97@gmail.com

Экскурсии играют ключевую роль в формировании нравственного отношения к природе у младших школьников, помогая им развивать уважение к окружающей среде и принимать ответственные решения в области экологии.

Есть несколько способов, как это происходит. Прямое наблюдение: во время экскурсии дети имеют возможность непосредственно наблюдать разнообразие природных явлений, животных и растений. Это позволяет им лучше понять связь между людьми и окружающей средой, а также развивает уважение к ней. Образовательный аспект: во время экскурсии дети получают новые знания о различных экосистемах, видов разнообразия жизни и экологических проблемах. Это помогает им осознать важность сохранения природы и принимать ответственные решения в отношении окружающей среды. Эмоциональное воздействие: пребывание на свежем воздухе и контакт с природой способствуют эмоциональному благополучию детей. Это может вызывать у них положительные эмоции и укреплять связь с природой. Социальное взаимодействие: во время экскурсий дети работают в группах, обмениваются впечатлениями и совместно решают задачи. Это способствует развитию коммуникативных навыков и формированию уважительного отношения к мнению других. Практический опыт: возможность самостоятельно участвовать в природных наблюдениях, собирать образцы и изучать их под руководством экспертов помогает детям лучше понять окружающий мир и уважать его разнообразие.

Исходя из личного опыта могу отметить то, что посещение зоопарка с младшими школьниками может быть значимым событием, которое расширит кругозор детей, стимулирует любознательность и поможет им развить нравственное отношение к природе, животным и растениям. Посещение зоопарка дало моим ученикам возможность увидеть различных животных в их естественной среде (или близкой к ней) и изучить их поведение, анатомию и экологию. У некоторых детей появился интерес к наукам, таким как биология, экология и т.д. Мы обсудили с детьми вопросы сохранения видов и угроз, стоящих перед ними. Ребята узнали о том, как важно заботиться о животных и их среде обитания, испытали эмоциональные переживания, наблюдая за животными, взаимодействовали с домашними животными через кормление, прикосновения на детских площадках. Это вызвало у детей уважение к животному миру. Общение со своими сверстниками, товарищами способствовало развитию социальных навыков и укреплению дружеских отношений.

Экскурсии предоставляют детям возможность личного контакта с природой, что невозможно достичь в классной комнате. Наблюдение за животными, растениями и природными явлениями позволяет детям лучше понять и оценить красоту и уникальность окружающего мира. Этот непосредственный опыт способствует формированию глубокой эмоциональной связи с природой, которая является основой для развития нравственного отношения к ней. А также способствует развитию у детей бережного и уважительного отношения к природе, усиливает их наблюдательность и любознательность, а также помогает осознать сложность и многогранность природных систем. Кроме того, экскурсии способствуют воспитанию ответственности за состояние окружающей среды и уважения к труду людей, заботящихся о природе.

Важным аспектом является также последующая рефлексия и обсуждение пережитого, что помогает закрепить полученные знания и впечатления.

ОБУЧЕНИЕ ТЕМЕ «МНОГОГРАННИКИ» ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Баласултанова Э.С.
Бакинский славянский университет
yegana.qaibova.03@bk.ru

В современном мире вопрос об обучении детей с ограниченными возможностями получает всё большее распространение; создание специальных программ, условий для благоприятного обучения

детей с особыми потребностями реализуется на основе исследований в данной сфере. Инклюзивное образование играет роль наиболее передовой системы обучения детей с ограниченными возможностями здоровья, поскольку основано на условии обучения здоровых детей и детей с особыми потребностями в общей группе (в одном классе). Обучаясь вместе, дети учатся стоить более лояльные межличностные отношения, тем самым стираются границы между здоровыми и особенными детьми. Ведь нередко в обществе встречаются случаи возведения барьеров, препятствующих реализации прав и свобод людей с ограничениями здоровья. Устранение данных барьеров является важным условием реализации наиболее качественного образования и приводит к объединению общественного пространства, меняет отношение к инвалидности: она считается не пороком, а особенностью того или иного человека. В рамках инклюзивного образования дети, имеющие физические, интеллектуальные и иные особенности, включаются в общую систему образования и обучаются в общеобразовательной школе вместе со сверстниками (происходит интеграция в общество). В рамках образовательной программы по всем учебным предметам учитываются особые образовательные потребности детей данной группы. Но несмотря на, множество предполагаемых путей более эффективной реализации инклюзивного образования на сегодняшний день в общеобразовательных учреждениях можно выделить ряд проблем, в частности недостаточная подготовленность педагогических кадров, работающих по модели инклюзивного образования. Педагоги, которые никогда не сталкивались с особенностями обучения детей с различными проблемами здоровья, часто не владеют необходимыми знаниями, приёмами и методиками специального образовательного процесса; не имеют необходимой квалификации как для коррекции имеющихся у ребенка нарушений, так и вовлечения его в образовательный процесс, что приводит к образованию дополнительных трудностей. С данной целью инклюзивное образование должно сопровождаться специальной поддержкой педагогов, которая может оказываться как внутри учреждения, так и вне его.

Обучение детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) в начальных классах представляет собой важную и ответственную задачу, которая требует от учителей глубокого понимания индивидуальных особенностей каждого ребенка и использования специализированных подходов и методик. Тема многогранников в курсе математики может стать интересной и доступной для детей с ОВЗ благодаря адаптации учебного процесса под их специфические потребности.

Дети с ОВЗ могут сталкиваться с различными трудностями при изучении новых тем, включая пространственное восприятие, концентрацию внимания, понимание абстрактных понятий и моторику. Поэтому при обучении многогранникам важно применять методы, которые:

- Стимулируют визуальное и тактильное восприятие.
- Поддерживают интерес и мотивацию.
- Развивают мелкую моторику и пространственное мышление.
- Позволяют индивидуализировать обучающий процесс.

При изучении многогранников с детьми с ОВЗ особое внимание стоит уделить наглядности и практичности. Визуализация информации и использование трёхмерных моделей могут значительно упростить понимание абстрактных геометрических понятий. Начать можно с самых простых форм — куба и пирамиды, постепенно переходя к более сложным многогранникам.

Для детей с нарушениями зрения, а также для тех, кто лучше воспринимает информацию на ощупь, создание или использование готовых трёхмерных моделей многогранников станет ключом к пониманию их структуры. Работа с тактильными моделями не только способствует лучшему усвоению материала, но и развивает мелкую моторику и тактильные ощущения.

Для детей с нарушениями слуха и тех, кто лучше воспринимает визуальную информацию, эффективным будет использование ярких иллюстраций, видеоматериалов и интерактивных презентаций. Визуальные средства помогают удерживать внимание учащихся и делают обучение более интересным и понятным.

Игровые методы и практические занятия, такие как складывание многогранников из бумаги (оригами) или сборка моделей из специальных образовательных конструкторов, позволяют детям с ОВЗ активно участвовать в учебном процессе. Игры стимулируют развитие логического мышления, усидчивости и способности к сосредоточению, а также способствуют улучшению моторных навыков.

Адаптация учебного материала под конкретные потребности детей с ОВЗ — обязательный аспект успешного обучения. Это может включать в себя упрощение текстов, использование крупного шрифта, увеличение контрастности изображений и предоставление дополнительного времени на

выполнение заданий. Важно также создать безопасную и поддерживающую обучение среду, где каждый ребенок чувствует себя уверенно и комфортно.

Образование для всех – задача настоящего, цель будущего!

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ НА ПЛОСКОСТИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Баласултанова Э.С.
Бакинский славянский университет
yegana.qaibova.03@bk.ru

Введение в современное образование методов математического моделирования на плоскости в начальной школе открывает новые перспективы для развития пространственного воображения и аналитического мышления учащихся. Создание математических моделей, представляющих собой упрощённые, но точные математические описания объектов или явлений, позволяет анализировать их поведение, делать предсказания и принимать обоснованные решения на основе математического анализа. В математическом моделировании используются различные математические инструменты и методы, включая дифференциальные уравнения, статистический анализ, теорию вероятностей и многое другое. Целью моделирования является абстрагирование от сложности реального мира, выделение основных взаимосвязей и закономерностей, что позволяет глубже понять изучаемые явления и эффективно управлять ими.

Современное образование стремится сделать процесс обучения не только более понятным и доступным, но и направленным на развитие комплекса когнитивных навыков у детей с самого раннего возраста. Математическое моделирование на плоскости позволяет детям визуализировать и лучше понять абстрактные математические концепции, превращая обучение в увлекательный и творческий процесс.

Методы математического моделирования могут быть использованы для обогащения учебного процесса в начальных классах, содействуя лучшему пониманию математических объектов и их свойств учащимися. Разработка и апробация учебных занятий, способствующих развитию пространственного воображения и логического мышления у детей является одной из ведущих задач современного образования.

Математическое моделирование — это как создание мини-версии реального мира на бумаге или в компьютере, чтобы понять, как что-то работает или как что-то будет вести себя. Давайте представим, что мы хотим понять, как летает самолёт, не запуская настоящий самолёт. Мы используем математику, чтобы построить модель — упрощённое представление самолёта и его полёта, чтобы исследовать разные аспекты его полёта, не выходя из класса.

В итоге, математическое моделирование — это способ использовать математику для исследования вопросов о мире вокруг нас, не прибегая к сложным или дорогостоящим реальным экспериментам. Это помогает нам понять, как работают разные вещи, и принимать обоснованные решения в науке, инженерии и многих других областях.

Интеграции элементов математического моделирования в традиционное обучение математике позволяет учащимся активно исследовать математические понятия и законы, а не только пассивно их запоминать. Этот подход стимулирует креативное мышление и практическое применение полученных знаний.

Методы математического моделирования способствуют формированию у детей умения аналитически мыслить, решать задачи и визуализировать геометрические объекты.

Внедрение математического моделирования на плоскости в начальной школе является мощным инструментом для обогащения образовательного процесса. Оно не только способствует углублению понимания учебного материала, но и вовлекает учащихся в активную деятельность, стимулируя их интерес и желание учиться. Разработанные методики и учебные материалы демонстрируют значительные преимущества математического моделирования в развитии критического мышления, пространственного воображения и аналитических способностей младших школьников.

Эффективное использование математического моделирования требует от учителей не только профессиональной подготовки, но и творческого подхода к процессу обучения, а также готовности экспериментировать и внедрять новые технологии в учебный процесс. Поддержка и обмен опытом между педагогами играют ключевую роль в успешном применении этого подхода на практике.

Важно отметить необходимость дальнейшего изучения и разработки методик математического моделирования, адаптированных для разных возрастных групп и уровней подготовки учащихся. В будущем это может включать разработку более сложных проектов и заданий для старших классов, а также интеграцию математического моделирования с другими предметами и областями знания.

Таким образом, математическое моделирование на плоскости в начальной школе представляет собой важное направление в развитии современного образования, способное обеспечить более глубокое и всестороннее понимание математики у младших школьников, формируя у них необходимые навыки и компетенции для успешного обучения в будущем.

ОСОБЕННОСТЬ ВЫРАЖЕНИЕ В РУССКОМ ИНТЕРНЕТЕ

Бао Цзин Цзе
Бакинский славянский университет
3556726077@qq.com

Интернет, как особая коммуникативная среда и как ранее не существовавшая сфера реализации языка, принесла с собой новые способы общения, стереотипы речевого поведения, новые формы существования языка. Интернет - самый колоссальный источник информации, который знало человечество. Фукции Интернета позволяют его не только как инструмент для познания, но и как инструмент для общения. Возникновение Интернета требует новых способов общения, а также изменений в языковом выражении.

В Интернете переписка возрождается в электронном виде. Пользователи могут общаться только через текст, не могут видеть выражения друг друга, не слышат звука, ударения и эмоциональные цвета речи друг друга.

Краткость. в Интернете выражение пользователя часто является кратким и утонченным, часто используя упрощенную грамматическую структуру или конкретные аббревиатуры. Также часто используются такие методы, как опущение основного языка, артикулы, аббревиатуры вместо слов и т. Д.Но это не означает, что интернет - пользователи не понимают грамматику, в языке много нерегулярной грамматики или даже неправильного шрифта, но для новичков это вводит их в заблуждение. Например: ЛП (лучшая подрука)

Юмористический характер. в российском интернете часто выражают эмоции через преувеличения, инновации и высмеивание эмоций, повышают интерес. Например: таксик (Когда мы радуемся чему - то, но обливаем нас холодной водой, мы используем это слово).

Созидательность. В российских сетях часто создаются новые слова и фразы, обогащающие русский язык и отражающие изменения в развитии российского общества. Сленг, разработанный пользователями Интернета, входит в общий словарь.

Разносторонность. Русский язык широко используется в российском интернете, охватывает различные сферы и темы, отвечает потребностям общения разных групп населения.

Электронизация. Русский язык часто использует определенные сетевые языки, символы и выражения, которые преобразуют письменное общение в более яркие образы изображений и звуков. Например: выражение лица.

Эти особенности самовыражения отражают социальное развитие России и способствуют слиянии языка и интернета.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ШКОЛЕ

Гаджиева Ф.В.
Бакинский славянский университет
haciyeva.fanara@mail.ru

Преподавание современной русской литературы в школе может сталкиваться с рядом проблем, которые затрудняют эффективность обучения и восприятия этого материала студентами. Некоторые из основных проблем включают:

Отсутствие стандартизированных программ: Современная русская литература не всегда включена в учебные программы, и в некоторых случаях программы могут быть устаревшими или недостаточно адаптированы под современные реалии. Это может ограничивать доступность современных произведений для школьников.

Отсутствие актуальных учебных материалов: Недостаток современных учебников, посвященных современной русской литературе, создает трудности для преподавателей в подготовке уроков и формировании учебных материалов. Это также затрудняет оценку уровня сложности и актуальности произведений для школьников.

Недостаточная компетенция преподавателей: Некоторые учителя могут не обладать достаточными знаниями и компетенциями в области современной литературы, что может сказаться на качестве преподавания. Отсутствие опыта работы с новыми литературными направлениями и авторами может привести к неудовлетворительному восприятию материала учениками.

Недооценка современных литературных течений: Некоторые старшие поколения преподавателей могут склоняться к традиционным литературным канонам, пренебрегая современными течениями. Это может привести к недостаточному включению современных произведений в учебные программы.

Проблемы оценки: Сложность оценивания современных произведений, часто имеющих сложные структуры и новаторский язык, может стать проблемой. Преподаватели могут испытывать трудности в выработке объективных критериев оценки, что влияет на честное и справедливое оценивание студентов.

Отсутствие интерактивных методов обучения: Традиционные методы преподавания, не способствующие взаимодействию современных школьников с литературой, могут вызывать учебное безразличие и отсутствие интереса к материалу.

Решение этих проблем требует комплексного подхода: обновление учебных программ, создание современных учебных материалов, повышение квалификации преподавателей и активное внедрение интерактивных методов обучения. Такие меры позволят сделать преподавание современной русской литературы в школах более эффективным и привлекательным для учащихся.

Для решения этих проблем необходимы комплексные подходы:

- Активное использование технологий в обучении: Интеграция современных технологий, включая интерактивные электронные ресурсы и образовательные приложения, может сделать процесс обучения более интересным.
- Акцент на современные темы и жанры: Привлечение современной литературы и тем, близких к интересам учащихся, может сделать обучение более актуальным.
- Развитие критического мышления: Обучение анализу и критическому мышлению поможет учащимся лучше понимать и ценить литературные произведения.
- Адаптация программ к современным реалиям: Обновление образовательных программ с учетом современных литературных течений и предпочтений может сделать материал более привлекательным.
- Вовлечение родителей и общества: Содействие родителей и общества в создании чтения и литературных клубов, проведение мероприятий, посвященных литературе, может помочь в восстановлении интереса к чтению.

Успешное преодоление этих проблем требует совместных усилий образовательных учреждений, родителей и общества в целом. Создание стимулирующей образовательной среды, где литература воспринимается как ценный и интересный источник знаний и эмоций, может способствовать восстановлению интерес.

МЕЖПРЕДМЕТНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Джалилова Р.Р.
Бакинский славянский университет
calilovarafiqa97@mail.ru

В то время, когда всё в современной жизни движется к развитию и эволюции, необходимость интеграции предметов в образовании также очевидна. Известно, что с древних времен науки были тесно связаны друг с другом, связь между ними актуальна и сегодня. История человечества

засвидетельствовала огромный успех науки и техники в результате взаимодействия наук, и эти успехи заложили основу для их дальнейшего сближения. Эта связь сегодня еще более важна в образовании, поскольку междисциплинарная интеграция как ключевой принцип учебной программы играет важную роль в повышении качества обучения. Интеграция вызывает у школьников интерес, побуждает их к поиску и творчеству, создает благоприятные условия для получения подробных, совершенных знаний и навыков по любому предмету. Следует признать, что сегодня очень сложно добиться успеха в преподавании любого предмета без использования интеграции в учебном процессе.

Междисциплинарная (межпредметная) интеграция также важна для тематики литературы. Прежде всего, литература имеет прямую или частичную связь со всеми областями науки, так как это – искусство выражения, которое на словах отражает жизнь. Таким образом, литература является важной отраслью истории человечества и культуры и включает художественные, научные и философские произведения по истории, науке и культуре.

Межпредметная интеграция осуществляется путём согласования субстандартов по различным предметам, преподаваемым в средней школе, со ссылкой на знания и навыки, приобретённые по другим предметам в процессе обучения. Целенаправленное осознание взаимосвязи литературы с другими видами искусства – музыкой, живописью, скульптурой, кино, театром – увеличивает шансы достижения поставленных на уроке результатов обучения.

Говоря об интеграции предмета литературы с другими предметами, логически рассматривается его первая связь с языком обучения в классе. В зависимости от языка обучения в нашей республике он может быть азербайджанским, русским ил английским языком. Учитывая, что сущность двух линий содержания этих двух предметов (в литературе: 2. Устная речь и 3. Письменная речь; в языке: 2. Чтение и 3. Письмо) одинаковы, нетрудно оценить постоянную интеграцию этих предметов во всех классах и темах .

Литература живёт историей в себе, и в то же время она живёт в истории. На основе этого принципа может быть построена интеграция с предметом истории (в зависимости от темы произведений – это интеграция с историей Азербайджана или с общей историей). Интеграция предмета литературы с географией может быть дана в связи с местами, упомянутыми в произведениях, и местами, где происходили события. Поскольку по предмету «Литература» изучаются произведения, воспитывающие национально-духовные и общечеловеческие ценности, можно установить связь с предметом «Познание жизни». Связь с биологией также может быть дана в связи с темами по природе, растениям и животным. Уроки по литературе могут быть построены с использованием иностранных слов, используемых в произведениях на иностранном языке. Нередко на уроках литературы темы и мотивы перекликаются с изобразительным искусством. Учащиеся прибегают к помощи красок. Связь с предметом информатики может быть использована при изучении, передаче, презентации, подготовке и демонстрации всей информации по предмету.

Примечательно, что учебники по литературе демонстрируют междисциплинарную интеграцию тем. С одной стороны, это пример для учителя, с другой, – сам учитель может создать междисциплинарную интеграцию. Дополнительная информация, предоставляемая в связи с вопросами, которые возникают во время преподавания, сравнивается с темами, затронутыми в других предметах. Опытный учитель определяет интеграцию, потому что он знает, на какие моменты его ученики уделяют больше внимания в своих работах и, какой предмет лучше повлияет на развитие их знаний и навыков. Мы хотели бы выразить свои мысли на основе нескольких примеров, которые можно объединить с различными предметами, относящимися к темам на уроках литературы.

Таким образом, может быть организована интеграция произведения «Сын казанского бека Уруз бек в плену». Показывая упомянутые области и определяя их место на политической карте мира сегодня (Чизиглар, Аглаган, Гейчадаги, Дербент, Агджа кала Сурмали), география, события саги близки к Пророку Мухаммаду (с), Букдузу. Аман пришёл и увидел лицо Пророка. Можно связать жизненные знания с историей тюркских народов, создавших в то время великие империи, и интегрировать их с общеисторическими предметами (8-й класс). При изучении стихотворения «Бахария» в классах с государственным и русским языками обучения интеграция с азербайджанским языком может способствовать усвоению слов, типичных для того времени, но трудных для понимания сегодня, для положения и роли шаха Исмаила в истории Азербайджана как выдающегося государственного деятеля и исторической личности, а также для понимания художественной функции растений и животных в стихотворении.

Использование междисциплинарной интеграции при преподавании литературных произведений помогает студентам лучше понять идею произведения. Некоторые вопросы могут возникнуть относительно текущего внедрения интеграции в школах. Это следующие вопросы: «Достаточно ли реализована междисциплинарная интеграция в школах?»; «Могут ли учителя правильно использовать междисциплинарную интеграцию в качестве дидактического метода?» Когда мы смотрим на школьный опыт в наше время, мы видим, что интеграция широко и систематически используется в качестве дидактического метода.

Исходя из наших наблюдений и приведённых примеров, следует утверждать, что литература является предметом, создающим больше возможностей для внутрипредметной и межпредметной интеграции. Мы вполне согласны с авторами методического пособия по литературе для 8-го класса, утверждающими, что «уроки литературы могут включать в себя диалог таких искусств, как кино, музыка, живопись, театр и литература. Вместе с историей литература… формирует историзм мышления, формирует и обогащает культурно-историческую память учащихся, воспитывает у них активное отношение к окружающему миру». На данном этапе мы преследуем задачу выявления механизмов и методов, подходов и ресурсов, способствующих созданию межпредметной интеграции не только в рамках урока литературы, но и других школьных предметов, что должно повлиять на развитие и формирование гуманитарного мышления учащейся молодёжи. На наш взгляд, необходимо проиллюстрировать это на примере ныне действующих учебников литературы.

ВЛИЯНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО КОНТЕКСТА НА ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Зейналзаде А. Ф.
Бакинский славянский университет
azeynalzada@inbox.ru

Изучение социокультурного влияния на изучение языков, особенно русского языка в азербайджанском контексте, имеет огромное значение из-за сложного взаимодействия между языком, культурой и идентичностью. Это исследование имеет решающее значение по нескольким причинам, каждая из которых проливает свет на различные аспекты процесса овладения языком и его более широкие последствия.

Во-первых, русский язык исторически играл значительную роль в Азербайджане не только как средство общения, но и как носитель культурного, политического и интеллектуального обмена. Понимание социокультурной динамики, которая влияет на изучение русского языка в Азербайджане, позволяет понять, как исторические связи, культурные обмены и современные геополитические реалии влияют на языковое образование и усвоение языка. Он обеспечивает детальное понимание мотивов изучения русского языка, отношения к языку и общественной ценности, придаваемой двуязычию или многоязычию на русском и азербайджанском языках.

Более того, социокультурный контекст существенно влияет на педагогические подходы, используемые в преподавании языка, и на стратегии, которые учащиеся используют для изучения языка. Это влияет на вовлеченность учащихся, актуальность языкового содержания и эффективность преподавания языка. Изучая эти влияния, преподаватели могут разработать более учитывающие культурные особенности методы преподавания, которые перекликаются с опытом учащихся, тем самым повышая мотивацию, удержание и общую эффективность изучения языка.

Азербайджанский контекст с его уникальным сочетанием культурных влияний Восточной Европы, России и Центральной Азии представляет собой особенно богатую среду для изучения того, как социокультурные факторы влияют на изучение языка. Отношения между азербайджанским и русским языками сложны и характеризуются историческими слоями сотрудничества, конфликтов и культурного обмена. Эта сложность влияет на отношение людей к изучению языка, что, в свою очередь, влияет на их знание, использование и функции, которые язык выполняет в обществе.

Кроме того, анализ социокультурных влияний в этом контексте может выявить более широкие социальные тенденции, такие как сдвиги в идентичности, изменения в моделях межкультурного общения и развитие социальных норм. Язык является центральным компонентом культурной

идентичности, и изучение процессов его обучения может дать ценную информацию о культурной интеграции, ассимиляции и сохранении культурного наследия.

Изучение ключевых теоретических основ, связывающих социокультурный контекст с овладением языком, углубляется в понимание того, как среда, в которой изучается язык, влияет на то, как люди приобретают, используют и воспринимают язык. Эти рамки дают фундаментальное представление о сложном взаимодействии между изучающими язык и окружающей их культурной средой, подчеркивая, как социальные взаимодействия, культурные практики и социальные нормы формируют языковое развитие.

Одной из ключевых теорий в этой области является социокультурная теория Выготского, которая утверждает, что когнитивные функции, включая язык, социально опосредованы и создаются посредством взаимодействия с более знающими другими людьми в культурном контексте учащегося. Согласно этой точке зрения, овладение языком по своей сути является социальным процессом, в котором обучение происходит посредством участия в коммуникативных практиках, совместной деятельности и усвоении культурных инструментов.

Еще одной важной структурой является «Этнография общения», которая сосредоточена на понимании использования языка в его культурном контексте. Этот подход исследует, как язык функционирует в различных речевых сообществах, учитывая такие факторы, как культурные нормы, ценности, стили общения и роли участников взаимодействия. Изучая эти аспекты, исследователи могут получить представление о том, как изучающие язык ориентируются и адаптируются к коммуникативным нормам изучаемого языка, приобретая не только языковую компетентность, но и способность выполнять и интерпретировать речевые действия, соответствующие культуре.

Структура «Сообщества практиков» еще больше обогащает наше понимание, иллюстрируя, как изучающие язык участвуют в общественных группах, участвуя в общих языковых практиках и постепенно развивая свою идентичность как членов языкового сообщества. Благодаря постоянному взаимодействию учащиеся договариваются о значениях, принимают нормы сообщества и овладевают языком таким образом, который глубоко укоренен в социальном и культурном контекстах.

Кроме того, понятие языковой социализации подчеркивает, что овладение языком — это процесс становления компетентным членом общества, в ходе которого учащиеся приобретают языковые формы наряду с культурными нормами и социальными ожиданиями. Этот процесс является взаимным: учащиеся активно вносят свой вклад в свою социокультурную среду и формируются под ее влиянием, что указывает на то, что изучение языка — это не только приобретение коммуникативной компетентности, но и интеграция в языковую культуру, понимание ее ценностей и управление ее социальными структурами.

При синтезе этих рамок становится ясно, что социокультурный контекст является неотъемлемой частью овладения языком. Окружающая культура обеспечивает основу для языкового развития, влияя не только на то, что изучается, но и на то, как это изучается. Язык приобретается не в вакууме, а в динамичном контексте, наполненном социальными взаимодействиями, культурными практиками и общими значениями, и все это играет решающую роль в формировании языкового пути учащегося. Понимание этих теоретических основ позволяет педагогам, политикам и лингвистам оценить глубокую связь между изучением языка и социокультурной средой, помогая им создавать более эффективные, культурно чувствительные и значимые практики языкового образования.

ИНТЕГРАЦИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Зейналзаде А. Ф.
Бакинский славянский университет
azeynalzada@inbox.ru

Межкультурная компетентность все чаще признается в качестве важнейшего компонента изучения языка, выходящего за рамки простого приобретения языковых навыков и охватывающего глубокое понимание и признание культурного разнообразия. В контексте изучения русского языка важность межкультурной компетентности становится еще более очевидной, учитывая богатое культурное наследие России, разнообразное население и значительную роль в мировых делах.

Интеграция межкультурной компетентности в русскоязычное образование – это не просто повышение способности учащегося эффективно общаться на русском языке. Речь идет о том, чтобы дать им навыки ориентироваться в культурных нюансах, социальных нормах и исторических контекстах, которые формируют язык. Эта интеграция способствует более глубокому взаимодействию с языком, превращая его из просто академического предмета в яркую, живую среду человеческого общения.

Значимость межкультурной компетентности в этой области обусловлена многогранной ролью, которую русский язык играет в глобальном масштабе. Как язык, имеющий важное дипломатическое, литературное и научное значение, русский язык открывает ворота ко многим культурам, политическим идеологиям и историческим повествованиям. Понимание этих элементов имеет решающее значение для учащихся, поскольку оно позволяет им использовать язык более эффективно и достоверно, будь то в обычных разговорах, профессиональной деятельности или академических занятиях.

Включение межкультурной компетентности в изучение русского языка также соответствует более широким образовательным целям, направленным на развитие глобальной гражданственности и культурной эмпатии. В современном взаимосвязанном мире способность общаться, преодолевая культурные границы, неоценима. Это не только открывает личные и профессиональные возможности, но также способствует пониманию и сотрудничеству между различными сообществами.

В образовательном плане сосредоточение внимания на межкультурной компетентности может повысить мотивацию и обогатить опыт изучения языка. Студенты часто находят изучение языка более увлекательным и актуальным, когда они могут соединить лингвистические навыки с реальными культурными знаниями и опытом. Такое участие может привести к более глубокому изучению и сохранению знаний, поскольку учащиеся ценят полезность и красоту языка в его культурном контексте.

Подводя итог, можно сказать, что интеграция межкультурной компетенции в изучение русского языка имеет решающее значение для развития разносторонних, культурно осведомленных пользователей языка. Он превращает процесс изучения языка из механического приобретения навыков в целостное образовательное путешествие, углубляя понимание учащимися не только языка, но и богатого культурного наследия, которое он представляет. Такой подход не только повышает коммуникативные навыки, но и способствует более тонкому пониманию разнообразных мировоззрений и культурных ландшафтов, встречающихся в русскоязычной среде.

Интеграция межкультурной компетенции в преподавании русского языка – это не просто улучшение образования, а необходимость, особенно если принять во внимание глобальный контекст и выдающуюся роль русского языка как международного языка. Русский язык служит мостом к одному из самых значительных культурных, политических и исторических ландшафтов мира, делая понимание его культурных нюансов столь же важным, как и овладение его синтаксическими и лексическимио собенностями.

В глобальном контексте русский язык является не только лингва-франка на обширных просторах самой России, но и жизненно важным средством общения в Восточной Европе, Центральной Азии и для глобальной русскоязычной диаспоры. Его статус важного языка международной дипломатии, бизнеса, науки и технологий подчеркивает важность интеграции межкультурной компетенции в его изучение. Учащиеся, обладающие межкультурной компетенцией, могут более эффективно ориентироваться в межкультурных взаимодействиях, способствуя лучшему международному сотрудничеству и взаимопониманию, что особенно актуально в областях, в которых участвуют русскоязычные заинтересованные стороны. Более того, богатые литературные и художественные традиции русскоязычного мира наполнены глубокими культурными смыслами и отсылками, которые можно полностью оценить только через призму межкультурного понимания. Способность интерпретировать эти культурные элементы обогащает учебный опыт, предоставляя учащимся более глубокое, контекстуализированное понимание языка и его выразительной силы.

Интеграция межкультурной компетентности в преподавание русского языка также соответствует более широким образовательным целям подготовки учащихся к успеху в глобализированном мире. В сегодняшнем взаимосвязанном глобальном ландшафте способность эффективно общаться, преодолевая культурные границы, является бесценным навыком. Это расширяет личные и профессиональные возможности для людей, способствуя межкультурному сочувствию, взаимному

уважению и тонкому пониманию глобальных проблем с разных точек зрения. Необходимость интеграции межкультурной компетенции также подчеркивается меняющимся демографическим профилем изучающих русский язык. С ростом числа студентов, принадлежащих к различным культурам, преподавание русского языка становится все более необходимым для удовлетворения потребностей мировой аудитории. Этот сдвиг требует педагогического подхода, который не только обеспечивает языковое мастерство, но и развивает глубокое понимание межкультурных аспектов использования русского языка.

По сути, интеграция межкультурной компетентности в русскоязычное образование является стратегическим ответом на требования современного мира, где культурная грамотность и языковые навыки переплетаются. Он снабжает учащихся инструментами для подлинного взаимодействия с русскоязычным миром, используя свои языковые навыки для улучшения общения, более глубокого понимания и более значимых связей между культурами. Такой подход обогащает опыт обучения, гарантируя, что учащиеся приобретут не только знание языка, но и межкультурное понимание, необходимое для навигации по сложностям нашего глобализированного общества.

ПОНЯТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ И ЕГО СОДЕРЖАНИЕ

Ибрагимли Т.Э.
Бакинский славянский университет
mr106@inbox.ru

Общение-это деятельность людей, которая основана на взаимодействии для решения каких-либо возникающих проблем. Различают, главным образом, два вида общения- вербальное и невербальное. Вербальное общение-это вид общения, главным средством которого является человеческая речь, то есть здесь люди передают информацию при помощи слов. Средствами реализации невербального общения являются: жесты, мимика, пантомимика и прочее. Среди многообразия видов общения в процессе человеческой деятельности выделяется один из его видов педагогическое общение.

Педагогическое общение-это общение, реализуемое педагогом в процессе педагогической деятельности. Конечным результатом педагогического общения является становления ребёнка как социальной личности, накопления социального опыта ребёнком. В зависимости от того, на сколько успешно реализуются коммуникативные задачи в процессе педагогического общения зависит как успешность развития детей, так и профессиональное становление педагога.

Одной из главных особенностей педагогического общения является то, что в процессе его реализации происходит взаимодействие между педагогом и воспитанником, в результате которого происходит не только социальное развитие личности, но и осваивается та или иная учебная дисциплина.

Целью педагогического общения является в первую очередь передача накопленного опыта от обучающего к обучаемым, познание окружающего мира обучаемыми, а также формирование индивидуальных личностных свойств и черт как у обучающих, так и у обучаемых.

Под «содержанием педагогического общения» подразумевается в первую очередь передача педагогом информации, сведения детям, а также организация коммуникации между педагогом и детьми и детьми между собой на основе взаимопонимания с помощью использования различных коммуникативных приёмов.

К таким коммуникативным приёмам можно отнести:

- много разговаривать с детьми, учить детей говорить, мотивировать их к общению, избегать разговоров с короткими ответами «да» или «нет».

-называть ребёнка по имени, в таком случае ребёнок чувствует близость между собой и педагогом.

-при общении с ребёнком смотреть ему в глаза, прямой взгляд на ребёнка означает, что вы заинтересованы в нём.

-прикосновение к ребёнку (к руке, волосам), ребёнок подобное отношение воспринимает как «награду» за свой труд.

- внимательно следить за своим тоном и дикцией в процессе общения.

- при разговоре с ребёнком избегать сложных и непонятных слов, пусть ребёнку будет комфортно от общения.

- обязательно говорить ребёнку, что вас расстроило, из-за чего вы рассердились, поясняйте причину своего поведения, чтобы ребёнку было понятно, где он провинился.

Таким образом, педагогическое общение характеризуется не только взаимодействием педагога и воспитанника, основанном на социальном становлении личности, но и передачей знаний по той или иной учебной дисциплине. Содержание педагогического общения основано на взаимопонимании педагога и воспитанника, которого можно достичь, используя различные коммуникативные приёмы.

РОЛЬ ОБЩЕНИЯ В ЛИКВИДАЦИИ КОНФЛИКТА СРЕДИ ДЕТЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Исмаилова Д.Ф.
Бакинский славянский университет
dinaraismayilova8@gmail.com

Общение играет важную роль в предотвращении зарождающихся конфликтов. Но эта работа требует определённой коррекции со стороны учителя. Правильное общение – это такой вид деятельности, при котором оказываются активно задействованными разные познавательные процессы, эмоционально-волевая сфера ребёнка; именно они в первую очередь влияют на становление личности в целом.

Формы общения также могут быть различными. Например, общение людей в обыденной обстановке – это ещё не есть педагогическое общение. Такое общение чаще малоэффективно для ликвидации зарождающегося конфликта. В настоящих тезисах под педагогическим общением вслед за утверждением авторитетных русских, азербайджанских и европейских учёных мы также понимаем уровни профессионализма учителей в беседах со своими учениками непосредственно на уроках (иногда вне занятий). Совершенно естественно предположить, что такого рода общение, - как считает видный психолог А. Леонтьев, «обладает определенными не только собственно методологическими, но и определённо педагогическими функциями и соответствующими направлениями. Эти направления, главным образом, носят полноценный и оптимальный характер, и в идеале призваны создать благоприятный психологический климат для учащихся разных возрастов».

Одним из эффективных признаков такого общения в школах который помогает приостановить, а в отдельных случаях и нивелировать конфликт, становится создание благоприятной психологической атмосферы, равно как и установление стабильных межличностных отношений в ученическом коллективе. Эти взаимоотношения, на наш взгляд, безусловно, должны образовываться педагогом целесообразно. В то же время на высших стадиях основной причиной их становления является саморазвитие группы. Однако на первых порах ключевое звено в образовании высочайшей степени межличностных взаимоотношений принадлежит именно учителю. Именно ему в первую очередь поручается вывить основные причины конфликта, а затем и погасить его в зародыше. Учитель подобен, образно выражаясь, дирижёру в оркестре.

Вопрос продуктивного общения за последнее время не только в русской, но и в азербайджанской методической и педагогической науке достиг немалой значимости. Немаловажно и то, что борьба с конфликтом с помощью общения выделяется в качестве самостоятельного педагогического направления. Исследования, проводимые названными и некоторыми другими русскими и азербайджанскими учёными, прежде всего подтверждают то, что среди множества вопросов, встающих перед учителем, самыми трудными являются задачи, связанные именно с коммуникативной деятельностью. Они полагают, что педагог наделён довольно большей степенью развития и формирования коммуникативных способностей.

В этом плане вовсе не исключается и такое параллельное утверждение, согласно которому важным фактором неэффективного общения могут быть и конфликтные барьеры общения. Именно коммуникативные препятствия нередко оказываются мотивом возникновения конфликтов, которые их порождают и поддерживают.

К барьерам общения психологи относят следующие признаки:- отличие в темпераментах;- характерные особенности;-индивидуальный характер манеры общения;- различия в эмоциональном потенциале по отношению к состоянию субъектов общения.

Названные признаки тесно связаны с особенностями темпераментов, как основы характера человека. Необходимо отметить, что в повседневной жизни противоречия в темпераментах явственно проявляются в тех случаях, если в семьях проживают холерики и флегматики одновременно. Человеку одного темперамента, как показывают исследования современных психологов и педагогов, нелегко понимать другого, и один соответственно оценивает своё мнение, суждение исключительно через призму другого. Восприятие личности оказывается криво-зеркальным.

Если эти теоретические положения спроецировать на возникновение, развитие и динамику конфликтов в школьной среде среди младше-классников, то следует сказать о тесной связи между такими психологическими понятиями, как темперамент, характер и т.д. Более того, это приводит учёных-конфликтологов к психологическому анализу таких признаков восприятия конфликта, как эффект ореола, проекция, рефлексия, идентификация, эмпатия, аттракция, каузальная атрибуция и некоторые другие. Каждый из этих признаков объективно имеет только ей присущий механизм функционирования специфических черт или свойств характера личности при восприятии и понимании конфликта. Объём тезисов не позволяет подробно рассматривать эти термины, но о перечисленных понятиях можно прочесть в современной методической и психологической литературе.

Конфликтам в общении, понятно, противостоит бесконфликтное общение. Вкратце попытаемся сформулировать некоторые правила:

- определённое напряжение в процессе общения способны создать неадекватные самооценки – завышенная или заниженная;
- источниками конфликтов и обид становятся несоответствия в оценках окружающих и самооценках;
- нарочитое бахвальство, надменность, ложное превосходство одного учащегося над другим;
- выставление напоказ своих достоинств, что, бесспорно, раздражает окружающих;
- при бесконфликтном общении недопустимы такие внешние проявления, как неконструктивная и несправедливая критика, разного рода упреки (особенно в отношении внешности учащихся).

Барьерами в манерах общения могут стать и вполне естественные, то есть закономерные трудности. Во избежание этих трудностей в школьной практике среди младше-классников рекомендуется общение с учащимися иного темперамента. При общении следует дать возможность своему собеседнику, хотя бы на короткое время, проявить свои доминантные черты. С этой целью учитель разъясняет ученикам, чтобы лицо, вступающее в беседу, без особых причин не опровергало бы и не высмеивало собеседника.

В школьной практике среди младше-классников встречаются такие случаи, когда один учащийся чувствует себя скованно, неуверенно перед другим. Такой ученик, как выясняется, боится брать инициативу «в свои руки», не стремится лишний раз задавать вопросы, высказывать собственные точки зрения. И это при том условии, что он в своей среде может быть «хорошистом» или даже «отличником». Но такие ученики, как правило, несмотря на достаточно высокий для своего детского возраста уровень, чувствительны к интеллекту других, могут даже завидовать силе или эмоциональности партнеров. Иногда такие учащиеся позволяют себя сбить с толку, готовы уступить, легко теряются в относительно несложных ситуациях.

Как же себя вести таким учащимся в целях недопущения конфликта? Обобщая суждения ведущих методистов, возьмём на себя смелость дать в наших тезисах соответствующие рекомендации.

А). В процессе общения с такого рода учащимися необходимо постараться стимулировать их к тому, чтобы они были открытыми, предоставляя им возможности проявления инициативы;

В). Мобильный тип общения. В данный тип входят учащиеся младше-классники, легко вступающие в общение, умеющие быстро переключать внимание с одного предмета на другой. Мобильность такого учащегося-собеседника нередко проявляется в том, что речь его тороплива, порою спонтанна;

С). Ригидный. Этот тип общения подразумевает имманентное включение в коммуникационный процесс. Вступающему в беседу ученику – младше-классному следует сначала изучить своего партнёра, затем постараться понять смысл его слов, то есть оценить намерения при общении. Только в этом случае возможно избежать конфликта;

D). Экстравертный тип общения. Он подразумевает собеседника, в целом открытого для общения, расположенного к беседе, направленного на результативное и обоюдно выгодное партнерство. Такой учащийся почти всегда бывает уверенным в своих способностях понимать любого ученика. Главными чертами характера такого учащегося являются следующие: любознательность, старательность, проявление интереса к делам школы, активность, стремительность, некоторая импульсивность в своих действиях;

E). Интровертный тип общения. Учителю необходимо знать, что это диаметрально противоположный тип общения предыдущему. Такой ученик-собеседник практически никогда не стремится к открытому, предельно честному и искреннему диалогу. Нередко такой участник беседы бывает застенчивым, обидчивым, не склонным к обсуждению «интимных» тем.

В целях предотвращения конфликта каждый из названных типов общения должен быть тщательно изучен учителем.

ФОРМЫ ОБЩЕНИЯ В КОНФЛИКТЕ СРЕДИ МЛАДШЕКЛАССНИКОВ

Исмаилова Д.Ф.
Бакинский славянский университет
dinaraismayilova8@gmail.com

Конфликты среди младших школьников представляют собой естественный аспект процесса социализации, позволяющий детям научиться приспосабливаться в сложных социальных взаимодействиях. Понимание форм общения, которые дети используют во время конфликтов, критически важно для взрослых, стремящихся помочь им развивать здоровые стратегии решения проблем и коммуникации.

Вербальное общение в конфликтах среди младших школьников может быть, как полезным, так и вредным. С одной стороны, оно позволяет детям выразить свои чувства и мысли словами, что является важным навыком. С другой стороны, без навыков конструктивного диалога вербальное общение может привести к обострению конфликта. Обучение детей использованию "Я-сообщений" (например, "Я чувствую... когда ты...") может помочь им лучше выражать свои чувства без обвинения других.

Невербальное общение играет большую роль в том, как дети воспринимают друг друга и ситуацию в целом. Жесты, мимика и даже поза могут передавать сильные эмоциональные сообщения. Научить детей понимать и сознательно использовать невербальные сигналы может помочь им лучше управлять своими эмоциональными реакциями и развивать эмпатию к чувствам других.

Физическое общение требует особого внимания со стороны взрослых, поскольку может нести в себе риск для физического и эмоционального благополучия детей. Преподавание альтернатив физическому взаимодействию, таких как использование слов для выражения недовольства, является важной частью развития конструктивных стратегий решения конфликтов.

Эмоциональное общение часто выражается через плач, крик или замкнутость. Важно учить детей распознавать и называть свои эмоции, а также находить здоровые способы их выражения. Создание безопасной и поддерживающей среды в классе, где дети могут делиться своими переживаниями, способствует развитию эмоционального интеллекта.

Посредническое общение показывает важность вмешательства взрослых в процессе решения конфликтов. Роль учителя или воспитателя как медиатора не только помогает найти справедливое решение проблемы, но и обучает детей важным социальным навыкам, таким как переговоры, поиск компромиссов и взаимное уважение.

Вовлечение детей в диалог о том, как они могут решать свои конфликты положительно и конструктивно, является ключом к развитию их социальных навыков и способности к саморегуляции. Обучение детей приемам конструктивного общения и решения конфликтов подготавливает их к успешному взаимодействию в различных социальных ситуациях, как в школе, так и вне её.

Создание в классе атмосферы открытости и доверия играет важную роль в профилактике конфликтов. Это включает в себя регулярные классные встречи, на которых обсуждаются не только академические вопросы, но и социально-эмоциональные аспекты взаимодействия между учениками.

Такие встречи способствуют формированию у детей умения слушать и быть услышанными, что является основой эффективного общения и урегулирования конфликтов.

Кроме того, важно обучать детей навыкам саморефлексии, позволяя им анализировать собственное поведение и его влияние на других. Упражнения на саморефлексию и самооценку могут помочь детям осознать свою роль в конфликте и искать более продуктивные способы его разрешения.

Роль взрослых в разрешении конфликтов среди младших школьников также не может быть недооценена. Учителя и родители должны действовать как позитивные модели для подражания, демонстрируя конструктивные способы общения и решения проблем. Они также должны быть готовы вмешаться, когда необходимо помочь детям разобраться в ситуации, обеспечивая справедливое и честное решение конфликта.

В заключение, умение общаться и решать конфликты — критически важные социальные навыки, развитие которых должно начинаться с раннего возраста. Программы по развитию социальных и эмоциональных навыков в начальных классах представляют собой эффективное средство не только для предотвращения конфликтов, но и для формирования основы для успешного и гармоничного взаимодействия с окружающим миром в будущем.

ОБЩИЕ ХАРАКТЕРИСТКИ РЕКЛАМЫ

Лю Кэсинь
Бакинский славянский университет
Lkx12332100@163.com

Суть рекламы – это общение, а душа рекламы – творчество. Есть две сущности рекламы. Одна - коммуникационный аспект рекламы. Реклама - это метод и техника коммуникации, с помощью которой рекламодатели могут достичь аудитории. Другая относится к роли самой рекламы в прибыльных продажах товаров. Вообще говоря, реклама — это своего рода коммуникация для публики; элегантность искусства определяет, что его аудиторией может быть лишь небольшое меньшинство, а не подавляющее большинство людей.

Поэтому успешная реклама – это рекламная культура, принятая публикой, а не так называемое высокое искусство, оторванное от реальности. Эффективность рекламы в некоторой степени определяет ее успех.

Эффективность рекламы зависит не только от выбора рекламных носителей, но и от качества рекламного дизайна. Качественная реклама должна быть разработана в соответствии со следующими принципами:Подлинность, Социальность, Целенаправленный, Вдохновляющий, Простота, Артистизм.

Рекламу в СМИ в Китае можно разделить на экономическую и неэкономическую рекламу. К неэкономической рекламе относится реклама, не преследующая цели получения прибыли, такая как правительственные объявления, уведомления и заявления политических партий, религий, образования, культуры, муниципалитетов, социальных групп и т. д. Экономическая реклама относится к рекламе с целью получения прибыли, обычно к коммерческой рекламе. Это средство распространения информации о продуктах или услугах среди потребителей или пользователей через платные рекламные носители с целью продвижения товаров или предоставления услуг. Реклама продукта – это такая экономическая реклама.

Положительная роль рекламы заключается в том, что реклама является крупнейшим, самым быстрым и обширным средством передачи информации, которое может стимулировать и стимулировать потребление, а также может расширить видимость продукта. Посредством рекламы предприятия или компании могут доносить до потребителей информацию о характеристиках, функциях, использовании и поставщиках товаров и услуг, осуществлять связь между производителями и потребителями, привлекать внимание и интерес потребителей, стимулировать покупки. Реклама может стимулировать потребительский спрос, расширять видимость продукта и стимулировать потребительские расходы. Визуальные и сенсорные образы и стимулы, вызванные рекламой, часто пробуждают у потребителей реальные покупательские желания и помогают потребителям обогатить свою жизнь. Кроме того, это имеет и отрицательный эффект: есть много

рекламы, которая нам ни к чему, или она нам вообще не нужна. Рекламные объявления иногда преувеличены или даже ложны, что приводит к неправильному представлению о потреблении. Увидев такую рекламу, она вводит людей в заблуждение.

Но преимущества рекламы перевешивают недостатки, поэтому реклама играет важную роль в развитии страны.

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А.П. ЧЕХОВА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Мурадзаде Ш.Ш.
Бакинский славянский университет
sehlamuradzade@mail.ru

В современном образовательном контексте обучение литературе предполагает не только чтение и анализ текстов, но и использование разнообразных методов и подходов, способствующих глубокому осмыслению произведений и развитию творческих способностей учащихся. Изучение творчества Чехова требует особого внимания к его уникальным характеристикам, которые могут быть эффективно восприняты и воспроизведены в учебном процессе средней школы, а также играет важную роль в формировании литературного вкуса и аналитических навыков учащихся.

Эффективные методы, используемые в процессе изучения произведений Чехова, включают в себя анализ текстов, проведение обсуждений и дебатов, создание театральных постановок и использование современных мультимедийных технологий.

Анализ текстов позволяет учащимся глубже понять смысл и идеи произведений Чехова, развивая при этом их навыки критического мышления и анализа. Обсуждения в классе способствуют формированию личностных качеств учащихся, таких как эмпатия, уважение к точке зрения других и умение аргументировать свои мысли. Театральные постановки предоставляют возможность учащимся вжиться в роли персонажей и понять их внутренние мотивы и конфликты, а также развивают навыки коммуникации и сотрудничества.

Творчество А.П. Чехова характеризуется уникальными особенностями, которые делают его произведения особенно привлекательными и значимыми для учащихся средней школы. Эти особенности включают в себя:

1. Мастерство описания характеров и обстановки: Чехов виртуозно создавал образы и ситуации, которые являются непревзойденными примерами художественного мастерства. Его описания персонажей и окружающего мира позволяют учащимся с легкостью вжиться в сюжет и лучше понять глубину человеческих отношений.

2. Тонкий юмор и ирония: Чехов часто использовал юмор и иронию в своих произведениях, что делает их привлекательными и понятными для подростков. Это также позволяет учащимся развивать свои чувства юмора и аналитически мыслить над текстами.

3. Проницательность в описании человеческих отношений: Чехов был мастером анализа человеческой натуры и отношений между людьми. Его произведения содержат глубокие наблюдения и истины о жизни, которые могут быть особенно полезны для подростков, находящихся на этапе становления личности и формирования своего мировоззрения.

4. Универсальность и актуальность тем: Темы, затронутые Чеховым в своих произведениях, остаются актуальными и сегодня. Он обращался к вопросам любви, семьи, социального неравенства и многим другим, что делает его произведения интересными и значимыми для учащихся современной средней школы.

Эти особенности творчества Чехова делают его произведения не только важным объектом изучения в школьном курсе литературы, но и ценным источником знаний и навыков для развития личности и мышления учащихся.

Интеграция методов изучения творчества А.П. Чехова в учебный процесс средней школы представляет собой эффективный способ не только расширения знаний учащихся о классической литературе, но и развития их критического мышления, аналитических навыков, эмоциональной интеллектуальности и социокультурной компетентности. Это достигается благодаря следующим аспектам:

- Развитие литературного вкуса и аналитических навыков: Изучение произведений Чехова позволяет учащимся не только познакомиться с классическими текстами, но и развить способность к анализу и интерпретации литературных произведений, а также развить чувство прекрасного и эстетического восприятия.
- Социокультурная значимость: Произведения Чехова содержат в себе глубокие социокультурные и философские аспекты, которые помогают учащимся лучше понять современный мир и своё место в нём. Это также способствует формированию у них толерантности, уважения к различиям и культурному наследию.
- Развитие творческих способностей: Участие в театральных постановках и обсуждениях произведений Чехова способствует развитию творческого мышления, актерскому мастерству и способности к коллективной работе.
- Практическая применимость: Навыки, приобретенные в процессе изучения творчества Чехова, могут быть применены в жизни учащихся как в литературном, так и в общекультурном контексте, что делает этот опыт ценным и полезным для их будущей карьеры и личностного развития.

Таким образом, применение различных методов изучения творчества А.П. Чехова в учебном процессе средней школы способствует развитию критического мышления, аналитических навыков и эмоциональной интеллектуальности учащихся. Особенности творчества Чехова, такие как мастерство описания и тонкий юмор, делают его произведения актуальными для современных подростков. Этот опыт имеет практическое значение для их будущего и обогащает образовательный процесс, делая его более эффективным и значимым.

ОРГАНИЗАЦИЯ ИГРОВОЙ И ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Мустафаева А.Э.
Бакинский славянский университет
aysu.mustafayeva02@mail.ru

Немаловажное значение в становлении личности детей дошкольного возраста имеет игра и труд. Первичная деятельность дошкольников была связана с игрой. В игровой деятельности они приобретают способность воспринимать жизнь, знакомиться с предметами и явлениями, получают знания о свойствах материалов, их цвете, форме, о живом и неживом мире. В игре дети изображают взаимоотношения людей в специально созданных условиях. В процессе труда всегда ставится цель работы, продумывается последовательность действий, в итоге достигается результат. Здесь нет предполагаемой ситуации, каждый шаг ребенка носит реальный характер. Потому что, ребенок работает с конкретными предметами, чтобы изменить любой материал в соответствии с поставленной целью.

Игра и труд, как важные средства воспитания, способствуют физическому и умственному развитию детей, формированию психологических особенностей и мыслительной активности. По многообразию содержания, организации и характеру детские игры делятся на различные виды. В педагогической литературе игры для дошкольного возраста делят на творческие игры и игры с правилами. Разница между играми с правилами и творческими заключается в том, что в творческой игре активность детей направлена на выполнение замысла, развитие сюжета. В играх с правилами главное – решение поставленных задач и соблюдение правил. В свою очередь игры по правилам бывают подвижными, содержание которых составляют разнообразные виды бега, прыжков, метаний и других движений и дидактические игры. Дидактические игры носят поучительный характер и должны осуществляться планомерно, организованно и целенаправленно. По характеру дидактические игры делятся на игры с игрушками, настольно-печатные игры и словесные игры. Творческая игра имеет многогранную структуру и включает сюжетно-ролевую игру, игру драматизацию и конструирование. Творческие игры развивают такие характерные черты у дошкольников как настойчивость, мотив действий, эмоции от результата.

Различные трудовые процессы в дошкольных образовательных учреждениях носят целенаправленный характер и несут познавательный характер. В ходе трудового воспитания на

занятиях дети знакомятся с деятельностью взрослых, тем самым у них развивается ответственность и осмысление за их действия.

Педагогические и психологические исследования показывают, что благодаря игровой и трудовой деятельности в дошкольных образовательных учреждениях у дошкольников происходят существенные изменения в их духовном и психическом развитии. Основным содержанием трудовой деятельности в повседневной жизни детей дошкольного возраста в дошкольных образовательных учреждениях является самообслуживание. С раннего возраста детей учат становится самостоятельными и формируют привычки к самообслуживанию. Эти привычки позволяют ребенку самостоятельно умываться, одеваться, кушать. Формирование у ребенка первых трудовых привычек, связанных с ежедневным самообслуживанием, результат правильного обучения, в котором важно повышенное внимание к проявлению действий дошкольников, поощрение их инициативы и достижение наименьших успехов.

В большинстве случаев дети младшего дошкольного возраста не могут продолжать самостоятельную трудовую деятельность до конца приводя ее к игровой деятельности. Трудовой процесс в игре детей этого возраста носит эпизодический характер, возникший по их личной инициативе. До тех пор, пока у дошкольников не сформировалось умение пользоваться орудиями труда, их деятельность носит игровой характер. Во многих случаях представляя детям младшего дошкольного возраста молоточек, они предпочтут использовать молоток не целенаправленно, а как средство игры. Такой подход ребенка считается абсолютно нормальным и связан с необладанием соответствующими знаниями. Поэтому дошкольников побуждают к игровой деятельности, в которой дети постепенно становятся наблюдательными и учатся практическому использованию материалов. Воспитатель должен постоянно обращать внимание на упомянутые изменения и искать эффективные способы привить необходимые навыки. В случае если ребенок не приобрел нужный навык, воспитатель должен искать эффективные способы привить необходимые навыки.Взаимосвязь труда и игры как одно из немаловажных средств воспитания формирует у детей интерес к труду. Как только дети осознают значимость собственного труда, они бережно и уважительно относятся к труду других людей.

СПОСОБЫ СОЗДАНИЯ БЛАГОПРИЯТНОЙ СРЕДЫ ДЛЯ СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Мустафаева А.Э.
Бакинский славянский университет
aysu.mustafayeva02@mail.ru

В современном мире проблема социально-эмоционального развития дошкольников сохраняя свою актуальность, является частью проблемы социализации детей. Дошкольные образовательные учреждения должны создавать условия и стратегии для творческого развития личности детей. Под социально-эмоциональным развитием дошкольников подразумевается сознательное эмоционально-положительное отношение к окружающему миру, умение достигать своих целей и желаний и умение регулировать свое поведение в обществе.

Социально-эмоциональное развитие в дошкольном образование включает в себя формирование эмоционального положительного отношения на подсознательном уровне к окружающей среде и людям, способность контролировать свое эмоциональное состояние и мысли, понимать эмоции окружающих его людей, а также развитие навыков социально-значимого поведения и навыков регулирования поведения. Формирование данных навыков благоприятно сказывается на развитии таких качеств личности как самовыражение, саморегуляция и саморазвитие. В результате это говорит о формировании уверенности в собственных силах у дошкольников, а также их гармоничном взаимодействии с социумом.

Целью социально-эмоционального воспитания является обеспечение положительных условий для всестороннего развития личности ребенка. Для достижения данной цели следует выполнить следующие задачи:

- Формировать положительно-стабильное отношение ко всему происходящему в окружающем мире.
- Способствовать осознанию ребенком собственной значимости и уникальности в социуме.

- Формировать умение регулировать свое поведения, выражать свои желания и требования, проявлять волю и самостоятельно принимать решение.
- Развивать социальные навыки у дошкольников, а именно умение находить и различать способы разрешения конфликтных ситуаций, налаживать дружеские отношения и новые контакты.

Для выполнения перечисленных задач, связанных с социально-эмоциональным развитием детей дошкольного возраста, важно соблюдать следующие механизмы: организация воспитательного процесса, работа с семьей, регулирование развивающейся предметно-пространственной среды в дошкольных образовательных учреждениях. Все эти механизмы в комплексе представляют собой единую образовательную среду. Основная цель воспитательной среды, объединив педагогические усилия, способствовать развитию и становлению личности ребенка дошкольного возраста, прививая ему моральные ценности.

Образовательную среду можно рассматривать с различных аспектов как социальную среду и как предметно-пространственную среду. Социальная среда – это пространство, в котором ребенок взаимодействует с другими детьми. Участниками социальной среды являются воспитанники и воспитатели детского сада, обслуживающий персонал и семьи дошкольников. Предметно-пространственная среда представляет собой организацию безопасной среды обеспечивающая полное социальное и эмоциональное развитие ребенка.

Для успешной реализации в жизнь целей и задач необходимо придерживаться следующих принципов: Длительность , Доступность, Гуманизм, Индивидуализация

Данные принципы дают возможность охватить все стороны социально-эмоционального воспитания детей, способствуют развитию культуру общения, познания, самостоятельности и отзывчивости, личностного развития ребенка, где происходит его рефлексия, создаётся понятие "я”.

Стоит отметить, что первостепенную роль в социально-эмоциональном воспитании ребёнка играет его семья. Семья – важнейшая составляющая социального развития ребёнка, его "эмоциональный фон". Если в семье ребёнка царит любовь и доброта, это работает как положительный фактор, и наоборот, в условиях постоянных конфликтов растут дети с психическими расстройствами и личностными проблемами. Именно поэтому в ходе работы с семьями детей проводятся мероприятия, направленные на создание эмоционально-благоприятных условий в семье, приобщение родителей к эффективному стилю общения со своими детьми, благодаря чему происходит их сближение. Совместные развлечения и праздники лучшая форма работы для того, чтобы заинтересовать родителей и вовлечь их в жизнь детского сада. Они оптимизируют детско-родительские отношения и позволяют лучше понять желания, переживания и индивидуальные особенности ребёнка.

РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНЫХ ЗАДАНИЙ И ИГР В РАЗВИТИИ УСТНОЙ РЕЧИ И ПОНИМАНИЯ НА СЛУХ

Панахова Г.Н.
Бакинский славянский университет
panahovagul@gmail.com

Красивая речь важное условие для правильного развития личности ребенка. На сколько богаче и правильнее у ребенка речь, на столько легче ему высказывать свои мысли, на столько широко его возможности познания окружающего мира, на столько активно осуществляется его психическое развитие. Речь ребенка не является врожденной функцией. У него она развивается постепенно, вместе с ростом и развитием. Наиболее успешно это осуществляется с помощью интерактивных заданий и игр. Разобраться в активных методов обучения не просто и их очень много. Главная задача всех активных методов обучения – научить людей говорить и понимать собеседников. Поэтому основной упор делается на погружение в языковую среду, ролевые игры, разыгрывание сценок или целых спектаклей на изучаемом языке.

Не интересный урок один из самых больших недостатков учительского труда и его не легко устранить. В таких случаях снижается эффективность, любого самого умного и полезного урока. Задача каждого педагога- это постоянно повышать интерес учащихся к уроку. Игра- это деятельность свойственная людям с рождения до старости. Через такую деятельность человек познает мир. Это

испытание и узнавание самого себя, своих сил, возможностей, реализация стремление к главенству. Это неотъемлемая часть культуры. В процессе обучения ученик играя познает мир, испытывает при этом различные эмоции: азарт, радость и т.д.. Знания получаемые во время игры усваиваются не по необходимости, а по собственному желанию, и делает процесс познания легким и привлекательным. С помощью игры хорошо отрабатывается произношение, активизируется грамматический и лексический материал развиваются навыки устной речи и аудирования. В игре развиваются творческие, мыслительные способности школьника. В ней предполагается принятие решения: как поступить, что сказать, как выиграть. Игры подразделяются на следующие виды: игры с буквами, игры со словами, корректировочные игры, загадки, ребусы. Ролевая игра также является эффективным методом для нейтрализации отрицательного отношения учащихся к предмету и повышения у них мотивации учения.

В зависимости от методических задач используются различные виды игровых заданий. Некоммуникативные игры (языковые игры)- цель отработка языковых форм и речевых моделей, расширение словарного запаса. Первая игра: Снежный ком, вторая игра: Кто больше? (О чем пишут в газетах? Кто найдет больше ответа?), третья игра: Эстафета – преподаватель задает фразу модель, каждый из участников игры должен пополнить модель своими словами. Например отрабатываемая конструкция есть + им. п. нет+ род. п. У меня есть телефон/У меня нет телефона.

Некоммуникативные игры отрабатывают языковые модели. Найди слова. Учащимся раздаются по два набора карточек. В одной карточке с изображением предмета, а в другом наборе название этих предметов. Найди вторую половину. Игра проводится аналогично предыдущей.

Коммуникативные игровые задания – облегчают формирования, развитие и совершенствование коммуникативных науков. Задания этого типа включаются в учебный процесс на том этапе, когда учащиеся в достаточной мере овладели языковыми и речевыми возможностями, чтобы сосредоточит свое внимание.

РОЛЬ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ МАТЕРИАЛОВ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ

Панахова Г.Н.
Бакинский славянский университет
panahovagul@gmail.com

Средство информационных технологий стало неотъемлемой частью деятельности человека. Так как современное общество развивается в эпоху информатизации, компьютерные технологии применяются во всех сферах человеческой деятельности включая и образовательную сферу. Компьютерные технологии способствуют развитию личностных качеств личности, вариативности и индивидуализации школьного образования. Современные информационные компьютерные технологии обеспечивают активное, творческое овладение учащимся изучаемого предмета. Компьютеризация обучения иностранному языку помогает облегчить доступ к информации. В современном обществе есть много выборов мультимедийных ресурсов, которые содержать всю необходимую информацию чтобы изучить иностранные языки, база данных с тематическими текстами и упражнениями а так же электронные учебники.

Мультимедия обогащают и делает процесс обучения, более эффективным. При восприятии иноязычной речи, часть энергии уходит на то, справиться с грамматическими трудностями или чтобы понять неизвестные слова из контекста. Визуальные, графические средства, помогают разобраться в аудио потоке. Программное обеспечение большинства мультимедиа позволяет регулировать скорость подачи материала, делать паузы, и таким образом, удерживать куски информации в кратковременной памяти, а зрительные образы помогают облегчить переход от одной информации к другой.

Самым распространенным средством в обучении иностранному языку является - видео. Потому что учащиеся хорошо знакомы с видео благодаря фильмам, телевидению, и приходят хорошо подготовленными к нему. Видео ролики позволяют передавать информацию невербальными средствами общения (мимики,жестов, цвета, пространственной среды, телодвижений и т.д.). Отчетливо видна взаимосвязь между тем, что говорят, и на что намекают, и отношение говорящего к предмету разговора, что, в свою очередь, помогает легче декодировать информацию. Восприятие иноязычной речи становится значительно легче, когда видео дополняется связанными с ним

печатными и аудио материалами и эти материалы используются в другом контексте. Это повышает мотивацию учащихся, так как они видят практическую значимость полученных знаний и умений.

Интернет имеет особое место и занимает важную роль в процессе преподавания. При помощи интернет – ресурсов учитель формирует мотивацию у учащихся, а у учеников формируется мировоззрения и опыт. Интернет – ресурсы для учителей и учащихся создает следующие возможности: для той или иной необходимой информации создает свободный и расширенный поиск; дает возможность изучение для подготовки дидактических материалов; интегрирование разных видов информации в одном объекте-контейнере (текст, звук, видео и т. д.) и представление её, воздействуя на разные органы чувств человека; развивает критическое мышление; стимулирует когнитивный процесс; пополнение имеющихся пробелов в материалах обучения; развитие и совершенствование знаний в поиске информации.

СУЩНОСТЬ И ПРЕИМУЩЕСТВА ИННОВАЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ШКОЛАХ И ВУЗАХ

Пашаева Э.М.
Бакинский славянский университет
elyamuradxanova@gmail.com

Последовательное внедрение различных технических приспособлений и изобретений (главными из которых являются СМИ и информационно- коммуникационные) во все составляющие сферы народного образования тесно связано с целым рядом «революций» в интересующих нас областях. По свидетельству С.Т. Григорьева, «человечеству на сегодняшний день известно шесть информационных революций». Первая – появление языка и членораздельной речи. Вторая связана с изобретением письменности. Третья – с книгопечатанием, кстати, одной из первых подлинно информационных технологий, достигшей своего апогея с появлением печатных СМИ. Четвертая – с изобретением и быстрым распространением таких средств, как радио, телефоны, телевидение. Пятая – это появление компьютера, кардинальным образом изменившего многие возможности человека, предоставившего ему высокоэффективное средство для усиления его интеллектуальной деятельности. Шестая модель связана с развитием и распространением современных телекоммуникационных систем. Очевидно, что каждая из информационных революций отразилась на развитии народного образования, которое постепенно, но неуклонно накапливало все перечисленные С.Т. Григорьевым достижения, не отказываясь ни от одного из них с появлением новых.

Подчеркнём, что под влиянием информационных революций во всём цивилизованном мире, включая и Азербайджан, происходило последовательное рождение и становление моделей образования, которые, дополняя друг друга, попеременно пересекались и вместе с тем взаимодействовали. Это факторы образования в семейном кругу: родители – дети; в непосредственном социальном общении, как-то: наставник – ученик; в опосредованном социальном общении. Например: книга - учитель - ученик. В наши дни доминирующей является последняя форма, хотя в связи с очевидными изменениями, происходящими в обществе, она начинает трансформироваться и модифицироваться, смещаясь в сторону таких моделей образования, контуры которой пока еще ни в Азербайджане, ни в России или передовых европейских странах не вполне ясны.

На наш взгляд, именно с необходимостью глубокого осмысления этой проблемы в значительной степени связано появление нового направления в мировой философской и педагогической мысли – философии образования, исследующей исторический контекст изменений, происходящих во всех образовательных областях, развивающей идею смены образовательной парадигмы, одновременно с тем инициирующей поиски новых путей в педагогике.

В теории и методике преподавания РКИ заключена часть педагогической науки, которая не может игнорировать общие тенденции на пути своего развития. Поэтому представляется чрезвычайно актуальным сопоставить и проанализировать эволюцию образовательных моделей прошлого и настоящего. Понимание процессов, лежащих в основе их последовательной смены, позволит строить прогнозы относительно новых моделей образования в нашей республике, предлагать инновационные средства, методы и технологии, направленные на перестройку

информационной среды, в которой и находит своё ясное отражение теория и методика преподавания РКИ в азербайджанских вузах. Немалая роль в этом процессе принадлежит мультимедийным средствам, так как это понятие целиком и полностью вмещает в себя вышеперечисленное.

Коренной перелом в мультимедийных технологиях наступил в первой трети XXI столетия, когда решительно видоизменился состав источников, из которых человек черпал новые сведения. Массовая компьютеризация в школах и вузах нашей республики, внедрение в практику преподавания РКИ всевозможных энерго-систем. На помощь учащимся разных возрастов, бесспорно, пришёл Интернет. Появились и стали широко внедряться в школы и университеты Азербайджана такие методические приёмы, которые связаны с прессой и различными электронными носителями информации. Тем самым впервые за всю историю человечества национальное образование вышло на принципиально новый уровень: помимо книги, ставшей в наши дни уж**е** традиционным источником знания, впервые появились и набирали обороты ТСО. В XXI веке в процесс преподавания РКИ в буквальном смысле слова вихрем ворвались такие инновационные технические средства (приборы), как-то: аудиозапись, фильм, видеофильм, персональные компьютеры. Последнее особенно широко распространено в школах и вузах республики. Необходимо подчеркнуть, что апофеоз электронной техники не просто заменил собою учебно-дидактические материалы, но и позволил им с годами активно функционировать как на оптических носителях, так и в глобальных сетях.

Особое место в этом процессе начинают занимать СМИ. В свою очередь глобальные сети в добавление к ним в общеобразовательной системе всех цивилизованных государств, включая Азербайджан, по существу превратились в альтернативный способ формирования общественного мнения, просвещения, воспитания и обучения. Вот почему сегодня можно с уверенностью говорить, что не столько книга (к прискорбию абсолютного большинства преподавателей старших поколений), сколько именно СМИ и электронные носители разноликой информации начинают разрушать господство носителя учителя – над учащимся.

В свете избранной нами темы тезисов хочется добавить: как в технические, так и гуманитарные вузы нашей республики вышеперечисленные *средства* (компьютер – главным образом) проникают в несколько большем объёме, нежели в школы. Хотя по статистике школ, училищ, лицеев и колледжей в Азербайджане значительно больше, чем университетов, но спрос на них с учётом возрастного ценза меньше. Это легко объяснимо: штатная вузовская нагрузка педагогов вузов (не менее 500-т часов) несоизмеримо выше школьной. Объём востребованных знаний с I по IV курсы также соответственно возрастает. Это означает, что студенты нуждаются в компьютеризации больше, чем школьники. В технических вузах это в особенности заметно, так как даже в ходе преподавания РКИ (не говоря уже о других дисциплинах), интегрированные лабораторные и семинарские занятия почти немыслимы без математической лингвистики и привлечения данных из других научных областей – инженерологии, медицины, физики, химии агротехники и т.д.

Это о плюсах компьютеризации как центральном электронном носителе информации. Однако есть и минусы, и их мы не имеем морального права замалчивать. Так, в некоторых азербайджанских вузах коллизия обостряется тем, что указанные средства, наряду с компьютерами, гораздо привлекательнее для студентов, так как они интерактивны, современны и благодаря активному использованию многочисленных форм и способов наглядности, обладают очень большой силой воздействия. В результате всех этих факторов постепенно падает авторитет учебной книги как основного (или единственного) носителя знания и педагога как проводника и контролера его освоения. Обучающийся начинает относиться к передаваемым преподавателем знаниям не как к относительной истине, но как к информации, сомневаясь в их достоверности и необходимости. Эта проблем ещё ждёт своих исследователей. Между тем прогресс нельзя остановить; мультимедийные средства в целом и общем в последние годы получили такой колоссальный размах, что не учитывать их потенциальные преимущества объективно принципиально невозможно. Так, налицо тенденция к расширению их внедрения как в школы, так и вузы Азербайджана.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАНЯТИЯ В ДЕТСКОМ САДУ

Расулов А.М.
Бакинский славянский университет
rasulov_aga@bk.ru

На современном этапе экологическое воспитание подрастающего поколения является одной из глобальных проблем. В большинстве документов, связанных с экологией отражена важность защиты окружающей среды и проведения заданий по экологическому воспитанию, начиная с дошкольного периода. Экологическое воспитание является важнейшей составной частью гармоничного образования личности и является носителем экологических знаний, формирование экологических умений и навыков, которые направлены на формирование культуры у молодого поколения. Основой экологического воспитания является любовь к природе и ее защита, так как люди сами являются частью природы. Природа насыщает человека собственными ресурсами, наполняют его жизнью, развивает физические и духовные силы. Но иногда человек разрушает свой источник жизни — природу, портит окружающую среду; загрязняет воздух, которым дышит, воду которую пьет, и землю, которая насыщает его едой. Чтобы это предотвратить, с малых лет в детях нужно воспитывать заботливое отношение к природе, сформировать экосознание и экокультуру. Каждый человек как личность и как гражданин своей страны, как дитя человечества должен чувствовать ответственность за экологическое состояние и равновесие мира, не должен смиряться с его разрушением.

На сегодняшний день со стороны государства уделяется большое внимание задачам по защите окружающей среды, экологическим последствиям ее загрязнения, что оказывает положительное влияние на воспитание молодого поколения. Объявление 2010 года «Годом Экологии» согласно историческому распоряжению президента Ильхама Алиева является ярким образцом проявления заботы государства в этой области. А 2024 год президент Ильхам Алиев утвердил годом «Солидарности за Зеленый мир. В настоящее время проводятся озеленительные работы, сажаются деревья, закладываются сады, парки, леса, проводятся работы по благоустройству во всех местах и не только в Баку, но и во всех регионах Азербайджана. Проявление любви и заботы к природе, ее богатствам начинается у детей с малых лет. Поэтому главными задачами в школах и детских садах являются воспитание в детях любви к окружающей среде, природным ресурсам, красоте природы, объяснение детям важности существования мира растений и животных, прививание чувства любви к природе. Дети со школьного возраста должны понимать, что охрана природы, сохранение и пополнение ее богатств является проявлением заботы. Они должны понимать, что земля, воздух, вода, лес, мир животных и растений, а также все полезные ископаемые являются природными ресурсами. Защита окружающей среды, забота о родной природе является общенародным делом. В выполнении этой работы должны участвовать все граждане независимо от профессии и должности. Школьные учреждения тем самым играют особую роль, задействовав в этом процессе детей. В этом отношении на учителя начальных классов возлагается большая ответственность. Таким образом, задачам экологического воспитания в дошкольных учреждениях должно уделяться особое внимание. Педагоги начальной школы также не должны забывать при педагогической деятельности, проводимой с детьми, использовать книги, наглядные пособия, проводить беседы, дидактические игры, посвященные природе и ее охране. Знакомство детей младшего школьного возраста с природой и ее явлениями играет важную роль в их развитии. Процесс ознакомления ребенка с природой как один из важных процессов когнитивной деятельности отражает ряд задач. В процессе активного общения с природой, ребенок чувствует себя членом живой природы, осознавая себя частью природы, он понимает, что может активно вмешиваться в некоторые процессы природы. Сажать дерево, копать землю, поливать цветы и другие подобные процессы помогают ребенку осознать, что благодаря нашей деятельности меняется и регулируется природная среда. Чтобы воспитать в детях заботу к природе, в первую очередь, нужно сделать так, чтобы дети полюбили природу. Это чувство является составной частью чувства патриотизма. Как привить любовь к родной природе у детей? В первую очередь, создается связь между детьми и природой. Эта связь осуществляется посредством экскурсий, прогулок, занятий по окружающему миру на природе и других процессов. Направленность ознакомительных наблюдений с окружающим миром природы, формирование любви к природе являются одними из факторов, дающих сильный толчок

эковоспитанию. При этом экозанятия можно объединять с другими занятиями, например, с музыкой, физической культурой или же с изобразительным искусством. Педагоги-воспитатели, учитывая это, водят детей на экскурсии с целью ознакомления с природой. Голубое небо, зеленые сады и парки, хрустальная чистота дождливых капель, радуга, появляющаяся на фоне темно-фиолетовых облаков, степь, как растеленный зеленый ковер—все это оставляет глубокий след в памяти детей. Отдых, наблюдение или труд ребенка на лоне природы вызывает у него нескончаемый интерес. После проведенной экскурсии или прогулки, важно, чтобы дети закрепили свои знания посредством различных стихов, загадок или пословиц по заданной теме.

Не менее важную роль играет проведение во время занятий различных экоигр как в группе, так и за пределами детского сада. Игры могут носить дидактический характер, но можно применять и сюжетно-ролевые игры по экологической тематике. Дети с удовольствием участвуют в таких играх, становятся более активными, повышается их эмоциональный настрой, расширяется кругозор. Играя, они учатся работе в команде, высказывать свои мнения, дружить.

Таким образом, приходим к выводу, что за время этого процесса у детей расширяется мировоззрение, развивается речь, умножаются экознания и способности, увеличивается склонность к труду, появляются основы бережного отношения и чувство любви к природе и ко всем живым существам.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КАРТИННОЙ НАГЛЯДНОСТИ

Садыгова Д.А.
Бакинский славянский университет
sadiqovadinara131195@gmail.com

В средних классах школ совершенствуются навыки речевого общения, устной речи учащихся. Этот процесс имеет свои отличительные особенности, обусловленные как возрастом и умственными интересами школьников, так и задачами обучения устной речи.

Работа с картинной наглядностью на уроках русского языка и литературы способствуют не только развитию устной речи, но и помогает активизации познавательных способностей учащихся, выработке у них умения связывать знания по грамматике и литературе, связывать сюжет картины с изучаемым программным материалом на том или ином этапе обучения.

Картинная наглядность может быть использована на уроках русского языка как иллюстрация к изучаемому отрывку из художественного произведения; для сопоставления образцов литературы и живописи на один и тот же сюжет; как материал для достижения ведущей цели обучения – развитие устной речи учащихся.

При отборе картин с адаптированным текстом должны быть учтены следующие дидактические и методические требования: а) доступность, б) высокая информативность, в) занимательность, г)эстетичность, д)воспитательная ценность, е)коммуникативная направленность.

Использование картинной наглядности на уроках русского языка очень полезно для развития речи учащихся, так как визуальные средства обучения способствуют лучшему изучению и овладению материала, делая обучение более интересным и эффективным.

Наглядностью так же можно пользоваться для обучения грамматике на темы правил русского языка. Кроме того, картинки могут быть использованы для проведения игровых упражнений на уроках, что помогает учащимся активизировать свои знания и улучшать навыки общения.

Для совершенствования навыков устной речи учащихся с использованием картинной наглядности можно проводить следующие уроки:

- описание картин. Подготовить картины с разными сценами и попросить учащихся описать их, рассказать об увиденном, поделиться впечатлениями, попробовать предугадать дальнейшие события.

- обсуждение картин. Провести дискуссию по поводу изображенных на картинах ситуаций или предметов, позволяя учащимся высказывать своё мнение и аргументировать.

- ролевые игры. Использовать картины для создания сценариев ролевых игр, где учащиеся должны вжиться в роль персонажа и рассказать о своих действиях и мыслях.

Таким образом, использование картинной наглядности поможет учащимся развивать навыки устной речи, обогащать свой словарный запас, улучшать способность к ассоциативному мышлению и легче выражать свои мысли и идеи.

ЛЮБОВЬ И СЧАСТЬЕ В РАССКАЗЕ «КУСТ СИРЕНИ» А.И. КУПРИНА

Таги-заде Э.А.
Бакинский славянский университет
tagizade.elmira02@gmail.com

Одним из ярких представителей русской литературы XX века по праву считается А.И. Куприн, чье творческое наследие во все времена привлекало и привлекает внимание читательской аудитории. На наш взгляд, среди многочисленных произведений писателя особое место занимает рассказ «Куст сирени». Это произведение, впервые опубликованное в 1894 году, несмотря на небольшой объем и неприхотливую сюжетную линию, отличается глубоким содержанием, что позволяет читателю ставить его в один ряд с замечательными произведениями нравственно-философской направленностью. На первый взгляд абсолютно простой и непритязательный рассказ проникнут глубоким смыслом и обладает житейской мудростью. Образ сирени, выведенный в название произведения, символизирует собой воплощение истинного понимания любви. Именно с ним, кустом сирени, связано понимание любви, супружеской привязанности, участия и взаимопомощи- всего того, без чего нет и не может быть истинного счастья, взаимопонимания и сострадания. В то же время куст сирени позволяет провести и другую параллель. Это начало весны, с которой связаны все самые светлые надежды и ожидания, начало нового цикла жизни в природе, которая вновь рождается для того, чтобы любить, радоваться, творить и радовать. Начало весны в рассказе помогает читателю понять, что и в жизни героев начинается новый период, еще более усиливший их чувства, словно вторая влюбленность, выдержавшая испытания и отстоявшая свое право на существование.

Ведущие темы рассказа «Куст сирени» - любовь и счастье. Темы, которые в творчестве А. Куприна занимают достаточно большое место. По глубокому убеждению писателя, настоящее чувство всегда основано на взаимном доверии и способности к самопожертвованию ради любимого человека, на умении понять, принять и разделить его боль и радость. Истинное счастье должно в этом заключаться, и только тогда оно способно духовно возвысить человека над всеми земными обыденными проблемами. С этой точки зрения, героиню рассказа, Верочку, думается, можно назвать счастливой, ведь она способна на такую любовь, безоглядную, самоотверженную, понимающую и принимающую, и прощающую. И какое счастье, что супруг дорожит ею так же, как она им. Писатель сознательно обращается к теме семейной, ему важно было показать, что именно благодаря чуткости и находчивости своей жены Веры молодому небогатому офицеру Алмазову удалось сдать все экзамены в Академии генерального штаба. Этот, казалось бы, рядовой эпизод из жизни героев подчёркивает идею Куприна о великой силе любви, хотя ситуация, как уже было отмечено нами, на первый взгляд может показаться весьма обыденной.

Выше было отмечено, что в произведении центральными являются тема любви и связанная с ней тема счастья. Автору важно показать и сложность истинной, жертвенной любви, и способность к искреннему участию, сочувствию. Одновременно не остаются вне поля зрения и недостаток силы духа у главного героя, и тяжелое бремя на плечах Веры, ведь именно она решается взять на себя роль ведущего и всячески пытается разрешить трудную ситуацию, когда близкий человек в растерянности. Как и во многих произведениях писателя, проблематика рассказа напрямую связана с нравственными категориями любовных отношений между людьми.

А. Куприн, говоря о важности супружеской любви в жизни каждого человека, стремится всячески подчеркнуть, что это чувство является полноправной частью той самой христианской любви, которая, согласно евангельскому учению, и есть сама жизнь. Без нее нет жизни на земле. Это та самая любовь, которая долготерпелива, милосердна, всё покрывает, всему верит, всё переносит. Жертвенная любовь трудна, потому что не преследует выгоды, она не бывает гордой или надменной, она стремится помочь, поддержать, а если потребуется и пожертвовать. Именно так любит Верочка своего мужа. Поэтому, жертвуя ради мужа очень многим, супруга не собирается предъявлять ему счет, ей достаточно его радости и благополучия.

Алмазов человек не безразличный. Он испытывает нравственные переживания, когда осознает свой обман и понимает, что поступил не очень хорошо по отношению к профессору. Вместе с тем, основная идея произведения заключается в том, что глубокая привязанность, взаимная любовь, доверие и уважение супругов строятся на их умении жертвовать собой ради близкого человека, поддерживать, сочувствовать – быть рядом. Жизнь в согласии может сложиться, только если двое очень внимательны друг к другу и относятся с трепетом и большой любовью. Писатель мастерски знакомит читателя с сильной и способной на жертвенность простой женщиной, которая умеет в сложной и вовсе невеселой жизни находить отраду в самопожертвовании ради мужа и спасения семьи. Как и в большинстве произведений писателя, и в этом рассказе А. Куприну удается показать хрупкую, нежную, любящую женщину, которая в определенной ситуации оказывается намного сильнее мужчины. Писателю важно дать понять, что далеко не всегда мужчина играет роль лидера, есть женщины, способные проявить такую силу духа, которая «сильнее смерти». Если физически они и слабее мужчин, то морально могут превзойти многих из них.

А. Куприн утверждает - человек пришел в мир для счастья. Но за это счастье нужно бороться, его нужно терпеливо добывать, создавать своими руками, что и делает Вера Алмазова. Она стремится сделать счастливым любимого человека и во имя этого готова пожертвовать многим. В рассказе А.И. Куприна «Куст сирени», представлен своеобразный идеал супружеских отношений, не надуманный, а вполне реалистичный, способный вдохновить читателя доступностью, красотой человеческих чувств: взаимоуважения, доверия, жертвенности, участия. Этот идеал человеческих отношений может стать примером для подражания, помочь ценить то, что имеешь и любить жизнь во всех ее проявлениях.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Фатуллаева М.Ш.
Бакинский славянский университет
maryamfatullayeva@gmail.com

Включение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) на уроках русского языка в начальной школе может быть очень эффективным. Некоторые способы использования ИКТ на уроках русского языка для младших школьников включают:

Использование образовательных игр и программ, которые помогают детям учиться алфавиту, чтению, правописанию и другим основам русского языка в игровой форме.

Мультимедийные ресурсы: использование мультимедийных приложений, интерактивных электронных книг и аудио-видеоматериалов для обучения звукам, буквам, словам и фразам.

Онлайн-платформы для чтения и письма: использование онлайн-платформ и приложений, которые помогают детям практиковать чтение и письмо через интерактивные упражнения и игры.

Разработка мультимедийных проектов: создание мультимедийных проектов вместе с учителем, таких как цифровые книги, или мультимедийные презентации о русской литературе и языке.

Интерактивные доски и компьютерные программы: использование интерактивных досок и компьютерных программ для демонстрации уроков, визуализации концепций и участия учеников в учебном процессе.

Использование ИКТ в начальной школе помогает детям лучше усваивать материал, делает учебный процесс более интересным и мотивирующим, а также развивает их навыки работы с технологиями, также может способствовать активизации учебной деятельности, развитию навыков цифровой грамотности, повышению мотивации и интереса к изучению русского языка. Однако важно помнить о необходимости баланса между традиционными методами обучения и использованием ИКТ, чтобы обеспечить качественное усвоение учебного материала. Использование игр и упражнений на интерактивной доске или компьютере может быть очень полезным для обучения русского языка в начальной школе.

Для того чтобы улучшить обучение русскому языку в начальной школе, можно использовать различные игры и упражнения на интерактивной доске или компьютере. Эти методы помогут укрепить навыки чтения, письма и грамматики. Также можно задействовать разнообразные онлайн-ресурсы с образовательными играми, специально созданными для изучения русского языка.

Использование интерактивных упражнений, таких как упражнения на составление предложений и игры на запоминание иностранных слов, способствует развитию словарного запаса и навыков свободного владения языком. Это делает процесс обучения более увлекательным и эффективным, так как дети учатся через игру и визуальные образы. Также учителя могут использовать электронные учебники и интерактивные учебные материалы для демонстрации нового материала, объяснения сложных концепций и презентации учебного материала в увлекательной форме.

Использование интернет ресурсов позволяет учащимся искать информацию о литературных произведениях, авторах, истории русского языка и т.д., что способствует расширению и углублению их знаний. Учитель может контролировать процесс и направлять учащихся к проверенным источникам информации, что помогает развивать навыки поиска и обработки информации, а также критического мышления. Кроме того, использование интернета в учебном процессе позволяет учащимся участвовать в образовательных проектах, конкурсах, семинарах и дискуссионных площадках, что стимулирует их активное участие в учебном процессе и способствует развитию интереса к изучению русского языка и литературы.

Также ИКТ помогает в создании мультимедийных презентаций и проектов. Учащиеся могут использовать различные программы для создания мультимедийных презентаций и проектов, например, для рассказа о своих любимых книгах, писателях или литературных персонажах. создание мультимедийных презентаций и проектов может быть отличным способом вовлечения учащихся в процесс изучения русского языка в начальной школе. Ученики могут использовать различные программы, такие как Microsoft PowerPoint, Prezi, Adobe Spark и другие, для создания мультимедийных материалов, которые будут увлекательными и информативными. Например, они могут создать презентацию о своей любимой книге, рассказать об авторе, основных сюжетных линиях, главных персонажах, историческом контексте и важных темах произведения. Ученики могут также использовать изображения, аудио и видео материалы, чтобы сделать свою презентацию более интересной и наглядной.

Такие проекты помогут учащимся развить навыки исследования, публичного выступления, коммуникации и использования информационно-коммуникационных технологий. Кроме того, это также способствует развитию творческого мышления и умения работать в команде, если проект выполняется группой учеников. Такие мультимедийные проекты не только помогают учащимся углубить свои знания о литературе, но и могут стать доступным способом для учеников проявить свою индивидуальность и творческий потенциал.

Применение информационно-коммуникативных технологий на уроках русского языка в начальной школе способствует созданию более интересной и эффективной учебной среды. Это позволяет учащимся приобретать новые знания и навыки в более увлекательной форме.

ВАЖНОСТЬ РОЛЕВЫХ ИГР В РОССИЙСКОЙ СИСТЕМЕ ОБУЧЕНИЯ

Цуй Линг Линг
Бакинский славянский университет
1554680792@qq.com

В последние годы изучение языка больше обращён на процесс обучения, а не на форму преподавания языка. Преподавание иностранных языков учителями зависит не только от языковых способностей учащихся, но и от их коммуникативных навыков. Для улучшения коммуникативных навыков учащихся, учителя должны создавать ситуации так, чтобы форма обучения языку была яркой, активной и интересной. Например, многие учителя сегодня преподают и применяют иностранные языки в классе инновационными способами и уделяют больше внимания практическому применению языка. Они вводят открытый диалог и ролевые игры в учебную программу. Проведение деятельности в форме ролевой игры позволяет значительно улучшить коммуникативные навыки учащихся, при этом не только помогает учителю выявить недостатки в усвоении знаний учащимися, но и позволяет учащимся быть основным органом и дать полную свободу своему творческому мышлению.

Роль ролевой игры выходит за рамки учебного плана учителя, деятельность требует от учащихся полного понимания изучаемого материала и умения применять знания вне урока.

Участники должны взять на себя ответственность за свои роли и функции, участвовать в действиях ролевых игр. Учитывая целостность итогового выполнения, учащиеся должны использовать эффективные способы взаимодействия с другими и планировать каждый шаг для выполнения своих обязанностей.

Прежде всего, интерес является мотивацией учеников к изучению иностранных языков.

Исследования показывают, что учащимся нравится участвовать в классных занятиях посредством участия в ролевых играх. Ученики лучше наблюдают небольшие изменения в жизни, чем отдельные теоретические знания. Поэтому, чтобы заинтересовать учащихся, учители должны использовать такие методы, чтобы ученикам было легче и интереснее воспринимать процесс обучения.

Во-вторых, устное преподавание русского языка является одним из основных вопросов.

Чтобы выучить язык, недостаточно иметь теоретические навыки, их необходимо закрепить на практике, прежде чем их можно будет применить в реальной жизни. Ролевая игра помогает учащимся представить ситуации, приближенные к реальным и развить навыки устного выражения.

В-третьих, многие ученики страдают от языкового барьера. Погружая учащихся в культуру страны и используя ролевые игры в процессе изучения языка, учащиеся могут ощутить непринужденную атмосферу на уроке, забыть о страхе допускать ошибки, участвовать в классных мероприятиях и выражать свои собственные мысли.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Эюбова С. Т.
Бакинский Славянский Университет
eyyub.saabina@mail.ru

Использование русского языка имеет определённые особенности в речи русскоговорящих и русских жителей Азербайджан. Как известно, при сосуществовании и взаимодействии в одной среде двух разных языков не обходится бесследно. Взаимодействуя, эти языки влияют определённым образом друг на друга. Взаимовлияние может быть как положительными, так и отрицательными. Длительное контактирование двух языков может привести к проникновению компонентов одного языка в другой, и наоборот.

Однако следует отличать процессы взаимопроникновения от заимствования. Заимствование, с языковой точки зрения, означает усовершенствование, обогащение системы, а с внеязыковой – просто заимствуются уже имеющиеся в языке явления.

Что касается влияния азербайджанского языка на русский, то в результате долгого взаимодействия двух языков происходит смешение некоторых элементов данных языков. Например, нехарактерные для русского языка звуки ö, ü, звонкое - ç, наблюдаются в русской речи в Азербайджане.

Здесь необходимо упомянуть про явление интерференции, которое по-разному рассматриваются разными учёными. В лингвистике под понятием «интерференция» подразумевают результат влияния норм одного языка на другой в письменной или устной речи. Однако в речи двуязычного человека нелегко наблюдать отклонения от норм одного языка, в конечном счете, он является носителем двух языков.

По-иному обстоят дела в языковой ситуации Азербайджана, особенно в городе Баку. Принимая во внимание характер двуязычной ситуации в Азербайджане, можно устанавливать, что влияние русского языка на азербайджанский было как естественным, так и политически обусловленным. А обратный процесс (с азербайджанского на русский) был совершенно естественным. Следует разграничить явления, присущие русскому языку в Азербайджане, от явлений, прослеживаемых в русской речи как русских, так и азербайджанцев, живущих в Азербайджане, так как определённая семантическая единица может иметь функциональность в рамках системы русского языка в Азербайджане.

Можно сказать, что в Азербайджане действует своеобразный "диалект" русского языка, который пользуется под влиянием азербайджанского языка своеобразными вариантами средств выражения.

В Азербайджане изучению русского языка всегда уделялось особое внимание. Многими азербайджанскими русистами были разработаны различные методики обучения русскому языку. Многие теоретические и практические работы были посвящены сравнительному анализу русского и азербайджанского языков.

В фонетической области больше всего внимания уделялось устной передаче азербайджанских слов. Несмотря на то, что интерференция в области морфологии выражена слабо, но вместе с тем в речи русскоговорящих азербайджанцев и русских жителей страны прослеживаются частые употребления азербайджанских частиц (*хорошо-да*), междометий, употребление ряда аффиксов и т.д.

В русской речи в Азербайджане широко распространено паразитическое [э]. Этот звук, выражающий, как правило, раздражение, является паразитическим и в азербайджанском языке. Тем не менее он является весьма устойчивым в русской речи жителей Азербайджана независимо от национальности. Часто приходится слышать [да-э, да], когда человек нехотя соглашается или в сотый раз говорит об одном и том же.

Таким образом, русская речь азербайджанцев и русских-азербайджанцев и особенно русских бакинцев изобилует полуофициальными вкраплениями азербайджанизмов и они придают особый колорит русской речи.

ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ЖУРНАЛИСТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КИТАЕ

Ян Сюэ
Бакинский славянский университет
2425415100@qq.com

Журналистское образование производится на базе все более развитой журналистики. С увеличением количества газет, периодических изданий и информационных агентств потребность в новостных талантах становится все более актуальной, а требования — более строгими. Для повышения уровня работы с новостями необходимо большое количество талантов с определенными профессиональными знаниями в области новостей, поэтому на повестку дня поставлено новостное образование.

«Образование в области иностранной журналистики, его понимание и принятие китайцами оказывают определенное влияние на появление нового образования в Китае».

Журналистское образование в Китае началось в начале 20 века. В 1917 году Пекинский университет нанял Сюй Баохуана, изучавшего журналистику в Соединенных Штатах, для проведения факультативного курса журналистики. Китайское журналистское образование — это комплексное и систематическое учебное заведение для подготовки журналистов в Китае. В октябре 1918 года была создана Исследовательская ассоциация журналистики Пекинского университета для систематического обучения и исследования журналистики под руководством Сюй Баохуана и Шао Пяопина в качестве наставников. Это известно как происхождение китайского пресс-образования. После Движения 4 мая 1919 года китайское журналистское образование быстро развивалось. С 1920 по 1949 год китайское журналистское образование прошло следующие три этапа.

Период с 1920 по 1927 год был этапом зарождения китайского журналистского образования. В 1920-е годы были последовательно созданы 12 факультетов журналистики в колледжах, в основном в Пекине и Шанхае. Факультет журналистики Университета Св. Иоанна был первым, который был открыт в Шанхае в 1920 году. Это было началом формального журналистского образования в китайских колледжах и университетах. После этого были последовательно созданы факультеты журналистики или журналистики Сямэньского университета, Университета Минмин, Университета Хосэй, Южного университета, Национального университета и других университетов.

От победы Северной экспедиции до кануна антияпонской войны — этап развития китайского журналистского образования. За этот период в Китае было создано 15 университетских факультетов журналистики и колледжей журналистики. Репрезентативными являются факультет журналистики Йенчинского университета и факультет журналистики Фуданьского университета. Факультет журналистики Йенчинского университета, созданный в 1924 году по инициативе Миссурийской школы журналистики в США, был в то время наиболее оснащенным факультетом журналистики на Дальнем Востоке. Создание факультета журналистики подготовило значительное число специалистов в области журналистики для китайской журналистики, способствовало развитию

журналистских исследований и заложило основу для журналистского образования в Китае. В то же время появились и некоторые факультеты журналистики, основанные народом.

Третий этап приходится на период Войны сопротивления Японии и Освободительной войны. С начала антияпонской войны в 1937 году и большую часть времени в 1949 году Китай находился в эпицентре войны и беспорядков, но журналистское образование в Китае все еще имело определенное развитие. После начала антияпонской войны некоторые факультеты журналистики были вынуждены закрыться, а некоторые университетские факультеты журналистики ушли в тыл. Например, факультет журналистики Йенчинского университета переехал в Чэнду после начала войны на Тихом океане. В этот период развивалось и журналистское образование в тылу.

«Я слышал, что один джентльмен из газетной индустрии направил письмо президенту Пекинского университета Цаю. Пожалуйста, следуйте примеру Соединенного Королевства и Соединенных Штатов, чтобы добавить факультет журналистики, чтобы помочь развитию газетной индустрии. Подробности будут подлежать дальнейшему расследованию».

Раннее журналистского образования в Китае в основном находилось под влиянием Соединенных Штатов: некоторые из них были напрямую инвестированы США, например, факультет журналистики Йенчинского университета и факультет журналистики Университета Святого Иоанна, Сюй Баохуан, выпускник Мичиганского университета, основатель факультета журналистики Шанхайского Южного университета Ван Инбинь, выпускник Школы журналистики штата Миссури и др. Учреждения журналистского образования были тесно связаны с отделениями журналистской работы, и большая часть работающих преподавателей работала в отделе новостей.В то время формы работы школ также были разнообразны.Было как формальное обучение, так и краткосрочное обучение.

К ИСТОРИИ ЖУРНАЛИСТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В МИРЕ

Ян Сюэ
Бакинский славянский университет
2425415100@qq.com

Развитие и влияние журналистского образования в глобальном масштабе далеко идущие и обширные. Благодаря быстрому росту глобализации и информационных технологий важность новостей становится все более и более очевидной. Это не только ключ к развитию журналистских талантов, но и важное средство формирования общественного мнения и поддержания социальной справедливости. В этой статье будет представлен всесторонний взгляд на журналистское образование во всем мире.

История мирового журналистского образования восходит к древним цивилизациям. В Древней Греции и Риме новости обычно распространялись посредством устных традиций и общественных мест. Правительственные чиновники и торговцы в римский период использовали такие методы, как доски объявлений и письма, для передачи информации. Печатный станок в 16 веке облегчил распространение новостей, а историю журналистского образования в этот период называют журналистской революцией. Газеты, журналы и книги стали основными источниками информации, а журналистское образование начало получать внимание и важность. С конца XVIII до начала XIX века журналистское образование стало распространяться на школьное образование. В некоторых школах начали обучать навыкам написания и редактирования новостей, чтобы развивать у учащихся критическое мышление и навыки общения в новостях.

С начала 20 века журналистское образование постепенно возникло во всем мире. В развитых странах, таких как США, Великобритания и Франция, журналистское образование постепенно стало важной частью университетского образования. Во многих европейских университетах журналистская подготовка дается людям, имеющим уже иное высшее образование.

Университеты Канады предоставляют много планов по развитию профессионального качества, необходимого для разработки журналистов. В штатах Вирджиния и Пенсильвания в США еще в конце XIX в. появились первые учебные заведения для журналистов. В 1902 г. Высшая школа журналистики открылась в Колумбийском университете США по инициативе газетного магната Джозефа Пулитцера. В Германии тоже есть ряд вузов, которые готовят журналистов и работников масссовых коммуникаций. Традиционным являются две модели подготовки журналистских кадров: теоретико-практическая (научная, университетская) и практическая (в школах журналистики).

С точки зрения истории журналистики, мир представляет собой единое целое. Китай и зарубежные страны следует рассматривать вместе, чтобы понять общую ситуацию. В связи с потребностями практической работы мы должны провести более подробные и глубокие исследования по история китайской журналистики, чтобы унаследовать традиции, извлечь уроки и построить социалистическую журналистику с китайской спецификой на основе фундамента, оставленного нашими предшественниками.

На раннее журналистское образование в Китае большое влияние оказало американское журналистское образование. улучшение китайской специфики Качество, уровень и эффективность журналистского образования, а также изучение пути развития, который соответствует национальным условиям Китая, имеет китайские особенности и имеет важное справочное значение для журналистского образования во всем мире. Когда Китай сталкивается с внутренними и внешними проблемами, «руководство газетами для спасения страны» и использование газет и периодических изданий для продвижения передовых идей стали выбором спасения для некоторых интеллектуалов. сразу посвятить себя журналистике.

Это совпадает с американской философией журналистского образования. Но в то время это было всего лишь простое изучение методов обучения. Журналистское образование в этих странах фокусируется на сочетании практики и теории, воспитывая большое количество выдающихся талантов для глобальной сферы новостных коммуникаций.

В то же время, с ростом развивающихся стран, журналистское образование также быстро развивалось в этих странах. Хотя это началось поздно, постепенно сформировали систему журналистского образования со своими особенностями, основанными на их собственных национальных условиях и культурных особенностях.

Ожидается, что в будущем журналистское образование во всем мире будет продолжать развиваться в направлении диверсификации, технологий, этики, всесторонности и интернационализации. В то же время, поскольку международные обмены и сотрудничество продолжают проводить больше в исследованиях, многие новостные образовательные учреждения совместно изучат более выдающиеся новостные таланты и вносят больший вклад в развитие глобального общения.

XII BÖLMƏ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ SƏNƏTŞÜNASLIQ

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİ PUBLİSİSTİKASINDA DİL MƏSƏLƏSİ

Abdurahmanova G. R.
Bakı Slavyan Universiteti
ismizadeg@gmail.com

XX əsr əvvəlləri ümumilikdə dil məsələləri ilə bağlı mürəkkəb dövr hesab olunur. Elə həmin dövrdə ana dilinin işləkliyinin artırılması, yalnız kiçik kütlələr arasında deyil həmçinin bütöv xalq arasında işlək dilə çevrilməsi məsələləri öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Bu məsələlərə ilk təkan verənlər sırasında bir çox ziyalılarımızın adını çəkmək olar. Xüsusi ilə mətbuat sahəsində ana dilinin öz saflığının qorunub saxlanılması, ana dili uğrunda mübarizə kəskin güclənmişdir. Bu mübarizənin başda gedən ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Yusif Vəzir Çəmənzəminli olmuşdur. Y.V.Çəmənzəminli "Azərbaycan dili" anlayışının formalaşmasın da, onu dünya xalqları içərisində tanınmasın da öz məxsusi fəaliyyətləri olmuşdur. Onu dilçilik sahəsində qələmə aldığı bir sıra əsərləri, orfoqrafiya və qrammatika sahəsində qeyd etdiyi bir sıra mülahizələrində bunu aydın şəkildə görmık mümkündür.

Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin publisistika sahəsində qələmə aldığı məqalə, felyoton, oçerklər öz mövzu rəngarəngliyi, toxunulan məsələlərin müxtəlifliyi ilə xüsusi diqqət çəkirdi. Bir sıra məsələlər ilə yanaşı dil problemidə Y.V.Çəmənzəminli qələmindən yan keçməmişdir. Məhz "Dil məsələsi" publisistik əsəri bu mövzu fonunda öz əhəmiyyətini göstərirdi.

Doğma dilin işləksizliyindən şikayətlənən yazıçı bunun əsas mahiyyətini adi xalqda yox, müxtəlif dillərə müraciət edərək əsərlər qələmə alan yazıçılarımızda görürdü. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün bir sıra yazıçılarla bir araya gələn yazıçı bir nəticəyə çata bilməmiş, səbəb kimi onlardan öncəki qələm ustadlarının bu dildə yazdığını qeyd edirdilər. Yazıçı öz dilimizinin qorunub-saxlanılması, gələcək nəsillərə ötürülməsi, xalq arasında geniş yayılması üçün hər bir qələm sahibini doğma dilində yazmağa çağırmış, bu yöndə bir sıra işlər görmüşdür. Adi xalqın öz dilində danışmasını fəxarət hissi ilə ifadə edən yazıçı, bununla kifayətlənməyi yetərli hesab etməmiş, dilin insanlar arasında daha çox inkişaf etməsi üçün, yazıçıları da bu dildə yazıb-yaratmağa dəvət etmişdir. Kəndlilərin əlindən torpaq sahələrinin alınmasını da məhz dil üzərindən götürmüş, xaricilərin onları öz yurdlarından didərgin salmalarının səbəbi kimi xalqımızın geriliyində, cahilliyində görmüşdür. Qəzet və jurnalarda osmanlı dilindən olan sözlərin çoxluq daşıdığı, doğma dilimizdən olan sözlərin osmanlı sözləri ilə əvəz olunduğunu bildirmişdir.

Y.V.Çəmənzəminlini narahat edən bir digər məsələlərdən biri də öz doğma dilimizdə kitabların nəşr olunmaması idi. Dil haqqında mülahizələrini yazıçının bir digər publisistik əsəri olan "Qulluq və əsirlik" məqaləsində şahidi oluruq. Bu məqalədə də ana dilinin əhəmiyyətindən bəhs edən yazıçı bu dildə danışmağı fəxr hissi hesab etməli olduğumuzu bildiridi.

Yalnız mətbuat sahəsində deyil bir çox fəaliyyətində dil məslələrinin üzərindən yan keçməmiş, ana dilinin inkişafı üçün daim mübarizə aparmışdır.

MAARİFÇİLİK VƏ YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİ

Abdurahmanova G.R.
Bakı Slavyan Universiteti
ismizadeg@gmail.com

Azərbaycanda maarifçiliyin təkamüllü prosesi XIX əsrin sonlarında xalq arasında geniş yayılmış, inkişaf etməyə üz tutmuşdur. Maarifçilik ideyaları özünü bir sıra sahələrdə göstərirdi ki, bunlardan başlıca olanları, kitabxanalarda, qiraətxanalarda, teatr və illi mətbuatda bunun şahidi olunurdu. Geniş vüsət almış bu ideya xalqın savadlanasna, ümumilikdə desək üçüncü gözün açılması üçün bilvaistə rol oynayırdı. Gələcək

üçün savadlı gəncləri yetişdirilməsi, xalqına daha yararlı bir şəxsiyyətin yetişdirilməsi üçün maarifçilik ideyaları ən mühüm vəzifələrə sahib idi. O dövrdə xalqın maariflənəsi uğrunda bir sıra mühüm addımlar atılmışdır ki, bunlara 1975-ci ildə Həsən bəy Zərdabinin başçılığı altında "Əkinçi' qəzeti ilə milli mətbuatın əsasının qoyulması, ilk tamaaşanın səhnəyə qoyulması, elm sahəsində baş verən yeniliklər öz ciddi rolunu oynamışdır. Maarifçi yazıçılarımızın yaradıcılığında o dövrün xalqının avamlığı, cəhaləti, Avropa ilə müqayisədə geri qalmışlığı aktua məsələ olaraq özünü birüzə veriridi. Eyni ilə görkəmi yazıçı-publisist Yusif Vəzir Çəmənzəminli yaradıcılığından da bu məsələ yan keçməmişdir. İlk öncə xalqın maariflənməsini elm və təhsildə görən Çəmənzəminli bədii nəsri ilə yanaşı öz mətbuu əsərlərində də bu mövzuya geniş yer vermişdir. Hətta bəzi hekayələrini felyeton janrında təqdim edən pubisist bu yol ilə gerçəkliyin xalqa daha aydın şəkildə çatdırılmasına nail olmuşdur. Yalnız felyeton janrında deyi, eyni ilə bir sıra publisist əsərlərində də maarifçilik ideyalarını təbliğ etmiş, geniş xalq kütlələri arasında yayılmasına nail olmuşdur.

Maarifçiliyin bir digər qolu kimi azadlıq nüansı xüsusi qeyd edilirdi ki, burada söz azadlığı mühüm səciyyə daşıyırdı. Xalq, millət içərisində öz haqqını tələb etmək, öz azadlığ ideyalarını təbliğ etmək çox da geniş yaylmamışdır. Digər yazıçılar kimi Çəmənzəminli də bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmiş, xalqın dilindən çıxış etmişdir. Bir digər aktual olan azadlıq məsələsi o dövrlər qadın azadlığı məsələsi idi ki, qızların sərbəst şəkildə təhsil alması, cəmiyyətdə öz mövqelərini tutmaları bu məsələlərə aid idi. Yusif Vəzir Çəmənzəminli qadınlarımızı hər zaman azad görməyi arzulayırdı. Gənc yaşda ailə həyatı qurmalarını, öz həyatları ilə bağlı azad şəkildə qərar verə bilməmək̂ləri yazıçını daim narahat edən nüanslardan idi. Şəxsiyyətin nə qədər cəmiyyətdə formalaşması qeyd olunsa da, əsas kökünün ailən gldiyini qeyd edən yazıçı- publisist tərbiyə mövzusuna xüsusi diqqət yetiridi. Tərbiyənin düzgün təşkili də məhaz ailədə tərbiyə verən şəxslərin maarifçi dünyagörüşünə malik olmasını, əks təqdirdə cəmiyyət üçün çoxda yaralı olmuyan nəslin yetişəcəyini qeyd edirdi. Məhz bu məslələrdə də elm və təhsilin önəmi, maarifçiliyin insan həyatında xüsusi önəmi nəzərə çatdırıırdı.

Xalq nə qədər elmə və təhsilə meyl edəcəksə, bir o qədər də maariflənəcəyi gerçəyi yazıçının yaradıcılığı boyu öz aktuallığını qoruyub saxlayırdı. Yeni tipli məktəbərin açılması, oğlanlar ilə yanaşı qızlarında elmlə məşğul olması, kitabxanalrın sayının artırılması, gecə kurslarının aşılması maarifçiliyin geniş vüsət almasına yol açmışdır.

Yusif Vəzir Çəmənzəminli publisistikasında Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, xalqın həyatı, maarifçilik ideyaları, intibah məslələri ön plana çəkilmişdir. Bunu biz yalnız nəsr əsərlərində deyil, eyni ilə publisistik əsərəri olan məqalə və felyetonlarında açıq şəkildə görürük.

ƏDƏBİYYATDA BƏDİİ TƏFƏKKÜR FAKTORU

Ağayeva L.İ.
Bakı Slavyan Universiteti
leylagayeva11@gmail.com

Təfəkkür anlayışı çoxcəhətlidir.Təfəkkür baş verən situasiya, hadisə və bir sıra məsələləri şüurlu şəkildə analiz və təhlil etmə qabiliyyətidir. Təfəkkür bütün elmlərdə,eləcə də fərqli-fərqli sahələrdə vacib amillərdən biridir. Ədəbiyyatda da əsasən xüsusi önəm və dəyər kəsb edir. Bildiyimiz kimi bədii əsərlərin mövzu çərçivəsi çox genişdir.Bədii təfəkkür hadisələri yaradıcı şəkildə qavrama formasıdır.Eləcə də bədii təfəkkür dedikdə şüurun ən yüksək səviyyəsi nəzərdə tutulur.Bədii təffəkkür bədii şüur və qavramanı qarşılıqlı şəkildə həyata keçirir.Bu zaman yazıçının da üstünə müəyyən bir məsuliyyət düşür .İnsan anlayış, yaş, muhit,eləcə də onun dünya görünüşü ilə bir sıra məqamlar öz əksini tapır.Oxucu hər hansı bir əsəri oxuyub, təhlil etdikdə sonda bir nəticəyə gəlir.Bu nəticəni ortaya çıxaran nüans təbii bədii təfəkkür və idrak prosessində əks olunur.

İstər dünya, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında yazıçıların diqqət etdiyi məqamlardan biri də, bu faktorları üzə çıxarmaqdır. Nümunə olaraq Hüseyn Cavidin "İblis" dramına diqqət edək.Əsərdə insan-zaman problemi dolğun şəkildə öz əksini tapır.Əsəri oxuyub nəticə çıxarmaq,eləcə də düzgün şəkildə təhlil etmək bədii təfəkkürün əsas göstəricilərindəndir.Oxucu əsəri başdan sona oxuduqdan sonra insanların şeytandan fərqli olmadığını,mal-dövləti stimul olaraq görməsini və adələtsizliyə meyilli olması məlum olur.Əsərin əvvələrində İblisin dilindən verilmiş bu parça,əsər haqqında əsas da məzmunu haqqında təsvir yaradır:

Dəryalara hökm etməkdə tufan,

Səhraları sarsıtmatda vulkan,
Sellər kibi aqmaqda qızıl qan,
Canlar yaqar,evlər yıqar insan..

Əsərdə göstərilmiş dialoqlar əsərin qavranılmasına,baş verən hadisələr arasında əlaqə axtarmağa sirayət edir.Təfəkkür olduqca mürəkkəb və sistemli bir prosesdir. Eləcə də əsas məsələ əsərin süjet xətti və obrazlar arasında olan ahəngdarlığın, bağlılığın qavranılması mexanizmidir. Əsəri oxusaq İblisin dilindən verilmiş dialoqdan müəyyən bir təsir yaranacaq. Amma əsərin bütün epizodların, hətta poetik fiqurlarına diqqət etsək, sənətkarın bizə demək istədiyini dolğun şəkildə qavraya biləcəyik. Hər hansı bir əsəri düzgün qavramaq üçün ona hərtərəfli nəzər yetirmək lazım gəlir. Əsərdə yaradılmış Arif obrazına diqqət edək.Əsərin əvvəllərindən sonacan onun təkəmmülünü izləyə bilərik. Necə oldu ki,bu obraz bir qatilə,insanlara qarşı mərhəmətsiz bir insana dönüşdü. Bunu dərk etmək üçün bu dediyimiz məqamlara düzgün şəkildə riayət etmək lazım gəlir.

Bədii təfəkkürün düzgün şəkildə istifadə olunması və anlaşılması prosesi həm dərin qavrama, həm də optimal düşüncə tələb edir. Yəni biz bədii əsərlərə baxsaq, müxtəlif mövzu və ideyalarla qarşılaşırıq. Hər bir əsərin mövzusu və ideyası sənətkarın izah etdiyi,eləcə də bizə çatdırmaq istədiyi həyatı bir baxışdır. Hər hansı əsəri oxuyub,öz qənaətimizi də çıxara bilərik. Hətta hər bir oxucu fərqli yanaşa bilər. Çünki bədii əsər elə bir məhfumdur ki, hər insan fərqli olduğu kimi,onun baxış bucağı da fərqlidir.Birdən çox ideya və anlayışın çıxarılması heç də gözlənilməyən deyildir. Yenə fikirlərimizi nümunələrlə əsaslandıraq. Məsələn, Cəlil Məmmədquuzadənin "Ölülər" əsərinə nəzərə yetirək.Əsərin ümumi ideyası cahalətin insanlıq üçün ən böyük təhlükə olması ilə bağlı fikirləri aşılayır. Əsəri oxuduqda ilk növbədə dövr,muhit,həmin tarixi zaman və məkan nəzərə alınmalıdır.Obrazlar və onların əsərdəki əsas rolu da biləxsus vacib məqamlardandır.Əsərdə əsas obrazlardan biri də Şeyx Nəsrullahdır.Onun simasında yalançı,fırıldaqçı və yalnız özünü düşünən insan sürəti yaradılmışdır. Əsərdə hər şey bir xətt üzərində irəliləmir,hadisələr başdan sonra qədər fərqli şəkildə yansıdılır.Oxucu əsərin əvvəli və sonu arasında əlaqəni qurmaq üçün bədii və məntiqi təfəkkürdən düzgün şəkildə istifadə etməlidir.

Bədii təfəkkürün adını çəkəndə məntiqi təfəkküründə adını çəkməq mütləqdir.Yəni bədii təfəkkür əsasən ədəbiyyatla bağlıdır, məntiqi təfəkkür isə çox geniş bir anlayışdır.Bütün sahələr üçün keçərli bir anlayışdır. Əsərin fabulası yazıçı tərəfində dolğun təsvir edilə bilər,lakin oxucu tərəfindən dərk edilməsi isə bir az çətin bir prosesdir.Bunu həyata keçirmək üçün də əsas lazımlı məqamlardan biri bədii təfəkkürün texnikalarından istifadə etmək bacarıqıdır.Əsərlərdə obrazlar sistemi,hadisələr,məkan və onlar arasında əlaqə başılıca anlayışlardandır. Təfəkkür haqqında danışarkən qanunauyğunluq anlayışını mütləq qeyd etməliyik.Çünki hər hansı bir situasiya mürəkkəb və qarışıq ola bilər ki,bu qanunauyğunluğu yalnız və yalnız təfəkkür prosesi aydınlaşdıra bilir.Bədii təfəkkür beyində gedən,baş verən hadisələrin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq,geniş aspektdən baxmağı tələb edir.

"DİRİLƏN ADAM" ROMANINDA OBRAZLARIN DAXİLİ ALƏMİ

Ağayev M.M.
Bakı Slavyan Universiteti
mirkamilagayev987@gmail.com

Azərbaycan ədəbiyyatında roman və hekayə janrının taleyində mühüm rolu olan böyük Mir Cəlal öz romanlarında novatorluğu, satirası, yeni təhkiyə və poetik dili ilə seçilir. O, öz obrazlarını o qədər yaxından tanıyır ki, onları bütün, daxili – xarici cizgiləri ilə təsvir edə bilir. Elə ustalıq da buradadır. Müəllif öz obrazına və mövzusuna dərindən bələd olmalıdır. Yoxsa ərsəyə gətirdiyi əsər natamam olacaq. Bütün sturuktur qaydaları gözləniləcək, amma bununla belə obraz və mövzuya bələd olmayan müəllifin əsəri oxucuda lazım olan təsiri qoya bilməyəcək. Mir Cəlal Paşayevin "Dirilən adam" romanın oxuyarkən böyük ustadın öz obraz və mözvularına bu qədər dərindən bələd olmağı məni riqqətə gətirdi. O, bir obrazı bir, ən çox iki dialoqla bizə tanıda bilən mahir sənətkardır. Romanın qəhrəmanı Qədiri bizə belə üsullarla tanıdır. Onun hadisələrə verdiyi reaksiyalar, özü ilə baş-başa qalanda zehnindən keçirdikləri, güldüyü, ağladığı, hörmətə layiq bildiyi – ayağına qalxdığı şeylər bizə onun daxil aləmini görməkdə çox kömək eləyir. Mir Cəlalın obraztanıtma metodikası yadıma Türkiyəli yazıçı Səbahəddin Əlinin "Xəz paltolu Madonna" əsərini saldı. Orda da müəllif belə, jest və mimikalardan tutmuş, hadisələrə reaksiyalarla, zehindən keçənlərlə və.s öz obrazını tanıdır. Mir Cəlalın ilk romanını bu cür dərindən işləyə bilməsi onun yazıya, ədəbiyyatşünaslığa

nə qədər dərindən bələd olmağını göstərir. O, bu işin nəzəri tərəfini də mükəmməl bilirdi. Romanda struktur və nəzəri baxımdan bircə yerdə belə boşluq yoxdur. Çünki o, həm də böyük alim - ədəbiyyatşünas idi.

Romanda satira nişangahında olan mollalar, axundlar isə Mir Cəlal tərəfindən öz dilləri ilə özlərini ifşa edirlər. Bu üslub Sabir qələmindən Mir Cəlala ötürülmüş ədəbi irsdir. O, bu üslubu xeyli irəlilədərək obrazların daxili aləmini şəffaf şəkildə təsvir edə bilmişdir. Əsərdə həmin obrazların xarakteri Qumruya olan münasibətləri ilə onsuz da bəs qədər açılmışdı. Amma müəllif bununla yetinməyib onları danışdıraraq, gülünc hallara salaraq daxili aləmlərini ifşa edir.

Romanın digər müsbət xüsusiyyəti isə satirik məzmunda olmasına baxmayaraq dilində poetik yükün hiss olunmasıdır. Mir Cəlal bəzi fəsillərin girişlərində, dialoq və monoloqlarda elə təşbeh, və metaforalardan istifadə edib ki, ona heç şairlərin yaradıcılığında rast gəlməmişik. Bu, Mir Cəlal orijinallığının nəticəsidir.

MİR CƏLALIN "YOLUMUZ HAYANADIR" ROMANINDA SABİR

Ağayev M.M.
Bakı Slavyan Universiteti
mirkamilagayev987@gmail.com

Ədəbiyyatımızda yaradıcılığı ilə yeni bir hadisə hesab olunan Mir Cəlal Paşayevin bədii irsi dövrümüzün qələm adamları üçün dərslikdir. Onu onun romanlarının sturukturu, dövr və dil uyğunluğu, obrazyaratma və obraztanıtma metodları ayrı-ayrılıqda bir məktəbdir. O, özü də Mirzə Cəlil və Mirzə Ələkbər Sabirlə yaranan məktəbinin layiqli davamçısıdır. Elə bir davamçı ki, həmin məktəbin üslublarını özünün zirvəsinə qaldırmışdır. Məsələn, Sabirin əsasını qoyduğu "öz dili ilə" ifşa metodunu Mir Cəlal öz romanlarında xeyli inkişaf etdirmişdir. Adı keçən roman da elə yaradıcılığı dərin ictimai-siyasi məzmun ehtiva edən, şeirlərində dahiyanə bir kədər barındıran gülüş ustası Mirzə Ələkbər Sabir haqqındadır. Mir Cəlal bu romanı yazmaqla Azərbaycan xalqına öz şairini daha yaxından tanımaq imkanı sunmuşdur. Bu romanın tək məqsədi, əlbəttə, Sabirin həyat və yaradıcılığına işıq tutmaq olmayıb. Yəni bioqrafik roman hesab olunmur. Mir Cəlal həm də Sabirin işıqlı gözlərindən həmin dövrün ümumi mənzərəsini göstərmək istəyib. Bir növ rejissor işi.

Əsərdə bizə təqdim olunan Tahirzadə bizim tanıdığım Sabirə daha başqa nəzərlə baxmağı öyrədir. Məsələn, onun həm də bir ailə başçısı olmağı və bununla - öz məişət qayğılarının çoxluğu ilə belə ədəbiyyat uğruna, xalq uğruna etdikləri necə də böyüklükdür. Tahirzadə Bakıya gedəndə ehtiyac ucbatından öz kitablarını satmalı olur. Qarşı tərəf bunların o qədər də bahalı olmadığını deyir. Halbuki, Sabir kitabxanasının ən qiymətli xəzinəsi "Xəmsə" onun xeyli tələbatını ödəyə bilərdi. Bunula belə, o, "Xəmsə"ni satmır. Mir Cəlal bu hadisəni təsvir etməklə göstərir ki, o ədəbiyyata, sözə öz müqəddəsatı kimi yanaşmışdır. Peşəsini müqəddəs hesab edən adamdan daha vətənpərvər kim ola bilər?

Romanda təsvir olunan dövrü görüb tanıdıqca Sabirin şeirləri bir-bir açılmağa başlayır. Yerli-yerində "Hophopnamə"dən gətirilən misallarla roman daha da oxunaqlı olur. Sabirin hər hansı bir şeiri təqdim olunacaqsa müəllif əvvəl ona möhtəşəm bir zəmin yaradır, müqəddimə xarakterli düşüncələr, hadisələr təsvir edir. Müqəddiməsiz söz demək xamlıqdır. Mir Cəlal o şeirlər üçün elə bir zəmin yaradırdı ki, qeyd olunan mətləb oxucuya tam aydın olurdu. Romanda Sabirlə müqabil dayanan qarşı cəbhənin təsviri də həmçinin, çox incə detallarla işlənmişdir. Hər iki tərəfi oxucuya tanıtdıqdan sonra isə öz məzmununu rahatca təqdim eləyib. Çünki artıq oxucunun ağlında cavab tapa bilməyəcəyi sual yoxdur. Bu, bayağılıq deyil, əksinə ustalıqdır. Əsər simvolik rəmzlərlə dolu olsa belə, hər yerin açarını öz oxucusunun gözü önünə qoyasan. Mir Cəlal bunu mahir şəkildə bacaran yazıçıdır.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ NAİLİYYƏTİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Aslanova Z.R.
Bakı Slavyan Universiteti
aslanovazumrud171@gmail.com

Ədəbiyyat dərslərində qarşıya qoyulan əsas məqsəd, yeni potensiala malik, istedadlı, bədii parçaların köməyi ilə ruhu cilalanmış, günün tələbi səviyyəsində düşünməyi bacaran şəxsiyyətin yetişdirilməsidir. Yəni

buna bir növ fərdin şəxsiyyətə çevrilmə prosesi də deyə bilərik. Bütün psixologiya dərslərində qeyd edildiyi kimi insan dünyaya fərd olaraq gəlir. Zaman keçdikcə, biliklərə yiyələndikcə şəxsiyyətə çevrilir. Bu mərhələdə ədəbiyyatın rolu əvəzolunmaz və diqqətə layiqdir. Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat söz sənəti olmaqla, həm ruhu oxşayır, həm də biliklərə yiyələndirir.

Şəxsiyyətin yetişdirilməsində isə əmək əvəzsiz, önəmli rol oynayır. Təhsildə əməyin bəhrəsi, nəticə etibarı ilə keyfiyyətin təminatçısıdır. Keyfiyyətin uğurlu dəyəri qiymətləndirmədir. Ümumiyyətlə, tətbiq edildiyi sahədən asılı olmayaraq qiymətləndirmə keyfiyyətdən xəbər verir. Qiymətləndirmə, dəyəri də, qüsurları da üzə çıxarır, şagirdin irəliləməsinə mane olan nöqsanların tapılmasına və tez bir zamanda aradan qaldırılmasına kömək edir. Ədəbiyyat dərslərində qiymətləndirmə həm şagird nailiyyətinin, həm müəllim potensialının, həm də təhsil sisteminin özünün qiymətləndirilməsidir. Təhsildə buraxılmış hər bir kiçik nüans gələcək üçün böyük təhlükə yarada bilər. Bir xalqın gələcəyi onun yetişməkdə olan gənclərinə bağlıdır. Bunun üçün də ədəbiyyat dərslərinin tədrisi, qiymətləndirmənin aparılması böyük məsuliyyət və diqqət tələb edir. Ədəbiyyat dərslərində nailiyyətin qiymətləndirilməsi müxtəlif metodlarla həyata keçirilə bilər. Müəllim sınaq imtahanları, müsabiqələr, layihələr təşkil edərək şagirdin potensialını qiymətləndirə bilər. Qiymətləndirmə prosesi tələbələrin, şagirdlərin ədəbi əsərlərlə bağlı öz fikirlərini ifadə etmə, məntiqi rəqabəti düzgün şəkildə tətbiq etmə və əsərlərin məzmununu, mühüm məqamlarını doğru şəkildə dəqiqləşdirməyə əsaslanır.

Deməli, dərs müddətində yeni biliklərin əldə edilməsi, fənnin köməyi ilə fərdi şəkildə stimullaşdırma, müəyyən sınaqlardan keçmə yolları, həyatın növbəti mərhələsində vərdişə çevrilməsi və s. proseslərin yolu keyfiyyət, dəyər və bunların qiymətləndirilməsidir. Qiymətləndirmə şəffaf, ədalətli və ardıcıl aparılan bir prosesdir. Əsas mahiyyəti, tədris edilən fənnin köməyi ilə şagirdin gündəlik, aylıq və illik hansı bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməyi bacardığını aydınlaşdırmaq, nələrdə hələ də çətinlik çəkdiyi müəyyənləşdirməkdir. Ümumiyyətlə, təhsildə qiymətləndirmənin əsas məqsədi təhsilin keyfiyyətini, səviyyəsini yüksəltməkdir. Bu da öz növbəsində milli rifahın, əqli keyfiyyətin yüksəldilməsi deməkdir. Ədəbiyyat dərsində müəllimin qarşısında duran əsas məqsəd, ədalətli, düzgün qiymətləndirmədən istifadə edərək şagirdin uğurunu dəyərləndirməkdir.

Ədəbiyyat dərsləri, tələbələrə sənət, düşünmə, vərdişlər və mənəvi inkişaf üzərində işləmək imkanı verir. Bu dərslər tələbələrin mətnləri anlamaq, müzakirə etmək və öz fikirlərini ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirməyə kömək edir. Qiymətləndirmə prosesi, tələbələrin məlumat və anlayış səviyyəsini ölçmək, onların inkişafını dəstəkləmək və öz öyrənmə proseslərini idarə etmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

C.CABBARLININ "OD GƏLİNİ" PYESİNİN ELXAN OBRAZI İLƏ DASTAN QƏHƏRMANLARI ARASINDA PARALELLİK

Babayeva N.G.
Bakı Slavyan Universiteti
babayevanuray@icloud.com

Cəfər Cabbarlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında folklor ənənələrini yazılı ədəbiyyatla sintezdə təqdim edən böyük sənətkardır. C.Cabbarlının dram əsərlərinin bir çoxunda olduğu kimi "Od gəlini" pyesində də dastan elementlərini müşahidə edirik. Paralel əlamətləri dastan qəhrəmanları ilə "Od gəlini" pyesinin qəhrəmanı Elxanla müqayisəli təqdim edək.

Dastan qəhrəmanları bir ideal uğrunda ardıcıl mübarizə aparır və bu mübarizə şəxsi mənafedən daha çox kütlənin, etnosun leyhinə baş tutur.

Elxan da cəmiyyəti daxildən parçalayan "qanun" hesab edilənləri qəbul etmir. "Budur, əsrlər boyu qanun adına hökmranlıq sürən qanunsuzluq. Əski dünyanın prinsiplərini qəbul etmir və bunu insanlığın faciəsi hesab edir, xalqın müstəmləkə vəziyyətində yaşaması ilə razılaşmır və işğalçılara qarşı üsyan qaldırır.

Dastan qəhrəmanı öz hissləri, şəxsi taleyi ilə də oxucuya doğmalaşır, sevir, sevilir. Qəhrəman-sevgili xəttində dastan qəhrəmanı sevdiyi uğrunda da mübarizə aparır, sevgilisi yardımçı qəhrəmanlar sırasında ilk yerdə, onunla yan-yana dayanır. Düşmənə qarşı mübarizədə qəhrəman fiziki gücü, ideallarındakı qətiyyəti ilə seçildiyi kimi, sevgi xəttində də sədaqəti, vəfası ilə fərqlənir. Elxan da dastan qəhrəmanları kimi idealında sabitdir, fiziki baxımdan güclüdür, sevgilisinə vəfalıdır.

Dastanda sevgili öz gözəlliyi, ağlı, fədakarlığı ilə başqalarından fərqlənir, "Od gəlini"ndəki Solmaz kimi.

Dastan qəhrəmanları haqsızlığın hökm sürdüyü, zəiflərin əzildiyi mühitə qarşı kəskin mübarizə aparır. Bu mübarizə hədəfi bir və daha çox ola bilir. Düşmən güclü olmalıdır ki, qəhrəman da ona qarşı mübarizədə zəif görünməsin.

Elxan mübarizəsində ilk hədəf olaraq ərəb basqınçılarını, ikinci hədəf gücsüzləri əzdirən dinləri, üçüncü hədəfi kölelik törədən bütün ictimai mühit və yaşayış quruluşu olduğunu ifadə edirdi.

Dastan qəhrəmanları mübarizədə qərarlı olduğundan düşmən cəbhədə doğmaları da olsa, məqsədindən dönmürlər.

Doğma qardaşı Aqşin din uğrunda mübarizədə Elxana silah qaldırır. Bu zaman Elxan cavabında " Qoy…. bəşəriyyət bilsin ki, öz böyük əməlim uğrunda öz doğma qardaşıma qarşı mən də silahsız deyiləm."

Dastan qəhrəmanları düşmən qüvvəyə qarşı mübarizədə əsas fiqur olsa da, sadiq döyüş yoldaşları onun ətrafında sıx birləşir və ideallarını müdafiə edir; Elxanın silahdaşları kimi.

MÜASİR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ TƏHKİYƏNİN QOYULUŞ PROBLEMİ

Babayeva N.Y.
Bakı Slavyan Universiteti
lbabayeva778@gmail.com

XX əsr müasir Azərbaycan nəsrində maraqlı ədəbi-bədii proseslər baş verir. Klassik ənənəvi ədəbiyyatla yanaşı təhkiyənin yeni formaları meydana çıxır. Ənənəvi XX əsr ədəbiyyatı təhkiyə quruluşuna görə Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Qurban Səid, Fərman Kərimzadə qələmi ilə tanınırdı. Klassik roman ənənəsi onların fonunda davam edirdi. Postmodernizm ortaya çıxaraq ənənəviliyi inkar etməyə başladı. Digər bir tərəfdən isə məsələ postmodernizmə ənənəviliyi aşılamaq idi. İlk başlarda yeni bir baxış bucağı yaratmağı bacarmışdı. Postmodernizmin inkişafı və ənənə anlayışını yeniləşməsində problemin qoyuluşu əks olunurdu. Lakin postmodernizm tərəfindən belə ənənəvilik inkar edilirdi. Parlaq nümayəndə olaraq Kamal Abdulla yaradıcılığı bu ənənəviliyə qarşı gəlir. "Yarımçıq əlyazma" romanı postmodernizm nümunəsi olaraq ortaya çıxır. Tarixiliyi və yeniliyi vəhdət şəklində oxucuya təqdim etməyi ustalıqla həyata keçirən müəllif fərqli təhkiyə növünü ortaya qoyur. Dədə Qorqud və Şah İsmayıl Xətai fərqli tarixi qəhrəman kontekstində verilir. Bu əsərlə yanaşı, Nicat Məmmədovun "Axın" və Natiq Rəsulzadənin "Pəncərə" əsəri də ənənəviliyə qarşı əsərlərdən idi. Yeni dövr ədəbiyyatında zəngin materiallar fonunda problemin qoyuluşu məsələsi həll edilir. İndiki zəngin məlumatlar çərçivəsində bu proses daim hərəkətdədir. "Yarımçıq əlyazma" postmodernist əsər olaraq obrazların tarixiliyində yeni dövr oxucusu üçün şübhə yaradır. Əlyazma şəklində yazılan əsərdə müəllif dastan ilə fərqli cəhətlər meydana çıxarır. Müəllifin fərziyyələri, təxəyyülü geniş şəkildə oxucuya çatdırılır.

Postmodernizm kimi mürəkkəb və birmənalı qarşılanmayan, qəbul edilməyən ədəbi-estetik sənət nümunəsi indi yarım əsrdən çoxdur ki, onu hələ də dərk olunmayan mərhələ şəklində araşdırmaqdadırlar. Gələcəkdə qarşıya qoyulan məqsəd postmodernizmdə təhkiyə xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir. İctimai-siyasi və mədəni tendensiyalar dövründə gündəmə gəlməsi isə problemi aktuallaşdırır. Postavanqardistlər bəşəriyyətin eyni zamanda müxtəlif istiqamətlərdə hərəkət etdiyini duymaq və hiss etmək qabiliyyətinə malik idilər. Müəyyən zaman ərzində postmodernizmin sıradan çıxarılması və yeni düşüncələrin yaranması təşəkkül tapdı. Ən yeni Azərbaycan nəsrində bədii axtarışlar yeni təfəkkürlə bağlıdır. Sosial-siyasi vəziyyət, cəmiyyətin dəyişməsi, fərdi fikir formalaşması və bir çox baxımdan ədəbiyyatda novator baxış yarandı. Dövrün inkişafı ilə nəzərə çarpan ilkin baxışda yeni tipli təhkiyə meydana çıxdı. Əvvəla, postmodernizm yazarla oxucu arasında oyuna çevrilmişdi. Oxucu onları oxuyarkən, sanki tapmaca tapırdı.

Ədəbiyyatın əsas funksiyaları öyrətmək, ibrət dərsi vermək və təfəkkürü inkişaf etdirmək idisə, postmodernistlər isə bunları inkar edirdi. Onlar belə qənaətə gəlirdilər ki, ədəbiyyat məhz əyləndirməlidir. Əyləndirmə prosesi isə idraki oyunlar əsasında həyata keçirilməlidir. Bu ədəbiyyat elitar ədəbiyyat da adlanır. Postmodernizmin qeyri-müəyyən, bilinməyən, bəlkə üzərində qurulmuş strukturu artıq sıradan çıxmağa başladı. Ədəbiyyat da həyatda olduğu kimi müəmmalı məsələlərdən yan keçib konkret bir dövrə ehtiva etməyə başladı. Fəallıq dövründə yeni qələm, yeni ideyalar ilə zəngin bir dövrdə yeni nəsrin ortaya çıxışı sürətləndi. Təhkiyə də onlar içində öz ənənəviliyini qoruyub saxladı. Nəqletmə öz xüsusiyyətlərini daxili struktur baxımından köhnəlik və yenilik arasında aparır. Subyektiv və obyektivliyi qoruyub saxlayaraq ənənəvi inkişafı davam etdirən bu təhkiyə, həm də dildə yeni formanı meydana çıxardı. Nəsr ədəbiyyatında öz yerini tipik xüsusiyyətlərini dil və üslub baxımından inkişaf etdirdi. Təhkiyənin obyektiv və subyektivliyi

müəllifin əsas nitqini təşkil edir. Bir məsələyə bir neçə müəllif yanaşması da öz növbəsində əks olunur. Azərbaycan ədəbiyyatından fərqli olaraq Qərb ədəbiyyatı nümayəndələri təhkiyə və ona münasibəti fərqli göstərirlər. Bu daha çox postmodernist əsərlərdə ortaya çıxır. Müasir dövr ədəbiyyatında postmodernizm təkcə cərəyan kimi yox, həm də yeni təhkiyə forması kimi nəzərə çarpır. Təhkiyənin tipoloji strukturu və onun quruluşu bir çox cəhətdən öz funksiyasını yerinə yetirir. Ədəbi-bədii əsərlərdə istifadə olunan təhkiyə şifahi xalq ədəbiyyatından başlayaraq öz rolunu davam etdirmişdir. Antik dövr ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərindən bəhrələnərək Azərbaycan ədəbiyyatında da təhkiyənin müasir dövrlə səsləşişi özünü göstərir. Nəsr ədəbiyyatında daha çox rast gəlinən təhkiyə xüsusiyyətləri özünün novatorluqla ənənəviliyini əks etdirir. Bu yeni tipli yazarların yaradıcılığında isə yenilik kimi nəzərə çarpır.

DOSTOYEVSKİ POETİKASINDA POLİFONİK ROMAN VƏ ONUN İNKİŞAF YOLU

Babayeva N.Y.
Bakı Slavyan Universiteti
lbabayeva778@gmail.com

Çağdaş dünyamızın və onun hər bir milli mədəni qarşılıqlı əlaqələrinin qurulmasında ictimai informasiyaların həmçinin ədəbiyyatın rolu böyükdür. Dünya ədəbiyyatı bizim bir-birimizə təcrid olunmağımızın qarşısını alır. Bədii ədəbiyyatda novator kimi təqdim edilən dahi rus yazıçısı F.M.Dostoyevski insana yeni baxış nümayiş etdirir. Onun yaradıcılığında öz əksini tapan polifonik roman anlayışı dərin tarixi xüsusiyyətlərini əks etdirərək bir çox ənənəni özündə göstərir. Dostoyevskinin ikili insan konsepsiyasına uyğun olaraq özünün bədii ifadə tərzini çox dərin şəkildə göstərməyi bacarır. Yazıçı öz əsərlərində yaratdığı qəhrəmanların simasında bir çox fərqli nüanslara toxunmuşdur. İnsanın ruhu və beyni, məntiqi ilə hisləri arasındakı ziddiyyəti Dostoyevski qədər dərindən aça bilən olmamışdır. Onun poetikasında bu ənənə bütün əsərləri üçün keçərli olmuşdur. İnsan konsepsiyası öz dərinliyini fəlsəfi və ideoloji baxımdan göstərə bilir. Polifonizm (çoxsəslilik) yalnız müxtəlif fikrə sahib olan qəhrəmanları özündə birləşdirmir. O, bədii təsvirin insan ideologiyasının avanqard ünsürlərini özündə cəmləşdirə bilir. Bəzən çox sadə şəkildə iki və daha artıq mövqelərdə duran müxtəlif ideyaları təbliğ edən qəhrəmanların mövcudluğu özünü əks etdirir. Polemik qarşıdurma özünü əsərlərdə göstərir.

Dialoqların çoxluğu ilə seçilməsi polifonik romanın ahəngdarlığını artırır. İ.S.Turgenevin "Atalar və oğullar" romanı da bu tip romanlar silsiləsinə daxil edilir. Qəhrəmanların öz daxili dünyaları və onların açılmasına da polifonik əsərlərdə vurğu edilir. Rus ədəbiyyatşünas Mixail Baxtinin yaradıcılığında Dostoyevski və onun poetik üslubuna həmçinin polifonizmə toxunduğunu görmək mümkündür. Bu anlayış ədəbiyyatda Dostoyevskinin bədii düşüncə tərzi kimi onu yüksəltməsilə mövqeyini möhkəmləndirdi. Onun əsərlərində vahid mərkəz və konkret məkan anlayışı yoxdur.

Yazıçı müəllif və qəhrəman fikrini onların qarşılıqlı düşüncələrini bərabərləşdirir. İkili fikirlər fərqli baxış bucağı altında öz ənənəviliyinə toxunur. Subyektiv və obyektiv təhkiyə sözü də qəhrəmanların daxili xarakterini açmağa onu çatdırmağa nail olur. Müəllif öz qəhrəmanı ilə birgə xəyal qurur onun həyəcanını keçirir, lakin öz fikirlərini ona qatmır. Polifonik romanın əsas tələbi kimi də bu nəzərə çarpır.

Fəlsəfi və dini düşüncələrinin də çoxluq təşkil etdiyi Dostoyevski onların insan xislətində və dövrün ruhunda olduğunu düşünürdü. Baxtin də belə hesab edirdi ki, yazıçı dünyanın çoxsəsliliyini ziddiyyətini dialogizmini olduğu kimi saxlamış və onları öz yaradıcılığına uyğunlaşdırmamışdır. Dostoyevski Rusiya tarixi şəraitində cərəyan edən hadisələri subyektiv deyil, açıq şəkildə obyektivcəsinə təsvir edir. Məsələn, oyaradıcılığında dini təriqət və ya mistik prosesləri ictimai hadisələrdən pravoslavlığı isə sosializm ideyasından üstün tutmurdu. Ona görə yox ki, Dostoyevski öz düşüncələrini fərqli təqdim edir, ona görə ki, rus xalqı və rus milli ruhu belə tələb edir. Qeyd etdiyimiz kimi, Baxtin romanları iki növə ayırırdı. Monoloji (homofonik) və dialoji (polifonik) roman.

Homofonik əsərlərdə tək bir hakim səsin, hakim mövqenin mövcudluğu öz əksini tapır. Son fikir yenə də müəllifə məxsusdur. Polifonik roman isə bunun tamamən əksidir. Qəhrəmana və ideyalara müdaxilə edilmir, ona tam asudəlik verilir. Onun əsərləri açıq sonluğa malikdir. Çünki polifonik romanların əsas xüsusiyyətlərindən biri də budur. Dostoyevski ideya və məzmun baxımından bir çox düşüncəni müstəqil qüvvə kimi öz əsərlərinə daxil edir. İnsan ideya üzərində deyil, ideya insan üzərində hakim rol oynayır. Dostoyevskinin fikrinə görə, ideya romanda böyük ağır daş parçası kimi insanın üzərinə düşür. İnsan nə

qədər çalışsa da, ondan azad ola bilmir və bu davam edir. İdeyaların qoyuluşu Dostoyevski üçün xas xüsusiyyətdir. Bunlar açıq və gizli olaraq özünü göstərir.

Dostoyevski heç vaxt öz şəxsi fikir və düşüncələrini yaratmaqla məşğul olmayıb. Çünki o filosof olmayıb. Ona görə də o ideyanın təsvir və inkişafına olduqca çox diqqət etmişdir. Dostoyevski öz oxucusunun bədii dünyasını zənginləşdirməklə yanaşı, onu həm də təəccübləndirir. Polifonik roman da öz növbəsində Dostoyevskidən sonra yeni yaranan ədəbi cərəyanlar üçün sələf rolunu oynadı.

N. ƏBDÜLRƏHMANLININ TARİXİ ROMANLARININ ADLANDIRILMA MƏSƏLƏSİ

Cəfərov C.Q.
Bakı Slavyan Universiteti
cavidancafarov3@gmail.com

N.Əbdülrəhmanlı tarixi hadisələrə öz fərdi yanaşması ilə seçilən yazıçılardandır. Belə ki, onun "Yolçu", "Könül elçisi" və "Taclı" romanları və bu romanların özünəməxsus təhkiyəsi, hadisələrə yanaşma tərzi olduqca fərqlidir. Yazıçı tarixi həqiqətləri bədii formada, fərqli, özünəxas təhkiyə ilə oxucuya çatdırır. Bəlkə də, bu üsluba müraciət etməklə yazıçı tarixin tozlu səhifələrini iz qoymuş şəxsiyyətləri yenidən həyata qaytarır, onlara yeni nəfəs verir. N.Əbdülrəhmanlının tarixi romanların hər biri özünəməxsus adlandırılma semiontikası ilə seçilir. Bu romanlarda o, simvolika işlədir. Burada obraz ain, həm də reallığı təcəssümüdür. Daşıdıqları anlamlar və mövzu ilə olan bağlılıqları ilə seçilən adlardan biri də "Yolçu" romanıdır. Əsərdə qəhrəmanı tarixi şəxsiyyət olsa da, o, sevgi uğrunda mübarizədə məğlub olur, ona yetişmədən haqq dünyasına qovuşur. Burada bir dövrün ölkə tarixində iz qoymuş şəxsiyyətlərindən olan Nadir şahın və onun fonundan Mirzə Yusifin həyatı təsvir olunur. Ümumilikdə yazıçının romanlarının bir çoxu "yol" anlayışı ilə və bu nəsnəyə uyğun metaforlarla adlandırılıb. "Yolçu" romanına diqqət etsək, burada insan taleyinin yol anlayışına uyğunluğu, qəribə, sakit ovqat onun digər romanlarında da ədəbi-estetik düşüncəyə yoldaşlıq edir. İndiki, yeni həyatdan bəhs edən "Yolsuz"da da yeni bir yol-cığırı görürük. Yolların "sıxlığı" Taclıda da aydın görünür. Bu romanlarının timsalında bütün yolların – uzun məşəqqətli yolların mərkəzi Təbrizdir. Demək olar, Təbriz elə bil bütün bu yolların ana yoludur. Bundan sonra yollar məqsədlərə, arzulara doğru gah ayrılır, gah gəlib uyğun bir zamanda və məkanda qovuşur.

Nəriman Əbdülrəhmanlı romanlarında tarixi konkret zaman kəsiyində və şəraitində təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Onun bir digər tarixi romanı "Taclı" adlanır. Roman səfəvilər dövlətinin təşəkkül və quruculuq illərini, o zaman baş verənlərin keçmişdəki və gələcəkdəki uzantılarını ehtiva edir. Əsərin "Taclı" adlandırılmasını Şah İsmayıl tərəfindən yoldaşı Şahbikə xanıma verdiyi ləqəbdən götürülüb. Şahın yoldaşı heç bir ərdən geri qalmayan xarakterdə insandır. Burada o döyüşə belə atlayır. Yol anlayışı həmçinin bu əsərdə Taclı xarakterinin timsalında da görünür. Şah İsmayılın fəaliyyətində böyük dəstəkçi, əsas yolgöstərən simalardan biri də məhz odur.

"Könül elçisi" romanına baxsaq, əsərin mövzusu Səfəvi səfarət elçisi Oruc bəy Bayatın həyat və fəaliyyətidir. Romanın bu cür adlanması isə diplomatik nümayəndə olduğu halda, gedib gördüyü Avropa ölkələrindən təsirlənən, oradakı mədəniyyəti, dini və məişət həyatını özünə daha uyğun hiss edən insanın öz dünyasını, öz yolunu müəyyən etməsi və bu yola bütün könlü ilə bağlanması üçün belə adlandırıldığını güman edə bilərik. Çünki könül yolçuluğunda obraz öz iç səsini dinləyir, öz yoluna inanan adamın taleyi roman boyu ona yoldaş olur.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK DUYĞULARININ FORMALAŞDIRILMASI

Əliyeva Z.L.
Bakı Slavyan Universiteti
ezeyneb248@gmail.com

Ülvi –bəşəri duyğuları,səmimi duyğuları bədii-estetik yolla tərənnüm edən ədəbi əsərlərin tədrisi tələbələri vətəndaşlıq duyğuların formalaşması üçün geniş imkanlar yaradır. Ədəbiyyatımızda bu meyillərin formalaşdırılması üçün kifayət qədər pyeslər,romanlar,şeirlər yazılmışdır.İndiki dövrdə bu əsərləri tədris edərkən innovativ texnologiyalardan istifadə etmək daha məqsədə uyğundur.Belə ki ,orta məktəblərdə tədris

olunan dərslərdə istifadə olunan üsullar sayəsində şagirdlər sadəcə bu əsərləri əzbərləmir,həm də dərindən mənimsəyir. Burada əsas məqsəd vətəndaşlıq duyğularının inkişafına xidmət etməkdir.

M.Ə.Rəsulzadə ədəbiyyatı "Bir millətin ruhunu əks etdirən ayna"adlandırırdı Vətənə məhəbbət hissi olmayan insan yüksək əxlaqi keyfiyyətlərdən uzaqdır.Bu hissin nə qədər yüksək keyfiyyətli hiss olduğunu S.Vurğun öz yaradıcılığında belə ifadə edir:"Xalq eşqi, vətən məhəbbəti insanın həyat nəfəsidir... Madam ki,insan ömrünün ən böyük zinəti,onu yaşadan ən qadir qüvvə vətənpərvərlik hissidir,bu hiss bugünkü körpələrin,nəslimizin təlim-tərbiyəsinin əsas ruhu çarpan ürəyi,düşünən beyni olmalıdır". Bu o deməkdir ki, vətənpərvərlik duyğularının istər orta məktəbdə,istərsə də ali məktəbdə öyrənənlərə tədris edilməsi və mənimsədilməsi bu fənnin qarşında duran əsas məqsədlərdən biridir.

Bu mövzuda yazılmış əsərlərdə əsasən müsbət surətlərin əxlaqi keyfiyyətləri arasında vətənə məhəbbət ,vətəndaşlıq dirayəti,milli birlik və əməksevərlik duyğuları aşılanır.Belə əsərlərin tədrisi zamanı təlim prosesində müəllim qəhrəmanların əxlaqi keyfiyyətlərinin səciyyələndirilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir.O təlim prosesini elə şəkildə qurmalıdır ki,öyrənənlər bu əsərin əxlaqi əhəmiyyətini özləri anlasınlar və oradakı surətləri asanlıqla fərqləndirə bilsinlər.Burada əsas məqsədə öyrənənlərə onun mənsub olduğu millətin tarixini ,milli keçmişini öyrətmək və ona vətənə məhəbbətin insana məxsus əxlaqi keyfiyyətlərdən ən alisi olduğunu aşılamaqdır.

Xalq şairi B.Vahabzadə yaradıcılında olan vətəndaşlıq motivləri öyrənənlərə bu duyğuların aşılanmasında geniş üfüqlər açır.Bunu onun "Vətəndaş"şeirində daha aydın görürük.Burada az qala hər misrada "Vətəndaş" sözündən istifadə olunur.Şair bu şeirdə vətəni sevgini ən ülvi və ən müqəddəs hislərdən biri sayır.Burada o vətəni özünə bir ana,qardaş sayır.Şair şeirdə qeyd etmək istəyir ki,əgər insan öz vətənindədirsə,deməli o güclüdür.Bu əsər öyrənənlərə tədris edilərkən "Əsl vətəndaş necə olmalıdır?" "Vətəndaşlıq borcu deyiləndə nə başa düşürsünüz" kimi suallar verərək şeirin həm motivasiya mərhələsini qurmuş olarıq ,həm də öyrənənlərədə şeir haqqında umumi bir fikir formalaşdırmış olar.Sonda isə öyrənənlər bu şeiri oxuyub mənimsədikdən sonra "Əsər sizdə vətəndaşlıq borcu haqqında necə bir təsəvvür yaratdı?" sualı verərək öyrənənləri bu əsəri hansı səviyyədə dərk etdiyi də öyrənmiş olar. Bunu prosesi başa çatdırdıqdan sonra isə buna uyğun hansısa bir təqdimat işinin tapşırılması məqsədə uyğun olardı.

Buna da diqqət yetirməliyik ki,həm orta,həm də ali təhsil müəssələrində tədris olunan ədəbiyyat dərslərində vətənpərvərlik duyğularının gənc nəsildə formalaşdırılması üçün istənilən qədər bu mövzuda əsərlərin artırılması mümkündür. Bu əsərin dərindən təhlil edilməsi və təlimin təşkil olması müəllimin elmi-pedoqoji təcrübəsindən aslıdır.Müharibə hər kəs üçün acı bir hadisədir.Buna baxmayaraq lazım gəldiyi zaman vətəni müdafiə etmək hər kəsin borcudur.44 günlük müharibədə də bu baş verdi ,Azərbaycanın qorxubilməz oğulları vətən torpaqlarını düşməndən xilas etdi.Bu müharibədə canından keçmiş oğullarımızın protoipi yaradılarsa və bu əsərlər həm ali,həm də orta məktəbdə gənc nəslə tədris olunarsa gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələndirilməsində misilsiz rol oynamış olar. Bu əsərlər dərsliklərə salınana qədər isə, təhsil müəssələrində bu mövzuda esse müsabiqələrinin təşkili və elmi kütləvi tədbirlərin keçirilməsi işlərin həyata keçirilməsi vətəndaşlıq duyğularının formalaşması üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

MİFOLOJİ NÜMUNƏLƏRDƏ "TALE" VƏ "QİSMƏT" MOTİVLƏRİ

Fərəcova S.X.
Bakı Slavyan Universiteti
ferecli404@gmail.com

Miflər təxəyyül üçün yaradılıb ki, onları canlandırsın. Mifologiyada insana öncədən bir tale yazılır və insan bu taleyindən qaça bilmir. Mif taleyin dəyişkənliyini ifadə edir, eyni zamanda onu dəyişdirməkdə çətinlik çəkir.

Mifologiyada belə bir anlayış mövcuddur ki, insan taleyini dəyişə bilməz. Antik dövr mifoloji realizmində yazılan əsərlərdə "qaçınılmaz tale" üstünlük təşkil edirdi, qəhrəmanlar cəmiyyətlə yox, taleləri ilə mübarizə aparırdılar. Tale yunan mətnlərində, xüsusilə də faciələrdə tez-tez rast gəlinən motivdir. Yunan və Roma mifologiyasında yalnız providensializm (həyat hadisələrində ilahi qüvvənin rolu) deyil, insanın şüurlu fəaliyyəti də insan taleyində nəzərə alınırdı.

Mifologiya kontekstində insanın taleyi ondan asılı olmayan digər qüvvələrin əlindədir. Bu şərtlər əsasında onun şəxsiyyəti formalaşır. Bu toxunuş bir-birilə bağlantılı, energetik toxunuşdur, çünki insan və onun təxəyyülü mifologiyanı qidalandıran əsas amillərdir. İnsan taleyinin özündən asılı olmayan qüvvələr

tərəfindən formalaşmasına inandığı müddətdə onun taleyinə yazılan həyata keçəcək. Bu, eyni zamanda fatalizmdir.

Sofoklun "Çar Edip" faciəsi yazılı ədəbiyyatda "tale və qismət" motivlərinin işləndiyi ilk nümunələrdən biridir. Əsərdə Edipə öncədən tale biçilir və o, taleyindən heç vaxt qaça bilmir. Nə qədər qaçmağa can atsa da, atası onu başqa çobana versə də, o tale gerçəkləşir. Edip öz atası Layusu öldürür və anası Yokasta ilə evlənir, insest münasibət yaşanır. Bəs doğurdan da mı insan Edip kimi öncədən yazılmış hadisələri yaşayır? Əgər insan ona biçilmiş taleyi yaşayırsa, o, azad varlıq deyilmi? Azad deyilsə, bu dünyadakı funksiyası nədir? Azaddırsa, ona verilən azadlıq hansı çərçivədə tənzimlənib? Taleyin və fatalizmin konsepsiyasını nəzərə alsaq, oxucu Edipə hər hansı bir qüvvə tərəfindən idarə olunan marionet kimi baxır. Edip həm də həqiqət axtarışına çıxan, sonda özünü və taleyin qaçınılmaz olmasını dərk edən bir müdrik kimi təsvir olunur.

"Persey" mifində isə hökmdar Akrisinə xəbər verilir ki, onu nəvəsi öldürəcək. Akrisi bu taledən qaçmaq üçün yerin ən dərin qatında bir ev tikdirir və qızı Danayanı heç kəs görməsin deyə oraya salır. Lakin taledən qaçmaq mümkündürmü? Danayanın Zevsdən bir oğlu olur və taleyin hökmü gerçəkləşir, hökmdar nəvəsi Perseyin əli ilə öldürülür.

"Xron" mifində Xron (hər şeyə üstün gələn zaman) oğlunun onun taxtını əlindən almasını öyrənir, əmin olur ki, hakimiyyət həmişə onun əlində qalmayacaq, uşaqları ona qarşı çıxacaq, atası Urana elədiyi pislikləri övladları da ona edəcək, bir sözlə atasının ahı yerdə qalmayacaq. O, buna qarşı mübarizə aparmağa çalışsa da nəticədə qorxduğu başına gəlir, öncədən yazılan tale gerçəkləşir..

Mifologiyada taleyin bir rolu var: "tale" heç kimin idarə edə bilmədiyi hadisələrdir. "Tale" sadəcə olaraq baş vermir, Tanrı taleyi yaradır və ola bilməyəcək şeylərin baş verməsi üçün müdaxilə edir. İnsanlar allahları günahlarına görə təqsirləndirməməlidirlər. Taleyin sahibi olmaqla taleyini qəbul etmək arasında fərq var. Bu fərq iradə azadlığıdır. Əsl qəhrəmanlar heç vaxt təslim olmurlar. Antik dövr mifoloji realizminin xüsusiyyətlərindən biri də budur. Tanrılar insanların həyatına müdaxilə etsə də onları iradə gücündən məhrum etmirlər. Hətta tanrıların özləri belə ölümdən qaça bilməzlər, talelərinə nə yazılıbsa, onu yaşayacaqlar.

İSMAYIL ŞIXLININ "ÖLƏN DÜNYAM" ROMANINDA SEVGİLİLƏRİN QARA ALIN YAZISI

Fərəcova S.X.
Bakı Slavyan Universiteti
ferecli404@gmail.com

İ.Şıxlının "Ölən dünyam" romanının əvvəlində qarşılaşdığımız ilk tragik məqam olan ölüm konkret vəziyyətləri, hadisələri, obrazları izləməyə, analiz etməyə imkan verir. Həmin məqam bir çox qaranlıq mətləblərə işıq salır, milli-mənəvi, əxlaqi keyfiyyətləri tədqiq etməyə yol açır.

Ələddin təsadüfi bir güllənin qurbanı oldu. Həsən ağa bilmədən ov zamanı Ələddini öldürdü. Ələddin özü öz ayaqları ilə əcələ doğru addımladı. Bu, alın yazısı imiş, Allah yazıbmış. Sadəcə əcəl sanki Ələddini tutub ora aparıb. Deyirlər ki, əcəl məni çəkib apardı. İnsan sanki ölmək istəyir və bunu hiss edir. Ələddin kimi.

Tale insanı elə bir oyuna salır ki, sən özün o oyunu özünlə bərabər oynayırsan. Özün özünün rəqibisən, meydanda özün özünlə rəqs edirsən, bu elə bir oyundur ki, oyunun yeganə tamaşaçısı özünsən. Biz bəzən dildə nəyisə istəməsək də, şüuraltı olaraq, istədiyimiz nəsnələr gerçəkləşir. Ölmək istəmirik, amma şüuraltı olaraq, ölümü düşünürük, ölməyə can atırıq. Ələddin də eyni situasiyada idi. Özü öz ayağı ilə ölümə getmək istəyirdi. Onun ölümü mistik bir ölüm idi.

Qaratelin adı sanki taleyində iz qoydu, teli kimi taleyi də qara gəldi. Qaratel Ələddinin nişanlısı idi. Ələddini bir dəfə görmüşdü. Qaratel bilsəydi ki, Ələddin ona görə ova gedir, özünü ona göstərmək istəyir, heç qoyardımı ova gedə? Qaratel Ələddini sevirdi, onun mərdliyini sevirdi, sözünün üstündə durmağını sevirdi. Qaratelin bütün arzuları ürəyinin girdabına qərq olmuşdu. Ələddindən sonra həyat onun üçün yalnız qara rəngdən ibarət idi. Ələddinin ölümü ona ağır zərbə vurdu. Bütün xəyalları puç oldu, xülyalarla əvəz olundu. Ələddindən sonra həyat onun üçün yalnız qara rəngdən ibarət idi. Qaratel özünü uğursuz, bədbəxt hesab edirdi. Yaralı, nakam qəlbinin dilləri üsyan edir, el qınağı vahiməsi ona hakim kəsilir, mənəvi-daxili sarsıntı keçirirdi. Onun taleyi əvvəldən belə yazılmışdı. Nə nişanlısı ilə xoşbəxt ola bildi, nə də nişanlısının qardaşı ilə. Taleyin, qismətin amansız qəzası qarşısında o, çıxış yolunu intiharda gördü.

İnsanın təbiətlə ahəngdarlığını, insan-təbiət vəhdətini əks etdirən ölüm səhnəsi Qaratelin mistik ölümü idi. Onun ölümünə Tanrı, ədəbiyyat timsalı olan Kür çayı və Alan adlı vəfalı it şahidlik etdi. Qaratelin intihar üçün Kür çayını seçməsi təsadüfi deyildi. O, Ələddinlə həmin Kür çayında tanış olmuşdu. Özünü Kürün ağuşuna atmağı seçən gənc qız bütün xəyalları, arzuları ilə bərabər özünü də çayda boğdu. Onu son mənzilə Alan yola saldı. Qaratelin üsyanı qismətinə idi, o da bu həyatdan xoşbəxtlik payı umurdu. O da sevib-sevilmək istəyirdi. Onun ayağı uğursuz deyildi, Ələddinin özünü ölüm çəkib aparmışdı.

Qaratelin intiharı sadəcə olaraq o dövrdəki adət-ənənəyə üsyan kimi mənalandırılır. Nişanlısının qardaşı ilə evləndirilməsi adətinə etiraz kimi. Onu məcbur etməsəydilər, bəlkə də intiharı seçməzdi, amma o da bir ipə bənd idi, qara tale onun alnına yazılmışdı. Ələddin getdi deyə o da getmək istəyirdi. Ömər koxanın ölümü də sadəcə son damla, bir növ bəhanə oldu, qızı ölümə təhrik etdi. Bəlkə də məcbur evləndirməsəydilər, elə ömrünün axırınacan nişanlısının qəbrinin üstünə gedib-gələcəkdi.

Ələddinin nakam ölümündən doğan konflikt gələcək faciələrin təməlini qoyur. O cümlədən də Qaratelin intiharına zəmin yaradır. İki sevgilinin eşq hekayəsi bu dünyada bitir. Bir el, bir tayfa yer üzündən tədricən silinməyə başlayır.

"SÜRGÜN" VƏ "ZƏNGƏZUR" ROMANLARINDA ERMƏNİ VANDALİZMİN İFŞASI

Güləliyeva Ş.Z.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
sebnem_guleliyeva@icloud.com

Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı, deportasiya, repressiya, etnik təmizləmə siyasəti bir çox romanlarda bədii inikasını tapmışdır. Mənfur ermənilərin azərbaycanlıları öz doğma torpağından deportasiyası tariximizin unudulmaz səhifələrində öz izini qoymuşdur:

"Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandakı doğma yurdlarından kütləvi deportasiyası 1953-cü ilədək davam etmişdi. Bu müddətdə Ermənistandan 144 mindən çox azərbaycanlı deportasiya edilmişdi. Onlar guya xaricdən kütləvi axınla gələn ermənilər torpaq çatışmamazlığı üzündən Ermənistan SSR-də yerləşdirməyin mümkün olmadığı bəhanəsi ilə deportasiya olunmuşdular."

Ermənilərin zaman-zaman Azərbaycan xalqının başına gətirmədiyi faciə, bəla qalmamışdır. Bu gün tarixi həqiqətləri ortaya çıxarmağın, ermənilərin Azərbaycanın əzəli torpaqlarına olan iddialarının əsilsiz olduğunu göstərməyin yolu erməni yalanlarını ifşa etməkdir.

Erməni vandalizmi mövzusunda yazılan əsərlər bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuda yazılmış əsərlər sırasına Əyyub Abbasovun ikihissəli "Zəngəzur", Miraslan Bəkirlinin "Sürgün", Məmməd Orucun "Qara Güzgü", Aslan Quliyevin "Ağrı" və s. kimi dəyərli sənət nümunələri aiddir. 17 mart 1955-ci ildə Qərbi Azərbaycanın Kalinino rayonun Qızıl Şəfəq kəndində anadan olan Miraslan Bəkirlinin "Sürgün" romanında Qərbi azərbaycanlıların gördükləri işgəncələr, əzablar və millətçi ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri vəhşiliklər öz bədii əksini tapmışdır. Miraslan Bəkirlinin romanın uğurlu olmasının əsas və deportasiyasının səbəblərindən biri ədibin 1988-ci ildə Qərbi azərbaycanlıların soyqırımının canlı şahidi olmasıdır.

Əsər erməni daşnaklarının və bolşevik hökumətinin Qafqaz türklərinə qarşı törətdiyi soyqırımlardan, eyni zamanda məcburi sürgünlərindən bəhs edir. Romandakı hadisələr Qərbi Azərbaycanın Vedibasar mahalında,Qazaxıstanda cərəyan edir."Erməni" mövzusu ədəbiyyatımızın böyük yazıçısı Əyyub Abbasovun yaradıcılığında da öz əksini tapır. Yazıçının 1955-1956-cı illərdə qələmə aldığı "Zəngəzur" romanındakı hadisələr də Qərbi Azərbaycanda baş vermişdir.

Ermənilər Azərbaycan xalqını hər fürsət əllərinə keçdikcə qılıncdan keçirən, əzab və işgəncə verən xalq deyilmi? Belə bir sual yaranır ki, o zaman niyə "Zəngəzur" romanında azərbaycanlı və erməni ailələrinin dostluq münasibətlərinə dair yer alan səhnələri mövcuddur? Ona görə ki, "Zəngəzur" romanı Sovet hakimiyyəti illərində yazıldığı üçün o dövrün ideologiyasına görə əsərdə dostluq münasibətləri əks etdirilməyə bilməzdi. Romanda Zəngəzurda erməni və azərbaycanlı ailələrinin mehriban formada yaşayışı, eyni zamanda bir-birini bacı-qardaş kimi görən obrazları təsvir edilmişdir:

"-Vallah, gərək bagışlayasan, elə o da mənim oğlumdur, gərək mən bir qoç gətirəydim. Necə deyərlər, kasıbın olduğundan, bir azca qatıqdır. Gülüstan göndərib. Özü də dedi, mənim əvəzimdən Araksi bacıya göz aydınlığı ver.

-Gülüstan bacı sağ olsun. Elə bu da çoxdur, bizi utandırırsınız, Nəbi qardaş. -Araksi əlində badya içəri girdi.

Armenak səsə evdən bayıra çıxdı.

Sabahın xeyir. Nəbi! Xoş gəlmisən! Bu ev sənə peşkəşdir. Atı ver mənə içəri keç."

"Zəngəzur" romanından fərqli olaraq "Sürgün" romanı çağdaş dövrdə yazıldığına görə Miraslan Bəkirli əsərdə faciələri real həqiqətləri qələmə alaraq ərsəyə gətirmişdir. "Sürgün" əsərində tarixi həqiqətlər təsvir etdirilməklə yanaşı, həm də azərbaycanlıların gördükləri mənəvi əzabları, faciədən doğan psixoloji sarsıntıları əks etdirilir.

Əsər Vedililərin sürgün vaqonlarına yığılıb Qərbi Azərbaycan torpağından Qazaxıstana sürgün edilməsi ilə başlayır.

"Sürgün" elə bir əsərdir ki, o dövrdə yaşamayan oxucu da əsəri oxuduqca o dövrün ağrı-acısını iliklərinə kimi hiss edir və gözü önündə hadisələr canlanır, sanki yaşanılan müsibətlərin real şahidi olur. Eyni zamanda romanı digər Sovet ideologiyasına uyğun olaraq yazılmış əsərlərdən fərqləndirən bir sıra səbəblər vardır ki,onlardan biri də Azərbaycan xalqının qorxmazlığı,bolşevik komendatlara qarşı açıq mübarizəsinin təsviridir. Romanda diqqət çəkən obrazlardan biri Əsmər ana obrazıdır. Əsmər ana gördüyü əzabları dilə gətirərək Şura hökumətinin yaşatdığı müsibətlərə etiraz edir:

"-Qara gəlsin bu Şura hökuməti! Gəldi-gəlmədi, bizə qara günlər gətirdi. Daha nəyindən qorxasıyam, bundan o yana da dərd varmı, ay sizə qurban olum!"

Əsərdə yer alan,eyni zamanda oxucunun heyrətinə səbəb olan səhnələrdən biri Əsmər ananın cəhənnəm qatarında gördüyü vəhşiliklərin ona keçmişi xatırlatması və Səttaruşağı nəslindən olan Əli kişinin Dəhnəz camaatından olan Usuvun gəlini Dilbərə sataşmaq istəyən ermənilər cəzalandırması epizodudur. Əsərdə ağa-bəy nəslindən olan Cahan türk qadının ümumiləşdirilmiş obrazıdır.Erməni komendatıyla dialoqu oxucuda xüsusi maraq doğurur:

"-Naılsan,bir zamanlar xatunlar xatunu olan Cahan?!

-Yaxşıyam,yenə də xatunlar xatunuyam. Allah ağa-bəyləri, xanım-xatunları, bir də sevdiyi bəndələri sınağa çəkir.Nolub ki, biz də Tanrının sınağındayıq. İnşallah, bu sınaqdan da üzüağ çıxarıq." Osmanlı türkcəsində danışan erməni komendatı türk qadının əyilməz olduğunu görüb daha da hirsləndi və Cahana sataşmağa və təhqir etməyə başladı.

Əsərin əsas baş qəhrəmanları olan Musa və Əli özünə xas xüsusiyyətləri ilə digər personajlardan seçilirlər. Siyasi deportasiyanın qurbanı olan Əli Musa oğlu uşaq yaşlarından cəsarəti, mərdliyi, qeyrəti, böyüyə hörməti ilə oxucuda rəğbət yaradan bir obrazdır. Sürgünlük çətinliklərini görən Əli hər bir çətinliyə rəğmən çalışırdı ki,ailəsinə özü baxsın. O, ali təhsil almaq barəsində düşünürdü və 4 yaşında sürgünə yollanan Əli Musa oğlu iyirmi yeddi yaşında məşhur yol-tikinti mütəxəssisi kimi Bakıya geri dönür.

Belə ki, əsərin ən önəmli obrazlarından biri Musadır. Bu obraz əsərdə vətənpərvərliyi və mərdliyi ilə diqqəti cəlb edir. Şura hökumətinin Musaya Sərdar ağanı öldürmək əmrini verməsinə baxmayarag, Musa bunu etmir. Onlara tabe olmur. Musa və Sərdar ağanın dialoqu zamanı Musanın mərdliyi açıq şəkildə bizə göstərilir.

Romanda digər qorxmaz və öz cəsarəti ilə seçilən, sürgün tarixinin canlı şahidi olan surətlərindən biri də Səttaruşağı Əsəddir. O, ailəsi sürgün edilməsə də qardaşının ailəsini başsız qoymur və özü də onlarla birgə sürgünə yollanır.

Ədibin ərsəyə gətirmiş olduğu bu əsər azərbaycanlı soydaşlarımızın hansı facilərlə üzləşdiyin, hansı hansı ağrılı-acılı günlərdən keçdiyin bizə çatdıran qiymətli əsərlərdən biridir.

ƏDƏBİYYATDA QADIN EMANSİPASİYASI MÖVZUSU

Həmidova T.N.
Bakı Slavyan Universiteti
hamidlitunzale@gmail.com

Ədəbiyyat tarixinə nəzər yetirdikdə görürük ki, həm şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində,həm də yazılı ədəbiyyatda qadın mövzusu ədəbiyyatın ən çox müraciət edilən mövzularından biridir.Ədəbiyyatda qadınlar sosial ədalətsizlik, gender bərabərsizliyi, patriarxiya, ayrı-seçkilik kimi müxtəlif problemlərlə üzləşirlər. Onlar tez-tez ailədən ayrılıq, təhsilin olmaması, azadlığın məhdudlaşdırılması, məcburi doğuş və müəyyən çətinliklərə dözmək məcburiyyəti ilə qarşılaşırlar. Ədəbiyyatda qadın problemləri feminizm

obyektivindən təsvir edilərək, qadınların patriarxal hakimiyyət və gender bərabərsizliyi ucbatından qarşılaşdıqları çətinliklər işıqlandırılır. Bundan əlavə, ədəbiyyatda qadınların yaşaya biləcəyi mürəkkəb psixoloji mübarizələri, o cümlədən psixi xəstəlikləri,sosial-iqtisadi amillərlə daha da ağırlaşan sağlamlıq problemləri ilə üzləşdiyi gostərilir.

Ədəbiyyatda ən çox işlənən qadın rolları məişət işlərini yerinə yetirmək ətrafında fırlanır,münaqişələr isə məişət zorakılığı və ər ilə ailənin psixoloji təyziqləri nəticəsində yaranır. Ədəbiyyat qadınların güclənməsinin öyrədilməsində mühüm rol oynayır. O, qadınların səlahiyyətləndirilməsi konsepsiyasına, onun tarixi təkamülünə və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaqda əhəmiyyətinə dair ümumi məlumat verir.

Ədəbiyyat həmçinin qadınların səlahiyyətlərinin artırılmasına mane olan müxtəlif amilləri vurğulayır və təhsil, resurslara çıxış və siyasi iştirak kimi qadınların səlahiyyətlərini artırmaq üçün uğurlu strategiyaları müəyyən edir.Sahibkarlığa əsaslanan funksional savadlılıq təhsili kontekstində ədəbiyyatda qadınların bacarıqlara yiyələnməsi və biliklərini cəmiyyətdə tətbiq etmələrinin zəruriliyi vurğulanır.Bundan əlavə, ədəbiyyat cəmiyyətdə qadınların üzləşdiyi çətinlikləri və qadınların səlahiyyətləndirilməsinin müsbət və mənfi formalarını araşdırır .

Qadınların səlahiyyətlərinin artırılması qadınların iqtisadiyyatda iştirakını artırmaq, iş imkanlarını genişləndirmək və onların təhsil və resurslara çıxışını artırmaqla, gender bərabərliyini və iqtisadi artımı təşviq edir. Qadınlara səlahiyyət verildikdə, onlar iqtisadi inkişafa töhfə verə, sağlamlıq və qidalanma sahəsində gender boşluqlarını azalda və ümumi ailə rifahını yüksəldə bilərlər.

ŞƏRQ VƏ QƏRB TƏFƏKKÜRÜNDƏ QADIN EMANSİPASİYASI PROBLEMİ

Həmidova T.N.
Bakı Slavyan Universiteti
hamidlitunzale@gmail.com

Zaman dəyişdikcə qadınların ictimai, siyasi münasibətlərdə,iş yerlərində, ailədə rastlaşdıqları problemlər şəkil dəyişirdi. Lakin tam olaraq köklü şəkildə birdəfəlik həllini tapmırdı. Məsələn qərbdə qadınların hüquqları daha tez tanındığı halda, Şərqdə bu proses daha gec baş verirdi. Qərb qadını ilə Şərq qadını arasındakı fərq nədən ibarətdir?

Nə qərb mədəniyyətində qadın modelini, nə də şərq mədəniyyətində qadın modelini düzgün, yaxud da səhv adlandırmaq düzgün deyil. Çünki hər birinin özünəməxsus cəhətləri var. Qərb qadını mütərəqqi, Şərq qadını isə ənənəvidir. Şərq qadını öz ömrünü həyat yoldaşı və ana olaraq övladı üçün həsr etməyə, qurban verməyə hazırdır. Eyni qadın təhsil almaq, həyatda özünü təsdiq etmək, müəyyən mövqeyə malik olmaq uğrunda düşünməməsi, mübarizə aparmaması təəssüfləndirici haldır. Qərb qadını isə ilk öncə təhsillidir, azaddır, müəyyən mövqeyə sahibdir. Çünki qərbdə ailə və cəmiyyətin ilkin öncəliyi qızların təhsil alması, işləməsidir. Qadın emansipasiyası məhz burdan - qadının maddi cəhətdən heç kimdən asılı olmamasından başlayır. Şərq ailə və cəmiyyəti qadının həyatında ilk öncə ailə həyatı qurması və ana olmaq istəməsinə diqqət yetirir. Qız uşaqlarına hələ uşaqlıqdan bu hal aşılanır və əksər qadınlar müəyyən yaşda artıq bunu "könüllü" olaraq istəyirlər və bu hal cəmiyyət tərəfindən təbii qarşılanır. Şərqdə qadının təhsil alması, işləməsi, müxtəlif ölkələrə səyahət etməsi, nigahdan kənar münasibət yaşaması düzgün hesab edilmir. Qərb qadını isə Şərq qadın modelinə düzgün hesab edilməyən imtiyazların hər birinə sahibdir.

Qərb qadını özünü maddi cəhətdən təmin etdiyi halda, tam azad olduğu, bütün hüquqları qorunduğu halda bəzən öz həyatlarından şikayət edirlər. Belə ki, onların uzunmüddətli münasibətləri olduğu halda evlənmək, ana olmaq imkanına sahib ola bilmirlər. Bəzən onlar da kişilərin onlara hörmət etmədiyindən şikayət edirlər. Qərbdə qadınlar bir çox movzuda sərbəst olduqları kimi geyim tərzlərinin seçilməsində də sərbəstdirlər. Şərq qadını bəzi hallarda könülsüz olaraq hicab geyindirildiyi, azad geyim hüququ pozulduğu halda, qadınların əksəriyyəti qərb qadınlarının geyim tərzini bəyənmir, onlar kimi müstəqil geyinmək hüququna sahib olmağa çalışmırlar.

Qadının əri və uşaqlarından başqa maraqlarının olması normaldır. Sadəcə olaraq qadın özü patriarxal həyat tərzi gördüyü bir mühitdə yaşayırsa, onun başqa maraqlarının formalaşması mümkün deyil. Bu cəhət əlbəttə ki, yaxşı deyil. Qadının özünü inkişaf etdirmək hüququ var. Əgər qadın evdar qadındırsa, bu o demək deyil ki, o bütün gününü mətbəxdə keçirməlidir. Xeyir, o, müxtəlif qəzet və jurnallar, elmi - bədii kitablar oxuya bilər, rəsm çəkə bilər, toxuculuq və tikmə işləri ilə məşgul ola bilər, parklarda, muzeylərdə uşaqlarla

çoxlu vaxt keçirə bilər və s.Qadın azad və hüquqları olduğu üçün şüurlu şəkildə özünə lazım olan həyat tərzini seçə bilər. Qeyd edek ki , aparilan pareller problemi görünən tərəfini özünde ehtiva edir.Şərq və Qərb baxış tərzinin mahiyyetinin açılmasında milli mental dəyərlər,xalqın həyata baxış tərzini də nəzərə almaq lazımdır.

ANARIN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ "MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALININ TƏSİRİ

Həsənov E. A.
Bakı Slavyan Universiteti
elmirhasanzade2019@mail.ru

Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidin əsasının Mirzə Fətəli Axundovla başlasa da, sonrakı inkişafı heç də düz xətt üzrə getməmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq ideoloji prinsiplər çərçivəsində özünə yer etsə də, ara-sıra qıvrım küçələrdə müxtəlif maneələrə rast gəlmişdir. "Molla Nəsrəddin" jurnalı bu möhtərəm yolda böyük əhəmiyyətə sahib olmaqla yanaşı, ədəbiyyatımızda tənqidin formalaşmasında əsrarəngiz rol oynayıb.

Həqiqətlər dünya üçün deyil, daha doğrusu, dbu dünyanın insanları üçün deyil, həqiqət daim boğazlarda tıxanıb. Həqiqəti demək isə zəiflərə xas xüsusiyyət olmadığından bu gücü yalnız dövrün qabaqcıl insanları özündə tapır. İndi "Molla Nəsrəddin" jurnalı yoxdur, amma onun ideyaları, ardıcılları bu gün də var.

Görkəmli yazıçı Anar da yazıçılıqdan əlavə tənqidçi kimi "Molla Nəsrəddin" yolunu tutmuş, onun bədii məziyyətlərini yaşatmağa çalışmışdır. Onun daxili aləmi jurnalın həmtəsisçilərinin düşüncəsi, ideya istiqamətləri ilə tam tamına kəsişirdi. Anar da Mirzə Ələkbər Sabir, Mirzə Cəlil qədər öz zamanınından gileylidir. Amma Anarın yaşadığı zaman Mirzə Cəlilin yaxud digər "Molla Nəsrəddin"çilərin dövrü deyil. Müəllif bunun çox aydın fərqindədir. Sanki Anar bununla özünə təsəlli edir və "Molla Nəsrəddin" yüz on il sonra" adlı məqaləsində - 110 il sonra yazır: *"Adama yer eləyən odur ki, indiki nadanlar çağdaş işıqlıları yamanlamaq üçün hərdən Sizlərin müqəddəs adlarınızı ağızlarına almağa cürət edirlər, guya Sizi sağlığınızda daş - qalaq edən bunlar kimilər, bunların başmaq tayı kimi tay - tuşları, oxşarları deyildi? Adının yaxşılığa çəkilməsi üçün gərək hökman dünyadan gedəsən?"* Yazıçı mütamadi olaraq fikir gediş-gəlişi edir. O, düşünür ki, bugünkü nadanlarla 110 il əvvəlki nadanlar arasında heç bir fərq yoxdur. Amma kiçik bir fərq tapır və adı çəkilən məqaləsində jurnalın qısa şəkildə tənqidi məzmununu müəyyən edərək maraqlı ironiya edir:*"Amma o dövrün zırramalarıyla indikilər arasında, insafən desək, fərq də var. Onunla fərqlənirlər ki, indiki zırramalar Nitsşenin, Kamyunun adlarını eşidiblər, yeri gəldi gəlmədi bu adları papiros tüstüsü kimi üstümüzə üfürürlər. O vaxtkı zırramalar kimi bugünkülərə də söz qandırmaq mümkün deyil, yüz dəfə yalanını çıxart, min dəfə böhtanını ifşa et, milyon dəfə iftirasını təkzib et, faydası yoxdu, gözünü yumub, qulağını tıxayıb kor tutduğunu buraxmadığı kimi elə dediyini deyəcək, yazdığını yazacaq. Nə dövlət vecinədi, nə millət".* Yuxarıdakı fikirləri ilə Anar bugünkü gündə cahillərin, fanatiklərin yalnız "müasir nadan"lar olduğunu göstərir. Gerçək mənada isə "Molla Nəsrəddin"çilərin nələr çəkidiyinin acısını öz zamanında çox gözəl duyur və anlayır.

Anarın ədəbi tənqidi əsasən mühitin, milli fərasətsizliyin əleyhinə yönəlmiş görüşlərdən ibarətdir. Onun qədər "Molla Nəsrəddin" jurnalının əsrin əvvəllərində göstərdiyi əməyə əsrin sonlarında, yeni əsrin əvvəllərində işıq tutan olmayıb. Buna görə də Anarın özünəməxsus millilik təbiətinin olmasını vurğulamaq lazımdır.

ANAR YARADICILIĞINDA MƏNƏVİ DUYĞULARIN UNİVERSALLIĞI

Həsənov E.A.
Bakı Slavyan Universiteti
elmirhasanzade2019@mail.ru

Anar Azərbaycan ədəbiyyatında yeganə yazıçılardandır ki, yaradıcılığının əsas hissəsi Sovet dönəminə təsadüf etsə də, Sovet təsirini duymaq heç cür mümkün deyil. Əksinə 60-cılar kimi tanınan ədəbi nəslin nümayəndəsi kimi bir sıra yazıçı dünyasına sahibdir. Anar həmin dönəmlərdə şablonlaşmış mövzulardan yayınaraq tamam fərqli istiqamət tutdu.

Nizami Cəfərov Anara həsr etdiyi "Anar" adlı kitabında belə bir fikir irəli sürərək, Anarın Azərbaycan mədəniyyətinin, onun müxtəlif tərkib hissələrinin və incəsənət sahələrinin – musiqi, memarlıq, rəssamlıq eyni zamanda xalq sənətkarlığı və s. bilicilərindən biri kimi öncül yerə sahib olduğunu qeyd edir. Professorun qeyd etdiyi kimi Anar universal biliyə sahib olduğundan onun əsərlərində və məqalələrindəki mövzular da xüsusi unikal zənginliyə sahibdir. Sovet dönəmində - ümümən yaradıcılığının ən coşqun vaxtlarında Anar üçün əsas mövzular ailə-məişət, sevginin insan xarakterinə təsiri, vətən anlamı mövzuları geniş yer tutur.

Bundan əlavə onun qadın obrazlarının düşüncə sərbəstliyinə də bir ayrı formada yer verilir. Hər şeydən əvvəl isə Anarın yaratdığı obrazların xasiyyət ölçüləri bir-biri ilə oxşarlıq çox az təşkil edir. Yaradıcılığının ilk illərində yaratdığı obrazlar daha çox ruhi cəhətdən duyğusal, zərif xarakterə sahib olsalar da, əsrin sonlarında bir qədər satirik, tənqidi xüsusiyyətlərə malik qəhrəmanlarla qarşılaşırıq. Anarın daxili dünyasının kövrəkliyi yalnız əsərlərindəki hansısa mövzuya, həyatdakı həssas məqamlara yönəlməyib, eyni zamanda özünü milli duyğuların ifadəsində tapıb. Xüsusən Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası dönəmlərində (Bu dövr xalqın mənəvi hisslərinin ən həssas illəri idi)öz yazıçı nüfuzu ilə problemli məsələlərini ön plana çəkərək həlli yolunda bütün enerjisini səfərbər etdi. "Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr", "Paqonlu kabuslar", "Anlamaq dərdi", "Mədəniy-yətimizin taleyi təhlükə altındadır" və s. məqalələrində yuxarıda sadaladığımız həlli vacib problemlərə işıq tutulub. Bununla bərabər, müxtəlif qurultaylarda aparılan ədəbi söhbətlər, ədəbi yığıncaqlarda təşkil olunan müzakirələr demokratiya yolunda əhəmiyyətli hadisələrdən idi. Həmçinin bu tədbirlərdə Azərbaycan dilinin üzləşdiyi problemlər, dilin adlandırılması və s. məsələlərin həlli qaydası istiqamətində çıxış yolları axtarılırdı.

Onun publisistik yazıları ilə yanaşı müxtəlif illərdə yazdığı bədii əsərlərində də duyğusallığın fərqli tempramentləri ilə qarşı-qarşıya gəlirik. Məsələn, postmodernizm cərəyanının təsiri altında yazdığı "Göz muncuğu" romanı yazıçının bədii yaradıcılığında yüksək yerə sahibdir. Biz bu əsərdə öyrəşdiyimiz müəllifdən fərqli tamam ayrı bir yazıçı görmüş oluruq. Dünya, insan və əbədiyyət anlayışlarının ömrün qürub çağında bir başqa dünyagörüşdə mənalandırılması oxucu üçün xüsusi marağa səbəb olur. Anarın yaratdığı əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatı üçün bütöv sistemə malikdir. Ki, bu sistem və struktur onun nəsr dünyasına bədii zənginlik bəxş edir.

M.F.AXUNDOVUN KOMEDİYALARINDAKI QADIN OBRAZLARININ Ü.HACIBƏYOVUN OPERETTALARINDAKI QADIN OBRAZLARINA TƏSİRİ

Hüseynova J.F.
Bakı Slavyan Universiteti
huseynovaj03@gmail.com

Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının tarixinin çox qədim olduğu bütün dünyaya məlumdur. Milli ədəbiyyatımız istər türk xalqları, istərsə də dünya mədəniyyəti tarixində xüsusi və əvəzolunmaz yerə malikdir. Qədim tarixə malik Azərbaycan ədəbiyyatı eyni zamanda çox zəngindir, hər növdə və demək olar ki, hər janrda ədəbi əsərlər ədəbiyyatımızda özünü göstərmişdir. Və sənətkarlarımız öz əsərlərində həm bəşəri, həm də milli mövzulara və problemlərə toxunmuşdur. Bədii ədəbiyyatda cəmiyyətdə özünü göstərən- insan azadlığı, müharibə fəlakətləri, insan istismarı, ailə-məişət problemləri, ictimai eyiblər və s. bu kimi bir çox problemlər qabardılır. Əsrlərdir zaman və məkan fərq etmədən müxtəlif cəmiyyətlərdə və müxtəlif formalarda özünü göstərən qadın azadlığı və qadının cəmiyyətdə rolu problemidir.

Ədəbi əsərlərdə bu problemə münasibət və hansı nöqteyi-nəzərdən əks etdirmək yazıçının öz yanaşması və bədii təxəyyülündən asılıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında yaratdığı qadın obrazları ilə ədəbi yaradıcılığa iz qoymuş çoxsaylı yazıçıların sırasında M.F.Axundzadə və Ü.Hacıbəyov özünəməxsus yerə malikdir. Hər iki sənətkarın adı Azərbaycan və Şərq mədəniyyətinə gətirdiyi ilklər ilə bağlıdır.

Adını çəkdiyimiz hər iki sənətkarın yaratdığı dramaturji əsərlərdə bir çox məsələlərə toxunulub, bunlardan biri də qadın azadlığı və cəmiyyətdə onlara olan münasibətdir. Yəni biz bu əsərləri sırf bu mövzuya həsr olunmuş kimi ümumi mənada götürə bilmərik, lakin əsərlərin öz daxilində bu mövzuya da toxunulmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bədii əsərlərdə qadın obrazlarına münasibət əsrdə əks olunan dövr və cəmiyyətdən çox asılıdır. Biz XIX əsr sənətkarı M.F.Axundzadə ilə XX əsr sənətkarı Ü.Hacıbəyovun dramaturji əsərlərindəki qadın obrazları və M.F.Axundzadənin komediyalarındakı qadın obrazlarının özündən sonrakı dövrdə Ü.Hacəbəyovun musiqili komediyalarındakı qadın obrazlarına təsirinə

nəzər salacağıq. XIX əsrdə M.F.Axundzadə komediyaları ilə ədəbiyyatdakı qadın obrazlarına yeni yanaşma yarandı. Onun komediyalarındakı qadınlar sosial bərabərsizlik və dövrün cəmiyyətinin təzyiqi ilə qarşılaşsalar da onlar cəsur və zirək qadınlar idi. M.F.Axundzadənin qadın obrazları cəmiyyətdə əzilən və öz taleyinə boyun əyən qadınlar deyildi hətta ən cahil qadın belə öz hökmü ilə seçilir. Məsələn, sənətkarın "Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur" komediyasında Şərəbanu və Şərəfnisə obrazları hər nə qədər o dövrün bir çox qadını kimi cahil olsalar da hər hansı bir məsələ də öz etirazlarını bildirməkdən çəkinmir və hətta ailədəki kişilərə qarşı gəlir və öz hökmlərini ortaya qoyur. Məqasədlərini həyata keçirmək üçün müxtəlif yollara əl atır və qorxmurlar. Sənətkarın "Hekayəti-xırsi-quldurbasan" komediyasındakı qadın obrazlarının yaşadıqları cəmiyyətin meyarlarına uyğun olaraq özünə evlənəcəyi adamı seçdiyini və qadın psixologiyasına ümumi düşüncənin təsirini görürük, bu əsərdə də məhdudiyyətlərlə üzləşməklərinə baxmayaraq ağıllı və zirək qadınları görürük. "Hekayəti-vəziri-xani-Lənkəran" əsərində Şölə xanım və anası öz qıvraq zəkası və cəsarəti ilə oxucunu heyrətləndirir. Belə ağıllı və güclü qadın obrazlarına "Mürafiə vəkillərinin hekayəti" əsərində Səkinəni misal göstərə bilərik. "Sərgüzəşti-mərdi-xəsis" komediyasında da Sona xanımın xahişi ilə Heydər bəyin həbs olunmaqdan qurtulması və bağışlandığını görürük, bu qadına hörmət və onun cəmiyyətdəki hörmətini göstərir.

XX əsr sənətkarı olan Ü.Hacıbəyovun musiqili komediyalarını oxuduqda qadın obrazlarının M.F.Axundzadə komediyalarının qadınları ilə necə bənzədiyini aydın görürük. C.Məmmədquluzadə əsərlərindəki qadınlarından bu qadınları bunlardan fərqlənir. Onun əsərlərində qadınlar daha çox əzilən hüquqsuz və cəmiyyətin ona biçdiyi obraza tabe olmağa məcburdur. Amma M.F.Axundzadə və Ü.Hacıbəyovun qadınları nə cəmiyyət tərəfində nə qədər məhdudlaşdırılsa da zəif və boyun əyən deyil ağıllı, cəsu və zirəkdir. Biz bu əsərlərdə təhsilli qadın görməsək də öz xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə aparan və seçim, sevgi azadlığına nail olmağa çalışan qadnları görürük.

Ü.Hacıbəyovun ilk musiqili komediyası olan "Ər və arvad" əsərində Minnət xanım öz zəkası və cəsarəti ilə bizə M.F.Axundzadənin Şölə xanım obrazını xatırladır. Minnət xanım həmin dövrdəki cəmiyyətin sapqın normalarına uymaqdan qorumağa çalır. Burada eyni zamanda çoxarvadlılıq da pislənir. Və Minnət xanım öz ağlı ilə ərinə dərs verərər onu bu əməlindən həmçinin qumardan çəkindirir. Bu əsərdə qadın obrazının öz ərindən heç qorxmaması və düz bildiyinə inandığının arxasınca getməyi onun gücünü, əzmini və olduğu toplumda özünü müdafiə edə bildiyini göstərir. Sənətkarın ikinci musiqili komediyası olan "O olmasın, bu olsun" əsərində də sevgi azadlığı və qızların madiyyat üçün istəmədikləri evliliyə məcbur edilməsi məsələsi ortaya qoyulub. Burada Gülnaz Sərvərə yox, varlı qoca Məşədi İbada ərə gedəcəyi təqdirdə özünü öldürəcəyini hətta sərvərlə qoşulub qaçmağa belə razı olduğunu dilə gətirir. Bu isə həmin dövr üçün cəsarətli bir addım idi. Bundan başqa əsərdəki qulluqçu Sənəm obrazı da bu evlilik haqqında real və mənfi fikirlərini Rüstəm bəydən qorxmadan dilə gətirir və bu izdivacın əleyhinə olduğunu bildirir. Baxmayaraq ki, Sənəm evin hətta sadəcə qulluqçusu idi. Sənəm bizə M.F.Axundzadənin Şərəbanu və Şərəfnisə obrazlarını xatırladır. Ü.Hacıbəyov sonuncu musiqili komediyası olan "Arşın mal alan" əsərində də əvvəlki operettada olduğu kimi sevgi azadlığı və zor gücünə ərə verilmə kimi qadın hüquqlarının pozulduğu problemlərə toxunmuşdur. Əsərdə Soltan bəy Rüstəm bəy kimi qızını varlı bir adama ərə verməyi uyğun hesab edir. Təsvir olunan mülkədarlar üçün əsas var-dövlət idi və qızlarını bu uğurda istəmədikləri evliliyə belə məcbur etməkdən çəkinmir, onların seçimlərini nəzərə almırdılar. Soltan bəyin qızı Gülçöhrə isə atasına görmədən evlənmək istəmədiyini və hətta sevdiyi bir olduğunu açıqca deyir. Bu isə həmin dövr və mövcud toplum üçün kifayət qədər cəsarət tələb edən addım idi.

Beləliklə, yuxarıda yazılanlardan da görürük ki, həm M.F.Axundzadə, həm Ü.Hacıbəyovun qadın obrazları yaşadıqları dövr və cəmiyyətdə nə qədər məhrumiyyətlər və təzyiqlərə məruz qalsalar da əsla zəif qadınlar deyil öz toplumdakı rolu və öz seçim haqqı uğrunda mübariz olan qadınlardır. Bu sənətkarlar cəmiyyətdə gücünə inandığı və görmək istədiyi qadın obrazları yaratmışdır.

ÇAĞDAŞ DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİNƏ BİR NƏZƏR

İbrahimova N.R.
Bakı Slavyan Universiteti
ibrahimovanrmin5@gmail.com

Qədim köklərə sahib olan ədəbi tənqid zaman-zaman dövrün buxovlarından,məngənələrdən xilas olmuş günümüzə müstəqil bir sahə kimi gəlib çıxmışdır. Xüsusən də söz azadlığının üstünlük təşkil etdiyi bir

mühit tənqidin inkişafı üçün zəmindir. Nəzərə alsaq ki, müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyatımız,eləcə də tənqidimiz ideologiya qurbanları sırasında başda gəlirdi.

Ədəbiyyatın inkişafı səviyyəsinin bilavasitə tənqidlə ölçüldüyü hamıya məlumdur. Məhz buna görə tənqidin inkişafı bütün dövrlərdə əhmiyyət daşıdığı kimi bu gündə aktualdır. Çağdaş dövrün tənqidi özündə yeni xüsusiyyətlər,ədəbiyyata fərqli yanaşma tərzi ehtiva edir. Hazırda ədəbiyyat mühitində sözünü deyə bilən tənqidçilər ehtiyac duyulur. Nəzərə alsaq ki,çağdaş dövrdə inkişafla yanaşı müəyyən mənada çatışmazlıqlar da özünü büruzə verir. Belə ki,tənqid bəzən təhqirlə qarışdırılır,bəzən isə tərifə üstünlük verilir. Bir sözlə tənqid müstəqil bir sahə kimi özündə cəmləşdirdiyi bəzi xüsusiyyətlərdən uzaqlaşdırılır. Bununla belə hazırda-XXI əsrdə Elnarə Akimova,Tehran Əlişanoğlu,Orxan Fikrətoğlu kimi professional tənqidçilərin adlarını çəkmək mümkündür. Eləcə də, altımışıncılar nəslinin parlaq nümayəndəsi olan yazıçı-tənqidçi Elçin də son dövrlərdə ədəbi tənqid sahəsində samballı məqalələr yazanlar içərisindəsir.

Bir məsələ də aydınlaşdırılmalıdır ki,tənqidə maraq çağdaş dövrdə hansı səviyyədədir? Tənqidin inkişafı lazımınca izlənilirmi? Bununla bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi ədəbiyyatşünaslar "Tənqid yoxdur" kimi qəti fikirlər belə ifadə edirlər. Lakin ədəbi prosesin bütün dövrlərində bu kimi neqativ fikirlərin olduğu hamıya məlumdur. Ədəbi prosesdə tənqidin gücünü müəyyənləşdirmək üçün hələ 1097-ci ildə Əli bəy Hüseynzadənin "Tənqid edirik,tənqid olunuruq" məqaləsində ki fikirləri xatırlamaq kifayətdir. Bunu çağdaş dövrün üzərində qiymətləndirsək də "tənqid yoxdur" kimi fikir irəli sürə bilmərik. Az da olsa hər il çap olunan tənqidi yazıları,"Ədəbiyyat" qəzetindəki tənqidi məqalələri yaxud dövrün tələbindən asılı olaraq geniş vüsət alan media tənqidinin inkişafını yox saymaq olmaz. Qeyd etmək yerinə düşər ki,media tənqidi tənqidin müasir durumunu irəli aparan bir vasitədir. İlk olaraq gənc tənqidçilər öz tənqidi yazılarını media vasitəsilə oxuculara təqdim edib,müəyyən bir kütləyə sahib ola bilirlər. Bu həm də gənc tənqidçilərdə maraq və istək oyadır. Bununla yanaşı media tənqidinin bəzi mənfi halları da var. Müəyyən ədəbi biliklərə sahib olmayan şəxslər tərəfindən əsassız, yanlış fikirlərin irəli sürülməsi hallarına da media tənqidində rast gəlinir. Bu kimi hallar isə peşəkar tənqidə yaddır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi çağdaş dövrdə tənqidin inkişaf etmədiyini və ya tənqidin olmadığını demək heç cür doğru hesab edilə bilməz. Qarşıya çıxan problemlər də müxtəlif yollarla həll edilməyə istiqamətləndirilib Məsələn görkəmli yazıçı-tənqidçi Elçinin "Müasir tənqid və ədəbi proses" yazısı sanki tənqid üçün bir həyəcan siqnalı idi. Müəllif tənqidin inkişafını yaranmaqda olan ədəbiyyatla,müasir ədəbi prosesin aparıcı qüvvələri ilə əlaqələndirir.Yaranmaqda olan poeziya,artmaqda olan yazıçılar birliyinin üzvlərinə münasibət bildirməyin tənqidin başlıca vəzifəsi olduğunu yada salır. Eləcə də yazıçı Anar belə hesab edir ki,bu sahənin adı nə tərif ,nə də tənqid olmalıdır. Bu proses təhlil prosesidir ki,hazırda çağdaş ədəbiyyatın bu təhiliə ehtiyacı var. Qeyd etmək lazımdır ki, çağdaş dövrdə ədəbiyyat mühitinə belə bir fikir hakimdir ki,zəif bədii nümunələr ümumiyyətlə tənqidə layiq deyil.Yalnız çox böyük əks-səda yaradan bədii nümunələr təhlil olunur. İlk olaraq qeyd edilməlidir ki,bu kimi hallara yol verilməməlidir, çünki bu bir növ ədəbiyyatın inkişafınına maneədən başqa bir şey deyildir.

Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən əsası qoyulmuş professional tənqid ədəbiyyat var olduqca inkişaf edəcək. Bu inkişaf bədii prosesin bütün dövrlərində olduğu kimi zamanın tələblərindən, maraqlarından, müəyyən mənada hakim quruluşdan asılı olacaqdır.

AZAD QARADƏRƏLİNİN "İT QUCAĞI" HEKAYƏSİNDƏ ƏSİRLƏRİN ÇƏKDİYİ MÜSİBƏTLƏR

İsmayılova N. İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nerminaliy97@gmail.com

Müasir Azərbaycan nəsrində Qarabağ müharibəsi ilə bağlı əsərlərdə müharibəyə bir çox yanaşmalar var idi.Bəzi əsərlərdə ideya müharibənin gedişindən,bəzilərində müharibədən dolayı evindən köçkün düşən insanların yaşadıqları taledən və ən dəhşətlisi,ağır yüklüsü olan əsirliklə bağlı əsərlərdən ibarət idi.

Zori Balayan adlı erməni "Ruhumuzun canlanması"adlı kitabın müəllifidir.O bu kitabında Qarabağ müharibəsi zamanı baş verən hadisələri,ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri ikrah doğuran qürurla qələmə almışdır.

Azad Qaradərəli Qarabağ müharibəsi ilə bağlı bir çox əsərlərin müəllifidir.O,Zori Balayanın "Ruhumuzun canlanması" kitabından olan bəzi hadisələrdən təsirlənərək "İt qucağı"adlı hekayəni qələmə

almışdır. Azad Qaradərəlinin "Erməni doktorun gündəliyi" əsərində nəşr olunan bu hekayəni qələmə alarkən keçirdiyi dərin psixoloji vəziyyəti, göz yaşlarıyla dilə gətirmişdir. "İt qucağı" hekayəsində təsvirlər həm milli-mənəvi cəhətdən,həm də psixoloji cəhətdən ağırlıq daşıyır.

Azərbaycanlı kişilərin güllələnməsi,qadın-qızlarımızın diri-diri süngüyə taxılması,üstlərinə benzin tökərək yandırılması və s. erməni vəhşilikləri bu hekayədə diqqətə çatdırılır. Hadisələr azərbaycanlı oğlan uşağının təsvirləri əsasında söylənilir. Oğlan uşağı əsirlərin ermənilər tərəfindən iki yerə ayrılması:qadınlarınla kişilərin ayrı-ayrı tərəfdə saxlanıldığını bildirir. Əsirlərin arasında olan Cürə dayı adlı həmvətənimizin keçirdiyi dərin iztirabları müəllif peşəkarlıqla oxucuya çatdırır. Cürə dayının ailəsi:qızı,gəlini və kiçik yaşlarında qız nəvəsi digər otaqda saxlanılırdı.Ermənilər millətimizin, qadınlarımızın heysiyyatı ilə oynayarkən Azərbaycan kişilərinin çarəsiz çəkdiyi iztirablar yalnız əsir kişilərimizin yox bütün Azərbaycan xalqının çiyinlərinin yükü,ağır dərdi idi.Cirə dayının çarəsiz ağlayıb hönkürərək başını divara,yerə çırpması Qarabağın ermənilər tərəfindən işğal altında olarkən illərlə bizim yaşadığımız hislərin bədiiləşmiş formasıdır.

Ermənilər qadınlarımıza,qızlarımıza zorakılıq edirdilər.Bu gözlənilən fəlakət üz verdiyi,sıra oğlan uşağının anasına çatdığını bildirir.Anası ikicanlı olduğuna görə ermənilər ona toxunmadan Kazbek adlı quduz itlərinin qarşısına atırlar.Bu quduz it ki köpəyi əsirlərin üzərinə salıb,əsirləri Kazbekə yemək edirdilər.Ermənilər Kazbeki açıb anasının üzərinə salırlar .Kazbek bir dəqiqədəcə anasını paramparça edib,qarnını deşərək,balasını çıxardır.Oğlan uşağının özündən ixtiyarsız çığırışı ilə ermənilər onu da Kazbekin yanına gətirirlər.Bir tərəfdə qarnı paramparça edilmiş qadın,digər tərəfdə ağzından qan daman quduz it,bir tərəfdə qorxudan,heyrətdən donub qalmış Azərbaycan uşağı və bu hadisələrə ikrahla,qürurla baxan,gülən ermənilər.Görünməmiş hadisə baş verir Kazbek adlı it uşağa toxunmur və yanında ölən anasının cansız bədəninə tərəf sinərək dayanır: "Bu an erməni zabiti tapançasını çıxardıb məni qucaqlamış Kazbekə tuşladı.Gözləri bərəlib hədəqəsindən çıxırdı az qala.Qapqara saçlarını sol əlinin titrəyən barmaqlarıyla geri itələyib iki dəfə atəş açdı.İt başını sinəmə qoyub öldü.Mən də gözlərimi yumdum-güllə haramısa dəlib keçmişdi.Anamdan sonra yaşamaq istəmirdim onsuz da..."

Yer üzündəki ən quduz it belə vəhşi ermənilərdən mərhəmətlidir.Yer üzündə ermənilərə çata biləcək hansısa sivilzasiya,təbiət nümayəndəsi yoxdur.Sonra bu oğlan uşağıyla Cirə dayını əsirlikdə dəyişirlər.Cirə dayı bir həftə keçməmiş canını tapşıraraq rəhmətə gedir.Bu oğlan uşağı isə yaşamaq ona deyilirsə,bütün həyatı boyu gözünün qarşısında anasının parçalanmış cəsədi,gözlərinin önündə bu taleyi yaşamış yüzlərlə insanın xatirəsylə birgə yaşayır.Böyüyəndə onun dünyada yeganə yoldaşı iti idi.İtinə Kazbek adını verən bu oğlan işıqlı dünyada işıqsız qaldığı, yeganə sığındığı canlı varlıq dediyi bu itlə birlikdə hər gün o keçən xatirələrə geri qayıdır.

Müharibə bəşəriyyətin elə sarmaşıq bəlasıdır ki,bu bəla baş verdiyi zaman arasında hökm sürmür.Başladığı zamanda etibarən insan ömürünün sonuna qədər onu izbəiz izləyir,yalnız buraxmır.Müharibənin təsir etdiyi ilk şey birbaşa insan taleyidir. Azad Qaradərəli "İt qucağı" hekayəsi ilə insan taleyinin məruz qaldığı müharibəni ustalıqla göz önünə sərmişdir.Müharibədə ən çox vəhşətlərə məruz qalan ən birinci insan taleyinin özüdür.

SOMERSET MOEMİN İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA MÖVQEYİ

Kamilova L.A.
Bakı Slavyan Universiteti
lala.kamilova10@gmail.com

İngilis ədəbiyyatı öz geniş və rəngarəngliyi ilə digər Avropa xalqlarının ədəbiyyatından seçilir.Burada öz vətənini hər şeydən çox sevən,onun hərtərəfli inkişafında rol oynamış sənətkarların əvəzsiz rolu vardır.İstər janr, istərsə də mövzu baxımından Avropa xalqları arasında zəngin irsi olan yazıçılar kifayət qədərdir.Onların yaradıcılığında ingilis dilinin də rolu böyükdür.İngilis dili sayəsində sənətkarlar çoxçalarlı ədəbi nümunələr yarada bilirdilər. XIX əsrin sonu, XX əsrlərdə ingilis ədəbiyyatı xüsusilə seçilirdi.Burada əsas məsələ yazıb yaradan şəxslərin say çoxluğu deyil,onların yaratdığı ədəbi əsərlərin xüsusi dərinliyi hesab edilirdi. Çarlz Dikens, Bernard Şou, Ceyms Oldric kimi yazıçıların adları günümüzdə də çox məşhurdur. Somerset Moemin adı da bu yazıçılarla eyni səviyyədə çəkilir.İki əsrdə yazıb yaradan bu ədibin yaradıcılığı ilə birgə həyatı da uzun müddət maraq mənbəyi olmuşdur.

Somerset Moemin həyatı bir çox yazıçılar kimi bədbəxtliklə başlamışdır.Bəlkə də uğurlarının mənbəyi belə ağır itkilərdən qaynaqlanır.Xüsusən də valideyn kimi əvəzedilməz insanları itirən yazıçıya əmisi sahib çıxmışır.Məhz onun sayəsində mükəmməl təhsil alaraq sayılıb seçilən həkimlərdən olmaq üçün fürsət tapmışdır.Həkimlik sənətindən əldə etdiyi təcrübələr onun ədəbi yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir.Moem getdiyi hər bir yolda özünü yazıçı kimi təsdiq etmək üçün can atırdı.Məqalələri və ilk əsəri olan "Lambetli Liza" onun ədəbi yaradıcılığında uğur gətirdi.Bu əsərdən sonra ədəbiyyat sahəsində pillə-pillə irəlilədi.Dövrünün məşhur ədəbiyyatşünasları da onun barəsində müsbət fikirdə idi.Fransız dilinə və ədəbiyyatına yaxşı bələd olan yazıçıya "İngiltərənin Mopassanı" deyə xitab edilirdi.Özü isə Volterin heyranı olduğunu,onun yazılarından bəhrələndiyini gizlətmirdi.Bəs nə üçün onun əsərləri bu qədər sevilir? Bunun səbəbi onun dilinin sadə və anlaşılan olması,hər kəsin onun nə demək istədiyini ilk oxunuşda anlaya bilməsidir.Bir çox yazıçılara nisbətən onun əsərlərində sevgi,ailə-məişət,yaradıclıq,mənəvi dəyər mövzuları oxuculara böyük zövq verirdi.Bir sıra əsərlərində özünün həyatından fraqmentləri də təsvir etməyə çəkinmirdi.Rəssam böyük bir portreti çəkərkən necə dəqiqliklə yanaşırsa Moem də əsəri yazanda ora hər bir sözü,ifadəni dəqiqliklə seçərək daxil edirdi.Onun əsərlərində təsadüfi obraz yoxdur.Hər bir obraz zərgər dəqiqliyi ilə ölçülərək əsərə uyğunlaşdırılıb. "Ay və qara qəpik" əsərində rəssam Çarlz obrazı onun öz şəxsiyyəti ilə çox oxşarlıq təşkil edir.

Bəzi ədəbiyyatşünaslar Moemin həkimlikdən ədəbiyyata yönəlməyini birja dəllalı Çarlz Striklendin Parisə gedərək rəssamlıqla məşğul olmasıyla birəbir eyni olduğunu müzakirə edirlər.Lakin bunu Moemin özündən başqa heç kim təsdiq və ya inkar edə bilməz.Bu əsər onun ən məşhur romanlarından sayılır.İstər obrazları,istərsə də məzmunu Moemin yaşadığı dövr üçün bir çevriliş sayılırdı, çünki o zamanlarda ailə dəyərləri hər şeydən öncə gəlirdi.Öz şəxsi mənafeyini üstün tutanlar isə cəmiyyət arasında qınaq obyekti olurdu.Xüsusən də "Viktoriya dövrü" kimi tanınan dövrdə qadınların hüquq və azadlıqlarına qoyulan məhdudlaşmalar Moem üçün keçərsiz idi.O,əsərlərində qadını azad görməyi sevirdi.Məhz əsərlərini qadınların adı ilə adlandırması da buna sübut idi.Bir sıra peşələrdə yalnız kişilərin çalışmasının əksinə Somerset Moem qadının hər sahədə kişilər qədər söz sahibi olmasını vurğulayırdı. "Teatr" romanında Culiyanı əsl aktrisa kimi təsvir etməsi də buna sübut idi.Teatrda qadınlara yalnız kişi rollarının verildiyi dövrdə Culiya Lambert azad qadın kimi müxtəlif rolları ifa edirdi.

Əsərdə sevgi,ailə mövzuları da vurğulanır.Bu mövzuların hər birinin baş rolu elə Culiyanın özüdür.Əsərin "Teatr" adlanması təsadüfi deyil,Culiya tək səhnədəki tamaşaçılar üçün deyil həm də əri Maykl, oğlu Rocer və gənc sevgilisi Tom üçün də yaxşı tamaşalar qurur.Hətta yaxınları belə Culiyanın belə nə zaman aktrisa nə zaman özü olduğunu ayıra bilmir.Aktrisanın əsər boyu axtarıb tapa bilmədiyi sevgi də sonda ümidsizliklə nəticələnir.Nə oğlu ona anası kimi isinişə bilmir,nə də əri Maykl Siddons teatrından pul qazanmaq eşqindən bir az da olsun Culiyaya vaxt ayırmır.Gənc alfons Tom Fennel isə tamamilə onun hisslərini puç edir.Bu minvalla artıq hər kəsə qarşı içində bir nifrət oyanır.Ürəyindən dediyi sözləri isə biz oxuculardan başqası eşitsəydi yəqinki Culiya heç də hər kəsin sevimlisi olaraq qalmayacaqdı.Ən ciddi məsələlərdə belə içində bir məzhəkə quran Culiyanın artıq inamı itmişdi.Sonda isə yaradıcılığının ən pik nöqtəsinə çataraq sənətini elə həmin zirvədə qoyur və teatrla vidalaşır.Bu onun özü üçün etdiyi bəlkə də,yeganə seçim idi.Somerset Moemin yaratdığı bu ölməz əsərlər biz oxuculara bir sıra dərin məsləhətlər verir.Həyatda hər şeyi başqalarının istədiyi kimi yaşamaq əvəzinə bəzən də ürəyimizdən keçənləri dinləməliyik.

Ş.BRONTENİN "CEYN EYR" ROMANINDA HƏYAT VƏ TALE PROBLEMİ

Mayılova F.E.
Bakı Slavyan Universiteti
Moyqod17@mail.ru

S.Bronte dünya ədəbiyyatında klassik əsərlər sayılan romanları ilə tanınan XIX əsr ingilis yazıçısıdır. Şarlotta ömrünü yazıçılığa həsr etmiş Bronte bacılarından biri idi. Lakin bacılarından fərqli olaraq Şarlotta Bronte daha çox məhşurlaşmışdı. Ona məhşurluq gətirən "Ceyn Eyn" romanı dünya ədəbiyyatında silinməz iz buraxmışdır. Ş.Brontenin yaradıcılığı dərin psixologizmi, sosial problemlərin qoyuluşu və qadın müstəqiliyinin cəsarətli təsviri ilə fərqlənir. Əsərlərində tez-tez sevgi, ədalət, əxlaq və din mövzularından bəhs açılır. Ş.Bronte mürəkkəb və çoxşaxəli personajlar yaratmağın ustası idi. Onun qəhramanları tez-tez

azadlıq və ədalət uğrunda mübarizə aparan güclü və müstəqil qadınlardır. Əsərlərində gərgin və dramatik bir atmosfer yaratmaq üçün qotik romanının elementlərindən də məharətlə istifadə etmişdir.

Ş.Brontenin əsərləri ədəbiyyatda, xüsusilə ingilis ədəbiyyatında dönüş yaratmışdır. Həqiqətən də əsas qəhrəmanları qadın olan bu əsərlərin məğzində o dövrə görə çox cəsarətli fikirlər, kişilərə, ilk növbədə qadınlığı ilə qarşı çıxmaq, onların istəklərinə dərhal boyun əyməmək, əksinə, ən sərt kişini belə qadın iradəsi qarşısında diz çökdürmək dayanır. Hətta qəhrəmanın susqunluğu belə güclü cinsin geri addım atmasına, davranışına, xarakterinə yenidən "əl gəzdirməsi"nə zəmin yaradır. Əks cinsin hələ cəngavərlik dövrlərində, qadın hüququnun nəinki tanınmadığı, "günahkar Həvvadansan" deyə İncilə toxunmağa yasaq edildiyi bir zamanda qadının ictimai şəkildə öz etirazını bildirib sözünü keçirməsi, iradəsini nümayiş etdirməsi yeni-yeni işarmaqda olan feminizmin daha parlaq şəkildə inkişaf etməsinə şərait yaradırdı. Şarlotta Bronte "Ceyn Eyr" romanını 1847-ci ildə dərc etdirir. Bu dövrdə ingilis ədəbiyyatında qadın müəlliflərə baxış artıq normallaşmaqda idi. Bronte bacılar və Corc Eliotun müəllifliyi yavaş-yavaş təsdiqini tapmaqda idi. Müəllif romanı yazmağa başlamazdan əvvəl bacıları ilə xeyli müzakirə edir. O həmçinin kişilərin qadınlar haqqında olan fikirlərini də soruşur, ona əsasən bir qərara gəlməyə çalışırdı. Bu mövzuda ona kömək olanlardan biri Corc Eliotun sevgilisi G.H.Leves idi. O qadın müəlliflərə maraq göstərir, Şarlottaya yazı prosesindən əvvəl Ceyn Ostini oxumağı məsləhət görür. Ş.Bronte cavab məktubunda yazır ki, bu müəllifin niyə bu qədər sevildiyini anlaya bilmir. Onun fikrincə, Ceyn Ostinin əsərləri "qəlibləşmiş bir mənzərənin dəqiq çəkilmiş fotosuna oxşayır".

Əsər Ceynin dilindən, yəni birinci şəxsin dilindən nəql edilir. Ceyn atası və anası vəfat etmiş, bacısı, qardaşı olmayan, kimsəsiz bir qızdır. Lakin irəliləyən səhifələrdə biz onun qohumları olduğunu görürük. Onun atası din adamı olur, anası isə varlı və nüfuzlu bir ailənin qızı olmuşdur. Çox keçmir ki, dayısı da dünyasını dəyişir, onun vəsiyyətinə əsasən, həyat yoldaşı Miss Rid qızın himayəsinə özü davam edir. Ceyn təbiət etibarilə sakit, səssiz uşaq idi. Ceyn ailədə qulluqçu və baxıcılardan belə az hörmətə və qayğıya layiq görülürdü. Uşaqlar onu tez-tez döyür və təhqir edirdilər. Elə ilk şahidi olduğumuz hadisə də bu idi: dayısı oğlu Ceynə qarşı şiddət göstərir, qızın başı yarılır, lakin qarşı çıxdığı üçün Ceyn cəza alır və çox qorxduğu qırmızı otağa salınaraq cəzalandırılır. Biz Ceynin mifik obrazlardan qorxmasını sonrakı hissələrdə də görürük. Ceyn tənqidçilər tərəfindən etibarlılığı, güclü düşüncəsi və fərdiliyi ilə qeyd olunur. Viktoriya dövrü İngiltərəsində fərqli təbəqələrdən olan iki şəxs arasındakı bir eşqdən bəhs edən bu roman, cəmiyyətdə yaşanan dini təzyiqi, sinif bölgüsünü və kişi üstünlüyünü həqiqi və gözəl şəkildə əks etdirir.

Qadın azadlığı və hüquqlarına sahib çıxan ilk romanlardan biri olaraq qəbul edilən "Ceyn Eyr" əsəri romantizm cərəyanının ən əhəmiyyətli nümunələrindəndir. Əsərin baş qəhrəmanı olan Ceynin mənəvi təkamülü ardıcıl olaraq göstərilir və onun güclü, bütöv və məğrur xarakterinin formalaşmasından bəhs edilir. Əsərin qəhrəmanı əksər hallarda müəllifin prototipi hesab olunsa da, əsərdə baş verən hadisələrin və obrazların müəlliflə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Ceyn Eyrin həyat tarixi bədii təfəkkürün məhsuludur, lakin onun daxili həyəcanları şübhəsiz ki Şarlotta Bronteyə daha yaxındır.

C.OSTİNİN BƏDİİ ÜSLUBUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ ("QÜRUR VƏ QƏRƏZ" ROMANININ ƏSASINDA)

Mayılova F.E.
Bakı Slavyan Universiteti
Moyqod17@mail.ru

İngilis ədəbiyyatı bir çox qadın yazıçıları ilə məhşurdur. V.Vulf, M.Şelli, Bronte bacıları, F.Berni, C.Eliot, A.Merdok, M.Ecuort, E.Haskell, E.Bonen, M.Spark, A.Kompton-Bennet. Qeyd edilən adların içərisində sözsüz ki, ən yüksək mövqe Ceyn Ostinə mənsubdur. O, özünün nəqletmə məharəti ilə romanların başlıca rolunu, həmçinin, qadınların da kişilər kimi yaradıcılıqla məşğul olma hüququnu təsdiq etdi və bununla da ingilis ədəbiyyatında inqilab etdi.

Ostinin romanlarının struktur quruluşunu ümumi baxımdan belə təqdim etmək olar: bütün romanlar qəhrəmanların yanlışlığı ilə başlayır. Bunun bir çox formaları ola bilər: onlar lazım olmayan şəxsi sevir (Marianna Deşvud, Edmund Bertram) və ya bu çür sevə bilmirlər (En Elliot, kapitan Uentvort, müəyyən dərəcədə Ketrin Morland, Emma, hətta Henri Tilni). Adətən romanın ortasında baş verən hər hansı hadisə və ya təsadüf onların gözlərini açır və onlar yanıldıqlarını anlayırlar. Burada qəhrəmanların köməyinə onların düşüncələri gəlir. Romanın ikinci yarısı səhvlər və yanlışlıqlardan qurtarmağın və öz "mən"ini tapmağın

çətin prosesini açıqlayır. Burada kənara çıxmalar da mümkündür. Məsələn, Ceyn Ostinin ən cəlbedici qəhrəmanlarından biri olan En Elliot həyat təcrübəsi və mühakimələrin nəticəsində öz səhvlərini anlayır. "Təsadüf" elementi bu romanda mövcud deyil. Yanlışlıq və təsadüf və ya düşüncələr nəticəsində ondan azad olmaq, özünü kəşf etmək kimi cəhətlər Ceyn Ostinin romanlarının əsas qayəsini təşkil edirdi. Onun qəhrəmanlarının özünü kəşf etməsi üçün getdikləri yolda qarşılarını kəsən nədir, nə olmuşdur sualına Ceyn Ostin birmənalı cavab verir. Bu XIX əsrin əvvəllərində ingilis cəmiyyəti üçün xarakterik olan miras, əmlak, torpaq üzərində olan mülkiyyət, bir sözlə, maddi mənfəət barəsində olan düşüncələr və tamahkarlıqdır. Bundan başqa, aşağı səviyyəyə düşərək özündən aşağı statuslu şəxslərlə bərabər yeri paylaşmaq qorxusu və çoxsaylı qadağalar, başqa sözlə snobizm [25, 311].

İngilis ədəbiyyatında ən çox oxunan əsər və bu günümüzə qədər də "ingilis ədəbiyyatında birinci xanım" kimi tanınan Ceyn Ostinin qələmə aldığı "Qürur və qərəz" romanı kifayət qədər maraqlı və həyatı əks etdirən əsərdir. Əsəri XVIII əsrdə İngiltərədə baş vermiş unudulmaz bir eşq hekayəsindən bəhs edir. Varlı olmayan bir ailənin şən və ağıllı qızı ilə məğrur və qürurlu olması ilə bərabər, həm də çox dürüst və varlı bir gənc arasında əvvəlcə nifrət hissi iə başlayan münasibətin zaman keçdikcə böyük bir sevgiyə çevrilməsini izah edən bu əsərdə biri qürurlu, digəri isə mühakiməli olan iki insanın zamanla yanıldıqlarının və münasibətlərindəki haqsızlıqların yalnız təmiz sevgi hissləri ilə düzələ biləcəyinin şahidi oluruq.

"Qürur və qərəz" romanı xülyaların əsiri və özünü aldatmaq təhlükəsi barəsindədir. Müflisləşmiş Bennetlər ailəsinin beş qızı var və valideynləri öz qızlarının uğurlu ailə quracaqlarına ümid etmirlər. Romanın qəhrəmanları uzun illər xülyalarla yaşayan intellektual səviyyəli Darsi ilə xurafat və mövhumatla dolu cazibədar Elizabet Bennetdir. Onlar bir-birindən qərəzdən uzaq olmaq, anlaşmaq bacarığına çox çətinliklə nail olmağı öyrənirlər və bu hər ikisinin gələcəkdə xoşbəxt olmaları üçün əsas verir. Romanda Ostinin böyük diqqət və həvəslə araşdırdığı başqa bir qüsur isə laqeydlikdir. Yazıçı özünü həyatdan təcrid edərək kənarda dayanma mövqeyinin mənəvi cəhətdən nə qədər faciəvi və təhlükəli ola biləcəyini nəzərə çatdırır. "Qürur və qərəz" əsərində mister Bennet özünə məhz həmin mövqeyi seçmişdir. Mənəvi cəhətdən inkişaf etməmiş, dar düşüncəyə malik missis Bennetlə nigah bağlayan mister Bennet onun inkişafina kömək etmək əvəzinə, həm onun özündən, həm də problemli dünyasından uzaqlaşmaq üçün yalnız qəzet və kitab oxumaqla məşğul olur. Belə evlilik həyatına görə həvəsdən düşən Bennet ətrafda baş verən hadisələrə istehza ilə baxaraq hamıya, hətta bəlkə özünə də nifrət bəsləyir. Zaman keçdikcə bu biganəlik və laqeydlik özünü mühafizə formasından mister Bennetin daxili xasiyyətinə və simasına çevrilərək, həyat və varlığını missis Bennetin həyatından da mənasız edir.

"Qürur və qərəz" romanı Ceyn Ostinin insanların xoşbəxtliyinə mane olan qürur və qərəz hissləri haqqındadır. Baş qəhrəmanların həqiqi sevgisi onların cəmiyyətdəki fərqli mövqelərinə, qohumlarının və dostlarının mənfi münasibətlərinə, maliyyə vəziyyətlərinin müxtəlifliyinə və aralarındakı bir çox müxtəlif şərtlərə üstün gəlməkdə onlara kömək edir.

MUSTAFA QULİYEVİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ İRSİNDƏ İNCƏSƏNƏT PROBLEMLƏRİ

Məhəmmədova S.T.
Bakı Slavyan Universiteti
mahammadovasabina1986@gmail.com

XX əsrin 20-30-cu illərinin görkəmli tənqidçilərindən biri Mustafa Quliyev idi**.** Mustafa Guliyevin yatadıçılığında incəsənət məsələləri mühüm yer tutur. Demək olar ki , o zaman sırf incəsənət problemləri ilə təkcə o məşğul idi. Tənqidçi incəsənətə böyük əhəmiyyət verirdi, onun cəmiyyətin psixologiyasına, kütlənin düşüncəsinə, insanların sövqünün formalaşmasına təsirini daim vurğulayırdı. M.Quliyevin fikrincə, incəsənət insanların "fikir və hisslərini sistemə salır". Quliyevi incəsənət sferasında əsas maraqlandıran musiqi və teatr sahəsi idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.Quliyev zamanın tələblərinə tabe olaraq həm proletkultçuluq və vulqar sosiologizm nəzəriyyəsinin, həm də o zamana xas olan Avropa mədəniyyətini Şərq ədəbiyyatından üstün tutmaq meyillərinin təsiri altında bir sıra səhv olan mülahizələrlə çıxış edirdi.

M. Quliyev Azərbaycan mədəniyyətini yüksəltməyə yönələn məsələlərə toxunurdu. O, yeni Azərbaycan teatrının yaranmasını, teatrların repertuarını zənginləşməsini , afişalarda həm xarici, həm yerli dramaturqların əsərlərini, Azərbaycan səhnəsində azərbaycanlı aktrisalar görmək arzulayırdı.

Öz yazılarında M.Quliyev ədəbiyyatın bir növü olan dramaturqiyanı milli teatr prosesi ilə birgə araşdırırdı. Tamaşalar haqqında yazdığı məqalələrində o, tamaşanın rejissurası, stenoqrafiyası, aktyorların oyunu haqqında qısa ötəri məlumat verirdi və daha çox ədəbiyyatşünas kimi çıxış edirdi. Başqa sözlə desək, teatr nəzəriyyəsinin inkişafını o, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid təcrübəsi ilə əlaqələndirirdi.

M. Quliyevin incəsənət haqqında düşüncələri estetika ilə sıx bağıl idi və materialist fəlsəfəsinə söykənirdi. Tənqidçinin diqqətini XVIII əsr fransız materialis estetikası, daha doğrusu orada qoyulan iki problem - gözəllik və zövq- problemi cəlb edirdi. Deni Didronun fikirləri ona daha yaxın idi, çünki Didro idealist estetikasını tənqid edirdi.

M.Quliyevin ədəbiyyat və incəsənət haqqında yazdığı əsərlərlə tanışlıq belə nəticəyə gətirirki, tənqidçi nə qədər dövrün ideologiyasının, yalnış nəzəriyyələrinin təsiri altına düşsə də, onun, doğma mədəniyyətini, ədəbiyyatını sevən, onun inkişafı uğrunda mübarizə aparan bir alim kimi amalı düzgün və saf idi.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN SOVET DÖVRÜ YARADICILIĞINDA KLASSİK İRSƏ BAXIŞLARI FÜZULİ YARADICILIĞI KONTEKSTİNDƏ

Məmmədli S.N.
Bakı Slavyan Universiteti
Sezarbaku@gmail.com

Ədəbiyyatımızda istiqlal şairi kimi tanınan Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı ilə hər zaman geniş üfüqlərə üz tutan ustad sənətkardır.O, ədəbi irsində bir mövzu və problemin ifadəsi ilə kifayətlənməmiş, daim axtarışda olmuş və həyatın müxtəlif sahələrinə istiqamətlənən əsərlər yazmışdır.Bəxtiyar Vahabzadənin böyük ədəbi irsində ən mühüm cəhətlərdən biri də Füzuli dühasına yanaşmasıdır.Əsrlərdir ədəbiyyatımızın ən möhkəm sütunlarından biri olan Füzulinin yaradıcılığı zaman-zaman elmi mübahisələrə səbəb olmuşdur.Bəxtiyar Vahabzadə də öz növbəsində bu elmi mübahisələrə qoşulub düşüncələrini ifadə etmişdir.Füzuli sənətinin böyük vurğunu olan şair dahi klassikimizin irsini həmişə öz yaradıcılığı üçün etalon olaraq qəbul etmişdir.Xüsusilə XX əsrdə Füzuli yaradıcılığının ən mübahisə doğuran cəhəti onun təsəvvüfi yönü idi. Bu dövrdə araşdırma ilə məşğul olan Mehmet Fuat Köprülü, İsmayıl Hikmət və.s alimlər Füzulini sufi şair kimi qəbul etsələr də B.Çobanzadə, A.Şaiq, H.Araslı, M.Quluzadə, S.Əliyev bu problemə tərəddüdlə yanaşır.

Bəxtiyar Vahabzadə isə özündən əvvəlki araşdırmaçıların qənaətləri və öz düşüncələrinə əsasən Füzuli şeiriyyətinin ilahi mahiyyətini bir qədər inkarçı mövqedə dayanır.Məhəmməd Füzulinin hansısa təriqətə mənsub olub olmaması məsələsi mübahisəlidir, lakin yaradıcılığının ilahi xarakteri danılmaz faktdır.Bəxtiyar Vahabzadə belə hesab edir ki, Füzuli əsərlərindəki qeyri-adilik sadəcə onun obrazlı və poetik üslubundan qaynaqlanır.Bu səthi yanaşmadır, çünki obrazlılıq və poetik üslüb bir çox sənətkarlarda görünür.Lakin həmin keyfiyyətlər onların ədəbi sferada Füzuli qədər təsirə sahib olmaları üçün yetərli olmayıb. Klassiklərin, ələlxüsus Füzuli kimi sənətkarların əsərlərindəki dərinliyə varmaq naminə onların yaşadığı mühit və dövrün ədəbi prinsipləri mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.Bəxtiyar Vahabzadənin gəldiyi bu qənaət sovet dövrü tədqiqatçılarının əldə etdiyi natamam nəticələrdən və bunun fonunda divan ədəbiyyatının prinsiplərinə tam bələd olmamaqdan irəli gəlir.

Əsasən 50-70-ci illərdə yazdığı məqalələr, yazılar buna sübutdur.Məhəmməd Füzuli şeirindən bəhs edən şairin "Bu şeirləri həyatla əlaqəsi olmayan, mücərrəd ideyaların ifadəsi kimi anlamaq düzgün olmaz" fikri də sovet dövrünə, yəni ədəbi tənqiddə təsəvvüflə bağlı görüşlərin tam obyektiv dərkini tapmadığı dönəmə təsadüf edir. Bəxtiyar Vahabzadə sufizmi, təsəvvüfü həyat eşqindən məhrum olan qəlblərdə təzahür edən mücərrəd ideal kimi görür.Amma nəzərə almır ki, eşq mənəvi kamilləşmənin nüvəsini təşkil edir.Bu əslində şairin quru zöhd kimi bilinən həyat tərzinə etirazının ədəbi müstəvidə təcəssümüdür.Lakin təsəvvüf əhli içərisində sözügedən həyat tərzi əslində qəbul olunmur.Çünki təsəvvüfdə mənəvi kamillik əsas hesab olunur, insanın nəfsə qalib gələrək daxili saflaşması ən vacib şərtlərdəndir.Dünya həyatı aldadıcı spesifikliyinə görə o kamilləşmə yolunda maneə hesab olunur.Lakin bu o demək deyil ki, təsəvvüf əhli həyatla əlaqəsini kəsmiş şəxslərdir.Əksinə insan bu dünyada öz əməlləri ilə axirətdə cavab verəcəkdir.Buna görə də kamilləşmək istəyən şəxs dünya ilə əlaqəsini süni formada kəsə bilməz.Bu mütləq şəkildə diqqət olunmalı məsələdir. "Həyatla əlaqəni kəsmək" əslində nəfslə əlaqəni kəsmək kimi anlaşılmalıdır. Problemə bu yöndən yanaşmaq lazımdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin qeyd etdiyi mücərrədlik əslində elə şairin fikrində təsəvvüflə, eyni zamanda divan ədəbiyyatı ilə bağlı olan dolaşıqlığı ifadə edir.Bu dolaşıqlıq sovet dönəmində bir çox tədqiqatçının sözügedən məsələ ilə bağlı araşdırmalarında bir tendensiya idi.Lakin irəliləyən dönəmlərdə tədiqatlarda əhatəliliyin artması və dəyişən ideoloji şərait fonunda Bəxtiyar Vahabzadə daxil olmaqla bəzi alimlərin Füzuli yaradıcılığına baxış bucağı dəyişmişdir.Ona görə də şairin Füzuli ilə bağlı görüşləri iki böyük dövrün – sovet dövrü və müstəqillik dönəmindəki yazıları üzərindən müqayisəlin şəkildə tədqiqata cəlb olunmalıdır.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ VƏ HÜRUFİZM

Məmmədli S.N.
Bakı Slavyan Universiteti
Sezarbaku@gmail.com

Azərbaycan ədəbiyyatında, eləcə də ictimaiyyətində böyük xidmətləri ilə yaddaşlara həkk olunan istiqlal şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə klassik irsimizə hər zaman diqqətlə yanaşmış, orta əsrlərdə yazıb-yaratmış söz bahadırlarımızın yaradıcılığını tədqiq və təbliğ etmiş, onların ənənələrindən faydalanmış, obrazlarını əsərlərində canlandırmışdır. Bu cəhətdən əsasən Nəsimi və Füzulinin əsərləri şairimizin diqqətini daha çox cəlb etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən sənətkarların yaradıcılığını tədqiqata cəlb edərkən hürufizm, sufizm, təsəvvüf anlayışlarından yayınmaq doğru olmaz. Çünki sadaladığımız anlayışlar həmin sənətkarların əsərlərinin ruhuna hopmuşdur. Bəxtiyar müəllim də bu qanunauyğunluğu nəzərə alaraq divan ədəbiyyatımızda geniş miqyasda müraciət edilən təriqət motivlərinə öz araşdırmalarında, bədii əsərlərində yer vermişdir.Orta əsrlərdə təriqətlərin ədəbiyyatda proyeksiyası ənənəvi və zəruri hal idi.Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, sufizm və hürufizm həmin dövrlərdə həm ictimaiyyətdə, həm də ədəbiyyatda özünə əhəmiyətli mövqe qazanmışdır.

Fəzlullah Nəimi Astrabadinin nəzəri əsaslarını formalaşdırdığı və təlim halına gətirdiyi hürufilik sufizm də başda olmaqla müxtəlif dini-fəlsəfi təmayülləri özündə cəmləşdirmiş və geniş coğrafi areallarda tərəfdarlar toplamışdır.Lakin dünyagörüşlərində insanın Yaradanla əlaqədə daşıdığı funksiyaya verilən ifrat dəyərə və rəqəmlərə yüklədikləri sirli anlamlara, şathlara tez-tez yer vermələrinə görə çox ciddi qınaq obyekti olub təqiblərə məruz qalmışlar.

Bəxtiyar Vahabzadənin isə hürufiliyə münasibətinin bu təriqətin nəzəri əsaslarından kənarda qiymətləndirilməsi, bizcə, daha məqsədəuyğundur.Çünki şairimiz hürufizmə yalnız Fəzlullah Nəiminin fəlsəfi təlimi kimi yanaşmamış, onun yüksək humanizm və mənəvi təkamül istiqamətindən dərkinə yönəlmiş və belə qəbul etmişdir.Şairin gəldiyi qənaətlərə əsasən deyə bilərik ki, o, hürufilik və sufizmi oxşar müstəvidən qiymətləndirir.Düşünürük ki, Bəxtiyar müəllimin bu mövzulara müraciəti onun bütün yaradıcılığı boyu əsərlərində görünən axtarışlardan qaynaqlanır.Mənəvi özünüdərk sənətkarımızın əsərlərindən daim yer alan məsələdir.Məlum olduğu kimi hürufiliyin bədii sahədə ən güclü təmsilçisi İmadəddin Nəsimi olmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadə əsasən Nəsiminin şeirlərini və həyatınıı təhlil edərkən hürufiliyə toxunmuşdur.Çünki Nəsimi bu təriqətin ədəbi sferada poetik tribunudur. "Mütəfəkkir şair" məqaləsi və "Fəryad" pyesində Bəxtiyar Vahabzadənin hürufiliklə bağlı görüşləri Nəsiminin həyatı və yaradıcılığı prizmasından şərh olunur. "Allah adlı ülviyyəti öz qəlbində gör" deyən şairimiz hürufiliklə bağlı özünüdərk, zahirdən batinə yönəlmə və Allahın qüdrətini öz qəlbində hiss etmək kimi cəhətləri əsas hesab edir və düşünürük ki, öz yanaşmaları ilə zaman-zaman bu təriqətin radikal cəhətlərini yumşaldaraq yeni baxış bucaqlarından təqdim edir.Xüsusilə "Fəryad" pyesində hürufilərə pozitiv münasibət məhz bu aspektdən qaynaqlanır.Çünki, pyesdə təriqət mənsubları İlahi prosesləri rəqəmlərlə izah etməyə çalışan, Fəzlullahı fövqəltəbii biçimdə təsvir edən qisimdə yox, cəmiyyətdəki despotizmə, Hələbdəki ədalətsizliklərə ciddi reaksiya verən ideoloji cəbhənin döyüşçüləri və mənəvi idrak yolçuları kimi təqdim olunurlar.Bütün bunların işığında qeyd etmək zəruridir ki, istiqlal məfkurəsinin layiqli davamçısı, mənəviyyat adamı Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının sovet dövründə hürufizmə yeni baxış gətirmiş, onun insana verdiyi dəyəri sosial müstəviyə köçürərək haqsızlığa, ədalətsizliyə etiraz bildirərək öz mövqeyini ortaya qoymuşdur.

ŞAGİRDLƏRİN BƏDİİ TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞMASINDA "KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI" ƏSƏRİNİN ROLU

Məmmədova G.A.
Bakı Slavyan Universiteti
gulnarmemmedova05@gmail.com

"Kəmalüddövlə məktubları" əsərinin müəllifi görkəmli yazıçı,dramaturq M.F.Axundovdur.Bu əsər vasitəsilə görkəmli yazıçı qəflət yuxusuna getmiş xalqda oyanış etmək, bununla yanaşı onları fanatizmin buxovlarından qırmaq, maariflənməyə, elmli olmağa elm, savad, bilik yoluna addımlamağa çağırır.Mirzə Fətəli Axundov xalqın maariflənməsinin uğrunda mübarizə aparan görkəmli yazıçılardan biridir.Yazıçı Azərbaycan türk dilində mətbəə açmaq və kitab nəşr etmək uğrunda mübarizələr aparmışdır.Bunun üçün 1841-ci ildə M.F.Axundov avqust ayında Rusiyanın Qafqazdakı canişini Qolovinə Tiflisdə Tatar dilində kitab nəşr etmək üçün litoqrafiya açmaq məqsədilə bir məktub yazmışdır.Məktubda türk dilində kitab nəşr etməyin maarif sahəsində əhəmiyyəti göstərilmişdir.M.F.Axundov yazırdı ki, müsəlman dillərində kitab çox azdır və kitabın az olamağı xalqın maariflənməsinin qarşısını kəsirdi. Müəllim maarif sahəsində edilmiş bu addımları şagirdlərə söyləməli və onların bu barədə nə fikri olduğuna aid yönləndirici sual verib, hər bir şagirdi idraki fəaliyyətə sövq etməlidir. Müəllim bu məlumatları şagirdlərə ötürməyi və yazıçının maarif,elm sahəsində gördüyü bütün işləri şagirdlərə çatdırmağı məqsədəuyğundur.

Şagirdlərin dərsə həvəssiz gəlməsi, yaxud da əksinə, dərsin başlamasını səbirsizliklə gözləməsi müxtəlif amillərdən asılıdır. Bu amillərdən ən əsası da müəllimin dərsi necə təşkil etməsidir. Dərs zamanı M.F.Axundovun əsərlərinin şagirdlərə müəllimin müəyyən istiqaməti ilə araşdırmaq tapşırılır. Bununla da şagirddə müstəqil öyrənmə,yaradıcı təfəkkür, tənqidi təfəkkür , öz fikrini əsaslandırmaq, obrazlarda mənfi və müsbət cəhətləri tapmaq, mənfi fikri deyib dayanmaq yox da fikrini əsalandırmağı bacarmaq qabiliyyəti formalaşır. "Kəmalüddövlə məktubları" əsərinin tədrisi zamanı müəllim fərdi, qruplarla, cütlərlə və ya kollektiv şəkildə müəyyən təlim üsullarından istifadə etməklə şagirdin marağını əsərin təhlilinə yönəldə və şagirdin idraki fəaliyyətinin formalaşmasında fasilitator rolunda çıxış edə bilər.

"Kəmalüddövlə məktubları" əsərinin şagirdlərə tədrisi zamanı müəllim bu əsərin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xalqın maariflənməsində misilsiz rol oynadığını şagirdlərə çatdırır..Əsərin əsas məzmunu və mahiyyəti, barəsəində qısaca tanışlıq başa çatdıqdan sonra əsərin 1-ci hissəsinin oxusunu müəllim təşkil edir. Müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər əsəri oxuyurlar.Hər bir xarakterik hissədən sonra mətndə olan əsas yerləri qeyd formasında sxematik formada göstərmək olar. Müəllim tapşırıq olaraq dərindən oxumaq həmçinin oxuduqlarından nəticə çıxarıb qeyd dəftərlərində yazmağı və əsərin məzmunu öyrənmək tapşırıq kimi verilir.II dərsdə müəllim evə verdiyi tapşırığı şagirdlər hazırdımı deyə suallardan istifadə edərək şagirdlərin əsərin əsas ideyasının mənimsənilmə bacarığının hansı səviyyədə olduğunu müəyyən edir.Bunun üçün müəllim aşağıdakı sualları şagirdlərə ünvanlayır:1)Bu əsər haqqında kim öz fikrini yaza bilər? 2)Əsərdə sizə ən çox hansı məqam təsir etdi? 3)Sizcə yazıçı əsər vasitəsilə nəyi bildirmək istəmişdir? Bu suallar vasitəsilə şagirdlərə əqli hücum edilir.Bundan əlavə BİBÖ üsulundan istifadə etməklə şagird əsər haqqında bildiyi köhnə biliyi, bilmək istədikləri və öyrəndiklərini qeyd edir.Müəllim lövhədə cədvəl qurur bilirəm,istəyirəm biləm və öyrəndim başlıqlarından ibarət cədvəl qurur. Bu cədvəl vaistəsilə şagird idraki fəaliyyətə başlayır.Oxuduğu əsərləri müqayisə edir.Bildiklərini ümumiləşdirib nəticə çıxarır.Əsərin hissələri oxuyub müzakirə etmək üçün qruplara verilir.Dərsin qruplarla birgə aparılması şagirdlər arasında ünsiyyəti, əməkdaşlığı, bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşmağı, bir-brinin fikirlərini dinləməyi bacarması və münasibət bildirməsinə şərait yaradır.

Təhsil vasitəsi ilə müasirləşmək, maarif sahəsində addımlar atmaq bunlarla yanaşı mədəniləşmək, xalqa məxsus elmi irsi mühafizə etməyi bacarmaq, öz müstəqil fikrini əsaslandırmaq inkişafa mane olan hər bir şeyə qarşı mübarizə aparmaq görkəmli yazıçını daim düşündürən və qayğılandıran məsələlər olmuşdur. "Kəmalüddövlə məktubları" fəlsəfi traktatında Axundov Kəmalüddövlənin məktublarından vasitə kimi istifadə edərək xalqın dünya mədəniyyətindən məlumatlı olması, maariflənməsi, öz azadlıqları uğrunda mübarizə aparması, hiyləyə, yaltaqlığa, nifaqa, köləliyə qarşı çıxması və mübarizə aparması üçün yeni tipli ədəbiyyata böyük ehtiyac olduğunu vurğulayırdı.Müəllim bu suallarla həm şagirdlərin idrakını formalaşdırır, həm də məzmunun mənimsənilməsini yoxladıqdan sonra şagirdlərə hər obrazın hər bir şagirdin öz düşüncəsinə görə mənfi və müsbət cəhəti, xarakteri haqqında dəftərində qeydlər aparmasını tapşırır.Dərsin tərbiyələndirici məqsədi xalqın maariflənməsi və bunun uğrunda atılan addımlardır. Əsərin təhlilini müasir dərsin tələbinə görə qruplar şəklində aparmaq məqsədəuyğundur. Bu zaman yazılmış suallarla şagirdlər

əvvəlcədən tanış olur və daha dolğun cavablar hazır edir ki, bu da dərsin səmərəliliyini artırır və hər bir qrupun üzvləri öz suallarına cavab vermək şəraitinə malikdirlər, lakin cavab dəqiq olmadıqda digər qrupun üzvləri kömək edə bilərlər.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QƏHRƏMANLIQ DASTANLARI

Nəcəfova Ş. S.
Bakı Slavyan Universiteti
serife.necefova1807@icloud.com

Azərbaycan ədəbiyyatı xalqının bədii təfəkkürünü, mədəni düşüncəsini,həyat tərzini özündə təsvir edən folklor mətnləri arasında dastanlarımızın yeri xüsusidir. Dastanlar hər bir xalqın,taleyində, tarixində və ədəbiyyatında mühüm yer tutur.Şifahi xalq ədəbiyyatında dastanlarda xalqımızın qəhrəmanlıq mübarizəsini, vətənə azadlıq arzusunu, torpağa sədaqəti, saf məhəbbət uğrunda sarsılmazlığı öz əksini tapıb. Folklorşünas alimlərindən olan Məmmədhüseyn Təhmasib verdiyi məlumata görə, 160-dan çox əsəri olan bu janrın özünə məxsus yeri vardır. 10 və 11-ci əsr hadisələri ilə üst-üstə düşən köhnə nümunələrin elm aləminə məlum olması bu janrin qədim olmasını sübut edir. Epos termini bu janra bolşevik inqilabından sonra verilən addır. Eposdakı hər hansı hadisə və yaxud əhvalat, nəsrlə izah edilir və bəzən, mövzu ilə bağlı olan şeirlər verilir.

Folklorşünaslar eposun bu xüsusiyyətlərinə görə lirik-epik adlanan xüsusi ədəbi janra aid olduğunu bildirirlər. Eposun mənzum hissəsi daha çox gəraylı və qoşmadan ibarətdir və əsasəndə saz melodiyası ilə oxunur.

Qəhrəmanlıq dastanları mövzularına görə əsasən iki yerə bölünür.Bunlar klassik qəhrəmanlıq dastanları və qaçaqmalçılıq dastanları idi.

Klassik qəhrəmanlıq dastanlarının əsas mövzusu xarici və daxili düşmənlərə qarşı mübarizə olsa da, əsl mübarizənin başında bir nəfər dayanır. O, xalqın xarici və daxili düşmənlərə qarşı mübarizəsinə başçılıq edir, onun başçılığı ilə azadlıq idealları həyata keçirilir.

Buna uyğun olaraq, qəhrəmanlıq dastanları estetik zövqlə yanaşı, gənclərin milli birlik və vətənpərvərlik hisslərinin güclənməsində mühüm rol oynayır.Düşmənlə vuruşmağın, namus və vətəni qorumağın şərəfli və nəcib iş olduğunu göstərir, haqq-ədalət uğrunda mübarizədən əl çəkməməli olduğunu öyrədir.

Qaçaqçılıq dastanları əsasən 19-cu əsrin sonlarından çar rejiminə, ədalətsizliyə və onun varlı məmurlarına qarşı mübarizə kimi başlasa da o,sovet dövrü zamanı daha çox genişlənərək azadlıq mübarizəsinə çevrilmişdir. Məşhur qaçaqlardan dastanın formalaşmasında böyük rol oynamış Qaçaq Tanrıverdi, Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi və başqalarını misal göstərmək olar ki, onların haqqında nəğmələr, dastanlar,rəvayətlər aşıqlar tərəfindən oxunur,dildən-dilə ötürülür,zənginləşir. Amma epik poetika baxımından bu əsərlər dastan kimi tam inkişaf etməmiş,povestlə epos arasında nümunə kimi qəbul edilirdi..Ona görə ki, qaçaqçılıqla bağlı dastanlar klassik epik formadan uzaqdır.

MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ ARAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ

Nəcəfova Ş. S.
Bakı Slavyan Universiteti
serife.necefova1807@icloud.com

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı yaşı min ildən artıq bir tarixə malik olsa da,araşdırmaları o qədər də qədim deyil.Sovet dövrünün miqrasiya ədəbiyyatını ara-sıra tənqid edən və dəyərləndirən məqalələr istisna olmaqla,bu dövr son 30 ili əhatə edir.Müstəqillik illərindən başlayaraq mühacirət ədəbiyyatı çətin tədqiqat obyekti olmuşdur. Bu dövrdə əsasən Həsən Quliyev, Elçin,İsa Həbibbəyli, Nizami Cəfərov,Vilayət Quliyev,Vaqif Sultanlı, Mübariz Süleymanlı, Elşən Əbdülhəsənli və başqa ədiblərin mühacir ədəbiyyatının müxtəlif problem və xüsusiyyətlərinə dair araşdırmaları dəyərli irsin çatdırılmasında özünə məxsus yeri vardır. Türk ədəbiyyatşünaslarından olan Yavuz Akpınarın əsərləri funksionallıq və elmi-nəzəri cəhətdən daha ön plandadır. 1991 və 2016-cı illərdə Ədəbiyyat İnstitutunda keçirilən konfrans zamanı təqdim olunan

məruzə və fikirlər bu sahədə olan boşluqların doldurulması və mühacirət ədəbiyyatının elmi-nəzəri baxımdan təhlili ön plana çevrildi. Ümumiyyətlə desək, Azərbaycanda mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı çoxlu kitablar, tezislər,monoqrafiyalar yazılmışdır. Ancaq mühacirət ədəbiyyatının forma-və məzmun baxımından zəngin olması, onu ayrı-ayrı təhlil etmək imkanına çətinlik yaradırdı.

A.Dağlı, Qurban Səid ,Ə.Ağaoğlu, M.B.Məmmədzadə,Ə.Hüseynzadə,A.İldırım ,Gültəkin və onlarla ədəbi şəxsiyyətlərin həyatını və yaradıcılığını araşdırmaq zaman və hərtərəfli elmi bilik tələb edir.Ədəbi tədqiqatımızın yeni sahəsi olan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması zamanı müxtəlif problemlər var və buda onun araşdırılmasında ənglik yaradır.

Vaqif Sultanlı ilk dəfə bu sahədə tədqiqatlar aparmış və müəyyən nəticələrə gəlmişdir. M.Ə.Rəsulzadəyə həsr olunan "Ağır yolun yolçusu" kitabının müəllifi olan Vaqif Sultanlı mühacirət ədəbiyyatının quruluşu,mahiyyəti, mərhələləri və şəxsiyyəti haqqında müəyyən fikirlər söyləmişdir. Azərbaycan mühacir ədəbiyyatının hüdudları ilə bağlı fikirdə ona məxsus idi. Ancaq onun fikrinə ilə razı olmayan ədəbi şəxsiyyətlərimizdə olmuşdur.Bu fikirlə razı olmayanlardan birini nümunə göstərsək bu Nikpur Cabbarlı olardı. O,rəqibinin bu fikrini qəbul etmir və yazır ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiləri mühacirət ədəbiyyatının var olmasını sübut edən heç bir faktı ortaya qoymurlar. Tədqiq olunan ədəbiyyatın bədii-estetik prinsiblər sisteminə daxil edilə bilən nümunələr tapa bilmirik.

Amma Nikpur Cabbarlı tərəfindən söylənən fikirlər Vaqif Sultanın və bir çox alimlərin əsərlərində,orta əsrlər və 19-cu əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatınından nümunələrlə bəhs edilmişdir. Vaqif Sultanlı da mühacirət ədəbiyyatının araşdırılmasına elə bunu demək istəyirdi.Ancaq həmən fikrləri təsdiqləmək üçün ondan əvvəl kimsə yazmalı idimi?! V.Sultanlının fikri o idi ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyat tarixinin qədimliyi keçmişə gedib çıxır.Nikpur Cabbarlı söylənən fikrin mövcud olmasını qəbul etmək istəməsədə, onun türk alimi İsmayıl Hikmətin və Həmid Araslının araşdırmalarına diqqət yetirməsi önərilir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QAÇAQ KƏRƏM OBRAZI

Nəzərova S. R.
OdlarYurdu Universiteti
odlaryurdu.magistratura@mail.ru

On beş il qaçaq olmuş Qaçaq Kərəm 1860-cı ildə Qazax qəzasının Qıraq Kəsəmən kəndində anadan olmuşdur. Atası İsgəndər Molla Zal oğlu kənd camaatının haqqını müdafiə elədiyinə görə qolları qandallanıb, Sibirə sürgün edilmişdir. Sonra o sürgündən qaçmış və yenidən öz doğma diyarında at belində görünmüşdür. İsgəndər öldürüldükdən sonra onun yarağını oğlu Kərəm götürmüşdür.

"Kərəm körpüsü", "Kərəm payası", "Kərəm yolu", "Kərəm çalası", "Kərəm bazarı", "Kərəm payı", "Kərəm meydanı", "Kərəm bulağı" və s. Kərəmin qəhrəmanlığı ilə bağlı xalq arasında qoyulmuş bir sıra yer adlarıdır. Silahdaşları Balasöyün, İsmayıl, İsfəndiyar, Təhməz, Omar, Cahangir, Bayram, Usuf, Abbas, Nirvəli, Alıcan, Səməd olmuşdur. Qaçaq Kərəmin igidliyi hələ onun öz dövründə bir sıra yazıçı və şairlərin diqqətini özünə çəkmişdir. Kərəmin böyük ad-san sahibi olması, igidliklə mübarizə aparması rus müəllifləri (Maksim Qorki, Serqey Filippov və b.) ilə bərabər, gürcü xalqının bədii söz sənətkarlarının da ilham qaynağı olub.

Maksim Qorki onun haqqında yazırdı: "Eşitdiyim xeyli hekayələr var ki, orada Kərəm özünə yaxın hesab etdiyi şəxslərə əlindən gəldiyi qədər kömək göstərmək istəyən insanpərvər bir adam kimi verilir. Qafqazdan olan qaçaqlar içərisində ən rəşadətlisi Kərəm olmuşdur. Kərəm əfsanələr və nağıllar qəhrəmanıdır. O, ədalətin mücəssəməsidir". Bunun təcəssümü olaraq "Qaçaq Kərəm" dastanından epizod göstərmək olar. Dastanın "Kərəmin qonaqları" adlı bölümündə Kərəm belə təsvir olunur: Tavat ağa atının belinə qalxdı. Sonra ata acıqla bir qamçı çəkib oradan uzaqlaşdı. Kərəmlə İsrafil ağa da el-obaya doğru yola düşdülər. Yolda turacdan, kəklikdən ovlayıb axşamüstü kəndə çatdılar.

Ertəsi gün Kərəm dan yeri ağarar-ağarmaz yerindən qalxdı. Heç kəsə bir söz deməyib yaraq-yasağını götürdü, atını minib Gürcüstana yola düşdü.

Soraqlaşa-soraqlaşa Tavat ağanın evini tapdı. Soruşub- öyrəndi ki, ağa qonaqlıqdadır. Kərəm qonaqlığın yerini öyrənib oraya getdi. Atını bir ağaca bağlayıb pəncərənin qabağına gəldi. Gördü ki, gürcü bəylərinin məclisidir, Tavat da buradadır.

Kərəm içəri girməyib əvvəlcə orada nə danışıldığından xəbər tutmaq istədi. Diqqətlə dinləyəndə nə eşitsə yaxşıdır?! Söhbət vurub-tutmaqdan, igidlik eləməkdən düşəndə gürcü bəylərindən biri badəni götürüb ayağa qalxdı, dedi:

- Burada hamı igidlikdən danışdı. Mən də bir igid tanıyıram. Həmin igid Qazaxlı Mollazaloğlu İsgəndərin oğlu Kərəmdir. O məni bir vuruşmada ölümdən qurtarıb. Heç kəsdən qorxu-ürküsü olmayan oğlandır. Badələrimizi belə bir igidin sağlığına qaldırmasaq, ayıb olar!

Bunu eşitcək Tavat yerindən sıçrayıb ayağa qalxdı, dedi:

- Bu boyda el-obada sənin başına adammı qəhət oldu? Elə igid yoxdurmu ki. Kərəmi qaldırmısan göyün yeddinci qatına. Mən bura ona görə qonaq gəlməmişəm ki, onun tərifini eşidəm!

Tavat ağa sözünü tamam eləyər-eləməz Kərəm daha səbrini basa bilmədi, özünü qapıdan içəri saldı.

Onu görənlərin çoxu Kərəmi tanıdı. Dərhal basma yığışdılar. Kərəm bura nə məqsədlə gəldiyini söylədi.

Tavat ağa pis vəziyyətdə qaldığını görüb pərtlikdən qıpqırmızı qızardı. Bir yandan da Kərəmin onun arxasınca gəlməsindən halı olub əməlli-başlı qorxmuşdu. Bədəni tir- tir əsirdi, di gəl çalışırdı ki, məclisdəkilər ağanın qorxmasından duyuq düşməsinlər. O bir yol tapıb məclisdən çıxdı. Yolda başladı öz-özünə deyinməyə:

- Yaxşı, Kərəm, heç eybi yox! Səni öldürtmək boynumun borcu olsun!

Kərəm şəhərə kimi məclisdə oturdu. Dan yeri ağaranda geri qayıtdı.

Aradan üç gün keçdi. Qıraq Kəsəmənə, İsgəndərgilə iki gürcü qonaq gəldi. Yedilər, içdilər. Axşam düşdü, şər qarışdı. Gürcülər həmin gecəni İsgəndər kişigildə qalası oldular. İsgəndər kişi çırağı yanılı qoydu. Bir az keçmiş gördü ki, hamı soyundu, amma nədənsə qonaqlar elə paltarlıca yerlərinə uzandılar. O bundan şübhələndi. Fikirləşdi ki, burda nəsə bir iş var. Odur ki xəncərini qınından çıxarıb yastığının altına qoydu.

İsgəndər kişi bir azdan baxdı ki, artıq yuxusu gəlir. Yerindən qalxdı, həyətə çıxdı, əl-üzünü yudu ki, yuxusu dağılsın. Sonra təzədən yerinə uzandı. Qonaqlar da yatmamışdılar. Amma heç biri səsini çıxarmırdı. Xeyli keçəndən sonra İsgəndər kişini yuxu tutdu. Yorğun olduğundan xoruldamağa başladı. Qonaqlar onun xorultusunu eşidib yatdığını yəqin etdilər. Əmin olmaq üçün onlardan biri İsgəndər kişiyə tərəf getdi. Bu vaxt İsgəndər kişi sərsəm halda gözünü açdı. Gördü ki, gürcü qonaqlardan biri əlində xəncər onun üstünə gəlir. Tez yastığının altından öz xəncərini çıxardı, ayağa qalxdı. Qonaq onu xəncərləmək istəyəndə İsgəndər kişi daha cəld tərpəndi, gürcünün qolundan yapışıb burdu. Xəncər yerə düşdü. İsgəndər kişi dedi:

- Biz sizə hörmət elədik, dedik qəribsiniz, bu gün burda gecələyər, sabah da çıxıb işinizə-gücünüzə gedərsiniz. Ancaq siz yaxşılıq başa düşən deyilmişsiniz! İndi sizə göstərərəm!

İsgəndər kişiylə onun üstünə gələn gürcü tutaşası oldular. O biri qonaq da yoldaşının köməyinə tələsdi. Bu vaxt Kərəm yuxudan oyandı. Gördü ki, atası gürcülərlə möhkəm əlbəyaxa olub. Dərhal onların üstünə atıldı. İkinci gürcü əlini xəncərinin dəstəyinə aparana kimi Kərəm onu bir yumruqla yerə sərdi. Xəncərini çıxarıb atası ilə tutaşan adamın çiyninə endirmək istədikdə qonaq yalvarmağa başladı.

Kərəm dedi:

- Səni bir şərtlə bağışlayaram. Gərək sizi buraya kimin, nə məqsədlə göndərdiyini açıb deyəsiniz. Yoxsa ən böyük tikənizi qulağınız boyda eləyərəm.

Qonaqlar açdılar sandığı, tökdülər pambığı... Məlum oldu ki, onları Tavat ağa göndəribmiş, istəyi də bu imiş ki, Kərəmi öldürtsün.

İsgəndər kişi Kərəmə dedi:

- Oğul, igid basdığını kəsməz! Biz nə lazımdırsa, öyrəndik. İndi apar bunları kəndin kənarından ötür, qoy cəhənnəm olsunlar. El bizi qınayar ki, gecə qonaq başı kəsmişik.

Kərəm gürcüləri Kürdən keçirib geri qayıtdı. Müxənnət qonaqlar gedib əhvalatı olduğu kimi öz yerlərində danışdılar. Məsələdən hali olan hər kəs Tavatı günahkar saydı.

ŞƏHİD QANINDA CÜCƏRƏN ZƏFƏR

Nurməmmədova S.B.
Bakı Slavyan Universiteti

"Qarabağ" əzəli , həm özü , həm də könlümüzdə buraxdığı izlər ilə əbədi olan, bir zamanlar geri qayıdacağımıza dair sadəcə ümid bəslədiyimiz , hər qarışında körpə çığırtısı, ana naləsi daşıyan, şəhid qanına bulanmış and yerimiz, vətənimiz, Sən azadsan !

"Qarabağ müharibəsi" mövzusu otuz ildən çoxdur demək olar ki, bütün ictimai və humanitar elmlərin tədqiqat mövzularından əsas olanıdır , "Ədəbiyyatşünaslıq"da bu vəzifəni üzərinə götürən və layiqincə yerinə yetirməyə çalışan elmlərdən biridir. Mövzu o qədər həssasdır ki, bu mövzuda əsər yazıb ərsəyə gətirmək böyük məsuliyyət tələb edir. Yazıçının , şairin mövqeyi elə olmalıdır ki,hər cümləsi, hər misrası iliyimizə işləyə bilsin , yaşadığlarımız bir film fragmenti kimi gözümüzdə yenidən canlansın, bizə düşmənimizin kim olduğunu əsla unutdurmasın , tənqidçilər də əsəri qürurla, borclarını yerinə yetirirmiş kimi təhlil edib, işıqlandıra bilsinlər. Əfsuslar olsun ki , bu mövzuda yazılmış olan bütün əsərlər üçün bu fikirləri söyləmək olmur.

Ümumiyyətlə vətən mövzusu tarix boyu digər mövzuları kölgəsində buraxmışdır , istər ədəbiyyatda ,istərsə də digər sahələrdə. Azərbaycan xalqına da "Vətən" desən axar sular dayanar,gözü başqa heçnəyi görməz. Bəlkə də məhz bu səbəbdən son zamanlar bu mövzuda yazılan əsərlərin sayında azalma müşahidə olunur , yuxarda qeyd etdiyimiz kimi mövzu həssasdır və bircə səhv düşüncə, yanlış argument əsərin də müəllifinin də oxucular tərəfindən "daşqalaq" olunmasına səbəb ola bilər. Hər halda mövzununun ciddiliyini dərk edib, onunla bağlı əsər yazmağı özlərinə borc bilən və bu borcu iftixarla yerinə yetirən yazıçılarımız,şairlərimiz də az deyildir , onların zəhmətlərini danmaq qeyri-mümkündür.

Qarabağ mövzusunda yazılmış əsərlərdən biri də xalqımızın düşmən üzərində 44 günlük Vətən müharibədən sonra möhtəşəm qələbəsinə həsr olunmuş vətən şairi Ramiz Qusarçaylının " Vətən" poemasıdır. Əsər tarixi mövzuda qələmə alınmışdır . Azərbaycan tarixinin dərin qatlarından tutmuş "Vətən" müharibəsində şanlı qələbəmizə qədərki bütün hadisələr,xronologiyalar, bizə qarşı olunmuş soyqırımlar , ədalətdən dəm vuran dünyanın məsələ "Biz" olduğu təqdirdə susub sadəcə izləməsi və daha nələr, nələr.. hər biri ustalıqla təsvir olunmuş , haqq səssimiz bir daha ucaldılmışdır. Poemanın ən təmtəraqlı, qürur duyduğumuz ən gözəl hissəsi şanlı qələbəmizin mistik təsviridir. Ümumiyyətlə Ramiz Qusarçaylı yaradıcılığında "Ana vətən" mövzusu əsas mövzu rolunda çıxış edir. İstər "Vətən" poemasında , dillər əzbəri olan "Azərbaycan bayrağı" şeirində , istərsə də bu mövzuda yazılmış digər əsərlərində şair ürəyinin vətənlə döyünməsinin şahidi oluruq.

R.PİLÇERİN YARADICILIĞINDA DƏYƏRLƏRİN DAĞILDIĞI VAXTDA MƏNƏVİ BAŞLANCIĞIN TƏSDİQ OLUNMASI

Sadıqova A.F.
Bakı Slavyan Universiteti
Ayselsadigova17@icloud.com

R. Pilçerin əsərləri daha çox evliliyin xoşbəxtliyi və ayrılıqların acılığı, ailə münaqisələri, valideynlər və uşaqlar arasındakı münasibətlər, bir ailənin bir neçə nəslinin tarixindən bəhs edir. Yazıçının romanlarında əsas üstünlük sevgi və ailə problemlerinə verilmisdir.Pilçer yaradıcılığında azadlıq problemini də ön plana çəkmişdir.R. Pilçerin romanlarında kəskin süjet döngələri, gözlənilməz hərəkətlər və həyəcanverici intriqalar yoxdur. Onun əsərləri inanılmaz dərəcədə təsirli və sakitdir. Sakit həyatın təsviri, rəngarəng mənzərələr, qaçılmaz xoşbəxt sonluqla proqnozlaşdırıla bilən sevgi xətləri xüsusi, dinc bir atmosfer yaradır.

R.Pilçer öz əsərlərində sevgi, ailə, xoşbəxtlik axtarışı və xatirələrdən bəhs edir. R. Pilçer savadlı kommersiya fantastikasının ən yaxşı cari təcrübəçilərindən biridir. Burada o, yenə də gözəl şəraitdə yaşayan sivil rəftarlı cazibədar personajları canlandırır o, zövqlə təchiz olunmuş otaqları, möhtəşəm bağları və zərif paltarları məhəbbətli təfərrüatlarla təsvir edir. R. Pilçerin əsərlərində xarakteristikalar parlaqdırvə cəzbedicidir.Süjetlər ağlasığmazdır və cins şəhvətdən daha gülüncdür,çünki müəllif oxucusunu heyrətləndirmək üçün yeni mövqelər yaratmağa çalışırdı.Məhz bu romanlardan biri də "Ailə mirası" romanıdır. Romanda əsasən ailə problemi daha çox nəzərə çarpır. Əsəri daha çox ailə dramı kimi qiymətləndirmək olar.

Yazıçı qəhrəmanların həyatında mənəvi seçim probleminə toxunur. Pilcherin qəhrəmanları cəsarətli, güclü qızlar və qadınlardır. Onlar cəmiyyətə meydan oxumaqdan çəkinmirlər və nə olursa olsun özlərini qorumağı bacarırlar.Onlar evlənməyə tələsmirlər və azaddırlar.Ailə qurmaq onların seçimidir.Burada müdrik və yaşlı qadın onlara yol göstərir. Xeyirxahlıq, qəhrəmanın fikrinə görə sırf mənəvi bir anlayışdır və yalnız mənəvi anlayışlar insanı insan edir. Bu dünyada xeyirxahlıq və həssaslıq kimi hissləri qorumaq və xilas etmək asan deyil.Hər bir insanın öz taleyi, öz yolu var, amma hər kəsə öz həyat yolunu heç də düzgün keçə

bilmir. Əhəmiyyətli bir hadisənin yanından ötüb keçmək olmaz, həyatın bəxş etdiklərini dayanıb dərk etməlisiniz. İnsanların çətinliklərdən azad olmasına imkan verən yeganə "sığınacaq" ailə və evdir.

R. Pilçerin digər romanından biri də "Sentyabr" romanıdır. Əsər romantik, bəzən gülməli, bəzən isə kədərlidir. Müasir ingilis yazıçısı Rosamund Pilçerin əsərlərində qadın obrazlarına böyük yer verilir, çox vaxt onlar müəllifin əsas ideyalarının eksponentləri olurlar. R.Pilçer xüsusilə qadın obrazlarının canlandırılmasında müvəffəq olur, onları qadınlıq idealına uyğun qurur, qadın psixologiyasının incəliklərinə mükəmməl bələd olduğunu nümayiş etdirir. "Sentyabr" romanında əsasən xoşbəxtlik , insanları olduğu kimi qəbul etmək və bağışlamaq bacarığı, ailə qayğıları, dostluq, kamilliyə nail olmağın qeyri-mümkünlüyü həmçinin əldən verilmiş fürsətlər, gənclik, qorxu, ehtiras, insan çatışmazlıqları haqqında bir əsərdir. Burada sevgi, xoşbəxtlik, kədər, və saysız-hesabsız insan hissləri və duyğuları var.

Bunların hamisi eyni ilə həyat kimi sadə və dünyəvi fəaliyətlərlə qarışır. Əsərdə dram həm ev arasında, həm də içəridə, müxtəlif personajların qəlbində baş verir. Mübahisələr, təhqirlər, xəyanətlər və bağışlanma romanın əsasını təşkil edən motivlərdəndir. Hər halda, münaqişələrin nəticəsi, onların həlli təsəllidir, yetkinliyə, şəxsi inkişafa, özünüdərkə doğru yeni addımdır. Ölüm belə ümidsizlik hissi vermir. Bu roman təkcə Şotlandiyanın heyrətamiz gözəlliyi haqqında deyil, həm də insanlar, adətlər, mədəniyyət və ənənələr, onların gündəlik həyat tərzi haqqındadır. İnsan olan yerdə ailə də var. Böyük ailələrin olduğu yerdə, Madrid məhkəməsinin keçmişdən indiki zamana qədər həyəcanlandıran və qorxuda bilən sirləri həmişə var.

Rosamund Pilçerin romanlarında heç bir cinayət, qəddarlıq, seks, böyük pul və ya onun diqqətini çox əvvəl cəlb edə biləcək hər hansı bir şey yoxdur, nəinki onilliklər ərzində demək olar ki, belədə davam edib. Yazıçının əsərləri məhəbbət, xoşbəxtlik, dostluq və özünü kəşf haqqında gözəl və bir qədər sadəlövh hekayələrdir. Onun yaradıcılığında hamıya yer var: yaşlı qadın, gənc qız, məşğul işçi, inadkar yeniyetmə, danışqan qonşu, keçmiş iş adamı və əbədi bir dəyər - ailə ilə birləşdirən digər qəhrəmanlar.

MƏTBUAT- CƏMİYYƏTİN, İCTİMAİ ŞÜURUN, MƏNƏVİYYATIN İNİKASIDIR

Şeydayeva Z.R.
Bakı Slavyan Universiteti
zylfiarovsen@gmail.com

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində mətbuat sahəsi özünün ağır dövrünü yaşayırdı. Ana dilli ədəbiyyat və mətbuatın qarşısındakı çətinliklər görkəmli şəxsləri ədəbiyyat sahəsində yeni tədqiqatlar aparmağa məcbur edirdi. Dövrün nəşriyyat işlərindəki durğunluğunu C.Məmmədquluzadənin təbirincə desək: "Yazmaq istəyirdim! Çox istəyirdim yazmaq! Amma bilmirdim niyə yazım və kimdən ötrü yazım?! Çünki ümidvar deyildim ki, yazdıqlarımı çap eləməyə və intişara qoymağa hökümət izn verəcək. Və görürdüm ki, necə ki, qəzet icazəsini almaq mümkün deyil, habelə də əlyazmasını da kitab surətində birdəfəlik çap eləməyə sansor idarəsi mane olur".

Cəmiyyətdə baş verən hadisələri, ədəbi proseslərin gedişatını əlavələrsiz, birbaşa nəzərə çatdıran mətbuatın dünəni və bu gününü tədqiq edərkən digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsini də vurğulamaq vacib məqamlardan biridir. Mətbuatdan danışarkən onun tariximizdə tutduğu mövqeyindən, ədəbiyyatımızıda açdığı ideya yolunda, dilimizin inkişafında misilsiz xidmətlərini də diqqətdə saxlamaq lazımdır. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində mətbuata məlum olan bir çox qəzet və jurnallar nəşrlərinin parlaq dövrünü yaşayırdı. Bu dövr mətbuatı, həm sosial-siyasi, həm də mədəni məsələləri əhatə edən geniş bir siferada fəaliyyət göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, "Kaspi", "Molla Nəsrəddin", "Şərqi-Rus" kimi mətbuat nümunələri Azərbaycan dilinin inkişafı, milli-mədəniyyətinin istiqamətləri, siyasi mübarizələri haqqında geniş oxucu kütləsinə malik yazılar dərc edirdilər.

İlk milli mətbuat orqanları, o dövrdəki müstəqillik mübarizəsinin təsirində, Azərbaycanın müstəqil düşüncəsinin və milli özünün güclü bir şəkildə ifadə edilməsinin vacibliyini başa düşüb. Bu mətbuat orqanları, öz dilində yazılmış ədəbi əsərlər, jurnallar, qəzetlər təşkil edərək dilin inkişafına və cəmiyyətin mədəniyyətini formalaşdırmağa töhfə verdi. Milli mətbuatın yaranması, əsasən dilin tədrisində daha sistemli və təkmilləşmiş bir yanaşmanın tətbiqi ilə mümkün olmuşdur. Bu, gənclərin öz ana dilində düzgün yazmağı, danışmağı və oxumağı öyrənmələrinə imkan vermiş, milli irsin güclənməsinə və ictimaiyyətin dil baxımından təkmilləşməsinə xidmət etmişdir.

Heç şübhəsiz ki, milli mətbuat ortaq bir yazı dilinin yaranmasında önəmli orqan olaraq çıxış edirdi. Qəzet və jurnallar, dilçilər, yazarlar və alimlər arasında dil məsələlərinin müzakirəsində əsas mənbə rolunu oynayırdı. Bu müzakirələr zamanı dil qaydalarının tənzimlənməsi, standart Azərbaycan dilinin yaranması üçün önəmli adımlar atıldı.

Dilin yayılması və tədrisində milli mətbuat nümunələrinin hər biri müxtəlif cəhətlərdə özünü göstərmişdir. Qəzet və jurnallar xalqın oxuma-yazma biliklərinin artırılmasında, tədris materiallarının təkminləşdirilməsində və dil qaydalarının möhkəmlənməsində kritik rola sahib olub, xalqıntəsərrüfat, sağlıq, ölkənin ictimai əlaqələri haqqında müxtəlif mövzularda məlumatlanmasında da xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini yenidən əldə etdikdən sonra mətbuat, ədəbiyyat günü-gündən inkişaf etməyə başladı. İnkişaf etmiş ölkələr sırasına mədəniyyəti ilə imza atan Azərbaycan, nəşriyyat sahəsindəki yeniliklərini ümumidünya səviyyəsinə çatdırdı. Müasir Azərbaycan mətbuatı son illər dinamik ictimai-siyasi mənzərəni və texnoloji tərəqqiləri əks etdirən mühüm dəyişikliklərə məruz qalmaqla bərabər hər dövrün reallığını cəmiyyətə çatdıra bilmişdir. Heç şübhəsiz ki, "Azərbaycan milli mətbuatı, çarlar səltənəti dövründən, istiqlala qovuşana qədər çox çətin bir yol qət etmişdir".

Müasir dövrdə mətbuat inkişafın təməl daşı kimi dayanır, informasiya ilə ictimai şüur arasında həyati bir kanal rolunu oynayır. Qəzetlər, jurnallar, televiziya, radio və digər informasiya vasitəsilə mətbuat ictimai rəyin formalaşmasında, məlumatlı vətəndaşların yetişdirilməsində əvəzsiz rol oynayır. Üstəlik, mətbuat müxtəlif ictimai qruplar arasında körpü rolunu oynayır, müxtəlif səslər və perspektivlər üçün platforma yaradır. Xəbər reportajları, bədii hekayələr və rəy parçaları vasitəsilə mətbuat təcrid olunmuş icmaların səslərini gücləndirməyə, sosial ədaləti müdafiə etməyə və inklüzivliyi təşviq etməyə kömək edir. Bu funksiya cəmiyyətdə empatiya, anlaşma və həmrəyliyin inkişaf etdirilməsi üçün çox vacibdir. Bundan əlavə, mətbuat mürəkkəb problemlərə dair kontekst, təhlil və əsas məlumat verən maarifləndirici rolunu oynayır. İnformasiyanın həddən artıq yükləndiyi bir dövrdə jurnalistlər böyük həcmdə məlumatların süzülməsində, faktların yoxlanılmasında və məlumatların ardıcıl və əlçatan şəkildə təqdim edilməsində mühüm rol oynayırlar. Mətbuat dəqiq və etibarlı məlumat verməklə fərdlərə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə və vətəndaş həyatında mənalı iştirak etməyə imkan verir.

İSMAYIL ŞIXLININ "AYRILAN YOLLAR" ROMANINDA AZƏRBAYCAN KƏNDİNİN TƏSVİRİ

Süleymanova Q. H.
Bakı Slavyan Universiteti
qonchasuleymanova@gmail.com

Görkəmli yazıçı İsmayıl Şıxlının irihəcmli ilk əsəri "Ayrılan yollar" romanıdır. Bu roman yazıçının gələcək yaradıcılıq yolunu da müəyyənləşdirdi.

"Ayrılan yollar" romanı XX əsrin 50-ci illərində qələmə alınmışdır. İsmayıl Şıxlının romanı məşhur rus yazıçısı Valentin Oveçkinin əsəri ilə eyni sırada yer alır . Görkəmli qələm sahbinin "Ayrılan yollar" romanı ideya zənginliyinə görə dövrünün cəsarətli romanlarından biri idi. Əsərdə sosial ziddiyyətlər, bir sözlə, 50 - ci illərdəki Azərbaycan kəndi təsvir edilir.

Doğrudur, "Dəli Kür" romanının İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında xüsusi yeri vardır. Bu fikirlər ədəbi təqiddə dəfələrlə qeyd edilmişdir. Lakin "Ayrılan yollar" romanı da yazıçının yaradıcılığında xüsusi yerə malikdir. Roman əvvəlcə "Azərbaycan" jurnalında, daha sonra kitab formasında çap edilmişdir.

Roman haqqında Mehdi Hüseyn və Mirzə İbrahimovun fikirləri maraqlıdır. Onlar bu romanı 50 - ci illərdə yazılmış əsərlər arasında ən uğurlu nümunə kimi qiymətləndirdilər.

"Ayrılan yollar"- da XX əsrin 50 – ci illərindəki Azərbaycan kəndində baş verən hadisələr əks etdirilmişdir.

Vurğulamaq yerinə düşər ki, "Ayrılan yollar" romanında süni və uydurma vəziyyət verilməyib. Bütün hadisələr həyat həqiqətlərinə uyğun əks olunub. Romanda baş verənlər yazıçının çox yaxşı bələd olduğu hadisələr əsasında qeydə alınıb.

Romanda bəhs olunan illərdə gənclər müxtəlif sahələrdə fəal çalışırdılar. Zeynəb, Nərgiz və İmran kimi gənclər həyatda da kifayət qədər çox idi. Yazıçı qeyd etmişdir ki, istənilən sahədə çalışan insanlar nə üçün, hansı ideal uğrunda vuruşduqlarını anlamalıdırlar, düşünmədən, qeyri-dəqiq addımlar ataraq axına

qoşulmamalıdırlar. Qurban Kosaoğlu və onun bir çox nüansları anlamayan ardıcılları ilə müasir düşüncəli gənclər arasında mübahisilər də məhz bu səbəbdən yaranırdı.

Ədəbi yaradıcılıq prosesində yaranan konfliktlər müxtəlif səbəblərdən, sosial faktorlardan, cürbəcür janr xüsusiyyətlərindən yaranır və müxtəlif şəkillərdə inikas edir. Zamanın tələbinə uyğun olan, real vəziyyətin, hadisələrin, şəraitin inkişaf uyğunluğu əsərdə önəmli rol daşıyır. "Ayrılan yollar" romanında da kənd həyatının təsviri fonunda insanın mənəvi aləminə güclü psixoloji təsir bağışlayan konfliktlər və toqquşmalar yaşanır. Elə buna görə bu roman İ.Şıxlı yaradıcılığının ayrılmaz qoludur.

Pənah Xəlilovun bu roman haqqında fikirləri maraqlıdır. O, "Ayrılan yollar" romanındakı konfliktlərin, bir-birinə zidd olan arzular, əqidələr konflikti olduğunu qeyd etmişdir. Bəkir Nəbiyev də bu fikirlərə qoşulmuşdur.

İstedadlı yazıçının "Ayrılan yollar" romanı repressiyaların bitdiyi, şəxsiyyətə pərəstişin aşkarlandığı bir zamanın məhsulu hesab edilir. Həmib mərhələdə insanlar və cəmiyyət yolayrıcında idi. Bu roman həmin dövrün çətinliklərini əks etdirməyə nail olmuşdur. Bir-birinə zidd olan iki obraz yaratmış və onların simasında cəmiyyətdə olan mənfilikləri məharətlə açıb göstərmişdir.

İsmayıl Şıxlının vaxtaşırı yazdığı məqalələrində dəfələrlə qeyd edilən fikirlər bu romanda tam olaraq öz əksini tapmışdır. "Ayrılan yollar" əsərində pisliyin, oğurluğun, əyriliyin və kolxozu məhv eləməyin "mücəssəməsi" olan Qurban Kosaoğlunun yüksək vəzifələrdə çalışması təsadüfi deyildir. XX yüzilliyin Qurbanəli və Xudayar bəyi olan Qurban Kosaoğlu heç bir cəza almadan yaşayırdı və çalışırdı. Onun kimi rəhbərlər tək deyildilər. Nəzarətin və cəzanın olmaması belələrinin sayını günbəgün artırmışdır. Qeyd etmək yeribə düşər ki, İsmayıl Şıxlı cəmiyyətin və Azərbaycan kəndlərinin narahatlığına səbəb olan mövzulardan bəhs etmişdir. Fikrimizə, orta və ali məktəblərdə ədəbiyyat dərslərinin tədirisi zamanı İsmayıl Şıxlının bədii nəsrindən geniş və hərtərəfli şəkildə istifadə etmək düzgün, məqsədəuyğun olardı . Eyni zamanda yeni tədris üsullarından və metodlarından istifadə də XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və konkret olaraq İsmayıl Şıxlı yaradıcılığından istifadəni zəruri hesab edir.

MÜASİR DÖVRDƏ TRAKTAT JANRINA MÜRACİƏT

Usubova S.B.
Bakı Slavyan Universiteti
uusubov058@.gmail.com

Ədəbiyyatşünaslıqda ilk anlayış mətnlərə edilən şərhlər, kommentarilərdir. Şərhin özünəməxsus janrları var. Şərh və onun janrları ədəbiyyat elminin və nəzəriyyəsinin inkişafında mühüm rola malikdir. Şərhin mühüm formalarından biri traktat janrıdır.Traktat yunan mənşəli söz olub, mənası mühakimə deməkdir. Traktat müəyyən mövzulu elmi əsərləri özündə ehtiva edərək onlara izah verir. Traktat tarixi, klassik dövr janrlarından biridir. Qədim dövrlərdə, orta əsrlərdə müraciət olunan janrlardandır. Bu janr daha çox fəlsəfi, tarixi, bədii məzmun daşıyır. Traktat şərh etmək, dəyərləndirmək, izah etmək deməkdir. Orta əsrlərdə trakat janrı aktuallığını nəzmlə yazılması ilə göstərmişdir. Nəzmlə yazmaq ənənə halını almışdır. O dövr düşüncəsinə görə şeir dili fikrin ifadə olunmasında daha təsiredici xarakter daşıyır. Şeir dili daha çox zəriflik göstəricisi kimi qəbul edilirdi.

Hər dövrün öz janr tələbləri var. Dövr dəyişdikcə janrlar da yenilənir. Bu həm də ədəbi mühitin tələblərindən asılıdır. Müasir dövrdə traktat janrında əsərlər yazılmasa da xalq yazıçısı Anar "Yaşamaq haqqı" adlı maraqlı bir əsərini janr baxımından "traktat" adlandırmışdır. Anar müasir dövr yazıçıları arasında yüksək dəyərləndirilən sənətkarlardan biridir. Janr müxtəlifliyi baxımından zəngin mütəfəkkirdir. Anarın bu janra müarciət etməsinin səbəbi vardır. Bu səbəbdən çox tələbdir. Anarın öz ölkəsində baş verən müxtəlif prosesləri, tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı bir çox məsələləri polemik dillə ifadə etməsi üçün traktat janrını dasha nünasib görmüşdür. zəmin yaradır. Qaldırılan problemlərə öz münasibətini bildirmək, fikirlərini ümumiləşdirmək üçün Anar məhz bu janrın imkanlarından yaralanır və böyük bacarıqla, ustalıqla bunun öhdəsindən gəlir.

Anarın "Yaşamaq haqqı" traktatı tarixi-kulturoloji xarakter daşıyan əsərdir. Bu əsərin traktat olub olmaması barəsində bir çox mülahizələr var. Janr baxımından ziddiyyətli əsərdir. Bu janr aktual hesab olunmadığı üçün müxtəlif fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Lakin əsərlə tanış olduqda düşünülür ki, bu janrın seçilməsi müəllif tərəfindən qarşıya qoyulan məqsədlərə və vəzifələrə çatmaq üçün bir vasitə olur. Yazıçının özü də əsərin əvvəlində bu haqda məlumat verir: "Həcmi də əvvəl düşündüyüm çərçivələri aşıb

keçdi. Janrın müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı xeyli götür-qoy etdim. Axır-axırda janr təyini kimi "Şəxsi xatirələr işığında tarixi-siyasi traktat" sözlərini seçdim. Zənnimcə bu, yazının janrını dəqiq ifadə edir."

Yazıçı Anar bir çox mövzuları öz əsərində cəmləşdirərək onlara şərh vermişdir. Bu baxımdan əsər trakat janrının bir çox xüsusiyyətlərinə cavab verir. Bu Anarın qədim janrlardan birinə müraciət edərək ədəbiyyata gətirdiyi müasirlikdir. yenilikdir. Əsərdə qədim janr başlığı adı altında müasir dövr məsələrinə toxunulmuş, onlara şərh verilmişdir. Anarın "Yaşamaq haqqı" əsəri bədiliklə elmliyin vəhdətidir. Anar dünənimizi, bugünümüzü, gələcəyimizi bu əsərdə əks etdirmişdir. Tarix boyu Azərbaycanın keçdiyi inkişaf yolu, məruz qaldığı problemlər burada öz əksini tapır. "Azərbaycançılıq ideyası", "Dil problemi", "İctimai şüur", "Azərbaycanın müstəqillik qazanmasında, ədəbiyyatın inkişafında böyük rol oynayan şəxsiyyətlər" və bu kimi fəsillər yeni tarixi epoxaya həsr olunmuşdur.

Anarın "Yaşamaq haqqı" traktatı bir çox mədəni, tarixi faktlara aydınlıq gətirir, elmi izah verir ki, bu da traktat janrına xas, özünəmxsus xüsusiyyətdir. Əsərdə nəzmlə nəsr sintezi əsərin bədii-estetik gücünü və təsirini daha da artırır. "Yaşamaq haqqı" traktatı həm tarixi-mədəni, həm elmi-ədəbi, həm də ictimai-tarixi xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən əsər kimi qiymətləndirilə bilər. Bu əsər tarix boyu yaşanan həqiqətlər haqqında yazılmış ibrətamiz kitabdır. Anarın traktat janrından istifadə edərək yazdığı bu əsər onun yaradıcılığının orijinallığından xəbər verir və müasir Azərbaycan janr sisteminə yenilik gətirərək onu zənginləşdirir.

XIII BÖLMƏ

PEDAQOGİKA VƏ PSİXOLOGİYA

İNGİLİS BƏDİİ MƏTNLƏRİNDƏ ÜSLUBİ VƏ RİTORİK VASİTƏLƏRİN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

Əhmədova F.R.
Bakı Slavyan Universiteti
tagiyeva158@gmail.com

Bədii mətnlərdə məqsədyönlü olaraq sosial fəaliyyət linqvistik sosial-interaktiv və mədəni qaydalara əsaslanan müəllif və oxucu arasında qarşılıqlı əlaqə prosesidir. Sözügedən əlaqənin təmin edilməsi məqsədilə müəllif fərqli linqvistik vasitələrdən, o cümlədən üslubi və ritorik vasitələrdən istifadə edir. Bədii əsərlərdə ritorika müəllifin oxucularını inandırma məharəti, əsərin dilinin bəzədillməsi və təsiretmə bacarığıdır. Bədii mətnlərin məqsəd, strategiya, janr və s. bu kimi universal xüsusiyyətləri ilə yanaşı olaraq, antroposentrizm, bədii informasiya, uydurma, emosional çalarlılıq kimi atributları da vardır. Bədii mətnlərdə informasiyanın kodlaşdırılmasında, yəni məlumatın ifadə olunmasında leksik və sintaktik vasitələrlə yanaşı üslubi fiqurlar da böyük əhəmiyyətə malikdir. Bədii əsərin estetik zənginliyini və təsiretməsini artıran bu üslubi fiqurlara üslubiyyatın metafora, metonimiya, təşbeh, sinekdoxa, hiberbola kimi elementləri aiddir. Metafora adətən bədii mətnin təbiiliyi, oxucuya təsir göstərmənin əsas meyarı kimi qəbul edilir.

Üslubiyyatda metaforikləşmənin iki təsnifat altında verildiyini görmək mümkündür: linqvistik və bədii metaforlar. Bədii metaforalar poetik, fərdi, müəllif, təsadüfi, üslubi metafor kimi də istinad olunur. Linqvistik metafor isə assosiativ metaforlar olub yazıçının linqvistik təcrübəsini, onun dünyasının fərdi məzərəsini əks etdirir. Linqvistik metaforalar lüğət tərkibində hazır klişelərdir.

Metaforalar reallığın məcazi formada təcəssümü vasitələrindən biri kimi də qəbul oluna bilər. Bədii mətnlərdə metaforaların tələbələr tərəfindən aşkar edilməsi və onların əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirə bilməsi əsərin bədii ideyasını, əsas və yardımçı mesajlarının, eləcə də obrazların və oxucunun daxili aləminin hiss edə bilməsinə zəmin yaratmış olar.

Bədii mətnlərdə metaforadan sonra ikinci yerdə ən çox işlədilən üslubi fiqur metonimiyadır. Metonimiya bir əşyanın və ya məfhumun adının digərinin adı ilə əvəzlənməsi ilə əmələ gəlir. Metonimiyanın yaranmasına xidmət edən bu əlaqələrə əşya və onun hazırlandığı material,coğrafi məkan və həmin məkanda yerləşən insanlar, bəlli bir proses və onun nəticəsi və s. aid etmək olar. İngilis bədii mətnlərində daha çox rast gəlinən digər üslubi vasitələr sinekdoxa və ironiyadır. Sinekdoxa təqdimatın əvəzçisi, ironiya isə dialektikanın əvəzçisi kimi başa düşülür. Sinekdoxaya üslubiyyatda hissə-tam əlaqəsinin ifadəsi kimi də başa düşülür. Bədii əsərlərdə ironiya elə bir bədii üslubi vasitədir ki, əsərin dəyərini artırmış olur. İroniyada istifadə etməklə, bir fikri ifadə edərkən, əslində başqa bir fikrin çatdırılmasına nail olunmuş olunur. Bədii əsərlərdə ironiyalar təkcə informasiya vasitələrində deyil, eyni zamanda obrazların hərəkətlərində də ifadə olunur. İngilis bədii mətnlərində sıralamaya görə növbəti üslubi fiqur olaraq oksimoronu göstərmək olar. Oksimoron frazeloji söz birləşməsi olub, müəllif tərəfindən hadisələrə, obyektlərə olan münasibətini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu ifadə vasitəsi adətən sifət+isim, isim+zərf və s. kombinasiyalarda olur.

Növbəti üslubi fiqurlardan bir simili bir-birinə bənzəməyən iki obyektin xəyali müqayisəsindən əmələ gəlir. Təşbehi adi müqayisədən fərqləndirən cəhət onun müqayisə olunan iki və daha çox tərəflərin tamamilə müxtəlif siniflərə aid olmasıdır. Bədii üslubiyyatda mübaliğə kimi də tanınan bu üslubi fiqur adətən effekt yaratmaq üçün tətbiq olunur.

Bədii mətnlərdə yazıçı ifadəliliyi artırmaq üçün üslubi fiqurlardan istifadə edir. İngilis dili dərslərində linqvistik təhlil zamanı təzad, təşbeh, mübaliğə kiçiltmə kimi üslubi fiqurların öyrədilməsi və praktiki fəaliyyətlərin aparılması, gələcəkdə dil öyrənənlərin ingilis dilindən ünsiyyət vasitəsindən istifadə edərkən, bu kimi fiqurlardan istifadə etməsi, onların nitqinin obrazlı, koloritli və inandırıcı olmasına təkan vermiş olar.

İNGİLİS DİLİNİN TƏLİMATINDA KOMMUNİKATİV DİL TƏDRİSİNİN TƏDQİQİ: STRATEGİYALAR, PROBLEMLƏR VƏ TƏSİR

Əliyeva L.E.
Bakı Slavyan Universitetinin
leylaeliyeva463@gmail.com

"İngilis Təlimatında Kommunikativ Dil Tədrisinin Tədqiqi: Strategiyalar, Problemlər və Təsir" mövzusunda biz ingilis dili siniflərində Kommunikativ dil tədrisi (CLT) tətbiqinin müxtəlif aspektlərini araşdırırıq. Məqalədə rol oyunları, qrup müzakirələri və problem həll etmə tapşırıqları kimi CLT-də istifadə olunan müxtəlif strategiyalar və bu fəaliyyətlərin ingilis dili öyrənənlər arasında ünsiyyət bacarıqlarını necə inkişaf etdirdiyi araşdırılır. O, həmçinin müəllimlərin CLT-ni qəbul edərkən qarşılaşa biləcəyi çətinlikləri həll edir, məsələn, rəvanlıq və dəqiqliyin tarazlaşdırılması, sinif dinamikasının idarə edilməsi və kommunikativ səriştənin qiymətləndirilməsi.

Bundan əlavə, məqalə CLT-nin dil mənimsəməsinə, öyrənənlərin motivasiyasına və ümumi bacarıqların inkişafına təsirini araşdırır. Bu hərtərəfli kəşfiyyat vasitəsilə pedaqoqlar CLT-ni öz ingilis dili təlimi təcrübələrinə effektiv şəkildə inteqrasiya etmək və onun tələbələr üçün faydalarını maksimum dərəcədə artırmaq barədə fikirlər əldə edirlər.

Strategiyalar : Sənəddə rol oyunları, qrup müzakirələri, informasiya boşluğu fəaliyyətləri və layihə əsaslı öyrənmə kimi CLT-də istifadə olunan bir sıra strategiyalar araşdırılır. O, bu fəaliyyətlərin orijinal ünsiyyəti necə təşviq etdiyini, öyrənənlər arasında əməkdaşlığı təşviq etdiyini və dildən mənalı istifadə üçün imkanlar təqdim etdiyini araşdırır. Bundan əlavə, o, ingilis dili öyrənənlərin müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün müəllimlərin bu fəaliyyətləri necə effektiv şəkildə tərtib edə və həyata keçirə biləcəyini müzakirə edir.

Çətinliklər: Problemlər bölməsi CLT tətbiq edərkən müəllimlərin qarşılaşdıqları ümumi maneələrə toxunur. Bu problemlərə məhdud dərs vaxtı, böyük sinif ölçüləri, resursların olmaması və tələbələr arasında müxtəlif bacarıq səviyyələri daxil ola bilər. Sənəddə müxtəlif kontekstlərə uyğun fəaliyyətlərin uyğunlaşdırılması, ünsiyyəti gücləndirmək üçün texnologiyadan istifadə və mübarizə aparan öyrənənlərə dəstək və dəstək kimi bu problemlərin aradan qaldırılması üçün praktiki həllər və təkliflər verilir.

Təsir: Təsir bölməsi CLT-nin dil mənimsəməsinə və öyrənənlərin motivasiyasına təsirlərini araşdırır. Burada CLT-nin tələbələrin danışma, dinləmə və ümumi kommunikativ səriştələrini necə inkişaf etdirdiyini nümayiş etdirən tədqiqat nəticələri və nümunə araşdırmaları müzakirə olunur. Bundan əlavə, o, CLT-nin müsbət öyrənmə mühitini necə inkişaf etdirdiyini, öyrənənlərin iştirakını artırdığını və ingilis dili öyrənənlər arasında müstəqilliyi və özünə inamı necə təşviq etdiyini araşdırır. Bundan əlavə, məqalədə dil biliklərinin artırılması və mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının artırılması kimi CLT-nin uzunmüddətli faydaları müzakirə olunur.

İcra: Tətbiq bölməsi CLT-ni ingilis dili təlimatlarına inteqrasiya etmək istəyən müəllimlər üçün praktiki təlimat təqdim edir. O, CLT prinsiplərinə uyğun olaraq dərs planlaması, fəaliyyət dizaynı və qiymətləndirmə təcrübələri üçün addım-addım tövsiyələr təklif edir. Bundan əlavə, burada peşəkar inkişaf imkanları və müəllimlərə CLT-nin effektiv şəkildə həyata keçirilməsində dəstək olmaq üçün mövcud resurslar müzakirə olunur. Konkret nümunələr və təsirli strategiyalar təklif etməklə, bu bölmə müəllimləri CLT-ni öz tədris təcrübələrinə uğurla daxil etmək üçün lazım olan alətlərlə təchiz edir.

Ümumilikdə, "İngilis Tədrisində Kommunikativ Dil Tədrisinin Tədqiqi: Strategiyalar, Problemlər və Təsirlər" CLT və onun ingilis dili təhsilində əhəmiyyətini əhatəli şəkildə təqdim edir. Təfərrüatlı təhlili və praktiki anlayışları vasitəsilə, məqalə pedaqoqlara CLT prinsiplərini mənimsəmək və tələbələri üçün dinamik və kommunikativ dil öyrənmə təcrübələri yaratmaq üçün səlahiyyət vermək məqsədi daşıyır.

ŞAGİRDLƏRİN ƏXLAQİ DƏYƏRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA MƏKTƏB-VALİDEYN ƏMƏKDAŞLIĞININ ROLU

Əliyeva N. R.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aliyevanurdan944@gmail.com

Ailə şagirdlərin əxlaqi dəyərlərinin formalaşmasına təsir edən ən vacib amillərdən biridir.Şagirdlərdə dəyərlərin formalaşması yalnız valideyn-övlad və ya müəllim -şagird qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində baş

vermir.Burda əsas məqam valideyn -məktəb əməkdaşlığıdır. Günümüzün təhsil sistemində, şagirdlərin tərbiyəsində mühüm bir rolu olan valideynlər və müəllimlər arasında olan əməkdaşlıq onların şəxsi inkişafına həm də ,əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına müsbət təsirlər göstərir., hərçənd, müəllimlər isə tərbiyə prosesində obyektiv və müstəqil olmağın vacibliyini vurğulayır. Bu tezisdə, şagirdlərin tərbiyəsində bu ideoloji əməkdaşlığın mahiyyətini və mövcudluğunu daha dəqiq anlamağa çalışacağıq və bu əməkdaşlığın artması üçün effektiv yolları müzakirə edəcəyik.

Əxlaqi dəyərlərin əhəmiyyəti. Əxlaqi dəyərlərin formalaşması şagirdlərin uşaqlıq dövründən başlayan və həyatı boyunca davam edən yaşadığı cəmiyyətin dəyər anlayışını qəbullanma müddətidir.

Əxlaqi dəyərlər insanın davranışlarına, münasibətlərinə və həyat perspektivinə istiqamət verir. Şagirdlərin əxlaqi dəyərləri doğru şəkildə formalaşdırılması onların cəmiyyətdə mənfi və ziyanlı davranışlardan uzaq durmasına kömək edir. Bu dəyərlərin formalaşması şagirdlərin sosial psixoloji inkişafını da təmin edir və onların müasir cəmiyyətdə fəal və məsuliyyətli vətandaşlar olmasına öz təsirlərini göstərir. Əxlaqi dəyərlərin mənimsədilməsi fərdlərin cəmiyyətdə daha təhlükəsiz və xoşbəxt yaşaması üçün əhəmiyyətli hesab edilir. Bu səbəbdən cəmiyyətdə sülh və hüzur üçün insanların əxlaqlı olması çox vacibdir. Şagirdlər sahib olduqları əxlaqi gözəllikləri inkişaf müddətində qazanır. İnsan doğumundan etibarən həyatının sonuna kimi biyoloji, psixoloji və sosial inkişaf kimi fərqli mərhələlərdən keçir. İnsanın əxlaqi dəyərlərinin formalaşması bu inkişaf mərhələlərinə paralel olaraq formalaşır.Beləliklə deyə bilərik ki ,övladlarımız istədiyimiz kimi deyil də yetişdirdiyimiz və tərbiyə etdiyimiz kimi olar.Bu səbəbdən valideynlərin hər bir kəliməsi və davranışı öz övladı üzərində böyük təsirlərə malikdir. Valideynlər övladlarına istiqamət verən onlara yol göstərən eyni zamanda onların həyatında ilk rol modellər hesab edilir.Övladlarla eyni dili danışmaq onlarla düzgün ünsiyyət qurmaq bu işin başlanğıcıdır.Bu məsuliyyətli iş valideynlərlə birgə məktəbin müəllimində də vəzifəsidir.

Əxlaqi dəyərlərin aşılanmasında məktəb-valideyn əməkdaşlığının üstünlükləri. İnsanın böyüyüb boya -başa çatdığı ailənin onun tərbiyəsində əxlaqlı insan kimi formalaşmasında rolu əvəzsizdir..Ailə cəmiyyətin mədəni və əxlaqi dəyərlərini adət və ənənlərini nəsildən nəsilə ötürən və uşaqları cəmiyyətə hazırlayan ən təməl qrum hesab edilir.Ailədən sonra isə məktəb önəmli yerdə dayanır.Elə bu səbəbdən məktəb -ailə əməkdaşlığı lazımlıdır. Məktəb və ailənin əsas məqsədi cəmiyyət üçün savadlı, vətənsevər, yüksək mənliyə və ləyaqətə malik əxlaqi və mənəvi dəyərlərə sahib olan şəxsiyyət yetişdirməkdir.Ailədə ata -ana məktəbdə isə müəllim öz üzərinə düşən bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirməyə çalışmalı və düzgün əxlaqa və tərbiyəyə sahib övladlar yetişdirməlidir.Əgər ailə və məktəbdə əxlaqi dəyərlər düzgün təbliğ olunsa onda gələcəkdə sağlam əxlaqlı cəmiyyətin qurulması asan olar .Onun üçün də ilk növbədə valideynlər məktəblə əməkdaşlıq içində olmalıdır. Şagirdlərin gələcəkdə sağlam düşüncələri və məsuliyyətli vətəndaşlar kimi inkişaf etmələrinə yardım etməklə yanaşı, şəxsiyyətlərinin formalaşmasında və milli ruhlarının inkişafında da məktəb-ailə əməkdaşlığının müsbət təsirləri var. Bu, onların həm də öz potensiallarını daha yaxşı şəkildə reallaşdırmağa kömək edir.Məktəb-valideyn əməkdaşlığının digər üstün cəhətlərinə isə şagirdlərdə empatiya duyğusunun formalaşması özünə inamı artması həmçinin dürüstlük və digər əxlaqi keyfiyyətlərin yiyələnməsini aid edə bilərik.Bu əməkdaşlıq təlim -tərbiyə prosesində,şagirdlərin hərtərəfli inkişafında uğurlara və nəaliyyətlərə gətirib çıxarır buna görə də bütün tərəflərin öz vəzifələrini yerinə yetirməsi zəruridir.

Nəticə. Gəldiyimiz qənaətə əsasən deyə bilərik ki, məktəb- valideyn əməkdaşlığı, əxlaqi dəyərləri təbliğ etmək üçün ən effektiv yollardan biri kimi qəbul edilir. Bu, şagirdlərin insan haqları, hörmət, ədalət və başqalarına yardım etmə kimi əxlaqi dəyərləri öyrənməsini təmin edir.Bu dəyərlərin öyrədilməsinin məsuliyyəti tərəflərdən yalnız birinə deyil hər iki tərəfin üzərinə düşür. Əxlaqi dəyərlər tələbələrin inkişafını dəstəkləyir. Onlara özünü daha yaxşı tanımağa, başqalarının nəzarətində özünü idarə etməyə və ictimai münasibətlərdə daha məsuliyyətli olmağa kömək edir.

Bu əməkdaşlığı gücləndirmək üçün təkliflər isə bunlardır:

- Valideyn və müəllimlər əxlaqi keyfiyyətlərin aşılanması mövzusunda bir-birindən qarşılıqlı gözləntiləri nəzərə alaraq.əməkdaşlıq etməlidirlər.
- Müəllimlər dəyərlərin aşılanması mövzusunda valideynlərin düşüncə və gözləntilərini müəyyən etmək üçün müxtəlif anket sorğuları keçirə bilərlər və nəticələrə görə dərs planına dəyərlərlə bağlı müxtəlif fəaliyyətlər əlavə edə bilərlər.
- Şagirdlərin əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafı üçün müəllim və valideynlərlə maarifləndirmə işləri aparıla bilər.

DİSTANT TƏHSİLİN MODELLƏRİ HAQQINDA

Əlizadə F. D.
Bakı Slavyan Universiteti
fidanelizade65@gmail.com

Distant təhsil problemlərinə dair ədəbiyyatın təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, distant təhsil modelləri haqqında danışarkən müəlliflər onların təsnifatı üçün müxtəlif əsaslar seçirlər. Distant təhsil modellərini müəyyən etmək üçün bir neçə fərqli yanaşma mövcuddur. Əsasən, müəlliflər distant təhsil modellərini nəzəri təhlil əsasında deyil, təcrübə əsasında müəyyən edirlər.

Bəzi müəlliflər, distant təhsili kifayət qədər geniş şərh edərək və əsas ünsiyyət vasitəsi kimi İnternetdən məcburi istifadəni təklif etməyərək, distant təhsilin aşağıdakı formalarını müəyyən edirlər:

- ənənəvi (üzbəüz): yalnız müstəqil işə yönəldilmiş və müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutmayan, oriyentasiya mühazirələrinin aparılmasını, sonra isə verilmiş metodik dəstək dəstlərindən istifadə edərək müstəqil işin davam etdirilməsini;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının parçalanmış istifadəsi. Bu zaman tələbə qismən elektron formada təqdim olunan tədris və metodik dəstək ilə müstəqil işləyir. Müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı əlaqə müxtəlif ünsiyyət növlərindən istifadə etməklə həyata keçirilir. Yuxarıda təklif olunan distant təhsil modelləri praktiki olaraq distant təhsildən fərqlənmir;
- elektron-tədris və metodiki dəstəyin elektron poçtla alınması və müstəqil öyrənilməsi. Qeyd edək ki, bu modeldə xüsusi yaradılmış mühit vasitəsilə tələbə ilə müəllim arasında sistemli qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan distant təhsilin xüsusiyyətləri yoxdur;
- birləşdirilmiş. Qeyd edək ki, hər dörd distant təhsil modeli əsasən ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulub.

A.V. Xutorskoy tələbələr, müəllimlər və təhsil informasiya obyektləri, məsələn, veb materialları arasında təhsil qarşılıqlı əlaqəsinə istinad edərək, distant təhsilin beş növünü (modellərini) müəyyən edir. Hər bir sonrakı distant təhsil növü əvvəlkindən təhsil prosesinin ağırlıq mərkəzini onun distant komponentinə çevirməklə fərqlənir.

Müəllif qeyd edir ki, distant təhsilin sadalanan növləri digər mümkün birləşmələri istisna etmir və həm fərdi təhsil istiqamətlərini, həm də dinamik inkişaf edən əyani və distant təhsil proseslərinin kompleksini təmsil edə bilər.

1-ci model. Məktəb - İnternet. Bu model çərçivəsində əsas təhsil prosesi əyani məktəbdə baş verir. Əlavə məlumat mənbəyi kimi internetdən istifadə olunur. Şagirdlər üzbəüz müəllimi ilə birlikdə onlardan uzaqda olan məlumatlarla, müxtəlif təhsil obyektləri ilə, öyrəndikləri sahələr üzrə mütəxəssislərlə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Bu halda distant təhsil ənənəvi ümumi təhsil problemlərinin həlli üçün əlavə vasitədir. Şəbəkə informasiya massivlərinə çıxış imkanlarını genişləndirir, rabitənin kəmiyyət və keyfiyyətini artırır. Bu tip distant təhsilin nəticələrinin qiymətləndirilməsi meyarları əyani təhsil üçün olduğu kimi qalır.

2-ci model. Məktəb - İnternet - Məktəb. Ümumi distant təhsil layihələrində iştirak edən iki və ya daha çox tam zamanlı məktəbin şagird və müəllimlərini əhatə edir. Bu təhsil növü əsas təhsilə əlavədir, lakin bəzən layihə fərdi mövzuları və ya bölmələri öyrənməyə imkan verir, lakin bu, istisnadır. Uzaqdan olan tələbələrlə ünsiyyət təşkil edilir, lakin sistemli deyil.

3-cü model. Tələbə - İnternet - Müəllim. Distant təhsil qismən üzbəüz öyrənməni əvəz edir. Ondan uzaq olan müəllim davamlı və ya arabir tələbə ilə işləyir. Tədris prosesində müxtəlif dərs formalarından istifadə olunur - distant kurslar, seminarlar, məsləhətlər. Tələbə ilə distant müəllim arasında qarşılıqlı əlaqə sessiyalarının sayı artır və nəticədə məsafədən qarşılıqlı əlaqənin keyfiyyəti də yüksəlir. Sinif otağı əyani və distant təhsil alan tələbələrdən ibarətdir. Dərslər distant, adətən əlavə təhsil rejimində keçirilir və fənnin və ya mövzunun dərindən öyrənilməsi, ali məktəbə daxil olmağa hazırlıq və s.Qeyd edək ki, nəzərdən keçirilən üç modeldə söhbət distant formada əlavə təhsil almaqdan gedir.

4-cü model. Tələbə - İnternet - Mərkəz. Distant təhsil üzbəüz öyrənmə ilə müqayisə edilə bilər və öyrənmənin fərdiləşdirilməsi vasitəsidir.

Tələbələr distant mərkəzdə təhsil alırlar ki, bu da tələbələrin yaradıcılıq potensialını üzə çıxarmaq üçün əlavə imkanlara malikdir. Seçim tamamilə distant təhsildir. Bu vəziyyətdə təlim əsasən uzaqdan həyata keçirilir. Tələbələrin virtual siniflərdə işi demək olar ki, bütün təhsil fənlərindən uzaqda baş verir. Distant təhsil burada ayrı bir təhsil növü kimi çıxış edir - əsas və ya ən azı tam zamanlı təhsillə müqayisə edilə bilən.

Ənənəvi təhsilin bütün əsas təhsil komponentlərinin rolu və yeri dəyişir: məqsədlər, məzmun, formalar, öyrənmənin qiymətləndirilməsi meyarları.

5-ci model. Tələbə - İnternet - ... Distant təhsil məkan və zaman üzrə paylanmış təhsil funksiyasını yerinə yetirir. Tələbə bir əyani və ya distant məktəbdə deyil, eyni vaxtda bir neçə məktəbdə oxuyur. Tələbənin hərtərəfli təhsil proqramı elə qurulmuşdur ki, müxtəlif təhsil fənləri onun tərəfindən müxtəlif müəssisələrdə və ya müxtəlif müəllimlər tərəfindən öyrənilir. Koordinasiya rolunu tam zamanlı və ya uzaq müəssisə və ya valideynlər oynayır. Məktəb fərdi təhsil mərkəzinə çevrilir. Bu distant təhsil modeli tələbənin şəxsi xüsusiyyətlərini və məqsədlərini çevik şəkildə nəzərə almağa və onun fərdi təhsil trayektoriyasını qurmağa imkan verir. Lakin bu imkanları reallaşdırmaq üçün spesifik və yaxşı işləyən pedaqoji sistemdə işləyən repetitor və ya digər müəllim-mentor tərəfindən təlimin yüksək peşəkar koordinasiyası tələb olunur.

Distant təhsilin növlərinə, məqsədlərinə, məzmununa, təşkilati strukturuna, təlimin forma və metodlarına görə diaqnostika və nəticələrin qiymətləndirilməsi sistemi qurulur, yəni didaktik sistem qurulur. Bundan əlavə, hər bir halda təhsil müəssisəsi öz distant fəaliyyət sistemini qurur. Seçilmiş distant təhsil növü təhsil prosesinin təşkilatçılarına müəllifin distant təhsil dərəcəsi adlandırdığı əyani və distant təhsil arasındakı əlaqəni onun inkişaf dinamikasında planlaşdırmağa imkan verir.

Bununla belə, qeyd edirik ki, yuxarıda müzakirə olunan modellər heç bir şəkildə distant təhsilin ünsiyyət növü, qarşılıqlı əlaqənin sinxronluğu və tezliyi, qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirildiyi informasiya və təhsil mühitinin imkanları və s kimi xüsusiyyətlərini müəyyən etmir.

İNTERAKTİV TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Əzimova Ə.Ə.
Bakı Slavyan Universiteti
Efsane_1998@list.ru

Cəmiyyətin inkişafının bu mərhələsində gələcək sosial uyğunlaşma və özünütəhsil üçün müasir təhsilin vəzifəsi təkcə şagirdə fundamental biliklər vermək deyil, həm də ona lazımi şərait yaratmaqdır. Məqsəd tədris prosesini tələbələr üçün maraqlı, dinamik və müasir etməkdir. Müasir təhsilin metodoloji əsası kimi səriştə əsaslı yanaşma,konkret nəticələr və əhəmiyyətli səlahiyyətlərin əldə edilməsi interaktiv texnologiyalardan istifadəni özündə birləşdirir.Təlimdə ən son texnologiyalardan istifadə artır və

materialın başa düşülməsini asanlaşdırır. Bu, şagird motivasiyasına və təhsil prosesinin ümumi səmərəliliyinə faydalı təsir göstərir. Tədqiqatçılar müəyyən ediblər ki, materialı mühazirə vasitəsilə təqdim edərkən məlumatın 20%-dən çoxu, müzakirə zamanı 75%-i , işgüzar oyunda isə təxminən 90%-i mənimsənilir. Belə ki, intensiv texnologiyalar aktivliyi nəzərdə tutur.Buna görə də interaktiv təlim müəllim də daxil olmaqla, bütün tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında qurulan öyrənmədir.

İnteraktiv və intensiv texnologiyaların bir çox təsnifatı var. Amma V.P.Panfilov intensiv texnologiya növlərini ən dolğun şəkildə belə təsnif etmişdir:1) aktiv tədris mühazirəsi, 2) seminar, 3) "buzz" qrupları, 4) ağıl xəritələri, 5) "inbox", sənədlər, 6) məlumat labirint (səbət üsulu),7) aktiv öyrənmə üçün vəziyyətlərin təhlili texnologiyaları, 8) beyin storming (“635” metodu, əks beyin fırtınası və s.), 9) intensiv ideya yaratmaq üçün evristik üsullar (diseksiya texnikası, inversiya üsulu və s.), 10) aktivin mürəkkəb texnologiyaları.

Texnologiyadan danışan E.F. Zeer həmçinin peşə təhsilinin fərdi yönümlü texnologiyaları sinfini müəyyən edir.O, şəxsiyyət yönümlü texnologiyaların bu kimi xüsusiyyətlərini şəxsi inkişaf üçün hədəf kimi vurğulayır; təhsil məzmununun uyğunluğu; gələcək peşəkar fəaliyyət; subyektivliyə əsaslanmaq; formaların, metodların və vasitələrin inteqrasiya birliyi; tələbələr və müəllimlər arasında qarşılıqlı əlaqə; fərdi tədris fəaliyyətinin üslubu kimi məsələlərə xüsusi diqqət edir. Təhsil müəssisələrinin peşə təhsili prosesində daha az dərəcədə təlim texnologiyalarından istifadə olunur.Bunlara refleksiv təlim, peşəkar davranış təlimi daxildir. İnteqrativ şəxs mərkəzli dizayn ,diaqnostik seminarlar, treninqlər, peşəkar yüksəliş üçün ssenarilərin hazırlanması, sosial və peşəkar həyatın virtual şəkildə yenidən qurulmasının daxil olduğu texnologiyalar universitetlərdə humanitar fənlərin tədrisində də aktuallaşır.Aydındır ki,bu texnologiyalar interaktiv və tələbə yönümlüdür, texnologiyalar bir-biri ilə sıx bağlıdır, çünki onlar məqsədlidirlər və iştirakçılar arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqə, fəallığın formalaşdırılması,hər bir tələbənin mövqeyi və şəxsi təcrübəsi, onun maraqları, fikirləri, mühakimələri nəzərə alınmaqla həyata keçirilirlər.

İntensiv təlimin faydaları onun inkişaf potensialındadır. İş ondadır ki, bütün qərarlar iştirakçılar tərəfindən birlikdə qəbul edilir: əvvəlcə fərdi, sonra kiçik qruplarda və sonra qruplararası müzakirədə

müzakirə edilir. İntensiv və interaktiv texnologiyalar təkcə əsas kompetensiyaları deyil, həm də meta-səriştələri formalaşdırır.

İnanırıq ki, humanitar elmlərin öyrənilməsi prosesində istifadə olunan interaktiv və intensiv texnologiyalar aşağıdakılara kömək edir: 1) tələbələrin marağını oyatmaq, təhsil və gələcək tədris fəaliyyətləri üçün daxili motivasiyanı inkişaf etdirmək; 2) hər bir şagirdin tədrisdə fəal iştirakı ; 3) tədris materialının səmərəli mənimsənilməsi; 4) şəxsiyyətlərarası və qrup qarşılıqlı fəaliyyətdə təcrübə qazanmaq; 5) rəyin təmin edilməsi (auditoriyanın cavabı); 6) şəxsi münasibətin, rəyin yaranmasına şərait yaradılması və əlaqələr; 7) həyat və peşə-pedaqoji bacarıqların formalaşması; 8) təşkilatçılıq və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı; 9) pedaqoji davranış mədəniyyəti ilə tanışlıq; 10) özünün təhsil və pedaqoji fəaliyyəti haqqında düşüncə.

Beləliklə, istifadə olunan interaktiv texnologiyaların əsas xüsusiyyətləri və üstünlükləri ondan ibarətdir ki,universitetdə humanitar fənlərin öyrənilməsi prosesi tələbələrin qarşılıqlı müsbət asılılığının olması, onların birbaşa qarşılıqlı əlaqəsi, hər birinin fərdi məsuliyyəti,komandada işləmək bacarığının inkişafı,görülən işləri qiymətləndirmək; öyrənmədə səriştə əsaslı və fəaliyyətə əsaslanan yanaşmaları həyata keçirmək; tələbə mərkəzli öyrənmə prinsipləri əsasında qurulmuşdur.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNİN MAHİYYƏTİ

Əzimova Ə.Ə.
Bakı Slavyan Universiteti
Efsane_1998@list.ru

Xarici dil müəlliminin arzularından biri də dərsləri mümkün qədər müxtəlif və məhsuldar etməkdir.Tələbələrə "danışmağa", onlara müəyyən qrammatikalardan düzgün istifadə etməyi öyrətməyə imkan verən çox sayda inkişaf var. Bununla belə ,gələcək xarici dil müəllimlərinin və tərcüməçilərinin hazırlanması üçün müxtəlif tədris üsullarından istifadə etmək lazımdır.Məqsəd savadlı və faydalı mütəxəssis yetişdirməkdir. Yuxarıda qeyd olunan məqsədlərə nail olmaq zərurətindən çıxış edərək,xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasında təcrübə yönümlü yanaşma irəli sürülmüşdür. Dərslərin maraqlı və səmərəli keçməsi, şagirdləri həvəsləndirmək, materialı mənimsəməyə imkan verən texnologiyanın yaradılması məqsədilə məsləhət modelinin dərslərdə tətbiqi metodikası işlənib hazırlanmışdır. Bu işin tədris-metodiki dəyəri ondan ibarətdir ki, o, tələbələrə aşağıdakıları öyrənməyə imkan verir: nəzəri biliklərin praktikada tətbiqi; qərarlar qəbul etmək; müxtəlif şəxslərlə işləmək; fikir formalaşdırmaq; ictimaiyyət qarşısında çıxış etməkdən qorxmamaq.

Bundan əlavə, texnika nitq savadını yaxşılaşdırmağa,tələbələrə isə öz yaradıcılıqlarını ifadə etməyə imkan verir.Hər kəsə tanış olan xarici dil dərsləri universitetdə mətnləri oxumaq və tərcümə etməkdən ibarət deyil,həmişə yaxşı nəticələrə gətirib çıxarmır. Müəyyən bir mövzuda ciddi bir sorğu tələbələrdə titrəmə və qorxuya səbəb olur, maneə törədir.Metodikanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ilk dərslərdə müəllim materialı izah etməyə vaxt ayırır, şagirdlər keçilən material əsasında tapşırıqları yerinə yetirir, suallar verirlər. Müəllim materialdan əmin olmaq üçün testlərdən istifadə edir.Bundan əlavə, sınaq və şifahi sorğular da aparıla bilər.Nəticələrə əsasən, bir qayda olaraq, müəllim qiymətlər və ya bal verir.Sonrakı mərhələ daha mürəkkəbdir və ictimai nitq bacarıqlarının inkişafına yönəlib. Müəllim qaydanı bir tələbəyə deyil, beş və ya daha çox qrupa izah etməli olacaq.Belə bir dərsdən sonra müzakirə baş verir. Dərsdə iştirak edən tələbələr və müəllim dərslə bağlı fikirlərini bildirir və dərsin hər bir komponenti təhlil edilir. Bu mərhələdə dərs zamanı tamaşaçı olan bütün tələbələr və “öyrənənlərin” özləri fəal rol oynayırlar. Təklif olunan metodikadan istifadə nəticəsində tələbələr öz qabiliyyətlərinə daha inamlı olur, nə istədiklərini,gözlədiklərini bilirlər və başa düşürlər. Yuxarıda təsvir olunan metodologiya pedaqoji kadrların hazırlanması üçün məqsədyönlü sistemdir. Praktikada başa düşmək lazımdır ki, müxtəlif şagird və tələbələrin fərqli nitq sürəti, müxtəlif qavrayışları, fərqli zehni fəaliyyət templəri var. Buna görə də hər bir tələbəyə fərdi yanaşmaq lazımdır. Yuxarıda göstərilənlərin hamısını daha sakit və daha tanış bir mühitdə - universitetin divarları içərisində öyrənməyə dəyər və hətta lazımdır.

YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏLİMDƏ TƏTBİQİ

Hüseynov A. N.
Bakı Slavyan Universiteti
theazer62@gmail.com

Azərbaycan Reapublikası günü-gündən formalaşır, inkişaf edir. Bu inkişaf bir çox sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də özünü göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində müxtəlif islahatlar keçirilmiş, müxtəlif qanunlar qəbul olunmuşdur. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramında təhsilin qarşısında duran əsas məsələləri qeyd etmişdir. Bu məsələlərə humasitləşdirmə, humanitarlaşdırma, demokratikləşdirmə, təhsil alanların elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması və s. aiddir.

Yeni təhsil sisteminin yaradılması artıq müasir dövrün əsas tələbi olmuşdur. Milli təhsil sisteminin yaradılması bu tələbə nümunə kimi göstərilə bilər. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının ikinci strateji istiqaməti təhsilin bütün sahələrində – yeni pedaqoji texnologiylardan istifadə edilməsini, innovasiyaların tətbiqini nəzərdə tutur. XXI əsr "Təhsil əsri" adını almışdır ki, bu da Azərbaycan təhsilinin yeniləşməsini, müasirləşməsini nəzərdə tutur. Bu yeniləşməyə təhsildə istifadə oluna yeni texnologiyaları, İKT-ni göstərmək olar ki, bunlar da təhsilin inkişafına yüksək təkan verir və şagirdlərin təlim prosesində fəallaşmasına şərait yaradır.

Günümüzdə təlimin texniki vasitələri içərisində ən məşhuru kompüter texnologiyalarıdır. Ona görə də müəllimlər kompütüerdən düzgün və səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Cənab Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda gərək virtual dərslərin, gərək də yeni texnologiyaların geniş yayılmasını, bütün məktəbləri əhatə etməsini söyləmişdir. Artıq demək olar ki, Azərbaycan Respublikasının bütün təhsil müəssisələrində yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunur. Bunun da səbəbi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təhsil sahəsinə göstərmiş olduqları böyük qayğıdır. Mehriban xanım Əliyeva öz şəxsi təşəbbüsü ilə onlarla məktəbələrdə yeni təlim texnologiyalarının tətbiqinə imkan yaradan texniki vasitələr quraşdırılmış və bu məktəblər müasir dövrün tələblərinə tam cavab vermişdir.

Azərbycan təhsilinin dünya təhsili səviyyəsinə qalxmasında müasir təlim texnologiyalarının, xüsusilə də İKT-nin böyük önəmi var. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev təlimin, elmi dünyagörüşün və yüksək təhsilin əsasını yeni texnologiyaların və İKT-nin təşkil etdiyini vurğulayır.

Günümüz təhsilini texnologiyasız təsəvvür etmək mümükün deyil. Multimedialar, elektron lövhələr, elektron dərslik və dərs vəsaitləri və s. tədris prosesinin səmərəli təşkilinə müsbət təsir göstərir. Məhz bu yenilikləri də təsilə gətirən müəllimlərimiz olmalıdır. Müasir dərslərdə müəlimlər yeni təlim texnologiyalarından, təlimin yeni metodlarından və həçinin kompüter tenologiyalarından səmərəli şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Təhsil prosesində müasir texnologiyalardan fəal istifadə, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi və şagirdlərə texnologiyadan düzgün istifadə etməyə həvəs yaratma müəllimlərin əsas vəzifəsidir. Müəllim təlim zamanı fəal/interaktiv təlim metodlarından düzgün və yerində istifadə etməli, dərsin məqsədinə uyğun metodları müəyyənləşdirməli və dərsini əvvəlcədən planlaşdırıb buna uyğun keməlidir. Çünki, fəal/interaktiv təlim metodları ilə qurulmuş dərslər daha effekif olur. Bu dərslərdə şagirdlər fəallaşır və öyrənməyə can atırlar. İnteraktiv təlim zanmanı müəllim də, şagirdlər də əsas, aparıcı olurlar. Amma ənənəvi təlimdə yalnız müəllim aktiv olur, şagirdlər passiv mövqeydən çıxış edirdilər. Bu da təlimin səmərəsi azaldırdı. Müasir dərslərdə müəllim "fasilitator" olmalı, şagirdlərə hazır biliklər verməməli, onları axtarıcılığa sövq etməli, onlar "öyrənməyi öyrətməlidir".

Müəllimlər, şagirdlərin texnologiyalardan faydalanmaqla inkişaf etmələrinə töhfə verməlidirlər. Texnologiyaların düzgün istifadəsi, şagirdlərin elmi düşüncələrinin, tədqiqatçılıq bacarıqlarının və interaktiv təlim metodlarının inkişafına kömək edir. Müəllimlər, öyrənmə mühitini maraqlı və yaradıcı həll etməklə, şagirdlərin öz fəaliyyətlərinə həsr olunmuş və sərbəst bir atmosferdə öyrənmələrini təmin etməlidirlər. Həmçinin, təhsil prosesində müasir texnologiyalardan fəal istifadə, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi və şagirdlərə texnologiyadan düzgün istifadə etməyə həvəs yaratma müəllimlərin əsas vəzifəsidir. Müəllimlər, şagirdlərin texnologiyaları məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmələrinə kömək edərək, onların təhsil, tərbiyə və inkişafını dəstəkləməlidirlər.

Sonda onu da qeyd edək ki, fəal/interaktiv təlim metodları nə dərəcədə səmərəli olsalar da, bütün dərslərdə onlardan istifadə etmək düzgün deyil. Müəllimin bu metodlardan nə vaxt və necə istifadə edəcəyi onun pedaqoji qabiliyyətlərindən asılıdır.

DİSTANT TƏHSİLƏ ALTERNATİV TƏHSİL FORMALARI

İsmayılova G.R.
Bakı Slavyan Universitetinin
raschad06@rambler.ru

Hər hansı bir pedaqoji yeniliyin təlim-tədris prosesinə tətbiqi mürəkkəb proses olub özü ilə bir sıra çətinliklər də əmələ gətirir. Distant təhsilin də digər təhsil formaları kimi (əyani, qiyabi və sərbəst) müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı olaraq çatışmayan cəhətləri də mövcuddur.

Distant təhsilin müsbət cəhətlərini aşağıdakı kimi təsnifatlandırmaq olar:

• ənənəvi formada aparılan təhsil proqramlarından xeyli ucuzdur;

• təhsilə əl çatanlığı olmayan şəhər və ölkələr üçün əvəzedilməzdir. Distant forma təlim-tədris prosesini hamı üçün əlçatan edir;

• insanın utancaqlıq və auditoriya qarşısında çıxış etmək kimi kommunikasiya keyfiyyətləri ilə bağlı psixoloji baryerləri aradan qaldırır;

• distant təhsil mobildir və deməli, təhsil alanların mütəmadi olaraq aktual məsələlərə çıxışı təmin olunur. Bunun üçün sadəcə internet bağlantısı zəruridir;

• distan təhsil sinxron (real vaxt rejimində) olmaqla yanaşı, asinxron olaraq da həyata keçirilə bilər. Bu da vaxtla bağlı problemləri aradan qaldırmış olur;

• distant təhsili vaxtının çox hissəsini işdə və ya ailəsi ilə keçirənlər üçün yeni bilik və bacarıqlar əldə etmək üçün mümkün təhsil forması hesab etmək olar.

Mənfi cəhətləri: təhsil alanların təhsil səviyyəsində və peşəkar təcrübəsində fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasına imkan vermir; sosiallaşma və fiziki fəallıq minimum səviyyədə olur; informasiya-kommunikasiya xətlərinin ötürücülük imkanları kifayət etməyə bilər; distant təhsil sistemində müəllim - şagird interaktivliyi qənaətbəxş olmaya bilər; kommunikativlik və interaktivlik zəif ola bilər; distant təhsil Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda təhsil forması kimi qeyd olunsa da, onun prinsipləri, yekun diplom və ya sertifikatların verilməsi ilə bağlı suallar açıq olaraq qalır və təhsilin göstəricisi kimi hələ də qəbul olunmur; müəllim və şagirdlər bu təhsil forması ilə öyrətmə və öyrənməyə hazır deyildir.

Distant təhsillə yanaşı beynəlxalq təhsil aləmində yeni bir nəzəriyyənin meydana gəldiyini müşahidə etmək olar. Belə ki, bir sıra pedaqoqlar ənənəvi təhsil formasını distant təhsil formasının əvəz edə bilməyəcəyini iddia etdiyi halda, digər bir qrup isə distant təhsil formasının ənənəvi təhsilin müasir təhsil standartlarına və prinsiplərinə cavab verməyidi qənaətindədir. Digər bir qrup isə əyani distant təhsilin əyani təhsili əvəz edə bilməməsini və eyni zamanda distant təhsilin də müasir standartlara cavab vermədiyini iddia edərək, "Hibrid təhsil" və ya "Qarışıq təhsil" formasını təklif edirlər. Bu təhsil forması qabaqcıl texnologiyaların ənənəvi sınanılmış təhsil forması və metodlarının sinergetikasından ibarətdir. Təhsil mühitinin yaradılması üçün yeni, qabaqcıl texnologiyaların ənənəvi dərs formasına inteqrasiyasından əmələ gələn təlim mühitidir. Başqa sözlə, sinif-dərs və məsafəli, onlayn qoşulma ilə təşkil olunan təlim-tədris modelidir. Hibrid dərsin təşkili zamanı təhsil alanların bir qismi sinif rejimində, digər bir qismi isə onlayn formada dərsdə iştirak edə bilər. Bu modelə ənənəvi təhsil sistemi müəyyən səbəblərdən öz işini tam icra edə bilmədiyi halda ehtiyac yaranır və müəllim dərsi təhsil müəssisəsindən təşkil və idarə edir. Təhsil alanların bir hissəsi sinif rejimində olduğu halda, digər qismi onlayn iştirakçı qismində dərsdə iştirak edir. Hibrid dərslərin təşkilində də kompüter və telofon tətbiqinə, eləcə də digər audio-vizual imkanlardan istifadə edilməsinə zərurət yaranır. Yəni, buraya kompüter və kompüter avadanlıqlarından, proyektor, elektron lövhələrdən, internetdən, onlayn dərsə qoşulmaq üçün nəzərdə tutulan müxtəlif tətbiqlərdən istifadə nəzərdə tutulur. Dərs prosesi bu zaman ikiqat olaraq elektronlaşır. Həm sinifdəki şagirdlər üçün nəzərdə tutulan kompüter və kompüter avadanlıqlarından, multimedia vasitələrindən istifadə, həm də distant dərs iştirakçılarının istifadə etdikləri internetə, dərsə qoşulmaq üçün proqramlara giriş təmin olunur.

Hibrid tədris formasının üstün cəhətlərindən biri də odur ki, təhsilin həm əyani, həm də distant formasından istifadə oluna bilir. Təhsildə müəllim-şagird əməkdaşlığı, telekommunikasiya və yeni informasiya kommunikasiya texnologiyalarının köməyi ilə həyata keçirilən informasiya axını təmin olunur. Bu proses müəllim-şagird, şagird-şagird əməkdaşlığının yaranmasına zəmin yaradır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, hibrid təlim-tədris prosesi sosial və şəffaf edən onun komanda fəaliyyətinin nəticəsi olması ilə bağlıdır. Bu komandalardan biri sinifdəki, digəri isə məsafədən qoşulanlardır. Təhsil alanlar əməkdaşlıq etməklə yanaşı, onlayn bağlantı bacarıqlarını formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Pandemiya dövründə hibrid dərslərin aktuallığını artırmışdı. Təhsilalanlar və təhsilverənlər arasında sosial məsafənin qorunması, sinifdə şagird sayının minimuma endirilməsi məqsədlərindən irəli gələn hibrid dərslər günün tələbinə çevrilmiş oldu. Bu zaman müəllim sinifdə olan şagirdlərlə distant qoşulan şagirdlər

arasında hansı bölgünün aparılacağı üzərində çalışır. Hibrid dərs forması bir sıra xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir: klassik və yeni texnologiyaların sintezini yaratmış olur; təhsil alanlar və təhsil verənlər üçün adekvatdır; məsafədən təhsil almaq imkanı verir.

SİNİFDƏNXARİC İŞ ZAMANI YENİYETMƏLƏRİN İDRAKİ BACARIQLARININ İNKİŞAFINA VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Kazımlı Z. S.
Bakı Slavyan Universiteti
kzamira308@gmail.com

Sinifdənxaric iş təhsil sistemində həmişə vacib, ehtiyac hiss olunan bir prosesdir. O, illər ərzində davam edən zəhmətli təlim–tərbiyə işinin keyfiyyətlə tamamlanmasına kömək edir. Ayrı-ayrı fənlərin spesifik cəhətlərinə uyğun proqram materialına dair əlavə biliklər verməyə, müəyyən problem məsələlər ətrafında geniş və hərtərəfli iş aparmağa, fənnə xüsusi meyl göstərənlərlə digər qrup şagirdlər arasında dərs prosesində mümkün olmayan məşğulluq həddini tənzimləməyə imkan yaradır, fənnin həm üfüqi, həm də şaquli istiqamətdə keyfiyyətlə mənimsənilməsinə, asudə vaxtın səmərəli təşkilinə fayda verir.

Bu barədə elmi-pedaqoji ədəbiyyatda çox sayda materiallar və fundamental tədqiqatlar mövcuddur. Lakin zaman dəyişdikcə tələbatlar dəyişir; bu gün bütün dünyada qloallaşma prosesi gedir. Bir zaman mövcud olmuş dövlətlər indi xəritədə yoxdur. Təbii ki, onun gənc nəslin böyüməsi ilə bağlı qarşıya qoyduğu tələblər də işləmir. İndi ümumdünya təhsil sisteminin modeli yaranmaqdadır. Bütün bunlar sinifdənxaric işlərə, onun təşkili və aparılmasına da yeni baxış tələb edir. Sinifdənxaric iş təlim və təhsilin təşkili formalarından biri olmaqla zəngin məzmun və mündəricəyə malikdir. Qeyd etdiyimiz kimi, onun faydası həm təcrübədə, həm də elmi-nəzəri müddəalarla sübuta yetirilmişdir. Sinifdənxaric işlərlə bağlı çox sayda tədqiqatlar və zəngin məktəb təcrübəsi məlumdur. Lakin iş bununla tamamlanmayıb və tamamlanmayacaq. Çünki həyat inkişafdadır və o, pedaqoji prosesi, təlim və tərbiyə işini daim özünə tabe etmişdir və edəcəkdir.

Sinifdənxaric iş pedaqoji ədəbiyyatda başqa məfhumlarla da işlənir. "Sinifdənkənar iş, dərsdənkənar tədbir, sinifdənkənar tədbir, məktəbdənkənar tədbir" anlayışlarıyla da rastlaşa bilərik. Onların arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Bəzi hallarda sinifdənxaric iş ifadəsi "məktəbdənkənar iş" ifadəsilə müqayisədə "dərsdənkənar iş" məfhumuna uyğun gəlir.

Sinifdənxaric iş pedaqoji prosesin əsas formalarından biri kimi götürülmüş, yeniyetmələrin dərs zamanı aldıqları nəzəri biliklərini praktikaya tətbiq etməklə daha da möhkəmlənməsinə səbəb olur və dünyagörüşünün artırılmasında mühüm rol oynayır.

Sinifdənxaric iş anlayışının mənasına aydınlıq gətirsək qeyd edə bilərik ki, sinifdənxaric iş məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin əsas hissəsi olmaqla yanaşı, yeniyetmələrin asudə vaxtlarının səmərəli bir şəkildə təşkil edilməsinə vasitəçilik edir. Buna görə də məktəbdə təhsilin inkişafı istiqaməti üzrə keçirilən fənn məşğələlərinə, şagirdlərin maraq dairələrinə uyğun dərnəklərin təşkilinə, şagird elmi cəmiyyətlərinə, yeniyetmələrin bədii və texniki yaradıcılıqlarının inkişafına yönəldilən fəaliyyətlərə və yaxud idmana üstünlük verilir.

Sinifdənxaric iş yeniyetmələrin təlimin imkanlarına maraqlarını fəallaşdırır. Şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafına təkan verir. Yeniyetmələrdə özünə inamsızlığı, iradəsizlik, tam formalaşmamış ortaya çıxarmaqda çətinlik çəkdikləri bacarıqların kəşfi maraqlı təşkil olunmuş sinifdənxaric işlər zamanı aradan qaldırılır və bu proses onlara böyük uğur, müvəffəqiyyət bəxş edir.

Sinifdənxaric iş yeniyetmələrin dərs zamanı aldıqları nəzəri biliklərin dərinləşməsinə, onların fənnə qarşı marağını artırır və onları müstəqil işləməyə öyrəşdirir. Təşkil olunmuş dərnəklər, konfranslar, disputlar, qiraət gecələri, ekskursiyalarda onlara nəzəri şəkildə öyrədilmiş biliklərin praktiki şəkildə göstərilməsi onların öyrəndiklərini daha dərindən mənimsəməsinə və yaddaşlarında daha tez həkk olunmasına yol açır.

Sinifdənxaric məşğələlər məktəblilərlə yanaşı müəllimlər üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlərə öz şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətlərini daha yaxından tanımaq şansı verir. Onlar arasında istedadlı şagirdləri müəyyən edir və onları öz maraqlarına uyğun olaraq yönləndirir.

Sinifdənxaric işlərin müxtəlif formaları vasitəsilə şagirdlərin asudə vaxtı daha öyrədici keçir. Onlar cansıxıcı söhbətlərdən, quru nəsihətlərdən uzaq olmalı, konkret işlərə, əmək fəaliyyətinə, yeniyetmələri şəxsi nümunə üçün ideal tapmağa yönləndirməlidir.

Sinifdənxaric işlərin düzgün qurulması yüksək məsuliyyət, nizam-intizam tələb edir. Bu işin səmərəli qurulması üçün pedaqoji işçilərin bu işin mahiyyətini, məqsəd və vəzifələrini, istiqamətlərini, təşkili

formalarını yaxşı bilməsi, pedaqoji qabiliyətlərə yiyələnməli, təşkilatçılıq bacarıqlarına xüsusilə malik olmalıdır. Yeniyetmələrlə bağlı sinifdənxaric işləri həyata keçirən təhsilverən pedaqoji prosesin prinsiplərinə, metodlarına, məktəblilərin yaş, cinsi və fərdi xüsusiyyətlərinə, temperament tiplərinə yaxından bələd olmalı, onlarda qavrayış, hafizə, xarakter və s. digər xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə dair ilk öncə nəzəri biliklər inkişaf etdirməlidir.

Qeyd etdiklərimizdən belə qənaətə gələ bilərik ki, sinifdənxaric iş təhsil müəssisələrində peşəkər fənn müəllimlərinin rəhbərliyi ilə, təhsilalanların seçimi əsasında, könüllü şəkildə, davamlı olaraq həyata keçirildikdə daha effektiv olur. Təhsilalanların asudə vaxtlarının səmərəli təşkil edilməsi, əməli bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələri, onların dünyagörüşünün, intellektlərinin inkişafı, potensial yaradıcılıq qabiliyyətlərinin ortaya çıxarılması, elmi tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından da fəaliyyətlərin, əlavə məşğələlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir.

Yeniyetmələrin sinifdənxaric fəaliyyətləri müxtəlifdir. Onların bir hissəsi bilavasitə dərslə bağlı olduğu halda, yəni müəllim tərəfindən verilən ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, məruzə və hesabatların hazırlanması, imla-inşa yazılması aiddirsə həmçinin o da aid edilir. Digər hissəsi isə təhsilalanların asudə vaxtlarında müstəqil fəaliyyət göstərmələri üçün könüllü olaraq yazıldıqları dərnəklər, məşğələlər, idmanın, incəsənətin müxtəlif növləri, peşələrin öyrənilməsi və digər maraq dairələrinə uyğun sahələrdir.

Müstəqil şəkildə həyata keçirilən fəaliyyətlərdən savayı, kollektivlə və yaxud qruplarla aparılan işlərdə daha maraqlı, yaddaqalan anlar yaşanır. Vaxt məhdudiyyəti olmadığı üçün yeniyetmələr bir-biri ilə daha sıx ünsiyyətdə olur, bir-birlərini daha yaxşı tanıyır, bir yerdə fikir mübadiləsi aparmağı öyrənir.

Sinifdənxaric işlərə nümunə olaraq ekskursiyalardan savayı muzeyləri, şəhidlər xiyabanını, tarixi abidələri ziyarət etməyi, maraqlı gecələr təşkil etməyi göstərə bilərik. Bunun nəticəsində dərs və dərsdən sonra təşkil olunmuş sinifdənxaric işlər arasında sıx əlaqə yaranır ki, bu da şagirdlərin zəngin məlumat toplamalarına, bilik və bacarıqlarının artırılmasına səbəb olur.

Peşə yönümlü sinifdənxaric məşğələlər zamanı yeniyetmələr sevdikləri əlavə ixtisaslara da yiyələnə bilərlər. Xarici dil fənnindən aldıqları biliklərin davamı olaraq gələcəkdə bu sahə üzrə müxtəlif vəzifələrdə çalışa bilərlər.

Sinifdənxaric işlərin ən bariz nümunəsinə məktəblər arası təşkil olunan olimpiadaların keçirilməsini nümunə gətirmək olar. Fənlər üzrə olimpiadaların keçirilməsi yeniyetmələrin biliyinin möhkəmləndirilməsinə əsaslı təsir edir. Bu olimpiadalarda fənlər üzrə il ərzində ən yüksək göstəriciləri olan təhsilalanlar iştirak edirlər.

Belə qənaətə gələ bilərik ki, sinifdənxaric işlər bir-birilə sıx əlaqədə olmaqla yanaşı, yeniyetmələrin müstəqil fəaliyyətlərini tənzim edir və onların şəxsi inkişafına təkan verir. Onların maraqlarının həyata keçirilməsinə kömək edir. Sinifdən xaric işlərin keçirilməsi zamanı pedaqoq tərbiyənin mövcud prinsiplərinə, o cümlədən, ardıcıllıq, yaşauyğunluluq, məqsədyönlülük, qarşılıqlı hörmət və tələbkarlıq, kollektiv vasitəsilə təsir, humanistlik, pedaqoji rəhbərliklə təhsilalanların əməkdaşlığına diqqət yetirərsə, nəticədə təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün olar.

TƏLİM PROSESİNDƏ İNNOVASİYANIN TƏTBİQİ YOLLARI

Kərimova F. F.
Bakı Slavyan Universiteti
fatima.karimli@icloud.com

İnnovasiya, ilk növbədə, fəaliyyətinin yaradılması, öyrənilməsi, yeniliyin tətbiqi və yayılması, məqsədəuyğun şəkildə dəyişdirilməsi, sistemin bir mövqedən digərinə keçməsi deməkdir. Təhsildə innovasiyalar təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, əlçatanlıq, resurslardan səmərəli istifadə, ixrac potensialının inkişafı və proqram sənədlərində əsas kimi nəzərdə tutulan digər istiqamətlərin əsas şərti elan edilmişdir. Yeniliyin tətbiqi inkişaf prosesi kimi qəbul edilir. Təhsilin inkişafı da innovasiya yolu ilə həyata keçirilir və innovasiya prosesi təhsilin idarə edilməsinin obyektidir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu və Təhsil İslahatı Proqramı da təhsil sahəsində yeni texnologiyalardan və innovasiyalardan istifadəni tələb edir. Biliyin müəllimdən şagirdlərə ötürülməsinə əsaslanan ənənəvi təhsil nəinki öz əsas funksiyasını yerinə yetirmir, həm də şagirdləri biliyin passiv mənimsəməsinə gətirib çıxarır. Hər kəs bilir ki, təhsil müəssisələrində tələbələr lazımsız məlumatlarla

yüklənir. Ona görə də belə bir fikir yaranır: daha çox məlumat verməyə ehtiyac yoxdur, hələ tam şəkildə vermək mümkün deyil.

Beləliklə, nə etməli? Hər şeydən əvvəl, axtarın, seçin, təhlil edin və ya sadəcə olaraq tələbənin şüurunda formalaşdırın ki, o, həyatı boyu davamlı öyrənməlidir. Şübhəsiz ki, təhsil sisteminin əsas vəzifəsi informasiyanın öyrənilməsi yollarını öyrətməkdir. Burada əsas məqsəd budur: tələbə bilməli, bacarmalı, anlamalı və tətbiq etməlidir. Biz nəyi öyrətmək istəyirik? Bu, yenilik nümunəsinə gətirib çıxarır.

Elm və texnikanın müasir inkişafı dövründə innovasiya insan fəaliyyətinin bütün sahələrində geniş istifadə olunur. Bəşəriyyət tarixində yenilik həmişə olub, bəşəriyyətin inkişafı məhz yenilik sayəsində mümkün olmuşdur .

Təhsil müəssisələrinin innovativ potensialı innovasiyaların həyata keçirilməsi üçün müxtəlif imkanların məcmusudur; Bura həm də müasir maddi-texniki baza, peşəkar kadrlar (innovativ düşünən yaradıcı kollektiv), innovativ resurslar daxildir. Onların arasında ən önəmlisi komandadır. Pedaqoji kollektivin innovativ potensialının inkişafı üçün iki şərt vardır: 1. psixoloji və pedaqoji şərait. 2. Təşkilati-pedaqoji şərtlər.

Təhsil müəssisələrində innovativ fəaliyyətin əsas subyekti müəllim, idarəetmə obyekti isə təhsil prosesidir. İdarəetmənin predmeti təhsilin məqsədləri, məzmunu, metodları və formalarıdır. Hər bir innovativ təhsil prosesinin obyekti tələbələrdir. Təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin əsas vəzifəsi proqnozlaşdırılan təhsil nəticələrinə mümkün qədər yaxınlaşmaqdır. Hər bir innovasiya prosesinə nəzarət edilir. Hər bir yeniliyin tətbiqi müəyyən mərhələdən keçir: ideyanın doğulması, məqsədin formalaşması, yeni ideyanın həyata keçirilməsi, yeni ideyaların konkretləşdirilməsi, yeniliyin həyata keçirilməsi, yayılması. Təhsil müəssisələrində innovasiyaların yaranmasının əsas yolları aşağıdakılardır: qurum üçün yeni təcrübənin yaranması; kənar təcrübədən istifadə; elmi tədqiqatların nəticələri; təcrübə; "sınaq və "səhv" yolu.

Tədrisdə innovasiyalar tədris prosesini təkmilləşdirmək, eləcə də tələbələrin keyfiyyətini, məşğulluğunu və saxlanmasını artırmaq məqsədi ilə istifadə edilmişdir. Bu kontekstdə sinifdə istifadə olunan fəal metodologiyalar əsas müttəfiq ola bilər, çünki onlar sinifdə ənənəvi tədris üsulunu yeniləşdirməklə təhsil hazırlığını təkmilləşdirməyi hədəfləyirlər.

S.V. Sidorov monoqrafiyasında iddia etdiyi kimi, "yeniliyin müvəffəqiyyətinin ən vacib şərti məktəbdə yenilikçi bir mühitin olmasıdır - məktəbin tədris prosesinə yeniliklərin daxil edilməsini təmin edən təşkilati, metodoloji, psixoloji xarakterli tədbirlər kompleksi ilə dəstəklənən müəyyən bir mənəvi və psixoloji münasibətlər sisteminin olmasıdır". Eyni zamanda, yenilikçi bir mühitin əlamətlərinə aşağıdakılar daxildir: müəllimlərin yaradıcılıq qabiliyyəti, Komandada tərəfdaşlıq və dostluq münasibətlərinin olması, yaxşı rəy (tələbələr, ailələr, cəmiyyətlə), həmçinin yüksək inkişaf etmiş bir komandanın inteqrativ xüsusiyyətləri (dəyər istiqamətləri, maraqlar, hədəflər və s.). İnnovativ mühitin mövcudluğu əsasən məktəb müəllimlərinin kollektiv yaradıcılıq fəaliyyəti qabiliyyətinin inkişafı ilə müəyyən edilir.

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətinin aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri fərqlənir: vahid motivlər, hədəflər; birgə fəaliyyət; ümumi fəaliyyət obyekti; işgüzar münasibətlərə əsaslanan ahəngdar şəxsiyyətlərarası münasibətlər.

Ədəbi məlumatları ümumiləşdirərək S. V. Sidorov məktəbdəki yeniliklərin uğuru üçün bir sıra şərtləri müəyyənləşdirir: məktəbdə həyata keçirilən vahid innovasiya prosesi çərçivəsində innovasiyaların işlənib hazırlanmasına, ekspertizasına və tətbiqinə yönəlmiş fəaliyyətlərin nizamlanması; məktəbin inkişafını təmin edən innovasiya prosesinin idarə edilməsi; müəllimlərin peşəkar səriştəsinin artırılması; məktəbdə yaradıcılıq mühitinin yaradılması, yeni ideyaların irəli sürülməsində, innovasiyaların işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində kollektiv və fərdi təşəbbüslərin dəstəklənməsi; təhsil prosesində münasibətlərin humanistləşdirilməsi.

Bu gün innovasiya müxtəlif səviyyələrdə təhsil sistemlərinin fəaliyyətinin tərkib hissəsinə çevrilir. Təhsil sistemindəki innovasiyalar sosial inkişaf paradiqmasının dəyişməsi, informasiya cəmiyyətinə keçid və nəticədə pedaqoji kadrların intellektual parametrlərinə yeni tələblər ilə bağlıdır.

İnnovativ təhsil konsepsiyasının həyata keçirilməsi təhsil proqramlarının strukturunda və məzmununda, tədris prosesinin təşkili forma və metodlarında keyfiyyət dəyişikliklərini, innovativ texnologiyalardan sistemli, hərtərəfli istifadəni əhatə edir.

İnnovasiyaların başlanması, onların dövlət təhsil siyasətinin ümumi prioritetləri və dünya təhsilinin inkişaf tendensiyaları ilə əlaqəsi, innovasiyaların idarə edilməsi məsələləri və innovativ inkişaf rejimində pedaqoji kadrların işi, səmərəliliyin ekspert qiymətləndirilməsi və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində innovasiyaların səmərəliliyi getdikcə aktuallaşır.

Tədris prosesi davamlı sosial hadisə kimi müasir təhsil sisteminin transformasiyasını tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, elmi, etibarlı məlumatın əsas rolu onun cəmiyyətin praktik sferalarında sonrakı istifadəsi üçün aktuallığına aiddir ki, bu da təhsil prosesinin optimallaşdırılmasının müasir şəraitində, onun

inkişafa yönəldilməsi nəzərə alınmaqla xüsusilə aktuallaşır. təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində elmi-texniki yeniliklərin. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq biz tədris prosesini müasir innovasiyaların idarə edilməsi ilə bağlı ümumi nəzəri aspektdə xarakterizə etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

TƏHSİLİN UZUNMÜDDƏTLİ HƏDƏFLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ STRATEJİ PLANLAMANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Məmmədli A.H.
Bakı Slavyan Universiteti
aysumemmedli444@gmail.com

Əgər bir təhsil müəssisəsi və ya təhsil sistemi uzunmüddətli nailiyyətlər və inkişaf üçün qərəzli olmaq istəyirsə, təhsilin uzunmüddətli hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi və strateji planlamanın əhəmiyyəti qeyri-mümkündür. Bu, təhsil müəssisəsinin tələbələrin potensialını artırmaq və keyfiyyətli təhsil təmin etmək məqsədi ilə müvəffəqiyyətli bir şəkildə tərəqqi etməsinin əsasını təşkil edir. Effektivliyi artırmaq və tələbələrin nailiyyətlərini artırmaq üçün strateji planlama, mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi, gücləri və zəifliklərin müəyyənləşdirilməsi, hədəflərə nail olmaq üçün tədbirlərin müəyyən edilməsi ilə əlaqələndirilir. Bu məqsədlə, strateji planlama, təhsil müəssisələrinin səmərəli resurs istifadəsi və tələbələrin potensialını maksimal səviyyədə artırmaq üçün vacibdir. Bu qarşılıqlı məqsədə nail olmaq üçün, təhsil müəssisəsi əməkdaşları və idarəçiləri tərəfindən keyfiyyətli bir planın tərtib edilməsi, həm də müvafiq tədbirlərin vaxtında və düzgün şəkildə icrası vacibdir. Bu qarşılıqlı əmək və həyata keçirilmiş strateji planlama prosesi, təhsil sahəsində inkişafın və mükəmməlliyin təminatı üçün əhəmiyyətlidir. Strateji planlama, təhsil müəssisəsi və ya sisteminin uzunmüddətli inkişafını təmin etmək üçün strateji yönümlərinin və hədəflərinin dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməsini və icrasını təmin edir. Bu, tələbələrin, müəllimlərin və digər təhsil iştirakçılarının potensialını artırmaq, innovativ təcrübələri təşkil etmək, təhsil keyfiyyətini yüksəltmək və müasir təhsil metodologiyalarını tətbiq etmək üçün dərin bir anlayış və təcrübələri təmin edir. Strateji planlama, həm də təhsil müəssisəsinin iç əməliyyatlarını tənzimləmək və resursların səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün zəruri olan optimal prosesləri və prosedurları təşkil etmək üçün də vacibdir. Bu, idarəçilərə, təlimatçılara və digər işçilərə, müəssisənin məqsədlərinə nail olmaq üçün birgə çalışmağa imkan verir. Strateji planlama, təhsilin müəyyən inkişaf sahələrinə, məsələlərinə və müəssisənin vəziyyətinə daha dəqiq yanaşmağa imkan verir. Bu, tələbələrin vəziyyətini yaxından nəzarət altında saxlamaq, müəssisənin inkişafını süniyyətləndirmək və təhsilin dəyişən tələbat və ehtiyaclarına uyğun olaraq adaptasiya etmək imkanlarını təmin edir.

Strateji planlama prosesi, təhsil müəssisəsi üçün qeyri-mümkün olan bir çeşiddə dəstək və yön göstəricidir. Bu, tələbələrin və onların tələbatlarının, müəllimlərin və idarəçilərin ehtiyaclarının dəqiq şəkildə qiymətləndirilməsini, təhsil proseslərinin effektivliyinin artırılmasını və müasir təlim metodologiyalarının tətbiqini təmin edir.

Strateji planlama təhsil müəssisələrinin uzunmüddətli istiqamətlərinin təmin edilməsi, tələbələrin məqsədlərinə nail olmasını dəstəkləyən resursların optimal istifadəsi, inkişaf potensialının artırılması, müəssisənin effektivliyinin artırılması və tələbələrin nailiyyətlərinin yüksəldilməsi üçün kritikdir.

Bu strateji planlama prosesi, təhsilin sosial və iqtisadi mühitində dəyişikliklərə daha sürətli reaksiya verməyə və müəssisələrin müxtəlif tələbat və ehtiyaclarına uyğun şəkildə adaptasiya olmağa kömək edir. İdarəçilər və təlimatçılar, bu planlama prosesində iştirak edərək təhsilin səmərəliyyini artırmaq üçün inkişaf etmiş metodologiyalardan istifadə edərək təlimlərinə və müəssisələrinə yeniliklər gətirə bilərlər.

Strateji planlama tədbirləri, müəssisənin uzunmüddətli hədəflərinə nail olmaq üçün müvafiq və sürətli addımların atılmasına imkan verir. Bu, təhsilin dəyişən tələbatlarına cavab verən dinamik və adaptiv bir tərzi təmin edir. Nəticədə, strateji planlama prosesi təhsil müəssisələrinin daim inkişaf etməsini, tələbələrin potensialını maksimal səviyyəyə çatdırmağı, və müxtəlif təhsil tələbatlarını qarşılamalarını təmin etməkdə mühüm bir rol oynayır. Bu, təhsil sahəsində keyfiyyətli və inklüziv bir təhsilin təminatı üçün əsaslı bir tədbirdir. Strateji planlama prosesi, təhsil müəssisələrinin təcrübəli idarəçiləri, təlimatçıları və digər işçiləri arasında əməkdaşlığı təşkil edir və bu, təhsilin hər sahəsində təlim və təhsil keyfiyyətini artırmaq üçün kritikdir.

Birlikdə, onlar effektiv prosedurlar tətbiq edə, təlim metodologiyalarını yeniləyə, və müasir təhsil trendlərinə uyğun təlim planları hazırlaya bilərlər. Strateji planlama prosesi, təhsil müəssisələrinin daxili əməliyyatlarını tənzimləmək və resursların səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün də əhəmiyyətlidir. Bu,

müəssisənin məqsədlərinə sürətli və səmərəli şəkildə çatmasına kömək edir və maliyyə, zaman, və digər resursların optimal istifadəsini təmin edir.

Təhsil müəssisəsi üçün strateji planlama prosesi təhsil müəssisəsinin uzunmüddətli hədəflərinin müəyyənləşdirilməsindən başlayaraq, bu hədəflərə nail olmaq üçün lazım olan tədbirlərin planlanması və icrasına qədər olan bütün addımları təsvir edir.

İlk addım, təhsil müəssisəsinin uzunmüddətli hədəflərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bundan sonra, effektivliyin artırılması, keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi üçün lazım olan strateji yönümlərinin müəyyənləşdirilməsi gəlir. Ardınca, müəyyən hədəflərə nail olmaq üçün lazım olan tədbirlərin planlanması və icrası gəlir. İç əməliyyatların tənzimlənməsi və resursların səmərəli istifadəsi də çox əhəmiyyətlidir. Bu, təhsil müəssisəsinin məqsədlərinə sürətli və səmərəli şəkildə çatmasına kömək edir.

Bundan sonra, müasir təlim metodologiyalarının tətbiqi və təlimlərin yenilənməsi, təlim proseslərinin daim inkişafına və yenilikçiliyə imkan verir. Bu proseslər, idarəçilərin, təlimatçıların və digər işçilərin birlikdə çalışmasını tələb edir. Maliyyə, zaman və digər resursların optimal istifadəsi, təhsil müəssisəsinin səmərəliyyini artırmaq üçün əhəmiyyətlidir.

ÜMUMTƏHSİL MÜƏSSİƏLƏRİNİN DƏYƏRYÖNÜMLÜ İDARƏ EDİLMƏSİNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Məmmədli A.H.
Bakı Slavyan Universiteti
aysumemmedli444@gmail.com

Təhsilin dəyəri, onun cəmiyyət və fərdlər üçün yaratdığı imkanlar və təsirlərlə ölçülür. XXI əsrin təhsil sistemləri, sadəcə akademik bilik və bacarıqların ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalı, həm də şagirdlərin şəxsi, sosial və mədəni inkişafını dəstəkləməlidir. Bu kontekstdə, "Ümumtəhsil Müəssisələrinin Dəyəryönlü İdarə Edilməsinin İmkan və Yolları" mövzusu, təhsilin daha inklüziv, şəffaflıq və hesabatlılıq əsasında idarə edilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır.

Bu yanaşma, təhsil idarəçilərinin, müəllimlərin, valideynlərin, və icma üzvlərinin fəal iştirakı ilə müəyyənləşdirilən dəyərlərə əsaslanır. Dəyəryönlü idarəetmənin məqsədi, şagirdlərin fərdi və akademik potensialını tam şəkildə inkişaf etdirməkdir. Bu, həmçinin müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun, dinamik və dəyişən təhsil mühitini quraraq, təhsilin cəmiyyət üçün daha geniş məna və dəyər yaratmasını təmin edir. Bu giriş hissəsi, mövzunun geniş kontekstini quraraq, təhsilin dəyəryönlü idarə edilməsinin əsas prinsipləri və onun əhəmiyyətini izah etməyə yönəlib.

Təhsilin idarəetməsində inklüzivlik və yenilikçilik, ümumtəhsil müəssisələrinin dəyər yaratma stratejiyələrinin mərkəzində yer alır. İnklüziv təhsil yanaşması, hər bir şagirdin ehtiyaclarını nəzərə alaraq, onların təhsil mühitində tam qatılımını və inteqrasiyasını təmin etməyi hədəfləyir. Bu yanaşma, müxtəlif fiziki, zehni, mədəni və sosial arxa planlara malik şagirdlərin hamısına bərabər imkanlar yaratmağa çalışır.

Yenilikçilik, təhsil sistemlərinin müasir dövrün tələblərinə cavab verməsinin əsas amilidir. Texnologiyadan istifadə, interaktiv öyrənmə metodları, və təhsil proqramlarının daim yenilənməsi, müəssisələrin dəyər yaratma qabiliyyətini artırır. Məsələn, e-təhsil vasitələri və virtual laboratoriyalar, şagirdlərin öyrənmə təcrübəsini genişləndirir və onlara daha praktiki bilik və bacarıqlar əldə etmə imkanı verir.

Ümumtəhsil müəssisələrinin dəyər yaratma stratejiyələri, həmçinin, t hsilin ictimai roluna xüsusi diqqət yetirir. Cəmiyyətlə sıx əlaqədə olan təhsil müəssisələri, şagirdlərin cəmiyyətə inteqrasiyasını və aktiv vətəndaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu, şagirdləri gələcəkdə cəmiyyətə müsbət dəyişikliklər gətirəcək şəxslər olaraq hazırlayır.

Ümumtəhsil müəssisələrində dəyər yaratma stratejiyələrinin bir başqa əhəmiyyətli aspekti, müəllimlərin və təhsil idarəçilərinin peşəkar inkişafıdır. Müəllimlərin davamlı təlim və təkmilləşdirilməsi, onların yenilikçi tədris metodlarına və dəyişən təhsil standartlarına adaptasiya olunmasını təmin edir. Bu, şagirdlərin daha effektiv öyrənmə mühitindən faydalanmalarına və dəyişən dünya şəraitinə daha yaxşı uyğunlaşmalarına imkan verir.

Valideynlər və icma ilə əlaqələrin gücləndirilməsi də ümumtəhsil müəssisələrinin dəyər yaratma strategiyasının mühüm bir hissəsidir. Valideynlərin və icma nümayəndələrinin təhsil prosesinə fəal iştirakı, təhsilin daha inklüziv və hərtərəfli olmasına kömək edir. Bu, həmçinin şagirdlərin təhsildəki təcrübələrini

daha mənalı və əlaqəli etməyə xidmət edir, çünki onların öyrənmə mühiti real dünya ilə daha sıx əlaqədə olur.

Təhsil sistemində texnologiya inteqrasiyasının artırılması, dəyər yaratma prosesinin başqa bir vacib komponentidir. Müasir texnologiyaların tətbiqi, şagirdlərin öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirir və onlara daha geniş dünya görüşü və biliklərə çıxış imkanı verir. Eyni zamanda, texnologiyanın istifadəsi, təhsilin əlçatanlığını artıraraq, müxtəlif coğrafi və sosial arxa planlara malik şagirdlər üçün bərabər imkanlar yaradır.

Ümumtəhsil müəssisələrinin dəyəryönlü idarəetməsi yanaşmasının daha bir əsas komponenti, müəssisələrin icma ilə inteqrasiyasıdır. Təhsil müəssisələri, icma ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq yolu ilə şagirdlərin ehtiyaclarını daha yaxşı anlayır və onlara uyğun təhsil mühitini formalaşdırır. İcma üzvlərinin təhsil prosesində iştirakı, şagirdlərə cəmiyyətlə bağlı real dünya bilikləri və təcrübələri öyrətməyə kömək edir.

Əlavə olaraq, təhsil müəssisələrinin dəyəryönlü idarəetməsi, təhsil siyasətinin formalaşdırılmasında də önəmli rol oynayır. Bu yanaşma, təhsil siyasətinin yalnız rəsmi qurumlar tərəfindən deyil, həm də müəllimlər, şagirdlər, valideynlər və icma nümayəndələri kimi tərəfdaşların fikirləri və təcrübələri əsasında qurulmasını təşviq edir. Bu proses, təhsilin daha inklüziv, ədalətli və effektiv olmasını təmin edən siyasətlərin yaradılmasına imkan verir.

Ümumtəhsil müəssisələrinin dəyəryönlü idarəetməsi, təhsilin keyfiyyətini, effektivliyini və əhatəliliyini artırmaq üçün həyata keçirilən mühüm bir yanaşmadır. Bu yanaşma, müəllimlərin peşəkar inkişafı, texnologiya inteqrasiyası, icma əməkdaşlığı, şagirdlərin fərdi inkişafı və valideynlərin təhsil prosesindəki iştirakı kimi çoxşaxəli aspektlərə əsaslanır. Statistik məlumatlar və vizual analizlər, bu aspektlərin təhsil müəssisələrinin idarəetmə strategiyalarında nə qədər mühüm olduğunu göstərir.

Təhsilin dəyəryönlü idarəetməsi, müasir tələblərə cavab vermək üçün t hsilin yenidən qurulmasına və təkmilləşdirilməsinə imkan verir. Bu yanaşma, həm fərdi, həm də cəmiyyət üçün daha geniş dəyər yaradır və təhsilin hər bir şagirdin həyatında müsbət dəyişikliklər ə

yaratmasına kömək edir. Ümumtəhsil müəssisələrinin inkişafları, şagirdlərin gələcəkdə daha müvəffəqiyyətli və məsuliyyətli vətəndaşlar olaraq yetişməsinə xidmət edir və təhsilin uzunmüddətli inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu tədqiqat, təhsilin müxtəlif sahələrində dəyəryönlü idarəetmənin vacibliyini və əhəmiyyətini vurğulayır və təhsil müəssisələrinin bu sahədəki inkişaflarını qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək üçün mühüm məlumatlar təqdim edir.

Ümumtəhsil müəssisələrinin dəyəryönlü idarəetməsi təkcə akademik nəticələri yaxşılaşdırmaq məqsədi güdmür, həm də şagirdlərin şəxsi və sosial inkişafını hədəfləyir. Bu, şagirdləri həyat boyu öyrənməyə və daim yeniliklərə açıq olmağa təşviq edir. Təhsilin dəyişən dünya şəraitinə adaptasiya olunması və texnologiyanın inteqrasiyası, təhsilin yenilikçi və praktiki yanaşmalara daha açıq olmasını təmin edir. İcma ilə əməkdaşlıq və valideyn iştirakı isə təhsilin cəmiyyətlə əlaqələrini gücləndirir və şagirdlərin həyatlarına daha geniş və mənalı təsir göstərməsinə imkan verir.

Bu proses, təhsil müəssisələrinin şəffaflığını və hesabatlılığını da artırır. Müəssisələr, qərar qəbul proseslərində daha şəffaf və hesabatlı olmaqla, şagirdlərin, valideynlərin və icma üzvlərinin etimadını qazanır. Bu, təhsilin keyfiyyətinin artmasına və təhsilin ictimai etibarının güclənməsinə kömək edir.

Ümumtəhsil müəssisələrinin dəyəryönlü idarəetməsi, təhsilin həm indiki, həm də gələcək nəsillərin ehtiyaclarına cavab verməsinə yönəlmişdir. Bu yanaşma, təhsilin cəmiyyətdəki rolunu daha da gücləndirməyə və gələcəkdə daha parlaq bir dünya yaratmağa kömək edəcək şəxslərin yetişdirilməsinə imkan verir. Ümumiyyətlə, dəyəryönlü idarəetmə, təhsilin həm şəxsi, həm də cəmiyyət üçün daha geniş dəyər yaratmasına yönəlmiş mühüm bir strategiyadır. Bu yanaşma, təhsilin sadəcə akademik biliklərin ötürülməsi olmadığını, həm də şəxsiyyətin və cəmiyyətin inkişafı üçün kritik əhəmiyyət daşıdığını qəbul edir.

MÜASİR DÖVRDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN MAHİYYƏTİ

Məmmədova A.Q.
Bakı Slavyan Universiteti
Ayisequli14@gmail.com

Vətənpərvərlik xalqın keçdiyi çətin dönəmlərdə, başına gələn bədbəxtliklərin öhdəsindən gəlməyə və tarixin çətin dövrlərinə tab gətirməkdə vətəndaşlara kömək edən əsas birləşdirici faktor olmuşdur. Olduqca geniş mənaya sahib olan vətənpərvərlik anlayışı özündə vətənə, millətə sevgi hissini, müxtəlif istiqamətlərdə

yurd yuvaya, eyni zamanda millətə xidmət etməyi birləşdirirsə, bütün bunların zirvəsində Vətən uğrunda hər an ölümə hazır olmaq dayanır. Bu da vətənpərvərlik hissinin ən ali və ən uca formasıdır. Vətənpərvərlik məsələsi ta qədim zamanlardan indiyədək cəmiyyətdə daima aktuallığını qorumuş, bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır. Hər bir millətin vətənpərvərliyi onun bütövlüyünün, bölünməzliyinin tam olaraq təməlidir. Bir dövlətin, millətin aldığı vətənpərvərlik tərbiyəsi onun digər xalqlar və millətlər arasında tanınması, hörmət və ehtiramla qarşılanması, ən önəmlisi isə o xalqın yaratdığı dövlətin bütövlüyü, azadlığı, suverenliyi ilə ölçülür.

Azərbaycan təhsil sistemi hər zaman öz vətəndaşlarında, uşaqlarda azadlıq, birlik, bərabərlik, suverenlik, qardaşlıq, vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasında mühüm rola sahib olmuşdur. Ancaq deyə bilərik ki, vətənpərvərlik tərbiyəsi keçmiş SSRİ miqyasında məcburiyyət, tabeçilik, qısacası yuxarı təbəqənin göstərişi əsasında həuyata keçirilirdi. Vətənpərvərliyin bir tərbiyə kimi formalaşdırılması, ümumbəşəri həmrəyliyin eyni zamanda beynəlmiləlçiliyin formalaşdırılması ilə birgə aparılırdı. Artıq ölkəmizin müstəqillik qazandığı bir vaxtda milli vətənpərvərlik tərbiyəsinin müstəqil Azərbaycan respublikasının məqsəd və mənafelərinə uyğun bir şəkildə aparılması mühüm əhəmiyyət daşımağa başladı. Bundan başqa, erməni daşnaqlarının ölkəmizə etdikləri təcavüz nəticəsində respublikamızın 20 faizdən çox ərazisinin zəbt edilməsi, 1 milyondan artıq insanın öz doğma el-obasından didərgin düşərək, "məcburi köçkün" adı altında ağır şəraitdə yaşamağa məcbur qalması gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşmasında yüksəlişə səbəb oldu. Buna görə də bu gün müasir dövrümüzdə yetişən gəncliyin vətənpərvərlik tərbiyəsinin səmərəliliyini artırmaq, onun dövrümüzdə nə qədər mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu gənc nəslə aşılamaq işində öncə ailələrin sonra təhsil müəssisələrinin, tarixi yaşatmaqda valideyn və müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Hazırda vətənpərvərlik tərbiyəsi dövlətimizin təhsil sahəsindəki tətbiq etdiyi siyasətinin prinsiplərindən biridir. O, "Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" ilə müəyyənləşdirilir.

Vətənpərvərliyin mahiyyəti Vətənə məhəbbətə əsaslanıb, vətən yolunda öz şəxsi maraqlarını qurban etmək, emosional bağlılıqdır.

"Vətənpərvərlik" anlayışına aydınlıq gətirmək üçün lüğətləri də nəzərdən keçirmək lazımdır. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında vətənpərvərlik «Vətənpərvərlik asas məzmunu vətənə məhəbbət və səadətdən, bütün fəaliyyəti ilə onun mənafeyinə xidmət etməkdən ibarət əxlaqi və siyasi prinsip, ictimai hissdir») kimi təsvir olunub.

Başqa bir mənbə olan Azərbaycanın izahlı lüğətində "vətənpərvər", "vətənpərvərlik" sözlərinin mahiyyəti bu şəkildə açıqlanır: Burada "vətənpərvər" - Vətən və pərvər. Öz vətənini sevən, öz xalqına və vətəninə sadiq və mənafeyi uğrunda canından keçməyə hazır olan vətənpərvər; vətənpərvərlik Vətən və pərvanə. Vətənpərvərə xas olan sifət; öz vətəninə və xalqına səadət və məhəbbat və onun yolunda hər bir fədakarlığa hazır olma.

Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğətində isə vətənpərvərlik tərbiyəsinin məğzi bu cür izah olunur: Vətənpərvərlik tərbiyəsi- adamlarda, o cümlədən böyüməkdə olan nəsildə ölkəyə, xalqa, onun torpağına məhəbbət hissinin, milli şüurun və məhəbbət dolu əməli fəaliyyətin məqsədyönlü və planlı şəkildə formalaşdırılması prosesidir. Deməli, buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, vətənpərvərlik insanın öz xalqına, vətəninə sevgisi, onun mənafeyi, qorunması və uğrunda canından belə keçməyə hazır olması deməkdir.

Bu gün biz vətənpərvərlik deyəndə insanın təkcə doğulub boya-başa çatdığı vətəninə sevgisi yox, həm də onun hər an vətənin və xalqının müdafiəsinə qalxmağa, onun maddi və mənəvi maraqlarını müdafiə etməyə, bir an belə düşünmədən vətənin müstəqilliyi və torpaqlarının azadlığı uğunda canından belə keçməyə hazır olan gənclərin yetişdirilməsini nəzərdə tuturuq. Bu hiss insana valideynləri tərəfindən kor-təbii formada ötürülsə də, onun gələcəkdə düzgün istiqamətdə yönləndirilməsi məhz tərbiyə prosesində mümkündür. Əsası ailədə qoyulan, daha sonra isə məktəbəqədər müəssisələrdən başlayaraq təhsilin müxtəlif pillələrində həyata keçirilən vətənpərvərlik tərbiyəsi müasir dövrdə Azərbaycan təhsilin qarşısında qoyulmuş ən prioritet məsələlərdən biridir.

Bildiyimiz kimi təlim-tərbiyə işinin bütün sahələrində, istiqamət-lərində olduğu kimi vətənpərvərlik tərbiyəsi məktəbəqədər təhsil müəs-sisələrindən başlayayaq sonrakı təlim pillələrində daha da planlı və məqsədyönlü formada inkişaf etdirilərək həyata keçirilir. Bu mənada böyük məsuliyyət daşıyan tərbiyəçi və müəllimlər uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsinə böyük önəm verməli, bu işin öhdəsindən layiqincə gəlmək üçün istər dərs prosesində, istərsə də sinifdənxaric və məktəbdənkənar həyata keçirilən tədbirlər zamanı xüsusi səy göstərməli və müntəzəm iş aparmalıdırlar.

Düzgün istiqamətdə aparılan vətənpərvərlik tərbiyəsi və Vətənə məhəbbət hissinin formalaşdırılmasına ilk növbədə şagirdlərə onların dünyaya göz açdıqları və yaşadıqları şəhər, kənd, ölkə haqqında ətraflı məlumatın verilməsi ilə başlamaq lazımdır. Bu məqsədlə də ümumi təhsilin bütün pillərlərində müxtəlif fənlərin, xüsusən də Azərbaycan dili, ədəbiyyat, tarix, həyat bilgisi, coğrafiya və s. kimi humanitar fənnlərin tədrisində, ayrı-ayrı mövzuların, mətnlərin, şerlərin öyrədilməsi zamanı, və yaxud müxtəlif mövzularla bağlı həyata keçirilən dərs-dənkənar tədbirlər zamanı Vətənimiz, onun yeraltı və yerüstü sərvətləri, gözəl təbiəti, qədim tarixi abidələri haqqında müfəssəl məlumat verilməli, bu gözəllikləri əyani formada onlara göstərmək üçün video çarxların izlənilməsi, açıq havada gəzinti, tarixi yerlərin və muzeylərin ziyarəti həyata keçirilməlidir.

ÜMUMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANLI GƏNCLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ

Məmmədova A.Q.
Bakı Slavyan Universiteti
Ayisequli14@gmail.com

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının təhsil və tərbiyə sisteminin öndə gələn vəzifələri sırasında hərtərəfli bilik, geniş dünyagörüşü, yüksək əxlaqi kefiyyətə və mənəvi dəyərlərə malik, millətinə və soy kökünə bağlı, hər an vətəninin müdafiəsinə hazır vətənpərvər gənclər yetişdirməkdən ibarətdir. Belə gənclərin yetişdirilməsi hər bir azərbaycanlı üçün ümumxalq əhəmiyyətli bir məsələ olduğu üçün təhsilverənlərin və təhsil müəssisələrinin qarşısında çox önəmli və ciddi vəzifələr qoyur.

Bu məsələ ilə bağlı Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev demişdir: "Biz keçmişlərdən fərqli olaraq, indi müstəqil Azərbaycanın gələcəyini formalaşdırırıq, müstəqil Azərbaycanın gələcək fəaliyyətini formalaşdırırıq, müstəqil Azərbaycanın vətəndaşlığını formalaşdırırıq və məktəbdə, universitetdə formalaşan gənc - Azərbaycanın gələcək fəal vətəndaşı, gərək birincisi, mənəviyyatca saf olsun. Ona görə də gərək mənəvi saflıq ali məktəblərdə, orta məktəblərdə hökm sürsün, gərək o, vətənpərvərlik hissi ilə yaşasın. Ona görə də gərək onun müəllimləri, tərbiyəçiləri özləri vətənpərvər olsunlar, vətənpərvərliyi gənclərə aşılaya bilsinlər".

Bu gün Azərbaycanda təhsilin müxtəlif pillələri üzrə həyata keçirilən gənclər siyasətinin, gənclərə yönəlmiş diqqət və qayğının əsasında millətinə, xalqına layiqli, vətəninin gələcəyini düşwnən, sadiq vətəndaşların yetişdirilməsi durur.

Məhz Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin banisi olduğu müstəqil Azərbaycanın gənclər siyasəti bu müqəddəs amala xidmət edir. O, öz çıxış və müsahibələrində hər zaman xalqına və söy kökünə bağlı vətənpərvər gəncliyin yetişdirilməsi ilə bağlı böyük iftixar hissi ilə fikirlər deyirdi. Ümumiyyətlə ümummili lider Heydər Əliyev azərbaycanlı gənclərin gələcəyinə böyük ümidlər bəsləmiş, onların milli vətənpərlik ruhunda yetişdirilməsinə böyük önəm vermişdir.

Hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən Ulu öndərimiz Heydər Əliyev vətənpərvərlik tərbiyəsinin düzgün aşılanması, uşaq və gənclərin vətənpərvər ruhda, soy kökünə bağlı formada böyüməsi məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət vermiş və bu müqəddəs vəzifəni "Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır" çıxışında vurğuladığı kimi müəllimlərə həvalə etmişdir. Müasir dövrdə özünü müqəddəs müəllimlik peşəsinə həsr edən hər bir şəxs fəaliyyətində ulu öndərin bu nəsihətini özünə rəhbər tutmalı və ona sadiq qalmalıdır.

Düzgün istiqamətdə aparılan vətənpərvərlik tərbiyəsi və Vətənə məhəbbət hissinin formalaşdırılmasına ilk növbədə şagirdlərə onların dünyaya göz açdıqları və yaşadıqları şəhər, kənd, ölkə haqqında ətraflı məlumatın verilməsi ilə başlamaq lazımdır.

Bu məqsədlə də ümumi təhsilin bütün pillərlərində müxtəlif fənlərin, xüsusən də Azərbaycan dili, ədəbiyyat, tarix, həyat bilgisi, coğrafiya və s. kimi humanitar fənnlərin tədrisində, ayrı-ayrı mövzuların, mətnlərin, şerlərin öyrədilməsi zamanı, və yaxud müxtəlif mövzularla bağlı həyata keçirilən dərsdənkənar tədbirlər zamanı Vətənimiz, onun yeraltı və yerüstü sərvətləri, gözəl təbiəti, qədim tarixi abidələri haqqında müfəssəl məlumat verilməli, bu gözəllikləri əyani formada onlara göstərmək üçün video çarxların izlənilməsi, açıq havada gəzinti, tarixi yerlərin və muzeylərin ziyarəti həyata keçirilməlidir.

Uzaqgörən lider Heydər Əliyev çıxışlarından birin-də, gənclərimizin milli ruhda tərbiyə olunmağının önəmini, eyni zamanda milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməli olduqlarını vurğulayırdı.

Bundan başqa ümumilli liderimiz gənclərin öz tarixlərinə yaxşı bələd olmağını, dillərini yaxşı bilməli olduqlarının önəmini ön plana çəkirdi. O çıxışlarında hər zaman vurğulayırdı ki, hər bir gəncimiz mütləq vətənpərvər olmalıdır.

Hal-hazırda müstəqil Azərbaycanın qurucusu olan H.Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan xalqına qələbə sevincini yaşadan prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında dövlətimizin gənclərinin gələcəyi dövlət təminatı altındadır.

Gənclərimizin təkcə vətənimizdə deyil, onun hüdudlarından kənarda da yüksək səviyyəli təhsil alması, millətinə, xalqına layiqli bir vətəndaş kimi yetişməsi, sosial-maddi rifah halının yüksəldilməsi üçün bir çox dövlət islahatları həyata keçirilməkdədir. Bu cür qayğı və dəstəyin qarşısında gənclərin üzərinə düşən vəzifə isə onlar üçün yaradılan bu imkanlardan səmərəli formada istifadə etmələri, dünya standarlarına cavab verəcək təhsil almaları, dünyanın hansı nöqtəsində olmalarından asılı olmayaraq azərbaycançılıq ideyasına sadiq qalmalarıdır.

Bu gün dövlətimizin məqsədyönlü siyasətinə əsasən dövlətin yaratdığı geniş imkanlarından yararlanaraq yetişən Azərbaycan gəncliyi bütün dünyada öz savadı, humanistliyi, cəsarəti, qorxmazlığı, dəyərlərə sahib çıxması və vətənpərvərliyi ilə tanınır. Azərbaycanın qüruru olan gənclərimiz onu dünyanın bir çox nöqtələrində, idman arenalarında, mədəniyyət və elm ocaqlarında layiqlə təmsil edərək, üç rəngli bayrağımızı yüksəklərə ucaldır, himnimizi səsləndirirlər.

Prezidentimizin də qeyd etdiyi kimi bu gün Azərbaycan gəncliyinə xas olan ən ali xüsusiyyətlərdən biri gənclərimiz arasında hərbi vətənpərvərlik ruhunun yüksək səviyyədə olmasıdır. Məhz bu xüsusiyyət xalqımızın igid oğullarına 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlayan və 44 gün davam edərək, böyük zəfərlə nəticələnən Vətən müharibəsində qələbə çalmağa kömək etdi.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MƏKTƏB MƏDƏNİYYƏTİNİN ŞAGİRDİN UĞURUNA TƏSİRİ

Məmmədova A.R.
Bakı Slavyan Universiteti
aytacmm28@gmail.com

Məktəblər mədəniyyəti formalaşdıran əsas vasitə olaraq qəbul edilir. Bu mədəniyyəti qoruyub saxlamaq və texnoloji dəyişikliklərlə ayaqlaşmaq məktəblər üçün vacib bir tələbdir. Əks halda, dəyişikliklərlə ayaqlaşa bilməyən qurumun uzunmüddətli uğur qazanma şansı azala bilər. Məktəblər keçmişdən gələn mədəni irsin qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə cavabdehdir. Eyni zamanda bu irsin lazım gəldikdə yenilənməsi və dəyişdirilməsi məktəbin sahib olduğu vəzifələrdən və məqsədlərdən asılıdır.

Məktəb mədəniyyəti şagirdlərin həyatına dərindən təsir edən və onların şəxsiyyətini formalaşdıran mühüm amillərdən biridir. Mədəniyyət eyni zamanda şagirdin uğuru üçün mühüm rol oynayır. Məktəb mədəniyyəti, şagirdlərə təhsil məqsədlərini təyin edərkən onların fərdi qabiliyyətlərini nəzərə almağa kömək edir. Əgər məktəbdə müsbət mədəni anlayış formalaşıbsa, şagirdin öyrənmək istəyi ilə paralel olaraq müəllimin dərsə motivasiyası da artır və bu da şagirdin uğurlarına təsir edir. Əksinə, mənfi mədəni anlayış formalaşıbsa, bu vəziyyət şagirdin dəyərlərinin inkişafına mane ola bilər və ya gələcəkdə şagird müsbət mədəniyyət formalaşmış məktəbə keçid etdiyi zaman onun üçün çətinlik yarada bilər.

Məktəb mədəniyyəti dəyişiklik prosesini sürətləndirməyə və ya dəyişikliyi dayandırmağa kömək edə bilər, çünki bu proses qurumun strukturundan asılıdır. Bundan əlavə, işçilərin dəyərləri və bir-biri ilə ünsiyyəti də dəyişməlidir. Məktəb mədəniyyəti ilə bağlı aparılan araşdırmalar məktəblərin əsas funksiyalarına da işıq salır.

Məktəb mədəniyyəti məktəbdəki toplumun hər bir üzvünün bir-biri ilə necə rəftar etdiyindən və ya qarşılıqlı əlaqəda olmasından asılıdır. Bu proses şagirdlərin bir-birlərinə qarşı necə davranmalarına da rəhbərlik edir. Məktəb mədəniyyəti təhsil müəssisəsinin mahiyyətini və şagirdlərə təqdim etdiyi mühitin əsas keyfiyyətlərini müəyyən edən mühüm amildir. Məktəb mədəniyyətinə həmin məktəbin dəyərləri, normaları, davranışları və öyrənmə mühitinin ümumi xarakteristikası kimi elementlər daxildir.

Nəticə etibarı ilə deyə bilərik ki, orta məktəblərdə güclü məktəb mədəniyyətinin yaradılması çox vacibdir. Güclü məktəb mədəniyyətinin yaradılması şagirdlərin məhsuldar təhsil mühitində inkişaf etmələrini və uğurlarını artırmalarını mümkün edir. Məktəbdə əgər müsbət mədəniyyət formalaşıbsa, şagirdin və müəllim motivasiyası artır və bununla da məktəb mədəniyyəti şagirdin uğuruna böyük töhfə verir.

DİNLƏMƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI

Məmmədova V. Ş.
Bakı Slavyan Universiteti
memmedovavefa2309@gmail.com

İngilis dili öyrənmə bacarıqlarının formalaşdırılmasında ən çox zəhmət və vaxt aparan dinləmə bacarığıdır. Doğma dilimizdə eşitdiklərimizi, nəyi və necə dinlədiyimizi avtomatik olaraq yerinə yetirdiyi halda, xarici dil öyrənənlər üçün bu bir az ləng baş verir.

Dinləmə bacarıqlarının formalaşdırılması sahəsində bir neçə yanaşma mövcuddur. Bunlardan biri "ekstensiv dinləmə" adlanır. Bu yanaşmanın əsas prinsipi tələbələrə qrammatikanı, lüğəti və dilin digər faktorlarını mənimsəməklə yanaşı olaraq, onları səlis qiraətçiyə çevirməkdir. Bu dinləmə prosesində müəllim tələbələrə nəyi dinləyəcəklərini seçmək üçün geniş imkanlar yaradır. Adətən, ekstensiv dinləmə dərsdən kənar vaxtlarda, evdə, maşında, səyahət edərkən və s. yerinə yetirilir. Tələbələr dinləmə və oxudan eyni zamanda istifadə edərkən ondan həzz alır və istirahət edə-edə faydalı bilik əldə etmiş olur. Bu zaman tələbələr autentik materiallarla yanaşı olaraq, müxtəlif tədris vəsaitlərindən, eyni zamanda süni intellektin vasitəsilə yaradılmış proqram təminatlarından da istifadə edə bilərlər. Məsələn, "Oxford Living Grammar" proqram təminatından istifadə etməklə, tələbələr robotla internet üzərindən bir növ "dialoq"a girmiş olurlar. Yəni, avatarın sualını dinləyir, oxuyur və cavab verir. Bu kimi proqram təminatlarının digər bir üstün cəhəti isə müəllimin köməyi olmadan tələbələr öz səslərini yazmaqla, sonradan dinləyir və tələffüzlərini düzəldə bilirlər.

İngilis dilində dinləmə sadəcə dinləmə kimi deyil, müasir nəzəriyyələrdə "anlama" (comprehension) kimi daha çox verilir. Yəni tələbə dinlədiyini əgər dərk edə bilmirsə, deməli dinləmə qabiliyyəti uğursuzdur.

İngilis dilində dinləmə qabiliyyətini inkişaf etdirən digər bir proqram təminatı olan "English without accent"i göstərmək olar. Bu proqram da tələbələrə müxtəlif surətlərlə dinləmə və onları təkrarlama imkanı verməklə düzgün tələffüzün formalaşmasına dəstək verir.

İngilis dilində dinləmə bacarıqlarınn formalaşmasında digər bir yanaşma isə "İntensiv dinləmə"dir. Burada, canlı olaraq danışanı, yüksəkdən oxuyanı, hekayə söyləyəni dinləmək, intervülər, söhbətlər və s. nəzərdə tutulur. Bu dinləmə forması daha çox auditoriyada baş verir. Məsələn, müəllim hər hansı bir nəzəri materialı başa saldıqdan sonra tələbələrə izah olunmuş nəzəri materiallara daha çox uyğun olan bir dinləmə təqdim edir və tələbələrə izah olunmuş nəzəri materialın dinləmə mətnində işlənməsinə diqqət verməyi tapşırır. Sonra isə mətnin yazıldığı vərəqlər tələbələrə paylanır və onlar mətni bir daha dinlədikdən sonra onu daha aydın qavrayırlar. Bəzən dinləmə prosesi, tələbələr üçün darıxdırıcı görünür, bu, ona görə baş verir ki, dinlənilən material düzgün seçilməmişdir, onları özünə cəlb edə bilmir və ya müəllim onlardan hər bir sözü eşitməyi və bütün sualları cavablandırmağı tələb edir. Bu da tələbələri həvəsləndirmək əvəzinə, daha çox stress vəziyyətinə salır. Müəllim tələbələrdə mövzuya maraq yaratmalı və dinləməni onların istəkləri əsasında həyata keçirməlidir. Məsələn, tələbələrə bir neçə mətn təqdim edilir və hansı mətni dinləmə seçimi onların üzərinə buraxılır. Müəllim tələbələri dərsə cəlb etmək məqsədilə öz keçmişi barəsində, tələbələrə kecmiş zaman formasından istifadə etməklə məlumat verə bilər. Belə dinləmə növü son zamanlar ingilis və amerikan məktəblərində dəb halı almış canlı dinləmə adlanır. Ən son nəşr olunan ədəbiyyatlardan "Learn to Listen, Listen to Learn" adlı kitabı göstərmək olar.

R.S.Lebauer adlı müəllif dinləmənin dil öyrənilməsi prosesində olan böyük əhəmiyyətindən danışaraq kitabda dinləməni bir vərdişə çevirməyi tövsiyə edir.

Deməli ingilis dilinin öyrənilməsi zamanı dinləmə bacarıqlarının formalaşdırılmasına əsas iki məqsəd qarşıya qoyulmalıdır: dinləmə bacarıqlarının anlama bacarıqlarına və vərdişə çevrilməsi; dinləmənin digər dil bacarıqları ilə sinxron şəkildə formalaşdırılması.

AZƏRBAYCAN XEYRİYYƏÇİLİK CƏMİYYƏTİ

Mirzəzadə T.M.
Bakı Slavyan Universiteti
turalmm99@gmail.com

Azərbaycan xeyriyyə cəmiyyəti demək olar ki, cəmiyyətin bütün təbəqələrini, iş adamlarını və sadə insanları cəlb edib.

Azərbaycan xeyriyyəçilik tarixinin dərin köklərinə malikdir. Xalqımız humanizmə, humanizmə əsaslanan zəngin və qədim xeyriyyəçilik ənənəsidir. Onun təzahürləri, ehtimal ki, zərdüştlüyün yüksəlişi ilə əlaqələndirilir və əsrlər boyu əxlaqi və əxlaqi kodeksin - "yaxşı söz, yaxşı fikir, yaxşı əməl" tərəfindən müqəddəsləşdirilir. Başqa bir böyük Nizami demişdir ki, "verdi – sənindir" Bəs biz bu mövzuda xalq atalar sözlərini, məsəllərini necə deyirik! Azərbaycan xalqının dəyərləri.Məhz bu mənəvi prinsiplərdir.

İslam və digər dünya dinlərinin təbliğ etdiyi əsas məziyyətlərdən biridir. Bu mədəni-tarixi və mənəvi bünövrədə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bir növ xeyriyyəçilik inkişaf etmişdir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın gənc sənayeçiləri himayədarlığı ilə ən məşhur olanlar: Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov, Ş. Əsədullayevlər sülaləsi Aşurbəyovlar və bir çox digər yerli himayədarlar çox yaxşı stüardlar olmaqla, ictimai rifah üçün - maarifləndirmə və təhsilə, incəsənət və mədəniyyətin inkişafına, inşaat mühəndisliyinə külli miqdarda pul xərcləyirdilər. Gövhər Əliyeva Qacar, Həmidə xanım Cavanşir, Nigar Əliyeva Şıxlinskaya kimi çoxsaylı qadın xeyriyyə təşkilatlarını yaratmışlar.

Keçmiş Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqilliyin ilk illərindən dövlət xeyriyyəçiliklə məşğul olmağa başladı. Prezidentin "Prezident Fondunun yaradılması haqqında" Fərmanı (1992) Fondun prezidentinin "xeyriyyəçilik və mərhəmətə görə" mükafatını təsis edib."Siyasi partiyalar haqqında" qanun (1992) xeyriyyə təşkilatlarına ianə verməyi qadağan etməklə, xeyriyyəçiliyi siyasətdən qorumağa çalışıb. siyasi partiyalara.Sahibkarlıq haqqında qanun (1992) sahibkarlara "səhiyyə, xeyriyyəçilik, maarifləndirmə, elmi və mülki məqsədlər üçün dövlət fondlarına ianə vermək" hüququ və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti "Beynəlxalq humanitar təşkilatlar haqqında" və onların Azərbaycan Respublikasındakı missiyaları" (1994) ilə Azərbaycanda xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq humanitar təşkilatların statusunu müəyyən etmişdir.1994-cü ildə Milli Məclisin qəbul etdiyi 937 saylı "Respublikanın sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında" qərar, hökumət hətta "Xeyriyyəçilik və sponsorluq haqqında" Qanun layihəsinin hazırlanmasını nəzərdə tutub.

1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsində dövlətə "xeyriyyəçilik, könüllü sosial sığorta və digər sosial təminat növlərinin inkişafı imkanları" yaratmaq öhdəliyi qoyulmuşdur.

Dövlət bu öhdəliyi, o cümlədən Azərbaycanın Vergi Məcəlləsi (2000), xeyriyyəçiliklə bağlı müəyyən müddəaları qismən yerinə yetirmişdir. Xeyriyyəçiliyi tənzimləyən əsas qaydalar Vergi Məcəlləsində var. Xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə müəyyən edilmişdir.

Vergi Məcəlləsinin 13-cü maddəsində "fiziki şəxs və (və ya) xeyriyyə təşkilatı tərəfindən həyata keçirilən və yardım göstərməkdən ibarət olan fəaliyyətə pul köçürmələri, maliyyə və ya digər yardıma ehtiyacı olan fiziki şəxslər və ya birbaşa analoji yardım göstərən təşkilatlara, bu Məcəllədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, xeyriyyəçilik və ya elmi, təhsil və ya ictimai maraqlar naminə həyata keçirilən digər fəaliyyətlər də daxil olmaqla" Faktiki olaraq xeyriyyəçilik hüququ ilə məşğul olan "digər" hüquqi şəxslər üçün "sponsorluq" terminindən istifadə olunur. Məsələn, "qeyri-kommersiya "Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı sahəsində sponsorluğun prinsipləri və qaydaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2000-ci il) sponsorluq növü kimi, yəni xeyriyyə məqsədi ilə idmana yardımın göstərilməsi nəzərdə tutulur. Fiziki şəxslər xeyriyyəçiliklə, ehtiyacı olanlara və xeyriyyəçiliklə məşğul ola bilər.Vergi Məcəlləsinin 13-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş xeyriyyə təşkilatı "xeyriyyə işi ilə məşğul olan qeyri-kommersiya təşkilatı" kimi "beynəlxalq humanitar təşkilatların və xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan digər xarici qurumların qeydiyyatının xüsusi qaydası" fəaliyyətləri". Belə bir qurumun Azərbaycanda fəaliyyətə başlaması üçün o, Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyata alınması üçün Nazirlər Kabinetinin razılığını almalıdır. Belə razılıq almaq üçün Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmiş adi QHT-lərdən tələb olunmur.

Belə bir razılığın alınması üçün Ədliyyə Nazirliyinə ehtiyac yoxdur. Səlahiyyətli nazirliklər və dövlət qurumları, icra başçısı humanitar təşkilatlara təcili yardım göstərilməsi barədə göstəriş verib. "Reklam haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq kütləvi informasiya vasitələri xeyriyyə məqsədi daşıyan sosial reklamın yerləşdirilməsi üçün efir vaxtının və reklam sahəsinin 5 faizini ayırmalıdırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər bütövlükdə Azərbaycanda İnstitut xeyriyyəçilik fəaliyyəti intensiv şəkildə canlanır. Bu, daha çox Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Meh-riban Əliyevanın böyük səyləri və şəxsi təşəbbüsü ilə bağlıdır. Mehriban xanımın bu sahədə çoxşaxəli və yorulmaz fəaliyyəti hamıya məlumdur və təkcə ölkəmizdə deyil, onun hüdudlarından kənarda da geniş rəğbət qazanmışdır. Onun təqdirində iki nüfuzlu beynəlxalq mükafata – "Əsrin himayədarları" Beynəlxalq Xeyriyyə Fondunun ən yüksək ordeni – "Yaqut Xaç" ordeni və "Qızıl Ürək" irimiqyaslı xeyriyyəçilik mükafatına layiq görüldüyünü qeyd edir.Bu gün Azərbaycan 67-ci yerdədir. 150 ölkə arasında və xeyriyyəçilik üzrə dünya reytinqlərində.Bu barədə "Charities Aid Foundation" Beynəlxalq Xeyriyyə

Təşkilatının hesabatında deyilir. Siyahıya əhalinin 57 faizinin xeyriyyəçiliklə məşğul olduğu Avstraliya və Yeni Zelandiya başçılıq edir. İlk onluğa həmçinin Kanada, İrlandiya, İsveçrə, ABŞ, Hollandiya, Böyük Britaniya, Şri-Lanka və Avstriya daxildir. "Charities Aid Foundation" Xeyriyyə Fondu 1924-cü ildə Böyük Britaniyada yaradılmışdır.Fond Sosial Xidmətlər üzrə Milli Şuranın tərkibində yaradılmışdır.1974-cü ildən Fond müstəqil fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: indiki mərhələdə, şübhəsiz ki, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin cəmiyyətə və sosial proseslərə müsbət təsir göstərdiyi qəbul edilir və bir çox xeyriyyəçilik fəaliyyətlərində sosial problemlərin həlli üçün bir mənbə və formalaşdırma yolu kimi başa düşülür və fəaliyyət göstərir,

AZƏRBAYCANDA XEYRİYYƏÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Mirzəzadə T.M.
Bakı Slavyan Universiteti
turalmm99@gmail.com

İnsanın inkişafında təhsil xeyriyyəçiliyinin rolunu çox qiymətləndirmək mümkün deyil. Təhsil xeyriyyəçiliyi təkcə hökumətlərin, inkişaf tərəfdaşlarının və xeyriyyə təşkilatlarının yoxsul və ya daha az imtiyazlı insanların yaşadıqları mühitdə həyat və sağ qalma təhlükələri barədə lazımi qaydada məlumatlandırılmasını dəstəkləməyə yönəlmiş qeyri-maliyyə səyləri deyil, həm də qrupların məqsədyönlü səyləridir. ən azı minimum yaxşı həyat səviyyəsini təmin etmək və bütövlükdə inkişafa əhəmiyyətli töhfə vermək üçün həyatı təhdid edən bu şərtləri yaxşı idarə etmək üçün lazımi məlumat, bilik və bacarıqları toplamaq üçün vacib şanslar verməklə həyata keçirilir.

Təhsil xeyriyyəçiliyi dünya əhalisinin daha az imtiyazlı hissəsi arasında yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün modellərə, yanaşmalara, alətlərə, mexanizmlərə və müdaxilələrə ən son əlavədir. Bunu rəsmi şəkildə müəyyən etmək üçün, ilk növbədə, yoxsullara həyatda diqqətli olmaq üçün öz-özünə təhsil almaq qabiliyyətini toplamağa kömək edəcək mühüm bacarıq və bilik paketləri ilə kömək etməklə maarifləndirmə tədbirləri vasitəsilə imkanların artırılmasına diqqət yetirir.

Xeyriyyəçilik və müdaxilə konsepsiyasında iştirak etməyi gözləyən insanlar üçün əsas məqam ondan ibarətdir ki, bu cür xeyriyyəçilik maariflənmək, məlumatlılığı artırmaq və ya benefisiarların səlahiyyətləndirilməsinə yönəlmiş məhsuldar bacarıq və məlumat vermək üçün tək əllə yaradılmalıdır. Maddi xeyriyyəçiliklə təhsil xeyriyyəçiliyi arasında fərq var. Təhsil xeyriyyəçiliyi resurslarla bağlı lazımi məqsədə çatmaq üçün bəzi real və maliyyə xeyirxahlığı tələb etsə də, sonrakılara lazımi şəkildə müraciət etmədən fiziki və maliyyə səviyyəsində müdaxilə ilə sona çatmaq təhlükəsi var.

Bununla belə, insan inkişafı müdaxilələrinə yanaşmanın yuxarıdakı model konsepsiyasının əsas aspekti, xüsusən də yerli icmada, əsasən yoxsulların uşaqları üçün fundamental təhsil, gənclər və qadınlardan daha az pul üçün təlim və bacarıqlar hədəflənir. Təhsildə xeyriyyəçilik uşaqlarını məktəbə göndərə bilməyənlər üçün təhsil almaq şansı yaradır.

Bundan əlavə, çox aydındır ki, təhsildə xeyriyyəçilik təhsildə çox mühüm rol oynayır. Bildiyimiz kimi, əksər ölkələr hələ də yoxsulluqla mübarizə aparır və adambaşına düşən daha azdır. gəlir, lakin təhsil sahəsində xeyriyyə töhfələri yoxsul ölkələrin vətəndaşlarına uşaqlarını yaxşı oxutmaq üçün yol açır. Təhsil həqiqətən hər kəs üçün doğuşdan gələn bir hüquqdur. Xeyriyyə adı ilə verilən alətlər, dərs vəsaitləri, tədris ləvazimatları, kitablar, dəftərxana ləvazimatları bilavasitə ehtiyacı olan uşaqlara çatır və onlar lazımi nəticəyönümlü təhsil ala bilirlər.

Eyni zamanda sədəqə sədəqə verənə vermək vərdişini və sədəqə alana da özünü idarə etməyi və sədəqənin əhəmiyyətini öyrədir. Ümumiyyətlə, xeyriyyəçilik bizə təkcə təhsil vermir, həm də xoşbəxt həyatın əsasları olan özünə nəzarət, xeyirxahlıq, sevgi, qayğı və s. öyrədir. Şübhəsiz ki, xeyriyyəçilik təhsili müqəddəs vəzifədir.

Təhsildə xeyriyyəçilik institutunun dirçəldilməsi və yaradılması alimlərin, maraqlı tərəflərin, dövlət, rayon və bələdiyyə strukturlarının səylərinin cəmləşməsinə əsaslanır. Müəllif xeyriyyəçilərin, xeyriyyə fondlarının və qəyyumlar şuralarının fəaliyyətinin bütün aspektlərini konseptual şəkildə işıqlandırmağa çalışmışdır; terminlərin və əsas anlayışların mənaları açılır, çünki müasir ədəbiyyatda onlar müxtəlif yollarla şərh olunur: istifadə olunan sözlərin tərcümələri. xeyriyyəçilik nəzəriyyəsi və təcrübəsi birmənalı deyil, bunun nəticəsində müxtəlif anlayışlar müəyyən edilir, onların qarşılıqlı əlaqəsinin elementləri və elementlərinin kifayət qədər aydın dəstinə malikdir.

Xeyriyyəçiliyi bir qurum kimi müəyyən edərkən qeyd etmək lazımdır ki, ictimai qaydalar və normalar sistemi cəmiyyətdə maliyyə, maddi və maddi yardıma ehtiyacı olan donorların və təşkilatların iqtisadi, sosial və mənəvi-əxlaqi qarşılıqlı fəaliyyətini strukturlaşdıran elə qayda və davranış normalarını müəyyən edir. Təhsil sistemində Xeyriyyəçilik İnstitutu ümumi təhsil və məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin, əlavə təhsil mərkəzlərinin (idman, musiqi, incəsənət və s.) büdcədənkənar maddi və qeyri-maddi aktivlərlə doldurulması problemlərinə ictimai maraq yaradır. Hər hansı bir qurum kimi, xeyriyyəçilik institutu təkcə təhsilin inkişafı üçün bir mənbə deyil, həm də bu resursların məhdudlaşdırılması nəticəsində yaranan münaqişələrin həlli yoludur ki, bu da müxtəlif xeyriyyə proqramlarının və layihələrinin həyata keçirilməsini təmin edir. Belə mexanizm mülkiyyət hüquqlarının ötürülməsi üçün xeyriyyəçilik subyektləri (donorları) və obyektləri (təhsil müəssisələri) ilə ikitərəfli müqavilələr tərtib edən və onların həyata keçirilməsinə nəzarət edən qəyyumlar şuralarıdır.

Təhsildə xeyriyyəçilik problemlərinin öyrənilməsinə sistemli yanaşma bizə obyektiv şəkildə xeyriyyəçilik anlayışını öz missiyasına, məqsədinə, motivasiya strukturuna, fəaliyyətin funksional xüsusiyyətlərinə, xeyriyyəçilik proseslərinin bazar mexanizmlərinin strukturlaşdırılmış elementlərinə malik olan sistem kimi əsaslandırmağa imkan verir. Missiya ümumi təhsil sistemini konsolidasiya əsasında könüllü investisiyalar şəklində maliyyə, maddi və qeyri-maddi aktivlərlə təmin etmək üçün cəmiyyət üçün unikal imkandır. Məqsəd təhsil prosesinə könüllü investisiyalar vasitəsilə təhsil iqtisadiyyatının iqtisadi, sosial səmərəliliyini və ictimai mənəvi-psixoloji təsirini təmin etməkdir.

Donor xeyriyyəçilik fəaliyyətini öz strateji məqsədləri ilə əlaqələndirməyə çalışır. Ənənəvi xeyriyyəçilik sosial əhəmiyyətli problemlərin həlli üçün pul və hər hansı digər resursların donordan resipiyentə pulsuz və ya güzəştli şəkildə köçürülməsidir.

Vençur (ingilis dilindən venture - risk etmək) xeyriyyəçilik xeyriyyəçiliklə məşğul olan müəssisə və ya fərdin riskli fəaliyyətidir. O, vençur sahibkarlığının prinsip və strategiyalarının xeyriyyəçilik fəaliyyətinə inteqrasiyasına əsaslanır. Vençur xeyriyyəçiliyinin əsas dəyərləri sosial problemlərin həllinə yaradıcı, innovativ yanaşma, uzunmüddətli maliyyələşdirmə, tərəfdaşlıq və s.

Könüllü (fransızca volontaire - könüllü) hərəkatı - yardımda könüllü iştirak. Təhsil xidmətləri sahəsində könüllülər hərəkatı hazırda yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətlərin aradan qaldırılması və qarşısının alınması ilə bağlı problemlərin həlli üçün köklü yeni və effektiv üsula çevrilə bilər. Könüllülüyün əsas fərqləndirici xüsusiyyəti könüllü və fədakar yardımdır. Könüllülük potensialınızı həyata keçirməyin və başqalarına faydalı olmağın mümkün yollarından biridir.

СПЕЦИФИКА ОРГАНИЗАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Ахмедзаде А. А.
Бакинский славянский университет
aynur.ahmedzade@inbox.ru

Образование в высшем учебном заведении может стать наиболее результативным, если уделить внимание взаимодействию преподавателей и студентов. Преподаватель должен быть активным инициатором общения, а также уметь организовывать и управлять им. Коммуникация играет важную роль в педагогическом процессе и имеет свой уникальный потенциал. Считается, что ключевым является подход к общению в рамках педагогического взаимодействия как способу решения проблем и созданию благоприятной образовательной атмосферы. При изучении особенностей профессиональной работы педагога важно учитывать межличностные отношения участников образовательного процесса и информационную базу их формирования. Это особенно важно для студентов педагогических вузов, поскольку только специалисты, отвечающие современным требованиям, смогут успешно внедрить идеи образовательных реформ в Азербайджане, сочетая традиции и инновации.

На сегодняшний момент понятие "коммуникация" может быть трактовано по трем основным направлениям: в первую очередь она рассматривается как средство связи между различными объектами материального и духовного мира, как определенная структура; во-вторых, как общение, в рамках которого люди обмениваются информацией; и в-третьих, как передача и массовый обмен информацией с целью воздействия на общество и его составляющие части. В процессе педагогического взаимодействия зарождаются коммуникативные отношения, обладающие своей

спецификой. Освоение особенностей коммуникативного аспекта в общении является неотъемлемым условием успешной деятельности педагога. Направленность на коммуникацию в общении между преподавателем и студентом предполагает наличие диалога, способствующего взаимному обогащению и развитию их взаимоотношений. Педагогическое общение, включающее обмен учебной и другой информацией, наполняется человеческими смыслами и ценностями. В этом же ключе, по мнению экспертов, педагогическое общение основывается на коммуникативных принципах.

Среди необходимых качеств для современного преподавателя высшей школы особое значение имеют те качества, которые влияют на профессиональную и коммуникативную компетентность студентов. Также важно достигать взаимопонимания в процессе педагогического общения, поддерживать целесообразные отношения, повышать культуру общения. Педагогическое общение является основой профессиональной деятельности преподавателя вуза. Следует отметить, личностные качества, такие как вежливость, доброжелательность, умение слушать и понимать собеседника, готовность помочь, используя вербальные и невербальные средства, воздействуют на студентов, мобилизуя их творческие силы для саморазвития.

Оценивая значение педагогического взаимодействия в контексте высшего образования, можно заключить, что преподаватель, активно взаимодействующий со студентами, должен создавать благоприятные условия для продуктивного обучения, сосредотачиваясь на организации совместной работы, применяя разнообразные подходы и инновационные методы для развития коммуникативных навыков учащихся.

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Гусейнова Д.Э.
Бакинский славянский университет
ceyran-huseynova17@mail.ru

Участие в жизни общества начинается с самых маленьких граждан. Поэтому принципы инклюзии сегодня реализуются не только в школах, но и во многих детских садах. В инклюзивном детском саду есть группы, в которых вместе воспитываются дети с физическими и умственными недостатками и без них. Основное внимание уделяется воспитанию терпимости и внимания.

Поскольку в инклюзивном детском саду важно, чтобы к каждому ребенку относились одинаково, ни один вид инвалидности не исключается. Напротив, состав группы формируется с учетом имеющихся ограничений жизнедеятельности, чтобы сохранить определенный баланс. Детские сады для детей с ограниченными возможностями можно разделить на четыре типа. Помимо интегративного детского сада, который полностью следует принципу инклюзии и имеет только смешанные группы, существуют и другие градации. К ним относятся обычные детские сады, предлагающие отдельные инклюзивные группы или так называемую индивидуальную интеграцию. Инклюзивная группа - это группа в обычном детском саду, в которой воспитываются от двух до четырех умственно или физически отсталых детей. Следует отметить, особые навыки воспитателей в инклюзивных детских садах позволяют детям получать максимально возможную поддержку в развитии. Это очень ответственная задача, поскольку потребности детей с ограниченными возможностями могут сильно различаться. В инклюзивном детском саду большое значение придается и работе с родителями, ведь для успешной реализации концепции мамы и папы должны объединить усилия. Также в инклюзивных группах и детских садах можно наблюдать детей с РАС. Что же это такое? В данной работе мы рассмотрим какие организационно-педагогические условия инклюзивного обучения существует для детей с расстройствами аутистического спектра. Давайте сначала рассмотрим ,что такое РАС и какие виды существуют?

Расстройства аутистического спектра (РАС) - это разнообразная группа заболеваний. Они характеризуются определенной степенью трудностей в социальном взаимодействии и общении. Другими признаками являются нетипичные формы деятельности и поведения, такие как трудности с переходом от одного вида деятельности к другому, сосредоточенность на деталях и необычные реакции на ощущения.

Способности и потребности аутистов различны и могут меняться с течением времени. В то время как некоторые люди с аутизмом могут жить самостоятельно, другие имеют тяжелые нарушения и нуждаются в пожизненном уходе и поддержке. Аутизм часто влияет на возможности получения образования и трудоустройства. Помимо этих особенностей, люди с аутизмом часто склонны к ряду других сопутствующих психологических расстройств, таких как чрезмерная тревожность, фобии, нарушения сна и питания, а также вызывающее поведение в виде вспышек гнева и причинения вреда себе или самоповреждения. Большинству людей с аутизмом не хватает спонтанности, инициативы и креативности.

Тип аутизма и их характеристика:

1. Ранний детский аутизм (синдром Каннера) Часто начинается в возрасте до трех лет, первые отклонения часто наблюдаются в первые месяцы жизни. Считается тяжелой формой инвалидности и часто встречается в сочетании с умственной отсталостью. Развитие речи иногда полностью останавливается. Страдающие изолируют себя от других людей, включая собственных родителей. Нарушаются отношения с ближайшими доверенными лицами. Очень трудно наладить коммуникативные отношения.

2. Синдром Аспергера- менее выраженная форма аутизма. Вербальные высказывания других людей не могут быть правильно интерпретированы или адекватно отреагированы. В частности, нарушено невербальное коммуникативное поведение. Социальные правила не понимаются интуитивно. Отношения с детьми/взрослыми того же возраста устанавливаются редко или вообще не устанавливаются. Трудности интеграции. Создается впечатление, что реакция на собственные достижения не имеет для пострадавших никакого значения. Они не требуют внимания со стороны окружающих. Сильными сторонами людей с синдромом Аспергера являются самовосприятие, наблюдательность и память.

3. Типичный/высокофункциональный аутизм. Встречается, когда поведение ребенка соответствует общей картине аутизма, но не отвечает критериям вышеперечисленных форм. Возраст не соответствует или не соблюдены три основные характеристики. Явное переключение между ранним детским аутизмом и синдромом Аспергера. Страдающие могут страдать задержкой речевого развития, но на самом деле не понимают, что им говорят. Поначалу развитие ребенка кажется нормальным, но отклонения при общении с другими людьми становятся заметны уже в детском саду. Из-за своей особой формы заболевание часто долгое время не диагностируется.

Каковы должны быть организационно-педагогические условия в ДОУ для детей с РАС?

Аутичные дети нуждаются в особом внимании и поддержке. При поддержке, ориентированной на потребности, они могут быть успешно интегрированы в группу детского сада. Однако специалисты в области образования должны помнить о нескольких моментах. Необходимо обращать к родителям и проводить обследование.

Для успешной адаптации необходимо правильная организованная среда в ДОУ. Поскольку некоторые виды сенсорного восприятия у аутистов выражены сильнее, они могут более чувствительно реагировать на определенные раздражители, такие как яркие цвета или свет. Поэтому можно немного адаптировать обстановку в детском саду, например, с помощью следующих мер: необходимо использовать мягкий, приглушенный свет вместо неоновых ламп. Дневной свет часто ослепляет детей-аутистов, установить на окна затемняющие шторы, расставить всю мебель так, чтобы дети не могли ни на что натолкнуться.

Важным фактором интеграции аутичных детей в детский сад является подготовка педагогического персонала. Они должны регулярно проходить повышение квалификации по вопросам особых потребностей в поддержке, таких как аутизм или другие психические расстройства у детей. Это гарантирует, что они всегда смогут оказать необходимую поддержку нуждающимся детям.

Аутизм может проявиться уже в младенчестве, поэтому большинство детей-аутистов сталкиваются с рядом трудностей в детском саду. Они нуждаются в дополнительной поддержке как со стороны родителей, так и со стороны воспитателей. В детском саду важно обеспечить ребенку определенный распорядок дня и обратить внимание других детей на особые потребности аутичного ребенка. Это позволит создать в группе привычную и уважительную культуру.

СУЩНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Мехтиева С.И.
Бакинский славянский университет
sakinamextiyeva07@gmail.com

Культура представляет собой сложную и многоаспектную систему, где элементы взаимосвязаны и взаимодействуют между собой. Она может быть структурирована по различным основаниям, таким как исторические, социальные, этнические, религиозные и другие. Этот многоуровневый подход к структуре культуры помогает понять её разнообразие и сложность. Разнообразие точек зрения на педагогическую культуру отражает её сложность и многомерность. Она может рассматриваться как совокупность высокого уровня развития всех аспектов педагогической деятельности и личностных качеств педагога, а также как интегральное качество личности учителя, сочетающее в себе профессионализм и внутренние свойства. Кроме того, она является частью общечеловеческой культуры, где отражены ценности образования и воспитания, необходимые для успешной социализации и образовательно-воспитательных процессов.

Педагогическая культура играет ключевую роль в формировании успешного образовательного процесса. Она включает в себя профессиональные знания, убеждения, эмоциональное и интеллектуальное состояние педагога, а также его коммуникативные навыки и профессиональную идентичность. Эти аспекты взаимосвязаны и определяют способность педагога влиять на развитие учащихся. Высокий уровень профессиональной культуры педагога действительно характеризуется развитой способностью к решению педагогических задач. Это включает в себя развитое профессиональное мышление, способность анализировать ситуации, принимать обоснованные решения и осуществлять их в педагогической практике. Такое профессиональное сознание помогает педагогу успешно достигать образовательных и воспитательных целей.

Педагогическая культура играет ключевую роль в эффективности учебно-воспитательного процесса, обеспечивая его совершенствование и повышение продуктивности. Педагогическое мастерство, основанное на устойчивых знаниях, требовательности и такте, является структурообразующим компонентом педагогической культуры, способствуя успешному взаимодействию с учениками и воспитанниками.

Исследование и обсуждение проблемы педагогической культуры является необходимым для эффективного развития образования. Педагогическая культура охватывает множество аспектов, включая методику преподавания, этику, отношения с учащимися и понимание разнообразия в обучении. С учетом постоянно меняющихся общественных потребностей, технологических инноваций и эволюции образовательных стандартов, важно постоянно обновлять и адаптировать педагогическую практику.

Современное обучение и воспитание требуют глубокого знания программных целей, методов работы и приемов воздействия, а также постоянного самосовершенствования и изучения передового опыта. Это является неотъемлемой частью педагогической культуры и основой мастерства преподавателя.

СОЦИАЛИЗИРУЮЩИЕ ФУНКЦИИ СЕМЬИ И СВЕРСТНИКОВ

Фатуллаев Р. К.
Бакинский славянский университет
r1v8r1v8@gmail.com

В тезисе "Социализирующие функции семьи и сверстников" анализируется вклад двух основных агентов социализации – семьи и сверстников – в процесс формирования личности старшеклассника. Эффективность семейной жизни и ее способность выполнять воспитательные функции тесно связаны с успешностью реализации ее ключевых ролей, которые проявляются через динамичное взаимодействие между семьей и обществом, а также индивидуумом.

Несмотря на отсутствие универсальной классификации семейных функций в академических исследованиях, А. В. Мудрик предлагает взглянуть на семью как на уникальную персональную

среду, способствующую развитию ребенка, акцентируя внимание на ее ключевых социализирующих аспектах. Среди них: способность семьи поддерживать физическое и эмоциональное созревание, оказывать влияние на складывание психологической идентичности ребенка, играть центральную роль в интеллектуальном прогрессе, способствовать освоению социальных норм и ценностей, а также вносить вклад в общественное развитие личности. Группы сверстников в последние годы значительно усилили свое влияние как ключевые агенты социализации для молодых поколений, выполняя ряд критически важных функций: Они вводят своих участников в культурный контекст общества. Через взаимодействие со сверстниками дети формируют устойчивые убеждения, усваивают различные нормы и ценностные ориентиры. Внутри группы происходит обучение гендерно-ролевому поведению, где демонстрация моделей поведения, соответствующих возрастным и половым ожиданиям, становится основой для их усвоения молодыми людьми. Сверстники оказывают существенное влияние на стремление детей и подростков к независимости, особенно в отделении от взрослых и родительского контроля, поддерживая их в пути к автономии. Группы поддерживают стремление к самостоятельности в рамках общества сверстников и их возрастной субкультуры, при этом балансируя между соответствием общепринятым стандартам и сохранением уникальности, что проявляется в ограничении доступа новых членов и подчеркивании своей отличительности. Они играют решающую роль в стимулировании или сдерживании выполнения возрастных задач, таких как развитие самосознания, самоопределения, самореализации и самоутверждения, оказывая значительное влияние на формирование личностного «Я».

Социализирующие функции семьи и сверстников играют фундаментальную роль в формировании личности старшеклассника. Обе эти среды вносят значимый вклад в развитие социальных навыков, ценностей, убеждений и поведенческих моделей подростков. К упомянутым социализирующих функциям также можно добавить следующие.

Социализирующие функции семьи:

Передача культурных ценностей и норм: Семья является первичным агентом социализации, через который ребенок усваивает базовые социальные нормы, язык, религиозные убеждения, традиции и ценности, что способствует формированию его идентичности.

Развитие первичных социальных навыков: В семье ребенок учится основным формам социального взаимодействия, включая коммуникацию, эмпатию, взаимопомощь и сотрудничество.

Социализирующие функции сверстников:

Развитие межличностных навыков: Взаимодействие со сверстниками предоставляет подросткам возможность практиковать и усовершенствовать социальные навыки, такие как общение, решение конфликтов, лидерство и принятие коллективных решений.

Экспериментирование с ролями и идентичностью: Сверстники служат зеркалом, в котором подростки могут экспериментировать с различными социальными ролями, исследовать разные аспекты своей личности и формировать свою уникальную идентичность.

Влияние на социальные предпочтения и поведение: Группа сверстников может оказывать значительное влияние на вкусы, интересы, мнения и даже поведенческие модели подростков, способствуя социальному одобрению и принадлежности.

Для усиления социализирующих функций семьи и сверстников и адаптации к современным условиям можно предложить следующие нововведения:

Программы семейного обучения: Разработка и внедрение программ, которые направлены на укрепление семейных отношений, обучение родителей навыкам эффективного воспитания и коммуникации, а также на поддержку семей в вопросах цифрового воспитания.

Платформы для безопасного взаимодействия со сверстниками: Создание модерируемых онлайн-платформ и социальных сетей, где подростки могут безопасно общаться, обмениваться идеями, участвовать в групповых проектах и творческих конкурсах.

Интеграция социально-эмоционального обучения в школьную программу: Внедрение учебных модулей, направленных на развитие социально-эмоциональных навыков у старшеклассников, что поможет им эффективно взаимодействовать как в семейной, так и в сверстнической среде.

Проекты по взаимодействию поколений: Организация встреч и мероприятий, на которых подростки и пожилые люди могут делиться опытом, знаниями и культурными традициями, способствуя взаимному обогащению и социальной интеграции.

СОЦИАЛИЗИРУЮЩЕЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ МОЛОДЕЖНОЙ СУБКУЛЬТУРЫ И НЕФОРМАЛЬНЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ

Фатуллаев Р. К.
Бакинский славянский университет
r1v8r1v8@gmail.com

Тезис, опирающийся на теоретические основы, установленные А.В. Мудриком, посвящен анализу социализирующего воздействия молодежной субкультуры и неформальных объединений на старшеклассников. Работа подчеркивает значимость различных агентов социализации в развитии личности и предоставляет виденье того, как молодежные субкультуры и группы влияют на формирование социальных установок, ценностей и норм поведения у подростков.

Молодежные субкультуры и неформальные объединения играют ключевую роль в социализационном процессе, предоставляя альтернативный контекст для идентификации, экспериментирования с социальными ролями и развития независимости. Эти группы часто служат пространством для испытания новых идей, стилей жизни и установок, способствуя разнообразию опыта и расширению социальных горизонтов подростка. Особое внимание в тезисе уделяется анализу того, как участие в субкультурах и неформальных группах способствует развитию социальных навыков, таких как коммуникация, эмпатия и коллективное взаимодействие, а также как это влияет на самоопределение и самовыражение молодежи. При этом подчеркивается, что молодежные субкультуры и неформальные объединения могут оказывать как позитивное, так и негативное влияние на индивидуальное и социальное развитие подростков. Тезис предлагает комплексный подход к оценке социализирующего потенциала молодежных субкультур и неформальных объединений, учитывая их способность влиять на формирование личностной идентичности, социальной активности и критического мышления. В заключении работы формулируются рекомендации по оптимизации воспитательного процесса, с учетом специфики социализирующего воздействия молодежных субкультур и групп, для стимулирования положительного социального и личностного развития старшеклассников.

Социализирующее воздействие молодежной субкультуры и неформальных объединений на старшеклассников охватывает различные аспекты их развития и поведения. Эти влияния можно конкретизировать следующим образом:

Идентичность и самовыражение: Молодежные субкультуры предоставляют подросткам платформу для исследования и выражения своей индивидуальности. Через принадлежность к определенной группе подростки могут экспериментировать с различными стилями, убеждениями и интересами, что способствует формированию их личной и социальной идентичности.

Социальные навыки и взаимодействие: Участие в неформальных объединениях стимулирует развитие коммуникативных навыков, учит уважению разнообразия мнений и культур, способствует умению работать в команде и разрешать конфликты.

Альтернативные ценности и нормы: Субкультуры могут предлагать альтернативные системы ценностей, что подталкивает подростков к критическому осмыслению общественных норм и развитию автономии в принятии решений.

Эмоциональная поддержка и принадлежность: Неформальные группы зачастую предоставляют эмоциональную поддержку и чувство принадлежности, что крайне важно в подростковом возрасте, когда происходит поиск своего места в социуме.

Предложения нововведений:

Образовательные программы о субкультурах: Внедрение школьных курсов, которые информируют о различных субкультурах, их истории, ценностях и влиянии на общество. Это может способствовать более глубокому пониманию и толерантности к разнообразию в молодежной культуре.

Платформы для конструктивного диалога: Создание безопасных платформ, где подростки могут обсуждать свои взгляды, интересы и опыт, связанный с их участием в различных субкультурных группах, способствуя пониманию и взаимоуважению.

Программы по развитию критического мышления: Разработка программ, направленных на развитие навыков критического мышления, помогающих подросткам осмысливать информацию и влияние, которое оказывают на них субкультуры и неформальные объединения.

Интеграция субкультур в социальные проекты: Поощрение подростков к применению своих уникальных субкультурных интересов и навыков в социальных проектах и волонтерстве, что может способствовать социальной адаптации и позитивному вкладу в общество.

Поддержка родителей и педагогов: Проведение семинаров и тренингов для родителей и учителей, чтобы они могли лучше понимать значение субкультур и неформальных объединений в жизни подростков и эффективно поддерживать их развитие и социализацию.

Эти нововведения могут способствовать положительному социализирующему воздействию молодежной субкультуры и неформальных объединений, поддерживая развитие старшеклассников как уникальных, социально активных и ответственных личностей.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОТНОШЕНИЙ ПЕДАГОГА И СТУДЕНТА В ВУЗЕ

Щи Цзянинь
Бакинский славянский университет
shijianing2121@163.com

Тезис о социальных и психологических основах взаимоотношений между преподавателем и студентом университета могла бы исследовать различные аспекты этого динамического взаимодействия.

«Успех высшего образования неразрывно связан с качеством отношений между преподавателями и студентами, поскольку оно существенно влияет на успеваемость, личностное развитие и общий опыт обучения». Прежде всего, давайте поговорим о том, почему мы хотим писать об отношениях преподавателя и студента в высшем образовании? Под отношениями преподавателей и студентов понимаются взаимоотношения, складывающиеся между преподавателями и студентами в процессе обучения и преподавания, включая статус, роль и взаимные отношения друг друга. Хорошие отношения между преподавателями и студентами. – это не только необходимое средство успешного выполнения хороших педагогических задач, но и конкретное проявление ценности и жизненного смысла преподавателя и учащихся в образовательной деятельности. Поэтому отношения между преподавателями и студентами очень важны. Наша цель при изучении отношений преподаватель-студент в высшем образовании — построить хорошие, гармоничные и новые отношения преподаватель-студент.

Итак, когда мы говорим об этих хороших и гармоничных отношениях, в чем они конкретно проявляются? Прежде всего, я думаю, что хорошие отношения между преподавателями и студентами способствуют созданию идеальной среды обучения. Студенты и преподаватели могут проявить в них лучшее. Во-вторых, хорошие отношения между учителем и учеником также улучшат взаимодействие учителей и учеников в классе. В процессе приобретения знаний учащиеся смогут лучше усваивать и понимать содержание, преподаваемое в классе, что может стимулировать интерес учащихся к обучению. Поскольку студенты заинтересованы в этом курсе, преподаватель им больше понравится, и они будут учиться у преподавателя как у своего образца для подражания, поэтому отношенияпреподаватель-студент будут более гармоничными. Третий момент заключается в том, что я верю, что гармоничные отношения преподаватель-студент могут улучшить совершенный характер студентков.

В этой статье будет теоретически проанализирован и исходить из трех точек зрения. Первое – это психолого-педагогическое определение ученического состава и места, которое он занимает в формировании взаимоотношений с преподавателями. Во-вторых, каковы факторы, влияющие на формирование нового типа взаимоотношений преподаватель-студент, и каковы его характеристики? Наконец, развитие отношений преподаватель-студент следует рассматривать как проблему социальной психологии.Как оно проявляется в социальной психологии?

Изучить взаимоотношения преподавателей и студентов в высшей школе. Мы должны не только анализировать их взаимосвязь теоретически, но и проводить исследования на практике. Необходимо совмещать теорию с практикой. Прежде всего, нам необходимо определить, по какому предмету учатся студенты вузов и какую роль они занимают в высшем образовании? Во-вторых, нам необходимо понять, какой статус имеют преподаватели вузов в сфере высшего образования. Нам

нужно сравнить односторонние отношения преподаватель-студент в прошлом с нынешними двусторонними отношениями преподаватель-студент. Наконец, каковы отношения между преподавателями и студентами-психологами? Когда между преподавателями и студентами возникают напряженные отношения или когда обе стороны не ладят, мы используем психологические методы для своевременного вмешательства, чтобы отношения преподаватель-студент могли активно развиваться в высшем образовании.

Наконец, в статье среди факторов, влияющих на отношения преподаватель-студент, я планирую проанализировать отношения преподаватель-студент в высшем образовании со следующих аспектов:

- Академические достижения: Исследуйте, как характер отношений преподаватель-студент влияет на успеваемость учащихся. Изучите роль эффективного общения, наставничества и обратной связи в создании позитивной академической среды.
- Личное развитие: Исследуйте влияние отношений преподаватель-студент на развитие личности и характера учащихся. Учитывайте важность доверия, уважения и поддержки в формировании взглядов, ценностей и уверенности учащихся.
- Опыт обучения: Проанализируйте, как качество взаимодействия преподаватель-студент влияет на общий опыт обучения. Изучите влияние инновационных методов обучения, совместных проектов и вовлечения студентов на образовательный процесс.
- Психологическое и эмоциональное благополучие: Исследовать психологическое и эмоциональное благополучие учащихся в зависимости от характера их взаимодействия с преподавателями. Изучите роль сочувствия, понимания и благоприятной среды обучения в психическом здоровье учащихся.
- Барьеры и проблемы: Определите потенциальные барьеры и проблемы, которые могут помешать развитию позитивных отношений между преподавателями и студентами. Обсудите стратегии и меры вмешательства для преодоления этих препятствий и содействия здоровому взаимодействию.
- Соображения культуры и разнообразия: изучите, как культурное, этническое и разнообразное происхождение влияет на отношения преподаватель-студент. Изучите роль культурной компетентности и инклюзивности в развитии позитивных связей в разнообразной среде высшего образования.

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР МАСТЕРСТВА БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Юй Цинь Вень
Бакинский Славянский Университет
Yujigwen000125@163.com

Современное образование требует от педагогов не только передачи знаний, но и активного включения учащихся в процесс обучения, стимулируя их к самостоятельному мышлению, исследовательской деятельности и критическому анализу информации. В этом контексте исследовательская компетенция становится ключевым элементом мастерства будущих педагогов. Исследовательская компетенция включает в себя способность к поиску, анализу и интерпретации информации, умение формулировать гипотезы, проводить эксперименты, а также критически оценивать полученные результаты. Важными аспектами данной компетенции являются умение работать с различными источниками информации, критическое мышление, аналитические навыки и способность принимать обоснованные решения на основе данных и фактов. Развитие исследовательской компетенции позволяет педагогам эффективно адаптироваться к изменяющимся условиям обучения и требованиям образовательного процесса. Педагоги с высоким уровнем исследовательской компетенции способны создавать стимулирующую обучающую среду, в которой учащиеся могут проявлять свою активность и творческий потенциал. Исследовательская компетенция позволяет педагогам эффективно применять инновационные методы и технологии обучения, основанные на активном участии учащихся в процессе обучения. К методам развития исследовательской компетенции в подготовке педагогов относятся:

- Включение элементов исследовательской деятельности в учебные планы и программы.

- Проведение педагогических практик и стажировок, ориентированных на развитие исследовательских навыков.
- Поддержка студенческих исследовательских проектов и научно-практических конференций.
- Обучение методикам исследовательской работы и использованию научных ресурсов.

Интеграция исследовательской компетенции в учебный процесс:

- Внедрение методов исследовательской работы в учебные предметы и курсы позволяет студентам осваивать и применять исследовательские навыки на практике.
- Интерактивные формы обучения, такие как проектная деятельность, кейс-методы и дискуссии, способствуют развитию критического мышления и исследовательской активности студентов.
- Совместные научно-практические проекты с участием студентов и преподавателей создают благоприятные условия для развития исследовательской компетенции и формирования профессиональной идентичности будущих педагогов.

Развитие исследовательской компетенции у будущих педагогов является важным фактором их мастерства и профессионального успеха. Интеграция исследовательской компетенции в образовательный процесс требует совместных усилий со стороны образовательных организаций, преподавателей и студентов, но она приносит значительные плоды в виде повышения качества образования и подготовки квалифицированных специалистов. Исследовательская компетенция играет ключевую роль в формировании мастерства будущих педагогов, позволяя им успешно реализовывать свой профессиональный потенциал и эффективно взаимодействовать с учащимися в современной образовательной среде. Развитие исследовательской компетенции должно быть приоритетным направлением в профессиональной подготовке педагогов, что позволит им успешно адаптироваться к изменяющимся требованиям образовательной практики и способствовать повышению качества образования в целом. Исследовательская компетенция является неотъемлемой составляющей профессиональной компетентности современного педагога, определяющей его успешность и эффективность в образовательном процессе.Поддержка и развитие исследовательской компетенции в образовании имеет стратегическое значение для повышения качества образования, развития общества и подготовки конкурентоспособных специалистов для будущего.

СОТРУДНИЧЕСТВО ШКОЛЫ, СЕМЬИ И ОБЩЕСТВЕННОСТИ: КРАЕУГОЛЬНЫЙ КАМЕНЬ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

Ягибекова Ф.В.
Бакинский славянский университет
yagibekovafaina@gmail.com

Одно из ключевых задач в современном обществе является воспитание молодого поколения, которое было бы готово к успешной интеграции в общество и справлялось с вызовами современного мира. Данный процесс включает в себя тесное сотрудничество между школой, семьей и общественностью. Проводя совместную работу, они формируют не только знания и навыки, но и ценности, которые определяют личностное развитие каждого индивида. Первым и основным агентом воспитания человека выступает семья. Это очаг, где формируются первые представления о морали, этике, ответственности и других важных социальных нормах. Семья является одним из ключевых социальных институтов, оказывающих огромное влияние на формирование и становление личности. В контексте этого института происходит первичное социализационное воздействие на индивида, когда он осваивает основные социальные нормы, ценности и образцы поведения. Передавая социокультурные и моральные нормы одного поколения к другому, ребёнок впитывает ценности и убеждения своих родителей и предыдущих поколений, что оказывает формирование на его мировоззрение и характер. В семейной среде ребёнок учится различным социальным ролям и ожиданиям, связанным с его полом, возрастом и статусом. В свою очередь, это помогает ему приспособиться к общественным структурам и функционировать в них. В семье ребёнок приобретает навыки коммуникации, взаимодействия с другими людьми, решения конфликтов и сотрудничества. Эти навыки помогают ему успешно адаптироваться в обществе. Семья обеспечивает ребёнка эмоциональной поддержкой, любовью и безопасностью. Это помогает ему развивать эмоциональную

стабильность, уверенность в себе и способность к эмпатии. Через семейные традиции, обычаи и общение с родственниками ребёнок осваивает свою культурную идентичность и находит свое место в социуме. Следует отметить, что семья, также, является основным источником для передачи ценностей, убеждений, религиозных и моральных установок. Это оказывает глубокое влияние на формирование мировоззрения личности. В целом, семья играет непреодолимую роль в формировании личности индивида и является основой для его социализации и самоидентификации. Ее влияние простирается на все аспекты жизни человека и оказывает долговременный эффект на его развитие и поведение в обществе. Однако, с современными изменениями в обществе, роль семьи в процессе воспитания становится всё более сложной и требует поддержки и совместной работы со стороны других социальных институтов, таких как школа и общество.

Школа играет важную роль в воспитательном процессе, поскольку предоставляет детям и молодежи не только знания и навыки, но и формирует их ценности, моральные убеждения и социальные навыки. Школьная программа определяет то, что ученики изучают и формирует их базовые знания. Включение в учебный план различных предметов, таких как история, литература, этика, может способствовать формированию ценностей и убеждений учеников. Учителя не только передают знания, но и являются образцами поведения для своих учеников. Их личностные качества, манера общения и отношение к учебе и к жизни в целом могут сильно повлиять на формирование характера и ценностей учеников. Школа создает определенную культуру и атмосферу, которая может повлиять на мировоззрение учеников. Это включает в себя поддержку различия, толерантность, поощрение сотрудничества и уважения к другим. Школа часто организует различные внеклассные мероприятия, лагеря, встречи и воспитательные программы, которые направлены на развитие социальных навыков, лидерства, толерантности и других аспектов личностного роста. Система оценок и поощрений в школе может повлиять на мотивацию и самооценку учеников, формируя взгляды на успех и неудачу, а также на значение усилий труда. Таким образом, школа представляет собой не только место обучения, но и один из ключевых источников формирования личности и ценностей учеников, оказывая значительное влияние на их будущее развитие и интеграцию в общество. Немаловажную роль играет также общество в воспитании личности, которое предоставляет ей контекст для социального взаимодействия, формирует ценности, нормы и ожидания, а также предоставляет различные ресурсы и возможности для развития. Являясь основным агентом социализации личности, общество помогает индивиду приобщиться к культуре, традициям, языку и обычаям своего общества. Через социальные институты, такие как семья, школа, рабочая среда, общество передает нормы и ценности, которые формируют личность. Общество помогает индивиду определить роль, которую индивид будет играть внутри своей группы или сообщества. Культурные артефакты, такие как искусство, литература, музыка и кино, также влияют на формирование ценностей и идентичности личности. Общество предоставляет индивидуальную и групповую поддержку в различных формах, включая семейные отношения, дружбу, общение в социальных сетях, профессиональные связи и т.д. Это взаимодействие помогает формировать самооценку, уверенность в себе и чувство принадлежности. Таким образом, эффективное взаимодействие между школой, семьей и общественностью способствует улучшению образовательного процесса, поддерживает развитие личности и социализацию учащихся, а также способствует формированию здорового и гармоничного общества в целом.

MÜƏLLİM-ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİNDƏKİ PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Davudova M.İ.
Bakı Slavyan Universiteti
maftuna.davudova@bk.ru

Müəllim-şagird münasibətlərindəki psixoloji problemləri şərtləndirən bir sıra amillər var. Problemlərin aradan qalxması üçün bu amillər nəzərdən keçirilməli və ilk öncə onları aradan qaldırmaq üçün tədbir görülməlidir. Bu mövzunun hal-hazırda aktual olmasına səbəb müəllim-şagird münasibətlərindəki ciddi dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin onlarda yaratdığı psixoloji problemlərdir. Psixoloji problemlərin aradan

qaldırılması üçün ilk olaraq yanaşmaya fikir vermək lazımdır. Müəllim dərs zamanı və bundan əlavə şagirdlə münasibətində hansı yanaşmalardan istifadə etməsi çox önəmlidir. Bu yanaşmalar şagirdə və onun müəllimə qarşı olan münasibətinə təsir edən başlıca amillərdən biridir. Şagirdin müəllimə qarşı olan münasibəti hər nə qədər müəllimdən asılı olsa da, bununla yanaşı ailəsinin yanaşma tərzinin də təsiri yüksəkdir. Bir ailədə müəllimə nə qədər dəyər verilirsə, şagird özü də müəllimə bu cür yanaşacaq. Lakin hər bir halda müəllimin yanaşması önəmlidir. Müəllim gərək elə bir yanaşma göstərsin ki, şagird səhv bir davranış zamanı öz davranışının nəticələri haqqında düşünsün və bu davranışının məsuliyyətini daşısın.

İndi isə müəllim-şagird münasibətlərindəki psixoloji problemləri şərtləndirən amillərdən danışaq. Psixoloji olaraq münasibətdə ciddi problem yaradan amillərin başında empatiya hissi gəlir. Müəllim empatiya hissinə malik olmalıdır ki, bununla həm şagirdin duyğularını hiss etsin, həm də ona empatiya hissini ötürə bilsin. Eyni zamanda uşaqların hal və davranışlarını anlayıb hiss edə bilsin. Təbii ki, sağlam psixikaya malik insan bunu daha yaxşı bacarar. Bundan başqa müəllimin şagirdlə münasibətində əsas rol oynayan amil kimi, diferensial, yəni fərdi yanaşmanı əsas tutmalıyıq. Bu yanaşma hər zaman müəllimin istifadə edə biləcəyi ən yaxşı metoddur. Çünki hər şagird fərqli ailələrdə formalaşır, böyüyür, bu səbəbdən onlar bir-birindən fərqli fərd olduğu kimi, onlara qarşı yanaşmalar da fərdi olmalıdır. Həmçinin bu müəllimin özünü şəxsi inkişafına da psixoloji istiqamətdə təsir edir. Belə ki, bunu özündə formalaşdıran müəllim daha tolerant və humanist yanaşma sərgiləyə bilir. Onu da qeyd etməliyik ki, bu yanaşma qaydasızlığı əsas götürmür. Hər zaman istər ailədə, istərsə də, təhsil müəssəsində qayda, qanun, nizam, intizam əhəmiyyətli rol oynayır. Digər amilə isə nitq mədəniyyəti daxildir. Bu amil həm müəllimə, həm də şagirdə aiddir. Şagirdin nitq mədəniyyəti nə qədər yüksək olarsa özünü daha yaxşı ifadə edə bilər. Eyni zamanda müəllim də nitq mədəniyyəti yüksək olduqda, öz fikirlərini daha yaxşı izah edər və aralarında anlaşılmazlıq yaranmaz. Bu amillərdən biri də son dövrlərdə texnologiyadan istifadənin sayının artmasıdır. Bu amil demək olar ki, yuxarıda sadaladığımız nitq mədəniyyəti və bundan başqa ünsiyyət amilləri ilə əlaqəlidir. Çünki, texnologiyadan çox istifadə özünü sərbəst ifadənin, nitq mədəniyyətinin formalaşmağının və ünsiyyətin qarşısını alır. Həmçinin hal-hazırda uşaqların təxəyyülünün daha zəif inkişaf etdiyini görə bilirik. Televiziya verlişlərində gördükləri zorakılıq halları uşaqların həm öz yaşıdları ilə, həm də böyüklərlə münasibətlərinə təsir edir. Bundan öz nəsibini alan şəxlərdən biri də müəllimlərdir. Bu da uşağın müəllim ilə olan münasibətinə ciddi təsir edir və aralarında münaqişəli hallar yaranmağa başlayır.

Beləliklə, yuxarıda sadaladığımız amillərin müəllim-şagird münasibətlərindəki psixoloji problemləri şərtləndirən amillər olduğunu qeyd etdik. Nəticə olaraq onu qeyd etmək olar ki, inkişaf artdıqca bu tip amillər də artacaq, lakin eyni şəkildə həll yolları da tapılacaq. Təəssüflər olsun ki, təhsil müəssisəsi dedikdə ağıla sadəcə müəllimin şagirdə bilik bacarıq və vərdişlərin aşılanması gəlir. Burada nəzərə almalı olduğumuz məsələlərdən biri də müəllimin psixoloji baxımdan şəxsi inkişafını formalaşdırmasıdı. Önəmli olan müəllimlərin həvəsli olması və öyrətməyə can atdıqları kimi daim öyrənməyə, şagirdləri ilə olan münasibətlərini yaxşı istiqamətdə formalaşdırmağa səy göstərməsidir.

OYUN UŞAĞIN İNTELLEKTUAL VƏ EMOSİONAL İNKİŞAFININ VASİTƏSİ KİMİ

Əliyeva F. C.
Bakı Slavyan Universiteti
Fatimesemedzade94@gmail.com

Uşaq psixikasına təsir edən vasitələrdən biri oyundur. Oyun uşağın yalnız intellektual sahəni deyil, eyni zamanda emosional sahənin inkişafına da təsir edir. Bu mövzu hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Digər illərlə müqayisədə bu mövzunun daha dərindən işlənib hazırlanması hal hazırda ona görə vacibdir ki, indi uşaqların inkişafında geriqalma halları daha çox özünü göstərir. Belə halların qarşısının alınması üçün uşaqların oyun fəaliyyəti yüksək dərəcədə dəyərləndirilib araşdırılmalıdı.

Uşaqların intellektual inkişafına təsir edən oyunlardan didaktik oyunları misal göztərə bilərik. Didaktikos sözü yunan dilindən götürülmüşdür mənası öyrədirəm deməkdir. Barizdir ki, bu oyunlar uşaqlara hər hansı biliyi öyrətmək üçün istifadə olunan oyundur. Bu oyunlar uşaqların birbaşa psixi inkişafına təsir edir. Didaktik oyunlar uşaqların həyatında onun psixi proseslərinin inkişafına təsiri ilə fərqləndirilir. Psixi proses dedikdə, duyğu, qavrayış, təfəkkür, diqqət, hafizə, təxəyyül və nitqin inkişafı nəzərdə tutulur. Bunların hər hansı birinin inkişafında geriqalma halları baş verərsə, onun psixikasının inkişafına təsir edər. Hal hazırda uşaqlarda nitqin inkişafında geriqalma halları müşahidə olunur. Hər hansı məktəbəqədər təhsil

müəssəsinə yaxınlaşdıqda orada təhsil alan uşaqların nitqlərinə diqqət etsək onlarda söz ehtiyatının az olduğunu müşahidə edə bilərik. İnsanlar bunu loqopedik bir problem kimi qəbul edib, uşaqları loqopedə yönləndirirlər. Ancaq onu qeyd etməliyik ki, uşağın psixi inkişafında problem olduqda onun nitqinin inkişafına təsir edir. Ona görə ilk öncə uşaqların psixi proseslərinin formalaşmasına nəzər salmaq lazımdır. Belə ki, təfəkkürün inkişafı ilə nitqin inkişafı qarşılıqlı əlaqədədir. Uşaqların texnologiya ilə keçirdikləri zamana nəzər saldıqda onların heç bir psixi prosesinin inkişaf etmədiyini görə bilərik. Bu da onlarda nitqin inkişafındakı problemlərlə özünü göstərir.

Onu da qeyd etməliyik ki, uşaqların intellektual sahəsinin inkişafı ilə emosional sahəsinin inkişafı qarşılıqlı əlaqədədir. Əgər emosional sahənin inkişafında problem yaranarsa onun intellektual sahəsinə təsir edər və uşaqda psixi inkişaf ləngiməsi yara bilər. Uşaq dünyaya göz acdığı müddətdən etibarən onun emosional sahəsində inkişaf gedir. İlk yaşadığı hiss qorxu hissi olur ki, bunun üçün onun anaya ehtiyacı olur. Bundan sonra uşağın ana ilə bağı formalaşmağa başlayır. Uçaqlarla aparılan oyunlarda da bu bağın möhkəmləndiyini görə bilirik.

Hal hazırda uşaqların emosional sahəsində olan problemlərin aradan qaldırılması üçün oyunlardan istifadə olunur. Burada oyun əsaslı terapiya çox faydalı olur. Belə ki, uşaqların ailə mühitində yaşadığı çətinlikləri uşaq oyun vasitəsi ilə əks elətdirir. Bunun üçün rollu oyunlar uşaqların inkişafında əsaslı yer tutur. İstər qrup şəkilində aparılan, istərsə də fərdi şəkildə aparılan rollu oyunlar uşaqlarla emosional bağı formalaşdırır.

Qrup şəkilində aparılan oyun əsaslı terapiya uşaqların bir-biri ilə aralarındakı münasıbətin formalaşmasına təsir edir. Əlbəttə burada empatiya hissinin rolu danılmazdır. Belə ki, uşaq qarşısındakı insan tərəfindən hiss edilmədiyini, anlaşılmadığını anladığı halda özünü bağlayar və artıq heç bir çətinliyini əks elətdirməz. Hal hazırda valideynlərin ən əsas problemi uşaqlarının nə hiss elədiyini bilməməsidir. Belə olan halda uşaqda özünəqapanma halları müşahidə olunur.

Uşaqlar heç bir fəaliyyəti səbəbsiz yerə etmir. İlk əvvəl bunun səbəbi araşdırılmalı və bu səbəbin aradan qaldırılmsı üçün tədbirlər görülməlidir. Bəzən valideynlər bu səbəbləri kənarda, bağçada, məktəbdə axtarmağa başlayırlar. Qeyd etməliyik ki, uşaqların emosional sahəsində yaranan problemin səbəbi valideynlərin özü ilə birbaşa əlaqəlidir. Bunun aradan qaldırılması üçün uşaqlarla keçirilən oyunun həm keyfiyyəti, həm də kəmiyyəti artırılmalıdır. Valideynlərin ən əsas amalı uşaqlarının maddi istiqamətdə hərtərəfli təmin oluması deyil, onların mənəvi istiqamətdə hərtərəfli tərbiyə olunmasıdır.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, uşaqların həyatında ən əhəmiyyətli yeri oyun fəaliyyəti tutur. Valideynləri ilə oyunlar oynayan, onlar tərəfindən anlaşılıb, qəbul edilən uşaqların həm emosionla sahəsinin inkişafı, həm də intellektual sahəsinin inkişafi qaydasında olur.

Onu da qeyd etməliyik ki, oyun zamanı nəinki yalnız uşaqlar özlərini daha yaxşı hiss edir, həmçinin oyunda iştirak edən böyüklərdə də stres səviyyəsi azalır. Böyüklərdə sevgi hissinin və üzlərində təbəssümün formalaşdığını görə bilirik. Hətta böyüklərin söylədiyi belə bir fikir də var: "bütün problemlərimi unutdum onlarla oyun oynayanda". Elə buna görə uşaqlarla həyatımızda oyuna əsas yer verməliyik.

MÜASİR DÖVRDƏ GƏNCLƏRİN ÖZÜNÜREALLAŞDIRMASI PROBLEMİ VƏ ONUN SOSİAL-PSİXOLOJİ ƏSASLARI

Hüseynova S.V.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
s.solmaz11@icloud.com

Özünüreallaşdırma problemi müasir psixologiyada ən aktual problemlərdən biridir. Bu problemlə psixologiyanın bir çox aparıcı psixoloji məktəbinin nümayəndələri məşğul olmuşlar. Özünüreallaşdırma psixoloji sağlamlığın mühüm şartlərindən biri sayıldığı üçün onun mahiyyətini daha hərtərəfli öyrənmək zəruridir. İnsan doğulduğu gündən genetik olaraq müsbət və konstruktiv inkişaf potensialına malikdir, uyğun şərait, mühit olduqda bu potensial reallaşa bilər. Əgər insanlar özlərini reallaşdırmaq istəyirlərsə, onlar camiyyətin məhdudiyyətlərini aşmalı və öz defisitar tələbatlarını ödəməlidirlər. İnsan təbiətən yaxşı və özünükamilləşdirməyə (özünü təkmilləşdirməyə) qadirdir. İnsana ətraf mühit, şərait mane olmasa, mahiyyət etibarı ilə o, daim şəxsi inkişafa doğru gedir, yaradıcılığa, özünü tapmağa meyil göstərir. Özünüreallaşdırma nəzəriyyəsi insanın unikal olmasını və onda çoxlu potensialın olmasını qeyd edir. İnsanların əksəriyyəti,

hətta bəlkə hamısı daxilən təkmilləşmə yə ehtiyac duyur və bunu axtarır lar. Aparılmış tədqiqatlar belə nəticəyə gətirib çıxarıb ki, bizim malik olduğumuz potensialların realizə edilməsi təbiidir və vacibdir (mütləqdir). Özünüreallaşdırma insanın öz şəxsi imkanlarını tam şəkildə üzə çıxarması və inkişaf etdirməsidir. Özünüreallaşdırma insanın imkanlarına uyğun şəxsiyyət olması kimi xarakterizə edilir. Lakin yalnız bəziləri – bir qayda olaraq, istedadlı insanlar buna nail olur. Özünüreallaşdırma səviyyəsinə çatmış insan bütün istedadını, qabiliyyət və potensia lını tam şəkildə istifadə etməyə çalışır. Beləliklə, Özünüreallaşdırma biz insanların öz potensialımızdan maksimum istifadə etməklə əldə etdiyimiz zirvədir. A.Maslounun sözləri ilə desək, musiqiçi musiqi ilə, rəssam rəssamlıqla, şair şeir yazmaqla məşğul olmalıdır. Onda onlar özləri kimi olacaqlar. İnsanlar öz təbiətlərinə sadiq olmalı, hansı sahədə özlərini təsdiq edə bilirlərsə, o sahəni seçməlidirlər. Həyatı boyunca özünüreallaşdıra bilən insanlar əhalinin bir faizdən az hissəsini təşkil edir. Digər insanlar isə sadəcə olaraq öz potensiallarını görmürlər, onun mövcudluğundan xəbərsizdirlər və özünüreallaşdırmanın faydasını anlamırlar. Bu insanlar öz qabiliyyətlərinə şübhə ilə yanaşır, hətta onlardan qorxurlar və bununla da " özünüreallaşdırma" şanslarını azaldırlar. Bu halı A.Maslou «lon kompleksi» adlandırmışdır. Bu insana özünütəkmilləşdirməyə mane olan müvəffəqiyyət qorxusu ilə xarakterizə olunur. İnsanların özünüreallaşdırması üçün buna şərait yaradan cəmiyyət olmalıdır. Elə bir cəmiyyət ki, insan burada öz potensialını tam şəkildə açа bilsin. Əhalinin hansısa hissəsinə qarşı münasibətdə sosial və mədəni mühit müəyyən normalarla özünüreallaşdırma tendensiyasını boğur. İnsanın özünüreallaşdırmasına mane olan səbəblərdən sonuncusu kimi A.Maslou təhlükəsizlik tələbatının yaratdığı mənfi təsirləri qeyd edirdi. İnkişaf insandan daim risk etmək, sərf etmək, köhnə vərdişlərdan imtina etmək bacarığını tələb edir. Bu isə cəsarətli olmağı tələb edir.

İnsanda qorxu və həya, canı gücləndirən hər şey onun təhlükəsizlik və müdafiə axtarışına qayıtmaq meyilini də gücləndirir. Həqiqətdir ki, insanların çoxu spesifik vərdişləri saxlamağa meyil edirlər, daha dəqiq, köhnə davranış tərzinə meyil göstərirlər. Özünüreallaşdırma tələbatının reallaşması üçün isə bizim yeni ideya və sınaqlara açıq olmağımız gərəkdir. Təhlükəsiz, mehriban, qayğıkeş mühitdə tərbiyə alan uşaqlar inkişaf prosesi haqqında daha sağlam təsəvvürlərə malik olurlar. Qısası, sağlam şəraitdə yəni, insanın əsas tələbatlarının ödənilməsinə heç nə mane olmadıqda insanın inkişaf prosesi ona məmnunluq hissi bağışlayır və insan mümkün qədər yaxşı olmağa çalışır.

PSİXOLOGİYADA ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ

Mədədova P.A.
Bakı Slavyan Universiteti
Parvanamadadova@gmail.com

Effektiv ünsiyyət mədəniyyəti pedaqoji prosesin uğuru üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, müəllim-şagird əməkdaşlığını asanlaşdırır, inam və qarşılıqlı hörmət yaradır və mənalı fikir mübadiləsini təşviq edir, daha cəlbedici və effektiv öyrənmə təcrübəsini təmin edir. Ünsiyyət insanların qarşılıqlı əlaqəsinin vacib aspektidir. O, bizə öz düşüncələrimizi, hisslərimizi və fikirlərimizi başqalarına çatdırmağa imkan verir və insan cəmiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Ünsiyyət şifahi və şifahi olmayan ünsiyyətdən yazılı və vizual ünsiyyətə qədər müxtəlif formalarda olur.

Pedaqoji prosesdə ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması mürəkkəb psixoloji proses olub, pedaqoji ünsiyyətin keyfiyyəti, müəllimin peşə bacarığı, tələbələrin ünsiyyət bacarıqları, sosial mühit kimi müxtəlif amillərdən asılıdır.

Vacib məqam sinifdə müsbət ünsiyyət mədəniyyətinin təbliğində müəllimin ünsiyyət bacarıqlarının roludur. Fəal dinləmə, empatiya və müsbət rəy kimi effektiv ünsiyyət bacarıqlarına malik olan müəllimlər tələbələrlə müəllimlər və tələbələrin özləri arasında ünsiyyəti asanlaşdıran əlverişli öyrənmə mühiti yarada bilərlər. Bu, tələbə-müəllim münasibətlərinin yaxşılaşmasına, tələbə iştirakının artmasına və kurs materialının daha yaxşı saxlanmasına gətirib çıxarır.

Ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında sosial-mədəni amillərin rolunu nəzərdən qaçırmaq olmaz. Müəllim və tələbələrin mədəni mənşəyi, həmçinin onların cins, etnik mənsubiyyət və sosial təbəqə haqqında təsəvvürləri sinifdəki ünsiyyət prosesinə təsir göstərə bilər. Müəllimlər tələbələrinin müxtəlif perspektivlərini başa düşdükdə və qiymətləndirdikdə, əhatəli, hörmətli və müxtəlifliyə dəyər verən bir ünsiyyət mədəniyyəti qurmaq daha asan olur.

Pedaqoji təlimin mühüm aspekti olan ünsiyyət bacarıqları təliminin rolunu vurğulamaq vacibdir. Müəllimlər sinifdə müsbət ünsiyyət mədəniyyətini necə inkişaf etdirmək, tələbələr arasında tənqidi təfəkkür, fəal dinləmə və əks əlaqə bacarıqlarını necə inkişaf etdirmək barədə təlim keçməlidirlər. Bu bacarıqların gücləndirilməsi sinifdə tolerant ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqoji proses daxilində güclü ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması dəstəkləyici və cəlbedici təlim mühitinin yaradılması üçün çox vacibdir.

Ünsiyyət psixologiyası insanlar bu və ya digər şəxslə ünsiyyətdə olarkən yarana biləcək müxtəlif vəziyyətləri nəzərə alırlar. Həmsöhbətin statusunu və yaşını nəzərə almaq vacibdir. Axı, yaşlı insanlarla həmyaşıdları ilə eyni şəkildə ünsiyyət qurmaq mümkün deyil, fərqli yanaşma tapmaq üçün başqa üsullardan istifadə etmək lazımdır. Hər halda, insanlarla ünsiyyət psixologiyası empatiya, yəni başqa bir insanın vəziyyətini və hisslərini anlamaq qabiliyyətini nəzərdə tutur. Buna görə də, yaşlı insanlarla ünsiyyət qurarkən onların emosional vəziyyətini nəzərə almalısınız, bu, adətən təklik təcrübəsi, fiziki vəziyyətindəki dəyişikliklər və narahatlıq ilə əlaqələndirilir.Həyatın müxtəlif sahələrində uğur qazanmaq istəyən bütün məqsədyönlü, özünə güvənən insanların bilməli olduğu ən vacib şey işgüzar ünsiyyətin psixologiyası və etikasıdır.

Ünsiyyət qura bilsəniz, müxtəlif texnika və üsulları öyrənə bilsəniz, yeni bir vəzifə əldə etmək və ya əlverişli əmək müqaviləsi bağlamaq sizin üçün çətin olmayacaq.İşgüzar ünsiyyətdə psixologiya və etikadan düzgün istifadə etsəniz, hər şey dərhal yüksələcək. Prinsipcə, yaxşı ünsiyyət təhsilin yüksək keyfiyyətinə kömək edir və buna görə də müəllimlərin əsas səlahiyyətlərindən biridir. Son onilliklərdə ibtidai təhsildə valideynlərlə əməkdaşlığa daha çox əhəmiyyət verilmişdi .

MÜƏLLİM - ŞAGİRD ƏMƏKDAŞLIĞINDA ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİNİN ROLU

Mədədova P. A.
Bakı Slavyan Universiteti
Parvanamadadova@gmail.com

Müəllim və şagird əməkdaşlığında ünsiyyət mədəniyyətinin rolu, təhsil prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir . İstənilən təhsil mühitində, müəllimlər və şagirdlər arasında sağlam bir ünsiyyət mədəniyyəti qurulması tələb olunur. Bu, müəllimin şagirdlərin təhsil prosesinə aktiv şəkildə cəlb edilməsi, təkliflərinə dəyər verilməsi və onların fikirlərinə hörmət göstərməsi deməkdir. Müəllimlər və şagirdlər arasında yaxşı bir ünsiyyət mədəniyyəti, təhsil prosesində effektiv təcrübələrin yaşanmasına, motivasiyanın artmasına, öyrənənlərin öz potensiallarını daha yaxşı şəkildə həyata keçirmələrinə kömək edir. Həmçinin, müəllimlər və şagirdlər arasında sağlam bir ünsiyyət mədəniyyəti, məsələn, problem həll etmə prosesində əməkdaşlığı, qarşılıqlı anlayışı və mütəşəkkil düşüncəni təşviq edərək, mühitdə səmimiyyəti təmin edir. Bu cür bir mədəniyyət, təhsilin keyfiyyətini artıraraq, təhsil prosesindəki məqsədlərə daha effektiv şəkildə nail olmağa kömək edir.Müəllimlər, müsbət ünsiyyət mədəniyyəti inkişaf etdirməklə, öz komunikasiya və münasibət qurma bacarıqlarını təşviq edirlər. Bu, onların şagirdlərlə daha effektiv bir şəkildə əlaqə qurmaq və onların ehtiyaclarını daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Müəllim-şagird əməkdaşlığı, şagirdlərin öz fikirlərini ifadə etmək və öz potensiallarını həyata keçirmək üçün daha rahat bir mühit yaradır. Bu da şagirdlərin özgüvənlərinin artmasına səbəb olur. Şagirdlər, müəllimlərin dəstəyi ilə məsələləri müzakirə edərək, birlikdə yaradıcı və effektiv həllər tapa bilərlər. Müəllim və şagird arasında qurulan güclü ünsiyyət mədəniyyəti, əməkdaşlığın təşviqi və təhsil mühitində birgə işləməyə yönəldir. Bu, müəllim və şagirdlərin bir-birilə yaxınlaşmasını, problemləri birlikdə həll etməyi və məqsədlərə birlikdə nail olmağı təmin edir.Müəllimlər, ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafını təşkil edərək, şagirdlərin müxtəlif sosial və mədəni mühiti daha effektiv şəkildə dərk etməsinə kömək edir. Bu da tərbiyənin əhatəsini artırır və şagirdlərin sosial qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir.

Ünsiyyət mədəniyyəti, müəllim və şagirdlərin bir-birilə anlaşması və həmçinin fərqli kulturlara və fikirlərə hörmət göstərməsi ilə sosial və mədəni tərbiyəni də təmin edir. Bu, şagirdlərin dünyagörüşlərinin genişlənməsinə və həyat təcrübələrinin zənginləşməsinə kömək edir. Müəllimlər, şagirdlərlə olan əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün onlara daha çox zaman ayırmalıdır. Dərslər zamanı və ya dərsdən sonra şagirdlərlə qısa söhbətlər, onların həyatında maraqlı məsələlərinə diqqət yetirmək, onların hisslərinə və düşüncələrinə hörmət göstərmək əlaqələrin inkişafına kömək edir. Müəllimlər, şagirdlərin hisslərinə, ehtiyaclarına və

məqsədlərinə hörmət göstərməlidir. Empatiya, şagirdlərin müəllimlə əlaqələrinə daha çox dəyər vermələrinə və onların məsələlərinə daha dəqiq yanaşmalarına kömək edir.

MÜASİR TEXNOLOGİYANIN UŞAQLARIN KOQNİTİV İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Məmmədov Ş.M.
Bakı Slavyan Universiteti
semxalmemmedov@gmail.com

Müasir dövrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə gündən-günə artır, üstəlik, gündəlik həyatımıza sürətli şəkildə inteqrasiya olunur. Bu texnologiyalar gündəlik həyatın bir çox aspektlərində insanların yaşayışını asanlaşdırır və istənilən informasiyaya çox qısa zamanda yiyələnməyə köməklik edir. Tədqiqatçılar kiçik yaşlı uşaqların muasir texnologiyalarla qarşılıqlı əlaqəsi mövzusuna xüsusi diqqət yetirirlər. Belə ki, interfeys sadəliyi və çox yönlü olması sayəsində rəqəmsal qurğular uşaqların sevimli oyuncağına çevrilir. Və diqqət yetirilməsi nüans budur ki, 0-6 yaş aralığındaki uşaqlar üçün əsas fəaliyyət növü də elə oyundur. Bu yaş aralığındaki uşaqlar oyunla ünsiyyətə girirlər, oyunla duyğularını ifadə edirlər və oyunla inkişaf edirlər. Ayrıca valideynlər uşaqları ərkən yaşda texnologiya ilə tanışdıraraq, onlara texnologiyalardan bir oyun vasitəsi kimi istifadə etmələrinə şərait yaradaraq, idraki inkişaflarını ləngiməsinə səbəb olurlar. İnternet, sosial şəbəkələr və onlayn ünsiyyətə gəlincə, kiçik yaşlı uşaqların əksəriyyəti onları darıxdırıcı və maraqsız hesab edir.

Müasir texnologiyaların uşaqların idrak inkişafına nə dərəcədə təsir etməsi böyük maraq doğurur. Bəzi araşdırmacılar rəqəmsal texnologiyaların uşaqların koqnitiv inkişafına mənfi təsiri göstərdiyini vurğulayırlar. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, kompyüter informasiya əldə etmək vasitəsi deyil, istehlakı müstəqil məşğuliyyətə çevrilən sensor təəssürat mənbəyinə çevrilib. Y.Kuru öz kitabında qeyd etmişdir ki: "Texnoloji ekranlar getdikcə daha çox fiziki fəaliyyəti, obyektiv və məhsuldar fəaliyyətləri, oyunları, yaxın böyüklərlə ünsiyyəti əvəz edir". Bundan başqa, video oyunların vizual yaddaşa və əl-göz koordinasiyasına müsbət təsir göstərdiyi sübut edilmişdir. Eyni zamanda, kompüter və ənənəvi motor oyunlarının müqayisəli təhlili, məkan qavrayışı və əl-göz koordinasiyasının inkişafı ilə əlaqədar texnologiyanın əhəmiyyətli dərəcədə daha çox effektivliyini göstərdi. Bəzi araşdırmacıların bunu təsdiq edib-etməməsindən asılı olmayaraq, uşaqlar televizorda və ya planşet və ya kompüterdə videolar izləməkdən həzz alırlar. Videodan istifadə üçün əsas motivasiya kimi, valideynlər və təhsil müəssisələri qeyd edirlər ki, bir çox videolar uşağa yeni bacarıq və davranışları öyrətməyə kömək edə bilər ki, o, daha sonra real həyat fəaliyyətlərində də görünə bilər. Bu sahədə aparılan tədqiqatların əksəriyyəti məzmunun növünə və onun koqnitiv performansa necə təsir etdiyi mövzusu üzərində olub. Və belə nəticəyə gəlinib ki, uşaqların kiçik yaşdan texnologiyalardan istifadə etməsi koqnitiv inkişafı ləngidə bilir. Bir sıra tədqiqatçılar onu da vurğulayırlar ki, inkişafın ilkin mərhələsində uşaqların müntəzəm olaraq videolara baxması bütün idrak və neyrofizioloji inkişafın transformasiyasına gətirib çıxarır. Ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqənin zəifləməsi, sensor-motor cisimlərin hərəkət trayektoriyalarını, mürəkkəb formaları və perspektivləri başa düşməkdə çətinliklərə səbəb olur. İnkişafın ilkin mərhələsində (1-3 yaş) videolara müntəzəm baxılması da uşaqlarda diqqətin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, gün ərzində ekrandan həddən çox istifadənin uşaqların beyin inkişafını ləngitdiyi aşkarlanıb. Videoların müntəzəm baxılması oriyentasiya refleksinin başlaması ilə əlaqəli sistemlərin daimi aktivləşməsinə səbəb olur və eyni zamanda icraedici diqqət funksiyalarının, yəni diqqəti cəmləmək və prioritet stimulları seçmək qabiliyyətinin inkişafına mane olur. Videomateriallara baxmaq əsas fəaliyyətə çevrilirsə, normal inkişaf tempi dəyişir, o cümlədən mürəkkəb qavrayışın inkişafında problemlər baş verir ki, bu da öz növbəsində kompleksin qavranılması kimi sensor-motor bacarıqlarının formalaşmasında da ləngiməyə səbəb olur. Ayrıca kiçik yaşlı uşaqların uzun müddətli ekran qarşısında vaxt keçirtmələri təfəkkür və təxəyyülün inkişafına mənfi təsir göstərir.

Beləliklə, hazırki araşdırmalar göstərir ki, 5 yaşa qədər uşaqlar üçün təhsil və inkişaf videoları uşaqlara öz təcrübələrini virtual mühitdən real mühitə köçürməyə imkan verəcək inkişaf etmiş idrak bacarıqlarının olmaması səbəbindən maarifləndirici ola bilməz. Eyni zamanda, videoya baxılma müddəti, video məzmunu, habelə müxtəlif xarici amilləri, məsələn, ailənin sosial-mədəni və təhsil vəziyyətini nəzərə alaraq mövcud tədqiqatların heterojenliyini qeyd etmək lazımdır ki, bu da təbii ki, uşağın koqnitiv inkişafına təsir edir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, 2-5 yaşlı uşaqlar üçün müntəzəm olaraq videomateriallara baxmaq (orta hesabla gündə 20-30 dəqiqə) motor bacarıqlarının, aktiv fəaliyyətinin və diqqətin inkişafına ciddi təsir

göstərmir. Əlbəttə ki, informasiya texnologiyalarının yalnız mənfi təsir göstərdiyini söyləmək olmaz, lakin bu cihazlardan istifadənin uşaqların inkişafı üçün hansı rejimdə təhlükəsiz olduğunu müəyyən edə biləcək araşdırmalara diqqət yetirmək tələb olunur.

YENİYETMƏLƏRİN SOSİAL NORMALARA MÜNASİBƏTİNDƏ İRADİ KEYFİYYƏTLƏRİN ROLU

Mustafayeva A.E.
Bakı Slavyan Universiteti
aysemustafayeva99@gmail.com

Şəxsiyyətin inkişafında ən əhəmiyyətli və ən çətin dövr hesab edilən yeniyetməlik yaşının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Uşaqlıq dövründən gənclik yaşına keçid rolunu oynayan bu yaş dövründə bir sıra fizioloji və psixoloji dəyişikliklər özünü göstərir. Bu dövrdə yeniyetmənin sosial mühiti də dəyişir, yeni qruplara daxil olur, yaşıdları ilə daha çox ünsiyyətdə olmağa can atır, cəmiyyətdə sosial status qazanmaq üçün mübarizə aparır. Yeniyetmənin sosial status qazanması, onun şəxsiyyətinin formalaşması ilə, bilavasitə iradi keyfiyyətləri ilə əlaqədar hesab olunur. Qeyd etdiyimiz ki, yeniyetmə cəmiyyətdə özünü təsdiq etmək, nüfuzunu formalaşdirmaq üçün , daxil olduğu cəmiyyətin normalarına, tələblərinə əməl etməlidir. Bu nüansda şəxsiyyətin iradi keyfiyyətlərindən bəhs edə bilərik.

Norma - müəyyən bir məqsədə və ya nəticəyə nail olmağa yönəlmiş müsbət və ictimai-faydalı anlayış ilə ifadə olunur. Ədəbiyyatlarda normanın 2 növü qeyd edilir :

- Rəsmi normalar - Dövlət qurumları tərəfindən təsdiq edilmiş qaydalardır. Öncədən normalara münasibətdə mükafat və cəzalar müəyyən edilir.
- Qeyri- rəsmi normalar - cəmiyyətdə , hər hansı bir qrupda qarşılıqlı münasibətlər əsasında yaradılan davranış şərtləridir. Bu normalara münasibət ictimai qınaq, lağ, təhqir və ya tərif, alqış, xoş sözlərlə nəticələnir. Bu normalar, stereotip də adlandırılır.

Yeniyetmələrin sosial normalara münasibəti də müxtəlifdir: uşaqlıqdan milli-mənəvi dəyərləri mənimsəyərək böyüyən yeniyetmələr, normalara əməl edir, cəmiyyətdə müəyyən status qazanır. Rəsmi normalara uyğun olaraq, məsuliyət və çalışqanlıq keyfiyyətlərinə malik yeniyetmə, təhsil müəssisələrində biliyə yiyələnir, vətənpərvərlik eşqi ilə dövlətə, cəmiyyətə yararlı bir şəxsiyyət kimi inkişaf edir.

İradi fəaliyyət prosesində şəxsiyyətin iradi keyfiyyətləri təzahür edir və formalaşır. Şəxsiyyətin iradi keyfiyyətləri müxtəlif formalarda cərəyan edir. İradi fəaliyyət zamanı bir insan təkidlik göstərir, digərində isə bu keyfiyyət müşahidə edilmir, biri qərar qəbul edərkən müstəqillik nümayiş etdirir, digəri tez təsir altına düşür, biri öz əzmi ilə hərkəsi heyran edir , bir digəri qətiyyətsizliyi ilə başqalarından fərqlənir. Mənəvi-iradi keyfiyyətləri mənfi və müsbət olaraq iki qrupa ayırırlar. Şəxsiyyətin müsbət iradi keyfiyyətlərinə - müstəqillik, qətiyyətlilik, təkidlilik, soyuqqanlılıq, təşəbbüskarlıq, mütəşəkkilik, işgüzarlıq, cəsarət, mərdlik aid edilir.

Yardımsevər, mərd yeniyetmələr cəmiyyətin normalarına uyğun olaraq, bayramlarda qohum-əqrəbanı, yaşlıları ziyarət etmək, yaşlıların sözünə əməl etmək, böyüklərə yol vermək, kömək və hörmət etmək - sosial normalara müsbət münasibətə aid edilir. Bəzi yeniyetmələr isə, mənfi iradi keyfiyyətlərlə sosial normalara əməl etmirlər, qorxaq və cəsarətsizlik, tənbəllik edərək cəmiyyətə və özlərinə heç bir töhfə vermir, hörmətsizlik etməklə, dinləmə bacarığı olmadan ünsiyyətə daxil olmaqla cəmiyyət tərəfindən heç də xoş olmayan status qazanırlar. Bu yeniyetmələr həm pedaqoji, həmdə psixoloji olaraq " çətin" yeniyetmələr adlandırılır. "Çətin" tərbiyə edilən yeniyetmələr təlimdən yayınır, deviant davranışlar nümayiş etdirirlər . Deviant davranış dedikdə, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş normalara zidd münasibət nəzərdə tutulur. Bu yeniyetmələrdə zərərli vərdişlərə aludəçilik, oğurluq, yalançılıq, canlılara qarşı düşməncəsinə münasibət müşahidə olunur. Çətin yeniyetmələrin vaxtında diaqnostikası və korreksion işin düzgün görülməsi valideynlərin və məktəbin üzərinə düşür. Bəzi valideynlər bu tip uşaqları şiddətlə tərbiyə edir, digər qismi isə görməzdən gəlir ki, "zamanla düzələcək, hamımız uşaq olmuşuq ". Aparılan tədqiqatlardan məlumdur ki, bu üsulların hər ikisi yanlışdır. Hər bir valideyn övladını kiçik yaşlarından iradi keyfiyyətlərlə tərbiyə etməli, onlarin şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmalı, həmçinin tələbkar da olmalıdır.

Hər bir məktəbdə "çətin" yeniyetmələrə rast gəlinir. Onlar yaşıdları arasında "qəhrəman" statusunu qazanmaq üçün sosial normalara zidd davranışlar nümayiş etdirirlər. Şagird davranış qaydalarını kobud şəkildə pozur, dərslərdə iştirak etmir və akademik göstəriciləri aşağı olur. Bu şagirdlər əsasən

uşaqlıqdan şiddət görən, qorxu ilə böyüyən və özünü qeyri-normal formada sübut etməyə , diqqət mərkəzində olmağa can atırlar. Məktəbə başlayan, xüsusilə də , yeniyetməlik yaş dövründə olan şagirdlər müəllim və məktəb psixoloqunun nəzarəti altında olmalıdır. Çünki, yeniyetməlik keçid yaş dövrü olduğundan fərqli və dinamik qeydə alınır.

Çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrlə çox vaxt müəllimlər çalışmaq istəmir, "yola verirlər". Sinif rəhbəri və fənn müəllimləri həmin yeniyetmələrin maraq dairəsini öyrənməli, planlı və məqsədyönlü şəkildə buna müvafiq tapşırıqlar verməlidir. Bu tapşırıqlar şagirddə məsuliyyətlilik, çalışqanlılıq kimi müsbət iradi keyfiyyətlərin inkişafında mühüm rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, bu yeniyetmələrlə aparılan işlərdə valideyn müttəfiq olmadıqda iş sistemsiz hesab edilir və nəticə də gözlənilən kimi olmur. Məktəb psixoloqu həmin yeniyetmələrin sinif kollektivinə uyğunlaşmasına və məktəbin nizam-intizam qaydalarına əməl etməsinə köməklik göstərməlidir. Şagird nümayiş etdirdiyi davranışın doğru olmadığını özü dərk etməli, cəmiyyətə faydalıdır bir şəxs kimi inkişafına özü cəhd göstərməlidir.

XÜSUSİ QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLARIN MƏKTƏBƏ ADAPTASİYASINDA MÜƏLLİM VƏ VALİDEYİNLƏRİN ROLU

Rzayeva T.V.
Bakı Slavyan Universiteti
turanarza18@gmail.com

İnklüziv təhsilin təşkili təkcə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ümumi təhsil müəssisələrinə maneəsiz daxil olması üçün texniki şəraitin yaradılmasından deyil, həm də normal inkişaf edən uşaqlar və onların valideynləri tərəfindən sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ümumi təhsil prosesində iştirakının vacibliyini dərk etməkdən ibarətdir. İnklüziv təcrübələrin həyata keçirilməsinin uğuru əsasən təhsil prosesi subyektlərinin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara münasibət mədəniyyətindən, müəllim və valideynlərin birgə qarşılıqlı fəaliyyətə hazır olmasından asılıdır. Məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin səmərəli keçməsi üçün sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları böyüdən ailələrə yüksək keyfiyyətli psixoloji-pedaqoji dəstəyin təşkili, eləcə də pedaqoji və şagird kollektivlərində xüsusi mənəvi-psixoloji mühitin yaradılması lazımdır. İnklüziv məktəbdə uşaqların, valideynlərin və məktəb mütəxəssislərinin ilk növbədə tərəfdaş olması çox vacibdir. Bu vəziyyətdə valideynlərlə işləmək zərurəti təkzibedilməzdir.

Məktəb və ailənin birgə təhsil fəaliyyəti təhsil müəssisəsi üçün müasir tələblərə cavab verən məktəb mütəxəssislərinin məqsədyönlü, sistemli işi ilə yaradılır: elmi əsaslılıq, ailə tərbiyəsinin nəticələrinə məsuliyyət və maraq, məqsədyönlülük və pedaqoji mədəniyyətin sistemli formalaşdırılması.

Müəllimin ailə ilə əlaqə yaratmaq işində aşağıdakı məqamlar nəzərə alınmalıdır: məktəblə ailə arasında birgə fəaliyyət valideynlərin rolunun gücləndirilməsinə və artırılmasına yönəlmiş hərəkət və fəaliyyətlərə əsaslanmalıdır; valideynlərin təhsil imkanlarına inam, onların səviyyəsini artırmaq; pedaqoji mədəniyyət və təhsildə fəaliyyət; pedaqoji taktika, ailə həyatına kobud müdaxilənin yolverilməzliyi; uşağın müsbət keyfiyyətlərinə, ailə tərbiyəsinin güclü tərəflərinə arxalanma.

Müsbət nəticələr daha çox valideynlərin təhsil prosesində fəal iştirakından asılıdır ki, bu da mütəxəssis və valideynlər arasında mütəşəkkil əməkdaşlığa əsaslanmalıdır.

Çox vaxt əlilliyi olan uşaqların cəmiyyətə daxil edilməsi onların valideynlərinin ən vacib vəzifələrindən biridir. Uşaqlara inklüziv şəraitdə təhsil verərkən valideynlər məktəbdə təhsilin övladlarının yeni biliklər əldə etməsi üçün deyil, cəmiyyətdə və həmyaşıdları arasında sosiallaşmasına ehtiyac olduğunu görürlər.

Bununla belə, inklüziv təhsil çərçivəsində məktəbin vəzifələri daha genişdir: müxtəlif qabiliyyətlərə malik uşaqlar üçün bilik əldə etmək üçün vahid psixoloji cəhətdən rahat təhsil mühiti yaratmaq; əlilliyi olan uşaqların məktəbdə təhsil aldıqları dövrdə təhsil prosesinin və sosiallaşmasının effektivliyinin diaqnostikasını aparmaq; diaqnostik və məsləhət, korreksiya-inkişaf, sosial və əmək kimi fəaliyyət sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə inklüziv təcrübə prosesinə psixoloji və pedaqoji dəstəyin effektivliyini həyata keçirmək; əlilliyi olan uşaqları uğurlu fəaliyyətə cəlb etməklə, emosional və şəxsi sahədə mümkün pozğunluqların aradan qaldırılmasına kömək etmək; şəxsi marağı əsasında və müsbət fəaliyyətlərə şüurlu münasibəti ilə uşağın motivasiyasını tədricən artırmaq; uşaqların fiziki və psixi sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi; sağlamlıq imkanları məhdud məktəblilərin sosial və əmək adaptasiyasını təmin etmək; əlilliyi olan uşaqlara münasibətdə ictimai şüurun dəyişməsinə töhfə vermək.

İnklüziv təhsilin təşkili prosesində son vəzifənin həyata keçirilməsi olduqca aktualdır, çünki normal inkişaf edən həmyaşıdların bir çox valideynləri öz uşaqlarını inkişaf qüsuru olan uşaqlarla birlikdə oxutmaq istəmirlər. Valideynlər hesab edirlər ki, əlilliyi olan uşaq öz övladının sağlamlığına zərər verə bilər; birgə təhsillə bütün təhsil prosesi mənfi xarakter daşıyacaq və sağlam uşaqlara əhəmiyyətli dərəcədə az vaxt ayrılacaq. Bununla belə, sağlam uşaqların valideynləri adi məktəblərdə xüsusi korreksiya siniflərinin yaradılması, birgə tətillər və gəzintilər vasitəsilə inteqrasiya fəaliyyətləri, dərnək və seksiyalarda dərslərdən sonra birgə ünsiyyət imkanlarını inkar etmirlərBuna görə də məktəbin işində valideynlərin maarifləndirilməsi mühüm yer tutur. Bu, valideynlərin valideyn-müəllim iclaslarında iştirakı, fərdi və qrup məsləhətləri, stendlərin tərtibatı ilə həyata keçirilir. Bu pedaqoji təhsil formaları sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara qarşı tolerant münasibətin formalaşmasına, onlarla ünsiyyətin düzgün təşkilinə kömək edir. Eyni zamanda, sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin valideynlərinin maarifləndirilməsi də fərdi və qrup məsləhətləri, valideyn iclasları və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Yeganə fərq ondadır ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları böyüdən valideynlərlə aparılan bütün işlər onların sosial acizliyinin aradan qaldırılmasına yönəlib. Bu işin məqsədlərinə pedaqoji səriştənin artırılması, uşağınızla qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət bacarıqlarının öyrənilməsi, tapşırıqların birlikdə yerinə yetirilməsi, həmçinin qrup işinin bir hissəsi kimi digər valideynlərlə ünsiyyət yolu ilə nail olmaq olar. Bunun sayəsində valideynlər övladının tərbiyəsi və inkişafı üçün məsuliyyəti qəbul edir və daha inamla daşıyırlar.

Müvafiq olaraq, məktəbin ailə ilə işini təşkil edərkən valideynlərə uşaqlarla münasibət qurmağı öyrətmək, birgə fəaliyyətlər təşkil etməklə onları fəal iştirakçı kimi tədris prosesinə cəlb etmək lazımdır; valideynlik münasibətlərinin dəyişdirilməsinə kömək etmək və valideynləri müsbət ünsiyyət üsulları ilə təchiz etmək; valideynlərin pedaqoji və defektoloji biliklərini zənginləşdirməklə onların təhsil səriştəsinin formalaşmasına kömək etmək; ailələrin sosial məkanını genişləndirmək üçün valideynlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasına şərait yaratmaq.

Şübhəsiz ki, inklüziv təhsil mühiti ixtisaslı məktəb mütəxəssisləri - komanda tərəfindən formalaşdırılır, lakin əməkdaşlıqda iştirak edən valideynlər də mühüm rol oynayır. İnklüziv proses əlilliyi olan uşaqlar üçün fərdi korreksiya və inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi kontekstində baş verir. Valideynlərə psixoloji, tibbi-pedaqoji konsultasiya çərçivəsində övladı üçün fərdi proqramın hazırlanmasında, əlaqələndirilməsində, təsdiqində, uşağın problemlərinin müzakirəsində iştirak etmək imkanı verilə bilər.

ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR AİLƏ MODELLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Şekiliyev Ü.K.
Bakı Slavyan Universiteti
ummansekiliyev@gmail.com

Ailənin quruluşu dedikdə, ailəyə daxil olan üzvlər arasındakı münasibətlər toplusu başa düşülür. Cəmiyyətdə ailənin üç əsas tipi fərqləndirilir. Birinci ailə tipi ənənəvi ailə modelidir. Ənənəvi ailə modelini patriarxal ailə də adlandırırlar. Ənənəvi ailə modeli qədim ailə adət-ənənələrinə əsaslanan ailə modelidir. Bu cür ailə modelində üş nəslin nümayəndəsi bir yerdə yaşayır. Liderlik kişiyə məxsus olur. Ənənəvi ailə modelində qadın ailədə söz haqqına sahib olmur, iqtisadi cəhətdən kişidən asılı olur. Ənənəvi ailə modelində qadın və kişilərin ailədəki rolları dəqiq bilinir.

Ailədə kişi əsasən evin maddi təminatçısı olur, qadın isə evin işləri ilə məşğul olur. Ailədə problemlərin həllində aparıcı rol kişilərə məxsusdur. İkinci ailə modelinə isə ənənəvi olmayan ailə modelləri aid edilir. Bu tip ailə modellərində qadın və kişilərin funksiyaları bir-birilərindən fərqlənir. Üstünlük əsasən kişiyə verilir. Ənənəvi olmayan ailə tipində qadın həm ev işləri ilə məşğul olur, həm də işləyir.

Belə ailə modelinə istismarçı ailə modeli də deyilir. Eqalitar ailə modeli üçüncü ailə modelinə aid edilir. bu ailə modelində qadın və kişilərin demək olar ki, hüquqları bərabər olur. Qadın və kişi ev işlərini bərabər şəkildə yerinə yetirirlər. Ailədə müəyən bir problem yaranıbsa ailə üzvləri onu bərabər həll etməyə çalışırlar. Bu tip ailə modelində qarşılıqlı fikir mübadiləsi olur, ər və arvad bir-birinin fikirlərinə hörmət edirlər. Avropa ölkələrində hətta kişilərdə öz övladlarına baxmaq üçün məzuniyyət götürürlər.

Müasir ailə modelində valideynlərin də fikirlərində əvvəlki illərdən fərqli münasibətlər meydana çıxır. Belə ki, əvvəlki illərdə valideynlər barışdırıcı şəxs qismində çıxış edirdilər. Yeni ailə qurmuş şəxsin ailəsində hər hansı bir problem varsa onu aradan qaldırmağa səy göstərirdilər. Ancaq müasir dövrdə isə bu xeyli

dəyişmişdir. Araşdırmalar, aparılmış tədqiqatlar onu göstərir ki, artıq valideynlər öz övladlarının tərəfini saxlayan, onları haqlı çıxaran mövqe də çıxış edirlər.

Ailə valideynlərdən və uşaqlardan ibarət bir sosial qrupdur. Ailə sevincin, xoşbəxtliyin simvolu və mənbəyidir. Cəmiyyətdə ailənin müxtəlif modelləri mövcuddur. Avtoritar, demokratik, liberal, xaotik və qoruyucu.

Avtoritar ailə modeli-ailədə bütün qərarları valideynlər, evin başçısı olan kişi qəbul edir. Avtoritar ailə modelinin nümayəndələri hesab edirlər ki, ailədə uşaqlar valideynlərinə tabe olmalıdırlar, valideynlərinin qəbul etdiyi qərarları qeyd-şərtsiz qəbul etməlidirlər. Bu səbəblərə görə də bu ailə modelində uşaqların azadlığı əllərindən alınır, onlar öz isdədikləri qərarları qəbul edə bilmirlər. Avtoritar ailə modelində uşaqların həyatı qısıtlanmış olur və bu da gələcəktə böyük problemlərə gətirib çıxarır.

Demokratik ailə modeli-bu ailə modeli demokratik qayda qanuna əsaslanır. Ailədə qarşılıqlı hörmət prinsipi olur, hər fərdin fikinə, qərarlarına hörmətlə yanaşılır. Ailədə hər kəsin sərbəstliyi təmin edilir. Demokratik ailə modelinə mənsub olan ailələrdə hər kəs ailədaxili problemlərin həllində yaxından iştirak edirlər. Buda hər kəs tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Liberal ailə modeli-bu ailə modelində uşaqlar sərbəst olurlar, istiqamətləndirmə valideynlər tərəfindən olmur. Sərbəstlik prinsipi hökm sürür. Bu ailə modelində uşaqlara valideynlər tərəfindən hər hansı bir qadağa tətbiq olunmur və ya valideynlərinin məhdudiyyətlərinə məhəl qoymurlar. Onlar valideynləri tərəfindən verilmiş hansısa bir tapşırığı yerinə yetirmirlər.

Xaotik ailə modeli-övladlarla qurulmuş əlaqə də hər hansı bir aydınlıq olmur.Konkret tələblər irəli sürülmür. Belə ailə modelində özünə nəzarət hissi formalaşmır. Bu ailə modelinin nümayəndələri arasında demək olar ki, hər hansı bir işə məsulliyət hissi olmur.

Qoruyucu ailə modeli-bu ailə modelində valideynlər daim övladlarının yanında olmağa çalışırlar. Hər hansısa bir problem yaranmışdırsa onu uşaqların əvəzinə həll etməyə çalışırlar. Bu tip ailə modelində valideynlərin daim uşaqları ilə maraqlanması gözəl bir hisdir, lakin bu bır sıra problemlərə gətirib çıxara bilər. Belə ki valideynlər daim öz uşaqlarının səhvini aradan qaldırdıqda uşaq nəyin nə olduğunu düzgün anlamır. Ya da ki ”onsuzda səhv etsəm atam, anam düzəldəcək, ailəmə qarşı bir məsuliyyətim yoxdur” tip ifadələr eşitmək olar. Əgər yetkinlik yaşına çatmış bir şəxs elədiyi səhvlərdən özü bir nəticə çıxarmasa bu onun üçün problemlərə səbəb olacaqdır.

Müasir ailədən bəhs etmişkən “ideal ailə” anlayışına da toxuna bilərik. İdeal ailə nədir? İdeal sözü müasir dövrdə demək olar ki, hər kəs arasında işlədilir. İnsanlar adətən ailə quran zaman “özüm üçün ideal birini axtarıram” kimi ifadələrindən istifadə edirlər.

Amma bu bir həqiqətdir ki ,”ideal bir şey, ideal insan” deyə bir anlayış yoxdur. Çünki cəmiyyətdəki hər bir insanın özünəməxsus bir qüsurları vardır. Elə bu qüsurlar insanları gözəl göstərir və onları digərlərindən fərqləndirirlər. Mənə görə biz ideal olmağa yox özümüz olmağa çalışmalıyıq. Fikrimcə, ideal insan elə özü olan insandır. Biz ideal bir ailə yox, bir-birinə hörmət bəsləyən, mehriban bir ailə axtarmalıyıq.

Müasir ailə modeli müasir dövrün tələbləri əsasında formalaşan bir ailə modelidir. Etiraf etmək lazımdır ki, hal–hazır ki dövrün tələbi müasirlikdir. Biz nə qədər çalışsaq da ənənəvi ailə modelini yarada bilmərik hazır ki dövrdə. Çünki dövrün tələbi artıq müasirlikdən yanadır.

İstər ənənəvi olsun, istərsə də müasir ailə ailənin uzunömürlü olması üçün ailə daxilində qarşılıqlı hörmət, məhəbbət olmalıdır. Tərəflər bir-birilərinin fikirlərinə hörmətlə yanaşmalıdırlar. Ailə sağlam təmələ malik olmalıdır.

İSTEDADLI UŞAQLARIN QARŞILAŞDIQLARI PROBLEMLƏR

Sultanova Ş.T.
Bakı Slavyan Universiteti
shefa019z@gmail.com

İstedadlı uşaq bəzi spesifik sahələrdə və inkişaf hədəfindən fərqli, daha erkən dövrlərdə özünü göstərən üstün potensiala görə yaşıdlarından fərqlənən uşaqdır. Məsələn, heç kim ona öyrətmədən üç yaşında oxumağı və ya beş yaşında mürəkkəb riyazi hesablamalar apararaq bizi heyrətə gətirir. Ancaq təkcə potensial yetərli deyil. O bitki kimidir ki, sulanmasa və günəşə ışığı qəbul etməsə, heç vaxt meyvə verməyəcək. Bacarıqlarını və resurslarını ortaya çıxarmaq, yüksək performans səviyyəsinə çatmasına nail olmaq üçün

uşağa düzgün dəstək olmalı və ona yetərli imkanlar təqdim edilməlidir. Bu elementlərin olmaması, ən ekstremal hallarda, potensialın itirilməsinə və nəticədə qabiliyyətlərin azalmasına böyük ölçüdə səbəb ola bilər. Buna görə də, istedadlılığı sabit və daimi bir xüsusiyyət kimi deyil, zamanla dəyişməyə, mükəmməlliyə çatmağa və ya əksinə zəifləməyə, yox olmağa meylli bir xüsusiyyət kimi nəzərdən keçirmək daha düzgündür

İstedadlı uşaqlar, bütün digər uşaqlar kimi, çox şəxsi xüsusiyyətləri, davranışları və təcrübələri olan fərdlərdir. Onların eyni yaşda olan uşaqlardan əsas fərqi onların çox yüksək intellekt səviyyəsidir. İstedadlı uşaqlarda çətinliklərin olub-olmaması əsasən ətraf mühitin, yəni ailənin, uşaq bağçasının və ya məktəbin uşaqların istedad və maraqlarına necə reaksiya verməsindən asılıdır. İstedadlı uşaqlar üçün ümumi problem uşaq bağçasında və ya məktəbdə təkrarlanan və ya həyatı boyunca daimi olan intellektual zəiflikdir. Öyrənmə tempi onlar üçün çox yavaş ola bilir və onlar digər uşaqlar qədər təkrarlara, izahlara və məşqlərə ehtiyac duymurlar. Eyni zamanda, belə güman etmək olmaz ki, istedadlı uşaqlar öz xüsusi intellektual qabiliyyətlərinə görə həmişə ətraf mühitə mükəmməl uyğunlaşa bilirlər və bütün çətinlikləri müstəqil həll edib öhdəsindən gələ bilirlər. Buna görə də, istedadlı uşaqların növbəti öyrənmə və inkişaf addımları üçün müvafiq təhsil rəhbərliyinə və dəstəyə ehtiyacı var. İstedadlı uşaqlar haqqında qərəzlər adətən onların inkişafına əks təsir göstərir və hətta səy göstərmək istəyi və məyusluğa dözümlülük kimi mühüm şəxsi bacarıqların öyrənilməsinə mane ola bilər.

Məktəblərdə dərslər çox uzun müddətdir ki, bioloji yaşa görə qurulmuşdur, lakin istedadlı uşaqlar bir çox yaş qruplarını birləşdirir. Uşaqların intellektual ehtiyacları sinif yoldaşlarının ehtiyaclarından xeyli irəlidə ola bilər. Bu, onların tez bir zamanda darıxmasına və ya şikayət etməsinə, məyus olmasına, dərsi pozmasına və dərsdə çətinliklə iştirak etmələrinə səbəb ola bilər. Onlar təbii olaraq "normal" dərslərə uyğun gəlmir. İstedadlı uşaqlar, məsələn, ev tapşırığının vaxtında təqdim edilməsinə və müvafiq keyfiyyətə qarşı səhlənkar münasibət inkişaf etdirə bilərlər.

Bundan əlavə, istedadlı uşağın sinif yoldaşlarına və müəllimlərinə qarşı təkəbbürlü münasibəti ola bilər. Buna görə də istedadlı uşaqlar həmişə nümunəvi uşaqlar deyil. Vunderkind uşaq tez bir zamanda problemli uşağa çevrilir. Çünki istedad özü ilə kənar adamların çətinliklə başa düşə bilməyəcəyi bir yük də gətirir. Statistikaya görə, istedadlı insanlar depressiya və ya sosial geri çəkilmə kimi emosional pozğunluqdan daha çox əziyyət çəkirlər. Bəzi yüksək istedadlı insanlar, sözün əsl mənasında, istedadlarının çətinlikləri qarşısında boğulurlar.

Erkən yaşda yüksək istedadlı insanlar üçün məktəbdənkənar dəstək tədbirləri, əsasən qeydiyyatdan keçmiş birliklər uyğun başlanğıc nöqtəsidir. Öyrənmə imkanlarını bilmək üçün ilkin şərt nəzərəçarpacaq dərəcədə müsbət IQ testidir. Dəstəkləyici ailə mühiti demək olar ki, ən böyük rol oynayır. Uşağı görən müəllimlər valideynlərin xüsusi istedad haqqında nə dərəcədə məlumatlı olduğunu və evdə uşağın nə dərəcədə dəstəkləndiyini soruşmaqdan çəkinməməlidir.

Başqa bir yanaşma istedadlılar üçün xüsusi təhsil mərkəzləri olan özəl məktəblərdir. İstedadlı uşaqların problemələri eml və texnologiyanın inkişafı, yeni cəmiyyətin formalaşması ilə müasir dövrümüzdə daha da artmışdır. Bu problemlərin aradan qaldırılması, əsaslı tədbirlərin görülməsi vacibdir. Bu səbəblə hər bir ölkənin təhsil sisteminin üzərinə böyük yük düşür.

Məktəblərdə istedadlı uşaqların üzləşdiyi problemlər araşdırılmalı, tədqiqatlar aparılmalı, praktik işlər görülməlidir. Uşaqlarımız bizim milli sərvətimizdir. Onlardan düzgün faydalanmaq üçün onların üzləşdikləri problemlərlə də maraqlanmalı və aradan qaldırılma yolları tapılmalıdır.

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ КОГНИТИВНОЙ СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ

Магеррамова Д.Ч.
Бакинский славянский университет
jmaharramova1998@gmail.com

Проблема исследования когнитивной сферы личности всегда была предметом пристального внимания ученых. Когнитивные теории личности начали оказывать влияние на психологию в 1960-х годах, когда А.Бандура представил свою теорию социального обучения. До этого времени бихевиоризм доминировал в научном мире, утверждая, что именно поведение, взаимодействуя с окружающей средой обуславливает наше развитие, а не наши мысли и эмоции. Постепенно

исследователи стали больше интересоваться внутренними процессами, влияющими на поведение. Когнитивная революция, произошедшая в психологии, подтолкнула ученых к исследованию познавательных процессов памяти, внимания, мышления и т.д.

В 1967 году психолог Ульрик Найссер ввел термин когнитивная психология, который он определил как изучение процессов, лежащих в основе восприятия, преобразования, хранения и восстановления информации. К 1980-м годам эта теория претерпела определенные изменения, перейдя в когнитивную теорию, которая стала называться социально-когнитивной. Исследования в данном направлении продолжаются, что с одной стороны говорит о важности когнитивного подхода в исследовании личности, а с другой стороны является свидетельством актуальности и недостаточной разработанности данной проблемы. Говоря о когнитивной психологии, мы подразумевает рассмотрение таких познавательных процессов (восприятие, мышление, память, внимание, речь), которые позволяют человеку понять как люди мыслят и обрабатывают информацию, а следовательно, и справляться с психологическими трудностями.

Когнитивные теории личности фокусируются на восприятии человеком самого себя, на его мыслях, на его отношении к жизненным событиям, что в свою очередь влияет и на эмоции человека. Так, согласно теории личных конструктов Дж. Келли, люди интерпретируют свой мир на основе своих личных конструктов, у каждого человека есть своя ментальная система, с помощью которой он видит мир. Учитывая, что конструкты ограничены по своей природе и, следовательно, не могут быть использованы во всех ситуациях, от людей иногда может потребоваться пересмотреть свои конструкты, чтобы приспособить данные, созданные новым опытом. Среди ученых, работающих в области когнитивной психологии, были: Л.Выготский, Ж. Пиаже, Ж.Брунер, Н. Хомский. Рассматривая когнитивное развитие Ж.Пиаже полагал, что дети самостоятельно приходят к пониманию мира. Л.Выготский, создатель социокультурного когнитивного развития предполагал, что данное развитие происходит во взаимодействии с другими людьми и не может происходить без языка и взаимодействия.

Перед современной психологией поставлена важная исследовательская задача, связанная со сложностью измерения внутреннего мыслительного процесса, что обусловлено сложностью человеческого разума. Не менее интересной представляется проблема постоянно меняющегося человеческого познания, что приводит к изменению наших когнитивных способностей. Сущность когнитивного стиля мышления и его влияние на учебный процесс, рассмотрение личностных индивидуальных различий – другое направление, которое сегодня является весьма популярным и актуальным ввиду того, что создание эффектных условий для восприятия учебного материала позволяет говорить о возможности управлять педагогическим процессом. Благодаря работе когнитивных психологов, мы можем лучше определить способы измерения интеллектуальных способностей человека, разработать новые стратегии борьбы с проблемами памяти и расшифровать работу человеческого мозга, что позволит клиническим психологам лечить нарушения в когнитивной сфере.

В последнее время большой популярностью пользуются исследования, в которых представлен личностный подход к чертам личности, разрабатываются когнитивные стратегии для управления поведением индивида. Стратегическое решение проблем имеет свои преимущества и свои издержки, поскольку эффективное решение одной жизненной проблемы часто создает другие новые проблемы. Таким образом, данный подход поднимает центральный вопрос об адаптивности личности. Как люди меняют свои схемы, задачи и стратегии в свете опыта? Структурный подход к личности может многое рассказать об основах ее стабильности, а акцент на действующей стороне может способствовать познанию изменчивости личности.

Таким образом, в области исследований когнитивной психологии имеются весьма интересные тенденции, которые позволят раскрыть не только теоретические основы познания окружающей действительности, но и внести коррективы в вопросы, связанные с практическим применением знаний в учебном процессе, в работе с учащимися и студентами.

ПРОБЛЕМА ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Тагиева Ф.А.
Бакинский славянский университет
fidantagiyeva095@gmail.com

Эмоциональная компетентность — это способность человека понимать свои эмоции, а также эмоции человека, с которым он общается, умение анализировать, контролировать и направлять их, для того чтобы выбрать более эффективные и оптимальные способы поведения в той или иной ситуации. Термин «компетентность» в исследованиях многих психологов рассматривается с различных **сторон::** как совокупность знаний, умений и навыков, предполагающая высокую степень квалификации Ю. М. Жуков, Л. А. Петровская и др.); как компонент личностной сферы человека (А. Г. Асмолов, В. А. Ганзен, Г. А. Ковалев, А. К. Маркова и др.); как характеристика субъекта профессиональной деятельности (Н. В. Кузьмина, А. К. Маркова и др.). Такие психологи как, И.Н. Андреева, Е.В. Либина, и другие, сфокусировали своё внимание на теории эмоциональной компетентности, только в конце XX века, так как в этот период наблюдался интенсивный рост в необходимости приспособления человека к постоянно меняющимся условиям среды, развитие эмоциональной сферы, которая влияет на жизнедеятельность человека, а также личностное и профессиональное развитие. Анализ исследований показывает, что эмоциональная компетентность неразрывно связана с эмоциональным интеллектом и базируется на нём. Известный психолог Д. Гоулман предполагает, что эмоциональная компетентность, входя в состав эмоционального интеллекта, состоит из двух аспектов: личностная компетентность и социальная компетентность. Эмоциональный интеллект представляет собой инструмент эмоциональной компетентности, поскольку представляет собой механизм, позволяющий человеку действовать в согласии с собственными чувствами и эмоциями, управлять эмоциональной сферой на основе интеллектуального анализа и использовать эмоции для развития и эффективности мышления. Развитие эмоциональной компетенции студентов следует рассматривать с позиции современных подходов к организации педагогического взаимодействия. Процесс обучения в высшей школе является одним из важнейших этапов становления личности как профессионала, предполагающее осознанное и активное утверждение личности в профессии путём усвоения соответствующей базы знаний, умений, норм и ценностей, которые в свою очередь необходимы для будущей профессиональной карьеры. Студенческий возраст представляет собой сенситивный период, характеризующийся развитием социально-личностных потенциалов человека, основным компонентом которого, является эмоциональные отношения. Периоду студенчества свойственно вовлечение личности в различные области общественной деятельности, требующие прежде всего совершенствование в эмоциональной сфере.

Формирование эмоциональной компетентности у студентов может осуществляться через создание педагогических условий для приобретения ими осознанного позитивного эмоционально-личностного опыта в процессе учёбы. С целью развития эмоциональной компетентности необходимо целенаправленно обогащать эмоциональный опыт студентов и соответственно обучение должно быть эмоционально окрашено. Многие исследователи неоднократно подчёркивают необходимый факт, о включении эмоций в учебную деятельность, поскольку эмоции являются одним из действенных стимулов, которые активизируют процессы познания и саморазвития личности. Формирование эмоциональной компетентности студентов – это процесс, который подразумевает развитие и совершенствование следующих качеств и умений:

- развитие эмоционально-личностной сферы;
- способность к эмпатии и эмоциональной чувствительности к переживаниям других;
- умение устанавливать эмоциональные связи с окружающими людьми;
- способность противостоять и бороться с отрицательными эмоциональными влияниями.

Одна из основных задач в вузе, является определение условий эмоционально-привлекательного обучения, и развитие эмоциональной сферы, как преподавателей, так и студентов. Совершенствованию эмоционально-личностного опыта студентов могут способствовать содержательно-смысловые методы, к которым можно отнести применение живых метафор, фольклора, различных текстов художественной литературы, притч и т.д. Следует отметить, что важно, чтобы обучение было направлено на личностное развитие студентов, потому что эмоциональная компетентность выполняет значимую функцию в жизни и деятельности личности. В

настоящее время человеку, обладающему высоким уровнем эмоциональной компетентности удаётся легко устанавливать контакты с другими людьми, он способен осознавать и правильно оценивать и различать собственные эмоции и эмоции окружающих его людей, строить прочные и доверительные отношения, а также достигать поставленных целей.

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ
FİZİKA

1. *Ağababayev M. C.* $TlInTe_2$-$TlGdTe_2$ sistem ərintilərində defektlərin istilik və elastiqiyyat xassələrinə təsiri 3
2. *Ağababayev M.C.* $TlInTe_2$ birləşməsinin sintezi və monokristalının yetişdirilməsi 4
3. *Ağakişiyeva N.E.* Tədris məqsədləri 5
4. *Alməmmədli F.M.* Xarici sahədə qeyri-relyativistik xətti ossilyator üçün Viqner funksiyasınIn aşkar şəkili 6
5. *Bayramova G.Ə.* $TlIn_{1-x}Nd_xTe_2$ bərk məhlulların elektrik keçiriciliyi ilə maqnit sahəsinə təsiri 6
6. *Bayramova M.A.* $TlInTe_2$ – $TlNdTe_2$ sistem ərintilərində mənfi differensial müqavimətin təyini 8
7. *Cavadova T.C.* Təlim prosesində didaktik prinsiplərin tətbiqi 9
8. *Əliyeva Ş.E.* $AgSbSe_2$ birləşməsində Holl effekti 10
9. *Əliyeva T.E.* Müasir texnologiyada mis-dəmir birləşmələrinin tətbiqi 10
10. *Eyvazzadə X.F.* Milli pedaqogika təlim prinsiplərinin adlarinda və müqəddəratinda müxtəlifliyin səbəbləri haqqında 12
11. *Fərzəliyev E.E.* $TlGaS_2$ yarımkeçirici birləşməsinin elastiqiyyət parametrləri əsasında səsin uzununa və eninə yayılma sürətlərinin təyini 13
12. *Məmmədova A.R.* Biliklərin möhkəmləndirilməsində informasiya texnonologiyalarından istifadənin imkan və metodları 14
13. *Məmmədova E.I.* Atmosferdə gedən istilik proseslərinin təsnifatı 14
14. *Mustafayeva M.E.* Halkogenlər, dəmir-mis halkogenidlərin xassələri 16
15. *Qəribova Ş.Ş.* Enerjinin saxlanma və çevrilmə qanununun kəşfi 17
16. *Sadıqlı N.A.* Politropik proseslərin atom elektrik stansiyalarında tətbiqi 18
17. *Soltanova E.S.* Fizikanın tədrisində istifadə edilən təfəkkür formaları və onların inkişaf texnologiyaları 18
18. *Süleymanov M.N.* $A_2^{V}B_3^{VI}$ nazik təbəqəsi əsasında termoelektrik çeviriciləri 20
19. *Xəlilova S.E.* Hülten üstəgəl Yukava potensialları üçün Kleyn-Fok-Gordon tənliklərinin şəkli 21
20. *Yunisova R.M.* $Cd_xHg_{1-x}Te$ monokristallarının göyərdilməsi, ölçmə metodikasi və eksperimental qurğular 22

II BÖLMƏ
RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

1. *Abasova G.V.* Riyaziyyatın təlimi prosesində motivasiyanın formalaşdırılması mexanizmləri 25
2. *Abdullazadə I.M.* Ellipsoidlər alqoritmi ilə xətti proqramlaşdirma məsələsinin həlli 26
3. *Abdullazadə N.Z.* Sonlu fərqlər tənliklərinin qurulması 30
4. *Aslanova Z.A.* Qərarlaşmayan dalğaların yayılması 30
5. *Bəhrəmli R.F.* Fiziki parametrlərin kompleks potensiallarla ifadəsi 32
6. *Cəbiyev S.C.* Dalğa tənliyi üçün başlanğıc şərti inteqral göstərişi şəklində verilən funksiyanı ödəyən həllinin tapilmasına aid bir məsələ 33
7. *Cəbiyeva N.İ.* Nazik lövhənin rəqsləri tənliyi üçün optimal idarəetmə məsələsi 34
8. *Əhmədova N.H.* Simin rəqsləri tənliyi üçün baş əmsalın təyini 35
9. *Ələşrəfov Ə.M.* İstilikkeçirmə tənliyi üçün qarışıq məsələnin həllinin araşdırılması 37
10. *Əliməmmədova S.V.* δ -funksiyanın Furye sırasına ayrılışı 39
11. *Əlizadə O.Ə.* Düzbucaqlı membranın rəqsləri tənliyi üçün sərhəd funksiyasının təyini 40
12. *Əsgərova R.M.* Sahələr metodu və onun həndəsə kursunda tətbiqi 41
13. *Əzizli J.S.* Qursa-Darbu sistemləri üçün optimal idarəetmə məsələlərində idarəetmənin optimallığı üçün birinci tərtib və məxsusi idarəetmələrin optimallığı üçün zəruri şərtlər....43
14. *Hacıyeva I.M.* Volterra fərq tənlikləri ilə təsvir olunan sistemin idarə olunması məsələsində Pontryaginin maksimum prinsipi əsasında optimallıq şərtlərinin alınması 45
15. *Həmidli R.A.* Sonlu fərqlər sxeminin qurulması 46
16. *Həmzəyev E.E.* Ardıcıllıqlar fəzası və sürüşmə operatorları 48

17.*İldırım S.Ş.* Ayrılan sərhəd şərtli Dirak sistemləri üçün tərs spektral məsələlər.....50
18.*Kərimli Z.A.* Fərqlər sxeminin sərhəd stasionar axınlı mühitə tətbiqi.....51
19.*Mehdizadə D.S.* Paylanmış parametrli sistemlərdə Hevisayd funksiyaları sinfindən olan idarəetmələr üçün idarəetmə məsələsinin tədqiqi.....53
20.*Məmmədova F.N.* Şredinger tənliyi üçün səpilmənin düz və tərs məsələsinin araşdırılması.....55
21.*Mirzəxanlı Ç.M.* Requlyar nüvəli inteqral tənliyi.....55
22.*Nəzərli X.M.* Məsələ həlli prosesində kombinator təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.....57
23.*Novruzova N.V.* Parametrdən asılı tənliklərin bəzi həll üsulları.....59
24.*Qasımov E.E.* Dairəvi dəliklərin ikili dövri sistemi ilə zəifləmiş izotrop lövhənin eninə əyilməsi.....61
25.*Qədirova B.İ.* Tənliklər sisteminin ümumi həlli.....62
26.*Səfərəliyeva F.R.* İkitərtibli zəif qeyri-xətti hiperbolik tənlik üçün qarışıq məsələnin həllinin varlığı və yeganəliyi.....63
27.*Səfixanova İ.E.* Nazik lövhələrin rəqsləri tənliyi üçün sərhəd idarəetmə məsələsi.....66
28.*Süleymanova N.S.* Modullu tənliklərin həllində alqoritmik təsəvvürlərin formalaşması xüsusiyyətləri.....68
29.*Xəlilova N.C.* Elastiki lövhələrin rəqslərinin xətti tənliyi üçün tərs məsələnin tədqiqi.....70
30.*Əliisa A.Ə.* Təchizat zəncirində yaşıl logistikanın əhəmiyyəti, üstünlükləri və strategiyaları.....71
31.*Əlizadə M.M.* Nəqliyyatda yüklərin daşınma modeli.....72

III BÖLMƏ
ELEKTROENERGETİKA

1. *Ağaxanov Q.F.* Torpaqlayıcı qurğuların aqressiv mühitdə tədqiqi.....73
2. *Ağazade E.N.* Azərbaycan Respublikasında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə və inkişaf perspektivləri.....74
3. *Camalədinova Ü.H.* Elektrik təchizat sisteminin dinamik təsirinin ödənilməsi.....75
4. *Cigərov Ş.M.* Tezlik çeviricili elektrik intiqalının istifadə olunmasi ilə elektrik enerji itkilərinin azaldılması.....76
5. *Əliyeva T.R.* Müasir dəyişən cərəyanın elektrik təsirləndiriciləri və onun inkişaf tendensiyaları.....77
6. *Əlizadə I.F.* Elektrik intiqallarının mikroprosessorlu idarəsi və idarə sisteminin parametrlərinin hesabı.....78
7. *Hacıyeva L.N.* Qeyri-xətti yüklər şəraitində reaktiv gücün kompensasiyasina dair.....79
8. *Həmidov M.S.* İkiqat qidalanan asinxron generator.....80
9. *Lətifova T. A.* Maşınlarda günəş enerjisindən istifadə mexanizmi.....81
10.*Məmmədova S.Ş.* Elektrik şəbəkələrində elektrik enerjisi itkilərinin azaldılması.....82
11.*Nağıyev C.S.* Elektrik yüklərinin proqnozlaşdırılmasının müasir üsullarının analizi.....84
12.*Nəsibova G.A.* Eleqaz açarının əsas xassələri.....85
13.*Nəsirli V.E.* Elektrik enerjisi sistemlərində elektrik enerji itkilərin azaldılması problemləri.....86
14.*Novruzova H.I.* Enerji obyektlərinin ifrat gərginliklərdən müasir mühafizə vasitələri.....87
15.*Novruzova S.M.* Sənayedə termal günəş enerji sistemlərinin tətbiqi.....88
16.*Novruzova S.M.* Energetika idarəetməsində termal günəş enerjisi ilə təminatın əhəmiyyəti.....89
17.*Quliyeva C.S.* Elektrik xətlərinin yükburaxma qabiliyyətinin artırılması üsulları.....90
18.*Rəsulzadə R.M.* Elektrik şəbəkələrində elektrik enerjisi itkilərinin yaranması və hesablanması.....91
19.*Tağıyeva H.C.* Qaz generator açarları (10 kv-luq).....92

IV BÖLMƏ
İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

1. *Axundzadə T.R.* İntellektual sistemlər oblastında tədqiqatların əsas istiqamətləri.....94
2. *Bağırlı N.M.* Tələbələrin bilik səviyyələrinin qiymətləndirilməsində innovativ üsulların təhlili.....95
3. *Bayramova T.M.* Exceldə məlumatların analizinin təşkili.....96
4. *Cəfərli S.E.* Kafedranın tədris-metodiki fəaliyyətinin informasiya sisteminin konseptual modelinin hazırlanması.....97
5. *Cəmilov A. A.* Mobil bankçılıq proqramlarında istifadəçilərdən proqramın istifadəsinin statistik datasının alınması və bunun əsasında proqram təminatının keyfiyyətinin artırılması.....98

6. *Daşdiyeva L. M.* Dinamik elementlərin hərəkət trayektoriyasının təhlili.....99
7. *Əliyeva G. E.* Texniki sistemin aktiv elementlərinin vəziyyətini təyin edən produksiya tipli qeyri-səlis biliklər bazasının qurulması.....100
8. *Həsənli Ə.A.* Alyuminium buxarlandırıcıların kəsilməsi istehsalat modulunun texniki nəzarətinin informasiya təminatı.....101
9. *Hüseynova L.İ.* Virtual cihaz əsasında kompüterli ölçmə sisteminin komponentlərinin verici xarakteristikalarına uyğun seçilməsi məsələsinə dair.....102
10.*İlyasova G.Ə.* Çevik istehsal modulunun V_f tipli qeyri-səlis PŞ-i şəklində idarəetmə modeli.....104
11.*İslamova S.N.* Fotoelektrik sensorlu konduktometrik cihaz: konduktometrik və fotometrik üsullardan birgə istifadə.....106
12.*Kərimova Ə.F.* Multiservisli kompüter şəbəkələrinin tətbiq imkanları.....107
13.*Məmmədhüseynova L.Y.* Müştəri server sistemlərində informasiyanın qorunmasi.....109
14.*Məmmədov N.T.* Çevik istehsal modulunun produksiya qaydaları ilə modelləşdirilməsi.....110
15.*Məmmədova C.E.* Dizel yanacağı hidrotəmizləmə prosesində asılılıqların kvazi stasionarlıq şərtinə əsasən riyazi model strukturunun işlənməsi.....111
16.*Məmmədova L.M.* Təhlükəsizlik xidməti sisteminin strukturunun sintezi metodları.....113
17.*Məmmədova S.E.* "Alqoritma.az" saytı vasitəsilə orta məktəblərdə informatika fəninin tədris prosesinin tədqiq edilməsi.....114
18.*Məmmədova S.M.* Dinamik əlaqəli qurğuların idarəedilməsinin qaydalar bazasının yaradılması.....115
19.*Mövsümov R.B.* Süni neyron şəbəkələrin modelləşdirmə imkanlarının təhlili.....116
20.*Müslümzadə Q. A.* Binalarda istilik enerjisi sərfinə nəzarət və uçotun aparılması üçün texnoloji ölçmələr və texniki vasitələr.....118
21.*Mustafayeva K.E.* Avtomatlaşdırılmış layihələndirmədə agent yönümlü əlavələrin işlənmə sisteminin arxitekturasının təyini.....119
22.*Qədirova S.M.* Qlobal şəbəkələrin təhlükəsizliyinin araşdırılması.....121
23.*Qürbətova R.T.* Torpaqların şorakətləşmə dərəcəsinin kompüter modelləşdirilməsilə təyini.....122
24.*Rzayev İ.R.* VEB təhlükəsizlikdə xüsusi zəifliklər və onların aşkarlanması.....124
25.*Rzayev L.R.* İdarəetmə prosesində istifadə olunan MS.project və primavera tətbiqi proqramlarının səmərəliliyinin tədqiq edilməsi.....125
26.*Rzayeva X.M.* Diskret xarakterli proseslərin analitik modelləşdirmə üsulları ilə tədqiqinin müqayisəli analizi.....126
27.*Rzayeva Z. İ.* Dolayı ölçmə sisteminin əsas cəhətləri.....127
28.*Sonayeva N.Ş.* Qaz sərfinin kommersiya uçotu sisteminin virtual cihaz modulunun aparat təminatı: vericilərin, sensorların və kontrollerin seçilməsi.....128
29.*Tağıyeva E.E.* Simsiz WiFi şəbəkənin mühafizə texnologiyaları.....130
30.*Zəkili Q.E.* Qazlift nəzarət və idarəetmə sistemində aparat-proqram təminatının qarşılıqlı əlaqəsi: koriolis sərfölçənindən istifadə.....131
31.*Джабраилзаде Н.Д.* Угрозы и меры предосторожности от кибератак в ГА.....132
32.*Мамедов Ф.Э.* Алгоритмы построения электронных складов продаж.....134

V BÖLMƏ
KİMYA

1. *Abbasova G.R.* Alunitin əmələgəlmə entalpiyasının tərkibindəki birləşmələrin entalpiyaları əsasında hesablanması.....136
2. *Abbasova Y.E.* Xloridli məhlullardan alınmiş Cd-Te sisteminin nazik təbəqəli örtüklərinin mikrobərkliyinin təyini.....137
3. *Abdıyeva Ç. Ş.* Mordenit katalizatorların iştirakı ilə 3-metilfenolun 1-və 2-propanollarla alkilləşmə reaksiyasının tədqiqi.....138
4. *Abdullayev H.A.* Cleaning heavy metals from contaminated water through absorption.....139
5. *Ağalarov M.S.* N-tetrahidroksimetilqlikolurilin sintezi və epixlorhidrinlə reaksiyasının tədqiqi.....140
6. *Babayeva S.E.* $NaCl–MgCl_2–H_2O$ üçlü sisteminin 30^0C temperaturda həllolma izoterminin tədqiqi.....141
7. *Bağırova Ş.N.* Modulu 24 olan h-mordenit iştirakında 2 metil fenolun 2 propanolla alkilləşmə reaksiyasına temperaturun təsiri.....143

8. *Bayramova A.F.* intensivləşdirici komponentlərin iştirakı ilə təbii fosfatların sulfat turşusunda parçalanması reaksiyasının tədqiqi 144
9. *Dadaşova K.V.* Fəal/interaktiv priyomların incələnməsi 145
10. *Əhmədli R.E.* Platin anodda elektrokimyəvi xlorhidrinləşdirmə 146
11. *Əliyeva T.C.* Mineral mənbələrdən brom və yodun ayrılması prosesinin tədqiqi 147
12. *Əzizov H.İ.* 2-metilanilinin 1-propanolla alkilləşmə reaksiyasına seolit katalizatorların təsirinin öyrənilməsi 149
13. *Fərəcli Ü.R.* Şagirdlərdə düşünmə vərdişlərinin artırılmasında interaktiv üsulların rolu 150
14. *Hüseynli S. Ç.* Bitki yağları əsasında hidrogen sulfid və karbon qazı korroziyasına qarşı inhibitorların alınmasının prinsipial texnoliji sxemi 151
15. *İbadova G.Z.* Katalizator iştirakında 2.6-dimetil-4-vinilfenolun alınması və qlisidil efirinin sintezinin tədqiqi 152
16. *İbrahimli Y. Z.* 2-metil fenolun metanolla alkilləşdirilməsi reksiyasının öyrənilməsi 153
17. *İsmayılova N. A.* Flüoridli elektrolitdən kadmium-tellur ərintilərinin nazik təbəqə şəklində çökdürülməsi 154
18. *Mahmudlu M.C.* 3-propeniloksipropan turşusunun propinil efirinin sintezi və katalitik hidrosililləşdirilməsi 155
19. *Məmmədli S.B.* Naftalinin HCl-NaOCl sistemində oksixlorlaşdırılması 157
20. *Məmmədzadə İ.Ə.* 2,3,6 – 2,4,6 trimetilfenolun metanol və ksilenol əsasında alınması 158
21. *Musayev R.R.* Tsiklopropantərkibli metilakrilatlar əsasında alınan birgəpolimerlərin işığahəssaslıq xassələrinin öyrənilməsi 159
22. *Mustafayeva M.F.* Keramika kərpicin istehsalında metallurgiya posalarından istifadə 160
23. *Namazova T. İ.* Fenolun metanolla alkilləşmə reaksiyasının tədqiqi 161
24. *Qasımzadə A.R.* Tsiklopropiləvəzli dioksolanilmetilakrilatların stirolla birgə polimerləşməsi 162
25. *Quliyeva İ.H.* Metil fenolların alkilləşmə reaksiyasına temperaturun təsiri 163
26. *Rzayeva N.A.* Tsiklopropiləvəzli dioksolanilmetilakrilatların homopolimerlərinin termiki və fotolitoqrafik xassələrinin öyrənilməsi 164
27. *Seyfullayev M.Ş.* Xlorhidrinlərin elektrokimyəvi alınması 165
28. *Şiriyev S.A.* Enerji daşıyıcısı olan dimetil efiri 166
29. *Vəkilova F.M.* Piperazin, propilen oksidi, nonil- və desil bromid əsasında yeni gemini səthi-aktiv maddələrin sintezi və neftyığma xassələri 167
30. *Yusifzadeh V.I.* Photochemical process for the transformation of polychlorinated bipheny l in transformer oils in hexane 168

VI BÖLMƏ
BİOLOGİYA

1. *Abasova A.M.* Ölkəmizdə insanların ətraf mühitə vurduğu təsir nəticəsində modifikasyalara uğramış torpaqlarda mövcud göbələk biotası 170
2. *Abbasova İ.S.* Qiymətləndirmə konsepsiyasının beynəlxalq sistemdə müqayisəli xarakteristikası 171
3. *Ağayeva F.C.* Biologiyanın tədrisində fənlərarası əlaqənin yeni pedaqoji texnologiyalar ilə tətbiqi ..172
4. *Allahverdiyeva G.İ.* Buğda genotiplərində genetik polimorfizmin tədqiqi 173
5. *Ataşova B.A.* Zəhərli göbələklərin endogen və ekzogen metabolitlərinin kimyəvi strukturlarinin ümumi xarakteristikası və təyini 174
6. *Axundova F. M.* Ümumtəhsil məktəblərində bioloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması yollarının tətbiqi 175
7. *Babayev E.K.* Böyük Qafqazın termal sularının mikrobiotasının əsas prioritetləri 177
8. *Babayeva N.H.* Alma bitkisində "yanıq xəstəliyi" törədən *Erwinia amylovora* bakteriyası 178
9. *Baxışova A.Ə.* Torpaqlardan ayrılan mikroskopik göbələklərdə fenoloksidazların sintezinə karbon və azot mənbələrinin təsiri 179
10. *Bədirova V.M.* Biologiya dərslərində effektiv yanaşmalar 180
11. *Əliyeva Z. İ.* Bioloji istiqamətli məktəbdənkənar tədbirlər və sinifdənxaric işlər zamanı şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi 181

12.*Əsədova Z.İ.* Azərbaycan florasına daxil olan bəzi dərman bitkiləri və onların antimikrob aktivliyi 182
13.*Əzimzadə G.İ.* Azərbaycanda yetişdirilən yerli alma sortlarının biomorfoloji müxtəlifliyi 183
14.*Kərimova Z.R.* Gümüş nanohissəciklərinin tətbiqi 184
15.*Məmmədova D.Ş.* Bitki yağı istehsalı zamanı əmələ gələn tullantıların mikoloji konversiyası 185
16.*Məmmədova F.Ə.* Antropogen mühitlərdə yayılan göbələklərin növ tərkibi 186
17.*Niyazlı Ş.İ.* Həzm sistemi strongilyatozlarının bioloji xüsusiyyətləri 187
18.*Paşabəyli Ş.V.* Taxıl növlərinin gərginlik amillərinə dözümlülük genlərinin skrininqi ilə bağlı DNT marker texnologiyası 189
19.*Qənbərli Z.X.* Quraqlığın bitki genetik sistemlərinə təsir mexanizmlərinin tədqiqi 190
20.*Rəhimova A.H.* Biologiya dərslərinin tədrisində laboratoriya işlərinin təlimin keyfiyyətinin və səmərəliyinin artırılmasında rolu 190
21.*Salahova N.R.* Zoologiyanın tədrisində çətin anlaşılan mövzuların tədrisi metodikası 192
22.*Xasməmmədova Ə.M.* Respublikanın qoyunçuluq təsərrüfatlarında anaerob enterotoksemiyanın epizootoloji durumunun öyrənilməsi 193

VII BÖLMƏ
EKOLOGİYA

1. *Abbasova L.Ş.* Gübrə istehsalının ətraf mühitə təsiri və yaratdığı problemlər 195
2. *Bağırova M.F., Babayeva H.H., Dadaşov Ü.A., Adilov R.İ.* Transformator və motor yağı tullantılarının utilizasiyası 196
3. *Əsgərli G.Ş.* Abşeron yarımadasında məhsuldarlığın artırılması üçün suvarma texnologiyasının tətbiqi 197
4. *Hümbətova G.A.* Ekoloji problemlər yaradan istilik elektrik mərkəzləri və bu problemlərin ətraf mühitə etdiyi təsirlər 199
5. *Hüseyinli Ş.S.* Azərbaycanda torpaq deqradasiyasını gücləndirən amillər 200
6. *Hüseyinli Ş.S.* Aqroekosistemlərdə ətraf mühitin çirklənməsi və onların mühafizəsi 201
7. *Novruzlu E.Ə.* Xəzər dənizində neft və qazın istismarı və nəql edilməsi prosesində yaranan ekoloji problemlərin tədqiqi 202
8. *Qarayeva L.İ.* Emal xarakterli plastik tullantıların ayrışdırlması üçün müasir texnologiyanın tətbiqi 203
9. *Qulamov E.C.* Antropogen amillərin torpaq və onun münbitliyinə təsiri 204

VIII BÖLMƏ
TARİX VƏ AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ

1. *Abdullalı S.R.* 907-ci düzəliş: səbəblər, mahiyyət və nəticələr 206
2. *Abdullazadə U.M.* İkinci Qarabağ müharibəsinin yekunları və regionda yeni əməkdaşlığın perspektivləri 207
3. *Balakişiyeva D.R.* Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Qarabağ məsələsi 208
4. *Bağırov S.Ş.* Qarabağın erməni işğalından sonra sosial-iqtisadi inkişaf mərhələləri 209
5. *Cəbiyeva G.M.* 1918-ci il mart soyqırımı 210
6. *Cəbrayılova S.E.* Avropa birliyində miqrant və qaçqın böhranı 211
7. *Cəbrayılova S.E.* Avropa birliyində multukulturalizm siyasəti 211
8. *Cəlilova N.R.* Albaniya dövləti 212
9. *Əhmədova N.M.* Müasir dövrdə beynəlxalq terrorizm 214
10.*Əliyev M.F.* Türkiyə və Yunanıstan arasında imiqarasiya və qaçqın problemi 215
11.*Əmrahova A.Ş.* Montesorri təlimi və onun Azərbaycan təhsil sistemində tətbiq edilməsi imkanları 216
12.*Həziyeva T.A.* İdarəetmədə şəxslərarası kommunikasiya 217
13.*Hasanov R.N.* The global warming strategy of china 219
14.*Həsrətli M.R.* Dövlət idarəçilik sisteminə yanaşmalar 220
15.*Hüseynov E.Ə.* I dünya müharibəsinin ilk dönəmində ABŞ-in vasitəçilik missiyası barədə 221
16.*Hüseynov N.F.* Ukrayna böhranı fonunda Avropa ittifaqının enerji siyasəti 222

17.*İsayev K.İ.* Münaqişə. Sosial münaqişənin monitorinqi 223
18.*İsgəndərli X.A.* Napoleon Bonapartın şərq siyasəti 225
19.*İskəndərov Ə.O.* Tarix dərslərində şagirdlərdə elmi dünyagörüşün formalaşdırılmasının əhəmiyyəti və üsullari 226
20.*İsmayılov O.İ.* Yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarlar: cinayi davranışın səbəbləri və xüsusiyyətləri.....227
21.*İsmayılova S.F.* İki dövlətin müttəfiqliyini əbədiləşdirən Şuşa şəhəri 228
22.*Mahmudzadə M.V.* Səfəvi-Şeybani münasibətləri 229
23.*Məhərrəmova N.İ.* Multikultural təhlükəsizlik və onun əsas prinsipləri 230
24.*Məmmədov H. S.* Dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsində dövlət və cəmiyyət 231
25.*Məmmədova A.İ.* Azərbaycanın Avropa İttifaqi ilə əlaqələrinin yaranmağa başlaması.....233
26.*Məmmədova T.Z.* Möminə Xatunun məqbərəsi 234
27.*Nərimanova L.A.* Azərbaycan-Alman mədəni münasibətlərinin tarixi 236
28.*Omarova F.E.* The education in the USA and China 237
29.*Omarova F.E.* The nuclear factor in the relations of the United States and China 238
30.*Orucova Ş.K.* Molotov-Ribbentrop paktı 238
31.*Qocayeva S.Q.* Azərbaycan xalq cümhuriyyətı ilə Gürcüstan arasında ərazi sərhəd məsələsi 240
32.*Quliyev Ş.B.* İnteraktiv(fəal) təlimin təhsilə gətirdiyi yeniliklər və onların tətbiqi 241
33.*Quluyev Ə.F.* II dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan milli diviziyalarının rolu 242
34.*Quluyev N.S.* Tarix fənninin tədrisində müasir təlim texnologiyaları vasitəsilə şagirdlərdə humanizm və demokratik dəyərlərin təşviqi 243
35.*Quluzadə T. E.* Azərbaycanda Atabəylər dövlətində elmin yüksəlişi 244
36.*Qurbanov A.N.* I Qarabağ müharibəsi dövründə Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində muzeylərin dağıdılması.....245
37.*Sadıxova Z.X.* Avropanın enerji təhlükəsizliyinə Rusiya-Ukrayna müharibəsinin təsiri 246
38.*Şahbazova Ü.M.* Suriyalı qaçqınların türkiyədə məskunlaşması və bunun rəsmi Ankara üçün doğurduğu siyasi-iqtisadi və təhlükəsizlik məsələləri 247
39.*Sariyeva Ş.H.* Yunanıstan iqtisadiyyatı yeni mərhələdə.....249
40.*Şirinov R.N.* Qazaxıstan – Türkiyə iqtisadi münasibətlərinə dair.....249
41.*Şıxəliyev S.Ə.* XX əsrin 90-cı illərində NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi 250
42.*Tağıyev E.H.* Azərbaycanlı gənclərin Türkiyə üniversitetlərində rolu 251
43.*Tağıyev E.H.* Türkiyə cümhuriyyətində demokratik bələdiyyə seçkiləri 252
44.*Tahirov Ə.M.* Rusiyada iqtisadi böhranlar 254
45.*Useynova R.E.* Counter-terrorism policy in the leading EU countries France and Germany.....254
46.*Useynova R.E.* Tackling the issue of counterterrorism in the education sector in eu countries: a comprehensive analysis 255
47.*Yecibəyova X.N.* Tarix dərslərində fəal interaktiv təlimin tədbiqi qaydaları 256
48.*Гурбанов С.Р.* Геополитика южнокавказских республик: проблемы и приоритеты развития ...257
49.*Həsrətli M.R.* Multikultural təhlükəsizlik.....258
50.*İsayev K.İ.* Multikulturalizm və liberal dəyərlər. Multikulturalizm ideologiyasının mənşəyi 259
51.*Nəcəfli B.E.* Avropa ölkələrində multikulturalizm siyasətinin iflasa uğramasının ideoloji əsasları.....261

IX BÖLMƏ
COĞRAFİYA

1. *Abbasova T.H.* Umumtəhsil məktəblərində coğrafiya xəritələrindən istifadə.....263
2. *Adıgözəlova N.A.* Tədris prosesində fəal və interaktiv təlim metodlarından istifadə.....264
3. *Hüseynova D.Ə.* Şərqi Zəngəzurun təbii potensialından istifadə imkanları.....665
4. *İbrahimova A.İ.* Müstəqillik illərində Azərbaycanda məktəb coğrafiyasının inkişafının xüsusiyyətləri.....266
5. *İsmayılzadə M.S.* Talış Dağlıq sistemi relyefinin endo və ekzodinamik amillərinin ekogeomorfoloji şəraitə təsiri.....267
6. *Məmmədov F.N.* Dağlarda ekzogen proseslərin ekoloji vəziyyətə təsiri.....268

7. *Mirzəyeva D.F.* Yan silsilənin yüksək dağlıq qurşağında kənd təsərrüfatinda istifadə olunan torpaqların müasir vəziyyəti 269
8. *Qardaşbəyova G.A.* Qlobal iqlim dəyişmələrinin təbii fəlakətlərə təsiri....270
9. *Qurbanova G.V.* Böyük Qafqaz dağlığının ekocoğrafi şəraiti 272
10. *Rəcəbli N.S.* Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının dağ-meşə landşafında antropogen transformasiyanın qiymətləndirilməsi 273
11. *Rəhmətova İ.F.* Meteoroloji şəraitdən asılı olaraq şəhərlərin havasının çirklənməsinin qabaqcadan xəbər verilməsi 275
12. *Səfərova F.E.* Kiçik Qafqazın təbii rayonlaşdirilmasi. Dağliq Qarabağ rayonunun geoloji quruluşu....276
13. *Süleymanova L.A.* Vətənpərvərlik tərbiyəsində diyarşünaslığın rolu....277
14. *Zamanova B.Z.* Girdımançay və Pirsaatçay hövzələrində ekzogen relyef əmələ gəlməsinin tədqiqi nəticələri 278

X BÖLMƏ
İQTİSADİYYAT

1. *Ağayeva İ.R.* İnternet marketinqə kommunikasiya strategiyaları....280
2. *Aşumova Ü.A.* Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı dövriyyəsinin qlobal maliyyə bazarına inteqrasiya problemləri....281
3. *Bayramov C.E.* Milli innovasiya sisteminin formalaşması sahəsində beynəlxalq təcrübə....283
4. *Behbudzadə S.S.* Əmək münasibətləri və əmək mühafizəsi 284
5. *Bəhrəmli E.D.* Xarici ticarətin Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafinda rolu....285
6. *Camalxanov A.A.* Gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi və ona nəzarət prosesi 287
7. *Cəfərova A.M.* İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması şəraitində sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyəti....288
8. *Əliyeva S.Ə.* Elektron ticarət sahəsində rəqabət mühitinin yaradılmasında texnologiyalardan istifadə 290
9. *Əlizadə T.İ.* Sənaye müəssisələrində istehsal proseslərinin səmərəli təşkili və idarə edilməsi 291
10. *Əsədov E.E.* Sənaye müəssisələrində idarəetmə fəaliyyətinin səmərəli təşkili 292
11. *Əzizova G.V.* Dayanıqlı turizm çərçivəsində ekoturizm....293
12. *Fehruzlu B.F.* Biznes strategiyasına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi 295
13. *Həbilova L.M.* Azərbaycanda özəl sektorda menecerlərin məsuliyyətinin ölçülməsi....296
14. *Həsənov R.E.* Biznes fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatında rolu....297
15. *Hümbətəliyeva Ş.A.* Turizmdə bələdçi işinin karyera inkişafi....300
16. *Hüseynova A.B.* Turizm sahəsində maliyyə mexanizmlərinin rolu 301
17. *Hüseynova N.E.* Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları əsasında öhdəliklərin qiymətləndirilməsi və uçotu 302
18. *İmancanova A.Z.* Tarixi-mədəni abidələrin qorunması işinin təşkilində beynəlxalq təcrübənin rolu....303
19. *Kamallı S.E.* Qeyri-kommersiya təşkilatlarının strateji idarəetməsinin konseptual əsasları 305
20. *Mahmudova G.F.* Azərbaycan Respublikasında turizm fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində yaranmış problemlər və onların həlli yolları 306
21. *Mahmudova S.Ş.* Azad olunmuş torpaqlarda "Ağıllı" kənd və "Ağıllı" şəhər iqtisadiyyatının formalaşmasını şərtləndirən başlıca istiqamətlər....308
22. *Mehrablı Ə.Y.* Turizmin inkişafının yerli əhaliyə sosial-iqtisadi təsirlərinin təhlili....309
23. *Məmmədbəyli E.F.* Azərbaycanın ixrac potensialının artırılması yolları 310
24. *Məmmədhəsənova S.O.* Universitet və sənaye işbirliyinin tətbiqinin iqtisadiyyata qazandırdığı faydalar və zərərlər....312
25. *Musayeva J.E.* Regionlarda turizm xidmətləri bazarının səmərəli təşkil istiqamətləri 313
26. *Mustafayeva E.T.* İqtisadiyyatın davamlı inkişafinda maliyyə tənzimlənməsi mexanizmlərinin rolu 315
27. *Nəsirli N.T.* Turizmin sənayesinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində investisiyaların rolu 317

28.*Quliyeva N.S.* Azərbaycanda peşə təhsili sisteminin müasir vəziyyəti, məşğulluğa təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi 318
29.*Quluyev V.Z.* Azərbaycanda əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi yolları 320
30.*Səfərov A.N.* Qudvilin qiymətləndirilməsi üsulları və onun artırılması yolları 322
31.*Səfərova S.* Sənaye istehsalında insan təhlükəsizliyi 323
32.*Xəlilov M.Ş.* Gömrük prosedurlarının təkmilləşdirilməsində informasiya texnologiyalarının rolu 324
33.*Аквердиева С.В.* Основные подходы к управлению процессами в бизнесе 325
34.*Асланов Ш.* Инновационное развитие экономики Азербайджана: роль университетов 326
35.*Мамедова Л.Б.* Факторы, определяющие процесс формирования кредитного менеджмента коммерческих банков в условиях рыночной экономики 328
36.*Мустафаева Л.С.* Особенности внешнеэкономической деятельности и организация ее таможенного регулирования 329

XI BÖLMƏ
DİLÇİLİK

1. *Abdullayeva Ç.F.* Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun antroponimikası 331
2. *Abdulxalıqova İ.A.* Məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi tərbıyəsində ailə və məktəbəqədər təhsıl müəssısələrnın birgə işi 332
3. *Ağalarova G.E.* Valideynlərin məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə cəlb edilməsi üzrə işin səmərəliyinin təşkili 333
4. *Ağaverdiyev Ə.M.* Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin şagirdlərə mənimsədilməsində müqayisə priyomundan istifadə 334
5. *Ağayeva X.Ə.* Məktəbəqədər yaşlı uşaqların öz doğma diyarı ilə tanışlığı 335
6. *Allahverdiyeva A.A.* Lüğət ehtiyatının zənginləşməsində leksik alınmaların əhəmiyyəti 336
7. *Allahverdiyeva A.A.* Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində oxu materiallarının rolu 337
8. *Aslanlı H.R.* Bədii mətnlərin ixtisas dili üzrə leksik bacarıqların tədrisinə təsiri 339
9. *Aslanlı H.R.* İnglis dili ədəbiyyatının onun mənsub olduğu dilin öyrənilməsində yeri və rolu 339
10.*Atakişiyev P.F.* Mahmud Kaşğarinin "Divani-lüğət-it-türk" əsərində yazılan atalar sözləri və məsəllərin sintaktik baxımından tədqiqi 340
11.*Azərli J.A.* Kiçikyaşlı məktəblilərin nitq inkişafında çətin sözlərin öyrədilməsi yolları 342
12.*Babayeva S.M.* Xarici dilin tədris prossesində maarifləndirici Web- resurslardan istifadə 343
13.*Bağırova N.Ə.* Azərbaycan dili təlimi: bədii mətn, yoxsa bədii əsər? 345
14.*Bağışova X.S.* Müxtəlif yaşlı uşaqlarda zaman təsəvvürlərinin formalaşdırılmasında oyun və təlimin rolu 346
15.*Bayramlı R.E.* Xarici dilin öyrənmə metodları 347
16.*Bəbişova E.M.* Kommunikativ kompetensiyanin müasir dövrdə inkişafi 348
17.*Bədəlova G.A.* Qrammatik omonimlərin işlənmə aspektlərinə dair 349
18.*Budaqova N.R.* Alman dili dərslərinin tədrisində müxtəlif metodlar 350
19.*Cabbarova R.Ş.* Sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması zamanı istifadə olunan metodlar 352
20.*Dadaşzadə Ü.R.* Kiçik yaşlı şagirdlərdə mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasinda "Azərbaycan dili" dərsliklərinin rolu 352
21.*Əbilova A.A.* Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi 353
22.*Əhmədova Ü.F.* Dil öyrənmədə mədəniyyətin rolu 354
23.*Əliyeva N.E.* Xarici dilin tədrisində yazı vərdişlərinin tətbiqinin önəmi 355
24.*Əliyeva N.E.*İngilis dilinin tədrisində oxu bacarığının inkişafı üçün istifadə olunan strategiyalar 356
25.*Əliyeva T.İ.* Alman dilinin öyrənilməsində bədii mətnlərlə işləməyin müxtəlif tapşırıq növləri 358
26.*Əlverdiyev Q.T.* Zəngəzur mahalının bəzi toponimləri haqqında 358
27.*Əsədova Ş.F.* Azərbaycan dilində alınma terminlər 360
28.*Əsədova Ş.F.* Azərbaycan dilində hərbi terminlərin inkişafı 361
29.*Əsgərli L.M.* İngilis dilinin tədrisində interaktiv təlim texnologiyalarından istifadə yolları 362
30.*Əsgərli L.M.* İngilis dilinin tədrisində innovativ metodlar və interaktiv təlim texnologiyalarının üstünlüklərinə dair 363
31.*Əsgərova N.İ.* İnnovativ metodların tədrisdə rolu 364

32.*Əsgərova T.Ə.* Şifahi xalq ədəbiyyatı vasitəsilə uşaqların tolerant tərbiyəsinin formalaşdırılmasının əhəmiyyəti 365
33.*Eyniyeva A.M.* Zərfin tədrisində elmi-nəzəri və didaktik resursların tətbiqi 367
34.*Əzimova Ş.M.* Disleksiya təhsili oxu və yazmağı öyrənmə texnikaları 368
35.*Əzizova S.A.* Kəsr anlayışının öyrədilməsində yaranan problemlər və onların həlli 369
36.*Hacızadə M.Ç.* Vilhelm fon Humboldtun dilçiliklə bağlı ideyaları 370
37.*Həmidova K.S.* Xarici dilin tədrisində pedaqoji innovasiyalarin mahiyyəti, təsnifati və istiqamətləri 371
38.*Həsənova S.İ.* İngilis dili dərslərində leksik birləşmələrin tədrisinə yönəlmiş çalışmalar 372
39.*Həşimova Ş.Z.* Məktəbəqədər yaşlı uşaqların gender tərbiyəsində məktəbəqədər müəssisənin rolu 373
40.*Hüseynova M.M.* İngilis frazeologizmlərinin linqvo-kulturoloji aspektləri 374
41.*Hüseynzadə H.E.* Latın dilinin tarixi və inkişaf yolları 376
42.*Hüseynzadə H.E.* İngilis və latın dillərinin oxşar cəhəti 377
43.*İbadova Ş.Ş.* Xarici dilin tədrisində kommunikativ yanaşmanın vacibliyi 378
44.*İbrahimli N.N.* Xarici dilin tədrisində müasir problemlər 378
45.*İmanlı R.İ.* Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin psixoloji əsasları 380
46.*İmanlı R.İ.* Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin pedaqoji əsasları 381
47.*İmanova F.C.* Xarici dilin tədrisində ünsiyyət bacarığşnşn rolu 382
48.*İmanova F.C.* Kommunikativ bacarıqların tədrisə tətbiqi yolları 383
49.*İsgəndərli A.S.* "Koroğlu" dastanının dilində şərt məzmunu 384
50.*İsmayılov A.T.* Qafqaz müsəlman müəllimlərinin I və II qurultaylarının fəal iştirakçısı – Fərhad Ağazadə 385
51.*Kərimli A.R.* Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə dair 385
52.*Mahmudova H.R.* Kompüter texnologiyasının imkanlarının Azərbaycan dilinin xaricdə öyrədilməsindəki rolu 386
53.*Məhərrəmzadə Ş.V.* Akademik Ağamusa Aundovun Aərbaycan dilinin riyazi-statistik metodlarla tədqiqi 388
54.*Məmmədli F.S.* Kommunikativ kompetensiyanın inkişafi 389
55.*Meybullayeva L.K.* İvan Şopenin "İrəvan əyalətinin kameral təsviri"ndəki etnooykonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri 390
56.*Mikayılova S.Ş.* Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında məktəbin rolu 392
57.*Mikayılova S.Ş.*İibtidai məktəb təhsilinin əhəmiyyəti 393
58.*Mirəliyeva G.B.* Məktəbəqədər yaşlı uşaqların riyazi biliklərinin formalaşmasında didaktik oyunların əhəmiyyəti 394
59.*Nəcəfova Ü.İ.* Zaman anlayışı və linqvistik xüsusiyyətləri 395
60.*Nəsirli A.Ş.* İntonasiya fonetikanın bir komponenti kimi 397
61.*Nəsirli A.Ş.* Britaniya ingiliscəsində intonasiya 398
62.*Niftaliyeva A.A.* İngilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsinin (EFL) əsas istiqamətləri 399
63.*Osmanova L.F.* I-IV siniflərdə verilən ekoloji tərbiyəyə qloballaşma prosesinin təsiri 399
64.*Osmanova L.F.* Ekoloji tərbiyənin komponentləri 401
65.*Poladova E.N.* Erkən yaşda xarici dilin öyrənilməsinin əsas səbəbləri 402
66.*Poladova E.N.* Erkən yaşda xarici dilin öyrənilməsinin mənfi və müsbət cəhətləri 404
67.*Qasımlı S.M.* Oxu bacarıqlarının formalaşmasında bütöv dil təliminin rolu 405
68.*Qasımlı S.M.* "Bütöv dil" metodunun yaranması və inkişafı 406
69.*Qasımova L.R.* Söz yaradıcılığında isim düzəldən şəkilçilər 407
70.*Qasımzadə A.İ.* Uşaqların tərbiyəsində ailənin rolu 409
71.*Rəsulova N.E.* Tədrisdə keys üsulunun tətbiqi 410
72.*Sadıqova B.N.* İngilis və Azərbaycan dillərində somatîk frazeologizmlərin struktur və qrammatik xüsusiyyətləri 412
73.*Sadıqova B.N.* Metaforik, metonimik və hiperbolik somatik frazeoloji vahidlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri 413
74.*Salahova N.S.* VIII siniflərdə həyat və yaradıcılıq materiallarının tədrisi 414
75.*Sultanova N.M.* Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sağlam həyat tərzinin əsaslarının formalaşdırılması 416

76.*Xankişiyeva Ə.V.* Savad təlimində düzgün yazı bacarıqlarının formalaşdırılması 417
77.*Xankişiyeva Ə.V.* Verilmiş mətnin məzmunu üzrə yazı işlərinin aparılması.....418
78.*Xəlilli S.A.* Yazılı nitqin inkişaf etdirilməsində ədəbi yazıların rolu 419
79.*Zeynalova L.Ü.* İbtidai siniflərdə hərəkətə aid məsələ həllinin öyrədilməsində yaranan problemlərin həlli 421
80.*Ахундова М.Э.* Развитие навыков письменной речи при обучении русскому языку как иностранному.....421
81.*Ахундова М.Э.* Развитие устной связной речи на уроках русского языка как иностранного.....422
82.*Бабирова С.И.* Основные требования к организации обучения, предъявляемые куррикулумом по предмету «Литература».....423
83.*Бабирова С.И.* Основные требования к организации обучения, предъявляемые куррикулумом.....424
84.*Бадирова Ф.А.* Роль экскурсий в формировании нравственного отношения к природе у младших школьников 425
85.*Баласултанова Э.С.* Обучение теме «многогранники» детей с ограниченными возможностями в начальных классах.....425
86.*Баласултанова Э.С.* Математическое моделирование на плоскости в начальной школе.....427
87.*Бао Цзин Цзе.* Особенность выражение в русском интернете 428
88.*Гаджиева Ф.В.* Актуальные проблемы преподавания современной русской литературы в школе 428
89.*Джалилова Р.Р.* Межпредметная интеграция на уроках литературы 429
90.*Зейналзаде А.Ф.* Влияние социокультурного контекста на изучение русского языка в Азербайджане 431
91.*Зейналзаде А.Ф.* Интеграция межкультурной компетенции в преподавании русского языка 432
92.*Ибрагимли Т.Э.* Понятие педагогическое общение и его содержание.....434
93.*Исмаилова Д.Ф.* Роль общения в ликвидации конфликта среди детей начальной школы.....435
94.*Исмаилова Д.Ф.* Формы общения в конфликте среди младшеклассников.....437
95.*Лю Кэсинь.* Общие характеристки рекламы 438
96.*Мурадзаде Ш.Ш.* Особенности изучения произведений А.П.Чехова в средней школе.....439
97.*Мустафаева А.Э.* Организация игровой и трудовой деятельности детей дошкольного возраста.....440
98.*Мустафаева А.Э.* Способы создания благоприятной среды для социально-эмоционального развития детей дошкольного возраста 441
99. *Панахова Г.Н.* Роль интерактивных заданий и игр в развитии устной речи и понимания на слух.....442
100. *Панахова Г.Н.* Роль мультимедийных материалов в развитии навыков аудирования 443
101. *Пашаева Э.М.* Сущность и преимущества инновационных моделей образования в азербайджанских школах и вузах.....444
102. *Расулов А.М.* Экологические занятия в детском саду 446
103. *Садыгова Д.А.* Совершенствование навыков устной речи учащихся с использованием картинной наглядности 447
104. *Таги-заде Э.А.* Любовь и счастье в рассказе «Куст сирени» А.И. Куприна.....448
105. *Фатуллаева М.Ш.* Использование информационно-коммуникативных технологий на уроках русского языка в начальной школе 449
106. *Цуй Линг Линг.* Важность ролевых игр в российской системе обучения.....450
107. *Эюбова С.Т.* Особенности использования русского языка в Азербайджане 451
108. *Ян Сюэ.* Процесс развития современного журналистского образования в Китае.....452
109. *Ян Сюэ.* К истории журналистского образования в мире.....453

XII BÖLMƏ
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ SƏNƏTŞÜNASLIQ

1. *Abdurahmanova G.R.* Yusif Vəzir Şəmənzəminli publisistikasında dil məsələsi 455
2. *Abdurahmanova G.R.* Maarifçilik və Yusif Vəzir Çəmənzəminli 455

3. *Ağayeva L.İ.* Ədəbiyyatda bədii təfəkkür faktoru....456
4. *Ağayev M.M.* "Dirilən adam" romanında obrazların daxili aləmi....457
5. *Ağayev M.M.* Mir Cəlalın "Yolumuz hayanadır" romanında Sabir....458
6. *Aslanova Z.R.* Ədəbiyyat dərslərində nailiyyətin qiymətləndirilməsi....458
7. *Babayeva N.G.* C.Cabbarlının "Od gəlini" pyesinin Elxan obrazı ilə dastan qəhərmanları arasnda paralellik....459
8. *Babayeva N.Y.* Müasir Azərbaycan nəsrində təhkiyənin qoyuluş problemi....460
9. *Babayeva N.Y.* Dostoyevski poetikasinda polifonik roman və onun inkişaf yolu....461
10. *Cəfərov C.Q.* N.Əbdülrəhmanlının tarixi romanlarının adlandırılma məsələsi....462
11. *Əliyeva Z.L.* Ədəbiyyat dərslərində vətənpərvərlik duyğularının formalaşdırılması....462
12. *Fərəcova S.X.* Mifoloji nümunələrdə "tale" və "qismət" motivləri....463
13. *Fərəcova S.X.* İsmayıl Şıxlının "Ölən dünyam" romanında sevgililərin qara alın yazısı....464
14. *Güləliyeva Ş.Z.* "Sürgün" və "Zəngəzur" romanlarında erməni vandalizmin ifşası....465
15. *Həmidova T.N.* Ədəbiyyatda qadın emansipasiyası mövzusu....466
16. *Həmidova T.N.* Şərq və Qərb təfəkküründə qadın emansipasiyası problem....467
17. *Həsənov E.A.* Anarın ədəbi-tənqidi görüşlərində "Molla Nəsrəddin" jurnalının təsiri....468
18. *Həsənov E.A.* Anar yaradıcılığında mənəvi duyğuların universallığı....468
19. *Hüseynova J.F.* M.F.Axundovun komediyalarındakı qadın obrazlarının Ü.Hacibəyovun operettalarındakı qadın obrazlarına təsiri....469
20. *İbrahimova N.R.* Çağdaş dövr Azərbaycan ədəbi tənqidinə bir nəzər....470
21. *İsmayılova N.İ.* Azad Qaradərəlinin "İt qucağı" hekayəsində əsirlərin çəkdiyi müsibətlər....471
22. *Kamilova L.A.* Somerset Moemin ingilis ədəbiyyatinda mövqeyi....472
23. *Mayılova F.E.* Ş.Brontenin "Ceyn Eyr" romanında həyat və tale problem....473
24. *Mayılova F.E.* C.Ostinin bədii üslubunun xüsusiyyətləri ("Qürur və Qərəz" romanının əsasında)....474
25. *Məhəmmədova S.T.* Mustafa Quliyevin ədəbi-tənqidi irsində incəsənət problemləri....475
26. *Məmmədli S.N.* Bəxtiyar Vahabzadənin sovet dövrü yaradıcılığında klassik irsə baxişlari Füzuli yaradıcılığı kontekstində....476
27. *Məmmədli S.N.* Bəxtiyar Vahabzadə və hürufizm....477
28. *Məmmədova G.A.* Şagirdlərin bədii təfəkkürünün formalaşmasında "Kəmalüddövlə məktubları" əsərinin rolu....478
29. *Nəcəfova Ş.S.* Azərbaycan ədəbiyyatında qəhrəmanlıq dastanları....479
30. *Nəcəfova Ş.S.* Mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması problemləri....479
31. *Nəzərova S.R.* Azərbaycan ədəbiyyatında Qaçaq Kərəm obrazı....480
32. *Nurməmmədova S.B.* Şəhid qanında cücərən zəfər....481
33. *Sadıqova A.F.* R.Pilçerin yaradıcılığında dəyərlərin dağıldığı vaxtda mənəvi başlancığın təsdiq olunması....482
34. *Şeydayeva Z.R.* Mətbuat – cəmiyyətin, ictimai şüurun, mənəviyyatın inikasıdır....483
35. *Süleymanova Q.H.* İsmayıl Şıxlının "Ayrilan yollar" romanında Azərbaycan kəndinin təsviri....484
36. *Usubova S.B.* Müasir dövrdə traktat janrına müraciət....485

XIII BÖLMƏ
PEDAQOGİKA VƏ PSİXOLOGİYA

1. *Əhmədova F.R.* İngilis bədii mətnlərində üslubi və ritorik vasitələrin linqvistik təhlili....487
2. *Əliyeva L.E.* İngilis dilinin təlimatında kommunikativ dil tədrisinin tədqiqi: strategiyalar, problemlər və təsir....488
3. *Əliyeva N.R.* Şagirdlərin əxlaqi dəyərlərinin formalaşmasında məktəb-valideyn əməkdaşlığının rolu....488
4. *Əlizadə F.D.* Distant təhsilin modelləri haqqında....490
5. *Əzimova Ə.Ə.* İnteraktiv texnologiyalardan istifadə....491
6. *Əzimova Ə.Ə.* Xarici dilin tədrisinin mahiyyəti....492
7. *Hüseynov A.N.* Yeni təlim texnologiyalarının təlimdə tətbiqi....493
8. *İsmayılova G.R.* Distant təhsilə alternativ təhsil formaları....494
9. *Kazımlı Z.S.* Sinifdənxaric iş zamanı yeniyetmələrin idrakı bacarıqlarının inkişafına verilən tələblər....495

10.*Kərimova F.F.* Təlim prosesində innovasiyanın tətbiqi yolları.....496
11.*Məmmədli A.H.* Təhsilin uzunmüddətli hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi və strateji planlamanın əhəmiyyəti 498
12.*Məmmədli A.H.* Ümumtəhsil müəssiələrinin dəyəryönümlü idarə edilməsinin imkan və yolları 499
13.*Məmmədova A.Q.* Müasir dövrdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin mahiyyəti 500
14.*Məmmədova A.Q.* Ümumilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycanlı gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi 502
15.*Məmmədova A.R.* Ümumtəhsil məktəblərində məktəb mədəniyyətinin şagirdin uğuruna təsiri.....503
16.*Məmmədova V.Ş.* Dinləmə bacarıqlarının formalaşdırılması 504
17.*Mirzəzadə T.M.* Azərbaycan xeyriyyəçilik cəmiyyəti 504
18.*Mirzəzadə T.M.* Azərbaycanda xeyriyyəçilik fəaliyyəti.....506
19.*Ахмедзаде А.А.* Специфика организации педагогического общения в высшей школе 507
20.*Гусейнова Д.Э.* Организационно-педагогические условия инклюзивного обучения для детей с расстройствами аутистического спектра 508
21.*Мехтиева С.И.* Сущность и значение педагогической культуры.....510
22.*Фатуллаев Р.К.* Социализирующие функции семьи и сверстников 510
23.*Фатуллаев Р.К.* Социализирующее воздействие молодежной субкультуры и неформальных объединений.....512
24.*Щи Цзянинь.* Социально-психологические основы отношений педагога и студента в вузе 513
25.*Юй Цинь Вень.* Исследовательская компетенция как важный фактор мастерства будущих педагогов 514
26.*Ягибекова Ф.В.* Сотрудничество школы, семьи и общественности: краеугольный камень в формировании личности.....515
27.*Davudova M.İ.* Müəllim-şagird münasibətlərindəki psixoloji problemləri şərtləndirən amillər.....516
28.*Əliyeva F.C.* Oyun uşağın intellektual və emosional inkişafının vasitəsi kimi 517
29.*Hüseynova S.V.* Müasir dövrdə gənclərin özünüreallaşdırması problemi və onun sosial-psixoloji əsasları.....518
30.*Mədədova P.A.* Psixologiyada ünsiyyət mədəniyyəti.....519
31.*Mədədova P.A.* Müəllim - şagird əməkdaşlığında ünsiyyət mədəniyyətinin rolu.....520
32.*Məmmədov Ş.M.* Müasir texnologiyanın uşaqların koqnitiv inkişafına təsiri 521
33.*Mustafayeva A.E.* Yeniyetmələrin sosial normalara münasibətində iradı 522
34.*Rzayeva T.V.* Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların məktəbə adaptasiyasında müəllim və valideyinlərin rolu.....523
35.*Şəkiliyev Ü.K.* Ənənəvi və müasir ailə modellərinin müqaviləsi təhlili 524
36.*Sultanova Ş.T.* İstedadlı uşaqların qarşılaşdıqları problemlər 525
37.*Магеррамова Д.Ч.* Проблема изучения когнитивной сферы личности.....526
38.*Тагиева Ф.А.* Проблема эмоциональной компетентности студентов.....528

Kompüter yığımı *S.Şahverdiyeva*
Texniki redaktor *E.Həsrətova*

SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SDU
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi